

“TIL, ADABIYOT, JAMIYAT VA ONG: FANLARARO TADQIQOTLAR YO‘LIDAGI ILK ODIMLAR”

mavzusidagi X Respublika
ilmiy-amaliy anjuman

MATERIALLARI TO‘PLAMI

 @yosholimlarjamiyati
 @yosholimlarjamiyati

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti

OLIY TA'LIM, FAN VA INNOATSIYALAR VAZIRLIGI

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI**

YOSH OLIMLAR JAMIYATI

**“TIL, ADABIYOT, JAMIYAT VA ONG:
FANLARARO TADQIQOTLAR
YO‘LIDAGI ILK ODIMLAR”**

**mavzusidagi X respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari
(2025-yil 30-aprel)**

TOSHKENT

**MINISTRY OF HIGHER EDUCATION, SCIENCE AND
INNOVATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

**ALISHER NAVOI TASHKENT STATE UNIVERSITY OF
UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE**

SOCIETY OF YOUNG SCHOLARS

**PROCEEDINGS OF THE X REPUBLICAN
SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE**

**“LANGUAGE, LITERATURE,
SOCIETY, AND CONSCIOUSNESS:
FIRST STEPS TOWARDS
INTERDISCIPLINARY RESEARCH”**

(April 30, 2025)

TASHKENT

UDK:81:82:303(08)

“Til, adabiyot, jamiyat va ong: fanlararo tadqiqotlar yo‘lidagi ilk odimlar”
yosh tadqiqotchilarning respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari – Toshkent:
“Navoiy universiteti” nashriyot-matbaa uyi, 2025 – 1363 bet.

Mas’ul muharrirlar:

Shuhrat Sirojiddinov – f.f.d., akademik, ToshDO‘TAU rektori

Nozliya Normurodova – f.f.d., professor, ToshDO‘TAU ilmiy ishlar va
innovatsiyalar bo‘yicha prorektori

Sanjar Mavlyanov – ilmiy tadqiqotlar va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash
bo‘limi boshlig‘i

Madina G‘ofurova – Yosh olimlar jamiyati raisi v.v.b.

Ushbu to‘plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Yosh olimlar jamiyati tomonidan tashkil etilgan **“Til, adabiyot, jamiyat va ong: fanlararo tadqiqotlar yo‘lidagi ilk odimlar”** nomli X respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallaridan tashkil topgan.

To‘plam 6 ta bobga bo‘lingan bo‘lib, ular quyidagilardir:

- Tilshunoslik
- Adabiyotshunoslik
- Tarjimashunoslik
- Amaliy filologiya
- O‘zbek tili va adabiyotini o‘qitish metodikasi
- Sotsiologiya va amaliy psixologiya muammolari

To‘plam materiallaridan ilmga qiziquvchi barcha foydalanishi mumkin.

Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflarning o‘zlari mas’uldir.

UDK:81:82:303(08)

“Language, Literature, Society, and Consciousness: First Steps Toward Interdisciplinary Research” Proceedings of the Republican Scientific-Practical Conference of Young Researchers – Tashkent: “Navoi University” Publishing and Printing House, 2025 – 1363 pages.

Responsible Editors:

Shuhrat Sirojiddinov – Doctor of Philology, Academician, Rector of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature

Nozliya Normurodova - Doctor of Philology, Professor, Vice-Rector for Research and Innovation

Sanjar Mavlyanov – Head of the Department for Scientific Research and Training of Scientific-

Madina Gofurova – Chairman of the Society of Young scholars

This collection consists of materials from the X Republican Scientific-Practical Conference titled **“Language, Literature, Society, and Consciousness: First Steps Toward Interdisciplinary Research,”** organized by the Society of Young Scholars of the Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature.

- The collection is divided into 6 sections:
- Linguistics
- Literary Studies
- Translation Studies
- Applied Philology
- Methodology of Teaching Uzbek Language and Literature
- Issues in Sociology and Applied Psychology

The materials of the collection are available for all those interested in science.
Authors are responsible for the academic quality of their own articles.

©Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, 2025

©Yosh filolog olimlar jamiyati, 2025

QO‘MITALAR

Tahrir hay'ati

- Abduqayumov Muhsinbek
- Shamsiddinova Zarnigor
- Abdug'afforova Zuhra
- Ibrohimova Zinnura
- Shoturayeva Feruza
- Abduvaliyeva Sevinch
- Mahmudova Dilshoda
- Abdullajonova Farzona
- Xojiyeva Sevinch
- Oxunjonova Kamola
- Keldiyorova Xumora
- Usmonova Elinur
- Xaytaxmatova Dilnavoz
- Ergashev Avazbek
- Shermurodova Shahzoda
- Namozova Sarvinoz
- Parxiddinova Diyora
- Hakimova Nasiba
- Orifjonova Sarvinoz
- Po'latov Akbar
- Kamoldinova Mubinabonu
- Hamdamova Gulsanam

Ilmiy qo'mita

s.f.n., dots. Fayziyeva Farog'at
p.f.f.d. dots. Sodiqova Gulbarno
f.f.f.d., dots. Shamsiyeva
Manzura
f.f.f.d., dots. Madirimova
Soxiba Abdazova Gulsanam
Muhammadiyeva Madina
Turdixojayeva Muattarxon
Xudoynazarova Nodira
Tursunmurodov Shohruh
Nuniyazova Shaxlo
Turdaliyeva Gulchiroy
Alimqulova Ma'rifat
Jovliyev Ibrahim
Madirimova Gulfuza
Qurbonova Nodira
Nomozova Dilobar
Usmonova Yulduz
G'aybulloyeva Feruza
Oripova Mavludaxon
O'rinova Zarifa
Utegenova O'g'iloy
Rayimjonova Matluba

***Hurmatli professor-o‘qituvchilar,
aziz talabalar, qadrli mehmonlar***

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida an‘anaviy tarzda o‘tkaziladigan talabalar ilmiy-amaliy konferensiyasi yosh avlodning ilmiy tafakkurini shakllantirish, ularda mustaqil izlanish madaniyatini rivojlantirish hamda zamonaviy ilmiy yondashuvlarga yo‘naltirishga xizmat qiluvchi muhim maydon sanaladi.

Universitet faoliyatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri yoshlarni chuqur nazariy bilim va mustahkam amaliy ko‘nikmalarga ega, tanqidiy va innovatsion fikrlash salohiyati keng mutaxassis sifatida tarbiyalashdir. Shu maqsadda tashkil etiladigan bunday anjumanlar ilmiy muloqot, fikr almashish, dalillarga asoslangan bahs yuritish va yangi metodologiyalarni sinovdan o‘tkazish imkoniyatini beradi.

“Til, adabiyot, jamiyat va ong: fanlararo tadqiqotlar yo‘lidagi ilk odimlar” mavzusida o‘tkazilgan ushbu konferensiya til va adabiyotning jamiyat tafakkuridagi o‘rnini yangicha yondashuvlar asosida o‘rganish, fanlararo izlanishlar orqali ilmiy qarashlarni kengaytirish hamda milliy va jahon ilmiy tajribasini uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi. Mavzuning keng qamrovi tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarjimashunoslik, amaliy filologiya, sotsiologiya va psixologiya sohalarini o‘z ichiga olgan holda ilmiy tadqiqotlar ufqini kengaytiradi.

Anjuman materiallari yosh tadqiqotchilarning ilk izlanishlaridan tortib, puxta nazariy tahlillargacha bo‘lgan ilmiy ishlari bilan boyitilgan bo‘lib, har bir maqola muallifining intellektual salohiyati va izlanish ruhini aks ettiradi. Yosh izlanuvchilarning dastlabki ilmiy tahlillaridan tuzilgan ushbu to‘plam nafaqat talabalar uchun, balki ilmiy hamjamiyat vakillari uchun ham qimmatli manba bo‘lishiga ishonch bildiramiz.

Ilm-fan yo‘lidagi bu qadamlar ertangi kashfiyotlar va yutuqlar uchun poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Shuhrat Sirojiddinov

**Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti rektori, akademik**

I BOB.

TILSHUNOSLIK

ABDULLA ORIPOV SHE'RIYATIDA ALLYUZIV NOMLAR

Abdullayeva Gulira'no Oybek qizi
ToshDO'TAU O'zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs
abdullayevagulirano245@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot ishimizda intertekstuallik tushunchasi, intertekstual vbirliklarning turlari hamda intertekstual birliklardan biri bo'lgan allyuziyaga alohida to'xtalib, allyuziya tushunchasi, uning turlari, o'ziga xos xususiyatlari va badiiy asarlardagi o'rni va ahamiyatini tadqiq qildik va fikrlarimizni misollar yordamida dalilladik.*

Kalit so'zlar. *Intertekstuallik, allyuziya, diniy allyuza, tarixiy allyuza, adabiy allyuza, mifologik allyuzalar*

Abstract. *In this research work, we have focused on the concept of intertextuality, types of intertextual units, and allusion, one of the intertextual units, and have investigated the concept of allusion, its types, specific features, and its role and significance in works of art, and have substantiated our ideas with examples.*

Keywords. *Intertextuality, allusion, religious allusion, historical allusion, literary allusion, mythological allusion.*

Barchamizga ma'lumki, zamonaviy dunyo tilshunosligida badiiy matnni boshqa matnlar bilan bog'lab o'rganish, ular orasidagi izchil aloqani aniqlash, ushbu matnlarni bog'lashda foydalanilgan birliklarni topish va o'rganishga e'tibor kuchaydi. Va natijada badiiy matnda uchraydigan, tilshunoslik va adabiyotshunoslikda dolzarb tushunchalardan biri bo'lgan intertekstuallik hodisasi fanga kirib keldi. Intertekstuallik badiiy matn tahlilida asosiy prinsiplardan biri bo'lib, bugungi kunda u lingvistika va adabiyotshunoslikni o'rganishda keng qo'llanmoqda. So'nggi yillarda badiiy matnni tadqiq etishning prinsiplari yana-da rivojlanib boyib bormoqda. Buning natijasida esa badiiy izlanish va tahlillarga

e'tibor kuchayib yangidan yangi tushunchalar kirib kelmoqda. Allyuziya hodisasi ham shular jumlasidandir. Qayd etish joizki, bu yo'nalishda dunyo tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham salmoqli yutuqlarga erishilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Intertekstuallik tushunchasining lug'aviy ma'nosi, inter o'rtasida tekst-matn kelishi, ya'ni matn ichida matn kelishidir. Matnlar orasida yaxlit butun matngina emas, balki uning parchasi yoki unga ishora qiluvchi birliklarni ham uchratishimiz mumkin(Xomidova M, 2020, 11). Lug'atlarda bu termin intertekstuallik bu- matn ma'nosining boshqa matn orqali shakllanishidir deb ham ta'riflanadi.

Biz ushbu kichik tadqiqotimizda intertekstual birliklarning bir turi bo'lgan allyuziya hodisasini Abdulla Oripov lirikasida kelishini tahlil qilamiz. Allyuziya atamasiga olimlar tomonidan quyidagicha ta'rif berilgan: “Allyuziya (lot. allusio – ishora, hazil) – barchaga tanish deb hisoblangan real siyosiy, maishiy, tarixiy yoki adabiy faktga ishora qilishga asoslangan stilistik usul. Mohiyatan sharq mumtoz she'riyatida keng qo'llanilgan talmeh san'atiga yaqin keladi. Farqli jihati shuki, talmehda ko'proq mashhur tarixiy va badiiy faktlarga ishora qilinsa, allyuziyada ijodkor o'z zamonasidagi siyosiy, maishiy yoki badiiy faktlarga ishora qilishi ham mumkin. Ya'ni allyuziyada ishora obyektining doirasi kengroq”.(Quronov D, Mamajonov Z, Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati 2013, 27). Allyuziya hodisasining talmehdan farqlaydigan bosh xususiyati ijtimoiy-faktlarga ham ishora qila olish imkoniyatidadir. Badiiy adabiyotda shoir va yozuvchilar o'z asarlarida ko'pincha biror boshqa yozuvchining asariga, tarixiy hodisaga, mashhur shaxs yoki joy nomlariga bilvosita murojaat qilishi orqali allyuziya hodisasi sodir bo'ladi. Masalan, Shiroq nomini eshitganimizda darhol hayolimizda oddiygina bir cho'ponning butun boshli Eron qo'shinini bir o'zi tor-mor etgani voqealari aks etadi yoki Yevropa adabiyotidan Robin gudni olaylik, bu ismni eshitishimiz bilan oliyjanob, xalqparvar va jasur yigit ko'z oldimizda gavdalanadi. Bu hodisa haqida dunyo tilshunoslari turlicha ta'riflar bergan. “Allyuziya – evokativ ko'rinish

sifatida ajratilgan matnlararo munosabatlar” (Hebel, Plett, 1991, 135) yoki “matnlarni bog‘lash uchun qurilma”dir.(Ben-Porat, Hebelda, 1989). Umuman olganda, bu ta‘rifga biz ham qo‘shilamiz, chunki allyuziya o‘zaro aloqador matnlarda bog‘lovchi bo‘g‘in vazifasini ham bajara oladi.

“Allyuziya-chizish uchun nisbatan qisqa joydan foydalanadigan tejamkor qurilma, tayyor umumiy g‘oyalar, deb qaraladigan nutq shaklidir”(Coombs, J.1984, 475-488). Darhaqiqat, allyuzalar har qanday qisqa ma‘lumotning, aniq yoki yashirin bo‘lgan uning keng ma‘nosini izohlaydi. Bundan tashqari, bu hodisa o‘quvchi zarur bilim va keng dunyoqarashga ega bo‘lgan taqdirdagina tan olinadigan, yashirin ishora sifatida qabul qilinadi va tushuniladi. Allyuziyalar turli funksiyalarni bajaradi: ular o‘quvchi ongini faollashtiradi, qo‘shimcha assotsiatsiyalarni keltirib chiqaradi, o‘quvchining intellektual va axloqiy takomillashuviga hissa qo‘shadi. Va yana, asarlarning emotsional-ekspressiv funksiyasini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Natijalar. Tilshunoslar tomonidan allyuziv nomlarning beshta turi tasniflanadi va hozir biz har bir turiga Abdulla Oripov she‘rlaridan misollar yordamida batafsil izohlashga harakat qilamiz.

1. *Diniy allyuzalar.* Allyuziyalarning bu turi asosan muqaddas kitoblarda keltirilgan ma‘lumotlar ya‘ni Qur‘on oyatlari va hadislariga ishoralar va payg‘ambarlarlarning ismlari badiiy adabiyotda qo‘llanilganda sodir bo‘ladi. Masalan A. Oripovning “Haj daftari” to‘plamida talay shunday she‘rlarni uchratishimiz mumkin. Buni shu to‘plamdagi “Jabroil” nomli she‘rida ko‘plab diniy tushunchalar va buyuk zotlarning ismlarini intertekst sifatida kelganini ko‘rishimiz mumkin. She‘rda Hazrat Jabroil va Rasulimiz Muhammadning ismlarini ko‘rganimizda, payg‘abarimiz Muhammad Alloh rahmatiga sazovor bo‘lgani, Jabroil alayhissalom orqali unga vahiy kelgani haqidagi axborotlarni eslaymiz.

Ul kuni **Muhammad** – xokisor banda,

Alloh nazariga bo‘lgandi noil.

Sokin hujrasida o‘ychan turganda,

Tushdi huzuriga **Hazrat Jabroil**. (A. Oripov, 1992, 10)

2. Allyuziyaning keyingi turi bu *tarixiy allyuziyalardir*. Bu tipda asosan, xalq orasida mashhur bo‘lgan tarixiy shaxslar, qahramonlar va hukmdorlar nomlarini keltirish orqali intertekstuallikka ishora qiladi. Taniqli shoirimiz “O‘zbekiston” she’rida “Ko‘ragoniy jadvallari” interteksti orqali shoh va buyuk astranom Mirzo Ulug‘bekga va uning astranomiya oid ishlariga ishora qilgan. Ulug‘bekning nomini eshitganda har bir kitobxonning xayoliga, albatta uning astranomiya ilmiga qo‘shgan hissasi va o‘limi bilan bog‘liq ma’lumotlar kelishi aniq.

Bobolardan so‘z ketsa zinhor,

Bir kalom bor gap avvalida.

Osmon ilmi tug‘ilgan ilk bor

Ko‘ragoniy jadvallarida. (A. Oripov, 2018, 17)

3. *Ijtimoiy-maishiy allyuziyalar* – bu badiiy matnda xalqning kundalik turmushi, urf-odatlar, qadriyatlar yoki jamiyatdagi keng tarqalgan ijtimoiy holatlar, siyosiy vaziyatlar va turmush tarziga ishora qiluvchi intertekstual birliklardir. Bu turdagi allyuziyalar matnni o‘quvchiga yaqinlashtiradi, xalqona ruh beradi va kanotativ ma’no yuklaydi (Ne’matov, T. (2001) O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 112-118). Atoqli shoirimiz bir nechta she’rlarida “Lenin”, “Gitler”, “Kommunist” kabi intertekstlarni qo‘llash orqali Chor Rossiyasi davridagi o‘zbek xalqining ijtimoiy-siyosiy ahvoli, insonlarning azob-uqubatlari va ularga nisbatan bo‘lgan nohaqliklarga ishora qilgan. Shu singari shoirning “O‘zbekiston bayrog‘i” she’rida ham “Turdi Farog‘iy” nomi yordamida uzoq tarixda Ashtarxoniylar davridagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatga, ya’ni mamlakatda sodir bo‘lgan qo‘zg‘alonga ishora qilgan. Negaki T. Farog‘iy bu xalq isyonida faol ishtirok etgan, xalqni birdamlikka, mustaqil fikrlashga da’vat qilgan.

Bir kuni yovqur shoir,

Ya'ni **Turdi Farog'iy**,

Bo'ltak bo'lgan bu xalqqa

Birlash deb qildi xitob. (A. Oripov, 1989, 9)

4. *Badiiy allyuziyalar* badiiy asarlardan, mashxur personajlardan yoki biror adiblarning g'oyalaridan kinoyaviy yoki ishoraviy tarzda foydalanishdir. Badiiy allyuziyalar asar qahramoni ismi orqali asarga yoki asar nomi orqali muallifga ishora qilishi mumkin. Ba'zida muallifning ismini keltirish yo'li bilan uning asarlariga ishora qilishi kuzatiladi. Misol uchun, Abdulla Oripovning “Vafo” she'rida buyuk rus shoiri Lermontov nomidan intertekst sifatida foydalangan. Lermontov nomini eshitgan o'quvchining ongida ulug' rus shoirining hayoti va asarlariga oid ma'lumotlar paydo bo'ladi. Buning ustiga mahoratli shoirimiz she'ning birinchi misrasida Lermontov ijodidan iqtibos keltirib, uning asarlariga ishora qilgan va bir bandning o'zida intertekstuallikning ikkita turidan ustalik bilan foydalana olgan.

“Menga vafo qilmagach sanam

Xotinlarga hurmatim nechun”

Shu baytlarni yozayotgan dam

Osonmidi **Lermontov** uchun. (A. Oripov, 2018, 122)

5. Bu hodisaning so'nggi turi bu *mifologik allyuziyalar*dir. Badiiy adabiyotda qadimgi miqlar, afsona va rivoyatlar yoki Qayumars, Ahriman singari mifologik obrazlar va timsollardan foydalanish orqali mifologik allyuziyalar yuzaga keladi. Ijodkor “Suv parisi” she'rida qadimgi yunon mifologiyasidagi afsonaviy Tavrid go'zaliga ishora qilish orqali intertekstuallikni vujudga keltirgan. Tavrid nomi yunon mifologiyasida qadimgi Qrim yarimoroliga berilgan nom bo'lib Ifigeniya hamda Artemida haqidagi afsonalarda ham mavjud. Shoir “Tavrid afsonaviy go'zali” deb yunon mifologik obrazi – Ifigeniyani nazarda tutgan va lirik qahramon suv qizini unga qiyoslaydi. Kitobxon yunon afsona va miqlarini

o‘qigan bo‘lsa albatta bu mifologik allyuziya ekanini biladi. Yana iste’dodli shoir A.Oripov bu she’riga epigraf qilib Atoyining mashhur g‘azalidan bir parchani keltirgan va bu intertekstual birliklarning yana bir turiga misol bo‘la oladi.

Ul sanamkim suv yaqosinda paritek o‘lturur. Atoyi

O, suv qizi, suv qizi, kimsan, ayla inoyat,
Kokilingga cho‘lg‘onmish qaysi mudhish hikoyat.

Malakmisan yo **Tavrid** afsonaviy go‘zali,

Qaysi haram yulduzi, qaysi yurak g‘azali. (A. Oripov, 2018, 16)

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlashimiz mumkinki, boshqa shoirlardan farqli o‘laroq, Abdulla Oripov lirikasida intertekstual birliklar hamda allyuziv nomlarning har bir turi bo‘yicha yorqin namunalarni topa olamiz va bu shoirning ijodiy uslubi, o‘ziga xos xususiyatlari, badiiy-estetik salohiyati va poetik mahoratidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ne‘matov T. (2001). Adabiy jarayon va adabiy tanqid, Toshkent, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi 116-bet
2. Oripov, A. (1989). Ishonch ko‘priklari, Toshkent: G‘afur G‘ulom, 9-bet
3. Oripov, A. (1992). Haj daftari, Toshkent, 10-bet
4. Oripov, A. (2018). Men nechun sevaman o‘zbekistonni, Toshkent, 17-bet
5. Oripov, A. (2018). Birinchi muhabbatim, Toshkent, 122-bet
6. Quronov, D., Mamajonov, Z., Sheraliyeva, M. (2013). Adabiyotshunoslik lug‘ati, 27-bet
7. Xomidova, M. (2020). Badiiy matn persepsiyasida intertekstuallik, Toshkent, 11-bet
8. Ben-Porat, Hebelda, (1989)
9. Hebel, Plett (1991), 135-bet

ZAMONAVIY O‘ZBEK TILIDA SO‘Z YASASH JARAYONIDAGI MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI

Abdullayeva Munisa Abdurashid qizi
ToshDO‘TAU O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti, 1-kurs
mm5019515@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek tilida so‘z yasash jarayonida uchrayotgan dolzarb muammolar yoritiladi. Xususan, terminologik noaniqliklar, affikslarning noo‘rin qo‘llanishi, ijtimoiy-psixologik omillar va dialektal birliklarning adabiy tilga ta’siri muhokama qilinadi. Har bir muammo yuzasidan aniq misollar asosida tahlil olib boriladi hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy va amaliy tavsiyalar beriladi. Maqola zamonaviy o‘zbek tili rivojida so‘z yasash tizimini mustahkamlash, shuningdek, til me‘yorlarini saqlab qolish va tilning funksional imkoniyatlarini kengaytirish masalalariga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar. *so‘z yasash, o‘zbek tili, affiks, terminologiya, til me‘yori, kognitiv tilshunoslik, adabiy til.*

O‘zbek tili boy morfologik tizimga ega bo‘lgan tillar sirasiga kiradi. Unda yangi so‘zlar yaratish imkoniyatlari keng bo‘lib, bu holat tilning rivoji, zamonaviy ehtiyojlarga javob bera olishi bilan chambarchas bog‘liq. Biroq, globallashuv, raqamli axborot oqimi va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi bilan so‘z yasashda muammolar paydo bo‘la boshladi. Ushbu maqolada aynan shu muammolar ko‘rib chiqiladi.

Tilshunoslik tarixida so‘z yasash muammosining dastlabki tadqiqotlari mashhur turkiyshunos olim M.A. Kazembek nomi bilan bog‘liq. O‘sha davrda turkiyshunoslik hali shakllanish bosqichida bo‘lganligi bois, so‘z yasashga chuqur ilmiy e’tibor berilmagan. Bugungi kunda esa tilshunoslikning lingvopoetika yo‘nalishi dolzarb nazariy va amaliy masalalar, ilmiy tahlillar bilan ajralib turadi. Xususan, adabiy asarlarni, yetuk badiiy namunalarning lingvopoetik xususiyatlarini chuqur tahlil etish, baholash va izchil o‘rganish zamonaviy o‘zbek tilshunosligining muhim vazifalaridan biridir.

Adabiyotning nasriy va she'riy janrlari yildan-yilga yangi va mazmunli asarlar bilan boyib bormoqda. Shu bois ularning eng yorqin namunalariga lingvopoetik yondashuv asosida ilmiy tahlil olib borish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv, shuningdek, tilshunoslikni o'qitish jarayonida ham o'z aksini topmoqda. Bu sohadagi qonuniyatlar va til birliklarining o'zgarishlari sekinlik bilan kechgan bo'lsa-da, zamon talabiga mos ravishda sotsiolingvistik yondashuvni joriy etish zaruriyati tug'ilmoqda.

So'z yasalishi – bu til tizimidagi mavjud usul, qolip va namunalar asosida, muayyan vositalar orqali yangi leksik birlik hosil qilish jarayonidir.

Ikkinchi ma'noda esa “so'z yasalishi” tilshunoslikning mustaqil tarmoqlaridan biri hisoblanadi-bu fonetika yoki leksikologiya kabi o'zining alohida mavzu va o'rganish obyektiga ega bo'lgan sohadir. Masalan: o'zbek tili fonetikasi, o'zbek tili morfologiyasi va o'zbek tili so'z yasalishi. (Jo'raev, N, 2020, 115-bet).

Tilshunoslikning mazkur sohasi doirasida yangi yasama so'zlarning paydo bo'lishi, ularning shakllanish shart-sharoitlari, tarkibiy qismlar (so'z yasovchi va so'z yasalish asosi) ning o'ziga xos xususiyatlari hamda boshqa tegishli tushunchalar chuqur o'rganiladi. Shu tarzda tilning so'z yasalishi tizimi tahlil qilinadi va nazariy jihatdan asoslanadi.

Yangi fan-texnika yutuqlari bilan tilga ko'plab yangi tushunchalar kirib kelmoqda. Masalan: “kompyuter”, “webinar”, “chatbot”, “startup” kabi atamalar ko'pincha tarjima qilinmasdan yoki noto'g'ri so'z yasovchi birliklar orqali tilga singdirilmoqda.

Til materialidan nutq jarayonida samarali foydalanish, nutq madaniyatini rivojlantirish bugungi kunning muhim masalalaridandir. Bu esa me'yoriy muammolarni hal qilish, talaba va keng jamoatchilikni zarur bilimlar bilan qurollantirish orqali amalga oshiriladi. Hozirgi tilshunoslik bosqichida til

materialining strukturaviy va tizimli tahlili eng dolzarb yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Jahon tilshunosligida hozirgacha struktur tahlil, transformatsion tahlil, funksional yondashuv, leksik va semantik derivatsiya, psixo va neyrolingvistika singari yo‘nalishlarda sezilarli natijalarga erishilgan. Afsuski, bu yutuqlar o‘zbek tilshunosligida hali to‘liq joriy etilmagan. Bu holat ilm-fan va texnologiyalar taraqqiyoti bilan bog‘liq bo‘lib, zamonaviy yondashuvlarni mahalliy tilshunoslikda qo‘llash zaruriyatini keltirib chiqarmoqda.

Ayniqsa, derivatsiya masalalarini chuqur ilmiy izohlash o‘zbek tilshunosligi uchun dolzarbdir. Derivatsiya – bu tilning o‘zini rivojlantirishga xizmat qiladigan muhim hodisa bo‘lib, u tilning doimiy takomillashuvini ta’minlaydi. Mazkur hodisa tilning o‘z-o‘zini yaratish, ya’ni ichki imkoniyatlar orqali yangilanib borish jarayonidir. Bugungi lingvistika doirasida derivatsiya nazariyasi tilshunoslar uchun doimiy ilmiy va amaliy tadqiqot obyekti bo‘lib kelmoqda.

Turli hududlarda ishlatiladigan dialektal so‘zlarning adabiy tilga aralashuvi ayrim hollarda tushunmovchilikka olib keladi. Shuningdek, bu holat adabiy til me’yorlarining buzilishiga sabab bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy o‘zbek tilida so‘z yasash jarayoni murakkab, ammo istiqbolli jarayondir. Muammolar mavjud bo‘lsa-da, ularni tizimli yondashuv orqali hal qilish mumkin. Eng avvalo, termin yaratishda milliylikka asoslanish, affikslardan to‘g‘ri foydalanish, dialekt va xorijiy ta’sirlardan ehtiyotkorlik bilan foydalanish zarur. Shuningdek, ta’lim, OAV va ijtimoiy tarmoqlarda o‘zbek tilining imkoniyatlarini keng namoyon etish lozim. Bu esa tilimiz mustahkamlanishiga va yanada boyishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jo‘raev, N. (2020). Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: Fan. (115-bet).
2. Shukurov, N. (2018). Tilshunoslikka kirish. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. (85-bet).

3. Spencer, A. (1991). Morphological theory: An introduction to word structure in generative grammar. Oxford: Blackwell. (pp. 133–141)
4. Booij, G. (2007). The grammar of words: An introduction to linguistic morphology (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press. (pp. 100–108)

NOAM XOMSKIY VA TIL RIVOJLANISHINING PSIXOLINGVISTIK NAZARIYASI

Abdullayeva Nasiba Kamol qizi
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs
nabdullayeva920@gmail.com
Ilmiy rahbar: f.f.n, dotsent Iroda Azimova

Annotatsiya. *Ushbu maqola tilshunos olim Noam Xomskiyning ilmiy faoliyati va olim tomonidan yaratilgan til rivojlanishining psixolingvistik nazariyasi haqida so‘z yuritiladi. Mavzuni qamrovli va batafsil tahlil qilish maqsadida til rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa eng asosiy nazariyalarga ham to‘xtalinadi. Xomskiyning psixolingvistik nazariyasidagi muhim tushunchalarga alohida o‘rin beriladi. Maqola so‘nggida mavzuga doir tanqidlar va xulosalar, umumlashtiruvchi fikrlar hamda nazariyaning tilshunoslikdagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar. *behavioristik nazariya, kognitiv nazariya, ijtimoiy interaksionist nazariya, psixolingvistik nazariya, til qobiliyati, universal til qobiliyati, individual til qobiliyati, universal grammatika, generativ-transformatsion nazariya, nutq faoliyati, botiniy tuzilma, zohiriy tuzilma.*

Abstract. *This article discusses the scholarly contributions of linguist Noam Chomsky and his psycholinguistic theory of language development. In order to provide a comprehensive and in-depth analysis of the topic, the article also examines other major theories related to language development. Particular attention is given to key concepts within Chomsky’s psycholinguistic theory. The article concludes with a discussion of critiques, general conclusions, and the significance of the theory within the field of linguistics.*

Keywords. *behaviorist theory, cognitive theory, social interactionist theory, psycholinguistic theory, language capacity, universal language capacity, individual language capacity, universal grammar, generative-transformational theory, speech activity, deep structure, surface structure.*

Hayoti va faoliyati. Olimlarning hayot yo‘llari ilmiy faoliyatlarining yuzaga kelishida muhim o‘rin tutganligi bilan ahamiyatlidir. Shuning uchun, maqolada atoli olim Noam Xomskiyning hayot yo‘liga va u tomonidan ishlab chiqilgan til rivojlanishining psixolingvistik nazariyasiga to‘xtalamiz.

Avram Noam Xomskiy davrining buyuk olimi, falsafashunos, tilshunos va siyosatchisi sifatida mashhurdir. O‘qituvchilar oilasida dunyoga kelgan Xomskiy keyinroq otasining til bo‘yicha amalga oshirgan ishlaridan ta’sirlangan holda, o‘z faoliyatini shu sohaga qaratadi. Olim 1928-yil 7-dekabr sanasida Filodelfiya shtatida AQShning demokratik ta’lim an’anasi muhim rol o‘ynagan bir muhitda dunyoga keladi.

Xomskiy 2 yoshidan 12 yoshiga qadar Temple universitetiga qarashli Oak Lane Country Day maktabida ta’lim oladi. 12 yoshdagi bir bolaning aqliy darajasi o‘z tengdoshlarinikidan bir necha barobar ustun bo‘lganligi uning zamonaviy yahudiy va sotsialistik adabiyot namunalarini tanqidiy bir shaklda o‘zlashtirganligi natijasidir. Tengdoshlari rasmiy ertak kitoblar o‘qigan bir yoshda, Xomskiy diqqat e’tiborini jamiyatdagi muammolar sababli yuzaga kelayotgan tortishmalarga qaratayotgandi. 13 yoshidan boshlab davomli ravishda Nyu-Yorkka qarindoshi Milton Krausning gazeta do‘koniga qatnaydi va u yerda davrining mashhur psixiatr va psixanalist olimlari bilan tanishadi, ular bilan munosabat quradi. Bu do‘stliklar uning siyosiy va ijtimoiy muammolarga qiziqib qolishiga sabab bo‘ladi.

Noam Xomskiy bir intervyusida ilmiy natijalariga genetik jihatdan oilasining ta’siri bo‘lganligini tan olish bilan birgalikda mukammal ta’lim jarayonining ham hissasi katta ekanligini ta’kidlaydi. Uyda va maktabda bir-birini to‘ldirgan bu muhit Xomskiy hayotida katta muvaffaqiyatlarga sabab bo‘ladi.

U 16 yoshida litseyini bitirib, Pensilvaniya universitetiga qabul qilinadi. Boshqa talabalardan farqli ravishda kasbiy rivojlanishi uchun kerak bo‘lgan darslar o‘rniga, o‘z qiziqishlari va istaklariga monand darslarni o‘qishga harakat qiladi. Xomskiy bu yerda universitetda birinchi bo‘lib tilshunoslik kafedrasiga

asos solgan, mashhur tilshunos olim Zellig Harris bilan tanishadi. Ustozi bilan tilshunoslik sohasidagi fikrlari va siyosiy qarashlari bir-biriga uyg'un ekanligini sezgan Xomskiy bu yerda uning favqulodda qiziqarli bo'lgan darslarini o'rganishda davom etadi. Bu darslar o'ziga xos ta'lim metodlari qo'llaniladigan, sinflar o'rniga barlar tanlanadigan va talabalar bilan bevosita shaxsiy aloqalar o'rnatilgan bir muhitda olib borilgan.

Bakalavrlilik ishini tugatgan bo'lajak olim Garvard universitetida uch yillik tadqiqot grantini yutib oladi va oilasi bilan Bostonga ko'chib o'tadi. Shu mukofot tufayli 1953-yilda Yevropaga ilk safarlarini amalga oshiradi.

1951-yilda magistrlik darajasini, 1955-yili hali 27 yoshdaligidayoq doktorlik darajasini qo'lga kiritadi va 1961-yilda Massachusetts Texnologiya institutida professor sifatida faoliyatini boshlaydi. 1968-yilda do'sti tilshunos Moris Halle bilan birgalikda yozgan asari – “Ingliz tilining tovush tizimi” (“The Sound Pattern of English”) bilan tilshunoslik sohasiga katta hissa qo'shadi.

Noam Xomskiy ko'plab olimlar tomonidan zamonaviy tilshunoslikning asoschilaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Olimning “Sintaktik tuzilmalar” (“Syntactic structures” – 1951), “Sintaksis nazariyasining aspektlari” (“Aspects of the theory of Syntax” – 1965), “Karteziya tilshunosligi: ratsionalistik fikrlar tarixidan bir bob” (“Cartezian linguistics: a chapter in the history of rationalist thought”), “Til haqidagi mulohazalar” (“Reflections on language” – 1975), “Til haqidagi bilim: uning mohiyati, kelib chiqishi va qo'llanishi” (“Knowledge of language: its nature, origin and use” – 1986), “Minimalistik dastur” (“The minimalist program” – 1995), “Til va ong” (“Language and mind” – 2006) kabi asarlari soha rivojida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Falsafa, tilshunoslik, antropologiya, siyosat, ta'lim kabi keng sohalarda asarlar yozgan olim kunimizning eng ko'p ergashilgan va asarlariga eng ko'p murojaat etilgan yozuvchilaridan hisoblanadi. 1982-yilgacha 150dan ortiq asar yaratgan Xomskiy, umrining birinchi yarmini ko'proq tilshunoslik asarlari

yozishga sarflagan bo'lsa, keyinroq siyosiy norozilik va ozodlik harakatlarida faol qatnashadi.

Til rivojlanishi bilan bog'liq nazariy qarashlar. Bir qancha olimlar tilning tovush, so'z va ma'no birliklari tadqiq etilganida ularning kognitiv, fiziologik, psixologik va biologik jihatdan asoslanishi kerakligini ta'kidlaydi. Insonning bir qancha tug'ma qobiliyatlari atrof-muhitning ta'siri bilan birlashib murakkab bir tizim bo'lgan tilning yuzaga kelishini ta'minlaydi.

Jahon tilshunosligida bolalarning tilni qanday o'zlashtirishlari va bu jarayonning rivoji doimo bahs-u munozaralarga boy bo'lib kelgan. Mavzu bilan bog'liq bir necha nazariyalar ishlab chiqilgan. Unga chuqurroq kirish, yondashuvlarning yutuq va kamchiliklarini belgilash hamda umumiy xulosa qilish asosiy nazariyalarni birma-bir ko'rib chiqishni talab qiladi.

Ushbu yondashuvlarning birinchisi sifatida behavioristik (xulq-atvorga asoslangan) nazariyani ko'rsatishimiz mumkin. 1957-yilda F.B. Skinner tomonidan yozilgan “Og'zaki xulq-atvor” (“Verbal behavior”) asari inson xulq-atvori va tilning o'zlashtirilishi bilan bog'liq qarashlarni o'zgartirib yubordi. Unga ko'ra, bola tilining rivojlanishi atrofidagi holatlarga javoban yuzaga keladigan xulq-atvor ko'rinishlaridan biridir. Tadqiqotda bu jarayonlarning insonlararo munosabatlarga ta'siri asos qilib olinib, ular funksional jihatdan tahlil qilingan edi.

Skinnerning xulq-atvorni o'rganish yondashuvi klassik shartlantirish (ya'ni shartli va shartsiz stimullar) va operant shartlantirish elementlariga tayanadi. Operant shartlantirish bu – o'rganish jarayonining mukofot va jazolar orqali amalga oshirilishidir, ya'ni shaxs ma'lum xatti-harakatni amalga oshiradi va buning evaziga yo ijobiy baho oladi yoki salbiy oqibatlarga duch kelib, undan qochadi. Skinner shu qarashini tilning o'zlashtirilishi hodisasiga ham qo'llaydi, tilni boshqa kognitiv qobiliyatlar kabi o'rganiladi, deb hisoblaydi.

Bexavioristik nazariyaga ko'ra, tilning o'zlashtirilishi bu – odatga aylangan jarayon mahsuli hamda ushbu davr xato va sinovlar bilan kechadi. Bola noto'g'ri

shakllarni ishlatganida unga salbiy reaksiya ko'rsatiladi, u to'g'ri shaklni talaffuz qilguncha xatolari bilan tajriba yig'adi. Uning atrofida insoniy namunalar (rol modeli) – ota-ona, qarindoshlar, tarbiyachilar – bo'ladi. Ular bolaning talaffuzlariga jazo yoki mukofotlar bilan javob berishadi. Masalan, til o'zlashtirilishining “gugulash” jarayonida bolalar nutqiy a'zolarini mashq qildirish uchun tasodifiy tovushlar kombinatsiyasini qayta-qayta talaffuz qila boshlaydi. Ba'zan bu tovushlar kombinatsiyasi tildagi ba'zi so'zlarga yaqin keladi (ma-ma-ma, da-da-da kabi). Kattalar esa buni ma'lum ma'noga ega nutqiy so'zlar deb o'ylaydi va buning uchun bolaga ijobiy rag'bat ko'rsatadi: kulib qo'yadi, qarsak chaladi, xursandligini bir shaklda ifodalaydi. Natijada bola buni o'xshash vaziyatlarda yana takrorlashga harakat qiladi.

Bola ba'zida istagan narsasini olish uchun ham ma'lum shakllarni talaffuz qiladi, to'g'ri talaffuz qilgandagina kattalar unga istaganini berishadi. Shu orqali bola kattalar nutqiga yaqinroq bo'lishga “o'rgatiladi”.

Asosiy bosqich taqlid qilish bosqichida esa bola atrofida gilarining nutqini eshitib takrorlaydi, yaqinlarining tuzatishlari va reaksiyalari orqali til haqidagi bilimlarini mustahkamlaydi. Skinner har insonning genetik jihatdan dasturlanganini va uning har bir xatti-harakati tajriba va egallangan bilimlarning natijasi ekanligini ta'kidlaydi.

Yana bir mashhur nazariya shvetsariyalik psixolog Jean Piaget tomonidan ishlab chiqilgan va kognitiv nazariya deb nomlanadi. Unga ko'ra, tilning o'zlashtirilishi, avvalo, bolaning dunyoni va atrof-muhitni tushunishi, anglab yetishi bilan bog'liq. Bolalar kattalardek fikrlamaydi, ular ma'lum tilni o'zlashtirishlaridan oldin atrof-muhit bilan o'zaro ta'sir orqali dunyo haqidagi tushunchalarini faollashtirishlari kerak.

Bola qaysidir tushunchani tushunmay turib, shu tushunchani ifodalovchi til birliklarini o'zlashtira olmaydi. Masalan, bola avval “zamon” tushunchasini anglab yetadi, so'ngra bu tushuncha bilan bog'liq bo'lgan ibora, so'z va shakllarni qabul

qiladi. Yana bir misol, chaqaloq onasini uning qornini to‘yg‘azishi, unga ijobiy rag‘bat berishi, davomli ravishda yonida bo‘lishi kabi xususiyatlari orqali eslab qoladi va “oyi” so‘zini shu tushunchaga bog‘laydi. Shunday qilib, bola o‘zi anglab yetmagan tushunchalarni til vositasida ifodalay olmaydi, atrof-muhitni o‘rganish natijasida egallagan tajribalariga mos til unsurlarinigina o‘zlashtiradi.

Demak, nazariyaga ko‘ra til bu – insonning ko‘plab aqliy (kognitiv) faoliyatlaridan biridir va kognitivistlarning fikricha, u ham boshqa aqliy faoliyatlar – diqqat, e’tibor, xotira kabi ko‘nikmalar doirasida vujudga keladi.

Til rivojlanishi bilan bog‘liq nazariyalarning yana biri fanga rus olimi Vigotskiy tomonidan kiritilgan ijtimoiy interaksionist nazariyadir. U o‘z qarashlari orqali bolaning til ko‘nikmalari shakllanishi jarayonida atrof-muhitning ta’sirini birinchi planga qo‘yadi. Unga ko‘ra, chaqaloqlarning til rivojiga bevosita ular yashaydigan muhit va katta yoshdagilar tomonidan beriladigan til materiali (input) katta ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu nazariyada “bola uchun mo‘ljallangan nutq” (“child directed speech”) va “shaxsiy nutq” (“private speech”) tushunchalari muhim o‘rin tutadi.

Bu nazariyani qo‘llab-quvvatlagan olimlarning yana biri Jerome Brunerdir. U o‘z tadqiqotlari bilan nazariyani chuqurlashtiradi va “tilni o‘zlashtirishni qo‘llab-quvvatlovchi tizim” (“LASS – language acquisition support system”) tushunchasini kiritadi. LASS bolalar atrofidagi kattalarni va keng ma’noda u tug‘ilgan madaniyatni ifodalaydi.

Biroq, shuni unutmash kerakki, ijtimoiy muhit bola tilining rivojlanishi jarayonida katta ta’sirga ega bo‘lsa-da, unga bevosita til haqida bilim bermaydi. Ayni shu vaqtda bolaning tug‘ma qobiliyatlari ishga tushadi.

Til rivojlanishining psixolingvistik nazariyasi. Noam Xomskiy bola tilining o‘zlashtirilishi va rivojlanishida biologik va psixologik asoslar mavjudligi haqidagi qarashini himoya qiladi. Shuning uchun ham bu nazariya til rivojlanishining psixolingvistik nazariyasi deb nomalanadi. Xomskiy tilning

mohiyatan faqatgina insonlarga oidligini, jiddiy patologik holatlardan tashqari uning barcha insonlar orasida bir-biridan deyarli hech farq qilmaydigan va tug‘ma hisoblanadigan biologik o‘rtoq nuqtamizning umumiy bir bir bo‘lagi ekanligini ta’kidlaydi.

Demak, bolalar ham tilni o‘zlashtirish qobiliyatiga biologik jihatdan tug‘ma tarzda ega bo‘lib tug‘iladi. Yana bir olim Gudlakning fikricha, nativistlar, ya’ni til qobiliyatining tug‘ma ekanligi nazariyasi tarafdorlari, tilni inson genomining ajralmas qismi deb biladilar. Ularga ko‘ra, insonni inson qilib turadigan asosiy xususiyatlardan biri tildir. Tilni o‘zlashtirish bu – bolaning tabiiy yetilishi asosida yuzaga keladigan jarayon.

Bu nazariyani asoslovchi dalillardan biri, bola miyasining tilga oid neyronlar tizimi bilan dunyoga kelishidir. U atrof-muhitdagilarning nutqini eshitishi bilan tilga moyillik qobiliyati faollashadi va bola qabul qilgan signallarini tushunishni boshlaydi.

Xomskiy o‘zining 1959-yilda yozilgan “B.F. Skinnerning “Og‘zaki xulq-atvor” asariga sharh” (“A review of F.B. Skinner’s Verbal Behaviour”) maqolasida uning fikrlariga qarshi chiqib, tilning juda murakkab jarayonligini, uni aqliy jihatdan hali to‘liq rivojlanmagan bolalar juda qisqa vaqt ichida faqatgina tashqi reaksiyalar va rag‘batlar orqali o‘rganolmasligini ta’kidlagan. Unga ko‘ra, til o‘zlashtirish moslamasi - LAD (language acquisition device) degan maxsus tizim o‘zida barcha tillarga xos bo‘lgan qoidalar majmuasini saqlaydi va bola qaysi tilga duch kelsa, uni o‘zlashtirish imkonini beradi. Ya’ni bu tizim bilan dunyoga kelgan bola u yordamida tilning umumiy xususiyatlarini aniqlaydi. Masalan, u fe’llarning o‘tgan zamon shakllari – “qildim”, “yeding”, “keldi” kabi so‘zlarni ko‘p marotaba va turli kontekstlarda eshitgach, unda so‘zlarda takrorlanayotgan umumiy qo‘shimcha -di shakli o‘tgan zamonni hosil qiladi, degan faraz (hypothesis) shakllanadi.

Yang ham bolalarda tilni tushunish va uni rivojlantirish qobiliyati tug'ilgandayoq mavjud bo'ladi, bola qayerda tarbiyalanishidan qat'iy nazar bu qobiliyat doimiy ravishda o'sib borishi haqida so'z yuritgan. Bu qobiliyat tili, irqi, millatidan qat'iy nazar hamma bolalarda bir xil tezlikda va ayni xususiyatlar bilan shakllanadi. Buni sxemada quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Ma'lumot ▼	Til qobiliyati ▼	Til ▼	Strukturaviy
bilmalar Til qobiliyati boshqa jonlilarda kuzatilmaydigan, inson turigagina xos bo'lgan afzallikdirki, hatto genetik jihatdan ularga eng yaqin hisoblanadigan, aqliy jihatdan juda ustun ekanliklari qabul etilgan maymunlarning ham bu qobiliyatga ega emasliklari tasdiqlangan. Olim til qobiliyatining imkoniyatlari haqida fikr bildirib shunday deydi: “Tilning eng asosiy haqiqati shundaki, so'zlashuvchilar oldingi til tajribalarida ko'rilmagan iboralar bilan to'qnash keladilar va bu kabi iboralarni hech qanday qiyinchiliklarsiz yarata oladilar va tushunadilar. Haqiqatan ham, normal til salohiyati cheksizdir va har bir so'zlashuvchi odatiy til qo'llanishida cheksiz miqdordagi til birliklarini yaratishi va anglay olishi mumkin”.			

Yuqoridagi fikrlarning davomi sifatida Noam Xomskiyning fanga kiritgan yana bir asosiy tushunchalaridan biri – universal grammatikaga (universal grammer) to'xtalmay ilojimiz yo'q. Universal grammatika har bir insonda mavjud bo'lgan, o'z ona tiliga oid qoidalar tizimini anglatadi. Bu qoidalar tizimi bir tilning grammatikasini shakllantiradi, gapirishni o'zlashtirgan har inson unga amal qilgan holda gapiradi. Faqat, insonlar bu qurollardan ular haqida o'ylamay turib, ko'pincha hech nima bilmay turib foydalanadilar. Bu esa har bir so'zlovchi va nutq qabul qiluvchining o'z ona tillari haqida intuiativ bir bilimga ega ekanliklarini ko'rsatadi. Masalan, uch yashar bola “non yeyman” yoki “yeyman non” kabi shakllarni ishlatishi mumkin, lekin “non men” yoki “yeyman menga” kabi grammatik jihatdan noto'g'ri bo'lgan birliklardan foydalanmaydi. Bu esa shuni

ko'rsatadiki, bola grammatik tuzilmani o'zi tabiiy ravishda shakllantiradi, garchi bu qoidalarni unga hech kim o'rgatmasa ham.

Ushbu intiutiv bilim so'zlashuvchi shaxsda yashirin holatda mavjud bo'ladi. Shu o'rinda yashirin va aniq grammatika o'rtasidagi farqni tushunib olishimiz zarur. Dunyodagi hamma tillarda ham aniqlik belgisi bilan ifodalana oladigan grammatik tizim ishlab chiqilmagan, ya'ni hali ko'plab tillarda bu jihat ilmiy tasniflanmagan. Ammo bu tillarda so'zlovchilarning har biri nutq jarayonida yashirin grammatik tizimdan foydalanadi. Ushbu intiutiv bilimni aniq ifodalash, belgilash va tahlil qilish alohida ilmiy izlanishlarni talab qiladi.

Bugungi kunda kim zamonaviy tilshunoslik haqida so'z yuritsa, albatta, Noam Xomskiyning generativ-transformatsion grammatikasiga murojaat qiladi. Olim nazariy qarashlari bilan o'zidan avvalgi tilshunoslarning fikrlarini hech qachon inkor etmagan, balki har bir tahliliy nazariyaning chegaralari va foydalarini aniqlab bermoqchi bo'lgan. U insonning tildan ijodiy foydalanishining asosiy prinsiplarini tushuntirishni, boshqa tarafdin, inson zehn-u zakovatining aqlbovarqilmas imkoniyatlarini namoyish etishni istagan.

N.Xomskiyning 1955-yilda yozilgan, biroq 1975-yilda nashr qilingan "Tilshunoslik nazariyasining mantiqiy tuzilmasi" ("The logical structure of linguistic theory") nomli asarida asoslangan "generativ grammatika"si hozirgacha ko'plab o'zgarishlarga uchradi va hanuz uchrab kelmoqda.

Xomskiy o'z nazariyasining asosiy xususiyatini shu shaklda ifodalaydi: "Voyaga yetgan har bir nutq sohibi, kerak bo'lganda, ona tilida ilgari hech aytilmagan bir jumlaning yarata oladigan qobiliyatga egadir, boshqa so'zlovchilar ham bu jumlaning avval hech eshitmagan bo'lsalar-da, anglay oladilar. Lingvistik tajribalarimizning buyuk qismi esa – so'zlovchi yoki tinglovchi bo'lishimizdan qat'iy nazar – oldin aytilmagan gap shakllaridan iboratdir. Bir tilni o'zlashtirgan vaqtimiz to'xtovsiz ravishda va osonlikcha foydalanishimiz mumkin bo'lgan jumlar shunchalik ko'pki, ularni amaliy jihatdan (nazariy jihatdan ham, albatta)

cheksiz deb qabul qilish mumkin. Bir tilni normal holatda o'zlashtirish nafaqat cheksiz miqdordagi yangi jummalarni tezgina anglab olish, balki shu tilning grammatik qoidalariga zid bo'lgan gaplarni ham tanish, va kerak bo'lsa, ularni izohlay olish demakdir”.

Generativ-transformatsion grammatika o'zidan oldingi tilshunoslik maktablarining nazariyalarini davom ettirganiga qaramay, undan keskin farqlar bilan ayriladi. Xomskiy, avvalo, tilning ijodiy kuchini urg'ulagan holda shu ikki savolni o'rta qo'yadi:

1. So'zlovchining ma'lum bir ifodaning o'z ona tiliga oid bo'lib-bo'lmaganini anglay olishini qanday ochiqlash mumkin? Ushbu “tilga oidlik” bilan aloqador xususiyatlar nimalardan iborat? Masalan, ona tili o'zbekcha bo'lgan bir inson A1 jumlani qabul qiladi, ammo turli sabablar bilan A2 va A3 jumllalarini qabul qilmaydi.

A1: Kecha televizorda seni ko'rdim.

A2: Erta televizorda seni ko'rdim.

A3: Kecha televizorda seni ko'raman.

2. Ma'lum tilda so'zlashuvchi shaxsning avval hech eshitmagan, nutqida foydalanmagan bir jumlani yaratishi va uni anglashini qanday izohlash mumkin?

Transformatsion tilshunoslik tarafdorlarining fikricha, XX asr o'rtalarida amerikalik tilshunos Zellig Harris tomonidan ishlab chiqilgan, Xomskiy nazariyasining rivojlanishiga zamin bo'lgan tarqalishga asoslangan grammatik yondashuv xulosalari tavsiflash bosqichida qolib ketgan edi. Bu jarayon hodisalarni aniqlash, to'plash, ular orasidagi munosabatlarni belgilash va kuzatishdan iborat bo'lib, tavsiflash bosqichi deyiladi. Bu bosqichda olimlar obyektini tasvirlash, tajriba va o'lchov kabi sinov usullaridan foydalanadi.

Ikkinchi bosqich birinchisi kabi faqat tavsiflash bilan cheklanmay, ilmiy tushuntirishni ham talab qiladi. Bir hodisani tavsiflash uchun undan tashqariga

chiqishga hojat yo‘q. Hodisaning o‘zida turib ham uni tavsiflash mumkin. Lekin uni tushuntirish, xususiyatlarini ochiqlash uchun bu hodisa bilan bog‘liq boshqa barcha hodisalarni ko‘rib chiqish lozim bo‘ladi.

Bugungi kunda zamonaviy fizika va kimyo sohalarining barcha xulosalari ikkinchi bosqichga tayanadi. Fiziklar borliqni tavsiflash bilan cheklanmay, uning faoliyatidagi tayanch qurollarni tushuntirish maqsadida faraziy (deduktiv) o‘rnaklar keltiradilar. Biror bir farazni olg‘a surish har doim katta mas‘uliyatni talab qiladi. Bugungacha ko‘pgina ilmiy farazlarning tamoman yoki qisman noto‘g‘ri bo‘lganligi ma‘lum. Shunday bo‘lsa-da, ularning bilim dunyosiga qo‘shgan hissasi katta.

XX asrning o‘rtalariga qadar an‘anaviy va struktural tilshunoslik ham faqatgina tavsiflash bosqichi bilan cheklanib qolayotgan edi. Tillarni tadqiq qilish esa ularni tasniflash, grammatik jihatdan to‘g‘ri va noto‘g‘ri sintaktik shakllarni ro‘yxatlash yoki jumlaviy birliklarni tavsiflash kabi misollarga yo‘naltirilgandi. Tilshunoslar nafaqat til mexanizmi, balki dunyo tillarining universal qonuniyatlari haqida ham biror bir farazni ilgari surmayotgan edilar.

Noam Xomskiy esa, aksincha, generativ tilshunoslik haqidagi nazariyasi asosida ortiq tilning tizim sifatidagi tuzilmalarini tavsiflashni emas (zotan, bu jihatdan amalga oshirilgan tadqiqotlar yetarlicha edi), balki tushuntirishni maqsad qilgan edi. U ham boshqa tilshunoslar kabi o‘z qarashlarini turli xil farazlar va tajribalar bilan asoslashga urindi.

Til qobiliyati va nutq faoliyati. Xomskiyga ko‘ra, tilshunoslik nazariyasi so‘zlovchi va tinglovchining til qobiliyati (competence)ni o‘rganadi. Tilshunos til qobiliyatini, yuqorida keltirganimizdek, shaxsning o‘z ona tili haqidagi intiutiv bilimi sifatida ta‘riflaydi. U subyektga o‘z ona tilida oldin bilmagan, eshitmagan yoki aytmagan jumalarni tushunish va tuza olish, grammatik qoidalarga mos-nomos ekanligini farqlash imkoniyatini beradi.

Olim bolalarning ona tilini o'zlashtirishi jarayonini kuzatish natijasida “universal til qobiliyati” va “individual til qobiliyati” tushunchalarini ajratadi. Bola oldindan maxsus bir tilga tayyor bo'lmaydi, universal lisoniy qobiliyat uning har qaysi tilni o'zlashtira olishini ta'minlaydi. Koreys millatiga mansub bir chaqaloq ota-onasining kelib chiqishi, millatidan qat'iy nazar agar o'zbeklar orasida katta bo'lsa, albatta, o'zbek tilida osongina so'zlashadi. Inson tili faqatgina sevinch, og'riq va ochlik kabi tuyg'ularga javoban yuzaga keladigan instinktiv bir refleks emas. Inson zehni va tili o'rtasida bir aloqa yo'q, chunki til qobiliyati tug'ma biyologik xususiyatdir. Bolaning aqlbovarqilmas tezlikda tildek murakkab bir sistemani o'zlashtirishi borasida Xomskiy ikki farazni ilgari suradi:

1. Inson tug'ilgandayoq qandaydir mantiqiy tuzilmalarga ega bo'lib tug'iladi.

2. Tillarning bizga ko'rinadigan farqliliklari bilan birgalikda mohiyatan juda o'xshash va tartibli bo'lgan tuzilmalari, amal qilishlari majburiy bo'lgan umumiy qoidalari mavjuddir. Turli tillarning asosiy grammatik tushunchalari, so'z birikmalari bilan ifodalanadigan mazmunlari, so'zlar o'rtasidagi sintaktik munosabatlari, bo'g'in va tovushlar tizimining mohiyatan ayniligi buni tasdiqlaydi.

Individual til qobiliyati umumiy til qobiliyatining konkret bir til sharoitida namoyon bo'lishidir. Bunda har bir tilning individual, lekin umumiy mexanizmga asoslangan til qoidalari lingvistik muhit yordamida o'zlashtiriladi. Umumiy til qobiliyati tug'ma hisoblanadi, individual til qobiliyati esa keyinchalik egallanadi. Ikkinchisi birinchisining tajribadagi ko'rinishidir. Ikkisi ham intiutiv hisoblanadi, subyekt so'zlashganida individual yoki umumiy til qoidalarining qaysi biridan foydalanganini farqlolmaydi. Umumiy xulosalarimizni jadvalda qisqacha shunday ifodalashimiz mumkin:

Subyekt	Til

Tug‘ma umumiy til qobiliyati	Tillarning umumiy grammatik qoidalari
Sal keyin o‘rganiladigan individual til qobiliyati	Turli tillarning o‘ziga xos qoidalari

Nutq faoliyati (performance) esa til qobiliyati (competence)ning so‘zlovchi tomonidan nutq jarayonida qo‘llanilishidir. Nutq faoliyatining yuzaga kelishi xotira, diqqat, charchoq, hayajon, anglatish ehtiyoji, suhbatga qiziqish darajasi va atrof-muhit ta’siri kabi ko‘plab omillar sababli insonlarga ko‘ra o‘zgaradi. Masalan, bir o‘qituvchining nutqi oddiy quruvchining nutqidan, talabaning nutqi sotuvchining nutqidan farq qiladi. Nutq faoliyatining tadqiq qilinishi psixologiya va sotsiologiyat kabi fanlar bilan ham aloqadordir.

Xomskiyning til qobiliyati va nutq faoliyati qiyosi F.de Sossyurning til va so‘z qiyosini eslatadi. Bu ikki olimning til tushunchasi haqidagi qarashlarining farqi shundaki, Xomskiy tilshunoslikka til qobiliyatini o‘rganadigan generativ-universal soha sifatida qaraydi. Chunki, uning uchun muhim bo‘lgan narsa so‘zlashuvchining ijodkorligini namoyish etish, nutqida foydalanmagan sintaktik qurilmalarni osonlikcha tushunishi va yarata olish imkoniyatini ochiqlashdir. F. de Sossyurga ko‘ra esa til ijtimoiy sohani qiziqtiradi, u bir millat uchun umumiy va madaniy merosdir. So‘z esa tilning xususiy ko‘rinishidir.

Botiniy va zohiriy tuzilma.Generativ-transformatsion tilshunoslikda sintaktik komponentda yuzaga keladigan, barcha tillarda universal ekanligi faraz qilinadigan, formal va mavhum jumla tuzilishiga botiniy tuzilma yoki ma’noviy tuzilma deyiladi. Zohiriy tuzilma esa botiniy tuzilmaning transformatsiyalardan so‘ng o‘rtaga chiqarilgan, nutqiy aloqaga xizmat qiladigan, barcha ma’noviy va sintaktik qoidalarga uyg‘un bo‘lgan aniq ko‘rinishidir. Port-royal maktabi tilshunoslari kabi N. Xomskiy ham gap shakllarining ikki darajadan iborat ekanligini ta’kidlaydi: biri so‘zlovchi tomonidan yaratiladigan, tinglovchi tomonidan qabul qilinadigan, ma’lum bir ko‘rinishga ega sintaktik shakl,

ikkinchisi ana shu sintaktik shaklning ma'noviy qismini tashkil etadigan chuqur tuzilmadir. Tilshunos ham port-royalchilar kabi bu xususiyatni quyidagi o'rnak bilan tushuntirishga harakat qiladi:

Ko'rinmas Tangri ko'rinadigan dunyoni yaratdi (Invisible God created the visible world). Ushbu jumlada uchta alohida kichik jumlar mavjud: 1) Tangri ko'rinmaydi; 2) Tangri dunyoni yaratdi; 3) Dunyo ko'z bilan ko'riladi. Xomskiy birinchi qatlamdagi “ko'rinmas”, “Tangri”, “ko'rinadigan”, “dunyoni”, “yaratdi” so'zlaridan iborat tovushlar ketma-ketligining zohiriy tuzilma, undagi yashirin kichik jumlar qatorining botiniy tuzilma ekanligini aytib o'tadi. Botiniy tuzilma zohiriy tuzilmadagi murakkab shaklning sodda qismlarga ajralishidir. N. Xomskiy o'zining “Karteziya tilshunosligi” asarida birinchisining mavhum va yashirin bo'lishini, ikkinchisining esa amalga oshgan nutqning fizik shakliga ishora qiluvchi birliklarning fonologik jihatdan yuzaga chiqqan ko'rinishi ekanligini ta'kidlaydi.

Ushbu ikki tushuncha nutq faoliyatiga aloqador hisoblanadi. Yuqorida ko'rganimizdek, Xomskiyning botiniy va zohiriy tuzilma haqidagi qarashlari gap shakllari bilan bog'liqdir. Botiniy tuzilma hali transformatsiyalanmagan, tovush va so'z ko'rinishiga, eshitiladigan yoki ko'rinadigan holatga kelmagani uchun mavhum bir tuzilmadir. Bu tuzilmadagi ma'noviy qismlar transformatsiya so'nggida ma'lum bir tilga xos fonologik, morfologik va sintaktik qonuniyatlarga uyg'un shaklda nutqqa chiqadi, boshqacha aytganda, zohiriy tuzilmaga aylanadi. Transformatsiyalar natijasida bir jumlaning aniq gapdan majhul gapga, tasdiq gapdan inkor gapga, darak gapdan so'roq gapga o'tishini ko'rib chiqamiz:

1. Quruvchilar qurilish ishlarini tamomlashdi.
2. Quruvchilar qurilish ishlarini tamomlashmadi.
3. Quruvchilar qurilish ishlarini tamomlashdimi?
4. Qurilish ishlari quruvchilar tomonidan tamomlandi.

Bu jumlalarining strukturasi bir-biridan farq qilsa-da, “quruvchilar”, “qurilish” va quruvchilar tomonidan amalga oshirilgan “tamomlamoq” harakati orqali ayni mazmunga ega hisoblanadi. Demak, ular zohiriy tuzilmalari farqli, ammo botiniy tuzilmalari bir xil bo‘lgan jumladir. Bu jihatdan qaraganda ushbu jumlarni ma’nodosh deyishimiz mumkin. Noam Xomskiy bir jumlaning botiniy tuzilmasida eng kamida ikkita xabar bo‘lishi haqida fikr bildiradi. Masalan, “Maktablarda darslar boshlandi” jumlasining botiniy strukturasi “hozir maktablarda darslar boshlangani” va “bundan oldin maktablarda darslar bo‘lmayotgani” haqidagi ikki xabar mavjud.

Nazariya haqida umumiy xulosalar. Biz insonlar ba’zan otalarimizning bizga velosiped minishni, yozishni yoki o‘qishni, kiyimlarimizni to‘g‘ri kiyishni, balki ovqatni oqizmay yeyishni ham qachon o‘rgatganlarini yaxshi eslaymiz, chunki ular bolalarining eng kerakli hayotiy ehtiyojlarini o‘zlashtirishlariga doimo yordam berib keladilar. Xo‘sh, o‘z ona tilimizda gapirishni o‘rgangan kunimizni eslay olamizmi? Ular bizga tilga xos bilimlarni o‘rgatganmi?

Tabiiyki, yo‘q. Masalan, onamiz bizga kelasi zamon qanday qurilishi haqida so‘zlab berganmi yoki otamiz majhul nisbatning xususiyatlarini tushuntirib berganmi? Bu muhim onlarni xotirlay olmaymiz, sababi ular hech qachon bo‘lmagan. Shunga qaramay, biz tildek murakkab bir sistemani qanday o‘rgandik? Shubhasiz, bu jarayonlar ortida qandaydir intuiativ, noaniq va sezilmas bir qobiliyat mavjud. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bolalar juda ko‘p til birliklari va ularning shakllarini o‘z ongiga singdirib oladi. Vaqti kelganda esa ularni shunchaki takrorlamay, o‘zlashtirgan shakllariga asoslanib ma’lum tilga xos grammatik qoidalarini belgilaydi va ana shu qoidalar asosida yangidan-yangi til birliklarini yaratadi. Shunga qaramay, bolalar ota-onalarining grammatik jihatdan to‘g‘ri gapirib gapirmaganini anglay olmaydi. Lekin o‘z ona tilini mukammal darajada egallab ulg‘ayadi.

Miyada nutq hosil qilish qismlarining mavjudligi, insondan tashqari boshqa barcha sutemizuvchilarda til bilan bog‘liq alohida xususiyatning yo‘q ekanligi Noam Xomskiyning tug‘ma biyologik til qobiliyati nazariyasini qo‘llab-quvvatlaydi. S.A. Pinker, P. Stevenson kabi olimlar ham tilshunosning fikrlarini tasdiqlab, bexavioristik nazariya til kabi murakkab bir tizimni to‘liq tushuntirib bera olmasligini, tilning biologik asosi haqidagi nazariyalarni qabul qilmaslikning ilojisizligini ta’kidlaydi.

Xomskiyning tarafdorlari bilan birga, tabiiyki, uni tanqid ostiga olgan olimlar ham mavjud. Bu tanqidlarga ko‘ra, Xomskiyning nazariyalari empirik (amaliy) asosga ega emas, uning “universal grammatika” va “generativ-transformatsion tilshunoslik” haqidagi nazariyasi tajribadan ko‘ra ko‘proq nazariy va mantiqiy tahlillarga tayanadi. Shuning uchun ham uni ba’zilar “stol tilshunosi” deb ataydi.

Del Hayms va Maykl Hallidey kabi olimlar esa Xomskiyning tilni faqat biologik asosda talqin etganini, ijtimoiy, madaniy va kontekstual omillarni e’tiborga olmaganini ta’kidlaydi. Kuin esa tug‘ma til qobiliyati nazariyasining absurdligi haqida so‘z yuritadi.

Liberman esa Xomskiy qarashlariga asoslangan tilshunoslik sohasini dunyo miqyosidagi bir “din”ga va uning tarafdorlarini “muridlar”ga o‘xshatadi. Xomskiyning o‘z nazariyalariga bir necha marotaba o‘zgartirish kiritganligi va quyidagi so‘zlari ushbu tanqidning noo‘rin ekanligini ko‘rsatadi: “Ellik yoshida ham yigirma besh yoshida o‘rgatganlarini takrorlayotgan bir inson o‘ziga boshqa ish topsa, yanada yaxshi. Agar yigirma besh yil ichida fikrlaringizning noto‘g‘ri ekanligini isbotlaydigan hech qanday dalil topa olmasangiz, bu sizning faol bir bilim sohasida emasligingizni yoki biror diniy tariqatning ichida ekanligingizni bildiradi”.

Xomskiyga yo‘nalgan tanqidlarning ba’zilar bir jihatdan to‘g‘ri bo‘lsa-da, bugunga qadar til rivojlanishi hodisasini yanada mukammal shaklda tushuntirib

bera oladigan boshqa biror nazariya mavjud emas. Masalaning bu tomoni esa Xomskiy qarashlarini tilshunoslikdagi ahamiyatini belgilab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Chomsky, Noam. (1965) *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press, – 251 b.
2. Chomsky, Noam. (1959) *A Review of B.F Skinner's Verbal Behaviour*. Article in *Language*, 35, No. 1, 26-58.
3. Celik, Ismail. (2017) *Noam Chomsky ve Psiko-Linguistik Dil Gelişim Kuramı*. Article in *Journal of Turkish Studies* January, 3-17.
4. Kıran, Zeynel. Eziler Kıran, Ayşe. (2022) *Dilbilime Giriş*. Ankara, Baskı: Sözkesen Matbaacılık Sanayi ve Tic. A.Ş, 232-241.
5. Sudrajat, Didi. (2017) *Language development an acquisition in childhood stage: psycholinguistic review*. – *Jurnal Intelegensia*, Volume 2, Nomor 2, 1-7.

IKKINCHI TILNI O‘ZLASHTIRISH VA TA’LIMDAGI ZAMONAVIY TENDENSIYALAR

Abdunazarova Dilrabo
TerDPI Xorijiy til va adabiyoti 1- bosqich talabasi
gulnozaqurbonova@mail.ru
Ilmiy rahbar: Qurbonova Gulnoza

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ikkinchi tilni o‘zlashtirish jarayoni va ta’lim sohasidagi zamonaviy yo‘nalishlar tahlil qilinadi. Zamonaviy texnologiyalari, onlayn ta’lim platformalari va gamifikatsiyalar kabi yangi usullar til o‘rganishda samaradorlikni oshirayotganini ko‘rsatib beradi. Shuningdek, sun‘iy intellekt texnologiyalarining ta’limga ta’siri ham tahlil qilinadi. Ushbu maqola til o‘rganish jarayonini innovatsion usullar bilan boyitishni taklif qiladi.*

Kalit so‘zlar. *sun‘iy intellekt, kreativ fikrlash, zamonaviy tendensiyalar, avtomatlashtirilgan ta’lim.*

Ikkinchi til o‘rganishning zamonaviy jamiyatdagi roli. Zamonaviy jamiyatdagi ikkinchi tilni o‘rganishning roli juda katta va muhim hisoblanib, til bilish insonning tafakkurini, dunyoqarashini kengaytiradi, kreativ fikrlash qobiliyatini o‘stiradi. Shuningdek, bu jarayon mantiqiy fikrlash qobiliyatini kuchaytiradi.

Ish imkoniyatlarini kengaytirish. Ko‘p tillarni biladigan insonlar ish bozorida raqobatbardosh bo‘ladi va bu orqali nufuzli kompaniyalarda ishlash imkoniyatini beradi chunki ko‘p tilli insonlar kompaniyalarga ko‘plab investitsiyalar kirita olishadi.

Madaniy tushuncha va globallashtirish.

Ikkinchi tilni bilish orqali insonlar o‘sha davlatning madaniyati, urf- odatlari milliy an‘analari va dunyoqarashi haqida ko‘proq bilishi mumkin. Bu esa insonlarning dunyoqarashini kengaytiradi.

Sayohat qilish imkoniyatlari. Yangi tilni bilish bevosita sayohatda bir qancha qulayliklarni beradi. Birinchidan, til bilish sayohatlarni oson va mazmunli

qiladi. Ikkinchidan, o'sha davlatning mahalliy aholisi bilan muloqot qilish til bilishdagi tajribani yanada oshiradi.

Axborotga kirish imkoniyati. Ko'p tilli insonlar turli manbalardan ma'lumot olish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Masalan, Xorijiy kitoblar maqolalarni o'sha tilda o'qish aniq tushunishga yordam beradi.

Ikkinchi tilni o'rganish jarayonlari. Har bir insonda Ikkinchi tilni o'rganish jarayoni turlicha kechadi. Quyidagi bosqichlar odatda samarali til o'rganish uchun muhim sanaladi.

Albatta, har bir sohada maqsad aniqlikni ta'minlaydi va motivatsiya undovchi kuch hisoblanadi. Masalan, ikkinchi tilni o'rganish nima uchun kerak? Sayohat uchunmi? Ikkinchi til karyerani davom ettirish uchun kerakmi?

- eng ko'p ishlatiladigan 1000ta so'zni yod olish
- o'sha so'zlarni hayotiy misollar asosida kundalik hayotga tatbiq qilish
- podcastlar youtube va sevimli filmlarni o'sha o'rganilayotgan til subtitle orqali tomosha qilib eshtish ko'nikmasini rivojlantirish
- til egalari (native speakerlar) ni ko'proq kuzatish va talaffuzini tinglash.
- qisqacha matnlarni tushunishga harakat qilish
- kundalik yoki blog yozish.

Zamonaviy ta'lim tendensiyalari quyidagilarni o'z ichiga oladi .

Raqamli ta'lim- onlayn ta'lim platformalari virtual va aralash (blended) ta'lim tizimlarining rivojlanishi. Masalan Khan Academy Udemmy Courserse kabi platformalar mashhurlashmoqda.

Har bir o'quvchining individual qobiliyatini va ehtiyojlariga qarab ta'lim olish imkoniyatlari yaratilmoqda.

STEAM-TA'LIM- FAN (science) texnologiya (technology) muhandislik (engineering) san'at (art) va matematika fanlarini uyg'unlashtirilgan ta'lim tizimi rivojlanmoqda.

Yumshoq ko‘nikmalar (soft skills) rivojlantirish ko‘nikmalari kreativ fikrlash jamoada ishlash va muammolarni hal qilish kabi ko‘nikmalarga e‘tibor kuchaymoqda.

Sun‘iy intellekt va avtomatlashtirilgan ta‘lim chatgpt kabi AI texnologiyalari ta‘lim jarayonida yordam berib shaxsiylashtirilgan o‘qitishni yo‘lga qo‘ymoqda.

O‘yinlashtirish (gamifikatsiya) o‘quv jarayonini qiziqarli qilish uchun o‘yin elementlari qo‘shilmoqda. Masalan, Duolingo tillarni o‘rganishda bu yondashuvdan foydalaniladi.

Hayot davomida o‘qish (lifelong learning) karyera va shaxsiy rivojlanish uchun odamlar doimiy ravishda yangi bilimlar olishga intilmoqda.

Til o‘rganishda samarali strategiya:

- maqsad va darajani aniq belgilash
 - qaysi darajaga yetishishni xohlaganingizni aniqlang
 - kundalik yoki haftalik reja tuzing va unga rioya qiling
- har kuni shug‘ullanish
- har kuni kamida 20- 30 daqiqa til o‘rganishga vaqt ajrating
 - o‘qish tinglash yozish va gapirishni muvonzantli tarzda mash qiling.

So‘z boyligini oshirish

- har kuni yangi 5-10 ta so‘z o‘rganing va ularni gaplarda ishlatishga harakat qiling.

Real kontekstlarda foydalish

- chet tilida yozilgan maqolalar kitoblar va ijtimoiy tarmoqlardagi postlarni o‘qing
- filmlar va seriallarni subtitle bilan yoki subtitlesiz tomosha qiling.

Tinglash va talaffuz qilishni rivojlantirish

- podcastlar va audiokitoblarni tinglang (BBC lerning English TED TALKS)
- o‘z ovozingizni yozib eshiting va talaffuzni solishtiring.

Xulosa qilib aytganda, ikkinchi tilni o‘rganish insonning shaxsiy akademik va professional hayotida katta ahamiyatga egadir U nafaqat muloqot qobiliyatlarini

oshiradi, balki dunyoqarashni kengaytirib, yangi madaniyatlarni tushunishga yordam beradi. Shuningdek, qo‘shimcha til bilish imkoniyatlarini oshiradi va kognitiv qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shunday qilib ikkinchi tilni o‘rganish bu shaxsiy va kasbiy rivojlanish uchun muhim sarmoya hisoblanadi.

Ushbu maqola ikkinchi tilni o‘zlashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar beradi va zamonaviy ta’limdagi yangiliklar haqida ma’lumot beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qurbonova, G. (2021). Development of the Concept “Knowledge” in English // *Academicia, Globe*.
2. Abduholiqovna, Q. (2021). Preliminary study of uzbek hydronymy on the roots // *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*.
3. Qurbonova, G. (2024). Hydronyms are a component of onomastics. *INTERNATIONAL CONFERENCE ON MODERN DEVELOPMENT OF PEDAGOGY AND LINGUISTICS*
4. Qurbonova, G. (2023). THE STUDY OF ENGLISH HYDRONYMY AND STRUCTURE // *Philological issues are in the eyes of young researchers*.
5. Qurbonova, G., & Toshtemirova, D. (2021). DIFFICULTIES OF LEARNING ENGLISH. *JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 7(10), 128–131. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/HQX67>
6. Qurbonova, G. (2021). DEVELOPMENT OF THE CONCEPT “KNOWLEDGE” IN ENGLISH. *Academia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 91–94. Retrieved from <https://agir.academiascience.org/index.php/agir/article/view/59>
7. Qurbonova, G. (2021). EPISTEMOLOGICAL APPROACHES AND THE PSYCHOLOGY OF KNOWLEDGE. *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL)*, 2(04), 50–53. Retrieved from <https://ejedl.academiascience.org/index.php/ejedl/article/view/23>

8. Rakhimova, Sh., J. (2024). CONCEPT IN LINGUOCULTUROLOGY AND THE UNIQUENESS OF THE CONCEPT OF “GRATITUDE”. European Journal of Interdisciplinary Research and Development, 23, 43–45. Retrieved from <https://www.ejird.journalspark.org/index.php/ejird/article/view/960>

O‘ZBEK TILIDA SHAXS OTI YASOVCHI MORFEMALAR TARAQQIYOTI

*Abduvaliyeva Sevinch Sunnatilla qizi,
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs
abduvaliyevas8083@gmail.com
ilmiy rahbar: Durdona Mahkamova*

Annotatsiya. *Ushbu maqola o‘zbek tilidagi shaxs oti yasovchi morfemalar taraqqiyotiga bag‘ishlangan bo‘lib, uning nazariy asoslari, turlari va funksiyalar ahamiyati tahlil qilingan. Shaxs oti yasovchi morfemalar derivatsion xronologiya nuqtayi nazardan o‘rganilgan. Har bir davrning yasovchi morfemalari va ular haqida nazariy ma‘lumotlar misollar orqali dalilangan. Faol va nofaol morfemalar haqida tushunchalar berilgan.*

Kalit so‘zlar. *derivatsiya, shaxs oti, morfema, faol morfema, nofaol morfema*

Abstract. *This article is devoted to the development of personal noun-forming morphemes in the Uzbek language, and its theoretical foundations, types and functional significance are analyzed. Personal noun-forming morphemes are studied from the point of view of derivational chronology. The forming morphemes of each period and theoretical information about them are substantiated by examples. The concepts of active and passive morphemes are given.*

Keywords. *derivation, personal noun, morpheme, active morpheme, passive morpheme.*

Tilshunoslikda *derivatsiya hodisasi* muhim ahamiyatga ega bo‘lib, uning vazifasi mavjud leksemaga qo‘shilib, yangi leksema hosil qilish, shu yo‘l bilan tilning leksik qatlamiga yangi birlik qo‘shishdan iborat. Azim Hojiyev “O‘zbek tili so‘z yasalishi” kitobida so‘z yasalishi terminini ikki ma’noda qo‘llaydi: 1) umuman, so‘z yasalishi, til materiali asosida yangi so‘z hosil bo‘lish hodisasini bildiradi; 2) tilshunoslikning so‘z yasalishi bilan bog‘liq hodisalarni (masalalarni) o‘rganuvchi bo‘limini bildiradi (A.Хожиев, 1989, 12-бет). Xususan, shaxs otlarini yasovchi morfemalar til tizimidagi asosiy vositalardan biridir. Ular inson faoliyati

bilan bog‘liq bo‘lgan yangi so‘z yasaydi, shuning uchun ham shaxs otlari lug‘at tarkibining salmoqli qismini egallaydi. O‘zbek tilida shaxs oti yasovchi morfemalar taraqqiyotiga davrlar nuqtayi nazaridan qaranganda, bir qancha mushtarak va farqli jihatlar mavjud.

Qadimgi turkiy til davrida quyidagi shaxs oti yasovchi morfemalar amalda bo‘lgan:

1. **-chi** faol morfema hisoblanib, kuzatishlarimiz asosida bu davrda singormanizm hodisasi amalda bo‘lganligi sababli affiksning ikki varianti mavjudligi aniqlandi: **-či, -çi**. Masalan, *ayğu + -či=ayğuči* (ayğu “maslahat” + -či “shaxs oti yasovchi morfema”= ayğuči “maslahatchi”), *em + -či=emči* (em “davo” + -či “shaxs oti yasovchi morfema”= emči “tabib”), *bitig + -či= bitigči* (bitig “xat”+ -či “shaxs oti yasovchi morfema”= bitigči “kotib”). *Yo ‘riyur armis, qag‘ani alp armis, ayg‘uchisi bilga armis. O‘l aki kishi bar arsar, sani Tabg‘achig‘ o ‘lurtachi tirman, o ‘ngra qitangig‘ o ‘lurtachi tirman bani o ‘g ‘uzug‘.* [Yurgan emish, xoqoni alp ekan, *maslahatchisi* dono ekan. O‘sha ikki kishi bor bo‘lsa, seni Tabg‘achni o‘ldirajak, derman, shimolda qitanni o‘ldirajak, derman.] (“To‘nyuquq”)

2. **-dash** birgalik ma’nosidagi shaxs oti yasovchi affiks hisoblanib, qadimgi turkiy til davrida singarmonizm hodisasi mavjudligi sababli bu morfema ham ikki variantga ega: **-daš, -däš**. Masalan, *qa + -dash=qadash* (qa “qarindosh”, “tug‘ishgan”+ -dash “shaxs oti yasovchi morfema” = qadash “qarindosh”) Hozirgi davrda qarindosh leksemasi yasama hisoblanmaydi.

3. **-üg** fe’l ifodalagan harakatning bajaruvchisini anglatib, qadimgi turkiy til davrida -chi affiksiga parallel ravishda qo‘llangan, ammo bu morfema -chi qo‘shimchasichalik unumdorlikka ega emas. Misol uchun, *kör + -üg= körüg* (kör “ko‘rmoq” + -üg “shaxs oti yasovchi morfema”= körüg “kuzatuvchi, ayg‘oqchi”) Hozirgi o‘zbek adabiy tilida -üg yasovchisi qo‘llanilmaydi.

4. **-qin, ğin, -kin** fe’ldan anglashilgan harakatga mansub shaxs ma’nosini bildiradi, kamunum morfema hisoblanadi. Masalan, *qač* + *-ğin* = *qačğin* (*qač* “qoch”+ *-ğin* “shaxs oti yasovchi morfema” = *qačğin* “qochqin”), *bar* + *-qin* = *barqin* (*bar* “bormoq”+ *-qin* “shaxs oti yasovchi morfema” = *barqin* “yo‘lovchi”)

Eski turkiy til davrida quyidagi shaxs oti yasovchi morfemalar amalda bo‘lgan:

1. **-chi** bu davrda ham faol qo‘llanuvchi affiks hisoblanib, masalan, *terim* + *-chi* = *terimchi*, *el* + *-chi* = *elchi*, *alim* + *-chi* = *alimchi* (oluvchi). *Alimchi arslan*, *berimchi sichg‘an* [*Oluvchi* arslon, *beruvchi* sichqon]; *tilan* + *-chi* = *tilanchi*, *ash* + *-chi* = *ashchi* (*ash* “osh,ovqat”+ *-chi* “shaxs oti yasovchi morfema” = *ashchi* “oshpaz”), *baliq* + *-chi* = *baliqchi* (“*Qissasi Rabg‘uziy*”); *etuk* + *-chi* = *etukchi* “etikdo‘z”, *ag‘i* + *-chi* = *ag‘ichi* (*ag‘i* “xazina”+ *-chi* “shaxs oti yasovchi morfema” = *ag‘ichi* “xazinachi,xazinabon”) *afsun* + *-chi* = *afsunchi*, *qonut* + *-chi* = *qonutchi* (*qonut* “mehmon”+ *-chi* “shaxs oti yasovchi morfema” = *qonutchi* “boshpana beruvchi,eshik og‘asi”), *bediz* + *-chi* = *bedizchi* “usta”, *tapug‘* + *-chi* = *tapug‘chi* “xizmatkor”, *qapug‘* + *-chi* = *qapug‘chi* “darvozabon”, *qaraq* + *-chi* = *qaraqchi* “qaroqchi”, *umdu* + *-chi* = *umduchi* (*umdu* “tilan”+ *-chi* “shaxs oti yasovchi morfema” = *umduchi* “tilanchi”). *Kiši umduči bolsa boldi bulun, suyurqa anı sen e körki tolun* [Kishi *tilanchi* bo‘lsa, narsaga qul bo‘ladi, sen unga ehson qil, ey chiroyi to‘lin oy].

2. **-dash** bu affiks ham shaxs oti yasovchi morfema hisoblanib, faol qo‘llangan. Masalan, *emuk* + *-dash* = *emukdash*, *qarin* + *-dash* = *qarindash* (*qarin* “qorin”+ *-dash* “shaxs oti yasovchi morfema” = *qarindash* “qarindosh”), *yash* + *-dash* = *yashdash* (*yash* “yosh”+ *-dash* “shaxs oti yasovchi morfema” = *yashdash* “tengdosh”), *qol* + *-dash* = *goldash* “o‘rtoq”

3. -guchi/-g‘uchi bu morfema fe’ldan shaxs ma’nosini ifodalovchi ot yasaydi. Masalan, *al+ -g‘uchi=alg‘uchi* (al“olmoq” + -g‘uchi “shaxs oti yasovchi morfema”= alg‘uchi “xaridor”), *saqla+ -g‘uchi= saqlag‘uchi* “soqchi”, *qol+ -g‘uchi=qolg‘uchi* (qol “so‘ramoq”+ -g‘uchi “shaxs oti yasovchi morfema”= qolg‘uchi “so‘rovchi, iltimos qiluvchi), *ich+guchi=ichguchi* (ich “ichmoq” + guchi “shaxs oti yasovchi morfema” = ichguchi “ichuvchi”). Hozirgi adabiy til davriga kelib, bu morfema arxaiklashgan, uning o‘rniga -vchi, -uvchi yasovchilari qo‘llanilmoqda.

4. -liq bu qo‘shimcha unumdor hisoblanmasada, ba’zi holatlarda shaxs otini yasaydi. Masalan, *ota+ -liq=otaliq*, *zindon+ -liq=zindonliq* “tutqun”, *bosh+ -liq=boshliq*.

Eski o‘zbek adabiy tili davrida quyidagi shaxs oti yasovchi morfemalar amalda bo‘lgan:

1. -chi eski o‘zbek adabiy tilida ham faol qo‘llangan. Masalan, *ov+ -chi=ovchi*, *qush+ -chi=qushchi*, *xazina+ -chi=xazinachi*, *yurt+ -chi=yurtchi*, *kiyik+ -chi= kiyikchi*. Xo‘ja *Fahriddin bitigchi* bobida ham nishanlar. (“*Mahbub ul-qulub*”)

2. -vul hozirda arxaiklashgan, asosan, bu affiks vositasida har xil lavozim bilan bog‘liq so‘zlar yasalgan. Masalan, *yakavul* “yo‘l boshlovchi”, *qaravul*, *yasavul*, *qiptavu* “qo‘rg‘on qorovuli”, *xirovul* “qo‘shingning oldida boruvchi qism”, *dakavul* “xizmatkor, kuzatuvchi”. *Yasavulki*, *bir mazlum ishi keyinicha borg‘ay*. (“*Mahbub ul-qulub*”)

3. -liq shaxs oti yasovchi bu affiks ham eski turkiy til davrida iste’molda bo‘lgan. Masalan: *Ataliq haqi uchun bardur arada*

Ijozat istasam bu mojaroda (“*Navodur ush-shabob*”)

4. -dash affiksi ham qisman amalda bo‘lgan. Masalan, *kichik qardashi xoqon bo‘lmish erdi*. (“*Farhod va Shirin*”), *Qoldashlarim meni ash, etmak alg‘ali izdilar*

(*Tafsir*). -dash morfemasining **-tash** variant ham uchraydi. Masalan, *emdi sening birlan qarintash tururmiz* (“*Shajaraji tarokima*”).

5. **-q** affiksi bu davrda mahsuldor hisoblanib, u bilan turli ma’nolarni ifodalovchi otlar yasalgan. Xususan, *taom bergil qonuqqa* (*Tafsir*). *Qonuq kelganni bildi* (“*Xustav va Shirin*”)

6. **-guchi/-g‘uchi** yasovchisi fe’l o‘zagidan anglashilgan harakatni bildiruvchi shaxs oti yasaydi. Masalan, *so‘zlaguchi, tinglaguchi, ko‘zlaguvchi*. *Xushnavis kotib so‘zlaguvchiga va ko‘zlaguvchiga asayish yetkurur* (“*Mahbub ul-qulub*”). *Bu kitobni o‘qug‘uchi va tinglaguchi, albatta, turk bo‘lg‘ay* (“*Shajarayi tarokima*”)

Hozirgi o‘zbek adabiy tili davrida izlanishlarimizdan aniqlanishicha, shaxs oti yasovchi morfemalarning 23 turi mavjud. Bular: -chi(suvchi, ishchi), -lik(shaharlik, toshkentlik), -paz(oshpaz, kabobpaz), -xon (kitobxon, gazetxon), -shunos(tilshunos), -do‘z(etikdo‘z, zardo‘z), -soz(soatsoz, kemasoz), -gar(zargar, kimyogar), -bon(bog‘bon, saroybon), -boz(qimorboz) -kash(aravakash), -kar(miskar), -kor(pillakor, paxtakor)-uvchi(yozuvchi, uchuvchi), -vchi(o‘quvchi, saylovchi), -dor(mulkdor), ham(hamsoya, hamqishloq), -gor (talabgor), -xo‘r(choyxoxo‘r, nafaqaxoxo‘r), -sil(yo‘qsil), -go‘y(duogo‘y), -furush (mevafurush), -vachcha(amakivachcha).

Manbalarda ko‘rsatilishicha hozirgi o‘zbek adabiy tilida faol qo‘llanuvchi shaxs oti yasovchi affikslar quyidagi semantik xususiyatlarga ega: (A.Хожиев, 1989, 36-бет)

1. **-chi** affiksi ancha faol shaxs oti yasovchisi hisoblanib, polisemantik xususiyatga ega.

a) Shaxsning kasb-hunar, turlicha mutaxassislik, shuningdek fan-texnikaning xilma-xil sohalari bo‘yicha mashg‘ul bo‘lishi.

Masalan:

Shu ishni evaziga bozorkomdan maosh oladi, xizmatchilar ro'yxatiga "ishchi" deb yozib qo'yilgan. (Sh.Xolmirzayev "Qariya")

b) Shaxsning biror bir belgi, holat, xususiyati bilan ajralib turishini.

Masalan: *Biz oddiy ijrochi. Shuning uchun bizdan hafa bo'lmaysiz endi. (Sh.Xolmirzayev "Ot egasi")*

2. **-dosh** affiksi tojik tilidan qabul qilingan, hozirda ham affiksi bilan sinonim munosabatni hosil qiladi.

a) -dosh yasash asosida anglashilgan narsa soha bo'yicha birgalik, yaqinlik, barobar aloqadorlik ma'nosidagi shaxs oti yasaydi.

Masalan: *Oldiniga hamqishloqlari unga qiziqsirab qarashdi. (Sh.Xolmirzayev "Jarga tushgan odam")*

Lekin, chamasi, kursdoshlar orasida yolg'izlanib qolish, ming bir ta'nalarni eshitishdan ham qo'rqdim, shekli. (Sh.Xolmirzayev "O'zbeklar")

3. **-kor** morfemasi asosda anglashilgan tushuncha bilan shug'ullanuvchi shaxs ma'nosini bildiruvchi shaxs oti yasaydi. Masalan, paxtakor, sholikor. *San'atkor tabiatning mo'jizalari bilan ko'rishmay, tanishmay o'tib ketayotgan odamlar ham ko'p. ("A.Muxtor "Chinor")*

4. **-soz** affiksi asosda anglashilgan tushuncha bilan shug'ullanuvchi kasb egasi ma'nosidagi shaxs oti yasaydi. Masalan, soatsoz, aravasozi. *Men usta Madamin aravasozi bilan gaplashib keldim (A.Qodiriy "G'irvonlik Mallavoy")*

5. **-bon** yasovchisi asosda anglashilgan tushunchaga egalik ma'nosidagi ot yasaydi: saroybon, darvozabon, bog'bon. *Darvozabon bekni tanib, qo'l qovushtirdi. (A.Qodiriy "O'tkan kunlar")*

6. **-voy** affiksi asosda anglashilgan narsa/predmet bilan bog'liq kasbni qiluvchi shaxs oti.

Masalan: *Tushga yaqin Norqil aka, Ro'zi xola, Parda cho'loq va Salim nonvoylar- yaqin qo'ni - qo'shnilar kelib qolishdi. (Sh.Xolmirzayev "O'n sakkizga kirmagan kim bor")*

O‘zbek tili shaxs oti yasovchi affikslar tizimida o‘zlashma qatlam morfemalari ham kam emas. Bu albatta, ijtimoiy, iqtisodiy, diniy ta’sirlar najidasida yuz bergan. Fors-tojik tilidan o‘zlashgan *-gar(misgar) -dor(chorvador), -furush(sutfurush)* kabi ko‘plab affikslar, *-shunos, -parvar, -paz, -soz, -xo‘r, -xon* morfemalari tojik tilida mustaqil so‘z sifatida qo‘llanib, o‘zbek tilida shaxs oti yasovchi affiks sifatida xizmat qiladi. Bundan tashqari rus tilidan o‘zlashib, hozirgacha lug‘at tarkibimizda saqlanib kelayotgan shaxs oti yasovchilari ham mavjud. Masalan: *-ist (traktorist, jurnalist, gumanist), -kom (ijrokom, raiskom)*.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, shaxs oti yasovchi affikslarning so‘z yasash darajasi bir xil emas. Ularning ayrimlari, ayniqsa *-chi* affiksi eng faol so‘z yasovchi sifatida xizmat qilsa, ba’zilari, jumladan, *-dosh, -dor* kabi affikslar oz miqdorda so‘z yasaydi. Yuqorida kuzatganimizdek, har bir davrning o‘z faol yasovchilari bo‘lgan. Ayrimlari hozirgacha faollik darajasini yo‘qotmagan bo‘lsa, ba’zilari esa qo‘llanish doirasidan chiqqan yoki fonetik o‘zgarishga uchragan holda qo‘llanilmoqda. Xususan, *-chi* yasovchisi har bir davrda faollik darajasini yo‘qotmagan, *-dash (-tash)* affiksi esa hozirgi o‘zbek adabiy tili davriga kelib, fonetik o‘zgarishga uchragan holda *-dosh* shaklida qo‘llanilmoqda. *-üg* va *-guchi/-g‘uchi* affikslari esa qo‘llanish doirasidan chiqqan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tili grammatikasi. 1-qism. Morfologiya.(1975).Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Hojiyev, A. (2007). O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyoti
3. Abdushukurov.B. (2019). Qadimgi turkiy til. Toshkent: “Navoiy universiteti” nashriyot-matbaa uyi
4. Xolmurodova, M. (2020). Qutadg‘u bilig leksikasi. Toshkent: “Nodirabegim” nashriyoti

5. Navoiy, A. (1975). Farhod va Shirin. Toshkent: “Adabiyot va san’at” nashriyoti
6. Qodiriy, A. (1980). O‘tkan kunlar. Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyoti
7. Is’hoqov, M., Sodiqov, Q. va Omonov, Q. (2009). Mangu bitiglar. Toshkent
8. Navoiy, A. (2018). Mahbub ul-qulub. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi.
9. .Muxtor, A. (2018). Chinor. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi.

FONETIK HODISALAR VA ULARNING TURLARI TASNIFI TAHLILI

Alijonova Toshtilla Akmal qizi
ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 1-kurs
[alijonovatoshtilla@gmail](mailto:alijonovatoshtilla@gmail.com)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada fonetik hodisalar va ularning turlari: kombinator omillar ta'sirida sodir boladigan hodisalar, pozitsion omillar ta'sirida sodir bo'ladigan hodisalar, turkiy so'zlarning an'anaviy fonetik tarkibiga moslashish va fonetik hodisalarning boshqa turlari haqida ma'lumotlarga to'xtalib o'tilgan.*

Kalit so'zlar. *kombinator, akkomodatsiya, dissimilyatsiya, nazalizatsiya, prokopa, sinkopa, apokopa, eliziya, sandxi, aferezis, gaplologiya, metateza, geminatsiya, degeminatsiya, sinerezis, spirantizatsiya.*

Kirish. Fonemaning nutq oqimida turli ottenkalarda namoyon bo'lishi, bunday ottenkalarning yuzaga kelishida kombinator, pozitsion yoki aralash (kombinator-pozitsion) va b. omillarning ishtiroki borligi yuqorida aytib o'tilgan edi. Fonetik hodisalar ham aslida ana shu omillar mahsuli sifatida sodir bo'ladi. Ularning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

I. Kombinator omillar ta'sirida sodir bo'ladigan hodisalar: 1. Assimilyatsiya bir xil kategoriyadagi tovushlarning (mas, undosh bilan undoshning) o'zaro moslashuvidir. Bunday moslashuvning quyidagi turlari bor:

a) progressiv assimilyatsiya - oldingi tovushning keyingi tovushni o'ziga moslashtirishi: ketdi > ketti (td > tt), ekgan > ekkan (kg > kk), qishloqqa > qishloqqa (qg > qq) kabi;

b) regressiv assimilyatsiya. Keyingi tovushning oldingi tovushni o'ziga moslashtirishi: tuzsiz > tussiz (zs > ss), birta > bitta (rt > tt) kabi;

v) to'liq assimilyatsiya. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga aynan moslashadi (ular o'rtasida neytrallashuv sodir bo'ladi): nonvoy > novvoy (nv > vv), terakga > terakka (kg > kk) kabi;

g) to‘liqsiz assimilyatsiya. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir - biriga qisman moslashadi : tanbur > tambur (nb > mb) , shanba > shamba (nb > mb) kabi. Bu so‘zlarda " n " (til - tish undoshi) lab-lab " b " ga faqat artikulyatsiya o‘rni jihatdan moslashgan (lab-lab " m " ga o‘tgan) , ammo boshqa belgilari moslashmagan. Qiyos qiling : " m " - sonor , " b " - shovqinli ; " m " - yumuq fokusli burun tovushi (nazal tovushi) , " b " - sof portlovchi kabi;

d) kontakt assimilyatsiya - ketma-ket joylashgan tovushlarning o‘zaro moslashuvi (q. yuqoridagi misollar);

e) distant assimilyatsiya - so‘z tarkibida bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning o‘zaro moslashuvi: soch > choch kabi . O‘zbek tilida o‘zak bilan affiksdagi unlilar assimilyatsiyasi ham uchraydi. Assimilyatsiyaning bu turi singarmonizm (unlilar uyg‘unlashuvi) deb ham nomlanadi. Bunda unlilarning uyg‘unlashuvi lab garmoniyasi va til garmoniyasi (lingval garmoniya) shaklida namoyon bo‘ladi. Masalan : keldi - " e " (old qator) , " i " (old qator). Bunda o‘zak va affikslar tarkibidagi har ikkala unli old qatordir (til garmoniyasi) ; qoldi - " o " (orqa qator) , " i " (orqa qator) . Bunda affiksdagi old qator " i " o‘zakdagi orqa qator " o " ga moslashgan - " i " ning orqa qator ottenkasi yuzaga kelgan (bu ham til garmoniyasi hisoblanadi) ; lab garmoniyasi ko‘proq shevalarda uchraydi : o‘g‘lim (adabiy tilda) - ulum (qipchoq lahjasi shevalarida) , ko‘zim (adabiy tilda) - ko‘zum (kʔzʔm : qipchoq lahjasida) . Bunda o‘zak va qo‘shimchalardagi unlilarning lablanish jihatdan moslashuvi sodir bo‘ladi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida assimilyatsiyaning bu turi deyarli uchramaydi. Assimilyatsiyada fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi (o‘zgarish tovushlarning bir-biriga ta’siri natijasida bo‘lganligi uchun).

2. Akkomodatsiya - turli kategoriyalardagi tovushlarning , masalan , unli bilan undoshning o‘zaro ta’siri tufayli yuzaga keladigan moslashuv. Masalan : kisht (k’sht: "i" ning old qator ottenkasi , u sayoz til orqa "k" undoshiga moslashgan) - qish (qo’sh : "i" ning orqa qator ottenkasi , u chuqur til orqa "q"

undoshiga moslashgan). Ba'zan unli undoshga emas , aksincha , undosh unliga moslashadi . Masalan , lab-tish (labiodental) " f " undoshi lablashgan " u " unlisi ta'sirida lab-lab "f" ga aylanishi mumkin . Qiyos qiling : faqat ("f" - lab-tish) , nufuz ("f" - lab-lab) , aft ("f" - lab-tish) - ufq ("f" - lab-lab) , saf ("f" - lab-tish) - tuf ("f" - lab-lab) kabi .

O'zaro ta'sirda bo'lgan tovushlarning bir-biriga nisbatan oldin yoki keyin kelishiga ko'ra akkomodatsiya quyidagi ikki turga bo'linadi :

a) progressiv akkomodatsiya. Bunda oldingi tovush keyingi tovushga ta'sir qiladi : kulmoq so'zida sayoz til orqa " k " undoshi orqa qator " u " ni old qator " ? " ga aylantirgani kabi . Qiyos qiling : qul (" u " - orqa qator unli) - kul (" ? " - old qator unlisi) ; qo'l (- orqa qator "o" unli) - ko'l (" o " old qator " ? " unlisi);

b) regressiv akkomodatsiya. Bunda keyingi tovush oldingi tovushga ta'sir qiladi. Masalan : to'k so'zida sayoz til orqa " k " undoshi orqa qator " o " unisini old qator " o " ga aylantiradi. Assimilyatsiyada bo'lganidek , akkomodatsiyada ham fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi.

3. Dissimilyatsiya -so'z tarkibidagi bir xil (yoki o'xshash) tovushlardan birining boshqa tovushga ko'chishi : birorta > bironta (ror > ron) , kisa - kista (ss > st) kabi. Bu hodisani assimilyatsiyaning aksi deyish mumkin. Dissimilyatsiya hodisasi yo'nalishiga qarab ikki xil bo'ladi :

a) progressiv dissimilyatsiya. Bunda keyingi tovush o'zgaradi: zarur > zaril kabi;

b) regressiv dissimilyatsiya. Bunda oldingi tovush o'zgaradi: maqtanmoq > maxtanmoq kabi.

Tovushning o'zgarish darajasiga ko'ra dissimilyatsiya yana ikki turga bo'linadi :

a) to'liq dissimilyatsiya. Bunda ikkita bir xil tovushdan biri noo'xshash tovushga aylanadi: kisa > kista (ss > st) kabi ;

b) to‘liqsiz dissimilyatsiya (qisman dissimilyatsiya). Bunda tovushning artikulyatsion xususiyatlaridan ayrimlarigina o‘zgaradi. Masalan , uchta > ushta (ch > sh) kabi : "ch" va "t" undoshlarining ikkalasi ham portlovchi , ammo "t" ning ta’sirida " ch " sirg‘aluvchi "sh" ga o‘tgan .

Tovushlar o‘rtasidagi masofaga nisbatan ham dissimilyatsiya ikki xil bo‘ladi :

a) kontakt dissimilyatsiya. Bunda yonma-yon turgan tovushlardan biri o‘zgaradi : kisa > kista kabi;

b) distant dissimilyatsiya. Bunda dissimilyatsiyaga uchrayotgan tovushlar bir-biridan uzoqroqda joylashgan bo‘ladi. Masalan : birorta > bironta kabi.

4. Nazalizatsiya - so‘z tarkibidagi burun sonantlari ta’sirida shu sonantlar yonida qo‘llangan unlining rezonator ton bilan aytilishi: non , nok , men , meng kabi. Bunday hollarda ham fonemaning kombinator ottenkasi (unlining ko‘rinishi) paydo bo‘ladi.

II. Pozitsion omillar ta’sirida sodir bo‘ladigan hodisalar:

1. Reduksiya - unli fonemaning urg‘usiz bo‘g‘inda kuchsizlanishi: bilan - b:lən, biroq - b:rəq kabi. Bunda " i " unlisining kuchsizlangan, qisqa (bilinar - bilinmas) talaffuz etiladigan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi;

2. So‘z oxiridagi ochiq bo‘g‘inda tor unilarning bir oz kengayishi : bordi > borde kabi. Bunda ham tor " i " unlisining bir oz kengaygan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi ;

3. Jarangli " b " va " d " undoshlarining so‘z oxirida jarangsizlanishi : maktab > maktap (b > p) , savod > savot (d > t) kabi. Bunday holat jarangli j , j(dj) , z undoshlarida ham uchraydi : massaj > massash (j > sh) , dilxiroj > dilxiroch (j > ch) , sakkiz > sakkiz (z > s) kabi. Yuqoridagi barcha holatlarda b , d , j , j(dj) , z fonemalarining jarangsizlashgan pozitsion ottenkalari qo‘llangan. " O‘zbek tilida ko‘p bo‘g‘inli so‘zlarda portlovchi , jarangsiz " q " ning so‘z oxirida sirg‘aluvchi , jarangli " g “ tarzida talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: baliq > balig‘ , o‘rtoq > o‘rtog‘ , taroq > tarog‘ kabi.

III. Turkiy so‘zlarning an’anaviy fonetik tarkibiga moslashish . O‘zbek tilida bunday moslashishning quyidagi turlari uchraydi;

1. So‘z boshida tovush orttirilishi: a) rus > o‘ris , ro‘za > o‘raza , ro‘mol > o‘ramol kabi. Ma’lumki , qadimgi turkiy tilda sonor " r " tovushi so‘z boshida qo‘llanmagan , demak , uni so‘z boshida qo‘llash ko‘nikmasi ham bo‘lmagan , bu hol boshqa tillardan o‘zlashtirilgan so‘zlar boshidagi sonor " r " dan oldin bir unlining orttirilishiga olib kelgan , shu tariqa olinma so‘zning fonetik tarkibi turkiy so‘zning fonetik tarkibiga moslashtirilgan ; b) shkaf > ishkop , stakan > istakan kabi : turkiy tillarda so‘z yoki bo‘g‘in boshida (pozitsion omil) undoshlar o‘zaro birika olmaydi (sintagmatik omil) , ayni shu qonuniyat yuqorida keltirilgan ruscha o‘zlashmalar boshida bir unlining orttirilishiga , demak , shu so‘zlarning turkiy til qonuniyatiga moslashtirilgan shaklining yaratilishiga olib kelgan .

2. Epenteza - so‘z o‘rtasida tovush orttirilishi. Bu hodisa ham asosan boshqa tillardan o‘zlashtirilgan so‘zlar tarkibida yuz beradi - ularning fonetik tarkibi turkiy til qonuniyatlariga moslashtiriladi (so‘z yoki bo‘g‘in boshida qatorlashib kelgan ikki undosh orasida bir unli orttiriladi: plan > pilon , klubnika > qulupnay , traktor > tiraktir kabi) .Ma’lumki , turkiy so‘zlar tarkibida ikki unli ham yonma - yon qo‘llanmaydi. Bu hol Said , oila , soat kabi arabcha o‘zlashmalarning jonli tilda Sayid , oyila , sog‘at deb (ikki unli orasida bir undoshning orttirilib) talaffuz qilinishiga sabab bo‘ladi.

3. Epiteza (austeza) - so‘z oxirida tovush orttirilishi. Bu hodisa ko‘proq so‘z oxirida qatorlashib kelgan sk , nk undoshlaridan so‘ng yuz beradi : otpusk > otpuska , kiosk > kioska , tank > tanka , blank > blanka kabi. Bunda ham pozitsion-sintagmatik omil (turkiy so‘z oxirida sk , nk undoshlari birikmasining uchramasligi) ko‘proq darajada asos bo‘lgan .

IV. Fonetik hodisalarning boshqa turlari:

1. Tovush tushishi. So‘z o‘zagidagi yoki unga qo‘shilgan qo‘shimchalar tarkibidagi ayrim tovushlarning ma‘lum fonetik qurshov yoki pozitsiya ta‘sirida talaffuz etilmasligi. Bu hodisaning quyidagi turlari bor:

a) prokopa - so‘z boshidagi tovushning tushib qolishi : yilon > ilon , yag‘och > ag‘och > og‘och , yigna > igna kabi . Bunda til o‘rta " y " da ovozning ustunligi , demak , uning unliga yaqinligi , o‘zidan keyingi unliga singib ketishi kabi omillar ta‘siri bor. Prokopa , asosan , tarixiy jarayon mahsuli bo‘lib , hozirgi o‘zbek adabiy tilida uchramaydi ;

b) sinkopa - so‘z o‘rtasidagi tovushning tushib qolishi. Bu hodisa reduksiyaning davomi sifatida ko‘proq uchraydi - o‘zak morfemaga affiks morfema qo‘shilganda , urg‘u oxirgi bo‘g‘inga ko‘chib , o‘zakdagi unli kuchsizlanadi va tushib qoladi : burun > burnim , burning , burni ; o‘g‘il > o‘g‘lim , o‘g‘ling , o‘g‘li kabi . So‘z o‘rtasidagi unlining tushib qolishi ba‘zan tarixiy (diaxron) planda sodir bo‘lgan bo‘lib , hozir sezilmasligi ham mumkin : olcha < olisha , kelyapti < kelayapti kabi. O‘zbek tilida undosh tovushlar sinkopasi ham uchraydi : pastqam > pasqam , pastda > pasda kabi . Ularning ba‘zi turlari tarixiy plandagina qaralishi mumkin: erdi > edi kabi ;

d) apokopa -so‘z oxiridagi tovushning yoki qo‘shma so‘z komponentining tushib qoldirilishi : baland > balan , xursand > xursan , g‘isht > g‘ish , go‘sh > go‘sh , obro‘y > obro‘ , podshoh > podsho kabi . Qo‘shma so‘z komponentining tushirib qoldirilishi asosan ruscha leksik o‘zlashmalarda uchraydi :metropolitan > metro , kilogramm > kilo , taksomotor > taksi kabi. Tovush yoki komponentning tushib qolishiga olib keladigan sabablar qatorida pozitsion (urg‘usiz bo‘g‘indagi reduksiya) va sintagmatik (yonma- yon qo‘llangan tovushlarning singishib ketishi) bilan birga fonatsion energiyani tejash , ixchamlikka erishish kabi omillar ham qatnashadi;

2. Eliziya - unli tovush bilan tutagan so‘zga unli bilan boshlangan so‘zning qo‘shilishi natijasida bir unli tovushning tushishi . Masalan , ayta oldi > aytoldi ,

Dili orom > Dilorom kabi . Bu hodisa unlilar singishuvining bir ko'rinishidir .
Yana qarang : sinerezis ;

3. Sandxi hodisasi - analitik shakllarning ixchamlashuvi natijasida sodir bo'ladigan fonetik o'zgarishlar. Masalan: ishlar edi > ishlardi , borgan emish > borganmish kabi. Bu hodisa o'z tabiatiga ko'ra eliziyaga juda yaqin turadi ;

4. Aferezis - oldingi so'zning so'nggi tovushi (yoki tovushlari) ta'sirida keyingi so'z boshidagi tovushning (yoki tovushlarning) tushishi : ne uchun > nechun , mulla aka > mullaka kabi (14 , 85 - 86) . Bu hodisa sandxining bir ko'rinishi , xolos ;

5. Gaplogiya - yasama so'z tarkibida birin - ketin kelgan ikkita bir xil bo'g'indan birining tushirib qoldirilishi . Bu hodisa ham ko'proq ixchamlashtirish , energiyani tejash asosida sodir bo'ladi . Masalan , tragikomediya < tragikokomediya : Bu so'zning tarkibida ikkita bir xil bo'g'in (" ko " - uchinchi bo'g'in va " ko " - to'rtinchi bo'g'in) birin - ketin kelganligidan talaffuzda ulardan biri tushirib qoldirilgan va so'zning ana shu ixchamlashtirilgan shakli adabiy til uchun me'yor bo'lib qolgan. Bunday hodisa mineralogiya < mineralologiya , morfonologiya < morfofonologiya so'zlarida ham kuzatiladi.

Mazkur maqolada fonetik hodisalar va ularning turli ko'rinishlari tizimli ravishda yoritib berildi. Kombinator va pozitsion omillar ta'sirida yuzaga keladigan fonetik o'zgarishlar, shuningdek, turkiy so'zlarning an'anaviy fonetik tarkibiga moslashuvi tilning tabiiy rivojida muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlandi. Fonetik hodisalar til tizimining muhim bo'g'ini bo'lib, ularning o'rganilishi nafaqat fonetika, balki morfologiya va leksikologiya kabi boshqa sohalar bilan ham bevosita bog'liqdir. Tadqiqotda yoritilgan holatlar tilshunoslikda fonetik hodisalarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi va ularni amaliy tahlil qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hozirgi o'zbek adabiy tili, (1980). 1-qism.

2. Jamolxonov, H., A. (2004). Hozirgi o'zbek adabiy tili, Toshkent
3. <https://wikipedia.org>
4. <https://majmua.tdpu.uz>
5. <https://teletyp.in>

XORAZM SHEVALARIDAGI MAQOLLARNING O‘Z VA KO‘CHMMA MA’NODA ISHLATILISHI

Davletova Qizlargul Rustam qiz
UrDU Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishi, 2-kurs
qizlargul2001@gmail.com

Annotatsiya. *ushbu maqola Xorazm shevalaridagi maqollarning o‘z va ko‘chma ma’noda ishlatilishini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Maqollar xalq og‘zaki ijodining ajralmas qismi sifatida har bir elatning madaniy, ijtimoiy, axloqiy qadriyatlarini, dunyoqarashini va til estetikasi nuqtai nazaridan o‘rganiladi. Xorazm shevalari misolida maqollarning leksik, fonetik o‘ziga xosliklari, milliy va hududiy ruhi, hamda badiiy ta’sir kuchi o‘rganiladi. Maqollar faqatgina bevosita lug‘aviy ma’nosi bilan emas, balki ko‘chma, ramziy ma’nolarda ham qo‘llanadi. Ushbu maqolada maqollarni o‘z va ko‘chma ma’nodagi ishlatish xususiyatlari, badiiy ta’sir va mintaqaviy leksik o‘ziga xosliklari orqali tahlil qilingan. Ushbu ilmiy ishda maqollarni o‘z va ko‘chma ma’nolarda tahlil qilish, tasniflash, leksik va semantik tahlil, komparativ metod, lingvokulturologik yondashuv hamda badiiy va ramziy ifodalash metodlaridan foydalanildi.*

Kalit so‘zlar. *Xorazm shevalari, maqollar, o‘z ma’no, ko‘chma ma’no, badiiy ta’sir, leksik o‘ziga xoslik, ramziy ma’no, xalq og‘zaki ijodi, tilshunoslik, mintaqaviy leksika*

Abstract. *this article is dedicated to analyzing the use of proverbs in the Khorezm dialects in both their literal and figurative meanings. Proverbs, as an integral part of folk oral literature, are studied from the perspectives of each community’s cultural, social, and moral values, worldview, and linguistic aesthetics. In the case of Khorezm dialects, the lexical and phonetic peculiarities, as well as the national and regional spirit and artistic influence of proverbs, are examined. Proverbs are used not only in their direct literal meanings but also in figurative and symbolic senses. In this article, the features of the use of proverbs in*

their literal and figurative meanings, their artistic impact, and regional lexical peculiarities are analyzed. In this research, methods such as analysis, classification, lexical and semantic analysis, comparative method, lingvokulturological approach, and the study of artistic and symbolic expressions were applied.

Keywords. *Khorezm dialects, proverbs, literal meaning, figurative meaning, artistic impact, lexical peculiarities, symbolic meaning, folk oral literature, linguistics, regional lexicon.*

Xalq og‘zaki ijodi namunalaridan biri bo‘lgan maqollar har bir elatning madaniy boyligi, hayot tajribasi, dunyoqarashi va til estetikasi haqida chuqur tasavvur beradi. Ular asrlar davomida xalq tafakkuri bilan sayqallangan, aniq hayotiy holatlarni umumlashtirgan, qisqa va obrazli iboralar shaklida bizgacha yetib kelgan. Maqollar faqatgina biror voqeani emas, balki ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni ham o‘zida mujassam etadi.

Xorazm shevasi O‘zbekistonda eng qadimiy va o‘ziga xos shevalardan biri bo‘lib, u o‘zining grammatik, leksik va sintaktik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Xorazm viloyatining turli hududlarida yashovchi aholining kundalik hayotida, ayniqsa, og‘zaki nutqida bu shevaning muhim o‘rni mavjud. Maqollar, xalq og‘zaki ijodining ajralmas qismi sifatida, nafaqat tildagi o‘ziga xosliklarni, balki xalqning dunyoqarashi, ma’naviy qadriyatlari, ijtimoiy hayoti va tarixiy tajribasini ham aks ettiradi.

Maqollar tilda ikki xil ma’noda – o‘z va ko‘chma ma’noda qo‘llanadi. O‘z ma’noda qo‘llanganda so‘zlar bevosita lug‘aviy ma’nosini bildiradi, ko‘chma ma’noda esa badiiy obraz, timsollar orqali ma’no kengayadi, ramziy ifodalar yuzaga chiqadi. Bu holat ularni nafaqat tilshunoslik, balki badiiylik va xalq psixologiyasi nuqtai nazaridan ham o‘rganish zaruratini tug‘diradi.

Ayniqsa, Xorazm shevalari misolida bu maqollar yanada rang-barang shaklda namoyon bo‘ladi. Shevaga xos leksik birliklar, fonetik o‘zgarishlar,

mahalliy atamalar maqollarga milliylik va hududiylik ruhi baxsh etadi. Ushbu qismda maqollarning aynan Xorazm shevalaridagi ko‘rinishlarini tahlil qilish orqali ularning o‘z va ko‘chma ma‘nodagi qo‘llanish xususiyatlarini, badiiy ta’sir kuchini va mintaqaviy leksik o‘ziga xosliklarini ochib berishga harakat qilinadi. Xorazm shevalaridagi maqollarni o‘rganish jarayonida biz ularni faqat o‘z ma‘nosida ishlatiladigan maqollar, faqat ko‘chma ma‘noda qo‘llaniladigan maqollar hamda o‘z va ko‘chma ma‘noda ishlatiluvchi maqollar tarzida shartli ravishda tasnifladik.

1. Quyidagi maqollar asosan o‘z ma‘nosida ishlatiladi.

*Hunärli xar bolmä*s

Jilyinnan otin bolmas, ojnasdan xatin.

Bujunki isni ertanja qojma

Ata dejsan qacadi, Qonishiya dejsan kojadi

Jaman galin er ura koaga qacar.

Ujinni serganda banda, Siplik qojma adanda.

Uzaqdayi qarindashinnan Jaqindagi qonishin jaxsi

Qirq jil qiryn galsam, ajali jetgan oladi.

2. O‘z ma‘nosida haqiqatdan yiroq, asosan, ko‘chma ma‘noda ishlatiluvchi maqollar.

Bajni xorazam jumirta doyar

Ma‘nosi: boy odamga hammasi nasib qiladi, hattoki imkonsiz narsalar ham — go‘yoki xo‘roz tuxum qo‘ygandek. Ba’zida odamlar obro‘-e’tibor, boylik yoki mansab evaziga odatda mumkin bo‘lmagan narsalarga ham erishadi. Xalq shuni kinoyali tarzda “boyning xo‘rozi ham tuxum tug‘adi” deb ifodalaydi

Eshak esakdan qalissa, qulaq burnini tishlidi.

Ma‘nosi: Bu maqolda hasad, raqobat va pastkashlik haqida so‘z boradi. Ya’ni odam o‘zi kabi bir darajadagi boshqa birovdan ortda qolsa, undan o‘tib ketolmagani uchun hasad qiladi, hatto yomonlik qilishi mumkin.

Kambayalnı dujānı ustındām it qapar.

Ma’nosi: **Kambag‘al odamga hech qanday holatda tinchlik yo‘q, hatto yaxshi holatda bo‘lsa ham, kulfat uni chetlab o‘tmaydi. Yoki kambag‘al kim bo‘lishidan qat’i nazar, doim kamsitiladi, kamsitishdan qochib qutula olmaydi.** Tuyada yurish – bu boylik, obro‘, yoki yaxshi hayot ramzi. Ammo kambag‘al odam hatto shu holatda bo‘lsa ham, “it” uni qopadi – ya’ni kulfat, past nazar, kamsitish yoki baxtsizlik ortidan qolmaydi. Bu xalqning chuqur ijtimoiy kuzatuv asosida aytilgan.

3. Quyidagi maqollarni o‘z ma’nosida ham ko‘chma ma’noda ham tushinish mumkin.

Ajaqi kiċċi sujgānini kijadi ajaqi ulli sijyānini.

O‘z ma’no: Oyoq kiyim o‘lchovi kichik insonlar yaxshi ko‘rgan oyoq kiyimlarini tanlash imkoniyatiga ega, kata o‘lchovlilar esa ko‘pincha bunday imkoniyatga ega emas.

Ko‘chma ma’no: Iqtisodiy imkoniyati yuqori bo‘lgan insonlar o‘zlrining turli xil xohishlarini amalga oshirish imkoniyatiga ega, iqtisodiy jihatdan pastroq darajadagi insonlar esa imkoniyatidan kelib chiqib tanlov qilishga majbur.

Tüjā qarrisa, balasini izina tušadi

O‘z ma’no: Tuya qariganda jismonan bolasidan zaifroq boladi, va uning ortidan yurishi mumkin.

Ko‘chma ma’no: **Ota-ona qariganda farzandga bog‘liq bo‘ladi.** Yoshligida farzand ota-onaning izidan yursa, qariganda ota-ona bolasiga tobe bo‘ladi, unga suyangan holda yashaydi.

Porsaņa su säpgäniņ bılān daš olmas,

Qarrı qız miņ jasangani bılān jaš olmas.

O‘z ma’no: Tuproqqa qancha ko‘p suv sepilsa ham, u hech qachon toshga aylanmaydi; Yoshi katta qiz (ayol) ming o‘ziga oro bergan taqdirda ham bu uning yoshini o‘zgartirmaydi.

Ko‘chma ma’no: Insonlarni o‘zgartirishga qanchalik harakat qilingani bilan ular o‘zlarining asl o‘zligini saqlab qoladilar. Maqolda tashqi ko‘rinish yoki sun’iy urunushlar bilan asl holatni o‘zgartirib bo‘lmasigi ta’kidlangan. Bu maqol asosan nutqiy vaziyatda, odamlarning sun’iy ko‘rinish ortiga yashirinib, haqiqatni yashirishga bo‘lgan urinishlarini tanqid qilish, tabiatni o‘zgartirib bo‘lmasligini ifodalash uchun “baribir o‘zgarmabysan” mazmunida kesatiq ohangida ishlatiladi.

Qijshiq moridan qijshiq tutun chiqadi.

O‘z ma’no: Qiyshiq holatdagi mo‘ridan, albatta mos ravishda qiyshiq tutun chiqadi.

Ko‘chma ma’no: 1) yomon niyatli, buzuk fe’lli yoki insofsiz odamdan to‘g‘ri ish kutib bo‘lmaydi. Har kimning ishi gap so‘zi uning ichki dunyosini ifodalaydi;
2) yana bir ma’noda bu maqol adabiy tildagi “Qush uyasida ko‘rganini qiladi”, “Olmaning tagiga olma tushadi” mazmunidagi maqollar bilan sinonim munosabatda bo‘la oladi. Ya’ni oiladi muhit qanday bo‘lsa, farzand tarbiyasida ham shu holat aks etadi. *Ulli esakarva nerdän jürsä, kichji esakarva şardän jürädi* maqoli ham shu mazmunni anglatadi.

Yalyz dunki yalvarsanjam yanmidı.

O‘z ma’no: Bittagina to‘nka (o‘tin bo‘lagi) yonishi, alangaga aylanishi qiyin.

Ko‘chma ma’no: Yolg‘izlikda ish bitmaydi, biro dam qancha ik ko‘p harakat qilmasin, ko‘pchilik yordamiga, hamjihatlikka teng kelolmaydi.

Xorazm shevalaridagi maqollar xalq madaniyati va tilining rang-barangligini aks ettiradi. O‘z ma’nosida ishlatilgan maqollar ko‘pincha aniq hayotiy holatlarni ifodalaydi, ko‘chma ma’nodagi maqollar esa xalqning ijtimoiy va axloqiy kuzatuvlarini, kishilar orasidagi munosabatlarni ramziy tarzda tasvirlaydi. Xorazm shevalaridagi maqollarning o‘ziga xos leksik, fonetik va semantik xususiyatlari ularni yanada boy va rang-barang qiladi. Bu maqollar xalq tafakkuri va psixologiyasini chuqur anglash uchun muhim manba hisoblanadi.

Xorazm shevalaridagi maqollarni o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki etnografiya va folklor sohalarida ham katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev, F. (1960). Xorazm shevalari. – Toshkent.
2. Abdullayev, F. (1978). O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi. – Toshkent, “Fan”.
3. Narbayeva, Sh., Sa’dullayeva, N., Ataboyeva, M. (2022). ”Xorazm shevalari maqol va iboralari qisqacha izohli lug‘ati”.– Urganch.
4. Абдуллаев, Ф. (1957). Кыпчакский говор узбекского языка. АКД.Т.
5. Абдуллаев, Ф. (1978). Ўзбек тилининг ўғуз лахжаси. Т., Фан.
6. Абдуллаев, Ф. (1960). Хоразм шевалари. Т.
7. Абдуллаев, Ф. (1962). Фонетика Хорезмских говоров. Т.

FITRATNING TILSHUNOSLIKKKA OID QARASHLARI HAMDA ULARNING HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI BILAN O‘XSHASH VA FARQLI JIHATLARI

Dolimboyeva Xilola Saydulla qizi

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 1-kurs

[*dolimboyevaxilola@gmail.com*](mailto:dolimboyevaxilola@gmail.com)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada jadidchilikning yirik namoyandasi Abdurauf Fitratning tilshunoslikka oid qarashlari hamda hozirgi o‘zbek adabiy tilining shakllanishiga qo‘shgan hissasi borasida fikr yuritiladi. Hozirgi o‘zbek adabiy tili fonetikasi, grammatikasi, leksikasi va Abdurauf Fitrat tomonidan ilgari surilgan tilshunoslikka oid qarashlar o‘zaro qiyoslab o‘rganiladi. Ushbu jarayonda o‘rganish obyekti sifatida jadidning “Sarf” va “Nahv” asarlariga murojaat qilinadi.*

Kalit so‘zlar. *“Sarf”, “Nahv”, fonetika, sintaksis, grammatika, lug‘at.*

Abstract. *This article discusses the linguistic views of Abdurauf Fitrat, a prominent representative of Jadidism and his contribution to the formation of the modern uzbek literary language and the linguistic views put forward by Abdurauf Fitrat are studied in a comparative manner. In this process, the Jadid’s works “Sarf” and “Nahv” are used as the object of study.*

Keywords. *“Sarf”, “Nahv”, phonetics, syntax, grammar, vocabulary.*

Tarixchi, filolog, tarjimon, yozuvchi, dramaturg, shoir hamda zamonaviy o‘zbek adabiyoti va tilshunosligi asoschilaridan biri Abdurauf Fitratdir. Birinchi o‘zbek professori hisoblangan Fitratning ilmiy merosi haqida so‘z yuritish ekanmiz, uning ilmiy izlanishlarining ma’lum qismini tilshunoslik masalalari qamrab olganiga guvoh bo‘lamiz. Fitratning o‘zbek tili turli masalalariga bag‘ishlangan asari “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba” deb nomlanadi. Bu asar o‘zbek tilining fonetikasi, morfologiyasi va sintaksisi izchil ravishda berilgan birinchi grammatikadir. Fitratning fonetik qarashlari o‘zbek imlosiga bag‘ishlangan bir

qator maqolalarida hamda “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba”, ya’ni “Sarf” asarida ham o‘z aksini topgan. Fitrat tovushlarni ikkiga bo‘ladi: sof undan iborat bo‘lgan fonemalarni unlilar, ovozga ega bo‘lmagan fonemalarni unsizlarga bo‘ladi. O‘zbek adabiy tilida 23 ta unsiz fonema mavjudligini ko‘rsatib, ulardan x, h, f fonemalari asl turkcha so‘zlarda kam uchrashini ta’kidlaydi. Asrlar mobaynida chetdan so‘zlar olish natijasida boyigan turkiy til jadid davriga kelib 23 ta unsiz fonemadan iborat bo‘lgan bo‘lsa, hozirgi zamonaviy jarayonga kelib bu fonemalar soni yana bittaga ko‘paygan, ya’ni 24 ta unsiz fonema hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi leksemalarni kodlash vazifasini bajarib kelmoqda. Fitrat o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan singarmonizm qonuniyatini aks ettiradi, bu holatni shahar shevalariga fors tilining ta’siri bo‘lganligi sababli qishloq shevalariga tayanib o‘rganadi. Bugungi kunga kelib singarmonizm tushunchasi ma’lum qishloq shevalaridagina saqlanib qolgani va adabiy tilda deyarli mavjud emasligi ham Fitratning shahar va qishloq shevalari borasidagi tafovutiga mos kelgan. Professor shu asosda unlilarni yo‘g‘on va ingichkalik belgisiga ko‘ra ikkiga ajratadi. Yo‘g‘on unlilarni orqa qator, ingichka unlilarni oldi qator deb belgilaydi va a, o‘, u, i, e, o, y, i kabi fonemalarni unli fonemalar qatoriga kiritadi. Yo‘g‘onlik-ingichkalik belgisiga ko‘ra farqlanishga ega bo‘lmagan “e” unlisini ham mavjud ekanligi, jami 9 ta unli fonema borligini ko‘rsatadi. Ma’lumki, hozirgi o‘zbek adabiy tilida singarmonizm tushunchasi mavjud emas, shuning uchun unlilarni yo‘g‘on-ingichkalik belgisiga ko‘ra ajratish zamonaviy tilshunoslikka xos emas. Shu holatlarni inobatga olgan holda unli fonemalar 3 taga kamaydi va ayni paytda tilimizda 6 ta unli fonema mavjud.

Abdurauf Fitrat o‘zining “Sarf” asarida so‘z turkumlari haqida ham ma’lumot beradi. U so‘z turkumlarini to‘rtga bo‘ladi, bular ot, sifat, fe’l, ko‘makchilardir. Asarda olmosh, son haqida ham so‘z yuritiladi, biroq ularni alohida so‘z turkumi sifatida ajratmaydi. Balki, olmoshni ot tarkibiga, son so‘z turkumini esa sifat tarkibiga qo‘shib yuboradi. Hozirgi o‘zbek tilshunosligida esa Abdurauf Fitrat

talqinidan farqli ravishda, olmosh va son ham alohida so‘z turkumi sifatida yuritiladi. Bundan tashqari, ravish ham bugungi tilshunoslikning tayanch obyektlaridan biri hisoblanadi. Fitrat otlarni tub va yasama otlarga bo‘ladi. Yasama otlarni o‘run oti, qurol oti, ish oti, kichiklagan ot, qo‘shma otlar kabi mayda bo‘laklarga bo‘lib, ularga alohida-alohida izoh beradi. Masalan, ish oti atamasi hozirgi tilshunoslikdagi funksional fe‘l shakllaridan harakat nomiga to‘g‘ri keladi. Ular -moq, -ish, -im, -uv, -nch qo‘shimchalari orqali yasaliishini ko‘rsatadi. Misol uchun, bilish, ishonch so‘zlarini ish oti deya e‘tirof etadi. Yasama sifatlarni ma‘nosiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘ladi: 1) nisbat sifati (-g‘iy, -viy); 2) o‘rtoqlik sifati (-dosh, -dash); 3) jins sifati (kumush qoshiq, oltin uzuk); 4) o‘xshatish sifati (-dek, -day, o‘xshash, kabi, yanglig‘, singari) . Fitrat sonlar haqida fikr yuritarkan, ularni ma‘nosi va yasovchi qo‘shimchalariga ko‘ra sira son (-inchi, -nchi); ulush son (-tadan); chama son (-lab); sanalmish son (-ov); o‘rtoqlik son (-ala); oshirma son (-larcha); o‘lchov son (qadah, yutum) kabi turlarga ajratadi. Fitratning son haqidagi fikrlari hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi son so‘z turkumining ma‘noviy guruhlarini deyarli qamrab olgan. Masalan, “Sarf” asarida “sira son” nomi ostidagi termin bugunda bizga ma‘lum bo‘lgan tartib sonning boshqacha nomlanishi xolos. Bundan tashqari, “ulush son” termini taqsim sonning paydo bo‘lishi uchun asos bo‘lgan, chama son esa ayni paytda ham o‘zgarishsiz holda foydalaniladi. Sanalmish son va o‘rtoqlik sonlari ayni adabiy jarayonda qo‘shilib ketgan holda “jamlovchi son” terminini shakllantirgan. Fitratning fikricha, ot o‘rnida almashinib keladigan so‘zlarga “ot olmoshlari” yoki “olmosh” deyiladi. Olmoshlarni uch turga bo‘ladi. Ular:

- 1) Ot olmoshlari: u, men, sen, ular, biz, bizlar, siz, sizlar
- 2) Ko‘rsatish olmoshlari: bu, bul, shu, shul, bular, bunlar, shular
- 3) So‘roq olmoshlari: kim, nima, qayer, nega, nechuk, nechun kabilar.

Yuqorida sanab o‘tilgan olmosh turlarining aksariyati hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham faol foydalanib kelinmoqda. Ko‘rsatish olmoshlari va so‘roq olmoshlari

ayni shu termin bilan tilshunoslikka olib kirilgan, lekin “ot olmoshi” istilohi bugungi kunda ko‘rsatish olmoshiga ayni muqobil bo‘la oladi. Abdurauf Fitrat fe‘l so‘z turkumini ancha mukammal holda keltirib o‘tadi. Fe‘lning shaxs, son, bo‘lishli, bo‘lishsiz va zamon kategoriyalari haqida ma’lumot beradi. Fitrat ko‘makchi so‘z haqida ham alohida to‘xtalib o‘tadi. Hozirgi tilshunoslikda yuklama, bog‘lovchi, ko‘makchilar hamda modal, undov so‘zlar tarkibida o‘rganilayotgan lisoniy birliklarning hammasi ko‘makchi so‘zlar atamasi ostida beriladi.

Fitratning sintaktik qarashlari uning “Nahv” asarida o‘z aksini topgan. Bu asar haqida muallif: “O‘zbek nahvi to‘g‘risida mening bir tajribamdir”, - deb yozadi. Hali o‘zbek tili sintaksisining mundarijasi belgilanmagan, sintaktik tushunchalarni ifodalovchi atamalar tizimi izga solinmagan bir davrda mazkur asarning vujudga kelishi o‘zbek tilshunosligi tarixi uchun katta voqea edi. Muallif punktuatsion belgilarni “turush belgilar” atamasi bilan nomlaydi va 12 ta tinish belgisi va uning vazifalari haqida ma’lumot beradi. Gap bo‘laklari haqida fikr yuritar ekan, Fitrat ega va kesimni bosh so‘zlar tarkibiga kiritadi. Bosh so‘zlardan boshqa barcha bo‘laklarni “to‘ldirg‘ichlar” atamasi bilan nomlaydi. Asarda to‘ldirg‘ichlarning har biri haqida alohida-alohida to‘xtalib o‘tadi. Fitrat kirish so‘z va kirish gaplar haqida ham ma’lumot beradi. Fitrat ko‘rsatib o‘tgan sintaksis haqidagi fikrlar bugungi kundan ham mavjudligini darsliklarda ko‘rishimiz mumkin. O‘zbek tili morfologiyasi va sintaksisining fan sifatida shakllanishida Fitratning xizmatlari katta.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fitrat. (1993). *Adabiyot qoidalari*.
2. Kamolov, F. (1962). *Imlomiz takomili uchun*. O‘zbekiston madaniyati.
3. Nurmonov, A. (2002). *O‘zbek tilshunosligi tarixi*. Toshkent.
4. O‘rinboyev, B. (1994). *Tilshunoslik tarixi*. Jizzax.

5. O‘rinboyev, B. O‘rinboyeva, D. (1995). *O‘n uch qaldirg‘ochdan biri*. Samarqand.

TURK VA O‘ZBEK TILIDAGI FRAZELOGIZMLARNING QIYOSIY TAHLILI

Nozima Khabibullayeva Zabikhullayevna
Oriental universiteti, turk filologiyasi mutaxassisligi 1-kurs
nozimaxabibullayeva1@gmail.com

Annazarova Tamilla
Oriental universiteti, O‘zbek va sharq tillari kkafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Turkiy tillar — hozirgi va qadimgi turkiy ellar va elatlarning tillari. Asosan, O‘zbekiston, Turkiya, Ozarbayjon, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Turkmaniston va boshqa bir qancha mamlakatlar xalqining so‘zlashuv tilidir. Turkiy tillarda so‘zlashuvchilarning ijtimoiy hayot darajasining tildagi aksini o‘rganishda lingvomadaniy tahlil metodi q‘llaniladi. Mazkur maqolada ayni til oilasiga mansub turk va o‘zbek tillaridagi “Inson munosabatlari va ijtimoiy xulq” mavzusiga bog‘liq maqol va iboralar o‘rtasidagi tafovut va o‘xshashliklar tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar. *turkiy tillar oilasi, frazeologiya, turg‘un birikma, lingvokulturologiya, xalq mentaliteti, madaniy qadriyatlar.*

Abstract. *Turkic languages — are the languages of present-day and ancient Turkic peoples and tribes. They are mainly spoken in countries such as Uzbekistan, Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and several other nations. The method of linguacultural analysis is used to study how the level of social life of speakers is reflected in the language. This article analyzes the differences and similarities between proverbs and expressions related to the topic of “Human relations and social behavior” in Turkish and Uzbek, which both belong to this language family.*

Keywords. *Turkic language family, phraseology, fixed expressions, linguacultural, mentality, cultural factor.*

Ma’lumki, til ijtimoiy hodisa bo‘lish bilan birgalikda madaniyat bilan ham uzviy bog‘liqdir. Bugungi kunda insonlar, xalqlar, mamlakatlar o‘rtasidagi

iqtisodiy-siyosiy, madaniy hamda ilmiy aloqalar, xalqaro madaniy kommunikativ jarayonlar tilshunoslik sohasida tillarning o‘zaro munosabati va til madaniyati hamda tilning milliy o‘ziga xos ko‘rinishi kabi qator va madaniyatshunoslik o‘rtasidagi alohida yo‘nalishi va predmetiga ega bo‘lgan yangi soha - lingvokulturologiyaning yuzaga kelishiga sabab bo‘lmoqda. Natijada XX asr oxirlariga kelib, til va madaniyat muammosini o‘rganishni maqsad qilgan – tilshunoslikning yangi sohasi lingvokulturologiya jadal rivojlandi. Lingvokulturologiya – “til va madaniyat”ning uzviy aloqadorligini, uning shakllanishi va rivojlanishini o‘zida aks ettirgan hodisalar – til-madaniyatni birgalikda o‘rganadigan alohida ilmiy soha sanaladi. U madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlari o‘rtasida yuzaga kelgan umumlashma fan bo‘lib, til va madaniyatning o‘zaro ta’siri va bog‘liqligi, bu bog‘liqlikning shakllanishi hamda yaxlit bir sistema sifatida til va tildan tashqarida aks etishi kabi hodisalarni o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Bir tomondan lingvokulturologiya insoniyatning madaniy til faktoridagi o‘rni, ikkinchi tomondan esa, til faktoridagi insonning o‘rnini o‘rganadi.

O‘zbek tilshunoslik ilmida ham bu yo‘nalishda qator ishlar olib borilmoqda. Chunonchi, o‘zbek tilshunosligida lingvomadaniyatshunoslikning ilmiy asoslanishi, madaniyatning tilda aks etishi kabi qator masalalarga qaratilgan dastlabki ilmiy tadqiqot namunalari sifatida A.Nurmonovning “O‘zbek tilida lingvokulturologik yo‘nalish”, N.Mahmudovning “Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab”, N.Sayidrahimovanning “Lingvokulturologiyaning ilmiy asoslanishiga doir ayrim mulohazalar”, “Lingvokulturologiyaning komponentlari” nomli maqolalarini, D.Xudoyberganovanning “Matnning atropotsentrik tadqiqi” mavzusidagi monografiyasini belgilash mumkin. Mazkur ishlarda lingvomadaniyatshunoslik fanining mohiyati, predmeti va obykti masalalari o‘rganilgan.

Barcha tillarda bo‘lgani kabi o‘zbek va turk tillarida ham millat madaniyati til birikmalari va frazeologizmlarida o‘z aksini topadi. Frazeologiya — bu tilshunoslikning bir bo‘limi bo‘lib, unda barqaror so‘z birikmalari, ya’ni frazeologik birliklar o‘rganiladi. Bu birikmalar ko‘pincha ko‘chma ma’noga ega bo‘ladi va ularni tashkil etgan so‘zlarning alohida ma’nosidan emas, balki bir butun sifatida tushuniladi. Fraza tarkibidagi so‘z soni miqdoriga qaramasdan fraza ma’nosi bir so‘zga teng bo‘ladi. Barchamizga ma’lumki iboralar turli mavzularga oid bo‘lishi mumkin. Mazkur maqolada inson munosabatlari va ijtimoiy xulq mavzusiga oid bir qancha o‘xshash yoki farqli bo‘lgan iboralar keltirilgan:

- **“Qush uyida ko‘rganini qiladi”** o‘zbek maqolining ma’nosini ifodalaydigan “Yavru kuş yuvada gördüğünü yapar” turk maqoli so‘zma-so‘z bir xil birliklar bilan ifodalangan. Shu maqol ma’nosiga yaqin bo‘lgan “Kız anadan görmeyince sofraya açmaz; oğul babadan görmeyince kese çekmez” turk iborasi keltirilgan maqolning yana bir varianti sifatida ayni kommunikativ vaziyatlarda qo‘llaniladi.

- **“To‘g‘ri so‘z tuqqaningga yoqmaydi”** O‘zbek iborasining turk tilidagi talqini “Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar” iborasi.

- **“Bolaga ish buyur, ketidan o‘zing yugur”** maqolining turk tilidagi muqobili “Çocuğa iş buyuran, ardına kendi düşer” frazeologik birliqi. Bu frazeologik birliklar har ikki xalq turmush tarzining aynan bir xil vaziyatlarida foydalaniladi.

- **“Ot o‘rnini toy bosadi”** majoziy mazmundagi frazeologik birikmaning turk tilidagi varianti ham ot/toy so‘zlari bilan bo‘g‘liq bo‘lib, “Tay büyüyünce at dinlenir; oğul büyüyünce baba dinlenir” deb ifodalanadi. Biroq turk tilidagi shaklida maqol murakkab gap shaklida ikki gapdan iborat bo‘lib, ikkinchi gap birinchisini yanada to‘ldirishga hizmat qilgan va ma’nosi yanada ochiq ifodalangan.

- **“Ko‘rpangga qarab oyoq uzat”** frazasining turk tilida aynan tarjimai mavjud bo‘lib, “Ayağını yorganına göre uzat” deb ifodalanadi.
- **“Onasini ko‘r qizini ol”** maqolining turk tilidagi muqobili “Adam ahabından bellidir” maqolidir, faqat oradagi tafovut gender hususiyatda aks etib, o‘zbek tilida maqol ayol jinsi timsolida, turk tilida esa erkak jinsi timsolida yoritib berilgan.
- **“Qozonga yaqin yursang qorasi yuqadi”** frazasi o‘zbek tilida qozon timsolida berilgan bo‘lsa, turk tilida bu uzum timsolida berilgan: “Üzüm üzüme baka baka kararır”.
- **“Kim birovga choh qazisa, unga o‘zi yiqiladi”** iborasining ma’nosini turk frazeologiyasida “Ava giden, avlanır” frazasi ifodalaydi.
- **“Chuchvarani hom sanabsan”** o‘zbek iborasi turk tilida “Evdeki hesap çarşıya uymaz” iborasi bilan bir xil vaziyatlarda, ya’ni ikki mamlakatda ham ba’zi nomutanosibliklar haqida bahs borayotganda foydalaniladi.
- **“Qozonda bori cho‘michga chiqadi”** - turk tilida “Çanağa ne doğrarsan, kaşığına o çıkar” maqoli bilan bir xil turmush vaziyatlarida qo‘llaniladi.
- **“Uy olma, qo‘shni ol”** va **“Ev alma, komşu al”** maqollari ikki tilda bir xil so‘zlar bilan ifodalanib, bir xil ma’nolar ko‘zda tutiladi.
- **“Jaxl chiqsa aql ketadi”** frazeologik birligi turk tilida “Öfkeyle kalkan, zararlı oturur” shaklida ifodalanib, ifodalanish shakli farqli bo‘lishiga qaramay deyarli bir xil vaziyatlarda qo‘llaniladi.
- **“Her evin soğan soyması ayrı olur”** bu turk maqolining ma’nosi har uyning tosh tarozusi farq qiladi ma’nosida va bu iboraning ham o‘zbek tilida muqobili mavjud emas.

- **“Misafir misafiri sevmez, ev sahibi hiçbirini sevmez”** bu frazeologik birlik mazmuni mehmondo‘stlikka tamoman zid fikrni ilgari suradi va bu ibora kinoya bilan ishlatiladi.
- **“Yaxshilik qilsang, yaxshilik topasan”** yoxud **“O‘zinga yaxshilik tilasang, o‘zgaga yomonlik qilma”** bu ikki maqolning turk tilidagi ekvivalenti **“Hayır dile komşuna, hayır gelir başına”** frazeologik birligidir.
- **“It katta bo‘lib egasini qopadi”** frazasining turk tilidagi shakli **“Besle kargayı, oysun gözünü”** hisoblanib, har ikki tilda ham hayvon timsoli bilan ifodalangan. Iboralarda yaqin insonlarning sotqinligi yoki ikkiyuzlilik haqida ta’kidlanadi.
- **“Do‘st achitib, dushman kuldirib gapiradi”** ona tilimizda yanayam chuqurroq ifoda etilgan bu ibora turk tilida qisqacha **“Dost acı söyler”** shaklida ifodalanadi.
- **“Meyvali daraxt toshlanadi”** - **“Meyve veren ağaç taşlanır”** bu fraza ikki tilda ham bir xil shaklda ifoddalanib, bir xil kommunikativ vaziyatlarda qo‘llanadi.
- **“Bir shaltoqning uyini o‘nta chaqqon eplay olmaydi”** o‘zbek tilidagi mazkur iboraning mazmun mohiyatini turk tilidagi shakli **“Bir deli kuyuya bir taş atmış, kırk akıllı çıkaramamış”** deb taxmin qilamiz. Sababi qo‘llanilish konteksti bir xildir.
- **“Et tirnoqdan ajralmas”** - **“Etle tırnak arasına girilmez”** bu fraza ikki tilda ham deyarli bir xil shaklda ifoddalanib, bir xil kommunikativ vaziyatlarda qo‘llanadi.
- **“Qars ikki qo‘ldan chiqadi”** iborasi mazmunini turk tilida **“Bir elin nesi var, iki elin sesi var”** maqoli ifodalab beradi.

- **“Kuch birlikda”** turk tilida “Birlikten kuvvet doğar” iborasi bilan ifodalanadi.
- **“Yaqin do‘st og‘ir kunda bilinadi”** turk tilida “Dost kara günde belli olur”. Bu do‘stlik haqidagi ibora ham o‘zbek va turk tillarida bir hil vaziyat yoki mazmunda foydalaniladi.
- **“Yaxshilik qilgan, yaxshilik topadi”** frazeologik birligining ilgari surayotgan g‘oyasi yaxshilik qilishga targ‘ib bo‘lib, turk tilidagi shakli “İyilik eden - iyilik bulur” iborasidir.
- **“Kerakli toshning og‘iri yo‘q”** o‘zbek tilidagi bu ibora bilan turk tilidagi “Sakla samanı, gelir zamanı” iborasi ma’nolari bir xil vaziyatlarda qo‘llanadi.
- **“Olma tagiga olma tushadi”** o‘zbek tilida olma mevasi bilan berilgan bu maqol turk tilida nok misolida keltirilgan: “ Armut dibine düşer”.

Til va madaniyat o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, har bir xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, qadriyatlari va hayot falsafasi aynan til orqali ifoda etiladi. O‘zbek va turk tillarida mavjud bo‘lgan frazeologik birliklarning o‘xshashligi ushbu ikki xalqning lingvomadaniy jihatdan juda yaqinligini ko‘rsatadi. Bu o‘xshashliklar faqat til shaklida emas, balki mazmun, ijtimoiy-ma’naviy qadriyatlar, urf-odatlar va mentalitetda ham o‘z ifodasini topadi. Fikrimizcha turk va o‘zbek xalqlarining lingvomadaniy umumiyliklariga quyidagi sabablar mavjud:

1. *Tarixiy ildizlarning mushtarakligi.* Har ikki xalq turkiy xalqlar oilasiga mansub bo‘lib, qadimdan umumiy etnik-madaniy zamin va tarixiy tajribaga ega. Bu esa til va madaniyatda o‘xshash obrazlar, ramzlar va tushunchalarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘la oladi.

2. *Umumiy qadriyatlar.* Asrlar davomida o‘zbek va turk xalqlari islom dini qadriyatlari asosida shakllangan axloqiy-me’voriy tizimni qabul qilib, shu asosda o‘z ijtimoiy-madaniy hayotini qurgan. Bu esa maqol va

iboralarda yaqqol kO‘rinadigan ma’naviy yondashuvlar, xulq-atvor me’yorlarini uyg‘unlashtiradi.

3. *Turmush tarzidagi o‘xshashliklar.* Dehqonchilik, chorvachilik, oilaviy qadriyatlar, qo‘shnichilik, mehmondo‘stlik kabi hayotiy omillar ikki xalq hayotida muhim o‘rin egallagan. Bu esa kundalik hayotga oid frazeologik birliklarning aynan bir xil yoki o‘xshash bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

4. *Madaniy va adabiy aloqalar.* O‘tmishda buyuk mutafakkirlar, yozuvchi va shoirlar, san’at arboblari orqali shakllangan o‘zaro madaniy almashinuv tilga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatgan.

Lingvokulturologik tahlil natijalariga asoslanib aytish mumkinki, o‘zbek va turk tillaridagi frazeologizmlar orqali ikki xalqning o‘zaro yaqinligi, tarixiy-madaniy bog‘liqligi, ijtimoiy qadriyatlardagi mushtarakliklar yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu o‘xshashliklar faqat tilshunoslik uchun emas, balki madaniyatlararo muloqot, tarjimashunoslik va milliy o‘zlikni anglash nuqtayi nazaridan ham katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

5. Ahmedova, O., A. (2019). “Lingvokulturologiya tilning madaniy fenomeni sifatida”. Xorijiy filologiya til • adabiyot • ta’lim ilmiy–uslubiy jurnali. - 102-104.

1. Mahmudov, N. (2012). – Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...// O‘zbek tili va adabiyoti.-Toshkent.-№5.-B. 3-16.

2. Maslova, V., A. (2001). Lingvokulturologiya: Ucheb. Posobie. – M.: Academia, -208s.

6. Rahmatullayev, Sh., Mahmudov, N., Xolmanova, Z., O‘razova, I., Rixsiyeva. K. (2022). O‘zbek tili frazeologik lug‘ati [Matn] : lug‘at / – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyotmatbaa ijodiy uyi.– 636 bet.

1. Teliya, V., N. (1996). Russkaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekti. - M.: Shkola “Yaziki russkoy kulturi”, - S.222.
7. Turan Yüksel. (2008). Deyimler atasözleri ve güzel sözler sözlüğü. [ÖZYÜREK YAYINEVİ](#). – Türkiye. 416 sayfa.
8. Vorobyev, V., V. (1997). Lingvokulturologiya. Teoriya i metodi. –M.
9. Рум, А., Р., У. (2000). Великобритания: Лингвострановедческий словарь. — 2-е изд., стереотип. — М.: Рус. яз., 2000. — 560 с.

TILLAR TADQIQI VA TA'LIMINING MUSHTARAKLIGI MUAMMOLARI

Husenova Madina Muxsin qizi
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Raqamli texnologiyalar fakulteti, 2-kurs
Sanayeva Mahliyo Rauf qizi
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Raqamli texnologiyalar fakulteti, 2-kurs

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tillar tadqiqini amalga oshirish masalalari haqida ma'lumot berilgan. Bundan tashqari ta'limning mushtarakligi muammolari to'g'risida bayon etilgan.*

Kalit so'zlar. *tillar tadqiqi, ta'lim metodikasi, innovatsion yondashuvlar, texnologiya, lingvistika, o'quv dasturlari.*

Annotation: *This article provides information on the issues of language research. In addition, the problems of the commonality of education are described.*

Keywords. *language research, educational methodology, innovative approaches, technology, linguistics, educational programs.*

Tillar tadqiqi va ta'limining mushtarakligi masalalari bugungi ta'lim tizimida dolzarb mavzulardan biri bo'lib, bu ikki sohaning uyg'unlashuvi natijasida o'quv jarayonini yanada samarali tashkil etish imkoniyati yaratiladi. Tilni o'rgatish va tadqiq etish jarayonlari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lsa-da, ularga qo'yilgan metodologik va didaktik talablarda farqlar mavjud. Ushbu maqola tillarni tadqiq qilish va ularni ta'lim jarayonida o'qitish orasidagi muammolarni tahlil qilishga qaratilgan.

Bugungi kunda nutq madaniyati oliy o'quv yurtlarida nafaqat ona tili darslarida, balki chet tili o'qitish darslarida ham o'qitiladigan fanlardan biriga aylandi. Ona tili bo'lmagan boshqa bir chet tilini o'rganish orqali ham talabalar turli vaziyatlarda qanday so'zlash, muloqot qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Jumladan, o'zbek tilini o'rganish jaryonida ham o'zbek xalqi turmush tarzidagi kundalik muloqot jarayonida ko'p qo'llanadigan til birliklaridan foydalana

boshlaydilar. Shunga qaramasdan, “nutq madaniyati” termini talabalar tomonidan chet tillarini o‘rganish borasida tilshunoslikkada va metodik adabiyotlarda bir xil ta’rifga ega emas (Begmatov, 2006, 30-bet). Ko‘plab tadqiqotchilarning (Y. A. Belchikov, YE. N. Strelchuk, Y.A Podberezskaya) izlanishlarida nutq madaniyati og‘zaki va yozma shaklda adabiy til meyorlarini egallashni o‘rgatuvchi fan sifatida tushuniladi, vositalarini tanlash va ulardan foydalanish amalga oshiriladi, bu vositalar ma’lum bir vaziyatlarda muloqot odobiga rioya qilgan holda kommunikatsiya vazifalarini bajarish uchun zarur bo‘lgan natijalarga erishishni ta’minlaydi (Zaxarov, 2020, 25-bet). Y. A. Podberezskaya ham bu nuqtayi nazarni ma’qullaydi. Uning fikricha, nutq madaniyati bu – so‘zlarni ularning leksik ma’nosiga mos, leksik muvofiqligi, dolzarbligi, ta’sirchanligini anglagan holda tanlash zarur, leksik meyor esa – bu so‘zlarni qo‘llash qoidalari va so‘zlarning boshqa so‘zlar bilan muvofiqligi. Bunday umumiy ta’rif alohida olingan xususiy holatlarni nazarda tutadi, ya’ni, meyor jihatdan so‘zlarni to‘g‘ri qo‘llash – bu: 1) so‘zlarni meyordan chiqmagan holatda o‘sha ma’nolarida qo‘llash; 2) so‘zlarning sinonimik munosabatlarini hisobga olish, sinonimlarning aralashib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik; 3) so‘zlarning omonimik munosabatlarini hisobga olish; 4) so‘zlarni qo‘llashda omonimlar va paronimlarni farqlash; 5) qo‘llanishish doirasi cheklangan so‘zlarning ishlatilishini aniq bilish (eskirgan so‘zlar, chetdan kirgan so‘zlar, kasb-hunarga oid so‘zlar, dialektizmlar, oddiy so‘zlar, neologizmlar, jargonizmlar, argolar); 6) so‘zlarni ortiqcha ishlatishga yo‘l qo‘ymaslik (tavgologiya, pleonazm, parazit so‘zlar) va fikrni noto‘liq ifodalamaslik; 7) frazeologizmlarni to‘g‘ri qo‘llash (Qorayeva, 2023, 8-bet).

Materiallar va metodlar. Tadqiqotda zamonaviy ta’lim metodikasi va lingvistik tadqiqot usullari tahlil qilindi. Materiallar sifatida xalqaro va milliy ta’lim dasturlari, lingvistika va ta’lim sohasidagi ilmiy maqolalar, ta’lim strategiyalari o‘rganildi. Metodlar qatoriga sifat tahlili, taqqoslash va umumlashtirish usullari kiritildi. Ta’lim va tadqiqotning mushtarak jihatlarini va

har ikki yo‘nalishda duch kelinadigan muammolarni aniqlash uchun intervyular va amaliy kuzatuvlardan foydalanildi.

Jahon tilshunosligi va turkologiyada amaliy lingvistika, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi muammolariga oid tadqiqotlar olib borilmoqda. Ma_lumki, Korus lingvistikasining rivojlanishi, milliy tildagi ma'lumotlar bazasini shakllantirish, tilning lug'at boyligini kengaytirishda asosiy omillardan hisoblanadi. Xalqaro tillar sanalgan ingliz, ispan, xitoy, arab, fransuz, rus tillarining milliy korpusidan tashqari, nemis, polyak, ukrain, chex, slovak, serb, xorvat, bosniya, bolgar, makedon, shotland, niderland, shved, dat, norveg, island, portugal, rumin, litva, latish, grek, arman, osetin, alban, hind, xet, fin, ural tillari, eston, venger, udmurt, gruzin, lezgin, buryat, mo'g'ul, ivrit, qalmiq, yapon, turk, tatar, boshqird, qrim-tatar, qozoq tillari korpuslari mavjud (Abdurahmanova, 2020, 92-bet).

Natijalar.Tadqiqot natijalariga ko'ra quyidagi asosiy muammolar aniqlandi:

Til tadqiqi va o'qitish metodologiyalari o'rtasidagi farqlar: Tillarni o'qitish jarayoni ko'proq didaktik yondashuvlarga asoslangan bo'lsa, til tadqiqi ko'pincha ilmiy-analitik yondashuvlarga qaratilgan. Bu esa til o'qitish jarayonida nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etishda qiyinchiliklar tug'diradi.

O'quv dasturlari va tadqiqot natijalari o'rtasidagi nomuvofiqlik: Tadqiqotlarda yangi lingvistik yondashuvlar paydo bo'lgan bo'lsa-da, o'quv dasturlari bu yondashuvlarni tezkorlik bilan qabul qilolmaydi. Bu holat esa o'quvchilar uchun ko'pgina yangiliklarni qabul qilish imkoniyatlarini cheklaydi.

Tillar tadqiqida texnologiyalardan foydalanish: Texnologiyalar va sun'iy intellekt tillarni o'rganish va o'rgatish jarayonlarida keng ko'lamli imkoniyatlarni taqdim etsada, aksariyat ta'lim muassasalari ushbu texnologik yangiliklardan yetarlicha foydalana olmaydi.

Muhokama.Tadqiqot natijalariga ko'ra, tillar tadqiqi va o'qitish o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash uchun quyidagi yechimlar taklif etiladi:

Innovatsion ta'lim usullarini qo'llash: Til tadqiqotlaridagi yangi yondashuvlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish orqali o'quvchilar uchun qiziqarli va samarali o'quv muhiti yaratish mumkin.

Didaktika va lingvistikani uyg'unlashtirish: Ta'lim metodikasini lingvistik tadqiqotlar bilan uyg'unlashtirish o'qitish jarayonida yangi nazariyalarni osonroq qabul qilish imkoniyatini yaratadi.

Til o'rganish texnologiyalaridan foydalanish: Sun'iy intellekt va kompyuter lingvistikasi asosidagi dasturlar yordamida o'quvchilarning til o'rganish jarayonlarini optimallashtirish va shaxsiylashtirish imkoniyati mavjud.

Tillar tadqiqi va ta'limi o'rtasidagi mushtaraklikni ta'minlash o'quv jarayonining sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Til tadqiqotidagi innovatsion yondashuvlarni o'qitish jarayoniga tatbiq etish, texnologiyalardan kengroq foydalanish va didaktikani lingvistik tadqiqotlar bilan uyg'unlashtirish orqali o'quvchilarning tilni o'rganish samaradorligini oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmanova, M. (2020). Korpus lingvistikasining shakllanish taraqqiyoti. “Filologik ta'limni taskomillashtirish muammolari” respublika ilmiy-amaliy anjuman.
2. Begmatov, E.; Jiyanova, N.(2006). Nutq madaniyati asoslari. –T., 30- b.
3. Qorayeva, B., X. (2023). O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda nutq madaniyatining zamonaviy konsepsiyasini qo'llash. “O'zbek tilini ona tili va xorijiy til sifatida o'qitishning dolzarb masalalari” respublika ilmiy-amaliy konferensiya.
4. Zaxarov, V., P. (2020). Bogdanova S. Korpusnaya lingvistika. Uchebnoe posobie. – Sankt Peterburg.

RASMIY OG‘ZAKI MULOQOTDA INTERVYU JANRI

Islomova Mavluda Botir qizi

Oriental universiteti, turk filologiyasi mutaxassisligi, 3-kurs

Annazarova Tamilla

Oriental universiteti, O‘zbek va sharq tillari kkafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqola rasmiy og‘zaki muloqotning tarixiy rivojlanishi, uning turli sohalaridagi ahamiyati va zamonaviy kommunikatsiya jarayonlarining xususiyatlarini tahlil qiladi. Maqolada antik davrlardan boshlab XXI asrgacha bo‘lgan davrlarning muloqot haqidagi falsafiy qarashlaridan tortib, zamonaviy texnologiyalar va masofaviy muloqot usullari o‘rganilgan. Rasmiy og‘zaki muloqotning rivojlanishida shaxslararo va ommaviy kommunikatsiyaning turli janrlari, jumladan intervyu, muzokaralar, rasmiy ishbilarmonlik muloqotlari va boshqa kommunikativ shakllarning ahamiyati o‘rganilgan. Shuningdek rasmiy muloqotdagi lingvistik va pragmatik yondashuvlarning rivojlanishi, shu jumladan yangi texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning rasmiy muloqotga ta’siri ham muhokama qilingan.

Kalit so‘zlar. rasmiy diskurs, rasmiy og‘zaki muloqot, intervyu.

Abstract. This article analyzes the historical development of official oral communication, its significance in various fields, and the characteristics of modern communication processes. It examines philosophical perspectives on communication from ancient times to the 21st century and explores the impact of modern technologies and remote communication methods. The study highlights the importance of various genres of interpersonal and mass communication—such as interviews, negotiations, and formal business communication—in the evolution of official discourse. Furthermore, the article discusses the development of linguistic and pragmatic approaches in official communication, including the influence of new technologies and social networks.

Keywords. official discourse, official oral communication, interview.

Rasmiy og‘zaki muloqot – hayotning turli sohalari jumladan, ta’lim, madaniyat, san’at, tadbirkorlik, mehnat, ommaviy axborot vositalari kabi sohalarda qo‘llaniluvchi og‘zaki muloqot turidir. Rasmiy og‘zaki muloqot ijtimoiy, madaniy va psixologik omillarga bog‘liq ravishda shakllanib, tarixiy rivojlanish bosqichlarida turli tadqiqotlarda o‘rganilgan. Og‘zaki muloqotning rasmiylashuvi, uning sohalardagi ahamiyati, qanday qilib mazmun va tarkib jihatdan tahlil qilinishi masalalari ilmiy izlanishlarning asosiy obyekti hisoblanadi.

Rasmiy og‘zaki muloqotning o‘rganilishini tarixiy jihatdan quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

1. *Antik davrlar (G‘arbiy falsafiy va lingvistik izlanishlar):*

Antik Yunoniston va Rim faylasuflarining nutq va muloqot haqidagi qarashlari rasmiy og‘zaki muloqot masalalariga ilk ilmiy yondashuvdir. Aristotel, Platon tomonidan muloqot, nutq va kommunikatsiyaning nazariy jihatlarini o‘rganilgan. Aristotelning “Ritorika” asari, muloqotning nutqqa oid tamoyillarni aniqlab, davlat va jamiyatdagi kommunikativ jarayonlarni tushunishda ilmiy asos yaratgan bo‘lib, ilmiy yondashuvning asosiy manbai sifatida tarixiy ahamiyat kasb etadi. Aristotel “Ritorika” asarida nutqning jamiyatdagi o‘rni, og‘zaki muloqotning tuzilishi va nutqni samarali shakllantirish tamoyillarini batafsil tahlil qilgan. Unga ko‘ra, kommunikatsiyaning muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun uchta asosiy omilni — *ethos* (notiqning ishonchliligi), *pathos* (tinglovchilarni ta’sirlantirish), va *logos* (mantiqiy asoslar)larni e’tiborga olish zarur. Ushbu tamoyillar nafaqat ritorikada, balki jamiyatdagi muloqot jarayonlarida ham muvaffaqiyatli kommunikatsiyaning asosiy mezonlari sifatida qaraladi. Aristotelning bu nazariyalari davlat idoralari, sud-huquq tizimi va ijtimoiy munosabatlarda og‘zaki muloqotning ilmiy asoslarini yaratgan. Faylasufning fikriga ko‘ra, muloqot - bu nafaqat so‘zlar va og‘zaki bayonotlar, balki madaniy, ijtimoiy va axloqiy jihatlardan kelib chiqqan murakkab jarayondir. Bu jarayonlarda nutqning tuzilishi, fikrning mantiqiy ifodalanishi va tinglovchilar bilan emotsional aloqa o‘rnatish masalalari katta ahamiyat kasb etadi.

Platon muloqotning falsafiy tushunchalarini ishlab chiqqan va uning ta'limotlari muloqot masalalarida asosiy nazariy yondashuvlarni yaratishga yordam bergan. Platon muloqotni nafaqat fikr almashinuvi, balki haqiqatni izlash, bilishni o'rganish va ijtimoiy adolatni ta'minlash vositasi sifatida talqin qilgan. Uning nazariyalariga ko'ra, yaxshi muloqot uchun tinglovchilarga haqiqatni yetkazish va so'zlarning o'ri katta ahamiyat kasb etadi.

2. *O'rta asrlar va Sharq falsafasi:*

Sharq faylasuflari va tilshunoslaridan Averroes (Ibn Rushd) va Avitsenna (Ibn Sino) larning og'zaki muloqot va nutq haqida fikrlari rasmiy muloqotning psixologik va falsafiy jihatlarini o'rganishga turtki berdi. Bu davrda muloqot masalalarida lingvistik, psixologik va sotsial yondashuvlar shakllandi. "Kitob al-Shifa" asarida Ibn Sino nutq va tilning inson tushunchalari, fikrlash jarayonlari va bilishdagi o'ri haqida tahlil qiladi.

3. *Renessans davri va klassik tillar:*

Renessans davrida madaniy va ilmiy yo'nalishlarda rasmiy og'zaki muloqotning o'rganilishi avj oldi. Yevropa tilshunoslari va tarixchilari, jumladan Richard Lanhamning ishlarida rasmiy nutq va muloqot masalalari, uning siyosiy, ijtimoiy va akademik masalalarda qanday rol o'ynashi o'rganildi.

4. *XIX asr va zamonaviy bosqichlar:*

XIX asrda psixologiya va lingvistikaning jadal rivojlanishi bilan birga rasmiy og'zaki muloqotning psixologik aspektlarini o'rganish boshlandi. Og'zaki muloqot psixolingvistik, sotsiolingvistik va lingvistik tahlil orqali chuqurlashdi. XIX asrda psixologiya va lingvistika bilan bog'liq tahlillarga quyidagi klassik ilmiy ishlar kiritiladi: 1- William James. *The Principles of Psychology*. (1890) - psixologiyaning lingvistik va muloqot masalalari bilan chambarchas aloqasi hususida; 2- Ferdinand de Saussure. *Course in General Linguistics*. (1916) - tilshunoslikning sotsiolingvistik va psixolingvistik yondashuvlari haqida; 3- John

B. Watson. *Behaviorism*. (1924) - nutq va muloqot masalalarida psixologik aspektlarni o'rganishdagi yondashuvlar.

5. XXI asr - zamonaviy tendensiyalar:

Bugungi kunda rasmiy og'zaki muloqot nafaqat davlatlararo va huquqiy muloqotlarda, balki korporativ, biznes va jamoatchilik, ommaviy axborot vositalarida ham muhim rol o'ynaydi.

Texnologiyalar va masofaviy muloqot usullarining paydo bo'lishi bilan rasmiy og'zaki muloqot o'rganilishi yanada murakkablashdi va innovatsiyalar bilan boyidi.

Qisqacha ularni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin deb:

- (muloqot/axborot ham uzatiladi ham qabul qilinadi) *Video-konferentsiyalar*: Zoom, Google Meet, Microsoft Teams kabi platformalarda uzoq masofadan muloqot qilish.

- (axborot uzatiladi) *Ijtimoiy tarmoqlar orqali og'zaki muloqot*: Facebook, Instagram, TikTok, Twitter kabi tarmoqlar orqali tezkor muloqotlar.

- (axborot uzatiladi) *Podcastlar va audiomuloqot*: Og'zaki ifodalarning eshitish asosida tarqalishi.

Bulardan farqli ravishda rasmiy og'zaki muloqotning ommaviy axborot vositlarida o'z aksini topuvchi “intervyu” turining tarixiy shakllanish bosqichlari hususida mulohaza yuritamiz.

T.V. Yartseva muharrirligi ostida chop etilgan lingvistik-ensiklopedik lug'atga ko'ra *intervyu* — bu og'zaki yoki yozma nutq turi bo'lib, unda bir tomon (intervyu oluvchi) savollar beradi, ikkinchi tomon (intervyu beruvchi) esa ularga javob beradi. Intervyu ham tasodifiy (spontan), ham oldindan rejalashtirilgan bo'lishi mumkin va jurnalistika, ilmiy tadqiqotlar, sotsiologik so'rovlar va boshqa sohalarda qo'llaniladi. Lingvistik nuqtai nazardan intervyu kommunikativ hodisa

sifatida qaraladi, u turli madaniyat va tillarga xos nutq odoblari elementlarini o'z ichiga oladi. Shunga ko'ra intervyuning quyidagi xususiyatlarini ajratish mumkin:

1-ma'lumot olish uchun savollardan foydalanish;

2-rol aniq tuzilmaga ega ekanligi: intervyu oluvchi suhbatni boshqaradi, savollar beradi, intervyu beruvchi esa ma'lumot taqdim etadi, javob beradi;

3-kontekstga bog'liqlik: intervyuning shakli va mazmuni uning maqsadi, auditoriyasi va mavzusiga bog'liq.

Rasmiy og'zaki muloqot insoniyat jamiyatidagi ijtimoiy, madaniy, siyosiy va ilmiy jarayonlarda muhim ahamiyatga ega bo'lgan kommunikatsiya shaklidir. Uning shakllanishi qadimdan boshlangan bo'lib, tarix davomida turli davr faylasuflari va olimlari tomonidan chuqur o'rganib borilgan.

Rasmiy og'zaki muloqotning zamonaviy ko'rinishlaridan biri — intervyu bo'lib, u axborot olish va uni ommaga yetkazishda keng qo'llaniladi. Intervyu tuzilmasi, roli va kontekstga bog'liqligi uni alohida lingvistik-kommunikativ hodisa sifatida ajratib turadi.

Umuman olganda, rasmiy og'zaki muloqot tarixiy taraqqiyot, ilmiy izlanishlar va kommunikatsion texnologiyalarning o'zaro ta'siri orqali shakllanib, bugungi kunda jamiyat hayotining deyarli barcha sohalarida muhim o'rin tutmoqda. Shu nuqtai nazardan intervyu ishtirokchilarining muloqoti, verbal va noverbal munosabatining pragmatik xususiyatlarini tadqiq qilish tilshunoslikning diqqatga sazovor yo'nalishlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aristotel. Rhetoric. Tarjimon: John H. Freese. 1909. Harvard University Press. URL: <http://classics.mit.edu> (Book I, Chapter 2, 1356a–1357b).
2. Platon. Gorgiyas. Tarjimasi: W.R.M. Lamb (1924). Loeb Classical Library, Harvard University Press. ISBN: [Loeb Classical Library 123]. 454e-bet.
3. Ibn Sino. Kitob al-Shifa (The Book of Healing). G. Nasr, O. Leaman. 2005. Princeton University Press.

4. Lanham, Richard. The Renaissance and the Philosophy of Language. Princeton University Press, 1982. ISBN: 0691006012.

5. Saussure, Ferdinand de. Course in General Linguistics. Translated by Wade Baskin. Columbia University Press, 1966. ISBN: 0231061496.

6. Ярцева, Т. В. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. Т. В. Ярцевой. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Советская энциклопедия, 1990. — 685 с.

7. Алексеева О.А. Лексико-грамматические особенности прямой и косвенной речи в турецких новостных материалах // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. — 2020. — Т. 162, кн. 5. — С. 9–25. — doi: 10.26907/2541-7738.2020.5.9-25.

8. Мансурова О. Ю. Сленг современного турецкого языка // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. — 2012. — № 4. — С. 78–85.

ARGO VA JARGONLARNING AYRIM IJTIMOIIY GURUH VAKILLARI NUTQIDA QO'LLANILISHI

Ispandiyorova Kamola G'ayrat qizi

BuxDU Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi, 3-kurs

kamolaispandiyorova@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sotsial chegaralangan leksikaga oid birliklar haqida so'z boradi. Argo va jargon tushunchalari izohlanadi, turli nutq vaziyatlarida yuzaga kelgan misollar keltirib o'tiladi. Hozirgi kunda jargonlarning nutqda faolligi, ayniqsa, yoshlar nutqida ta'sirchanlikni oshirish maqsadida bu til birliklaridan keng foydalanilishi ko'rsatib o'tiladi.*

Kalit so'zlar. *Sotsial chegaralangan leksika, dialektikal leksika, terminologik leksika, noadabiy leksika, argo, jargon, yoshlar jargoni, talabalar jargoni.*

Ma'lum bir ijtimoiy guruh doirasidagina ishlatiladigan so'zlar qo'llanilish doirasi chegaralangan so'zlardir. Ular sotsial chegaralangan so'zlar ham deb yuritiladi. Ularni uch guruhga bo'lib o'rganish mumkin:

- 1) Dialektal leksika;
- 2) Terminologik leksika;
- 3) Noadabiy leksika (argo va jargon).

Jargon (fransuzcha "jargon" - safsata) - biror ijtimoiy guruhning o'ziga xos leksikasi, fonetikasi va grammatikasi bilan umumso'zlashuv tili va mahalliy dialektlardan farq qiladigan tili. Jargon muayyan ijtimoiy muhitda yuzaga keladi va shular manfaatiga xizmat qiladi. Ra'no Sayfullayeva va Baxtiyor Mengliyevlarning "Hozirgi o'zbek tili" o'quv qo'llanmasida jargon haqida shunday deydi: "Kasbi, jamiyatdagi o'rni, qiziqishi, yoshiga ko'ra alohida sotsial guruhni tashkil etgan kishilarning, asosan, og'zaki nutqida ishlatiladigan va ma'nosi boshqalar ko'p hollarda anglab yetavermaydigan birliklar jargonlar deyiladi. Masalan, programmistlar jargoni, talabalar jargoni, mahbuslar jargoni, artistlar jargoni".

Jargonlar nima sababdan vujudga kelyapti?

Hozirgi zamonaviy hayotimizda har bir insonning o'z dunyosi, dunyoqarashi mavjud. Ayniqsa, jargonlarning yoshlar orasida keng tarqalganidan ham uning zamonaviy qatlamga aloqadorligini sezishimiz mumkin. Jargonlar chegaralanmagan leksik qatlamdan o'zining qo'polliigi, dag'alligi, og'zakiligi va bema'niligi bilan ajralib turadi. Ularni faqat jasur va qat'iyatli, qo'pol va o'zini hammadan ustun qo'yadigan ba'zi qatlam nutqida uchratish mumkin. Buni insonlar nutqida uchraydigan ba'zi misollar orqali izohlab o'tamiz:

Seni deya Toshkentgayam boribman,
Qancha-qancha talpalarda qolibman.
Sendan boshqa odam qurib qolganday
Eh men ahmoq **kompot bo'lib** qolibman.

(Jasur Umirov "Nagruzka" qo'shig'idan)

Bu qo'shiqda qo'llanilgan **kompot bo'lmoq** jargoni sevib qolmoq, yaxshi ko'rmoq ma'nosida qo'llanilgan.

Jargonlarning asosiy foydalanuvchilari yoshlar hisoblanadi. Ular o'z so'zlarining ta'sirini oshirish, boshqalar e'tiborini tortish, birovning holatidan kulish, masxaralash, kamsitish maqsadida noadabiy leksikadan foydalanishadi.

Ijtimoiy tarmoqlarda bo'ladigan suhbatlarda ham beixtiyor yoshlar jargonlariga duch kelib qolamiz. Masalan,

- Assalomu alaykum.
- Vaalaykum assalom.
- Yaxshi dam oldizmi?
- Ha. Seni ko'rgim kelyapti, **dumaloqcha** tashla...

Bu dialog suhbatida ishlatilgan dumaloqcha so'zi jargon hisoblanib, telegram ijtimoiy tarmog'ida mavjud bo'lgan videoxabarni bildiradi. Uning shakli dumaloq bo'lganligi uchun ham yoshlar orasida qulaylikka erishish maqsadida shu tarzda ifodalanadi.

Yoki boshqa bir suhbatda ham jargon namunalariga duch kelamiz:

-Tug'ilgan kuningizda nima sovg'a qilishimni xohlardiz?

-...

-Aytaqoling.

-O'tgan yili kursda bir boyvachcha **jo'jacha** (qizcha) tug'ilgan kunimda ajoyib sovg'alar bergandi, yaxshigina sog'gandim uni, sani sog'ib bo'lmaydiyam.

Jargonlar, asosan, bezori bolalar nutqida ko'p ko'zga tashlanadi. Ular turli zararli ichimliklar, tamaki mahsulotlari va psixotrop moddalar nomni sir tutish maqsadida jargonlardan foydalanishadi. Masalan:

- Jo'rajon, shu desang, **maynaga fikr** (sigaret) kerak bo'lyapti. Sanda yo'qmi mabodo. Ozgina berib tur bo'lsa.

-Mana ol. Qaytarmasang ham mayli. Fikr sandan aylansin jo'rajon.

Bundan tashqari **kubeshik-klub, diskach-diskoteka, o'zini ko'rsatmoq-qadr-qimmatini namoyon qilmoq, tayanch-kvartira, ajdodlar-ota-onalar, jo'ja, baliqcha-qiz bola, olmaxon-o'zini uyatchan tutadigan qiz, parichka-juftlik** singari misollarni ham jargonlarga kiritamiz.

Yoshlar jargonlari inson tana qismlarini nomlab kelishi ham mumkin. Masalan, **flippers-oyoqlar, lokatorlar-quloqlar, zenki-ko'zlar, kalxat-og'iz** singari.

Eshitdingmi hali? **Lokator**laring yaxshi ishlaydi-da. (quloqlaring yaxshi eshitadi ma'nosida)

Jargonlardan oilaviy aloqa-munosabatlarda ham foydalanamiz. Masalan, quyidagi dialogda er-suhbati berilgan. Unda ham jargon namunalarni uchratamiz. Masalan,

-**Kurkazoying** yaxshi ishlaydi-da xotin. Sani gap bilan yengib bo'lmaydi (dunyoqarash)

Noadabiy so'zlar talabalar orasida ham keng tarqalgan.

*Qizlar, **vozdux, vozdux**. Endi butik boramiz. (havo)

*Bu parra o‘tilmas ekan,**uzdik** qizlar.(qochmoq)

***Quloq** borib tyutorga aytgan,shekilli. Gaplaridan sezildi.(chaqimchi)

*Nodir kecha imtihonda **yaxladi**.(yiqilmoq)

Xulosa qilib aytganda, sistem-struktur tilshunoslikda argo va jargonlar tadqiq qilinishi zarur bo'lgan mavzulardan biridir. Ular ma'lum toifa kishilarining nutqida emotsionallikni ta'minlaydi va ayrim shaxslar tafakkurida mavhum tushunchalar sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduzoirova, M. — "Oqibatli kursdoshlar" — hikoya;
2. Bolikulova, H. (2020). — "Italyan tili jargonlari"— Samarqand.
3. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B. va boshqalar. (2009). — "Hozirgi o'zbek adabiy tili" — Toshkent.
4. Юсупова, О. (2023). DIFFERENT CLASSIFICATION OF FAIRYTALE DISCOURSE IN WORLD AND UZBEK FOLKLORE. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-
5. Internet manbasi: www.wikipedia.it

ULUG‘BEK HAMDAM ASARLARIDA INTERTEKSTUAL BIRLIKLARNING QO‘LLANISHI

Isroilova Barno Mansur qizi
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs
isroilovabarno04@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot ishimizda intertekstuallik tushunchasi, uning turlari, o‘ziga xos xususiyatlari, zamonaviy tilshunoslikka ushbu hodisaning kirib kelishi va tatbiq qilinishi haqida so‘z yuritdik. Badiiy matnni kitobxon tomonidan to‘g‘ri tushunilishi va asl matn mazmun-mohiyatini anglab yetishida intertekstual birliklarning ahamiyati haqida to‘xtalib, Ulug‘bek Hamdamning nasriy va nazmiy asarlarida intertekstual birliklarning qo‘llanilish doirasini tadqiq etdik.*

Kalit so‘zlar. *Intertekstuallik, intertekstual birliklar, badiiy matn, metodlar, allyuziya, sitata, epigrafi.*

Abstract. *In this research work, we discussed the concept of intertextuality, its types, specific characteristics, the introduction and application of this phenomenon in modern linguistics. We touched on the importance of intertextual units in the correct understanding of a literary text by the reader and the understanding of the essence of the original text, and we examined the scope of application of intertextual units in the prose and poetry of Ulugbek Hamdam.*

Keywords: *Intertextuality, intertextual units, literary text, methods, allusion, quotation, epigraph.*

Bugungi kunda badiiy matnni boshqa matn bir matnlar bilan bog‘lab o‘rganish, ular orasidagi uzviy aloqani aniqlash, matnlarni bog‘lashga xizmat qiluvchi birliklarni tahlil qilishga e‘tibor kuchaydi. Bu izlanishlar va tahlillar natijasida fanga intertekstuallik tushunchasi kirib keldi. Intertekstuallik dunyo va o‘zbek ilm-fanida o‘rganilishi davom etmoqda va bu matn tilshunosligi, psixolingvistik, lingvokulturologiya, diskursiv tahlil kabi amaliy tilshunoslik yo‘nalishlari uchun zarur natijalarni berib kelmoqda.

Intertekstuallik matn tahlilida asosiy tamoyillardan biri bo‘lib, bugungi kunda u lingvistika va adabiyotshunoslikning tadqiq predmetlariga aylanib ulgurdi. Intertekstuallik termini 1924-yilda rus olimi M.M.Baxtin tomonidan qo‘llanib, badiiy matnlar (nasriy va nazmiy asarlar)ning “muloqot”ga kirishuvchanlik xususiyati, ya’ni “matn ichida matn” hodisasi sifatida talqin qilindi. Bu atama fransuz olimasi Y.Kristeva tomonidan 1967-yilda ilmiy muammolaga kiritildi. Uning “Baxtin, so‘z, dialog va roman” nomli risolasida ilk bor bu atama qo‘llangan va intertekstuallik hodisasiga ta’rif berilgan. (Kristeva, 1967-yil, 23-b) U intertekstuallikka quyidagicha ta’rif bergan:

“Har qanday matn sitatlar mozaikasidan tuzilgan va har qanday matn boshqa bir matn bilan uzviy aloqada bo‘ladi.” (Fateyeva, 1997-yil, 56-b)

Intertekstuallik bu- matn ma’nosining boshqa matn orqali shakllantirishdir. Matnlar orasida nafaqat yaxlit butun matn, balki uning parchasi yoki unga ishora qiluvchi birliklar ham uchraydi. Mana shu hodisa dunyo ilmiy fanida intertekstuallik termini ostida tadqiq qilinmoqda. O‘zbek tilshunosligida intertekstuallik muammosi dastlab M.Yo‘ldoshevning tadqiqodlarida uchraydi. (M.Yo‘ldoshev, 2010-yil, 129b) Olimning doktorlik dissertatsiyasida bevosita intertekstuallik hodisasi, uning matn tarkiblanishdagi o‘rni va o‘zbek badiiy matnlarida ucharaydigan turlari haqida ma’lumot bergan. (M.Yo‘ldoshev, 2010-yil, 154). Jahon tilshunosligida esa Y.Kristeva, V.Arnold, M.Baxtin, A.Fateyeva, A.Kuzmina, X.Torop, Yapolskiy, R.Bart, J.Jenett kabi olimlar tomonidan o‘rganilgan. Olimlar intertekstuallik tamoyillarini turli xil aspektda tadqiq qilishgan. Xususan: R.Bart, M.Riffater, E.Ropiyer kabi olimlarning intertekstning tushunilishi va qayta tiklanishi, X.Blum uning badiiy matn yaratishda muallifga ta’sirini, Jenett, A.Fateyeva, X.Torop kabi olimlar esa intertekstuallik turlari va uning matndagi vazifasini o‘rganishgan.

Badiiy matnni tushunishda intertekstual birliklarni o‘rnini belgilash uchun uning turlariga to‘xtalishimiz lozim. Rus olimasi Fateva intertekstual birliklarni

quyidagicha tasniflaydi: 1. Allyuziya 2. Epigraf 3. Havola(sitata) 4. Sarlavha 5. Aforizmlar 6. Maqol, matal 7. Reminissensiya (Fateyeva, 1998-yil, 23-b, 38b)

Biz ushbu kichik tadqiqodimizda intertekstual birliklarning Ulug‘bek Hamdam asarlarida qo‘llanish doirasini ko‘rib chiqamiz va asarlarini tushunishdagi ahamiyatiga to‘xtalamiz.

Intertekstual birliklarning birinchi turi allyuziya hodisasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, bu termin adabiyotshunoslik lug‘atlarida quyidagicha ta’riflanadi: “Allyuziya (lot. allusio - ishora, hazil) - barchaga tanish hisoblangan real siyosiy, maishiy, tarixiy yoki adabiy faktga ishora qilishga asoslangan stilistik usul. Allyuziv nomlar mavzu doirasiga ko‘ra bir nechta guruhlarga bo‘linadi: diniy, tarixiy, badiiy, mifologik, ijtimoiy-maishiy allyuziyalar.

Ulug‘bek Hamdam asarlarida allyuziyaning bir qancha turlarini ko‘rishimiz mumkin. Jumladan, shoirning “ Afsonalar aytib ber menga” she’rida quyidagicha uchraydi:

Afsonalar so‘yla xo‘p jozib

Isitiblar olay ko‘nglimni.

Ulug‘bekka xos va munosib

Kutib olay buyuk o‘limni... (U. Hamdam, 2007-yil, 30-b)

Bu joyda Ulug‘bek tarixiy allyuziv nom bo‘lib kelyapti, chunki Ulug‘bek deyilganda barchamizga Mirzo Ulug‘bek va uning o‘z o‘g‘li Abdulatif tomonidan o‘ldirilganligi ko‘z o‘ngimizga keladi. Tarixdan ma’lum va mashhur bo‘lgan bu nomni matnda ko‘rgan o‘quvchi unga bog‘liq voqealarni bilvosita qayta tiklaydi.

Yozuvchi nasriy asarlarida ham intertekstual birliklardan biri bo‘lgan allyuziyadan keng foydalanilgan.. Jumladan, uning “Sabo va Samandar” romanida diniy allyuziv nomlar uchraydi:

Agar bani odam o‘z tabiatiga har doim va har yerda hokim bo‘lganida, “ichidagi xoin”ga hamisha dars bera bilganida edi, *Odam Ato* hazratlari jannatdan

quvilmagan,uning qavmi boshiga har asr va har davrda shuncha ko‘rguliklar yog‘ilmagan bo‘lardi. (U.Hamdam,2011-yil ,100 b)

Bu matnni o‘qigan kitobxon Odam Ato allyuziv nomini ko‘rgach,u bilan bog‘liq bo‘lgan afsona va rivoyatlar qayta yodiga tushadi.

Yozuvchining “Ota” romanida ham quyidagi tarixiy allyuziv nomlar uchraydi:

Po‘lat azayimxonning uyiga borganda,uning oldida kirish uchun navbat kutib, to‘planib turgan odamlar,go‘yoki Amir Temurning askarlaridek ko‘p edi.

«Kim ekan u,bir-biriga sira o‘xshamaydigan,biri bog‘dan,boshqasi tog‘dan kelgan odamlarni eshigi oldiga *Amir Temurning* askaridek to‘plab qo‘ygan bu sirli azayimxon?» . (U.Hamdam,2020-yil,6-b)

Bu joyda Amir Temur nomini ko‘rgan kitobxon Amir Temur askarlarining ko‘p bo‘lganligini,uning ulkan kuch-qudratga ega bo‘lganligi qayta eslaydi.

Yozuvchining asarlarida intertekstualning eng keng tarqalgan turlaridan biri bo‘lgan sitata(havola)ni ham uchrashini ko‘rishimiz mumkin.

“Sitata(lot.sitatum<sitare-chaqirmoq,da‘vat etmoq,nomlamoq).Biror matndan,abadiy,musiqaviy va shu kabilardan aynan ko‘chirilgan parcha,iqtibos. (O‘TIL,)Sitata badiiy matnda 2 xil holatda qo‘llanilishi mumkin:

1.Podtekst,ya’ni avvalgi asosiy matndan aynan,o‘zgartirilmagan holda parcha keltirish.

2.Podtekstdan ozgina o‘zgarishlar bilan iqtibos keltirish. (M.Hamidova,2021-yil,43 b)

Yozuvchilar sitatadan foydalanar ekan,ularni 2 xil ko‘rinishda matnga singdirishadi.Xususan: Ulug‘bek Hamdam ham “Sabo va Samandar ” romanida Jaloliddin Rumiyan sitataning 1-holati,ya’ni avvalgi asosiy matndan aynan,o‘zgartirilmagan holda parcha keltirish holatidan foydalanganini ko‘rishimiz mumkin:

Uchmoqqa qanot yo‘q,vale uchgaymen... (U.Hamdam,2011-yil ,308-b)

Bu jumlaning o'qigan kitobxonning tasavvurida inson har qanday qiyin holatda ham ishq deya yonib yashashligi, hech qachon to'xtab qolmaslik kerakligini tushunadi, shuningdek, Rumiylarning degandagi kitobxon ko'z o'ngiga buyuk shoir va mutafakkir jonlanadi.

Ulug'bek Hamdamning nasriy asarlari bilan birga nazmiy asarlarida ham intertekstual birliklardan keng foydalanilgan. Intertekstuallikning bir turi sifatida e'tirof etiladigan, badiiy matnda juda ko'p qo'llaniladigan birliklardan biri bu- epigraflar hisoblanadi. Xususan, Ulug'bek Hamdamning “Qismat” nomli she'rida ham Rauf Parfining she'ridan parcha epigraflar sifatida keltiriladi.

Shivirlama menga, ey shamol

Men bulutman, holu jonimni

Ayamasdan qamchilar shamol

Quvg'indiman, oh-fig'onimni

O'zim yeyman, kelsa-da malol... (U. Hamdam, 2007-yil, 89 b)

She'riy asarlar ijodkorning sof, lirik mahsuli bo'lishi bilan birgan o'zidan avvalgi yoki zamondoshlarning asarlaridan ham ta'sirlanib yozilishi mumkin. Bu joyda ko'rishimiz mumkin, Ulug'bek Hamdam Rauf Parfining ijodidan ta'sirlanib bu she'rini yozgan. Epigraflar orqali asarning mazmuni ham bilib olish mumkin. Ya'ni lingvistik jihatdan epigraflar o'quvchini asosiy matn sari yetaklaydigan birliklardan biri hisoblanadi. Ikkala shoirning she'ri tahlil qilib ko'rsak, ularning mazmunan bir-biriga yaqinligiga guvoh bo'lamiz.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yuqoridagi misollarda ko'rinib turibdiki, boshqa yozuvchilar singari Ulug'bek Hamdam ham o'z asarlarida intertekstual birliklardan keng foydalangan. Yozuvchining intertekstual birliklardan keng foydalangani uning intertekstual salohiyatining yuqori ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hamdam, U. (2007). “*Seni kutdim*” she’riy to‘plam, Toshkent O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan” nashriyoti. -89b
2. Hamdam, U. (2011) “*Ota*” romani, Yangi asr avlodi, Toshkent
3. Hamdam, U. (2020) “*Sabo va Samandar*” romani, Toshkent, O‘zbekiston (100-308,
4. Xomidova, M. (2021). *Badiiy matn persepsiyasida intertekstuallik*. Filol.fan. fals.dok.(PhD)...Diss. Toshkent.
5. Yo‘ldoshev, M. (2010). *Badiiy matn linglopoetik-tadqiqi*. Filol. fan. dok. (PhD) dis. Toshkent.
7. Kristeva, J. (1967). *Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman Texte*. / J. Kristeva // Critique, T. 23,
7. Фатеева, Н., А. (1997). *Интертекстуальность и её функции в художественном дискурсе Текст*. / Н.А. Фатеева // Известия АН. Сер. литературы и языка, 56-b.

DEVELOPING CREATIVE THINKING IN STUDENTS THROUGH CREATIVE APPROACHES IN HIGHER EDUCATION

Jumayeva Mohira Bekzod qizi
Student of Samarkand State
Institute of Foreign Languages
mohirabekzodovna@gmail.com

Annotation. *The modern higher education system needs to adapt to the rapidly developing demands of the world. Developing students' creative thinking abilities not only enhances their academic achievements but also shapes them into innovative and independent decision-makers. Creative thinking and creative approaches have become one of the key directions for improving the educational process today. To develop creative thinking in higher education, the use of creative methods such as problem-based learning, gamification, project-based learning, and design thinking is considered effective. This article will analyze such creative approaches and their impact on students' creative thinking.*

Keywords. *creative thinking, higher education, problem-based learning, gamification, project-based learning, innovative teaching methods.*

The modern higher education system requires continuous updates, adaptation to changes, and preparation of students for new challenges to meet the demands of a rapidly developing world. Today, education is not limited to imparting knowledge but also focuses on developing skills such as critical and creative thinking, solving problems through innovative methods, and creating innovations in one's professional field. To enhance the effectiveness of the education process, it is crucial to apply not only traditional methods but also creative approaches. The capacity to freely develop one's ideas, use preexisting knowledge in novel ways, and produce original concepts is known as creative thinking. Giving pupils instruction that fosters creative thinking guarantees that they will not only be knowledgeable but also have original, creative thought processes. Such a student will be able to come up with creative solutions, use new technologies in their

profession, and take a fresh look at pressing problems. Consequently, this makes a substantial contribution to the advancement of the state and society. Many innovative techniques work well to foster creative thinking in contemporary higher education. Students are encouraged to transition from passive information consumers to active learners, self-directed thinkers, and producers through problem-based learning, gamification, project-based learning, and design thinking. By encouraging students to discover issues and offer solutions in addition to learning new information, these approaches foster their creativity and improve their academic performance. In the educational process, techniques such as gamification boost students' interest in learning, while project-based learning fosters teamwork, problem-solving, and creative idea implementation skills; the design thinking approach encourages students to solve real-world problems and teaches them to think creatively when developing solutions; ultimately, these approaches help students develop their creative thinking skills and learn to make independent, innovative decisions (Kolb, 1984, 78 p.).

The use of creative approaches is essential in today's higher education system because it helps students develop their creative thinking, which improves their academic performance and helps them become individuals who can make independent and creative decisions in their social and professional lives. They can also generate new ideas, apply existing knowledge in new contexts, and approach problems with different solutions. Additionally, creative thinking makes learning more effective and engaging because it encourages students to not only absorb information but also to express their own ideas, look for new solutions, and consider different points of view.

Problem-based learning (PBL) is one of the most powerful and successful ways to encourage creative thinking in higher education. PBL is an instructional strategy that moves away from traditional teaching methods, where students passively absorb information, and toward a more active learning approach where

students take charge of their education. PBL gives students the chance to work directly on real-world problems, enabling them to come up with solutions to difficult and pertinent problems that they may face in their future careers (Boud, Feletti, 1991, 89 p.). Instead of just being given facts, students are given a problem to investigate and solve using their own initiative, creativity, and critical thinking. The main advantage of problem-based learning is that it turns students from passive information consumers into involved, active learners. Students in a PBL setting assume the role of problem-solvers rather than merely memorization and repetition of facts. They aggressively seek out problems, come up with potential fixes, and assess various strategies critically. By doing this, students not only gain a deeper comprehension of the material but also acquire a wider range of abilities, such as creativity, teamwork, decision-making, and analytical thinking. This method is similar to real-world situations, where experts must frequently assess issues, collaborate with others to discover answers, and use their knowledge in useful ways. Students are urged to make choices, take ownership of their education, and examine their own cognitive processes as they complete problem-based assignments. This improves their critical thinking skills in addition to solidifying their academic knowledge. They gain the ability to evaluate a variety of elements that could affect a choice, including the resources at hand, potential hazards, and potential results. Because many of the problems, students solve may not have obvious answers, they also learn how to deal with complexity and uncertainty. Students are more receptive to trying out new concepts and investigating various options as a result of this uncertainty. Problem-based learning helps students acquire academic information while also preparing them for real-world issues. Students acquire the abilities and self-assurance necessary to make decisions on their own, resolve complicated problems, and approach problems from original and creative perspectives by actively, analytically, and cooperatively addressing problems. As a result, PBL gives students the skills they

need to succeed in school and in the workplace, while simultaneously fostering in them the idea that learning never stops.

Gamification is another important technique that makes learning more dynamic and interesting for pupils. Gamification raises students' motivation and excitement for learning by incorporating elements of games into the teaching and learning process. Because of the nature of games, students are encouraged to take an active role in learning new information. Students use games to express their creativity and discover new things. In order to win the game, they come up with new concepts, which makes learning fun and efficient. Students are encouraged to compete and work together with their peers through gamification, which makes learning problem-solving and cooperation more engaging (Biggs, 2003, 156 p.).

Another very successful strategy that motivates students to interact with real-world concerns is project-based learning (PBL), which gives them the chance to work on concrete projects and create original answers to challenging situations. Students using this approach are usually given projects that ask them to apply their theoretical knowledge to real-world situations, giving them a firsthand look at how what they are studying is applied in the real world. In addition to brainstorming and developing ideas together, students who work in groups also acquire strong communication and cooperation skills as they learn how to negotiate differing viewpoints and play to each other's strengths in order to accomplish a shared objective. The development of critical life skills like time management, organization, and problem-solving is one of the major advantages of project-based learning. Students gain experience in time management, prioritization, and meeting deadlines by overseeing the several phases of a project, from planning and research to execution and presentation. Since these abilities are applicable to any career or subject of study, they are essential for both academic achievement and future professional activities (Wenger, 1998, 43 p.). Additionally, because students are required to come up with original answers to the challenges they are tasked

with solving, project-based learning fosters critical and creative thinking in them. They develop deeper comprehension and more adaptable thinking as a result of the experience they get from approaching problems from many angles and taking into account different solutions. Students can experiment with new tools, ideas, and methods since projects frequently demand them to employ a variety of procedures and strategies. Students can also gain practical skills beyond theoretical knowledge through this hands-on experience, like conducting research, presenting ideas, and using a variety of tools and technology. Students feel more accomplished and have a stronger bond with the subject matter they are studying after completing these assignments. Because adolescents can observe the immediate outcomes of their hard work and inventiveness, the project-based learning approach encourages them to take charge of their education. Students are also urged to help and learn from each other when working on group assignments, which promotes a feeling of belonging and shared accountability. In this sense, project-based learning gives students the chance to grow academically and personally while equipping them to confidently and creatively tackle problems in the real world.

These creative approaches not only engage students in acquiring knowledge but also encourage them to develop their thoughts independently, find innovative solutions to problems, and adopt new perspectives. Students enhance their creative potential and acquire practical skills during the learning process. As a result, they are better prepared to propose useful solutions to societal challenges by thinking independently and generating new ideas in their future careers. The application of creative approaches in higher education plays a significant role in developing students' creative thinking. These methods not only improve students' academic success but also prepare them to solve real-life problems, generate innovative ideas, and find their place in society. Thus, creative approaches contribute to making the higher education system more modern and effective (Brown, Collins, Duguid, 1989, 45 p.).

In higher education, innovative teaching methods are essential for fostering students' capacity for original thought. In contemporary education, the use of both conventional techniques and imaginative, creative methods promotes students' active participation in independent thought, problem-solving, and idea generation in addition to their acquisition of knowledge. Techniques like design thinking, project-based learning, gamification, and problem-based learning provide students the chance to work on real-world problems, which encourages critical and creative thinking and aids in the application of theoretical information in real-world settings. Through these approaches, students enhance their creative potential, learn to make independent and effective decisions, apply new technologies, and prepare for their future professional careers. They not only acquire traditional knowledge but also develop the ability to address contemporary social challenges by generating innovative ideas and solutions. Furthermore, creative methods help students improve practical skills such as teamwork, communication, and time management, which are essential for success in their future careers. Thus, the application of creative approaches in higher education not only enhances students' academic achievements but also strengthens their ability to think independently, make innovative decisions, and address social issues. This contributes not only to the students' personal development but also to the overall progress of society. Therefore, creative approaches in higher education play a key role in providing students with not only academic knowledge but also life skills that will prepare them for success in the future.

References:

1. Biggs, J. (2003). Teaching for quality learning at university. Open University Press.
2. Brown, J. S., Collins, A., & Duguid, P. (1989). Situated cognition and the culture of learning. *Educational Researcher*, 18(1), 32-42.

3. Boud, D., & Feletti, G. (1991). The challenge of problem-based learning. Kogan Page.
4. Kolb, D. A. (1984). Experiential learning: Experience as the source of learning and development. Prentice-Hall.
5. Wenger, E. (1998). Communities of practice: Learning, meaning, and identity. Cambridge University Press.

ВЛИЯНИЕ ЧАСТИЧНОГО ИЗМЕНЕНИЯ ЯЗЫКА НА КУЛЬТУРУ УЗБЕКИСТАНА: ВНЕДРЕНИЕ СЛЕНГОВЫХ ВЫРАЖЕНИЙ И ПОТЕРЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА.

Маматова Мохинур Музаффаровна
Бухарский государственный педагогический институт
Факультет дошкольного и начального образования студент 1-курса

Аннотация: Язык играет ключевую роль в сохранении национальной идентичности и культурных ценностей. В последние десятилетия Узбекистан столкнулся с частичным изменением языка, обусловленным глобализацией, миграцией и влиянием цифровых технологий. В статье анализируется влияние внедрения сленговых выражений на узбекский язык и культуру. Рассматриваются такие аспекты, как адаптация молодежной речи, утрата элементов литературного языка и реакция общества на эти изменения. Отдельное внимание уделено сохранению культурного наследия и роли образовательных программ в поддержании литературной нормы. Сделан вывод о необходимости гармоничного баланса между развитием языка и сохранением традиций.

Ключевые слова: Литературный язык, молодежная речь, культурное наследие, глобализация, национальная идентичность, языковые изменения, сленговые выражения, образовательные программы.

Annotation: Language plays a key role in preserving national identity and cultural values. In recent decades, Uzbekistan has faced partial linguistic changes driven by globalization, migration, and the impact of digital technologies. This article examines the influence of slang expressions on the Uzbek language and culture. It discusses aspects such as youth speech adaptation, the loss of literary language elements, and societal reactions to these changes. Particular attention is paid to preserving cultural heritage and the role of educational programs in maintaining literary norms. The conclusion emphasizes the need for a harmonious balance between language evolution and tradition preservation.

Annotatsiya. *Til milliy o'zlik va madaniy qadriyatlarni saqlashda muhim o'rin tutadi. So'nggi o'n yilliklarda O'zbekiston globalizatsiya, migratsiya va raqamli texnologiyalarning ta'siri tufayli tilning qisman o'zgarishi bilan duch kelmoqda. Ushbu maqolada so'zlashuvga kirib kelgan sleng iboralarning o'zbek tili va madaniyatiga ta'siri tahlil qilinadi. Yoshlar nutqidagi o'zgarishlar, adabiy til elementlarining yo'qolishi va jamiyatning ushbu o'zgaruularga munosabati kabi jihatlar ko'rib chiqiladi. Madaniy merosni saqlash va adabiy me'yorlarni qo'llab-quvvatlashda ta'lim dasturlarining roli alohida ta'kidlanadi. Xulosa shuki, tilni rivojlantirish va an'analarni saqlash o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash zarur.*

Kalit so'zlar. *Adabiy til, yoshlar nutqi, madaniy meros, globallashuv, milliy o'zlik, til o'zgarishlari, sleng iboralari, ta'lim dasturlari.*

Annotation: *Language plays a key role in preserving national identity and cultural values. In recent decades, Uzbekistan has faced partial linguistic changes driven by globalization, migration, and the impact of digital technologies. This article examines the influence of slang expressions on the Uzbek language and culture. It discusses aspects such as youth speech adaptation, the loss of literary language elements, and societal reactions to these changes. Particular attention is paid to preserving cultural heritage and the role of educational programs in maintaining literary norms. The conclusion emphasizes the need for a harmonious balance between language evolution and tradition preservation.*

Keywords. *Literary language, youth speech, cultural heritage, globalization, national identity, linguistic changes, slang expressions, educational programs.*

Введение: Изменения в языке неизбежно влияют на культуру общества. В Узбекистане, где литературный узбекский язык является важным элементом национального самосознания, внедрение сленговых выражений порождает дискуссии о сохранении культурного наследия.

Глобализация, миграция и развитие технологий способствуют распространению новых языковых форм, что, с одной стороны, обогащает язык, но с другой — угрожает литературной норме.

В последние десятилетия наблюдается резкий рост заимствований из русского и английского языков, что объясняется интеграцией Узбекистана в международное сообщество. Социальные сети, популярные фильмы и музыка становятся основными каналами для распространения новых слов и выражений. В молодежной среде наблюдается переход к использованию упрощенной грамматики и сленговых слов, что способствует формированию нового языкового стиля, отличного от литературной нормы. [1]

Основная часть. Литературный узбекский язык, богатый историческим и культурным наследием, начал восприниматься некоторыми группами населения как устаревший или слишком сложный. Это создает вызов для сохранения языкового богатства, так как новые поколения теряют интерес к изучению классической литературы и традиционной формы языка. В этом контексте возникает вопрос: как сохранить баланс между естественными изменениями языка и сохранением его идентичности?

Данная статья направлена на исследование этих изменений, их влияния на культурное наследие и на поиск возможных решений для поддержки литературного языка. Особое внимание уделено анализу образовательных инициатив, направленных на повышение интереса к классической литературе, и роли СМИ в популяризации традиционных языковых форм.

Методология: Для анализа проблемы использовались качественные и количественные методы. Проведено социолингвистическое исследование среди различных возрастных групп населения Узбекистана с целью выявления уровня использования сленговых выражений в повседневной речи. Также изучены образовательные программы и культурные инициативы, направленные на популяризацию литературного узбекского

языка. В работе использованы сравнительный анализ, контент-анализ публикаций в социальных сетях и интервью с экспертами в области лингвистики и культурологии. Эти подходы позволили получить всестороннее представление о влиянии языковых изменений на культуру страны. [2]

Язык является неотъемлемой частью культурного наследия любой нации. В Узбекистане литературный язык традиционно играет важную роль в формировании национальной идентичности, однако влияние внешних факторов, таких как заимствования из других языков и распространение сленга, ставит под угрозу его сохранение.

Сленговые выражения, активно внедряемые молодежью, меняют структуру и динамику повседневного общения. Наиболее заметное влияние оказывает заимствование из русского и английского языков, что объясняется популярностью социальных сетей, технологий и культурных трендов. Например, слова-англицизмы становятся частью разговорной речи, в то время как традиционные формы вытесняются или упрощаются. [3]

Проблема усугубляется снижением интереса к изучению классической литературы на узбекском языке. Школьники и студенты предпочитают разговорные формы, а литературный язык начинает восприниматься как архаичный. Это вызывает тревогу среди представителей старшего поколения и лингвистов, обеспокоенных утратой национального наследия.

В последние годы в Узбекистане предпринимаются значительные усилия для продвижения культуры чтения и повышения интереса к книгам среди населения. Одним из ключевых шагов в этом направлении стало принятие Национальной программы по развитию и поддержке культуры чтения на 2020–2025 годы. Эта программа направлена на создание эффективной системы распространения книг, улучшение материально-

технической базы библиотек и повышение качества обслуживания читателей.

В рамках реализации программы ежегодно проводятся мероприятия, такие как «Неделя чтения», с целью привлечения внимания к книгам и чтению. В апреле 2022 года в Ташкенте прошла «Неделя чтения», в рамках которой были организованы различные культурные и образовательные мероприятия, включая презентации новых книг, встречи с авторами и обсуждения литературных произведений.

Кроме того, в рамках инициативы «Пять инициатив Президента» особое внимание уделяется развитию культуры чтения среди молодежи. В частности, проводятся фестивали и конкурсы, направленные на стимулирование интереса к книгам и чтению. Так, в апреле 2022 года был организован фестиваль «Фан тўгараклари» (научные кружки), который способствовал вовлечению школьников и студентов в мир знаний и литературы.

Эти меры направлены на формирование у подрастающего поколения устойчивого интереса к чтению, что, в свою очередь, способствует их интеллектуальному и культурному развитию. Они также направлены на укрепление национальной идентичности и сохранение культурного наследия через популяризацию литературы и чтения.

Предпринимаются усилия для сохранения литературного языка. В образовательных программах делается акцент на изучение классической литературы, а в СМИ продвигаются культурные проекты, направленные на популяризацию традиций. Таким образом, для Узбекистана важно сохранить баланс между внедрением современных языковых форм и сохранением богатства литературного наследия. Однако предпринимаются активные меры для решения этой проблемы:

Разработка образовательных программ: В школах и университетах усиливается внимание к изучению литературного узбекского языка и классической литературы. Проводятся дополнительные занятия, конкурсы и семинары, направленные на повышение интереса к языковому наследию.

Популяризация языка через СМИ: Телевидение, радио и интернет-платформы запускают проекты, направленные на продвижение литературного узбекского языка. Создаются документальные фильмы, подкасты и статьи, рассказывающие о его богатстве и значении.

Создание цифровых ресурсов: Выпускаются приложения и онлайн-курсы для изучения литературного узбекского языка. Эти ресурсы делают обучение доступным для широкой аудитории и способствуют популяризации традиционных языковых форм.

Поддержка молодежных инициатив: Организуются фестивали, мастер-классы и конкурсы, где молодёжь может проявить себя, используя литературный язык. Такие мероприятия укрепляют связь с культурными корнями и повышают престиж языка.

Законотворческие меры: Государственные органы принимают законы и программы по защите и развитию узбекского языка, ограничивая избыточное использование заимствованных слов в официальных документах и публичной речи.

Эти усилия помогают сохранять баланс между языковыми изменениями и традицией, укрепляя национальную идентичность и культурное наследие Узбекистана. [4]

Заключение: Узбекский язык, как основа национальной культуры, находится на пересечении традиций и современности. Влияние глобализации, миграционных процессов и технологического прогресса создаёт как вызовы, так и возможности для его развития. Внедрение сленговых выражений, активное использование заимствованных слов и

изменение языковых норм молодёжью указывают на необходимость комплексного подхода к сохранению литературного языка. [5]

Сохранение языкового наследия требует согласованных усилий со стороны различных общественных групп. Государственные программы и образовательные инициативы играют ключевую роль в популяризации классической литературы и литературного языка. Разработка современных инструментов для изучения узбекского языка, таких как цифровые платформы и интерактивные курсы, позволяет привлекать внимание молодёжи и вовлекать её в процесс сохранения культурных ценностей.

Популяризация языка через медиа и культурные мероприятия усиливает его привлекательность, делая традиционные формы общения актуальными. Однако важно помнить, что язык — это живой организм, который эволюционирует вместе с обществом. Поэтому сохранение культурной идентичности требует не только защиты существующих норм, но и готовности принимать изменения, интегрируя их с традициями. [6]

Заключение подчеркивает необходимость поддержания баланса между изменениями языка и сохранением его корней. Только комплексный подход, объединяющий усилия государства, образовательных учреждений, медиа и общества, может обеспечить устойчивое развитие узбекского языка как символа национальной культуры и идентичности. [7]

Список использованной литературы:

- 1.Ахмедова, Н., Р. (2020). "Язык и культура: взаимосвязь и взаимовлияние в условиях глобализации." Ташкент.
- 2.Бахтияров, К., А. (2019). "Роль образования в сохранении литературного узбекского языка." Журнал "Культура и язык", №3, стр. 15-22.
- 3.Глобализация и ее влияние на языковую среду Узбекистана: Материалы научной конференции. Ташкент, (2021).

4. Даминов, Р., И. (2022). "Сленг как элемент молодежной субкультуры в Узбекистане." Ташкентский университет
5. Исмаилова, С., Х. (2020). "Классическая литература и ее значение для современной молодежи." Журнал "Наука и образование", №7, стр. 45-52.
6. Насыров, А., Х. (2018). "Языковая политика в Узбекистане: достижения и перспективы." Ташкент.
7. Пулатова, М., Ю. (2023). "Цифровизация как инструмент сохранения языкового наследия." Ташкент.
8. Закон Республики Узбекистан "О национальной программе по поддержке и развитию культуры чтения". (2020). lex.uz
9. Ташкентский международный университет. (2022). Пять инициатив Президента Республики Узбекистан. TMA.uz. TMA.uz
10. Мухамедова, Р. (2022). Реализация пяти инициатив у студентов в Узбекистане. Reu.uz.

FITRAT IJODIDA DINIY IQTIBOSLAR TAHLILI

Maxmudjonova Asalxon Dilshod qizi

TOSHD O' TAU O'zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs

maxmudjonovasalxon@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada badiiy matnni tahlil qilishda foydalaniladigan intertekstual birliklar sirasiga kiruvchi iqtibosni Fitrat ijodida qanchalar salmoqli ekani tahlilga tortiladi. Asarni o'qigan kitobxonga diniy iqtiboslar o'z lisoni bilan qanchalik bog'liqligini hamda intertekstual birlik sifatida iqtiboslar asar uchun qanchalar zarur ekani misollar asosida tushuntirishga harakat qilinadi.*

Kalit so'zlar. *antroposentrik tilshunoslik, intertekstuallik, iqtibos, sitata, Fitrat, hadis, oyat, Qur'on.*

Abstract. *This article analyzes the importance of quotations, which are among the intertextual units used in the analysis of literary texts, in Fitrat's work. An attempt is made to explain to the reader, using examples, how religious quotations are related to their own language and how necessary quotations are for the work as intertextual units.*

Keywords. *anthropocentric linguistics, intertextuality, quotation, citation, Fitrat, hadith, oyat, Koran.*

Hozirgi kunda Jahon tilshunosligida, xususan, o'zbek tilshunosligida ham antroposentrik tilshunoslikka katta ahamiyat berilmoqda. Antroposentrik tilshunoslik inson shaxsiyatiga, tafakkuri va madaniyatiga asoslangan yondashuv hisoblanadi. Tilshunoslikning bu turi tildan faqatgina aloqa vositasi sifatida emas, insoniy ong, madaniyat va dunyoqarashning in'ikosi tarzida foydalanadi. Badiiy matn tahlilida aynan mana shu estetik zavq beruvchi unsurlardan foydalanib, insonni asar makaziga qo'yiladi. Badiiy matnni tahlil qilishda uning fonografik, morfologik, lingvistik-stilistik, leksik hamda sintaktik jihatlariga katta ahamiyat beriladi. Shu bilan birgalikda matnni semantik jihatdan ham tahlilga tortish

yozuvchi salohiyatini yetarlicha ko‘rsatib beradi. Matn semantikasida muhim o‘rin tutuvchi birliklardan biri bu intertekstuallikdir. Intertekstuallik M.Baxtin ta‘rifi bilan aytganda matn ichida matn hisoblanib, uninf tarkibiga allyuziya, epigraf, sarlavha, iqtibos va aforizmlar kiradi. Biz ushbu maqolamizda intertekstuallikning badiiy matnda eng ko‘p tarqalgan turlaridan biri iqtibos haqida to‘xtalmoqchimiz.

Iqtibos(arabcha – ziyo olmoq), sitata – biror asardan so‘zma-so‘z olingan parcha. Iqtibos bayon qilingan fikrni ishonchli fikr bilan quvvatlash, muayyan fikrni tanqid qilish uchun hamda muhim faktik material – misol sifatida qo‘llaniladi(O‘zME. Birinchi jild. 2000-yil). Mualliflar matnlardan iqtibos olishda turli usullardan foydalanadilar:

1. Muayyan nasriy yoki she‘riy matnning hech qanday o‘zgarishsiz bir qismidan foydalanish.
2. Matn parchasini o‘zlashtirma gapga aylantirish.
3. Matn muallifini aynan aytib o‘tilishi yoki unga ishora qilish, agar intertekst folklor namunalaridan olinsa, bu ham eslatilishi.
4. Matn muallifini ko‘rsatmaslik. (Homidova M, 2020, 113-bet)

Matnda iqtiboslar ko‘p holda o‘zgarishsiz qo‘llanadi, ya‘ni muallif matnni aynan keltirish bilan cheklanadi. Bu asar uchun katta qiymatni belgilab bera oladi deyishimiz mumkin. Negaki asar davomida dastlab iqtiboslarga e‘tibor tushadi. Hamda shu iqtiboslar natijasida mavjud vaziyatni yanada teranroq tushunish va voqelikka xulosa qilish osonlashadi. O‘zbek nasrida iqtibos(sitata)larning qo‘llanishi har doim muhim va o‘rinli bo‘lib kelgan. Negaki, bunday birliklar yozuvchi fikrini aniq va ravshanroq anglashga yordam beradi.

O‘zbek nasrining zabardast vakillaridan bo‘lgan Fitratning “Hindustonda bir farangi ila buxorolik mudarrisning jadid maktablari xususinda qilgan munozarasi” nomli asarida intertekstual birlik sirasiga kiruvchi iqtiboslarni uchratishimiz mumkin. Zero, ular asarda tartibsizlikdan qochib, yaxlit ma’no kasb etishga xizmat

qilgan. Yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, muayyan matndagi turli matndan olingan parchalar birlashib, asarning umumiy mazmunini hosil qilgan. Umuman olib qaraganda bu iqtibosning intertekstuallik xususiyatiga ham kiradi. Shuningdek asarda qo'llanilgan barcha iqtiboslar muallif niyatini tushunishga yordam beradi. Quyida asardagi fikrni dalillash, xulosalash, qahramon obrazini yaratish, mavzuni umumlashtirish maqsadida hadis va oyatlardan iqtibos sifatida foydalanilgan holatlarni ko'rishimiz mumkin.

“Hal yastav al-lazina va-lamuna v-l-lazina la'yaalamun”, yani: *“Bilganlar bilan bilmaganlar barobarmi?”*. (A. Fitrat, 2024, 68-bet) Zumar surasi 9-oyatdan (Shayx Abdulaziz Mansur, 1992, 312-bet) olingan ushbu gap fikrni dalillash uchun xizmat qilyapti. Negaki, farangining fikricha, jaholatga botgan Buxoro ishlarida aholining ilmi bo'lishigina vaziyatni tartibga soladi. Ushbu vaziyatda iqtibos sifatida yuqorida oyat keltiriladi. Diniy intertekstuallik darajasi yetarli bo'lgan kitobxonning hayoliga bevosita Zumar surasi yoki Qur'oni Karim keladi va bu Fitrat iqtibosni intertekstuallik jihatidan juda o'rinli foydalanilganidan darak beradi.

Yana bir oyat sifatida kelgan iqtibosga nazar tashlasak:

“Va man yu'tal hikmata faqat utiya hayran kasira”, ya'ni: *“Kimgaki hikmat ato qilg'on bo'lsa, batahqiq unga ko'p yaxshiliklar ato qiling'andir”* (A. Fitrat, 2024, 135-bet). Qur'oni Karimning Baqara surasi 269-oyati (Shayx Abdulaziz Mansur, 1992, 31-bet) fikrni yakunlash va asardagi mavjud mazmunni umumlashtirish uchun xizmat qilgan. Farangi bilan mudarris o'rtasidagi mulohazalar uchun ushbu birliklar asosli deb hisoblaymiz. Ko'rinadiki, kitobxon dastlab asardagi ushbu oyatni o'qiganda ham Baqara surasi yodga tushadi va uning hayolida Qur'oni Karim bilan intertekstuallik hosil bo'ladi.

Asarda iqtibos sifatida nafaqat Qur'oni Karim oyatlari, balki Payg'ambarimiz alayhissalomdan hadislar ham keltiriladi. Iqtibos sifatida hadislar ham intertekstual

birlik xususiyatlarini o‘zida mujassamlashtira oladi. Xususan, asarda bir lavozimni egallash uchun muhr bosilishi kerak. Bu jarayonda ishni jadallatish uchun bo‘lajak muhrdorlardan pul olinardi. Ushbu vaziyatda yozuvchi farangining tilidan Payg‘ambarimiz alayhissalomdan hadis keltiradi:

“Al-ulamau varosat-ul anbiya”(A.Fitrat, 2024, 78-bet). Tarjimasi: *“Olimlar payg‘ambarlarning merosxo‘rlaridir”*(Abu Dovud, hadis raqami 3641). Abu Dardodan rivoyat qilingan hadisdan maqsad esa yozuvchi buxorolik mudarrislarining qilayotgan barcha ishi noto‘g‘riligini ko‘rsatish edi. Go‘yo olimlar shunday kishilar ekan, olimlikka mos odamlar qanday qilib payg‘ambarlarning merosxo‘rlari bo‘la olardi. Ba‘zi hollarda iqtiboslar fikrni dalillash va unga yaxlit ma‘no kasb etishdan tashqari voqelikka teskari munosabat bildirgan holda yakunlovchi fikrni berishga xizmat qiladi. Ya‘ni ushbu sitata buxorolik mudarrisning obrazini yaratishda yetakchi o‘rinni egallagan. Umuman olganda farangi tilidan aytilgan har qanday hadis va oyat uning shaxsiyatidan darak beradi. Xususan, farangining ilmi va dunyoqarashi keng ekanligini isbotlab bera oladi. Demak, asarni o‘qigan kitobxon onggiga ma‘lum bir muhaddisning hadislar to‘plami yoki Payg‘ambarimiz alayhissalom keladi.

Yana bir misolga e‘tiborimizni qaratsak:

“Farangi: Ammo, bu gapingiz botildir. Agar ayollarni tahsil ettirsak, sonosil silsilasi uziladi, deganingiz ham botil! Dalil shuki, agar bu so‘zingiz to‘g‘ri bo‘lganda komil aql egasi bo‘lgan, olamni tuzugini sizdan yaxshiroq bilgan Payg‘ambaringiz: “Talabu-l-ilmi farizatun ala kulli muslimin va muslimatin”, ya‘ni: “Ilm olish har bir musulmon erkak va ayol uchun farzdir”, demas edi”(A.Fitrat, 2024, 86-bet). Mazkur hadis Anas ibn Molikdan rivoyat qilingan bo‘lib, ibn Moja o‘zining “Sunnani Moja” kitobida qayd etgan. Fikrni xulosalash uchun iqtibos sifatida yuqoridagi hadis keltirilyapti. Mazkur vaziyatda ushbu iqtibos asarga xulosa berishga xizmat qilar ekan, buxorolik mudarrisning ayollar

ilm olishiga qarshi fikrining ayni dalili sifatida yuzaga chiqadi. Bu fikrlarga zid ravishda farangi yetarlicha mulohaza bildirib, so‘nggida mashhur va asosli hadisdan foydalangan. Ushbu holatda kitobxon hayolida, albatta, Payg‘ambarimiz alayhissalom gavdalanadi va bu intertekst bo‘la oladi.

Diniy iqtiboslardan intertekstual birlik sifatida foydalanish bizga shuni ko‘rsatadiki, bunday birliklar keltirilgan asarni tanlagan kitobxonning diniy kompetensiyasi va dunyoqarashi juda yaxshi bo‘ladi. Tabiiyki, bu yozuvchining chuqur tafakkur egasi ekanligidan ham dalolat beradi. Shu jihatdan Fitratni o‘z zamonasining eng ilg‘or olimlaridan biri bo‘lgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Uning dunyoviy ilmda sezilarli darajada o‘z hissasini qoldirgani barchaga ma‘lum. Har qaysi tariximizda o‘z izini qoldirgan insonlarga nisbatan dastlabki maqolalarni yozgan ham Fitratning o‘zi. Endi biz yuqorida intertekstual birlik sifatida tahlil etilgan asar orqali uning diniy bilimda ham naqadar kuchli bo‘lganini bila olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulaziz Mansur. (1992). Qur‘oni Karim ma‘nolar tarjimasi. Toshkent. 68,31-betlar.
2. Abdurauf Fitrat. (2024). Hindustonda bir farangi ila buxorolik mudarrisning jadid maktablari xususida qilgan munozarasi. Toshkent. Zabarjad media, 68,78,86,135-betlar.
3. Homidova, M. (2020). Badiiy matn persepsiyasida intertekstuallik. Toshkent. 113-bet.
4. O‘zMe. Birinchi jild. (2000). Toshkent. O‘zbekiston.

O‘ZBEK TILINING TARIXIY TARAQQIYOTI VA HOZIRGI HOLATI

*Maxmudov Dilshod Kilichboyevich,
Oriental universiteti Filologiya va tillarni
o‘qitish (arab tili) fakulteti, 2-kurs
Md_hon087@mail.ru*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek tilining tarixiy rivoji, eski turkiy tilning asosi, fors va arab tillaridan o‘zlashgan so‘zlarning xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, unutilayotgan so‘zlar, zamonaviy neologizmlar (masalan, “like”, “ok”, “durbin”) va tilning “immun tizimi”ning zaiflashishi masalalari ko‘rib chiqiladi. Semantik tahlil, qiyosiy yondashuv va turli metodlar yordamida tilning milliy-madaniy o‘ziga xosligi ochib beriladi. Alisher Navoiyning o‘zbek adabiy tilini shakllantirishdagi roli ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar. *o‘zbek tili, eski turkiy til, fors tili, arab tili, unutilayotgan so‘zlar, neologizmlar, lingvokulturologiya, “like”, “ok”, “durbin”.*

Abstract. *This article examines the historical development of the Uzbek language, the foundation of Old Turkish, and the linguocultural characteristics of words borrowed from Persian and Arabic, using Alisher Navoiy’s works and Mahmud Qoshg‘ariy’s “Divan-u Lughat-it-Turk” as examples. It also addresses forgotten words, modern neologisms (e.g., “like”, “ok”, “durbin”), and the weakening of the language’s “immune system.” Semantic analysis, comparative approaches, and linguocultural methods reveal the national-cultural identity of the language. The role of Alisher Navoiy in shaping the Uzbek literary language is emphasized.*

Keywords. *Uzbek language, Old Turkic, Persian, Arabic, Alisher Navoiy, “Divan-u Lughat-it-Turk”, forgotten words, neologisms, linguoculturology, “like”, “ok”, “durbin”.*

O‘zbek tili o‘zining ming yillik tarixi davomida turli tillar bilan o‘zaro ta’sirlashib, o‘ziga xos leksik va semantik boyliklarni shakllantirdi. Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” devoni va Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu

lug‘otit turk” asari o‘zbek tilining adabiy va ilmiy rivojida muhim o‘rin tutadi. Bu asarlar tilning lingvokulturologik xususiyatlarini ochib beradi, chunki ular xalqning dunyoqarashi, madaniy qadriyatlar va tarixiy tajribasini aks ettiradi. Fors va arab tillarining o‘zbek tiliga ta’siri, unutilayotgan so‘zlar va yangi neologizmlar (masalan, “like”, “ok”, “durbin”) tilning zamonaviy holati va “immun tizimi”ning zaiflashishini ko‘rsatadi. Ushbu maqola o‘zbek tilining tarixiy va madaniy rivojini, Alisher Navoiy ijodiga asoslanib, lingvokulturologik nuqtai nazardan tahlil qiladi. O‘zbek tilining tarixiy ildizlari va eski turkiy til

O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, uning shakllanishi qadimgi turkiy tilga borib taqaladi. XI asrda Mahmud Koshg‘ariy tomonidan yozilgan “Devonu lug‘otit turk” turkiy tillarning ilk lug‘ati hisoblanadi. Bu asar 8000 dan ortiq turkiy so‘zning arab tilidagi izohini beradi, turkiy xalqlarning leksikasi, fonetikasi va morfologiyasini tahlil qiladi (Koshg‘ariy, 1960). Masalan, “azuqluq” (ozuq-ovqat), “eritmak” (eritish) kabi so‘zlar turkiy tilning o‘sha davrdagi talaffuz xilma-xilligini ko‘rsatadi. Koshg‘ariy so‘zlarning sinonim, antonim va polisemiyasini tahlil qilib, tilning semantik boyligini ochib bergan. Bu asar o‘zbek tilining leksik ildizlarini tushunishda muhim manba sifatida xizmat qiladi. Eski turkiy til o‘zbek tilining fonetik va morfologik tuzilishida muhim iz qoldirdi. Masalan, “yurt”, “el”, “kishi” kabi so‘zlar qadimgi turkiy tildan kelib chiqqan bo‘lib, bugungi kunda ham faol qo‘llaniladi. Ammo tilning rivojlanishi jarayonida fors va arab tillarining ta’siri kuchaydi, bu esa o‘zbek tilining leksik tarkibini sezilarli darajada o‘zgartirdi (Yarashova, 2024).

O‘zbek tilining shakllanishida fors va arab tillarining ta’siri, ayniqsa, islom dini tarqalishi bilan XIV–XV asrlarda kuchaydi. Alisher Navoiy o‘zining “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida turkiy tilning fors tilidan ustunligini ta’kidlagan bo‘lsa-da, “Xazoyin ul-maoniy” devonida fors va arab so‘zlarining keng qo‘llanilishi tilning o‘sha davrdagi holatini ko‘rsatadi.

“Jannat”, “behisht”, “do‘zax” kabi diniy tushunchalar, “shahar” (forscha), “foйда” (arabcha) kabi hayotiy so‘zlar qadimgi turkiy so‘zlarni (uchmaq, baliq, asig) siqib chiqardi. Bu jarayon tilning leksik boyligini oshirgan bo‘lsa-da, ba’zi turkiy so‘zlarning unutilishiga olib keldi. Navoiy fors va arab so‘zlarini o‘zbek tilining fonetik va morfologik tuzilishiga moslashtirib ishlatdi. Masalan, arabcha “kitāb” so‘zi “kitob” shaklida, forscha “shahr” esa “shahar” sifatida o‘zlashtirildi. Forscha “dūr” (uzoq) va “bīn” (ko‘ruvchi) so‘zlaridan kelib chiqqan “durbin” (uzoqni ko‘ruvchi asbob) so‘zi ham tilning o‘zlashma imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Bu so‘z fors tilining ta’sirini aks ettirsa-da, o‘zbek tilining fonetik tuzilishiga moslashgan holda qo‘llaniladi (Xudoyberganova, 2021).

Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” devoni turkiy tilning adabiy imkoniyatlarini dunyoga ko‘rsatdi. Bu devonda Navoiy turkiy so‘zlarni fors va arab so‘zlari bilan uyg‘unlashtirib, tilning badiiy imkoniyatlarini kengaytirdi (Navoiy, 1993). “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida Navoiy turkiy tilning fors tilidan ustunligini isbotlaydi. U turkiy so‘zlarning semantik boyligini ta’kidlab, “turk lafziga muloyim tushgan” deb tilning tabiiy ohangini yuqori baholaydi. Navoiyning bu sa’y-harakatlari o‘zbek adabiy tilining mustaqil shakllanishiga zamin yaratdi. Uning asarlari orqali “ishq”, “dil”, “ruh” kabi tushunchalar milliy madaniyatning muhim qadriyatlari sifatida mustahkamlandi.

Hozirgi kunda o‘zbek tilida qadimgi turkiy so‘zlarning bir qismi unutilmoqda. Masalan, “baliq” (shahar), “asig” (foйда), “uchmaq” (jannat) kabi so‘zlar fors va arab so‘zlari ta’sirida foydalanilmay qoldi. Bu jarayon tilning tabiiy rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lsa-da, globalizatsiya va ijtimoiy tarmoqlar ta’sirida yangi so‘zlarning keng kirib kelishi tilning “immun tizimi”ning zaiflashishiga olib kelmoqda. “Immun tizimi”dan murod tilning o‘ziga xos leksik va semantik tuzilishini saqlab qolish qobiliyatidir (Mahmudov, 2015). Masalan, “yurakka olov solmoq” kabi frazeologizmlar zamonaviy nutqda kam qo‘llanilmoqda, chunki yoshlar “like bosinq” yoki “ok” kabi inglizcha so‘zlarni afzal ko‘rmoqda. “Like”

so‘zi (yoqtirish) raqamli platformalarda keng tarqalgan bo‘lib, o‘zbek tilida “yoqtir” so‘zini siqib chiqarmoqda. Xuddi shunday “ok” so‘zi (yaxshi, roziman) oddiy muloqotda “yaxshi” so‘zining o‘rnini egallamoqda. Bu jarayon tilning madaniy o‘ziga xosligiga putur yetkazishi mumkin (Geldiyeva va Abjalova, 2022). Forscha “durbin” so‘zi uzoqni ko‘ruvchi asbob sifatida o‘zbek tilida mustahkam o‘rin egallagan bo‘lsa-da, zamonaviy texnologik atamalar (masalan, “teleskop”) uning o‘rnini bosmoqda. Bu holat tilning o‘ziga xos so‘z boyligining yo‘qolishiga misol bo‘la oladi. Tilning “immun tizimi”ning zaiflashishi nafaqat leksik boylikning yo‘qolishida, balki madaniy identifikatsiyaning susayishida ham namoyon bo‘lmoqda. Zamonaviy kontekstda tilning rivoji

Zamonaviy o‘zbek tili globalizatsiya sharoitida yangi so‘zlarni o‘zlashtirmoqda. Masalan, “internet-kafe”, “shou-biznes” kabi so‘zlar tilning ijtimoiy va texnologik o‘zgarishlarga moslashishini ko‘rsatadi. Ammo bu jarayon tilning milliy o‘ziga xosligiga putur yetkazmasligi uchun yangi so‘zlarni o‘zbek tilining fonetik va morfologik tuzilishiga moslashtirish zarur. Masalan, inglizcha “hockey” so‘zi rus tilining ta’sirida “xokkey” shaklida o‘zbek tiliga kirgan, bu tilning fonetik xususiyatlariga moslashuvning muhim misolidir (Xudoyberganova, 2021). Alisher Navoiy o‘z davrida turkiy tilning imkoniyatlarini dunyoga ko‘rsatganidek, bugungi kunda tilshunoslar tilning boyligini saqlash uchun faol harakat qilmoqda. “Devonu lug‘otit turk” asarida keltirilgan so‘zlarning zamonaviy o‘zbek tilidagi izlari (masalan, “el”, “yurt”) tilning uzluksiz rivojlanishini ko‘rsatadi. Unutilayotgan so‘zlarni qayta tiklash uchun Navoiy ijodini o‘quv dasturlariga kengroq kiritish muhimdir. O‘zbek tilining madaniy ahamiyati va milliy tarbiya

Hozirgi kunda unutilayotgan so‘zlar va yangi neologizmlar (“like”, “ok”, “durbin”) tilning “immun tizimi”ning zaiflashishini ko‘rsatmoqda. Tilning milliy o‘ziga xosligini saqlash uchun Navoiy ijodini o‘rganish, qadimgi so‘zlarni qayta tiklash va yangi so‘zlarni o‘zbek tiliga moslashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy, A. (1998). Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma'naviyat.
2. Cho'lpon, A. (1995). Tanlangan asarlar. –Toshkent: G'afur G'ulom.
3. Navoiy, A. (1993). Xazoyin ul-maoniy. – Toshkent: Fan.
4. Qodiriy, A. (2005). Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq.
5. Xudoyberganova, D. (2021). O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati. – Toshkent: Akademnashr.
6. Koshg'ariy, M. (1960). Devonu lug'otit turk (S. Mutallibov, tarj.). – Toshkent: Fan.
7. Mahmudov, N. (2015). Olamning lisoniy manzarasi va so'z o'zlashtirish. O'zbek tili va adabiyoti, 3, 3–12.
8. Yarashova, N. (2024). “Devonu lug'otit turk” asarida qo'llangan maqollarning milliy-madaniy xususiyatlari.
9. Geldiyeva, X. va Abjalova, M. (2022). O'zbek tiliga xorijiy tillardan kirib kelgan iqtisodiy va biznes sohadagi neologizmlar. Til va madaniyat, 2(1), 47–62.
10. Маслова, В. (2001). Лингвокультурология: Учебное пособие. – Москва: Академия.

YOZMA NUTQDA ENG KO‘P UCHRAYDIGAN IMLO XATOLARI: TAHLIL VA TAVSIYALAR

*Muhammadjonova Xonzodabegim Otabek qizi
Farg‘ona davlat universiteti Chet tillari fakulteti, 1-kurs
xonzodamuhammadjonova1006@gmail.com
Ilmiy rahbar: Shahlo Karimjonova Ravshanjonovna*

Annotatsiya. *Bugungi texnologiya shiddat bilan rivojlanib kelayotgan bir davrda chet tillarini o‘rganish bilan birgalikda o‘z ona tilini ham mukammal bilish talab darajasida bo‘lishi zarur. Ayniqsa, ommaviy axborot vositalarida va ta’lim muassasalarida yozma nutqning adabiy me’yorlarga mosligi savodxonlik darajasini belgilaydigan asosiy mezonlardan biridir. Shunday ekan, yozma ifodada duch keladigan imloviy xatolarni kamaytirish va ularni tahlil qilish yuzasidan tavsiyalar berish dolzarb mavzu hisoblanadi. Ushbu maqolada o‘quvchilarning yozma ishlarida imloviy xatolar va ularni bartaraf etishda interfaol metodlardan foydalanish metodikasi yoritiladi va usuliy tavsiyalar beriladi.*

Abstract. *In today’s era of rapid technological development, it is necessary to have excellent knowledge of one’s native language along with learning foreign languages. Especially in the media and educational institutions, the correspondence of written speech to literary standards is one of the main criteria for determining the level of literacy. Therefore, it is a topical issue to provide recommendations on reducing and analyzing grammatical errors encountered in written expression. This article discusses the methodology for using interactive methods to eliminate grammatical errors in students’ written work and provides methodological recommendations.*

Аннотация: *В эпоху стремительного развития технологий сегодня важно, помимо изучения иностранных языков, в совершенстве владеть родным языком. Особенно в средствах массовой информации и образовательных учреждениях соответствие письменной речи*

литературным нормам является одним из основных критериев, определяющих уровень грамотности. Поэтому актуальной является тема предоставления рекомендаций по сокращению и анализу грамматических ошибок, встречающихся в письменной речи. В статье рассматривается методика использования интерактивных методов для устранения орфографических ошибок в письменных работах учащихся и даются методические рекомендации.

Kalit so‘zlar. imloviy xatolik, yozma savodxonlik, bo‘g‘in, so‘z, orfografik xatolar, yozma nutq, imloviy me‘yorlar.

Keywords. spelling error, written literacy, syllable, word, spelling errors, written speech, spelling norms.

Ключевые слова. орфографическая ошибка, письменная грамотность, слог, слово, орфографические ошибки, письменная речь, орфографические нормы.

Yozma nutq fikrni tartibli, tushunarli va adabiy til me‘yorlariga rioya qilgan holda bayon etish san’atidir. Har bir yozuvchi, o‘quvchi yoki mutaxassis shaxs yozma nutqda grammatik va orfografik me‘yorlarga rioya qilishi lozim. Afsuski, amaliyotda yozilgan matnlarda turli imlo xatolari, xususan, grafik xatolar. Bunday xatolarga harf elementlarini tashlab ketish, tushirib qoldirish, so‘z o‘zagidagi xatolar, ya’ni, jarangli va jarangsiz undoshlarni almashtirish, yonma - yon kelgan bir xil undoshlarning birini tashlab ketish, talaffuzda tushib qoladigan undoshlarni yozuvda ham tashlab ketish, qo‘shma va ajratib yozilishdagi xatolar, bosh harflardan noto‘g‘ri foydalanish holatlari ko‘p kiradi. Yozma nutqda uchraydigan yana bir asosiy imlo xatolar turlariga to‘xtalamiz. Bulardan biri biz ko‘p hollarda duch keladigan bosh harf bilan bog‘liq xatolar, ya’ni, shaxs nomlari, geografik atamalar va toponim so‘zlarni kichik harf bilan yozish yoki noto‘g‘ri joyda bosh harfdan foydalanish hisoblanadi. O‘zlashgan so‘zlarning noto‘g‘ri yozilishi, masalan, “kompyuter” o‘rniga “kompiyuter”, “televideniye” o‘rniga

“televideniya” kabi holatlar va kundalik hayotimizda eng ko‘p uchraydigan “metall” o‘rniga “metal”, “g‘isht” o‘rniga “g‘ish” kabi harf tushirib yozish holatlari esa grafik xato turlariga kiradi. Quyida ushbu xatolar sabablariga qisqacha tahlil keltirib o‘tildi. Til me‘yorlarining yetarli o‘zlashtirilmaganligi, o‘zbek tilining imlo lug‘atidan foydalanmaslik, ijtimoiy tarmoqlar va xabar yozishmalarida qisqartma shakllarning ko‘pligi, ommaviy axborot vositalarining ta’siri shunday xatolarning kelib chiqishiga sabab bo‘ladi.

Xatolar ustida ishlash borasida ayrim imloviy mavzular ustida qayta suhbat o‘tkazish, analitik va sintaktik mashqlarni qaytadan tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Kerakli usullarning qo‘llanilishi davomida o‘quvchilarning imloviy savodxonligi darajasi maxsus diktant matnlarini yozdirish bilan tekshirib boriladi. Natijada, tajriba o‘tkazilgan sinflarda qancha foiz ijobiy o‘zgarish yuz berishi aniqlanadi. Imlo xatolarini kamaytirishning eng sara usullaridan biri, tilshunos mutaxassislar tomonidan muntazam seminar va amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish hamda raqamli platformalarda (masalan, matn tahrirlovchi ilovalar) imlo nazorati funksiyalaridan keng foydalanish kifoya.

Orfografik xatolarni tuzatish uchun metodik mashqlaridan foydalanish, ya’ni, o‘quvchilarga jarangli undosh bilan tugagan so‘zlarni jarangsiz undosh tarzida o‘qib, lug‘at diktanti o‘tkazish va tarkibida ketma-ket kelgan bir xil undoshli so‘zlarning yarmini aytib, qolganini o‘quvchi yozishini ta’minlaydigan lug‘at diktanti o‘tkazish. Masalan, *al-alla, el-ellik, is-issiq, ar-arra* kabi so‘zlardir. Yana biri, yillar davomida sinalgan so‘z va bosh harflarni tuzatish mashqi qaysiki, so‘zlardagi xatolarni tuzatish uchun o‘quvchilarga shu so‘z ishtirokida gap yozdirish, kichik harf bilan yozilgan so‘zlarni esa ana shu so‘zning kichik va bosh harflar bilan yoziladigan shakllari misolida gaplar tuzish. Masalan, *O‘lkamizga bahor keldi. — Men Bahor ko‘chasida yashayman. Ona — aziz inson. — Biznikiga Aziz keldi. Sayyoh orolda qoldi. — O‘qituvchi Orol dengizi haqida gapirib berdi.*

Xatolar ustida ishlash borasida aytilgan yuqoridagi barcha usul va tajribalar bilan tanishish asnosida o'qituvchilar bir gapni ta'kidlashadi: ularni muntazam va izchil qo'llash lozim ammo, onda - sonda yoki mavzu to'g'ri kelganidagina ularga murojaat qilish kutilgan natijani bermaydi. Shu bois, o'qituvchilarimiz o'quvchilarining imlo savodxonligini oshirishni istar ekan, umrboqiy haqiqat - ularni badiiy kitob o'qishga undashdan charchamasligi va yuqoridagi kabi rang - barang va zamonaviy pedagogik usullarni tegishli darslarda muntazam izchillik asosida olib borishi kerak. Shundagina o'qituvchilarimiz uning samarasini o'quvchilarining ravon nutqi va xatosiz yozuvlarida ko'rish baxtiga erishishadi. Imlo me'yorlariga rioya qilish har bir til egasining burchidir. Bu yo'lda ta'lim muassasalari, ota - onalar va jamiyatning o'rni muhim. Tavsiya qilingan usullar orqali yozma nutqdagi imloviy xatolar sezilarli darajada kamayishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduazizov, A. (2006). Nutq madaniyati. - Toshkent: O'zbekiston. Yozma va og'zaki nutqdagi madaniyat, uslubiy me'yorlar va xatoliklar tahlili.
2. Qosimova, K., Matchonov, S., G'ulomova, X. (2009). Ona tilini o'qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009.
3. Usmonova, D. (2020). “Talabalarning yozma nutqida uchraydigan asosiy xatoliklar.” - Til va adabiyot ta'limi.
4. Xo'jaev, B., S. (2018). O'zbek tilida imlo va punktuatsiya qoidalari. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
5. O'zbek tilining imlo lug'ati. O'zbek tilining imlo qoidalari. (2019). - Toshkent: Fan nashriyoti.
6. O'zbek tilining imlo qoidalari. (2019). - Toshkent: Fan nashriyoti. Eng so'nggi imlo me'yorlari va rasmiy qoidalar jamlanmasi.

SOTSIOLINGVISTIKADA VARIATIVLIK MASALALARI

Obidova Yulduz Yusuf qizi

ChDPU O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi, 3-kurs

yulduzobidova89@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada sotsiolingvistikada variativlik masalasi chuqur tahlil qilingan. Maqolada fonetik va leksik variativlik turlari misollar orqali ochib berilgan. Ijtimoiy variativlik va lisoniy variativlik turlari haqida ham so'z yuritilgan. Sotsiolingvistika tilshunoslikning XXI asrda kirib kelgan yangi sohalaridan ekanligi ushbu maqolada keng tahlil ostiga olingan. Maqolada variativlik turlari va ularning xususiyatlari bir-biridan farqlari va ularning lingvistik tasnifi haqida mulohazalar yoritilgan. Bundan tashqari, maqolada muallifning variativlik mavzusidagi fikrlariga munosabati va shaxsiy xulosalarini ham o'z ichiga oladi.*

Kalit so'zlar. *variativlik, fonetik variativlik, leksik variativlik, ijtimoiy variativlik, lisoniy variativlik, erkaklar va ayollar nutqining variativligi*

Аннотация: *В статье дается глубокий анализ проблемы вариативности в социолингвистике. В статье на примерах объясняются типы фонетической и лексической вариативности. Также обсуждаются типы социальных и языковых различий. В статье подробно анализируется тот факт, что социолингвистика является одним из новых направлений языкознания, возникших в XXI веке. В статье рассматриваются типы вариативности, их характеристики, отличия друг от друга, а также их лингвистическая классификация. Кроме того, в статье изложены взгляды автора на тему изменчивости и его личные выводы.*

Ключевые слова: *изменчивость, фонетическая изменчивость, лексическая изменчивость, социальная изменчивость, языковая изменчивость, изменчивость мужской и женской речи*

Abstract. *The article deeply analyzes the issue of variation in sociolinguistics. The article reveals the types of phonetic and lexical variation through examples. It also discusses the types of social variation and linguistic variation. The fact that sociolinguistics is one of the new areas of linguistics that entered the 21st century is widely analyzed in this article. The article discusses the types of variation and their characteristics, their differences from each other, and their linguistic classification. In addition, the article also contains the author's attitude to the ideas on the topic of variation and his personal conclusions.*

Keywords. *variation, phonetic variation, lexical variation, social variation, linguistic variation, variation of male and female speech.*

XXI asr tilshunosligi jadal suratlar bilan rivojlanib, o‘z oldiga yangi muammolarni qo‘ymoqda. Hozirda tilshunoslikning kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, kompyuter lingvistikasi, lingvopoetika, sotsiolingvistika, assotsiativ tilshunoslik kabi zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishlari vujudga keldi. Sotsiolingvistikada variativlik tushunchasi mavjud. Agarda biz muloqot jarayonida bir til vositasining tasarrufidan boshqa til vositasining tasarrufiga ota olsak, masalan, adresatning almashinishida osha mavzuni muhokama qilishda davom etsak, demak, bizning ixtiyorimizda ayni mavzu haqida turlicha gapirishga imkon beradigan vositalar majmui bo‘ladi. Bu tilning favqulodda muhim xususiyati bo‘lib, u sozlovchining muayyan tilda nafaqat oz fikrlarini erkin ifodalash, balki uni turli usullar orqali berish imkoniyati bilan ham ta'minlaydi. Til egasining ayni bir ma'noni turlicha ifodalay olishi, uning qayta ifodalash qobiliyati deyiladi. Mazkur qobiliyat aytilgandan ma'noni chiqarib olish qobiliyati va to‘g‘ri iboralarni noto‘g‘ri iboralardan farqlash mahorati bilan birga, til bilish deb nomlanadigan murakkab psixik malaka asosida yotadi.

Bir xil ma’noga ega bo‘lgan lisoniy belgilarning shaklidagi, tashqi ko‘rinishidagi nomutanosiblikka, har xillikka **variativlik** deyiladi.

Variativlik nutqiy kommunikatsiyaning barcha darajalarida turli til vositalarini bilishdan tortib, to so‘zlashuvchining bir tilga tegishli turli fonetik va urg‘u variantlariga yo‘l qo‘yilishini tushunib yetishigacha bo‘lgan darajalarda namoyon bo‘ladi.

Fonetik variativlikka misol tariqasida Toshkent shahrida **“piyola”** so‘zini ikki xil talaffuz qilish kuzatiladi: **“pila”** va **“pela”**. **“Ko‘ylak”** so‘zi **“ko‘yne”** va **“ko‘yle”** tarzida qo‘llanadi va bu fonetik variativlikka misol bo‘la oladi. Yoki Farg‘onada **“narvon”** o‘rniga **“shoti”**, Xorazmda **“sabzi”** o‘rniga **“gashir”** so‘zi, **“sigir”** o‘rniga **“inak”**, **“yostiq”** o‘rniga **“taka”**, **“beshik”** o‘rniga **“gavora”** so‘zlarining qo‘llanilishi leksik variativlikka misol bo‘ladi.

U. Labovning ishlarida lisoniy variativlikning quyidagi xususiyatlari qayd etilgan:

- 1) tildagi har bir me‘yor doirasidagi variant nutq sharoitiga bog‘liq ravishda ishlatiladi. Ya‘ni uslub, janr, rasmiylik darajasi kabi omillar ta‘sirida turli variantlardan foydalaniladi;
- 2) gapiruvchi aniq tuzilishga ega bo‘lgan variantlar yoki eng qulay shakllarni tanlash orqali nutqida vaziyatga moslashadi;
- 3) turli nutq uslublari uchun bitta til birligining turlicha variantlari xosdir;
- 4) qo‘llaniladigan variantlar gaplashuvchilarning ijtimoiy belgilari hamda nutqiy kontekstning stilistik xususiyatlari bilan bog‘liq (nutqiy muloqot vaziyatidan) bog‘liq ijtimoiy lingvistik o‘zgaruvchi miqdor sifatida aniqlanadi (Labov, 1975, 150 b.).

Lisoniy variativlik ikki parametrغا bog‘liqligi hamda lisoniy variantlar ularga qarab o‘zgarishi mumkinligini hisobga olib, u yoki bu variantining ishlatilishi mazkur omillar tomonidan ularning ta‘siri orqali belgilanadigan lisoniy asosni aniqlash kerakligini qayd etish lozim. Ushbu holatda biz ijtimoiy lingvistikaning poydevor tushunchasi – lisoniy me‘yor haqida so‘z yuritamiz. Modifikatsiyaga uchragan lisoniy birliklar boshlang‘ich lisoniy birlikning variantlarini ifodalaydi.

Lisoniy birlikning variantlari deganda «har bir o‘zaro munosabatda bo‘lgan lisoniy birliklar» tushiniladi-ki, bunday variantlar tilning tabiiy rivojlanish jarayoniga bog‘liqdir. Yoki ayrim hollarda variantlarning ishlatilishi gapiruvchining tanloviga bog‘liq bo‘lib, u kishi tilning turli ijtimoiy shakllari, hududiy xususiyatlari, funksional turlari yoxud turli uslub va janr talablaridan keliLisoniy birliklarning variantlari, lisoniy tizimning variativligi o‘zi kabi, tur va shakllar xilmaxilligi bilan xarakterlanadi. Misol uchun, lisoniy birliklarning variantlarining quyidagi turlari ajratiladi:

-tildagi variantlik turli xil ko‘rinishlarga ega. jumladan:

- talaffuzdagi farqlar (orfoepik variantlar);
- urg‘udagi farqlar (aksent variantlar);
- yozuvdagi farqlar (grafik variantlar);
- imlodagi farqlar (imloviy variantlar);
- tovush tarkibidagi farqlar (fonematik variantlar);
- so‘zlardagi ma’no farqlari (lug‘aviy variantlar);
- ma’nodagi farqli nozik jihatlar (semantik variantlar);
- so‘z yasalishidagi farqlar (so‘z yasash variantlari);
- grammatik shakldagi farqlar (morfologik variantlar);
- gap tuzilishidagi farqlar (sintaktik variantlar);
- uslubdagi farqlar (uslubiy variantlar).

Variantlik tilning barcha darajalarida – fonetika, leksika, morfemika, so‘z yasalishi, morfologiya, sintaksis va uslubiyotda namoyon bo‘ladi. Bu esa tilning o‘zgaruvchan va harakatchan tabiatini aks ettiradi. A.A. Lebedeva ta’kidlashicha, variantlik tilning doimiy ravishda o‘zgarib turishi va harakatchanligini aks ettiradi. Variantlik til birliklarining turlicha talaffuz etilishi, yozilishi va qo‘llanilishini bildiradi. Variantlik masalasiga odatda fonemalarning gapirish jarayonidagi turlicha amalga oshirilishi yoki adabiy tilning hududiy variantlari va shevalarini solishtirish orqali yondashiladi (Lebedeva, 2014, 47 b.). Xarakterli tomoni

shundaki, o'rganilayotgan hodisa tilning ham diaxron, ham sinxron jihatlarini qamrab olishi mumkin. Boshqa tomondan, u ham adabiy tilning ichida, ham uning doirasidan tashqari namoyon bo'lishi mumkin. Bu borada S.N. Dubrovina “zamonaviy lingvistika lisoniy variativlikni lisoniy tizimning tilda shakl va mazmun jihatidan, sinxroniya va diaxroniyada, barcha ajratiladigan quyi tizimlar va birliklarga, hamda tizim ichidagi munosabatlar va “til bu tashqi dunyo” munosabatlarga ta'sir ko'rsatadigan obyektiv immanent xususiyati sifatida ko'rib chiqadi” deb yozadi (Dubrovina, 2015, 44 b.). Shunga ko'ra, variativlikning na tilning tuzilishi, na uning territorial shartlanganligi, na til mavjudligining vaqt parametrlari bilan chegaralanmaganligi haqida xulosa chiqarish mumkin.

Variativlikni nemis tilshunoslari individual nutqiy aktlar emas, balki so'zlashuvchilarning muayyan guruhiga xos bo'lgan, ijtimoiy o'zaro bog'langan til qo'llanishining shakllari va usullari deb izohlashadi. K. Naringzning ta'kidlashicha, til variantlari mavjudligining manbalari va sabablari haqidagi masala, albatta, til va jamiyatning o'zaro munosabatlarini aniqlashga olib keladi. Har qanday til jamoatida ijtimoiy xususiyatlar bilan bir qatorda til xususiyatlari jihatidan ham bir-biridan farqlanadigan turli guruhlar mavjud bo'ladi. Bundan tashqari, turli kommunikativ vaziyatlarda kommunikativ akt qatnashchilari o'rtasida o'zaro munosabatlarga bog'liq bo'lgan turfa til variantlari ham qo'llaniladi.

E'tirof etish joizki, barcha til jamoatlari va tillar uchun universal bo'lgan vaziyatlar va shakllarning to'plami mavjud emas. Tilning ichki differentsiatsiyasi jamiyat ijtimoiy strukturasi oqibati va ifodasi hisoblanadi.

Til va nutqning ijtimoiy variativligi ikki: stratifikatsion va vaziyat o'lchovlarining mavjudligi bilan xarakterlanadi. Stratifikatsion (lot. stratum-qatlam facere-qilmoq) variativlik to'g'ridan-to'g'ri jamiyatning ijtimoiy strukturasi bilan bog'liq bo'ladi.

Amerikalik sotsiolingvist U. Labovning Nyu-Yorkda ingliz tilining ijtimoiy stratifikatsiyasi nomli asarida ijtimoiy variativlikning ikki tomonlama tabiati hamda **stratifikatsion** va **vaziyatli** variativlik o'rtasidagi o'zaro aloqa atroflicha yoritib berilgan. U. Labov variativlik ikki xil turining doimiy modelini aniqlashga muvaffaq bo'lgan. Bir tomondan ayrim nutqiy ko'rsatkichlar va ijtimoiy struktura (ayni nutqiy kontekstda quyi ijtimoiy tabaqaga mansub bo'lgan informantlar yuqori ijtimoiy tabaqaga mansub bo'lgan informantlarga nisbatan noadabiy shakllardan keng foydalagan) o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik belgilangan bo'lsa, ikkinchi tomondan barcha informantlarda rasmiy holatlarda adabiy shakllarni qo'llash ko'rsatkichini ortgani qayd qilingan. Demak, stratifikatsion va vaziyatli variativlik o'rtasida chambarchas o'zaro aloqa mavjud.

Sotsiolingvistikada ijtimoiy variantivlikdan tashqari, **erkak** va **ayol** nutqiga xos variativlik ham mavjud. Masalan, yapon tilida erkak va ayollarning nutqiy muomalasi bir-biridan keskin farq qiladi (bu o'rinda barcha tillarda mavjud bo'lgan gender xususiyatlari emas, aynan erkak va ayol nutqining variantlari nazarda tutilgan Sh. Usmanova). Erkakning ayolcha gapirishi yoki aksincha, ayolning erkakcha gapirishi jiddiy kulgili holatlarni keltirib chiqaradi. Yapon tilidagi erkak va ayol variantlarining farqi til tizimining barcha sathlarida namoyon bo'ladi.

Fonemalar va ularning moslashuvidagina bir xillik mavjud bo'lib, ularning urg'usida farqlanish ko'zga tashlana boshlaydi. Ayniqsa, grammatika va leksika sathida ikki variantning bir-biridan ajralishi ko'proq kuzatiladi. Masalan, 1-shaxs va 2-shaxs kishilik olmoshlari misolida (3-shaxsda alohida farq kuzatilmaydi), faqat 1-shaxsning eng takallufli **vatakusi** shakli erkak va ayollar tomonidan birdek qo'llaniladi. Erkaklar, asosan, **boku** (odatda), **ore** (betakalluf) va **vasi** (betakalluf, hozir eskirgan); ayollar - **atasi** (betakalluf) va **atakusi** (takallufli, eskirib borayotgan) kishilik olmoshlarini ishlatishadi. **Vatasi** olmoshi erkaklar tomonidan ham, ayollar tomonidan ham qo'llaniladi, biroq ayollar uchun standart, erkaklar

uchun takallufli (vatakusiga nisbatan), shuningdek, katta yoshdagilarga xos olmosh sanaladi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy tilshunoslikda variativlikning ijtimoiy tabiatini o‘rganish tobora dolzarblik kasb etmoqda. Shu sababli ham variativlik masalalari keng tadqiq etilmoqda. Quyida biz aynan shu masalani tahlil qildik. Variantlik tushunchasini o‘zaro nisbati muammosini tadqiq qilish, mazkur atamalarning ma’noviy nyuanslarini aniqlab tahlil qilish, lisoniy tizimda variativlikning namoyon bo‘lishiga oid xususiyatlarni ochish nafaqat zamonaviy tilshunoslik, balki ona tili va xorijiy tillarni o‘qitishning nazariya va amaliyoti uchun ham shubhasiz nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bagana, J., Bondarenko, Ye., V., Chernova, O., O. (2012). Теоретические основания изучения проблемы языковой вариативности // Научные ведомости. Серия Гуманитарные науки. – № 6 (125). – Выпуск 13. – С. 41-49.
2. Dubrovina, S., N. (2015). Вариативность как универсальное свойство языка // Верхневолжский филологический вестник. – № 3. – С. 44-48.
3. Labov, U. (1975). Исследование языка в его социальном контексте // Новое в лингвистике. – М. – Вып. 7. – С. 96-181.
4. Lebedeva, A., A. (2014). Константность и вариативность как свойства языковой системы // Rhema. Рема. – № 4. – С. 47-50.
5. Rivlina, A. (2014). ВИП и/или VIP? Лексическая вариативность в свете глобализации английского языка // The Handbook of World Englishes. – Wiley-Blackwell. – P.407-429.
6. Ziyaeva, S., A. (2019). Методика совершенствования социолингвистической компетенции студентов языковых вузов при обучении немецкому языку. – Ташкент: Фан ва технология. – С. 252.

7. Chernova, O., O. (2015). Вариативность системы современного литературного немецкого языка и национальное своеобразие лексики его австрийского варианта (на материале названий продуктов питания) // Научные ведомости. Серия «Гуманитарные науки». – № 12 (209). – Выпуск 26. – С. 84-88.

RAQAMLAR ORTIDA YASHIRINGAN SIRLAR(o‘zbek va ingliz madaniyati misolida)

Olimova Mushtariybonu Azizjon qizi

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs

[*olimovamushtariybonu2005@gmail.com*](mailto:olimovamushtariybonu2005@gmail.com)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamlar va ularning yashirin ma’nolari masalasini keng qamrovli tarzda o‘rganiladi. Unda o‘zbek va ingliz madaniyatlaridagi raqamlarning ramziy, diniy, mifologik va qadriyatlar bilan bog‘liq ma’nolari qiyoslanadi va o‘zaro mushtarak va farqli jihatlari aniqlanadi. Tadqiqot raqamlarning tarixiy ildizlari va evolyutsiyasini yoritib, ikki xalqning e’tiqod tizimida ularning o‘ziga xos o‘rnini hamda zamonaviy hayotimizga ko‘rsatgan ta’sirini tahlil qiladi. Shuningdek, ularning ramziy ma’nolari ochiqdanib, lingvokulturologik xususiyatlari o‘rganiladi.*

Kalit so‘zlar. *raqam, numerologiya, madaniyat, maqol, frazeologizm, ramz, mistik ma’no, esxatologiya.*

Abstract. *This article provides a comprehensive study of numbers and their hidden meanings. It compares the symbolic, religious, mythological, and cultural significance of numbers in Uzbek and English cultures, identifying both their commonalities and differences. The research explores the historical roots and evolution of numbers, analyzing their unique role in the belief systems of both nations and their impact on modern life. Additionally, the article examines the symbolic meanings of numbers and investigates their linguistic and cultural characteristics.*

Keywords. *number, numerology, culture, proverb, frazeologistism, symbol, mystical meaning, eschatology.*

Miqdor bildiruvchi soʻzlar olam manzarasining hajmini, sonini, koʻlamini bildirish bilan bir qatorda xalqning dunyoqarashi, matematik va emotsional-ekspressiv tafakkurini aks ettirishga xizmat qiladi. Raqamlar ortida miqdor, oʻlchovdan tashqari tul sohibining konseptosferasi ham yashiringan boʻladi.

Har birimiz hayotimizda hech boʻlmaganda bir marta sirli raqamlarga duch kelganmiz. Xalqona maqol va iboralardagi raqamlar, atrofimizda gʻalati tarzda namoyon boʻluvchi raqamlar ketma-ketligi – bularning barchasi tasodifmi yoki sirli bir belgi? Qadimda insoniyat raqamlardan yashirin maʼno izlagan, ularni olamning kaliti deb bilgan. Maqolada sirli raqamlar tarixiga, ularning turli madaniyatlardagi ahamiyatiga va bugungi kunda aksariyat insonlarni oʻziga maftun etayotgan raqamlar sehrining asl mohiyatiga nazar tashlaymiz.

Raqamlar faqatgina miqdorni ifodalovchi belgilar emas, balki turli madaniyatlarda ramziy va mistik maʼnolarga ega boʻlgan tushunchalardir. Oʻzbek va ingliz madaniyatlarida baʼzi raqamlar sirli va jumboqli hisoblanadi, ular folklor, adabiyot, xalqning urf-odatlari hamda jamiyat eʼtiqodlariga aloqador. Raqamlarning ahamiyatini tushunish uchun ularning tarixiy ildizlarini bilish muhimdir. Ushbu raqamlar qadimgi folklor va afsonalardan kelib chiqqan boʻlib, koʻpincha turli xil gʻayritabiiy hodisalar bilan bogʻlangan.

“Bir” raqami hamma narsaning kelib chiqishini ifodalashi bilan birga barcha raqamlar uchun umumiy oʻlchovdir hamda u hamma narsani, mukammallikni, mutlaqlikni ifodalaydi, har qanday qutbdan tashqaridadir. U oʻzida birlashtirilgan barcha raqamlarni oʻz ichiga oladi, lekin koʻplikni istisno qiladi (Schimmel, 1993). Islom dinida shunday deyildi: “Allohdan oʻzga iloh yoʻq”, zotan xristianlikda ham birlikka katta ahamiyat beriladi: Bir Rabbiiy, bir imon, bir suvga choʻmish, bitta Xudo, hammaning Otasi. Nemis mistik olimi Valentin Vaygel “bir”ni Xudoning raqami sifatida taʼkidlagan. Tasavvuf uchun “bir” oʻzida barcha donolik va

bilimlarni bildiradi, chunki Allohni tanigan kishi boshqa hech narsaga muhtoj emas.

O‘zbek va ingliz madaniyatlarida sirli sanalgan ba’zi bir xil raqamlarni uchratish mumkin, biroq ular ifodalovchi ramziy ma’nolarda o‘xshash va farqli jihatlar kuzatiladi. Masalan, “uch” raqamining tarixiy ildizlari o‘zbek madaniyatida qadimda mavjud bo‘lgan uchlik sanoq sistemasiga bog‘lansa, inglizlarda xristianlikda mavjud bo‘lgan uchlik – “Ota, O‘g‘il va Muqaddas Ruh”ga, shuningdek, inson hayoti davomida namoyon bo‘luvchi imon, umid, xayriya triadalariga borib taqaladi. Umumiy jihatlari esa topishmoq va ertaklarda qo‘llanuvchi uch yo‘l, uch qahramon, uch narsa, uch aka-uka kabi birikmalarda, muvozanat va uyg‘unlikni ifodalashida kuzatiladi.

Xalqimizda *“uch yigit birlashsa, tog‘ni talqon qiladi”* maqoli hamjihatlik bilan katta ishlarga erishish mumkinligini bildiradi. Ingliz xalqida *“good things come in threes”*, ya’ni *“yaxshi narsalar uchta bo‘ladi”* iborasi uchlikning samarali va qoniqarli bo‘lishini ifodalagan. *“The third time’s charm”*, ya’ni *“uchinchi urinish omadli bo‘ladi”* maqolida ikki marta muvaffaqiyatsizlikka uchragandan keyin uchinchi urinish, albatta, muvaffaqiyat keltiradi degan ishonch aks etgan.

Mavjud olam raqami yoki ideal raqam deb hisoblanuvchi “to‘rt” raqami ham ma’lum ramziy hamda mistik ma’nolarga ega. Islom ta’limotida to‘rt ulug‘ farishta: Jabroil, Mikoil, Isrofil, Azroil bo‘lgani kabi Injil an’analari ham to‘rtta farishta mavjud va islomda Muhammad (a.s) vafotidan keyin to‘rt choryorlar arab xalifaligini boshqargan. Islom dunyosida to‘rt raqami eng ko‘p qo‘llaniluvchi raqamlardan, negaki musulmonlarda olam to‘rt raqami asosida paydo bo‘lgan degan qarash bor.

Ushbu raqam har ikki xalq vakillari uchun tabiiy sikl hamda tartibni ham anglatadi. Misol uchun, to‘rt tomon, to‘rt fasl, to‘rt unsur kabi. Shuningdek,

arxitektura sohasida to‘rtburchak shakli eng barqaror va mukammal shakl sifatida baholanadi, chunki u mustahkam va to‘liq tuzilmani hosil qiladi.

Ikki madaniyat vakillari tafakkuri va turmush tarziga singib ketgan *“to‘rt muchang sog‘ bo‘lsa, hech narsa yo‘q bo‘lmaydi”* yoki

“Oltovlon ola bo‘lsa,

Og‘zidagin oldirar,

To‘rtovlon tugal bo‘lsa,

Unmaganin undirar”

maqollarida *“to‘rt”* raqami butunlik, tugallikni hamda ahillikni, *“four eyes are better than two”*, ya’ni *“to‘rtta ko‘z ikkitasidan yaxshiroq”* maqolida ham to‘liqlikni ifodalash uchun qo‘llanilgan. *“To have one’s feet on all four corners”* frazeologizmi esa hayotda barqaror va yaxshi tashkil etilgan bo‘lishni anglatadi. Demak, yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdiki, har ikki madaniyatda bu raqam tugallik, birlik hamda mukammallik ramzi sifatida qabul qilingan.

“Yetti” raqami omadli, xosiyatlidir, bu qarash ham o‘zbek, ham ingliz xalqiga tegishli. Qur’onda yetti qavat osmon va yetti qavat yer haqida so‘z boradi, shu bilan birga, Haj ziyorati vaqtida Ka’bani yetti marta tavof qilish an’ansi mavjud. Xristianlik an’analarida esa Muqaddas Ruhning yettita in’omi yettita gunoh bilan muvozanatlanadi. Islom va xristian dinida olamning yetti kunda yaratilganligi e’tirof etiladi. Ertaklarda ham qahramon yetti tog‘, yetti daryo ortiga borishi yoki yetti yil davomida sinovlardan o‘tishi haqida aytiladi. Numerologiyada *“yetti”* raqami introspektsiya, haqiqatni izlash va ichki donolikni ifodalovchi yuksak ruhiy raqam hisoblanadi. Shuning uchun inglizlar bu raqamni hayotlarida ilhom va yo‘l-yo‘riq manbai deb biladi. *“Seven year itch”* iborasi yettinchi yilda munosabatlar va ishga qiziqish yo‘qolishini, *“seventh heaven”* iborasi esa eng yuqori baxt holatini ifodalash uchun foydalaniladi.

O'zbek xalqi turmush tarzida qo'llanuvchi *“yetti uxlab tushiga kirmaslik”* iborasi mutlaqo kutmaslikni, *“yetti qovun pishig'i”* esa bir qancha vaqtni anglatadi. *“Yomondan qorovul qo'ysang, yov yetti bo'lar”*, *“yetti o'lchab, bir kes”* maqollarida esa *“yetti”* raqami ortiqlik, ko'plikni va shoshilmaslik, yaxshilab o'ylab ko'rishni ham ifodalaydi. Ingliz xalqi ushbu raqamni baxt, omad tushunchalari bilan, o'zbek xalqi esa ko'proq miqdor, vaqt tushunchalari bilan aloqador holda ishlatadi.

Turkiy e'tiqodlarda *“to'qqiz”* raqami to'liq mukammallik va muqaddaslik ramzi sifatida qabul qilingan. Shuningdek, bu raqam xalqimizning ko'plab marosim va urf-odatlarida ham uchraydi. *“To'qqiz puldek qilib tushuntirib bermoq”* frazeologizmi juda oddiy tushuntirish ma'nosida ishlatiladi. *“A stitch in time saves nine”* ingliz maqoli tarkibida keluvchi *“to'qqiz”* raqami ko'plik va mukammallikni bildiradi. *“O'z vaqtida qilinadigan bitta tikish to'qqiztasini saqlaydi”* deb tarjima qilinadi, ya'ni bu maqol muammolarni kichikligida hal qilish muhimligini, bu qolgan narsalarni to'liq va mukammal saqlab qolishni ta'kidlaydi.

Ingliz madaniyatida eng mashhur sirli sonlardan biri – o'n uch. Bu son ko'plab xurofotlarga sabab bo'lib, jamiyatda qo'rquv uyg'otadi. O'n uch baxtsizlik belgisi sifatida qabul qilinadi. Bu ishonch, ehtimol, oxirgi kechki ovqat bilan aloqador. Ya'ni Iso Masihning oxirgi ziyofatida stol atrofida o'n uch kishi bor edi, ular Masihni va o'n ikki havoriyni nazarda tutgan. Ba'zilar buni omadsiz deb hisoblaydi, chunki o'n uch kishidan biri Yahudo Iskariot Isoga xiyonat qilgan. Ko'plab ingliz manbalarida omadsizlik va qo'rquv o'n uchinchi mehmon Yahudo bilan bog'lanadi.

Ko'plab binolar hamda mehmonxonalarda o'n uchinchi qavat yo'qligi yoki samolyotlarda o'n uchinchi o'rindiq ishlatilmasligi ushbu qo'rquvning qanchalik chuqur ildiz otganini ko'rsatadi. Bu holat *“triskaidekafobiya”* deb atalib,

odamlarning o‘n uch sonidan qo‘rqishini anglatadi. Bunga qarama-qarshi holda yetti raqami xavfsizlik va to‘liqlik ramzi sifatida qabul qilinadi. Nafaqat ingliz madaniyatida, balki juda ko‘p xalqlarda, xususan, o‘zbek xalqida ham ushbu son baxtsizlik va omadsizlik ramzi deb qaraladi, demak, e‘tiqod hamda qarashlar bir madaniyatdan boshqa biriga ko‘chishi, ta’sir etishi mumkin.

“It never rains, but it pours, especially on the thirteenth” maqolidan baxtsizliklar ketma-ket keladi degan ma’no kelib chiqadi. *“Born on the thirteenth, doomed for life”* iborasi o‘n uchinchi sanada tug‘ilgan odamning omadi bo‘lmaydi degan ishonchni akslantiradi.

Injil va nasroniy esxatologiyasi (oxirat haqidagi ta’limot) bilan bog‘langan 666 soni *“shayton raqami”* yoki *“beast number”* (hayvon raqami) deb ataladi. Bu tushuncha Yangi Ahdning Vahiy kitobida keltirilgan bo‘lib, unda 666 soni yovuzlik bilan bog‘liq belgi sifatida tasvirlanadi. Shu sababli bu raqam ingliz madaniyatida qo‘rquv, yovuzlik yoki apokalipsis (oxirzamonga oid fikrlar) bilan aloqador. 666 soni haqidagi fikrlar diniy manbalardan kelib chiqqan bo‘lsa-da, u turli afsonalar va adabiyotda ham faol qo‘llaniladi. Garchi ba’zi odamlar bu raqamdan qo‘rqsa ham ilmiy nuqtayi nazardan u shunchaki bir son bo‘lib, uning hech qanday real yovuzlik kuchiga ega emasligi isbotlangan.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda shuni ta’kidlash mumkinki, o‘zbek va ingliz madaniyatlarida sirli va jumboqli hisoblangan raqamlar ifodalovchi ramziy hamda mistik ma’nolarda o‘xshashlikni kuzatish mumkin, biroq ba’zi hollarda sezilarli farqlar ham mavjud. “Bir” raqami har ikki madaniyatda yagona Alloh bilan bog‘lanadi, u ifodalovchi ma’nolar ham deyarli farqlanmaydi. Biroq “uch”, “to‘rt”, “yetti” raqamlarining diniy e‘tiqodlardagi mohiyati mushtarak jihatlariga ega bo‘lsa-da, jamiyatdagi qarashlar va xalq donoligi sanaluvchi maqol va iboralarda bu raqamlar turlicha mazmun kasb etgan. Bir madaniyatdagi ishonch va e‘tiqodlar boshqa madaniyatga ham ta’sir etgani kuzatiladi. Aslida, raqamlar ortida

sir-asrorlar emas, jamiyatda chuqur ildiz otgan e'tiqod va qadriyatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Turli jamiyatlar o'z tajribalariga asoslanib, raqamlarga falsafiy va diniy tushunchalarni yuklagan, natijada ular butun madaniyatlarda davom etib kelayotgan e'tiqodlar va tizimlarning ajralmas qismiga aylangan hamda qadriyat sifatida insonlar ong-u tafakkuriga singib ketgan.

Shuningdek, raqamlarning lingvokulturologik o'rganilishi xalq tafakkurining chuqur qatlamlarini ochib beradi. Bugungi kunda ham bu raqamlar bizni o'ylashga, shubhalanishga va ajablanishga undaydi hamda o'tmish va kelajakni madaniy meros orqali bog'laydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jo'rayev, M. (1991). O'zbek xalq ertaklarida sehrli raqamlar. – Toshkent: “Fan”.
2. Schimmel, A. (1993). The mystery of numbers. – Germany.
3. Menninger, K. Number words and number symbols. – New York.
4. <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/download/27886/28709/32085>
5. <https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/download/1753/1620/1702>
6. <https://britishnumbers.com/blog/why-are-certain-numbers-considered-lucky-in-the-uk/>

ASHURALI ZOHIRIYNING LINGVISTIK QARASHLARI

Omonova Barchinoy Eshmurod qizi
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiya fakulteti, 1-kurs
omonovabarchinoy705@gmail.com

Annotatsiya. *XX asr madaniyatimiz tarixidagi siymolardan biri bo‘lgan Ashurali Zohiriyning ilmiy me‘rosida tilshunoslikka oid asarlar salmoqli o‘rin tutadi. Ushbu maqolada o‘zbek jadidchilik harakatining ko‘zga ko‘ringan vakili Ashurali Zohiriyning lingvistik qarashlari ko‘rib chiqilgan. Tilshunoshning ilmiy-nazariy masalalarga bag‘ishlangan bir qancha maqolalari o‘rganilgan. Asosan, uning yozuv islohoti, o‘zbek punktuatsiyasi, til va imloga doir fikrlari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar. *maqola, yozuv, lingvistika, til, imlo, punktuatsiya.*

Abstract. *Works on linguistics occupy a significant place in the scientific heritage of Ashurali Zohiri, one of the figures in the history of our 20th century culture. This article examines the linguistic views of Ashurali Zohiri, a prominent representative of the Uzbek Jadid movement. Several articles of the linguist devoted to scientific and theoretical issues are studied. In particular, his thoughts on writing reform, Uzbek punctuation, language and spelling are analyzed.*

Keywords. *article, writing, linguistics, language, spelling, punctuation.*

Ashurali Zohiriyning o‘z davrining ijtimoiy- siyosiy faoliyati, salmoqli ijodiy merosi bilan xalqimizning istiqlool yo‘lidagi kurashi, yuksak madaniyat tarixida yorqin iz qoldirgan siymolardan biri sanaladi. Uning o‘z ilmiy, ma‘rifiy, publisistik, faoliyati bilan o‘zbek xalqi tarixida munosib o‘rin tutadi. Ashurali Zohiriy o‘zbek tilida birinchi bo‘lib “Imlo” darsligini yaratgan. Shuningdek, u yaratgan “Ruscha-o‘zbekcha” lug‘at, o‘z davrida o‘zbek tilida yaratilgan birinchi tarjima lug‘ati hisoblanadi. Ashurali Zohiriy taniqli tilshunos sifatida 1921- yili Til-imlo qurultoyida faol ishtirok etgan. Ashurali Zohiriyning lingvistik merosi ichida “Til-imlo” risolasi muhim o‘rin tutadi. Olim o‘zbek tilshunosligida birinchi bo‘lib, bosh harflar imlosini olib chiqishi, ularni amaliyotga tatbiq etishi imloga

qo‘shgan katta xizmatidir. 1923-yilning oktabr oyida bo‘lib o‘tgan O‘rta Osiyo xalqlar anjumanida o‘zbeklarning yangi alifbosini isloh qilish, imloni ishlab chiqish masalalari muhokama qilingan. Yig‘inda ishtirok etgan Ashurali Zohiriy Til-imlo va yozuv bo‘yicha o‘z fikr va mulohazalarini bayon etgan. Ushbu anjuman ishtirokchilarga uning fikrlari ma’qul kelgan. [Rahmatova Y.SH Bitiruv malakaviy ishi Toshkent 2013. 7-10 -bet]

1926-yil Bokuda bo‘lib o‘tgan Birinchi Butun Ittifoq turkologiya qurultoyida turkiy xalqlarning lotin alifbosiga o‘tishlari haqida qaror qabul qilingan. Ashurali Zohiriy maqolasida aytishicha: “Anjumada juda ko‘p muzokaralar bo‘lib o‘tdi. Ko‘pchilik bung‘a tarafdor bo‘ldi. O‘zbekiston bilan Qirg‘iziston qarshi turdi. Bizning yangi alifboni qabul qilmasligimiz birlik usulini buzushdir. Eski arab alifbosida Bosh harflarning yo‘qligi uning husni yaxshiligida emas, balki kamchiligidir”. Shuningdek, lotin alifbosiga o‘tilar ekan, bizga bosh harflar imlosi zarurligini ta’kidlaydi. Bosh harflarni qabul qilamaslik doir e’tirozlarga qarshi javob topib berdi. Yani bosh harflarni ishlatiladigan o‘rinlarini 4 guruhga bo‘ladi:

- 1) Jumla boshi.
- 2) Maxsus ismlar.
- 3) Jug‘rofiy ismlar.
- 4) Alohida hurmat ko‘rsatulg‘on mazmunlar.

Jumla boshida qo‘yilishining ahamiyati: a) mutolaa vaqtida gap tugab, yangi gap boshlanganini aniq ko‘rinib turadi. b) gaplarni o‘zaro bir-biriga qo‘shilib ketishini oldini oladi.

Maxsus ismlarga qo‘shilishining ahamiyati: a) tub joy, qishloq kishilarning oti oddiy so‘zlardan bo‘lur. Masalan “Bozor keldi” deyilsa, Bozor tushuniladimi? yoki Bozor ismli shaxs tushuniladimi? Shuningdek, yana kishi mutolaa qilayotgan vaqtida ham yangi jumlaning tez topishi uchun ko‘mak beradi.

“Bosh harflarni qabul qilish alifboni o‘rgatish bosmaxonada harf teruvchilarga qiyinchilik tug‘dirishi mumkin”-deb aytilgan e’tirozlarga

Yevropaliklarning yozuvlaridagi bosh harflarning qo‘llanilishini dalil sifatida keltirgan. Zero, bosh harflar ta’lim tarbiya jihatidan to‘g‘ri kelmaydi emas, balki bosh harfli kitoblar bolalarni o‘ziga jalb qiladi.[Zohiriy A. Ona tili // Sadoyi Farg‘ona – 1914]

Ashurali Zohiriyning tilshunoslikka qo‘shgan hissasi kattadir. U til uslublarini 3 guruhga bo‘ladi.

1 Jonli til.

2 Ilmiy til.

3 Adabiy til.

Ashurali Zohiriy fikricha, adabiy til hamma uchun tushunarli, jonli til eamamalum hudud aholisi uchun tushunarli hisoblanadi. Ilmiy til va adabiy tilning farqli tomonlari bor, lekin uslub jihatdan bir-biriga ancha yaqin. Shuningdek, o‘zbek shevasidan birini adabiy til sifatida tanlash kerakligini ilgari suradi. 1929-yilda Samarqandda bo‘lib o‘tgan konferensiyada ushbu fikrini himoya qiladi va Farg‘ona shevasini adabiy til sifatida olish kerakligini aytadi. [Tog‘ayev.T.M. Ashurali Zohiriy va uning tilshunoslik merosi :Filol.fanlari nomzodi ...diss. – Toshkent,2002.-56 b.]

Ashurali Zohiriy imlo masalalasiga ham katta e’tibor qaratgan. U o‘zbek tili imlosini 2 guruhga: savtiy(fonetika) va sarfiy(morfologiya) ajratadi. Olimning ta’kidlashicha, o‘zbek tili imlosining asosini aynan savtiy va sarfiy tashkil etadi. Shuningdek, harflarni qanday eshitsak shunday yozmaslik kerakligini, balki mamalum bir imlo qoidasi mavjud bo‘lishi lozimligini uqtiradi. Masalan “daraxt” so‘zidagi t jarangsiz harfini, jarangli d harfidek eshitsak yoki ushbu harfni muloqotda tushirib “darax” tarzida aytsakda, asliga muvofiq t tarzida yozishimiz kerakligini ta’kidlaydi. “Sarfiy birliklarni mahkam ushlash kerak. Zero imloviy xatoliklarning asosini sarfiy birliklar tashkil etadi”deb aytadi tilshunos. Ashurali Zohiriyning XX asr tilshunosligida qo‘shgan yana bir hissasi - bu uning

puntuatsiyaga doir qarashlari hisoblanadi. “Imlo” risolasining 3-bo‘limi ham aynan punktuatsiyaga atalgan va unda quyidagi tinish belgilar keltirilgan:

1. Ishorati nuqta .
2. Ishorati savol ?
3. Ishorati xitob va taajjub !
4. Ishorati nuqta va vaqf ;
5. Ishorati ko‘b nuqtalar
6. Ishorati vaqf ‘
7. Ishorati ostin-ustun nuqta :
8. Ishorati musoviy =
9. Ishorati qavsayn yoki tafsir ()
10. Ishorati naql <<>>
11. Ishorati chiziq -
12. Ishorati takzib (!)

13. Ishorati majhul (?) [Zohiriy A. Ona tili // Sadoyi Farg‘ona – 1914].

Ushbu tinish belgilar bugungi kunda qo‘llaniladigan tinish belgilardan farqlanmaydi. Balki, Ashurali Zohiriyning risolasida keltirgan tinish belgilar ular uchun asos bo‘lgan. Xulosa qilib aytganda, Ashurali Zohiriy o‘z davrining yetuk va zabardast vakillaridan biri bo‘lgan. U nafaqat millatini, balki o‘zbek tilini asrab qolish va rivojlantirish uchun katta hissa qo‘shgan. Shuningdek, u yozgan maqola, risola va lug‘at kitoblar bugungi kun tilshunosligi uchun zarur manba va asos vazifasini o‘tagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatova, Y., Sh. (2013). Bitiruv malakaviy ishi Toshkent. 7-10 - bet
2. Tog‘ayev, T., M. Ashurali Zohiriy lingvistik merosi disserttsiya. 2-bet
3. Tog‘ayev, T., M. (2020). Ashurali Zohiriy va uning tilshunoslik merosi. Nodirabegim nashriyoti Toshkent. 25-56bet

4. Zohiriy, A. (1914). Ona tili // Sadoyi Farg‘ona, 13-aprel

O‘ZBEK TILINING O‘RGANILISH BOSQICHLARI VA ANTROPOTSENTRIK TILSHUNOSLIK

Qo‘yliboyeva Hulkaroy Umidjon qizi
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 1-kurs
hulkarqoyliboyeva@gmail.com

Annotatsiya. Biz o‘zbek adabiy tilini uning tarixi bilan qiyoslab o‘rgansakgina, qanchalik boy ekanligiga amin bo‘lamiz. Negaki, u hozirgi ko‘rinishiga qadar bir necha bosqichlarni bosib o‘tgan. Qolaversa, o‘zbek tilida ijtimoiy ehtiyoj natijasida antropotsentrik (zamonaviy) tilshunoslik nazariyasi shakllanmoqda. Bundan ko‘rinib turibdiki, tilimiz hanuz rivojlanishda. Maqolaning maqsadi o‘zbek tili substansial (formal funksional) tabiati ma‘lum bir qirralarining hozirgi holati va tarixi farqlanishi nuqtayi nazaridan asoslab berishdan va uning yangi bo‘limlari bilan tanishishdan iborat.

Kalit so‘zlar. Tarixiy ildiz, turkiy til, diaxron, zamonaviy tilshunoslik, lingvistik qarashlar, turkologiya

Har qanday xalqning shakllanish va nomlanish tarixi juda murakkab jarayon va u, ko‘pincha, turli bahs-u munozaraga sabab bo‘ladi. Barcha xalq tarixini o‘rganishda bo‘lgan bu chigallik o‘zbek xalqi tarixiga ham tegishli. Chunki har bir xalq o‘z shakllanish tarixida boshqa turli-tuman xalqning, tili, madaniyati bilan bevosita munosabatda bo‘ladi. Biror xalq yoki millat, shubhasiz, o‘zaro til, madaniyat, mintaqa jihatidan yaqin bo‘lgan qavm-u qabilalarning birlashishi, oralaridagi farqning asta-sekin yo‘qola borishi, ularning til, madaniyat, mentalitet, mintaq, iqtisodiy va ijtimoiy munosabat asosida yaqinlashishi zaminida shakllanadi. U turli davrlarni o‘zida qamrab olgan. Shuning uchun ham tilni bosqichlarga bo‘lib o‘rganish maqsadga muvofiqdir. O‘zbek tilining o‘rganilish tarixini quyidagicha davrlashtirish mumkin:

1. XI–XIV asrlar (Qadimgi turkiy tilshunoslik).
2. XV–XIX asrlar (Eski turkiy tilshunoslik).

3.XX asrning boshidan XX asr 80-yillarigacha (formal o'zbek tilshunosligi).

4.XX asrning 80-yillaridan bugungi kungacha (substansial o'zbek tilshunosligi).

Qadimgi turkiy til davri barcha turkiy urug' va qabilalarning umumiy tili sifatida VI-X asrlarni o'z ichiga oladi. Qadimgi turkiy til kelib chiqishi va rivojlanishi jihatidan oltoy va xun tili davrlari bilan uzviy bog'langan. O'zbek tilining har tomonlama taraqqiyot topishi va adabiy til sifatida maydonga chiqishida qadimgi turkiy til katta hissa qo'shganini alohida ta'kidlash tabiiydir. Darhaqiqat, qadimgi turkiy til o'zbek va boshqa tillarning shakllanishiga asos bo'lgan. Ammo qadimgi turkiy tilning o'zi ham ma'lum taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan, shakllangan, ma'lum bir qolipga tushgan. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarga run, uyg'ur, moniy, brahma, sug'd, suryoniy yozuvida bitilgan obidalar kiradi. Run va uyg'ur yozuvlari turkiy xalqlarga xosdir. Ma'lumki, qadimgi turkiy til davri turkiy xalqlar tili, tarixiylikning ildizlarini bilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Buning natijasida hozirgi adabiy tilning qonuniyatlarini teronroq anglash imkoni yuzaga chiqdi. Ayniqsa, buni yanada oydinlashtirishda Mahmud Qoshg'ariy ayricha ahamiyatga ega. Mahmud Qoshg'ariy XI asrning O'rta Osiyolik filolog olimi va tilshunosidir. 1072-1074 yillar davomida arab tilida "Turk tili lahjalari"ni tuzgan. Mahmud Qoshg'ariy o'zining "Devoni lug'atit turk" asarida arab tilining ilmiy uslublari orqali yaratgan asari turk tilining rivojlanishi va shevalari haqidagi muhim va qimmatli manbadir. Turkiy urug' va qabilalar yashagan barcha yerlarni birma-bir o'rganib, ularning tillaridagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlaydi. Masalan, o'g'uz va qipchoqlar ayrim so'z va qo'shimchalar tarkibidagi "ch" va "g" undoshlarini tushirib, qoldirishini va shu xususiyati bilan ham turkiy xalqlardan farq qilishini izohlab beradi. Jumladan:

Turklar O'g'uzlar va qipchoqlar

Chumchuq Chumuq

Tamg‘aq Tamaq

Bu kabi misollar turkiy til tarixi va genezesini aniqlashda va solishtirishda juda asqatdi. Til xususiyatlariga ko‘ra turkiy tillarni guruhlariga tasniflash imkoniyatiga ega bo‘ldi. Mahmud Qoshg‘ariyning o‘zi bu haqida shunday deydi: “Puxta qo‘llanma bo‘lsin deb, har bir qabilaning o‘ziga xos xususiyatlariga qiyosiy qoidalar tuzdim...” Turkiy tillarni farqli belgilariga ko‘ra dastlabki ikki guruhga ajratadi: turklar (chigil, qoshg‘ar, arg‘u, barsog‘on, uyg‘ur), o‘g‘uz va qipchoq qabilalari tillari. “Devoni lug‘atit turk” turkiy tilshunos olim Mahmud Qoshg‘ariy tomonidan XI asrda yozilgan turkiy tillarning to‘liq lug‘atidir. Kitob turkiy tillar tarixida muhim o‘rin tutadi va turkiy tilshunoslik uchun muhim manba hisoblanadi. Qolaversa, Mahmud az-Zamaxshariy, Abu Hayyon al-Andalusiyning asarlari ham qadimgi turkiy tilshunoslik davrini rivojlantirishga salmoqli hissa qo‘shgan.

Eski o‘zbek tilshunosligining shakllanishi va taraqqiyotida buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Aloyi Binni Muhibiy, Mirzo Mehdixon kabilarning lingvistik qarashlari va asarlari muhim ahamiyatga ega. Jahon madaniyati tarixida katta obro‘-e‘tiborga sazovor bo‘lgan Alisher Navoiy ulug‘ mutafakkir adib, buyuk shoir va ulkan tilshunos olim sifatida eski o‘zbek adabiy tiliga asos solgan, uni shakllantirish va rivojlantirish ishiga juda katta hissa qo‘shgan. Allomaning buyuk xizmati shundan iboratki, u eski o‘zbek adabiy tilini keng ko‘lamda shakllantirdi, yanada sayqallashtirdi va mukammallashtirdi, uning geografik doirasini va xizmat qilish chegarasini kengaytirdi, bu tilda jahon adabiyotining xazinasiga durdona bo‘lib qo‘shilgan asarlar yaratdi, bu tilni o‘sha davrning eng mashhur tillaridan bo‘lgan arab va fors tillari darajasiga ko‘tardi. Alisher Navoiyning o‘zbek adabiy tili ravnaqi uchun kurash olib borishini Husayn Boyqaro doimo rag‘batlantirib turdi. Uning o‘zi ham shu tilda sevib ijod qildi. Ayniqsa, Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari bunda ayrica

ahamiyatga ega. Shoir unda soʻzning qanchalik muhim ekanligini alohida taʼriflab, uni dur bilan qiyoslaydi hamda insonning hayvondan ustun ekanligi ham uning soʻzida ekanligini aytib oʻtadi. Haqiqatan, biz hayvonlar soʻzi haqida fikr yuritib olishimiz, inson mantiq va nutq egasi ekanligidan dalolatdir. Bundan tashqari, „Muhokamat ul-lugʻatayn“ asarida turk tilining ayrim tillardan ustunligini alohida keltiradi. Keling, uni birgalikda tahlil qilaylik:

Turklarning yosh-u qarisi sart, yaʼni fors tilini yaxshi biladi, lekin sartlarning hech biri turk tilini mukammal oʻrgangan emas. Bu turk tilining mavqeyi pastligini anglatmaydi, bu sartlarning turk tilini oʻrganishga kuchlari, bilimlari yetmasligidan dalolat. Chunki, turk tili bir chamanzor boʻlib, uning gulini hamma ham uzib ololmaydi. Asarda keltirilishicha, turk tilida mavjud yuzta soʻz sarta tilida umuman mavjud emas, lekin bularning barchasiga kishining ehtiyoji tushadi. Masalan, inson qoshi va koʻzi oʻrtasidagi tana aʼzosi „qabogʻ“ deyiladi. Ammo bu tushuncha sartlarda mavjud emas. Alisher Navoiy asarida „gradunomiya“larga ham toʻxtalib oʻtadi: ingramoq, singramoq, siqtamoq, oʻkurmak kabi.

Shu oʻrinda aytib oʻtishim joizki, bugungi kunga kelib oʻzbek tilida ham ayrim tushunchalarga mos soʻzlar topilmaydi. Agar biz biron-bir soʻz topib, uning bugundan shu maʼnoni anglatishini ommaga yoya olmaymiz. Negaki, yuqorida taʼkidlab oʻtilganidek, til tarixiy jarayon orqali shakllanadi.

Tom maʼnodagi fan sifatida oʻzbek tilshunosligi XX asrning 20–30-yillarida shakllana boshladi va shu asrning oxirlariga kelib oʻzining yuqori choʻqqilaridan biriga erishdi. Bu davrda oʻzbek tilining ichki qurilishi zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida ishlab chiqildi va oʻzbek tilshunosligi zamonaviy jahon tilshunosligining bir boʻlagi sifatida shakllandi. Imlo qoidalari yaratilib, oʻrta, oʻrta maxsus va oliy maktab uchun bu tildan meʼyoriy darslik, qoʻllanma hamda ilmiy grammatikalar yaratildi. Tilshunoslikning bugungi mavjud barcha boʻlimlari boʻyicha koʻplab ilmiy-tadqiqot ishi vujudga keldi. XX asr oʻzbek tilshunosligining shakllanishida Abdurauf Fitrat, Gʻozi Olim Yunusov, Ulugʻ

Tursunov, E.D.Polivanov, Qayum Ramazon, Faxri Kamolov va Ayub G‘ulomovlarning xizmatlari katta.Ular o‘zbek tili ravnaqi uchun tilimizning qoidalarini tatarcha yoki usmoniycha qoida kitoblaridan emas,balki tilimizning o‘zidan olmoq kerakligini ta’kidlab,uni xalq og‘zida yurgan so‘zlardan,xalq adabiyoti bo‘lgan ertaklardan,maqollar va laparlardan yig‘ib olish lozimligini aytishdi.Qolaversa,imlo qoidalarini tuzatishga ham alohida to‘xtalib o‘tishdi.

Jadidlarimizning til masalasiga alohida e’tibor berishlari bejiz emas edi. Chunki til millatning asosiy belgilaridan biridir. Tabiiyki, tilsiz millat bo‘lmaydi. Shuning uchun ham bosqinchilar tilimizni o‘ldirmoq orqali millatni qaram qilishga harakat qilishdi,bunga qarshi chiqqanlarni esa ayovsiz jazolashdi. Cho‘lpon,Avloniy,Fitrat kabi ma’rifatparvarlar esa tilimiz ravnaqi yo‘lida halok bo‘lishdi.

XX asrning 80-yillaridan keyin tavsifiy tilshunoslik yo‘nalishi rivojlandi. Uning tahlil va tadqiq usullarida til va nutqqa alohida e’tibor qaratildi.. Shuning uchun ham mazkur yo‘nalishning qarashlarida goh an’anaviy, goh substansial tilshunoslik qarashlariga xayrixohlik kuzatiladi. (Ammo tilshunoslikning keyingi yillardagi umumiy xulosalari shuni ko‘rsatmoqdaki, lisoniy hodisalar va ularning nutqiy voqelanishi tahlillarida abstraksiyadan→bevositalikka, umumiylikdan→xususiylikka, mohiyatdan→hodisaga, imkoniyatdan→voqelikka, sababdan→oqibatga qarab harakatlanish, mulohaza qilish, xulosa chiqarish to‘g‘ri yo‘ldir.)

Antroposentrik tilshunoslik o‘zbek lisonshunosligi uchun nisbatan yangi, jahon tilshunosligi uchun esa kamida ikki yarim asrlik tarixga ega bo‘lgan yo‘nalish hisoblanadi. “Antroposentrizm” so‘zi yunoncha anthropos–odam hamda lotincha centrum–markaz ma’nosini bildiruvchi so‘zlar birikuvidan hosil bo‘lgan. Antroposentrizm termini dastlab qadimgi yunon falsafasining ”Inson koinot markazidir” degan g‘oyani ilgari suruvchi qarashiga nisbatan qo‘llanilgan bo‘lib, bu g‘oya, ayniqsa, o‘rta asrlarda Yevropada keng tarqaldi. Antroposentrik

paradigmaning shakllanishi til egasi – so‘zlovchi shaxs omilini tadqiq etish bilan bog‘liq. So‘nggi yillarda dunyo tilshunosligida tilni undan foydalanuvchi shaxsning nutqiy faoliyati, ruhiyati, ijtimoiy holati, yoshi, jinsi kabilar bilan bog‘liq holda o‘rganishga, tilning inson nutqiy faoliyati jarayonida kuzatiluvchi funksional imkoniyatlari tadqiqiga jiddiy e‘tibor qaratilmoqda. Buning natijasida o‘tgan asrning oxirida tilni shaxs omili bilan bog‘liq holda o‘rganish metodologiyasiga asoslangan va o‘ziga xos tahlil usullariga ega antroposentrik tilshunoslikning turli yo‘nalishlari ajralib chiqdi. Zamonaviy tilshunoslik paradigmasining nazariy-kognitiv tadqiqotlari hozirgi davr sharoitida dolzarb bo‘lib bormoqda va zamonaviy ilmiy tadqiqot ishlarining asosiy shartidir. Tilni dialektik hodisa sifatida ko‘rib chiqishga asoslangan antroposentrik tadqiqot ishlari, tilning inson mohiyatiga, uning fikrlash qobiliyati va turmush tarziga ta’sirini aniqlashga va aksincha, insonning tilga ta’sirini aniqlashga qaratilgan. tilda inson omilini aniqlash. Dunyoni idrok etish va real dunyoni anglash vositasi sifatida har bir xalqning orttirgan tajribasi hozirgi paytda zamonaviy ilmiy sohalarning: "til va idrok", "til va etnos" ning fanlararo xarakterini tasdiqlovchi boshqa ilm-fan sohalari bilan o‘rganilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdushukurov, B. (2019). Qadimgi turkiy til. "NAVOIY UNIVERSITETI" nashriyot-matbaa uyi.
2. Mengliyev, B. (2020). Hozirgi o‘zbek tili (Kirish, fonetik sath, leksik-semantik sath). Toshkent.
3. Nurmonov, A. (2002). O‘zbek tilshunosligi tarixi. Toshkent-O‘zbekiston.
4. Alisher Navoiy (2014). Muhokamat ul-lug‘atayn (Ikki til muhokamasi). "Til va adabiyot ta’limi" kutubxonasi.
5. Sayfullayeva, R., Abduzalova, M., Mamadaliyeva, S., Yuldasheva, N. (2020). Tilshunoslikka kirish.

KOREYS TILI VA ALIFBOSINING KELIB CHIQISH TARIXI

Qudratova Ra'no Shovkat qzi
Oriental universiteti, “O‘zbek va sharq
tillari fakulteti 2-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar – Jumayeva Mohira
mokhira2205@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada koreys tili hamda yozuvining paydo bo‘lish va shakllanish bosqichlari atroflicha tahlil etilgan bo‘lib, bu jarayonda tahlil va sintez metodlaridan keng foydalanildi. Xususan, tadqiq etilayotgan mavzu yuzasidan olib borilgan ko‘plab ilmiy ishlar davrlarga ko‘ra hamda manbalarning ishonchliligiga ko‘ra ajratilgan holda o‘rganilib, so‘ngra to‘plangan ma‘lumotlar asosida umumiy xulosalar berildi. Biror tilni o‘rganish uning paydo bo‘lish va rivojlanish tarixini o‘rganish bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu tadqiqot mavzusining qanchalik dolzarb ekanligini anglatadi.*

Kalit so‘zlar. *hieroglif, xanja, idu yozuvi, Qirol Sejong, Tangun, Koryo, diniy oqimlar.*

Abstract. *This article provides a thorough analysis of the emergence and development stages of the Korean language, employing analysis and synthesis methods extensively throughout the process. In particular, numerous scholarly works on the topic were studied based on historical periods and the reliability of sources. Based on the collected data, general conclusions were drawn. Learning a language is closely connected with studying its origin and developmental history, which highlights the relevance of this research topic.*

Keywords. *hieroglyph, Hanja, Idu script, King Sejong, Dangun, Goryeo, division, religious movements.*

Til jamiyatda paydo bo‘lganidan boshlab, hamisha ijtimoiy harakterga ega bo‘lib, kishilarning ijtimoiy mehnat jarayonida yuzaga kelgan o‘zaro aloqa

bog‘lash, fikr almashishga xizmat qiluvchi vositadir. Shu bilan bir qatorda, u ham millatning ma’naviy qiyofasini, ham o‘zligini ifoda etuvchi muhim ramzlardan biri, insoniyat tafakkurining bebaho ko‘zgusi hamdir. Har bir tilning dunyoga kelish sabablari, shakllanish hamda taraqqiy etish tarixi bo‘lgani kabi, koreys tilining ham o‘ziga xos kelib chiqish tarixi va dialektikasi bor. Koreys tili boshqa tillarga nisbatan ancha keyingi davrlarda o‘rganila boshlandi. Koreys tilining tarixiy negizlarini o‘rganishga, xususan, quyidagi omillar sabab bo‘lgan.

Hozirgi kunda yurtimizda koreys tilini o‘rganishga qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Yoshlar esa bu tilni o‘rganish qiyin emasligini ta’kidlashmoqda. Koreys tilini o‘rganish uchun faqatgina tilning o‘zini, ya’ni grammatikasi, leksikasini o‘rganibgina qolmasdan, uning tarixiga ham nazar solish kerak. Koreya tarixini o‘rganish tilni yanada mustahkamlashga yordam beradi.

Koreya ko‘p asrlar davomida Xitoyning mustamlakasi bo‘lgan. Bu koreys tilining tarixiy negizlarini o‘rganishga bo‘lgan birinchi sabab bo‘lsa, ikkinchi muammo esa, XV asrgacha, ya’ni, to qirol Sejong alifboni ixtiro qilgunga qadar, koreyslarning o‘z shaxsiy yozuvlari bo‘lmaganligidadir.

Koreys yozuvi — Xangil (한글) deb ataladi. Koreys tili eng qadimgi tillardan biridir. Lingvistik va etnografik tadqiqotlar natijasi shuni ko‘rsatdiki, koreys tili Ural-oltoy tillari oilasiga mansubdir. Bu oilaga turk, mo‘g‘ul, tibet, venger, o‘zbek, fin va boshqa tillar kiradi.

Koreys tili – Sharqiy Osiyoda qadimdan mavjud bo‘lgan tillardan biri hisoblanadi. Koreys tilining kelib chiqishi borasida turli fikrlar mavjud bo‘lib, ba’zilar uni Oltoy tillar oilasiga mansub deb bilsa, boshqalar mustaqil til sifatida qaraydi. Tilshunoslar orasida bu masalada aniq faktlar mavjud emas.

Xangil (birinchi nomi Xunmin Chonim – Xalqni o‘qitish uchun to‘g‘ri tovushlar) paydo bo‘lguncha, *Venyan* - xitoy tilining adabiy yozma turlaridan bo‘lgan Xanmun (한문) rasmiy yozma davlat tili vazifasini o‘tagan. Xitoy

ierogliflarining katta miqdorini bilishni talab qilgani uchun bu tildan jamiyatning faqatgina oliy va o'rta qatlamlari foydalanar edi. Bundan tashqari xitoy ierogliflarining koreyscha o'qilishi xitoychaga muvofiq bo'lmagan, ularni ishlatishda tartibsizlik mavjud bo'lgan: yagona talaffuz me'yorlari mavjud bo'lmaganligi sabab xitoy ierogliflari tartibsiz qo'llangan va ularning talqini turlicha bo'lgan.

Koreys tilining o'zi esa xalq og'zaki tili maqomiga ega bo'lib, muloqotning asosiy vazifasini bajargan. Ammo, bu tilda sodda va oson yozma shakl bo'lmagan. O'rta qatlam vakillari idu (koreys tili so'zlari va grammatik konstruksiyalarini yozish uchun tanlangan ierogliflar tizimi) yozuvidan foydalanganlar. Ammo yozuvning bu turi koreys tilini yozuvda to'liq ifoda eta olmagan, bundan tashqari u murakkab ham edi. Aholining turli guruhlar yozuvning ikki turidan foydalanganligi sabab vujudga kelgan noqulaylik va qirolning xitoy ierogliflarining o'qilishi va talqinini tartibga solishga intilishi uni yozuvning yangi va unikal shaklini ishlab chiqishiga turtki bo'ldi. Xunmin Chonim yoki Xangil aynan shu vazifani bajardi.

1446-yilda e'lon qilingan qirol buyrug'ining Xunmin Chonimga kirish so'zida buyuk qirol Sedjonning so'zlari yozilgan: “Mamlakatimizda nutq tovushlari xitoydan farqli ravishda yozma belgilari bilan kerakli darajada ifodalanmaydi. Shuning uchun omi insonlar ichida o'z fikrlarini yozma ravishda ifoda etmaydiganlar ko'p. Aynan shu masala bo'yicha qayg'urib men 28 ta belgi yaratdim. Insonlar ularni oson egallashlarini va har kuni qulay ravishda foydalanishlarini istardim”.

Chon Indji yozgan Xunmin Chonimga so'zboshida quyidagilar ta'kidlangan: “Xorij mamlakatlarining tillarida ham tovushlar bor, ammo ular uchun yozuv belgilari mavjud emas. Xitoy yozuvlarini o'zlashtirib, ulardan foydalanishga o'rgandilar. Ammo bu yumaloq joyga to'rtburchakning moslashtirish kabidir”.

Idu belgilari ma'lum tartibga ega emas, ular koreys nutqining mingdan bir ma'nosini ham bera olmaydi. Bu ikki hujjatda qirolni Xangilni yaratishga intilishini sabablari aks ettirilgan.

Koreyada ham koreys tilining oltoy tillari bilan muvofiqligini o'rganish muhim masalalardan hisoblangan. Ushbu jarayon Koreya Yaponiyaning mustamlakachaligidan ozod bo'lganidan keyin (15 avgust, 1945 yil), aniqrog'i XX asrning 60 - yillaridan boshlangan. Mashhur koreys tilshunoslaridan biri Li Gi Mun o'zining “Koreys tilining rivojlanish tarixidan” nomli kitobida koreys tili qadimgi Koreya hududlarida istiqomat qilgan qabilalar tili Puyo va Xan tillarini o'zida mujassamlashtirganini alohida ta'kidlab o'tgan.

Qadimgi koreys tilini tom ma'noda ikkiga ajratish mumkin: shimoliy puyo hamda janubiy xan. Birinchi guruh tilida Manchjuriya, Shimoliy Koreya hududlarida istiqomat qilgan qabilalar so'zlashgan bo'lsa, xan tilida Janubiy Koreyada istiqomat qilgan qabilalar so'zlashgan. Ular keyinchalik uch xonlik davlati, ya'ni, Chinxan, Maxan, Pyonxan davlatlariga asos solishgan. Tilshunoslikda qiyosiy tahlil yoki qiyosiy tadqiqotlar bugungi kunda fanda (masalan solishtirish, qiyoslash) deyiladi.

O'zbek va koreys tillari tarixan bir xil tillar oilasiga mansubdir. Ushbu masalaga bag'ishlangan asarlar Aalto, Ko Song Mu, Poppe, Ramsted, Rosny va boshqalarning ishlarida o'z aksini topgan. So'nggi yillarda o'zbek va koreys tillarini qiyosiy o'rganish sohasida maxsus ishlar ham mavjud.

Koreys tilning kelib chiqishi borasida turli miqlar ham mavjud. Misol qilib aytadigan bolsak, Xangilni aslida qirol emas, sirli monaxlar yoki xitoylik olimlar yaratgani haqidagi qarash. Biroq tarixiy hujjatlar va arxeologik dalillar bunday fikrlarni rad etadi. Hunmin Chonim kitobida yozuvning yaratilishiga bevosita qirolning o'zi rahbarlik qilgani aniq ko'rsatilgan. Yana bir mashhur miqlardan biri – Xangil yozuvi xitoy ierogliflaridan ko'chirib olingan. Aslida, Xangil tizimi

fonetik jihatdan tubdan farqli bo‘lib, bu koreys xalqining mustaqil tafakkuri va madaniyatining mahsuli ekanini isbotlaydi. Lekin xitoy mustamlakachilik qilgan davrda xitoy sanoq sonlari va ba’zi bir so‘zlar xanjadan olingan: **도서관, 일 등**.

Koreys tili va yozuvi nafaqat tilshunoslar, balki tarixchilar va madaniyatshunoslar uchun ham muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Xangil yozuvi o‘zining sodda va mantiqli tuzilishi bilan dunyodagi oson yozuv tizimlaridan biri sanaladi. Bugungi kunda u Koreya xalqining faxri va milliy merosi hisoblanadi

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, koreys tili tarixi uzoq tarixiy jarayonni bosib o‘tgan. Uning rivojlanishida xitoy tilining o‘rni ham beqiyos. Bugungi kunda koreys yozuv tizimi Hangilning rasman qabul qilinishiga qadar koreys xalqi Idu, Xanmun kabi yozuv turlaridan foydalangan. Yozuvning Kugyol, Hyanchal kabi ko‘rinishlari ham mavjud bo‘lib, har bir yozuv tizimi ma’lum bir vazifani (adabiyot na’munalarini yaratish yoki davlat tilida ish yuritish kabi) bajargan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. K
im Chun Sig, Koreys tili grammatikasi. –Toshkent: KOICA, 207:175
2. K
im Jong Suk, Pak Dong Ho. (2005). Koreys tili grammatikasi. 1 qism. –Seul.
3. M
ichael, J., Sethning, A. (2024). Concise History of Korea: From Antiquity to the Present (4th Edition, 2024)4-nashri. Rowman & Littlefield Publishers, 1bob, B- 6-12.
4. X
an, V., S. (2013). Koreya tarixi, Toshkent, «Baktria press».

5. А
лпатов, В., М. (1992). Лингвистическое наследие Н. Поппе // ВЯ, №3.
Джарылгасинова, Р., Ш. (1992). Когурёсцы:119-125
6. Д
жарылгасинова. (1979). Этногенез и этническая история корейцев(«Стела
Квангэтхо-вана») – М.,Наука
7. Х
олодович, А., А. (1986). Этногенез и этническая история корейцев («Стела
Квангэтхо-вана») – М.,Наука.

RUSCHA VARVARIZMLARNING O‘ZBEK TILIDAGI MUQOBILLARINI QO‘LLASH

*Qurbonboyeva Shahzoda Anvarjon qizi,
ToshDO‘TAU OTAT, 2-kurs
qurbonboyevashahzoda006@gmail.com*

Ilmiy rahbar: f.f.d, prof, Marg‘uba Abdullayeva

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tilimizdagi ruscha varvarizm so‘zlarni ishlatmaslik, tarixiy so‘zlarni, milliy so‘zlarni ommalashtirish, o‘zbek tilidagi so‘zlarni soddalashtirish, qulaylik yaratish haqida so‘z yuritiladi.*

Kalit so‘zlar. *milliy til, varvarizm, o‘lik til, ma‘rifat, millat, galochka, to‘g‘ri belgisi, mehrob, ordona qosin, andi.*

Abstract. *This article discusses avoiding Russian barbarisms in our language, popularizing historical and national words, simplifying Uzbek words, and creating convenience.*

Keywords. *national language, barbarism, dead language, enlightenment, nation, checkmark, correct sign, mihrab, ordona qosin, andi.*

Yillar mobaynida ma‘rifat uchun kurashgan, o‘z jonini qurbon qilib bo‘lsa ham millat bolalariga ta‘lim-tarbiya berish harakatida bo‘lgan jadidlarimiz Behbudiy, Fitrat, Abdulla Avloniy, Munavvarqori, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy jamiyatda milliy ongni shakllantirish, o‘zlikni anglash, milliy g‘ururni rivojlantirish, milliy tilga hurmat g‘oyalarini shakllantirish har birimizning burchimizdir. Birinchi Prezidentimiz Islom Abdug‘aniyevich Karimov bejizga ona tilimizni: “Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili- bu millatning ruhidir, deya e’tirof etmagan. Fitrat ham “Bizning juda boy, chiroyli tilimiz bor, bu tilda ifoda etib bo‘lmaydigan fikr-tuyg‘u yo‘q”, - deb ta’kidlagan.

Hozirgi kunda oramizda milliy tilimizdan foydalanish o‘rniga ruscha varvarizm so‘zlardan foydalanish avj olgan. Yoshlarning nutq madaniyati nihoyatda pasaygan. Na sof o‘bekcha, na ruscha gapirmaydi. Nutqida rus tili

soʻzlarini oʻzbek tiliga qorishtirib gapiradi. Nutqida koʻplab ruscha soʻzlarni qoʻllaydi. Masalan, *“mejdu prochim”*, *“toest”*, *“chtobi”*, *“neudobniy”*, *“zato”*, *“yesli cho”*, *“karochi”*, *“tak”*, *“takchto”*, *“prosta”*, *“kistati”*, *“prichom”*, *“bagatiy”*, *“krasavchik”*, *“krutoy”*, *“krisa”*, *“tupoy”*, *“comfortniy”*, *“daje”*, *“obshiy”*, *“dalshe”*, *“pachti”* v.h.k. Tilimizda bu soʻzlarning oʻrniga ularning muqobilini koʻplab topsa boʻladi. “Mejdu prochim” soʻzining oʻrniga lugʻat boyligimizdagi “eʼtiboringiz uchun” soʻzini, “toest” soʻzining oʻrniga “bu, shu, shuningdek, yaʼni” soʻzlarini, “kistati” soʻzining oʻrniga “aytmoqchi”, “karochi” soʻzining oʻrniga “qisqasi, xullas”, “prichom” soʻzining oʻrniga “va”, “neudobniy” soʻzining oʻrniga “noqulay, qulay emas” kabi soʻzlarni qoʻllashimiz oʻrinli. Millat farzandlarini oʻz ona tiliga hurmat ruhida tarbiyalash kerak. Hozirgi kunda jamiyatda oʻz tiliga boʻlgan hurmat past, deyarli yoʻq, desak ham boʻladi. Qanday millat borki, oʻzini oʻzi hurmat qilmaydigan, oʻz qadrini bilmaydigan? Shubhasiz, bu oʻzbeklar! Masalan, Toshkentdagi binolarga, koʻcha nomlariga qaraylik, oʻzimizning chiroyli, boy tilimiz turganda boshqa til lugʻatlaridan foydalanamiz. Chet eldan nimadir kirib kelsa, ular qanday nomlagan boʻlsa oʻsha holicha oʻzlashtirib qoʻya qolamiz, bir yangilik kiritmaymiz, tayyorni koʻchirib qoʻya qolamiz. Sovet davridan beri Oʻzbekiston aholisiga ruslar ham oʻrnashgan. Ular oʻzbek tilini tushunishadi ham, kerak boʻlsa gapira oladi ham. Ammo oʻzining ona tiliga boʻlgan hurmati tufayli oʻzbek tilida savol berishmaydi, oʻzining ona tilida savol beradi. Biz oʻzbeklar boʻlsa ruscha savol berishsa, ularga ruscha javob qaytaramiz. Nimaga endi biz Oʻzbekistonda turib ularga ruscha javob berishimiz kerak. Kerak boʻlsa ular oʻzbek tilida gapirsin. Biz oʻzbeklar Rossiyaga borib ruslardan oʻzbekcha gapirib narsa soʻramaymiz-ku, rus tilida soʻraymiz. Bu ham bizni oʻz tilimizga hurmatimiz yoʻqligining bir koʻrinishi. Hozirgi yoshlar chet tillarini oʻrganishga mukkasidan ketgan. Bu yomon emas, lekin oʻzga tillarni oʻrganishdan oldin oʻz ona tilini oʻrganishi zarur. Hatto, baʼzi yoshlarda oʻzbek tilini nimaga kerak, oʻrganishni nima foydasi bor deganlar ham yoʻq emas.

Ularning o‘z ona tiliga shu darajada befarqligi siz-u bizning aybimiz. Agarda maktablarda o‘quvchi yoshlarni ona tiliga hurmat, milliy g‘urur, milliy go‘ya ruhida tarbiyalaganimizda edi, balki bu darajada ma‘rifatsizlik yuzaga kelmagan bo‘larmidi!? Talabalardan, o‘quvchilardan nimaga o‘liy ta‘limga o‘qishga kirding, o‘qishdan maqsad nima deb savol berilsa, aksariyati, yaxshi maosh, ota-onamning xohishi, pul topish deb javob berishadi. Vaholanki, millat ma‘rifati uchun jon kuydurgan jadidlarimiz jamiyat foydasi uchun o‘z moddiy mablag‘larini ketkizib bo‘lsa ham jamiyatga foydam tegsin, yoshlar ilmi bo‘lsin deb maktablar, teatrlar ochishgan, gazeta, jurnallar nashr qilishgan, ular chet elga pul topish uchun emas, o‘z xalqiga ilm-ma‘rifat olib kelish maqsadida borishgan.

Bugungi kunda o‘zlashma so‘zlardan shunchalik ko‘p foydalanamizki, ba‘zida shu o‘zlashma so‘zlarni muqobilini topa olmay qolamiz. Maktablarga borib yokida xalqni ichiga kirib suhbat o‘tkizilsa, kundalik hayotda ishlatadigan so‘zlarini o‘zbekcha muqobilini so‘rasangiz bilishmaydi. Masalan, mehrob, ordona qosin, andi kabi so‘zlar hozirgi yoshlar uchun notanish. Bu ketishda tilimizdan ayrilib qolamiz, tilimiz o‘lik til holiga kelib qoladi. Hozirdan buni oldini olmasak, ertangi avlod o‘zbek tilini mohiyatini anglamaydi. Milliy til, millat yo‘qolib ketadi. O‘zini o‘zi hurmat qilmagan xalqni boshqa millatni oldida hurmati bo‘ladimi?!

Muxtasar qilib aytganda, tarixiy so‘zlarni, milliy so‘zlarni ommalashtirish, o‘zbek tilidagi so‘zlarni soddalashtirish, qulaylik yaratish kerak. Masalan, instagramda mashhur blogerlar, vaynerlar profilida “galochka”si bor. Shu galochka so‘zni o‘zbekcha muqobili “belgi” yoki “to‘g‘ri belgisi” deb nomlangan, lekin hech kim buni “to‘g‘ri belgisi” deb ishlatmaydi, yokida testlarni tekshirishda qo‘yadigan to‘g‘ri belgisini shu nom bilan aytishmaydi, “Ptichka” deyishadi. Bu so‘zlar “to‘g‘ri belgisi” deyishga qaraganda qulayroqda, shuning uchun o‘zbek tilida ham bitta so‘zga teng keladigan birorta so‘zni qo‘yib qulaylik yaratilsa maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurauf Fitrat. (1993). “Tilimiz” maqolasi «Fitna san’ati». 2-kitob, «Fan» nashriyoti, Toshkent.
2. “Til islohotida bir asrda nimalar o‘zgarmadi?
<https://oyina.uz/uz/article/2584>
3. Ожегов, С., И., Шведовой, Н., Ю. (2010). Толковый словарь русского языка. - М.

TINISH BELGILARINING MATN SEMANTIKASIGA TA'SIRI. MATN TUZILISHIDA UNDOV BELGISI ORQALI HISSIY FON YARATISHNING USULLARI

Qurbonova Roza Shamsidinovna

ToshDO 'TAU Noshirlik ishi yo'nalishi, 3-kurs

rozashams97@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada tinish belgilarining ma'noni anglashdagi o'rni va ular vazifasi, qo'llanish sabablari, aynan undov tinish belgisidan foydalanish sababi hamda undov belgisining boshqa sohalarda qo'llanish vaji, tinish belgilarin to'g'ri foydalanish orqali matn mazmunini, ma'nosini yaxshilash, anglatish haqida misollar bilan olimlar fikri bilan malumotlar yozilgan.

Kalit so'zlar: Tinish belgisi, punktuatsiya, undov, ma'no, mazmun, gap, gapning mazmun mohiyati.

Abstract. The article contains information on the role of punctuation marks in understanding the meaning and their function, the reasons for their use, the reason for using the exclamation mark and the reason for using the exclamation mark in other areas, and examples of how to improve the content and meaning of the text through the correct use of punctuation marks, along with the opinions of scientists.

Keywords. Punctuation mark, punctuation, exclamation, meaning, content, sentence, content essence of the sentence.

Аннотация. Статья содержит информацию о роли знаков препинания в понимании смысла и их функции, причинах их использования, причине использования восклицательного знака и причине использования восклицательного знака в других областях, а также примеры того, как улучшить содержание и смысл текста посредством правильного использования знаков препинания, вместе с мнениями ученых.

Ключевые слова: *Знак препинания, пунктуация, восклицание, смысл, содержание, предложение, содержательная сущность предложения.*

Tilimizda 10 ta tinish belgisi mavjud bo‘lib, biz ulardan gap mazmunini ochib berishda ishlatamiz. Ma’noni kuchaytirish uchun foydalanamiz.

Tilshunoslikda punktuatsiya termini tinish belgilarining ishlatilishi haqidagi qonun-qoidalar majmui va tinish belgilarining o‘ziga nisbatan ishlatiladi. Punktuatsiya (lotincha punktum - nuqta) tilshunoslikning mustaqil bo‘limi sifatida tinish belgilari tizimi va ularning qo‘llanish qonun-qoidalarini o‘rganadi. Punktuatsiya qoidalari va me’yorlarini bilish esa yozma fikrni aniq va to‘g‘ri, mantiqli va ifodali, ravon va tushunarli hamda maqsadga muvofiq bayon qilishda muhimdir.

Tinish belgilarining asosiy vazifasi yozuvda ifodalanadigan nutqning fikriy bo‘linishini, gapning qanday qismlarga ajralishini va u bo‘laklarning o‘zaro munosabatlarini ko‘rsatishdan iboratdir. Bundan tashqari, tinish belgilari qo‘shimcha ma’no bo‘yoqlarini ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Bunda ular nutqning biror bo‘lagi yoki gap qanday mazmun anglatganini ifodalash uchun ishlatiladi. Shunday holatlar bo‘ladiki, tinish belgilari o‘rning o‘zgarishi yoki o‘z o‘rnida ishlatilmasligi gap mazmunini butunlay o‘zgartiradi.

Biz undov tinish belgisiga to‘xtalsak, undov vazifasiga ko‘ra gap o‘xirida keladi. Gap oxirida qo‘llanuvchi tinish belgilarining umumiy xususiyatlari sifatida quyidagi fikrlarni aytish mumkin: 1) gapning tugallanganini ko‘rsatadi; 2) gapda qanday mazmun ifodalanganini bildiradi; 3) gapning tugallanish chegarasini, mazkur gapning keyingi gapdan ajralishini ko‘rsatadi; 4) ular gap oxiridan boshqa o‘rinlarda ishlatilganda boshqa vazifa bajaradi va ayrim maqsadlar uchun ishlatiladi. Gap oxirida qo‘llanuvchi tinish belgilarining umumiy va o‘xshash xususiyatlarga ega bo‘lishiga qaramay, muayyan gapda qanday ma’no munosabati ifodalanayotganligini bildirishi jihatidan o‘zaro farqlanadi. Masalan, nuqta xabar mazmuni, so‘roq belgisi so‘roq mazmuni, undov belgisi esa gapdan buyruq,

tashviq, his-hayajon mazmuni ifodalanishini ko‘rsatadi. Nuqta, so‘roq va undov belgilari gap o‘rtasida ham qo‘llanishi mumkin, biroq bunda ular yuqoridagi asosiy funksiyasini bajarmaydi, balki boshqa vazifa uchun xizmat qiladi.

Undov qo‘llanish usuliga ko‘ra, yakka va takror (qo‘sha) qo‘llanuvchi tinish belgilariga kiradi va tuzilishiga ko‘p tarkibli tinish belgilariga kiradi.

Tinish belgilarining asosiy vazifasi nutqning mazmunini bo‘linishini ko‘rsatish, shuningdek, gapning sintaktik tuzilishi va ohang jihatini aniqlashga yordam berishdir. Ilmiy manbalarda tinish belgilari vazifasiga ko‘ra uch guruhga bo‘lib o‘rganilgan. Chegarolovchi, ayiruvchi va murakkab vazifali tinish belgilar. Ayiruvchi tinish belgilar tarkibida undov ham bor. Ayiruvchi tinish belgilar matn qismlarini bir-biridan ajratishga xizmat qiladi ekan. Undov belgisi — gap oxirida qo‘llanadigan, ikki elementli tinish belgisi (!). Yozma nutqda, ayniqsa, badiiy asarlarda turli tuyg‘ular, holatlar, har xil emotsionalliklarni ifodalashda Undov belgisining roli katta. Undov belgisi, asosan, undov va buyruq gaplar oxiriga qo‘yiladi. Bunda u muayyan gapning emotsional yoki qat’iy buyruq ma’nosiga ega ekanligini, tugallanganligini, boshqa gaplardan chegaralanish nuqtasini ko‘rsatadi. Undov belgisi o‘zbek tiliga rus tili orqali kirib kelgan. U o‘zbek yozuvida 20-asrning boshidan — dastlab "Turkiston viloyatining gazetasi"da 1901-yildan, keyinchalik boshqa bosma asarlarda muntazam qo‘llana boshlagan

Undov belgisi quyidagi hollarda qo‘llanadi:

1. His-hayajon gaplardan keyin.

Masalan, Ko‘klamoyim, ko‘kingdan ber bir chimdim!

2. Undov so‘zlar bir gapga teng bo‘lganda.

Masalan, Ofarin! – dedi Ochil bobo.

3. Undalmalar alohida ta’kid bilan aytilganda.

Masalan, She'rim! Yana o'zing yaxshisan!

4. Ritorik - javob talab qilmaydigan so'roq gaplar gaplardan keyin so'roq belgisi bilan qo'shaloq tarzda qo'llanadi.

Masalan, Aytgil, do'stim, nima qildik vatan uchun?!

O'ta kuchli hayajon bilan aytilgan gaplar oxiriga undov belgisi qo'shaloq tarzda (!!!) qo'llanadi.

Masalan, Yovuzlik Yer yuzidan butkul yo'qolsin!!!

Uslubiy bo'yog'i bor bo'lgan so'zlardan nutqda his-tuyg'ulami, so'zlovchining voqelikka nisbatan salbiy yoki ijobiy munosabatini ifodalash maqsadida foydalaniladi. Masalan: Mamlakat bizlarga ishonsin! Biz shalvirab ishnixurjun qilaylikl... (Uyg'). Tursang-chi, muncha shalpayasanl (H.SH.).

Bu misollarda bo'shashmoq leksemasi o'rnida shalviramoq va shalpaymoq so'zlari qo'llangan va shu so'zlarning mazmun planidagi uslubiy bo'yoqlar («kinoya», «mazax», «kesatiq» semalari) hisobiga nutqda ekspressivlik ta'minlangan.

Undosh tinish belgisining vazifalari haqida fikrlar:

1. Undov gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi:

Buni qarang, unashtirishni to'y deb yursa-ya! Qo'ying, domlasi, hozir unashtirishdan ham aynidim! Vaqt-soati yetganda bo'lar! Vaqt-soati yetganda, kuyovni o'zingiz topasiz! To'yga o'zingiz bosh bo'lasiz! (A.Qahhor)

2. Tarkibida emotsionallikni kuchaytiradigan qanday, qanchalik, qanaqa, naqadar, muncha, bunchalik kabi so'zlar mavjud bo'lgan gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi:

Yashash qanday yaxshi, tag'in shunday katta, go'zal shaharda!
(O'.Umarbekov)

Qara, u qanday yaxshi yigit! (O'.Umarbekov)

Hayot! U naqadar murakkab va naqadar ulug'! (O'.Umarbekov)

Bu yo'l naqadar ulug', sehrli va muqaddasdir! (U.Hamdani)

Chand bibi Humoyunga tegmasdan oldin qanchalik sho‘x va quvnoq edi!
(P.Qodirov)

Muloyim qo‘llarda ivib, suvga aylangandan keyin go‘zal ko‘zlarning
supasida yonboshlashni muncha yaxshi ko‘rar ekan bu ko‘kat! (Cho‘lpon)

Ohanrabongiz bunchalik zo‘r bo‘lmasa! (E.A’zam)

3. Emotsionallik darajasi kuchli bo‘lgan ritorik so‘roq gaplar oxiriga ba’zan
undov belgisi qo‘yiladi:

Ona o‘z bolasiga yomonlikni ravo ko‘radimi! (A.Qahhor)

4. Buyruq, talab, undash mazmuni emotsional shaklda buyruq maylidagi fe‘l
yoki boshqa vositalar orqali ifodalangan buyruq gaplar oxiriga undov belgisi
qo‘yiladi:

Shukur qiling! Sevining! Mundoq bir kuling! Kulimsirang! Iljaying!
(Cho‘lpon)

Baxt xususida uni yanglishtirmang! Yanglishtirmang qiz bechorani!
(A.Qahhor)

Qizingizning baxtini birovlarining ostonasidan qidirmang! (A.Qahhor)

Oyijon, qani, bu yoqqa! (S.Ahmad)

5. His-hayajon intonatsiyasi bilan talaffuz qilingan nominativ gaplar oxiriga
undov belgisi qo‘yiladi:

Favqulodda manzara! (Kitlar osmonda uchib ketayotgan turnalar kabi o‘tkir
uchburchak hosil qilib suzib borishar edi.) (Ch.Aytmatov)

Ana turmush! Ana kuyov-qayliq! (Poshshaxon bilan Sultonxon qayliq
bo‘libdimi?) (Cho‘lpon)

Shunday go‘zalga musht ko‘tarish! (O.Yoqubov)

Ammo bu og‘riq, bu xo‘rliklarga chidamoq! (E.A’zam)

6. Murojaat obyektini ko‘rsatuvchi, ya’ni vokativ gaplar odatda
emotsionallikka ega bo‘ladi va ular oxiriga undov belgisi qo‘yiladi:

Ona tilim! Mehring bu qadar O‘rtaguvchi ekan jonimga. (E.Vohidov)

Do'stlar! Siz ham Matmusa Hikmatin unutmanglar. (E.Vohidov)

Enaxon! Jonim o'rtog'im! Bormisiz? (Cho'lpon)

7. Emfatik urg'u olgan so'zni emotsionallikni kuchaytirish maqsadida takrorlash holatlari mavjud bo'lgan gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi:

Ha, ot surmoq darkor, ot surmoq! (O.Yoqubov)

Yonib yasha to tanda jon bor, Quyosh bo'lg'in, azizim, quyosh! (E.Vohidov)

Zebixonni qarang, Zebixonni! (Cho'lpon)

8. Emotsionallikni kuchaytirish maqsadida bo'laklari inversiv holatda (odatdagi tartibdan farqli) qo'llangan gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi:

O'lganim yaxshi mening! — dedi u. — Ko'ngildagidek bir siylay olmasam mehmonlarimni! (Cho'lpon)

Orzusiga endi yetdi u! (O'.Umarbekov)

9. Undovlar alohida gap vazifasida kelganda, undan keyin undov belgisi qo'yiladi:

Oh! U yoqda xo'rladilar, bu yoqda kaltakladilar (R.Haydarova)

Hoy! Ovqatlaringdan darak bormi? (O'.Umarbekov)

Obbo! Yana kutarkanmiz-da! (O'.Umarbekov)

Kisht! Kisht-ye, qirilibgina ketgur!.. (Sh.Boshbekov)

10. Tarkibida his-hayajon undovlari mavjud bo'lgan gaplarda emotsionallik yorqin ifodalanadi va bunday gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi:

O ayol qalbi! Dunyoda mavjud barcha fojialar sel bo'lib yopirilsa chidar-u, ammo erining xiyonatiga sira-sira chiday olmas! (T.Malik)

Ey Odam farzandlari! U o'limni va hayotni sizlarning qaysi birlaringiz amalda yaxshiroq ekanliklaringizni sinash uchun yaratgandir. (T.Malik)

Eh, xo'rlik qursin! (Oybek)

O'sha lahza ona bilan farzand orasi, Oh, naqadar yaqin edi, naqadar uzoq! (E.Vohidov)

11. Salomlashish-xayrlashish, tabrik, minnatdorlik, tashakkur, uzrxohlik, ma'qullash, rag'batlantirish kabi muomala odatlarini bildiradigan gaplarda ham ko'pincha emotsionallik yorqin ifodalanadi va ularning oxiriga undov belgisi qo'yiladi:

Men ketdim! Xayr! (O'.Hoshimov)

Xayriyat! (Bu kimsasiz orolda bittagina insofli tirik odam bor ekan!)
(T.Malik)

Marhamat! (Ulug'sifat bo'lib ko'rinish uchun — o'ttiz yoshdaman demoqchi edi) (Ch.Aytmatov)

Ofarin! Haq gapni aytayotir! (Ch.Aytmatov)

(Bunga chidash mumkinmi?!) Yo'q! (T.Malik)

Balli! Ot aylanib qozig'ini topadi! (A.Qahhor)

Avvalambor, to'ylaring muborak bo'lsin! (Sh.Xolmirzayev)

12. Gapda emotsionallik darajasining behad ortiq ekanligini ko'rsatish uchun ba'zan gap oxiriga birdan ortiq (uchtagacha) undov belgisi qo'yilishi mumkin:

Voy dod! Ayajon!! — qichqirdi kimdir. — Meni tashlab ketmang, ayajon!!!
(O'.Umarbekov)

Ha, men o'g'riman!!! Shu yo'l bilan kun ko'raman! Sen tug'ilguninggachayam shunaqa edi. (Sh.Boshbekov)

13. Undov gaplar sarlavha vazifasida qo'llanganda ham ularning oxiriga undov belgisi qo'yiladi:

Ko'klam keladir! (Cho'lpon. She'r sarlavhasi)

Qovun tushiray debman-ku! (S.Ahmad. Hajviy hikoya sarlavhasi)

14. O'zganing fikr-mulohazasiga muallifning o'ta ma'qullash, alohida ta'kidlash, rozilik yoki kinoya-achchiqlanish, ajablanish munosabatini ifodalash uchun ba'zan matnda mazkur fikr-mulohaza bayon qilingan iqtibosdan keyin qavsga olingan undov belgisi qo'yiladi:

Iqtisodiy yuksalish natijasida, turmush darajasi sezilarli ravishda yaxshilangan onalar o'limi 2 barobar, bolalar o'limi 3 barobar kamaygan, odamlarning o'rtacha umr ko'rishi 67 yoshdan 73 (!) yoshga, jumladan, ayollarning o'rtacha umr ko'rishi 75 (!) yoshga yetgan. (A.Ibrohimov. «Umrimiz boqiydir, boqiy!» maqolasi)

Lekin bu fikrlarga kelguncha she'rning markaziy qismidagi vaqtning yangi tufli kiyib o'tishi-yu lirik qahramonning eti (!) eski tufllardek teshilib ketishi nimani anglatadi, harchand tirishmay, idrok etolmadim. (B.Nazarov. «Yigirma yoshdagi shoirlarimiz» maqolasi).

Undov tinish belgisining punktuatsiyadan boshqa joyda ishlatilishini ham ko'rishimiz mumkin, masalan yo'l belgisida ham bu belgidan foydalangan.

Uchburchak undov belgisi ogohlantirish belgisi biz yo'lda ko'radigan keng tarqalgan yo'l belgilaridan biridir. Uchburchak undov belgisi ogohlantirish belgisining dizayni juda aqlli. Uchburchak undov belgisini ogohlantirish belgilaridan foydalanish juda keng. U haydovchilarni yo'l qurilishi, yo'l-transport hodisalari, yo'lning qulashi kabi xavfli vaziyatlardan ogohlantirish uchun ishlatilishi mumkin. Chegaralar, quvib o'tmaslik, to'xtab turish va hokazo. Ushbu ogohlantirish xabarlarining chiqarilishi haydovchilarga yo'l sharoitlariga e'tibor berishni samarali eslatishi va shu bilan yo'l-transport hodisalari sodir bo'lishini kamaytirishi mumkin.

Xulosa

Bu maqolada tinish belgilarining vazifasi haqida yozilgan bo'lib, misollar badiiy adabiyotdan olindi, chunki tinish belgilarning mazmunni qanday tushuntirishini ko'rish uchun uni tog'ri foydalangan orginal matnlarni ko'rish talab qiladi. Amaliy jaroyonni ko'rmay turib, nazariyani tushunish qiyin bo'lgani uchun hayotiy misollar bilan anglatish yaxshi natija beradi. Shunga ko'ra misollar to'liqligicha berildi. Tinish belgilarining vazifasini ayniqsa undov tinish belgisining vazifasini aniq ochib berish uchun

ushbu maqola yozildi. Bizning fikrimizcha, tinish belgisi ahamiyati soʻzlardek muhimdir matnda, chunki togʻri qoʻllangan soʻzni ham birgina notʻgʻri ishlatilgan belgi mazmunini teskari tomonga oʻzgartirib yuboradi. Hammamizga yaxshi tanish latifadagi Afandining gapi bunga misol, “Siz ahmoq odam emassiz” . shunday ekan, nafaqat yozma matnda balki nutqda ham punktuatsiyaning ahamiyati ulkan. Soʻng soʻz biz maʼno anglashda soʻzlar bilan cheklanib qolmay, tinish belgilariga ham ahamiyat berishimiz kerak. Hamda biz ularni togʻri qoʻllashni bilishimiz, har birini chuqur tahlil qilib oʻrganishimiz joyizdir. Bu yerda undov tinish belgisiga urgʻu berilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Oʻzbek tili meʼyorlari (Punktuatsiya), (2021). Тошкент "Zamin nashr", 5-bet.
2. Oʻzbek tili meʼyorlari (Punktuatsiya), (2021). Тошкент "Zamin nashr", 45-bet
3. Nazarov, K. (1976). Oʻzbek tili punktlari. Toshkent. – B. 54.
4. https://uz.wikipedia.org/wiki/Undov_belgisi
5. <https://www.upraktika.uz/promo/material/content/topic/3064>
6. Jamolxonov, H. (2005). “Hozirgi oʻzbek adabiy tili”, «Talqin» nashriyoti, 211-bet.
7. Filologiya fanlari doktori, professor N.M.Mahmudov, filologiya fanlari nomzodi, dots.nt A.P.Madvaliyev, filologiya fanlari nomzodi, dots.nt N.Mahkamovning «Oʻzbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidolari» risolasidan («Oʻzbekiston» NMIU, 2005 yil)
8. <https://sreyrl.lcaf-worlds.com/new>

BUGUNGI KUN NEOLOGIZMLARI VA ULARNING MA’NOSI (10- SINF “ONA TILI DARSLIGI MISOLIDA)

Rajabboyeva Gulsevar Otabek qizi
ChDPU O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi, 2-kurs
Rajabboyevagulsevar426@gmail.com
Ilmiy rahbar: Qodirjon Muydinov

Annotatsiya. *Ushbu maqolada hozirgi o‘zbek adabiy tilimizning bugungi kunda boyib borayotganligini, uning boshqa tillardan kirib kelayotgan so‘zlar bilan hamda tilimizda yangi paydo bo‘layotgan so‘zlarni ya‘ni neologizmlarning tahlilini ko‘rishimiz mumkin. Maqolada o‘ninchi sinf darsligida uchraydigan ayrim neologizmlar va ularning tahlili, qo‘llanishi yoritib berilgan.*

Abstract. *In this article, we can see how our current Uzbek literary language is being enriched today, with words coming from other languages, and with the analysis of new words appearing in our language, that is, neologisms. The article highlights some neologisms found in tenth grade textbooks, their analysis, and application.*

Абстрактный. *В статье рассматривается обогащение современного узбекского литературного языка и влияние на него других языков. Мы можем увидеть анализ слов, появившихся в нашем языке, а также новых слов, то есть неологизмов. Статья о десятом классе. Некоторые неологизмы, встречающиеся в учебнике, объясняются, анализируются и используются.*

Kalit

so‘zlar.

Komiks, sotsiofobiya, bulling, agorafoblar, rezonans, hikkikomori, layner, okulist.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili o‘zbek milliy tilining oliy formasi – ishlov berilgan, me‘yorlashtirilgan, milliy vakillarining barchasi uchun umumiy bo‘lgan barqaror shaklidir. Shuningdek ular chetdan kirgan so‘zlar va tilda yangi paydo bo‘lgan so‘zlar bilan boyib boradi.

Neologizmlar – tilning yangi paydo bo‘lgan va yangilik bo‘yog‘ini yo‘qotmagan so‘zlardir. Leksik neologizmlar ikki turga bo‘linadi.

1. Individual nutq neologizmi.

2. Umumtil neologizmi.

Har qanday neologizm dastlab, ayrim shaxs nutqida voqe bo‘ladi, bunday paytda u individual nutq neologizmi sanaladi.

Umum til neologizmi til hodisasi, individual neologizm esa uslubiy hodisa sanaladi. Leksikologiya, asosan, umumtil neologizmi o‘rganiladi. Umumtil neologizmi ham nisbiy hodisadir: til taraqqiyotining ma‘lum bir bosqichida neologizm bo‘lgan so‘z, keyinroq neologizmlik bo‘yog‘ini yo‘qotib, zamonaviy leksik qatlam birligiga aylanadi

Komiks- (inglizcha: comic — komediyaga doir) tayinli bir voqeani hikoya qiluvchi, uzviy ketma-ketlikda bog‘langan rasmlar seriyasidir. Albatta komikslar hozir juda ommaviylashib bormoqda. Bunga misol qilib Marvel yoki DC komiksni aytishimiz mumkin.(23-bet)

Anonim (yun. anonymos – nomsiz) muallifi noma‘lum xat, asar va shunga oxshash ma‘lumotlar) xati yoki asarida o‘z nomini yashirgan muallif. „Abushqa“ lug‘atining muallifi Anonimdir.(23-bet)

Anime (yaponcha: XPA: [anime]i) – Yaponiyada paydo bo‘lgan qo‘lda chizilgan va kompyuterda yaratilgan animatsiya.(23-bet)

Sotsiofobiya (ijtimoiy holatdan qochish) –bu shunday xulq og‘ishishiki, bunda insonda odamlar diqqat markazida bo‘lishdan va uni negativ baholashlaridan kuchli qo‘rquv paydo bo‘ladi.Shu sababli ham ijtimoiy holatlardan qochish demakdir. (23-bet)

Autizm spektri – bu odatda ijtimoiy munosabatlar va muloqotdagi qiyinchiliklar, takrorlanadigan xatti-harakatlar, cheklangan qiziqishlar va hissiy stimullarga g‘ayrioddiy javoblar bilan tavsiflangan bir qator neyrorivojlanish xastaligidir.(23-bet)

Bulling – bu zo‘ravonlik, majburlash, haqoratli so‘zlar bilan masxara qilish yoki tahdid qilish, ishonchni suiiste’mol qilish, tajovuzkorlik qilish yoki dominantlikdan qo‘rqitish uchun foydalanish.(23-bet)

Psixoterapiya (psixo... va terapiya) — ruhiy kasal bemorlarni davolash maqsadida so‘z, xushmuomala bilan hamda qulay sharoit yaratish orqali ular ongiga psixik ta’sir etish.(24-bet)

Fenomen (yun. phainomenon — sodir bo‘luvchi) — 1) g‘ayrioddiy, kamdan kam bo‘ladigan hodisa, fakt; 2) his-tuyg‘u orqali payqaladigan hodisani anglatuvchi falsafiy tushuncha.

Rezonans- (lotincha: *resono* – „aks-sado beraman“, „javob beraman“) – tebranish (elektr, mexanik) konturida majburiy tebranish amplitudasi eng yuqori (maksimum) qiymatga yetganda sodir bo‘ladigan hodisa.(24-bet)

Hikikomori—(yaponcha bitik. „ichkariga tortish, cheklanish“)jiddiy ijtimoiy chekinish sifatida tanilgan.Bu jamiyatdan butunlay uzoqlashish va ekstremal holatga intilish.(24-bet)

Valyuta (ital. valuta, lot. valere — qadrlanmoq, qiymat) — 1) mamlakatning pul birligi va uning turi (oltin, kumush, qog‘oz); 2) chet mamlakatlarning xalqaro muomalada qo‘llanuvchi pullari, shuningdek shu mamlakatlarning pul birligida ifodalangan va xalqaro hisob kitoblarda foydalaniladigan kredit va to‘lov hujjatlari (veksellar, cheklar, banknotlar va b.).(47-bet)

Layner- (ing. Liner, Line - yo‘l) -1) ma’lum yo‘nalishda joylashgan bir-biridan uzoqdagi portlar orasida qatnaydigan, tez suzadigan va eng qulay yirik yo‘lovchi kemasi; 2) uzoq, masofaga ma’lum yo‘nalishda grafik bo‘yicha katta tezlikda uchuvchi ko‘p o‘rinli yo‘lovchi samolyoti.(58-bet)

Gedonizm yoki hedonizm (grekcha:rohat, huzur, lazzatlanish) — huzur-halovatga, lazzatlanishga intilish insonning oliy maqsadi deb hisoblovchi axloqiy ta’limot. Unga ko‘ra, huzur-halovatga intilish insonga tabiatan xos, uning butun xatti-harakati, maqsadi shunga qaratilgan.(73-bet)

Egotsentrizm - (lot. ego — men va — markaz) — shaxsning o‘z qiziqish doirasiga bog‘lanib qolishi, boshqa odamlar va narsalarga nisbatan o‘zining dastlabki bilishiga oid qarashi yoki fikrini o‘zgartira olmasligi, hatto o‘z tajribasiga qarama-qarshi axborotlarga moslasha bilmasligidan iborat, xislati.(73-bet)

Altruizm - (lotincha: „alter“ – boshqa, boshqalar) – boshqalarning farovonligi uchun beg‘araz g‘amxorlik bilan bog‘liq faoliyatni anglatuvchi tushuncha. Fidoyilik ya’ni o‘z manfaatini boshqa birovning manfaati uchun qurbon qilish bilan bog‘liq. (73-bet)

Regeneratsiya - (lotincha: regeneratio qayta tiklanish) (biologiyada) — organizmning yo‘qotgan yoki jarohatlangan organlar va to‘qimalarni tiklash xususiyati, shuningdek, uning ayrim qismlaridan bir butun organizmning tiklanishi.(75-bet)

Ekotizim - (yoki ekologik tizim) — barcha organizmlar va ular o‘zaro ta’sir qiladigan muhitdan iborat. Ushbu biotik va abiotik komponentlar oziq moddalar aylanishlari hamda energiya oqimlari orqali bir-biriga bog‘langan.(173-bet)

Xulosa qilib aytganda, har qanday mamlakatning tili boyib borishi ichki va tashqi yo‘llar bilan boyib boradi. Buni so‘zlovchilar nutqiga kiritish esa darsliklarning vazifasidir. Zamonaviy so‘zlar selday oqib kirayotgan ayni davrda ularning ma’nolari bilan yosh avlodni tanishtirish maqsadga muvofiq. Shuning uchun ham maqolamizda aynan o‘smirlik yoshidagi o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan darslikni tanladik. Zero tilimiz boshqa tillardan so‘z olib yoki yangi so‘z hosil qilib boyib boradi. Kelajak esa yoshlar qo‘lidadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begmatov, E., Madvaliyev, A., Mahkamov, N., Mirzayev, T., To‘xliyev, N., Umarov, E., Xudoyberganova, D., Xojiyev, A. (2006). —O‘zbek tilining izohli lug‘atil Toshkent.

2. Erkaboyeva, N., Abdusattorova, X. (2023). —O‘zbek tili ma’ruzalar to‘plami Toshkent.
3. Jamolxonov, H., Tojiboyev, Y., Shamsiddinov, H., Rasulov, R. (2005). - —Hozirgi o‘zbek adabiy tilil. Toshkent.
4. Mengliyev, B., Abdurahimov, Sh., Mavlonova, K., Siddiqov, M., Atoeva, S. (2022).—Ona tili (10-sinf darslik) Toshkent.

O‘XSHATISH AFFIKSI -DEK, -DAY XUSUSIDA BA’ZI MULOHAZALAR

Rajabova Malika Bahrom qizi

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakultet,i 2-kurs

malikarajabova31@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tilshunos olimlarning -dek, -day affikslari haqidagi mulohazalari hamda umumta’lim darsliklaridagi ma’lumotlar keltirilib, tahlilga tortiladi. Bu qo‘shimchalar lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimcha emasligiga dalillar keltirish bilan birga vazifasi jihatdan qaysi turga kirishi bo‘yicha ham fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar. *morfemika, morfema, affiks, affiks-ko‘makchi, ko‘makchi-qo‘shimcha, ko‘makchi.*

Abstract. *This article presents and analyzes the opinions of linguists about the affixes -dek and -day, as well as information from general education textbooks. It provides evidence that these affixes are not lexical form-forming affixes, and also discusses the functional type to which they belong.*

Keywords. *morphemics, morpheme, affiks, affiks-auxiliary, auxiliary-adjunct, auxiliary.*

Hozirgi kunda ko‘plab sohalar qatorida tilshunoslik sohasiga ham katta e’tibor berilmoqda. Har bir tilshunoslik bo‘limi chuqur o‘rganilib, qator muammolarga yechim izlanyapti. Jumladan, morfemika bo‘limi bo‘yicha ham salmoqli tadqiqotlar olib borilayotganligiga guvoh bo‘lyapmiz. Ammo shuni ta’kidlash lozimki, qilinayotgan izlanishlarga qaramasdan bu bo‘limga oid munozarali masalalar hozir ham yetarlicha topiladi. Masalan, asosiy darsliklarda shunday ma’lumot keltiriladi: Shakl yasovchi qo‘shimchalar vazifasiga ko‘ra ikki turli bo‘ladi: a) lug‘aviy shakl yasovchilar, b) sintaktik shakl yasovchilar (N.Mahmudov, 2017, 29-bet). Biroq darsliklarni o‘rganib chiqish jarayonida ayrim qo‘shimchalar yuqoridagi qo‘shimcha turlarining hech biriga kiritilmaganligini

ko‘ramiz. Xususan, yuqoridagi darslikda -dek, -day affikslari qo‘shimchalarning vazifasiga ko‘ra qaysi turiga mansubligi haqida aniq ma’lumot berilmagan. Hattoki, ular otning lug‘aviy shakl yasovchilari sifatida ham sanab o‘tilmaganligini ko‘rishimiz mumkin: Asosga qo‘shilib, uning ma’nosiga qo‘shimcha ma’no yuklovchi qo‘shimchalar lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimchalar deyiladi. Ularga ko‘plik, kichraytirish-erkalash, qarashlilik o‘rin-joyga xoslik; sonning ma’noviy guruhlarini, sifat va ravish darajalarini; fe’lning bo‘lishsizlik, nisbat, vazifa shakllarini yasovchi qo‘shimchalar kiradi (N.Mahmudov, 2017, 29-bet). Oliy o‘quv yurtlari uchun yaratilgan darsliklarda ham mazkur qo‘shimchalar bo‘yicha aniq bir to‘xtam yo‘q. Bundan tashqari Q.Sapayev, Sh.Rahmatullayev, R.Sayfullayeva va boshqa ko‘plab tilshunos olimlar muallifligidagi darsliklarda ham -dek, -day affikslariga to‘xtalib o‘tiladi: tilshunoslar o‘z fikrlarini bayon qilib, qarashlarini isbotlash maqsadida ma’lum dalillar keltirishadi, biroq haligacha keltirilgan affikslar vazifasiga ko‘ra qaysi affikslar turiga kirishi haqida aniq bir xulosaga kelinmagan.

Hattoki ayrim manbalarda -dek, -day ravish yoki sifat yasovchi affikslar sifatida ham beriladi. Bu qarash mazkur qo‘shimchalarni qabul qilgan so‘zlarga qanday? qay holda? so‘roqlarini berish mumkinligi bilan asoslanadi. Bizningcha, -dek, day affikslari so‘z yasovchi affiks vazifasini bajara olmaydi va bu fikrimizni quyidagicha dalillaymiz:

1. Bilamizki, so‘z yasovchi qo‘shimcha so‘zga qo‘shilib, yangi lug‘aviy ma’noga ega so‘zni hosil qiladi. -dek, -day affikslari esa so‘zlarning lug‘aviy ma’nosini butunlay o‘zgartirib yubormaydi, faqatgina o‘xshatish, qiyoslash ma’nosini beradi. Masalan: *Dadam ham ayamday doim gaplariga men tushunolmaydigan iboralarni qo‘shib gapiradilar.* (N.Qobul) Misoldagi **-day** affiksini o‘xshatishni ifodalovchi kabi, singari ko‘makchilari bilan almashtirsa ma’noda o‘zgarish yuz bermaydi.

2. O'zbek tilida so'z yasovchi morfemalar, asosan, bevosita asosga qo'shiladi, -dek, -day esa so'zga eng oxirida qo'shiladi. Masalan: *Xotirjam bo'ling. Ko'nglingizdagidek boqaman.* (N.Fozilov).

Shuningdek, tilshunos olim Qalandar Sapayev -dek, day affikslarini otning o'xshatish ma'nosini ifodalovchi lug'aviy shakl yasovchisi sifatida ko'rsatadi (Q.Sapayev, 2009, 114-bet). Bu fikr ushbu affikslar so'zlarga qo'shimcha ma'no berganligi uchun asosli tuyulsa-da, quyidagi ikki sabab tufayli biz bu qarashga qo'shilmaymiz:

1. -dek, -day dan so'ng sintaktik shakl yasovchi affiks qo'shib bo'lmaydi. Otning boshqa lug'aviy shakl yasovchilaridan keyin esa qo'shish mumkin. Masalan: *U uydadek tuyulyapti. Gulnozanikini so'ramasdan olmang.* Uydadek so'zida **-da** kelishik **-dekdan** oldin, Gulnozanikini so'zida esa **-ni** tushum kelishigi **-nikidan** keyin kelyapti.

2. Mazkur qo'shimchalar nafaqat ot va otlashgan so'zlarga, balki fe'llarga ham qo'shiladi. Masalan: *Birovi biroviga gap qo'shishdan tiyilganday. Gap qo'shsa kimdandir gap eshitib qoladiganday.* (N.Qobul). Otning lug'aviy shakl yasovchisi sifatida ko'rsatilgan qo'shimchaning otlashmagan fe'lga qo'shilishining o'ziyiq bu qarashning munozarali ekanligini isbotlaydi.

Tilshunos Shavkat Rahmatullayevning oliy ta'lim muassalari talabalari uchun mo'ljallangan darsligida esa mutlaqo boshqa fikr keltiriladi: Ko'makchiga sinonim -dek, -day, -cha affikslari alohida baholanishi kerak. Bular kelishik shaklidan keyin qo'shilishiga ko'ra ko'makchiga o'xshaydi, lekin ifoda jihatiga va o'zidan oldingi qismga qo'shib yozilishiga ko'ra affiksga o'xshaydi. Shu xususiyatlarni hisobga olib ularni affiks-ko'makchi deb nomladik (Sh.Rahmatullayev, 2006, 151-bet). Demak, Sh.Rahmatullayev -dek, -day qo'shimchalarini affiks-ko'makchi deb baholab, ushbu affikslarda ham affiksga, ham ko'makchiga xos xususiyatlar mavjudligini ta'kidlaydi.

Yana bir tilshunos olimi Ra'no Sayfullayevaning darsligida ham -dek, -day affiksi xususida mulohazalar mavjud. Olima bu affikslarning kabi, singari, yanglig' ko'makchilari bilan sinonim ekanligini misollar yordamida ko'rsatib beradi va mazkur affikslar uchun yangicha terminni qo'llaydi: -dek, -day ko'makchi-qo'shimchasi o'zining eski o'zbek adabiy tilida keng qo'llangan -dayin ko'rinishiga ham ega (R.Sayfullayeva va boshqalar, 2009, 254-bet). Yuqorida keltirilgan gapdan olimi -dek, day qo'shimchalarini ko'makchi-qo'shimcha deb ataganini va bu orqali Shavkat Rahmatullayevning fikriga o'xshash g'oyani ilgari surganini ko'rishimiz mumkin. Aynan yuqoridagi sinonimlik haqida umumta'lim darsliklarida ham ma'lumot uchraydi: -dek qo'shimchasi narsa-hodisa, belgi-xususiyatga o'xshatishni ifodalaydi va shu ma'noda kabi, singari, yanglig' ko'makchilari bilan ma'nodoshlik hosil qiladi (N.Mahmudov, 2017, 82-bet).

Biz Sh.Rahmatullayev va R.Sayfullayevalarning mulohazalariga va xulosalariga qo'shilgan holda fikr yuritilayotgan affikslar yana bir jihati tufayli affiks-ko'makchi yoxud ko'makchi-morfema sifatida tasniflanishi kerak deb hisoblaymiz: ular xuddi boshqa ko'makchilar singari so'zlarni bir-biriga tobelantirib bog'laydi hamda so'z birikmasini shakllantiradi. Masalan: *shamolday tezkor // shamol kabi tezkor* -**day** ham **kabi** ham shamol so'zini tezkor so'ziga tobelantirib bog'layapti.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, morfemika bo'limida hal qilinmagan masalalar yetarlicha hamda ularni o'rganish, ularga aniq bir yechim berish til tadqiqotchilari zimmasida turgan muhim vazifalardandir. Xususan, -dek, day affikslari bo'yicha yuqoridagi kabi turli qarashlar til o'rganuvchilari va sohaga qiziquvchilar uchun qator muammolarni keltirib chiqaradi. Tilshunoslikda bu kabi o'z yechimini topmagan muammolar tadqiqotlarni yanada ko'paytirish kerakligi ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov, N va boshqalar. (2017). *6-sinf Ona tili*. (29-bet). Toshkent: Ma'naviyat.
2. Mahmudov, N va boshqalar. (2017). *7-sinf Ona tili*. (82-bet). Toshkent: Ma'naviyat.
3. Rahmatullayev, Sh. (2006). *Hozirgi adabiy o'zbek tili*. (151-bet). Toshkent: Universitet.(254-бет)
4. Сайфуллаева, Р. (2009) *Хозирги узбек адабий тили* .(254-бет). Тошкент.
5. Сапаев, К. (2009) *Хозирги узбек тили*. (114-бет). Тошкент.

O‘ZBEK TILIDA “HARORAT” SEMANTIKALI FRAZEMALAR TAHLILI

Raxmatullayeva Flyura Zafar qizi,

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs

Ilmiy rahbar: Hakimova Muhayyo

Annotatsiya. *Ushbu maqola o‘zbek tilidagi harorat semantikali frazemalarning semantik tahliliga bag‘ishlangan. Frazemalardagi harorat bildiruvchi so‘zlar tahlil qilingan. Ular milliy madaniyatga bog‘langan holda o‘rganilib, muayyan xulosalar chiqarilgan.*

Kalit so‘zlar. *frazologiya, frazema, semantika, ijobiy ottenka, salbiy ottenka, denotativ ma‘no.*

Abstract. *This article is devoted to the semantic analysis of phraseological units with temperature semantics in the Uzbek language. The words denoting temperature in the phraseological units are analyzed. They are studied in connection with national culture, and certain conclusions are drawn.*

Keywords. *phraseology, phraseological unit, temperature-expressing words, hot, cold, positive connotation, negative connotation.*

Frazologiya (gr. phrasis-ifoda va logos-ta’limot) atamasi ikki ma’noda ishlatiladi: 1) til frazeologik tarkibini o‘rganuvchi tilshunoslik sohasi; 2) shu tilning frazeologizmi majmui.

Frazologiyaning o‘rganish predmeti frazeologizmning tabiati va substansional xususiyatlari hamda ularning nutqda amal qilish qonuniyatidir. Frazelogizm til hodisasi sifatida lison va nutqqa daxldor birlikdir. Birdan ortiq mustaqil leksema ko‘rinishining birikuvidan tashkil topib, obrazli ma’noviy tabiatga ega bo‘lgan lisoniy birlik frazeologizm deyiladi: [tepa sochi tikka bo‘ldi], [sirkasi suv ko‘tarmaydi], [o‘takasi yorildi], [do‘ppisi yarimta], [ikki gapning birida], [boshga ko‘tarmoq] va boshqa.

Frazeologizm ibora, frazeologik birlik, turg'un birikma, barqaror birikma, frazeologik birikma atamallari bilan ham yuritiladi. (Sayfullayeva R., Mengliyev B. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili.-Toshkent: Fan va texnologiya, 2009)

Tilning lug'at tarkibini leksemalar bilan bir qatord barqaror birikmalar ham tashkil qiladi. Ma'lumki, frazeologizm deganda, ko'chma ma'no anglatadigan, ibora yoki turg'un so'z birikmalari tushuniladi. Frazeologiya nazariyasiga dastlab fransuz tilshunosi Sh. Balli asos soldi. Frazeologizmlarning grammatik, semantik, funksional-uslubiy jihatlarini rus tilshunoslarining tadqiqotlarida ham ko'rish mumkin. Masalan, V. Vinogradov iboralarni leksik qatlam sifatida ma'no guruhlariga ko'ra tasniflaydi. V. Jukov esa frazeologizmlarning kategorial ma'nolarini aniqlagan.

Barqaror birikmalar anglatadigan ma'no frazeologik ma'no deb yuritiladi. Ma'lumki, farzeologik ma'no leksik ma'noga nisbatan ancha boy va murakkab sanaladi. Zero, har bir frazeologik ma'noda denotativ ma'nodan tashqari, emotsional-ekspressivlik, obrazlilik va milliy tafakkur mavjud bo'ladi. Frazeologizmlarning konnotativ ma'nosida to'rt xil ma'no nozikligi kuzatish mumkin:

1. Frazeologizmlarda emotsionallik mavjud bo'lib, ular orqali ijobiy yoki salbiy emotsiyalar o'zining ifodasini topadi.
2. Frazeologizmlar semantikasida ekspressivlik mavjud bo'lib, ular orqali fikr tez, kuchli va obrazli ifodalanadi.
3. Frazeologizmlar semantikasida baho-munosabat mavjud bo'lib, ular orqali voqea- hodisa va jarayonlarga so'zlovchining ijobiy yoki salbiy munosabatlari ifoda etiladi.
4. Frazeologizmlar stilistik bo'yoqqa ega bo'lib, ular ma'lum funksional uslubda va ma'lum stilistik maqsadda ishlatiladi.

Frazeologizmlarda salbiy yoki ijobiy bo'yoqlar mavjud. O'zbek tilidagi iboralarda harorat bildiruvchi so'zlarda ham ijobiy va salbiy ma'no bildiruvchi

ottenka saqlangan. Masalan: *So‘xtasi sovuq*. Yoqimsiz, badhazm. Bu ibora o‘zida salbiy ottenka saqlaydi. “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”dagi harorat bildiruvchi komponentli iboralarni ko‘rib chiqamiz:

1. **Aft (i) sovuq**. So‘xtasi sovuq;
2. **Issiq** (“odam”). Istara (si) issiq;
3. **Istara (si) issiq** [kimning]. Xush ko‘rinishli, yoqimli, jozibador;
4. **Istara (si) sovuq**. Q. so‘xta (si) sovuq;
5. **Ko‘z (i) ga issiq ko‘rinmoq** kim yoki nima kimning. Tanishdek tuyilmoq;
6. **Ko‘z (i) ga sovuq ko‘rinmoq** kim yoki nima kimning. Yoqmaslik, jirkanish hissini uyg‘otmoq;
7. **Ko‘ngilni sovituvchi**. Q. ko‘ngl (i) sovidi;
8. **Sitora (si) issiq**. Q. istara (si) issiq;
9. **So‘xtasi sovuq**. Yoqimsiz, badhazm. Varianti:so‘xti sovuq;
10. **Yulduz (i) issiq**. Q. Istara (si) issiq;
11. **Qo‘lini sovuq suvga urmaslik** kim [o‘zining]. Qiyyinroq jismoniy mehnatni mutlaqo qilmaslik. (Shavkat Rahmatullayev. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1978)

O‘zbek frazemalarida munosabat yoki tashqi ko‘rinishni ifodalash uchun nega aynan harorat bildiruvchi so‘zlardan foydalaniladi, degan o‘rinli savol tug‘iladi. Bu savolning javobi madaniyatshunoslik bilan bog‘liqdir. Bizningcha, o‘zbek frazemalarida munosabat yoki tashqi ko‘rinishning “issiq”, “sovuq” kabi harorat so‘zlari bilan ifodalanishining ildizi qadimiy tafakkurda, his-tuyg‘ularning tabiat bilan bog‘lanishida yotadi.

1. Tuyg‘ular va tabiat orasidagi qadimiy bog‘liqlik: o‘zbek xalqi tafakkurida insonning ichki dunyosi ko‘pincha tabiatdagi holatlar bilan ifodalanadi. Harorat esa bu jihatdan eng kuchli obrazlardan biridir..

- Issiq – hayot, yaqinlik, iliqlik, mehri bor inson;

- Sovuq – befarqlik, yotlik;

2. “Issiq-sovuq” – jismoniy tajriba orqali his etiladi: insonlar haroratni tanasi bilan bevosita his qiladi. Shuning uchun agar kimdir “issiq” deb ta’riflansa, bu odam yaqinlashish istagini uyg‘otadi; agar kimdir “sovuq” deyilsa, masofa va ehtiyotkorlik talab qiladi.

Qadriyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan “issiq” o‘zbeklarda hatto muqaddas tushunchalar bilan yaqin. Masalan:

- “*issiq non*” – rizq, mehr
- “*issiq uy*” – baxtli oila
- “*issiq yuz*” – do‘stona munosabat

Badiiy adabiyotda ham bu frazemalarni uchratish mumkin. Asarlarda frazemalar nutqni ta’sirchanligini va emotsional-ekspressivligini ta’minlovchi yetakchi vositalardan biridir. Masalan: *E, meni endi ko‘ryapsizmi, Muyassarxon, eski bilganingiz sassiq chol – so‘xtasi sovuq Nazar Yaxshiboyman-da.* (Murod Muhammad Do‘st, Lolazor) *Xalil jajjigina, istarasi issiq, sochlari qo‘ng‘iroq, bo‘yi o‘ziga qariyb teng keladigan dilkash bir qiz bilan tanishdi.* (Tuyg‘un, Do‘stlik sevinchlari)

Qora qishda to‘y qilmay,

Battar bo‘lgur nokas gov,

Bachchag‘arning aslida

Fe‘li sovuq ediyov. (Abdulla Oripov, Yillar armoni)

Bu she’rdagi *fe‘li sovuq* iborasi “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”da keltirilmagan bo‘lsa-da, ma’no jihatdan yuqoridagi frazemalar qatoriga kiritish mumkin.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, o‘zbek tili frazeologiyasi juda ham boy va qimmatlidir. Frazemalar ta’sirchanligi jihatidan, albatta, oddiy so‘z va erkin birikmalardan farq qiladi. Ular matnning emotsionalligini ta’minlaydi va his-tuyg‘ularga ta’sir qiladi. Frazemalarda harorat bildiruvchi so‘zlarning tashqi

ko‘rinish va munosabatlar bilan bog‘lanishi xalq tafakkurining, madaniy tajribaning, hissiyotlarning tabiat bilan uyg‘unligi natijasidir. “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”da 6ta “sovuq”, 5ta “issiq” komponentli frazema izohlanganligiga guvoh bo‘ldik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mamatov, A. (2020). Zamonaviy lingvistika – Toshkent: “Tafakkur avlodi”.
2. Rahmatullayev, Sh. (1978) O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati – Toshkent: “O‘qituvchi”.
3. Sayfullayeva. R.,Mengliyev. B. va boshq. (2009) Hozirgi o‘zbek adabiy tili.-Toshkent: Fan va texnologiya.
4. Suvonqulova, L. (2023) O‘zbek xalq dostonlarida qo‘llangan frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlari// International journal of scientific researchers.

KOGNITIV TILSHUNOSLIK TUSHUNCHALARI

Ro‘zimurodov Mahmadiyor Sodiqjon o‘g‘li
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Raqamli texnologiyalar fakulteti talabasi
Shermatov Ramziddin Akbar o‘g‘li
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Raqamli texnologiyalar fakulteti talabasi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada kognitiv tilshunoslikning mazmuni, kelib chiqish tarixi, rivojlanish bosqichlari va asosiy ilmiy yondashuvlari tahlil qilinadi. Kognitiv tilshunoslik inson tafakkuri, bilish jarayoni va til o‘rtasidagi murakkab aloqalarni chuqur o‘rganadigan fan sifatida yoritilgan. Maqolada H. Gardner, J. Miller, F. Jonson-Leyrd kabi olimlarning g‘oyalari, kognitiv inqilob davri, kognitiv yondashuvning asosiy vazifalari va metodologik asoslari keng tahlil etiladi. Shuningdek, bu fan sohasi tilshunoslik, psixologiya, neyrofiziologiya, sun‘iy intellekt kabi fanlar bilan uzviy bog‘liqlikda shakllanayotgani ko‘rsatib beriladi.*

Kalit so‘zlar. *kognitiv tilshunoslik, tafakkur, til va bilish, leksik tizim, idrok, lingvistik ong.*

Аннотация. *В статье анализируются содержание, история возникновения, этапы развития и основные научные подходы когнитивной лингвистики. Когнитивная лингвистика описывается как наука, которая глубоко изучает сложные взаимосвязи между человеческим мышлением, когнитивными процессами и языком. В статье подробно анализируются идеи таких ученых, как Г. Гарднер, Дж. Миллер, Ф. Джонсон-Лэрд, эпоха когнитивной революции, основные задачи и методологические основы когнитивного подхода. Показано также, что данная область науки формируется в тесной связи с такими дисциплинами, как лингвистика, психология, нейрофизиология, искусственный интеллект.*

Ключевые слова. *когнитивная лингвистика, мышление, язык и познание, лексическая система, восприятие, языковое сознание.*

Annotation. *This article analyzes the content, history of origin, stages of development and main scientific approaches of cognitive linguistics. Cognitive linguistics is described as a science that deeply studies the complex relationships between human thinking, the process of cognition and language. The article comprehensively analyzes the ideas of scientists such as H. Gardner, J. Miller, F. Johnson-Laird, the era of the cognitive revolution, the main tasks and methodological foundations of the cognitive approach. It is also shown that this field of science is being formed in close connection with such disciplines as linguistics, psychology, neurophysiology, artificial intelligence.*

Keywords. *cognitive linguistics, thinking, language and cognition, lexical system, perception, linguistic consciousness.*

Kognitiv lingvistika zamonaviy, ilmiy tadqiqotlarning faol rivojlanayotgan sohasidir. Kognitiv tilshunoslik insonning bilish qobiliyati haqidagi fan – kognitologiyaning markaziy sohalaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Kognitiv atamasi ingliz tilidagi «cognitive – bilishga oid» so‘zidan olingan bo‘lib, lotin tiliga va yunon tiliga taqaladi, bilish, anglash, tafakkur tushunchalari bilan bog‘liqdir. Dunyoni, voqelikni bilish, idrok etish, ong va tilda aks ettirish, til orqali muloqotga kirish, axborot uzatish va qabul qilish oddiy hodisa emas. Kognitiv tilshunoslik falsafadagi bilish nazariyasi bilan cheklanmay, balki tilni tafakkur bilan bog‘lab, uning hosil bo‘lishidagi psixologik, biologik va neyrofiziologik jihatlarining ijtimoiy, madaniy, lingvistik hodisalar bilan uzviy aloqasini chuqur ilmiy tadqiq etadi. Amerikalik psixolog H. Gardner kognitiv fanlar chorrahasida olti fan sohasi (falsafa, psixologiya, tilshunoslik, antropologiya, suniy intellekt, nevrologiya) tutashishini va yagona bir ilmiy maqsad – tabiiy va sun’iy tizimlarda bilimning jamlanishi, qayta ishlanishi va qo‘llanishi muammolari yechimini izlash bilan band bo‘lishini qayd qilgan edi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin kibernetika vakompyuter texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan olimlar fikrlash, bilish va tushunish jarayonlariga,

shuningdek, ma'lumotlarni ham inson ongida, ham kompyuter tizimida olish, saqlash, qayta ishlash va ifodalash bilan bog'liq muammolarga yangicha qarashga majbur bo'ldilar. Tarixchilarning fikricha, kognitiv inqilob deb atalgan jarayon fanda 1950-1960- yillarda sodir bo'lgan va kognitologiya maktabi shakllana boshlagan. Garchand kibernetika va kompyuter texnologiyalari inson ongi vazifasini o'tash uchun ojizlik qilishini o'tmish tasdiqladi. Kognitiv tilshunoslik esa, o'z navbatida 1970- yillarning oxirlarida maktab sifatida shakllanishni boshlaydi (Axmedovna, 2025, 321-bet).

Ko'pchilik olimlar tilshunoslikda kognitiv yondashuvning paydo bo'lishini Jorj Miller va Filipp Jonson-Leyrdlarning mashhur “Til va idrok” kitobining nashr etilishi bilan bog'laydilar (Miller, Jonson-Leyrd 1976). Uning mualliflari til tizimini va leksikani psixologik jixatdan o'rganuvchi fan – “psixoleksikologiya” fanining asoslarini yaratish vazifasini o'z oldilariga qo'ydilar. Kelajak ko'rsatganidek, psixoleksikologiya fan sifatida shakllana olmadi, lekin kognitiv tilshunoslik Miller va Jonson-Leyrd tomonidan taklif qilingan g'oyalar va yondashuvlar asosida yuzaga keldi. Kitob nafaqat ushbu sohaning kelajakdagi predmetini – muammosini, balki bilish va til xulq-atvori bilan bog'liq masalalar (tilni o'zlashtirish, tushunish, qo'llash va h.k. masalalari)ni, amaliy boshqa fanlarni keng jalb qilishga qaratilgan uning metodologiyasini ham aniqlashga qaratilgan edi. J. Miller va F. Jonson-Leyrdning pozitsiyasi assotsiatsiya g'oyalarini qat'iy rad etish bilan tavsiflanadi, bu ularning ushbu muammoga munosabatini belgilaydi – ularning fikricha, bu savolni noto'g'ri qo'yish natijasidir. Ular so'zlar va idrok obyektlari o'rtasidagi barcha assotsiativ aloqalarni tushuntirish emas, balki ularning orqasida yotgan psixologik jarayonlarni o'rganish va tavsiflashni vazifa sifatida o'z oldiga maqsad qilib qo'ydilar. Ushbu tadqiqot leksik darajaga asoslanadi - chunki mualliflar nuqtayi nazaridan, leksik daraja til va idrok o'rtasidagi munosabatlarni ochib berish uchun eng yaxshi imkoniyatlarni ta'minlaydi - lekin bu bilan cheklanmaydi, chunki kontekstni hisobga olmasdan

turib ma'nolarni o'rganish mumkin emas. Mualliflar so'zlarning tashqi aloqalarini (narsalar olami bilan) ham, tilning leksik tizimi doirasidagi munosabatlarini ham hisobga olish zarurligini ta'kidlaydilar (Shayxislamov, 2021, 81-bet).

Kognitiv tilshunoslikning rasmiy “tug'ilishi”ni bir vaqtning o'zida kognitiv tilshunoslik bo'yicha Birinchi xalqaro konferensiyaga aylangan, 1989-yilning bahorida Duysburgda (Germaniya) o'tkazilgan Xalqaro lingvistik simpozium bilan bog'lashadi. Simpozium ishtirokchilari Xalqaro kognitiv lingvistika assotsiatsiyasi (International Cognitive Linguistics Association)ni tuzdilar, “Kognitiv lingvistika” (Cognitive Linguistics) jurnaliga asos soldilar va “Kognitiv lingvistika tadqiqotlari” (Cognitive Linguistics Research) monografiyalari seriyasini yaratdilar, keyinchalik ular ushbu sohaning taniqli vakillarining asarlarini nashr etdilar (Ergashevna, 2025, 359-bet).

Mohiyatiga ko'ra, kognitiv lingvistika ushbu konferensiyadan avvalroq, 1980- yillarning oxirlarida shakllanib bo'lgan. Bu uning fanda paydo bo'lgan davri emas, balki gullagan davri, mazkur ideologiya ruhida yaratilgan ko'plab asarlarning nashr etilgan vaqtihamdir. Kognitiv tilshunoslik maktabi rasman shakllanishi davriga kelib, keyinchalik ushbu yo'nalishning klassiklari sifatida tan olingan bir qator monografiyalar tayyorlab qo'yilgan edi. Ba'zi boshqa olimlar esa, kognitologiya fan sifatida lingvistik va psixolingvistik tadqiqotlarning nisbatan yangi sohasi sifatida, 1990-yillar boshidagina, ushbu yondashuvga bag'ishlangan birinchi “Kognitiv lingvistika” jurnali nashr etilganda shakllangan degan fikrni olg'a surishadi (Safarov, 2006, 92-bet).

Kognitiv tilshunoslikning asosiy maqsadi sifatida til tizimining bilish jarayonidagi ishtiroki va ulushini aniqlash belgilanadi. Til birliklarining egallanayotgan bilimning lisoniy voqelanishdagi ishtiroki hamda lisoniy faoliyatning axborotni shakllantirish va “qayta ishlash”dagi rolini aniqlash kognitiv tahlilning ko'rinishlaridan biridir. Kognitivist – tilshunos lisoniy hodisalarning tafakkur faoliyatidagi o'rni, bajaradigan vazifalari bilan qiziqadi.

Lekin bu qiziqish oddiy emas. U (kognitivist) lisoniy va tafakkur faoliyatlari munosabatlarining yuzaga keltiruvchi sabablarni qidiradi va bu sabablar oqibati bo‘lgan muloqot matnlari – lisoniy tuzilmalarni tarkiban va mazmunan anglashga, tahlil qilishga harakat qiladi. Demak, kognitiv tilshunoslik asosan inson lisoniy faoliyatini sabab va oqibat bog‘liqligida tadqiq etuvchi, “tushuntiruvchi” fan sohasidir.

Xulosa o‘rnida aytadigan bo‘lsak, maqolada rus, yevropalik, xitoylik va o‘zbek tadqiqotchilarining kognitiv tilshunoslikning shakllanishi va takomil masalasiga bag‘ishlangan o‘ndan ortiq maqola va monografik plandagi ishlari o‘rganilib, kognitiv tilshunoslik sohasida hali ko‘plab izlanishlar olib borilish kerakligi haqidagi fikrga kelinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Axmedovna, B., S. (2025). INGLIZ TILINI O'RGANISHDA O'ZARO MULOQOTNING AHAMIYATI. In International Educators Conference (pp. 318-325).
2. Ergashevna, S., M. (2025). INGLIZ TILI MUTAXASSISLARINI TAYYORLASHDA XORIJIY TAJRIBALARDAN FOYDALANISH. In *International Educators Conference* (pp. 358-365).
3. Safarov, Sh. (2006). Kognitiv tilshunoslik. “Sangzor” nashriyoti, – 92 b.
4. Shayxislamov, N., Z. (2021). Kognitiv tilshunoslik to‘g‘risida tushuncha va uning universal tabiati//Scientific progress.

YURISTNING NUTQ MADANIYATI

Ro‘ziyev Sherzod Yashinboy o‘g‘li

SamDU Filologiya fakulteti talabasi,

Toshpo‘latov Sherbek Mustafoyevich

Ommaviy huquq fakulteti, Davlat huquqiy faoliyati, 1-kurs

Annotatsiya. *Mazkur maqolada “Yuristning nutq madaniyati” fan sifatida o‘qitilishi, yuridik til va yuridik nutq, ularning o‘ziga xos xususiyatlari bayon qilingan. Shuningdek, ushbu fan yuzasidan qilingan ishlar, olimlar tomonidan yozilgan darslik, o‘quv qo‘llanma va lug‘atlar haqida ham qisqacha so‘z boradi.*

Kalit so‘zlar. *yuridik til, yuridik nutq, nutq madaniyati, huquq, til, lug‘at.*

Xalqimiz farovonligi maqsadida davlatchilik va qonunchilik yanada rivojlanib borayotgan bir paytda “Yuristning nutq madaniyati” fanining o‘qitilishi zarurligini isbotlab o‘tirishning o‘zi ortiqchadir. Ya’ni nutq madaniyatini egallash, madaniy gapirishga intilish, fikr mahsulini matnga to‘laqonli tushira olish mahorati barcha kasb egalarining, shuningdek, bo‘lajak yuristlarning ham ishi va orzusi bo‘lmog‘i lozim. Bu shubhasiz, hozirgi kunda nutq madaniyati muammosini kun tartibiga hayotning o‘zi qo‘ymoqdaki, kishilik jamiyatining madaniy-ma'rifiyligini shusiz tasavvur qilish qiyin. Shu sababli nutq madaniyati, qonuniy "nutq ehtiyoji" hayotiy talabga aylanishi aniq. Shuning uchun ham mamlakatimizdagi yuridik oliy o‘quv yurtlarining o‘quv rejasiga "Yuristning nutq madaniyati" fanining kiritilishi zamon talablariga mos kadrlar tayyorlash maqsadini nazarda tutgan [7:5]. "Yuristning nutq madaniyati" fani fan sifatida shakllangandan buyon olimlar tomonidan bir qator darslik, o‘quv qo‘llanmalar yozilgan.

O‘zbekistonda birinchilardan bo‘lib taniqli huquqshunos olim, professor A.X.Saidov yuridik til, huquqshunos nutqi, qonun tili muammolarini maxsus o‘rganishni boshlab berdi va yuridik oliy o‘quv yurtlarida "Yuristning nutq madaniyati", "Yuridik terminologiya asoslari", "Qonun tili"ni fan sifatida

o'qitilishini o'rta tashladi. Shundan so'ng, bir qator ishlar amalga oshirildi, ya'ni A.Saidov, G.P. Sarkisyanlarning "Yuridik til va huquqshunos nutqi" (Toshkent: Adolat, 1994), A.Saidovning "Yuridik til xususiyatlari//Qonun va til" (1997), K.Nazarov va boshqalarning "Yuristning nutq madaniyati" (Darslik.-Toshkent, 2003), M.Mirhamidov, N.Norpo'latov, S.Hasanovlarning "Yuristning nutq madaniyati"(2005), S.Usmonovning "Yuristning nutq madaniyati" (Toshkent, 2007), Sh.Ziyamuxamedova, G.Gulyamovalarning "Yuristning yozma nutqi" (Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma. -Toshkent: Niso Poligraf, 2017), S.Usmonov, Sh.Ziyamuxamedovalarning "Yurist nutqi amaliyoti" (2018), Q.Mo'ydinovning "O'zbek tili sud nutqi leksikasi" (Chirchiq, 2022) kabi darslik, o'quv qo'llanma, monografiyalar yaratildi. Masalan, S.Usmonovning "Yuristning nutq madaniyati" darsligi 7 bobdan iborat bo'lib, u o'z ichiga quyidagilarni oladi:

1-bob. Nutq madaniyati va huquq. Ushbu bobda "Yuristning nutq madaniyati" fanining maqsad va vazifalari, nutq madaniyati tushunchasi, huquq va til, til va nutq, yuridik til va uning o'ziga xos xususiyatlari, og'zaki va yozma yuridik nutq kabi fikrlar bayon qilingan. 2-bob.Yuridik terminlar tizimining o'ziga xos xususiyatlari. Mazkur bobda yuridik terminlar oldiga qo'yiladigan talablar, yuridik terminlar-qonun tili leksikasi, yuridik terminlar tizimining ichki imkoniyatlar hisobiga boyishi, morfologik va sintaktik usullar bilan yasash masalalariga urg'u berilgan. 3-bob.Nutq madaniyati va adabiy til me'yorlari. Bu bobda nutq madaniyati va uning adabiy til me'yorlariga amal qilish qonuniyatlari aks etgan. 4-bob. Adabiy tilning funksional uslublari va yuristning nutq madaniyati. Bobda uslublar, rasmiy uslub va uning yurist faoliyatidagi o'rni kabi masalalar ilgari surilgan. 5-bob. Nutq madaniyati va tilning tasviriy vositalari.Ushbu bobda tasviriy ifodalar, maqol va iboralar, so'z ma'nolarining ko'chishi, sinonimlarning nutqda qo'llanilishi, nutqiy ravonlikni buzuvchi ba'zi omillar, tinish belgilarining uslubiy vazifasi va hokazolar o'rin olgan. 6-bob. Notiqlik san'ati tarixi.Bobda notiqlik san'ati tarixi:Yunon, Afina notiqligi,

logograflar, Rim va Sharq notiqligi masalalariga bag'ishlangan. 7-bob. Sud jarayoni va notqlik san'ati. Mazkur bobda prokurorning ayblov nutqi, advokatning himoya nutqi, sud muhokamasi va nutq odobi, sud munozarasi va uning o'ziga xosliklari, sud notiqligi, yuristning nutq odobi, tergov jarayonida so'roq qilishning nutqiy strategiyasi va taktikasi, yuridik protsessual hujjatlarining o'ziga xos jihatlari aks etgan.

Yuridik til va uning o'ziga xos xususiyatlari. Huquq va til uyg'unligi masalasiga olimlar turlicha fikrlar bildirishadi. Professor A.Saidov shunday yozadi: "Huquq rivojlanishining tarixiy tajribalarini o'zida mujassam qilgan yuridik til inkor etish mumkin bo'lmagan qadriyat, huquqiy madaniyatining ajralmas qismidir" [5:64]. Olim S.Usmonov fikricha, huquq va til bir jarayonning ikki tomoni bo'lib, huquq mazmun bo'lsa, til o'sha mazmunning voqe bo'lishidagi vositadir. Shu fikrlarga tayangan holda, quyida yuridik til tushunchasiga to'xtalib o'tamiz.

Yuridik til adabiy tilning tarkibiy qismi, o'ziga xos ko'rinishga ega til bo'lib, asosan, qonunchilik va rasmiy doirada qo'llanadi. Ya'ni yuridik til o'ziga xos lug'aviy birliklari, gap qurilishi, uslubiy jihatlari hamda huquqqa oid tushunchalarni ifodalovchi terminlari bilan ajralib turadi. Barcha huquq manbalari yuridik tilda yoziladi. Tergov jarayoni, sud, advokat faoliyati, qonunlar ifodasi ham yuridik til asosida o'z in'ikosini topadi. Yuridik til har xil qaytariqlar, so'z takrorlari, tushunilishi qiyin ifodalar hamda ortiqcha sifatlashlar, ko'chma ma'noli so'zlardan xoli bo'lishi lozim.

Yurisprudensiya tarmoqlariga oid orfografik, leksik, grammatik va uslubiy xususiyatlar yuridik tildir. Taniqli huquqshunos olim, professor A.X.Saidov ta'kidlaganidek, yuridik til – ko'p ming yillik taraqqiyot va ko'p avlodlar tajribasi mahsuli"[4:5].

Yuridik til o‘z mohiyatiga ko‘ra, bir necha turlarga, ya'ni qonun tili, ilmiy yurisprudensiya tili, sud tili, huquqshunos-pedagog tili, huquqshunos-publitsist tili, prokuror tili, advokat tili kabi guruhlarga bo‘linadi.

Og‘zaki va yozma yuridik nutq masalasiga doir qarashlar: Ma'lumki, nutq og‘zaki va yozma ko‘rinishlarga ega. Yuridik nutq ham og‘zaki va yozma nutqlarga bo‘linadi. Olim S.Usmonov o‘zining "Yuristning nutq madaniyati" darsligida og‘zaki va yozma yuridik nutq masalasiga to‘xtalar ekan, og‘zaki va yozma yuridik nutq xususiyatlari quyidagi me‘yorlarga asoslanishini ta’kidlaydi. Ular quyidagi me‘yorlar:

1.Og‘zaki yuridik nutq kommunikativ jarayon bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi. Og‘zaki nutq tezkorlik bilan amalga oshadi, shuning uchun har qanday yurist ifodalayotgan fikriga mos so‘zni, gapni tanlay olish qobiliyatini shakllantirib borishi maqsadlidir.

2.Og‘zaki nutqda gap qurilishini aql nazorat qilib boradi. Bunda xotiraning roli katta. Agar xotira sust bo‘lsa, og‘zaki nutqda gap tuzilishi, so‘z birikmalari o‘zaro mantiqan va grammatik jihatdan bog‘lanmay qoladi.

3.Og‘zaki yuridik nutq, asosan, tahrir imkoniyatidan mahrum bo‘ladi. U qanday shaklda namoyon bo‘lgan bo‘lsa, shundayligicha tinglovchiga yetib boradi.

4.Og‘zaki yuridik nutqda takrorlar, qaytariqlar ko‘p uchraydi.

5.Og‘zaki yuridik nutqning lug‘aviy tarkibi yozma nutqqa nisbatan kam bo‘ladi. Olmoshlar, yuklamalar, modal so‘zlar, bosh va tushum kelishigidagi otlar ko‘proq ishlatiladi. Og‘zaki nutqda ellipsisga yo‘l qo‘yiladi, ya'ni nutqning tejamkor bo‘lishi uchun ba'zi gap bo‘laklari tushiriladi. To‘liqsiz gaplar ko‘p qo‘llanadi.

6.Og‘zaki yuridik nutqda so‘zlovchining faol nutqiy harakati pauza(to‘xtam), ohang, urg‘u, unlilarning cho‘zib talaffuz etilishi, turli xil jestlar, mimikalar fikrning tinglovchiga yetib borishida muhim ahamiyat kasb etadi.

7. Og‘zaki nutqda talaffuzning ahamiyati katta, gapga ustalikni talaffuz ravonligidan ayricha tasavvur etib bo‘lmaydi. No‘noq talaffuz tergov jarayonida, sud jarayonida, ayniqsa, sud hukmi o‘qilishida noxush vaziyatni keltirib chiqarishi mumkin. Sud hukmi o‘qilayotganda har bir so‘z, har bir termin yoki har bir gap ravon talaffuz etilishi shart. Toki o‘qilayotgan hukm davlat nomidan ifodalanayotgani aniq bilinib tursin.

Yozma yuridik nutq oldiga, asosan, quyidagi talablar qo‘yiladi:

1. Har bir so‘z yoxud termin, har bir gap, jumla yuridik mazmunni to‘liq ifodalashga va muallif maqsadini ochishga xizmat etishi shart.

2. Yozma yuridik nutq imkon qadar sodda va aniq, izchil va mantiqli ifodalanishi lozim.

3. Yozma nutqda o‘z ifodasini topayotgan fikr-yuristning tafakkur mahsullari dalillangan, isbotlangan, qonun doirasida o‘z yechimini topgan bo‘lishi zarur.

4. Yozma yuridik nutqda fikrlar rasmiy uslub doirasida sodda va ravon, tushunilishi yengil bayon etilishi kerak.

5. O‘rganilgan ishlar(jinoyat va fuqarolik)ning xulosasi muqaddima va asosiy qism bilan bog‘langan bo‘lishi lozim. Shundagina chiqarilayotgan xulosalar, shuningdek, hukmlar asosli bo‘ladi.

6. Tushunilishi qiyin bo‘lgan yuridik terminlardan iloji boricha foydalanmaslik, agar matnda faqat yuristlar yoki mutaxassislar uchun tushunarli bo‘lgan terminlar qo‘llanilsa, bunday yuridik terminlarga izohlar va sharhlar berib borilishi maqsadlidir.

7. Rus tilidagi qonunlardan andaza olish, tarjima qilish qonun moddalari mazmuniga, mohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun tarjimalardan mutlaqo voz kechib, har qanday yuridik hujjatlarni milliy til qoidalari asosida tayyorlash maqsadga muvofiqdir.[3:7/22].

Demak, yurist xoh og‘zaki, xoh yozma nutqda fikrini bayon etsa-da, yuqoridagi yuridik nutqning me'yoriy qonunlariga amal qilishi zarur.

Yuridik terminlarning turli-tuman shakllarda qo‘llanishi yuridik amaliyotda salbiy holatlarga olib kelmoqda, chunki yuridik terminlarda semantik jihatdan o‘ziga xos ma‘no nozikliklari mavjud bo‘lib, ular yuridik matnning ichida berilganida bu ma‘no noziklari yana ham kuchayib turlicha ma‘nolarni ifodalaydi. Bu esa normativ-huquqiy hujjatlarning mutaxassislar va fuqarolar tomonidan turlicha tushunilishiga, sharhlanishiga sabab bo‘lmoqda, amaliyotda ijro jarayoniga ham ma‘lum ma‘noda salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.[2:5].

Shu nuqtayi nazardan, bugungi kunda huquqshunos va tilshunos olimlarimiz tomonidan lug‘atlar ishlab chiqildi. Masalan, “Yuridik atamalar va iboralar lug‘ati” (Toshkent: Adolat, 1993), G.‘Satimovning “Inglizcha-ruscha-o‘zbekcha huquqiy atamalar lug‘ati” (Toshkent: Adolat,1999), G.‘Ahmedov, H.Bektemirovlarning “Ruscha-o‘zbekcha yuridik atamalar lug‘ati” (Toshkent: Adolat, 2002), “O‘zbekiston yuridik ensiklopediyasi” (Toshkent: Adolat, 2009), V.Batler, A.Saidovlarning “Ruscha-o‘zbekcha-inglizcha yuridik lug‘at” (Toshkent: O‘ME, 2011) kabilar shular jumlasidandir. N.Mahmudov va boshqalar hammuallifligida tuzilgan "Yuridik terminlarning ruscha-o‘zbekcha lug‘ati" so‘nggi yillardagi mukammal lug‘atlardan biridir. Taqrizchi olimlarning fikriga ko‘ra, mazkur lug‘atda to‘qqiz mingga yaqin ruscha-o‘zbekcha yuridik terminlar berilgan. Ular huquqning deyarli barcha sohalariga tegishli bo‘lib, ayniqsa, davlat va huquq nazariyasi, konstitutsiyaviy huquq, jinoyat huquqi, jinoyat protsessi, ma'muriy huquq, fuqarolik huquqi, oila huquqi, mehnat huquqi, xalqaro huquq sohalariga oid terminlarga alohida e'tibor qaratilgan [2:6].

Xulosa qilib aytganda, professor A.Saidov ta'kidlaganidek, huquq va til muammosi predmetlararo tadqiqotlarda yangi yo‘nalish bo‘lib, bu sohada hal etilmagan va bahsli masalalar juda ko‘p. Lekin shunisi aniqki, barcha turdagi yuridik faoliyat uchun tilni benuqson bilish shartdir [6:77].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov, S. va boshqalar. (2004). Yuristning nutq madaniyati. – Toshkent: Zarqalam. –130 bet.
2. Mahmudov, N. va boshqalar. (2021). Yuridik terminlarning ruscha-o‘zbekcha lug‘ati. – Toshkent. –B. 5-6.
3. Saidov, A. (1997). Yuridik til xususiyatlari//Qonun va til. –Toshkent. –B64
4. Saidov, A., Sarkisyan, G. (1994). Yuridik til va huquqshunos nutqi.- Toshkent: Adolat. –B.5.
5. Saidov, A. (1997). Yozma va og‘zaki yuridik til(nutq)//Qonun va til. – Toshkent. –B77.
6. Usmonov, S. (2007). Yuristning nutq madaniyati. Darslik. –Toshkent. –B.7-22.
7. Ziyamuxamedova, Sh., Gulyamova, G. (2017). Yuristning yozma nutqi. Kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Niso Poligraf.– B.5.

ONA TILINING JAMIYATDAGI O‘RNI

Sailboyeva Dilnura Rahimboy qizi
ToshDO‘TAU Ona tili va adabiyot ta’limi fakulteti, 3-kurs
@sailxonovadilnura7@gmail.com

Annotatsiya. So‘nggi yillarida mamlakatimizda barcha sohalarda bo‘lgani kabi tilimiz taraqqiyotida ham muhim o‘zgarishlar yuz bermoqda. O‘zbek tilining xalqaro miqyosda obro‘yi oshib, faol muloqot vositasiga aylanib bormoqda. Turli darajadagi rasmiy uchrashuv va muzokaralarda tilimiz keng qo‘llanayotgani, xorijdagi qator ta’lim dargohlarida, ilmiy muassasalarda o‘zbek tili markazlari tashkil etilib, ularda ona tilimizni o‘rganishga qiziquvchilar soni ko‘payib borayotgani va shuningdek O‘zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o‘zbek tilini o‘rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, o‘zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo‘nalish va vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilash maqsadida, shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmoni, shuningdek O‘zbekiston Respublikasining 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida”gi Qonuniga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risidagi qarori va shu kabilar fikrimizning yorqin dalilidir. Bu borada o‘zbek tili, shubhasiz, dunyo tillari ichida so‘zlarga boyligi, o‘ziga xosligi, asrlar osha sayqal topib borayotgani bilan alohida ajralib turadi. Tilimizda so‘zlashuvchilar soni tobora oshib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan mustahkamlab qo‘yilgan. Yurtimizda o‘zbek tiliga bo‘lgan e’tibor keyingi yillarda yanada kuchaydi. Prezidentimiz tashabbusi bilan mamlakatimizda O‘zbek tili bayrami kuni keng nishonlanadigan bo‘ldi. 2022-yil 23-sentyabrda muhtaram prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasi 75-sessiyasida nutq ijro etgani esa fikrimizning yorqin dalili bo‘la oladi.

Kalit soʻzlar: *Lotin yozuvi, alifbo, imlo muammolari jamiyat, islohotlar, tizimli chora tadbirlar.*

Bugungi kunda jamiyatimizda ona tilining oʻrni mavqeini yanada rivojlantirish uchun bir qancha qonun va loyihalar amaliy chora tadbirlar olib borilmoqda. Xususan, lotin yozuviga toʻliq oʻtish, alifbo va imlo muammolari koʻchalardagi radio va televediniyalardagi reklamalarning saviyasi va imloviy jihatdan togʻri yozilganligi oʻrganish shular jumlasindandir. Bu togʻrisida Prezidentimiz SH.Mirziyoyev ham shunday degandilar: **“Lotin yozuviga toʻliq oʻtish choralari koʻriladi, mansabdorlar davlat tilini bilishi shart boʻladi”**. Ayrim davlat tashkilotlariga biror yumush bilan borsak, unda bizga beriladigan rasmiy hujjat yoki toʻlov qogʻozi boshqa til yoki kirill yozuvida boʻladi. Bu biz uchun oddiydek tuyulsa-da, aslida juda achinarli holat. Toki bunday holatlarga befarq qarar ekanmiz, ular asriy muammolarga aylanib boraveradi. Xoʻsh, yuqoridagi kabi vaziyatda nima qilish kerak? Rad etish, yaʼni lotin yozuvi asosidagi davlat tilida bayon etilgan namunasini talab qilish shart! Maʼlumki, 2020-yil 20-oktabrda “Mamlakatimizda oʻzbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni qabul qilindi. Ushbu farmon ijrosini taʼminlash maqsadida 2021-yil 10-fevralda Vazirlar Mahkamasining “Lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosiga bosqichma-bosqich toʻliq oʻtishni taʼminlash chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi qarori qabul qilindi. Mazkur qarorning 1-ilova qismidagi “lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosiga toʻliq oʻtish” mexanizmining ijro muddati oʻtgan boʻlsa-da, bu ma sala amalda toʻliq tatbiq etilmayapti:

1. Ish qogʻozlari, turli blanklarning toʻliq lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosida yozilishini taʼminlash (2022-yil dekabrda).

2. Mamlakatimizdagi joy, koʻcha, atamalar, tashkilotlarning nomlari, peshlavhalar, ommaviy targʻibot vositalari, reklama va eʼlonlarning toʻliq lotin

yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida yozi lishini ta'minlash (2022-yil dekabrda).

3. Markaziy, mahalliy bosma va elektron ommaviy axborot vositalari, internet saytlari, nashriyotlar, matbaa korxonalari faoliyatini to'liq lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tkazish (2022 yil dekabrda).

4. O'zbekiston Respublikasida ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari yuzasidan tayyorlangan dissertatsiyalar himoyasi bilan bog'liq raionlarning lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida bo'lishini ta'minlash (2022-yil dekabrda).

5. Tashkiliy-huquqiy shaklidan qat'i nazar, barcha tashkilotlarda ish yuritish hujjatlari va boshqa hujjatlarni lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida ishlab chiqish, qabul qilish va e'lon qilish amaliyotini to'liq joriy etish (2023-yil 1-yanvardan). Afsuski, belgilangan muddatdan ancha vaqt o'tdi, ammo qarorda belgilangan bu talablar haligacha amalda bajarilmayapti. Shuningdek, 2022-yil 7-iyunda qabul qilingan “Reklama to'g'risida”gi qonunning 6-moddasi “Reklamaning tili” deb nomlanib, unga ko'ra, “O'zbekiston Respublikasi hududida reklama O'zbekiston Respublikasining davlat tilida tarqatiladi. Reklama mazmunining tarjimasi quyidagi talablarga rioya etgan holda boshqa tillarda takror berilishi mumkin: – reklama mazmunining boshqa tillardagi tarjima matni uning O'zbekiston Respublikasi davlat tilidagi asosiy ma'nosini buzib ko'rsatmasligi kerak; – tashqi reklama orqali joylashtiriladigan reklamaning boshqa tillardagi tarjima matni O'zbekiston Respublikasi davlat tilidagi reklama matnining pastki qismida gorizontal holda joylashtirilishi va umumiy reklama maydonining qirq foizidan oshmasligi kerak;– reklamaning boshqa tillardagi tarjima matni harfi ning o'lcha mi O'zbekiston Respublikasi davlat tilidagi reklama matni harfi ning o'lchamidan kichik bo'lishi kerak;– tele va radiokanallarda, shuningdek, bosma nashrlarda tarqatiladigan reklamaning boshqa tillardagi tarjimasi har kungi umumiy reklama hajmining yigirma foizidan oshmasligi kerak”. Ko'rinib turibdiki, har qanday normativ-huquqiy hujjat, rasmiy veb-sayt, ish qog'ozlari va

turli blanklar, joy va ko‘cha nomlari, reklama va e‘lonlar, markaziy va mahalliy bosma, elektron OAV, internet saytlari, nashriyotlar, matbaa korxonalari faoliyati to‘liq lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida bo‘lishi shart. Qolaversa, buni targ‘ib va talab qilish har birimizning burchimiz. Agar biz O‘zbekiston hududida lotin yozuvi asosidagi o‘zbek alifbosi qo‘llanilishining nazoratini o‘rnata olsak, nafaqat mamlakatimizda istiqomat qilayotgan boshqa millat vakillari, balki xorijiy davlat vakillarining ham davlat tilimizga nisbatan hurmatini oshira olamiz.

Shu bilan bir qatorda filologiya fanlari doktori, professor Baxtiyor Mengliyev o‘zbek alifbosi va imlosini takomillashtirish bo‘yicha davlatimiz va hukumatimiz tomonidan qo‘yilgan vazifalar ijrosi borasida bir qator ilmiy-tadqiqotlar bajarilishi lozimligi davlat buyurtmasi va ijtimoiy talab sifatida namoyon bo‘lmoqda. Fonetikadagi tarixiy o‘zgarishlar, tilning hozirgi tovush xususiyatlari, unga boshqa tillarning ta’siri kabi turli omillar zamonaviy metod va texnologiyalar asosida ilmiy muammo sifatida tadqiq etilishi (masala zimmasiga yuklatilgan muassasalar tomonidan konseptual miqyosda kun tartibiga qo‘yilishi) kerak. Zotan, muammolar yechimi uchun tizimli va tavsiyaviy xarakterdagi tadqiqotlar zarur, deb ta’kidlab o‘tgandilar.

Bular uchun quyidagi ishlar amalga oshirilishi kerakligi alohida ta’kidlab o‘tilgan:

1) Psixolingvistik tadqiqotlar – til egalari o‘zbek tilini yozma shaklda qanday qabul qilishlari va qayta ishlashlarini o‘rganish asosida imloning qaysi jihatlari nima uchun muammoli ekanligini aniqlashga yordam beradi.

2) Lingvotarixiy tadqiqotlar – alifbo va imlo taraqqiyo tini, ularning vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib borishini o‘rganish asosida mavjud muammolarning sabablarini tushunishga olib keladi va takomillashtirish variantlarini taklif etadi.

3) Korpus tadqiqotlari – o‘zbek tilidagi katta hajmdagi yozma matnlarni tahlil qilish asosida takrorlanuvchi xatolar, nomuvofiqliklar yoki noaniqliklarni, shuningdek, umum e’tirof etilgan qoida va tendensiyalarni aniqlaydi.

4) Qiyosiy tadqiqotlar – o‘zbek imlosini qo‘shni yoki tarixiy qardosh tillar imlosi bilan solishtirish asosida qabul qilinaajak zarur elementlarni asoslaydi.

5) Konseptual standartlash tirish tadqiqotlarida o‘zbek alif bosu va imlosiga oid standart hamda qoidalar tizimi yaratiladi. Bu tadqiqotlar til xususiyatlari va foydalanuvchilar ehtiyojlarini sinchiklab tahlil qilish va tushunish asosida o‘zbek alifbosi va imlosini takomillashtirish bo‘yicha tizimli yechimlarni berishi kerak. Tadqiqotchilardan quyidagi vazifalar ijrosiga doir aniq taklif va xulosalar talab qilinishi lozim: O‘zbek tili matnlaridagi harf va harf birikmalari hamda lingvistik elementlarning qo‘llanish chastotasini aniqlash va tahlil qilish bo‘yicha. O‘zbek tilining turli shevalaridagi tovushlar va tovush o‘zgarishlarini o‘rganish va taqqoslash natijasi bo‘yicha. O‘zbek tilidagi so‘z larning turli imlosi bilan matn larni idrok etish va tushunish bo‘yicha tajribalar o‘tkazish, ajratilgan eng qulay va tushunarli shakllar bo‘yicha. Boshqa tillarning o‘zbek tiliga ta‘sirini o‘rganish hamda imloni yaxshilash uchun qulay elementlarni tanlash va moslash tirish bo‘yicha. Yangi yoki o‘zgartirilgan qoidalarining samaradorligini baholash uchun o‘zbek tilida yozish qoidalarini tushunish va o‘zlashtirishni tekshirish uchun o‘quv materiallari va testlar tayyorlash bo‘yicha. Bu vazifalar alohida tadqiqotlar shaklida bajarilishi lozim. Olingan natijalar o‘zbek alifbosi va imlosini yanada ko‘proq me‘yorlashtirish, tilni o‘rganish va undan foydalanish jarayonini soddalashtirish, tilni asrab-avaylash va rivojlantirishga asos bo‘ladi. Bundan tashqari, alifbo va imloni takomillashtirish bo‘yicha jamiyatning ehtiyojlarini tushunish uchun faqat mutaxassislar – tilshunoslar, xususan, psixolingvistlar, o‘qituvchilar va axborot texnologiyalari bo‘yicha mutaxassislarni ichiga olgan fanlararo ilmiy guruhlar tashkil etilmog‘i lozim. Pirovar dida, o‘zbek alifbosi va imlosiga konstruktiv o‘zgartirishlar kiritish va takomillashtirishni qonun chilik darajasida qo‘llab-quvvatlash maqsadida tadqiqot natijalari hujjatlashtirilishi hamda mas‘ul tomonlar, jumladan, tegishli jamoat tashkilotlari hamda davlat organlariga taqdim qilinishi zarur.

Xulosa o‘rnida o‘zbek milliy tilining shakllanishi va rivojida shu til uchun tayin etiladigan yozuv – alifbo va imlo alohida o‘rin tutadi. Millat taqdirida g‘oyat dolzarb, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’naviy ahamiyatga molik bu masalani ilmiy-nazariy o‘rganish, o‘zbek tili uchun to‘g‘ri ishlab chiqish va joriy etish mamlakat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Sho‘rolar mafkurasi hukmron bo‘lgan davrda o‘zbek tilining o‘zbek xalq manfaatlariga javob beruvchi, milliy tilga mos va xos alifbo va imlosini yaratish va qabul qilish, taraqqiyot yo‘lida foydalanish imkoni bo‘lmadi. Alifbo-implomiz, yozuvimiz taqdirini o‘zimiz istagancha, xalqimizga ma’qul tarzda hal qilish O‘zbekistonning mustaqillikka erishuvi bilan ro‘yobga chiqdi. O‘zbek yozuvining lotin alifbosiga o‘tilgan 1929-1940 yillardagi ijobiy tajribasi shuni ko‘rsatadiki, xalqimiz bu yozuvga o‘tishi arab va kirill alifbolariga o‘tishdan farqli ravishda biror bir tazyiqsiz, o‘z ixtiyori bilan yuz berdi. Olingan natijalardan xulosalarimizni umumiy holda shunday ifoda etmoqchimiz:

1. Arab alifbosi 1921-1923-yil ichida uch bor isloh qilinishiga qaramay, uni tuzatib, bu sohada yagona fikrga kelib bo‘lmadi. Shu sababli, turkiy xalqlar, jumladan, o‘zbeklar ham o‘z tillari uchun ancha sodda va ancha qulay bo‘lgan lotin alifbosiga o‘tdilar.

2. Fitrat, Ashurali Zohiriy, Cho‘lpon, G‘ozi Olim Yunusov, Qayum Ramazon, Elbek, Abdulla Alaviy, Shokirjon Rahimiy, Botu singari mashhur olim va yozuvchilar, ko‘zga ko‘ringan madaniyat xodimlari, milliy ziyolilar dastlab arab alifbosini isloh qilish, keyin esa lotin yozuvi asosidagi yangi o‘zbek alifbosi va imlosini ishlab chiqish, uni hayotga joriy etish ishiga katta hissa qo‘shdilar.

3. 1995-yilning 6-mayida O‘zbekiston Oliy Majlisi tomonidan “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi qonunga o‘zgartirish kiritilishi undagi ayrim moddalarning o‘zbek tili taraqqiyoti uchun uncha mos emasligini o‘tgan davr yozuv amaliyoti ko‘rsatib berdi. Alifboda nutq tovushlarini ifodalash uchun qabul qilingan harf birikmalarini o‘zgartirish, bir tovush uchun bir harf olish fikri ilmiy jamoatchilik o‘rtasida ustunlik qilmoqda. Sh

sh o‘rniga Š š; Ch ch o‘rniga Čč harflarini olish; NG ng o‘rniga Ň ň harfini olish yoki bu tovushga alifboda harf belgilamasdan uni n va g harflari yordamida ifodalash ko‘proq munosib ko‘rilmoqda.

4. O‘o‘, G‘g‘ harflarining o‘rni bularning yozma shakli bilan deyarli bir xil bo‘lgan Ö ö, G‘g‘ harflarini kiritish savod chiqarishda moslikni tug‘dirdi, shuningdek, tutuq belgisi (‘) bilan harf belgisini (‘) farqlamasdan qo‘llash kabi holatlarni bartaraf etadi, kompyuterda yozishda texnik jihatdan qulaylikka, afzallikka ega.

5. Rus tilidan va u orqali boshqa tillardan o‘zlashgan sirk, sirkul, kabi so‘zlar tarkibidagi birinchi tovush uchun S harfini qabul qilish to‘g‘ri emas, chunki o‘zbek tili tovush tizimida bunday tovush yo‘q.

6. Joriy imlo qoidalaridagi ba'zi kamchiliklarni tuzatish, imlo qoidasidan chetda qolgan holatlar uchun imlo qoidalari ishlab chiqish va 82 ta qoida ortidan qo‘shish zarur. Umuman, alifbo va imlo qoidalariga kiritiladigan o‘zgarishlarni har tomonlama ilmiy, ta'limiy va texnix jihatdan har tomonlama puxta o‘ylab ko‘rgan, o‘rinli taklif va tavsiyalarni inobatga olgan holda amalga oshirish yozuv madaniyatimizni takomillashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (2022). –Toshkent.
2. O‘zbekiston Respublikasining 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida”gi Qonun.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining 30 yilligiga bag‘ishlangan nutqi.
4. Mengliyev, B. (2024). Ma’rifat gazetasi. Toshkent.

QORAQALPOQ XALQ MAQOLLARINING LINGVOKULTROLOGIK XUSUSIYATLARI

Saylaubaeva Bibigul Jenisbay qizi
ToshDO‘TAU Ona tili va adabiyoti ta’limi fakulteti, 3-kurs
bibigulsaylaubaeva@gmail.com

Annotatsiya. *Lingvokultralogiya sohasida asosan maqollarning mazmun tomoniga e’tibor qaratiladi, shuningdek bu borada turli xil fan doirasidan olingan ma’lumotlarga tayanadi. Maqolada qoraqalpoq xalqining naql-maqollarida aks etgan urf-odatlar va hayot tarzi keng qamrovda ochib berilgan. Do‘st tutinish va dushmanlik xususiyatlarini o‘z ichiga olgan qoraqalpoq maqollari manba sifatida olinadi.*

Kalit so‘zlar. *lingvokultralogiya, naql-maqollar, madaniyat, qadriyat, xalq donishmadligi,*

Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlari o‘rtasida yuzaga kelgan umumlashma fan bo‘lib, til va madaniyatning o‘zaro ta’siri va bog‘liqligi, bu bog‘liqlikning shakllanishi hamda yaxlit bir sistema sifatida til va tildan tashqarida aks etishi kabi hodisalarni o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Bir tomondan lingvokulturologiya insoniyatning madaniy til faktoridagi o‘rni, ikkinchi tomondan esa, til faktoridagi insonning o‘rnini o‘rganadi.

“Lingvokulturologiya” atamasi dastlab frazeologik maktab asoschisi V.N.Teliya va V.V.Vorobyov, V.A.Maslova va boshqalarning ishlarida ko‘rindi. Lingvokulturologiyaning shakllanishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.F.Gumboldtga borib taqalishini ta’kidlaydilar. Ushbu adabiyotlarda bu sohaning rivojlanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glins, X.Xols, D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyan, A.Vejbiskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning fikrlari muhim rol o‘ynaganligi ta’kidlanadi. Ana shu g‘oyalar asosida ming yillarda chet elda yangi fan – lingvokulturologiya vujudga keldi va XX asrning 90-yillarida maxsus soha sifatida shakllandi.

Qoraqalpoq xalq maqollari asrlar davomida shakllangan hayotiy tajriba, urf-odat va qadriyatlarni aks ettiradi. Ular xalqning ijtimoiy munosabatlari, insoniylik me'yorlari va axloqiy tamoyillarini ifoda etib, avloddan avlodga yetkazilgan muhim meros hisoblanadi. Naql- maqollar qoraqalpoq xalq og'zaki ijodida xalq turmushiga ko'p aralashadigan alohida bir janrdir. Bu janr topishmoq, ertak, aytishuv, dostonlar kabi maxsus joyni, tayyorgarlikni yoki musiqa asboblarning yordamini talab qilmaydi. Kimdir kam biladi, kimdir ko'p biladi, xullas har kim o'z bilganini kerakli joyda qo'shib ishlata beradi. Qoraqalpoq xalqining so'zga chanqoqligiga alohida e'tibor qaratgan, qoraqalpoq xalq professori Q. Ayimbetovning: “Naql- maqolni ishlatmasdan gapiradigan odam yo‘q”, deb aytishi e'tiborga loyiqdir. Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodiyoti asl nusxalarini milliy merosini olim Qalli Ayimbetov tomonidan bir qator dostonlar, naql- maqollar yozib olingan edi.

Qoraqalpoq maqollari xalq turmushining oynasi, insoniylik qoidalarining namunasi sifatida shakllangan hisoblanadi. Naql-maqollarda deyarli aytilmaydigan so'z, aytilmaydigan sir yo'q. Turmushda bo'layotgan voqealarni o'ziga mos tarzda bo'yog'i bilan bezash, taqqoslash orqali aniq tasvirlaydi.

Naql-maqollardagi shu kabi ajoyibotlarni ayta kelib, M.Gorkiy; “ Umuman aytganda naql-maqollar mehnatkach xalqning hamma turmushini va ijtimoiy-tarixiy tajribasini ko'ngildagidek bitta qolipga solgan”,- deb baholaydi.

Shuni aytib o'tishimiz kerakki, naql-maqollarning ayrimlari ko'p ma'noli ya'ni tag ma'noni ham anglatib keladi. Ular har xil yerda turli xil vazifalarni bajarib keladi. Ayniqsa, ularning allegoriya usulda tuzilgani ko'proq uchraydi. Qoraqalpoq naql-maqollarining deyarli ko'pchiligi ikki va ko'p qatorli bo'lib keladi. Ularda bir-biriga o'xshamaydigan turli xil voqealar va jonli-jonsiz narsa-buyumlar tasvirlanadi.

Toyip ishkendi qoyip ishsen',

Dostin'nin' kewlin alarsan'.

O‘zbekcha ma’nosi:

To‘yib ichganingni qo‘yib ichsang,

Do‘stingning ko‘nglini olarsang.

Bu maqolda to‘yib ichib yeyishni o‘rniga do‘st bilan baham ko‘rishni aytib o‘tyapti. Yana bu yerda nafsni jilovlash haqida ya’ni faqat o‘zini o‘ylab, ochko‘zlikni o‘rniga saxiylik va bag‘rikenglik haqida va bu orqali do‘stning ham ko‘nglini olish mumkinligiga ishora qilmoqda.

Dostin’nin’ u’yinde tirnaq alma,

Dushpannin’ u’yinde shash aldirma.

O‘zbekcha ma’nosi:

Do‘stingning uyida tirnoq olma,

Dushmanning uyida soch oldirma.

Ushbu maqolda odamlar o‘rtasidagi odob va hurmat munosabatlarini ko‘rsatish haqida aytib o‘tilgan. Bu maqolda do‘stning uyida odob saqlashi lozimligi, dushmanning uyida esa ehtiyotkor bo‘lish kerakligi ta’kidlangan. Bu qoraqalpoq xalqining nozik muamola madaniyatiga ega ekanligini ifodalaydi.

Dostin’ kewlin degishpe qaldiradi.

O‘zbekcha ma’nosi:

Do‘stning ko‘nglini minnat qoldiradi.

Bu maqolda do‘stga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lish kerakligi ta’kidlanadi. Bu yerda “degish” deb minnat ma’nosida aytilmoqda. Do‘stning ko‘nglini og‘ritish- ishonchga ziyon yetkazish demakdir.

Dostin’a et tuwrat,

Dushpang’a qawin tildir.

O‘zbekcha ma’nosi:

Do‘stingga go’sht to‘g‘rat,

Dushmanga qovun kestir.

Yuqoridagi maqolda esa do‘st bilan dushmanni farqi aniq ifodalangan. Do‘stga eng yaxshi hurmat va izzat, dushmanga esa lozim bo‘lsa, keskin javob berish zarurligi aytilgan. Qoraqalpoq xalqida go‘sh t qadimdan mehmondo‘stlik, boylik va ehtirom timsoli hisoblangan. Bu maqolda do‘stga go‘sh tortish – unga bo‘lgan ishonch va hurmatning belgisi hisoblangan. Tarixiy jihatdan qovunni dushmanga kesib berish yengil istehzo, masxara yoki zaiflik belgisi sifatida talqin qilingan.

Dostin’nan tu’ye sora,
Uyalg’aninan biye berer.
O‘zbekcha ma’nosi:
Do‘stingdan tuya so‘ra,
Uyalganidan biya berer.

Ushbu maqolada do‘stingdan tuya so‘ra, kata narsani so‘rashdan tortinma va do‘sting uyalganidan biya ya’ni tuyaga qaraganda kichikroq, lekin qimmatliroq hayvon – ona ot berishi aytilgan. Bu maqolaning asosiy ma’nosi shundan iboratki, agar inson do‘stidan yordam so‘rasa, do‘sti uni quruq qoldirmaslik uchun hech bo‘lmaganda qo‘lidan kelganini qiladi. Ba’zan uyat yoki noqulaylik hissi tufayli u so‘ralgan narsadan boshqa, lekin shunga yaqinroq yoki yanada qadrliroq narsani beradi. Bu fikr insonlarning o‘zaro munosabatlari va ijtimoiy majburiyatlarini aks ettiradi. Maqolning chuqur ma’nosi shundaki, do‘stlik faqat berish yoki olish emas, balki insoniy his-tuyg‘ular, uyat va hurmat bilan chambarchas bog‘liqdir.

Jan dostin’a at berme,
At bersen’ de “a’ste ju’r” deme
O‘zbekcha ma’nosi:
Jon do‘stingga ot berma,
Ot bersang ham “asta yur” dema.

Bu maqolada, do‘stli faqat shaxsiy manfaatga asoslanmasdan, balki haqiqiy ishonch va sadoqat asosida shakllanganligi haqida aytilgan. Ko‘chmanchi

qoraqalpoq xalqida ot- eng muhim boyliklardan biri bo‘lgan. Shu sababli, kimdir do‘stiga ot bersa, bu juda katta ishonch ramzi bo‘lib, agar bu ishonch bilan birga shartlar ham qo‘yilsa, do‘stlik mohiyati buziladi. Boshqa tomondan tahlil qiladigan bo‘lsak, agar kimdir do‘stiga ot kabi qimmatli muhim narsani bersa, lekin undan qandaydir talab qilsa, bu haqiqiy yordam emas, balki nazorat qilish bo‘lib qoladi. Shu sababli, qoraqalpoq xalq donishmandligi yordam va sadoqat o‘rtasidagi nozik muvozanatni ta’kidlaydi.

Dostin’ kewline qarap,

Dushpang’a ku’lki bolma.

O‘zbekcha ma’nosi:

Do‘stning ko‘ngliga qarab,

Dushmanga kulgu bo‘lma.

Ushbu maqolda do‘stlar o‘rtasidagi hurmat va qadr-qimmatni saqlash haqida tasvirlangan. Xalq orasida “do‘st – qudrat, dushman – ojizlik” degan tushuncha bor. Agar inson o‘z do‘stining hissiyotlarini inobatga olmasa va uni mensimasa, bu uning o‘z do‘stidan ajralishiga, dushmanlar esa bundan foydalanib, ustidan kulishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, qoraqalpoq xalq maqollari – bu nafaqat xalq donishmandligi, balki milliy madaniyat va qadriyatlarining aksidir. Ushbu maqollar do‘stlik, insoniylik, axloqiy tamoyillar va ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liq muhim ma’nolarni o‘z ichiga oladi. Qoraqalpoq xalqining o‘zaro hurmat, mehmondo‘stlik va samimiylik tamoyillariga sodiqligi ushbu maqollarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Shu bois, xalq maqollari nafaqat og‘zaki adabiyot namunasi, balki yosh avlodga tarbiya berishda ham muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Bu maqolada qoraqalpoq xalqining qadriyatlarini aks ettiruvchi maqollarni tahlil qilib, ularning hayotimizdagi ahamiyatini yoritib berdik. Ushbu maqollar bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan va xalqimizning ma’naviy merosi sifatida kelajak avlodga yetkazilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gorkiy, M. (1955). O literature, Moskva, str.331
2. Маслов, В. В. (1987). Лингвокультурология в системе гуманитарного знания / Критика и семиотика. – М.
3. Nurmonov, A. Ovrupoda umumiy va qiyosiy tilshunoslikning maydonga kelishi.
4. Nurmonov, A. (2012). Tanlangan asarlar.2- jildlik.– Toshkent: Akademnashr.
5. Ayimbetov, Q.(1959). “Qoraqalpoq adabiyoti” QQMB, No‘kis.
6. Qaraqalpaq folklori. (2019). – naqıl-maqallar. Toshkent.
7. Qaraqalpaq folklori. (1978). Nukus. 4-tom, 188-bet
8. Qoraqalpoq xalq naql-maqollari. (1995). Nukus, Qaraqalpaqstan.

SYNCHRONIC AND DIACHRONIC ANALYSIS OF GENDER- STEREOTYPED LEXICAL UNITS IN ENGLISH: A CRITICAL DISCOURSE APPROACH

Shukurillayeva Lazzatoy Shamshodovna
Uzbekistan State World language university, English first faculty
shukurillayevalazzatoy@gmail.com

Abstract. *This paper explores the synchronic and diachronic analysis of gendered lexical units in the English language, focusing on how such expressions encode and perpetuate gender stereotypes. Through a mixed-methods approach combining critical discourse analysis (CDA) and lexical-semantic analysis, the study examines both contemporary usage and historical changes of selected gendered terms. The research reveals how lexical items like housewife, career woman, and chairman continue to reflect gender hierarchies, while terms such as toxic masculinity and gender equality emerge as ideological tools in modern gender discourse. The diachronic analysis traces the evolution of gendered terminology, showing the shift from historically gendered terms to more neutral or inclusive alternatives. Additionally, the study integrates insights from feminist linguistics and gender studies, particularly the work of Judith Butler, Deborah Cameron, and Guli Ergasheva, highlighting the performative function of language in shaping gender identities. This paper contributes to a deeper understanding of the relationship between language, ideology, and gender, with implications for promoting inclusive and equitable communication in both everyday and institutional settings.*

Keywords. *Gender stereotypes, lexical units, synchronic analysis, diachronic analysis, gender performativity, gendered language, critical discourse analysis, linguistic ideology, semantic shift, English lexicon*

The increasing attention to gender issues in both linguistic and social sciences has led to the emergence of interdisciplinary fields such as gender linguistics and feminist translation studies. Language, as a primary medium of communication,

not only reflects but also constructs and reinforces gender ideologies embedded within a society. Lexical units that carry gender-stereotyped meanings play a crucial role in shaping public perceptions of gender roles and identities. The synchronic and diachronic analysis of these units provides insights into how gendered meanings have evolved over time and how they are manifested in contemporary discourse. The purpose of this paper is to examine the semantic and pragmatic features of English gender-stereotyped lexical units through both synchronic (present-day) and diachronic (historical) lenses.

Scholars such as Judith Butler (1990) have emphasized the performative nature of gender, arguing that gender is not a fixed identity but rather a series of acts and discursive practices. Deborah Cameron (2005) explores the interaction between language and gender ideology, revealing how certain lexical choices perpetuate power imbalances. Uzbek scholar Guli Ergasheva has also contributed significantly to the field by analyzing the terminological and performative functions of gender-related vocabulary in English and Uzbek discourse. Her findings suggest that in emerging fields like gender mainstreaming, terminological meanings of words such as discrimination, equality, and violence are dominant and ideologically charged. These perspectives lay the theoretical foundation for the present study and highlight the importance of analyzing lexical units not merely as static labels but as dynamic constructs of socio-cultural meaning.

This study employs a mixed-methods approach that integrates both synchronic and diachronic analysis to investigate gender-stereotyped lexical units in the English language. The research is grounded in qualitative linguistic analysis, supported by corpus-based data collection and critical discourse analysis (CDA). This methodology enables the identification of both the structural-semantic features of gendered lexical units and their functional evolution over time. The study is divided into two major stages:

1. Synchronic Analysis: Focuses on the current usage of gendered lexical items in contemporary English. This includes identifying lexical units that reflect or reinforce gender stereotypes through their frequency, collocation, and contextual deployment in media, literature, political discourse, and academic writing.

2. Diachronic Analysis: Examines how selected gendered lexical items have evolved over time, tracing changes in their semantic structure, connotative meaning, and sociolinguistic function. This involves comparing dictionary definitions, historical corpora (e.g., Corpus of Historical American English - COHA), and older publications to current data sources.

The data for this study is drawn from a range of authentic sources:

Modern corpora such as the British National Corpus (BNC), Corpus of Contemporary American English (COCA), and NOW Corpus to analyze current usage patterns.

Historical corpora such as COHA to trace the semantic and functional evolution of selected lexical units.

Media texts, such as news articles, blogs, and opinion pieces, are used to observe the performative function of gendered terms in social discourse.

Academic and institutional publications (e.g., UN, WHO, and EU reports) are analyzed for formal usage of gender-mainstreaming terminology.

Lexical items are selected based on the following criteria:

Explicit reference to gender roles or identities (e.g., manpower, chairman, housewife).

Terms used in ideological or institutional gender discourses (e.g., gender equality, toxic masculinity, glass ceiling).

Borrowed or international terms that have entered English with strong gendered connotations (e.g., cisgender, nonbinary, androcentrism).

The data is analyzed using the following methods:

Lexical-semantic analysis to determine meaning structure, metaphorical extensions, and semantic shifts.

Critical discourse analysis (CDA) to examine how language ideologically constructs and perpetuates gender roles and hierarchies.

Comparative diachronic analysis to identify semantic change and sociolinguistic trends across time periods.

By combining these approaches, the study aims to uncover not only how gender stereotypes are encoded in the lexicon, but also how they shift in response to broader cultural and ideological developments.

This section presents a detailed synchronic and diachronic analysis of selected English lexical units that encode gender stereotypes. The analysis is structured around semantic categories, functional roles, and ideological implications of these expressions. Both historical development and contemporary usage are examined to illustrate how language has reflected and shaped gender norms over time.

In the synchronic dimension, several lexical items in modern English continue to reflect gendered assumptions, either explicitly or implicitly. Terms such as housewife, career woman, male nurse, and working mother linguistically reinforce the idea that domestic work is women's primary role, while professional success is an exception. Conversely, terms like breadwinner, businessman, and chairman implicitly normalize male dominance in economic and political domains.

Collocational data from the NOW and COCA corpora indicate that gendered lexical combinations (e.g., female CEO, lady doctor, man up, bossy woman) still occur with high frequency and often carry marked ideological connotations. The asymmetry is evident in how male-associated terms are treated as unmarked (e.g., doctor, engineer), while their female counterparts are linguistically marked (e.g., female doctor, woman engineer), suggesting that maleness is the default norm.

Such linguistic patterns exemplify what Deborah Cameron refers to as "verbal hygiene"—the process by which language users negotiate and enforce social norms through lexical choices. These stereotypes are not merely descriptive; they actively participate in shaping public perceptions of gender roles and professional legitimacy.

Historically, many gendered terms have undergone semantic shifts in response to social and ideological changes. For example, the term *spinster* once held a neutral connotation in Middle English, denoting a woman who spun wool. Over time, it acquired a pejorative meaning, reflecting negative societal attitudes toward unmarried women. In contrast, the male equivalent *bachelor* has largely retained a neutral or even positive connotation, indicating an asymmetrical lexical evolution.

Another example is the transition from *chairman* to *chairperson* or simply *chair*, which reflects attempts to de-gender professional titles. Corpus data from the COHA reveals a significant increase in the use of gender-neutral forms since the 1980s, especially in institutional and academic contexts.

Guli Ergasheva (2021) points out that in newly institutionalized fields such as gender studies, terms like *gender mainstreaming*, *equality*, *discrimination*, and *violence* have developed strong terminological functions. These words do not derive their meanings from general usage but emerge as ideologically marked lexical units within a specialized discourse. Their performative function, as theorized by Butler (1990), is evident in how these terms contribute to the construction and reinforcement of specific gender ideologies.

The use of gendered lexical items often carries ideological implications that go beyond semantics. Terms such as *toxic masculinity*, *mansplaining*, and *patriarchy* represent a shift in discourse that not only labels social phenomena but also critiques them. Such expressions are performative in nature—they frame social issues and influence public consciousness.

Conversely, resistance to inclusive language (e.g., the criticism of using they as a singular pronoun or the rejection of terms like birthing parent) reveals how language is a contested site of ideological struggle. Lexical choices become tools for either reinforcing or challenging traditional gender norms.

Moreover, institutional documents, media language, and educational materials often reflect competing narratives about gender. For example, while some political speeches promote gender-neutral language and inclusivity, others continue to rely on traditional binaries that reinforce existing stereotypes.

This study has examined the synchronic and diachronic dimensions of gender-stereotyped lexical units in the English language, revealing how such expressions serve not only as linguistic reflections of societal norms but also as tools that actively shape and perpetuate gender ideologies. Through a comparative analysis of contemporary corpora and historical data, it has been demonstrated that gendered lexical items are deeply embedded in both everyday and institutional discourses.

The synchronic analysis highlighted the ongoing presence of stereotypical collocations and marked terms that differentiate male and female social roles. Lexical units such as female doctor, housewife, and bossy woman expose the implicit biases and asymmetries that continue to structure gender perceptions. These linguistic choices are not ideologically neutral; rather, they encode and reinforce hierarchical understandings of gender.

Diachronically, many of these lexical items have undergone semantic transformation, reflecting broader socio-political changes. The shift from terms like chairman to chairperson, and from fireman to firefighter, signals a gradual movement toward gender neutrality in professional and public discourse. However, the persistence of gendered expressions in informal and media language suggests that structural change is ongoing and contested.

The insights of scholars such as Judith Butler, Robin Lakoff, Deborah Cameron, and Guli Ergasheva have been instrumental in framing the theoretical basis of this study. Particularly, Ergasheva's emphasis on the terminological function of gender-related lexical units in new fields of knowledge underscores the performative and ideological power of language. Gendered terms in the discourse of gender mainstreaming are not merely descriptive but serve to construct social realities and guide public policy.

In conclusion, the lexical encoding of gender stereotypes in English is both historically grounded and ideologically motivated. Language acts as a powerful medium through which social values are maintained, challenged, and negotiated. The findings of this research contribute to a deeper understanding of the role of lexicon in shaping gender discourse and underscore the importance of critical linguistic awareness in promoting inclusive and equitable communication.

Future research may expand this analysis by comparing English gendered lexical units with those in other languages, especially in post-Soviet linguistic contexts, or by examining how digital discourse and social media contribute to the evolution of gender-related terminology.

References:

1. Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Routledge.
2. Cameron, D. (1992). *Feminism and Linguistic Theory*. Macmillan.
3. Ergasheva, G. (2021). The performative function of Gender Mainstreaming terms: From linguistic point of view. *Journal of Gender Studies and Language Policy*, 9(2), 45–53.
4. Lakoff, R. (1975). *Language and Woman's Place*. Harper & Row.
5. Leitchik, V. M. (2007). *Terminology Science and the Structure of Specialized Lexicon*. Moscow: URSS.
6. Spender, D. (1980). *Man Made Language*. Routledge & Kegan Paul.

Van Zoonen, L. (1994). Feminist Media Studies. SAGE Publications.

XITOIY TILIDA INKOR KATEGORIYASINING GRAMMATIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Talgatboyeva Rayxona Qodirjon qizi
Oriental universiteti Filologiya fakulteti, 3-kurs
Rayhon0303@mail.ru
Ilmiy rahbar: o'qituvchi D.A.Tashmuxamedova

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy xitoy tilidagi inkor konstruktsiyalarining grammatik va semantik xususiyatlari har tomonlama tahlil qilinadi. Asosiy inkor partiklari — 不 (bù), 没 (méi), 非 (fēi), 勿 (wù) va 别 (bié) — ning sintaktik joylashuvi, ularning zamon va holatga bog'liq qo'llanishi, shuningdek, emotsional va diskursiv funksiyalari o'rganiladi. Xitoy tili negatsiyasi orqali inkor faqat grammatik vosita bo'lib qolmay, balki semantik konnotatsiyalarni ham ifodalaydi. Maqola zamonaviy tilshunoslikdagi yondashuvlar va ishonchli manbalar asosida yozilgan.*

Kalit so'zlar. *xitoy tili, inkor, negatsiya, semantika, grammatika, partikla, diskurs, pragmatika, bù, méi.*

Annotation. *This article provides a comprehensive analysis of the grammatical and semantic properties of negation in Modern Standard Chinese. It explores the main negation particles — 不 (bù), 没 (méi), 非 (fēi), 勿 (wù), and 别 (bié) — their syntactic positioning, temporal and contextual usage, as well as emotional and discursive functions. The study shows that negation in Chinese serves not only as a grammatical marker but also carries rich semantic and pragmatic implications. The article draws upon established linguistic sources and modern theoretical perspectives.*

Keywords. *Chinese language, negation, negating expressions, semantics, grammar, particle, discourse, pragmatics, bù, méi.*

Inkor (negatsiya) – bu har qanday tabiiy tilning ajralmas sintaktik va semantik elementi bo'lib, biror voqelik, xatti-harakat yoki sifatning mavjud emasligini ifodalaydi. Xitoy tili turkiy tillardan farqli ravishda analitik tuzilishga

ega bo‘lib, unda inkor vositalari o‘ziga xos grammatik qonuniyatlarga asoslanadi. Ushbu maqolada zamonaviy standart mandarin (putonghua 普通话) doirasida inkor partiklallari va ularning ishlatilish kontekstlari tahlil qilinadi.

Xitoy tilida eng keng tarqalgan inkor vositalari quyidagilar:

- 不 (bù) – umumiy inkor, hozirgi yoki kelasi zamonda ishlatiladi.
- 没 / 没有 (méi / méiyǒu) – o‘tgan zamon yoki mavjudlikning inkor qilinishi.

- 非 (fēi) – adabiy, rasmiy uslubda ishlatiladigan kuchli inkor vositasi.

- 勿 (wù) – buyruq inkori (salbiy imperativ), rasmiy uslubda.

- 别 (bié) – norasmiy nutqda salbiy buyruq ifodasi.

1. 不 (bù)

不 – eng ko‘p qo‘llaniladigan negatsiya partiklasidir. U fe‘l oldidan keladi va odatda hozirgi yoki kelasi zamonni inkor qiladi:

我不去。

Wǒ bù qù. – Men bormayman.

2. 没 / 没有 (méi / méiyǒu)

Ushbu shakl o‘tgan zamonda yoki mavjudlikni inkor qilishda ishlatiladi:

他没来。

Tā méi lái. – U kelmadi.

我没有钱。

Wǒ méiyǒu qián. – Menda pul yo‘q.

3. 非 (fēi)

Ko‘proq yozma nutqda yoki aforizmlarda uchraydi:

非礼勿视。

Fēi lǐ wù shì. – Odobsizlik – qarama.

4. 勿 (wù) va 别 (bié)

Bu ikki partikla salbiy buyruqni ifodalaydi. 勿 – rasmiy va qadimiy shakl, 别 esa norasmiy shakl:

勿忘国耻。

Wù wàng guó chǐ. – Milliy uyatni unutma.

别说话！

Bié shuōhuà! – Gapirma!

Xitoy tilida inkor partiklari nafaqat grammatik negatsiyani ifodalaydi, balki turli semantik vazifalarni ham bajaradi. Inkor vositalari orqali biror harakatning sodir bo‘lmaganligi, mavjudlikning yo‘qligi, istak yoki ehtimollikning rad etilishi kabi ma’nolar ifodalanadi. Shuningdek, inkor konstruktsiyalari orqali nutq egasining baholovchi munosabati, emotsional holati yoki ijtimoiy pozitsiyasi ham ifodalangan bo‘lishi mumkin. Bu bo‘limda xitoy tilidagi inkor konstruktsiyalarining asosiy semantik funksiyalari, ularning kontekstga bog‘liq tarzda qanday ishlatilishi va turli pragmatik konnotatsiyalari tahlil qilinadi.

Xitoy tilidagi inkor partiklari nafaqat sintaktik jihatdan muhim, balki semantik jihatdan ham ko‘p qirrali bo‘lib, ular orqali vaqt, mavjudlik, ehtimol, istak va emotsional munosabatlar kabi turli semantik toifalar ifodalanadi (Li va Thompson S, 1981, 435-b). Ayniqsa, **bù** va **méi** partiklari voqelikni turlicha inkor qilish orqali harakatlarning zamoniyligini o‘ziga xosligini namoyon qiladi:

1. Xatti-harakatni inkor qilish

我不吃肉。 – Men go’sht yemayman.

2. Holatni yoki mavjudlikni inkor qilish

他没有书。 – Unda kitob yo‘q.

3. Majburiyat yoki ehtimolni inkor qilish

你不用去。 – Senga borish shart emas.

他不会来。 – U kelmasligi mumkin / kelmaydi.

4. So‘zlamda e’tiroz yoki rad etish (diskursiv inkor)

不是我干的。 – Buni men qilmaganman.

Zhang ham xuddi shunday fikr bildiradi: negatsiya xitoy tilida nafaqat sintaktik darajadagi inkor, balki muloqotning illokutsional kuchini belgilovchi pragmatik vosita sifatida ham ishlaydi. Unga ko‘ra, inkor partiklallari vositasida so‘zlovchi shubha, inkor, e‘tiroz, shuningdek, ijtimoiy masofani ifodalay oladi (Zhang, 2013, 45-bet).

Xitoy tilida negatsiya operatori doimo **fe’l oldidan** keladi. Bu holat boshqa tillar (masalan, ingliz tili yoki o‘zbek tili) bilan solishtirilganda farqli sintaktik tuzilishga ega:

Til	Inkor pozitsiyasi
Xitoycha	Subyekt + inkor + fe’l
O‘zbekcha	Subyekt + fe’l + <i>emas</i>
Inglizcha	Subyekt + <i>do not</i> + fe’l

Bundan tashqari, **bù** va **méi** partiklallari ishlatiladigan kontekstga qarab o‘zaro almashtirib bo‘lmaydi. Ular zamon, holat va fe’lning tabiati bilan chambarchas bog‘liq.

Ba’zi hollarda ikki inkor birikmasi semantik jihatdan ijobiy ma’no beradi (double negation):

他不是不懂。 – U tushunmaydi emas (ya’ni, u tushunadi).

Bunday uslubiy konstruktsiyalar adabiy tilda, e‘tirozli yoki inkor qilingan e‘tirof holatida uchraydi.

Xitoy tilidagi inkor konstruktsiyalari, ularning grammatik va semantik funksiyalari har tomonlama o‘rganishga arziydigan mavzudir. Negatsiya vositalari — 不, 没, 非, 勿, 别 — fe’l bilan qanday bog‘lanishini tushunish, xitoy tili grammatikasining tub mohiyatini anglashga yordam beradi. Ular yordamida

zamon, mavjudlik, e'tiroz, rad etish kabi mazmunlar ifodalanadi va til egiluvchanligining ifodasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Huang, A., & Li, Y. (2009). *The Syntax of Chinese*. Cambridge University Press.
2. Li, C., & Thompson, S. (1981). *Mandarin Chinese: A Functional Reference Grammar*. University of California Press.
3. Lü, S. (1980). *Xiandai Hanyu Babai Ci* (800 Words in Modern Chinese). Commercial Press.
4. Zhang, N. (2013). Negation in Chinese. In *The Oxford Handbook of Negation*. Oxford University Press.

O‘ZBEK TILINI DARAJALASHTIRISH. LEVELING OF THE UZBEK LANGUAGE

To ‘ychiyeva Sitorabonu Nurillo qizi
ToshDO‘TAU O‘TA 2-bosqich talabasi
sitoratoychieva05@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada o‘zbek tili leksik birliklarining darajalashtirish tizimi va uning til o‘rganishdagi ahamiyati haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, turk va ingliz tillarini oson o‘rganishda o‘ziga xos darajalantirilgan adabiyotlarga ham to‘xtab o‘tilgan. O‘zbek tili leksik sathga doir birliklarning darajalashtirilishi, nafaqat, yosh avlodni o‘z ona tilini qay darajada bilishini aniqlashga, qolaversa chet elliklarga o‘zbek tilini o‘rganishda qulaylik yaratish uchun ham muhim ahamiyatga ega ekanligi ochib berilgan.*

Kalit so‘z: *leksik sath, darajalantirish, leksema, leksik birlik, semantika, metodika, sertifikat, baholash.*

Annotation: *The article talks about the grading system of lexical units of the Uzbek language and its importance in language learning. In addition, it has been touched upon the unique graded literature for easy learning of Turkish and English languages. It has been revealed that the leveling of Uzbek language lexical units is important not only for determining the level of the young generation's knowledge of their native language, but also for making it easier for foreigners to learn Uzbek.*

Keywords. *lexical level, grading, lexeme, lexical unit, semantics, methodology, certificate, assessment.*

Har bir til vakilining o‘z tilida semantikasi kuchli bo‘lgan so‘zlarni qo‘llashi uning sa‘viyasini, uning shu tilni bilish darajasini ko‘rsatib turadi. Ammo hozirgi kunda ko‘plab yoshlar orasida so‘zlashish sa‘viyasi tubdan o‘zgargan. Ya‘ni ayni paytda dunyo tan olgan chet tillari ingliz tili, rus tili, arab tili va shunga o‘xshash boshqa tillarning ommalashuvi o‘zbek tiliga bo‘lgan e‘tiborni yosh avlod orasida susaytirmoqda. Ingliz tili va shunga o‘xshash boshqa tillarning shiddat bilan keng

ko‘lamda yoyilib borishining bir necha sabablari mavjud bo‘lib ularni ko‘rib o‘tamiz:

1. Globalizatsiya: Ingliz tili xalqaro aloqa, savdo va diplomatiyada asosiy rol o‘ynaydi, bu esa uni kengaytiradi va rivojlantiradi.
2. Texnologiyalar: Internet va zamonaviy kommunikatsiya vositalari ingliz tilida ko‘p kontent ishlab chiqariladi, foydalanuvchilarni jalb etadi.
3. Ta‘lim va ilm-fan: Ko‘plab ilmiy ishlanmalar va tadqiqotlar ingliz tilida olib boriladi, bu esa tilni o‘rganishni talab qiladi.
4. Madaniyat va ommaviy axborot: Hollywood filmlari, musiqalar va boshqalar orqali ingliz tili keng tarqalgan bo‘lib, avlodlar o‘rtasida ta’sir qiladi.
5. Iqtisodiy imkoniyatlar: Ingliz tilini bilish ko‘plab ish beruvchilar uchun muhim faktor bo‘lib, shu sababli ko‘p odamlar uni o‘rganishga intilishadi[1].

Bularning barchasi ingliz tilining global miqyosda rivojlanishida muhim omillar hisoblanadi. Bundan tashqari jahonda keng miqyosda o‘rganilayotgan tillarning darajalarga bo‘linib o‘rganilishi ularni mukammalroq o‘rganilishiga asosiy sabab bo‘lib kelmoqda. Quyida ayni damda ilg‘or o‘rganilayotgan tillarning darajalari va ularning qay tartibda o‘rgatilishi ko‘rsatib o‘tilgan:

- A1 (Boshlang‘ich): Oddiy va kundalik vaziyatlarda foydalanish uchun zaruriy so‘zlar va iboralar.
- A2 (O‘rta boshlang‘ich): Tanish mavzularda oson tushunish va o‘z fikrlarini ifodalash.
- B1 (O‘rta): Tanish mavzularda tushunish, oddiy matnlar va nutqlar bilan ishlash qobiliyati.
- B2 (Yuqori o‘rta): Nisbatan murakkab matnlarda ham tushunish va fikrlarni ifodalash imkoniyati, muammolarni hal qilishda erkinlik.
- C1 (Yuqori): Murakkab matnlarni tushunish, uzun va talab qiluvchi nutqlarda ishtirok etish.

- C2 (Mutaxassis): Har qanday turdagi matnlarni to‘liq tushunish, murakkab fikrlarni aniq va to‘g‘ri yetkazish[5].

Tillarni darajalashtirish O‘zbekistonga ingliz tili bilan kirib keldi. Ingliz tili kirib kelar ekan, u bilan birgalikda uni o‘rganadigan va o‘rgatadigan manbaalar ham kirib kela boshladi. Ingliz tilini o‘rganish uchun o‘quv markazlar va hozirgi kunda maktablar ham darajalashtirilgan kitoblardan foydalanmoqda. Eng asosiysi esa bu kitoblardan foydalanish o‘quvchilarning yuqori balli sertifikatlarni qo‘lga kiritishda baland natija ko‘rsatmoqda. Shunday ekan quyida ba’zi ingliz tiliga oid mashhur daraja kitoblarini keltirilgan:

1. "English File" - Bu kitoblar seriyasi aktsent va dialoglar yordamida tilni o‘rganishni osonlashtiradi.
2. "Headway" - Yangi bilimlarni bosqichma-bosqich o‘zlashtirish uchun mo‘ljallangan.
3. "New Cutting Edge" - Har bir dars o‘z ichiga tinglash, o‘qish va yozish faoliyatlarini oladi.
4. "Speakout" - Muntazam ravishda kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantiradi va amaliy muammolarni hal qilishga yordam beradi.
5. "Cambridge English" - Tayyorlanayotgan imtihonlar uchun mo‘ljallangan kitoblar.

Bu kitoblarning har biri o‘ziga xos metodologiya va yondashuvga ega bo‘lib, o‘qituvchilar va o‘quvchilar uchun tilni bosqichma-bosqich o‘rganishda mukammal darajada yordam beradi.

Hozirgi vaqtda ingliz tilidan tashqari turk tilini o‘rganishga ham talab ancha katta. Shundan kelib chiqqan holda turk tilini o‘rganishda yordam beradigan ko‘plab daraja kitoblari ham mavjud. Ular asosan boshlang‘ichdan tortib ilg‘or darajagacha mo‘ljallangan. Turk tiliga oid ba’zi mashhur daraja kitoblarini keltirib o‘tsak:

1. "Türkçe Öğreniyorum" – Boshlang‘ichlar uchun tayyorlangan, asosiy

grammatik qoidalar va so'z boyligini o'z ichiga oladi.

2. "Yedi İklim Türkçe Seti" – O'quvchilarga turk tilini o'rganish uchun qiziqarli va amaliy materiallar taklif etadi.

3. "İstanbul" – O'z ichiga zamonaviy turk tilini va madaniyatini oladi, har bir daraja uchun mos.

4. "Dilmer" - Turk tilida chuqur bilimlarni o'zlashtirishga yordam beradigan darsliklar va materiallar.

5. "Açılım Türkçe" - Interaktiv yondashuv bilan tilni o'rganish imkonini beradi[7].

Bu kitoblarning barchasi turk tilining darajalashtirilgan shaklida yozilgan bo'lib, eng sodda bo'limlardan to mukammaliga qarab o'sib boradi. Yuqorida keltirilgan kitoblar o'zga tilni o'rganayotgan har bir o'quvchida 4 ta ko'nikmani rivojlantirishga asosiy e'tiborni qaratgan bo'lib, ingliz tilida ham turk tilida ham bu tillarni o'rganuvchilar yozish, o'qish, tinglash va so'zlash darajalari orqali baholanadilar.

Chet tillarning ommalashuviga asosiy sabablar sanab o'tilganidek ularni o'zbek tiliga nisbatan o'zlashtirish ma'lum miqdorda oson ekanligidir. O'zbek tilini o'rganish nafaqat o'zbek bo'lib tug'ilgan insonga balki, uni o'rganmoqchi bo'lgan chet el fuqarolari uchun ham mukammal va o'zbek tilini o'rganishda ular ancha qiyinchilikka duch kelishmoqda. Shunday ekan, o'zbek tilini rivojlantirish va darajalashtirish bir necha yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin bo'lib, ulardan birinchisi ta'lim tizimidir. Maktablarda va oliy o'quv yurtlarida o'zbek tilini o'rganishga e'tibor berish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash lozim. Bundan tashqari uslub va so'z boyligini oshirish: O'zbek tilini bibliografiya, adabiyot va ommaviy axborot vositalarida faol ishlatish, yangi so'zlar yaratish va ularni kengaytirish zarur hamda onlayn platformalarda o'zbek tilida ilmiy va ta'limiy resurslarni ko'paytirish, tinglovchilar va o'quvchilar uchun zamonaviy va interaktiv o'quv dasturlarini ishlab chiqish muhim. Madaniy tadbirlarda esa o'zbek tilida teatr, film va adabiy

tadbirlar tashkil etish orqali tilni rivojlantirish va jamiyatda uning ahamiyatini oshirish ham mumkin. Va eng so‘ngida tilda darajalashtirilgan kitoblar va manbaalar ishlab chiqish va ularni ko‘paytirish kerak.

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, darajalash tushunchasi ingliz tili bilan birgalikda kirib keldi, ya’ni o‘quvchilarning bilish darajalarini baholash orqali chuqurroq tushunishimiz mumkin. Shunday ekan, hozirgi kunda yosh avlodni yanada o‘z ona tiliga bo‘lgan e’tiborni oshirish maqsadida, mamlakatimizda Milliy sertifikat tizimi joriy qilindi. Bu orqali talabalarni bir nechta fanlarning bilish darajalarini aniqlash imkonini yaratdi. Ushbu sertifikat orqali quyidagi fanlar bo‘yicha imtihonlar o‘tkaziladi: ingliz tili, ona tili va adabiyot, matematika, tarix, biologiya, kimyo, fizika va boshqa bir nechta fanlar.

Bunday sinovlar ona tili va adabiyot fanidan ham olib borilyapti, bu quyidagi tartibda bo‘ladi:

Umumta’lim fanlarini bilish darajasiga qarab – A+, A, B+, B, C+, C darajali sertifikatlar beriladi.

Sertifikatlar **3 yil** muddatga beriladi.

Test natijalari xalqaro metodika — Rash modeli asosida hisoblanadi.

Unga ko‘ra:

- 70 balldan yuqori ball olgan talabgorga **A+ daraja**;
- 65-69,9 ball olgan talabgorga **A daraja**;
- 60-64,9 ball olgan talabgorga **B+ daraja**;
- 55-59,9 ball olgan talabgorga **B daraja**;
- 50-54,9 ball olgan talabgorga **C+ daraja**;
- 46-49,9 ball olgan talabgorga **C darajali** sertifikat beriladi[4].

Biz bilish darajalarini o‘rganib chiqdik, endi e’tiborimizni o‘zbek tilidagi darajalashtirilgan so‘zlarga qaratamiz. O‘zbek tilidagi har bir leksemaning semantik tarkibida darajalanish mavjud bo‘lib, ular o‘zbek tilini o‘rganuvchilar uchun katta qulaylik yaratadi. Masalan, ingliz tilida A darajada, B darajada va C

darajadagi leksemalarning pastdan yuqoriga qarab murakkablashuvi kuzatiladi. Misol qilib oladigan bo‘lsak, good-yaxshi sifati A darajadagi so‘z bo‘lib, bu so‘zni A1 yoki A2 sa‘viyadagi o‘rganuvchilar o‘z nutqida qo‘llashi kuzatiladi. B va C darajasida ingliz tilini biluvchi til o‘rganuvchilar esa good so‘zi o‘rniga better yoki great so‘zlarini qo‘llaydilar. Bu ularning shu tilini qanchalik mukammal bilishlarining isboti bo‘lib xizmat qiladi. Shunday ekan, o‘zbek tilidagi leksemalarni darajalar asosida uch guruhga ajratish ham maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bular A, B va C darajalarning sa‘viyasi borasida amalga oshadi. Bilamiz, ingliz, turk va boshqa tillarda bilish darajalari A darajadan yuksalib borib C darajagacha ko‘tarilsa, o‘zbek tilida C daraja eng quyi natijani ko‘rsatadi. Ya‘ni C eng past daraja, B o‘rtacha bilish sa‘viyasi va A eng yuqori ko‘rsatkich hisoblanadi. O‘zbek tilidagi leksemalarni darajalashtirar ekanmiz, birinchi bo‘lib e‘tiborimizni fe‘llarga qaratamiz. Bunda darajalanish qatorining eng muhim qurilish belgisi unda harakat va holatni anglatuvchi leksemlar ya‘ni fe‘llar sememalarida darajalanish kuzatiladi[2] C darajadagi harakat va holatni anglatuvchi leksemaga misol qilib “o‘lmoq” so‘zini olsak. “O‘lmoq” so‘zi — hayotning tugashi, biron bir organizm faoliyatining to‘xtashi jarayonini ifodalaydi. Bu inson yoki hayvonning biologik faoliyati to‘liq tugagani, ya‘ni yurak urishi, nafas olishi va boshqa hayotiy jarayonlari to‘xtagani ma‘nosini bildiradi. “O‘lmoq” fe‘lining “hayotdan ko‘z yummoq”, “dunyodan o‘tmoq”, “vafot etmoq” kabi sinonimlari mavjud bo‘lib, bular “o‘lmoq” leksemasidan ko‘ra yuqoriroq sa‘viyada ishlatiladi. Shunda “o‘lmoq” so‘zini C sa‘viyaga tegishli so‘z deb olsak, “vafot etmoq” B darajadagi, “hayotdan ko‘z yummoq” va “dunyodan o‘tmoq” fe‘llari A darajada qo‘llaniluvchi so‘zlar sirasiga kiritishimiz mumkin. Bu o‘rinda “*Kechga yaqin yo‘l ustida yarador leytenant o‘ldi.*”[9]. gapini olsak, bu gapda “o‘ldi” so‘zi oddiy ma‘noni ifodalab, emotsional bo‘yoqdorlik kasb etmagan. Ammo “*Zahiriddin Muhammad Bobur 1530-yil 26-dekabrda Hindistonning Agra shahrida og‘ir kasallikdan vafot etdi.*” gapida qo‘llanilgan “vafot etdi” so‘zi gapga

biroz murakkablik bergan va “o‘ldi” so‘ziga nisbatan yuqoriroq sa‘viya ko‘rsatgan.

Bundan tashqari, leksemalarning semantik tarkibini dararajalashtirish jarayonida sifatlarni chetlab o‘tib bo‘lmaydi. Sifatlarni darajalashtirishda eng asosiy e‘tibor narsa va predmetlar belgisining ortib yoki kamayib borishiga qaratiladi. Bu borada “aqlli” so‘zini misol qilib olsak, “aqlli” deb aslida tushunchali, bilimli va aqlli qarorlar qabul qila oladigan shaxslarni tushuniladi va uning “ziyrak”, “esli”, “oqil”, “dono” hamda “esli-hushli” kabi sinonimlari mavjud. “Aqlli” so‘zini kichik yoshdagi va o‘zbek tilini endi o‘rganayotgan insonlar ham o‘z nutqida hech qanday qiyinchiliklarsiz qo‘llay olganligi sababli bu so‘z C sa‘viyadagi so‘zlar qatoriga kiritiladi. Ammo “esli”, “esli-hushli” va “dono” so‘zlarini unga nisbatan murakkabroq va ko‘proq bu so‘zlar badiiy adabiyotlarda va insonlarning so‘zlashuv jarayonida qo‘llaniladi. *“Nodon so‘zlar-dono ibrat olar”*[6]. maqolida ham “dono” so‘zi “aqlli” ma‘nosida kelgan bo‘lsa ham maqolning ta’sirchanroq chiqishi uchun shu so‘zdan foydalanilgan. Shu sababli “dono” va “esli” so‘zlari B sa‘viyada qo‘llaniluvchi so‘zlar qatoriga kiritilishi maqsadga muvofiq. “Ziyrak” hamda “oqil” so‘zlariga to‘xtalsak, bu so‘zlar hozirgi kunda xalq tilida kamdan-kam ishlatilsa ham, badiiy adabiyotda faol qo‘llaniladi va bu so‘zlarni ko‘proq til sa‘viyasi jihatidan yuqori bilimli insonlar o‘z nutqlarida qo‘llaydilar. *“Keksalik toshi, g‘am yuki ostida qaddi bukchaygan bu ziyrak chol ayollarning ahvoli ruhiyatini sezdi, angladi”* [3], *“Semiz qo‘zining go‘shiti yaxshi, Oqil onaning — qizi”* gaplaridagi “ziyrak” va “oqil” so‘zlari “aqlli” so‘ziga qaraganda gapda murakkablik kasb etgan. Ana shu sababdan bu so‘zlar A sa‘viyasida qo‘llaniladigan so‘zlar qatoridan joy oladi.

Ana endi darajalanishni ravish so‘z turkumida ko‘rib chiqamiz. Ravish – mustaqil [so‘z turkumlaridan](#) biri bo‘lib [harakat](#) va holatning [belgisini](#) bildiradi. Bu o‘rinda biz “qo‘qqisdan”, “birdaniga”, “birdan”, “to‘satdan” kabi leksemalarni tahlil qilsak, bu ravishlar harakatning kutilmagan paytda tez yuzaga kelganini

ifodallaydi. “Birdan” va “birdaniga” so‘zlari boshqa so‘zlarga nisbatan C darajadagi so‘z hisoblanadi. Ammo “qo‘qqisdan” hamda “to‘satdan” leksemlari esa “birdan” va “birdaniga” so‘zlariga qaraganda sa‘viya jihatdan yuqoriroq o‘rinda turadi. *“Qo‘qqisdan berilgan bu savol oldida Qodirbek nima deyarini bilmay, tikilganча qoldi”* [8] gapida “qo‘qqisdan” so‘ziga e‘tibor qaratsak, bu so‘z ko‘p hollarda badiiy adabiyotda va ba‘zan adabiy tilda so‘zlaydigan insonlar nutqida qo‘llanilishini ko‘ramiz va shu sababdan bu so‘z A darajadagi so‘z deb olinadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkin-ki, o‘zbek tilining deyarli har bir til sathida darajalanish mavjud bo‘lib, bu tilimizning borliqdagi mohiyatida o‘ta muhim ahamiyatga ega. O‘zbek tilini darajalashtirish ayni damda yoshlarni yanada o‘z ona tilisiga bo‘lgan e‘tiborni kuchaytirish va ularda shu tilni o‘rganishga qiziqish uyg‘otishda hamda o‘zbek tilini o‘rganmoqchi bo‘lgan chet el fuqarolarining o‘zlashtirishlariga qulay imkoniyat yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bozorov ,O. (1997). “O‘zbek tilida darajalanish”, Toshkent.
2. Hamid G‘ulom “Mash‘al” 4-jild 2-jild
3. <https://my.gov.uz/oz/news/1314>
4. <https://rgn.uz/2018/05/16/ingliz-tili-darajalari-jadvali-6-daraja/>
5. <https://uz.wiktionary.org/wiki/dono>
6. <https://www.yee.org.tr/tr/turkce/turkce-ogretim-setleri>
7. Maqsud Qoriyev. (2005). “Oydin kechalar” Toshkent.
8. Oybek. (1971). “Quyosh qoraymas”. G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti

G‘AFUR G‘ULOMNING “VAQT” SHE’RIDA SINONIMLARNING QO‘LLANILISHI

*Toshtemirova Madina Umid qizi
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Filologiya fakulteti, i 2-kurs
mt2939232@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek adabiyotining yirik namoyandasi G‘afur G‘ulom she’riyatidagi sinonimlarning lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tilning estetik-stilistik imkoniyatlarini ochib berishda sinonimlarning tutgan o‘rni alohida ahamiyat kasb etadi. Shoir ijodida sinonimlarning qo‘llanishi nafaqat badiiy ifodaning boyishini, balki matnning ohangdorligi, mazmuniy kengligi va ta’sirchanligining oshishiga xizmat qilgan. Maqolada G‘afur G‘ulomning “Vaqt” she’ri misolida sinonimik birliklarning funksional xususiyatlari yoritilib, ularning poetik matndagi uslubiy vazifalari tahlil etiladi. Shuningdek, sinonimlarning matn ichida yonma-yon qo‘llanishi orqali emotsional, ekspressiv va semantik tafovutlarni yaratish imkoniyatlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari shoir til boyligini namoyon etishda sinonimlarning keng va mahoratli qo‘llanilganini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar. *G‘afur G‘ulom, sinonim, badiiy matn, lingvopoetika, estetik-stilistik vosita, sinonimik qator, badiiy ifoda, leksik boylik, poetik til, semantik.*

Til insoniyat tafakkuri va madaniyatining noyob mahsuli sifatida nafaqat kommunikativ vosita, balki estetik hodisa sifatida ham izchil o‘rganib kelinmoqda. Tilning estetik-stilistik xususiyatlari, avvalo, badiiy matnda o‘zining yorqin ifodasini topadi. Badiiy matnlarni poetik jihatdan tahlil etish, ularning estetik qimmatini belgilash jarayonida til vositalarining, xususan sinonimlarning tutgan o‘rni beqiyosdir. Tilimizdagi sinonimlarni chuqur egallash va ulardan maqsadga muvofiq foydalanish shaxsiy nutqni boyitadi, fikrning eng nozik jihatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida nutqning ta’sirchanligi, jozibadorligi va musiqiyligini oshiradi (Abdurahmonov, Mahmudov, 1981).

Sinonimlar – talaffuzi yoki yozilishi turlicha bo‘lib, ma’nosi umumiy bo‘lgan, lekin qo‘shimcha semantik nozikliklar, emotsional-ekspressiv bo‘yoqlar hamda uslubiy jihatdan farqlanadigan so‘zlardir (Xojiyev A, 1974). Bunday so‘zlar birlashtiruvchi umumiy ma’no asosida sinonimik qatorlar hosil qiladi. Sinonimik qator ikki yoki undan ortiq so‘zlardan iborat bo‘lishi mumkin: *gul – chechak, boplamoq – qoyil qilmoq – qoyillatmoq – o‘xshatmoq – o‘rinlatmoq – do‘ndirmoq* kabi. Bunday qatorlar badiiy, ilmiy hamda publitsistik matnlarda keng qo‘llaniladi va nutqni mazmunan hamda stilistik jihatdan boyitadi. Sinonimlarning ishlatilishi asosan matnning uslubiga bog‘liq bo‘lib, ularning ba’zilari rasmiy uslubda, boshqalari esa badiiy yoki og‘zaki nutqda ko‘proq uchraydi (Doniyorov, Yo‘ldoshev, 1988).

O‘zbek she’riyatining yirik namoyandalaridan biri bo‘lgan G‘afur G‘ulomning ijodi bu borada alohida o‘rganishga arziydi. Shoir o‘zbek adabiyotida yangicha badiiy yo‘nalish yaratgan, she’riyatimizga falsafiy teranlik, milliy ruh va jo‘shqin satira olib kirgan ijodkordir. Uning asarlari bugungi kunda ham nafaqat badiiy, balki lingvopoetik nuqtayi nazardan ahamiyatlidir (Muhammadjonova, 2003).

G‘afur G‘ulomning she’riyati sinonimlarning badiiy-estetik imkoniyatlarini namoyon etuvchi yorqin manbaga aylanadi. Shoir har bir so‘zni o‘z o‘rnida, semantik nozikliklarini his qilgan holda qo‘llay bilgan. Jumladan, uning mashhur “**Vaqt**” she’rida *fursat – muddat* kabi sinonimlarning qo‘llanishi kuzatiladi:

G‘uncha ochilguncha o‘tgan **fursat**ni
Kapalak umriga qiyos etgulik,
Ba’zida bir nafas olgulik **muddat** —
Ming yulduz so‘nishi uchun yetgulik.

Bu misralarda *fursat* va *muddat* so‘zlari turli fonetik shaklda bo‘lsa-da, vaqtni bildiruvchi umumiy semantik asosda birlashadi. Ular she’rda badiiy bo‘yoqdorlikni kuchaytirishga xizmat qiladi va she’r sarlavhasiga ishora qiladi.

Keyingi to‘rtlikda esa *olam* va *jahon* kabi sinonimlarning qo‘llanillgan bo‘lsada, ushbu parchada bir miqdor so‘zi bilan birikib miqdorni ifodalaganini kuzatish mumkin:

Yashash soatining oltin kapgiri
Har borib kelishi **bir olam** zamon.
Koinot shu damda o‘z kurrasidan
Yasab chiqa olur yangidan **jahon**.

Bu yerda sinonimlarning poetik ohang va ruh bilan tizimli qo‘llanilishi o‘quvchining e‘tiborini she‘r voqeasiga musiqiy yo‘sinda jalb qiladi. Bunday yondashuv she‘r mazmunining ifodaviyligiga imkon beradi.

She‘rning yana bir bo‘lagida esa *yashab – umr ko‘rib* kabi yashash ma‘nosidagi, shuningdek, *dam-lahza* kabi sinonimlarning uyg‘unligi kuzatiladi:

Yarim soat ichida tug‘ilib, o‘sib,
Yashab, umr ko‘rib o‘tguvchilar bor;
Ko‘z ochib yumguncha o‘tgan **dam** — qimmat,
Bir **lahza** mazmuni bir butun bahor.

Ushbu sinonimlarning ko‘rinish shakllaridagi farqlarga qaramay, ular orasidagi semantik bog‘liqlik va emotsional-psixologik effekt kuchini ko‘rsatadi.

Bir **on**ning bahosin o‘lchamoq uchun
Oltindan tarozu, olmosdan tosh oz.
Nurlar qadami-la chopgan **sekund**ning
Barini tutolmas ayyuhannos ovozi.

Oxirgi to‘rtlikda *bir on* va *sekund* so‘zlari orqali sinonimik munosabat berilgan. Bu kabi leksik birliklar she‘r musiqiyligi va badiiy ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Sinonimlar tildagi leksik boylikni tashkil etuvchi asosiy unsurlardan biridir. Ular fikrning aniq, ta’sirli, emotsional va badiiy ifodasiga xizmat qiladi. G‘afur G‘ulom she‘riyatida sinonimlarning qo‘llanishi shoirning badiiy mahoratini, til

sezgirligini va poetik tafakkurini namoyon etadi. Bu holat uning she'riyati uslubining rang-barangligi, ohangdorligi va mazmuniy yuksakligiga sabab bo'lgan. Sinonimlarning birin-ketin qo'llanishi matnda semantik intensivlikni oshiradi, she'r mazmunini shakl va ohang jihatidan boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov, X., & Mahmudov, N. (1981). *So'z estetikasi*. Toshkent: Fan.
2. Doniyorov, X., & Yo'ldoshev, B. (1988). *Adabiy til va badiiy stil*. Toshkent: Fan.
3. Ilhombayeva, M. (2024, iyul). Abdulla Oripov ijodida sinonimlarning qo'llanilishi. *UrDU*.
4. Muhammadjonova, G. (2003). *80-yillar oxiri – 90-yillar boshlari o'zbek she'riyatining lingvopoetik tadqiqoti*. Andijon.
5. Xojiyev, A. (1974). *O'zbek tili sinonimlari izohli lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi.

“BADIY MATNDA PARANTEZ BIRLIKLAR O‘RNI”

Tursunmurodova Gulzira
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs
gulziratursunmurodova@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada parantez birliklarning badiiy matndagi o‘rni va uslubiy funksiyalari tahlil qilinadi. Kiritma gaplar orqali muallifning subyektiv munosabati, bahosi, emotsional holati va o‘quvchiga murojaati ifodalangan holatlar ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, parantez birliklarning grammatik jihatdan mustaqilligi, lekin semantik jihatdan matnga bog‘liqligi misollar yordamida yoritiladi. Badiiy asarlardan keltirilgan misollar asosida birliklarning matndagi vazifa va funksiyalari aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar. *Parantez birliklar, kiritma gap, ikki planlilik, nutqiy konstruksiya, semantik xususiyati, grammatik jihati.*

Abstract. *This article analyzes the role and stylistic functions of parenthetical units in literary texts. It explores cases where the author’s subjective attitude, evaluation, emotional state, and direct address to the reader are expressed through parenthetical sentences. The study also highlights the grammatical independence of parenthetical units, while emphasizing their semantic connection to the main text through illustrative examples. Based on excerpts from literary works, the functions and roles of these units within the text are identified.*

Keywords. *parenthetical units, parenthetical sentence, dual-layered structure, speech construction, semantic features, grammatical aspect.*

Hozirgi kunda tilshunoslikning dolzarb va rivoj topib kelayotgan yo‘nalishlaridan biri lingvopoetikadir. Bu sohaning o‘ziga xos bo‘lgan xususiyati shundan iboratki, unda ikki yo‘nalishning ya’ni til va adabiyotning bir-biriga birikishi yaqqol namoyon bo‘ladi. Yozuvchi asar yozganida nafaqat o‘zining

g‘oyalari va maqsadlarini qog‘ozga tushiradi, balki o‘sha maqsadini yanada aniq ko‘rsatish uchun turli uslublardan foydalanadi. Aynan shu holatda yozuvchining fikrini tahlil qilish bilan bir qatorda uning o‘ziga xos bo‘lgan individual mahoratini ham o‘rganish talab etiladi

“Til va yozuvchi o‘rtasidagi munosabatni shaxmat va shaxmatchi o‘rtasidagi munosabatga qiyoslash mumkin. Shaxmatda har bir donaning mavqei, darajasi, shaxmat taxtasi ustidagi harakatlanish qoidalari avvaldan belgilangan. Ana shu qoidalarini tugal egallash oqibatida yuzaga kelgan yuksak mahorati tufayli shaxmatchi tamoman yangi, kutilmagan yurishlar qiladi, betakror kombinatsiyalar yaratadiki, bu unga raqibini mag‘lub va muxlisini maftun qilish imkonini beradi. Tilda ham har bir unurning o‘z vazifasi, ma’no doirasi, boshqa unsurlar, birliklar bilan bog‘lanish qonuniyatlari mavjud. Ana shu qonuniyatlardan mukammal boxabar bo‘lgan, badiiy didi, so‘z sezgisi va mahorati yuksak yozuvchi betakror tasvir, kutilmagan, ohorli badiiy lavhalar, so‘z chaqinlarini paydo qila oladiki, kitobxon adibning nafaqat g‘oyasi, balki go‘zal tilining asiriga aylanadi” (Йўлдошев М. Бадий матннинг лисоний таҳлили. – Тошкент-2007. – Б. 62.). Yozuvchi asar yozar ekan, matndagi gaplar bir-biriga birikishi uchun kesimlik shakllaridan, fikrini kuchaytirib ko‘rsatish uchun undosh va unlilarning qavatlanishidan yoki bo‘lmasa tovushlarni cho‘zish orqali qahramonning ruhiy holatini ko‘rsatishga harakat qiladi. Demak bundan xulosa qilish mumkinki, asardagi har bir so‘zning o‘z o‘rni hamda vazifasi bor. Badiiy matnda o‘ziga xos bo‘lgan vazifa bajaruvchi birliklardan biri bu parantez birliklardir. Ko‘pchilikning fikriga ko‘ra bu birliklarning badiiy matn bilan aloqasi mavjud emas, ularning vazifasi faqat izohlashdir. Lekin bu fikrga to‘la ishonib bo‘lmaydi. Parantez birliklar badiiy matnda lingvopetik xususiyatni o‘zida shunday jamlaydiki, bu birliklarni o‘rganish muhim. Parantez birliklarning asardagi o‘rni haqida ma’lumot berishdan oldin bu terminning kelib chiqishiga oid qarashlarni ko‘rib chiqsak.

Tilshunoslik ilmda kirish va kiritmalar “paranteza” termini ostida birlashtiriladi. Nemis tilshunosligida ham bu termin kirish va kiritmalarni belgilab kelgan. Olimlar tomonidan olib borilgan har xil izlanishlarda bu termin turlicha izohlanadi. Ba’zi bir olimlar bu birliklar hech qanday grammatik shakllarsiz gap tarkibiga kiritilgan qismlar deb hisoblasa, ba’zi birlari esa bu birliklar boshqa gap bo‘laklari bilan semantik aloqaga kirishadi ya’ni gap tarkibida o‘z o‘rniga ega deyishadi. Bir guruh tilshunoslar parantez birliklarning boshqa bo‘laklar bilan munosatini o‘rganishgan va shu xulosaga kelishganki, bu birliklar nafaqat kommunikativ sintaksisga aloqador, ular konstruktiv sintaksisning ham o‘rganish obyektidir.

“Paranteza terminida “kiritmalilik, kiritish” va “qavs (yoki boshqa tinish belgilari) bilan ajratilganlik” ma’nolari aniq ifodalanadi. Zotan, kirishlarning ham, kiritmalarning ham gapdagi pozitsion-struktural mohiyati shundan iboratki, ularning har ikkisi ham asosiy gap tarkibiga tashqaridan kiritiladi. Ayni paytda asosiy gap ichida intonatsion ajratiladi va bu ajratilish yozuvda qavs yoki boshqa tegishli tinish belgilari bilan ko‘rsatiladi”, deb yozadi (Жамолиддинова Д. Бадиий нутқда парантез бирликларнинг семантик-грамматик ва лингвопоэтик хусусиятлари. – Тошкент-2009. – Б.14). Umumiy qilib aytganda, parantez birliklar deyilganda kirish va kiritmalarni tushunamiz.

Sintaktik sath birligi hisoblangan parantezalarning lingvopoetik xususiyati haqida gapiradigan bo‘lsak, bu birliklar badiiy matnni o‘qiyotgan odamga ba’zi tushunchalarni izohlash, qahramonning ruhiy holatini ochib berish yoki matnga aloqador bo‘lgan biror xabarni yetkazish uchun qo‘llaniladi. Aytish mumkinki, bugungi o‘zbek adabiy tilida parantez birliklar anchayin faol qo‘llanadigan va axborotning yanada to‘liq, estetik ta’sirli tarzda ifodalanishiga ko‘mak beradigan o‘ziga xos murakkab sintaktik hodisalardan biri sifatida ham semantik-grammatik, ham lingvopoetik jihatdan o‘rganilishi lozim bo‘lgan nazariy muammodir

(Жамолиддинова Д. Бадий нутқда парантез birliklarнинг семантик-грамматик ва лингвопоэтик хусусиятлари. – Тошкент-2009. – Б.17). Parantez birliklar badiiy matn tarkibida gapning boshqa bo‘laklariga grammatik tarzda bog‘lanmagan bo‘lsa ham, mazmunan gapni boyituvchi va unga qo‘shimcha izoh beruvchi birliklardir. Ular orqali yozuvchi matnning semantik qatlamini kengaytiradi, obrazlarni yanada boyitilgan tarzda tasvirlaydi. Shu bois badiiy asar tahlilida parantez birliklarga ham e’tibor qaratish muhimdir, chunki ular matnning “yashirin ovozi” hisoblanadi. Badiiy matnda parantez birliklarning ikki planligi masalasi ham tilshunoslar tomonidan o‘rganilgan. Bu birliklarning ikki planligi shundan iboratki, ular gap ichida grammatik jihatdan mustaqil ya’ni boshqa bo‘laklar kabi kesimga bog‘lanmaydi. Ammo shu bilan bir qatorda ular semantik jihatdan gapdagi boshqa so‘zlar bilan bog‘liqdir. Qisqa qilib aytganda parantez birliklarning ikki planligi uning formal (tashqi) mustaqilligi va semantik (ichki) bog‘ligini keltirib chiqaradi.

Gapga grammatik jihatdan mustaqil lekin mazmuniy aloqador bo‘lgan parantez birliklar badiiy asarlarda qahramonning munosabati, bahosi yoki bo‘lmasa uning izohini ifodalab keladi. Bunday holatlarni badiiy asarlarda ko‘p uchratish mumkin. Masalan, yozuvchi Qamchibek Kenjaning ba’zi hikoyalaridagi parantez birliklarni tahlilini ko‘rib o‘tsak. Yozuvchining “Baliq ovi” nomli hikoyasida “Katta-kichik buloqlarda, ayniqsa, Dimariqda (dimlanib oqqani uchun shunday deyilardi) baliq mo‘l bo‘lar edi” (<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/qamchibek-kenja-1946/qamchibek-kenja-baliq-ovi-hikoya>) gapi keltirilgan. Bu gap ichida yozuvchi kiritma gap keltirib o‘tadi. Bu holatda kiritma gapning asosiy vazifasi o‘quvchi uchun toponim haqida ma’lumot berishdir. Ya’ni parantez birlik xabar berish funksiyasini bajaryapti. Asarni o‘qiyotgan odam “Dimariq” toponimi haqida hech qanday ma’lumotga ega emas, shuning uchun ham yozuvchi tomonidan kiritilgan paranteza orqali bu haqida bilib oladi. Shu tarzda ya’ni ma’lumot yetkazish uchun qo‘llanilgan parantez birliklar

badiiy matnda izohlash, chuqurroq tushuntirish va o‘quvchiga to‘liq xabar berish kabi vazifalarni bajaradi. Yozuvchining shu hikoyasida yana paranteza qatnashgan gap keladi. Bu “Bironta yuraklisi (u ham iloji boricha o‘zini orqaroqqa olib) ilonning dumiga hadiksirab qo‘l uzatardi” (<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/qamchibek-kenja-1946/qamchibek-kenja-baliq-ovi-hikoya>) gapidir. Bu misolda kiritma gapning funksiyasi oldingi gapdagiga nisbatan o‘zgaradi. Parantez birlik bu yerda asarni o‘qiyotgan insonga bo‘layotgan voqeani ko‘z oldida gavdalandirish uchun xizmat qilyapti. Bundan tashqari kiritma gap vaziyatni yanada aniq tushunish uchun yo‘l ochyapti, ya‘ni gapda “yurakli” insonni o‘sha voqea paytida qanday holatda ekanligini ko‘rsatib beryapti. Muallif Qamchibek Kenjaning “Lafz” nomli yana bir hikoyasida paranteza gapda qahramonning hissiyotlarini ifodalash uchun qo‘llanilayotganini ko‘rish mumkin. “Bino yo‘lagidagi melisa ko‘rsatmasi bilan devordagi jadvaldan Karim Ahadning telefon raqamini topdi-da (katta ro‘yxatda hamqishlog‘ining ham ism-sharifini ko‘rib, yuragi yana bir hapriqib oldi), burchakda osig‘liq qora apparatga cho‘zildi” (Qamchibek K. Lafz/ O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – Toshkent, 2012. 19-son.) gapida parantez birliklar emotsional rang-baranglik berish uchun ishlatilgan. Yozuvchi bu kiritma gap bilan qahramonning ichki holatini ochib berishga harakat qiladi. Asar personajining o‘sha paytdagi ya‘ni o‘ziga tanish bo‘lgan insonning ismini ro‘yxatda ko‘rgandagi holatida uning vujudini havas tuyg‘usi egallaydi. Muallif ana shu tuyg‘uni asarni mutolaa qilayotgan insonga ham yetkazish uchun kiritma gapdan foydalanadi. Bu yerda paranteza gapning grammatik tuzilmasidan tashqarida bo‘lsa ham, semantik jihatdan esa gapni mazmunan to‘ldirib kelyapti. “Indamas odam” hikoyasida ham yozuvchi o‘z g‘oyalarini mukammal tarzda yetkazish uchun kiritma gaplardan unumli foydalanadi. Masalan, “Boshqa stollarda har xil qatlam — yoshlar, o‘rta yoshlilar (nikoh bazmlarida kattalarning bo‘lishi taomildan chiqib bormoqda), qizlar, ayollar... Ular tanovul hamda o‘zaro suhbat bilan mashg‘ul” (<https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek->

[nasri/qamchibek-kenja-1946/qamchibek-kenja-indamas-odam-hikoya](https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/qamchibek-kenja-1946/qamchibek-kenja-indamas-odam-hikoya)) gapida paranteza izohlash vazifasida kelmoqda. Bu gapda muallif o'sha paytdagi holatni ya'ni yoshi katta insonlarning nikoh bazmlarida qatnashishi kamayib ketayotgani haqidagi ma'lumotni kiritma gap orqali izohlaydi. Shu hikoyada “Ro‘paradagi ko‘ndalang tushgan uyning derazalaridan ayrimlari ayollar (bitta-ikkita maykachang erkak ham) rom taxiga ko‘kraklarini bosishib bazm tomosha qilishardi” (<https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/qamchibek-kenja-1946/qamchibek-kenja-indamas-odam-hikoya>) gapi ham paranteza bilan to'ldirilgan holda keladi. Parantez birlik bu misolda vaziyatni aniq tasavvur qilish uchun ishlatilgan. Bu misollardan ko‘rinib turibdiki, parantez birliklar badiiy matnning muhim komponentlaridan biridir, uni ham tahlil qilish va o‘rganish talab etiladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, badiiy matnda qo‘llanilgan parantez birliklar gapda boshqa bo‘laklar bilan grammatik jihatdan alohidalik, lekin semantik jihatdan umumiylik munosabatida bo‘ladi. Yozuvchi tomonidan kiritilgan har bir parantezalar ma'lum bir nutqiy konstruktsiya emas, balki muallifning ijod mahsuli va “yashirin ovozi”dir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qamchibek, K. (2012). Lafz/ O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. – Toshkent. 19-son.
2. Жамолитдинова, Д. (2009). Бадий нуткда парантез бирликларнинг семантик-грамматик ва лингвопоэтик хусусиятлари. – Б.14-17.
3. Йўлдошев, М. (2007). Бадий матннинг лисоний таҳлили. – Тошкент. – Б. 62.
4. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/qamchibek-kenja-1946/qamchibek-kenja-baliq-ovi-hikoya>

5. <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/qamchibek-kenja-1946/qamchibek-kenja-indamas-odam-hikoya>

BEHBUDIYNING LINGVISTIK QARASHLARI

To‘raboyeva Ziyoda
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakultetiti, 1-kurs
Ilmiy rahbar: f.f.f.d (PhD), v.b. dotsent Komilova Gavharoy

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ma'rifatparvar jadid Mahmudxo'ja Behbudiyning lingvistik qarashlari yoritiladi. Unda Behbudiylarning tilning jamiyatdagi o'rni, milliy o'zlikni anglashdagi roli hamda ko'p tillilik zarurati haqida fikr yuritgan. Xususan, u arabiy, turkiy, forsiy va rusiy tillarning har biri jamiyatning ma'naviy, siyosiy va madaniy taraqqiyotida qanday ahamiyatga ega ekanini tahlil qilgan. Behbudiylar yagona adabiy tilga ehtiyoj borligini ta'kidlab, xalq savodxonligini oshirish uchun til siyosatini takomillashtirish zarurligini ilgari suradi. Maqolada uning "Oyina" va "Tarjimon" nashrlarida e'lon qilingan maqolalariga tayanib, til va ta'lim, til va ijtimoiy taraqqiyot o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ochib beriladi.*

Kalit so'zlar. *Mahmudxo'ja Behbudiylar, sotsiolingvistika, til siyosati, adabiy til, arabiy til, rus tili, turkiy til, forsiy til, jadidchilik, ma'rifatparvarlik, savodxonlik, milliy identifikatsiya, ta'lim, "Oyina", "Tarjimon".*

Ma'rifatparvar jadid Mahmudxo'ja Behbudiyni biz nafaqat Turkiston jadidchilik harakati asoschisi sifatida, balki, teatr, adabiyot, publitsistika sohalari orqali ham yaxshi bilamiz. Jadid millati rivoji uchun qo'lidan kelgan barchasini qilgan ziyoli sifatida, xalqning siyosiy ongi, til siyosati masalalarini ham chetlab o'tmagan. U til borasidagi qarashlari, izlanishlari, tadqiqotlari va maqolalari orqali til va milliy identifikatsiyaning uzviy bog'liqligini, adabiy tilning savodxonlikda qanchalik ahamiyatliligini, tilning ijtimoiy tabaqalanishdagi va jamiyatdagi rolini tahlil qilgan.

Xususan, u o'zining 1913-yil "Oyina" jurnalida chop etilgan "Ikki emas, to'rt til lozim" maqolasida quyidagicha ta'kidlaydi: *"Barcha madrasalarda shar'iy va diniy kitoblar arabiy ta'lim berilsa ham, mudarris larni taqriru (bayon) tarjimalari*

forschadur. Bu qoida ,ya'ni dars kitobi - arabiy, muallim - turkiy, taqriru tarjimaning forsiyligi xila ajibdur. Turkistonda qadimdan beri bu uch til joriydur"
.[Oyina" jurnali 1913 1-son] Ya'ni , Turkistonda avvaldan beri turkiy, forsiy, arabiy tillar iste'molda bo'lgan. Bu uch tildan ta'lim jarayonida aralash holatda foydalanilgan va natijada bu qiyinchilik paydo qilib, ahli savodning yuzdan to'qson to'qqizi bu uch tilda mukammal savoddan ,tahrirdan yiroq bo'lgan. Behbudiy bu so'zlari orqali Turkiston ahliga yagona, umumlashgan, hamma tushunadigan va savodi chiqishi uchun qiyinchilik tug'dirmaydigan umumtil lozim ekanligini aytadi. Hattoki, xalq uchun tushunarli umumadabiy tilni aniqlash uchun millatdoshlariga turli gazetalar, jurnallar o'qitib, tadqiqotlar olib boradi. Behbudiy faqatgina ilm-fan rivoji yoki minbarlarda chiqib so'zlash uchun emas, balki, ana shu til siyosati orqali davlat siyosatini takomillashtirish uchun ham yagona umumtil tarafdori bo'lgan. Buning uchun esa avvalo, ichki til siyosatini to'g'ri yo'lga qo'yish kerak edi. Ichki til siyosati deganda, muayyan davlat doirasida bir yoki bir qancha tillarga nisbatan qo'llanilgan chora-tadbirlar majmuyi ko'zda tutiladi. [Bernard Spolsky "Language policy" 2004. 1-bob, 23-4-betlar.] Ko'p millatli davlatlarda bir qancha tillar faoliyat ko'rsatadi, shuning uchun ham bunday davlatlarning til siyosati milliy siyosatning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Masalan, Ispaniyada ispan (kastil), katalon, galisiy, va bask tillari rasmiy til hisoblanadi. Yoki Fransiyani oladigan bo'lsak, uning ichki til siyosati birinchi galda fransuz tilini unifikatsiya qilish, yoyish va mashhur qilishga qaratilgan. Umuman olganda, til siyosatining asosiy maqsadlari:

- davlat tilini belgilash va rivojlantirish;
- ko'p tillilikni qo'llab-quvvatlash;
- ta'lim va ilm-fanda tilning o'rnini oshirish;
- chet tillarini o'rganishni qo'llab-quvvatlash;
- lug'at va yozuv siyosati kabilar. Behbudiyning tinimsiz harakatlari u davrda u qadar amalga oshmagan bo'lsada, hozirgi kunda buning ro'yosini ko'rishimiz

mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida o'zbek tili davlat tili sifatida belgilangan, chet tillarini o'rganishni qo'llab-quvvatlash maqsadida, chet tilini bilish darajasi yuqori yoshlar uchun turli xil imtiyozlar joriy qilingan, 2020-yil 20-oktabrda "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoni qabul qilingan, krill yozuvi va lotin yozuvi masalasi bo'yicha mavjud muammolar va yechimlar ko'rib chiqilib, 2021-yil 10-fevralda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga bosqichma-bosqich to'liq o'tishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" qonun qabul qilingan va hokazo... O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan imzolangan "Mamlakatimizda davlat tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" farmon davlat tilining o'rni va ahamiyatini oshirish, uni jamiyat hayotida keng tatbiq etish hamda til siyosatini takomillashtirishga qaratilgan muhim hujjatlardan biridir. Ushbu farmonning asosiy mazmuni quyidagi masalalarni qamrab oladi:

- davlat tilining nufuzini oshirish;
- o'zbek tilini barcha sohalarda faol qo'llashni ta'minlash;
- davlat boshqaruvi va huquqiy tizimda davlat tilining qo'llanilishini mustahkamlash;
- til siyosati sohasidagi qonunchilikni takomillashtirish;
- ilm-fan, texnologiya va zamonaviy ta'lim jarayonlarida davlat tilining imkoniyatlaridan keng foydalanish. [O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 1992]

Shuningdek, yuqoridagi maqolada bugun bizlarga to'rt tilda tahrir va taqrir kerak deb, arabiy, rusiy, turkiy va forsiy tillarini ko'rsatadi. Arabiy til dinimiz uchun, muqaddas kitobimiz bo'lgan Qur'oni Karimni o'qish uchun qanchalik zarur bo'lsa, rus tili ham tiriklik va dunyo uchun, jamiyat taraqqiyoti uchun zarur deydi. Uning maqoladagi "Bizg'a lozimki, o'z nafimiz uchun ruscha bilayluk, hukumat

maktablarinda o‘quylik. *Davlat mansablariga kirayluk. Vatanimizga va o‘z dinimizga xidmat etayluk. Musulmon bo‘lib turib taraqqiy etayluk. Bu zamon tijorat ishi, sanoat va mamlakat ishlari, hatto, dini islom va millatga xidmat ilmsiz bo‘lmaydur. Masalan, bugungi "podsholik дума" g'a o‘z din va millatimiz nafig'a so‘zlamog bizlar uchun mumkin bo‘lur. Ammo anda borib so‘zlaguvchi kishi bizg'a yo‘q. Anda borib naf'i bir o‘n sana o‘qumog kerak, zamondan, qonundan xabardor bo‘lmoq kerakdur"*, - degan undovlari so‘zimiz isbotidir.[Oyina” jurnali 1913, 1-son “Ikki emas to‘rt til lozim”] Forsiy va turkiy til ahamiyati to‘g‘risida esa, forsiy bilgan kishi Firdavsiy, Bedil, Sa'diy, "Masnaviy" dan, turkiy bilganlar Fuzuliy, Navoiy, Boqiy, Somiylardan lazzat ola biladi, hamda, bu ikki tilni bilish bizga saodatdur, har turkni forsiy va har forsni turkiy bilmog'i kerak, bu ikki til tolibi ilmlar uchun naqadar muhimligi, bu tillar ilm va adabiyot, madaniy hayot tili ekanligi haqidagi fikrlarini ilgari suradi. Bundan tashqari, bu ikki til to‘grisida "Oyina" dan ancha oldin 1909-yili "Tarjimon" ga yo‘llagan "Turkistonda maktab lisoni" maqolasida ham aytib o‘tgan. Ushbu ikkala tilni Turkistonda maktab tahsiliga kiritish tarafdori ekanligini, bunga sabab deb shahar aholisi bu ikki tilda bemalol muloqot qila olishini, ba'zi hududlarda bu tillarning qorishiq shakli ishlatilishini bayon qiladi. Umumiy qilib aytganda, Behbudiy polilingvizm tarafdori bo‘lgan. Polilingvizm - muayyan ijtimoiy birlik (eng avvalo davlat) doirasida bir necha tilning qo‘llanishi, yakka shaxsning bir paytning o‘zida bir necha tildan foydalanishi. Polilingvizm aqliy rivojlanishni kuchaytiradi, ko‘p tilli odamlarning miyasi tezroq ishlaydi, ularning xotirasi, e'tiborini jamlash va masalalarni hal etish qobiliyati kuchliroq bo‘ladi. Yana, madaniyatlararo almashinuvni oshiradi, bir nechta tilni bilgan odam boshqa xalqlarning madaniyati, urf-odatlarini va dunyoqarashini yaxshiroq tushunadi. Bu esa global dunyoda o‘zaro hurmat va hamkorlikni mustahkamlaydi. Polilingvizm nafaqat ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantiradi, balki, inson salomatligida ham katta ahamiyatga ega. Masalan bir necha til biladigan odamlarda qarilikda demensiya

(aql zaiflashishi) kechroq boshlanadi.[Joshua. A. Fishman “ Language and Ethnecity in Minority Sociolinguistic Perspective: 1989 45-48-bet

]Behbudiy ham polilingvizmni ilgari surar ekan,uning yuqoridagi foydalarini ham ko‘zlagan bo‘lsa ajab emas.

Xulosa qilib aytganda,Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘zining lingvistik qarashlari orqali til faqatgina aloqa vositasi emas, balki millatning taraqqiyoti, o‘zligini anglashi va siyosiy ongining shakllanishi uchun muhim vosita sifatida baholaydi. U arabiy, turkiy, forsiy va rusiy tillarni o‘z zamonasining zarur bilim tili sifatida ko‘rsatib, har birining alohida funksional ahamiyatini asoslab beradi. Arab tili diniy bilim uchun, forsiy va turkiy tillar adabiyot va madaniyat uchun, rus tili esa zamonaviy ilm-fan, sanoat va siyosiy ishtirok uchun zarur ekanini ta’kidlaydi. Behbudiy o‘z maqolalarida umumlashgan, sodda va tushunarli adabiy til zarurligini ilgari surib, xalq savodxonligining oshishi uchun bu muhimligini uqtiradi. U til siyosatini maktab islohoti bilan bog‘lab, to‘rt tilni o‘rganish orqali millatning har jihatdan yuksalishini maqsad qiladi. Bu orqali u uyg‘onish g‘oyasini targ‘ib qiladi va bu sa'y harakatlari bilan turkistonliklar ichida birinchi sotsiolog sifatida gavdalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bernard Spolsky. (2004). “Language policy” 2004. 1-bob, 23-4-betlar.
2. “Oyina” jurnali. (1913), 1-son “Ikki emas to‘rt til lozim” maqolasi
3. Turkiston gazetasi. (1909). "Turkistonda maktab lisoni" maqolasi.
4. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (1992).
5. Joshua. A. (1989). Fishman “ Language and Ethnecity in Minority Sociolinguistic Perspective: 45-48-bet

SARF ILMI VA UNI O‘RGANISH MASALASI

Usmonova Robiya Ravshanbek qizi

Yangi Asr Universiteti Tarix (SH.M.M) 3-kurs

r3416547@gmail.com

Ilmiy rahbar: Yuldashev B.K.

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Arab tili grammatikasining muhim bo‘g‘inlaridan bo‘lgan Nahv va Sarf bo‘limlarini bir biridan, vazifalariga ko‘ra tushunarli tarzda ajratib olasiz. Sarfning asosiy tushunchalari, so‘zlarning vazinlarga muvofiq o‘zgarishi va ularning ma‘no kasb etishdagi o‘rni haqida fikr yuritilgan. Sarfning Nahvdan farqli jihatlar ochilib berilib, ularning bir shakli bilan, ikkinchi shaklining o‘zaro bog‘liqligi qayd etiladi. Maqolada sarf ilmi tushintirib o‘tilib, arab tilidagi matnlarni to‘g‘ri tushunish va ularni tarjima qilishdagi muhim ahamiyati ko‘rsatilgan va yana shuni aytib o‘tish kerakki arab tili grammatikasida birgina harakat bilan ma‘no butunlay o‘zgarib ketishi mumkin. Shunday ekan qoidalar tushunarli tilda bayon qilingan bo‘lib, ushbu maqola o‘quvchilar uchun qulay va samaralidir.*

Kalit so‘zlar. *Arab tili, grammatika, nahv, tasrif, ilm, i‘rob, kalimalar, tafsir, lug‘at.*

Abstract. *In this article, you will clearly distinguish the important sections of Arabic grammar, Nahw and Sarf, from each other and according to their functions. The main concepts of Sarf, the change of words according to the weights and their role in acquiring meaning are discussed. The aspects of Sarf that are different from Nahw are revealed, and the relationship between one form and the other is noted. The article explains the science of Sarf, shows its important importance in correctly understanding and translating Arabic texts, and it should also be noted that in Arabic grammar, the meaning can change completely with*

just one action. Therefore, the rules are explained in an understandable language, making this article convenient and effective for readers.

Keywords. *Arabic language, grammar, nahw, tasrif, science, i'rab, words, tafsir, dictionary.*

Аннотация: *В этой статье вы четко разграничите важные части арабской грамматики, нахв и сарф, в соответствии с их функциями. Обсуждаются основные концепции употребления, изменения слов в зависимости от их значения и их роль в приобретении значения. Объясняются аспекты использования, отличающиеся от грамматики, и отмечается связь между одной формой и другой. В статье объясняется наука сарф, показывается ее важность для правильного понимания и перевода арабских текстов, а также следует отметить, что в арабской грамматике одно движение может полностью изменить смысл. Поэтому правила изложены понятным языком, что делает данную статью удобной и эффективной для читателей.*

Ключевые слова: *арабский язык, грамматика, язык, толкование, наука, интерпретация, слова, толкование, словарь.*

Avvalo arab tili sohasiga kirib kelar ekanmiz, Nahv va Sarf bo'limlari bilan batafsil o'rganib chiqamiz. Nahv ilmi kalimalarning oxirini qanday I'roblanishligini o'rganuchi, o'rgatuvchi ilmdir. Aslida I'rob nima?

Abu Fath Nasriddin Almutarriziy o'zining Al-Misbah kitobida shunday deydi:

¹ الإعراب: أن يَخْتَلِفَ آخِرُ الْكَلِمَةِ

Arab tilida I'rob (grammatik kelishik) sababli so'zlarning oxiri (ya'ni so'z oxiridagi harakatlar yoki harflar) ni o'zgarishi.

¹ Abu Fath Nasriddin Almutarriziy "المصباح"

Ya'ni: I'rob bu so'zlarning oxiridagi harakatlar o'zgarishi, gapning oxiri qanday kelishig bilan yoki harflar bilan tugallanishi, bosh kelishigidami?, qaratqich kelishigidami?, tushum kelishigidami? Mana shularni ifodalab beruvchi bo'lak-I'robdir.

Bunga misol qilib shuni aytish joizki Abu al-Asvad Dualiy va uning qizi o'rtasidagi mashhur suhbat nahv ilmining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan voqealardan biridir. Bu suhbat quyidagicha: Abu Asvad Dualiyning qizi unga “Ey otajon, kun bunchalar issiq!”, (ما أَشَدَّ الْحَرِّ) dedi (Bu jumla grammatik jihatdan xato hisoblanib, aslida esa “eng issiq narsa nima?”, degan savol ma'nosidagi gapdir). Shunda otasi qiziga “Agar boshingni tepasida quyosh, oyog'ing ostida jazirama issiq bo'lsa, bundanda issiq narsa bo'lmaydi”, - deydi. Qiz esa kunning issiq ekanligidan taajjublanganligini aytgan edi, otasi unga “unday bo'lsa (ما أَشَدَّ الْحَرِّ) (Bunchalar issiq!) degin”- dedi va Abu Asvad qizining so'zlaridagi bu xatolardan ta'sirlanib, Arab tili grammatikasini ishlab chiqqan.²

Birgina kalimani oxirgi i'robining o'zgarishi, gapning ma'nosini va vazifasini butunlay o'zgarib ketishiga sabab bo'ladi. Shu voqeadan so'ng u arab tili qoidalarini, kalimalarning oxiri qanday I'roblanishi bo'yicha grammatik qoidalar tuzib chiqishga bel bog'lagan. Nahv ilmining maqsadi va vazifasini qisman bo'lsada bilib oldik. Shunday ekan Sarf ilmining vazifasi nimalardan iborat?

Sarf ilmi Nahv ilmidan bir ozgina farq qiladi, Sarf ilmi kalimalarning oxiridagi o'zgarishlarni emas balki boshqa tomonlama o'zgarishlarni o'z ichiga oladi.

Ya'ni: Bir asosiy ildizdan turli grammatik va semantik (o'zgarish) maqsadlarga xizmat qiluvchi shakillar hosil qilish jarayonini o'rganadi. Sarf ilmi arab tilidagi kalimalarning harakati va sukunlari, harflar soni va tartibi asosida

² M.Nosirova. Tilshunoslik bilimlar tarixi. 23.b.T.2019y.

tuzilishini belgilaydi, bu orqali Nahv(I'rob) ilmidan ajralib turadi, biroq ayrim jihatlarda u bilan bog'liqdir. Nahvdan Sarf ilmini ajratib olgan olim quyidagi:

Maziniy- Abu Usmon Bakir ibn Muhammad Maziniy Basrada tug'ilib o'sgan. Abu Ubayda, Abu Zayd, al-Axfashlardan tahsil olgan. Maziniyning Nahvga oid ko'pgina asarlari ichida eng ahamiyatlisi “At-tasrif” (التصريف) – fellarning tuslanish kitobidir. Mazkur asar Sibavayhiyning “al-Kitab” idagi fe'llarning tuslanishiga oid bobidan farqli ravishda muommolarni o'rgandi. Maziniy tasrif, ya'ni fe'llarning tuslanishini nahv ilmidan ajratib olib, sarf ilmiga asos soldi. Abu Ali Forisiy va Ibn Jinniy kabi keying olimlar uning yo'lini tutdilar.

Ibn Jinniy Maziniyning mazkur asariga sharh yozib, uni “al-Musannaf” (المصنف) deb atalgan.³

Lekin xozirgi kunga kelib Maziniyning kitoblari bizgacha yetib kelmagan.

Sarf ilmi bo'yicha Abu Ziyod Muhammad ibn Said Buxoriyyu o'zining (مَتْنُ الْبِنَاءِ وَ الْأَسَاسِ فِي عِلْمِ التَّصْرِيفِ) “Matnul binai va asasi fi ilmi at-tasrif” kitobida sarf ilmiga bog'liq ikki qator baytini keltirib o'tgan.

جَمَعْتُهَا بَيْتَيْنِي

إِنَّ الْمَبَادِي فَاعْرِفَنَّ عَشْرَهُ حَدًّا وَمَوْضُوعًا خُذَنَّ فَتَمَرَهُ

حُكْمَ مَسَائِلٍ وَوَضْعُ اسْمٍ وَنِسْبَةٍ وَفَضْلٌ اعْتَمِدْ⁴

*Asoslar 10 tadir sen aynan buni bilgin Chegara va mazmunla mevasin
totgin,*

*Hukm-u masalalar, nizomdan madad olgin Ism-u nisbat, fazlga suyanib,
yordam olgin.*

³ Malika Nosirova. Tilshunoslik Bilimlar Tarixi. 45b. 2019y.

⁴ Abu Ziyod Muhammad ibn Said Buhayriyyun "متن البناء و الأساس في علم التصريف" 1.b.

Sharh: Bu baytda arab tilshunosligidagi sarf ilmiga oid 10 ta sosiy unsur she'riy shaklda ifodalangan. Bu 10 unsur har bir ilmda bo'lishi kerak bo'lgan boshlang'ich tushunchalardir. Har qanday ilm, jumladan sarf ilmini ham 10 ta boshlang'ich asosiy jihati bor. Ularni bilish-ilmga kirishning birinchi bosqichidir.

1. Ta'rif (حد), 2. Mavzu (موضوع), 3. Samara (ثمرة), 4. Hukm (حكم), 5. Masalalar (مسائل), 6. Nisbat (نسبه), 7. Fazilat (فضل), 8. Manbasi (استمداد), 9. Asoschisi (واضع), 10. Ilm nomi (اسم).

Chegara-ilmning Ta'rifi: Sarf ilmi so'zlarning shakli va tuzilmasi bilan bog'liq

bo'lgan o'zgarishlarni o'rganuvchi fandir. Bu ilmda o'rganiladigan asosiy mavzular: mujarrad va mazid, i'lol, ibdal, qalb, hazf, ishtiyoq kabi tushunchalar

o'ganiladi. Ushbu bayt sarf ilmi o'rganmoqchi bo'lgan kishi uchun esda saqlashga yengil, lekin mazmunan chuqur she'rdir. U orqali siz sarf ilmining nima ekanligini, nima uchun kerakligini, qayerdan olinganini, nimalarni o'rganishini va bu ilmining qanday foyda berishini umumiy tarzda tushinib olasiz.

Ushbu ikki qator bayitga tafsilot berib Ibn Hojib shunday degan:

"قال ابن الحاجب : "عِلْمٌ بِأَصُولٍ يُعْرَفُ بِهَا أَحْوَالُ أُنْبِيَةِ الْكَلِمِ الَّتِي لَيْسَتْ بِإِعْرَابٍ"

Bu ilm (Sarf ilmi) I'robga ta'luqli bo'lmagan, so'z tuzilishining holatlarini bilish imkonini beruvchi, asoslarni o'rgatuvchi, o'rganuvchi ilmdir.

Ibn Hojib so'zlaridan ko'rinib turibdiki Sarf ilmi Nahv ilmidagi so'zlarni oxirgi I'roblariga ta'luqli bo'lmagan ilmdir, Sarf ilmi shunday bir ilmki so'zlarni tuzilish holatlarini bilishga yordam beradi.

فقوله ((عِلْمٌ بِأَصُولٍ)). أي: قواعد علم التصريف

وقوله: يعرف بها أحوال أبنية الكلم. أي: يعرف بها هيئات الكلمات العربية من حيث الحركات
والسكانات و عدد الحروف و الترتيب⁵

U shunday dedi: ((Aslga oid bilim)) ya'ni: Tasrif ilmining qoidalaridur

Ya'ni: so'zlarining shakllari harakatlari va sukunlari, harflar soni va tartib
nuqtai nazaridan qanday bo'lishini aniqlashga xizmat qiladi.

Va ya'na: Arab Jome'u Durus kitobida shunday deyiladi.

تصريف الافعال

التصريف لغة: التعيير، و منه تصريف الرياح، أي: تغييرها: و

واصطلاحا: هو العلم بأحكام بنية الكلمة، وبما لأحرفها من أصالة و زيادة، وصحة وإعلال و ابدال و
شبه ذلك⁶

*Tasrif ilmi lug'aviy jihatdan "O'zgarish" degan ma'noni beradi. Misol
uchun: "Shamollarning o'zgarishi" degan iboradagi kabi. Ilmiy istilohda esa,
tasrif- bu so'z shaklining tuzilishiga oid hukumlar bilan shug'illanuvchu ilm
bo'lib, unda so'zning harflar asli (ya'ni ildiz harflar) mi yoki qo'shimchami,
sog'lom (ya'ni o'zgarmaydiganmi yoki o'zgaruvchi) mi (harflarning
almashtirilishi, tushirilishi, o'zgarishi kabi holatlar) ekanligi o'rganiladi.*

Sarf ilmi Nahv ilmidan ajratiladi, chunki tasrif ilmi so'zlarning bosh va o'rta
qisimlarini o'rganadi.

Nahv ilmi bo'lsa so'zlarning oxirgi qismini I'rob ba Bino jihatidan tadqiq
qiladi. Ba'zan Tasrif va Nahv o'zaro bog'liq bo'lishi mumkin, lekin bu bog'liqli
i'rob va binonuqtai nazaridan emas, balki idg'om yoki ikki sukunli harflardan
birini tushirish kabi jihatidan bo'ladi.

Zanjoniyy aytadiki:

⁵ 1.b. "متن البناء و الأساس فى علم التصريف" Abu Ziyod Muhammad ibn Said Buhayriyyu

⁶ 188.b. "جامع الدروس العربية" Mustafa G'alayoyini

قال الزنجاني: (هو تحويل الأصل الواحد إلى أمثلة مختلفة لمعانٍ مقصودة لا تحصل إلا بها) و هذا الحدُّ العملي التطبيقي⁷

*Bu bitta asldan, turli ma'no ifodalash uchun zarur bo'lgan turli shakillarni
hosil qilishdir va bu (الحد) Had amaliy va tatbiqiy darajadir (yoki
chegaradir).*

Va uning aytishi o'yicha" o'zgarish bir asldan bo'ladi" Ya'ni: Har bir asillik o'zgarishlikka qodirdir, Basraliklarning mazhabiga ko'ra hosilaviy so'zlarning asosi bo'lgan masdarni ham unga nisbatan yasalgan ismni ham, ikkilik va ko'plikdagi ismni ham, kichraytirib yasaladigan ismni ham o'z ichiga oladi, bu barchasi " asl bitta " degan so'z ichiga kiradi.

Ya'ni: Asl bitta so'z o'zgarishlikka qodir va undan ikkilik, ko'pik, kichraytirib yasaladigan ismlar yasaladi.

و قوله: إلى أمثلة مختلفة لمعانٍ مقصودة

مثل: ((ضَرْبٍ)) هذا مصدر يشتق منه الماضي، فنقول((ضَرْبٍ)) و المضارع ((يَضْرِبُ)) و المر
((اَضْرِب)) و إسم الفاعل ((ضَارِبٌ)) و إسم المفعول ((مَضْرُوبٌ)) إلى غير ذلك من المشتقات،
و المصدر أصل إليها له معنى، فالماضي غير المضارع، و المضارع غير الأمر، و الأمر غير
...إسم فاعل، و اسم الفاعل غير اسم المفعول، وإلخ⁸

Va uning aytishi bo'yicha: Turli maqsadli manolar uchun, ya'ni biz o'zimizdan qo'shimcha qilib, bir so'zni biron bir qolipga sola olmaymiz, qolipga solgan taqdirimizda ham undan biron bir mano anglatishi zarur.

*Misol uchun: Urmoq(ضَرْبٌ) bu masdar undan moziy olinadi, moziy, ضرب
muzore', ضرب amr, ضارب ismi foil, مضروب ismi maful...*

⁷ 1.b. متن البناء و الأساس في علم التصريف " Abu Ziyod Muhammad ibn Said Buhayriyyu "

⁸ 2.b. متن البناء و الأساس في علم التصريف " Abu Ziyod Muhammad ibn Said Buhayriyyu "

Shuningdek boshqa ishtiyoq (hosilaviy) so'zlar. Masdar asl bir so'zdir va aytib o'tilgan misllarning har biri alohida ma'noga ega; o'tgan zamon hozirgi zamondan farq qiladi, hozirgi zamon buyruq shaklidan farq qiladi, buyruq shakli, ismi foildan farq qiladi, ismi foil, ismi mafuldan farq qiladi va hakazo...

(و قوله: لا تحصل إلا بها)

يعني: لا تحصل المعاني لا بهذه الأمثلة المتنوعة

Va uni so'zi boyicha: U faqat shu bn hosil b'ladi.

Ya'ni: "Ma'nolar faqat shu turli misollar bilan hosil bo'ladi". Boshqachasiga bo'lmaydi, yuqorida aytib o'tganimizday bir asliy kalimani ishtiyoq qilar ekanmiz undan ko'zlangan ma'no kelib chiqishi kerak.

(قال ابن مالك في مقدمة إيجاز التعريف في علم التصريف)

Ibn Molik (Ijoza ta'ri fi ilm tasrif) kitobi muqaddimasida shunday deydi.

فإن التصريف علم تتشوف اليه الهمام العلية، و يتوقف عليه و ضوح الحكم العربية، و يفتح من " أبواب النحو ما كان مقفلا، ويفصل من اصوله ما كان مجملا

Shunday qilib tasrif ilmi yuksak himmat egalari intiladigan ilm bo'lib arobiy hukmlarining ravshanligi unga bog'liqdir, ilgari berk bo'lgan nahv eshiklarini ochadi va mujmal bo'lgan asoslarini tafsiloti bilan bayon qiladi.

Aslida muammo nimadan iborat edi? Muammo shundan iborat ediki biz Sarf va Nahv ilmlarini vazifalariga ko'ra bir biridan ajrata olmasligimizda. Nahv ilmi so'zlarning oxirgi I'roblarini o'rgansa Sarf ilmi esa asl bir so'zdan ishtiyoq qilinib, turli ma'nodagi so'zlarni shakillanishi, ikkilik, ko'plik, kichraytirib ishlatilishi va ularni vazinlarga solib, asl bir so'zdan turli (maqsadli) ma'nodagi kalimalarning paydo bo'lishi edi. Biz bu muammoni qisman bo'lsada bartaraf qilib, Nahv va Sarf ilmlarini vazifalariga ko'ra ajratib oldik.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, *Sarf ilmi arab tili grammatikasining asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, so'zlarning morfologik o'zgarishlarini, so'z yasalishi va shakllanish qonuniyatlarini o'rganadi. Ushbu ilm arab tilshunosligi, ayniqsa, Qur'on tilini to'g'ri tushunish va sharhlash, hadislarini anglash hamda adabiyot va she'riyatni o'zlashtirish uchun muhim ahamiyatga ega. Maqolada sarf ilmining asosiy nazariy jihatlarini va ularga asoslangan klassik asarlar tahlil qilinadi. Sarf ilmi arab tilining eng muhim va zaruriy sohalaridan biri hisoblanadi. Sarf ilmida so'zlarning shakllanishi, o'zgarishi, ishtiqoqi hamda tovush o'zgarishlari kabi murakkab jarayonlar o'rganiladi. Ayniqsa, iboralar va harakatlarning to'g'ri qo'llanilishi orqali matn mazmunini chuqur anglashda sarf ilmining ahamiyati o'rganilib chiqiladi. Bugungi kunda arab tilini o'rganish jarayonida sarf ilmi yetarli darajada o'zlashtirilmayotgani kuzatilmoqda. Bu esa Qur'on va sunnat matnlarini to'g'ri tushunishda, arab tilidagi adabiy va ilmiy manbalarni tahlil qilishda muammo tug'dirmoqda. Shuningdek, nahv ilmi bilan farqlanishi yoki ba'zan chalkash tushunilishi ham o'quvchilar orasida Sarf va Nahv ilmini bir biridan ajrata olmaganli uchun ba'zi o'rinlarda noaniqliklarga sabab bo'lmoqda. Mazkur muammoning yechimi sifatida ushbu maqolada sarf ilmiga alohida e'tibor qaratildi, uni amaliy misollar bilan o'rganilib chiqildi*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Ziyod Muhammad ibn Said Buhayriyyu. (2011). "متن البناء و الأساس" – Livan. "في علم التصريف".
2. Abu Fath Nosiruddin Almutarriziy "المصباح". (2011). – Livan: Resalah Nashiryoti.
3. Mustafo G'alayoyini. (2010). "جامع الدروس العربية" – Livan: Resalah Nashiryoti.
4. Mamatoxunova, Sh. va Mirziyotov, M. (2010). "Arab Filologiyasiga Kirish" – Toshkent.

5. Nosirova, M. (2019). *“Tilshunoslik Bilimlar Tarixi”* – Toshkent: Navzo‘z Nashiryoti.
6. Usmonov, S. (1972). *“Umumiy Tilshunoslik”* – Toshkent: O‘qituvchi Nashiryoti.

QIYOSIY TAHLIL: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA SIFAT DARAJALARI

Abduraxmonova Masturaxon Ma'murjon qizi
Farg'ona davlat universiteti
Chet tillari fakulteti Filologiya va tillarni
o'qitish yo'nalishi 1-kurs
Masturaxonabduraxmonova07@gmail.com
Shahlo Karimjonova Ravshanjonovna (PhD)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi sifat darajalari qiyosiy tahlil asosida o'rganiladi. Unda har ikkala tilning sifat yasovchi vositalari, grammatik shakllanish usullari va ularning funksional qo'llanilishi o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarga e'tibor qaratiladi. Maqola orqali ingliz tilidagi sifatlarning darajalari – oddiy, qiyosiy va orttirma shakllari bilan o'zbek tilidagi sifat darajalari solishtirilib, ularning morfologik va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqot tilshunoslikda qiyosiy o'rganish metodlarini chuqurlashtirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar. *sifat, sifat darajalari, qiyosiy tahlil, grammatik shakllar*

Abstract. *This article presents a comparative analysis of degrees of adjectives in English and Uzbek. It focuses on the similarities and differences in the formation, grammatical structures, and functional uses of adjectives in both languages. The study compares the three degrees of adjectives in English — positive, comparative, and superlative—with those in Uzbek, highlighting their morphological and semantic features. This research contributes to the field of linguistics by enhancing understanding of comparative methodologies in cross-linguistic studies.*

Keywords. *adjective, adjective degrees, comparative analysis, grammatical forms*

Mustaqil so'z turkumiga kituvchi sifat narsalarning rangini (qizil, oq), shaklini (dumaloq, to'rtburchak), hajmini (katta, kichkina),

xususiyatini(yaxshi, yomon), miqdorini (oz, ko‘p) yoki boshqa jihatlarini ifodalaydi. Sifatlar ot bilan bog‘lanib, uni aniqlab keladi va ko‘pincha qanday? qanaqa? qaysi? nechanchi? kabi savollarga javob bo‘ladi.

Sifat darajalari sifat bildirayotgan ma’noning ko‘pligi, kamligi, kuchayishi, boshqalari bilan solishtirilishini bildiradi. Ingliz va o‘zbek tillari turli til oilalariga mansub bo‘lsa-da, har ikki tilda sifat darajalari mavjud. Har ikki tilda sifatlar uch asosiy darajada qo‘llanadi va ma’noviy jihatdan o‘xshash hisoblanadi: oddiy, qiyosiy va orttirma daraja.

O‘zbek tilida oddiy daraja sifatning hech qanday grammatik o‘zgartirishsiz, asl holatini bildiradi. Masalan: baland, yashil, oq kabi sifatlar oddiy darajadagi sifatlar hisoblanadi va bunday sifatlar boshqa predmetlar bilan solishtirishni ifodalamaydi.

Qiyosiy daraja esa ikki yoki undan ortiq predmet orasidagi belgilarni solishtirish maqsadida qo‘llanadi. O‘zbek tilida bu daraja asosan –roq, qo‘shimchasi yoki ko‘proq, kamroq, sal, xiyla, picha kabi qiyosiy darajani hosil qiluvchi so‘zlar orqali yasaladi. Masalan: balandroq, yaxshiroq, foydaliroq, chiroyliroq kabi sifatlar ushbu darajani ifodalaydi. Ushbu darajada narsalarning belgisi o‘zaro solishtirilib, biri ikkinchisidan ustun yoki pastroq ekani ko‘rsatiladi. Masalan, chiroyliroq gul so‘z birikmasidagi orttirma darajadagi chiroyliroq so‘zi gulning boshqa gullarga nisbatan chiroyli ekanini bildiradi.

Orttirma daraja sifatlarning eng yuqori yoki eng past darajadagi belgisini ifodalaydi, umumiy aytganda butun guruh, sinf, jamoa ichidan faqat bitta narsani yoki shaxsni biror xususiyatiga ko‘ra ajratib ko‘rsatadi. o‘zbek tilida ushbu darajani hosil qilishning bir necha usuli mavjud: eng so‘zini qo‘llash orqali - eng baquvvat, yoki birinchi bo‘g‘inni qisman takrorlash orqali - sap-sariq.

Ingliz tilida ham sifatlarning darajalari bor va ular o‘zbek tilidagidek positive (oddiy), comparative (qiyosiy) va superlative (orttirma) darajalar sifatida

ajratiladi. Oddiy daraja - sifatning o'zgartirilmagan, lug'aviy shaklidir: big, small, happy, interesting va hokazo.

Qiyosiy daraja o'zbek tiliga qaraganda boshqacharoq usulda yasaladi:

1. Bir yoki ikki bo'g'inli sifatlar uchun –er qo'shimchasi orqali. Masalan: taller, faster, stronger.
2. Uch va undan ortiq bo'g'inli sifatlar uchun more yordamchi szi orqali va sifatdan keyin than ko'makchi so'zi ham ishlatiladi.

Masalan: more beautiful, more comfortable

My house is more comfortable than yours. (mening uyim senikidan ko'ra qulayroq)

Qolaversa, less kabi so'zlar yordamida sifatning me'yordan kamroq ekanligini ifodalash mumkin: less interesting - kamroq qiziqarli.

Orttirma daraja ham ikkita usulda yasaladi va ma'no jihatidan zbek tili bilan bir xil tarzda qo'llaniladi:

1. Qisqa sifatlar uchun -est qo'shimchasi yordamida the tallest, fastest
2. Ko'p bo'g'inli sifatlar uchun the most yordamida:the most important, the most beautiful

I think the most successful person in the world is Rowan Atkenson (o'ylaymanki, dunyodagi eng muvaffaqiyatli inson Rowan Atkenson).

Yana bir o'zbek tilidan farqli jihat bu orttirma darajadagi sifat oldidan, albatta, the noaniq artikli ishlatilishi shart: the biggest, the richest, the most.....

Shuni ta'kidlash lozimki, ingliz tilida ba'zi sifatlarda o'zakdagi o'zgarish orqali daraja hosil qilinadi.. Ular qiyosiy darajadagi -er yoki orttirma darajadi -est qo'shimchalarini olmaydi, balki butunlay boshqa shaklga o'tadi. Masalan:

good – better – the best

bad – worse – the worst

O'zbek tilida esa bunday yasaluvchi sifat darajalari mavjud emas, barcha sifatlar uchun umumiy qo'shimcha yoki yordamchi vositalar qo'llanadi.

Shuningdek, ingliz tilida sifatlar gapda ot oldidan keladi (a beautiful day), ayrim hollarda esa to be fe'li bilan bog'lanib keladi (She is happy). O'zbek tilida ham sifatlar otdan oldin yoki keyin kelishi mumkin: chiroyli kun, kun chiroyli edi.

Yana bir muhim jihat — ingliz tilidagi qiyosiy va orttirma darajadagi sifatlar har doim ma'lum grammatik qoidaga asoslangan bo'lsa, o'zbek tilida bu jihat ko'proq kontekstga, uslubga va nutqiy ifodaga bog'liq holda ham shakllanishi mumkin.

Yuqoridagi tahlillarni umumiyashtirgan holda shularni xulosa qilish mumkin:

Asosiy o'xshashliklar:

- Har ikkala tilda sifatlar predmetning belgisini bildiradi.
- Sifatlar uch darajada (oddiy, qiyosiy, orttirma) ifodalanadi.
- Darajalash vositalari orqali belgining kuchayishi yoki solishtirilishi ko'rsatiladi.
- Gapda aniqlovchi vazifasini bajaradi.

Asosiy farqlari:

- Ingliz tilida qisqa sifatlar –er, –est qo'shimchalari bilan, uzunlari esa "more", "most" bilan yasaladi; o'zbek tilida esa –roq, –gina, "ko'proq", "eng" kabi vositalar ishlatiladi.
- Ingliz tilida ba'zi sifatlar notekis darajalarga ega (good – better – best), o'zbek tilida esa barcha sifatlar odatiy shaklda yasaladi.
- Ingliz tilidagi sifat darajalari grammatik jihatdan qat'iy, o'zbek tilida esa ba'zan kontekstga bog'liq ravishda shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. O'zbek tili - Toshkent: O'qituvchi - 1978.

2. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirova A. Hozirgi o'zbek tili. - Toshkent: Ilm-ziyo - 2013.
3. Irisqulov M. *Tilshunoslikka kirish*. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
4. Rasulov H. *Ingliz tilida sifatning qiyosiy darajasi*. – <https://hasanboy.uz/ingliz-tilida-sifatning-qiyosiy-darajasi-old-older-expensive-more-expensive/>
5. Sifat so'z turkumi va uning daraja ko'rsatkichlari. – Zenodo: <https://zenodo.org/records/8239729>
6. Sifat – Wikipedia. – <https://uz.wikipedia.org/wiki/Sifat>

O‘ZBEK VA INGLIZ TILIDAGI FRAZELOGIZMLARDA “VAQT” TUSHUNCHASINING IFODALANISHI

Ra'no Abduxamidova Atxamboy qizi
ToshDO 'TAU O'zbek filologiyasi
fakulteti, 2-kurs
[*ranoabduxamidova0215@gmail.com*](mailto:ranoabduxamidova0215@gmail.com)

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va ingliz tillarida „vaqt“ tushunchasining frazeologik birliklar orqali ifodalanishi lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Frazeologizmlar milliy madaniyat va mentalitetni aks ettiruvchi til birliklari sifatida o'rganilib, ular orqali ikki xalqning vaqt tushunchasiga bo'lgan munosabati aniqlanadi. Tadqiqot davomida har ikki tildagi frazeologik birliklar semantik va leksik jihatdan tahlil qilinib, ular orasidagi o'xshashlik va farqlarga e'tibor qaratiladi. Maqolada keltirilgan tahlillar o'zbek va ingliz xalqlarining vaqtga nisbatan qarashlari, qadriyatlari hamda dunyoqarashini aks ettiruvchi til vositalarining o'rganilishiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar. frazeologizm, vaqt, lingvokulturologiya, madaniy konnotatsiya, pragmatik tahlil, semantik markaz

Annotation. the article analyzes the expression of the concept of „time“ through phraseological units in Uzbek and English from a linguocultural perspective. Phraseological units are examined as linguistic elements that reflect national culture and mentality, through which the attitudes of both peoples towards the concept of time are determined. Throughout the study, phraseological units in both languages are analyzed semantically and lexically, with attention given to the similarities and differences between them. The analysis presented in the article contributes to the study of linguistic devices that reflect the views, values, and outlooks of Uzbek and English peoples regarding time.

Keywords. phraseologism, time, linguoculturology, cultural connotation, pragmatic analysis, semantic center

Har bir til – o‘z xalqining tafakkuri, tarixiy tajribasi va dunyoqarashining noyob aksi. Tilning boshqa ijtimoiy hodisalardan ajralib turadigan eng asosiy xususiyati shundan iboratki, til ijtimoiy faoliyatning barcha sohalariga xizmat qiladi (Xolmanova, 2020, 11-bet). Xususan, til va madaniyat, o‘zaro madaniy aloqa masalalarini lingvokulturologiya ilmiy asosda tadqiq etadi. Madaniyat tushunchalar sistemasi, muayyan xalqning milliy obrazi va xarakteri sifatida keng etnografik mazmunga ega. Madaniyat, xalq tafakkuri, uning olamni idrok etishidagi o‘ziga xos jihatlarning tilda aks etishini o‘rganish lingvokulturologiyaning asosiy maqsadi hisoblanadi. V.N.Teliya bu haqida shunday yozadi: „Lingvokulturologiya inson omilini, aniqrog‘i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandir. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo‘lgan inson to‘g‘risidagi antropologik paradigmaga xos bo‘lgan yutuqlar majmuasidir“.

Til boyligining muhim qismi bo‘lgan frazeologizmlar milliy madaniyatni, xalqning hayotiy tajribalari va qadriyatlarini o‘zida mujassam etadi. Frazeologizmlar struktural, semantik, funksional uslubiy jihatlari bilan murakkab hodisa bo‘lganligi uchun u o‘ziga xos shakllanish qonuniyatlariga ega (Mamatonov, 1999, 32 bet). Frazeologizmlarning paydo bo‘lishi va shakllanishi muayyan tarixiy jarayonlar, ijtimoiy muhit, xalq turmushidagi hayotiy voqelik va undan kelib chiquvchi tasavvurlarni obrazli tarzda aks ettirish bilan aloqador bo‘ladi (Mamatonov, 1999, 32 bet).

Ayniqsa, vaqt tushunchasining ifodalanishi frazeologik birliklarda o‘ziga xos obrazlar, ramzlar va milliylik orqali namoyon bo‘ladi, chunki vaqt – inson hayotining ajralmas qismi, uning har bir qadami, harakati va tafakkuri bilan uzviy bog‘liq tushuncha. Vaqtning ahamiyati, o‘tkinchiligi, qadri kabi turli xususiyatlari frazeologizmlarda o‘zining yorqin ifodasini topgan. Frazeologizmlar nafaqat tilning leksik tarkibini boyitadi, balki xalqning milliy dunyoqarashini, tarixiy tajribasini, urf-odat va an‘analarini ham o‘zida mujassamlashtiradi. Shu bois turli tillardagi frazeologizmlarni qiyosiy o‘rganish orqali xalqlar madaniyati, dunyoqarashi o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni, ularning mentalitetidagi o‘ziga xosliklarni aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Xususan, o'zbek va ingliz tillaridagi vaqtga oid frazeologik birliklarda ikki xalqning vaqtga bo'lgan munosabati, hayot tarzidagi yondashuvi va ma'naviy olami yaqqol ko'zga tashlanadi.

Masalan, „Time is money“ ingliz tilidagi juda mashhur va keng tarqalgan fraza hisoblanadi. Unda vaqtning qimmatli resurs ekanligi, vaqtdan samarali foydalanish orqali moliyaviy jihatdan yaxshi natijaga ega bo'lish mumkinligi ta'kidlanadi. O'zbek tilida esa xuddi shunga o'xshash „O'tgan vaqt yo'qolgan oltindan qimmat“ maqoli mavjud. Bu maqollar o'zaro o'xshash bo'lib, ularda vaqtni qadrlash kerakligi ta'kidlanadi. Maqolning o'zbek tilidagi shaklida vaqt „oltin“ga tenglashtirilib, hatto undan ham qadrli ekani aytilsa, inglizlar uni „pul“ sifatida talqin qiladi. Bu esa madaniy yondashuvlardagi kichik farqni ko'rsatadi: maqolning o'zbekcha shaklida vaqtning bebaholigiga urg'u berilgan, ingliz tilidagi shaklida bo'lsa u amaliyotga doir iqtisodiy qadriyat, moliyaviy resurs sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni mazkur maqolda vaqtni yo'qotish – daromad yo'qotish degan mazmun yetakchilik qiladi. Bu misol AQSh va G'arb jamiyatlaridagi kapitalistik, raqobatga asoslangan hayot tarzi xalq maqollarida ham o'z aksini topganini ko'rsatadi. Shu o'rinda, o'zbek tilida „Vaqtning ketdi – baxting ketdi“ hikmati borki, u mazkur xalq dunyoqarashida vaqtning baxt, nasiba, taqdir bilan bog'liqligini aks ettiradi, bu esa maqolga yanada hissiyroq va falsafiyroq mazmun bag'ishlaydi. Bu maqol o'zbek xalqi uchun vaqt tushunchasi nafaqat moddiy, balki baxtga erishuvning ham bir qismi ekanligini ko'rsatib, uni axloqiy va ijtimoiy jihatdan ham qadrlashga chorlaydi.

„Procrastination is the thief of time“ maqolida ishni kechiktirish vaqtning o'g'risi ekanligi e'tirof etiladi va kuchli metafora orqali ifodalanadi. „Qolgan ishga qor yog'ar“ o'zbek maqolida esa kechiktirilgan ishning oxir-oqibat bajarilmay qolib ketishi yoki qiyinlashib ketishi tabiat hodisasi – qor vositasida ko'rsatiladi. G'arb jamiyatida vaqt juda ahamiyatli tushunchalardan biri va bajarilishi zarur ishni biror sabab bilan keyinga surish bu jamiyatda „yashab qolish“ imkoniyatini kamaytiradi. Shuning uchun ham maqolda „thief“ – o'g'ri degan kuchli ogohlantirish mavjud. „Qolgan ishga qor yog'ar“ maqoli esa o'zbek xalqining tabiiy sharoit va atrof-muhit bilan aloqadagi badiiy tafakkurida

shakllangan bo‘lib, vaqtida qilinmagan ishga hayotning o‘zi to‘siq bo‘ladi, degan falsafiy fikrni o‘zida mujassam etadi.

Ingliz tilida „Little drops of water make the mighty ocean“ maqoli mavjud. Unda kichik suv tomchilarining qudratli okeanni hosil qilishi orqali muayyan vaqt ichidagi izchil harakat obrazli tarzda ifodalangan. O‘zbek tilida ham „Vaqt tog‘ni yemirar, suv toshni kemirar“ otalar so‘zi bor. Har ikkala maqoldagi umumiy g‘oyada vaqt o‘zgartirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi, vaqtning kichik bo‘lsa-da izchil ta’siri orqali katta o‘zgarishlar sodir bo‘lishi mumkinligi ta’kidlanadi. O‘zbek tilidagi maqolda „tog“ va „tosh“ – bu hayotdagi muammo va turli qarshiliklar timsoli, „vaqt“ va „suv“ esa ularni asta-sekin yemiruvchi kuch sifatida berilgan, ya’ni vaqt – bu qudratli o‘zgartirish vositasi, u hatto eng mustahkam narsani ham mahv eta oladi. Shuningdek, mazkur maqolda vaqt sabr bilan, davomli harakat bilan uyg‘un holda namoyon bo‘ladi, insonni shoshmasdan, lekin uzluksiz harakatga undaydi. Ko‘rinadiki, bu hikmatda vaqt nafaqat sarf etiladigan resurs, balki sabr va chidam bilan bog‘liq falsafiy hodisa sifatida ham qadrlanadi. Ingliz tilidagi „Little drops of water make the mighty ocean“ maqolida „little drops of water“ – mayda suv tomchilari – har bir daqiqa, har bir mayda sa’y-harakat ramzi. „Ocean“ – okean esa maqsad yoki marradagi yutuq hisoblanadi. Ingliz tilidagi bu maqol vaqtni amaliy qiymatga ega resurs sifatida talqin qiladi: hayotdagi har bir soniyaning o‘z qiymati bor va uni samarali istifoda etish zarur. Mazkur yondashuv g‘arb madaniyatidagi individga yo‘naltirilgan vaqt tushunchasiga ham mos keladi, ya’ni vaqtning qadri harakat, natija va yutuq uchligi orqali o‘lchanadi.

„The early bird catches the worm“ ingliz tilida keng tarqalgan maqollardan biri bo‘lib, so‘zma-so‘z tarjimasi „Erta turgan qush chuvalchang tutadi“ degan ma’noni anglatadi. Ushbu hikmat zahirida erta harakat qilgan shaxsning imkoniyatlardan birinchi bo‘lib foydalanishi haqidagi g‘oya yotadi. Maqolda „chuvalchang“ obrazli tarzda imkoniyat, yutuq yoki noyob fursatni anglatadi. U raqobat kuchli bo‘lgan ingliz madaniyatida tashabbuskorlik va faollikni targ‘ib qiladi. Bunga qarama-qarshi emas, balki mazmunan yaqin bo‘lgan o‘zbek tilidagi „Barvaqt qilingan harakat hosilga berar barakat“

maqoli esa harakatning muvaffaqiyatli natijasi va barakasi – uni o‘z vaqtida boshlash bilan chambarchas bog‘liq degan fikrni ilgari suradi. Mazkur maqol o‘zbek xalqining dehqonchilik va mehnatsevarlik an‘analariga tayangan holda olingan hayotiy xulosalarini ifodalaydi. „Barvaqt“, „harakat“, „hosil“, „barakat“ kabi so‘zlar sharqona tafakkurga xos bo‘lgan sabr-toqat, mehnatning meva berishiga ishonch va oqibatga bog‘liq natijalarni aks ettiradi. Demak, maqolning ingliz tilidagi shaklida erta harakat imkoniyatni qo‘lga kiritish uchun vosita bo‘lsa, o‘zbek maqolida barakali va samarali natijaning kaliti hisoblanadi. Shunga qaramay, ikkala maqol ham biror ishni kechiktirmaslikka, vaqtni qadrlashga va imkoniyatdan oqilona foydalanishga chorlaydi.

Ingliz tilidagi “Time and tide wait for no men” maqoli “Vaqt va to‘lqin hech kimni kutmaydi” degan ma‘noni bildiradi. Unda ingliz xalqi uchun xos bo‘lgan intizom, rejalilik qadriyatlari aks etadi. O‘zbek tilida esa „Osh kutsa ham ish kutmas“ naqli mavjud. Bu misollar orqali har ikkala maqolning o‘ziga xos madaniy muhitda shakllanganligi ko‘zga tashlanadi. Ingliz maqolida „time“ – vaqt va „tide“ – suv to‘lqini tushunchalari inson tomonidan nazoratga olinmaydigan kuch sifatida namoyon bo‘ladi, ya‘ni ularning harakatdagi, o‘zgaruvchan hodisalar ekanligiga urg‘u berilgan. Bu o‘z navbatida, G‘arb jamiyatidagi vaqtni qadrlash va undan unumli foydalanish zarurati bilan bog‘liq. „Osh kutsa ham ish kutmas“ maqoli ham vaqt bilan bog‘liq faoliyatni ortga surmaslik g‘oyasini beradi. Ularning ikkalasidagi pragmatik maqsad bitta – odamni tezkor harakatga chorlash. O‘zbek maqolida „vaqt“ tushunchasi to‘g‘ridan to‘g‘ri aytilmagan bo‘lsa-da, ishga zudlik bilan kirishish zarurati orqali vaqtga bo‘lgan yondashuv anglashiladi. O‘zbek madaniyatida vaqt – bu vazifa bilan bog‘liq, mehnat jarayonining ajralmas qismi sifatida aks etadi. Mazkur maqolda ham „vaqt“ ko‘proq ijtimoiy va axloqiy kontekstda talqin qilinib, undan samarali foydalanish kerakligi mas‘uliyatli bo‘lish, harakatdan to‘xtamaslik, burchni vaqtida ado etish orqali ifodalangan. Shu bois „Time and tide wait for no men“ maqolida vaqt asosiy semantik markazda, „Osh kutsa ham ish kutmas“ maqolida esa bilvosita kontekstda namoyon bo‘ladi. Biroq har ikki xalq maqoli ham insonni faollikka chaqiradi. N.S.Trubetskiy yozganidek: „Madaniy konnotatsiyalarsiz biror so‘z bo‘lishi mumkin emas,

ya'ni qiyosda, solishtirishda qandaydir umumiy qismlar bo'lishi shart“ (Трубецкий, 1960, стр.24.) Faqat har bir xalq muayyan bir masalaga o'z madaniyatining qadriyatlar sistemasidan kelib chiqqan holda yondashgani uchun qiyosda umumiy qismlar bilan birga farqli jihatlar ham ko'zga tashlanadi.

Ingliz tilida „Make hay while the sun shines“ maqoli mavjud. Uning so'zma-so'z tarjimasi „Quyosh chiqqan paytda pichanni o'r“ degan mazmunni ifodalaydi. O'zbek tilida „Temirni qizig'ida bos“, „Nonni tandirning qizig'ida yop“ kabi maqollar ham borki, mazkur otalar so'zi va „Make hay while the sun shines“ maqoli o'rtasida umumiy mazmuniy yaqinlik ko'zga tashlanadi, chunki uchala fraza ham foydali ishni aynan qulay paytda bajarish kerakligiga urg'u qaratadi, bir mazmun farqli kontekstlarda aks etadi. Ingliz maqolida „hay“ – pichan va „sun shines“ – quyosh charaqlashi obrazlari mavjud bo'lib, ular dehqonchilikka oid bo'lishiga qaramay, unda qulay imkoniyatni qo'ldan boy bermaslik, fursatdan oqilona foydalanish g'oyasi ilgari surilgan. „Temirni qizig'ida bos“, „Nonni tandirning qizig'ida yop“ maqollari ham ishda eng qulay pallani boy bermaslik, holat va vaqt uyg'unligining zarurligi haqidagi mazmunni aks ettiradi. Bu maqollardagi „temir“, „tandir“, „non“ obrazlari o'zbek xalqining maishiy-madaniy turmush-tarzi bilan bog'liq tushunchalar hisoblanadi. Ingliz maqolida ob-havo sharoiti(sun shines) imkoniyat belgisi sifatida talqin qilinadi. O'zbek maqollarida esa vaqt jarayon bilan uyg'un holatda(temirning qizig'i, tandirning qizig'i) aks etadi. Bu, o'z navbatida, sharqona tafakkurda holatni ko'rib, shunga qarab ish qilish tamoyilining ustuvorligini ko'rsatadi. Demak, bu maqollar semantik va pragmatik jihatdan bir-biriga juda yaqin bo'lsa-da, lingvokulturologik jihatdan ular orasida muayyan tafovutlar mavjud.

Yuqoridagi misollardan ko'rinadiki, vaqt – o'zbek va ingliz xalqlari madaniyati uchun universal, ammo har doim ham bir xil talqin etilmaydigan tushuncha hisoblanadi. „Vaqt“ tushunchasi ifoda etilgan frazeologizmlar har ikki xalq uchun alohida mazmun kasb etib, ularning g'oyasi xalq dunyoqarashi va ijtimoiy-madaniy kontekst bilan aloqador bo'ladi. Ingliz tilidan keltirilgan maqollar o'zida industrial jamiyat tafakkuriga xos yondashuvni aks ettirsa, o'zbek xalq maqollari mazkur xalqning agrar jamiyatga xos, tabiat

bilan uyg'un hayot tarzidan dalolat beradi. Semantik jihatdan har ikki til maqollarida vaqtning qadri, uni boy bermaslik zarurati, fursatdan foydalanib qolish kabi umumiy jihatlar mavjud. Ammo pragmatik jihatdan frazalarning vazifasi farqlanadi: ingliz maqollari ko'proq ogohlantiruvchi, maslahat beruvchi xususiyatga ega bo'lsa, o'zbek maqollari undovchi, faoliyatga da'vat etuvchi ohangda bo'ladi. Natijada esa, o'zbek va ingliz tillarida vaqtga oid frazeologizmlar xalq mentaliteti, madaniy qadriyatlari va hayot tarzi bilan uzviy bog'liqligini ko'rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xolmonova, Z. (2022). *Tilshunoslik nazariyasi*. (11-bet).
2. Маматов, А. (1999). *Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиш масалалари*. (32 бет). Филол. фан. док. дисс. Тошкент.
3. Маматов, А. (1999). *Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиш масалалари*. (49 бет). Филол. фан. док. дисс. Тошкент.
4. Трубецкий, Н. (1960). *Поведения и мышления к языку*. (Стр.24).

O‘zbek va uyg‘ur tillarida oshxonaga oid uy-ro‘zg‘or buyumlarini ifodalovchi leksemalar (qiyosiy-tarixiy aspektda)

Bosimova Feruza Dilmurod qizi
ToshDO‘TAU O‘zbek filalogiyasi
fakulteti, 4-kurs talabsi
feruzadilmurodqizi@gmail.com

Ilmiy rahbar: dotsent Marhabo Umurzaqova

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va uyg‘ur tillaridagi bir qancha oshxonaga oid uy-ro‘zg‘or buyumlari nomlari o‘zaro qiyoslangan. O‘zbek va uyg‘ur tillari turkiy tillarning qarluq guruhiga mansub tillar hisoblanadi. Shu sababdan bu tillar leksikasida umumiy jihatlar ko‘p. Jumladan, bu ikki tildagi oshxona buyumlari nomlarida ham o‘xshash va farqli xususiyatlar mavjud. Maqolada bu nomlarning tarixiy shakllari va hozirgi ko‘rinishi hamda ma’nolari tahlil qilingan. Tarixan shakl va ma’no taraqqiyoti o‘rganilib, bugungi kundagi ko‘rinishlari bilan solishtiriladi.

Kalit so‘zlar. o‘zlashgan so‘zlar, qadimgi turkiy til, uyg‘ur tili, oshxona buyumlari nomlari

Abstract. This article compares the names of several kitchen utensils in the Uzbek and Uyghur languages. The Uzbek and Uyghur languages belong to the Karluk group of Turkic languages. For this reason, there are many common aspects in the lexicon of these languages. In particular, the names of kitchen utensils in these two languages have similar and different features. The article analyzes the historical forms and current appearance and meanings of these names. The historical development of form and meaning is studied and compared with their current appearance.

Keywords. borrowed words, ancient Turkic language, Uyghur language, names of kitchen utensils

Oshxonaga oid uy-ro‘zg‘or buyumlarini ifodalovchi so‘zlar har bir xalqning kundalik hayot tarzini, madaniy an‘analari va til taraqqiyotini aks ettiruvchi

muhim leksik qatlamlardan biridir. O‘zbek va uyg‘ur tillarida bunday leksemalar ko‘p hollarda umumiy ildizlarga ega bo‘lsa-da, tarixiy rivojlanish, madaniy aloqalar va tashqi ta’sirlar natijasida ularning tarkibi va qo‘llanish xususiyatlarida ayrim tafovutlar shakllangan.

Mazkur leksik qatlamni o‘rganishda ularni kelib chiqish manbai, tarixiy qatlamga mansubligi va hozirgi kundagi faoliyat darajasiga ko‘ra tasniflash muhimdir. Ushbu tadqiqot doirasida oshxona buyumlariga oid maishiy leksemalar quyidagi uch guruh asosida tahlil qilinadi.

1) Chetdan o‘zlashgan yoki tilda muqobili topilgan va hozirgi kunda faol bo‘lgan oshxona buyumlariga oid maishiy leksemalar

samovar - choy qaynatishga mo‘ljallangan, suvxonali va o‘txonali ro‘zg‘or asbobi bo‘lib, ruscha сам – o‘zi + варить – qaynamoq so‘zlatining birlashishidan hosil bo‘lgan va o‘zbek tiliga kirib kelgan [O‘TIL, 517].

سماوار [samavar] – uyg‘ur tiliga ham rus tilidan o‘zlashgan hisoblanadi [Lughet.com].

Samovarning kelib chiqish tarixi bilan tanishib chiqamiz. 18-asrgacha samovarning kelib chiqishi va tarixi noma’lum bo‘lgan⁹. Tarixan birinchi samovarchilar rus aka-uka Lisitsinlar Ivan Fyodorovich va Nazar Fyodorovichlar edi. Bolaligidan ular otalari Fyodor Ivanovich Lisitsinning guruch zavodida metallga ishlov berish bilan shug‘ullanishgan. 1778-yilda ular samovar yasadilar va o‘sha yili Nazar Lisitsin Rossiyada birinchi samovar ishlab chiqaruvchi zavodni ro‘yxatdan o‘tkazdi¹⁰. 19 asrga kelib samovarlar allaqachon rus choy madaniyatining umumiy xususiyatiga kirib borgan edi. Ular ko‘p miqdorda ishlab chiqarilib, O‘rta Osiyo va boshqa mintaqalarga eksport qilindi. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki,

⁹ Mack, Glenn Randall. *Food culture in Russia and Central Asia*, Surina, Asele., Westport, Conn.: Greenwood Press, 2005 — 126-bet. ISBN 0313327734. OCLC 57731170

¹⁰ „Самовары Лисицыных (Lisitsyns Samovars),“ „Sloboda (ruscha),“ Tula, Russia, 2010-02-01

samovar bizga 19 arsdan keyin kirib kelgani bois bizning lug‘atimizga ham ruscha atama bilan kirgan¹¹.

choynak – choy damlab ichiladigan, jo‘mrakli va dastali idish, uy-ro‘zg‘or asbobi bo‘lib, o‘zbek tiliga bu so‘z ruscha чайник so‘zidan o‘zlashgan [O‘TIL, 824].

چەينەك [čäjnäk] – uyg‘ur tiliga ham rus tilidan o‘zlashgan bu so‘z, xuddi o‘zbek tilidagi ma‘noni ifodalaydi [Lughet.com].

Choynakning kelib chiqish tarixiga yuzlansak, Choynak Xitoyda Yuan sulolasi davrida ixtiro qilingan. Oldingi sulolalar davrida choy tayyorlashda choynak ishlatilmagan. Tan sulolasida qozonlar maydalangan choyni qaynatish uchun ishlatilgan. Choynakning yozma dalillari Yuan sulolasi Dziyuan Konghua matnida uchraydi, unda muallif Tsay Shijan olim Sun Daomindan sotib olgan choynak tasvirlangan. Min sulolasi tomonidan Xitoyda choynaklar keng tarqaldi. Bugungi kungacha yetib kelgan eng qadimgi choynak Teaverning Flagstaff uy muzeyida saqlanmoqda. U 1513-yilga tegishli¹².

Yuqorida tanishganimizdek, choynak bundan taxminan, 500 yillar ilgari ixtiro qilingan ekan. Demak, qadimgi turkiy til davrida buyum bo‘lmagani kabi uni nomlovchi so‘z ham mavjud bo‘lmagan. Shu sabab biz bu buyumni o‘zlashgan so‘z bilan ataymiz deb xulosa chiqarish mumkin.

piyola – suv ichiladigan yassi kosacha, tubidan yuqoriga tomon kengayib boradigan, kosadan kichik, taglikli idish (asosan, choy ichish uchun ishlatiladi). Piyola so‘zi o‘zbekchaga fors tilidan kirib kelgan. Fors tiliga esa yunon tilidan o‘zlashgan hisoblanadi. [O‘TIL, 739].

¹¹ „History of the Tula Samovars - the Samovar and Tula are inseparable | Russian Samovar Manufacturing samovars – Coal samovars, Electric samovars, Exclusive samovars, Antique samovars“

¹² srcyrl.gintcooler.com/info/teapot-history

پياله [pijalä] so‘zi ham ma‘no, ham shakl ham o‘zlashgan manbayi jihatidan mushtarak sanalib, uyg‘ur tili nutqida juda faoldir [Lughet.com].

Piyola turkiylarning qadim-qadimdan turmushida ishlatib kelayotgan idishlaridan biri hisoblanadi. Ammo qadimgi turkiy tilda aynan piyola uchun ishlatiladigan ayrim bir so‘z yo‘q bo‘lib, piyola, kosa va shunga o‘xshash idishlarga nisbatan ishlatiladigan bitta umuniy nom mavjud bo‘lgan va bu Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida آيَق [ayaq] shaklida keltirilgan [DLT, 47].

stakan – Ichimliklar ichish uchun ishlatiladigan, dastasiz silindrik shisha idish. [O‘TIL, 739].

ئىستان [ïstakan] – uyg‘ur tilida ham xuddi shu ma‘noni anglatadi [Lughet.com].

Ko‘pchiligimiz bu so‘zni bizga rus tilidan o‘zlashgan deb bilamiz. Ammo, stakan so‘zi 1356-yildagi rus nizomida va Ivan Kalitaning (1340-yilda vafot etgan) Ruhiy nizomida uchraydi. Taxminlarga ko‘ra, bu turkiylarning yog‘ochdan yasalgan idishlari toshdan olingan (piyolalar kabi past dumaloq) idishlari hisoblanadi¹³. O‘zbek tilining izohli lug‘atida ham bu ma‘lumot keltirilgan. Ya‘ni, Stokan so‘zi qadimgi ruscha so‘z bo‘lib, umumturkiy tostakan so‘zidan kelib chiqqan [O‘TIL, 738].

kastryul(ka) – Odatda, silindr shaklida bo‘ladigan, ikki bandi, qulog‘i va qopqog‘i bor, asosan, ovqat pishiriladigan yoki saqlanadigan metall idish. Bu so‘z o‘zbek tiliga rus tilidan kirib kelgan deb qaraladi. Rus tiliga nemischa kasserolle, nemischaga esa fransuzcha casserole so‘zidan o‘zlashgan [O‘TIL, 777].

¹³ Maks Famer. Etimologicheskii slovar russkogo yazika. Perevod s nemeskogo i dopolneniya O. N. Trubacheva. Moskva: Izdatelstvo „Progress“, 1971. Tom III, s. 743

كورا [kora] [Lughet.com] – Uyg‘urchada xuddi shu ma’noni anglatuvchi bu so‘zning kelib chiqishi, taxminlarga ko‘ra fors tilidagi غورى [yori] so‘zi bilan bog‘liq¹⁴.

vilka – Ovqatni sanchib oladigan dastali asbob. Bu so‘z o‘zbek tiliga rus tilidan o‘zlashgan hisoblanadi. Vilkaning o‘zbek tilidagi muqobili – sanchqi [O‘TIL, 698]. Lekin so‘zlashuv tilida odatda vilka so‘zidan foydalaniladi. Shu boisdan bu so‘z adabiy tiliga ham kirgan.

ڤلکا [vilka] – uyg‘ur tiliga ham rus tilidan o‘zlashgan bo‘lib, uyg‘ur adabiy tiliga kiritilgan va og‘zaki nutqda faol hisoblanadi [Loghet.com].

Vilkaning kelib chiqish tarixiga yuzlansak, qadimgi turkiy til davrida bizning hududda bunday oshxona buyumi bo‘lmaganiga guvoh bo‘lamiz: Birinchi sanchqi – vilka ham Fransiyada XVI asrda Genrix III davrida paydo bo‘lgan. U hozirgi zamon sanchqilariga kam o‘xshagan: dastasi kaltagina bo‘lib, atigi bir-ikkita “tish”i bo‘lgan.

Sanchqi Rossiyada XVII asr boshlarida paydo bo‘lib, u Polshadan keltirilgan. Undan birinchi Ljedmitriy I polyak magnatining qizi Marina Mnishek bilan nikoh to‘yida foydalangan. Ungacha faqat qoshiq rus “asbobi” sanalgan¹⁵. Shu sababdan qadimgi turkiy tilda bu buyumni ifodalovchi leksema mavjud emas va bugungi kunda biz uni ruscha (vilka) yoki yangi topilgan muqobil so‘z (sanchqi) bilan ataymiz.

likob – To‘garak shaklida, yassi, qirg‘og‘i ko‘tarilgan mayda chinni idish [O‘TIL, 34]. Bu so‘z o‘zbek tiliga rus tilidan kirib kelgan (rus tiliga nemischa teller so‘zidan o‘zlashgan) [O‘TIL, 107] va og‘zaki nutqda hatto, likobdan ko‘proq ishlatiladigan tarelka so‘ziga muqobil hisoblanadi. Ta’kidlaganimizdek og‘zaki nutqda tarelka so‘z likobdan ko‘ra ko‘proq ishlatiladi, shu bilan birga o‘zbek adabiy tiliga ham kiritilgan hisoblanadi.

¹⁴ <https://en.m.wiktionary.org/wiki/قوری>

¹⁵ <https://zarnews.uz/uz/post/oshxona-jihozlari-tarixini-bilasizmi>

تەخسە [täxsä] [Lughet.com] – xuddi shu ma’noni ifodalovchi bu so‘z uyg‘ur tiliga qaysi tildan o‘zlashgani noma’lum. Lekin taxminlarga ko‘ra arab tilidan o‘zlashgan bo‘lishi mumkin.

Bu oshxona buyumi bizda qadim qadimdan mavjud bo‘lgan. Lekin xuddi piyola singari bu idishni ham umumiy bir nom bilan atashgan. Yusuf Xos Hojibning “Qutatg‘u bilig” asarida ayaq so‘zini bir qancha idishlarga umumiy nom qilib keltirgan¹⁶.

sovitkich – Oziq-ovqat mahsulotlari yoki tez ayniydigan mahsulotlar past temperaturada saqlanadigan inshoot yoki qurilma; xolodilnik [O‘TIL, 716]. Sovitkich so‘zi rus tilidan kirib kelgan xolodilnik so‘ziga topilgan o‘zbekcha muqobil bo‘lib, o‘zbek tili og‘zaki nutqida har ikkisi baravar qo‘llaniladi.

توڭلاتقۇ [tonlatqu] – uyg‘urcha sovutkich ma’nosini ifodalaydi. Bu so‘z sof turkiycha so‘zdir. Sovutkich yangi paydo bo‘lgan texnikaviy oshxona buyumi bo‘lsada, uyg‘ur tilida bu buyumga sof turkiycha nom berilgan [Lughet.com].

Yuqorida aytib o‘tilgan oshxona buyumlarining ko‘p qismi bizgaga XV asrdan keyin kirib kelgani bois nomlari ham o‘zlashma so‘zlardan tashkil topgan.

2) Qadimgi turkiy tilda mavjud bo‘lgan va hozirgi kunda ham faol ishlatilini kelinayotgan oshxona buyumlariga oid maishiy leksemlar

o‘choq – Orqa va yon tomonlari yopiq bo‘lib, ichiga o‘t yoqiladigan, ovqat pishirish uchun ustiga qozon o‘rnatiladigan qurilma [O‘TIL, 494].

ئوچاق [oçaq] – bu so‘z uyg‘ur tilida ham xuddi shu ma’noni anglatib keladi [Lughet.com].

¹⁶ Yusuf Xos Hojib

Qutatg‘u bilig: («Saodatda eltuvchi bilim»)/Yusuf Xos Hojib; [Hozirgi O‘zbek tilida bayon qiluvchi va so‘zboshi muallifi Boqijon To‘xliyev]. — Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. — 200 b. 182-bet

O‘choq so‘zi Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘ati-t-turk” asarida ham xuddi shu shaklda keltirilgan [DTL, 39]. Bundan shunday xulosa qilishimiz mumkinki, bu so‘z asrlar davomida shaklini va ma‘nosini yo‘qotmagani holda tilimizda hanuz faol qo‘llanilmoqda.

قاچا [qača] - Piyoladan kattaroq, asosan suyuqlik va turli ovqatlar solib ichish uchun ishlatiladigan idish [Lughet.com]. Bu so‘z xuddi shu shaklda Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘ati-t-turk” (xitoycha nusxasi) asarida ham keltirilgan¹⁷.

ko‘za – Suv solish, tashish uchun ishlatiladigan qorni keng, bo‘g‘zi ingichka, bir tomonida dastasi bor idish [O‘TIL, 1020].

كوزا [koza] – bu so‘z o‘zbek tilidagi ma‘noni aynan takrorlaydi. Ko‘za so‘zi Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘ati-t-turk” asarida كُزَجْ[közäč] shaklida keltirilgan. Shaklan bir-birini takrorlamasada, bu so‘zlar o‘zakdosh hisoblanadi.

pichoq – Dastaga o‘rnatilgan yassi va uzun tig‘li ro‘zg‘or asbobi [O‘TIL, 749].

پچاق [pičaq] – bu so‘z ham uyg‘urchada xuddi shu ma‘noni anglatadi [Lughet.com]. Har ikki tildagi bu so‘z ham shaklan ham ma‘noviy jihatdan qadimgi turkiy tilda qanday bo‘lsa shu holatda saqlangan va haligacha faol qo‘llaniladi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘ati-t-turk” asarida bu so‘z aynan keltirilgan [DLT, 155].

cho‘mich – Suyuq ovqatni shopirish va suzish uchun ishlatiladigan, uzun dastali ro‘zg‘or asbobi; yog‘log‘i [O‘TIL, 848].

چۆمۈچ [čömüč] – bu so‘z uyg‘ur tilida ham o‘xshash ma‘noni anglatadi [Lughet.com]. Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘ati-t-turk” asarida bu so‘z چُمچَا [čömčä] shaklida keltirilgan [DTL, 167]. O‘zbek va

¹⁷ 麻赫默德·喀什噶里 突厥语大词典 第三卷 民族出版社 北京•2002 (Mahmud Koshg‘ariy Devonu lug‘ati-t-turk, 3-tomi, Millatlar nashriyoti, 2002-yil Beyjing)

uyg‘ur tillaridagi cho‘mich so‘zi devondagi bilan aynan o‘xshash bo‘lmada, o‘zakdosh hisoblanadi.

qoshiq – Ovqat yeyish yoki ichish uchun ishlatiladigan ro‘zg‘or buyumi [O‘TIL, 256].

قوشۇق [qošuq] – uyg‘ur tilidagi bu so‘z o‘zbek tilidagi qoshiq bilan mushtarakdir [Lughet.com]. Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘ati-t-turk” asarida bu so‘z aynan قَشْنُق [qašnuq] tarzida keltirilgan [DTL, 154]. Bu so‘z ayrim tovush almashishlarni hisobga olmaganda, o‘zbek va uyg‘ur tillarida aynan qadimgi turkiy tildagi shaklida, hali hanuz faol foydalanilmoqda.

qozon – Turli taomlar pishirish, tayyorlash yoki suv isitish uchun cho‘yandan quyib tayyorlangan ro‘zg‘or buyumi [O‘TIL, 253].

قازان [qazan] – uyg‘ur tilida ham xuddi shu ma‘noni anglatadi. Bu so‘z Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘ati-t-turk” asarida الشِج [ešiç] shaklida yozilgan. Lekin o‘zbek va uyg‘ur tillaridagi bu qozon so‘zi ham o‘zlashgan so‘z hisoblanmaydi. Bu so‘z proto-Turkcha kaŕgan / qazyān so‘zidan kelib chiqqan¹⁸.

3) Qadimgi turkiy tilda mavjud bo‘lgan ammo hozirgi kunda turkiy so‘zlar o‘rniga o‘zlashgan so‘zlar bilan nomlangan oshxona buyumlariga oid maishiy leksemlar

tog‘ora – Xamir qorish, kir yuvish va boshqalar maqsadlarda ishlatiladigan katta chuqur to‘garak idish. Bu so‘z o‘bek tiliga fors tilidan o‘zlashgan [O‘TIL, 378].

Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘ati-t-turk” asarida bu so‘z تَغْنَا [tegnä] ko‘rinishida keltirilgan [DTL, 173].

¹⁸ en.wiktionary.org/wiki/qazan#Etymology

tova – Qovurma ovqat pishirish, qo‘rga ko‘mib taom tayyorlash uchun ishlatiladigan, gir atrofi qayrilgan yassi metall idish. Bu so‘z o‘zbek tiliga fors tilidan kirib kelgan va faol qo‘llaniladi [O‘TIL, 365].

تاۋا [tawa] – uyg‘ur tilidagi bu so‘z o‘bek tilidagi tova bilan aynan mushtarak hisoblanadi. Uyg‘ur tiliga ham bu so‘z fors tilidan o‘zlashgan [Lughet.com].

Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘ati-t-turk” asarida bu so‘z سَاج [sač] shaklida keltirilgan.

tandir – Non, somsa, kabob kabilarni yopib pishirish, tayyorlash uchun loydan yasalgan qurilma. Bu so‘z o‘zbek tiliga arab tilidan o‘zlashgan [O‘TIL, 67].

تونور [tonur] – bu so‘z uyg‘ur tilida tandirni ifodalaydi. Tonur uyg‘ur tiliga ham arabchadan o‘zlashgan hisoblanadi [Lughet.com].

Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘ati-t-turk” asarida bu so‘z اَوْرَن [ewrān] shaklida keltirilgan [DTL, 56].

six – Kabob pishirish uchun metall dan, ba‘zan yog‘ochdan tayyorlanadigan uchi nayza cho‘p. Six o‘zbek tiliga fors tilidan o‘zlashgan [O‘TIL, 671].

زخ [zix] – bu so‘z uyg‘ur tilida sixni ifodalaydi. Uyg‘ur tiliga ham bu fors tilidan kirib kelgan [Lughet.com].

Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘ati-t-turk” asarida bu so‘z سِش [sīš] shaklida yozilgan [DLT, 136].

chovli – Novda yoki simdan to‘qilgan, ugra, shilpildoq va shu kabilar xamir ovqatlarni suzib olish uchun ishlatiladigan cho‘michsimon ro‘zg‘or asbobi [O‘TIL, 823]. Bu so‘z o‘zbek tiliga tojik tilidan o‘zlashgan hisoblanadi¹⁹.

¹⁹ uz.wiktionary.org/wiki/chovli

Mahmud Koshg'ariyning “Devoni lug‘ati-t-turk” asarida bu so‘z قَمِچ [qamič] shaklida keltirilgan [DTL, 145].

dasturxon – O‘rtaga yozib, ustiga ovqat qo‘yiladigan maxsus mato, ro‘zg‘or buyumi. Bu so‘z o‘zbek tiliga fors tilidan kirib kelgan [O‘TIL, 790].

داستخاں [dastixan] – so‘z uyg‘urchada dasturxon ma‘nosini anglaatadi. Uyg‘ur tiliga ham bu so‘z forschadan o‘zlashgan [Lughet.com].

Mahmud Koshg'ariyning “Devoni lug‘ati-t-turk” asarida bu so‘z تَرْجِي [tergi] ko‘inishida keltirilgan.

Ushbu maqolada o‘zbek va uyg‘ur tillarida oshxonaga oid uy-ro‘zg‘or buyumlari leksikasi uchta guruhga ajratilib tahlil qilindi. Birinchi guruhda chetdan o‘zlashgan leksik birliklar, ikkinchi guruhda esa qadimgi turkiy tilga mansub bo‘lib, bugungi kunda ham faol qo‘llanilayotgan so‘zlar o‘rganildi. Uchinchi guruhda esa qadimgi turkiy tilda mavjud bo‘lsa-da, hozirgi zamonda o‘zlashgan termin bilan almashtirilgan so‘zlar ko‘rib chiqildi. Tahlillar natijasida ma‘lum bo‘ldiki, oshxona leksikasida turli davrlar va madaniy ta’sirlar sabab o‘zgarishlar yuz bergan. Chetdan kirib kelgan so‘zlar zamonaviy ehtiyoj va texnologiyalarga moslashgan bo‘lsa-da, qadimgi so‘zlarning saqlanib qolishi va faol qo‘llanilishi tillarimizning tarixiy ildizlari mustahkamligini ko‘rsatadi. Bu esa o‘zbek va uyg‘ur tillarining leksik boyligini hamda turkiy tillarning uzviylik xususiyatini yanada chuqurroq o‘rganishga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmud Koshg'ariy (2017) “Devonu lug‘ati-t-turk”. Toshkent: G‘afur G‘ulom.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. J.I. A-Ch. Toshkent: G‘afur G‘ulom. 2022
3. <https://lughet.com>
4. <https://izoh.uz>

5. Mack, Glenn Randall. *Food culture in Russia and Central Asia*, Surina, Asele., Westport, Conn.: Greenwood Press, 2005 — 126-bet. ISBN 0313327734. OCLC 57731170
6. „Самовары Лисицыных (Lisitsyns Samovars),” “Sloboda (ruscha),” Tula, Russia, 2010-02-01
7. „History of the Tula Samovars - the Samovar and Tula are inseparable | Russian Samovar Manufacturing samovars – Coal samovars, Electric samovars, Exclusive samovars, Antique samovars“
8. srcyrl.gintcooler.com/info/teapot-history
9. *Maks Famer*. Etimologicheskiy slovar russkogo yazika. Perevod s nemeskogo i dopolneniya O. N. Trubacheva. Moskva: Izdatelstvo „Progress“, 1971. Tom III, s. 743
10. <https://en.m.wiktionary.org/wiki/قوری>
11. <https://zarnews.uz/uz/post/oshxona-jihozlari-tarixini-bilasizmi>
12. Yusuf Xos Hojib Qutadg‘u bilig: («Saodatda eltuvchi bilim»)/Yusuf Xos Hojib; [Hozirgi O‘zbek tilida bayon qiluvchi va so‘zboshi muallifi Boqijon To‘xliyev]. — Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. — 200 b. 182-bet
13. 麻赫默德·喀什噶里 突厥语大词典 第三卷 民族出版社 北京 •2002 (Mahmud Koshg‘ariy Devonu lug‘ati-t-turk, 3-tomi, Millatlar nashriyoti, 2002-yil Beyjing)
14. en.wiktionary.org/wiki/qazan#Etymology
15. uz.wiktionary.org/wiki/chovli

QADIMGI TURKIY TILDA VA HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILIDA FE’L SO‘Z TURKUMI

Do‘stmurodova Kamola Xudoyberdi qizi

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti
o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 4-bosqich talabasi*

[*@kdostmurodovagmail.com*](mailto:@kdostmurodovagmail.com)

Annotatsiya. Tilning davrlar mobaynida o‘tib borishi va undagi turli xil farqlar, o‘xshashliklar hozirgi o‘zbek adabiy tilida so‘z turkumlarining qo‘llanilishini ochib berish va qadimgi turkiy tilda fe’l so‘z turkumining talqini ochib beriladi. Bu holatning bir so‘z turkimi doirasida ko‘rib chiqilishi, hozirgi o‘zbek adabiy tili va eski o‘zbek tilidagi fe’l so‘z turkumi va uning ba’zi kategoriyalaridagi o‘xshashliklar, farqlar haqida qisqacha ma’lumot berib o‘tilgan. Ushbu so‘z turkumi ikkala davrda ham tilshunoslikning morfologiya bo‘limida o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Fe’l aspektlari, funksional vazifa, zamon kategoriyalar, mumkinlik va nomumkinlik, ko‘makchi fe’lli so‘z qo‘shilmasi

Annotation: The growth of language over periods and various differences in it, analogy to reveal the use of word categories in the present Uzbek literary language and in died Turkic, the interpretation of the verb word category is revealed. This article the language is growing over periods and the variety in it different differences, similar. The situation is seen in the context of a word derivative, the the present Uzbek literary language and the old Uzbek verb word category and some of its categories. This word category is studied in both periods in the morphology section of linguistics.

Key words: Verb aspects, functional task, time categories, possibility and impossibility, auxiliary verb conjugation

Turkiy va o‘zbek tilidagi so‘zlarni har jihatdan solishtirishimiz mumkin xoh, tuzilish jihatdan, xoh ma’no jihatidan. Ularning o‘rtasidagi farqli va

o'xshashlik jihatlari talaygina. Tilning boyib borishi ham aynan mana shunda. Har bir so'zning kelib chiqishini o'rganganimizda, albatta, qadimdan u so'z qanday atalib kelganligi, bugungi kunda o'z holicha iste'moldami yoki o'zgarishlarga uchraganmi buni bilib olamiz. Qadimda ismlar deb atalgan so'z turkumlarimiz oldingidan ko'ra qay darajada boyiganligini ko'rib o'tishimiz mumkin. Bir jihat e'tiborga molikki qadimda ham va hozirgi o'zbek tilida ham so'z turkumlari morfologiyada o'rganiladi. Morfologiya bo'limida o'rganiladigan so'z turkumlari ichida fe'l eng faoli hisoblanadi. Eski o'zbek tilida ham fe'lning o'ziga xos belgilarini quydagi gramatik kategoriyalar tashkil etadi: fe'l aspektlari, fe'l darajalari, fe'lning funksional shakllari (harakat nomlari, sifatdash, ravishdash), fe'llarda tuslanish (mayl, zamon, shaxs-son shakllari).

Eski o'zbek tilida ham fe'l turkumidagi so'zlar quyidagi to'rt asbektdan birida qo'llangan: bo'lishli va bo'lishsizlik, mumkinlik (imkon) va nomumkinlik. Fe'llarda bo'lishli va bo'lishsizlik aspektlarining ifodalanishi bo'yicha eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida deyarli farq yo'q. Ya'ni, eski o'zbek tilida ham fe'lning bo'lishli shakli uchun hech qanday qo'shimcha orttirilmaydi: *bar-*, *keltür-*, *körsät* kabi. Bo'lishsizlik aspekti *-ma/-mä* affikisi bilan hosil bo'ladi: *borma-*, *keltürmä-*, *körsätmä-* kabi. Shu bilan birga, ayrim ayrim fe'l shakllarining bo'lishsizlik aspekti *ermäs (emäs)* yoki *yo'q* so'zi yordamida ham ifodalanadi. [1;1]

Hozirgi o'zbek adabiy tilida ham fe'llar bo'lishli va bo'lishsiz fe'llarga bo'linadi. Bo'lishli fe'llar harakat yoki holatning bajarilganligini ko'rsatadi, Grammatik shakli, ya'ni qo'shimchasi yo'q. Masalan, *yurdi*, *o'qigan*, *yozmoqchi* kabi. Bo'lishsiz fe'llar esa harakat yoki holatning bajarilmaganini ko'rsatadi. *-ma* lug'aviy shakl yasovchi qo'shimcha orqali hosil qilinadi. Masalan, *keldi-* *kelmadi* kabi. Ayrim shevalarda shaxs-son qo'shimchalari yo'q so'zidan keyin qo'shiladi. Masalan, *borganim yo'q* o'rniga *borgan yo'qman*, *borganing yo'q* o'rniga *borgan yo'qsan*. [2;1]

Eski o'zbek tilida harakat nomining –maq/mäk va –sh (ish/ish, -ush/üşh) affikslari bilan hosil bo'luvchi shakllari qo'llangan. –maq/mäk affiksli shakl harakat nomining asosiy ko'rsatkichi sifatida o'zbek tilida keng iste'molda bo'lgan. Masalan: barmaq, kelmak. [1; 2] Harakat nomi fe'ning otga xoslangan shakli. Qo'shimchalari –ish, -sh, -uv, -v, -moq, -mak. Masalan: bilmoq, ko'rmak. Demak, harakat nomi shakli demak modal fe'li bilan sinonimlik hosil qiladi. Hozirgi o'zbek tili davrida harakat nomining -(i)sh affikisi bilan yasalgan shakli ko'p qo'llanadi. Qadimgi o'zbek tili davrida esa kam qo'llanilgan. Masalan: Takrorlash bilimning onasidir. [2;2]

Turkiy tillarda mayl va zamon: ayniqsa, tarixan, shakl jihatdan o'zaro chegaralanib yetmagan kategoriyalarni tashkil etadi. Bu hol birinchi navbatda, mayl va zamon kategoriyalarining har biri uchun maxsus affikslarning yo'qligi, mayl va zamon ma'nolarini ifodalash uchun bir vaqtning o'zida ikkita affiksning qator ishlatilmasligi, bir affiksning ham mayl, ham zamon ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilishi bilan izohlanadi. Ya'ni bir shakl, bir tomondan, mayl ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilasa, ikkinchi tomondan, ish-harakatning zamonga munosabatini ko'rsatishi mumkin. Masalan, aniqlik mayli turkumidagi fe'llar ish-harakatning qaysi zamonga xosligini ko'rsatish jihatidan tasnif qilinadi. Shuningdek, -sa/-sä affiksli alsa turidagi shakl bir tomondan shart maylini, ikkinchi tomondan shu maylning hozirgi va kelasi zamon shakli hisoblanadi.[1;3]

Keldim, kelyapman, kelaman fe'llarining uchchalasi ham I shaxsni bildiradi, lekin ular harakatning nutq momentiga nisbatan qachon bajarilishini yoki bajarilmasligi bilan farq qiladi. Fe'ldan anglashilgan harakatning nutq momentiga nisbatan bajarilishi yoki bajarilmaslik paytini bildiradigan shakllargazon shakllari, ana shunday shakllar tizimi zamon kategoriyasi deyiladi. Fe'l zamonlari harakat yoki holatning paytga munosabatini bildiradi. Payt deganda nutq so'zlanib turgan payt-nutq momenti nazarda tutiladi. Harakatning bajarilish vaqti bilan nutq payti orasidagi munosabatga qarab fe'ning uch zamoni farqlanadi.1. Bordim,

bording, bordi. 2.Boray, borgin, borsin. 3.Borsam, borsang, borsa. 4. Bormoqchiman, bormoqchisan, bormoqchisiz singari bormoq fe'lining turli shakllari ma'nosiga e'tibor bering. Birinchi guruhdagilar bilan ikkinchi va uchinchi guruhdagilar va to'rtinchi guruhdagilar zamon zamon ma'nosi bilan farq qiladi. Birinchi guruhdagilar o'tgan zamonni, qolgan guruhdagilar kelasi zamonni bildiradi. Ular o'rtasidagi farq faqat shu bilangina cheklanmaydi. Yuqoridagi to'rt guruhdagi fe'llar so'zlovchining harakatga bo'lgan munosabatiga ko'ra ham farq qiladi. Birinchi guruhdagi fe'llar harakat-holatni uning bajarilgan vaqti bilan bog'liq holda ifodalaydi. Harakat-holatning bajarilish-bajarilmasligi aniq bilinib turadi. Ikkinchi guruhdagi fe'llarda harakatni bajarishga buyruq ma'nosini, uchinchi guruhdagi fe'llarda harakatning bajarilish sharti ma'nosi, to'rtinchi guruhdagi fe'llar esa harakatning bajarilish ma'nosi ifodalanadi. So'zlovchining fe'ldan anglashilgan harakat-holatga munosabatini bildirgan fe'l shakllari mayl shakllari, shunday shakllar tizimi esa mayl kategoriyasi deyiladi. [2; 3]

Qadimgi turkiy tilida va hozirgi o'zbek tilidagi fe'l so'z turkumi farqlanishi va o'xshashlik jihatlari ko'p. Faqatgina qadimgi turkiy tilda qoidalar va qarashlar bir oz qisqa yoritilgan. Hozirgi kunga kelib tilimiz salmoqli darajada boyib borganligi va ilmiy izlanishlar natijasida qoidalar kengayib tushunish esa anchagina qulaylashgan.

ADABIYOTLAR:

1. “O'zbek tilining tarixiy gramatikasi” G'. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov (170-bet) [1;1]
2. “O'zbek tilidan ma'ruzalar to'plami” N. Erkaboyeva (334-bet) [2;1]
3. “O'zbek tilining tarixiy gramatikasi” G'. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov (172-bet) [1;2]
4. “O'zbek tilidan ma'ruzalar to'plami” N. Erkaboyeva (307-bet) [2;2]
5. “O'zbek tilining tarixiy gramatikasi” G'. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov (199-bet) [1;3]

6. “O‘zbek tilidan ma‘ruzalar to‘plami” N. Erkaboyeva (199-bet) [1;3]

“DEVONI LUG‘ATIT – TURK” ASARI VA TURKIY TILLARNI QIYOSIY O‘RGANISH METODI

Hasanova Dildora Sobir qizi
ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 3-kurs
Princeuz989@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni Lug‘atit Turk” asari va uning turkiy tillarni qiyosiy o‘rganish metodologiyasidagi o‘rni tahlil etiladi. Ushbu asar XI asrda yaratilgan bo‘lib, turkiy tillarning leksik, grammatik va fonetik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish orqali ilmiy-lingvistik yondashuvning dastlabki namunalaridan biri hisoblanadi. Muallif asarda turkiy qabilalar tilini tizimli ravishda taqqoslab, ularning o‘ziga xosliklari va umumiy jihatlarini ochib beradi. Maqolada Koshg‘ariy tomonidan qo‘llangan metodlar, xususan, dialektologik va etimologik tahlil usullari, so‘zlarning semantik tuzilishi va ularning arab tilidagi muqobillari bilan qiyosiy o‘rganilishi yoritiladi. Shuningdek, “Devoni Lug‘atit Turk” asarining zamonaviy turkologiya va qiyosiy tilshunoslikka ta’siri muhokama qilinadi. Maqola lingvistik tadqiqotlar nuqtai nazaridan asarning ahamiyatini ko‘rsatishga qaratilgan bo‘lib, turkiy tillar tarixini o‘rganishdagi metodologik yondashuvlarga urg‘u beradi.

Kalit so‘zlar: fonetika, leksika, ma’no torayishi, xalq og‘zaki namunalari, grammatik qoida va dialektiklar

Abstract. This article analyzes Mahmud Kashgari’s “Devoni Lugatit Turk” and its role in the methodology of comparative study of Turkic languages. This work was created in the 11th century and is one of the first examples of a scientific-linguistic approach through a comparative analysis of the lexical, grammatical and phonetic features of Turkic languages. In the work, the author systematically compares the languages of Turkic tribes, revealing their specificities and common aspects. The article highlights the methods used by Kashgari, in particular, dialectological and etymological analysis methods, the comparative study of the semantic structure of words and their Arabic counterparts. The impact of “Devoni

Lugatit Turk” on modern Turkology and comparative linguistics is also discussed. The article aims to show the importance of the work from the point of view of linguistic research, emphasizing methodological approaches in studying the history of Turkic languages.

Keywords. *phonetics, lexis, narrowing of meaning, folk oral examples, grammatical rules and dialectics*

Jahon tilshunosligida turkiy tillarning qadimgi manbalari qiyosiy o'rganish, uning fonetikasi, leksikologiyasi va sintaktikasidagi ahamiyatini kelajak vakillariga taqdim qilish kabi masalalar bugungi kun tilshunosligi uchun muhim deb qaraladi. Til hodisasi necha asrlardan buyon tilshunos olimlar tomonidan o'rganilmoqda va tadqiq etilmoqda. Xususan, tilni sinxron va diaxron aspektda o'rganish, tilni qadimgi yozma manbalar va zamonaviy tillar bilan qiyoslab tahlil qilish nafaqat o'zbek tilshunosligida, turkologiyada balki jahon tilshunosligi oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Shularni inobatga olgan holda “Devonu lug'otit-turk” asarini dialektologik aspektda tahlil qilish tilshunoslikda ilmiy izlanishlar uchun zamin bo'la oladi.

“Devoni lug'atit turk” XI asrda Mahmud Koshg'ariy tomonidan yozilgan turkcha lug'at bo'lib, taxminan 1100 betdan iborat. Kitob muqaddima, turkiy til tavsifi va asosiy lug'atdan iborat. Lug'at alifbo tartibida tuzilgan va so'zlardan foydalanishning ko'plab misollari bilan 8000 ga yaqin yozuvlarni o'z ichiga oladi. “Devoni lug'atit turk”ning eng muhim mavzularidan biri so'z yasalishi, ya'ni mavjud so'zlardan yangi so'z yasash jarayonidir. So'z yasash har qanday tilning muhim qismi bo'lib, uning so'z boyligini kengaytirishda muhim rol o'ynaydi. “Devoni lug'atit turk” mazmunida so'z yasalishi turkiy tilda yangi so'z yasash jarayoniga taalluqlidir. Koshg'ariyning “Devoni lug'atit turk” asari turkiy so'zlarning to'liq ro'yxatini taqdim etibgina qolmay, turk tili grammatikasi va sintaksisining turli jihatlarini ham tadqiq qiladi. Demak, lug'at faqat alohida so'z ma'nolarini emas, balki ularning grammatik shakllarini, hol qo'shimchalarini, fe'l

kelishiklarini ham o‘z ichiga oladi. Lug‘atda ikki yoki undan ortiq so‘zlarning qo‘shilib yangi so‘z yasalishi natijasida hosil bo‘ladigan qo‘shma so‘zlarning yasalishi haqida ham qimmatli ma’lumotlar berilgan. Turk tilida qo‘shma so‘zlar qo‘shimcha, old qo‘shimcha yoki ikkalasining birikmasini qo‘shish orqali ham yasaladi. Koshg‘ariy qo‘shma so‘zlarning keng doirasini, jumladan, ikki yoki undan ortiq fe‘l, ikki yoki undan ortiq ot yoki fe‘l va otning qo‘shilib yasalishi bilan yaratilgan so‘zlarni o‘rganadi. Koshg‘ariy o‘z asarida yoritgan so‘z yasalishining yana bir muhim jihati mavjud so‘zga morfema (affiks) qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan so‘zlar bo‘lgan hosila so‘zlarning yasalishidir. Turkiy tillarni farqli belgilariga ko‘ra dastlab ikki guruhga ajratdi: türklär (čigil, argu, barsağan, uyğur), oğuz va qipčaq qabilalari tillari. Turklarning tillari doimo qiyosga asos rolini o‘ynaydi va qiyosga asos bo‘lgan lingvistik fakt o‘g‘uz va qipchoq qabilalari tillariga qiyoslanadi. Jumladan, fonetik jihatdan turklarda so‘z boshida kelgan <<y>> o‘g‘uzlarda va qipchoqlarda «nun» yoki «j>> bilan almashadi: elkin – elkin <<musofir>>, yinjü – jinjü «marvarid», yiliğ – iliğ <<iliq>. (DLT II tom 51-56-betlar) So‘z boshida kelgan «m>> o‘g‘uz, qipchoq, suvorinlarda ga aylanadi: men ben, mun bun «sho‘rva». Shuningdek, t, «k» kabi jarangsiz tovushlar o‘g‘uzlarda jaranglilashadi: teväy deväy “tuya”, ot; o‘g‘uzlarda:, od. Aksincha, turk va boshqa qabila tillaridagi o‘g‘uzlarda «t>ga aylantiriladi: bügdä – büktä «hanjar», yigdä yiktä “jiyda” va hokazo. Demak, u qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning poydevorini yaratgan yirik allomadir. Turkiy tilda so‘z yasashning eng keng tarqalgan usuli asosni qo‘shimcha va old qo‘shimchalar bilan birlashtirishdir. Koshg‘ariy bu jarayonni asos ma’nosini o‘zgartiruvchi o‘shimcha va old qo‘shimchalarning turli kontekstlarda qo‘llanilishini tahlil qilib tasvirlaydi. Masalan, “-li” qo‘shimchasi mansublik yoki sifatni bildiradi, chunki “guzel”da “guzelli” (go‘zallikka mansub) yoki “guzeldir” (go‘zal) bo‘lishi mumkin. Qolaversa, Koshg‘ariy so‘z yasalishida turli qoliplarni aniqlab, ot, sifat va fe‘llarning o‘zagi, infikslari va oxiri bilan ro‘yxatini taqdim etadi. Shuningdek,

u arab, fors, xitoy kabi turkiy lug‘atning turli etimologik manbalariga izoh beradi. Koshg‘ariy so‘z yasalishi tahlili bilan bir qatorda turli sotsiolingvistik omillarni ham ko‘rib chiqdi. U turkiy tilning turli dialektlari va sotsiolektlarini aniqlab, tilga mo‘g‘ullar, turklar, arablar va forslar kabi turli etnik guruhlar va madaniyatlar ta’sirida qanday bo‘lganini tushuntirib berdi Mahmud Koshg‘ariy turkiy tilshunoslikning leksikologiya va leksikografiyasiga ham asos soldi. U leksikologiyaning obyekti bo‘lgan ma’noning ko‘chishi, torayishi va kengayishi, zid ma’noli so‘zlar (antonim), shakldosh so‘zlar (leksik omonimiya), ma’nodosh so‘zlar (leksik sinonimiya), bir so‘zni zid ma’noda qo‘llash kabi masalalar bo‘yicha ma’lumot beradi. U leksik omonimlarni shakliy o‘xshash bo‘lgan bir necha so‘z sifatida e’tirof etadi. Shuning uchun ham bunday so‘zlarni alohida maqola tarzida beradi va izohlaydi. Masalan: ot o‘simlik: ot (undi) hayvonlar yeydigan har turli o‘t, xashak: Atqa ot bergil; dori, davo: Ot ichdim «dori ichdim»; og‘u, zahar: Bek anar ot berdi «Bek unga zahar berdi». Omonimik paradigma tarkibiga kirgan keyingi ikki leksema ayni paytda ma’noni zidlash asosida biridan ikkinchisi kelib chiqqanligini ta’kidlaydi (DLT III, 20-bet). Shuningdek, ma’noning torayishi haqida fikr yuritib, saban so‘zi ilgari qo‘sh va omochlarning hammasi ma’nosida qo‘llangan bo‘lsa, so‘ng faqat omochga xoslanganini ko‘rsatadi. So‘zlarning o‘xshashlik asosida ma’no ko‘chishi haqida misollar beriladi. Masalan, tug- so‘zi ilgari faqat odamga nisbatan ishlatilgan bo‘lsa, keyinchalik hayvonlarga nisbatan qo‘llana boshlanganligini aytadi.

Xalq og‘zaki ijodi namunalari, sav (maqol) lar, hikmatli so‘zlar ham Koshg‘ariy e’tiboridan chetda qolmagan. Asarda muallif o‘zi maqol deb nomlagan 275 ta sav keltiriladi. Masalan: Qut belgusi bilig – baxt belgisi bilim va aql, Alimchi arslan, berimchi sitchgan oluvchi arslon, beruvchi sichqon; Evdagi buzağu oküz bolmas uyda o‘sgan buzoq hech vaqt ho‘kiz bo‘lmaydi; Alin arslan tutar, kuçin köçük tutmas hiyla bilen arslonni tutish mumkin, zo‘rlik bilan qo‘g‘irchoqni ham tutib

bo‘lmaydi, Sundilač işi ermä örtügün tepmāk sa‘vaning ishi ermas xirmon yanchmoq.

Asar, asosan, turk tilining so‘z ma’nolari va ularning o‘zgarishlarini ko‘rsatib, turk xalqining tarixiy va madaniy merosini jamlaydi. Asar, shuningdek, turkiy tillarning boshqa tillar bilan aloqalari, ularning o‘ziga xos grammatik tuzilmalari va leksik tizimlarini o‘rganishda asosiy manba hisoblanadi. “Devonu lug‘ati-t-turk” nafaqat lug‘at sifatida, balki lingvistik va madaniy manba sifatida ham katta ahamiyatga ega. Qiyosiy lingvistika metodida turkiy tillarni o‘rganish - turli turkiy tillarning o‘zaro farqlarini va ularning tarixiy rivojlanishini tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. “Devonu lug‘atit-turk” asari bu metodni qo‘llashda muhim manba bo‘lib, undagi so‘zlar, grammatik qoidalar va dialektlar orqali turkiy tillarni qiyosiy tahlil qilish mumkin.

1. Fonetik Tahlil

Fonetik tahlil turkiy tillarning tovush tizimining o‘zgarishlarini o‘rganishga asoslanadi. “Devonu lug‘atit-turk” asarida turkiy tillardagi so‘zlar talaffuzining farqlari, dialektlar orasidagi fonetik o‘zgarishlar keltirilgan. Masalan, so‘zlarning vokalizm va konsonantizmidagi farqlarni o‘rganish orqali turkiy tillardagi fonetik o‘zgarishlar tahlil qilinishi mumkin.

2. Morfologik Tahlil

Morfologik tahlil turkiy tillarda so‘z yasash va so‘z shakllarining o‘zgarishlarini o‘rganishga yordam beradi. “Devonu lug‘atit-turk”da turli affikslar va so‘z shakllarini tahlil qilish orqali, turk tilidagi morfologik o‘zgarishlar va ularning turli dialektlardagi farqlarini aniqlash mumkin. Ushbu metod orqali turkiy tillarning sintaktik va semantik tuzilmalari ham chuqur o‘rganilishi mumkin.

3. Semantik Tahlil

Semantik tahlil orqali turkiy tillarda so‘zlarning ma’nosini va ularning etimologiyasini o‘rganish mumkin. “Devonu lug‘atit-turk” asarida keltirilgan so‘zlar va ularning ma’no o‘zgarishlari orqali turk tilining evolyutsiyasini, tarixiy

o'zgarishlarini va boshqa tillar bilan bog'lanishini tahlil qilish mumkin. Masalan, biror bir so'zning zamonaviy turkiy tillarda qanday ishlatilishi va uning qadimgi turk tilida qanday bo'lgani o'rtasidagi farqlarni ko'rish mumkin.

Turkiy tillarning dialektik o'zgarishlari. “Devonu lug‘atit-turk” asari turkiy tillarning dialektik o'zgarishlarini o'rganishda juda muhim ahamiyatga ega. Asarda turkiy xalqining turli hududlarida ishlatiladigan so'zlar va ularning o'ziga xosliklari yoritilgan. Bu asar orqali turkiy tillardagi fonetik, morfologik va sintaktik farqlarni aniqlash mumkin, va shu bilan birga turkiy tillar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni, tarixiy ta'sirlarni ko'rsatish mumkin. Har qanday til hodisasini tarixiy jihatdan o'rganishning yagona ilmiy yo'li birlamchi manbalarga asoslanib, yozma yodgorliklar tili bilan hozirgi tilni qiyoslash, shu asosda ikki oradagi yaqinlikni, farq va yangiliklarni aniqlashdir. Markaziy Osiyo xalqlari ko'p asrlar davomida yaratgan noyob madaniy yodgorliklar qatoriga shu xalq farzandlari yaratgan lug'atlar ham kiradi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, “Devonu lug‘atit-turk” asari, Mahmud al-Koshg'ariy tomonidan yozilgan bo'lib, turkiy tillar tarixini, lingvistik o'zgarishlarini va madaniyatini o'rganishda asosiy manba hisoblanadi. Bu asarni qiyosiy lingvistika metodini qo'llab o'rganish turkiy tillarni, ularning tarixiy rivojlanishini va dialektik farqlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdushukurov B. *XI-XIV asrlarga oid yozma manbalar tili*. -T, 2020.
2. Dadaboye N. *“Devonu lug‘atit-turk”ning leksik xususiyatlari*. -T, 2017.
3. Jumanazarova S. *„Devonu lug‘atit-turk” asarida so'z yasalishi nomli maqolasi*.
4. Muxtorov J, Sanaqulov O'. *O'zbek adabiy tili tarixi*. -T, O'qtuvchi. 1995.
5. Rahmonov N, Sodiqov Q. *O'zbek adabiy tili tarixi*. -T, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.

ARAB VA O‘ZBEK TILLARIDA OLMOSHLARINING QIYOSIY TAHLILI

Hodjayeva Muhayyo

hodjayevamuhayyo@gmail.com

Oriental universiteti Filologiya fakulteti

arab tili yo‘nalishi 3-bosqich

Ilmiy rahbar:

Musayev Fayzulloh

Annotatsiya. *Mazkur maqolada arab va o‘zbek tillarida olmoshlarning grammatik tasnifi, ularning ishlatilish xususiyatlari va o‘zaro farqlari qiyosiy tahlil asosida o‘rganilgan. Jumladan, kishilik, birikma, ko‘rsatish va so‘roq olmoshlarining grammatik jihatlari solishtirilib, har ikkala tilning o‘ziga xos xususiyatlari ko‘rsatib berilgan. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u arab o‘rganish tarjima jarayoni va lingvistik tahlillari uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu maqola til o‘rganuvchilar va tadqiqotchilar uchun grammatik farqlarini anglashda yordam beradi hamda o‘quv jarayonida samarali metodik yondashuvlarini ishlab chiqish imkonini yaratadi.*

Kalit so‘zlar. *Arab tili, o‘zbek tili, olmoshlar, grammatik tasnif, qiyosiy tilshunoslik*

Annotation. *This article provides a comparative analysis of the grammatical classification of pronouns in Arabic and Uzbek languages, their usage features, and differences. The grammatical characteristics of personal, compound, demonstrative, and interrogative pronouns are examined, highlighting the distinctive features of both languages.*

Keywords. *Arabic language, Uzbek language, pronouns, grammatical classification, comparative linguistics*

Arab va o‘zbek tillari bir-biridan farqli til oilalariga mansub bo‘lsada, har ikkala tilda olmoshlar muhim til birliklari hissoblanadi. Ushbu maqolada arab tilidagi olmoshlar tasnifi va ishlatilish xususiyatlari o‘zbek tilidagi

olmoshlar bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Maqola tilshunoslikda qiyosiy tadqiqotlarning ahamiyatini ochib berishga qaratilgan.

Arab tili²⁰ leksikasidagi barcha soʻzlar uchta katta guruhga boʻlingan: Ism ((الاسم), Feʼl (الفعل), va yordamchi soʻzlar(الحرف). Olmosh esa ism soʻz turkumiga kiradi. Otning nomini almashib kelgan soʻzga olmosh deyiladi. Arab tilidagi olmoshning bir nechta turlari bor. Ulardan: Kishilik olmoshlari, birikma olmoshlari, koʻrsatish olmoshlari, soʻroq olmoshlari kabi olmoshlar misol boʻladi. Arab tilida olmoshlar (الضمائر) shaxs, son va jinsga koʻra tasniflanadi. Kishilik olmoshlari(المخاطب، الغائب، ضمائر المتكلم):

Birinchi shaxs ((أنا)متكلم(men), نحن(biz).

Ikkinchi shaxs(أنت(مخاطب(sen erkak), أنت(sen ayol), أنتم(siz yigitlar), أنتن(siz ayyollar, koʻplik), أنتم(siz ikkingiz mz+mn).

Uchinchi shaxs(هو(غائب(u erkak), هي(u ayol), هم(ular mz), هن(ular mn), هما(u ikkovi mz+mn)

Arab tilida ikki xil kishilik olmoshlari bor: Alohida yoziluvchi kishilik olmoshlari (الضمير المنفصل); Birikib yoziluvchi kishilik olmoshlari: (الضمير المتصل)

Birikib yoziluvchi kishilik olmoshlari oʻzbek tilidagi egalik qoʻshimchalariga mos kelad. Alohida yoziluvchi kishilik olmoshlari aniq shaxsni koʻrsatish uchun ishlatiladi.

Birikma olmoshlari (ضمائر متصلة): ism, feʼl, old koʻmakchilarga birikib keladi.

Birikma olmoshlari quyidagilar:

Birinchi shaxs: (بي(ني(mening...im mz+mn), نحن(bizning...imiz).

Ikkinchi shaxs: (ك(sening...ing mz), (ك(sening mn), كما(ikkingiz...ingiz), (ك(sizning...ingiz), (ك(sizning mn).

Uchinchi shaxs: (ه(uning), ها(uning mn), هما(ikkisining ...lari mz+mn), هم(ularning...i...si), هن(ularning mn).

²⁰ Mirqobil Hasanov, 2019 Arab tili darsligi 45 –bet

Ismga birikkan birikma olmoshi u bilan izofa birikmasi tuzib keladi. Bunda ism aniqlanmish vazifasida “ال” artiklisiz va tanvinsiz kelib gap talab qilgan kelishikda, birikma olmosh esa moslashmagan aniqlovchi vazifasida keladi.

Ko‘rsatish olmoshlari (أسماء الإشارة): uzoq yoki yaqindagi shaxs yoki narsaga ishora qiladi. U uzi ko‘rsatib kelayotgan so‘zning jinsi, soni va kelishigiga moslashib keladi. Yaqindagi shaxs yoki predmetni ko‘rsatuvchi olmoshlar quyidagilar:

هؤلاء (bu ikkisi... mn), هاتان (bu ikkisi... mz), هذان (bu mn), هذه (mana bu mz), هذا (bular...mz+mn).

Uzoqdagi shaxs va predmetlar uchun quyidagilardir:

تانك (anavi ikkisi... mz), ذاك (anavi ikkisi... mn), تلك (anavi...mn), ذلك (anavi...mz), أولئك (anavilar mz+mn).

Birlik va ko‘plik sondagi ko‘rsatish olmoshlari kelishiklarda turlanmaydi. Ikkilik sonda esa ikkita kelishikda turlanadi. M :

هذان – هذين bosh kelishikda(mz).

هاتان – هاتين qaratqich tushum kelishikda(mn).

So‘roq olmoshlari ²¹ (أسماء الإشارة): maxsus so‘roq gaplar odatda so‘roq olmoshlari bilan boshlanadi. Arab tilida quyidagi so‘roq olmoshlari mavjud: ما (أي) (أية) -qachon, متى -qayerda, أين -qayerda, كيف -qanday, qanday qilib, kim -من, nima -ماذا, qaysi, qancha, nechta, necha.

Bu olmoshlar oldiga turli predloglar qo‘shilib, yangi so‘roq olmoshlari xosil qilingan: الي أين, kimdan -من+مَنْ, nimaga, nima uchun, nima sababli, لماذا yoki -qayerga, qayerdan -من أين, qachongacha -الي متى, qanchadan va hokazo.

O‘zbek tilidagi olmoshlar ham grammatik vazifasiga ko‘ra tasniflanadi: barcha mustaqil so‘z turkumlari²² va hatto yordamchi so‘zlar, shuningdek, so‘z birikmasi hamda gap o‘rnida almashinib qo‘llanuvchi, ularga ishora qiluvchi yoki

²¹ Ne‘matulla Ibrohimov, 2009 Arab tili grammatikasi 1 jild 142-bet

²² Nilufar Rasulova, 2018 ona tilidan ma‘ruzalar 140-bet

so‘roq bildiruvchi so‘zlar olmosh deyiladi. Masalan: kitobni ko‘p o‘qisangiz, undan ko‘p hikmat topasiz. Bu gapda undan(olmosh), kitob so‘zi esa(ot) o‘rnida kelgan. Olmoshlarning aniq atash ma’nosi bo‘lmaydi, ular boshqa so‘z turkumlari yoki sintaktik birliklar o‘rnida almashinib keladi.

Olmoshlar ot, sifat, son, ravish, fe‘l, o‘rnida va ba‘zan yordamchi so‘zlar, so‘z birikmasi, hatto gap o‘rnida almashinib keladi. Olmoshlar gapda so‘zlarni o‘rinsiz takrorlashdan qutqaradi, fikrni ixcham, qisqa qilib ifodalashga yordam beradi. Olmoshlar bevosita atash ma’nosiga ega bo‘lmaganligi uchun „ichi bo‘sh so‘zlar“ deb ham yuritiladi.

Kishilik olmoshlari: men, biz, sen, siz, u, ular (shaxs ma’nosini bildiruvchi otlar o‘rnida almashinib keladi va ularga ishora qiladi).

O‘zlik olmoshi: o‘z (uchala shaxsdagi kishilik olmoshlari o‘rnida qo‘llanib, ularning ma’nosini ta’kidlab keladi).

Ko‘rsatish olmoshlari: bu, shu, o‘sha, ana, mana, mana bu, manashu, manavi, anavi, ushbu (mustaqil so‘zlar yoki gaplar o‘rnida kelib, ularni ko‘rsatib keladi).

So‘roq olmoshlari: kim, nima, qaysi, qayer, qanaqa, qayda, qaysi, qalay, qancha, necha, nega, nimaga, qani (so‘zlovchiga noma’lum bo‘lgan shaxs, narsa, belgi-xususiyatlarini so‘rash ma’nosini bildiradi).

Belgilash olmoshlar: jamlik olmoshlari: hamma, barcha, bari, butun, yalpi. Ajratish olmoshlari: har kim, har qancha, har bir, har nima, har narsa, har qanday, har qaysi, ba’zi (shaxs, narsa, belgi xususiyat bildiruvchi mustaqil so‘zlar o‘rnida almashinib, ularning ma’nosini umumlashtirib, jamlab yoki to‘pdan ajratib keladi).

Bo‘lishsizlik olmoshlari: hech kim, hech nima, hech qancha, hech qanday, hech narsa, hech qachon (shaxs, narsa, belgilash xususiyati bildiruvchi mustaqil so‘zlar o‘rnida kelib, inkorni ifodalaydi).

Gumon olmoshi: kimdir, nimadir, qaysidir, allakim, allaqanday, allanarsa, allaqancha, allaqaysi (shaxs narsa belgilash xususiyati bildiruvchi mustaqil soʻzlar oʻrnida kelib, ularning maʼnosini gumonlab, taxminlab keladi).

Arab va oʻzbek tilidagi olmoshlarning qiyosiy farqlarini tahlil qilib chiqamiz. Kishilik olmoshlari: arab tilida jinsga oid farqlanish mavjud boʻlsa, oʻzbek tilida kishilik olmoshlari jinsga boʻlinmaydi. Masalan :Arabchada : أنت (sen erkak), أنت (sen ayol). Oʻzbekchada: sen (erkak ayol uchun bir xil).

Koʻrsatish olmoshlari: arab tilida koʻrsatish olmoshlari jins, masofa va son boʻyicha farqlanadi: Yaqin: bu erkak (هذا), bu ayol, (هذه). Uzoq: anavi (ذلك+ذاك)) erkak uchun, (تلك+تاك) ayol uchun. Koʻplik: bu koʻplik mz+mn (هؤلاء), oʻsha koʻplik mz+mn (أولئك). Oʻzbek tilida esa bu farq koʻp hollarda kontekst orqali aniqlanadi. Soʻroq olmoshlari: har ikkala tilda soʻroq olmoshlarining maqsad va vazifasi va ishlatilish maqsadlari bir xil. Misol: Arabcha: (bu kim?) من هذا؟. Oʻzbekchada: bu kim? Biroq ularning grammatik shakllanishi va kontekstda ishlatilishi farq qilishi mumkin. Masalan: arab tilida kim soʻrogʻi sifatida من doimo bir xil shaklda ishlatiladi, oʻzbek tilida esa kimga, kimni kabi holatlarda qoʻshimchalar qoʻshiladi. Shu sabab, har ikkala tilda umumiy savol olmoshlari bir xil boʻlsada, grammatik tuzilishida farqlar mavjud. Belgilash olmoshlar: narsalar yoki shaxslarni umumiy ifodalash uchun ishlatiladi. Oʻzbek tilida aniqlovchi olmoshlar jins va son bilan bogʻlanmagan. Misol: har kim gapirishi mumkin. (bu ibora erkak va ayolga bir xil ishlatiladi). Arab tilida esa jins va son bilan grammatik moslashuvga ega. Misol: (hammasi erkak talaba) كلّ Arab جميع الطلاب (hammasi talabalar) كلّ طالبة (hammasi ayol talaba) . طالب tilida “كلّ” umumlashtirish uchun ishlatiladi. Belgilash olmoshlari ikkita tilda ham bir xil maʼnoni beradi.

Boʻlishsizlik olmoshi: oʻzbek tilida biror narsaning yoʻqligini koʻrsatadi. Masalan: hech kim, hech narsa, hech qachon. Bular rad etuvchi jummalarda qoʻllaniladi. M: hech kim kelmadi. Arab tilida boʻlishsizlikni ifodalash uchun inkor

yuklamalaridan foydalanamiz . M: لا أحد هنا (hech kim) لا أحد (bu yerda hech kim yo‘q).

Gumon olmoshi: gumon olmoshi ikkita tilda ham noaniqlikni ifodalash uchun ishlatiladi. Arab tilida gumonni ifodalash uchun ko‘pincha ”أحد”(kimdir), شيء (nimadir) manashu so‘zlardan foydalanamiz.

Xulosa o‘rnida shuni aytamizki, arab va o‘zbek tillarida olmoshlarning tasnifi va grammatik xususiyatlari til tizmlarining o‘ziga xosliklarini ko‘rsatadi. Arab tilida jins, son va shaxs olmoshlari o‘rtasida aniq farqlanish bo‘lsa, o‘zbek tilida esa bunday farqlanish yo‘q. Ko‘rsatish va so‘roq olmoshlarida har ikki til uchun funksional jihatdan o‘xshash bo‘lsa-da, arab tilida grammatik shakllanishda murakkabroq tizim kuzatiladi. Ushbu qiyosiy tahlil ikki tilning grammatik imkoniyatlarini chuqurroq o‘rganish va ularni tilshunoslik nazariyasi doirasida tadqiq qilish uchun muhim poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hasanov M. (2019). Arab tili اللغة العربية 2. Toshkent.
2. Ibrohimov N. (2009). *Arab tili grammatikasi*. Namangan.
3. Rasulova N. (2018). *Ona tilidan ma‘ruzalar 2-kitob*. Toshkent.

CHO‘G‘ISHTIRMA TILSHUNOSLIK: NAZARIY ASOSLAR VA AMALIY AHAMIYATI

*Ismoilova Nigora Mirzoaliyevna,
O‘zMU, Xorijiy filologiya fakulteti 1-kurs talabasi
nisioilova@gmail.com
+998880580389*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada cho‘g‘ishtirma tilshunoslik sohasidagi dolzarb masalalarni yoritishda qiyosiy va tarixiy-qiyosiy tadqiqot metodlari qo‘llanilgan. Fonetik, morfologik va sintaktik birliklarning tahlili genealogik hamda tipologik yondashuvlar asosida amalga oshirilgan. Tadqiqotda lingvistik modellashtirish, lingvistik rekonstruksiya hamda kompyuter lingvistikasi metodologiyasidan foydalanilib, tillararo struktural o‘xshashlik va farqlar aniqlangan. Olingan natijalar tarjima nazariyasi, sun‘iy intellekt va avtomatlashtirilgan lingvistik tizimlarda qo‘llanilishi nuqtai nazaridan nazariy va amaliy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar. *cho‘g‘ishtirma tilshunoslik, sintaktik qiyoslash, genealogik tilshunoslik*

Annotation: *This article employs comparative and historical-comparative research methods to address pressing issues in the field of comparative linguistics. The analysis of phonetic, morphological, and syntactic units is carried out based on genealogical and typological approaches. The study utilizes methodologies of linguistic modeling, linguistic reconstruction, and computational linguistics to identify structural similarities and differences between languages. The findings hold both theoretical and practical significance for translation theory, artificial intelligence, and automated linguistic systems.*

Keywords. *comparative linguistics, syntactic comparison, genealogical linguistics*

Cho‘g‘ishtirma tilshunoslik – turli tillarni qiyosiy tahlil qilish orqali ularning o‘zaro bog‘liqligi, umumiy va farqli jihatlarini aniqlash, shu asosda lingvistik qonuniyatlarni o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi fan sohasi hisoblanadi.

Ushbu yo‘nalish tilshunoslikning muhim tarmoqlaridan biri bo‘lib, nafaqat tillarni ilmiy asosda taqqoslash, balki tarjimashunoslik, madaniyatlararo kommunikatsiya, til o‘rganish metodikasi hamda til tarixini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada cho‘g‘ishtirma tilshunoslikning nazariy asoslari, tahlil uslublari va uning amaliy tadbirlari muhokama qilinadi. Bugungi kunda globalizatsiya sharoitida tillararo aloqalar kengayib, lingvistik tadqiqotlarda qiyosiy yondashuvning ahamiyati ortib bormoqda. Cho‘g‘ishtirma tilshunoslik ushbu ehtiyojga javoban, tillarni o‘zaro qiyoslash orqali ularning umumiy tipologik xususiyatlarini aniqlash, fonetik, morfologik, sintaktik va semantik jihatlarini tahlil qilish hamda til o‘rganish jarayonini ilmiy asosda takomillashtirishga xizmat qiladi. Bu metodologiya tillarning umumiy kelib chiqishini aniqlash, ularning rivojlanish bosqichlarini tadqiq etish va turli tillar o‘rtasidagi leksik hamda grammatik o‘zaro ta’sirni tushuntirishga yordam beradi. Ushbu maqolada cho‘g‘ishtirma tilshunoslikning asosiy tushunchalari, uning tadqiqot usullari hamda lingvistika sohasidagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Bundan tashqari, zamonaviy tilshunoslik tadqiqotlarida qiyosiy yondashuvning o‘rni va rivojlanish istiqbollari haqida ham fikr yuritiladi. Maqola davomida muhokama qilinadigan masalalar cho‘g‘ishtirma tilshunoslikning bugungi kundagi dolzarbligini ochib berishga xizmat qiladi.

Cho‘g‘ishtirma tilshunoslik turli tillarni tadqiq qilish usullari jihatidan xilma-xil yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. Sinxron va diaxron tahlil, struktural va funksional yondashuvlar, genealogik va areal tasnif asosida olib boriladigan izlanishlar ushbu sohaga xos bo‘lgan asosiy metodlardan hisoblanadi. Masalan, genealogik tahlil orqali tillarning kelib chiqishi o‘rganilsa, areal lingvistika doirasida tillarning hududiy xususiyatlari va ular o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir tahlil qilinadi. Shu bilan birga, qiyosiy-tarixiy metod lingvistik rekonstruksiya jarayonida muhim rol o‘ynaydi, bu esa qadimgi tillarni qayta tiklash va ularning taraqqiyot yo‘nalishlarini aniqlash imkonini beradi.

Tilshunoslikda qiyosiy tadqiqotlar olib borish jarayonida ikki asosiy yondashuv – genealogik va tipologik qiyoslash farqlanadi. Genealogik qiyoslash ma'lum tillarning umumiy kelib chiqishini aniqlashga qaratilgan bo'lib, ularning o'zaro qarindoshlik munosabatlarini belgilash imkonini beradi. Bu uslub asosan qiyosiy-tarixiy lingvistika doirasida amalga oshiriladi va muayyan til oilalarini aniqlashda qo'llaniladi. Tipologik qiyoslash esa tillarning strukturaviy o'xshashlik va tafovutlarini aniqlashga xizmat qiladi, bunda genetik bog'liqlik emas, balki grammatik va fonologik tizimlarning o'xshashlik darajasi asosiy mezon sifatida qaraladi.

Qiyosiy tadqiqotlarning muhim metodologik asoslari quyidagilardan iborat:

Fonetik qiyoslash – turli tillarning tovush tizimlarini o'zaro taqqoslash va ularning rivojlanish xususiyatlarini aniqlash. Fonetik qiyoslash tillarning tovush tizimlarini o'zaro taqqoslash va ularning fonologik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan muhim metodologik yo'nalishdir. Har bir tilning fonetik tizimi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning fonem tarkibi, urg'u, intonatsiya va tovush o'zgarishlari orqali bir-biridan farqlanadi. Qiyosiy fonetika yordamida turli tillarning fonologik tuzilishi tadqiq qilinadi va ularning o'zaro genetik yoki tipologik bog'liqlik darajasi aniqlanadi. Qiyosiy fonetika ikki asosiy yondashuv – sinxron va diaxron tahlil asosida olib boriladi. Sinxron fonetik qiyoslash muayyan davrdagi tillarning fonetik tizimlarini taqqoslashga qaratilgan bo'lsa, diaxron fonetik qiyoslash esa tillarning tarixiy rivojlanishi jarayonida fonetik o'zgarishlarni tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, qadimgi turkiy tillarning fonetik tizimi bilan zamonaviy turkiy tillarning fonetik xususiyatlarini qiyoslash orqali fonetik rivojlanish dinamikasi o'rganiladi. Shuningdek, turli tillardagi fonetik muqobilliklar tahlil qilinib, ularning fonologik jarayonlari haqida xulosalar chiqariladi. Fonetik qiyoslash natijasida turli tillarning fonetik tizimlarida uchraydigan universal hodisalar, tovush almashinuvi qonuniyatlari va fonologik jarayonlarning o'ziga xosligi aniqlanadi. Masalan, indoevropa va turkiy tillarning

fonetik tizimlarini qiyoslash natijasida ularning fonologik strukturasi va urg‘u tizimidagi farqlar hamda o‘xshashliklar aniqlanadi. Bundan tashqari, fonetik qiyoslash natijalari til o‘rganish jarayonida, nutq texnologiyalari, avtomatik tovush tanish tizimlarini yaratishda ham keng qo‘llaniladi.

Morfologik tahlil – so‘z yasash va shakllantirish jarayonlarini qiyosiy tadqiq qilish, morfologik birliklarning strukturasi o‘rganish. Morfologik tahlil tillarning so‘z yasash va grammatik shakllanish jarayonlarini o‘rganish bilan bog‘liq bo‘lib, cho‘g‘ishtirma tilshunoslikda muhim ahamiyat kasb etadi. Qiyosiy morfologiya yordamida turli tillardagi so‘z yasash qonuniyatlari, so‘z turkumlari va morfologik kategoriyalar tahlil qilinadi. Masalan, turkiy tillarning aglutinativ morfologiyasi bilan indoevropa tillarining flektiv morfologiyasi o‘rtasidagi farqlar va o‘xshashliklar aniqlanadi.

Sintaktik qiyoslash – gap qurilishi va sintaktik birliklarning turli tillardagi namoyon bo‘lishini aniqlash. Sintaktik qiyoslash tillarning gap tuzilishini, so‘z tartibini va sintaktik birliklarning o‘zaro munosabatlarini o‘rganadi. Har bir til o‘ziga xos sintaktik tizimga ega bo‘lib, qiyosiy lingvistika yordamida bu tizimlarning umumiy va farqli jihatlari aniqlanadi. Masalan, ingliz tilida qat’iy so‘z tartibi mavjud bo‘lsa, o‘zbek tilida erkinroq sintaktik tuzilma kuzatiladi.

Semantik tahlil – turli tillardagi leksik birliklarning ma’no jihatdan bog‘liqligini va ularning semantik o‘zgarishlarini tadqiq qilish.

Qiyosiy lingvistika faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy sohalarida ham keng qo‘llanilmoqda. Jumladan, tarjimashunoslik, kompyuter lingvistikasi, sun’iy intellekt va mashinaviy tarjima sohalarida cho‘g‘ishtirma lingvistikaning tadqiqot natijalari muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy texnologik rivojlanish sharoitida turli tillar orasidagi avtomatik tarjima tizimlarini yaratish va ularning aniqligini oshirish qiyosiy lingvistikaning ilmiy asoslariga tayanadi. Shu bilan birga, ikkinchi til sifatida chet tillarni o‘rganish jarayonida ham qiyosiy yondashuv muhim ahamiyat

kasb etadi, chunki u til o'rganayotgan shaxsning ona tili va o'rganilayotgan til o'rtasidagi farqlar va o'xshashliklarni tushunishga yordam beradi.

Cho'g'ishtirma tilshunoslik zamonaviy lingvistikaning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, turli tillarning o'zaro munosabatlarini tahlil qilish orqali til tizimlari haqida yanada chuqurroq tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Uning genealogik va tipologik tahlil usullari orqali tillarning tarixiy taraqqiyoti va strukturaviy xususiyatlari aniqlanadi. Zamonaviy globalizatsiya sharoitida cho'g'ishtirma tilshunoslikning amaliy ahamiyati yanada ortib bormoqda, chunki u tarjima jarayonlaridan tortib, sun'iy intellekt asosidagi lingvistik tizimlarni rivojlantirishgacha bo'lgan ko'plab sohalarda faol qo'llanilmoqda. Kelgusida ushbu yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlar lingvistika fanining yanada rivojlanishiga xizmat qiladi hamda turli tillarning o'zaro bog'liqligini tushunish imkonini beradi. Ayniqsa, kompyuter lingvistikasi va avtomatik tarjima tizimlari rivojlanishi bilan cho'g'ishtirma tilshunoslikning o'рни yanada mustahkamlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Xudoyberganova G. *“Tilshunoslik asoslari”*. Toshkent, 2020, p 134.
2. Yo'ldoshev B. *“Qiyosiy tilshunoslik”*. Samarqand, 2019, p 79.
3. Comrie B. *“Language Universals and Linguistic Typology”*. Oxford, 2013, p 162.
4. Trubetskoy N. *“Principles of Phonology”*. Berkeley, 1969, p 63.
5. Crystal D. *“The Cambridge Encyclopedia of Language”*. Cambridge, 2003, p 137.
6. Sapir E. *“Language: An Introduction to the Study of Speech”*. New York, 1921.
7. Greenberg J. *“Universals of Language”*. MIT Press, 1963, p 45-87.
8. Bloomfield L. *“Language”*. New York, 1933, p 182.
9. Jakobson R. *“Fundamentals of Language”*. Mouton, 1956, p 327-335.

10. Lyons J. *“Introduction to Theoretical Linguistics”*. Cambridge, 1968, p 87.

O‘ZBEK VA TURK TILLARIDA RANGGA DOIR AYRIM FROZEMALAR QIYOSI (OQ VA QORA RANGLARI MISOLIDA)

Isoqjonova Mahliyo Islomjon qizi
ToshDO‘TAU O‘zbek filalogiyasi
fakulteti, 4-kurs talabsi
isoqjonovamahliyo97@gmail.com
+998972900199

Ilmiy rahbar: Rixsiyeva Kamola

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va turk tillaridagi rangga oid frazeologik birliklar tahlilga tortiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — rang nomlari asosida shakllangan frazemalarning tuzilishi, ularning xalq tafakkuri, madaniyati bilan bog‘liqligini aniqlashdan iborat. Ikkala tildagi qora, oq, kabi asosiy ranglarga doir frozemalar tahlil qilinib, ular orasidagi umumiylik va milliy xususiyatlar ajratib ko‘rsatiladi. Ishda rang nomlari orqali xalq ruhiyati, estetik qarashlari, qadriyatlar tizimi va dunyoqarashi qanday ifodalangani yoritiladi. Frazeologizmlar misollar asosida o‘zaro taqqoslanadi, madaniy kontekstdagi farqlar va o‘xshashliklar ochib beriladi. Shuningdek, til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar. rangga oid frozemalar, turk tili, o‘zbek tili, qora rang, oq rang

Abstract. This article analyzes phraseological units related to color in the Uzbek and Turkish languages. The main goal of the study is to determine the structure of phraseological units formed on the basis of color names, their connection with folk thinking and culture. Phraseological units related to basic colors such as black and white in both languages are analyzed, and commonalities and national characteristics between them are highlighted. The work sheds light on how people's psyche, aesthetic views, value system, and worldview are expressed through color names. Phraseological units are compared based on examples, and differences and similarities in cultural contexts are revealed. It also serves to reveal the inextricable link between language and culture.

Keywords. color idioms, Turkish, Uzbek, black color, white color

Til har bir xalqning ma'naviy boyligi, tafakkur tarzi va dunyoqarashining yorqin ifodasidir. Tilda mavjud frozemalar esa shu xalqning asrlar davomida shakllangan urf-odatlar, madaniyati va turmush tarzining til ifodasidir. Shu jihatdan olib qaralganda, rangga oid frozemalar tilshunoslikda muhim mavzulardan biri bo'lib, ular nafaqat rang tushunchasini, balki xalqning estetik qarashi, hissiyoti va madaniy qadriyatlarini ham yoritib beradi. O'zbek va turk tillari umumiy ildizga ega bo'lgan turkiy tillar sirasiga kiradi. Bu tillarda ko'plab leksik, grammatik va frazeologik o'xshashliklar mavjud bo'lib, ularni o'rganish orqali til taraqqiyotining o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash mumkin. Ayniqsa, rangga doir frozemalarni qiyoslash ushbu tillarda ranglarning semantik yuklamasi, milliy va madaniy qarashlardagi o'xshashlik va farqlilikni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

I O'zbek tilida oq va qora rangga doir frozemalar

OQ YO'L yo'lga chiqayotgan kishiga xavf-xatarga yo'liqmasligini tilab aytiladigan ibora.

Biroq uning [Saidaning] kutgani bo'lmadi: avtomat ruchkasiga siyohini to'ldirib, qalin daftarini qo'ltig'iga qisib kirganida Nosirov hatto o'tir ham demadi, o'rnidan turib xayrlashgani qo'l berdi, unga oq yo'l, ishda muvaffaqiyat tiladi. A.Qahhor. "Sinchalak" [O'TFL, 342]

"Oq yo'l" iborasi ham o'zbek tilida qadimdan ishlatiladigan va hozirgi kunda ham juda faol qo'llanilayotgan iboralardan biridir. Kundalik nutqda ham, ijtimoiy tarmoqlarda ham keng ishlatilmoqda. Statuslar, izohlar, bayram tabriklari yoki video postlarida tez-tez uchraydi. Ushbu ibora faqat tilak emas, balki xalqning duo bilan kuzatish an'anasi, safarga alohida hurmat bilan qarashini aks ettiradi.

OQ YUZ (I) GA QORA SURMOQ kim? kimning? nohaq ravishda bad nom qilishga urinmoq.

Sobirov tunov kuni kechasi Boymat bilan kayf qilishganda Nasim jonning O‘ktam to‘g‘risidagi bo‘htonini aytib berdi va oxirda jahl bilan dedi: «Bo‘sh kelma, oq yuzingga qo ra suryapti u. Dumini munday burab qo‘y, ortiq akil lamasin! » Oybek. “Oltin vodiylar va shabadalar” [O‘TFL, 342]

Hozir ham bu ibora o‘z kuchini yo‘qotmagan. Ota-ona, oila, el-yurt oldidagi mas’uliyat, uyat va or haqida gap ketganda ishlatiladi. Ko‘pincha yoshi ulug‘ insonlar bu iborani yoshlarni ogohlantirish yoki tanbeh berish maqsadida ishlatadi.

OQ-QORANI TANIMOQ kim? yaxshi-yomonni, foyda-zararni bilmoq; hayot tajribasiga ega bo‘lmoq. Varianti: **oq- qorasini oq-u qorani tanimoq tanimoq kim? nimaning? Oq-u qora[si]ni bilmoq kim? nimaning? oq bilan qorani bilmoq; oq-u qorani tushunmoq; oq-u qorasiga tushunmoq kim? nimaning?** Teshaboyning boylar toifasida uchramagan g‘alati g‘amxo‘rlik ko‘rsata boshlagani Quadrat singari oq-u qorani yaxshi tushunadiganlargina emas, Matqovul singari sodda dillarni ham ajablantirmay qolmadi. M.Ismoiliy. “Farg‘ona tong otguncha” [O‘TFL, 344]

"Oq-qorani tanimoq" iborasi — o‘zbek tilida yaxshi bilan yomonni, to‘g‘ri bilan noto‘g‘rini, haqiqat bilan yolg‘onni ajrata olish qobiliyatini ifodalaydi. Ko‘pincha voyaga yetgan yoshlarga nisbatan ishlatiladi. Masalan u katta qiz bo‘lib qoldi oq-qorani taniy oladi. Ushbu frozema Namangan shevasida faol ishlatiladi. Onam bizga oq-qorani tanishni o‘rgatmagani uchun ham hayotni faqat oq rangdan iborat deb o‘yladik.

OQNI QORA DEMOQ kim? haqiqatga teskari holda yaxshini yomonlamoq. Antonimi: **qorani oq demoq kim?**

Bunisi-ku yaxshi, ammo juda tez, qaysar odam. Shu tufayli ba‘zan bir ishni o‘ylamay qilish yoki birovni no haq ranjitib qo‘yish odati bor. Shunda polvonga haq gapni gapirish, tushun tirish foydasiz. U oqni qora deb turib

olishdan toymaydi. Indalmasa, tezda hovuridan tushadi-da, o‘z qilmishiga «attang» deb yura beradi. A.Muhid din. “Terimchilar” [O‘TFL, 343]

"Oqni qora demoq" — o‘zbek tilida haqiqatni inkor etish, rost gapni rad etish, atayin noto‘g‘ri fikr bildirish, ya‘ni bilaturib yolg‘on gapirish yoki adolatdan chekinish ma‘nosini bildiradigan kuchli majoziy iboradir. Odatda kimnidir yolg‘onchiligi, haqsizligi yoki fitnachiligi haqida gap ketganda ishlatiladi. Masalan endi sen oqni qora deyishing bilan hech kimni alday olmaysan. Bugungi kunda bu ibora ijtimoiy tarmoqlarda, yangilik sharhlarida, blogpostlar, foydalanuvchi izohlarida ham faol qo‘llanadi. Odatda biror adolatsizlik yoki nohaqlik holati yuz berganda, odamlar norozilik bildirarkan, shu iborani ishlatishadi.

OQNI OQQA, QORANI QORA GA AJRATMOQ kim? yaxshini yaxshi deb, yomonni yomon deb ko‘rsat moq. Sinonimi: **oqini oqqa, ko‘kini ko‘kka chiqarmoq** kim? **oqni qora dan ajratmoq** kim?

Har qayerda gap sotib, ishni chuvalashtirib yurmang, aya, bilgan undoq deydi, bilmagan bundoq deydi. Tekshiramiz, oqni oqqa, qorani qoraga ajratamiz. S.Ahmad. “Hukm” [O‘TFL, 343]

"Oqni oqqa, qorani qoraga ajratmoq" iborasi — o‘zbek tilidagi obrazli, chuqur ma‘noli iboralardan biri bo‘lib, haqiqatni rost-yolg‘ondan, yaxshini yomondan, adolatni zulmdan ajrata olish, to‘g‘ri baho berish, hayotiy voqealarga adolat bilan yondashish degan ma‘nolarni anglatadi. Odatda bu ibora kimningdir aql-farosati, adolatli yondashuvi, haqiqatni tan olish salohiyati haqida so‘z yuritganda ishlatiladi: Hayotda muvaffaqiyatli bo‘lish uchun oqni oqqa, qorani qoraga ajrata bilish kerak. Bu ibora hozirgi kunda ham faol ishlatiladi, ayniqsa ijtimoiy tarmoqlarda — haqiqatni aytadigan, tanqidiy fikr yuritadigan postlarda, tarbiyaviy suhbatlarda yoshlarni adolatga o‘rgatishda.

I Turk tilida oq va qora rangiga doir frozemalar

Anamın ak sütü gibi helâl olsun: Anamın sütü bana nasıl helâl ise bu da sana öyle helâl olsun [TKR,183]

"Anamın ak sütü gibi helal olsun" frozema

Turk tilida nihoyatda samimiy ma'no anglatadi. U odatda biror narsani chin dildan, ko'ngildan hadya qilish, hech qanday gina yoki hisob-kitobsiz halol qilib berish ma'nosida ishlatiladi. Turklar asosan bir-biriga chin ko'ngildan, minnatsiz yordam berganda ushbu frozemadan foydalanadi. Hozirgi kunda ham so'zlashuv uslubida faol qo'llanadi.

Gönlü kara: Başkalarının iyi durumda olmasını istemeyen. [TKR, 184]

"Gönlü kara" bu frozema ko'proq kinoya va obrazli ma'noda ishlatiladi va odatda salbiy hissiyotlar, kinoya, yomon niyat yoki dunyoga nisbatan salbiy qarash bilan bog'lanadi. Hozirgi turk tilida bu ibora ba'zida kinoyaviy yoki tanqidiy ohangda ishlatiladi. Masalan: O adam çok gönlü kara, kimseye güvenmez. ("U odam juda ko'ngli qora, hech kimga ishonmaydi.") "Gönlü kara" iborasi hozirgi kunda ham faol ishlatiladi, ayniqsa salbiy hissiy holatlarni, mehrsizlik, umidsizlik, yoki ruhiy tushkunlikni ifodalovchi sifatida adabiyotda, og'zaki nutqda uchraydi.

Ushbu frozema o'zbek tilida ham faol qo'llanadi. Turk tilidagi kabi salbiy ma'no kasb etadi. Asosan, insonning ichki dunyosi, ya'ni qalbi, niyati, hissiyotlari haqida gap ketganda qo'llaniladi. Masalan uning ko'ngli qora, hech qachon boshqalar uchun quvonmaydi.

Aralarından kara kedi geçmek, (aralarına kara kedi girmek): İki dostun arasına soğukluk girmek, iki dostun birbirine gücenmesi. [TKR, 184]

"Aralarından kara kedi geçmek" iborasi turk tilida ko'p qo'llaniladigan frazemadir. U ikki inson o'rtasidagi munosabatlarning buzilishi, ya'ni ilgari yaxshi bo'lgan aloqaning sovishi yoki tortishuvdan so'ng yomonlashishini ifodalaydi. So'zma-so'z tarjimasi "ularning orasidan qora mushuk o'tdi" degan ma'noni bildiradi, lekin bu yerda qora mushuk – salbiy hodisa, nizoga sabab bo'lgan narsa yoki odamni ramziy anglatadi. Bu ibora hozirgi turk tilida ham og'zaki nutqda,

adabiyotda, kinolarda, hatto ijtimoiy tarmoqlarda tez-tez uchraydi. Masalan: Ayşe ile Fatma eskiden çok yakındılar ama aralarından kara kedi geçti. (Aysha bilan Fatma ilgari juda yaqin edilar, lekin ularning orasidan qora mushuk o‘tdi.) Turk estradasida ushbu frozema qo‘llangan Melis Fis, Serdar Ortaç ijrosidagi “Kara kedi” qo‘shig‘i ham bor.

Kara kedi gireceğine aramıza

Seni şöyle alalım, otur yakınımıza

Tüm gereksiz arızalar gitti gideli

Günün en güzeli sen, güzeliz iki deli

Kara haber: Çok üzücü haber, felaket haberi. [TKR, 184]

"Kara haber" turk tilida ishlatiladigan ibora bo‘lib, so‘zma-so‘z tarjimasida "qora xabar" degani, ya'ni yomon xabar, musibatli, qayg‘uli yangilik degan ma'noni anglatadi. Matbuot va yangiliklarda – televizor, gazeta va internetdagi yangiliklar sarlavhalarida foydalaniladi: Kara haber geldi: 5 asker şehit oldu – “Qora xabar keldi: 5 askar shahid bo‘ldi.” Ushbu frozema urush davrida bizning o‘lkmizda ham faol qo‘llangan. Aynan bu shaklda emas ammo bir xil ma'no kasb etgan. Bizning o‘lkada “qora xat” shaklida ishlatilgan. Masalan o‘g‘lidani kelgan qora xat Sarsonboy otaning qaddini bukib qo‘ydi. Ushbu frozema turk va o‘zbek tilida yomon xabar darakchisi sifatida keng qo‘llanilgan. Turk estradasining yorqin yulduzi Muazzez Ersoyning “Can badandan çıkmayınca” qo‘shig‘ida ham ushbu frozemaga duch kelishimiz mumkin.

Kara haber dez duyulur, unutsun beni demişsin

Qiyosiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va turk tillarida ayrim ranglar (masalan, qora/kara, oq/ak) o‘xshash ma'no doirasiga ega bo‘lib, yomonlik-yaxshilik, poklik-ifloslik, baxt-saodat yoki motam kabi tushunchalarni ifodalashda faol qo‘llaniladi. Biroq ba'zi frazemalar o‘ziga xos konnotatsiyalar bilan ajralib turadi. Bu hol esa har ikki tilning o‘z milliy madaniyati, qadriyatlari va tarixiy tajribasidan oziqlanayotganini anglatadi. Demak, rangga

oid frazemalarning qiyosi tilshunoslikda faqat til birliklarini emas, balki u orqasida turgan xalq ruhiyatini, ijtimoiy-tarixiy jarayonlarni anglashda ham muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Bu kabi tadqiqotlar ikki tilda ham ranglar semantikasi va ularning frazeologik ifodalanish uslublarini yanada chuqurroq o‘rganishga turtki beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatullayev, Sh, Mahmudov, N, Xolmonova, Z, O‘razova, I, Rixsiyeva, K (2002). *“O‘zbek tili frazeologik lug‘ati”*. Toshkent: G‘afur G‘ulom.
2. Shavkat Rahmatullayev (2003) *“O‘zbek tilining etimologik lug‘ati”*. Toshkent: Universitet.
3. Yıldırım, E . (2012) *“Türk kültüründe renkler ve ifade ettikleri anlamlar”* İstanbul 2012
4. Yoldashev, I, Öztürk, T, Öztürk, Y *“O‘zbek va turk maqollari iborolari”* Tashkent 1998

NAVOIY IJODIDA MALAKUT SO‘ZINING MA’NO KO‘LAMI

Muhiddinova Madinabonu Jaloliddin qizi,
Yangi Asr universiteti,
Mumtoz Sharq tillari 2-kurs talabasi.
bintujalolitdin@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada sharq mumtoz adabiyotida, xususan, hazrat Alisher Navoiyning asarlarida keng qo‘llangan „malakut“ so‘zining ma‘nolariga murojaat qilinadi. Sharq mumtoz adabiyotida so‘zning faqat lug‘aviy ma‘nolariga emas, balki uning turli o‘rinlardagi poetik ma‘nolariga murojaat qilish, badiiy adabiyotni tadqiq etishda balog‘atdagi majoz hodisasini unutmaslik, boshqa tillardan kirib kelgan so‘zlarni o‘rganishda o‘sha til adabiyotida bu so‘z qanday qo‘llanilganini o‘rganish ham kerakligi va bu orqali muallif nazarda tutayotgan ma‘nolarni teran anglash mumkinligi, turli xil savollarga javob topa olinishi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar. „Hayrat ul-abror“, malakut, farishtalar olami, tasavvuf adabiyoti

Abstract. The article explores the meanings of the word „malakut“, which is widely used in classical Eastern literature, particularly in the works of Hazrat Alisher Navoiy. It emphasizes the importance of not only referring to the lexical meanings of a word in classical literature but also examining its poetic meanings in various contexts. The discussion highlights the need to consider the rhetorical device of metaphor when studying literary texts and suggests that, when analyzing words borrowed from other languages, it is essential to investigate how such words were used in the literature of their original language. This approach enables a deeper understanding of the meanings intended by the author and helps answer various interpretative questions.

Key words. „Khayrat ul-abror“, malakut, the world of angels, Sufi literature

Alisher Navoiyning asarlarini tahlil etishda so‘zning bir necha va kontekstual ma‘nolarini o‘rganilmasa muallif nazarda tutgan maqsad anglanmay qolishi mumkin. Bu davr adabiyotida qo‘llanilgan arab va fors tilidan kirib kelgan so‘zlar

bizdan bu lug‘atlarning arab va fors adabiyotlaridagi ma’nolarini ham o‘rganilishini talab etadi. Turkiy va arab adabiyoti talqinida Hazrat Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan „malakut“ so‘zining lug‘aviy va poetik ma’nolariga murojaat qilamiz.

„Malakut“ (ملکوت) arab tilidan olingan so‘z bo‘lib: ruhlar, farishtalar va jinlardan iborat g‘ayb va sirlar olami; podshohlik, egalik, hokimlik, hukmronlik degan ma’nolarni anglatadi [1].

„Malakut“ so‘zi „Hayrat ul-abror“ dostonining 2-o‘rnida kelgan: XIX bobda „Ul humoyunbol qushning mulk olami gulistonidin malakut olami shabistoniga havo qilib, ul rafi’ manozilning sham’ va mashoilin zabona tilidin „Vazkur isma robbika va tabattal ilayhi tabtilo“ hukmi bila Xoliqi asliy zikriga zokir erkanin ma’lum qilib, hayratdin bir olamdin yana bir olamg‘a borg‘oni va bu hayrat yana ani behudluqqa solg‘oni“; XX bobda „Ul oshufta hol musofirning malakut olami shabistonidin badan mulki shahristonig‘a nuzul qilg‘oni... “. Parchaning ma’nosi: „U bahtiyor iqbolli qushning mulk olami gulistonidan farishtalar olami shabistoiga havo qilib, u yuksak manzillarning sham va mash‘alalarining tili. Vazkur isma robbika va tabattal ilayhi tabtilo hukmi bilan Asliy Xoliqning zikri bilan zokir ekanini bilib, hayratdan bir olamdan yana boshqa bir olamga borgani va bu hayrat uni yana o‘zsizlikka solgani“[2]. Lug‘atlarga tayanadigan bo‘lsak bu parchada „malakut“ so‘zi farishtalar olamiga dalolat qiladi, parchadagi qush esa ko‘ngilning majozidir.

Ushbu satrlar ma’nosini yaxshiroq anglash uchun arab adabiyotida „malakut“ so‘zining tavsifiga murojaat qilamiz.

„Malakut “ so‘ziga tasavvuf adabiyoti vakillari quyidagicha ta’rif berishgan: „Malakut – qalb ko‘zi bilan ko‘rinadigan, Yaratuvchining hikmatlari va qudrati namoyon bo‘ladigan oliy darajadagi ruhiy haqiqatlar“[3]; „Malakut – bu ruhlar, farishtalar, ilhom va vahiy dunyosidir, bu olamga yetishish – ruhiy sayr natijasi“[4]. Eng ishonchli manbalarga tayanadigan bo‘lsak, „malakut“ so‘ziga

„tomhukm-ronlik“ degan ma’no anglandi [5]. Shuningdek, muallifning boshqa asarlarida ham bu so‘z uchraydi, „Xazoyin ul-maoniy“ asarida „Husn mulki uza oyo ne pari erkinsen, /Ki bo‘lur sadqa sanga charx uza xayli malakut“; „Nasoyim ul-muhabbat“ asarida „Atfolga debturki, ... ko‘rdimki, yashil kisvatlig‘lar meni sizing orangizdin sirmadilar va ko‘tarib osmong‘a eltilar va malakut ajoyibin manga ko‘rguzdilar“ [6].

Sharq mumtoz adabiyotining nodir xususiyatlaridan biri bu majoz – ma’noning ko‘chishi hodisasidir. Muallif nazarda tutayotgan ma’no ba’zida majozlar ichida yashirin bo‘ladi, bu esa o‘z navbatida borliqdagi o‘zgarmas qonuniyatlar bilan uzviy bog‘liqdir. Mumtoz adabiyot asarlarini o‘rganishda so‘zning nafaqat lug‘aviy, balki poetik ma’nolarini ham tadqiq etish zarur.

Asarga qaytadigan bo‘lsak, insonning ko‘ngli farishtalar olamiga sayr etadi, bu ma’no ham qanchadir miqdorda parchaning ma’nosini ochadi, ammo majoz hodisasi va boshqa adabiyot namunalarini o‘rganib xulosa qiladigan bo‘lsak, „malakut“ bu nafaqat farishtalar olami, balki ko‘ngil ko‘zi bilan ko‘riladigan yaratilarning asl mohiyatlar olamidir, bu olamga yetish zikr va ruhiy sayr bilan bo‘ladi. Ana shu ma’nolar bilan nega aynan muallif qushni ko‘ngil majoz sifatida ishlatgani va „Vazkur isma robbika va tabattal ilayhi tabtilo“ jumlasini keltirilgani borasidagi savollarga kengroq javob topa olamiz, nazarimda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alqomus arabcha-o'zbekcha qomusiy lug'at. T.: G'afur G'ulom, 2022. -B. 295.
2. Akrom Malik. *Hayrat ul-abror*. Birinchi kitob. T.: TAMADDUN, 2021. -B. 399-429.
3. أبو حامد محمد الغزالي الطوسي النيسابوري. مشكاة الأنوار. عالم الكتب. الباب 6-10
4. ابن العربي. الفتوحات المكية. بيروت. دار الكتب العلمية. الجزء 1, ص. 120-130.
5. . Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. „*Tafsiri hilol*“ T.: Sharq, 2008.
6. *Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati*. T.: O'z.SSR F.A., 1983. -B. -217

ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТТІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Оринбаева Эльмира Дауренбек Қызы,

ШМПУ-дің І курс студенті.

Ғылыми жетекшісі: Усербай

Алиханович Байкабилов

ШМПУ-дің Өзбек тіл білімі кафедрасының доцент м.а.

Аннотация: *Тіл мен мәдениет - кез-келген қоғамның негізін құрайтын маңызды компоненттер. Олар бір-бірімен байланысты, өйткені тіл мәдениеттің бейнелеушісі, ал мәдениет тілдің мазмұнын анықтаушы. Осы шығармада тіл мен мәдениеттің өзара байланысы, олардың рөлі, тарихтағы орны және қазіргі қоғамдағы маңызын қарастырамыз.*

Кілт сөздер: *Тіл мен мәдениеттің маңызы, тіл қарым қатынас құралы, тілдің мәдениеті - халыққа байланысты, діни құндылықтар*

Annotation: *Language and culture are essential components that form the foundation of any society. They are interconnected, as language is the expression of culture, while culture shapes the content of language. This work examines the interrelationship between language and culture, their roles, historical significance, and importance in modern society.*

Keywords. *Importance of language and culture, language as a means of communication, culture-specific language, religious values*

Тіл мен мәдениет - адамзат қоғамының екі ажырамас элементі болып табылады. Тіл - мәдениеттің басты тірегі, оның негізгі көліктік құралы ретінде адамдар арасындағы қарым-қатынас пен ақпарат алмасуды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, мәдениет тіл арқылы сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіледі. Осы мақалада тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, олардың қоғамдағы рөлін және әртүрлі мәдениеттер арасындағы әсерін талдаймыз.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы: Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы олардың бірінсіз бірі толық болмайтынын көрсетеді. Мәдениетсіз тіл жетілмейді, ал тілсіз мәдениет сақталмайды. Мысалы, қазақ тілінің сөздік қоры арқылы қазақ халқының дүниетанымы, ұлттық болмысы мен құндылықтары айқындалады. Мәдениет тілге әсер ете отырып, оның дамуын және байытылуын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, әрбір тіл өз мәдениеті арқылы басқа халықтарға өзіндік ерекшеліктерін таныстырады, осылайша мәдени алмасу процесі жүзеге асады.

Тіл мен мәдениет арасындағы әсерлесу: Тіл арқылы мәдениеттер арасындағы байланыс нығайып, әртүрлі халықтардың өмір сүру салты мен ой-өрісі жақындай түседі. Бұл байланыс жаһандану процесінде ерекше маңызға ие. Жаһандану барысында көптеген тілдер мен мәдениеттер өзара араласып, жаңа мәдени элементтер пайда болуда. Бұл құбылыс оң және теріс әсерлерге ие. Бір жағынан, мәдениеттердің байытуы мен бір-бірін түсінуге көмектеседі. Екінші жағынан, кейбір кіші тілдер мен мәдениеттер жоғалып, ірі мәдениеттердің көлеңкесінде қалып қойып жатыр. Тіл – мәдениетті жеткізудің ең маңызды құралдарының бірі, себебі ол арқылы ұрпақтан ұрпаққа мәдени құндылықтар, салт-дәстүрлер, рухани мұралар мен дүниетаным беріліп отырады. Тіл әрбір халықтың өзіндік болмысын, дүниетанымын, өмірлік қағидаларын бейнелейді. Осылайша, әр тіл өзінің мәдениетін сақтай отырып, оны танытады.

У.Байкабиловтың «Тіл білімі негіздері» оқулығында жазылғандай: «Тіл - қоғамдық құбылыс». Сондықтан оның тарихы мен дамуы қоғамның тарихы мен дамуына байланысты. Тіл барлық салаларға байланысты. Философиядан тартып, географияға, тіпті математика да тілге байланысты. Бұндан шығатын қортынды - тіл қоғамға қызмет етеді. Қоғамсыз тіл болмағандай тілсіз қоғам болмайды. Мәдениет те дәл солай, қоғам мәдениетті жаратты, сондықтан да мәдениет - тіл секілді қоғамға қызмет етеді.

Тіл – адам баласының ойы мен сезімдерін жеткізетін құрал ғана емес, сонымен қатар ұлттың рухани қазынасы. Әрбір халықтың өзіндік мәдени ерекшеліктері, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері оның тілінде көрініс табады. Мәселен, қазақ халқында қонақжайлылық мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады, сондықтан қазақ тілінде қонақжайлылыққа қатысты көптеген ұғымдар, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер бар. Бұл ұғымдар қазақ халқының менталитеті мен дүниетанымын айқындайды. Бұл жайлы төменде тереңірек білімге ие боламыз.

Тіл - мәдениеттің ең маңызды сақтаушысы бола отырып, халықтың ерекшеліктерін басқа ұлт өкілдеріне таныстырады. Осылайша, әрбір тіл өзінің мәдениетінің айнасы болып, халықтың тарихы мен мәдени құндылықтарын сақтап, әлемге таратады.

Мәдениет тіл арқылы қалыптасып қана қоймайды, оның рухани, әлеуметтік және материалдық қырларын жеткізуге мүмкіндік береді. Мысалы, қазақ тіліндегі "қонақжайлылық" ұғымы қазақ халқына тән қонаққа ерекше құрметпен қарау дәстүрін білдіреді. Қазақ тілінде осы тақырыпқа байланысты көптеген мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер бар. Мысалы, "қонақ келсе – құт келеді", "қонаққа төрден орын беру" және т.б. Бұл ұғымдар қазақ халқының мәдениетінің ажырамас бөлігі екенін көрсетеді.

Сонымен қатар, тіл – халықтың тарихи жадын сақтау жолы. Мысалы, қазақ тілі тарихи оқиғаларды, батырлар мен билердің есімдерін, ата-бабаларымыздың өмір салтын сақтай отырып, бүгінгі ұрпаққа жеткізеді. Бұл тек қазақ мәдениетіне ғана тән емес, әлемнің барлық халықтарына ортақ құбылыс. Әр халықтың әдебиеті, ауыз әдебиеті, фольклоры арқылы өткен өмірі мен дүниетанымы айқындалады.

Әрбір халықтың тілі мен мәдениетінің өзіне тән ерекшеліктері – сол халықтың тарихы, өмір салты, дүниетанымы мен құндылықтарынан туындаған ұғымдар мен көріністер. Әр тіл өзінің мәдениетіне тән өзіндік

ерекшеліктерін сақтай отырып, халықтың ұлттық болмысын бейнелейді. Мысалдармен қарастырайық:

1. Қазақ халқы – қонақжайлылық пен табиғатпен үйлесімді өмір сүру. Қазақ тілінде қонақжайлылықты сипаттайтын көптеген тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер бар. Мысалы: «Қонақ келсе – құт келеді», «Қонақтың аяғынан – ырыс кірер» деген нақыл сөздер. Табиғатқа жақын өмір салты да тілде көрініс тапқан. Мал шаруашылығымен айналысқандықтан, қазақ тілінде жылқыға байланысты көптеген сөздер мен ұғымдар қалыптасқан: «шабысты», «тай», «жорға», «құнан», «жүйрік», т.б. Әрбір сөз жылқының жасын, мінезін, қасиетін анықтайды. Бұл – қазақтардың жылқыға деген ерекше көзқарасын көрсетеді.

2. Жапон халқы – этикетке, табиғатқа, құрметке ерекше назар аударады. Жапон мәдениетінде әдептілік пен құрмет үлкен рөл атқарады. Жапон тілінде сыпайылық деңгейі әртүрлі сөздермен, сөз тіркестерімен беріледі. Мысалы, «сіз» деген ұғымды жеткізетін «сан» жұрнағы адамның дәрежесіне және жақындық деңгейіне байланысты өзгереді де, бұл әдептілікті көрсетеді. Жапон тілінде табиғатқа қатысты символикалық мәндер де бар. Мысалы, «ханами» – «сакура» гүлінің гүлденуін тамашалау дәстүрі. Сакураның көктемде гүлдеуі жапондар үшін өмірдің өткінші сәттерін еске салатын маңызды ұғым болып табылады.

3. Араб халқы – діни құндылықтар мен поэтикалық тіл. Араб тілінде «Құран» арқылы сақталған діни терминдер мен ұғымдар өте көп. Бұл араб халқының ислам мәдениетіне жақындығын және діни құндылықтарын көрсетеді. «Иншалла» (Құдай қаласа), «Әлхамдулилла» (Аллаға шүкір) сияқты сөз тіркестері күнделікті қолданылады. Араб тілі поэзияға бай тілдердің бірі саналады. Әсіресе, синонимдер мен метафораларға көп мән беріледі. Бұл араб тілінің поэтикалық ерекшелігін көрсетіп, араб халқының сөз өнеріне деген құштарлығын білдіреді.

4. Орыс халқы – халықтық әдебиет пен кең даланың символикасы.

Орыс тілінде табиғатпен, әсіресе ормандармен және кең дала жерлерімен байланысты сөздер көп. Мысалы, орыс тілінде «родина», «земля» деген ұғымдар туған жерге деген терең сүйіспеншілікті білдіреді. Халықтық әдебиет пен ертегілер арқылы берілетін мәдениет ерекшеліктері орыс тілінде жақсы көрініс тапқан. Әсіресе, орыстың ертегілеріндегі батырлар, ержүрек кейіпкерлері сол халықтың қайсарлығы мен шыдамдылығын бейнелейді.

5. Қытай халқы – иероглифтік мәдениет және философиялық ұғымдар. Қытай тілінің иероглифтік жүйесі терең философиялық ойларды қысқа символдармен жеткізуге мүмкіндік береді. Мысалы, «家» (үй) иероглифі отбасы мен үйді білдіреді және қытайлар үшін бұл екі ұғым ажырамас болып табылады. Қытай философиясында «инь» мен «янь» ұғымдары ерекше орын алады. Бұл ұғымдар қарама-қарсы күштердің үйлесімін көрсетеді және қытай мәдениетінде тепе-теңдікке жету маңызды екенін білдіреді.

Жоғарыдағы мысалдар арқылы әр түрлі тілде сөйлейтін халықтардың тілдерімен мәдениеттері тығыз байланысты болу себебімен тек өздеріне тән сөздері болғанын көре аламыз.

Тілді сақтап қалу мен дамытудағы міндеттер: Тілді сақтап қалу мен дамыту – мәдени мұраны қорғау жолындағы маңызды міндеттердің бірі. Әр халық өз тілін сақтап, оны дамытуға ұмтылуы тиіс. Мемлекеттік тіл саясатының мақсаттарының бірі ретінде тілді қолдау және оның өркендеуін қамтамасыз ету қарастырылады. Сонымен қатар, мектептерде ана тілін үйрету, әдебиеттер мен мәдени шаралар арқылы ұлттық мәдениетке деген қызығушылықты арттыруымыз керек. Тіл мен мәдениет адамзат қоғамының рухани байлығы болып табылады. Тіл арқылы мәдениет ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп, сақталады және дамиды. Қоғамда тіл мен мәдениеттің

маңыздылығын түсіну арқылы, біз - өз болмысымызды нығайтып, әлемдегі көп түрлілікті бағалай аламыз.

Сондықтан біз болашақ қазақ тілі мұғалімі ретінде жастар арасында ана тілін насихаттау яғни жастардың қызығушылығын арттыру. Ана тілін жастар арасында насихаттау үшін заманауи технологияларды кең қолдануымыз қажет. Мысалы, әлеуметтік желілерде ана тіліндегі мазмұнды көбейту, тілге арналған онлайн-ресурстар мен қосымшаларды дамыту.

Тағы да мәдени іс-шаралар ұйымдастыру. Жастардың ана тілін құрметтеуі мен үйренуге деген ынтасын арттыру үшін әртүрлі фестивальдер, тіл үйрету курстары және мәдени байқаулар өткізу маңызды. Бұл іс-шаралар жастардың ұлттық мәдениетке деген қызығушылығын арттырады. Тілді күнделікті қолданыста сақтау қажет. Жалпылай айтқанда, күнделікті сөйлеу мәдениетін сақтау: Көптеген елдерде күнделікті қарым-қатынас кезінде ана тілін қолдану біртіндеп азайып келеді. Сондықтан қоғамда ана тілін қарым-қатынас тілі ретінде қолдануды ынталандыру маңызды. Тілді - цифрландыру. Цифрлық ресурстарды дамыту: Ана тіліндегі материалдарды цифрландыру арқылы оларды сақтап, қолжетімді ету мүмкіндігі артады. Мұнда электронды сөздіктер, әдебиеттер. Біз - қазақ тілі мұғалімі ретінде өз ана тілімізді жоғалып кетуі, тілімізбен бірге сан ғасырлар бойында қалыптасқан әдет-ғұрыптарымыз, яғни мәдениетімізді жоғалтып алмау үшін ат салысуымыз қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аханов К. Тіл бімінің негіздері. А.,1993.
2. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. А., 1996
3. Байкабилов У. Тіл білімінің негіздері. Т., 2023.
4. Байкабилов У.,Ботирова Ш. Мәнерлеп оқу және тіл мәдениеті. Т.,2021.

5. Дуйсабаева Д. Қазіргі қазақ әдеби тілі. Т., 2020.
6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. А., 2010.
7. Хасенов Ә. Тіл білімі. А., 2003.

HUSNIXAT SAN'ATI

Po‘latov Sayidakramxon Fayzullaxon o‘g‘li
Yangi asr universiteti
Filologiya va tillarni o‘qitish
(Sh.M.T) bakalavriyat
ta'lim yo'nalishi 2-kurs
sayyidakramxon@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada xattotlikni ahamiyati, foydalari, uning turlari, tarixiy rivojlanishi, bugungi kundagi o‘rni va o‘ziga xos xususiyatlari keltirilgan. Xattotlikning bugungi kundagi o‘rni va bir qator uning inson uchun foidalari keltirib o‘tilgan. Xat san’ati bugunki kun uchun va jamiyat uchun qanchalik ro‘l o‘ynashi mumkin degan savollarga ushbu maqola orqali javob topasiz.*

Kalit so‘zlar. *Hat san’ati, xattotlik, kalligrafiya, O‘rta Osiyo, Madina, Eron, nasx*

Abstract. *This article discusses the significance and benefits of calligraphy, its various types, historical development, contemporary relevance, and unique features. It highlights the role of calligraphy in today’s world and outlines several ways in which it benefits individuals. The article seeks to answer questions such as: What role can the art of calligraphy play in modern times and for society as a whole? Through this piece, readers can gain insights into the enduring value and impact of calligraphy.*

Keywords. *Calligraphy, script art, handwriting, Central Asia, Medina, Iran, scribe, Naskh*

Inson har doim go‘zallikga va san’atga intilib qiziqib kelgan. Bu uning fitratida, yaratilishida tabiiyravishda mavjuddir.

Anashunday go‘zal san’atlardan eng go‘zali bu husniyat ya’ni arab xattotlik san’atidir. Husnixat atamasidagi „hat“ so‘zi lug‘aviy ma’noda har qancha nuqta, chiziq, chegara kabi ma’nolarni anglatga ham, texnik jihatdan u, avvalo, harfni

bildiradi. Biroq husnixat san'atida harf shunchaki yozma belgi emas. U yozuvning estetik qiyofa kasb etishi, e'tiborni yozuvning o'ziga qaratishi va makonda o'ziga xos hamda mavhum dizayn bilan namoyon bo'lishi jarayonidir.

Men buni qisqa qilib „ishq san'ati “ deb nomlayman nega aynan ishq san'ati chunki qalam bilan qogo'zning ishqidan go'zal hariflar, shakllilar, so'zlar, misralar va h.k yuzaga chiqadi va ulardan ko'ngil quvonadi. Xattot qamish qalami bilan qog'oz ustiga yozar ekan qalamning o'zgacha ishq nolasi taraladi. Ba'zi xattotlar bu tovushni „qalamning zikri “ deb ham atashadi. Xat san'ti chiroyli yozuv sifatida tanilsada bu san'atni yozuvga ruh baxsh etish deb tariflash ancha to'g'ri bo'ladi. Xattot hariflarni o'z sanati bo'ladi talqin qiladi

Endi bu dunyoda hamma narsaning ibtidosi ya'ni boshlanishi bo'lganidek xattotlik san'ati va yozuvning ham o'z ibtidosi bor.

Yozuv, shubhasiz, insoniyat tarixidagi eng muhim ixtirolardan biridir. Tarix, san'at, ilm, his-tuyg'ular, fikrlar, qonunlar, urush va tinchlik yozuv orqali saqlanib qolgan eng buyuk kashfiyotdir. „So'z o'chadi, yozuv qoladi“ degan tajriba, unutulmagan inson xotirasining yagona yordamchisi sifatida yozuvni ko'radi. Yana shuni ham aytish mumkin har bir narsaning o'tkinchi taqdiri belgilangan bu olamda yozuv, o'z egasi uchun boqiylik kalitiga o'xshaydi. Kotib shunday deydi:

Kotib fanoga yuz tutar, ammo qalam izi

Olam sahifasida bir muddat barqaror turar.(Qur'on va Husniyat.2013.11-12)

Agar yozuv bo'lmaganida, bugun insoniyatga nur sochib turgan badiiy asarlar vujudga kelarmidi? Yozuv bo'lmaganida, ilm, madaniyat va tajribalarini kelgusi avlodlarga yetkaza olarmidi? Taraqqiyotga erisha olarmidi? Agar yozuv bo'lmaganida, biz o'tgan asrlarning muhim voqealaridan xabardor bo'la olarmidik? Bir kitob orqali ming yillar oldingi hayotga qo'l tekkiza olarmidik? Yozuv bo'lmaganida, vahiya duch kelish nasib etarmidi? Makkani, Madinani, sahobalarni, Badr, Uhud va Hendak janglarini qayta-qayta eslay olarmidik?

Ha, yozuv inson hayotiga ma'no baxsh etuvchi eng muhim, hatto muborak ixtirolardan biridir. Ayniqsa, Islom dinida u alohida o'rin tutadi. Shu sababdan Qur'onning ilk nozil bo'lgan surasida „o'qish “ amridan keyin yozuv ne'mat sifatida tilga olinadi:

Inson jim tursa ham, uning yozganlari jim turmaydi. Ilmni yozuv orqali sadaqa joriyaga aylantirish mumkin. Yozuv egasiga har doim, har joyda mavjud bo'lish imkoniyatini beradi. Qanday ulug' ne'mat!

Yozuvning yana bir san'at jihatida ham bor. Yozuv Islom estetikasidan ilhom olib, tartib, uyg'unlik va go'zallik kasb etganida, bunga „husnixat “ yani „Xattotlik“ deyiladi. Bu san'atning tubida ulkan tasavvur yotadi. Tasavvufda „Allohning axloqi bilan axloqlanish “ degan hikmatli so'z bor. Alloh — yaratgan barcha narsasini betakror va mukammal qiluvchi, Badi' (beqiyos go'zallik sohibi) va Musavvir (borliqqa shakl beruvchi) sifatlariga ega Zotdir. Dengizning moviyligi, tabiatning yashilligi, osmonning mukammalligi, insonning yaratilishi bularning barchasi shu sifatlarning aksidir. Alloh bandalaridan ham eng go'zal imon, eng go'zal amal va eng go'zal so'zni talab qiladi. Va U eng go'zallarni sevishini bildiradi. Shu bois yozuv husnixat san'ati orqali kamolga yetadi, „eng go'zal “ga intiladi. Hattot o'z yozuvida Allohning axloqi bilan uyg'unlashishga harakat qiladi, harflarni va so'zlarni eng chiroyli tarzda bitish uchun intiladi.

Agar yozilgan so'z Kalomulloh (Qur'on oyati), Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) hadislari yoki donishmandlardan bir hikmat bo'lsa, husnixatning go'zalligi yanada ortadi. Shuningdek, u tomoshabin qalbini larzaga soladi, ko'nglini titratadi va unga haqiqatni eslatadi. Uni tomosha qilgan kishi tafakkur qilish, o'zini tahlil qilish imkoniyatini qo'lga kiritadi.

Musulmonlarning sivilizatsiya barpo etishida Qur'onning roli inkor etib bo'lmaydigan haqiqatdir. Tarixiy tajribalar tahlil qilinganda, Qur'onning sivilizatsiyaning barcha jihatlariga ta'sir ko'rsatganini ko'rish mumkin. Husnixat san'atining rivojida ham eng buyuk ma'naviy omil aynan Qur'ondir.

Islom tarixida Qur'onning o'qilishi, tushunilishi, yetkazilishi qanchalik muhim bo'lgan bo'lsa, uning yozilishi ham shunchalik ahamiyat kasb etgan. Xattotlar so'zlarning eng go'zalini eng go'zal tarzda yozish uchun astoydil harakat qilganlar. Husnixat xattotning ibodat jo'shqinligi bilan shakldan shaklga, uslubdan uslubga o'tib, bugungi kunga yetib kelgan. Qur'on sahifalaridan chiqib, me'moriy yodgorliklarni bezagan, makonlarning tili va ruhiga aylangan.

Moziyning xira ufqlari osha ona Vatanimiz tarixiga nigoh tashlasak, o'lkamizda arab yozuvidan ilgari ham bir qator yetuk yozuvlar mavjud bo'lganini ko'ramiz. Zero, O'rta Osiyo xalqlari arab istilosiga qadar qariyb bir yarim ming yil ilgari tovush (fonetik) alifbolari bilan tanish edilar. Buning ustiga miloddan avvalgi uchinchi asrda vatanimizda so'g'diy, xorazmiy, parfiyoniy, boxtariy kabi yozuvlar shu yerda yashovchi xalqlarning „milliy“ yozuvi sifatida barhayot edi. O'rta Osiyo xalqlarining mana shunday yuksak yozuv madaniyati sohibi bo'lganliklari tufayli arab istilosidan keyin joriy etilgan va barcha uchun majburiy bo'lgan arab yozuvini o'zlashtirish oson kechdi.

Chunki arab yozuvi yuqorida zikr etilgan yozuvlar singari enlik qalam va qora rang (siyoh) bilan o'ngdan chapga tomon yozilar edi. O'rta Osiyo xalqlarining yozuvlari bilan arab yozuvidagi qalam harakatining deyarli mutanosibligi arab yozuvini tez o'zlashtirishnigina emas, balki uni yerli xalqlar tomonidan yuksak badiiy kamolotga ko'tarish imkonini berdi. Tarixiy manbalarning ma'lumot berishicha, islom madaniyatining ilk davrlarida arab mamlakatlarida to'rt xil yozuv iste'foda etilgan. Bular „Xatti Makkiy“, „Xatti Madiniy“, „Xatti Basriy“ va „Xatti Kufiy“lardir. Bu yozuvlar ichida „Xatti Kufiy“ qadimiy Eron va O'rta Osiyoda keng tarqaldi. (T.Zufarov. 2023.21) Bugungi kunga kelib xat turlarining bir qanchasi mavjud. Masalan, Nasx, Suls, Riqo, Kufiy, Nasta'liq, Devoniy, Sunbuliy, Shikasta va Mag'ribiy kabi bir qancha turlari mavjud. Xattotlik san'ati an'anaviy shaklda saqlanib qolayotgan bo'lsa-da, zamonaviy texnologiyalar

yordamida yangi yuksakliklarga chiqmoqda. Raqamli xattotlik, sun'iy intellekt va interaktiv texnologiyalar bu san'atni yanada rivojlantirmoqda. Shuning uchun, xattotlik san'ati faqat o'tmishga oid san'at emas, balki zamonaviy ijodkorlar uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochadigan innovatsion yo'nalish hamdir.

Husnixat san'ati xattotlarning fidokorona mehnati tufayli bu o'lkalardagi eng nodir san'at tarmoqlaridan biriga aylangan. Xotiramizning katta bir qismini aynan shu san'at bilan shug'ullangan hattotlarga qarzdor ekanimizni anglaymiz. Qo'llarini va ko'zlarini shu nafis va nozik san'atga bag'ishlagan hattotlarning, o'sha qo'l va ko'zlarning go'zallikka shahodat berishiga shubhamiz yo'q. Shu jihatdan, bugun biz bilan ham nafas bo'lib turgan ustoz xattotlarimiz Habibulloh Solih ustoz , Abdug'ofur Razzoq ustoz , Islom Muhammad ustoz , Salimjon Badalboyev ustoz , Abdujalil Ergashev ustoz va Yoqubjon ustoz Buxarboev kabi hozirgi davrning mohir usta xattotlariga yana bir bor chuqur minnatdorchiligimizni bildiramiz.

Xulosa o'rniga aytish kerakki yozuv kechamiz, yozuv bugunimiz, yozuv ertamiz. Shuning uchun ham Beruniy bobomiz yozish san'atiga: „...zamondan zamonga nafas singari o'tuvchi xat“, deya baho bergan edi. Undan bir asr oldin yashagan Forobiyning chiroyli yozuv bilan shug'ullanib, „Yozuv san'ati haqida kitob“ bitgani ma'lum. Yusuf Xos Hojib esa:

Bitib qo'ymasaydi dono qalami,

Qorong'i qolardi moziy olami.

deya xatning ahamiyatini ta'kidlagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLARLAR RO'YXATI:

1. Tuxtamurod Z. „Xat ta'limi“.- T.: „Omad nishona nur biznes“ 2023-yil
2. Yuksel S. „Qur'an va husnixat“.- T.: „Amasya“ 2023-yil

ARAB VA O‘ZBEK TILLARIDA RANG BILDIRUVCHI LEKSEMALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Ravshanova Risolat,
ravshanovmuhammad639@gmail.com
Oriental universiteti Filologiya fakulteti
arab tili yo‘nalishi 3-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: f.f.n., dotsent N.Ahmedova

Annotatsiya. Maqolada arab va o‘zbek tillarida rang bildiruvchi leksemalar lingvomadaniy jihatdan tahlil qilingan. Ranglarning til va madaniyatdagi ahamiyati, ularning semantik xususiyatlari, shuningdek, ranglarning madaniy va falsafiy ma‘nolari o‘rganilgan. Arab va o‘zbek tillaridagi asosiy rang nomlari, ularning konnotatsiyalari va madaniy ahamiyati tahlil qilinadi. Ranglar va ularning ramziy ma‘nolarini o‘rganish orqali har ikki xalqning madaniy merosi va dunyoqarashi tavsif qilindi. Arab va o‘zbek tillarida rang bildiruvchi leksemalar o‘rtasidagi o‘xshashliklar va farqlar atroflicha aniqlandi.

Kalit so‘zlar. rang bildiruvchi leksemalar, rang nomlari, lingvomadaniy tahlil, til va madaniyat

Annotation: This article is dedicated to the comparative analysis of color terms in Arabic and Uzbek languages. The article examines the significance of colors in language and culture, their semantic characteristics, and the cultural and philosophical meanings associated with these colors. The main color terms in Arabic and Uzbek, their connotations, and cultural significance are analyzed. Through the study of colors and their symbolic meanings, the article aims to reflect the cultural heritage and worldview of both peoples. Similarities and differences between color terms in Arabic and Uzbek languages, as well as the lexical-grammatical features of color expressions, are emphasized.

Keywords. *color terms, color names, semantic analysis, cultural significance, language and culture, semantics of colors, comparative analysis, lexical features*

Arab va o'zbek tillaridagi rang nomlarini o'rganish hamda ularning mazmun-mohiyatini tushunish madaniy o'ziga xosliklarni anglashga yordam beradi. Ushbu maqolada biz arab va o'zbek tillarida ishlatiladigan rang-tus bildiruvchilarni tahlil qilib, ularning o'xshashlik va farqlari, semantik xususiyatlari hamda madaniy ahamiyatini ko'rib chiqamiz.

Arab va o'zbek tillarida ishlatiladigan asosiy rang nomlari quyidagilardir:

أبيض (abyad) – arab tilida oq rangini bildiradi va u arablarda poklik, tinchlik va nur ramzidir. Islom dinida oq rang poklik va jannat ramzi sifatida muhim o'rinni egallaydi. O'zbek tilida ham xuddi shunday: oq - poklik, tinchlik va quvonch ramzidir. Masalan, oqlik, oq o'rar, ona sutidek oq, oq ot yoki kelinlarning oq libos kiyishlari.

أسود (aswad) – arab tilida qora rangni ifodaydi va bu rang qorong'ulik va kuch ramzidir. Arab madaniyatida qora rang kuchli va mustahkam shaxsni ifodalash uchun ham ishlatiladi. O'zbek tilida ham qora rang qorong'ilik, kuch, ba'zida motam ramzi. Alisher Navoiy ijodida qora rang ham o'z o'rniga ega. Adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqulning “Yana qora rang talqini haqida” maqolasida keltirilishicha, Navoiy asarlarida “qora” buyuklik, ulug'lik ma'nolarini bildirgan. Filologning ta'kidlashicha, oq rang umumiy yaxshilik va hayotiy zarurat g'oyasini aks ettiradi. Qora rang esa qorong'ilik va maksimal salbiylikni ifodalaydi. Oq rang yorqinlik, tozalik, poklik ma'nosini anglatadi. Biroq arab mamlakatlarida oq rang ajrashgan ayollar uchun motam rangi hisoblanadi.

أحمر (ahmar) - qizil rang. Arablarda olov va jasorat ramzi. Shuningdek, u muhabbat va hayot bilan ham bog'liqdir. Yaqin Sharqda boshqa madaniyatlar singari sevgi bilan bog'lanadi. Shu bilan birga, ehtiyotkorlik yoki g'azabni ham ifodalaydi. O'zbek tilida esa qizil yorqinlik va hayot, shuningdek, energiya ramzi

hisoblanadi. Xususan, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida qizil rangga bo‘lgan alohida munbosabatni kuzatish mumkin. “Qizil” faqatgina go‘zallik emas, Sharq madaniyatida quyosh ramzi hamdir.

أخضر (akhḡar) - yashil rang. Arab olamida hayot, tabiat va din ramzi. Yashil rang Islom olamida muhim o‘rinni egallaydi, chunki u jannat va poklikni ifodalaydi.. Yashil rang bir qancha davlatlar bayroqlarida Islom ramzi sifatida ishlatiladi. Bular Afg‘oniston, Jazoir, Eron, Pokiston, Saudiya Arabistoni va Shri-Lanka. Yashil rang boy tabiatni, hayotni, dam olishni, vohani ifodalaydi. Yashil rangdagi toshlar hayotiy bardoshlik, farovonlik, baxt va ishdagi muvaffaqiyatni olib keladi deyishadi. Aynan yashil toshlardan yasalgan zeb-ziynatlar musulmonlar orasida eng mashhur va talabgir hisoblanadi. O‘zbek tilida esa yashil - tabiat, o‘sinh va yangilanish ramzidir. Yashillik xalqimizda bahor, uyg‘onish, harakat, ezgulik bilan aloqador holda tasavvur etiladi. Arab tilida أصفر (asfar)- sariq rangni ifodalaydi va arab madaniyatida quyosh, yorug‘lik, boylik, ba‘zan xavf va ehtiyotkorlikni bildiradi. O‘zbek tilida esa sariq rang kuz, boylik, farovonlik va ba‘zan sog‘inchni ifodalaydi. Chunki sariq rang – quyosh nuri, ilqlik, ko‘tarinki ruh ramzi. Biroq Navoiyning lirik qahramoniga sariq rang shifo bermaydi, aksincha, ma‘shuqaning sariq to‘ni uning dardini yanada avj olishiga sabab bo‘ladi. Ayriliqdan alamli qon yoshlari to‘ka-to‘ka lirik qahramon xastalanib, yuzlari sarg‘aya boradi. [O‘tanova, 2006, 51]

أزرق (azraq) - ko‘k rang. Arablarda osmon va dengiz bilan bog‘liq ramziy ma‘no bildiradi. Bizning yurtida esa ko‘k rang - tinchlik, osmon va ba‘zida muqaddaslik ramzi. Arab tilida binafsharang “بَنَفْسَجِي” (banafsaji) so‘zi bilan ifodalanadi. Arab tilida binafsharang odatda chuqur, boy ma‘no anglatadi va ko‘pincha hashamat, boylik va jozibadorlik bilan bog‘lanadi. O‘zbek madaniyatida ham bu rang joziba, hashamat va ruhiy chuqurlikni aks ettiradi. Pushti rang arab tilida وردِي (vardi) deb yoziladi. Arab madaniyatida pushti rang, asosan, ilqlik, ayollik va ijobiy tuyg‘ular bilan bog‘liq. O‘zbeklarda esa ilqlik, samimiyat va

quvonchni ifodalaydi. Kulrang arab tilida — رمادي (ramadi) tarzida ifodalanadi va u sirlilikni, ruhiy xotirjamlik va tinchlikni ifodalaydi. Kulrang arablar uchun baxtsizlik va yomonlikning ramzi bo'lsa, jigarrang yemirilish, qarilik va ruhiy tanazzul, zodagonlikdan uzoqlik ramzi hisoblangan. O'zbek tilida ham kulrang tinchlik, sirlilik va xotirjamlikni ifodalaydi.

Arab va o'zbek tillarida ranglarning semantikasi ularning madaniy konteksti bilan chambarchas bog'liq. Arab dunyosida ayollar va erkaklar kiyinishidagi rang tanlash an'analari iqlim, madaniy urf-odatlar va diniy omillar bilan bog'liq. Masalan, arab mintaqalarida havo juda issiq bo'lgani uchun erkaklar ko'pincha oq rangli kiyimlar kiyishadi. Oq rang issiqlikni qaytaradi va kunning issiq paytlarida tanani salqin saqlashga yordam beradi. Erkaklar kiyadigan oq dishdasha (yoki thobe) kiyimlari havo aylanishini yaxshilaydi va qulaylik yaratadi. Ayollar esa ko'pincha qora rangli abaya kiyishadi. Qora rang iffat va kamtarlik ramzi hisoblanadi hamda ko'pchilik ayollar uchun an'ana bo'lib qolgan. Shuningdek, qora rang kamroq e'tiborni tortadi, bu esa ayrim madaniyatlarda ayollarning kamtarona bo'lishiga mos keladi Arablar orasida sevimli rang qizil bo'lib, u ayollar, bolalar va quvonchning rangi sanaladi..Bu rang muqaddas, sehrli va katta “hayotiy kuch”ga ega deb hisoblangan. Shu sababli qizil rangdagi qimmatbaho toshlar, masalan, yoqut va boshqalar juda qadrlangan. Ular egasiga kuch, energiya va qo'rqmaslik berishi mumkin deb ishonilgan. Kiyimlar borasida esa musulmon erkaklarga qizil libos kiyish odatda taqiqlangan. Lekin bayramlarda qizil rang ishlatiladi. Masalan, to'y kuni kelinning otasi albatta qizil kamar taqadi, kelin esa (so'nggi “yevropalashtirish”dan oldingi davrlarda) to'q sariq-qizil liboslar kiygan.

Tilshunoslikda ranglarning ramziy mazmunini o'rganish katta ahamiyatga ega. O'zbek tilida ranglar turli kontekstlarda qo'llanilib, o'xshatishlar va ma'nolar orqali ramziy anglashuvlarni yaratadi. Masalan, oq yo'l - kishi yo'lga chiqqanda, unga omad, xavfsizlik va sog'lik tilash ma'nosida ishlatiladi. Oq ko'ngil – bu ibora insonning pokiza, samimiy va toza niyatlarini ifodalaydi. “U juda oq ko'ngil

odam” deganda mehribon va halol inson nazarda tutiladi. Qora yurak – yomon yoki adolatsiz insonlarga nisbatan qo‘llaniladi, masalan, “Bu odam qora yurak ekan”. Qora qozon qaynatish – bu ibora oddiy kundalik tirikchilikni, oilani boqish uchun mehnat qilishni anglatadi. Sariq yuz – sariq rang ba’zan kasallik yoki charchoqni ifodalaydi. “Uning yuzi sariq edi” – bu kasal yoki charchaganini ifodalaydi. Bu kabi ranglar turli xil his-tuyg‘ular va vaziyatlarni ifodalashda qo‘llanilib, o‘zbek tilini yanada boyitadi va xalq orasida turli ko‘rinishlarda ishlatiladi.

Arab tilida ham ranglarga asoslangan iboralar ko‘p bo‘lib, ular turli ma’nolar va his-tuyg‘ularni ifodalashda ishlatiladi. Masalan: Wajhuhu shāhib — (الوجه شاحب) . Uning yuzi oqarib ketdi. Majoziy ma’nosi: Qo‘rqib ketdi, hayajonlandi yoki kasal. O‘zbekchadagi o‘xshashi: “Rangi oqardi”, “qotib qoldi”. Misol: عندما سمع الخبر، وجهه شاحب (Indamā sami‘a al-khabar, wajhuhu shāhib.) Tarjimasi: Xabarni eshitganda yuzi oqarib ketdi. Abyaḍ al-qalb — (أبيض القلب)) Majoziy ma’nosi: Pok, sof, xolis niyatli inson. O‘zbekchadagi o‘xshashi: “Ko‘ngli toza”, “niyati pok هو لا يحمل حقداً لأحد (Huwa abyad al-qalb, lā yaḥmilu ḥiqdan li-aḥad.) Tarjimasi: U yuragi oppoq, hech kimga adovati yo‘q. Yavm aswad (يوم أسود) – “Qora kun” degani va juda yomon yoki qayg‘uli kunni anglatadi. Bu ibora og‘ir va qayg‘uli vaziyatlarda ishlatiladi. Al-qā’ima as-sawdā’ — (القائمة السوداء) . “Qora ro‘yxat” bu ibora zamonaviy arab tilida ishlatiladi va man etilgan, yoqtirilmaydigan odamlar yoki tashkilotlar ro‘yxatini anglatadi. أدرج اسمه في القائمة (Adraja ismuhu fī al-qā’ima as-sawdā’ bisabab mukhālafātihi.) Tarjimasi: Qoidabuzarliklari sababli uning ismi qora ro‘yxatga kiritildi. Sawwada wajhahu — (سود وجهه) So‘zma-so‘z ma’nosi: Uning yuzini qora qildi. Majoziy ma’nosi: Uyatga qoldirdi, sharmanda qildi. O‘zbekchadagi o‘xshashi: “Yuzini yerga qaratdi”, “sharmanda qildi” Misol: بفعله هذا سود وجهه عائلته (Bifi‘lihī hādhā sawwada wajha ‘ā’ilatihi.) Tarjimasi: Bu ishi bilan oilasini sharmanda qildi. O‘zbek tilidagi “oqni qora qilib ko‘rsatish” iborasi arab tilida

ham ishlatiladi. Arab tilida bunday ma’noni ifodalovchi bir nechta ibora mavjud: Tubyīd al-wujūh bi as sawād: تبييض الوجوه بالسواد • Tarjimasi: “Yuzlarni qora bilan oq qilish.” Ma’nosi: Noto’g’ri yoki yomon narsani yaxshi ko’rsatish, haqiqatni burish. At-ṭīn al-abyaḍ asbah aswad. الطين الأبيض أصبح أسود Tarjimasi: “Oq loy qora bo’lib qolgan.” Ma’nosi: O’zgartirilgan yoki noto’g’ri talqin qilingan holat. Al-vaḥḥājah al-ḥamrā’ (الوهاجة الحمراء) – “Qizil ogohlantirish” yoki xavf mavjudligini bildiruvchi belgi sifatida qo’llaniladi. Bu ibora qizil chiroqqa o’xshab ogohlantirish va ehtiyot bo’lish zarurligini anglatadi. Ra’s al-ḍarb al-azraq (رأس الضرب الأزرق) – “Ko’k zarba” ma’nosini anglatadi va kutilmagan yoki og’ir zarbani ifodalaydi. Yavm al-akhdar (يوم الأخضر) – “Yashil kun” deb, hayotdagi umidli, yaxshilik keltiradigan davr yoki kunni ifodalaydi. Al-ghayrah al-ḥamrā’ (الغيرة الحمراء) – “Qizil rashk” yoki kuchli hasadni anglatadi. Qizil rang bu yerda rashk va his-hayajonni kuchli ifodalash uchun ishlatiladi. Arab tilidagi bunday iboralar turli ranglar orqali chuqur ma’nolarni ifodalaydi va ko’pincha his-tuyg’ularni yanada ta’sirli ifodalash uchun qo’llaniladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ranglar olamning lisoniy manzaralarini shakllantirishda katta rol o’ynaydi, zero, turli lingvomadaniy jamoalarda har bir rang ma’lum assotsatsiyalar, u yoki bu rangga oid rangga oid tasavvurlar mavjud deb hisoblanadi. Ranglar va ularning ramziy ma’no-mohiyatidan bahs yuritish oson emas, albatta. Chunki ranglar u yoki bu xalqning uni qurshab turgan olam, adabiyot va san’atga doir qadimiy qarashlari bilangina emas, balki kosmogonik, mifologik, diniy-ilohiy tushuncha va tasavvurlari bilan ham bog’lanib ketgan. Shuningdek, odamlarning dunyoqarashi, yashash sharoitlari, diniy hayot yo’llarining o’zgarishi bilan ranglarga munosabat, rangdan ko’zlangan maqsadlar ham o’zgarib, ba’zan butunlay yangilanib borgan. madaniyatlararo munosabatlarda ranglarning ahamiyati katta bo’lib, turlicha farqlarga ega.. Bu tillar o’rtasidagi rang nomlarining tahlili ranglar orqali madaniy meros va milliy o’ziga xosliklarni aks ettirishini ko’rsatadi. Rang nomlari faqatgina lingvistik

birlik bo‘lib qolmasdan, xalqning tarixi, falsafasi va estetik qarashlarini ham ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z. Abuzalova M. (2009). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent.
2. Ibrohimov N. (2009) *Arab tili grammatikasi*. Namangan.
3. Hasanov M. (2019) *Arab tili*. Toshkent.
4. Astanova G. (2023) *Arab tilidan boshlang'ich kurs*. Buxoro.
5. O'tanova S. (2006) Alisher Navoiy lirikasida sariq rang semantikasi. *O'zbek tili va adabiyoti*, 5, 50-52.

TURKIY TILLAR TIZIMIDA NO‘G‘AY TILINING O‘RNI VA XALQ OG‘ZAKI IJODIDAGI IFODASI

Ustoz: Manzura
Shamsiyeva
Saidortiqova Mohlaroy
Zafarbek qizi
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi
fakulteti, 1-kurs
mohhlaroy@gmail.com

Abstrakt: Turkiy tillar dunyo tillari orasida keng tarqalgan, millionlab foydalanuvchilariga ega va tarixiy ildizlari juda qadim zamonlarga borib taqaladigan til oilasidir. Bugungi kunda turkiy tillar guruhida 30dan ortiq tillar mavud bo‘lib, ulardan ko‘pi davlat tili maqomiga ega, biroq ayrimlari yo‘qolib borayotgan yoki xavf ostidagi tillar turkumiga ham kiritilgan. No‘g‘ay tili shular jumlasidandir. Ushbu maqolada no‘g‘ay tilining etimologiyasi, tarqalgan hududlari va ijtimoiy-siyosiy tilga ta’siri tahlil qilinadi. Tilni yo‘qolish xavfidan saqlash madaniy meros doirasida dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar. qipchoq guruhi, no‘g‘ay tili, fonetika, folklor, etimologiya, tilshunoslik, grammatika

Abstract. The Turkic languages are among the most widely spoken languages in the world, with millions of speakers and historical roots that trace back to ancient times. Today, there are more than 35 languages within the Turkic language family, many of which hold official status, while others are considered endangered or at risk of disappearing. The Nogai language is among the latter. This article explores the etymology of the Nogai language, the regions where it is spoken, and its socio-political influence. Preserving the language from extinction holds significant importance within the context of cultural heritage.

Keywords. *kipchak group, Nogai language, folklore, etymology, linguistics, grammar*

Turkiy tillar oilasi dunyo bo'yicha eng keng tarqalgan tillar oilasidan biri bo'lib, asosan Markaziy Osiyo, Sharqiy Yevropa, Sibir va Yaqin Sharqda yashovchi millionlab insonlar tomonidan so'zlashiladi. Ushbu tillar ichida ayrimlari rasmiy maqomga ega bo'lsa, ba'zilari tarixiy, ijtimoiy va siyosiy omillar sababli unutilish xavfi ostida qolmoqda. Shunday tillardan biri — no'g'ay tili bo'lib, ushbu tilda hozirgi kunda asosan Rossiya Federatsiyasining Dog'iston, Qoraqay-Cherkessiya va boshqa mintaqalarida so'zlashiladi. No'g'ay tili qipchoq guruhiga mansub bo'lib, tarixan Sibir, Qozog'iston va O'rta Osiyo hududlarida keng tarqalgan. Bugungi kunda esa bu til UNESCOning "Xavf ostidagi tillar" ro'yxatiga kiritilgan bo'lib, unda "aniq xavf ostida" deb tasniflangan. So'zlovchilar soni 88 ming atrofida bo'lishiga qaramay, til kundalik hayotda, ta'limda va matbuotda keng qo'llanilmayotgani sababli sekin-asta unutilmoqda.

No'g'ay xalqining shakllanishi to'g'ridan to'g'ri No'g'ay o'rdasiga borib taqaladi. No'g'ay millati Chingizxon avlodidan bo'lgan Tatar ismli shaxsning o'g'li Iso No'g'ay bilan bog'liq. Biroq no'g'aylarning o'zi mustaqil davlat emas edi, Oltin O'rdaning g'arbiy mulki edi. XIV asr oxiri va XV asr boshlarida oltin O'rda xonligi tanazzulga yuz tutadi va kichik xonliklarga bo'linib ketadi. O'rdada tumanboshi bo'lgan Edigey bundan unumli foydalanib, Volga va Ural daryolari oralig'ida No'g'ay xonligini tuzadi. U O'rdani birlashtiradi, eng xavfli raqiblari To'xtamishxonning o'g'illari Karimberdini 1413-yilda, Kepakxonni 1414-yilda mag'lub etadi, ammo xon unvoni bo'lmaganligi sababli taxtga o'tirishga iloji bo'lmaydi. Shu tariqa Edigeyning obro'si oshib, turkiy qabilalar birin-ketin No'g'ay o'rdasi tarkibiga kira boshlaydi. Kavkaz, Qrim va Kaspiy dengizining shimoliy qismi to'liq Edigeyga bo'ysunadi va ular o'zlarini no'g'ay deb

atay boshlaydilar. Bu yurtning sarhadlari kengayib, G‘arbiy Sibir pasttekislariga qadar cho‘ziladi. Afsuski, 1419-yilda Edigey vafot etadi va u barpo qilgan o‘rda ham parchalanib ketadi. Xalqlar ajralib chiqa boshlaydi va shular qatori 1440-yilda No‘g‘ay xonligi mustaqil bo‘lib oladi. Hozirgi no‘g‘ay xalqi Edigeyxon tuzgan No‘g‘ay o‘rdasi asosida shakllangan.²³ No‘g‘ay xalqi chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug‘ullanganlar. Ruslar bu xalqlarning qamchidan mohirona foydalanishini ko‘rib, uni aynan shu xalq nomi bilan ataganlar: nagayka – “no‘g‘aycha qamchi”. Табун – “otlardan iborat to‘da, poda” degan ma‘noni anglatadi. Bu so‘z ham qipchoq-no‘g‘ay tillari orqali rus tiliga kirgan. Rus tilida bu hali ham “табун лошадей” (otlar to‘dasi) degan ma‘noda ishlatiladi.

No‘g‘ay tili turkiy tillar oilasining qipchoq guruhiga mansub. No‘g‘ay tili uch lahjaga bo‘linadi: asl no‘g‘ay lahjasi, oqno‘g‘ay lahjasi, qorano‘g‘ay lahjasi. Stavropol o‘lkasi va Astraxan no‘g‘aylari asl no‘g‘ay lahjasida, Dog‘iston no‘g‘aylari qorano‘g‘ay lahjasida, Qorachoy-Cherkas no‘g‘aylari esa oqno‘g‘ay lahjasida gaplashadi. Stavropol Qorano‘g‘ay va Kuban dialektlari alohida rivojlangani sababli bu ular o‘rtasida katta farqlanishni yuzaga keltiradi. Kuban no‘g‘aylari dialektining o‘ziga xususiyatlari quyidagilardan iborat: 1) so‘z boshida qorano‘g‘ay dialektidagi *y* tovushi o‘rniga *j* tovushi ishlatiladi, masalan, *jip* “ip”, *jel* “yel”, *jur* “yur”, *jilan* “ilon”, *jir* “kuy” va h.k.;

2) ba‘zi so‘zlarda so‘z boshida kelgan *t* tovushi *d* tovushiga o‘zgaradi, masalan, *deniz* “dengiz”, *davus* “tovush”, *dirgek* “tirgak” va h.k.; 3) lablangan *u* unlisi *y* oldidan kelganda lab ishtirok etmaydi, masalan, *uygo* “uyga”, *buytip* “mana bunday”, *uykon* “ulkan” va h.k.; 4) *nl* undoshlar ketma-ketligi assimilyatsiyasi, bunda *nn* tarzida talaffuz qilinadi, masalan, *sannar* “sonlar”, *kunner* “kunlar”, *borannar* “bo‘ronlar”, *shivinnar*

²³ <https://oyina.uz>

“chivinlar”, *kelinner* “kelinlar”; 5) buyruq mayli fe‘l shakllari -ash, -esh qo‘shimchalari bilan hosil qilinadi, masalan, *barash* “bor-chi”, *etesh* “qil-chi”, *yazash* “yoz-chi” va h.k.; 6) so‘roq qo‘shimchalari -im shakli orqali hosil qilinadi, masalan, *barim* “bormi”, *jogum* “yo‘qmi”, *keleegim* “keladimi” va h.k. Kuban no‘g‘aylari dialektida qipchoq lahjasi ta’siri katta bo‘lsa, qorano‘g‘ay dialektida esa qarluq lahjasi o‘rni salmoqlidir. Qorano‘g‘ay shevasi quyidagi xususiyatlari bilan kuban shevasidan farqlanadi: 1) so‘z boshida aksariyat hollarda *y* tovushi ishlatiladi, masalan, *yol* “yo‘l”, *yiyn* “yig‘in”, *yima* “hafta” va h.k.; 2) so‘z boshida *p* o‘rniga *b* tovushining ustunligi kuzatiladi, masalan, *bishak* “pichoq”, *bislak* “pishloq”, *bishen* “pichan”, *bishe* “ayol” va h.k.; 3) *nl* tovushi talaffuzda *ll* tarzida aytiladi, masalan, *sallar* “sonlar”, *borallar* “bo‘ronlar”, *shivillar* “chivinlar”, *kuller* “kunlar” va h.k.; 4) *tp*, *pp*, *kp* birikmalari *tm*, *pm*, *km* kabi aytiladi, masalan, *aytmadi*, *tapmadim* “topmadim”, *sokma* va h.k. No‘g‘ay tili fonetikasi ko‘p jihatlari bilan qozoq va qoraqalpoq tillariga yaqin hisoblanadi. Bunda bizning tilimizdagi *ch* tovushi no‘g‘ay tilida *sh* tarzida aytilishi alohida ko‘zga tashlanadi: *choy* – *shay*, *Barchin* – *Barshin*, *Chimkent* – *Shimkent* kabi. *Sh* tovushi o‘rnida *s* tovushi ishlatiladi: *qish* – *qis*, *tash* – *tas*, *bash* – *bes*, *bosh* – *bos* kabi.

Barcha turkiy tillar qatori, no‘g‘ay tili ham agglutinativ tillar turkumiga kiradi. Bunday tuzilishga ega tillarda so‘zning turli grammatik shakllari ketma-ket tarzda asosga muayyan qo‘shimchalarning qo‘shilishi orqali hosil qilinadi. Affikslar soni so‘zning ma‘nosiga bog‘liq, chunki har bir affiks o‘ziga xos grammatik ma‘noga ega bo‘lgan mustaqil morfema sanaladi. Qo‘shimchalar tarkibidagi tovushlar, asosan, asos tovushlarining xususiyatiga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli affikslar doimiy tovush birikmasi emas, balki bir nechta fonetik variantlarda bo‘lishi mumkin. Asos esa so‘zning ma‘noli qismi bo‘lib, barqaror tovush birikmasidan iborat va

morfemalarga bo‘linmaydi. Demak, nog‘ay tilidagi so‘zlar morfologik nuqtayi nazardan ikkiga ajraladi: asos va qo‘shimchalar. So‘zning morfologik rivoji asosga qo‘shimchalar ketma-ket birikishi orqali ro‘y beradi. Masalan: *кол-лар-ынъыз-да-гы-лар-дын* – ya’ni “sizlarning qo‘llaringizda bo‘lgan narsalar” degan ma’noni anglatadi. Bu yerda: *кол* – asos, “qo‘l” degani; *-лар* – ko‘plik qo‘shimchasi; *-ынъыз* – shaxs qo‘shimchasi u esa quyidagilarga bo‘linadi: *-ынъ* – shaxs ko‘rsatkichi; *-ыз* – qadimgi ko‘plik ko‘rsatkichi; *-да* – o‘rin-joy kelishigi qo‘shimchasi; *-гы* – so‘z yasovchi qo‘shimcha; *-лар* – ko‘plik qo‘shimchasi; *-ды* – tushum kelishigi qo‘shimchasi. Yana bir misol: *сүв-лан-дыр-ыл-ма-й-таган-лар-дак* – “sug‘orilmaydigan yerlardan”. Bu so‘zni quyidagicha ma’noli qismlarga ajratamiz: *сүв* – asos; *-ла+н* – fe‘l yasovchi qo‘shimcha; *-дыр* – orttima nisbat qo‘shimchasi; *-ыл* – majhul nisbat qo‘shimchasi; *-ма* – inkor qo‘shimchasi; *-й* – hozirgi zamon qo‘shimchasi; *-таган* – sifatdosh qo‘shimchasi; *-лар* – ko‘plik qo‘shimchasi; *-дак* – chiqish kelishigi qo‘shimchasi. Ushbu misollardan ko‘rinib turibdiki, birinchi tahlil qilingan so‘zga 6ta affiks, ikkinchi tahlil qilingan so‘zga 7ta affiks qo‘shilgan. Bu no‘g‘ay tilining agglutinatив tillarga kirishini yaqqol ko‘rsatadi.²⁴

Qo‘shiq, ertak, maqol, topishmoq, muammoli savol (mushkil), tez aytishlar hamda yod o‘rgatuvchi misralar xalq og‘zaki ijodining turlaridir. Bu adabiyot bugungi kunda folklor deb ataladi. No‘g‘ay folklori juda qadimdan aytib kelinadi. Masalan:

Сыкыр-сыкыр арба келер (Qisir-qisir qilib arava kelar)
Сыр бойыннан, (Sirdaryo bo‘yida)
Сыбырдасып йигит шығар (Pichirlashib yigit chiqadi)
Кыр койныннан. (Dasht bag‘ridan).

Bu bir qo‘shiq parchasi bo‘lib, u no‘g‘aylarning bundan 700 yil ilgari Osiyoda, Sirdaryo bo‘ylarida yashab yurganini bildiradi. Folklor xalq

²⁴ Баскаков Н.А. Грамматика ногайского языка

ichidagi sinfiy kurashlar natijasida yuzaga keladi. Qo‘shiq, ertak, maqol va boshqalarning ma’nosiga e’tibor bersak, ularning qaysi sinf vakillaridan kelib chiqqani bilinadi. Misol uchun: “Kulga kuykani qo‘shma, orqasi yerga tegmasin” degan maqol boylar va amaldorlar orasida aytilgan. “Bo‘lsa boydan, bo‘lmasa qullardan” degan maqol esa qullar orasida tarqalgan. “Bermasa ham boy eshik yaxshi” bu boylardan chiqqan maqol, “Boy og‘zi bosmachidir” degani esa kambag‘allarning so‘zidir. Qo‘shiq qaysi sinf xalq orasidan chiqqan bo‘lsa, uning mazmuni va ohangi ham shu sinfga mos bo‘ladi. Masalan, “Mamay” va “Adil sulton” qo‘shiqlari boylar va amaldorlar orasidan chiqqani uchun unda tinchlik, osoyishtalik, nafislik haqidagi so‘zlar ko‘p uchraydi. Aksincha, bahodir qullar, kambag‘al yigitlar tilidan chiqqan qo‘shiqlarda esa urush, talash, qon, ko‘z yoshlari to‘la bo‘ladi. Qo‘shiq va ertaklarning mazmuni – ularning qaysi sinfdan chiqqani, qaysi zamonda va qayerda yaratilganini, hatto xalq qanday yashaganini ham ko‘rsatadi. Sinfiy kurashlar ifodasi xalq og‘zaki ijodiga kirib, avloddan-avlodga og‘zaki o‘tib, bugungi kungacha yetib kelgan. Shu nuqtai nazardan qaraganda, folklorning qadri juda yuqori.²⁵

Xulosa qilib aytganda, no‘g‘ay tili boy va qadimiy xalq og‘zaki ijodi namunalarini o‘zida saqlagan, xalq tarixining, turmush tarzining ifodasidir. No‘g‘aylar tarixning eng murakkab jarayonlaridan o‘ta olgan, deyarli 500 yil davomida boshqa madaniyatlar bosimida yashab kelgan bo‘lsalar-da, milliy xususiyatlarini saqlab qola olgan xalqlardan biridir. Biroq bugungi kunda ushbu til yo‘qolish xavfi ostida turibdi. Garchi no‘g‘ay tilida so‘zlovchilar soni taxminan 88 ming kishini tashkil etsa-da, UNESCO uni “aniq xavf ostidagi til” (definitely endangered) deb tasniflagan. Buning asosiy sababi tilning faqat keksa avlod vakillari tomonidan qo‘llanishi, yoshlarning esa rus tilida ta’lim olib, shu tilda muloqot qilayotganligidir.

²⁵ Джанибеков А. Сокровищница слов. Союз казасы

Bundan tashqari, no‘g‘ay tilining ommaviy axborot vositalarida deyarli qo‘llanmasligi va internetda deyarli mavjud emasligi ham uning rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda. Shu sababli, tilni saqlab qolish uchun uni yosh avlod orasida ommalashtirish, ta’lim va madaniyat sohalariga integratsiya qilish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Джанибеков А.-Х.Ш. Сокровищница слов. Союз казасы: на ног. и рус. яз. / А.-Х.Ш. Джанибеков; Ин-т языка, литры и искусства им. Г. Цадасы ДНЦ РАН; Карачаево-Черкесский ин-т гум. исследований при Правительстве КЧР. – М.: Наука, 2019
2. Калмыкова Софья, Абдул-Хамидовна, Саруева Мария Федоровна. Грамматика Ногайского языка. Сдано в набор 2-IV-1973 г. Подписано в печать 29-XII-1973 г.
3. Баскаков Н. Ногайский язык. Языки мира: тюркские языки. – Бишкек: «Кыргызистан», 1997. стр. 328–335.
4. <https://ru.wikipedia.org>
5. <https://oyina.uz>
6. <https://www.labirint.ru>

A Comparative Analysis of the Sound Systems in Turkic Languages: The Case of Uzbek and Turkish

Sidikova Rahimabonu Akbarovna
TSUOS, Faculty of Turkology, Freshman
srahima515@gmail.com,
Academic supervisor: Nuriddin Altinbayev, PhD

Annotation: This article compares the phonological systems of two significant members of the Turkic language family: Uzbek and Turkish. In particular, vowels in Turkish are classified according to their place and manner of articulation as follows: front and back, high and low, and rounded and unrounded. In Uzbek, this classification is slightly different: wide and narrow, front and back, rounded and unrounded. While vowel harmony (synharmonism) has almost disappeared in Uzbek, this phenomenon is still actively preserved in the phonetics of the Turkish language. Similarly, the process of assimilation is actively observed in Turkish, whereas phonetic assimilation is much more limited in Uzbek.

Keywords. Uzbek, Turkish, phonology, vowel harmony, assimilation

Annotatsiya. Ushbu maqola turkiy til oilasining ikki muhim vakili - o'zbek va turk tillarining fonologik sistemalarini qiyoslanadi. Jumladan, turk tilida unlilar hosil bo'lish o'rniga ko'ra quyidagicha tasniflanadi: yumshoq va qalin, keng va tor, tekis va yumaloq. O'zbek tilida bu sinflanish biroz farqliroqdir: tor va keng, old va orqa, lablangan va lablanmagan. O'zbek tilida singarmonizm (unlilar uyg'unligi) deyarli yo'qolib ketgan bir paytda turk tili fonetikasida bu hodisa hanuzgacha faol saqlab qolgan. Xuddi shuningdek, assimilyatsiya jarayoni ham turk tilida faol tarzda uchrasa, o'zbek tilida fonetik assimilyatsiya ancha cheklangan.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, turk tili, fonologiya, unlilar uyg'unligi, assimilyatsiya

The Turkic language family comprises diverse languages spoken across a vast geographic area stretching from Eastern Europe to Western China. Among these, Turkish (belonging to the Oghuz branch) and Uzbek (belonging to the

Karluk branch) represent two well-established literary and spoken standards. Although these languages share a common historical ancestry, their sound systems have developed distinct characteristics influenced by sociopolitical, historical, and areal factors.

This paper aims to compare the phonological systems of Uzbek and Turkish, focusing on vowels, consonants, harmony systems, assimilation processes, and the influence of loanwords, thereby contributing to the broader understanding of Turkic phonology.

Turkish Vowel Inventory

Turkish possesses a symmetrical and balanced vowel system consisting of eight phonemes. The system operates on three phonological features: backness, height, and roundedness:

1. According to frontness and backness:

Front vowels (İnce ünlüler): /e/, /i/, /ö/, /ü/;

Back vowels (Kalın ünlüler): /a/, /ı/, /o/, /u/.

2. According to height:

High vowels (Geniş ünlüler): /a/, /e/, /o/, /ö/;

Low vowels (Dar ünlüler): /ı/, /i/, /u/, /ü/.

3. According to roundedness:

Unrounded vowels (Düz ünlüler): /a/, /e/, /ı/, /i/;

Rounded vowels (Yuvarlak ünlüler): /o/, /ö/, /u/, /ü/.²⁶

The role of vowel harmony is central in Turkish morphophonology, regulating the distribution of vowels in suffixation and word formation.

Uzbek Vowel Inventory

Uzbek, in contrast, displays a six-vowel system in its standard literary form:

1. According to their frontness and backness:

²⁶ Kornfilt, J. “Turkish”. Routledge-1997. P-489-491

Front vowels (Old unlilar): /e/, /i/;

Back vowels (Orqa unlilar): /a/, /o/, /u/, /o‘/.

2. According to their roundness:

Rounded vowels (Lablangan unlilar): /o/, /u/, /o‘/;

Unrounded vowels (Lablanmagan unlilar): /a/, /e/, /i/.

3. According to their width:

Wide vowels (Keng unlilar): /a/, /e/, /o/, /o‘/;

Narrow vowels (Tor unlilar): /i/, /u/.²⁷

Historically, Uzbek exhibited robust vowel harmony, but this feature has weakened significantly, particularly due to contact with Russian and Persian. Vowel harmony persists in some derivational and inflectional suffixes but shows considerable irregularity.

Vowel Harmony in Turkish

Vowel harmony in Turkish is a systematic phonological rule that ensures suffix vowels match the qualities of the stem vowel, particularly in terms of backness and roundedness. For instance:

ev (house) + plural suffix = evler (houses);

arkadaş (friend) + plural suffix = arkadaşlar (friends).

Like the abovementioned example, vowels in Turkish harmonize within stems and suffixes according to their phonological features.²⁸

Vowel Harmony in Uzbek

In Uzbek, vowel harmony plays a much more limited role. The suffix -lar (plural marker) may align with the vowel of the stem (kitoblar - books, tillar - languages), yet there are numerous exceptions due to the influx of loanwords and phonological erosion over time.

Turkish Consonants

²⁷ Sjöberg, A. F. “Uzbek structural grammar”. Indiana University Publications-1963. P-9

²⁸ Göksel, A. & Kerslake, C. “Turkish: A Comprehensive Grammar. Routledge-2005. P-21-22

The Turkish consonant inventory comprises 21 phonemes, featuring voiceless and voiced stops, nasals, fricatives, affricates, and approximants.²⁹ A notable feature of Turkish is the prohibition of initial consonant clusters in native vocabulary, though loanwords like *spor* (from French *sport*) are an exception.

Uzbek Consonants

Uzbek includes approximately 23 consonantal phonemes, exhibiting a more complex structure due to phonological borrowings. Unlike Turkish, Uzbek allows initial consonant clusters, which are especially common in loanwords from Russian and Persian (e.g., *stol* – table). This reflects the broader phonological tolerance of Uzbek for foreign phonotactic patterns.

Turkish Assimilation

Assimilation in Turkish is common and often phonologically conditioned by voicing and place of articulation. Suffix consonants adjust to match the voicing of the preceding consonant. For example:

Görmek (to see) + past tense suffix = gördü (he saw);

Gitmek (to go) + past tense suffix = gitti (he went).³⁰

Uzbek Assimilation

Uzbek assimilation occurs primarily in fast or informal speech and is less systematic than in Turkish. While some morphological processes show predictable patterns, the influence of diverse phonetic origins results in more variability.

Conclusion

Uzbek and Turkish, while sharing a common Turkic heritage, demonstrate divergent phonological systems shaped by historical context and contact-induced change. Turkish retains a systematic and predictable sound structure rooted in vowel harmony and morphophonological assimilation. Uzbek, by contrast, reveals

²⁹ Kornfilt, J. “Turkish”. Routledge-1997. P-484-486

³⁰ Johanson, L. “The structure of Turkic”. Routledge-1998. P-34

a flexible phonetic inventory shaped by extensive borrowing and weakened harmony systems.

References

1. Johanson L. The Structure of Turkic.//In Johanson L, Csató É. Á. (Eds.). The Turkic Languages.// - Abingdon: Routledge, 1998.
2. Sjoberg A. F. Uzbek Structural Grammar. Bloomington: Indiana University Publications, 1963.
3. Göksel A., Kerslake C. Turkish: A Comprehensive Grammar. – Abingdon: Routledge, 2005.
4. Kornfilt J. Turkish. Abingdon: Routledge, 1997.

SO‘ZNING HAQIQIY VA MAJOZIY MA’NOLARINI O‘RGANISHNING AHAMIYATI

Komola TURDIEVA,
Yangi asr universiteti, 2-kurs
kamolaturdieva2601@gmail.com.

Annotatsiya. Maqolada, asosan, so‘zning lug‘aviy va majoziy ma‘nosi anglatayotgan mazmun hususida fikr yuritiladi. Matnda muallif maqsadi to‘liq anglanmagan paytda so‘zning o‘z lug‘aviy ma‘nosidan tashqari unga ko‘chma ma‘no majoziy obraz yuklatilishi zarur holatlar tahlil qilinib, so‘z va ma‘no bilan bo‘g‘liq dolzarb masalar balo g‘at ilmining ma‘oniy va bayon bo‘limlarida o‘z yechimini topishi yoritilib, ularni chuqur o‘zlashtirish, mumtoz asarlarni tushunish idrok etish uchun kalit vazifasi bajarishi haqida qisqacha bayon qilingan. Bu boradagi qarashlarga so‘z mulkning sultoni A. Navoiy asarlaridan baytlar keltirilib, bugungi davr o‘quvchilari ham mumtoz asarlar tilini mazmunini tushunish uchun so‘zning barcha xususiyatlariga e‘tibor qaratilishi ta‘kidlangan.

Kalit so‘zlar: Badiiy asar, muallif maqsadi, so‘z, juz, mumtoz, balog‘at.

Annotation: The article mainly discusses the lexical and figurative meanings of words, focusing on the significance conveyed through them. In cases where the author’s intent in the text is not fully understood, it becomes necessary to analyze not only the literal meaning of a word but also its figurative and symbolic meanings. Important issues related to words and their meanings are explored within the semantic and rhetorical branches of the science of eloquence, which offer solutions to these challenges. Mastering these aspects serves as a key to understanding and interpreting classical literary works. In this regard, lines from the works of Alisher Navoi, the sultan of the realm of words, are cited to support these views. It is emphasized that today’s readers should also pay close attention to all the characteristics of words in order to grasp the language and content of classical literature.

Keywords. Literary work, author’s intent, word, part, classical, eloquence

Qadimdan Sharq mumtoz adabiyotida asar muallifi o‘zining asl maqsadini yetkazish uchun so‘z va ma’no masalalariga katta ahamiyat qaratib, so‘z qudratini naqadar sehrli ekani isbotlanib kelingan. Ma’lumki necha asrlar osha diyorimizdan qancha ulkan ulamolar, yozuvchilar, til ustalari va butun dunyoga nomi tarqalgan allomalar yetishib chiqqan. Bu zotlarning har bir asarlari ilm-fan, taraqqiyoti rivojida muhim o‘rin egallaydi va mumtoz adabiyotning nodir asarlari hisoblanadi. Ta’kidlash joizki, bu asarlarni bir ikki o‘qish bilan nihoyasiga yetib bo‘lmaydi, aksincha, har gal qayta o‘qish jarayonida yangidan yangi ma’nolari chiqaveradi. Mumtoz asarlarni shunchaki havasga varaqlab, ko‘z yugurtirib so‘ngra bir chetga surib qo‘yish emas, balki alohida e’tibor alohida yondashuv bilan o‘qish kerak bo‘ladi.

Bugungi davr o‘quvchilari ham mumtoz asarlarni tushunish, idrok etish hamda muallif maqsadini anglash uchun har bir so‘zning ma’nolarini o‘rganish va badiiy asar xususiyatiga kiruvchi majoz turlaridan xabardor bo‘lishlari lozim. Xususan, balog‘at ilmining maoniy va bayon bo‘limlarida so‘z va ma’no bilan bog‘liq masalalar o‘z yechimini topadi. Bayon bo‘limining tashbih, majozi mursal, istiora, kinoya kabi tarkibiy qisimlarini o‘rganish mumtoz asarlar mazmunini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. „Matnda qo‘llangan so‘zlarni ba’zi o‘rinlarda o‘zining lug‘aviy ma’nosida talqin qilish, matn taqozo qilayotgan mazmunni to‘liq bera olmaydi. So‘zlarning lug‘aviy ma’nolariga tayanilsa manning asl ma’nosini to‘la anglashilmagani sababli ma’noni ravshanlashtirishdagi ikkinchi yo‘l ularga obraz sifatida qarash bosqichiga o‘tilishi zarur. Obraz sifatida qaralgan so‘zga o‘z lug‘aviy ma’nosidan tashqari alohida ma’no yuklatiladi. So‘z ma’nosi haqiqatdan majozga qarab ko‘chadi “ (Bobojonov, 2022, 40-bet). Sharq mumtoz adabiyotida majozdan foydalanish an’anaga aylangan bo‘lib buyuk yozuvchilar majoz orqali hayotning o‘zgaras mezonlarini aks ettirib insonlarni tafakkur qilishga undab kelishgan. Hamda majoz haqiqatning ko‘prigidir degan qarashlarga qattiq tayanilgan. Navoiy o‘zining baytlaridan birida aytadi: „Gar sen idrok

aylasang, ayni haqiqatdir majoz “ (Jomiy, 2018,). Navoiy ham hayotning buyuk qonuniyatlarini majoz bilan aks ettirishda islomning hujjati bo‘lgan oyat hamda hadislarga tayanib har bir bayt, har bir misraga ularning mazmunini singdiradi. Masalan: „Hayrat ul-abror “ dostonining munojot qismida quydagi bayt keladi.

Doirani juz bu sifat tuzmayin,

Silsilani bir-biridin uzmayin (Navoiy, 2021, 47-bet).

Ushbu baytda balo g‘at ilmiga ko‘ra majoz mursal bo‘lib hizmat qilayotgan „juz “ so‘zining lug‘aviy ma‘nolarini ko‘rib chiqamiz.

Juz (arab-جُزْ) qism, parcha, bo‘lak, juda mayda mikroparcha, ajralmas bir butun, teng misil o‘xshash, boshqa, degan ma‘nolari bor. Ushbu lug‘aviy ma‘nolari e‘tiboridan “Hayratul abror” dostonining o‘zida 22 o‘rinda qo‘llanilgan bo‘lib ko‘p o‘rinlarda majoz vazifasini o‘tagan. O‘zining lug‘aviy o‘rinlarda I bobda «Yo»ki degay lo ne bo‘lur juz balo, / II bobda Zoti g‘a juz lufu safo bermayin, / Yeli emas mumkin aning juz samum. / V bobda Juzvlari loyatajazzo bo‘lub. / XI bobda Bor g‘onu kelgan anga juzvi sa g‘ir, Kim emas ul juzv tajazzipazir. / Yoz g‘oni juz hamdi Iloh o‘lmayin. / XXI bobda Jonida juz naqshi baqo qolmayin. / XXII bobda Haq so‘zi har juzvi varaq to varaq, / XXIV bobda Kim anga juz do‘st zuhur etmagay, / XXV bobda Bodiya qat‘ida durur bir ajuz, / XXVI bobda Boshinga solmay koiaka juz humoy. / Komi uchun tutmay ilik juz ayoq. / XXXII bobda Bu bori juzve durur, ey notavon, / XXXVI bobda Har kishikim juz bu guhar yo‘q anga, / XXXVI bobda Ganj tilab yetmadi juz dardu ranj. (Navoiy, Tamaddun, 2021) kabi o‘zining lug‘aviy ma‘nolarida kelgan. Baytga qaytadigan bo‘lsak, Hazrat bir butun doirani bir biridan uzulmas zanjirlar misolida qo‘llagani idrok etilsa, majozni mursal xususiyatiga ko‘ra bir butun doirani ifodalash uchun son sanoqsiz zanjirlar ifoda etilayotgani, bir biriga chambarchas zanjirlar birlashmasi orqali bir butun ifoda etilayotgani kuzatilib, bu hayotning o‘zgarmas qonuniyati haqida fikr yuritish hamda tafakkur qilish uqtirilyapti. Ma‘lumki, turli soha olimlari asrlar davomida bu olam va undagi mavjudotlarning

yaratilish sirini, hamda ular o'rtasidagi munosabatlarni tushunish va tushuntirishga harakat qilib kelishgan. Natijada turli sohalar, qarashlar vujudga kelgan. Insoniyat paydo bo'lgan kundan boshlab u hamisha o'zi yashayotgan dunyoni anglash hamda atrofidagi mavjudotlar bilan munosabatlarni tartibga, bir doiraga solishga intilib kelgan.

Bizga ma'lumki, olam va undagi har bir mavjudotlar har xil turlarga bo'linadi. Ularning har biri beqiyosdir. Biri ikkinchisining aynan nusxasini qaytarmaydi. Biroq ularning har biri mukammal narsa sifatida idrok etilsa-da, haqiqatda mavjudotlar bir-biri bilan munosabat va ta'sirda bo'lgan kuch va omillarning yig'indisi bo'lib butun olam birgalikda bir butunlikni tashkil qiladi. Borliqning har bir burchagida mulohaza yuritish uchun alohida mavzu mavjud bo'lib mikrozarralardan tortib, makro ob'yektlargacha ularning yaratilishiga xos bo'lgan hikmati bilan hayratda qoldiradi.

Xulosa qilib aytamizki, majoz bilan so'zlashish, nafaqat badiiy asarda, balki real hayotda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Inson atrofga nazar solar ekan, xoh mavjudot bo'lsin yoki so'z, ularni bir majoz deb bilib, ortida albatta buyuk ma'no va mohiyat borligi haqida fikr yuritib, tafakkur qilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Qomus. Arabcha-o'zbekcha qomusiy lug'at. *G'afur G'ulom nashriyoti* (2019) 416-bet.
2. An-na'im ul-kabir arabcha-o'zbekcha lug'at. Muharrir nashriyoti (2021) 101-bet.
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. Toshkent (1983) 597-bet.
4. o'zbek tiling izohli lug'at, 2-tom.
5. Muhabbat maxzani, Toshkent (2018).
6. G'ulom Bobojonov. Badiiy asarda lug'aviy va poetik ma'no 38-42. "In Science" nashriyoti, Toshkent, 2022.
7. Alisher Navoiy "Hayratul-abror" Tamaddun nashriyoti, (2021) 47-bet.

INSON HAYOTIDA SO‘ZNING AHAMIYATI

Mohira TO‘LAGANOVA,
Yangi asr universiteti,
Mumtoz sharq filologiyasi 2-kurs talabasi
mohiratolaganova648@gmail.com.
Ilmiy raxbbar: F.f.b.f.d. G'.Bobojonov

Annotatsiya. Maqolada ona tilimizning o‘ziga xos jozibasi, go‘zalligi va so‘z boyligi haqida fikr yuritiladi. Ayniqsa, so‘z qudrati va uning inson qalbiga ta’siri masalasiga e’tibor qaratiladi. So‘zning insonning ijtimoiy hayotidagi ahamiyati tilshunos va adabiyotshunos olimlar tadqiqotlariga tayangan holda tahlilga tortiladi. Maqolaning asosini tashkil qiluvchi so‘zning inson hayotiga ta’siri masalasi turli ko‘lamlarda tahliliy-mushohadaviy tarzda o‘rganiladi. Mazkur muammo lingvodidaktika yo‘nalishining muhim mavzusi ekani bir qancha misollar yordamida ochib berishga harakat qilinadi. Yakunda har bir inson hayoti uchun dolzarb ahamiyatga ega bo‘lgan xulosalar chiqariladi.

Kalit so‘zlar. so‘z, inson, so‘z qudrati, quvvat, ona tili, qalb, ko‘ngil

Abstract. The article discusses the unique charm, beauty and richness of our native language. Particular attention is paid to the issue of the power of words and their impact on the human soul. The importance of words in human social life is analyzed based on the research of linguists and literary scholars. The issue of the impact of words on human life, which forms the basis of the article, is studied analytically and observationally at various scales. An attempt is made to reveal that this problem is an important topic of linguistic didactics using several examples. Finally, conclusions are drawn that are relevant for the life of every person.

Keywords. word, person, power of words, power, native language, heart, soul

Inson mol-u dunyosi bilan yaxshilik qilmoqchi bo‘lsa, boyligi bir kunda tugab qolishi mumkin, ammo insonda bir xazina bor, qancha sarflagani bilan

tugamaydi. U so‘zdir. So‘zning qudratli ta’siri haqida ko‘p mulohazalar bildirilgan. Asarlar, ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. Ularning barchasida so‘zning buyuk qudrati namoyon bo‘lganini ko‘rishimiz mumkin. Shunday asarlardan biri O‘zbekiston xalq shoiri, O‘zbekiston Qahramoni Erkin Vohidovning “So‘z latofati” asari desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Asarda adib o‘quvchini so‘z olamiga sayohatga chorlaydi:

“Dunyoning eng ajib, eng sirli va sehrli sayohatlaridan biri So‘z olamiga sayohatdir. Negaki, So‘z yaralishidan mo‘jiza. Avval So‘z bo‘lgan, deyiladi muqaddas kitoblarda. Hazrat Navoiy aytganlar:

*So‘z kelib avval-u jahon so‘ngra,
Ne jahonki, kavn ila makon so‘ngra,
Chunki mavjud bo‘lsa nuktayi „kun“,
Bo‘ldi mavjud toza, yo‘qsa kukun.*

Ya’ni, avval So‘z kelgan, Allohning “Bo‘l!” degan nidosi kelgan va mayda zarrachalar olamidan yangi Olam yaralgan. Agar shu ilohiy So‘z kelmaganida, olam kukunligicha qolgan bo‘lardi” (Vohidov, 2024, 7-bet).

Yaratgan tomonidan insonga berilgan eng katta ne’mat – so‘zlash ne’matidir. So‘z tufayli qancha qalblar orom topib quvonchga to‘lsa, qancha ko‘ngillar vayron bo‘lishi mumkin. So‘z shunday qudratga egaki, yo halok qiladi, yo hayot beradi. Agar so‘zlovchi nafosatli so‘zlasa, uning gaplaridan nuru ziyo tarqalib tinglovchining qalbidan joy oladi. Ijobiy so‘zlar umidlarni, harakatlarni ilxomlantirish xususiyatiga ega bo‘lganidek, salbiy so‘zlar tushkunlikka solish va ishonchsizlikka sabab bo‘ladi. Albatta chiroyli so‘zlash, muhimi, samimiy so‘zlash go‘zal xulq namunasidir.

Sevimli adibimiz Erkin Vohidovning “So‘z latofati” asarini o‘qir ekanman, “Xotin tili” mavzusi e’tiborimni tortdi. Muallif asarda ikki ijodkor Abdulla Qahhor va uning umr yo‘ldoshi Kibriyo xonim Qahhorovanning oiladagi o‘zaro munosabatlari haqida juda chiroyli bayon qilgan. Ularning turmushlari oddiygina

er-xotinlik munosabatlari emas, balki go'zal axloq, ijodiy hamkorlik, o'zaro hurmatning ma'naviy yuksak darajada bo'lgani bilan ajralib turganini e'tirof etadi. Barcha oilalarda bo'lgani kabi ularning oilasida ham er-xotin orasida o'zaro tortishuvlar bo'lib o'tgani va bu tortishuvlar o'ziga xos, ya'ni go'zal qochirimlarga boyligi, Abdulla akaning tagdor gaplariga Kibriyo opaning nazokatli javoblari ular uchun ham zavqli, ham ibratli bo'lganini ta'kidlaydi. So'zning latofati, so'zning qudratini qarangki, so'z ikki ijodkorni ko'rinmas ip bilan chambarchas bog'ladi. Chorak asr hamnafas bo'lib, tunu kun birga yashab, birga ijod qilishlari tahsinga sazovordir.

Shu o'rinda insonlar orasidagi munosabatlarda yetakchi maqom egallaydigan so'z o'zi nima, degan savol tug'iladi. Bunga bir qancha ijodkorlar, olim-u tadqiqotchilar ko'p bora javob berishgan. Ularning barchasini umumlashtirib, aytish mumkinki, fikrimizcha, so'z bu rishta – insonlarni bir-biriga, qalblarni qalblarga bog'laydigan rishta. Bu rishtaning mustahkam bo'lishi tilimizdan chiqayotgan so'zlarimizga bog'liq. Biz shunday so'zlaylikki, bu rishtani hech kim qo'yib yuborgisi kelmasin. Bu rishta barcha munosabatlarda jamiyatlardagi insonlar orasini isloh qilishda insonni xotirjamlikka, rozilikka olib keladigan rishtadir.

So'z bu ishonch, so'z bu quvvat. Agar biz so'z qudratidan o'z o'rnida foydalana olsak, kimga, qachon, qanday so'zlashimiz kerakligini bila olsak, eshituvchining qalbiga yo'l topa olsak, uning qalbida qanday xohish-istaklari borligini tushunishga harakat qilsak va albatta tinglovchiga insondek munosabatda bo'la olsak, biz katta natijalarga erishishimiz mumkin bo'lardi. Qarshimizdagi inson ham uni tushunishlarini, eshitishlarini bilsa, albatta o'z fikrini bayon qila oladi va natijada ikki inson orasida bog'liqlik, ishonch paydo bo'ladi. Shunchaki to'g'ri vaqtda to'g'ri so'zni qo'llay olish muhim. Necha yillik qayg'uiga botgan, alamzada, xafa ko'ngillar, tosh qalblar ham, so'z qudrati va latofati ila o'zgarishi mumkin. Axir, „yaxshi so'z jon ozig'i, yomon so'z bosh qozig'I“, degan gaplar bejiz aytilmagan. Hazrat Navoiy ham o'z asarlarida inson ko'ngli, so'z qudrati

haqida ta'rif beradi: „Hayrat ul- abror“ning muqaddimasida Navoiy qalbning eng ezgu tuyg'ularini ifodalaganini ko'ramiz. Shoir so'z va uning ahamiyati naqadar buyuk ekanini ta'rif qiladi. So'zdan to'g'ri foydalanish zarurligini uqtiradi“ (Qayumov, 1977, 25-bet).

Bunga misol kilib, Tomos Edisonning bolaligida yuz bergan bir voqeani keltirishimiz mumkin. Uning onasiga o'g'lining maktabdagi o'qituvchisi “farzandingiz nosog'lom, qobiliyatsiz, ongi past, hatto o'qishni ham bilmaydi. Uni endi biz maktabda lib qololmaymiz. Farzandingizning o'qishga qobiliyati yo'q”, degan mazmunda xat yozib, o'g'li orqali berib yuboradi. Uyda xatni o'qib ko'rgan ona farzandiga maktubda “Sizing o'g'lingiz juda zakovatli. Bizning maktabimiz bunday katta iste'dod sohiblari uchun mo'ljallanmagan. Yaxshisi, uni uyda o'zingiz o'qiting”, deb yozilgan ekan, deya o'qib beradi. Bu gaplarni eshitgan Edison o'zida katta bir salohatni his qiladi va onasi kutganiday eng iste'dodli o'quvchi sifatida uyda o'qiy boshlaydi. Ona o'z farzandiga ishonadi hamda farzandini “Sen dahosan, sen hammadan aqllisan”, degan so'zlar bilan katta qilib o'stiradi (Komilova, 2009, 41-bet). Tomos Edisonning shuncha kashfiyotlar qilishi, dunyo tanigan olim bo'lishi, hayotda o'z o'rnini topishida onasining bu so'zlari behad o'rin egallagan, desak mubolag'a bo'lmaydi. So'z qanday ishlatilganida qanchalik natija berishini mana shu birgina misol orqali yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Badiiy so'z san'atkori sifatida e'tirof etilgan Abdulla Qahhorning so'zdan foydalanishda har bir kishi uchun farosatning muhimligi haqidagi fikrlari ham e'tiborlidir. “...Juda boy, chiroyli tilimiz bor. Bu tilda ifoda etib bo'lmaydigan fikr, tuyg'u yo'q! Odamlar borki, bisotidagi bir hovuch so'zni aylantirib oyligini olaveradi, o'qish-o'rganish bilan o'zbek tilining imkoniyatidan to'laroq foydalanishni istamaydi yoki bunga farosati yetmaydi. Mana shu odamlarning dangasaligi yoki farosatsizligi, chala mulla “olim”larning ilmiy faoliyati oqibatida

shundoq bir til vujudga kelganki, na muomalada, na suhbatda, na oilada hech kim bu tilda gapirmaydi...” (Qahhorova, 1987, 32-bet)

Afsuski, adibimiz A.Qahhorning necha yillar muqaddam tilimiz haqida kuyunib aytgan so‘zlari shu davr, shu zamonga mos emasmi? Hozirgi kunda hayot tashvishlari bilan bo‘lib, oilada bir-birimizga yetarlicha vaqt ajratmayapmiz. Er xotini bilan, ota-onalar farzandi bilan suhbat qilishga vaqti yo‘qdek. Axir, jamiyat rivoji oiladan boshlanadi. Oiladagi munosabatlar, qadriyatlar avlodlarimizga meros bo‘lib qoladi. Insonlar orasini isloh qiladigan so‘z ta’siri aslida quroldan-da kuchlidir. Hazrat Navoiy ichki nizolarni so‘z orqali bartaraf qila olgan. U bejiz “Temur tig‘i yetmagan joyni, / Qalam bilan oldi Alisher”, (Oripov, <https://uza.uz/posts/34648>) deya e’tirof qilinmagan.

So‘zdan to‘g‘ri va unumli foydalanishda ham biz o‘z tariximizga nazar solishimiz zarur bo‘ladi. “Millatning ming yilliklarini his etish uchun uning tilini his etish kerak. Ona tilimiz o‘z ko‘lamida juda buyuk tarixlarni mujassam qilgan” (Shukur, 2018, 324-bet).

Darhaqiqat, olis o‘tmishda yashagan buyuk ajdodlarimiz tarixi bizga so‘z vositasida yetib kelgan. “Devoni lug‘otit turk”ni varaqlayotib, o‘zingiz ko‘p ishlatadigan, ko‘nglingizga yaqin qadrdon so‘zlarga duch kelasiz. Bu qadrdon so‘zlar sizga ming yil nariroqdan bobolar nigohi bilan qarab turganini his etasiz (Shukur, 2018, 325-bet).

Ko‘rinadiki, so‘z insonga kerakli ma’lumotlarga ega bo‘lishni, bilishni, anglash va his qilishni ta’lim beradi. Inson so‘z vositasida o‘z tafakkurini boyitib, takomillashtirib boradi. Insonning chinakam islohi – ruhiy tarbiyasi ham so‘z orqali amalga oshiriladi. “Demak, Ona Til tuyg‘usi xuddi vatan tuyg‘usi kabi odamning ruhida yaralgan bo‘ladi. Odamning dunyoqarashi, tuyg‘ulari, tafakkuri, olamga va odamga munosabati, shubhasiz, o‘z Ona Tilining holati bilan bog‘liq bo‘ladi” (Shukur, 2018, 327-bet).

Borliq aks-sado kabidir. Bu olam aniq bir tartib asosiga qurilgan. Hech bir yaxshilik izsiz ketmaydi. Biz hozir yaxshilik urug‘larni eksak, ajdodlarimiz foydalangan turkiy so‘zlarimizdan ular kabi unumli foydalana olsak, o‘zligimizga qaytsak, oilalarimiz mustahkamlanib, qadriyatlarimiz tiklanib, yana avlodlarimizdan navoiylar, boburlar, buxoriylar, nodirabegim, uvaysiylar yetishib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov, Erkin. (2024) *So‘z latofati*. – T.: O‘zbekiston NMIU.
2. Komilova, Gavhar. (2009) *Hamma narsa bolam uchun* – T.: Yuris-mediya markazi.
3. Shukur, Eshqobil. (2018) *Bobo So‘z izidan*. – T.: Mashhur-press.
4. Oripov, Abdulla. (2018) <https://uza.uz/posts/34648>
5. Qayumov, Aziz. (1977) «*Hayratul-abror*» talqini. – T.: Adabiyot va san’at.
6. Qahhorova, Kibriyo. (1987) *Chorak asr hamnafas*. – T.: Yosh gvardiya.

RASMIY OG‘ZAKI MULOQOTDA INTERVYU JANRI

Islomova Mavluda Botir qizi

Oriental universiteti, turk filologiyasi mutaxassisligi 3-bosqich talabasi

Ilmiy raxbar Annazarova Tamilla Dilshod qizi

Oriental universiteti o‘qituvchisi,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqola rasmiy og‘zaki muloqotning tarixiy rivojlanishi, uning turli sohalaridagi ahamiyati va zamonaviy kommunikatsiya jarayonlarining xususiyatlarini tahlil qiladi. Maqolada antik davrlardan boshlab XXI asrgacha bo‘lgan davrlarning muloqot haqidagi falsafiy qarashlaridan tortib, zamonaviy texnologiyalar va masofaviy muloqot usullari o‘rganilgan. Rasmiy og‘zaki muloqotning rivojlanishida shaxslararo va ommaviy kommunikatsiyaning turli janrlari, jumladan intervyu, muzokaralar, rasmiy ishbilarmonlik muloqotlari va boshqa kommunikativ shakllarning ahamiyati o‘rganilgan. Shuningdek rasmiy muloqotdagi lingvistik va pragmatik yondashuvlarning rivojlanishi, shu jumladan yangi texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning rasmiy muloqotga ta'siri ham muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: rasmiy diskurs, rasmiy og‘zaki muloqot, intervyu.

Abstract. This article analyzes the historical development of official oral communication, its significance in various fields, and the characteristics of modern communication processes. It examines philosophical perspectives on communication from ancient times to the 21st century and explores the impact of modern technologies and remote communication methods. The study highlights the importance of various genres of interpersonal and mass communication—such as interviews, negotiations, and formal business communication—in the evolution of official discourse. Furthermore, the article discusses the development of linguistic and pragmatic approaches in official communication, including the influence of new technologies and social networks.

Keywords. *official discourse, official oral communication, interview*

Rasmiy og‘zaki muloqot – hayotning turli sohalari jumladan, ta’lim, madaniyat san’at, tadbirkorlik, mehnat, ommaviy axborot vositalari kabi sohalarda qo‘llaniluvchi og‘zaki muloqot turidir. Rasmiy og‘zaki muloqot ijtimoiy, madaniy va psixologik omillarga bog‘liq ravishda shakllanib, tarixiy rivojlanish bosqichlarida turli tadqiqotlarda o‘rganilgan. Og‘zaki muloqotning rasmiylashuvi, uning sohalardagi ahamiyati, qanday qilib mazmun va tarkib jihatdan tahlil qilinishi masalalari ilmiy izlanishlarning asosiy obyekti hisoblanadi.

Rasmiy og‘zaki muloqotning o‘rganilishini tarixiy jihatdan quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

1. *Antik davrlar (G‘arbiy falsafiy va lingvistik izlanishlar):*

Antik Yunoniston va Rim faylasuflarining nutq va muloqot haqidagi qarashlari rasmiy og‘zaki muloqot masalalariga ilk ilmiy yondashuvdir. Aristotel, Platon tomonidan muloqot, nutq va kommunikatsiyaning nazariy jihatlari o‘rganilgan. Aristotelning “Ritorika” asari, muloqotning nutqqa oid tamoyillarni aniqlab, davlat va jamiyatdagi kommunikativ jarayonlarni tushunishda ilmiy asos yaratgan bo‘lib, ilmiy yondashuvning asosiy manbai sifatida tarixiy ahamiyat kasb etadi. Aristotel “Ritorika” asarida nutqning jamiyatdagi o‘rni, og‘zaki muloqotning tuzilishi va nutqni samarali shakllantirish tamoyillarini batafsil tahlil qilgan. Unga ko‘ra, kommunikatsiyaning muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun uchta asosiy omilni — *ethos* (notiqning ishonchliligi), *pathos* (tinglovchilarni ta’sirlantirish), va *logos* (mantiqiy asoslar)larni e’tiborga olish zarur. Ushbu tamoyillar nafaqat ritorikada, balki jamiyatdagi muloqot jarayonlarida ham muvaffaqiyatli kommunikatsiyaning asosiy mezonlari sifatida qoraladi. Aristotelning bu nazariyalari davlat idoralari, sud-huquq tizimi va ijtimoiy munosabatlarda og‘zaki muloqotning ilmiy asoslarini yaratgan. Faylasufning fikriga ko‘ra, muloqot - bu nafaqat so‘zlar va og‘zaki bayonotlar, balki madaniy, ijtimoiy va axloqiy jihatlardan kelib chiqqan murakkab jarayondir. Bu

jarayonlarda nutqning tuzilishi, fikrning mantiqiy ifodalanishi va tinglovchilar bilan emotsional aloqa o'rnatish masalalari katta ahamiyat kasb etadi.

Platon muloqotning falsafiy tushunchalarini ishlab chiqqan va uning ta'limotlari muloqot masalalarida asosiy nazariy yondashuvlarni yaratishga yordam bergan. Platon muloqotni nafaqat fikr almashinuvi, balki haqiqatni izlash, bilishni o'rganish va ijtimoiy adolatni ta'minlash vositasi sifatida talqin qilgan. Uning nazariyalariga ko'ra, yaxshi muloqot uchun tinglovchilarga haqiqatni yetkazish va so'zlarning o'rni katta ahamiyat kasb etadi.

2. *O'rta asrlar va Sharq falsafasi:*

Sharq faylasuflari va tilshunoslaridan Averroes (Ibn Rushd) va Avitsenna (Ibn Sino) larning og'zaki muloqot va nutq haqida fikrlari rasmiy muloqotning psixologik va falsafiy jihatlarini o'rganishga turtki berdi. Bu davrda muloqot masalalarida lingvistik, psixologik va sotsial yondashuvlar shakllandi. "Kitob al-Shifa" asarida Ibn Sino nutq va tilning inson tushunchalari, fikrlash jarayonlari va bilishdagi o'rni haqida tahlil qiladi.

3. *Renessans davri va klassik tillar:*

Renessans davrida madaniy va ilmiy yo'nalishlarda rasmiy og'zaki muloqotning o'rganilishi avj oldi. Yevropa tilshunoslari va tarixchilari, jumladan Richard Lanhamning ishlarida rasmiy nutq va muloqot masalalari, uning siyosiy, ijtimoiy va akademik masalalarda qanday rol o'ynashi o'rganildi.

4. *XIX asr va zamonaviy bosqichlar:*

XIX asrda psixologiya va lingvistikaning jadal rivojlanishi bilan birga rasmiy og'zaki muloqotning psixologik aspektlarini o'rganish boshlandi. Og'zaki muloqot psixolingvistik, sotsiolingvistik va lingvistik tahlil orqali chuqurlashdi. XIX asrda psixologiya va lingvistika bilan bog'liq tahlillarga quyidagi klassik ilmiy ishlar kiritiladi: 1- William James. *The Principles of Psychology*. (1890) - psixologiyaning lingvistik va muloqot masalalari bilan chambarchas aloqasi hususida; 2- Ferdinand de Saussure. *Course in General Linguistics*. (1916) -

tilshunoslikning sotsiolingvistik va psixolingvistik yondashuvlari haqida; 3- John B. Watson. *Behaviorism*. (1924) - nutq va muloqot masalalarida psixologik aspektlarni o'rganishdagi yondashuvlar.

5. *XXI asr - zamonaviy tendensiyalar:*

Bugungi kunda rasmiy og'zaki muloqot nafaqat davlatlararo va huquqiy muloqotlarda, balki korporativ, biznes va jamoatchilik, ommaviy axborot vositalarida ham muhim rol o'ynaydi.

Texnologiyalar va masofaviy muloqot usullarining paydo bo'lishi bilan rasmiy og'zaki muloqot o'rganilishi yanada murakkablashdi va innovatsiyalar bilan boyidi.

Qisqacha ularni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin deb:

- *(muloqot/axborot ham uzatiladi ham qabul qilinadi) Video-konferentsiyalar:* Zoom, Google Meet, Microsoft Teams kabi platformalarda uzoq masofadan muloqot qilish.
- *(axborot uzatiladi) Ijtimoiy tarmoqlar orqali og'zaki muloqot:* Facebook, Instagram, TikTok, Twitter kabi tarmoqlar orqali tezkor muloqotlar.
- *(axborot uzatiladi) Podcastlar va audiomuloqot:* Og'zaki ifodalarning eshitish asosida tarqalishi.

Bulardan farqli ravishda rasmiy og'zaki muloqotning ommaviy axborot vositlarida o'z aksini topuvchi “intervyu” turining tarixiy shakllanish bosqichlari hususida mulohaza yuritamiz.

T.V. Yartseva muharrirligi ostida chop etilgan lingvistik-ensiklopedik lug'atga ko'ra *intervyu* — bu og'zaki yoki yozma nutq turi bo'lib, unda bir tomon (intervyu oluvchi) savollar beradi, ikkinchi tomon (intervyu beruvchi) esa ularga javob beradi. Intervyu ham tasodifiy (spontan), ham oldindan rejalashtirilgan bo'lishi mumkin va jurnalistika, ilmiy tadqiqotlar, sotsiologik so'rovlar va boshqa sohalarda qo'llaniladi. Lingvistik nuqtai nazardan intervyu kommunikativ hodisa

sifatida qaraladi, u turli madaniyat va tillarga xos nutq odoblari elementlarini o'z ichiga oladi. Shunga ko'ra intervyuning quyidagi xususiyatlarini ajratish mumkin:

1-ma'lumot olish uchun savollardan foydalanish;

2-rol aniqlik tuzilmaga ega ekanligi: intervyu oluvchi suhbatni boshqaradi, savollar beradi, intervyu beruvchi esa ma'lumot taqdim etadi, javob beradi;

3-kontekstga bog'liqlik: intervyuning shakli va mazmuni uning maqsadi, auditoriyasi va mavzusiga bog'liq.

Rasmiy og'zaki muloqot insoniyat jamiyatidagi ijtimoiy, madaniy, siyosiy va ilmiy jarayonlarda muhim ahamiyatga ega bo'lgan kommunikatsiya shaklidir. Uning shakllanishi qadimdan boshlangan bo'lib, tarix davomida turli davr faylasuflari va olimlari tomonidan chuqur o'rganib borilgan.

Rasmiy og'zaki muloqotning zamonaviy ko'rinishlaridan biri — intervyu bo'lib, u axborot olish va uni ommaga yetkazishda keng qo'llaniladi. Intervyu tuzilmasi, roli va kontekstga bog'liqligi uni alohida lingvistik-kommunikativ hodisa sifatida ajratib turadi.

Umuman olganda, rasmiy og'zaki muloqot tarixiy taraqqiyot, ilmiy izlanishlar va kommunikatsion texnologiyalarning o'zaro ta'siri orqali shakllanib, bugungi kunda jamiyat hayotining deyarli barcha sohalarida muhim o'rin tutmoqda. Shu nuqtai nazardan intervyu ishtirokchilarining muloqoti, verbal va noverbal munosabatining pragmatik xususiyatlarini tadqiq qilish tilshunoslikning diqqatga sazovor yo'nalishlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aristotel. Rhetoric. Tarjimon: John H. Freese. 1909. Harvard University Press. URL: <http://classics.mit.edu> (Book I, Chapter 2, 1356a–1357b).
2. Platon. Gorgiyas. Tarjimasi: W.R.M. Lamb (1924). Loeb Classical Library, Harvard University Press. ISBN: [Loeb Classical Library 123]. 454e-bet.
3. Ibn Sino. Kitob al-Shifa (The Book of Healing). G. Nasr, O. Leaman. 2005. Princeton University Press.

4. Lanham, Richard. The Renaissance and the Philosophy of Language. Princeton University Press, 1982. ISBN: 0691006012.
5. Saussure, Ferdinand de. Course in General Linguistics. Translated by Wade Baskin. Columbia University Press, 1966. ISBN: 0231061496.
6. Ярцева, Т. В. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. Т. В. Ярцевой. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Советская энциклопедия, 1990. — 685 с.
7. Алексеева О.А. Лексико-грамматические особенности прямой и косвенной речи в турецких новостных материалах // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. — 2020. — Т. 162, кн. 5. — С. 9–25. — doi: 10.26907/2541-7738.2020.5.9-25.
8. Мансурова О. Ю. Сленг современного турецкого языка // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. — 2012. — № 4. — С. 78–85.

O‘ZBEK VA TURK PAREMIOLOGIYASIDA AYOL OBRAZINING LINGVISTIK VA MADANIY TASVIRI

Uzoqova Yulduz Dilshodbek qizi

Andijon davlat universiteti

Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili

yo‘nalishi 3-kurs

yulduzuzoqova6609@gmail.com

Ilmiy rahbar: Tursunova Odinaxon Azimjanovna

Filologiya fanlar nomzodi, dotsent (PHD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek va turk tillaridagi ayollar obrazini ifodalovchi maqollar lingvistik va madaniy nuqtayi nazardan qiyosiy tahlil etilgan. Bu orqali Ikki xalq madaniyatidagi, qarashlaridagi o‘xshash va farqli jihatlar ochib berilgan.

Abstract: In this article, the proverbs expressing the image of women in the Uzbek and Turkish languages are comparatively analyzed from the linguistic and cultural point of view. Through this, the similarities and differences in the culture and views of the two peoples have been revealed.

Kalit so‘zlar: paremiologik birliklar, struktura, stereotiplar, madaniyat, konsept, yondashuv.

Har bir xalqning madaniyati, hayot tajribasi, dunyoqarashi unig maqollarida o‘z aksini topadi. “Xalq og‘zaki ijodi namunasi sifatida tadqiq qilinuvchi maqollarning insonlarga saboq berish, insonni to‘g‘ri yo‘lga boshlash, kelajak bilan bog‘liq ehtimoliy masalalarni ifodalash kabi xususiyatlari va vazifalari bor. Shuning uchun maqollar didaktik xususiyat tashiydi. Boshqa xalq og‘zaki ijodi janrlari (masalan, she‘riyat, ertak, tez aytish) da bo‘lganidek, bo‘yoqdorlik, ko‘p ma‘nolilik, so‘z o‘yini tarzida beriluvchi ifoda va uslublardan uzoq turiladi.” (2: 118)

Xalq maqollari milliy tafakkur mahsuli sifatida lingvokulturologik birliklar sirasiga kiradi. Ular nafaqat axloqiy qadriyatlar, balki milliy dunyoqarash, mentalitet, gender rollari va ijtimoiy stereotiplar aks etgan yirik nutqiy birliklardir. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, maqollarni paremiologik tadqiq etish – til va madaniyat uyg'unligini ochib beruvchi asosiy kalitlardan biridir. O'zbek va turk tillaridagi maqollarda ayol obrazining o'rganilishi ikki xalq madaniy ongida ayol konseptiga nisbatan shakllangan tarixiy-sotsiologik qarashlar haqida muhim ma'lumot beradi.

O'zbek va turk maqollari orasida ayollar, ularning oiladagi o'rni, donolik, go'zallik, sabr timsoli ekanliklarini aks ettiruvchi maqollar salmoqlidir. Ikkala tildagi maqollarning asosiy o'xshashligi - ayolning oiladagi o'rni va onalik maqomini ulug'lashdir.

Ona duosi - farzandga qanot.

Annenin duasi, cennetin anahtaridir.

O'zbek va turk jamiyatida ayolning nazokati, hurmati va uning muqaddasligi doimo ta'kidlangan. Ayollar qanchalik qadrlansa, erkaklar shu qadar hurmatga sazovor bo'ladilar. Jamiyat va millatning asosi bu – oila, oilaning asosi, tayanchi esa onadir. Oila mustahkamligida ayolning roli ahamiyatli ekanligi, shu boisdan jamiyatda ayolning qadrlanishi ko'plab maqollarda aks etadi:

Ayol – uyning chirog'i. Hanım evin ışığıdır;

Er-xotin –qo'shho'kiz. Karı-koca çift kanattır;

Xotin erning vaziridir. Hanım kocanın veziridir;

Ayollar bilan bog'liq o'zbek xalq maqollarida salbiy jihatlar quyidagi so'zlar orqali keltiriladi: xunuk, yolg'onchi, g'iybatchi, yomon, jafo va hakoza. Masalan:

It vafo – xotin jafo;

Elakka chiqqan xotinning ellik og'iz gapi bor;

Xotinning yomoni – umrning egovi.

Turk maqollarida esa har xil hayvon, jonzotlar nomlari keltirishi mumkin: kuş, tavuk, aslan va shu kabi. Masalan:

"Kadınla tavuk bağlanmaz" (Ayol bilan tovuq bog'lanmaydi)

"Yuvayı dışı kuş yapar" (Uyani urg'ochi qush quradi)

Ayollarning erkin bo'lishni yoqtirishlarini va ularni ko'p hollarda tushkunlikka tushirmaslik kerakligini anglatuvchi "Kadınla tavuk bağlanmaz" misolida aynan "tavuk (tovuq) ayolga tenglashtirilgan. Tovuq itoatkor va ahmoq hisoblangan hayvondir. Ya'ni bu o'rinda ayollar maqolda tasvirlangandek kuchsiz lekin insonlarga foyda keltiradigan tovuqqa o'xshatilgan. Lekin turk xalq maqollarida ayollarga nisbatan "aslan" (sher) sifati berilgan o'rinlarni ham ko'rishimiz mumkin:

"Dışı aslan yuvayı bekler" (Urg'ochi sher uyni himoya qiladi). Sher leksemi jasorat, kuch-quvvat ma'nolarini ifodalashga yordam beradi. Masalan biror insonni "aslan gibi" (sherdek) deb tasvirlansa, bu uning jasur, qo'rqmas ekanligi ma'nosini bildiradi. Bu so'zning ayollarga nisbatan ham qo'llanganligi ularning ham mard, kuchli ekanligidan dalolat beradi.

O'zbek va turk maqollarida ayol timsoli ko'pincha dualistik xarakterga ega: bir tomonda ayol – mehr, sabr, donolik, go'zallik timsoli bo'lsa, boshqa tomondan – g'iybatchi, yolg'onchi, xavf manbayi sifatida tasvirlanadi. Ba'zi turk maqollarida ayolning shayton, dushman, bevafo, ishonchsiz kabi salbiy sifatlar bilan tasvirlangan holatlarini ham ko'rishimiz mumkin:

"Kadın şeytan'a pabuç diker" (Ayol shaytonga poyabzal tikadi)

"Kadın sofusu şeytan'ın maskarası" (Solih ayol shaytonning kulgisidir)

"Kadını sırdaş eden esrara tellal aramaz" (Ayolni sirdosh etgan inson jarchi qidirmaydi)

Shayton Allohga, insonga, ruhga, yaxshilikka qarshi turadigan va bularning barchasiga dushman bo'lgan maxluqotdir. U ruhiy va jismoniy barcha salbiy sifat va xatti-harakatlarning, yomonliklarning manbayi, ramzidir. Ayollar haqidagi

maqollarda feministlar aytganidek, patriarxal madaniyatning ta'sirini ham uchratish mumkin. Ontologik jihatdan shaytonga o'xshatilgan ayolning jamiyatda va umuman o'zi mansub bo'lgan ijtimoiy guruhlarda yetarlicha hurmat-ehtiromga ega bo'lishini, tilda, badiiy asarlar, maqollar kabi tilning muhim elementlarida ijobiy tilga olinishini kutish qiyin. Umuman, gender tilshunosligi nuqtayi nazaridan qaraganda, maqollarda ayollarga nisbatan qo'llanilgan epitelar, metaforalar va stereotiplar jamiyatda mavjud bo'lgan patriarxal qarashlarning til tizimida mustahkam o'rnatilganligini anglatadi.

Ayollar bilan bog'liq o'zbek xalq maqollarida ijobiy jihat, hislatlar quyidagi so'zlar orqali keltiriladi: aqlli, samimiy, yaxshi, mehnatkash va hokazo. Masalan:

Yaxshi xotin -uy bo'stoni

Yomon xotin - zimistoni;

Yaxshi xotin - yonmas libos. Mazkur maqolda ayol obraziga bo'lgan munosabat chuqur semantik kontrastlarda namoyon bo'ladi. "Yaxshi", "yomon", "bo'ston", "zimiston" — oppozitsion struktura yetkazilmoqchi bo'lgan fikrni yanada oson va tushunarli ilg'ab olinishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Turk maqollarida esa ijobiy xususiyat, ma'nolarni ta'minlovchi so'zlar quyidagilar: g'uzel, deniz, iyi, nazik, dilber va hokazo. Masalan:

"Kadın kalbi deniz gibidir" (Ayol qalbi dengiz kabidir)

"Kenarın dilberi nazik olsa da nazenin olmazsa " (*Chekkadagi go'zal mehribon bo'lsa ham muloyim bo'lolmaydi*) Yuqoridagi birinchi maqol ayolning hissiy boyligi, murakkabligini aks ettiradi va dengizlarning ko'pincha bo'ronli, chuqur bo'lishi bilan qiyoslanadi. Har ikkala element o'rtasidagi o'xshashlik odamlarning hissiy dunyosini o'rganish va tushunishga arziydi. Keyingi keltirilgan maqolda esa ma'rifatli, ziyoli muhitda o'smagan, o'qimagan qizlar harakat qilsa ham odobning barcha nozik tomonlarini ko'rsata olmaydi degan mazmun anglashiladi. "Dilber" so'zi go'zallikka, "kenar" so'zi quyi tabaqadagi odamlarga ishora qiladi.

Shuningdek, o'zbek xalqida onalik baxti farzand dunyoga keltirishi orqali erishadigan rol sifatida qaraladi. Ba'zi maqollarda ayol farzand dunyoga keltirishi orqali e'tiborga sazovor shaxsiyatga aylanishi bayon qilinsa, ayrimlarida befarzand ayolning qadrlanmasligi o'z ifodasini topgan:

Bolali uy - bozor, bolasiz uy - mozor;

Bolali uy -xandon, bolasiz uy - zindon;

Tug'mas ayol - mevsim daraxt.

Xuddi shunday qarashlarni turk xalq maqollarida ham ko'rishimiz mumkin:

"Çocuksuz Kadın- çorak tarla" (Farzandsiz ayol -ununsiz yer)

"Oğlu olmayan avrattan eski hasır yeğdir" (O'g'li yo'q xotindan eski bo'yra yaxshi)

Ko'rinib turganidek, ikki xalq madaniyatida ham befarzand ayolga nisbatan salbiy qarashlar mavjudligini ularning unumsiz yerga (çorak tarla), eski bo'yraga (eski hasır), mevasiz daraxtga o'xshatilishdan ham bilish mumkin. Farzandli ayollarning har qachon ulug'lanishi holatlari ham ko'plab maqollarda o'z aksini topgan.

Xulosa qilib aytganda, ikki xalq maqollarida ham ularning madaniyati, urf-odatlar bilan bir qatorda ayollar bilan bog'liq tasavvur, qarashlari ham aks etadi. O'zbek xalqi ham, turk xalqi ham ayolni oilaviy hayotning markazi, dono, sabirli inson sifatida ko'radi. O'zbek va turk maqollarida ayol obrazining baholanishi ko'plab jihatlardan o'xshash bo'lsa-da, ifoda shakllari va poetik yondashuvda farq mavjud. O'zbek maqollari sintaktik jihatdan ixcham, ta'sirchan, didaktik yo'naltirilgan bo'lsa, turk maqollari poetik obrazlar, hissiy tasvirlar va emotsional dominantaga ega. Bu farqlar ikki xalq til tafakkuri va madaniyatidagi estetik yondashuvlarni ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.
2. Boratav, Pertev Naili (1988), *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul: Gerçek Yay.
3. Çobanoğlu, Özkul. *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: AKM, 200.
4. Kurbanova M, Yo‘ldashev M. *Matn tilshunosligi*.-Toshkent:Universitet. 2014.
5. Madaliyev O, Sobitova T. *Xalq og‘zaki poetik ijodi*.-Toshkent:ShARQ NASHRIYOT-MATBAA AKSIYADORLIK KOMPANIYASI BOSH TAHRIRIYATI. 2010
6. Mirzayev T, Musoqulov A, Sarimsoqov B. *O‘zbek xalq maqollari*.-Toshkent:SHARQ NASHRIYOT-MATBAA AKSIYADORLIK KOMPANIYASI BOSH TAHRIRIYATI. 2005

DIAXRON YASALMALARNING STRUKTUR TAHLILI

Abdug‘afforova Zuhra Azamat qizi
Alisher Navoiy nomidagi TDO‘TAU
O‘zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: f.f.d Iqbol O‘rozova

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tili tarixining leksikologiya sohasiga doir kuzatishlar o‘z aksini topgan. Bilamizki, til taraqqiyoti natijasida ayrim leksemalar tarkibida tublashish, semantikasida esa yaxlitlanish, ma’no kengayishi, ma’no torayishi yoki ma’no siljishi kabi hodisalar uchraydi. Quyida tilning ma’lum bosqichida yasalgan tub leksemalar tahlil qilinib, asos va yasalma tarkibidagi o‘zgarishlar tahlilga tortilgan, xulosalar bayon qilingan.

Kalit so‘zlar : So‘z yasalishi, leksema, asos, qo‘shimcha, sinxron aspekt, diaxron aspekt, etimologiya.

Abstract. This article discusses the field of word formation in linguistics and some controversial scientific views on this process. Also, several words are studied within the framework of historical word formation (diachronic aspect) and it is shown that in a certain period of the language, artificial words are now recognized as root words.

Keyword: Word formation, synchrone aspect, etymology.

So‘z yasalishi (derivatsiya) tilshunoslikning mustaqil sohalaridan biri bo‘lib, yangi so‘z yasalishi, so‘z yasalish usullari, tarixiy (diaxron) va zamonaviy (sinxron) so‘z yasalishi, yasama so‘z bilan bevosita va bilvosita uzviylik kasb etadigan, nisbatan kam o‘rganilgan til hodisalari – ixtisoslashish, soddalashish, leksemalashish, yaxlitlanish, atamalashish hodisalari kabi masalalar bilan shug‘ullanadi. So‘z yasalishi sohasida muammoli holatlar, munozarali masalalar, farqli nazariy qarashlar hanuz uchrab turibdi. Masalan, so‘z yasalishi tiplariga

e'tibor qaratsak, bu borada ham tugal bir yechimga kelinmagan. Tilshunos Q.Sapayev tasnifi:

1. Fonetik usul bilan yasaliş (*bo' r – bo' z; yangi* (ot), *yangi* (sifat).
2. Semantik usul bilan yasaliş (*yupqa* (qalin emas) – sifat, *yupqa* (taom nomi) – ot
3. Affiksatsiya (*ish + chi = ishchi*)
4. Kompozitsiya (*mehmondo' st, shifobaxsh* va b).

A.Hojiyev “O'zbek tilida so'z yasaliş tizimi” nomli tadqiqot ishida o'zbek tilida mavjud so'z yasaliş usullarining ayrimlariga e'tiroz bildirib, o'z ilmiy nazariyalarini bayon etadi. Manbalarda fonetik o'zgarish natijasida so'z hosil bo'lishi yoki urg'u o'rnini o'zgartirish orqali yangi so'z hosil bo'lishi fonetik usul sifatida ko'rsatiladi. A.Hojiyev haqli ravishda ta'kidlagani va izohlab berganidek, “yasalişning “fonetik usul”deb nomlangan shakli yasaliş usuli sifatida mavjud emas. Birinchidan, bunday so'zlar tilda juda kam, ikkinchidan bunda yasaliş hodisasi ham, so'z yasaliş usuli ham yo'q” (Hojiyev: 2009,). Ta'kidlanganidek, bu kabi so'zlar hosil bo'lishida ma'lum bir sistema ko'rinmaydi, shuningdek, bu kabi so'zlar soni ko'p emas. Bizningcha, mazkur holatlar so'z yasalişining “fonetik usul”ini so'z yasalişining muayyan bir tipi sifatida tan oliniş asosiga mantiqiy jihatdan ma'lum ma'noda soya soladi.

A.Hojiyev so'z yasalişining semantik (leksik-semantik) hamda morfologik-sintaktik usulini ham inkor etadi. “So'z yasalişining leksik-semantik, morfologik-sintaktik usullari deb ta'riflanayotgan “usul”larida ham so'zning biror sabab tufayli yuzaga kelish hodisasi bor, lekin so'z yasaliş hodisasi yo'q”. A.Hojiyev ertaga, birdan so'zlarini misol keltirib, bu so'zlar kelishik shaklidagi otning ma'no o'zgarishi natijasida yuzaga kelgan va bularda ham so'z yasaliş usuli mavjud emasligini ta'kidlaydi. Yupqa (ovqat nomi) – yupqa(qalin emas), ko'k (rang)-ko'k (osmon) kabi so'zlarni ushbu usul bilan yasalgan so'zlar misol sifatida keltiriladi (Sapayev). Bizning fikrimizcha, semantik (leksik-semantik),

morfologik-sintaktik so‘z yasash usullari orqali yangi tushuncha anglatiladigan so‘zlar vujudga keladi. Ularning yasama so‘z ekanligi avvalgi ma’nolarini rad etishida ham ko‘rinadi. Masalan, gap II (do‘st, tengqur, hamkasb, ulfatlar o‘rtasida navbati bilan o‘tkaziladigan ziyofat) asl ma’nosidan uzilib, yangicha ma’no kasb etgan mustaqil bir leksemaga aylangan. Misol: *Bola edim. Rahmatli otam gap yer edi* (Abdulla Qahhor, “Dahshat” hikoyasi). Mazkur usullar bilan so‘z yasash faol kechmasa ham yangi ma’noli so‘z hosil bo‘la oladi, ammo tez, oson emas, balki uzoqroq vaqt talab etiladi.

So‘z yasashini o‘rganishda yana bir jihat, ya’ni diaxron va sinxron aspektlarga tayanish maqsadga muvofiq. Chunki til taraqqiyoti natijasida turli davrlarda yasama bo‘lgan so‘z hozirgi til yasash nuqtayi nazaridan yasama hisoblanmasligi mumkin. Quyida tarixan yasama bo‘lgan, lekin hozirgi tilshunoslikning so‘z yasash doirasida yasama emas, tub so‘z sifatida qaraladigan so‘zlar tahlil qilinadi.

Aka leksemasi O‘zbek tilining izohli lug‘atida “..” izohlangan. O‘zbek tilining etimologik lug‘atida “oldin tug‘ilgan o‘g‘il farzand” shaklida tavsif berilgan. Bu ot qadimgi turkiy tildagi “*yoshi katta bo‘l=*” ma’nosini anglatgan *aq=* fe’liga *-a* qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasalgan; o‘zbek tilida *q* undoshi *k* undoshiga, orqa qator qalin *a* unlisi old qator ingichka *ä* unlisiga almashgan: $aq+a=aqa>\ddot{a}k\ddot{a}$. *Aq=* fe’lining iste’moldan chiqishi ushbu yasalmaning tublashishiga sabab bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Hozirgi kunda bu so‘z tub so‘zdir.

Anqay leksemasi “ma’lum muddat og‘zi ochilib to‘xtab tur” (OTEL, I,) ma’nosini ifodalaydi. Bu fe’l asli qadimgi turkiy tildagi “og‘izning ochilish holati” ma’nosini ifodalovchi *an=* so‘zining *anq* shaklidan *-(a)y* qo‘shimchasi bilan yasalgan; o‘zbek tilida *a* unilari orqa qator qalin unlisi old qator ingichka *ä* unlisiga almashgan: $anq+ay=anqay->\ddot{a}nq\ddot{a}y$

Bayram leksemasi ma’no tomoni “tantana, shodlik bilan o‘tkaziladigan kun” semalaridan iborat. Bu ot qadimgi turkiy tildagi “yoyil”, “yayra” ma’nosini

anglatgan *baz*= fe'lining *bay* shakliga -(i)r orttirma qo'shimchasini va kuchaytirish ma'nosini ifodalovchi -a qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan shaklidan -m qo'shimchasi bilan yasalgan; keyinchalik ikkinchi bo'g'indagi tor unli talaffuz qilinmay qo'ygan; o'zbek tilida a unlilari ä unlilariga almashgan: {[*baz*->*bay*-)+*yr*=*bayyr*-]+*a*=*bayyra*-

}+*m*=*bayyram*>*bayram*>*bäyräm*. Mahmud Qoshg'ariy bu so'zning asli *bazram* tarzida talaffuz qilinishini, og'izlar z undoshini y undoshiga almashtirib, *bayram* deb talaffuz qilishini maxsus ta'kidlagan.

Baz= fe'lidan yasalgan yana bir so'z Bayroq leksemasi bo'lib, “ma'lum rangda tayyorlanib, maxsus ramziy belgilar tushirilgan mato” ma'nosini ifodalaydi. Bu ot qadimgi turkiy tildagi “yoyil” ma'nosini anglatgan *baz*= fe'lining *bay*= shakliga -(i)r orttirma qo'shimchasini va kuchaytirish ma'nosini ifodalovchi -a qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan shaklidan -q qo'shimchasi bilan yasalgan; keyinchalik ikkinchi bo'g'indagi tor unli talaffuz qilinmay qo'ygan; o'zbek tilida birinchi a unlisi ä unlisiga, q undoshi oldidagi a unlisi â unlisiga almashgan: {[(-*baz*>*bay*-)+*yr*=*bayyr*-]+*a*=*bayyra*-}+*q*=*bayyraq*>*bayraq*>*bäyrâq*.

Burun- “hid bilish a'zosi” [OTEL]. Bu ot qadimgi turkiy tildagi “hidla=” ma'nosini anglatgan “bur=” fe'lidan -u(n) qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan: *bur*+*un*=*burun*. Hozirgi kunda *burun* leksemasi tub so'z sifatida qabul qilinadi. Bu so'zning tublashishini asosning eskirishi bilan izohlash mumkin.

Go'zal “xushro'y, husndor”. Bu sifat asli qadimgi turkiy tildagi “nazar sol=” ma'nosini anglatgan *kös*= fe'l asosiga -ä(l) qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan; keyinchalik so'z boshidagi k undoshi g undoshiga, unlilar oralig'idagi s undoshi z undoshiga almashgan; o'zbek tilida ö unlisining yumshoqlik belgisi yo'qolgan: *kös*-+*al*=*kösäl*>*gösäl*>*gözäl*>*gozäl*. Hozirda esa tub so'zdir.

Yelkan leksemasi “kemada shamol kelib urilishi uchun xizmat qiladigan katta chodir” ma'nosini ifodalab, ushbu so'zning negizi ham yasama so'z bo'lgan. Ya'ni “shamol” ma'nosini anglatuvchi *yel* otidan -ka qo'shimchasini qo'shish

orqali yasalgan fe'lga (yelka=) -n qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilingan: (yel+ka=yelka-)+n=yelkan.

Ketmon “maxsus tuzilishli yer chopish quroli” (O‘TEL) ma’nolarini anglatadi. Bu ot qadimgi turkiy tildagi *kir*= > *ker*= fe’lining “bir-biridan ajrat=” ma’nosini ifodalovchi -(i)t qo'shimchasi bilan hosil qilingan shakliga -män qo'shimchasini qo'shib yasalgan, keyinchalik qator kelgan uch undoshdan (rtm) birinchisi talaffuz etilmay qo'ygan; o'zbek tilida ä unlisi ā unlisiga almashgan: (kir->ker->)+it=kerit->kert-+män =kertmän>ketmän=ketmän. Hozirda esa tubdir.

Telba “aqlidan ozgan, jinni”. Qadimgi turkiy tilda shunday ma’noni anglatgan bu sifat asli “aqlidan oz=” ma’nosini anglatgan “täl= fe’lidan -bä qoshimchasi bilan yasalgan. Qadimgi turkiy tilda bu sifat *tälvä* , *telbä* tarzda talaffuz qilingan; o'zbek tilida esa *tälbä* shakli birinchi bo'g'inidagi ä unlisi e unlisiga almashib yetib kelgan: täl+bä=tälbä >telbä..

O'rmon “daraxtlar bilan qoplangan keng maydon” ma’nosini anglatuvchi birlik bo'lib, bu so'z qadimgi turkiy tilda “daraxt”ma’nosini anglatgan *or* otiga -man qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilingan, asli “kop daraxt” ma’nosini anglatgan; o'zbek tilida ikkinchi bo'g'indagi a unlisi ā unlisiga almashgan: or+man=orman>ormān.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, so'z yasalishini diaxron aspektida tadqiq etadigan bo'lsak, tilimizda mavjud so'zlarning salmoqli qismi dastlab yasama bo'lgan, lekin til taraqqiyoti natijasida asos va qo'shimchalar bir-biri bilan birlashib, yasamalik belgisini yo'qotgan va tub so'zlarga aylangan leksemalar hisoblanadi. Tahlillardan ko'rish mumkinki, yasalma so'zlarning tublashishiga eng asosiy sabab yasashga asos vazifasini bajargan leksemaning tilning keying bosqichlarida til egasi nutqida iste'moldan chiqishidir

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sapayev,Q, Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009.

2. .Hojiyev, AO‘zbek tili so‘z yasaliş tizimi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2009.
3. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. I tom. – Toshkent,
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. I -VI tom. – Toshkent, 2023.

SURXONDARYO SHEVASIDA CHORVACHILIKKA OID TERMINLARNING QO‘LLANISHI

Eshboyev Abror.

Termiz davlat universiteti talabasi

abroreshboyev04@gmail.com

Ilmiy rahbar: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori Hamid Bozorov

Annotatsiya. Ushbu maqolada Surxondaryo viloyati Qiziriq va Bandixon tumanlari dialektidagi chorvachilikka oid ayrim terminlarning izohi, qo'llanish xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar. chorvachilik leksikasi, tarixiy dialektologiya, etnografik leksika, til taraqqiyoti.

Annotation: In this article, an explanation of some terms related to cattle breeding in the dialect of Kyzirik and Bandikhon districts of Surkhandarya region, and the features of their use are discussed.

Key words: livestock lexicon, historical dialectology, ethnographic lexicon, language development.

Surxon vohasi leksikonida mavjud etnografik leksemalar S.Rahimov, A.Omonturdiyev, X.Xolmo'minov kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida ma'lum darajada yoritib berildi. Garchand bu leksemalar dialektal va evfemik nuqtai nazardan tahlil qilingan bo'lsa-da, xalq hayoti, etnomadaniy jarayonlar, voha aholisi hayoti va o'tmishini o'zida aks ettirishi hamda keyingi ilmiy tadqiqotlar uchun boy manba vazifasini o'tamoqda.

Qiziriq-Bandixon shevalarining leksik boyligi umumxalq o'zbek tilining lug'at fondi alohida ajralib turadi va umumiy lug'at tarkibidagi so'zlarni tashkil qiladi. Qiziriq-Bandixon guruh shevalari leksikasida umumturkiy tillarga xos leksik qatlam asosiy o'rinni egallaydi.

O‘zbek xalq shevalariga oid etnografik-dialektal leksikaning hududiy xususiyatlarini mukammal talqin etib, ilmiy-nazariy va ilmiy-amaliy tahlil qilishga asosdir. Chunki dialektal leksika tarkibida xalq, urug‘ va qabilalarning turmush tarzi ko‘rinishlarini ifodalovchi etnografik leksikaning o‘ziga xos o‘rni, mavqei, mohiyati va shu bilan birga ijtimoiy, ta’limiy-tarbiyaviy, ma’naviy-ma’rifiy ahamiyati ham bor. Etnografik leksika kattta hajmdagi leksik birliklarni o‘zida jamlagan bo‘lib, faqat uning bir bo‘lagi – dehqonchilik va chorvachilik etnografizmlari hisoblanadi.

Surxondaryo viloyatida yashovchi xalqlarga xos asosiy moddiy va ma’naviy belgilarini madaniyatida saqlagan, uzoq davrlar mobaynida hududiy xususiyatlar kasb etgan ushbu hududdagi dehqonchilik va chorvachilikka oid etnografizmlarining leksik-semantik tabiati va lingvomadaniy xususiyatlari o‘rganilmoqda. Xususan, bu borada V.V.Radlov, Ser Ali Lapin, I.I.Yudaxin, Y.D.Polivanov, G‘ozi Olim Yunusov, Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullayev, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, B.To‘ychiboyev, B.Hasanov, S.Ibrohimov, A.Ishayev, S.Rahimov kabi bir qator olimlar ilmiy ish olib borishgan. Dialektlar xalq orasida yashab kelmoqda. Ularda o‘zligimizni, urf-odatlarimizni namoyon qiluvchi xazina yashirin.

O.T.O‘rinova va T.O‘rinovlar ham chorvachilik O‘zbekiston, umuman, O‘rta Osiyo aholisining eng qadimiy ijtimoiy xo‘jalik shakli bo‘lganidek, chorvachilik leksikasi ham o‘zbek tilining eng qadimiy taraqqiy etgan qatlami ekanligi, ya’ni ular (chorvachilik leksikasi) kishi ismlari (antroponimlar), joy nomlari (toponimlar), kosmos jismlari (astroponimlar), ilohiy tushuncha nomlari (teonimlar), urug‘ nomlari (etnonimlar) sistemasi taraqqiyotida muhim rol o‘ynaganligini, bular keng planda o‘rganilishi kerakligini uqtirganlar.

Surxondaryo viloyati aholisining asosiy mashg‘uloti chorvachilikdan iborat bo‘lgan. Chorvachilikning asosiy yo‘nalishlari qo‘y-qo‘zilardan tortib yirik shoxli qoramollargacha tashkil qilgan. Bunda qoramollar aholining asosiy iqtisodiy omil

hisoblangan. Chorvachilik rivojlangan yerlarda chorvachilikka oid so‘z va terminlar, hayvonlarning nomi, yoshi, rangiga ko‘ra juda guruhlab ifodalanganligini ko‘rishimiz mumkin.

Qoramollarning yoshiga va zotiga ko‘ra nomlanishi:

Buzov– buzoq, sakkiz oylikkacha bo‘lgan qoramol bolasi.

Tana–bir yarim yashar qoramol.

G‘unajin– ikki yashar urg‘ochi qoramol.

Qisir – qochmagan urg‘ochi sigir.

Inak– katta yoshli sog‘in sigir.

Ho‘kkiz – katta yoshli qoramolning erkagi.

Ho‘sh-ho‘sh – sigirni suvga, yemishga chaqirish.

Bo‘sh-bo‘sh – ketayotgan qoramolni to‘xtatish uchun ishlatiladi.

Jildirish – o‘tloqda bog‘lanib turgan sigirni boshqa joyga o‘tkazish.

Bo‘rdaqi – semirtirish uchun maxsus boqilayotgan mol.

Qo‘y, echki va sigirlarning yoshi va zotiga ko‘ra nomlanishi:

To‘l – qo‘y va echkilarning tug‘ish vaqti, asosan bahor oylariga tog‘ri keladi.

Qo‘zilash – qo‘ylarning tug‘ish vaqti.

Barra – yangi tug‘ilgan, 10-15 kunlikkacha bo‘lgan qo‘zi go‘шти.

Qo‘zi – 6 oylikkacha bo‘lgan qo‘yning bolasi.

Shirbaz – 1 oylikdan 2 yoki 3 oylikkacha bo‘lgan qo‘zi.

To‘xli – 6 oydan 1 yoshgacha bo‘lgan urg‘ochi qo‘zi.

Shishak – 6 oylikdan 1 yoshgacha bo‘lgan erkak qo‘zi. To‘xli bilan Shishak yosh jihatidan o‘zaro teng. Faqat jins jihatidan farq qiladi.

Sovliq – 2 yoshdan oshgan to‘l beradigan, tug‘adigan qo‘y. Bobotog‘ hududlarida har qanday sog‘iladigan qo‘yga nisbatan aytiladi.

Chori – to‘rt yoshli erkak qo‘y, qo‘chqor.

Panji – besh yoshdan oshgan qo‘chqor.

Mangngi – olti yoshgan oshgan tug‘adigan qo‘y.

Hangngi – olti yoshdan oshgan ammo to‘l bermaydigan, tug‘ishdan to‘xtagan qo‘y.

Qo‘sh-qo‘sh – qo‘y yoki echkilarni haydashda ishlatiladigan undov so‘z.

To‘bal – qora rangli, peshonasida kichkina oq qashqasi bo‘lgan qo‘y, echki, otlarga nisbatan ishlatiladi.

Chundir - tabiatan kichik quloqli qo‘y.

Ko‘rg‘o‘za - chibalang qo‘y va gisa qo‘y aralashmasi.

Kuyunki – ertachi, bahorda tug‘ilgan qo‘zilarning saratonda, kuzda juni sarg‘ayib kuygan qo‘zi.

Qiriq – juni doim tikka bo‘lib o‘sadigan qo‘y.

Qirliq – qo‘y yoki echkilarning yungini olish uchun ishlatiladigan qaychi.

Ulaq – yangi tug‘ilgan echkining bolasi.

Chibich – olti oylik tug‘magan echki.

Tuvcha – olti oylikdan bir yoshgacha bo‘lgan echki.

Taka – bichilmagan erkak echki.

Sarka – bichilgan erkak echki.

Shor – qo‘lga o‘rganmagan, to‘liq xonakilashmagan qo‘y, echki. Asosan echkilarga nisbatan qo‘llaniladi.

Kal – shoxi mavjud bo‘lmagan echki turi.

Ushoq mol – qo‘y echki, mayda mol.

Kulimoq – mollarni qirqishdan, so‘yishdan, biror texnikaga ortishdan oldin ularning oyoqlarini juftlab bog‘lash usuli.

Po‘stak – so‘yilgan ho‘l echki, qo‘ylarning terisiga maxsus ishlov berilib, tayyorlanadigan, odamlar yotishi uchun mo‘ljallangan uy-ro‘zg‘or buyumi.

Murruk, kapik – juda ham ozg‘in, o‘ladigan darajaga yetgan ushoq mol.

Ucham – birdaniga uchta qo‘zi-uloqning tug‘ilishi. Bu esa enasiga shartli ko‘chirilgan.

Joyuv – mollarni kechasi, yarim tunda yaylovda boqish.

Kelib chiqishi jihatidan har bir soʻz oʻziga xos tarixga ega boʻlib, aksariyati qadimiyligi bilan eʼtiborni tortadi. Yosh kelajak avlodlarni oʻz ajdodlarining qadriyatlarini eʼzozlashga oʻrgatib kelingan. Bu qadimiy urf-odatlar, irim-sirimlar voha aholisining qishloq hududlarida saqlanib qolgan. Shundan kelib chiqib ularning leksik-semantik xususiyatlarini oʻrganilishi, oʻzbek tili etnografizmlarining boyish manbasi hisoblanadi. Surxondaryo aholisi chorvachilik bilan bogʻliq eʼtiqodlari, marosimlari, urf-odatlari hamda irim-sirimlari ming yillar davomida shakllanib, takomillashib kelgan. Surxon vohasining chorvachilikka oid etnografizmlarini oʻrganish jarayonida bu marosimlarni hozirda kam oʻtkazilayotganini hisobga olib, ularni oʻrganish, yozib olish va kelgusi avlodlarga yetkazib berish juda muhim deb oʻylaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kurbanazarova.N. Surxondaryo vohasi toʻy marosimi etnografizmlarining semantik tabiati va lingvomadaniy tadqiqi. Fil.fan.boʻyicha fals.dok. (PhD) diss. – Termiz, 2021. 5 bet
2. Maxmaraimova SH.T. LingvokulturologiY. –Toshkent: CHoʻlpon nomidagi NMIU, 2017. 26 bet
3. Omonturdiyev A.J. Chorvachilikka oid soʻz va atamalarning qisqacha tematik evfimik lugʻati. –Toshkent, 2015. 92 b. 136
4. Raximov, S. Surxondaryo oʻzbek shevalari lugʻati. – Termiz: Termiz davlat universiteti nashriyoti, 1995
5. Xadicha Fayziyeva Choriyevna. Surxondaryo oʻzbek shevalari xususiyatlari. Monografiya. –Termiz, 2023. 70 bet

UYG‘UR XOQONLIGI DAVRI MANBALARI.

Mavlonova Madinabonu

Guliston Davlat Universiteti 4-kurs talabasi

Madinabonumavlonova03@gmail.com

Sherzodbek Ro‘ziyev

Samarqand Davlat Universiteti 3-kurs talabasi

Asinbojsajmonov@gamil.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolda uyg‘ur xoqonligi davrining manbalari va uyg‘ur xoqonligi davrida foydalanilgan yozuv turlari haqida yoritib beramiz. Shuningdek uyg‘ur yozuvini shakllanishlari, lingvistik tomonidan tarkib mohiyatlarini ko‘rib chiqamiz. Maqolada o‘zbek, chet el olimlari, turkologlarning uyg‘ur yozuvi tarixi haqida bildirgan fikr-mulohazalari va bugungi kunning dolzarb masalalariga javoblar keltiramiz.*

Kalit sozlar: *turkiy til, uyg‘ur xati, oromiy, til tarixi, uyg‘ur yozuvi.*

Qadimdan o‘zaro qo‘shni turli siyosiy uyushmalar tarkibida birga yashab kelgan xalqlar madaniyati, dini hamisha bir-biriga sezilarli ta‘sirni o‘tkazib kelgan. Bu ta‘sir har bir xalqning madaniy, iqtisodiy, siyosiy yuksalishida o‘z samarasini ko‘rsatgan. Xususan, Markaziy Osiyo xalqlari yozuv tarixiga nazar tashlar ekanmiz, ularning bevosita qadim oromiy yozuvi ta‘sirida shakllanib, rivoj topganligining guvohi bo‘lamiz. Mil.avv. IV-III yuz yilliklar va milodning boshlarida Oromiy xati takomillashib, uning negizida birin-ketin mahalliy parfyoniy, boxtatiy, xorazmiy, sug‘d va undan keyin uyg‘ur alifbolari shakllangan. Turkiy xalqlarning ota-bobolari ko‘k-turk, uyg‘ur, sug‘d, brahma, moniy, so‘rab yozuvlarini qo‘llaganlar.

Uyg‘ur yozuvining tarixiga to‘xtalar ekanmiz, turkolog olim Qosimjon Sodiqovning “Uyg‘ur yozuvi tarixi” (T.1997) asari so‘zboshidagi fikriga e‘tiborimizni qaratsak: “Turkiy xalqlarning arab xatiga to‘la-to‘kis o‘tgunlariga qadar qo‘llagan alifbolari orasida hozirda “uyg‘ur xati” deb atalayotgan umum

turkiy yozuvining o‘rni benihoya katta. Uyg‘ur xati o‘z tarixi davomida turkiy xalqlarning madaniy, ijtimoiy, siyosiy hayotida chuqur iz qoldirdi. U turkiy alfozni masofa va zamonlarga yetkazib berishga xizmat qildi. Barcha turk ulusiga umumiy bo‘lgan adabiy tilning vujudga kelishuvi hamda uning takomilini ta‘minlab berdi (Rahmonov, Sodiqov, 2009, 58-b)

Demak uyg‘ur xati uzoq o‘tmishi bilan turkiy xalqlarning yuksalishda muhim ahamiyat kasb etganligini olimning fikridan bilib olishimiz mumkin. Har bir yozuv - yangi bosqich. Yozuvlarning, xususan uyg‘ur yozuvining o‘tmishda qanday nomlar bilan atalishi, etnonim sifatidagi nomi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Uyg‘ur yozuvining atalish tarixi masalasida N. Rahmonov, Q.Sodiqov “O‘zbek tili tarixi” (T.2009) ham muallifligidagi darslikda; U.Sanaqulovning “O‘zbek adabiy tili tarixi” (T. 2001) asarida ham yetarlicha ma‘lumotlar berilgan. Yuqorida keltirilib o‘tilgan ham mualliflikdagi darsliklarning “Uyg‘ur yozuvi” qismini Qosimjon Sodiqov yozganligini e‘tirof etishimiz lozim. Sababi, olimning 1997- yilda nashrdan chiqarilgan “Uyg‘ur yozuvi tarixi “ ilmiy asaridagi ma‘lumotlar bilan bir xil ekanligini guvohi bo‘lishimiz mumkin.

Yuqoridagi manbalarga tayangan holda, uyg‘ur yozuvining atalish tarixiga nazar tashlasak: Hozir uyg‘ur yozuvi nomi bilan atalayotgan qadimgi turkiy alifbo yozma manbalarda bir qancha nom bilan yuritilgan. Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Devonu lug‘ati-turk” asarida uni “turkcha yozuv” deb tilga oladi.

Alisher Navoiy o‘z maktublarining birida uni “turkcha xat” deb atagan. Manbalarda mazkur yozuv “uyg‘ur xati”mo‘g‘ul xati" deb ham yuritilgan. Chunonchi, XIII asrda yashab ijod etgan shoirlardan Puri Bahoi Jomiy o‘z she‘rlaridan birida uni “uyg‘ur xati” (xatt-i uyg‘ur), mashhur tarixchi ibn Arabshoh “Ajoibi -1- maqdur fi-navoibi Taymuz” nomli asarida ”uyg‘ur xati”, “Fokihatu -1- xulofo” asarida esa “mo‘g‘ul xati” deb atalgan. Ushbu yozuv

“Hibatu 1- haqoyiq”ning 1480- yili Istanbulda Abdurazzoq baxshi ko‘chirgan qo‘lyozmasida “mo‘g‘ul xati” deb atalgan (Abdurahmonov, Eltazarov, 2001, 31 b)

Uyg‘ur yozuvining alifbo tizimi va imlosi prinsiplari haqida ma’lumotlar u yoki bu darajada “til tarixi” ga oid darslik, o‘quv qo‘llanmalarda ma’lumot uchraydi. Xususan, G‘. Abdurahmonov, A. Rustamovlarning ham muallifligidagi “Qadimgi turkiy til” (T. 1982) o‘quv qo‘llanmasida uyg‘ur alifbosining har bir harfiga xarakteristika berish bilan e’tiborli bo‘lsa, N. Rahmonov, Q. Sodiqovlar ham muallifligidagi “O‘zbek tili tarixi” darsligida esa uyg‘ur alifbosi harflarining umumiy aspekt (qarash) dagi fikr-mulohazalari bayon etilgan. N. Abdurahmonovning “Qadimgi turkiy til” (T.1989) asarida uyg‘ur yozuvi ya’ni alifbosi haqida to‘xtalar ekan yozuvni o‘rgangan olimlarning ismlarini keltirib o‘tishdan boshlagan: “Uyg‘ur yozuvi XVII asrgacha arab yozuvi bilan yonma-yon ravishda turkiy xalqlarning asosiy yozuvi hisoblangan. Uyg‘ur yozuvida bitilgan obidalarni lingvistik tomonidan o‘rganishda sovet va chet el turkologlari V. V. Radlov, G. Vamberg, V. Tomson, A. Dekok, K. Myuller, S. E. Malov va boshqalarning xizmatlari kattadir (Abdurahmonov, ”Qadimgi turkiy til”, 1989)

Uyg‘ur alifbosidagi harflar miqdoriga nazar tashlasak G‘. Abdurahmonov, A. Rustamov “Qadimgi turkiy til” va N. Rahmonov, Q. Sodiqovlarning “O‘zbek tili tarixi” darslik va o‘quv qo‘llanmada ularning sonini 18 ta deb ta’kidlashadi. Ammo N. Abdurahmonovning “Qadimgi turkiy til” asarida esa uyg‘ur grafikasida 19 belgi mavjudligini keltirishib o‘tadi. So‘nggi yillarda chiqqan, olim B. Abdushukurovning “ Qadimgi turkiy til” o‘quv qo‘llanmasida esa akademiklar G‘. Abdurahmonov, A. Rustamov olimlar N. Rahmonov, Q. Sodiqovlarning fikrlariga qo‘shilgan holda uyg‘ur alifbosida 18 ta harf mavjudligini qayd etadi.

Xo‘sh, uyg‘ur alifbosida harflar soni qancha? Olim N. Abdurahmonov belgi deganda albatta harfini nazarda tutgan bo‘lishi kerak. Qolaversa, akademiklar G‘. Abdurahmonov, A.Rustamovlarning xarakteristikasi bilan olim N.

Abdurahmonovning bergan xarakteristikasida ham, grafikasida ham noo'xshashliklar bor.

Demak, yuqoridagi savolning javobi hali-hanuzgacha muammoli va o'z ilmiy-tadqiqotini kutayotgan ishlardan biri deb aytsam bo'ladi. Olim B. Abdushukurov uyg'ur yozuvining imlo prinsiplari haqida fikr yuritib, uyg'ur yozuvining bir muhim afzalligini keltirib o'tadi. Uning fikricha, uyg'ur xati matn talaffuziga moslab yozilganligidir. Olim buni isbotlash uchun, Xorazm va Xvo'razm nomlariga e'tiborni qaratadi. Olimning xulosasi shunday: " Arab yozuvli matnlardan yozuv prinsipi saqlansa, uyg'ur xatida esa uning talaffuz shakli aks etgan (Abdushukurov, 2019, 9 b).

Uyg'ur xoqonligi davri manbalarini tasniflash yoki guruhlariga bo'lib o'rganishga qulay bo'lgani uchun olim Q. Sodiqov shunday ishni amalga oshirgan. Uning fikriga ko'ra uyg'ur yozuvidagi yodgorliklar quyidagi guruhlariga bo'lingan:

1. Tangrichilik (o'g'uzxoqon)
2. Moniychilik (Xuastuanifit)
3. Buddaviylikka oid asarlar
4. Nasroniy mazmunli asarlar
5. Islom davrida yaratilgan asarlar.

Uyg'ur xoqonligi davri manbalari haqida kitoblardagi ma'lumotlarni shunday ko'chirib qo'yishdan ko'ra, ular haqidagi nazariy ma'lumotlarni keltirmaslikka qaror qildim. Uyg'ur yozuvlaridagi manbalar qaysi kitoblarda yetarli ekanligiga to'xtalib joiz deb bildim.

I. Azimov, M. Rahmatovlarning "Qadimgi turkiy til o'quv-metodik qo'llanmasida uyg'ur yozuvida bitilgan yodgorliklarning eng muhimlari deb, quyidagilarni keltiradi:

1. Xuastuanifit t.
2. Shahzodalar Qalyanamqara va Papamqara haqida qissa
3. Oltin yoruq

4. Sekiz yakmak [4,6].

Olim B. Abdushukurov esa ularning 5 ta deb, “Maytri simit no‘m bitigi” va “Syuan szan kechmishi” keltirib, “Shahzodalar....” ni keltirmaydi (Abdushukurov, 2019.y - 9 b.)

Xulosa qilib aytganda, turkiy xalqlarning yozuvlari shakllantinishida uyg‘ur yozuvining o‘rni muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada uyg‘ur yozuvi va uyg‘ur xoqonligi davri manbalari bilan tanishib chiqib olimlarimizning bu uyg‘ur yozuv tarixi haqidagi fikr-mulohazalari, to‘liq dalillar mavjudliklari ya'ni asar bilan alohida tahlil qilib chiqdik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov.G‘ , Rustamov A “Qadimgi turkiy til” Toshkent: O‘qituvchi. 1982.y
2. Abdurahmonov.G‘ “Qadimgi turkiy til”. Samarqand: 1989.y
3. Abdushukurov.B “Qadimgi turkiy til”. Toshkent: 2019.y
4. Azimov. I , Rahmonov. M “Qadimgi turkiy til “ Toshkent: 2005.y
5. Abdurahmonov.N, Eltazarov.J “Qadimgi turkiy til”. Samarqand: 2001.y
6. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л., 1951.
7. Rahmonov.N , Sodiqov. Q. “ O‘zbek tili tarixi” Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.2009
8. Sanaqulov. U. “O‘zbek adabiy tili tarixi”. I qism. Darslik. Toshkent: Fan. 2001
9. Sodiqov. Q. “ Uyg‘ur yozuvi tarixi”. Toshkent: Ma’naviyat nashriyoti, 1997.
10. B. Abdushukurov. “Qadimgi turkiy til” Toshkent – 2009.

ALLA VA UNING AHAMIYATI, BOLANING RIVOJLANISHI, RUHIY KAMOLOTIDAGI O‘RNI

Maxamatxo 'jayeva Ziyoda Toxir qizi,

ToshDO‘TAU O‘FF 1-kurs

maxammatxojayevaziyoda@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Tilavov Abdumurod

Annotatsiya. *Ushbu maqolada milliy qadriyatlarimiz gultoji bo‘lmish xalq allalarining bolaning rivojlanishi, ruhiy kamolotidagi o‘rni, ahamiyati, sirlari haqida ma’lumot beriladi. Alla chaqaloqning ibodati ekanligi to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Undan tashqari, so‘nggi bir necha yillardan beri allalar aytilmay qo‘yilayotgani, aytilayotgan allalarda ham bolani uxlatishdan boshqa maqsad yo‘qligi, bu holatning qanday natijalarga olib kelishi haqida fikr yuritilib tafakkurga chorlanadi.*

Kalit so‘zlar: *alla, ibodat, rahmoniy quvvat, kamolot, muhabbat, Farhod, azon, Omon Matjon.*

Abstract. *This article provides information about the role, importance, and secrets of folk allas, which are the cradle of our national values, in the development and spiritual maturity of a child. It is said that alla is the prayer of the baby. In addition, it is considered that allas have not been recited for the past few years, and that even the allas that are recited have no other purpose than to put the child to sleep, and it is called for reflection on what results this situation will lead to.*

Keywords. *alla, prayer, merciful power, maturity, love, Farhad, azan, Amon Matjon.*

Mavzu yuzasidan izlanish olib borayotganimda, dadam bilan suhbat jarayonida, allaning bolaning kamol topishida qanchalik ahamiyat kasb etishi to‘g‘risida bir

qancha qiziq ma'lumotlarga duch keldim. Dadamning alla haqida aytgan gaplari shunday edi: “Chaqaloqning yig'isi ham ibodatdir. Unga aytilayotgan alla esa uning “namozi”. Namoz orqali inson rahmoniy quvvat oladi. Soliha ayol tomonidan aytilayotgan to'g'ri alla ham chaqaloqqa rahmoniy quvvat baxsh etadi. Har bir millatning ham o'z “alla”si bor. Lekin tug'ilgan barcha insonlar musulmon holatda dunyoga kelishadi. Ammo ularga go'dakligidanoq qulog'iga quyilgan “alla” sababli ham ular o'zligini yo'qotib qo'yishadi. Ya'ni soliha ayol tomonidan aytilgan alla farzandga “rahmoniy” quvvat bersa, aksincha holatda “shaytoniy” quvvatni beradi”. Dadamdan hozirgi kunda allalar aytilmay qo'yilayotgani, buning oqibatlari haqida so'raganimda, shunday javob berdilar: “Inson vaqtida olishi kerak bo'lgan quvvatni ola olmagandan so'ng holat ham shunga monand bo'ladi. Farzandning kamolotga erishish yo'liga bir to'siq tushadi. Har bir inson o'zida Odam atodan boshlab kelayotgan barcha ma'lumotlarni, xotiralarni to'plab keladi. Bu avloddan avlodga o'tib kelmoqda. Shu sababdan chaqaloqqa yoshligidan qanday ilmlar singdirilsa, uning kelajakdagi holatiga, albatta, ta'sir o'tkazadi. Unga har xil ma'nisiz qo'shiqlar qo'yib berish, videolar ko'rsatish oqibatlari ham o'ylaganimizdan-da xunukroq natijalarga olib borishi mumkin. Undan tashqari, ona farzandiga alla aytish orqali unga “muhabbat” beradi, “muhabbat”ni o'rgatadi. Onaning muhabbatichalik bolaga hech kim muhabbat ko'rsata olmaydi. Mehr-muhabbat ila tarbiya topgan bola esa, atrofdagilarga ham shunday mehrli bo'ladi”.

To'g'ri alla aytish haqida tafakkur qilish, ayniqsa, ayol-qizlar uchun muhimdir. Bu masalaga jiddiy yondashayotganimiz sabablaridan biri, bizning avliyolik, komillik darajasiga yetgan ulug' bobolarimiz, xususan, Alisher Navoiy ham o'zining “Farhod va Shirin” dostonida Farhodning “alla” eshitib uxlashini tasvirlab o'tgan, ular ham “alla” eshitib kamol topishgan.

“Farhod va Shirin” dostoni beshinchi bobida yozadi:

*Beshik davrida chini-yu xitoyi,
Bo‘lub yuz no‘shlab dastonsaroyi.*

*Ko‘zining nozi eldin eltib uyqu,
Anga uyqu keturmakka navogo‘.*

Akademik G‘afur G‘ulom ushbu baytlarni quyidagicha nasriy bayon qiladi: “Beshik atrofida chinliklar va xitoyliklar yig‘ilib, yuz ohang bilan alla aytar edilar. Bolaning ko‘zidagi noz boshqalarning ko‘zidan uyqusini qochirar va ular Farhodning uyqusini keltirish uchun alla aytar edilar”.

Muhtaram ustoz Omonulla Madayev to‘g‘ri ta’kidlaganlaridek: “Farhodning ulg‘ayishida buyuk Navoiy havas qilarli darajada barkamol inson bo‘lib yetishishida ana shu allalar ta’sirini kim inkor etadi. Axir, dunyo tanigan olimlarimiz, g‘azal-u dostonlar bitgan adiblarimiz go‘dakligida alla eshitib ulg‘aygan-ku. Tibbiyot ilmining buyuk allomasi Abu Ali ibn Sino inson sog‘ligida tovush va ohangning, allaning juda muhim ahamiyat kasb etishini qayta-qayta ta’kidlagan edi” (Madayev, 2010, 210-bet).

Ma’lumot o‘rnida aytish lozimki, “alla” so‘zining “Alloh”dan olingani ham olimlar tomonidan qayd etilgan (Madayev, 2010, 209-bet). Ushbu fikrdan, farzandiga alla aytayotgan ona o‘zi bilib-bilmagan holda zikr qiladi va chaqalog‘ining qalbiga ham buni singdiradi, degan xulosaga kelish mumkin.

Bilamizki, inson hayoti davomida ko‘rgan, eshitgan narsalari uning qalbiga ta’sir qiladi. Bu holat har bir insonning ona qornidaligidayoq boshlanadi. Shu sababdan ham farzand tug‘ilganida unga birinchi bo‘lib “azon” aytiladi. “Azon”ning ma’nosi “musulmonlarga namoz vaqtlarini eslatuvchi ilohiy chaqiriq”dir (Tilavov va Xolmurodov, 2024, 67-bet). Chaqaloqqa aytilgan azonni “musulmon bo‘lib dunyoga kelganini bildiruvchi ilohiy chaqiriq” desak, xato bo‘lmas. Bolaning qulog‘iga azon va iqoma aytishda yana bir qancha hikmatlar bor. Shu amal bajarilgan bolalarga “Ummu Sibyon” zarar yetkaza olmasligi

haqida hadislar bor. “Ummu Sibyon” bolalarga ziyon yetkazadigan jin toifasidir (Muhammad Yusuf, 2021, 35-bet).

Tafakkur qilaylik, bolaga tug‘ilganda aytiladigan azon va iqomada biz bilmagan yana qancha hikmatlar mujassam, endi unga bir necha yillar mobaynida kuylanadigan allada hikmat bo‘lmasinmi? Agar ona farzandiga hali dunyoga kelmasidan boshlab to‘g‘ri alla aytsa, Alloh unga va farzandiga o‘zi kutgandan-da go‘zalroq rizq beradi. Barcha ilmlarni chaqaloq vaqtidayoq o‘zlashtira boshlaydi. Yuqorida Farhodning alla eshitganini ta’kidlab o‘tdik. Farhod komillikka erishgan, Allohning oshiq bandasi edi va bu oshiqlik unda bolaligidan boshlangan. Uni yoshligidan shunchalik darajaga olib chiqqan narsa nima edi? Bu faqat asarlarda tilga olinadigan, xayoliy narsa emas. Albatta, hayotda ham bo‘ladi. Faqat unga Allohning fazli va soliha onaning muhabbati bilan erishiladi.

Yaqinda allaning mohiyatini ochishga yana bir karra yordam beradigan ma’lumotlarga duch keldik. Muallif shunday eslaydi: “Bolaligimda bir ertak eshitgandim. Qurbaqaga aylanib qolib, keyinchalik asliga qaytgan shahzoda avvaliga hech narsani eslay olmaydi. Malikaning allasini eshitgachgina, o‘zining shahzodaligini, alla aytayotgan ko‘zi ojiz inson onasi ekanini eslaydi. Ona va bola bir-birini alla orqali taniydi. Bu bir ertak, lekin uning zamirida haqiqat yo‘q emas...”

To‘g‘risi, yaxshilab o‘ylab ko‘rilsa, bu ham bir qiziq holat. Shu o‘rinda Omon Matjonning “Alla haqida rivoyat”ini esga olish maqsadga muvofiq. U yerda undan ham qiziq va sirli holatga duch kelamiz. Hikoya mazmuni qisqacha shunday: “Xorijdan kelgan Gurlan ismli yigit o‘sha yerlik Roziyani yaxshi ko‘rib qoladi. Ish juda jiddiylashib, Roziya u bilan ketishga qat’iy jazm qiladi. Orada onasi ham kasallanib yotib qoladi. Barbir foydasi bo‘lmaydi, qiz qaytib kelolmasligini bilsa-da yigit bilan ketadi. Lekin ketish oldidan onasi qizini qattiq bag‘riga bosib shunday deydi: “Jon bolam, sog‘ bo‘l, salomat bo‘l. baxtli bo‘l. Bitta o‘tinchim: Bola ko‘rsang ularning hech biriga alla aytma! Aytsang, butun

umr norozi ketaman...” Roziya xo‘p deb oyisini ishontirdi va yo‘lga ravona bo‘ladi. Shunday qilib Roziya yigit yurtiga kelib, boy-badavlat xonadonda yashay boshlaydi. Bitta farzand ko‘rdi, onasiga bergan va‘dasi hamon yodida, alla aytmadi. Biroz muddat o‘tib farzandi olamdan o‘tadi. Ikkinchi marta farzand ko‘rganda ham shu holat takrorlanadi. Uchinchi marta farzandli bo‘ldi, bola kasallanib qoldi. Shunda Gurlan juda qattiq g‘azabga tushib, Roziyaga mehrsiz ona ekanligini, “alla” aytishi lozimligini aytdi. Bolaning ahvoli og‘irlashgandan og‘irlashib, bir ahvol bo‘lganda, birdan bolani ko‘kragiga bosib dast o‘rnidan turdi va yig‘imi, o‘tincha o‘xshash bir ovoz bilan alla ayta boshladi. Go‘dak ingranib-ingranib, axir tinch uyquga kirdi. Birinchi, ikkinchi, uchinchi kecha alla aytdi... Bola tuzala boshladi... Roziya endi onasiga bergan so‘zini unutgan, soat sayin to‘lishayotgan go‘dagiga mahliyo, alla aytar, ko‘ngliga quvonch va umid ina boshlagan edi. Bola butunlay tuzalib ketdi. Lekin baribir to alla aytmaguncha uxlay olmas edi. Bir kuni kechasi alla aytib, mudrab o‘tirib to‘satdan Roziyaning ko‘ngli to‘lishib ketdi, ko‘zlari issiq yoshga to‘ldi. U allani go‘yo o‘zi uchun aytayotganday, yoshlikda dugonalari yasagan qo‘g‘irchoqqa aytayotganday tuyuldi. Rost! Dugonalari hozir qanday ekan-a? onasi-chi? Sho‘rlik, qarib qolgandir?! Yo... Xudo ko‘rsatmasin, kasalvand edi, olamdan o‘tgan bo‘lsa-ya... “Onajon! Dod, oyijonim!

Shu kechadan boshlab, tinchi butkul yo‘qoldi. Sho‘rlikning uyini ko‘rgisi keldi. Onasini... Yurtini... Oxiri eri ham sezdi uning ahvolini. Roziyaning ko‘nglini oldi. Lekin Xorazmga borishning hech-hech iloji yo‘q edi. Birinchidan, yo‘l benihoya uzoq va mashaqqatli, ikkinchidan, o‘rtadagi mamlakatlar bir-birlari bilan katta urush qilar, ko‘p qonlar to‘kilib, karvonlar qatnovi tamom tinib qolgandi...

Roziya qiynoqda qoldi. O‘g‘li katta bo‘lib, tengqurlari bilan o‘yinga chiqib ketganida, o‘ziga o‘zi alla aytadi, yig‘laydi. Bolaligida eshitgan qo‘shiqlari uzuq-yuluq bo‘lib bo‘g‘ziga tiqiladi.

Xullas, Roziya onasi qilgan iltimosiga endi tushunganday bo‘ldi. Lekin u alla shunchaki yaqin kishilarni, qarindosh-do‘stlarni esga solib, yurakni siqar ekan, deb o‘yladi. Lekin u bu sog‘inch, bu intilishning tub zamini qayerdan ekanini anglab yetgani yo‘q!

Allada biz xayolimizga keltirmagan boshqa bir mo‘jiza, muqaddas qudrat, sehr bor degan edik. Alla — onadan o‘tgan meros emas, bizga u – onalarimizdan ham katta ona bo‘lgan Ona tuproqdan kelayotgan sado!”

“Allasizlik” oqibatining ma‘lum bir ko‘rinishi yuqoridagi hikoyada ham ochib berilgan. Yildan yilga urf-odatdan uzoqlashib ketayotganimizga ma‘rifatparvar yozuvchimiz O‘tkir Hoshimov ham o‘z asarida urg‘u berib o‘tgan:

Ўн тўққизинчи аср.

Алла болам, аллаё-алла.

Юрагимнинг доғисано, алла.

Оёғимнинг боғсано, алла.

Борай десам боғим ёъқ,

Ботай десам, тоғим ёъқ, алла...

Йигирманчи аср.

Алла болам, аллаё-алла.

Юрагимнинг мадори бўл,

Йигитларнинг сардори бўл, алла...

Йигирма биринчи аср.

Алла болам, аллаё-алла.

Ухлай қолгин аллаё-алла...

Нега чакчаяди бу, а? “Бай-бай” қил! Кўзингни юм дейман! Нега ариллайсан, зумраша! Биров сени уряптими? Хой, турсангиз-чи ўрнингиздан! Ўлиб қолганмисиз? Бола битта меникими? “Скорий”

чакиринг! Психиатр кўрмаса бўлмайди. Отасига ўхшаган ненармалний бу бола... Нега менга ўдағайлайсиз? Дод! Золим эрнинг дастидан войдо-о-од! (Ҳошимов, 2012, 196-bet)

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bolaning ruhiy kamolotida allaning o'rne beqiyos va biz anglamagan jihatlari hali juda ko'p. Lekin eng muhimi, uning o'rnini har xil ma'nisiz qo'shiqlarga berishdan saqlanishimiz, undagi asl maqsad, mohiyatni, soflikni asrab qolishimiz, avloddan avlodga yetkazishimiz shartdir. Ota-bobolarimiz o'z bolaligining go'zal pallalarini alla bilan birga eslaydilar. Alla yo'qolib ketar ekan, undan uzilgan farzandlar kelajakda nimani eslaydilar, qalbidan nima o'rin egallaydi?!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Madayev, O. (2010). *O'zbek xalq og'zaki ijodi*. Toshkent: Mumtoz so'z.
2. Tilavov, A. va Xolmurodov, A. (2024). *Sog'lom e'tiqod va tarbiya kitobi*. Toshkent: "Muharrir" nashriyoti.
3. ҲОШИМОВ, Ў. (2012). *Танланган асарлар VI*. Тошкент: "SHARQ" нашриёти.
4. Мухаммад Юсуф, М. С. (2021). *Соглом бола*. Тошкент: Hilol nashr.
5. Tilavov, A. (2025). Alisher Navoiy ijodida folklor va folklorizm. "*Alisher Navoiy va sharq renessansi*" IV xalqaro simpoziumi materiallari, (4), 204-214.
6. Matjon, O. (21.04.2018). Alla haqida rivoyat. Kh-davron.uz. <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/omon-matjon-alla-haqida-rivoyat.html>
7. Pardayeva, I. (02.03.2021). Alla — o'zlikni anglash sari ilk qadam: uni onalar qalbiga qaytarish kerak. Xs.uz. <https://xs.uz/uz/post/alla-ozlikni-anglash-sari-ilk-qadam-uni-onalar-qalbiga-qajtarish-kerak>

KOREYS TILI VA ALIFBOSINING KELIB CHIQISH TARIXI

Qudratova Ra'no Shovkat qzi
Oriental universiteti, “O‘zbek va sharq
tillari fakulteti 2-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar – Jumayeva Mohira
mokhira2205@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada koreys tili hamda yozuvining paydo bo'lish va shakllanish bosqichlari atroflicha tahlil etilgan bo'lib, bu jarayonda tahlil va sintez metodlaridan keng foydalanildi. Xususan, tadqiq etilayotgan mavzu yuzasidan olib borilgan ko'plab ilmiy ishlar davrlarga ko'ra hamda manbalarning ishonchliligiga ko'ra ajratilgan holda o'rganilib, so'ngra to'plangan ma'lumotlar asosida umumiy xulosalar berildi. Biror tilni o'rganish uning paydo bo'lish va rivojlanish tarixini o'rganish bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu tadqiqot mavzusining qanchalik dolzarb ekanligini anglatadi.

Kalit so'zlar. iyeroglif, xanja, idu yozuvi, Qirol Sejong, Tangun, Koryo, diniy oqimlar.

Abstract. This article provides a thorough analysis of the emergence and development stages of the Korean language, employing analysis and synthesis methods extensively throughout the process. In particular, numerous scholarly works on the topic were studied based on historical periods and the reliability of sources. Based on the collected data, general conclusions were drawn. Learning a language is closely connected with studying its origin and developmental history, which highlights the relevance of this research topic.

Keywords. hieroglyph, Hanja, Idu script, King Sejong, Dangun, Goryeo, division, religious movements.

Til jamiyatda paydo bo‘lganidan boshlab, hamisha ijtimoiy harakterga ega bo‘lib, kishilarning ijtimoiy mehnat jarayonida yuzaga kelgan o‘zaro aloqa bog‘lash, fikr almashishga xizmat qiluvchi vositadir. Shu bilan bir qatorda, u ham millatning ma’naviy qiyofasini, ham o‘zligini ifoda etuvchi muhim ramzlardan biri, insoniyat tafakkurining bebaho ko‘zgusi hamdir. Har bir tilning dunyoga kelish sabablari, shakllanish hamda taraqqiy etish tarixi bo‘lgani kabi, koreys tilining ham o‘ziga xos kelib chiqish tarixi va dialektikasi bor. Koreys tili boshqa tillarga nisbatan ancha keyingi davrlarda o‘rganila boshlandi. Koreys tilining tarixiy negizlarini o‘rganishga, xususan, quyidagi omillar sabab bo‘lgan.

Hozirgi kunda yurtimizda koreys tilini o‘rganishga qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Yoshlar esa bu tilni o‘rganish qiyin emasligini ta’kidlashmoqda. Koreys tilini o‘rganish uchun faqatgina tilning o‘zini, ya’ni grammatikasi, leksikasini o‘rganibgina qolmasdan, uning tarixiga ham nazar solish kerak. Koreya tarixini o‘rganish tilni yanada mustahkamlashga yordam beradi.

Koreya ko‘p asrlar davomida Xitoyning mustamlakasi bo‘lgan. Bu koreys tilining tarixiy negizlarini o‘rganishga bo‘lgan birinchi sabab bo‘lsa, ikkinchi muammo esa, XV asrgacha, ya’ni, to qirol Sejong alifboni ixtiro qilgunga qadar, koreyslarning o‘z shaxsiy yozuvlari bo‘lmaganligidadir.

Koreys yozuvi — Xangil (한글) deb ataladi. Koreys tili eng qadimgi tillardan biridir. Lingvistik va etnografik tadqiqotlar natijasi shuni ko‘rsatdiki, koreys tili Ural-oltoy tillari oilasiga mansubdir. Bu oilaga turk, mo‘g‘ul, tibet, venger, o‘zbek, fin va boshqa tillar kiradi.

Koreys tili – Sharqiy Osiyoda qadimdan mavjud bo‘lgan tillardan biri hisoblanadi. Koreys tilining kelib chiqishi borasida turli fikrlar mavjud bo‘lib, ba’zilar uni Oltoy tillar oilasiga mansub deb bilsa, boshqalar mustaqil til sifatida qaraydi. Tilshunoslar orasida bu masalada aniq faktlar mavjud emas.

Xangil (birinchi nomi Xunmin Chonim – Xalqni o‘qitish uchun to‘g‘ri tovushlar) paydo bo‘lguncha, *Venyan* - xitoy tilining adabiy yozma turlaridan bo‘lgan Xanmun (한문) rasmiy yozma davlat tili vazifasini o‘tagan. Xitoy iyerogliflarining katta miqdorini bilishni talab qilgani uchun bu tildan jamiyatning faqatgina oliy va o‘rta qatlamlari foydalanar edi. Bundan tashqari xitoy ierogliflarining koreyscha o‘qilishi xitoychaga muvofiq bo‘lmagan, ularni ishlatishda tartibsizlik mavjud bo‘lgan: yagona talaffuz me‘yorlari mavjud bo‘lmaganligi sabab xitoy ierogliflari tartibsiz qo‘llangan va ularning talqini turlicha bo‘lgan.

Koreys tilining o‘zi esa xalq og‘zaki tili maqomiga ega bo‘lib, muloqotning asosiy vazifasini bajargan. Ammo, bu tilda sodda va oson yozma shakl bo‘lmagan. O‘rta qatlam vakillari idu (koreys tili so‘zlari va grammatik konstruksiyalarini yozish uchun tanlangan ierogliflar tizimi) yozuvidan foydalanganlar. Ammo yozuvning bu turi koreys tilini yozuvda to‘liq ifoda eta olmagan, bundan tashqari u murakkab ham edi. Aholining turli guruhlarini yozuvning ikki turidan foydalanganligi sabab vujudga kelgan noqulaylik va qirolning xitoy ierogliflarining o‘qilishi va talqinini tartibga solishga intilishi uni yozuvning yangi va unikal shaklini ishlab chiqishiga turtki bo‘ldi. Xunmin Chonim yoki Xangil aynan shu vazifani bajardi.

1446-yilda e‘lon qilingan qirol buyrug‘ining Xunmin Chonimga kirish so‘zida buyuk qirol Sedjonning so‘zlari yozilgan: “Mamlakatimizda nutq tovushlari xitoydan farqli ravishda yozma belgilari bilan kerakli darajada ifodalanmaydi. Shuning uchun omi insonlar ichida o‘z fikrlarini yozma ravishda ifoda etmaydiganlar ko‘p. Aynan shu masala bo‘yicha qayg‘urib men 28 ta belgi yaratdim. Insonlar ularni oson egallashlarini va har kuni qulay ravishda foydalanishlarini istardim”.

Chon Indji yozgan Xunmin Chonimga so'zboshida quyidagilar ta'kidlangan: “Xorij mamlakatlarining tillarida ham tovushlar bor, ammo ular uchun yozuv belgilari mavjud emas. Xitoy yozuvlarini o'zlashtirib, ulardan foydalanishga o'rgandilar. Ammo bu yumaloq joyga to'rtburchakning moslashtirish kabidir”.

Idu belgilari ma'lum tartibga ega emas, ular koreys nutqining mingdan bir ma'nosini ham bera olmaydi. Bu ikki hujjatda qirolni Xangilni yaratishga intilishini sabablari aks ettirilgan.

Koreyada ham koreys tilining oltoy tillari bilan muvofiqligini o'rganish muhim masalalardan hisoblangan. Ushbu jarayon Koreya Yaponiyaning mustamlakachaligidan ozod bo'lganidan keyin (15 avgust, 1945 yil), aniqrog'i XX asrning 60 - yillaridan boshlangan. Mashhur koreys tilshunoslaridan biri Li Gi Mun o'zining “Koreys tilining rivojlanish tarixidan” nomli kitobida koreys tili qadimgi Koreya hududlarida istiqomat qilgan qabilalar tili Puyo va Xan tillarini o'zida mujassamlashtirganini alohida ta'kidlab o'tgan.

Qadimgi koreys tilini tom ma'noda ikkiga ajratish mumkin: shimoliy puyo hamda janubiy xan. Birinchi guruh tilida Manchjuriya, Shimoliy Koreya hududlarida istiqomat qilgan qabilalar so'zlashgan bo'lsa, xan tilida Janubiy Koreyada istiqomat qilgan qabilalar so'zlashgan. Ular keyinchalik uch xonlik davlati, ya'ni, Chinxan, Maxan, Pyonxan davlatlariga asos solishgan. Tilshunoslikda qiyosiy tahlil yoki qiyosiy tadqiqotlar bugungi kunda fanda (masalan solishtirish, qiyoslash) deyiladi.

O'zbek va koreys tillari tarixan bir xil tillar oilasiga mansubdir. Ushbu masalaga bag'ishlangan asarlar Aalto, Ko Song Mu, Poppe, Ramsted, Rosny va boshqalarning ishlarida o'z aksini topgan. So'nggi yillarda o'zbek va koreys tillarini qiyosiy o'rganish sohasida maxsus ishlar ham mavjud.

Koreys tilning kelib chiqishi borasida turli miflar ham mavjud. Misol qilib aytadigan bolsak, Xangilni aslida qirol emas, sirli monaxlar yoki xitoylik olimlar

yaratgani haqidagi qarash. Biroq tarixiy hujjatlar va arxeologik dalillar bunday fikrlarni rad etadi. Hunmin Chonim kitobida yozuvning yaratilishiga bevosita qirolning o'zi rahbarlik qilgani aniq ko'rsatilgan. Yana bir mashhur miqlardan biri – Xangil yozuvi xitoy ierogliflaridan ko'chirib olingan. Aslida, Xangil tizimi fonetik jihatdan tubdan farqli bo'lib, bu koreys xalqining mustaqil tafakkuri va madaniyatining mahsuli ekanini isbotlaydi. Lekin xitoy mustamlakachilik qilgan davrda xitoy sanoq sonlari va ba'zi bir so'zlar xanjadan olingan: 도서관, 일 등.

Koreys tili va yozuvi nafaqat tilshunoslar, balki tarixchilar va madaniyatshunoslar uchun ham muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Xangil yozuvi o'zining sodda va mantiqli tuzilishi bilan dunyodagi oson yozuv tizimlaridan biri sanaladi. Bugungi kunda u Koreya xalqining faxri va milliy merosi hisoblanadi

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, koreys tili tarixi uzoq tarixiy jarayonni bosib o'tgan. Uning rivojlanishida xitoy tilining o'rni ham beqiyos. Bugungi kunda koreys yozuv tizimi Hangilning rasman qabul qilinishiga qadar koreys xalqi Idu, Xanmun kabi yozuv turlaridan foydalangan. Yozuvning Kugyol, Hyanchal kabi ko'rinishlari ham mavjud bo'lib, har bir yozuv tizimi ma'lum bir vazifani (adabiyot na'munalarini yaratish yoki davlat tilida ish yuritish kabi) bajargan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алпатов, В. М. Лингвистическое наследие Н. Поппе // ВЯ. 1992, №3. Джарылгасинова Р.Ш. Когурёсцы 1992:119-125
2. Джарылгасинова Этногенез и этническая история корейцев («Стела Квангэтхо-вана») – М.,Наука, 1979:182
3. Kim Chun Sig, Koreys tili grammatikasi. –Toshkent: KOICA, 207:175

4. Холодович А.А. Этногенез и этническая история корейцев («Стела Квангэтхо-вана») – М.,Наука, 1986:8-20
5. Kim Jong Suk, Pak Dong Ho. Koreys tili grammatikasi. 1 qism. –Seul 2005:570
6. Xan V. S. Koreya tarixi, Toshkent-2013, «Baktria press». B-14-18
7. Michael J. Sethning A Concise History of Korea: From Antiquity to the Present (4th Edition, 2024)4-nashri 2024-yilda Rowman & Littlefield Publishers, 1bob, B- 6-12.
- 1o. Xan V. S. Koreya tarixi, Toshkent-2013, «Baktria press». B-48.

OLMOSH SO‘Z TURKUMINING HOZIRGI KUN SHEVALARIDA QO‘LLANILISHIGA DOIR

Rahimqulova Ohista Annaqul qizi

ToshDO‘TAU 301-guruh talabasi

ohistarahimqulova@mail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada olmosh so‘z turkumining qadimgi davrdan hozirgi kunga qadar bo‘lgan tarqqiyot bosqichidagi qo‘llanishi va hozirgi kundagi ayrim shevalarda qo‘llanayotgan turlari xususida.

Kalit so‘zlar. Qadimgi, eski, hozirgi o‘zbek tili, qarluq lahjasi, o‘g‘uz lahjasi, kishilik, ko‘rsatish, so‘roq, o‘zlik, belgilash-jamlash gumon olmoshlari.

Abstract. This article discusses the use of the pronoun word group from ancient times to the present day, its development, and its current use in some dialects.

Key words: Ancient, old, modern, uzbek language, in the Karluk dialect, Oghuz dialect, personal, demonstrative, interrogative, possessive, demonstrative-collective pronouns.

So‘z turkumlarining, jumladan olmoshning o‘zbek tilshunosligida o‘rganilishi haqida S. Ashirboyevning “O‘zbek tili Grammatik qurilishining o‘rganilish tarixidan (1875-1917 yillardagi rus turkologlari asarlari asosida)” mavzusida yozilgan nomzodlik dissertatsiyasi va J. Eltazarovning “So‘z turkumlari haqida lingvistik nazariyalar” nomli monografiyasida batafsil ma’lumotlar berilgan

Olmosh so‘z turkumi va uning turlari haqidagi ma’lumotlar tilshunos va shevashunos olimlarimiz tomonidan nashr qilingan ko‘plab adabiyotlarda aks etgan. Jumladan, Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q, Fozilov E., Abdurahmonov Sh., Abdullayev F. Rahmonov N., Sodiqov N, Rajabov N., Ashirboyev S., (Ashirboyev S. O‘zbek dialektalogiyasi) Abdushukurov B. Jo‘rayev B. Ibrohimov S kabi.

Olmosh so‘z turkumi turli davrlarda turli xilda va ko‘rinishda ishlatilgan bo‘lib, ularni quyida ko‘rib o‘tamiz.

Qadimgi turkiy tilda olmoshlar quyidagi xususiyatlarga ega:

1. O‘zlik olmoshi- *öz* dan tashqari, *käntü(kändü)* so‘zi bilan ham ifodalanadi. *Üz* aslida ot bo‘lib, u “nafs” va “jon” ma’nolarida ishlatiladi.
2. Uchinchi shaxs kishilik olmoshi bosh formada ol shakliga ega bo‘lib, boshqa formalarda a (n) shaklini oladi: *anīḡ (uning)*, *anī (uni)*, *aḡar (unga)*, *anda yoki anta (unda)*, *anīḡ (u bilan)*.
3. Kishilik olmoshlarining birinchi shaxs birligi *män* va *bän* shakllariga, ikkinchi shaxs birligi *sän* shakliga ega bo‘lib, jo‘nalish formasida qalinlashadi: *baḡa, maḡa (menga)*, *saḡa (senga)*.
4. Biz va siz olmoshlarining qaratqich formasi –n jo‘nalish formasi –nā qo‘shimchasi bilan yasaladi: *biziḡ (bizning)*, *siziḡ (sizning)*, *biziḡä (bizga)*, *siziḡä (sizga)*.
5. Bu olmoshning qaratqich formasi: *buḡa (r)*: *muḡa (r)* ko‘rinishlariga ega.
6. So‘roq olmoshi nima o‘rnida **nā** qaysi o‘rnida: *qan(j)u* va *qaju*, *qandaj* o‘rnida *nälük* ishlatiladi.
7. Birgalik olmoshi hamma o‘rnida *qamuy* va *alqu* iste’mol qilinadi.
8. Belgilash olmoshi har o‘rnida *saju* (pozitiv holatda) ishlatiladi.
9. Inkor olmoshi *heč* o‘rnida *nāḡ* iste’mol qilinadi.

Eski o‘zbek tilida ham olmoshning quyidagi turlari amalda bo‘lgan: kishilik olmoshlari, o‘zlik olmoshlari, ko‘rsatish olmoshlari, so‘roq olmoshlari, birgalik olmoshlari, belgilash olmoshlari, gumon olmoshlari, bo‘lishsizlik olmoshlari. Lekin bu olmosh turlarining shakllari turlanishidagi o‘zgachaliklari bo‘yicha eski o‘zbek tilining o‘ziga xos tomonlari ham mavjud.

Eski o‘zbek tilda olmoshlarda ayrim o‘ziga xosliklar mavjud:

Hozirgi o‘zbek tilida so‘roq olmoshi vazifasini bajaruvchi nima so‘zi eski o‘zbek tilida asosan “narsa” ma’nosida qo‘llangan: *Dedi: ejlāb murāttib kāmālārni//saliḡ anda kereklik nimālārni? (Navoiy, FSH). Ušbu jetti nimāni kāltürünüz? (SHN). Žavāhir va altun va kümüş va nafis nimālārni jüklāb eltti? (BN).*

Hozirgi o'zbek adabiy tilida so'roq olmoshi vazifasini bajaruvchi nima so'zi eski o'zbek tilida asosan “narsa” ma'nosida qo'llangan: *Dedi: ejlāb murāttib kāmālārini// salīq anda kereklik nimālārni? (Navoiy, FSH). Sanayuluqsiz nimālār, jilqilar aldi? (O'N). Ushbu jetti nimāni kāltürünüz? (SHN).*

Shevalardagi olmoshlar adabiy tildan jiddiy farq qilmaydi. Kishilik olmoshlari aynan yoki qisman fonetik o'zgarish bilan shevalarda qo'llanadi. Ya'ni o'g'uz va qarluq shahar shevalarida men~**mān**, sen~**sān** variantida kelishi xarakterli. Qipchoq lahjasi shevalarida III shaxsda **u**, **o**, **ul**, **ol** variantlarida uchraydi. Andijon va shimoliy o'zbek shevalarida **men**, **sen** olmoshi qaratqich kelishigida **men**, **sen** shaklini olishi kuzatiladi: *Men (mening) iṣimā aralaṣma (shim.o'zbek. shev.). Sen (sening) körğin kemäsä(Andijon).*

Samarqand viloyati Oqdaryo tumani Yangiqo'rg'on qishloq qarluq shevasi vakillari tilida olmoshlarning turlari kuchli fonetik o'zgarishlarga uchragan holda qo'llanadi.

Kishilik olmoshlari		
S H	Birlik	Ko'plik
I	man	biz
I I	san	siz
iii	u	ula(r)

Kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan bilan kelishi ushbu sheva vakillari orasida quyidagicha:

	Birlik	Ko'plik
B.k.	man san u	biz siz ula(r)
Q.k.	mani sani uni	bizāni silāni ulāni
J.k.	maṇa saṇa uṇa	bizāgā silāgā ulāgā
O'.p. k.	manna sanna unna	bizādā silādā ulādā
CH. k.	mannan sannan unna	bizādān silādān ulādān

Ko'rsatish olmoshlari

Ushbu shevada ko'rsatish olmoshlarining quyidagi shakllari mavjud: *u, bu, šu, oša, anšu, manšu, manbu, anbu, xäjlä(xajlä), anāv*(ko'rinib turgan yaqin masofadagi narsa va shaxsga nisbatan ishlatiladi. Shaxsga nisbatan ishlatilganda gumon,kesatiq-piching ma'nosida ishlatiladi.)*Anāvi xāntaxta* ustida turgan čājnakni opke.*Anāv keldimi*(kesatiq ma'nosida). *Anāvi ādmni tanijsanmi?*(gumon ma'nosida).

So'roq olmoshlari

So'roq olmoshlarining hozirgi o'zbek adabiy tilidan deyarli farq qilmaydi:*kim, nima, qani, qačān,qannaj qib,qajsi,nešta* va h.k mavjud

O'zlik olmoshi

Ushbu olmoshning faqatgina oz shakli qo'llaniladi.

Belgilash-jamlash olmoshi

Ushbu olmoshning hozirgi o'zbek adabiy tilidagidek qo'llanadi: *barča, bari, hammasi, butun, barča, har kim, har narsa, har qajsi* va h.k kabi.

Bo'lishsizlik olmoshi

Heč so'zidan keyin so'roq olmoshlarini keltirish yordamida hosil qilinadi: *man sannan heč nima kutmajman.*

Gumon olmoshlari

Ushbu olmosh esa ushbu sheva vakillari orasida ko'proq –dir affiksi yordamida hosil qilinadi: *Kočada kimdir sani kutyapti*

O'g'uz grupp shevalarida kishilik olmoshlari: *män, sän, hu//vu, bizlä, sizlä, hula.*

O'g'uz tip shevalarida ham bir qancha o'ziga xosliklar mavjud:

Xorazm rayoning Urganch va Xonqa rayonlarida ayrim qishloqlarda biz, siz olmoshining bizä, sizä formalari ham uchraydi. Bu olmoshlar ham ko'plik, ham hurmat ma'nosida qo'llanadi.

Hazorasp va Qorabuloq shevalarida ko'rsatish olmoshining ko'pligi juft holda ishlatilishi kuzatiladi. *Qorabuloq: xula//xulalari. Xulalarin ozlari i:šladilär; bulälär, ulälär*

Hozirgi kundagi Xorazm viloyati Xiva tumani Gandimiyon qishloq o'g'uz shevasida olmoshlar quyidagicha ishlatiladi:

Kishilik olmoshlari.

I	män	bizä
I I	sän	sizä

I	vī	vilā
I		
I		

So‘roq olmoshlari.

Kim? Nāvī? ne:r? načük? nūčün? niččä? kabi.

Ko‘rsatish olmoshlari.

Anavī, i:nabī, avī, i:mbī, i:nšu, aši//i:ši, i:na kabi.

O‘zlik olmoshlari.

Üz(-im//-in) tarzida

Belgilash-jamlash.

Hämmä, hämmäčiki, här kim, har qajsī, bitin kabi.

Bo‘lishsizlik olmoshlari.

Ječ, ječ kim, ječ jer, ječ nāvī va hozirgi o‘zbek adabiy tili singari so‘roq olmoshlari va so‘roq so‘zlari oldidan heč(ječ) so‘zini qo‘yish orqali.

Gumon olmoshlari.

Ushbu olmoshlar esa yuqoridagi olmoshlar kabi *alla va dir* so‘zlari yordamida hosil qilinadi: *birāv, allakīm, kimdir singari*.

Xulosa qilib aytganda, olmosh so‘z turkumining taraqqiyot bosqichhlarda qo‘llanilgan ayrim turlari hozirgi ayrim sheva vakillari tilida ham saqlanib qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektalogiyasi darslik.-Toshkent: Nodirabegim, 2021.
2. Abdushukurov B. B. O‘zbek tili tarixi. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. 331 b.
3. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O‘zbekiston Faylasuflar Milliy jamiyati, 2008. – B. 137-167.
4. Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил.-Тошкент: Ўқитувчи, 1982; Б-166
5. Абдуллаев Ф. А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари-Тошкент: Фан, 196.172 б
6. Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси-Тошкент: Фан, 1965.172 б

7. Rahmonov N., Sodiqov Q O‘zbek tili tarixi- Toshkent: O‘zbekiston Faylasuflar Milliy jamiyati nashriyoti, 2009.
8. Шоабдурахмонов Ш. Ш Ўзбек халқ шевалари морфологияси-Тошкент: Фан, 1984; 81-105 б.
9. Жўраев Б Юкори Қашқадарё ўзбек шевалари-Тошкент: Фан ,1969.
10. Мирзаев М. М Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари-Тошкент: Фан, 1969 158-174 б.

USMON NOSIR SHE'RIYATIDA SINTAKTIK VOSITALARNING QO‘LLANISHI

Orifjonova Sarvinoz Bobirbek qizi,
ToshDO‘TAU O‘FF 1-kurs talabasi
orifjonovas6@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy matnni sintaktik jihatdan tahlil qilish, asar matnida ishtirok etgan sintaktik vositalarni aniqlash, uning tinglovchiga ta'sir doirasini o'rganish masalalari Usmon Nosir she'rlari tahlili orqali yoritib berilgan. Shuningdek, badiiy matnda sintaktik vositalar qo'llanishining sabablari, bunday vositalarning badiiy ifoda kuchini oshirishdagi roli, xususan, shoirning individual uslubi bilan bog'liqligi ilmiy asosda ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: badiiy matn, emotsional-ekspressivlik, sintaktik vosita, sintaktik usul, sintaktik parallelizm, emotsional gap, ritorik so'roq, inversiya, ellipsis, gradatsiya, antiteza, o'xshatish, epifora, intonatsiya.

Abstract. This article discusses the issues of syntactic analysis of a literary text, identifying syntactic means present in the text of the work, and studying its impact on the analysis of Usman Nasir's poems. It also discusses the reasons for the use of syntactic means in a literary text, the role of such means in increasing the power of artistic expression, in particular, their connection with the individual style of the poet.

Keywords: literary text, emotional-expressiveness, syntactic means, syntactic method, syntactic parallelism, emotional statement, rhetorical question, inversion, ellipsis, gradation, antithesis, epiphora, intonation.

Badiiy matn adabiy ijod mahsuli bo‘lib, unda muallifning estetik qarashlari, badiiy tafakkuri va til vositalari orqali ifodalangan g‘oya mujassam bo‘ladi. Badiiy matnning asosiy vazifasi o‘quvchiga estetik zavq berish, uni ruhiy va fikriy jihatdan boyitishdan iborat. Bunday matnlarda til vositalari, xususan, sintaktik birliklar nafaqat grammatik vazifa bajaradi, balki o‘ziga badiiy-estetik yuklama ham olishi mumkin. Badiiy matnning ta’sirchanligini, emotsional-ekspressivlikka ega bo‘lishini ta’minlaydigan vositalar sintaktik vositalardir. Bu haqida tilshunos olim Adham Abdullayev “*sintaktik gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bog‘lovchilarning maxsus qo‘llanilishi, antiteza, monolog, sukut, inversiya, takroriy gaplar, ritorik so‘roq gap*” kabi uslubiy figuralar “*fikrning o‘ta ta’sirchan ifodalanishi*”ga xizmat qilishini

ta’kidlaydi. (Адхам Абдуллаев, «Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули», 1987, 58-bet) Filologiya fanlari doktori, professor Ma’rufjon Yo‘ldoshev uslubiy vositalarga aloqador bo‘lgan. “1.Sintaktik parallelizm. 2.Emotsional gap. 3.Ritorik so‘roq gap. 4.Inversiya. 5.Ellipsis. 6.Sukut. 7.Gardatsiya. 8.Antiteza. 9.Farqlash. 10.O‘xshatish” kabi o‘nta hodisaga to‘xtalish bilan cheklanadi. (Yo‘ldoshev M, “Badiiy matnning lisoniy tahlili”, 2008, 76-bet) Adham Abdullayev ham sintaktik usul nimalardan tashkil topganiga to‘xtalib o‘tadi: “*Sintaktik sinonimiya, so‘roq, buyruq gaplarning ayrim ko‘rinishlari, undov gaplar, bir sostavli gaplar (ayniqsa, uning egasiz bir sostavli gap deb nomlangan turlari), inkor va tasdiq formalarining aks ma’noda qo‘llanilishi, gapning inversiv tartibda tuzilishi, gapning qiyoslash asosida qurilishi va maxsus stilistik figuralar ekspressivlik ifodalashning sintaktik usulini tashkil etadi*”. (Адхам Абдуллаев, «Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули», 1987, 7-bet)

Badiiy nutqning ta’sirchanligini ta’minlashda sintaktik usuldan keng foydalaniladi. Atoqli shoir Usmon Nosirning she’rlarida sintaktik vositalarning

yaqqol ko‘zga tashlanishini ko‘rishimiz mumkin. Badiiy matnda qo‘llaniluvchi vositalarning biri sintaktik parallelizmdir. Parallelizm deb yonma-yon gaplarning bir xil sintaktik qurilishidan tarkib topishiga aytiladi. Manbalarda parallelizm shunday ta’riflanadi: *“Parallel birliklarning asosiy vazifasi fikrga izoh berish va, eng muhimi, unga tinglovchini to‘la ishontira olishdan iborat. Ular til uslubiy vositalarining boyishi manbalaridan biri bo‘lib, poetik nutqda ko‘p qo‘llanadigan eng mahsuldor va ta’sirchan sintaktik birlik hisoblanadi.”* (Шукров P, «Синтактик параллелизмнинг услубий вазифалари», 2004, 73-bet). Filologiya fanlari doktori, professor Natan Mallayev badiiy san’atlarning biri bo‘lmish *“Saj o‘zining ohangdorlik xususiyatiga ko‘ra ritmik -sintaktik parallelizmni vujudga keltiruvchi omil”* ekanligini keltirib o‘tadi. (Натан Маллаев, «Бадий матн тахлили ва талқини муаммолари», 2012, 288-bet). Bilamizki, saj nasrdagi qofiyani shakllantiradi va uning shu imkoniyati sintaktik parallelizmni vujudga keltiradi. Osonroq qilib tushuntiradigan bo‘lsak, sintaktik parallelizmda bir nechta gaplar sintaktik (gap bo‘laklari tartibi) jihatidan bir xil shakllanadi. Namuna tariqasida shoirning “Saylanma”sidan o‘rin olgan “Nil va Rim” poemasidan misralar tahlilini keltirib o‘tamiz. (Усмон Носир, Сайланма: Шеърлар, 1970)

Mana menman, u isyonning o‘lmas avlodi,

Mana menman, u qullarning hech so‘nmas yodi.

Mana menman, falaklarga lov-lov o‘t qo‘yib,

Otalarimning boshidan poydevor uyib.

Sintaktik parallelizm badiiy nutq ta’sirchanligini boyitish bilan birga ma’noni kuchaytirishga, fikrni yanada ochib, batafsil bayon berishga, tasvir obyekti bilan bog‘liq ma’lumotlar fonining kengayib borishiga xizmat qiladi. Yuqoridagi *“Mana menman, u isyonning o‘lmas avlodi”*, *“Mana menman, u qullarning hech so‘nmas yodi”* misralarida **sintaktik parallelizm**ni ko‘rishimiz mumkin. Bu ikki misra ham sintaktik jihatdan bir xil shakllangan. Ushbu misralarda *parallelizm* ijodkor

tug‘yoni, isyonini ochib berishda katta ahamiyatga ega. Undan tashqari mazkur parchada *ko‘chimlar* ham uchraydi. Ular badiiy matnda qahramonning his-tuyg‘ularini ta’sirchan, yorqin bo‘yoqlarda, aniq va ixcham ifodalashga xizmat qiladi. Narsa-buyum, voqea va hodisalar o‘rtasidagi o‘zaro o‘xshashlikka asoslangan ma’no ko‘chishi *metafora* hisoblanadi. “Isyonning o‘lmas avlodi”, “Hech so‘nmas yodi” birliklari *metaforalarni* tashkil etgan. Boshqa jihatdan, ushbu misralarda *anafora* deb atalgan badiiy san’at ham mavjud, ayrim manbalarda anafora boshlang‘ich so‘z takrori deb ham qo‘llanadi. Boshlang‘ich so‘z takrori so‘zlovchining hayajoni va diqqati qaratilgan tushunchani ko‘rsatadi va ifodalilikni oshiradi, *parallelizmni* mustahkamlaydi. *Anafora* - she’riy misralarning boshida yoki nasriy asardagi gaplarning oldida bir xil jaranglagan tovush, ohangdosh so‘z va iboralarning takrorlanib kelishi. Yuqorida “*Mana menman*” birikmasining misralar boshida takrorlanib kelishi *anafora* san’atini hosil qilmoqda. Usmon Nosirning boshqa bir qator she’rlarida ham anaforaning go‘zal namunalarini uchratishimiz mumkin. Misol uchun:

Sarvarini ortiq sevadi.

Sarvarni deb, nelar kechirdi.

Sarvarni deb, uxlamagan hech,

Sarvarni deb, ko‘zi ich urdi.

Ushbu to‘rtlikda misralar boshida “Sarvarni deb” birikmasining takrorlanib kelishi *anafora* san’atini hosil qilmoqda. Ikkinchi va uchinchi misralarda esa *inversiya* hodisasini kuzatishimiz mumkin. *Inversiya* deb gap bo‘laklarining o‘rin almashinishi yoki gap bo‘laklari joylashish tartibining ma’lum bir maqsad bilan o‘zgarishi hodisasiga aytiladi. She’riyatda esa ifodalilikni, ohangdorlikni va ta’sirchanlikni

ta'minlovchi muhim vosita sifatida ko'p ishlatiladi. Yuqoridagi misralarda ham aynan she'rdagi qofiya va ritmni ifodalash uchun gap bo'laklarining o'zgargan tartibidan foydalanilgan.

O, u yurak; o, u tilla bosh,

O'lim uchun chiqqanmi eding?!

Yo 'q! Bilaman, faqat, tinch yashash —

Erking uchun olishgan eding!

Ushbu to'rtlikda badiiy nutqning ta'sirchanligini oshiruvchi, emotsional-ekspressivligini ta'minlovchi **ritorik so'roq gap**lardan foydalanilgan. Tasdiq va inkor mazmuniga ega bo'lgan, tinglovchidan javob talab qilmaydigan gaplar **ritorik so'roq gap** deyiladi. Ular tasdiqning kuchli emotsiya bilan ta'kidlanishi uchun xizmat qiladi. 2-misradagi “*O'lim uchun chiqqanmi eding?!*” gapi ritorik so'roq gap hisoblanadi va bu gap insonlarning erk, ozodlik uchun kurashganlarini kuchli emotsiya bilan ifodalab bermoqda. Boshqa jihatdan, yuqoridagi misralarda *sinekdoxa* ma'no ko'chishi ham mavjud. *Sinekdoxa* butun-bo'lak munosabatiga asoslanuvchi ko'chimdir. 1-misradagi “yurak”, “tilla bosh” birliklarida *sinekdoxa* usulida ma'no ko'chishi yuz bergan, ya'ni inson tanasining qismlari — yurak, bosh orqali butun — odam ifodalangan. Qo'shimcha qilsak, yuqoridagi she'riy parchada **emotsional gaplar** ham qo'llangan. So'zlovchining o'ta xursandlik yoki o'ta xafalik, qahramonning his-hayajoni, hayrat-taajjubini, voqea-hodisaga emotsional munosabatini ifodalovchi gaplar **emotsional gaplar** hisoblanadi. Emotsional gaplar tarkibida ijobiy yoki salbiy bo'yoqdor so'z va iboralar, his-tuyg'u ifodalovchi

undovlar (oh, voy sho'rim,eh kabi) munosabat ifodalovchi undalmalar qatnashadi va ular nutqning ekspressivligini ta'minlashga xizmat qiladi: *O, u yurak; o, u tilla bosh, O'lim uchun chiqqanmi eding?!*

Shoirning “Baliqchi” she’ridagi quyidagi misralarga e’tibor bersak:

Oq bulutlar qo‘zg‘aldi,

Tog‘dan nari yo‘l oldi,

Ochildi ko‘m-ko‘k osmon...

Uzoqda yulduz ko‘rdim,

Sohilda bir qiz ko‘rdim.

Boqqan bilan to‘ymasman...

She’r mazmuni **gradatsiya** usuli orqali yanada ifodali, ta’sirchan shaklda she’rxonga yetkazilmoqda. *Gradatsiya* nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma’nosini kuchaytirib borishdan iborat uslubiy jarayon. Gradatsiyada bosqichma-bosqich qay tarzda bir nuqtadan boshqasiga o’tishni ko‘rsatishga harakat qilinadi. U mohiyatiga ko‘ra ko‘tariluvchi va pasayuvchi gradatsiyalarga bo‘linadi. Misol uchun, “*Kitoblar juda sabrlidir. Biz ularni qo‘limizga olgunimizcha kunlar, oylar, yillar o‘tib ketadi.*”

(Tojimamatova M. “*O‘qimasangiz yo‘qolib qoladigan kitob haqida eshitganmisiz?*”, 2020). Bunday kun, oy, yil zinama-zina shaklda qo‘llanilib mantiqan gradatsiyani hosil qilmoqda. Keltirilgan she’riy misralarda ham ko‘m-ko‘k osmon ochilish jarayoni bosqichma-bosqich yoritilmoqda: *Oq bulutlar qo‘zg‘aldi - Tog‘dan nari yo‘l oldi - Ochildi ko‘m-ko‘k osmon*. Ta’sirchanlikni ta’minlovchi vositalardan yana biri **sukut**dir. Aynan shu vosita yuqoridagi she’rga o‘zgacha mazmun bag‘ishlagan. *Sukut* deb “so‘z yoki so‘zlar guruhining gap oxirida tushirib qoldirilishiga aytiladi”. Badiiy matnda bu usuldan bir necha maqsadlarda, jumladan, tinglovchi e’tiborini tortish uchun so‘zlovchining atayin jim qolishini ifodalashda foydalaniladi. *Ochildi ko‘m-ko‘k osmon...* misrasidan keyin qo‘llangan *sukut* aynan shu maqsadda xizmat qilganligini ko‘rishimiz

mumkin. Shoirning “Saylanma”sidan o‘rin olgan “Nil va Rim” poemasi (*Усмон Носир, Сайланма: Шеърлар, 1970*)dan quyidagi misralarni tahlilga tortsak:

Javob bersin Aflotunmi, Vergiliymi, yo —

Boshqa biri, qani kim? Kim mard? Kim guvoh?

Ki, tun qancha qora bo‘lsa, oy shuncha yorug‘!

Spartakning lashkarlari hali ham borur.

Ushbu parchada **antiteza** hodisasidan mahorat bilan foydalanilgan. **Antiteza** – badiiy asardagi bir-biriga zid voqea-hodisalarni mantiqan qiyoslash va qarshilantirish hodisasi. Bunda zid ma’noli so‘zlar va qo‘shimchalar, zidlovchi bog‘lovchilar, iboralardan foydalanishimiz mumkin. Tilshunos olim Ma’rufjon Yo‘ldoshev antitezani “*Mantiqiy jihatdan qiyoslanuvchi fikr, tushuncha, sezgi va timsollarni qarama-qarshi qo‘yish, zidlash hodisasi*” deb ta’riflaydi. (*Yo‘ldoshev M. “Badiiy matnning lisoniy tahlili”, 2008, 81-bet*) Yuqorida tunning qorong‘iligi oyni yorug‘ligi bilan zidlanmoqda va tinglovchi ko‘z o‘ngida tasvirlanayotgan voqelik aynan **antiteza** vositasida yanada jonlantirilmoqda.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, badiiy asarni sintaktik jihatdan tahlil qilish, sintaktik vositalarning ma’lum bir uslubiy ma’nolarda qo‘llanilishini o‘rganish hozirgi kunda o‘zbek tilshunosligi uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada Usmon Nosir she’rlarida qo‘llangan sintaktik vositalarni aniqlash va tahlil qilish asnosida asarning estetik vazifasini oshirishda ularning o‘rni naqadar katta ekanligining guvohi bo‘ldik. Usmon Nosir she’riyati nafaqat leksik jihatdan, balki sintaktik jihatdan ham boy va teran ma’noga ega. Shoir o‘z asarlarida sintaktik vositalarni nafaqat grammatik birlik sifatida, balki badiiy-estetik g‘oya va ruhiyatni yetkazishning asosiy vositasi sifatida qo‘llagan. Parallelizm, antiteza, inversiya, ritorik so‘roq gaplar, gradatsiya shoirning poetik olamini tashkil qiluvchi asosiy elementlar sifatida namoyon bo‘ladi. Umuman olganda, badiiy

matnni har jihatdan tahlil qilish, uning lisoniy xususiyatlarini o'rganish, til vositalarining nutqda ma'lum bir uslubiy ma'nolarda qo'llanilishini tadqiq etish kabi amaliy ishlarni olib borish soha rivoji uchun muhim qadam bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Yo'ldoshev, M. (2008) Badiiy matnning lisoniy tahlili, Toshkent: “Hamidov N.H.” matbaa korxonasi.
- 2.Tojimatova, M. (2020). O'qimasangiz yo'qolib qoladigan kitob haqida eshitganmisiz? (ziyonet.uz sayti)
- 3.Абдуллаев, А. (1987). Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули, Тошкент: «Фан» нашриёти.
4. Маллаев, Н. (2012). Бадий матн тахлили ва талкини муаммолари, Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ.
- 5.Усмон Носир, (1970). Сайланма: Шеърлар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти.
- 6.Ўринбоев Б, Қўнғуров П, Лапасов Ж, (1990). Бадий текстнинг лингвистик тахлили, Тошкент: «Ўқитувчи» нашриёти.
7. Шукуров Р, (2004) «Синтактик параллелизмнинг услубий вазифалари» ЎТА.

VAQT BILDIRUVCHI SO‘ZLAR SEMASIOLOGIYASI

*Ilmiy rahbar: f.f.f.d (PhD), v.b. dotsent Komilova Gavharoy Ro‘zimovna
O‘zbek filologiyasi fakulteti 1-kurs talabasi
Shamsiddinova Zarnigor*

Annotatsiya. *Ushbu maqola o‘zbek tilidagi vaqt bildiruvchi so‘zlarning ma’nolarini har tomonlama tahlili qilingan. Vaqt tushunchasi tilning leksik, semantik va pragmatik tizimlarida muhim o‘rin tutadi. Maqolada vaqt so‘zlarining leksik-semantik guruhlari, polisemiya, sinonimiya, antonimiya, kontekstga bog‘liqligi, kognitiv va madaniy jihatlarini, shuningdek, boshqa tillar bilan qiyosiy tahlili keng ko‘lamda yoritiladi. Tadqiqotda vaqt tushunchasining o‘zbek tilidagi o‘ziga xos ifodalanish usullari va uning tilning umumiy tuzilishidagi o‘rni chuqur o‘rganiladi.*

Kalit so‘zlar. *semasiologiya, leksik-semantik shakl, metaforik ma’no, polisemiya, sinonimiya, antonimiya, qiyosiy tahlil.*

Vaqt inson idrokining asosiy kategoriyalaridan biri bo‘lib, har bir til tizimida o‘ziga xos semantik va pragmatik shakllarda aks etadi. O‘zbek tilida vaqt tushunchasi leksik birliklar, morfologik shakllar va sintaktik tuzilmalar orqali ifodalanadi. Semasiologiya nuqtai nazaridan, vaqt bildiruvchi so‘zlarning ma’no tuzilishi, ularning semantik evolyutsiyasi, kontekstda qo‘llanilishi va nutqning pragmatik maqsadlari bilan aloqasi muhim ahamiyatga ega. [Safarov, Sh. (2008). “Pragmalingvistika”. Toshkent: Fan]. Vaqt so‘zlari nafaqat vaqtning aniqlash, balki ijtimoiy, madaniy va falsafiy tushunchalarni ifodalashda ham muhim vosita hisoblanadi. Ushbu maqola vaqt bildiruvchi so‘zlarning semasiologik xususiyatlarini keng ko‘lamda tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, ularning leksik-semantik guruhlari, ma’no o‘zgarishi jarayonlari, kognitiv asoslari va boshqa tillar bilan qiyosiy xususiyatlarini o‘rganadi.

O‘zbek tilida vaqt bildiruvchi so‘zlar bir nechta leksik-semantik guruhlariga bo‘linadi, ularning har biri vaqt tushunchasining turli jihatlarini aks ettiradi. Ushbu guruhlar quyidagicha tasniflanadi:

Kun, soat, daqiqa, soniya, hafta, oy, yil, asr kabi soʻzlar muddatli vaqtga kiradi. Ushbu soʻzlar vaqtning aniq oʻlchov birligini bildiradi va statik semantik xususiyatga ega. Masalan, “bir soat” iborasi vaqtning aniq chegarasini koʻrsatadi: “Ishni uch soat ichida tugatdim”. Bu soʻzlar koʻpincha ilmiy, rasmiy yoki matematik aniqlik talab qilinadigan kontekstlarda qoʻllanadi. Shu bilan birga, bu soʻzlarning baʼzilar metaforik maʼnolarda ham ishlatilishi mumkin, masalan, “asr” soʻzi “uzoq vaqt” maʼnosida: “Bu ishni asrlar davomida qilish mumkin”. [Mengliyev, B. (2000). “Oʻzbek tilining leksikologiyasi”. Toshkent: Oʻzbekiston, 112-115-betlar]

Kech, bugun, ertaga, hozir, keyin, avval, oldin kabi soʻzlar vaqtni subyektiv idrok nuqtai nazaridan ifodalaydi. Ularning maʼnosi nutqning vaqtiga yoki kontekstga bogʻliq boʻlib, dinamik semantik xususiyatga ega. Masalan, “hozir” soʻzi nutqning roʻy berayotgan lahzasini bildirsa (Hozir soat besh), “keyin” kelajakdagi noaniq bir vaqtni koʻrsatadi (Keyin uchrashamiz). Bu soʻzlarning semantikasi kontekstga qarab kengayishi yoki torayishi mumkin. Masalan, “bugun” soʻzi baʼzan faqat 24 soatni emas, balki umumiy “hozirgi davr” maʼnosini ham anglatadi: “Bugun yoshlar boshqacha fikrlaydi”.

Doim, har doim, tez-tez, bir marta, vaqti-vaqti bilan, baʼzan, hech qachon kabi soʻzlar vaqtning takrorlanishi, uzluksizligi yoki chastotasini anglatadi. Bu soʻzlarning semantikasi harakat yoki holat bilan uzviy bogʻlangan. Masalan, “U har doim kech keladi” jumlasida vaqtning chastotasini taʼkidlaydi. Shu kabi, “hech qachon” soʻzi vaqtning mutlaq yoʻqligini bildiradi: “U hech qachon yolgʻon gapirmaydi”. Ushbu soʻzlar nutqda pragmatik maqsadlarni, masalan, odat, takrorlanuvchi holat yoki mutlaq inkorini ifodalashda muhim rol oʻynaydi. [Xoʻjayev, A. (1995). “Oʻzbek tilida vaqt kategoriyasi”. Toshkent: Universitet, 67-70-betlar]

/Zamon, davr, muddat, fursat, lahza, kabi soʻzlar vaqtning falsafiy, ijtimoiy yoki madaniy jihatlarini ifodalaydi. Masalan, “zamon” soʻzi vaqtning uzoq davrini yoki tarixiy bosqichni anglatadi: “Bu zamon boshqa zamon edi”, “Fursat” soʻzi esa vaqtning qisqa, lekin muhim bir lahzasini taʼkidlaydi: “Fursatni boy berma”. Bu

soʻzlar koʻpincha metaforik maʼnolarda ishlatiladi va tilning kognitiv tuzilishi bilan chambarchas bogʻliq. Masalan, “lahza” soʻzi nafaqat vaqt birligi, balki hissiy yoki muhim bir moment sifatida ishlatiladi: “U bir lahza jim qoldi”.

Vaqtning sifatini ifodalovchi soʻzlar ham mavjud boʻlib ularga tez, sekin, shoshilinch, asta kabi soʻzlar kiradi. Bu soʻzlar vaqtning oʻtish tezligi yoki subyektiv idrokini tasvirlaydi. Masalan, “Vaqt tez oʻtdi” jumlasida vaqtning subyektiv tezligini taʼkidlaydi. Bu soʻzlar koʻpincha emotsional yoki tasviriy kontekstlarda qoʻllanadi. [Mengliyev, B. (2000). “Oʻzbek tilining leksikologiyasi”. Toshkent: Oʻzbekiston, 145-147-betlar].

Vaqt bildiruvchi soʻzlarning aksariyati polisemantik xarakterga ega boʻlib, ularning maʼnolari kontekstga qarab oʻzgaradi. Polisemiya vaqt soʻzlarining semantik evolyutsiyasini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Masalan:

- “Kun” soʻzi:

- Vaqt birligi (24 soat): Bir kun ichida ishni tugatdim.
- Iqlimiy holat: Bugun kun issiq.
- Hayot davri: Uning yoshlik kunlari oʻtdi.
- Umumiy vaqt maʼnosi: Oʻsha kuni u keldi.

Bu misollar “kun” soʻzining maʼno koʻp qirraliligini koʻrsatadi. Polisemiyaning rivojlanishi metafora va metonimiya kabi semantik jarayonlar bilan bogʻliq. Masalan, “hayot davri” maʼnosi metaforik oʻzgarish natijasidir. [Xoʻjayev, A. (1995). “Oʻzbek tilida vaqt kategoriyasi”. Toshkent: Universitet, 92-95-betlar].

- “Soat” soʻzi:

- Vaqt birligi: Bir soat kutdim.
- Qurilma: Soatni taqdim.
- Muayyan vaqt: Soat beshda uchrashamiz.

Bu soʻzning maʼno kengayishi metonimik jarayonlar orqali yuzaga keladi, chunki “soat” aslida vaqt oʻlchov qurilmasini bildirgan va keyinchalik vaqt birligi maʼnosini olgan.

- “Vaqt” soʻzi:

- Umumiy vaqt tushunchasi: Vaqt o‘tadi.
- Muayyan moment: O‘sha vaqtda u yo‘q edi.
- Imkoniyat: Vaqt topolmayapman.

Bu so‘zning ma’nolari kontekstga qarab kengayadi va tilning pragmatik ehtiyojlariga moslashadi. Polisemiya jarayoni vaqt so‘zlarining tilning ichki imkoniyatlari va nutqning pragmatik ehtiyojlari bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Vaqt bildiruvchi so‘zlar o‘zbek tilida boy sinonimik qatorlarni tashkil qiladi. Sinonimlar kontekst, stilistik farqlar va ma’no nozikliklariga qarab farqlanadi. “Hozir”, “endi”, “shu payt”:

- “Hozir” neytral ma’noda ishlatiladi: Hozir soat besh.
- “Endi” yakuniy holatni yoki o‘zgarishni ta’kidlaydi: Endi boshlaymiz.
- “Shu payt” esa aniq bir momentni ta’kidlaydi: Shu payt u keldi.

“Kech”, “oqshom”, “tun”: Bu so‘zlar kunning ma’lum qismini bildiradi, lekin har biri kontekstga qarab farqlanadi. Masalan, “kech” ko‘proq umumiy ma’noda ishlatilsa, “oqshom” aniqroq vaqtni (quyosh botgandan keyingi davr) ko‘rsatadi. Antonimiya nuqtai nazaridan, vaqt so‘zlari vaqtning chiziqli tushunchasini aks ettiradi:

- “Kech” ↔ “Ertaga”
- “Avval” ↔ “Keyin”
- “Hozir” ↔ “Oldin”
- “Doim” ↔ “Hech qachon”

Bu antonimlar nutqda qarama-qarshilikni ta’kidlash, vaqtni aniqlashtirish yoki subyektiv idrokni ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, “avval” va “keyin” juftligi voqealar ketma-ketligini ta’kidlaydi: Avval ishni tugat, keyin dam ol.

Vaqt bildiruvchi so‘zlarning ma’nosi kontekstga qarab sezilarli darajada o‘zgaradi. Kontekst nafaqat so‘zning semantik doirasini aniqlaydi, balki uning pragmatik maqsadini ham belgilaydi. Masalan: “Hozir” so‘zi:

- Aniq vaqt: Hozir soat besh.

- Umumiy ma'no: Hozir hamma band.

- Shoshiltirish maqsadi: Hozir kel!

“Endi” so‘zi:

- Yakuniy holat: Endi hammasi joyida

- Kelajakdagi harakat: Endi nima qilamiz?

“Keyin” so‘zi:

- Vaqt ketma-ketligi: Avval choy ichamiz, keyin ishlaymiz.

- Noaniq kelajak: Keyin ko‘ramiz.

Pragmatik jihatdan, vaqt so‘zlari nutqning maqsadini (masalan, ta’kidlash, shoshiltirish, umumlashtirish) ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. Masalan, “hozir” so‘zi shoshilinchlikni ta’kidlasa, “endi” o‘zgarish yoki yakuniy holatni bildiradi. Bu so‘zlar nutqda emotsional yoki ijtimoiy ta’sir ko‘rsatish uchun ishlatiladi.

Vaqt tushunchasi tilning kognitiv tuzilishi va milliy dunyoqarash bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek tilida vaqtning chiziqli (kecha → bugun → ertaga) va siklik (yil, fasl, kun) tushunchalari birgalikda ishlatiladi. Masalan, “yil o‘tib, yil keladi” kabi iboralar vaqtning siklik xususiyatini ta’kidlaydi. Chiziqli tushuncha esa voqealar ketma-ketligini ifodalaydi: “Avval o‘qishni tugatdim, keyin ishga kirdim”.

Madaniy jihatdan, o‘zbek tilida vaqt so‘zlari ko‘pincha falsafiy yoki axloqiy ma’nolarni ifodalaydi. Masalan, “Vaqt – oltin” yoki “Fursatni boy berma” kabi maqollar vaqtning qadrli ekanligini ta’kidlaydi. Bu iboralar vaqtning ijtimoiy va madaniy ahamiyatini ochib beradi. Shu bilan birga, vaqt tushunchasi o‘zbek xalq og‘zaki ijodida, masalan, doston va ertaklarda ham muhim o‘rin tutadi. Masalan, “Bir kuni” iborasi ertaklarda voqealarni boshlash uchun ishlatiladi va vaqtning noaniq, lekin muhim bir momentini bildiradi [To‘xtayev, A. (2005). “O‘zbek xalq og‘zaki ijodi”. Toshkent: Sharq, 78-bet]. O‘zbek tilida vaqtning subyektiv idroki ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, “tez o‘tdi” yoki “sekin o‘tdi” kabi iboralar

vaqtning o'tishini insonning hissiy holatiga bog'laydi. Bu kognitiv jihat vaqt tushunchasining til orqali qanday shakllanishini ko'rsatadi.

O'zbek tilidagi vaqt so'zlarini ingliz, rus, turk va boshqa tillar bilan solishtirganda, semantik, pragmatik va madaniy farqlar aniqlanadi. Quyida asosiy farqlarni ko'rib chiqamiz:

- *Ingliz tili*: Ingliz tilidagi “now” so'zi o'zbek tilidagi “hozir”ga yaqin, lekin “hozir” ba'zi kontekstlarda “endi” ma'nosini ham beradi, bu “now” bilan to'liq mos kelmaydi. Masalan, “Hozir ketamiz” – “We're leaving now”, lekin “Endi ketamiz” – “Now we're finally leaving” ma'nosini beradi. Shu bilan birga, ingliz tilida vaqtning aniq chegaralari (masalan, “at 5 o'clock”) ko'proq ta'kidlanadi, o'zbek tilida esa nisbiylik (masalan, “soat beshlar atrofida”) keng tarqalgan.

- *Rus tili*: Rus tilidagi “сейчас” so'zi “hozir”ga yaqin, lekin ko'proq shoshilinchlikni ta'kidlaydi. Masalan, “Сейчас иду!” – “Hozir kelyapman!” lekin rus tilida bu ibora ko'proq shoshilinch harakatni anglatadi. Rus tilida vaqt so'zlarining rasmiy va norasmiy kontekstlarda farqlanishi o'zbek tiliga nisbatan aniqroq bo'ladi. [Vinogradov, V. V. (1972). *Russkiy yazyk*. Moskva: Visshaya shkola, 245-247-betlar].

- *Turk tili*: Turk tilidagi “şimdi” so'zi “hozir”ga semantik jihatdan yaqin, lekin stilistik farqlarga ega. Masalan, turk tilida “şimdi” ko'proq neytral kontekstlarda ishlatilsa, o'zbek tilida “hozir” emotsional yoki shoshilinch ma'nolarni ham o'z ichiga oladi. Turk tilida “vakit” so'zi “vaqt”ga o'xshash bo'lib, umumiy vaqt tushunchasi sifatida ishlatiladi, lekin o'zbek tilidagi “fursat” kabi nozik ma'nolarni to'liq qamrab olmaydi. [Gencan, T. N. (1979). *Türkçe dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 215-bet]

Vaqt bildiruvchi so'zlar nutqda turli funksiyalarni bajaradi:

- Tasniflovchi funksiya: Vaqt so'zlari voqealarni vaqt bo'yicha joylashtiradi (Kechasi u uxlamadi).

- Pragmatik funksiya: Shoshiltirish, ta'kidlash yoki umumlashtirish maqsadida ishlatiladi (Hozir boshla!).

- Emotsional funktsiya: Vaqtning subyektiv idrokini ifodalaydi (Vaqt tez o'tdi).
- Bog'lovchi funktsiya: Voqealar ketma-ketligini ta'minlaydi (Avval ish, keyin dam olish). Bu funktsiyalar vaqt so'zlarining tilning umumiy tuzilishidagi muhim o'rni ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, vaqt bildiruvchi so'zlar o'zbek tilining leksik tizimida muhim o'rin tutadi va ularning semasiologik tahlili tilning ma'no tuzilishini chuqur tushunishga yordam beradi. Polisemiya, sinonimiya, antonimiya, kontekstga bog'liqlik, kognitiv va madaniy jihatlar vaqt so'zlarining murakkab semantik tabiatini ochib beradi. Qiyosiy tahlil o'zbek tilidagi vaqt tushunchasining boshqa tillarga nisbatan o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatadi. Kelajakda vaqt so'zlarining kognitiv va madaniy jihatlari bo'yicha qo'shimcha tadqiqotlar o'tkazish, ularning nutqda qo'llanilish statistikasini tahlil qilish va tilning boshqa tarmoqlari bilan aloqasini o'rganish foydali bo'ladi. Shuningdek, vaqt tushunchasining zamonaviy o'zbek tilidagi evolyutsiyasi va global til tendensiyalari bilan bog'liqligi bo'yicha tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Gencan, T. N. (1979). *Türkçe dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 215-bet.
2. Mengliyev, B. (2000). *O'zbek tilining leksikologiyasi*. Toshkent: O'zbekiston, 112-115-betlar.
3. Mengliyev, B. (2000). *O'zbek tilining leksikologiyasi*. Toshkent: O'zbekiston, 145-147-betlar.
4. To'xtayev, A. (2005). *O'zbek xalq og'zaki ijodi*. Toshkent: Sharq, 78-bet.
5. Vinogradov, V. V. (1972). *Russkiy yazyk*. Moskva: Visshaya shkola, 245-247-betlar.

6. Xo‘jayev, A. (1995). *O‘zbek tilida vaqt kategoriyasi*. Toshkent: Universitet, 67-70-betlar.
7. Xo‘jayev, A. (1995). *O‘zbek tilida vaqt kategoriyasi*. Toshkent: Universitet, 92-95-betlar.

II BOB.

ADABIYOTSHUNOSLIK

ALISHER NAVOIY VA ABDULLA ORIPOV: QIT'ADAGI HIKMAT, SHE'RDAGI HAQIQAT

Abdujabborova Nigina Ilyos qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
O'zbek filologiyasi 2-bosqich talabasi
[*niginqabdujabborova@gmail.com*](mailto:niginqabdujabborova@gmail.com)

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek adabiyoti tarixining ikki yirik vakili - Alisher Navoiy va Abdulla Oripov ijodida axloqiy masalalarning badiiy talqini tahlil qilinadi. Maqolada qiyosiy-tahliliy metod asosida har ikki shoir asarlaridagi til madaniyati, kamtarlik, so'z mas'uliyati, yaxshilik kabi tushunchalar qanday ifoda topgani o'rganilgan. Ijodiy tahlillar orqali bu mavzular bugungi kun yosh avlodi tarbiyasida ham dolzarb ekani asoslab beriladi. Tadqiqotda muallif asarlaridan namunalar keltirilib, muammo – axloqiy fazilatlarning qadrsizlanishiga badiiy-estetik yechim sifatida Navoiy va Oripov ijodidagi g'oyalarning ahamiyati ko'rsatiladi. Maqola zamonaviy, ma'naviy tarbiyada ushbu ikki ijodkor asarlarining o'rni va ta'sirini yoritib berishi bilan dolzarb ahamiyatga egadir.*

Kalit so'zlar: *Tavozu', komil inson, axloqiy tarbiya, ruhiy yetuklik, kamtarlik, so'z mas'uliyati, til madaniyati*

Annotatsion: *This article analyzes the artistic interpretation of moral issues in the works of two prominent figures in the history of Uzbek literature - Alisher Navoi and Abdulla Oripov. Using a comparative-analytical method, the study examines how concepts such as speech culture, humility, responsibility of speech, and kindness are reflected in their poetry. Through literary analysis, it is substantiated that these themes remain relevant in the moral upbringing of today's youth. The research provides examples from the authors' works and highlights*

how the ideas in Navoi and Oripov's poetry offer an aesthetic and ethical solution to the issue of the decline of moral values. The article is of particular significance for its focus on the role and influence of these two poets in contemporary moral education.

Keywords: *Humility, perfect human, moral upbringing, spiritual maturity, modesty, responsibility of speech, speech culture*

XV-asr jahon ma'naviyatining buyuk siymosi Nizomiddin Mir Alisher Navoiy Abdurahmon Jomiy ta'riflaganidek:

Turkiy tilda dog'i naqsh keldi ajab,

Hatto sehrgarlar bog'ladilar lab (Abduqodirov, 2022, 6-bet).

Ya'ni Navoiy turkiy tilda asarlarini yaratib, tilning mavqeyini shu darajaga ko'tardiki, ushbu tildagi so'zlar anchayin go'zal va ta'sirli bo'ldi, hatto undagi "dog'" ham naqsh kabi go'zallik kasb etdi. Shu boisdan, hatto so'z ustalari ham lol bo'lib, bu so'zlar qarshisida so'zsiz qolishdi deyiladi. Navoiy haqida fikr yuritarkanmiz, Navoiy obraziga o'ziga xos tarzda baho berib, buyuk salafni yuksaklarga ko'targan Abdulla Oripov ijodidagi Navoiy obraziga e'tibor qaratsak. Oripovning "Navoiy buyuk siymo" she'rida aslida o'zbek degan nomni dunyoga Navoiy olib chiqqani, butun o'zbek xalqi Navoiyni dildan ardoqlab, ta'zim qilsa arzishini keltirib o'tadi. Shoir ijodida "Hirot", "Alisher", "Alisherning onasi", "Alisher va talaba", "Navoiy", "Navoiy ko'chasi", "Oq ot" kabi she'rlari ham bevosita Navoiy fenomenini ochib berish uchun katta manba hisoblanadi. Birgina shu mavzuni o'zi shoir ijodining qanchalik katta salohiyatga, salmoqqa egaligini isbotlamoqda. Xususan, "Alisher va talaba" she'rida Navoiyning kamtarinligi, ruhiy-axloqiy merosiga sababchi bo'lgan avlod, ya'ni tarbiya bergan naslga har doim hurmat bajo etishini ifodalaydi.

Borib talabani quchdilar hazrat,

Olamon ruhida yangradi hayrat...

. -Esimda, yosh chog‘im, ko‘p yillar nari,

Menga saboq bergan uning padari (Oripov, 2023, 96-bet)...

Adabiyot - bu xalqning qalbi, uning vijdoni, axloqi. Har bir asrda bu mas’uliyatni o‘z zimmasiga olgan buyuk ijodkorlar bo‘lgan. Alisher Navoiy o‘z davrida insonni axloqiy komillikka da’vat etgan bo‘lsa, oradan besh asr o‘tib, bu buyuk yo‘lni Abdulla Oripov davom ettirdi. Ikkisi ham xalqni so‘z bilan tarbiyaladi, haqiqatni she’r bilan aytdi.

Navoiy she’riyatida bir shoir va butun bir xalq yashaydi, shunga ko‘ra ularda yoritilgan masalalar ham ancha rangba-rang. Asarlarida katta o‘rin egallagan qit’a janrining ham mavzu doirasi juda keng. Ularda ishq-muhabbat, odob-axloq, din, ijtimoiy hayotga oid masalalar tasvirlangan. Abdulla Oripov she’riyatida ham bu mavzular yetakchilik qiladi. Ikki ijodkorning qalamiga mansub asarlarida xalqni birdamlikka chorlash, tilga e’tiborli bo‘lish, yaxshilik qilish, rost so‘zlash, kamtarin bo‘lish kabi mushtarak mavzular uchraydi. Navoiyning “Og‘ziga kirgan takallum rishtasin...” deb boshlanuvchi qit’asida shunday deyiladikim, og‘ziga kelganni deyish bu vaysaqilikdir, bemavrid so‘zlagan til egasining boshini yerga qaratadi. Bunday kimsalarni o‘rgimchakning holiga o‘xshatadi:

Ko‘rki, chun og‘ziga kirgan rishtasig‘a berdi tul,

Ankabut, ul rishtadin har dam nigunsor osilur (Alisher Navoiy, 2011, 732-bet).

Ya’ni o‘rgimchak o‘z og‘zidan chiqadigan, ustalik bilan yaratilgan to‘rda o‘zi osilib turadi, bu ifoda orqali inson ham o‘z aytgan so‘zlariga “osilishi”, ya’ni ularning mas’uliyatini o‘zi ko‘tarishini anglatadi. Og‘izdagi so‘zni tutish - tilni

tiyishdir. Xuddi shunday xulosani Abdulla Oripov ijodidagi “Inson” she’rining mazmunidan ham anglasak bo‘ladi.

Og‘ziga kelganni qaytarmay demoq,

Noqis-u befahm, nodonning ishi (<https://uzsmart.ru/kutubxona/asarlar/65-saylanma-abdulla-oripov.html>).

Bu satrda o‘ylamay, gapning oqibatini hisobga olmay so‘zlash nodonlik belgisi sifatida ko‘rsatiladi. Insonning nutqi uning ichki dunyosi, axloqiy darajasining ko‘zgusidir. Kimki og‘ziga kelganini aytaversa, bu behuda, zararli, mas’uliyatsiz so‘zlashdir, insoniy kamolotga to‘g‘ri kelmaydi.

Har ikki shoir ham inson axloqining muhim jihatlaridan biri sifatida tilni tutish, so‘z mas’uliyatini anglash g‘oyasini ilgari suradi.

So‘z asli payg‘ambar,

U bois balki

Odamzod tanigan o‘z Xudoyini

Erigan temirning tomchisi kabi

O‘rtab yuborar u tekkan joyini (Oripov, 2023, 107-bet).

So‘zning qudrati payg‘ambarimiz qudratiga qiyoslangan ushbu she’rda har qanday aytilgan nojo‘ya so‘z temir tomchisi kabi tekkan joyini teshib o‘tadi ya’ni yurakni zirhlaydi. Oripovning “So‘z” nomli bu she’riga Navoiyning quyidagi qit’asini qiyoslaymiz.

Navoiy tiling asrag‘il zinhor

Desangkim, yemay dahr ishidin fusus.

Nazar qilki, o‘q og‘zi tilsiz uchun

Qilur tojvarlar bila dast bo‘s (<https://kh-davron.uz/ijod/maqolalar/alisher-navoiy-qitalar-xurshid-davron-sharh.html>).

Bu yerda Navoiy o‘ziga murojaat qilib, ehtiyotsiz, zararli gaplardan saqlanish kerakligini uqtiradi. Agar, dunyoning balolaridan, fitnalaridan zarar ko‘rmaslikni istasang, tilingni asra, deydi. Chunki ko‘plab musibatlar aynan til sababli keladi. E’tibor qarat, o‘q tilsiz bo‘lganligi uchun podshohlar qo‘lini o‘padi deya, Navoiy tilning qudratini, lekin ayni paytda xavfini ham ko‘rsatadi. Xulosada, til shunday kuchki, uning xizmati bilan yurak yaralanishi ham mumkin, o‘sha zaxm davo topishi ham mumkin ekan.

Ikki ijodkor ham o‘z davri va uslubida bo‘lsa-da, insoniy kamolotda so‘zning o‘rni haqida bir xil fikr bildiradi. Navoiy buni timsollar orqali badiiy ko‘rsatgan bo‘lsa, Oripov keskin, lo‘nda ifoda bilan bayon etadi. Har ikki shoir uchun so‘z nafaqat aloqa vositasi, balki odamiylik mezoni, axloqiy poklik belgisi va tafakkur tarozisidir. Har bir og‘izdan chiqqan so‘z qalbdagi bir holatni ochib beradi. Ba’zida shirin so‘z yurakni yayratadi, ba’zida keskin gap ko‘ngilni o‘rtab yuboradi. Ammo eng go‘zal so‘zlar kamtar qalbdan chiqadi. Kamtarlik – so‘zning ziynati, insonning ziynati. Aynan shu xulqiy fazilat haqida Navoiyda:

Tavozu’ yaxshi, ammo yaxshiroqdur

Agar da’b etsa ani ahli davlat.

Erur ham afv xo‘b-u, xo‘broq ul –

Ki, zohir bo‘lg‘ay el topqonda qudrat. (Alisher Navoiy, 2011, 523-bet).

baytlari orqali insonning chinakam buyukligi kuch va maqomda emas, balki o‘zini tutish, kamtarlik, kechirimlilik va saxovatda ekanini ta’kidlaydi. Ayniqsa,

insonning kamtarligi, qudratli kishining kechirimliligi, saxiy odamning esa minnat qilmasligi kabi fazilatlar insonni komil darajasiga olib chiqadi.

Deysan, mol-u mulk yo ‘q sizda ziyoda,

Holbuki, shoirsiz, Vatanda nomdor.

Oh, o ‘g ‘lim, bu ko ‘hna, bir kam dunyoda,

Kimdir kamtarroq ham yashashi darkor (<https://uzsmart.ru/kutubxona/asarlar/65-saylanma-abdulla-oripov.html>).

Abdulla Oripov ham kamtarin inson sifatida o‘zini misol keltirib, insonni mol-mulk bilan emas, balki qadriyatlar, e’tibor, kamtarligi bilan ulug‘laydi. U moddiy boylikni hayot mezonini emas, aksincha, shoirlik, xalq orasida nomdor bo‘lish, dunyoda kamtar yashash, uningcha, chin hayotiy yutuqdir. Abdulla Oripov o‘z she’rlarida kamtarlikni insoniy buyuklikning asosi deb biladi. U dunyoning matohlari ortidan quvmasdan, xalq muhabbati, toza nom bilan yashashni ulug‘laydi.

Xalq naqlni to ‘qimaydi atayin,

Naqlarning umri fuzun bo ‘ladi.

Mana, sizga bittasini aytayin:

Yaxshilik qil – tiling uzun bo ‘ladi (<https://uzsmart.ru/kutubxona/asarlar/65-saylanma-abdulla-oripov.html>).

Yaxshilik mavzusi ham Navoiy, ham Abdulla Oripov ijodida markaziy axloqiy tushunchalardan biri. So‘z, kamtarlik, adolat singari tushunchalarning ichida aynan yaxshilik qilish, ezgulik tarqatish yotadi.

Har kishikim topsa davron ichra johu e'tibor

Kim, aning zotiga bedod-u sitam bo ‘lg ‘ay qilig ‘.

Yaxshilig‘ gar qilmasa bori yomonlig‘ qilmasa

Kim, yomonlig‘ qilmasa qilg‘ancha bordur yaxshilig‘ (Ibrohim Haqqul, 2021, 148-bet).

Bu qit‘a orqali Alisher Navoiy shunday chuqur g‘oyani ilgari suradi: mansab, obro‘, shon-shuhrat insonni ulug‘ qilmaydi. Agar u odamlar ustidan zulm qilsa, eng og‘ir illatdir. Yaxshilik qilish imkoni bo‘lmasa ham, hech bo‘lmasa yomonlikdan tiyilish kerak. Shoir ushbu satrlarida insonning oddiygina yomonlikdan tiyilishi ham aslida ezgulik ekanini ta’kidlaydi.

Alisher Navoiy va Abdulla Oripov ijodida yaxshilik insoniy kamolotning mezon sifatida talqin etiladi. Navoiy uchun yaxshilik Olloh rizoligini topish, insonlar o‘rtasida adolatni saqlash va hatto, yomonlikdan tiyilish orqali jamiyatda tinchlikni qaror toptirish vositasi hisoblanadi. Abdulla Oripov esa yaxshilikni milliy iftixor, vatanparvarlik, mehr-oqibat bilan uyg‘un holda tasvirlaydi. Har ikki shoir uchun ham yaxshilik bu faqatgina amaliy fazilat emas, balki inson qalbining yuksak holati bo‘lib, u so‘zda, amalda va niyatda namoyon bo‘lishi lozimligini uqtiradi.

Xulosa o‘rnida aytishimiz mumkinki, adabiyotshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Nurboy Jabborov bejizga bu ikki ulug‘ iste’dod egalarini “She’r ahlining ikki jahongiri” deb ta’riflamagan. Alisher Navoiy va Abdulla Oripovning axloqiy-ma’naviy qarashlari o‘zaro uyg‘un bo‘lib, har ikkisi ham insonni komillikka, ezgulik va kamtarlikka chorlaydi. Ularning asarlarida jamiyatni barkamollikka yetaklaydigan fikrlar ilgari surilgan bo‘lib, bu orqali kelajak avlodni tarbiyali, bilimli va yetuk inson qilib voyaga yetkazish g‘oyasi ilgari suriladi. Bugungi kunda jamiyatda axloqiy inqiroz, so‘zning qadrsizlanishi, insoniy fazilatlarning sustlashuvi kabi holatlar tez-tez kuzatilmoqda. Ayniqsa, yosh avlod tarbiyasida so‘zga mas’uliyat bilan yondashish, kamtarlik, yaxshilik qilish kabi qadriyatlar tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi

nazardan qaraganda, Alisher Navoiy va Abdulla Oripovning axloqiy mavzudagi asarlari bugun ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan, balki yanada muhimroq bo‘lib borayotgan bebaho ma’naviy manba hisoblanadi.

1. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to‘plami. Favoyid ul-kibar*. 6-tom Toshkent, 1989
2. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to‘plami. Navodir ush-shabob*. 4-tom Toshkent, 1989
3. Abdusalim Abduqodirov. *Amir Alisher Navoiy*. Toshkent. 2022
4. Ibrohim Haqqul. *Kasbi kamol o‘zni tanishdir*. Yoshlar matbuoti nashriyoti, Toshkent, 2021
5. Abdulla Oripov. *She’rlar to‘plami*. Toshkent. Zukko kitobxon nashriyot-matbaa uyi, 2023
6. <https://mum-toz.narod.ru>
7. <https://tafakkur.net>
8. <https://uzbaza.uz>
9. <https://kh-davron.uz/ijod/maqolalar/alisher-navoiy-qitalar-xurshid-davron-sharh.html>
10. <https://uzsmart.ru/kutubxona/asarlar/65-saylanma-abdulla-oripov.html>

TAJNIS SAN'ATINING QO'LLANISHI ALISHER NAVOIY IJODI MISOLIDA

Abdukaxxorova Xurriyat Burxon qizi
ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 3-kurs
abduqahhorovahurriyat@gmail.com
Ilmiy rahbar: A.U. Muydinova
ChDPU O'zbek adabiyotshunosligi kafedrasida
Dotsenti v.b., f.f.b.f.d (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada tajnis san'ati va uning o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'rni tahlil qilinadi. Maktab va oliy o'quv yurtlarida o'zbek mumtoz adabiyotini so'z san'ati sifatida o'rganishga o'tilishi har doim dars jarayonida, darsdan tashqarida, darslar davomida badiiy mahorat masalalarini kengroq va chuqurroq tahlil qilishni taqozo etadi. Ko'p asrli mumtoz adabiyotimizning bezavol xazinasini yaratgan atoqli shoir va yozuvchilarimizning san'atkorlik salohiyatlari sehrini kashf etish uchun ular yozgan asarlardagi badiiy san'atlardan atroflicha ma'lumotga ega bo'lish talab qilinadi. Xususan, Alisher Navoiy ijodida tajnis san'atining qanday qo'llangani, uning badiiy-estetik qiymati va ma'no kengaytirishdagi roli yoritiladi. Maqolada Navoiy g'azallari va dostonlaridan olingan namunalar asosida tajnis san'atining turlari va ularning uslubiy xususiyatlari o'rganiladi. Shuningdek, san'atkorga xos bo'lgan betakror uslub orqali mazmun va shakl uyg'unligiga erishish borasidagi yondashuvlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, she'riy san'at, tajnis san'ati, badiiy uslub, mumtoz adabiyot, g'azal, shakl va mazmun uyg'unligi.

Abstract: This article analyzes the art of tajnis and its place in Uzbek classical literature. The transition to studying Uzbek classical literature as an art of speech in schools and universities always requires a broader and deeper analysis of issues of artistic skill in the classroom, outside of class, and during classes. In

order to discover the magic of the artistic potential of our outstanding poets and writers who created the inexhaustible treasury of our centuries-old classical literature, it is necessary to have a comprehensive knowledge of the artistic arts in the works they wrote. In particular, the use of tajnis in the work of Alisher Navoi, its artistic and aesthetic value and role in expanding meaning are highlighted. The article studies the types of tajnis and their stylistic features based on examples taken from Navoi's ghazals and epics. Also, the approaches to achieving harmony of content and form through the unique style inherent in the artist are analyzed.

Keywords: *Alisher Navoi, poetic art, tajnis art, artistic style, classical literature, ghazal, harmony of form and content.*

Ming yillik tarixga ega bo'lgan mumtoz adabiyotimizda badiiyat masalasi hamisha she'r ahlining diqqat markazida bo'lib kelgan. U yoki bu ijodkor salohiyati haqida borganda uning nimalarni tasvirlagani emas, asosan, qanday tasvirlaganiga e'tibor qaratilgan. Jumladan, adabiy asarlarda she'riy san'atlardan foydalanish mahorati hamma asrlarda badiiy san'atkorlikning asosiy qirralaridan biri sifatida baholangan.

Ma'lumki, she'riy san'atlar badiiy asarda ifodalangan hayotiyroq, ta'sirchanroq ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalandirilishiga, misralar, baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyligi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qilgan.

U yoki bu shoir ijodiga, u yoki bu badiiy asarga baho berilar ekan, ijodkor ifodalayotgan iz aksini topgan ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy, ma'rifiy-tarbiyaviy muammolar mohiyati va ko'lami, badiiy timsollar jilosi bilan bir vaqtda qo'llangan she'riy san'atlarning rang-barangligi, mantiqiy asoslanishi, asar mazmunini ochishdagi o'rni va ahamiyati kabi masalalarga ham alohida diqqat qilingan.

Adabiyotimiz tarixi yana shundan dalolat beradiki, she'riy san'atlar shoir badiiy salohiyatini ko'z-ko'z qilish, uning xilma-xil san'atlardan mohirona foydalanish usullarini namoyish etish emas, balki ijodkor badiiy tafakkur dahosining ko'lami, yuksak ijtimoiy-axloqifoyalarni jilolantirish san'atkorligi ifodasi bo'lib kelgan.

She'riy san'atlar muayyan badiiy tamoyillarga asoslangan. Bulardan eng muhimi she'riy san'atlarning asar mazmuni bilan uzviy bog'liqligi sanaladi. Ular orasida tajnis san'ati alohida ahamiyat kasb etadi.

Tajnis badiiy san'atlardan biri bo'lib, lug'aviy ma'nosiga ko'ra hamjins, jinsdosh ma'nolarini anglatadi. Tajnis shaklan bir xil, biroq boshqa-boshqa ma'nolarni ifodalovchi so'zlar (omonim)ni qo'llash orqali nozik sopz o'yinlarni ishlatishga imkon beradi.

Ma'lumki, badiiy san'atlar ikki turga ma'naviy va lafziy san'atlarga bo'linadi. Ayrim tadqiqotchilar (masalan, T. Zehniy) tajnis-ning o'zini ham ikkiga bo'lishadi. Ularning yozishicha, «tajnisi laf-ziyda so'z shakli, tajnisi ma'naviyda ma'no takrorlanadi»?.

Bizningcha, tajnis ham ma'naviy, ham lafziy san'atlarga xos xu-susiyatlarni o'zida mujassamlantirgan bo'lib, tajnis qo'llashda bir vaqtning o'zida ham so'zning shakl tomoni, ham ma'no tomoni teng hisobga olinadi. Bu ikki komponentlardan birining rolini oshirib, ikkinchisining rolini pasaytirish tajnis san'atining talablariga mutlaqo to'g'ri kelmaydi.

Tajnis asosan nazmda, qisman nasrda ham qo'llanadi. Bu o'rinda biz faqat she'riy jinoslar ustida to'xtalamiz, xolos.

Mumtoz she'riyatda tajnis san'ati nihoyatda keng qo'llanganligidan, bu she'riyatdagi nozik so'z o'yinlarini to'g'ri anglash uchun, har bir she'rxon tajnis va uning turlari, har bir turga xos xususiyatlar-ni yaxshi bilmogpi lozim. Yo'qsa, u she'riyatimiz sehrini, uning nazokatini chuqur anglab ololmaydi.

Tajnis san'ati dastlab xalq og'zaki ijodida yuzaga kelib, keyinchalik yozma adabiyotda qo'llanila boshlandi. Biroq mumtoz poeziyamizda bu san'at shu qadar shuhrat qozondi, shu qadar keng qo'llanila boshlandiki, hatto ayrim poetik janrlar faqat tajnis qo'llanishi orqali yaratildi.

Masalan, tuyuq janri, birinchidan, tajnis qo'llanishi, ikkinchidan, maxsus vaznda yozilishi orqaligina yuzaga keladi. Alisher Navoiy o'zining «Mezon ul-avzon»ida tuyuqning bu xususiyatini ta'kidlab ko'rsatgan edi: «Yana turk ulusi, bataxis chig'atoy xalqi aro shoyi' avzondurkim, alar surudlarin ul vazn bila yasab, majolisda aytarlar. Birisi «tuyug'»durkim, ikki baytqa muqarrardir va sa'y qilurlar-kim, tajnis aytilg'ay va ul vazn ramali musaddasi maqsurdur...».

Tajnis san'ati ustidagi kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, o'zbek poeziyasida bu san'atning etti turi qo'llanilgan. Biz bu etti turni o'z xarakteri va xususiyatlariga qarab avvalo ikki katta guruhga ajratib olamiz. Birinchi guruh-tajnisi tom yoki mutlaq, ikkinchi guruh tajnisi noqis (nuqsonli).

1. Tajnisi tom yoki mutlaq tajnis.

Navoiyning qit'asidan keltirilgan quyidagi baytda ham tajnisi tom qo'llanilgan:

Anda har bayt necha ma'ni ila,

Bayt emaskim, g'aribxonadurur.

Birinchi misradagi «bayt» so'zi she'riy terminni bildirsa, ikkinchisi-uy ma'nosidadir.

Xullas, tajnisi tom shakldosh so'zlarining yaxlitligi va ma'no-larining o'zgachaligi bilan xarakterlanadi.

2. Tajnisi noqis (nuqsonli tajnis). Bu guruhdagi tajnis turlari o'z navbatida bir necha guruhlarga bo'linadi

1) Tajnisi murakkab. Murakkab tajnis o‘z komponentlarining shakliga qarab ikki xil bo‘ladi:

A) Jinosi mafruf (ajratilgan tajnis).

Bunda tajnis komponentlaridan biri yozuvda ajralib tursa ham, biroq quloqqa yaxlit bo‘lib eshitiladi. Masalan, Alisher Navoiyning quyidagi tuyug‘ida jinosi mafruf qo‘llanilgan.

*La’lidan jonimg’a o’tlar yoqilur,
Qoshi qaddimni jafodin yo qilur,
Men vafosin va’dasidin shodmen,
Ul vafo, bilmonki, qilmas yo qilur.*

B) Tajnisi mulaffaq. Bu turda tajnis komponentlarining ham masi murakkab bo‘ladi. Masalan:

Utkali ul sarvi gulrux soridin,
Yo‘q xabar ul sarvi gul ruxsoridin,
Hajridin bog‘ ichra berur yodima,
Qoshidin sarvu guli ruxsoridin.

3. Tajnisi zoid. Bunda tajnislanuvchi so‘zlarning yo oldida, yo o‘rtasida, yo oxirida biror harf orttirilgan bo‘ladi. Shunga qarab, jinosning bu turi o‘z navbatida uchga bo‘linadi.

A) Oldidan orttirilgan tajnis. Masalan:

Ilohiy amringga ma’mur etti torami a’lo,
Ne etti torami a’lo, to‘qquz sipexri muallo.

B) O‘rtada orttirilgan tajnis. Masalan:

Berma ul qomatqa har yon jilva, elning joni bor,

Vah nedur har dam qiyomat oshkoro aylamak.

Yoki:

Nozaninlik bog‘ida qadding niholi sarvinoz,

Parvarish topmish niyoz ashki to‘korda ahli noz.

C)Oxirida orttirilgan tajnis.Masalan:

Topib ul nuktadin ozor yig‘lab,

O‘zin tufroqqa soldi zor yig‘lab (Farhod va Shirin)

4.Tajnisi mukarrar shaklan bir-biriga yaqin ikki so‘zning misra oxirida
yonma-yon kelishiga asoslangan tajnis:

Ishq erur andoq murabbiykim, qilur yetkach asar.

Bulbul o‘lg‘ay, ochsa yuz bir sarvi gulruxsor sor. (Badoyi‘ ul-vasat, 158-g‘azal)

5.Tajnisi muzori‘ shaklan yaqin so‘zlarning bir-biridan bir yoki ikki undosh
tovush bilan farqlanishi natijasida vujudga keluvchi tajnis:

Shoh olinda hamisha hozir o‘lsam,

Bu ish kayfiyatidin nozir o‘lsam (Farhod va Shirin)

6.Tajnisi xat arab yozuvidagi so‘zlarning faqat nuqtalar orqali farqlanishiga
asoslangan tajnis:

Barcha xo‘blarning qadu ruxsoru xattu xoli bor.

Lek ulkim bizni behol aylar o‘zga holi bor.

7.Tajnisi murakkab shakldosh so‘zlarning biri yaxlit bir so‘zdan, ikkinchisi
ikki so‘zdan iborat bo‘lishi orqali vujudga keladigan tajnis:

Charx tortib xanjari hijron bu tun,

Qo‘ymadi bir zarra bag‘rimni butun.

Tunga borib bizni behol aylading,

Ne bbaloli‘ yer emish, yo rab, bu tun. (Badoyi‘ ul-vasat, 6-tuyuq)

Tajnis san‘ati mumtoz she‘r shakli bo‘lib tuyuq janridagi asarlarda keng qo‘llaniladi.

Tajnis san‘ati tilimizning rivojlanish qonuniyatlari bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanib keldi. O‘zidan keyin ham bu san‘atning ajoyib namunalari yaratilishi mumkin. Ularni tadqiq qilish va adabiy jarayon bilan bog‘liq holda izohlash adabiyotshunosligimiz-ning muhim vazifasi hisoblanadi. Shuni ham aytib o‘tish kerakki, tajnis qo‘llash shoirning poetik mahoratiga, o‘z tilining imkoniyatlarini ilg‘ab olishga va qolaversa, poetik maqsadiga bog‘liqdir. Mutafakkir shoirimiz Alisher Navoiy ijodidagi badiiy san‘atlar har tomonlama mukammal, o‘zining badiiy nafosati bilan, hilma-hil ifoda usullari bilan berilgani o‘zbek tilimizning g‘oyatda boyligi go‘zalligini, shuningdek nozik va teranligini yorqin hamda jonli lavhalarda ifodalashini ko‘rsatib turibdi. Bularni chuqur o‘rganish kelajak yoshlari uchun nihoyatda zarur deb bilaman.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Hojiaxmedov A. *She‘riy san‘atlar va mumtoz qofiya*, Shark, -T., 1998. -B.4
- 2.Is‘hoqov Y. *So‘z san‘atigi so‘zligi*, Zarqalam nashr -T., 2006.-B.60
- 3.Navoiy Alisher. *Mukammal asarlar to‘plami*. 20 jildlik. 1-2 jildlar. Fan, -T., 1987-1988. -B.144
- 4.Qayumov A. *Asarlar Zjild, Mumtoz so‘z*, T., 2009.-B.147
- 5.Yusupova D. *Alisher Navoiy “Xamsa”sida mazmun va ritmning badiiy uyg‘unligi*, Mumtoz so‘z, T., 2011.-B. 79

O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA CHISTON JANRI

Abdumajidova Dilyora Davron qizi
ToshDO‘TAU O‘TAT 2-kurs
dilyoraabdumajidova3@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.b.f. d., dotsent Matluba Jabborova

Annotatsiya: *Ushbu maqolada chiston janri, uning badiiy xususiyatlari, chistonning shakllanish tarixi, olimlarning chiston haqidagi fikrlari yoritilgan. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy, Jahon Otin Uvaysiy, Ogahiy chistonlaridan namunalar keltirilgan. Ularning chistonlari shakl, ma'no va mavzu jihatidan tahlil qilingan.*

Kalit so‘z: *Chiston, lug‘z, “Funun-ul balog‘a”, muammo, tanga, anor, igna, ijtimoiy-siyosiy hayot, vafo, janr va she'riy san'at masalasi, abjad hisobi.*

Abstract: *This article discusses the genre of chiston, its artistic features, the history of its formation, and scholars' views on chiston. Examples of chistons by great thinkers such as Alisher Navoi, Jahon Otin Uvaysiy, and Ogahiy are provided. Their chistons are analyzed in terms of form, meaning, and theme.*

Keywords: *Chiston, lug‘z, "Funun-ul balog‘a", enigma, coin, pomegranate, needle, socio-political life, loyalty, genre and poetic art issues, abjad calculation.*

Adabiyotning tag ildizi xalq og‘zaki ijodi bilan chambarchas bog‘liq. Bilamizki, ko‘pgina janrlar avval xalq og‘zaki ijodida paydo bo‘lgan. Dostonlar, she'rlar, nazm va nasrda yozilgan barcha asarlar xalq og‘zaki ijodidan oziq olgan. Mana shunday og‘zaki ijoddan badiiy ijodga ko‘chgan janrlardan biri chistondir.

Chiston o‘zida bir predmetning barcha xususiyatlarini jamlagan she'riy janr hisoblanadi. Chiston lug‘aviy jihatdan forsha "chist on" (u nimadur?) bo‘lib, adabiy termin sifatida topishmoq she'rga aytiladi. U qadimda lug‘z, lug‘az va log‘az shakllarida qo‘llangan. Chistonning, avval, xalq og‘zaki ijodida

shakllanganiga Abu Nasr Farobiy o'zining "Shoirlar san'ati qonunlari haqida risola" asarida o'sha davr arab va fors she'riyatida hajviya, madhiya, kulgili she'r formalari qatorida topishmoqli she'rlar ham bo'lganini aytib o'tgani ham yaqqol misol bo'la oladi. (Orzibekov, 1976, 148-b). Chiston birinchi arablarda yuzaga kelgani, so'ng fors-tojik she'riyatiga kirib kelgani, so'ngra turkiy adabiyotda shakllanganligi haqida ma'lumotlar bor.

Lug'z so'zining ma'nosida "G'iyos ul-lug'at" izohli lug'atida shunday izohlangan: "Lug'z-dasht sichqonining ini. U juda egri-bugri bo'ladi. Yanaforschada chiston deb ataluvchi yashirin so'z turining nomi". (Adizova, 2020, 173-b). Demak lug'z so'zi ikki xil ma'noni anglatadi, biri dasht sichqonining ini, ikkinchisi esa she'r turi. Lug'z qadimgi lug'atlarda, adabiyotlarda turlicha ta'riflanadi. Shayx Ahmad Taroziyning "Funun-ul balog'a" asarida quyidagicha keltiriladi: "Bu aningtek bo'lurkim, bir narsaning otin va haqiqatin yashurub, mubashshah (un) bihlafze birla savol qilurlar". "Lug'z predmetlardan birining zotiga dalolat qiluvchi, maxsus iboralar yordamida uning xususiyatlarini anglatuvchi vaznli so'z bo'lib, uni forsiyda chiston deydilar",- deya tarif beriladi yana bir adabiyotda. (Orzibekov, 2006, 302-b). Yuqoridagi ikkala misolda ham ko'rishimiz mumkinki chistonda biror predmetning nomi yashiriladi, uning javobini predmetning belgilari, sifatleri, xususiyatlari orqali topish kerak bo'ladi.

Chistonda biror yashiringan predmetni topish kerak bo'lsa, shu o'rinda savol tug'iladi, lirikada kichik janrlardan biri bo'lgan muammo janrida ham chiston kabi yashiringan narsani topish talab etiladi, unda nega ularni ikki xil nomlaymiz, ularning farqi nimada? Bu savolga javob mutafakkirlarimiz, adabiyotshunoslarimiz tomonidan aniq va lo'nda izohlangan. Masalan, Attaulloh Husayniy: "Sharafiddin Ali Yazdiy muammo ila lug'z orasindagi farq haqqida debturkim, savol ila boshlansa lug'z o'lur, undan o'zgasi muammo",-deydi, ammo Attaulloh Sharafiddin Ali Yazdiyning fikrini qoniqarli emasligini isbotlashga harakat qiladi va o'z munosabatini bildiradi: "Muammoda maqsad ism bo'lur va

ism andoq lafzdurkim, atalmishqa ishora qilur. Demak, bir ismga aning ahvolu avzofining zikri bila ishora qilgan misollarni lug'z bilurlar, natijasi, ma'nosu bormu, yo'qmu andin qat'i nazar, yolg'iz lafz bo'lur". (Orzibekov, 2006, 302-b) Bu fikrlardan ko'rishimiz mumkinki, lug'z bilan muammo aynan bir xil emas. Muammo ham lug'aviy jihatdan "yashiringan", "ko'r qilingan" degan ma'noni anglatadi, lekin muammoda yashiringan narsa ism bo'ladi, ya'ni asosiy maqsad ismga qaratiladi, hamda muammoni yaratish oson emas. U juda murakkab she'riy san'atlardan biri hisoblanadi. Lug'zda esa voqea yoki biror predmet yashiringan bo'ladi. Lug'zda yashiringan predmetning sifatlari, xususiyatlari berilsa, muammoda esa aynan shaxs otini topish talab etiladi. Lug'z va muammo o'rtasidagi farq yuqoridagi misollar orqali yetarlicha ochiqlandi deb o'ylaymiz.

Janr-san'at turlarida tarixan shakllangan ichki bo'linish hamda mazkur bo'linishni ifodalovchi tushuncha; shakl va mazmun birligidagi o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan san'at asarining alohida turi hisoblanadi. Shu o'rinda bizda lug'zga janr sifatida qarashimiz mumkinmi, u asli janrmi yoki she'riy san'atlardan biri hisoblanadimi degan savol tug'iladi. Akademik Shuhrat Sirojiddinov o'zining "Navoiyshunoslik" asarida chistonning g'azal, ruboiy va tuyuq kabi hajm, qofiya va boshqa shakliy jihatlardan qat'iy qonuniyarga ega emasligi, u fard, ruboiy, qit'a va ba'zan g'azal kabi qofiyalanishi mumkinligini aytib o'tadi. Lug'z o'zining qat'iy shakliga, hajmiga ega emas. U istalgan janr kabi qofiyalanishi mumkin. Shu jihatdan biz unga janr emas, she'riy san'at sifatida qarashimiz mumkin. Janrda esa ma'lum bir shakl va mazmun birligi bo'lishi talab etiladi. Shu o'rinda muammo va lug'zning farqi yaqqol ko'zga tashlanadi, muammo janr hisoblansa, lug'z she'riy san'atdir.

Chiston ilk bor xalq og'zaki ijodida yuzaga kelgani haqida aytib o'tdik. Turkiy adabiyotda esa ilk bor chistonlar buyuk mutafakkir bobomiz Alisher Navoiy tomonidan yaratilgan. Alisher Navoiy turkiy tilda 10 ta chiston yozgan va ularning hammasi "Xazoyin ul maoniy" kulliyoti tarkibidagi "Badoyi' ul vasat"

devoniga kiritilgan. Ayrim adabiyotlarda uning fors-tojik tilida ham 7 ta chiston yozgani haqida ma'lumotlar bor. Alisher Navoiy chistonlari hajm jihatidan katta bo'lib, 6, 8, 10 misradan iborat, faqat 2 tasi 4 misra. (Adizova, 2020, 175-b). Navoiyning 10 ta turkiy chistoni bular-qalam, tanga, yumurtqa, igna, miqroz, o'q, bel, parvona, poki, anor. Bu chistonlarda faqatgina predmet sifatleri berilib, maqsad o'sha predmetni topishga qaratilmagan, balki unda shoirning o'z hayoti, uni qurshab turgan olam, o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy muhit ham ajoyib tarzda yoritilgan. Masalan, tanga chistonini ko'rib chiqaylik:

Ne sho 'x erurki, ulus ko 'ngli ichra savdosi,

Aning yuzidagi xatlar kibi muharrardur.

Kumushdurur taniya qiymati aning lekin,

O 'n ikki o 'z tanidek vajh ila muqarrardur.

Ishida o 'l o 'n har birisidur diynor,

Ki adl sikkasidin yuzlarida zevardur.

Magarki, angladi xums ul-muborak asrorin,

Ki soni bu adad o 'lmish agarchi yuz mardur.

Gadog 'a xumsidin ar saltanatdurur, ne ajab,

Qachonki, beklik aning rub'idin muyassardur.

Ushbu 10 misrali chistonda tanganing sifatleri ochib berilgan, xalq orasida bo'ladigan savdo uning yuzidagi naqshlari kabi muqarrarlighi aytilgan va bu chistonda diynor pul birligini ko'rishimiz mumkin. Gadoga ozginasi ham saltanat ekanligi, lekin beklarga uning rub'idin muyassarlighi aytilyapti. Chistonning so'nggi baytida o'sha davrdagi feodal tuzumdagi sotsial munosabatlar to'g'risida fikr yuritilyapti.(Orzibekov, 1976, 152-b). Tarixdan ma'lumki, o'sha davrlarda beklilar, yuqori lavozimdagi amaldorlar o'z manfaatlarini deb xalqqa ko'p jabr-u

zulmlar qilgan. Navoiy xalqning mana shunday amaldorlar dastidan qiynalganini, aziyat chekkanligini o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan, guvohi bo‘lgan. Chistonda predmetning sifatlari, xususiyatlarini ifodalashda badiiy san’atlar ham muhim o‘rin tutgan. “*Ne sho‘x erurki, ulus ko‘ngli ichra savdosi*” misrasida inson hissiyotlari “savdo”ga qiyoslangan. Ushbu misrada istiora san’ati qo‘llangan. Chistonning 7-baytida xums so‘zi orqali tajnis san’ati qo‘llangan. Xums ikki hil ma’noni ifodalagan. Xums-Islomda davlatga ajratilgan beshdan bir moliya hissasi, xums-besh soni ma’nosida.

Shoirning igna haqidagi chistoni ham nozik yumorlar hissi bilan sug‘orilgan:

Qaysi ayyor erkim ulkim, naqb urar san’atda bor

Bir sinon yanglig‘ ayog‘din, bosh qotiqlig‘din tani.

Nozaninlarning libosi nechakim sangin erur,

Toru pudi ko‘zlaridin ichkari kirmak fani.

Pardai ismatda har gulruxki ursun lofi zuhd,

Ko‘nglakining darz-darzi ichra ko‘rmishlar ani.

Bu sifatkim topti ul ayyorliq sarrishtasin,

Tong emasdur, gar otin qo‘yg‘aylar aning so‘zani.

Bu chistonda ignani ayyor deb ta’riflaydi. Necha nozaninlar chiroyini parda ortiga berkitib, ularning xusni jamolini hech kim ko‘rmaganlari haqida lof urishsa ham, ularning ko‘ylaklari darzi-darzidan kirib ayyorlik rishtasin o‘tkazgan narsa borligi va uning otini so‘zani deb qo‘yganliklari haqida aytilgan. Ushbu chistonda ham bir qancha she’riy san’atlarni uchratishimiz mumkin. Masalan, “*tani*”, “*fani*”, “*ani*”, “*so‘zani*” so‘zlari o‘zaro qofiyalanib ajib bir ohangdorlikni vujudga keltirgan. “*Ayog‘*”, “*bosh*” so‘zlari tanosub san’atini hosil qilgan. Bu san’atlar baytning ma’no va badiiy ta’sirini kuchaytirib, uni yanada nozikroq qilishga yordam bergan.

O'zbek mumtoz adabiyotida chiston janrining rivojiga salmoqli hissa qo'shgan shoirlardan biri XVIII asrning ikkinchi yarmi, XIX asr boshlarida yashab ijod qilgan shoira Jahon Otin Uvaysiydir. Uvaysiy Alisher Navoiyni o'ziga ustoz deb bilgan va deyarli barcha janrlarda ijod qilishda unga ergashgan. Uvaysiyning 50 dan ortiq chistonlari bor, ular badiiy xususiyati, uslubiy jihatlarining o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Uning chistonlari oddiy topishmoq shaklida yaratilgan, ammo o'zida juda katta ma'no-mazmunni jamlagan. Bunga uning eng mashhur "Anor" chistonini misol qilishimiz mumkin:

Bu na gumbazdur, eshigi tuynugidin yo'q nishon,

Necha gulgun pok qizlar manzil aylabdur makon.

Sindirib gumbazni qizlar holidin olsam xabar,

Yuzlariga parda tortug'lik, tururlar bag'ri qon.

Bu chiston Uvaysiyning badiiy, uslubiy mahoratini go'zal tarzda ochib bergan desak mubolag'a bo'lmaydi. Anor eshigi, tuynugidan nishon ham ko'rinmaydigan bir gumbazga, pok qizlar anor donalariga o'xshatilgan. Gumbazni sindirib qizlarning holidan xabar olay deb boqsa yuzlariga parda tortilgan qizlar bag'ri qon bo'lib turganligi aytilyapti. Anor ko'p hollarda bag'ri qon bo'lgan insonga o'xshatiladi. Dilshodi Barnodan Amir Umarxon "Bu anorg'a ne deysan",- deb so'raganda "Ichin qong'a to'ldiribsan",-deb javob bergan ekan. Shundan ham bilsak bo'ladiki, anor ko'proq bag'ri qon bo'lgan, oyoq qo'li kishansiz bog'langan qizlarga o'xshatilgan. Bu chistonda o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy muhit, erki, huquqi cheklangan xotin-qizlarning axvoli va ularga bo'lgan munosabat, pok qizlarning aziyat chekayotgani va bunday zulmlardan ularning bag'ri qon, dillari vayron bo'lganligi ko'rinib turibdi. O'sha davrda bu zulm istamlarni oshkora aytishga imkon bo'lmagan. Shoira bu haqiqatni anor chistoni orqali ayta olgan xolos. Yuqoridagi fikrlarga N. Mamatovning quyidagi fikrlari ham isbot bo'la oladi: " Shu to'rtgina misrada butun bir ijtimoiy davr kartinasini: xonlar, beklar,

feodallar saroyida, chordevorlar ichida erksiz, huquqsiz tahqirlangan, xurofot iskanjasida shavqatsiz ezilgan o‘zbek xotin-qizlarining real hayoti kartinasini juda o‘brazli va juda badiiy qilib ifodalay olgani uchun ham bizni qoyil qoldiradi". (Mamatov, 1961, 154-b). Ushbu chistonda “*nishon*”, “*makon*”, “*qon*” so‘zlari o‘zaro qofiyalanib, chistonning ta’sir kuchini oshirib bergan.

Uvaysiyning chistonlarining tili sodda, ravon va tushunish oson. U oddiy topishmoq shaklidagi chistonlar ham yozgan:

Ikki mahbubni ko‘rdim, ikkisin kindigi bir,

Ikkisin orasiga tushsang, topadursan kasir. (Qaychi)

Ul nadurkim, shahddan totlik erur xummorga,

Ixtiyor etmas sotarga, kirmagay bozorga. (Uyqu)

Bu chistonlarda yashiringan predmetning sifatlari, xususiyatlari berilgan va maqsad unda nima yashiringanligini topishga qaratilgan.

XIX asrning I yarmida yashab ijod qilgan, o‘zbek mumtoz adabiyotida chiston yozish an’anasini davom ettirgan va bunga o‘z hissasini qo‘shgan shoirlarimizdan yana biri Ogahiydir. Ogahiy bu janrda sanoqli namuna qoldirgan bo‘lsa ham uning chistonlarida chuqur ma’no va badiiy ruh bor. Uning “tanga”, “vafo”, “davlat” kabi so‘zlar yashiringan chistonlari o‘sha davrda oddiy xalq shu narsalarga muhtoj bo‘lganligini ko‘rsatadi. “Vafo” so‘zi yashiringan chistonida oti boru o‘zi yo‘q bo‘lgan vafoni o‘sha davr sifatlaridan kelib chiqib quyidagicha ta’riflaydi:

Ul na yanglig‘ turfa qushkim, oltidur oning boshi,

Turfaroq bukim oyoq birdir, qanot sakson ango.

Garchi oning bu zamon ahli aro bordur oti,

Lek yo‘qliq oshiyoni ichra maskan ang.

Bilamizki arab yozuvida sonlar arab xarflari bilan ifodalanadi. Ushbu chistondagi “olti”, “bir”, “sakson” sonlarining o‘rnini abjad hisobidagi harflar bilan almashtirsak “vafo” so‘zi hosil bo‘ladi. Bundan tashqari “bosh”, “oyoq” so‘zlari tanosub san’atini hosil qilgan, “sakson”, “maskan” so‘zlari o‘zaro qofiyalanib misralarning ta’sirli bo‘lishiga hizmat qilgan. Chistonda vafo haqida bu zamonda uning faqat oti borligi, o‘zi esa yo‘qliq oshiyoni ichra maskan qilganligi aytilgan. Bundan ko‘rishimiz mumkinki, Ogahiy yashagan davrda odamlarda vafo bo‘lmagan, adolatsizlik, o‘zaro nifoq avj olgan. Faqatgina Ogahiy yashagan davrda emas, hamma zamonlarda ham bu kabi insoniy tuyg‘ularga ehtiyoj bo‘lganligi tarix zarvaraqlaridan ma’lum.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, chiston o‘zida faqat bir emas bir nechta ma’noni jamlagan she’riy san’atdir. Unda shoir nafaqat predmet nomini, balki o‘zining dardi, uni qiynab kelayotgan muammolarni ham yashirishi mumkin. Navoiy, Uvaysiy, Ogahiy chistonlarini tahlil qilish orqali bunga guvoh bo‘ldik. Alisher Navoiyni chistonning ilk poydevorini qo‘ygan va murakkab chistonlari bilan chistonnavislikni boshlab bergan shoir sifatida bilsak, Uvaysiy va Ogahiy ustozining izidan borib, o‘z chistonlari bilan yanada boyitgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Iqboloy Adizova, (2020). “Uvaysiy she’riyatida poetik tafakkurning yangilanishi” (172-185-bet). Filologiya fanlari doktorlik ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya.
2. Nasim Mammatov, (1961). “Uvaysiy chistonlari” Me’rosimizni o‘rganamiz, (155-bet).

3. Orzibekov, R. (2006). “O‘zbek lirik she’riyati janrlari”,(289-322).
Toshkent:Fan
4. Rahmonqul Orzibekov,(1976). “Lirikada kichik janrlar”. Toshkent: G‘afur
G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti.
5. Vohid Zohidov, (1961). “O‘zbek adabiyoti tarixidan” (132-140-b).
Toshkent: O‘zSSR davlat badiiy adabiyot nashriyoti.
6. Shayx Ahmad Taroziy, (2002). “Funun ul-balog‘a” (81-bet). O‘zbek tili va
adabiyoti, 1-son.

O‘ZBEK DOSTONNAVISLIGIDA ROBIYA ISHQINING IN’IKOSI

Abovova Mohinur Hosil qizi
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 4-kurs
mohinurabovova@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Iqboloy Adizova

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror”, So‘fi Olloyorning “Sabot ul-ojizin” va Huvaydoning “Rohati dil” kabi dostonlarda Robiya Adaviyya obrazining qo‘llanilishi, Robiya ishqining in’ikosi qiyosiy-tahliliy usulda o‘rganilgan. Robiya obrazining asarlarda ifodalangan mazmuni sharhlangan.*

Abstract. *This article studies the use of the image of Rabiya Adaviyya and the reflection of Rabiya’s love in such epics as Alisher Navoi’s “Khayrat ul-abror”, Sufi Alloyor’s “Sabot ul-ojizin”, and Huvaiddo’s “Rohati dil” using a comparative-analytical method. The content of the image of Rabiya expressed in the works is commented on.*

Kalit so‘zlar: *Robiya Adaviyya, ilohiy ishq, Hayrat ul-abror, Sabot ul-ojizin, Rohati dil, oshiq, ma’shuq, tasavvuf.*

Keywords: *Robiya Adaviyya, ilohiy ishq, Hayrat ul-abror, Sabot ul-ojizin, Rohati dil, oshiq, ma’shuq, tasavvuf.*

Oshqlik — haqsevarlikning, ma’rifatga shaydolikning oliy ko‘rinishi. Qolgan barcha hollarda soxtakorlik, riyo bo‘lishi mumkin. Ammo ishqda, oshqlikda bu illat bo‘lmaydi (Комилов, 2009, 32-бет).

Chinakam solik — bu oshiq solikdir. Ishq - tasavvuf adabiyotida “muhabbat” va “ishq” so‘zlari baravar ishlatiladi, bu arabcha so‘zlar anglatgan ma’nolar deyarli bir xil, ya’ni

ko'ngilning mahbub tomon kuchli ishtiyoq bilan intilishi (Комилов, 2009, 32-бет). Robiya dunyoning barcha lazzatlaridan voz kechishga undaydigan tarkidunyochilikning chinakam ishq, ya'ni Allohning ishq bilan yashashga undaydigan so'fizmgga aylanishida asosiy, hal etuvchi rol o'ynagan ayoldir. Rivoyat qilishlaricha bir kuni xudojo'y, so'fiy Robiya bir qo'lida bir chelak suv, ikkinchi qo'lida yonib turgan mash'ala ko'targancha Basra ko'chalaridan yugurib o'tayotgan ekan. Yo'lovchilar hayron bo'lib undan so'rashibdi:

- Bunchalar shoshilib qaylarga yo'l tutding, ey Robiya?

Robiya qo'lidagi chelakka ishora qilibdi:

- Do'zaxdagi o'tni o'chirmoqchiman.

Yo'lovchilar yoqalarini tutib, “astag'firulloh” degancha, so'rashibdi:

- U holda qo'lingdagi mash'ala nechun?

- Bu mash'ala bilan jannatga o't qo'ymoqchiman.

Yo'lovchilarning yuzlaridan qoni qochib qichqirishibdi:

- Allohdan mag'firat so'rab iltijo qil, ey badbaxt ayol, aks holda kofir qavmlardan bo'lib qolasan. -Yo'q, azizlarim, sizlar meni noto'g'ri tushundinglar. Men kofir emasman. Alloh taolo bilan bandalar o'rtasidagi bu ikki pardani yo'qotmoqchiman xolos, tokim bandalar Alloh taologa do'zax o'tlarida kuyishdan qo'rqishgani yoki jannat iqbolidan umidvor bo'lishgani uchun emas, balki uning Alloh ekanligi, yakka yagonaligi va Boqiy go'zalligi uchun ibodat qilishsin (Шиммел, 1999, 45-бет). Rivoyatda keltirilganidek, Robiya zohidlar kabi do'zaxdan qo'rqib yoki jannat umidida ibodat qilmas edi. U so'fiylikning ilk vakilasi o'laroq faqat Alloh visoliga yetishish, Alloh ishq uchun ibodat qilar edi. Fariduddin Attor keltirgan rivoyatlarning birida Robiya Allohga shunday munajat qiladi: “Allohim, men Senga do'zaxdan qo'rqib ibodat qilsam, meni do'zaxga sazovor qil! Agar jannat umidida ibodat qilsam, jannatni menga harom qil! Agar Senga Sening O'zing uchun bandalik

qilsam, diydoringni menga nasib qil!”(Artop, 2023, 111-6et). Robiya bu yo‘lda tunu kun tavba-tazarru va ibodat qilishdan tashqari, tilda va dilda hamisha Alloh nomini zikr etish, Unga mehr-muhabbat bog‘lab, Uni butun vujudi bilan sevish ila band bo‘ldi. Shunda jannat va do‘zax, mol-dunyo va o‘zining jism-joni bu yo‘lning qurboni bo‘ldi. U jisman butunlay yo‘qolgan edi, o‘zi o‘ziniki emasdi. Balki u o‘zini Allohniki deb bilardi va uning soyasida yashardi. Shu bois Robiyaning Allohga bo‘lgan oshiqona kechinmalari xiyla dardli sado berardi va unda Alloh sevgisi shu qadar kuchli ediki, shoira hayotiy sevgini tamoman yoddan chiqarib yuborgandi. Demak, Robiya uchun hayotiy sevgi va real yor jamoli Alloh sevgisi va uning nuroniy jilvasining in’ikosi emasdi. Alloh bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri muhabbat bog‘lab, uning diydorini oxirtda ko‘rish zohidona ta’limotning yorqin ko‘rinishi ediki, Robiya shu yo‘lda jonini fido etdi (АБДУЛЛАЕВ, 2009, 107-6). Robiyaga nisbat berilgan bir she’rda ilohiy ishqning nozik ma’nolari va Robiya ishqining ikki turliligi go‘zal shaklda ochib berilgan:

Men Seni ikki xil muhabbat bilan sevaman:

Biri – Senga bo‘lgan oshiqona sevgim,

Ikkinchisi esa – Sening bu sevgiga haqli bo‘lishingdir.

Nafs va qalbim bilan Senga mayl qilib Seni sevish

*Boshqalardan yuz o‘girib, faqat Sening zikring bilan
band bo‘lishimdadir, Sening haqli bo‘lgan sevgingga kelsak,*

*U – hijobni ochib, O‘z jamolingni menga
ko‘rsatishingdir. Har ikki sevgimda ham maqtovgaga*

*loyiq men emasman, Har ikkisi ham faqat Sening
haqqing bo‘lib, faqat Senga xosdir (Ahmet Ögke, 2001, 112.sayfa).*

Mazkur she’ri

orqali Robiya Allohga bo‘lgan ishqining ikki turda ekanligini ifoda etadi. Unga ko‘ra, Robiya Allohni ikkita muhabbat bilan sevadi. Birinchisi, o‘zidan paydo bo‘lgan istak muhabbati, ikkinchisi esa Allohning muhabbatga loyiqligi jihatidan.

Robiya o‘zidan bo‘lgan muhabbatning natijasini Allohning zikri bilan mashg‘ul bo‘lishda deb biladi. Banda nimaniki ko‘p zikr qilsa, uni shunchalik ko‘p yaxshi ko‘rgan bo‘ladi. Fariduddin Attor “Tazkirat ul-avliyo” asarida keltirgan rivoyatga ko‘ra, bir kuni Basra akobirlaridan biri Robiyaning oldida dunyodan shikoyat qilib, dunyoni ko‘p yomonlaydi. Robiya unga javoban: “Sen dunyoni qattiq sevasan. Agar uni sevmaganingda edi, uning yaxshi-yomonidan aslo so‘z aytmas eding. Har kim bir narsani sevsa, uni ko‘proq yod etar”, - deydi (Аттор, 2023, 110-бет). Insonda bir narsaga bo‘lgan muhabbat bor bo‘lsa, uni zikr qiladi, eslaydi. Agar qalbi Allohning muhabbati bilan band bo‘lsa, u Allohdan boshqasini zikr qilmaydi.

Rivoyatga ko‘ra, bir kuni Robiyadan so‘rashgan ekan:

- Shaytonni dushman tutarmisan?

Dedi:

- Yo‘q!

Aytdilar:

- Nega?

- Shuning uchunkim, Rohmanning sevgisi mening ichimda shunday to‘lib turadiki, shaytonning dushmanligiga unda joy yo‘q! (Аттор, 2023, 106-бет). “Tazkirot ul-avliyo”dagi boshqa bir rivoyatda Robiya qalbida Allohning sevgisi shu qadar to‘lganidan, ichida do‘st va dushman uchun ham joy qolmaganini aytadi. Yuqorida zikr etilgan Robiya she‘rini izohlar ekanmiz “Sen loyiq bo‘lgan ikkinchi muhabbat bor”, deb Robiya Allohga bo‘lgan ma‘rifat muhabbatini aytadi. Allohga bo‘lgan ma‘rifat muhabbati, ilohiy zot va sifatlarni ahvol va hodisalar tafsili va nuzul bo‘lgan amrlar sur‘atida tanish demak (Комилов, 2009, 25-бет). Allohni ma‘rifat muhabbati bilan sevgan oshiq har bir holda Allohning sifatlarini ko‘radi.

Hazrat Fariduddin

Attor “Ilohiynoma” asarida Alloh taoloning nuri to‘g‘risida so‘z yuritarkan, shunday yozadi: “U (nur) bir daqiqa keksa bir kampir ustiga tushsa bo‘ldi, uni Robiyadek ulug‘ bir zotga aylantiradi”. Ushbu asarning o‘zida (XV) Attor Robiyaning

bechoraholligi, dunyo lazzatlariga ko‘p e‘tibor bermasligi, sinov-imtihonlarga bergan bardoshini tasvirlaganda xotifdan Robiyaga aytilgan misralarni yozadi:

Oshiq ishq yo‘lida dard chekib har on,

Tark etar dunyoni beso‘z, beso‘roq.

Dunyo ishq bir yon, yor ishq bir yon,

Osonmas chinakam Yorga yetishmoq

(Шиммел, 1999, 46-бет).

Ko‘rinib turibdiki, yuqoridagi misralarda oshiqning ishq yo‘lida chekkan dard-u alamlari, iztiroblariga alohida urg‘u berilmoqda, zero sitam chekmay, qiyinchiliklarga bardosh bermay visolga yetishib bo‘lmaydi (Шиммел, 1999, 47-бет). Tasavvuf tarixida Robiyaning ilohiy ishq haqidagi qarashlari, xususan, ilohiy ishqini ikki xil muhabbatga ayirgani ko‘plab mutafakkirlar, jumladan, Abu Bakr Qalaboziy, Abu Tolib Makkiy va Abu Homid G‘azzoliylar tomonidan o‘rganilib izoh va sharhlar yozilgan (Altunkaya, 2021, 322.sayfa).

Robiya ishq har davrda ham ko‘plab irfoniy ruhda bitilgan asarlarda ilohiy ishqning eng yuksak ko‘rinishi sifatida na‘muna qilib ko‘rsatilib kelindi. Hozirgi kunlarda ham o‘zining xudojo‘yligi, taqvodorligi bilan mashhur bo‘lgan ayollar “ikkinchi Robiya” deb tasvirlanadi (Шиммел, 1999, 45-бет). Xususan, Navoiy “Xamsa”sining birinchi dostoni bo‘lmish “Hayrat ul-abror”, So‘fi Olloyorning “Sabot ul-ojizin” va Huvaydoning “Rohati dil” kabi dostonlarida ham Robiya Adaviyya haqida kelgan rivoyat va hikoyatlar asarlarning ma‘nosini ochishga, komil inson siymosini namoyon etishga xizmat qilgan. Hazrat Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonining “Islom bobida” nomli 2-maqolatida islom dinining besh arkoni bo‘lmish shahodat kalimasini aytish, namoz, ro‘za, zakot va hajning shartlarini bayon etibgina qolmay, bu amallar shunchaki rasm-rusm emas, balki ruhiy tarbiyaning, nafs tarbiyasining asoslari ekanligini ifodalash uchun XXV bobda “Ibrohim Adhamning Ka‘baga namoz bila borg‘oni va Robiai Adaviyag‘a Ka‘baning niyoz bila kelgani” sarlavhasidagi hikoyatni keltiradi. Hikoyatga ko‘ra,

Ibrohim Adham hajga yo‘l oladi. Har qadamda to‘xtab, ikki rakat namoz o‘qib, o‘n to‘rt yil deganda Makkaga boradi. Ammo Ka’ba o‘z o‘rnida yo‘q edi. G‘oyibdan ovoz kelib, Ka’baning o‘zi uni sidqidildan tavof qilish uchun yo‘lga chiqqan Robiya Adaviyyaning oldiga ketganini xabar qiladi. Ibrohim Adham buning sababini Robiyadan so‘raganida, Robiya: “Sening namoz o‘qib, riyo qilib, erishgan hosiling shudir. Menga esa noz-u niyoz, yalinib yolvorishim, Allohga muhtojligim va o‘zligimdan kechganligim shu mevani berdi”, - deydi (Navoiy, 2020, 87-bet). Oshiq – niyozmand, ya’ni talabgor, ma’shuq – noz egasi, ya’ni istig‘noli, jafokor, zolim. Bu fikr tasavvufiy adabiyotlarda, xususan, she’riyatda ko‘p tilga olinadi. Niyozmandlik bo‘lmasa, maqsadga yetish mumkin emas. Bu yerda Allohga nisbatan, jafokor, zolim sifatlari oshiqni Mahbubdan ajratib turadigan parda – dunyo zulmi nazarda tutiladi (Комилов, 2009, 39-бет).

Hikoyatdagi niyozning ma’nosi “yolvorish”, “muhtojlik”, niyoz ahli esa “muhtojlar”, “yolvoruvchilar” degan ma’noni bildirib, niyoz – Allohga bo‘lgan ehtiyoj, Unga yolvorish bandani yuksak maqomga ko‘tarishi haqidagi g‘oya ahamiyatlidir. Navoiy keltirgan rivoyatda Robiya obrazi nihoyatda donishmand, olam, odam va Olam munosabatlarini chuqur anglagan, teran fikrlovchi ayol sifatida namoyon bo‘ladi. Bu hikoyat orqali Navoiy “Hayrat ul-abror” dostonining “Islom bobida” nomli 2-maqolatida ifodalagan asosiy g‘oya – faqatgina zohiriy amallarni bajarish emas, balki Allohga bo‘lgan chin muhabbat, ruhoniylar poklik, boshqa ibodatlardan ustun ekanligini, bandani oliy darajalarga chiqarishini ta’kidlagan.

XVIII asr adabiyotiga tegishli bo‘lgan So‘fi Olloyorning “Sabot ul-ojizin” dostoni komil inson masalasini hikoyatlar, mav’izalar, rivoyatlar bilan yoritib bergan asar hisoblanadi. Asarning “Tolib kerakkim o‘zini mosivalloh qilmog‘i” nomli qismida insonni dunyo hoyu havaslaridan kechib, nafs-u havodan yuz o‘girishga chorlaydi. Tiriklik vaqtda, tavba eshiklari ochiq bo‘lganda gunoh, ayb-u nuqsonlardan haqiqiy tavba qilib, Alloh roziligi yo‘lida himmat ko‘rsatishga

chorlaydi:
kech,
urmag‘il hech.

*Kel ey ko‘ngil, jahon savdosidan
Qadam g‘am kishvarina*

*Jasad qolmasdin ilgari nafasdin,
Havo ko‘b qilmag‘il, kechgil havasdin.*

*Dari tavba ochuqda ista maqsud,
Ish o‘tkan so‘ng pushaymondin*
nechuk sud (Сўфӣ Оллоёр, 1991, 39-бем). So‘fi Olloyor insonni vaqtni
g‘animat bilib, Alloh rizoligi tomon yo‘lga chiqishga, xolis tavba qilib
gunohlardan poklanmoqlikka buyurarkan, Robiya Adaviyyaning gunohlaridan
uyalib yig‘laganidan ko‘zlaridan yosh emas qon oqqani haqidagi hikoyatni
keltiradi:

*Eshitkil, Robiyaning ashkin, ey shoh,
Birovning chodiriga tom di nogoh.*

*Dedi, yuv chodiringni, ey qarindosh,
Qizil qondir ko‘zimdin sochrag‘on yosh.*

*Uyotlig‘ osiyadin, ey guziyda,
Bo‘libdur qona tabdil obidiyda.*

*Agarchi Robiyadur mar‘a bizzot,
Eronlar qo‘ydilar tojur-rijol ot.*

O‘zin sudrab haramg‘a joni birlon,

Yetishdi yetti yilda yoni birlon.

Aning sha'nindagi kasb-u kamolot,

Adaddindur berun azvoqi holot (Сўфи Оллоёр, 1991, 41-бем).

“Hikoyati Robiya”da bir kuni Robiyaning ko‘z yoshi birovning yopinchig‘iga tomadi. Robiya unga: “Ey qarindosh, yopinchg‘ingni yuv. Chunki ko‘zimdan qip-qizil qon oqadir. Ey yaxshi zot, bir gunohkor ayolman, qilmishimdan uyalib yig‘laganimdan ko‘z yoshim qonga aylanib ketgan”, - deydi. So‘fi Olloyor ushbu rivoyatni keltirgandan so‘ng o‘quvchiga Robiyaning qanday kamolot sohibasi ekanligini ta’riflab unga avliyolar “tojur rijol” – “erlar toji” deb nom berganini yozadi. Avliyolarning Robiyaga “tojur rijol” deb nom berishining sababi ko‘plab jihatlarda erkaklardan ustun sifatlarga ega ekanligi sababidandir (Betul Serin Çiçek, 2019, 4.sayfa). Hikoyatda Robiyaning piyoda yetti yilda Ka’baga yetib borganligi haqidagi ma’lumot berilgan. Muallif Robiya shaxsiyatini o‘quvchiga tanitar ekan uning “tojur rijol” deb nom olgani va Ka’baga yetti yilda piyoda borganini aytish bilan cheklanib, sababini u zotning kasb-u kamoloti, sharofat-u karomatlari, tasavvufiy holatlarining zavqlari beadaddirki, uni aytib tugata olmayman, deb izohlaydi.

Munungdek yig‘lasa andag‘ neku roy,

Bizningdek ro‘siyahning holig‘a voy,

Hamisha zavqimiz ayshu kulushga,

Yetushmas erta qilg‘on tavba tushga (Сўфи Оллоёр, 1991, 42-бем).

Robiya Adaviyya ayol bo'lsa-da, eranlar – tariqat ulug'lari unga “tojur rijol”, ya'ni “er kishilar toji” degan nomni berdilar. Ayol bo'lishiga qaramasdan, turli-tuman azoblar ichida yayov yo'l bosib, xasta tan-u jonlarini sudrab, yetti yilda Ka'ba ziyoratiga yetishdi. Uningdek himmatli ayolning kasb-kamoloti, yuksak did va holati hisobdan tashqaridir (Roshid Zohid, 2022, 186-bet). Robiya Adaviyya Allohga nimadandir qo'rqib yoki biror narsa ilinjida ibodat qilmagan, balki mahbub sifatida, ya'ni qalb bilan muhabbat izhor qildi. Alloh ham o'z o'rnida insonni ayricha bir muhabbat bilan mukarram qilib yaratgan. Tasavvufning mohiyati ikki tomonlama muhabbatni talqin qilish bo'lib, tasavvuf axloqshunosligida muhabbat his-tuyg'ulik maqomidan tushuncha darajasiga ko'tarilgan. Allohni sevish, Uning zoti sifatini tanish va bilish ko'ngilni nafs-u hirs g'uboridan tozalab, botiniy musaffo bir holatda iloh vasliga yetishish va bundan lazzatlanish g'oyasini keng targ'ib qiladi. Inson ruhi ilohiydir va asosiy maqsad ruhiy-ma'naviy yuksalishdir (Abdullayeva, 2024, 43-bet).

So'fi Olloyor asarida Robiya hikoyatini “Tolib kerakkim o'zini mosivalloh qilmog'i” nomli qismidan so'ng keltirar ekan bu qismda ifodalagan bandaning behuda, ayb ishlardan vaqtida chetlanishi kerakligi, o'lim kelmasdan Allohga xolis tavba qilishi kerakligini ifodalovchi fikr, g'oyalarini davom ettirgan holda asar mazmunini yanada ochib berish uchun Robiya obrazidan foydalangan. Robiya Adaviyyadek erlarning toji bo'lgan, bir yil Ka'ba unga qarshi chiqqanidan, endigi yil Ka'bagacha men borayin deb yetti yil piyoda yo'l mashaqqatlarini chekib, har qadamda ikki rakat namoz o'qib Ka'bagacha borgan, har nafasida Allohni degan, chin oshiq bo'lgan zotki, gunohlaridan tavba qilib ko'zlaridagi yoshi qon bo'lib yig'lar ekan, bizdek ayb-u nuqsonlarga to'la, dunyo hoyu havaslariga berilgan insonlar qanday qilib tavba qilmasligi mumkinligini So'fi Olloyor ushbu hikoyat misolida go'zal tarzda ifodalagan. Hikoyat asarning g'oyasini ochishga, mazmunini yoritishga vosita bo'lgan.

XVIII asr o'zbek tasavvuf adabiyotining yirik namoyondasi Xo'janazar Huvaydo “Rohati dil” dostoni orqali

islom tasavvuf ta'limotining umuminsoniy g'oyalari ibratli hikoyat va mav'izalar vositasida bayon etiladi. Huvaydoning "Rohati dil" dostoni ham So'fi Olloyor asarlari kabi musulmonlik aqidalariga bag'ishlangan asardir. Dostonda insoniyat moddiy boylik emas, balki ma'naviy boylik uchun intilishi kerakligidan ogoh etiladi (Jumaxo'ja va Adizova, 2020, 270-bet). Huvaydoning hayoti, ijodiy faoliyati tasavvufiy qarashlariga oid ma'lumotlarni uning devoniga kiritilgan g'azallaridan, "Rohati dil", "Ibrohim Adham" hikoyatlaridan olishimiz mumkin. Zero mashhur nemis olimi Zigmurd Freydning ruhiy tahlil nazariyasiga ko'ra, har bir ijodkorning asarlarida uning boshqalardan sir saqlaydigan istak, mayl, orzu, umid va maqsadlari o'z ifodasini topadi. (Abduraimova, 2024, 64-bet). Doston markazida komil inson masalasi turadi. Dostonning "Hikoyati Ibrohim bin Adham rahmatullohi alayhi" nomli hikoyatida Robiya Adaviyya bilan bog'liq axloqiy-ta'limiy masalalar yoritilgan bir rivoyat keltiriladi. Undagi mazmun sayyor syujetga asoslangan. Hikoyatda behad mol-dunyoga ega bo'lgan, boylik, toj-u taxt, rohat farog'atda yashashdan voz kechib, faqirlik yo'lini tanlagan Balx hokimi qissasi hikoya qilinadi (Telmanova, 2023, 135-bet). Balx hokimi Ibrohim Adhamning mol-dunyosidan kechib, Alloh yo'liga tushishiga ovqa chiqqan sultonga qulon tilidan aytilgan quyidagi bayt sabab bo'ladi:

"Sani ovq'a yarattimu Xudovand,

Va yo o'lmakkamidur, ey xiradmand?" (Xybaüdo, 1994, 95-6em)

Bu so'zni qulondan eshitgan sulton o'sha kun taom totmay, suv ichmay ko'p yig'laydi. Sultonning kecha yarmida otiga non solish odati bor edi. O'sha kechada otiga non solib, taxt uzra o'tirganida tom ustida bir kishi yurganini ko'rib, undan tom ustida nima qilib yurganini so'raydi. U inson sarbonligini, tuyasini izlab tom ustida yurganini aytadi. Shoh bundan jahli chiqib, qanday ahmoq insonsanki, tuyangni biyobondan izlamay tomdan izlab yuribsan, deydi. Sarbon esa asli ahmoq sensan, taxt ustida, mol-dunyo bilan Allohni talab qilish ham xuddi tom ustidan

tuya qidirgandek ish ekanligini aytadi. Shu voqealardan so‘ng Ibrohim Adham bor mol-dunyosidan kechib, har qadamda ikki rakat namoz o‘qib Ka’ba yoniga borganida Ka’bani o‘rnida ko‘rmay hayron qoladi. Shunda xotifdan bir ovoz: “Bizning bir do‘stimiz bor, Ka’ba unga tomon ketdi”, - deydi. Ibrohim Adham u kim ekan, uning xizmatini qilayin deb so‘raganida yana xotifdan ovoz kelib, uning Robiyaligi, Basrada yashashini aytadi. Shunday qilib, Ibrohim va Robiyaning uchrashuvi hamda muloqotlari voqe’ bo‘ladi. Ibrohim Adhamning fig‘onli savollarini tinglagan bokira-yu zakovatli ayol Robiya quyidagicha javob qaytaradi:

...Dedi ey Robi’a baxting na bo‘ldi?

Saning olding‘a keldi Ka’ba bexosdan,

Nega boqmassan anga qarab rost.

Dediki Robia baxting saningdu,

Bu so‘zni manga andog‘ aytg‘oningdur.

Mashaqqatsiz yemishda yo‘q lazzat.

Topilsa bemashaqqat har nimarsa,

Aning qadrin bilmasdur har kimsa.

So‘radi boz Sulton Robiadin,

Manga aytg‘il dedi bu voqeadin.

Ki san har qadamda ikki ra‘kat,

O‘qur eding namoz, ey neki himmat.

Manam har bir qadamda ikki ra‘kat,

Namoz o‘quv qilur edim ibodat.

Va lekin sanga Ka’ba qarshi keldi,

Manga kelmasmu yo hikmat na erdi?

Dedikim Robiya sulton eshitgil,

Sanga aytay bu sirni rost bilgil.

Yurub erkan o'shal dashteda bir sog,

Susab yotqon ekan o'lmaga be shak.

Ichub mandinki ul serob bo'ldi,

Kelib o'z holiga daryo bo'ldi.

Bechora sog duo banga qildi (Xybaʼudo, 1994, 100-6em).

Robiya Ka'baning uning yoniga kelishi hikmatini chanqagan itga suv bergani uchun, itning unga qilgan duosidan deb biladi. “Hayrat ul-abror” va “Tazkirat ul-avliyo”da kelgan Ka'baning Robiyaga kelishi haqidagi rivoyatlarda buning hikmati Robiyaning Allohga xolis ibodat qilib, niyoz, muhtojlik bilan kelishi yoritilgan. Huvaydo “Ibrohim Adham”

hikoyatida insonni komillikka yetaklovchi xususiyatlar, uning ruhini nopoklikdan xalos etish kabi muhim masalalar xususida o'zining umrboqiy fikrlarini (Telmanova, 2023, 137-bet) ifodalar ekan, insonni haqiqiy komil inson bo'lishi uchun Alloh yaratgan butun mavjudotlar, jumladan, hayvonlarga ham yaxshi munosabatda bo'lish kerakligini Robiya hikoyati orqali ifodalagan. Zero, payg'ambarimiz ta'limotlarida ham hech bir jonliga ozor bermaslik, ularga rahm qilish haqida ko'plab hadislar keltirilgan. Huvaydo asari Qur'on oyatlari va hadislar ma'no-mazmunini ochib berishi bilan ham qimmatlidir.

Huvaydo bu hikoyatda mol-dunyoga hirs qo'yish bilan Alloh rizoligini topib bo'lmasligini yoritib berar ekan, quyidagi misralar hikoyatga xulosa tariqasida hikoyatning mazmunini ochib bergan deya olamiz:

Gohe shohlar qiladur be navoliq,

Gohe aylar gadolar podshohliq.

Gohe boylar bo‘lur bir pulga muhtoj,

Topur moli farovon, goho quloch.

Gohe firba bo‘lursen, goho log‘ar,

Jahonga e‘timod etma birodar,

Ki to o‘lguncha qilg‘il xizmati Haq (Xybaʼudo, 1994, 101-6em).

Huvaydo asarida Robiya obrazi orqali xolis Alloh visolini talab qilish yo‘lida hech qanday mashaqqatlardan qo‘rqmasdan, harakat qilish, butun inson-u nabo tot va hayvonotlarga ham rahm qilib, yaxshilik qilish, Alloh roziligini topish yo‘lida hech qanday yaxshilikni kichik sanamaslik kabi hikmatlarni go‘zal tasvirlab bergan.

Asarlarda turli xil rivoyatlar orqali Robiya obrazining, xossatan, rivoyatlarda Robiyaning ta‘nasiz ishq ifodalanishi asarning mazmunini ochishga, insonni kamolot maqomlarini egallashga xizmat qiladi. Robiya Adaviyyaning ishq o‘n to‘rt asrdan buyon asarlarda na‘muna qilib ko‘rsatilib kelinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva, Z. (2024). *“Sabot ul-ojizin” asari hikoyatlarida obrazlar talqini*. Ilm-fan va innovatsiya ilmiy-amaliy konferensiyasi, 42-44.
2. Abduraimova, G. (2024). *Huvaydoning “Rohati dil” dostonida Robiya Adaviyya obrazi*. Journal of new century innovations, 63-67.
3. Ahmet Ögke. (2001). *Zühd hareketini tasavvufa dönüşüm süreci-Rabiatü'l-Adeviyye örneği*. Ekev akademi dergisi, 107-114.sayfa.
4. Altunkaya, M. (2021). *Zahide-Sufiye kadınların tasavvuf tarihindeki yeri ve önemi*. International Syomposium on Critical Analytical Thinking, 316-328.sayfa.

5. Betul Serin Çiçek. (2019). *Rabiatü'l-Adeviyye'de (95/714 – 185/801) Allah aşkı ve rıza*. Yüksek lisans tezi.
6. Jumaxo'ja, N., & Adizova, I. (2020). O'zbek adabiyoti tarihi:(XVI-XIX asr I yarmi)-O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2019-yil 21-noyabr 5-sonli qaroriga asosan 5120100-Filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishi bo'yicha bakalavriat bosqichi talabalari uchun darslik. Innovatciya-Ziyo.
7. Navoiy, A. (2020). *Hayrat ul-abror*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
8. So'fi Olloyor. (2022). *Sabot ul-ojizin sharhi, Ravoyihur Rayhon (Nashrga tayyorlovchi: Rashid Zohid)*. Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati.
9. Telmanova, D. (2023). “*Rohati dil*” dostonida hikoyalarning ma'rifiy-adabiy qimmatlari va badiiyati. Journal of new century innovations, 132-137.
10. АБДУЛЛАЕВ, А. (2009). *Тасаввуф ва унинг намоёндалари(Илмий-оммабон рисола)*. (208 б). Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти.
11. Агтор, Ф. (2023). *Тазкират ул-авлие*. Тошкент: “Factor-press” нашриёти.
12. Комилов, Н. (2009). *Тасаввуф*. (334 бет). “O'zbekiston” nashriyoti.
13. Сўфи Оллоёр. (1991). *Сабот ул-ожизин*. (115). Тошкент: Чўлпон нашриёти.
14. Хувайдо, Х. (1994). *Роҳати дил*. (120 бет). Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.
15. Шиммел, А. (1999). *Жонон менинг жонимда*. Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош тахририяти.

ALISHER NAVOIYNING IJTIMOIIY-SIYOSIY HAYOTI (“VAQFIYA” ASARIDA)

Boymatov Diyorbek Shuxrat o‘g‘li

ToshDO‘TAU O‘FF 3-kurs

[*diyorbekboymatov@gmail.com*](mailto:diyorbekboymatov@gmail.com)

*Ilmiy rahbar: filologiya fanlari
doktori, professor Yusupova Dilnavoz
Rahmonovna*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Hazrat Alisher Navoiyning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi faoliyati, yurti ravnaqi yo‘lida ko‘rsatgan xizmatlari bayon qilingan. Shoirning nafaqat she‘riyatda, balki davlat ishlarida ham faolligi tahlil ostiga olingan.*

Kalit so‘zlar: *vaqf, vaqf yerlari, xasbi hol, riyo, “Ixlosiya” madrasasi, “Xalosiya” xonaqohi.*

Annotation: *This article discusses the socio-political activities of Hazrat Alisher Navoi and his contributions to the prosperity of his homeland. The analysis highlights the poet’s active involvement not only in literature but also in state affairs.*

Key words: *The waqf, waqf lands, khasbi hal, riya, the Ikhlosiya Madrasah and the Khalosiya Khanqah.*

Agarda adabiyot bog‘ bo‘lsa, uning bog‘boni, gar zar bo‘lsa uning zargari, xalqning “shams ul-millat”i Nizomiddin Mir Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat”, “Nazm ul-javohir”, “Arbain”(“Qirq hadis”) asarlari orqali diniy va tasavvufiy qarashlarini; “Majolis un-nafois”, “Mezon ul-avzon”, “Muhokamat ul-lug‘atayn” kabi asarlari orqali esa til va adbiyotga oid ma’lumotlarni bilib olishimiz mumkin. Shu sababli Navoiyni ijodgor sifatida

ko‘proq taniymiz. Lekin ul zot siyosiy jarayonda ham faol, balki muhim shaxs bo‘lgan. Podshoh ko‘p hollarda Navoiyning maslahatiga quloq tutgan, davlatda bo‘layotgan voqea-hodisotlar haqida ham u orqali xabardor bo‘lib turgan.

Alisher Navoiy o‘z siyosiy faoliyatini “Vaqfiya” (148-1482) asarida xasbi hol shaklida yoritgan. Asar sharq mumtoz adabiyoti an‘anasiga muvofiq Allohga hamd, na‘t va hukmdor madhi bilan boshlanib, so‘ngra asosiy maqsadga o‘tiladi. “Vaqfiya”da ulug‘ mutafakkirning ijtimoiy hayotga munosabati, ko‘ngil kechinmalari ehtiros bilan ifodalanadi. (A. Ulug‘ov. “Vaqfiya”-buyuklik dalolatnomasi” 168-bet)

“Vaqfiya” asarida Alisher Navoiyni yuqorida ta’kidlaganimizdek, davlatning siyosiy hayotida faol shaxs bo‘lganligini kuzatishimiz mumkin. U o‘z maoshidan madrasalar, xonaqohlar, hovuz-u ko‘priklar qurdiradi, talabalarni o‘qitadi. Ayniqsa, “Xalosiya” xonaqohining barpo etilishida o‘zgacha did va salohiyatdan foydalanilgan. Uning joylashish o‘rni “Ixlosiya” madrasasining ro‘parasida, Injil arig‘i yonida. “Xalosiya”da har kuni miskinlarga taom tarqatilib, podshoh haqqiga duo qilinardi, shuning o‘zi Navoiyning shaxsiyatini, mol-u dunyoga, amalga ruju qo‘ymaganligidan dalolat beradi. Xonaqohda ishi yoki o‘qishi sababli jum’a nomoziga ulgurmaganlar uchun barcha shart-sharoit bor edi, zero ki “Ey mo‘minlar, qachonki, jum’a namoziga chorlansa, darhol Allohning zikriga boringlar va oldi-sotdini tark qilinglar” (“Jum’a”, 9-oyat)

“Komil inson olamni tuzatish va xalq orasida to‘g‘rilik, rostlikni yuzaga keltirish va yomon odatlar, rasm-rusumlarni xalq o‘rtasidan olib tashlash va xalq orasida ezgu qonun-qoidalarni joriy etish va odamlarni Xudoga da’vat etish va kishilarga Xudoning ulug‘vorligi, yagonaligidan xabar berish va oxirat madhini qilish va oxiratning madhini qilish va oxiratning boqiyliqi, sobitligidan

gapirish, dunyoning bevafoolidan hikoyatlar qiladi”(Aziziddin Nasafiy, 2021. 9-bet).

“Xalosiya” insonlarni tashvishlardan xalos qiladi. Navoiyning o‘zi ham “imorati har nav’ riyo va g‘ashdin holi erdi va xavotirg‘a taraddudin xalos berdi:

“Xalosiya” ot qo‘ydum, “La xalasa illa bil ixlosin” deya ko‘p bora takrorlaydi.

Asarning yana bir jihatiga e’tibor berish kerakki, har bir keltirilgan joy nomlari vazifasiga ko‘ra xos va mos qo‘yilgan. Chunonchi, “Ne’matobod” imorati.

Bu buq’aki, to bisosi bunyod o‘ldi,

El hojat ila faqrdin ozod o‘ldi.

Darveshu g‘ani ne’matidin shod o‘ldi,

Bu vajhdin oti Ne’matobod o‘ldi.

“Ne’matobod” xoh darvesh bo‘lsin, xoh gado, xoh shoh barchaga ne’mat ulashadi. Bu imoratning barpo etilishi ham Navoiyning boshchiligida bo‘lgan, uning joyla- shish o‘rni, qurilish vaqti-barchasini navoining o‘zi nazorat qilgan. Va undan keladigan barcha savoblarni shoh G‘oziyga atagan.

Asarning eng diqqatga sazovor jihatida shundaki, barcha ma’lumotlar xolisona bitilgan bo‘lib, kirim-chiqim, oylik maosh narxlari ham o‘rin olgan. Navoiyning o‘zi ham ishchilarga maosh tayinlashda shariat qonunlariga qat’iy rioya qilganligini ko‘p bora takrorlaydi. “Яна шарт шуки, мадрасада турувчилар ўша ерда тунаб қолгайлар, агар ўзга ерда яшаб, дарс чоғида ҳозир бўлмасалар, тайин қилинган нарсаларнинг ярмини олгайлар ва бу мадраса ва хонақоҳнинг мударрисиди ё талаба ва мутавалли ва Шайх ҳофиз ва бошқалар фаолиятида шариатга хилоф иш содир бўлса, икки мартагача шаръан ҳар танбихга лойиқ бўлсалар, шунга кўра, таъзирини бериб, ҳисоб-китобини қилсинлар” (Alisher Navoiy.2022.46-bet).

Бу қонидани кимки тузар, бор бўлсун,

Тенгри бори ҳолатда анга ёр бўлсун.

Ким бузса, бузуклукқа сазовор бўлсун,

Ҳақ лаънату қаҳрига гирифтор ўлсун. (Alisher Navoiy.2022.48-bet)

Ushbu ma'lumotlar orqali Navoining adabiyot, balki siyosiy olamda ham muhim odam ekanligi haqida tasavvurga ega bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy “Vaqfiya” doston. –Toshkent: “Sano-standart”, 2020.
2. Alisher Navoiy “Munshaot”. –Toshkent: “Tamaddun”, 2021.
3. A. Nasafiy. “Komil inson”. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2021.
4. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. –Toshkent: “Hilol-Nashr” nashriyot manbaasi, 2020.

O‘ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGIDA XALQ QO‘SHIQLARI KOMPOZITSIYASI VA ULARDAGI RAMZLAR TADQIQI

Davronova Sabriniso Nu'mon qizi

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs

sabrinisodavronova@gmail.com

+998907990108

Ilmiy rahbar: F.f.n. dotsent Ilhom Sayitqulov

Annotatsiya. *Ushbu maqola xalq qo‘shiqlarining kompozitsion tuzilishi hamda ramzlar bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar tahliliga bag‘ishlangan. Xalq qo‘shiqlari yaratilishida aniq kompozitsion shakllar mavjudligi, qo‘shiqlarning asosiy ma’nosini tushunishda ramziy obrazlar muhimligi yuzasidan ilmiy asoslar keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *xalq qo‘shiqlari, kompozitsiya, tezis, antitezis, sintez, o‘zak ramzlar, vaziyat ramzlar.*

Abstract. *This article is devoted to the analysis of research on the compositional structure and symbols of folk songs. Scientific foundations are presented on the existence of specific compositional forms in the creation of folk songs, the importance of symbolic images in understanding the main meaning of the songs.*

Key words: *folk songs, composition, thesis, antithesis, synthesis, core symbols, status symbols.*

O‘zbek xalq og‘zaki ijodi asrlar davomida xalqning ruhiy-ma’naviy dunyosini, hayotiy qarashlarini va his-tuyg‘ularini o‘zida aks ettirib kelmoqda. Xalq qo‘shiqlari ana shunday an’anaviy ijodiy janrlardan biri bo‘lib, xalqning dard-u hasrati, orzu-umidi, mehnati, ijtimoiy hayoti va insonlarning kechinmalarini ifodalovchi asarlardir. Ularning avloddan avlodga og‘zaki tarzda

o'tib kelayotgani ham ahamiyatli, albatta. Xalq qo'shiqlari o'ziga xos obrazlilik, qofiya, takror, xalqona uslub va ifodaviy vositalar bilan ajralib turadi. Ular faqatgina san'at namunasi emas, balki xalqning hayotiy falsafasini, ruhiy olamini o'zida mujassam etgan badiiy manbalar hisoblanadi.

O'zbek folklorshunosligida xalq qo'shiqlarining tadqiqi ancha yillar ilgari boshlangan. Folklorshunoslar xalq qo'shiqlari orqali millatning tafakkuri, qadriyatlari, estetik qarashlarini o'rganadi. Jumladan, H.Zarifov, M.Alaviya, A.Musaqulov, R.Nosirov, B.Sarimsoqov, O.Safarov, Sh.Turdimov, N.Qosimov kabi olimlar xalq qo'shiqlarining mavzusi, g'oyaviy yo'nalishi hamda ularda badiiy tasvir vositalarining qo'llanishi haqida qator tahliliy tadqiqotlar olib borgan. Xususan, folklorshunos olimi Muzayyana Alaviyaning “O'zbek xalq marosim qo'shiqlari” deb nomlangan monografiyasi qo'shiq janrining tabiati, uning tarixiy ildizi, qadimiyligi, xalqning madaniy hayotida tutgan o'rni, badiiy xususiyatlari tadqiqiga bag'ishlangan. “O'zbeklarda xalq qo'shiqlari o'zining mazmuni, tabiati, hatto ba'zi bir iboralariga qarab, asosan, xotin-qizlar ijodi ekanini, ular ayollar qalbining oh-u nolasi, orzu-umidi, shod-u xurramligi ekanini belgilay olamiz. Qo'shiq kishining ma'naviy faoliyatiga ta'sir etib, turmush va tirikchilikni tushuntiradi hamda hayot ustidan hukm chiqaradi”, – deb yozadi olimi o'z monografiyasida [Алавия, 1974:215].

Xalq qo'shiqlarining kompozitsion qurilishini Rahmatilla Nosirov tadqiq etgan. U o'zining “Xalq qo'shiqlari kompozitsiyasi” nomli monografiyasida shunday deydi: “Kompozitsiya – badiiy asarni tashkil etuvchi qism va unsurlarni muayyan g'oyani ifodalashga xizmat qiladigan tartibda birlashtirish orqali yaxlit, tugal shaklga keltirishdan iborat. Kompozitsiya – asarning ichki mohiyatini, uning tashqi muhit bilan munosabatini belgilovchi hodisadir” [Носиров, 2006:11].

R. Nosirov xalq qo'shiqlarida, avvalo, kompozitsion sathlar haqida fikr-mulohazalarini bildirib, ularni ikki sathda o'rganish muhimligini ta'kidlaydi:

“Birinchii kompozitsion sath – to‘rtlik band kompozitsiyasidan iborat. Bunday sath hayotiy kuzatishlarni, kechinma va tuyg‘ularni she‘riy shaklda ifodalash uchun katta qulayliklarga ega. Sodda va barcha uchun qulay tuzilishga ega to‘rtlikning bandlari quyidagi kompozitsion tartib asosida shakllanadi. Birinchi, ikkinchi misralar – tezis, ya‘ni ijodkor o‘zining poetik da‘volarini keltiradi. Uchinchi misra – antitezisda ijodkor o‘z da‘vo va talablariga zid da‘vo aytib, qo‘shiqdagi fikr va poetik mantiq yo‘nalishini butunlay boshqa tomonga burib yuboradi. Bandning oxirgi misrasi esa sintez, ya‘ni xulosa qiluvchi misra hisoblanadi” [Носиров, 2006:39]

Oy chiqsa, oydin bo‘lur,

Kun chiqsa, kunduz bo‘lur.

Yorginamning qoshlari –

Telpakka qunduz bo‘lur. [Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари, 1967]

Mazkur to‘rtlikda yorning husni-jamoli tabiat tasviri bilan parallel tasvirlash, madh etish orqali uning qoshini ta‘riflash yetakchi maqsadni tashkil etadi. Oyning chiqishi va oydin bo‘lishi yorning jamoli qorong‘u kechani munavvar etishiga, kunning chiqishi va kunduz bo‘lishi yorning ko‘zi hamma yoqni ravshan etishiga, uning qop-qora qoshlari esa istalgan vaqtda oshiq dunyosini zulmatga aylantirishi mumkin bo‘lgan tunni bildiradi. Ushbu to‘rtlik tezis – tezis – antitezis – sintez shaklidagi kompozitsiya asosiga qurilganligini ko‘rsatadi.

Ikkinchi sath zanjirli kompozitsiya hisoblanadi. Bunda qo‘shiq bir necha to‘rtliklardan iborat bo‘lib, uning tarkibidagi to‘rtliklar birikishidan muayyan g‘oyani va mazmunni ifodalaydi [Носиров, 2006:58].

Shuningdek, olim monografiyada mehnat qo‘shiqlari, marosim qo‘shiqlari va lirik qo‘shiqlarning ham kompozitsiyasini tadqiq qilgan. Xususan, mehnat

qo‘shiqlari kompozitsiyasi haqida to‘xtalar ekan, bunda chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik bilan bog‘liq xalq qo‘shiqlarini alohida tahlil qiladi. Ularda, asosan, tezis – tezis – antitezis – sintez shaklidagi kompozitsiya yetakchilik qilishini ta’kidlaydi. Marosim va lirik qo‘shiqlar esa zanjirli kompozitsiya asosida yaratilib, ular lirik obrazlar talqinining kengligi, ta’sirchanligi va ma’lum darajada lirik syujetga egaligi bilan ajralib turadi.

R. Nosirov xalq qo‘shiqlarini ko‘zdan kechirar ekan, to‘rtlik band shaklida tuzilgan qo‘shiqlarda quyidagi kompozitsion tiplar ham mavjudligini aniqlaydi:

Tezis – tezis – sintez – sintez;

Tezis – sintez – tezis – sintez;

Sintez – tezis – tezis – tezis.

Xulosa qilib aytganda, Rahmatilla Nosirov to‘rtliklarning kompozitsion qurilishini tahlilga tortgan. Ammo xalq og‘zaki ijodining lirik qo‘shiq janrida to‘rtlik bandlardan tashqari ikkilik, uchlik, beshlik, oltilik, yettilik, sakkizlik va o‘nlik kabi bandlarni ham uchratish mumkin. Bunday shakldagi xalq qo‘shiqlarining misralariga ayrim nazariyalar o‘zaro mos kelmasligi ham mumkin. Shunday ekan, barcha lirik qo‘shiqlar kompozitsiyasini yuqoridagi sathlarda keltirilgani kabi tahlil qilish noto‘g‘ri.

Bizga ma’lumki, xalq qo‘shiqlari hajm jihatdan kichik, biroq u ancha keng ma’no va mazmunni anglatadi. Bu jarayonda ramzlar katta ahamiyat kasb etadi. Xalq qo‘shiqlarida ramzlar bo‘yicha maxsus tadqiqot olib borgan folklorshunos olim Shomirza Turdimov o‘zining “Xalq qo‘shiqlarida ramz” nomli monografiyada o‘zbek xalq qo‘shiqlarida keng qo‘llanuvchi poetik obrazlar va ularning o‘ziga xos belgilarini yetakchi ramziy timsollar bilan ifodalanganligi hamda mavzu ko‘lami haqida fikr yuritadi. Poetik ramz qo‘shiqlardagi mavhum tushunchalarni, anglatish qiyin bo‘lgan nozik tuyg‘ularni, turli ruhiy holatlarni bir

yoki bir necha so‘z orqali ifodalash imkonini beradi [Турдимов, 2020:10]. Ramzlar xalq og‘zaki ijodida o‘zgarmas formulaga aylangan. Ularda ifodilangan mazmunni boshqa ma’noga o‘zgartirib bo‘lmaydi.

Sh. Turdimov lirik qo‘shiqlarda qo‘llanuvchi poetik ramzning asosiy ikki turini ajratib ko‘rsatadi: a) o‘zak ramzlar; b) vaziyat ramzlar. O‘zak ramz deb barcha qo‘shiqlar uchun umumiy bo‘lgan an’anaviy tub poetik ma’noli shaklni nazarda tutadi. Bunda tilshunoslikdagi o‘zak so‘z kabi o‘zak ramz ham matnda kelgan turli sifat, belgilarning poetik ma’nosini kengaytirib ifodalaydi. Masalan, ro‘mol obrazining barcha qo‘shiqlar uchun qo‘llanadigan tub ramziy ma’nosi – “oila”. Biroq monografiyada ba’zi o‘rinlarda turli sifatlarda tasvirlanishi keltirilgan:

Ro‘molini yuvdirdim, omon yor,

Qora tolga ildirdim, omon yor.

Qo‘shiq tarkibidagi “ro‘mol”, “tol” o‘zak ramzlari “oila”, “oshiq yigit” ma’nolariga ega. Misralardagi “yuvdirdim”, “ildirdim” so‘zlari o‘zak ramzlarning mazmunini to‘ldirib, qo‘shiqdagi badiiy mohiyatni yanada aniqroq ochishga yordam bergan [Турдимов, 2020:12].

Ma’lum bir voqea, tabiat hodisasi bilan birgalikda inson kechinmalarini ham ramziy obrazlar, timsollar orqali ifodalash mumkin. Soddaroq qilib aytganda, biror vaziyat yoki ruhiy holatni bevosita aytmay, ramzlarda ko‘rsatish vaziyat ramzlarni yuzaga chiqaradi. Sh. Turdimov bu haqida quyidagi fikrni aytadi: “Tabiat va qalb hodisalari o‘rtasidagi ichki uyg‘unlik asosida tug‘ilgan yangi obrazlar vaziyat ramzlari orqali namoyon bo‘ladi” [Турдимов, 2020:15]. Masalan:

O‘choq boshida qumg‘on,

Atrofi baland qo‘rg‘on.

Yorginamga yetolmay,

Yurak bag‘rim bo‘ldi qon.

Qadamizga gullar ochilsin.

Mazkur bandda keltirilgan tasvir lirik qahramonning hayotiga tegishli motiv bilan qiyoslanmoqda. Natijada tabiat tasviridagi “qumg‘on” va “qo‘rg‘on” obrazlari vaziyat ramzlarini hosil qilmoqda. O‘choq boshidagi qumg‘onning qoraligi va uning atrofidagi qo‘rg‘onning balandligi, chiqib bo‘lmasligi zamirida lirik qahramonning hayoti, dardi, orzu-armonlari birlashtirilgan. Qumg‘on uning yuragi – bardbod bo‘lgan sevgisi, amalga oshmay qolgan umidlari. Bu o‘rinda lirik qahramon hech qanday qo‘rg‘on ichida yoki o‘choq boshida o‘tirgani yo‘q. Uning yot kuchlar tazyiqida sevgan kishisidan ayrilganligi, sevganiga yetisholmasligi, sog‘inchi kuylanyapti [Турдимов, 2020:16].

Yuqorida Shomirza Turdimovning xalq qo‘shiqlaridagi ramzlar haqida qarashlarini ko‘rib chiqib, shuni aytish mumkinki, ramzlar qaysi qo‘shiqda kelishiga qaramay, bir xil ma‘noni anglatadi. Qo‘shiqlarning original yoki original emasligini unda berilgan ramzlarning qanday mazmunni ifodalab kelganiga qarab farqlab olish mumkin. Sh. Turdimovning ramzlar to‘g‘risida keltirgan fikrlari kelgusida olib boriladigan tadqiqotlar uchun yaxshigina ilmiy asos bo‘la oladi.

Xulosa qilib aytganda, tadqiqot davomida R. Nosirov tomonidan ishlab chiqilgan kompozitsion tiplar qo‘shiqlarning mazmun va g‘oyasini shakllantirishdagi muhim poetik vosita ekanini bilib oldik. Mehnat, marosim va lirik qo‘shiqlar shakl tuzilmasi hamda mazmun xususiyatining o‘ziga xosligi bilan bir-biridan ajralib turishini ta‘kidlab o‘tdik. Shu bilan birga, Sh. Turdimovning monografiyasi orqali qo‘shiqlarda qo‘llanilgan poetik ramzlarning mazmunni boyitishdagi o‘rni va ma‘no qatlamlarini chuqurlashtirishdagi ahamiyati tahlil qilinganini ham ko‘rdik. Ushbu ilmiy izlanishlar tahlili folklorshunosligimizda xalq qo‘shiqlari bo‘yicha qilingan tadqiqotlar, bajarilgan va bajarilishi lozim bo‘lgan qator vazifalarni aniqlashga ko‘mak beradi. Xalq qo‘shiqlarining

postfolklor holatini mavjud nazariyalar va metodlar asosida tahlil qilish bugungi kun folklorshunosligi oldidagi dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Т.: Фан, 1974.
2. Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967.
3. Носиров Р. Халқ қўшиқлари композицияси. – Т.: Фан, 2006.
4. Турдимов Ш. Халқ қўшиқларида рамз. – Т.: Фан, 2020.

MUQIMIY “SAYOHATNOMA”LARIDA GEOGRAFIK JOYLAR TASVIRI

Ergashev Avazbek Laziz o‘g‘li

ToshDO‘TAU O‘TAT 2-kurs

ergashevavazbek894@gmail.com +998907810249

Ilmiy rahbar: F.f.d, prof. Abdullayeva Marg‘uba Dusmiratovna

Annotatsiya. Ushbu maqolada Muhammad Aminxo‘ja Muqimiyning “Sayohatnoma” asari, unda keltirilgan joy nomlari o‘rganiladi. “Qo‘qondan Farg‘onaga” va “Qo‘qondan Isfaraga” qismlari, ulardagi shahar-qishloqlar o‘rni, joylashuvi hamda shu hududlar bilan bog‘liq voqea-hodisalar tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar. *Muqimiy, “Sayohatnoma”, Qo‘qon, Farg‘ona, Isfara, tahlil, badiiy tasvir, qishloq.*

Annotation. This article examines Muhammad Aminkhodja Mukimi's "Travelogue" and the place names mentioned in it. The sections "From Kokand to Fergana" and "From Kokand to Isfara", the location and location of the cities and villages in them, and the events related to these regions are analyzed.

Key words. *Mukimi, "Travelogue", Kokand, Fergana, Isfara, analysis, artistic depiction, village.*

O‘zbek adabiyoti tarixida XVIII-XIX asrlar adabiyoti alohida ajralib turadi. Aynan shu davrlarda yashab, ijod qilgan shoirlar, jumladan, Qo‘qon, Xiva kabi adabiy muhitlarda qalam tebratgan ijodkorlar, ularning izdoshlari tomonidan yaratilgan yuzlab asarlar mumtoz adabiyotimizda yangi sahifa ochib bergan. Bu davr ijodkorlari an‘anaviy janrlarda barakali qalam tebratibgina qolmay, yangi adabiy janrlarning yaratilishiga ham hissa qo‘shdilar. Bu borada otaxon shoirimiz Muqimiy ijodi ham alohida e‘tiborga molik. Negaki, o‘zbek demokratik adabiyotida “Sayohatnoma” janrini Muqimiy boshlab berdi. (Muqimiy. Asarlar

to‘plami, 1960, 29-bet) Shoir asarlarini o‘qir ekanmiz, uning xalqchil, tili sodda ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Shoirning uslubi ham ayrica, ya’ni uning asarlaridagi qahramonlari xarakteri Gulxaniy “Zarbulmasal”idagi kabi hayvon yoxud qushlarga ko‘chirilmagan, shundoq holicha, ochiq, ro‘yi rost aytilgan. Xususan, “Tanobchilar”, “Sayohatnoma” singari asarlaridagi qahramonlar fe‘l-atvori, qilgan ishlari hech qanday “qog‘ozga o‘rash”larsiz tasvir etilgan.

Shoir “Sayohatnoma”lari tanqidiy-satirik ruhda yozilgan bo‘lib, unda shoir tomonidan sayohat qilingan joylar odamlari, sharoiti, boshqaruv tizimi tasvirlanib, chuqur hajv ostiga olinadi, mahalliy amaldorlarning kirdikorlari fosh etiladi. O‘z davrida katta shov-shuvlarga sabab bo‘lgan asar 3 qismdan iborat bo‘lib, jami 244 misrani tashkil qiladi. Ammo muqimiyshunos olim Qo‘ldosh Pardayev asar jami 77 band, 308 misradan tashkil topganligi, biroq 16 band, 64 misra she‘r joriy nashrlardan tushib qolganligini ta’kidlaydi. Shu sababdan muqimiyshunoslar “Sayohatnoma”ning asl manbasi haqida biror joyda aniq fikr bildirishmaydi. (Pardayev, 2015, 118-bet)

Asar bilan bog‘liq yana bir masala hozirgi nashrlarda to‘rtliklar o‘rni sezilarli darajada o‘zgarib ketganligi va buning oqibatida joy nomlarining ham chalkashib ketganligidir. (Madaminov, 1990) Xususan, “Qo‘qondan Farg‘onaga” va “Qo‘qondan Isfaraga” qismlari kishi e’tiborini tortadi. 1974-yilda nashr qilingan “Qo‘qondan Farg‘onaga” qismi 11 bandni tashkil qilsa, adabiyotshunos Q.Pardayev uning yana 5 bandi mavjudligi, ammo nashrga kiritilmaganini ta’kidlaydi. Negaki saqlanayotgan 6352-raqamli qo‘lyozma bayozda asar 15 banddan iborat bo‘lganligini aytadi. Hozirgi nashrlardagi Farg‘onaga sayohat qismida shoir safari davomida kirib o‘tgan jami 6 ta qishloq kiritilib, u yerda duch kelgan voqea-hodisalari tasvirlanadi. “Qo‘qondan Isfaraga” qismi esa ba’zi manbalarda 20, qolganlarida esa 21 bayt qilib nashr qilingan va 5 qishloq nomi ko‘rsatilgan. Bu ikki qismdagi sayohat davomida shoir Yayfan va Nursux nomli qishloqlarda 2 martadan bo‘ladi, ammo ikkisida ham bu joylar har xil tasvirlanadi:

*“Yayfan” agarchi xush havo,
Odamlari yengilnamo.
Bir-birlariga doimo
Bo‘lar-bo‘lmas jang ekan. (“Qo‘qondan Farg‘onaga”)*

*“Yayfan” kabi tolzor kam,
Yo‘q soyasida zarra g‘am,
Zebo sanam, qoshi qalam
(Jononlari) bisyor ekan.
Do‘malari ham xo‘b bajo
Volosnoyi uhda buro
Yurt ishlarini doimo
Xayriyatini ko‘zlar ekan. (“Qo‘qondan Isfaraga”)*

Shoir qilgan sayohatlar orasida manzil va zamon jihatidan tafovut borligini inobatga olsak, bu, albatta, tabiiy hol. Chunki Muqimiy bir qishloqda uzoq turib qolmagan va u yer haqida to‘liq ma’lumot bilmagan hamda o‘zi duch kelgan voqea yoki o‘sha joyga oid bo‘lgan xalq og‘zidan tushmagan biror hodisani qog‘ozga tushirgan. Aynan yuqoridagi “Yayfan” qishlog‘i haqidagi ikki xil fikr, ya’ni “Qo‘qondan Farg‘onaga” qismida sayohatida duch kelgan jang “Qo‘qon Isfaraga” safaridagi xalqparvar volosnoy kabi syujet va obrazlar bunga misol bo‘la oladi.

Muqimiy – kuztuvchan, ziyrak ijodkor. Uning qalamidan hattoki tabiat, o‘sha hudud iqlimi, joylashuvi ham chetda qolmagan. Jumladan, Yayfanning tabiati – daraxtlari kamligi, soya yo‘qligi, ob-havosi issiqligi shoirga saqar – do‘zaxni eslatadi yoxud har ikki safarida ham Nursuxning bog‘-rog‘lari dehqonchiligi, ayniqsa, uzumzorlari haqida o‘quvchiga ma’lumot beriladi.

Yana bir e'tiborli tomoni shundaki, geografik nuqtayi nazardan qaralsa, Farg'ona va Isfara shaharlari umuman boshqa-boshqa joylarda joylashgan, ya'ni Farg'ona Qo'qonning sharqida, Isfara esa janubi-g'arbida, hozirgi Tojikiston Respublikasi hududida joylashgan. Ikkisida ham shoir bir xil qishloqlardan o'tib, sayohat qilgan. Mantiqan o'ylab qaralganda, bu sal g'alatiroq tuyuladi. Chunki Qo'qondan Farg'onaga borish uchun deyarli Shohimardonga boriladigan yo'ldan o'tiladi, ya'ni shoir borgan Oltiariqdan janubdagi Chimyonga emas, sharqqa qarab yurilsa, Farg'onaga boriladi.

Tarixga yuzlansak, Muqimiy 1850-1903-yillarda yashab o'tgan. Farg'ona esa 1877-yili qurilishni boshlagan va 1904-yilda bitkazilgan. Shahar dastlab Yangi Marg'ilon, 1907-yildan 1924-yilgacha rus sarkardasi generali M.D.Skobelev (xalq tilida Iskobil) sharafiga Skobelev deb nomlangan. Demak, hozirgi Farg'ona shahri Muqimiy yashagan davrda mavjud bo'lmagan. Qo'qonning g'arbiy yoki janubiy qismida Farg'ona nomli qishloq bo'lgan va shoir o'sha yerga safar qilgan bo'lishi mumkin. Shuningdek, Zebo Qobilova tomonidan nashrga tayyorlangan “Turkiy adabiyot durdonalari” turkumidagi “Muqimiy.Furqat.Hamza” kitobida ushbu qism nomi o'zgartirilib, “Qo'qondan Konibodomga” nomi ostida chop etilganini ko'rish mumkin. (Qobilova, 2022, 252-bet) Demak, bizning yuqoridagi fikrimiz o'z tasdig'ini topmoqda va asarda nomi keltirilgan Farg'ona hozirgi Farg'ona shahri emas.

Shu bilan birgalikda, yangi topilgan “Isfara sayohati” qismida shoirning boshqa sayohatnomasida tilga olinmagan Chorko' va Chorqu qishloqlari mavjud. Bu nomi o'zaro o'xshash bo'lgan qishloqlar aslida bir joy bo'lishi ham mumkin, chunki nafaqat xattotlar ko'chirgan nusxalarda, balki shoirning shaxsan o'zi tomonidan yozilgan qo'lyozmalarda ham 2 xillilik mavjudligi muqimiyshunos olimlar tomonidan ham ta'kidlanadi. Ikkinchidan, bugungi kunda bu 2 nomdagi qishloq nomi xaritalarda uchramaydi yoki xaritaga kiritilmagan. Ammo hozirgi Tojikiston

Respublikasi hududida Chorko‘x nomli qishloq mavjud bo‘lib, bizga noma‘lum bo‘lgan o‘sha joy shu yer bo‘lishi mumkin degan farazni vujudga keltiradi:

*“Chorqu” g‘o‘zorin tor bil,
Atrofini ko‘hsor bil,
Panjshanba kun bozor bil,
Bir-ikki-uch do‘kon ekan. (“Isfara sayohati” qismidan)*

Ushbu parchada keltirilgan “ko‘hsor” so‘zi tojikcha so‘z bo‘lib, “atrofi tog‘ bilan o‘ralgan” degan ma‘noni anglatadi. Buni hozirgi Chorko‘h bilan solishtirsak, “to‘rt tarafi tog‘” ma‘nosini beradi va fikrimiz haqiqatga yaqinligini ko‘rsatadi. Agarda chindan shunday bo‘lsa, hozirgi bu qishloq va Isfara orasidagi masofa yigirma kilometrni tashkil qiladi. Bundan ko‘rinib turibdiki, Isfara sayohati Isfarada yakunlanib qolmagan, davom etgan.

“Sayohatnoma”ning ushbu yangi topilgan qismida ham Yayfan qishlog‘i mavjud bo‘lib, bunda ham qishloq avvalgilaridan farqli tasvirlanadi:

*Kun tobishida bu safar,
Yo‘llar saqardan ham batar,
Tog‘ ichra rahzan bachchag‘ar,
Ko‘p elni qaqshatkon ekan. (“Isfara sayohati” qismidan)*

Guvohi bo‘lganimizdek, bu qismda keltirilgan ta‘rif ham avvalgilaridan farq qiladi. Ya‘ni bu qismda shoir xalqparvar volost yoki aminni emas, elni qaqshatayotgan badfe‘l kimsani tasvirleydi.

Yangi topilgan “Isfara sayohati” qismi haqida to‘xtalsak, u faqat Hodi Zarifning “Muqimiy hayoti va ijodi” nomli monografiyasida 11 band holida uchraydi va shoir Charxiy tomonidan 1953-yilda tojikistonlik G‘olib Yaqubzoda degan kishidan yozib olingan. Umuman olganda, shoir “Sayohatnoma”lari matni barcha joriy nashrlarda asliyati nomuvofiq keltirilgan. (Muhammadiyev, 2023, 84-bet) Agarda hozirgi nashrlarni qayta ko‘zdan kechiradigan bo‘lsak, 1974-yilgi nashrda 10 band, 2022-yildagi nashrda esa 11 band holida uchraydi. Demak, asar

matnshunos va manbashunoslar tomonidan yana-da chuqurroq tadqiq qilinsa, boshqa bir yangi qismi topilishi yoxud nashriyotda to'ldirilgan bo'sh joylar asl matn bilan qayta nashr qilinishi mumkin.

Muqimiy xuddi Navoiy va Mashrablardek o'ziga xos maktab yarata oldi. Taxallusiga zid ravishda sayohatlarni sevgan shoir “Sayohatnoma”lari o'z vaqtida naziralarni maydonga keltiradi. Aynan Muqimiy “Sayohatnoma”si ruhida, uning vaznini va qofiya sistemasini, bandlar to'rtliklar usulini saqlagan holda shoir Zavqiy ham o'z “Sayohatnoma”sini yozadi. Yoki Muqimiyga javoban 1892-yil Furqat o'zining Hindistondan Xitoyga qilgan sayohati davrida, shu bilan birgalikda, unga hamroh bo'lgan shoir Tajalliyning “Sayohatnoma” yozganligi to'g'risida ma'lumotlar bor. (Karimov, 1974, 29-bet)

Muqimiy “Sayohatnoma”larining matnidagi chalkashliklar (masalan, “Qo'qondan Shohimardonga” qismidagi she'rning “Qo'qondan Isfaraga” qismida ham uchrashi), hajmining aniq emasligi hamda undagi geografik obyektlarga oid masalalarning hanuz aniq bir yechimi mavjud emasligi shoir ijodini yana-da to'liq va jiddiy tadqiq qilish zaruratini tug'diradi. Qo'lyozmalarning barchasini batafsil o'rganish hamda asarning tanqidiy matnini tayyorlash, “Sayohatnoma” namunalarini topish va ommaga taqdim qilish manbashunos va adabiyotshunoslar oldida turgan muhim vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov G'. Mavlono Muqimiy. G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1974-yil. 29-b.
2. Madaminov A. “O'zbekiston adabiyoti va san'ati” nashriyoti, 1990-yil, 9-noyabr. (Muqimiyning 140 yillik yubileyidagi ma'ruza materiallaridan).
3. Muhammadiyev A. Muqimiy va Muhyi “Sayohatnoma”larida an'ana va o'ziga xoslik. “Oltin bitiglar” jurnali. 2023-yil, 4-son. 84-b.

4. Muqimiy. Asarlar to‘plami. 1-tom O‘zSSR davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1960-yil. 29-b.
5. Pardayev Q. Muqimiy “Sayohatnoma”si matni tarixidan. Sharq yulduzi. 2015-yil, 4-son. 118-b.
6. Qobilova Z. “Tukiy adabiyot durdonalari: Muqimiy.Furqat.Hamza”. “O‘zbekiston” nashriyoti, Toshkent-2022. 250-b.

TURKIY ADABIYOT NAMUNALARINING XORIJDA O‘QITILISHIGA DOIR

Erkinova Madinaxon Umid qizi

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

Ona tili va adabiyot ta’lim fakulteti,

2-kurs

madinaerkinova221@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada turkiy adabiyot namunalarining xorijda o‘qitilishi, xususan, Alisher Navoiy ijodiy merosining xorijda o‘qitilishi va o‘rgatilishiga oid fikrlar tadqiq etilgan. O‘zbek olimlarining xorijda mumtoz asarlarining o‘qitilishiga doir tadqiqot ishlariga munosabat bildirilgan. Adabiy ta’lim jarayonida milliy metodika tajribalari bilan birga xorijiy metod va usullardan foydalanishning samarali tomonlari haqida fikr yuritilgan. O‘zbek adabiyotining xorijda o‘qitilishi va o‘rgatilishiga doir tadqiqotlar tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek adabiyoti tarixi, milliy metodika, an’ana, tarixiy-qiyosiy usul, sotsial metod, zamonaviy yondashuv.

Abstract: The article discusses the effective aspects of using foreign methods and methods in the process of literary education along with national methodological experiences. Studies on the teaching and learning of Uzbek literature abroad are analyzed.

Key words: history of Uzbek literature, national methodology, tradition, historical-comparative method, social method, modern approach.

Adabiyot insonning qalb kechinmalari, his-tuyg‘ularini tarbiyalaydi, boshqa mavjudotlardan ruhiy olamdagi evrilishlar tufayli ajratib turadi. Olamning

yaratilish- ibtidosi “So‘z” tufayli ekan, intihosi ham uning sababidandir. Shu bois, badiiy adabiyotga oshno kitobxon adabiy-estetik olamining boyligi bilan o‘zgalardan farqlanadi. O‘quvchi dunyoqarashi, tafakkur va sezimlari tinimsiz o‘qish va o‘rganish orqali boyib boradi. So‘zga bo‘lgan mehr, tashnalik o‘quvchi kemptik saviyasini to‘ldirib boradi. O‘tmishdan hozirga qadar insoniyat tamadduni ilm olish, hunar egallash natijasida taraqqiyotga yuz tutib kelmoqda. Mumtoz manbalarni o‘rganish, tizimli ravishda qayta-qayta o‘qish, yod olish, lug‘atlar bilan ishlash zamonaviy o‘quvchini tarix hamda buyuk siymolar bilan tanishtiradi. Otabobolardan qolgan ma’naviy meros zamiridagi pand-nasihat, hikmat durdonalarining tub mohiyatini anglash imkoniyatini yaratadi. O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi sohasida olib borilgan va davom ettirilayotgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek adabiyoti tarixi adabiyotshunos, metodist olimlar tomonidan o‘rganilgan, muayyan masalalarga bag‘ishlangan fundamental tadqiqotlar amalga oshirilgan, risola, qo‘llanma va monografi yalar yuzaga kelgan. Metodist olimlar A.Zununov, N.Hotamov, U.Dolimov, J.Esonov, A.Ibrohimov, B.To‘xliyev, Q.Yo‘ldoshev, Q.Husanboyeva, R.Niyozmetova, K.Abdullayev, V.Qodirov, D.To‘xliyeva, I.Ishonxonova tomonidan qilingan ilmiy izlanishlarda ta’lim tizimida o‘zbek adabiyoti tarixini o‘qitish, mumtoz namunalar tahlilida nasr va nazmga xos qonuniyatlarga amal qilish, lirik va epik asarlar mazmun-mohiyatini ochishda tanlangan matnga yuklangan g‘oyani to‘liq anglab yetish, aruz tizimi talablarini tushunish, vazn talabi, muallif poetik niyatining asar badiiyati bilan mushtarak jihatlarini anglab yetish kabi masalalarga jiddiy e’tibor qaratilgan. Olim Q.Yo‘ldoshev ta’kidlaganidek, “Adabiyot o‘qitishning alohida e’tiborga loyiqligi sababi uning faqat bilim beradigan vositagina bo‘lib qolmay, birinchi navbatda, yosh bo‘g‘inlarning ma’naviyatini tarkib topdirishga yo‘naltirilganidir. Saboqlar va undan tashqarida o‘tkaziladigan tadbirlar vositasida o‘quvchilar ma’naviyatini shakllantirishda mumtoz adabiyot namunalaridan foydalanish alohida mavqega ega. Chunki milliy ma’naviyatimiz qatlamlari,

avvalo, ko‘p asrlik adabiyotimiz namunalarida bo‘y ko‘rsatgan. Dahriyona mafkura tufayli ko‘p cheklovlarga yo‘liqqan islomiy ma’naviyat mumtoz adabiyotimizda yorqin namoyon bo‘lgan” (Yo‘ldoshev, 2019, 10-bet).

Bugungi kunda dunyo xalqlari ta’lim tizimida tub islohotlar, yangilanishlar kuzatilmoqda. Fan-texnikaning shiddat bilan rivojlanishi ta’lim sifatini yuksaltirish, o‘quvchilarning mavzuni o‘zlashtirishi jarayonida kreativ fikrlashga undash, bilim, ko‘nikma va malakalarini amaliyotga tadbiq qila olishni taqozo etadi. Kompyuter texnologiyalaridan xabardorlik, chet tillarini puxta o‘zlashtirish orqali adabiyot ta’limida yangi usul va texnologiyalarni joriy etish mumkin. O‘z faoliyatini xorij ta’limi, oliy dargohlari, kutubxona va qo‘lyozma fondlari bilan uzviy bog‘lagan olim A.Erkinov tadqiqotlarida o‘zbek adabiyoti tarixining dunyo olimlari, xususan, Amerika, Angliya, Fransiya, Germaniya, Turkiya, Rossiya, Ozarbayjon, Tojikistonda o‘rganilishi, mazkur izlanishlar natijasida o‘zbek xalqining qadimiy yodgorligi bo‘lgan o‘tmish adabiyot namunalarining o‘qitilishi jarayonida qulayliklarga erishish mumkinligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. A.Erkinovning “Navoiy ijodining xorijlik tadqiqotchilari” nomli maqolasida Amerika qit’asidan Mariya Sabtel va Elizar Birnbaum, Germaniyadan Ingeborg Baldauf va Zigrid Klaynmixel, Vengriyadan Benedek Peri va Ferench Chirkes, Fransiya Mark Toutant, turkiyalik olimlar Fuod Ko‘prulzoda, Zaki Validi To‘g‘on, Kamol Eraslan, Osman Sertkaya, Tanju Oral Seyhan kabilar, Ozarbayjondan Jannat Nagiyevalar tomonidan o‘zbek adabiyoti tarixini o‘rganish bo‘yicha olib borilgan tadqiqot ishlari haqida so‘z yuritib, bevosita xorij turkologlarining turkiy adabiyot namunalarini o‘qitish va o‘rgatish masalasiga doir qarashlarini o‘quvchiga taqdim etgan (Erkinov, 2019, 34-bet). A.Erkinov Mojor turkiyshunosligi vakili Benedek Perining ilmiy qiziqishlariga e’tiborni qaratib, olimning turkiy tili adabiy manbalar, jumladan, Bobur va boburiylar yaratgan eski o‘zbek tilidagi asarlar va ularga ega qo‘lyozmalarni o‘rganish bilan shug‘ullanganligini qayd etadi. “Benedek Peri izlanishlari samarasi o‘laroq, turkiy

tilning boburiylar saroyida sulola oilalarida o‘zaro muloqot tili sifatida asrlar davomida saqlanib qolgani; shu bilan birga turkiy til boburiylar sulolasida harbiylar orasida maxfiy til sifatida qo‘llanganligi va turkiy tilda she‘r yozish an‘anasi boburiylar muhiti ichida XIX asrda mavjud bo‘ganligini aniqlagan” (Erkinov, 2019, 37-bet).

Buyuk shoir Alisher Navoiy, shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodining xorijiy tadqiqi ayni paytda o‘zbek adabiyoti tarixining chet el olimlari tomonidan o‘rganilishi shuni ko‘rsatadiki, bugun adabiy ta’lim jarayonini zamonaviy yondashuvlar bilan boyitib, milliy namunalarni o‘quvchi yoshlar oson va qulay o‘zlashtirishlari uchun adabiyot darslarida fanlararo integratsiyadan foydalanish zarur.

Buning isboti o‘laroq, xorij tadqiqotchisi Benedek Perining “Boburnoma” ning o‘rganilishi va o‘qitilishiga doir qarashlarini “Boburnoma” mavzusini o‘tayotgan paytda qo‘llash o‘rinli sanaladi. Toki adabiyot o‘qituvchisi adabiyot tarixini ona tili tarixi bilan bog‘lab o‘tsa, o‘quvchilar dunyoqarashida to‘laqonli ma’lumot gavdalanadi.

Bugungi kunda adabiy ta’lim jarayonini innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish, milliy metodika tajribalariga suyanan holda xorijiy o‘qitish usullariga murojaat qilish ehtiyoji mavjud. Ana shu zarurat talabidan kelib chiqqan holda adabiyot darslarida o‘quvchilar bilim va salohiyatini oshirishga yordam beradigan interfaol metodlardan o‘rinli foydalanish darsning ilmiy-nazariy, metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Erkinov A.(2019). Navoiy ijodining xorijlik tadqiqotchilari. O‘zbek tili va adabiyoti jurnali, 34-37-bet.

2. Kadirova N, Ibragimova O. (2013). Adabiyot darslarida zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanish.
3. Yo‘ldoshev Q. (2019). Ochqich so‘z, 10-bet.

NATAN MALLAYEV – O‘ZBEK ADABIYOTI TARIXINING MOHIR TADQIQOTCHISI

Hamroyeva Dinora Oybek qizi
ToshDO‘TAU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası,
407-guruh talabasi
hamroyevadinara877@gmail.com
Ilmiy rahbar: F,Fd Husnigul Jo‘rayeva

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek adabiyotshunosligining yirik namoyandalaridan biri — Natan Mallayevning hayoti va ilmiy faoliyati yoritiladi. Unda olimning o‘zbek adabiyoti, ayniqsa, mumtoz adabiyot va Alisher Navoiy ijodini o‘rganishdagi xizmatlari tahlil qilinadi. Mallayevning adabiyot tarixiga qo‘shgan hissasi, uslubiy yondashuvi va tadqiqotlarining bugungi adabiyotshunoslikdagi ahamiyati ochib beriladi. Ushbu maqola olimning ilmiy merosini keng targ‘ib qilish va uni yosh tadqiqotchilar uchun ibrat namunasiga aylantirishni maqsad qiladi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Xamsa”, o‘zbek adabiyoti tarixi, xalq og‘zaki ijodi, qardosh xalqlar adabiyoti, tadqiqot va izlanishlar.

Abstract. This article explores the life and scholarly activity of Natan Mallayev, one of the prominent figures in Uzbek literary studies. It analyzes his significant contributions to the study of Uzbek literature, particularly classical literature and the works of Alisher Navoiy. The paper highlights Mallayev’s methodological approach and his role in shaping the understanding of literary history. The aim of the article is to promote the scholarly legacy of the researcher and present him as a role model for young scholars.

Keywords: Alisher Navoi, Khamsa, history of Uzbek literature, folk oral creativity, literature of brotherly nations, research and studies.

O‘zbek adabiyoti ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lib, uning shakllanishi va taraqqiyotida ko‘plab ijodkorlar hamda tadqiqotchilarning hissasi beqiyosdir.

Adabiy merosni ilmiy jihatdan o'rganish, uni zamon talablariga mos ravishda talqin qilish va yosh avlodga yetkazish bugungi adabiyotshunoslik fanining eng muhim vazifalaridan biridir. Ana shu yo'nalishda samarali faoliyat olib borgan, o'zbek adabiyoti tarixini chuqur tahlil etgan va ilmiy asosda tizimlashtirgan olimlardan biri — professor Natan Mallayevdir. N.Mallayev o'zining boy ilmiy merosi orqali o'zbek adabiyoti, xususan, mumtoz adabiyot namunalarining tarixiy va estetik mohiyatini ochib berishga katta hissa qo'shgan. Uning izlanishlari nafaqat o'z davrida, balki bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ushbu maqolada olimning hayoti, ilmiy faoliyati, adabiyotshunoslikdagi o'rni hamda uning tadqiqotlariga xos bo'lgan yondashuvlari tahlil qilinadi.

Natan Murodovich Mallayev umri davomida (1922-1996) faqat ilmni deb, Oliy ta'lim ravnaqini ko'zlab, shogirdlar kamolini o'ylab yashadi, faoliyat ko'rsatdi. Shunday bo'lsa ham turli yillarda maktab va oliy dargoh talabalariga darsliklar yaratdi. Ayni paytda “Abulqosim Firdavsiy”, “Nizomiy Ganjaviy”, “Buyuk shoir va mutafakkir”, “Navoiy va xalq og'zaki ijodi”, “Abdurahmon Jomiy” singari soha donishmandlari e'tirof etgan asarlar meros qoldirdi. Bundan tashqari, ustozning “O'zbek adabiyoti tarixi” (8-sinflar uchun) darsligi, universitetlarning Filologiya va pedagogika institutlarining “O'zbek tili va adabiyoti” fakultetlarining talabalari uchun, kechki maktablar uchun bitilgan “O'zbek adabiyoti tarixi” (S.Ismatov bilan hamkorlikda) darsligi o'ttiz yil davomida barqaror darsliklar sifatida qo'llanilib kelingan. Ustoz tomonidan o'rta va oliy maktablar uchun tuzilgan darsliklar, yaratilgan majmua-xrestomatiyalar davr maorifi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan. U kishi o'nlab yoshlarning fan nomzodi, doktor bo'lishiga rahnamolik qilgan. Bo'lg'usi jahoniy shuhrat sohibi Natan Murodovich Mallayev 1922-yil Toshkent shahrida ziyoli yahudiy xonadonida tug'ilgan. Ustozning opalari Liza Mallayeva Chig'atoydagi 111-maktabda uzoq yillar direktor bo'lib ishlaganlari ham ma'rifiy muhit mevasidir. O'rta maktabni bitirgandan so'ng N.Mallayev Toshkent xotin-qizlar

pedtexnikumida o'qishni davom ettirdi. Texnikumni tugatgandan keyin u ikkinchi jahon urushi yillarida Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutining O'zbek tili va adabiyoti fakultetida tahsil ko'rdi. Besh yillik o'qish davomida N.Mallayev zamonasining Abdurahmon Sa'diy, Murod Shams, Hodi Zarif, Maqsud Shayxzoda, Olim Sharafiddinov kabi donishmandlaridan saboq oldi. Oliy dargohda a'lo o'qib, fan to'garaklarida faol qatnashib yurgani uchun unga fakultet ilmiy kengashi qarori bilan aspiranturada o'qishini davom ettirish tavsiya etildi. Natijada N.Mallayev uch yil davomida asl qo'lyozma manbalar asosida tarixchi va tarjimon, mashhur shoir Shermuhammad Munisning hayoti va ijodiy merosi haqida ilmiy ish yoza boshladi. Bu orada bo'lajak klassik adabiyot donishmandi N.Mallayev Xorazm pedagogika insituti hamda Toshkent dorilfununi (hozirgi Milliy universitet) da talabalarga o'zbek adabiyoti tarixidan dars berdi. Zamonamiz allomasi Shayxzoda rahnamoligida nomzodlik dissertasiyasining himoyasidan (1948-yil) so'ng umrinig oxirigacha (1996) N.Mallayev Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika insitutida o'qituvchi, katta o'qituvchi, dotsent, professor, kafedra mudiri vazifasini bajardi; aspirant, doktorant va mustaqil tadqiqotchilarga rahnamolik qildi.

Nomzodlik dissertasiyasini himoya qilgan N.Mallayev ta'limiy, tarbiyaviy, ma'rifiy ishlar bilan birga butun faoliyatini o'rta maktab va oliy o'quv yurtlari uchun dasturlar tuzib, ular asosida xrestomatiyalar, darsliklar yaratishga safarbar etdi. Natijada birin-ketin majmualar, 8-sinflar uchun “O'zbek adabiyoti tarixi” (1953) darsligi nashr etildi. Ko'plab maqolalar e'lon qilindi.

Natijada keng jamoatchilik olimning ilmiy iqtidorini e'tirof etib, Oliy ta'lim vazirligi hamda “O'qituvchi” nashriyoti dotsent N. Mallayevga eng qadim zamonlardan tortib XVI asrgacha bo'lgan davr o'zbek adabiyoti haqida universitetlarning Filologiya hamda pedinstitutlarning O'zbek tili va adabiyoti fakultetlari talabalari uchun “O'zbek adabiyoti tarixi” darsligini yozishni topshirishdi. O'sha yillar bu o'ta muhim, jiddiy mehnat talab etadigan murakkab

vazifa edi (Homidiy, 2022, 5-6 bet). Shuni alohida ta’kidlash kerakki, o‘tgan asrning 60-yillari boshlariga qadar o‘zbek adabiyotining ko‘p mumtoz namunalari hali jiddiy o‘rganilmagan, tadqiqotlar olib borilmagan, nashr qilinmagan edi. Ular asosan, qo‘lyozma xazinalarida saqlanardi. Ayrimlari toshbosma uslubida chop etilgandi, xolos. Shuning uchun ham N.Mallayev Oliy o‘quv yurti talabalari uchun birinchi bo‘lib “O‘zbek adabiyoti tarixi” darsligini yozishga kirishar ekan, aksariyat asarlarni qo‘lyozmalardan, toshbosma usulidagi nashrlardan o‘qib, arab yozuvidagi davriy nashrlardan saralab tahlil qilgan. O‘sha yillari N.Mallayev qizg‘in ijodiy ishlar bilan ham band bo‘ldi: birin-ketin “Turkiston viloyatining gazetasi” sahifalarida, “G‘azal janri taraqqiyotida Navoiyning o‘rni”, “Majolis un-nafois”, “Sharq tazkiranavisligida yangi bosqich” singari o‘nlab maqolalar e‘lon qilindi, soha donishmandlari nazaridan o‘tkazib borildi. Ulardagi dalil, fikr-mulohazalar mutlaqo yangi edi.

Ma’lumki, N.Mallayev o‘rta maktab va oliy o‘quv yurtlari uchun darslik yaratish jarayonida mumtoz adabiyot va folklor muammosiga jiddiy e’tibor berib yurardi. Hatto Navoiy va xalq og‘zaki ijodi, Bobur asarlarida folklor an’anasini ko‘zg‘ab yurardi. Navoiy dostonlarining xalq variantlarining toshbosma nusxalarini o‘qib yurganini guvohi bo‘lganmiz. Endi ustoz ana shu ko‘ngil tubidagi niyatni amalga oshirishga kirishib, ilmda mutlaqo yangi Navoiy va xalq og‘zaki ijodi muammosini izchil o‘rganishga kirishdi. Bu orada kechki maktablar uchun “O‘zbek adabiyoti tarixi” (S.Ismatov bilan hamkorlikda) darsligi nashr etildi. 1965-yili Navoiy tavalludining 525 yilligi munosabati bilan respublika televideniyasida Oliy o‘quv yurtlari talabalari o‘rtasida Navoiy ijodi bo‘yicha mushoira o‘tkazildi. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti talabalari bu tanlovda birinchi o‘rinni egallashdi. Mushoirada, ayniqsa, talabalardan Fayzullaxon Nabiev, Shukur Dadashev, Qo‘ldosh Ergashev singari o‘nlab yoshlar faollik ko‘rsatgandilar. Bu ulkan g‘alabada dotsent N.Mallayevning o‘rni beqiyos edi. O‘sha yillari institutda N.Mallayev asos solgan an’anaviy ilmiy

to'plamga aylangan "Navoiyga armug'on"ning birinchi kitobi nashr etildi. Unda o'zbek olimlari bilan birga qo'shni-qardosh xalqlarning atoqli olimlari ham dolzarb mavzulardagi maqolalari bilan qatnashdilar (Homidiy, 2022, 9-bet).

Ammo olimning fikr-u zikrini Navoiy va xalq og'zaki ijodi muammosi band qilgandi. Natijada adib asarlariga xalq og'zaki ijodining nechog'lik ta'sir etganini, "Xamsa" dostonlari timsollarining xalqchilligini, shoir haqidagi hikoyatlarni, dostonlarning o'zbek xalq og'zaki ijodiga ko'chishi qonuniyatlarini o'rgandi; XVII asr adibi Umar Boqiy tomonidan qayta yaratilgan "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun"larni o'rganib, Navoiy merosining turkman xalqi ma'naviy dunyosiga kirib borishini kuzatdi. Natijada shu mavzuga doir ko'p ma'ruzalar qilindi, o'nlab maqolalar yozildi.

"Navoiy va xalq og'zaki ijodi" fundamental tadqiqoti o'zbek adabiyotshunosligidagina emas, umuman, klassik adabiyot va xalq og'zaki ijodi tizimida favqulodda bir hodisa bo'ldi. Zero, to'rt bob va bir necha ichki fasllardan iborat ushbu asarni N.Mallayev, bir tomondan, forsiy va turkiy tildagi Sharq qo'lyozma manbalari, og'zaki ijod ne'matlariga suyangan, asoslangan, ustozlari, kasbdoshlarining bu sohadagi ishlarini e'tobordan soqit etmagan holda Navoiyning "Xamsa"sini yaratishda arab, fors, turkiy xalqlarning eng ko'hna asotirlari, shifohiy adabiyotidan nechog'lik bahramand bo'lganini keng qamrovli nazariy muammosining asoslarini yaratgan (Mallayev, 1991, 82-bet). Masalan, shoirning Farhod, Bahrom, Iskandar obrazlarini yaratishda o'nlab eng qadimiy yodnomalar, xroniklar, hatto "Avesto"dek noyob sarchashmalardan qay yo'sinda bahramand bo'lganligi aniq dalillar bilan qayd etilgan. Buni "Xamsa"ning bir necha o'rnida turli munosabatlar bilan Zardo'sh nomining zikri ham tasdiqlab turibdi (Mallayev, 1972, 39-bet).

Ikkinchidan esa, "Xazoyin ul-maoniy"dagi asarlarda og'zaki ijod an'analari, xususan, g'azallar poetikasida maqol, matal, atama, detallarning o'rni yuzlab dalillarni ustamonlik bilan tahlili orqali asoslab ko'rsatilgan, yangi nazariy, ilmiy

fikrlar izhor etilgan. Bundan tashqari, turkman, o'zbek xalq hikoyatlarida Navoiy obrazi, xalq dostonlari, ertaklarida Navoiy dostonlari syujetlarining mahalliyliklashishiga bag'ishlangan fasllar ham dalillarning asoslilikiga bilan ilmdagi bir yangilikdir. Navoiy haqidagi afsona va hikoyatlar ham ilk bor to'planib, tizimli tahlil etildi. Alqissa, ustozning o'sha yillari Umar Boqiy tomonidan yaratilgan "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" xalq qissalari haqidagi mulohazalari ilmda ulkan kashfiyotlar sifatida baholandi. O'sha yillari N.Mallayev "professor" hamda "O'zbekistonada xizmat ko'rsatgan fan arbobi" unvonlarini olishga muyassar bo'lgandi. Shundan so'ng muallif "Navoiy va o'zbek xalq kitoblari" muammosini qo'zg'ab, ilmda yangi, g'oyatda dolzarb muammoni ilm-adab ahli e'tiboriga havola qilgan. "Nusxai "Xamsa"i benazir" singari manbalar haqida ilk bor ma'lumot bergan.

1978-yilda N.Mallayev O'zbekiston Fanlar akademiyasi huzuridagi ixtisoslashgan ilmiy kengash majlisida "Navoiy va xalq og'zaki ijodi" degan mutlaqo yangi mavzuda doktorlik dissertasiyasini himoya qildi. Rasmiy opponentlar va norasmiy so'zga chiqqan olimlar tadqiqotni yuksak baholab, bu ilmiy ish tufayli o'zbek adabiyotshunosligida yangi yo'nalish ochilganligini bir ovozdan qayd etdilar. Haqiqatdan ham, keyinchalik N.Mallayevning shogirdlaridan B.Mamedov "Bobur va folklor" mavzusida nomzodlik, G'affor Mo'minov esa "Hozirgi o'zbek adabiyotida xalq og'zaki ijodi" mavzusida doktorlik dissertasiyalarini yozishdi; "Lutfiy va xalq og'zaki ijodi", "Ogahiy ijodidda folklor" singari bir qancha mavzular tadqiq etildi. Demak, ustoz an'anasi davom etmoqda (Sulaymonov, 2022, 29-bet). Ilmiy ijoddagi bu ulkan yutuq professor N.Mallayevga yangi kuch, gayrat bag'ishladi. U navoiyshunoslikning yangi qirralarini, qardosh xalqlar adabiyotining buyuk siymolari Rudakiy, Nosir Xusrav, Nizomiy, Jomiy ijodini o'rganish, tarjima qilish bilan jiddiy shug'ullandi. Ma'lumki, o'tgan asrning o'rtalariga qadar Navoiy haqida ilmiy-ommabop mohiyatdagi atoqli olim va adib T.Jalolovning "Xamsa talqinlari",

O.Sharafiddinovning “Alisher Navoiy” kitoblari bor edi, xolos. Filologiya fanlar doktori, professor N.Mallayev ana shu silsilada bir necha yillik tajribalari mahsuli sifatida “Buyuk shoir va mutafakkir” risolasini yaratdi. Kitob o‘zbek, rus va qoraqalpoq tillarida chop etildi. Asarda Navoiy hayot yo‘lini, badiiy, ilmiy, diniy-falsafiy ijodini to‘la qamrab yaxlit tarzda sodda, ilmiy ravon usulda bayon etgan, g‘oyatda ibratomuz tarbiyaviy xulosalangan. Shundan so‘ng muallif umrining oxirigacha Navoiy ijodi xususida “Navoiy ijodining xalqchil negizi”, “Asrlar e’tirofi va ta’zimi”, “So‘z san’atining gulto’ji” risolalarini, “Navoiy lirika” qo‘llanmasini yaratdi. Bularning har biri keng ilm-adab ahli tomonidan e’tirof etilgan, hayot imtihonidan o‘tgan kitoblardir.

Mustaqillik yillarida navoiyshunosligimiz yangi o‘zanda yanada jiddiy rivojlanmoqda. Shoir asarlarining krill imlosidagi 20 jildlik va lotin imlosidagi 10 jildlik nashri nihoyasiga etdi, ayrim risolalarining yangi tanqidiy matnlari ustida ish olib borilmoqda. Navoiy lirikasi, dostonlarining ijtimoiy-falsafiy, diniy, irfoniy, ma’rifiy, axloqiy, ta’limiy va siyosiy jihatlari yangicha nigoh bilan yaxlit o‘rganilmoqda. Natijada buyuk shoir ijodi tahlili bo‘yicha bir necha nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi.

Har gal soha nuqtadonlari Navoiy merosining u yoki bu jihatiga murojaat etib, tahlil qilishga kirishar ekanlar, N.M.Mallayev asarlarini ham mamnuniyat bilan eslaydilar, ba’zilariga suyanadilar ham. Demak, ulkan ustoz, zabardast olim, poktiynat murabbiy Natan Murodovich Mallayev o‘z odamiyligi va umrboqiy asarlari bilan bizga hamisha hamrozu hamdam.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Homidiy, H (2022). Matonat, 5-6 bet.
2. Mallayev, N. (1973) O‘zbek adabiyoti tarixi, 8-sinf uchun darslik, 82-bet.
3. Mallayev N. (1991) Toshkenr asrlar e’tirofi va ta’zimi, 82-bet.

4. Mallayev N. Navoiy va antik dunyo. Qo‘lyozma. (39-bet). Toshkent:
Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi.
5. Sulaymonov M. (2022), Poktinat, 29-bet.

“HAYRATUL ABROR”DOSTONIDAGI SHOH BAHROM OBRAZI

Hasanova Shahrizoda Furqat qizi
Yangi asr universiteti,
Mumtoz sharq filologiyasi, 2- kurs
shahrizodaxasanova@gmail

***Annotatsiya.** Maqolada o'zbek adabiyoti va turkey xalqlarning buyuk shoiri, mutafakkiri va davlat arbobi Alisher Navoiyning “Hayratul abror” dostonining shoh Bahrom hikoyasi haqida fikr yuritiladi. Undagi bosh qahramonning davlat boshqaruvidagi siyosati tahlil qilinadi. Bu hikoyada davlatni boshqaradigan insonni ma'suliyati katta ekani, yurtning farovonligi uchun adolatli siyosat yuritishiga bog'liq hisoblanadi. Hikoyat orqali Alisher Navoiy o'quvchiga shohlar adolatli bo'lsa, mamlakat gullab-yashnashini, zolimlik esa halokatga olib borishini chuqur ma'noli tarzda yetkazadi. Podshoh o'zi qanday bo'lishi kerakligi, uning siyosat yuritishida muhim o'rin sohiblari, podshoh va xalqining o'rtasidagi munosabat qanday bo'lishi kerakligi masalasiga e'tibor qaratiladi. Asar axloqiy-tarbiyaviy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lib, bugungi kun uchun dolzarbdir.*

***Kalit so'zlar:** hikoyat, shoh Bahrom, adolat, xalq, zulm, “Hayratul abror”.*

***Abstract.** The article discusses the story of the life of Shah Bahram from the epic poem "Khairatul Abror" by the great Turkic poet, thinker and statesman Alisher Navoi. The policy of the main character in state governance is analyzed in it. In this story, the responsibility of a person who rules a state is great, and it depends on conducting a fair policy for the well-being of the country. Through the story, Alisher Navoi conveys to the reader in a deeply meaningful way that if kings are fair, the country will prosper, and tyranny will lead to destruction. Attention is paid to the issue of what a king should be like, those who play an important role in his policy, and what the relationship between the king and his people should be. The work is of great moral and educational importance and is relevant today.*

Keywords: *story, King Bahrom, justice, people, tyranny, "Hayratul abror"*

"Hayrat ul-abror" - Alisher Navoiy qalamiga mansub "Xamsa"ning birinchi dostoni(1483)bo'lib, pand-nasihat ruhidagi ta'limiy-axloqiy falsafiy doston 3988 baytdan iborat bo'lib, 63 bob-20 maqolat va 20 hikoyatdan tashkil topgan. Aruzning sare' bahrda yozilgan. Asar an'anaviy muqaddima- Basmala, hamd va na't bilan boshlanadi. Navoiyning dunyo haqidagi qarashlari mana shu muqaddimada o'z aksini topgan. Uningcha, dunyoning boshi ham, oxiri ham Allohdir. Shuningdek, bu asar qomusiy asar hisoblanadi. Uning asosiy qismini tashkil etuvchi maqolat va hikoyatlarda barcha zamonlar uchun o'ta dolzarb bo'lgan barkamol avlod, komil inson haqidagi ulug' mutafakkirning axloqiy-ma'naviy, ijtimoiy-falsafiy mulohazalari badiiy ifodasini topgan.

Doston ikki bob ustozlar vasfiga bag'ishlangan. Yana ikki bob so'z va undagi ma'no haqida. So'ng Husayn Bayqaroga, ulug' pirlar: Bahouddin Naqshban,Xo'ja Ahrorga bag'ishlovlar keladi.

Nihoyat, yigirma ikkinchi bobdan maqolatlar boshlanadi.Birinchi maqolat iymon, ikkinchi maqolat islom, uchunchi maqolat shohlar haqida. Unda shoir bevosita shohga murojaat qiladi:"Ey dabdabasi olamni tutgan sulton, senga haq hukmronlik berdi, qo'lingni baland qilib, el-xalqni, ne-ne buyuklarni qarshingda past etdi. Lekin shuni bilki, sen ham ularning ko'pidan ojizroq bir bandasan...Haq senga vazifa topshirgan. Birinchi vazifa- bergan ne'matiga shukr qilish, ikkinchisi-xalqni xurram tutmoqda, haqini haqlab bermoq, asramoq. U senga omonat berilgan. Agar sen elning bir siniq ignasini tortib olsang, oxirida olmos hanjar bo'lib, bag'ringga qadaladi. Ingichka bir ip kabi zarar yetkazgan bo'lsang, uni seni halok qiluvchi ilon deb bilaver... Beayb Parvardigor, lekin ayb qildingmi,tavba qil. Adolatsizlik qildingmi, adolat qil".(O'zbekiston milliy ensiklopediyasi (2000-2005) Shu tariqa har bir maqolat bir mavzuga bag'ishlangan.

Buyuk mutafakkir Muslihiddin Sa‘diy Nasriddin Rabg‘uziy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiylar jamiyat taraqqiyotida, mamlakat obodonchligi-yu xalq farovonligida ayrim shaxslar, ayniqsa, podshohlar faoliyatiga katta baho beradilar. Jomiy o‘zining "Bahoriston" asarida podshoh adolatini porlab turgan quyoshga o‘xshatadi:

Agar chiqsa adolatning quyoshi,

Taralgan har tomon nuri ziyosi.

Agar zulm etsa zolim, bu sitamdin,

Jahon bo‘lg‘ay qaro, yo‘q intihosi. .(Jomiy, 2007, 22-bet)

Kaykovus ham podshoh adolatini quyoshga tenglashtiradi: "Quyosh hammaga, hamma yerga teng, barobar nur sochgani kabi podshoh ham hammaga barobar adolat nurini sochmog‘i lozim". (Kaykovus, 2024, 5-bet)

Shu jumladan "Hayratul abror" dostoning o‘n to‘qqizinchi maqolatidagi shoh Bahrom hikoyatida ham podshohning xalqiga bo‘lgan munosabatini, to‘g‘ri siyosat yurita olganmi yo‘qligini, shuningdek adolat o‘rnata olganmi shu kabi holatlarni ko‘rib chiqishimiz mumkin.

Bunda: "Bahromning may ta‘siridan baxtining ko‘zi uyquga ketib, mamlakatning binosi bu seldan yiqilgani va mazlumlar faryodidan uyg‘onib, buning chorasini ko‘rgani". Podshoh o‘zi qanday bo‘lishi kerak? Uning siyosat yuritishida muhim o‘rin sohiblari kimlar? Podshoh va xalqining o‘rtasidagi munosabat qanday bo‘lishi kerak? Va shu kabi savollarning javoblarini ko‘rib o‘tishimiz mumkin.

Muallifning nuqtai nazariga ko‘ra, podshoh avvalo, adolatli bo‘lishi va bu adolatni to‘g‘ri talqin qila olishi kerak. Bundan tashqari siyosatni to‘g‘ri yurita olishi va uning yonidagi amaldorlari: vazirlar, qozilar va yuqori o‘rinda turuvchi maslahatchilari muhim o‘rin tutadi. Podshoh shoh bo‘lsa, vazirlari uning aqli bo‘lishi kerak.

Bu hikoyatda asosiy bosh qahramon shoh Bahrom va uning g'aflat bodasidan uyg'onib, adolat yo'lini tutgan voqeasi tasvirlangan. Avvalambor, hikoyatdagi bosh

qahramon shoh Bahrom obrazi haqida to'xtalib o'tmoqchiman. Podshoh maishatga berilib ketgan, xalqi bilan ishi yo'q, ko'ngli hastalarni ko'nglini ovlash o'rniga, dashtga ov qilish uchun chiqib ketadi. G'aflat bodasi uni mast, mastgina emas, bodaparast qilib qo'ygan. Xalqini na ko'zi ko'rar, na qulog'i eshitar. Shoh mast bo'lar, uning mamlakatini esa boshqa mastlar- amaldorlar boshqarar edi. Podshohning befarqligidan mamlakat kundan-kunga yemirilar, xalqning esa zulmdan qaddi bukilgan edi.

Xalqiga bo'lgan zulmni kulba misolida ko'rishimiz mumkin. "Kulba" yashash joyi, lekin bu yerda uning ma'nosi bir xil emas. Kulba tasvirlanayotganda u "hijornning qora kechasidek" deb ta'riflanadi. "Hijron" ayriliq va yolg'izlik, "qora kecha" esa zulmatni, umidsizlikni va qorong'ulikni anglatadi. Bu yerda kulba tashvish, og'riq va zulm ramzi hisoblanadi. "Zulm-sitam qushlarining tuzog'i"- kulba go'yo yovuz kuchlarning tuzog'iga o'xshaydi, bu esa odamlarni o'ziga jalb qilib, ularga azob beradigan joyni anglatadi. "Oshiqlarning ko'ngul uyi buzuq"- odatda oshiqlarning ko'ngul uyi muqaddas va sof bo'ladi, biroq bu yerda u "buzuq" deb atalgan. Bu orqali jamiyatdagi ruhiy buzuqlik, ma'naviy inqiroz tanqid qilinmoqda. "Yog'ochlari o'qqa o'xshab har tomondan chiqib turgan" tasvir xavfni bildiradi. Kulba, odatda, himoya yoki dam olish joyi bo'lsa-da, bu yerda u go'yo hujum qilishga tayyor turgan joy sifatida ko'rsatilgan. "Zamona zulmidan..."-muallif chayladagi odamlarni "zamona zulmi" qurboni sifatida ko'rsatilgan. Muallif kulbadagi odamlarni zamona zulmi qurboni sifatida ko'satadi. Bu mazlumlarni yalang'och va bukilgan holatda-bu ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik va zo'ravonlik natijasidir.

Bu parcha chuqur ma'noga ega. Shoh Bahromning kulbaga kirishi- insonning adolat izlab borayotgani, ammo zulm makoniga tushib qolganini

ifodalaydi. Kulba bu-hayotning o'zi, unda esa zulm hukmron. Asarda adolatsizlik va insoniy qadriyatlarning yo'qolib borayotganini tanqid qilinadi.

Bilamizki, davlat xalqi bilan gullaydi. Shoh Bahromga qaytadigan bo'lsak, podshohning xalqidan xabari yo'q. Xalqiga zulmni o'zi qilmagan. Lekin podoshning ko'zlari ko'r bo'lar ekan, xalq zulm ichida qolaveradi. O'zi zulm qilmagan bo'lsada, adolat, o'rnatilgan zulmdan battarroq edi.

Navoiyning "Sabai sayyor" dostonida ham shoh Bahrom obrazi bor. Navoiyning ikki dostonida ham bu obraz uchraydi. Bu ikki obraz farq qiladi. O'xshashlik ta'rafi ham bor. O'xshashlik ta'rafi - ikkisi ham mayxo'r, ovga chiqishni xush ko'radi.

"Hayratul abror" dostonidagi shoh Bahromni ta'rifini berib o'tdim, endigi ta'rif esa "Saba'i sayyor" dostonidagi shoh Bahromga. Shunday ulug' shoh ediki, butun osmon ostidagi yer uning dargohi. Suhayl yulduzidek tolega ega bo'lib, Yaman mamlakati ustida yaraqlab ko'rinardi. Shoh Bahrom doim ov qilish va qadah-qadah may ichish bilan ovora, o'tirgandan jom ko'tarish, yurgan-turganda ov qilish bilangina band edi. U ov kunlarida ham may, musiqa, ayshu ishratni qo'ymas edi.

Shoh Bahrom nima qildi? Adolat o'rnatmasdan, ayshu ishratga berilib ketdi. (Hayratul abror) Biri xalqini zolmlardan asrash baravari bilan birga, yetti yillik soliqlardan ozod etsa. (Sab'ai sayyor) Biri xalqni zolmlar qo'lida qoldirdi. Xalqning ahvoli tang bo'lib, yashayotgan gulshanlari bog' bo'lsa, bog'dan dashtga aylandi. Gulshanlari hijronning qora kechasidek qorong'u, oshiqlarning ko'ngul uyidan buzuq bo'ldi.

Shoh kech bo'lsa-da, adolat o'rnatdi, toki bu hollarni o'z ko'zi bilan guvoh bo'lmaguncha. Xalqini zulmga tashab qo'ygani, bag'rini g'amga to'ldirdi, g'amdan o'lishiga sal qoldi. Mastlik g'aflatidan uyg'onib, ayshu ishrat, qilgan xursandchiliklari hammasi xato ekanini tushunib yetdi. Zolimlarni yo'qotib, adolat qilishni ko'nglidan o'tkazdi va Allohning nomi bilan niyat qilgandi, suv bermay

qolgan tegirmon ham niyat qilganidan sof va musaffo suv bera boshladi. G'amdan ezilgan xalq shod, mamlakat ahvoli ham tezda yaxshilandi. Podshoh xalqim demas ekan, vazilar-u ayonlar o'z bilganidan qolmaydi.

Avvalgi sahifalarda aytib o'tganimday, shoh xalqi va lashkari bilan. Bu ikkisi bo'lmasa, ming boy bo'lsin, uning hukmi hech qayerda o'tmaydi. Shuning uchun xalqini tinglay bilishi, mazlumlarga zulm qilganlarni adolatli jazolay olishi, hattoki zulm qilgan o'zi bo'lsa ham.

"Ey farzand, raiyatga ham shundog' mehribonlik ko'rguzg'il, toki mamlakat obod bo'lg'ay, nedinkim, podshoh oftobdekdur, oftob birovga soya solib, yana birovdin yuz o'gurmas... Aslo zulmni ko'nglingga kelturmag'ilki, odil podshohning xonadoni ko'p yillar boqiy qolur va zolimning xonumoni tezda barbod va nobud bo'lur, nedinkim adl obodonlik nishonasidur va zulm vayronalik alomatidur. Humkamolar debdurlarki, odil podshoh olam xurramligining sarchashmasidur, zolim podshoh jahon xarobaligining to'fonidur".(Qobusnoma,2024,5-bet)

Navoiy bu asari bilan bizga nima demoqchi? Bu hikoyat barcha zamonlar uchun dolzarb hisoblanadi.

Adolat har qachon - xoh bugun bo'lsin, yo o'tmish- muhim omil hisoblanadi. O'tmishda adolat ko'proq kuch va tabaqaviy tizimga asoslangan bo'lsa, hozirda u inson huquqlari va qonun ustuvorligiga asoslanmoqda. O'tmishda adolat hukmdorning fazilati sifatida ko'rilgan bo'lsa, hozirda u tizimli muammo sifatida ko'riladi. Nega degan savol tug'ilishi tabiiy hol?! Hozirda dunyo siyosiy, huquqiy va iqtisodiy jihatdan murakkablashgan, adolat endi bitta hukmdorning qarori bilan emas, balki tizim orqali ta'minlanadi.

Navoiy o'z asarlarida ideal hukmdor va adolatli jamiyat timsolini yaratishga harakat qilgan. "Hayratul abror"dostonida adolatli boshqaruv va odil hukmdor fazilatlari madh etiladi. Adolat oliy qadriyat sifatida tasvirlanib, u faqat bilim, axloq va donolik bilan qaror topishi kerakligi ta'kidlanadi.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda ham jamiyat taraqqiyoti adolatli rahbarlik va bilimga asoslangan boshqaruvga bog‘liq. Haqiqiy yetakchi faqat buyruq beruvchi emas, balki xalq dardini his qilishi va yetakchilik qudrat vositasi emas, balki xalq xizmatidagi ulug‘ ma'suliyat deb qarash lozim. Bugungi kunda ham dunyo yetakchilari uchun eng muhim fazilatlar - odillik, halollik va xalq manfaatini birinchi o‘ringa qo‘yishdir. Navoiy qalamiga mansub bu obraz bugungi rahbarlarga, siyosatchilarga va jamiyat yetakchilariga ibrat bo‘la oladi. Adolat va bilim ustuvor bo‘lgan joyda davlat rivojlanadi, aks holda esa inqirozga yuz tutadi. Shuning uchun bu kabi asarlar hayot yo‘limiz uchun ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. (2006). *”Hayrat ul-abror”* dostoni. (378-bet). Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
2. Alisher Navoiy . (2021). *“Sab’ai sayyor”*. Toshkent: Yangi asr avlodi
3. Abdurahmon Jomiy. (2007). *“Bahoriston”*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
4. Kaykovus . (2024). *“Qobusnoma”* (nasihatnoma). (5-bet). Toshkent: Oltin qalam nashriyoti.
5. [*O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi*](#) (2000-2005).

ZAVQIY G‘AZALIYOTINING VAZN XUSUSIYATLARI

Hojiyeva Rayhona Nurali qizi,

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs

[*hojiyevarayxona@gmail.com*](mailto:hojiyevarayxona@gmail.com)

Ilmiy rahbar: F.f.d., prof. Dilnavoz Yusupova

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Zavqiy devoni tarkibidagi g‘azallarning vazn xususiyatlari yoritilgan. Shoir qo‘llagan vaznlar aniqlangan hamda tahlil qilingan. Zavqiyning g‘azal janri uchun tanlagan bahrlari va vaznlari jadval orqali berilib, mazkur janrga oid namunalarini necha vaznda yozgani o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *jadval, g‘azal, vazn, asliy hamda tarmoq rukn*

Abstract: *This article discusses the meter characteristics of the ghazals in Zavqi's Divan. The meters used by the poet are identified and analyzed. The verses and meters chosen by Zavqi for the ghazal genre are given in a table, and the number of meters in which he wrote his examples of this genre is studied.*

Keywords: *table, ghazal, meter, original and branch column*

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi Qo‘qon adabiy muhiti namoyandalarining ijodi xalqimiz badiiy tafakkuri rivoji uchun muhim bir bosqich bo‘lgan. Muqimiy, Furqat, Pisandiy, Muhayyir, Muhyi kabi shoirlar o‘z lirik hamda havjiy she‘rlari bilan xalq orasida mashhur bo‘lganlar. Shular orasida Zavqiy ham o‘z lirikasi bilan alohida o‘rin egallaydi.

Zavqiy hayoti va ijodini ilmiy o‘rganish hamda ommalashtirishda G‘ulom Karimov, Abdurashid Abdug‘afurov, Ergashali Shodiyev kabi taniqli olimlarimiz muhim ishlarni amalga oshirdilar. Ammo adabiyotshunosligimizda bu shoir

she'riyatining badiiy jihatlariga kam e'tibor berilganligi sababli Zavqiy she'riyatining vazn xususiyatlari bo'yicha deyarli tadqiqot yaratilmagan.

Biz ushbu maqolada o'z imkoniyatlarimizdan kelib chiqib, shoir devoni tarkibiga kiruvchi g'azallarning vazn xususiyatlari haqida fikr yuritamiz.

Zavqiy “Devon”ining tarkibiy tuzilishi o'rganilganda, devon tarkibida 45dan ortiq g'azal, 13ta muxammas, 1ta musaddas, 1ta masnaviy, 10ta qit'a va ta'rix, jami 70ta she'ri borligini aniqlandi (Madaminov & Turdialiyeu, 2003, 7-bet).

Biz aruz mumtoz adabiyotidagi ijodkorlar she'riyatini kuzatadigan bo'lsak, ular qo'llagan vaznlar miqdori turlicha ekanligiga guvoh bo'lamiz. Masalan, Navoiy va Ogahiy 50 dan ortiq vaznlardan foydalanib ijod qilgan bo'lsalar, Furqat ijodida bu ko'rsatkich 21tani tashkil etadi (Hojiahmedov, 1990, 83-bet).

Har bir ijodkor o'z she'rlari uchun vazn tanlar ekan, she'rdagi mavzu va g'oyasi ular tanlagan vazn bilan mutanosib kelishiga alohida e'tibor bergan. Aruzshunoslik ilmi she'riyatida har qaysi janr o'zining muayyan vazn imkoniyatlariga ega ekanligidan, boshqacha qilib aytganda, har bir janrning o'ziga xos vaznlar ko'lami chegarasi mavjudligidan dalolat beradi. Bu ko'lam esa har qaysi janrning hajm xususiyatlari, musiqa bilan aloqadorligi, xalq og'zaki ijodi bilan munosabati kabi jihatlar bilan belgilanadi (Hojiahmedov, 2006, 116-bet).

Ma'lumki, g'azal musulmon Sharqi she'riyatining nihoyatda keng tarqalgan janrlaridan biri hisoblanadi. Uning hajm jihatdan ixchamligi, mavzu, g'oyalar doirasining nihoyatda kengligi, ifodalangan tuyg'ularning rang-barangligi, eng muhimi, ijro uchun qulayligi, musiqiyliigi g'azaliyotning xalq ommasining eng sevimli asarlariga aylantirgan. Ushbu fazilatlar g'azallarning vazn nuqtayi nazaridan xilma-xilligini ta'minlagan.

Zavqiy mana shunday xususiyatlarni inobatga olgan holda o‘z g‘azallarida aruz tizimining 5 bahriga asoslanga 12 vaznni qo‘llagan. Quyidagi jadvalda biz shuni ko‘rishimiz mumkin:

No.	Bahr nomi	Vaznlar nomi	G‘azallar soni	Jami
1	Hazaj	Hazaji musammani solim	16	23
		Hazaji musammani axrab	3	
		Hazaji musammani ashtar	2	
		Hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf	1	
		Hazaji musaddasi mahfuz	1	
2	Ramal	Ramali musammani mahzuf	19	20
		Ramali musaddasi mahzuf	1	
3	Rajaz	Rajazi musammani solim	2	3
		Rajazi musammani matviyi maxbun	1	
4	Muzori’	Muzori’yi musammani solim	2	4
		Muzori’yi musammani axrabi makfufi mahzuf	2	
5	Mutaqorib	Mutaqoribi musammani aslam	1	1

Zavqiy she’riyatida eng yetakchi vazn ramal bahriga asoslangan **ramali musammani mahzuf** (ruklari: foilotun foilotun foilotun foilun, chizmasi: – V – – | – V – – | – V –) hisoblanadi. Ushbu vazn xalq og‘zaki ijogiga mansub “qo‘shuq”, “aruzvoniy”, “turkiy” kabi kuylarga moslab bitiladigan she’rlar vazni bo‘lsa, ikkinchidan, u asosida g‘azal va musammatlar bitish qulayligi sababli deyarli barcha ijodkorlarning asosiy vaznidan biri bo‘lib kelgan.

Shuningdek, mazkur vazn ko‘plab g‘azallarda oshiqning ichki tug‘yonlari, alam-iztiroblari, orzu- xayollarini teran va jozibali ifoda etishda xizmat qiladi. Shoirning

Dilrabo, hajring bilan siynamni afgor aylading,

Na sababdan bizni tashlab, o‘zgani yor aylading...

Bodai vasling qachonkim no‘sh etibon qonamiz?

Ongacha hijronda bo‘lgaymu bizi mayxonamiz?...

matlali g‘azallari fikrimiz dalilidir.

Shoir she‘riyatidan o‘rin olgan yana bir vazn – **ramali musaddasi mahzuf** (ruknlari: foilotun foilotun foilun chizmasi: – V – – | – V – – | – V –). Yuqoridagi vazndan bir foilotun ruknining kamligi bilan farqlanuvchi olti ruknli vazn hisoblanadi. Bu vazn turkiy she‘riyatda juda kam qo‘llanilgan.

Zavqiy g‘azaliyotida ham ushbu vaznga juda kam murojaat qilinganini ko‘ramiz. Shoir 1tagina g‘azalini mazkur vaznda yozgan:

G‘orat etding, ey pari, tan mulkini,

ko‘rmadim olamda sandek tulkini.

Shoir she‘riyatida qo‘llanish ko‘lami jihatidan ikkinchi o‘rinda turuvchi vazn bu **hazaji musammani solim** (ruknlari: mafoiylin mafoiylin mafoiylun mafoiylun, chizmasi: V – – –/ V – – –/ V – – –/ V – – –/) dir. 12ta cho‘ziq hamda 4ta qisqa hijoning takroriga asoslangan ushbu vazn vazmin, sokin ohangga ega.

Mani, avlodu ahhobim, gunohkor o‘ldi, deb yig‘lang,

Aziz umrini zoye‘ o‘tkarib, xor o‘di, deb yig‘lang...

Gunah qilmoqdin, ey tan, o'yla kuyg'oningga arzirmu?

Bu yanglig' ming yil umring bir kun o'lg'oniga arzirmu?...

matlali g'azallarida mazkur vaznning falsafiy mushohadalarni ifodalashga nihoyatda qo'l kelganligini ko'ramiz.

Hazaj bahri vaznlari orasida qo'llanish doirasining kengligi bilan ajralib turuvchi yana bir o'lchov bu **hazaji musammani axrab** (ruknlar: maf'uvlu mafoiylun maf'uvlu mafoiylun, chizmasi: – – V/ V – – / – – V/ V – –)dir. Bu serjilo, ohangdor vazn turkigo'y shoirlarni o'z diqqatiga jalb qilgan edi. Zavqiy ham o'z g'azallarining 3tasini shu vaznda yozgan:

Yig'lab demadik ahbob, bir ohu navo hargiz,

Daf' o'lmadi boshlardin bir umr balo hargiz...

Dargohinga hojatlar, yo Rabbiy, ravo bo'lsun,

Ahboblar, “Omin!” deng, maqbuli duo bo'lsun...

Zavqiy ijodidan o'rin olgan vaznlardan yana biri bu **muzori'yi musammani axrabi makfufi mahzuf** (ruknari: maf'uvlu foilotu maf'uvlu foilun. Chizmasi: – – V/ – V – V/V – – V/ – V –) vazni. Bu vazndagi g'azallar Shashmaqom kuylariga mosligi sababli ham ijodkorlar diqqat e'tiboridadir. Shoirning

Afsus, xasratoki, madori jahon qani?

Shayxi baland martaba, qutbi zamon qani?...

Sabrim uyini buzdi kelib bir balo chafan,

Dard-u balog'a qildi mani mubtalo chafan...

deb boshlanuvchi gʻazallari mazkur vaznda bitilgan.

Umuman olganda, Zavqiy devoni tarkibiga kiruvchi birgina gʻazal janri namunalari uchun aruz tizimining 5bahriga murojaat qiladi. Ham bir xil asliy ruknlar, ham turli xil asliy ruknlar va ularning tarmoqlaridan iborat bahrlarga oid vaznlardan foydalanib oʻz gʻazallarini yozadi. Shoir oshiqning ichki tugʻyonlari, alam-iztiroblari, orzu- xayollarini teran va jozibali ifodasida, maʼshuqning goʻzal ruxsori tasvirida ramal bahridan keng foydalangan boʻlsa, falsafiy mushohadalarni, lirik qahramon ruhiy kechinmalarini aks ettirish uchun hazaj bahridan foydalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hojiahmedov A. Furqat aruzi. Furqat ijodiyoti. (1990). Toshkent: “Fan” nashriyoti
2. Hojiahmedov A. Navoiy aruzi nafasati. (2006). Toshkent: “Fan” nashriyoti
3. Madaminov A., Turdialiyev A. Ajab zamona. (2003). Toshkent: “Sharq” nashriyoti
4. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. (2022). Toshkent: “Tamaddun” nashriyoti

“LISON UT-TAYR” DOSTONIDA IBROHIM ALAYHISSALOM SIYMOSINING BADIY TALQINI

Hosiljonova E'zoza No'monjon qizi

ToshDO'TAU O'zbek filologiyasi fakulteti, 4-kurs

ehosiljonova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ibrohim alayhissalom siymosining “Lison ut-tayr” dostonidagi badiiy talqini tahlilga tortilgan. Alisher Navoiy Ibrohim alayhissalomga bag'ishlangan maqolat va hikoyat mazmunini yoritishda bevosita Qur'oni Karim va hadislarga tayanganligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Maqolat, hikoyat, tahlil, talqin, obyekt, Qur'oni Karim, hadis.

Abstract. This article analyzes Alisher Navoi's artistic interpretation of Ibrohim alayhissalom in the epic “Lison ut-tair”. Some comments were made regarding the direct reliance on Qur'an al-Kareem and hadiths in covering the content of article and stories dedicated to Ibrohim alayhissalom.

Key words: Proverb, story, analysis, object, Qur'an al-Kareem, hadith.

Ibrohim alayhissalom Qur'onda nomi zikr etilgan payg'ambarlardan biri bo'lib, o'zidan keyingi barcha payg'ambarlar, xususan, arab va yahudiylarning bobokaloni hisoblanadi. U Allohning chin do'sti (xalilulloh), imom (jamoarahbari), siddiq (haqiqatgo'y) va hanif (haqiqatni targ'ib qiluvchi) deb ta'riflanadi. Yahudiy-nasroniy diniy adabiyotlarida Avraam nomi bilan mashhur va u Bobilda tavallud topgan. Yahudiylar bilan bahslashgan, ammo ishontirolmagach, otasi va qavmlari sig'inib yurgan hamma butlarni sindirib tashlagan (“Anbiyo” surasi, 68-72-oyatlar). Qur'onda yozilishicha, Alloh Ibrohim alayhissalomga qariganda ikki farzand: Ismoil va Is'hoq alayhissalomlarni bergan. Ismoil alayhissalom Muhammad alayhissalomning katta bobosi, Is'hoq esa Iso alayhissalom va undan avval o'tgan payg'ambarlarning katta bobosidir. Ibrohim alayhissalom tushida qilingan ilhomga asosan Allohga bo'lgan chin tufayli evaziga bitta o'g'li

(Ismoil)ni qurbon qilishga qaror qilgan, lekin Alloh bolaning o'rniga qo'chqor yuborib uni bu sinovdan qutqargan. Makkai mukarramada Baytulloh (Allohnin uyi)ning bunyod bo'lishi, islom arkonlarining 5-farzi – haj qilish Ibrohim alayhissalomga borib taqaladi. Ka'ba yaqinidagi “Ibrohim joyi” (Ibrohim maqom) musulmonlar ziyoratgohidir. Odatda, xatna qilishni ham Ibrohim alayhissalom nomi bilan bog'lashadi. Manbalarda Ibrohim alayhissalomning 175 yil umr ko'rgani, o'g'illari tomonidan Madinatul Xalil (Xevron, Falastin)ga dafn etilgani yozilgan. Bu qabr hozirda ziyoratgoh hisoblanadi. (Islom ensiklopediyasi, 2005, 201-bet).

Sharq adabiyotida Ibrohim alayhissalom siymosining turli badiiy talqinlari uchraydi. Jumladan, Alisher Navoiy ijodida ham mazkur siymoning o'ziga xos badiiy talqinlari mavjud. Navoiyning “Lison ut-tayr”, “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Xazoyin ul-maoniy” kabi asarlarida Ibrohim alayhissalomning obrazi go'zal talqin etilgan. Xususan, Alisher Navoiy “Lison ut-tayr” dostonining 181-bobida ushbu obraz bilan bog'liq voqealikni keltiradi. Ushbu bob “Istig'no yo'li adosida” deya nomlanib, istig'no so'zi boshqalarga muhtoj bo'lmaslik, ehtiyojsizlik degan ma'nolarni bildiradi. (Porso Shamsiyev, 1972, 285-bet). Istig'no (ehtiyosizlik) vodiysida qushlarning ehtiyojmand, Simurg'ning esa ehtiyojsizligi tasviri bayonida solikning mana shu ehtiyojsizlikni anglab yetish zamiridagi holati ifodalanadi. Bu vodiya ilohiy hikmat insoniy mantiq qonuniyatlariga mos tushmasligi, hayot jumboqlarga to'la ekanligi javobsiz ko'rinadigan jumboqlarning asosiy yechimi Yaratuvchining yaratganlariga butkul hojatsizligini anglashdir. (Sirojiddinov Sh., Yusupova, D., Davlatov O., 2020, 212-bet).

Bobga tamsil sifatida Ibrohim alayhissalom bilan bog'liq olov voqeasi keltiriladi. Ibrohim alayhissalom siymosi doston tarkibida Xalil ismi bilan ifodalanadi. Xalil – eng yaqin, sirdosh do'st degani. Qur'oni Karimda Alloh taolo Ibrohim alayhissalomni xalil etib olganligining xabari kelgan. Ibrohim – Xalilulloh Muoz ibn Anas otalaridan rivoyat qiladi: “Rasululloh (sollallohu alayhi

va sallam) bunday dedilar: “Men sizlarga Alloh taolo Ibrohim (alayhissalom)ni nima uchun “xalil” (do‘st) degani sababini aytib beraymi? Chunki Ibrohim (alayhissalom) har tong otganda va har kun botganda: “Bas, tunga kirish paytingizda ham, tongga kirish paytingizda ham Allohga tasbeh aytingiz! Osmonlar va Yerdagi (aytilayotgan barcha) hamd Unga xosdir. Kechki paytda ham, Quyosh zavoli paytiga kirishingizda ham (Unga tasbeh aytingiz)! (Alloh) o‘likdan tirikni chiqarur, tirikdan o‘likni chiqarur va yerni “o‘lganidan” keyin (bahorda qayta) “tiriltirur”. Sizlar ham (qiyomat kunida qabrlaringizdan) shu tarzda (xuddi giyohlar unganidek) chiqarilursiz” (Rum surasi 17–19-oyatlar) mazmunidagi duoni o‘qir edi. Ibrohim (alayhissalom) barcha buyruqlarni so‘zsiz bajarib, ularga itoat etgani, ibodatlarda sabr qilganini ko‘rib, Alloh taolo uni “xalil” dedi va Ibrohim (alayhissalom) zurriyotlaridan payg‘ambarlar chiqardi. (Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, 2020, 16-bet). Abu Xurayra roziyallohu anhunging Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi vassallamni “xalilim” deyishlari u kishining ul zot sollallohu alayhi vassallamga bo‘lgan cheksiz muhabbatlaridandir.

Tamsil bayonida Namrud Alloh taolo Xalilini o‘tda kuydirish uchun o‘z palahmonini sozlagani, tog‘-tog‘ qilib taxlangan o‘tinga olov yoqishgani va ishq ko‘chasida Alloh xalili hisoblangan Xalilullohni bu o‘t tomon palahmonga solib otishgani, shu payt yuqoridan hukm bo‘lib, uning oldiga Jabroil yetib kelib undan nima ehtiyoj sezayotganini, qanday lutf-ehson ko‘rsatilishini xohlayotganini so‘raydi. Shunda Xalilulloh quyidagicha javob beradi:

Dedi ulkim: o‘t manga ro‘zi qilur,

Ehtiyojim ne ekonni ul bilur.

Yo‘q sanga xud ehtiyojim bu nafas,

Toki zohir aylagaymen multamas.

Borcha holimda o‘zung muhtoji qil,

*Eldin istig‘no nasibim aylagil. (Alisher Navoiy,
1991,167-bet)*

Ya’ni, menga o‘tni qismat etgan ehtiyojim nima ekanligini ham o‘zi biladi. Hozir senga iltimos qiladigan hech qanday ehtiyojim yo‘q. Barcha holatda ham O'zingga muhtoj et. Mening nasibamni kishilarga ehtiyojsiz qil, deydilar. Ushbu javob orqali Ibrohim alayhissalom o‘zlarini Alloh taologa qanchalar taslim etganliklari va ularning ehtiyojlari yagona Yaratgandan ekanligi ko‘rsatiladi.

Voqea Ibrohim surasida kelgan ilohiy axborot bilan uzviy bog‘liq. Ibrohim surasi 2-oyatda: Alloh osmonlar-u yerdagi narsalar uniki bo‘lgan Zotdir. Kofirlar holiga shiddatli azobdan voy bo‘lsin. Ya’ni Payg‘ambar Robbinig izni ila odamlarni olib chiqaradigan nurli yo‘l sohibi Alloh osmonlar-u yerdagi narsalarning egasidir. Uning hech kimga hojati yo‘q, balki hamma uning oldida hojatmanddir. Uning yo‘lidagi insonlar najot topadilar, ikki dunyo saodatiga erishadilar. (Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, 2024, 244-bet). Darhaqiqat, Ibrohim alayhissalom Yaratguvchi oldida hojatmand ekanligini bilgan zot edi.

Shu’ayb ibn Jubboiyning rivoyat qilishicha, Ibrohim (alayhissalom) olovga otilganida o‘n olti yoshda bo‘lgan. Allohning marhamati bilan ulkan olovga tushgan Ibrohim (alayhissalom) hech qanday zarar ko‘rmasdan, o‘t o‘chgandan keyin qaytib chiqadi. Anbiyo surasi 69-oyatda: “Ey olov, Ibrohimga salqin va salomat bo‘l“ dedik, deya ilohiy xabar keladi. Shunda olovning kuydirish xususiyati yo‘qolib, o‘rniga salqinlik xususiyati keldi. Olov Ibrohim alayhissalom uchun nafaqat salqinlik, balki salomatlik ham bo‘ldi. Agar olov faqat salqinlik bo‘lib qolsa, u zotga boshqa ozor yetishi mumkin edi. Lekin Allohning amri ila ham salqinlik, ham salomatlik bo‘ldi. Hech bir zarar yetmadi, deyiladi. (Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, 2024, 634-bet). Marhamatli Robbimiz Ibrohim alayhissalomga ehtiyojlaridan ortig‘i bilan karomat qiladi va ushbu oyat ham Xalilullohning Alloh dargohida maqomlari qay darajada yuksak bo‘lganligiga

yaqqol misol, deyishimiz mumkin. Ayni suraning 51-oyatida: “Batahqiq, ilgari Ibrohimga rushdi hidoyatni bergan edik. Uning holini biluvchi edik“ , - deyiladi, ya’ni, Ibrohim Alloh tomonidan rushdi hidoyat berilgan zotlar ichida avvallaridan biri edi. Biz unga rushdni bexosdan berganimiz yo‘q. Biz Ibrohimning rushdi hidoyatga, payg‘ambar bo‘lishga loyiq zotligini yaxshi bilar edik. (Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, 2024, 631-bet).

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Navoiy murakkab irfoniy mavzuda yozilgan “Lison ut-tayr” dostonining “Istig‘no yo‘li adosida” deya nomlangan bobiga tamsil sifatida Ibrohim alayhissalom bilan bog‘liq voqealikni keltirishi bejiz emas. Allohning suyuklisi Xalilulloh – Yaratganga butkul iymon keltirgan, barcha ehtiyojlarini yolg‘iz Allohdan deb bilgan g‘aniy zot bo‘lgan. Ibrohim alayhissalomdagi ayni xulq ushbu hikoyat orqali boshqalarga o‘rnak qilib ko‘rsatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. (1991). Лисон ут-тайр. (167-бет). Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти.
2. Ислom энциклопедияси. (2005), (201- бет). Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
3. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. (2020). Navoiyshunoslik. (212-bet). Toshkent: Akademnashr nashriyoti.
4. Шамсиев П. (1972) Навоий асарлари луғати. (285- бет). Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти.
5. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. (2020). *Ҳадис ва ҳаёт 4-қисм*. 16- бет). Тошкент: Ҳилол нашр.
6. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. (2024) *Тафсири ҳилол*. (244-631-634- бетлар). Тошкент: Ҳилол нашр.

“MAJLIS UN-NAFOIS” KOMPOZITSIYASI

Isomiddinova Yulduz

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs

isomidinovyulduz@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada kompozitsiya tushunchasining badiiy asardagi ahamiyati tahlil qilinadi va Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” tazkirasi asosida kompozitsiyaning qanday tarzda namoyon bo‘lishi o‘rganiladi. Asarning muqaddima, sakkiz majlis va xotima qismlaridagi kompozitsion qurilishlar, har bir majlisda shoirlarning qanday tartibda va qanday mezonlar asosida joylashtirilgani ochib beriladi.*

Annotation: *This article analyzes the importance of the concept of composition in a work of art and studies how composition is manifested based on Alisher Navoi's commentary "Majolis un-nafois". The compositional constructions in the introduction, eight majilis, and the conclusion of the work are revealed, as well as the order and criteria by which the poets are placed in each majilis.*

Kalit so‘zlar: *“Majolis un-nafois”, “Tazkirat ush-shuaro”, kompozitsiya, badiiy tuzilma, estetik mazmun, asar tuzilishi.*

Keywords: *"Majolis un-nafois", "Tazkirat ush-shuaro", composition, artistic structure, aesthetic content, structure of the work.*

Kompozitsiya — bu har qanday badiiy asarning ichki tuzilmasi, uning g‘oyaviy va estetik mazmunini ochib beruvchi eng muhim badiiy vositalardan biridir. “Kompozitsiya — boysundiruvchi kuch. Uning vazifasi biron-bir narsaning chetga chiqib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik, ayni chog‘da, uning bir butunlikka birikishini nazorat qilishdir... Uning maqsadi barcha bo‘laklar (parchalar)ni shunday joylashtirishki, ular alal-oqibat asar g‘oyasini to‘liq ifodalashga qodir bo‘lsinlar”. (Введение в литературоведение. —Москва: “Высшая школа”,

1988, —C184-185.) Bundan kelib chiqib aytshimiz mumkinki, badiiy asardagi kichik detallardan tortib butun asarni tashkil qiluvchi boblargacha asarning asosiy g‘oyasini yoritish uchun xizmat qiladi va har bir detal asar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Majlis un-nafois” tazkirasi obyekt sifatida olinib undagi ayrim kompozitsiya vositalari tahlili maqsad qilingan.

Alisher Navoiy asarlarining o‘zgacha ruhi o‘z usuli bilan boshqa barcha ijodkorlardan ajralib turadi. Yozuvchi ijodining o‘ziga xosligi masalalarini yoritishda davr bilan bog‘liq omillar katta ahamiyat kasb etishi adabiyotshunoslar tomonidan tan olingan. Omillar qattorida davr tafakkur madaniyati, axloqi, adabiy an‘analar uslubi va kompozitsion vositalarni kiritish mumkin. “Majolis un-nafois” tazkirasi yaratilishida ham shu omillar muhim ahamiyat kasb etadi. Chunonchi, Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” tazkirasi muqaddima, yetti tabaqa(qism) va xotimadan iborat. Muqaddima qismi hamd-u sano, Sulton Husayn va Alisher Navoiy madhida keltirilgan qismlar, ayrim she’riy parchalar, yozilish sababi, shuningdek, shoir tarjimai hol haqidagi ma’lumotlardan tashkil topgan. Davlatshoh Samarqandiy “Tazkirat ush-shuaro”ni osmon qavatlar kabi yetti tabaqaga bo‘ldi va har tabaqada taxminan yigirmata fozil-u shoirlar makon tutdi. Har bir tabakalarga mukaddima va xotima ham qo‘shdi. Asar so‘ngidagi xotima qismi ham olti shoir hayoti va ijodlari bilan yakun topgan. “Majolis un-nafois” “Tazkirat ush-shuaro”dan keyingi ikkinchi tazkira bo‘lib tuzilish jihatdan o‘xshashdir. Asar muqaddima, sakkiz majlis, shuningdek, har bir majlisdagi itmom va xotimadan iborat.

Navoiy bu asariga o‘zining 14 ruboiysini kiritgan bo‘lib, ularning barchasi a-a-a-a tarzidagi qofiyalangan taronayi ruboiylardir. Muqaddima qismi lirik kirish ya’ni ruboiy bilan boshlanib muqaddima so‘ngi, har bir majlis itmomi, xotima ruboiy bilan tugallanishi asarning mukammal kompozitsion butunlikka ega ekanligini ko‘rsatadi.

Muqaddima kompozitsiyasi. Mumtoz adabiyot namunalarida an'anaviy tarzda asarning kirish qismi — muqaddimada hamd va na't qismlarining keltirilishi odat tusiga kirgan. “Majolis un-nafois” asari muqaddimasida ham bu an'anaviy uslubga amal qilingan. Navoiy tazakira yozlash sababini muqaddimada shunday bayon qiladi. “...shikasta xotirg'a va sinuq kungulg'a andoq keldikim, bir necha varaq bitilgay va bu asr shuaro si bila bu davr zurofasi otin anda sabt etilgay, to bu niyozmandlar ham burung'i shuaro akobiri zaylida mazkur bo'lg'aylar va bu payravlar ham ul rahbarlar xaylig'a qo'shulg'aylar”.(To'la asarlar to'plami, 2013, 290-bet). Navoiy o'z tazkirasi bilan o'tmish shoir xotiralarini abadiylashtirish, ularni tarixda nom qoldirgan shoirlar qatoriga qo'shishdir. Yozuvchi “o'z kitobatlarig'a bu jamoat zikridin zeb beribdurlar” deb Abdurahmon Jomiy “Bahoriston” va Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro” keltiradi. Bu orqali adabiy meros uzviyligi va ijodkorlar o'rtasida aloqadorlik ya'ni shoirlar zikrini yozganligi va asarlarini Husayn Bayqaro nomiga atab bitganligidir. Bu asar ham Sulton Sohibquronga bag'ishlangan. Muqaddima so'ngida sakkiz majlis umumiy to'xtaladi. Bu orqali yozuvchi asarning qanday tuzilganligini ko'rsatib o'quvchini asarga tayyorlaydi va lirik xotima bilan yakun topadi. Bundan kelib chiqib aytish mukinki, muqaddimaning kompozitsiya vositalari quyidagilar:

- hamd va na't
- yozilish sababi
- tazkiranavislar zikri
- lirik xotima

Majlislar kompozitsiyasi. Alisher Navoiy “Majolis-un nafois” tazkirasining asosiy qismi sakkiz majlis bo'lib unda 459 shoir va adabiyot ahllarini kiritadi. Navoiy har bir shoir va adabiyot ahllariga Suyima G'aniyeva takidlaganidek, “Navoiy har bir shoir ijodiga tamomila konkret yondashadi. Ularning yutuq va kamchiliklariga ham konkret xulosalar chiqaradi”. (Navoiy

nasri nafosati, 2022, 248-bet) Har bir majlisdagi shoirlar ma'lum mezonlar asosida guruhlangan.

Birinchi majlis. Jamoati maxodim va azizlar zikridakim, bu faqir alarning sharif zamonining oxirida erdim va mulozimatlari sharafiga musharraf bo'lmadim. (45 shoir)

Ikkinchi majlis. Ul jamoati azizlar zikridakim, faqir alardin ba'zining mulozamatig'a kichiklikda yetibmen va ba'zining suhbatiga yigitlikda musharraf bo'libmen, alar sitta va tis'ina va samonamia tarixidakim, bu muxtasar bitiladur, bu fano domgohidin baqo oromgohiga boribdurlar. (91 shoir)

Uchinchi majlis. Alar zikridakim, holo zamon sahoifida moiniy abkori alarning daqiq tab'lari hullaboflig'idin nazm libosi kiyadur, nazm libosi alarning amiyk zihnlari mo'y shikoflig'idin san'at va salosat naqsh va nigore topadurkim, ba'zining mulozamatig'a musharraf va sarbaland va ba'zining musohabatidin xushnud va bahramanddurbiz. (174 shoir)

To'rtinchi majlis. Asr fuzalosi zikridakim, she'rga mashhur va mubohiy emastular, ammo allardin nazm tariyqida ko'p latoyif zohir bo'lur va ko'p zaroyif bosh urar. (72 shoir)

Beshinchi majlis. Xurosonning va ba'zi yerning mirzodalari va soyir ozodalari zikridakim, tab' salomati va zihi istiqomati alarg'a boisi nazm bo'lur, ammo mudovamat qilmaslar. (21 shoir)

Oltinchi majlis. Xurosondin o'zga mamolik fuzalo va zurafoasi zikridakim, bu asrda holo bordurlar va har qaysi o'z xo'rdi holig'a ko'ra shiringuftor va sohibdevon va ash'ordurlar. (32 shoir)

Yettinchi majlis. Salotini izom va avlodi vojub ul-ehtiromlari zikridakim, ba'zi yaxshi mahallarda xub bayt o'qubturlarkim, filhaqiqat o'zlari aytqondek

xubdur va ba'zi nazm latoyifiga mashg'ul bo'lub turlarkim, ul dag'i matlub va marg'ubdur. (22 shoir)

Sakkizinchi majlis. Sulton sohibqironning latif tab'i natoyijining zebolari, husn va jamoli zikrida va sharif zehni xasosisining ra'nolari ganj va daloli sharhidakim, har qaysi zamon safhasi bo'stonida ranginlig' va ravonlig'din gul'uzoredur sarvqad va har birisi davron arsasi gulistonida ravonlig' va ranglikdin sarvi ozodedur, ulxad.

Har bir majlis kompozitsion tuzilishi bir-biridan farq qiladi. Ushbu farqlarni quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Birinchi majlisning umumiy kompozitsiyasi: shoirlarning tug'ilgan joyi, nasabi, ustoz, egallagan lavozimi, shaxsiy fazilatlari, badiiy merosi va ijodiy namunalar, vafot joyi va yili.

Ikkinchi majlisning umumiy kompozitsiyasi: shoirlarning tug'ilgan joyi, nasabi, ustoz, egallagan lavozimi, shaxsiy fazilatlari, badiiy merosi va ijodiy namunalar, vafot joyi.

Uchinchi majlisning umumiy kompozitsiyasi: shoirlarning tug'ilgan joyi, nasabi, egallagan lavozimi, shaxsiy fazilatlari, badiiy merosi va ijodiy namunalar.

To'rtinchi majlisning umumiy kompozitsiyasi: shoirlarning tug'ilgan joyi, nasabi, egallagan lavozimi, shaxsiy fazilatlari, badiiy merosi va ijodiy namunalar.

Beshinchi majlisning umumiy kompozitsiyasi: deyarli har bir shoirning otasining ismi ketirilgan, shoirlarning tug'ilgan joyi, egallagan lavozimi, shaxsiy fazilatlari, badiiy merosi va ijodiy namunalar.

Oltinchi majlisning umumiy kompozitsiyasi: shoirlarning tug'ilgan joyi, egallagan lavozimi, shaxsiy fazilatlari, badiiy merosi va ijodiy namunalar.

Yettinchi majlisning umumiy kompozitsiyasi: shaxsiy fazilatlari, badiiy merosi va ijodiy namunalar.

Sakkizinchi majlisning umumiy kompozitsiyasi: Husayn Bayqaro ta'rifi, Sulton Sohibquronning devoning har bir g'azaliga Navoiyning ta'rifi, g'azal matlasi.

Majlislar kompozitsiyasidagi tafovutlar, asosan, muallif va shoirlar yashagan davr orasidagi masofa, shoirlarning ijodiy darajasi, ijtimoiy maqomi bilan belgilanadi. Birinchi va ikkinchi majlisdagi shoirlar muallifdan ilgariroq davrda yashaganligi sababli ularning tarjimai holi an'anaviy tarixiy tartibda – tug'ilgan joyi, nasabi, lavozimi, fazilatlari, badiiy merosi va vafot yili bilan to'liq yoritilgan. Uchinchi majlisdagilar esa muallif zamondoshlari bo'lgani uchun kompozitsiyada hayotiy ma'lumotlar qisqargan, asosan ijodiy faoliyat va shaxsiy taassurotlar aks ettirilgan. To'rtinchi va beshinchi majlisdagilar she'r yozishga qobiliyati bor lekin uzluksiz davom ettirmaydigan zamondoshlari bo'lib, bu ularning tavsifida soddalik va qisqalikni yuzaga keltirgan. Sakkizinchi majlis esa Husayn Bayqaro haqida bo'lib, kompozitsiyasi g'azal matnlari va estetik sharhlarga tayanadi. Shunga qaramay majlis kompozitsiyasida umumiy tamoyillar mavjud. Bular shaxsiy fazilatlari va poetik namunalardir.

Xilvat (xotima) kompozitsiyasi. Alisher Navoiy “Majolis un-Nafois” asarining xilvat (xotima) qismida “Olam ahlig'a andoqki, majlis bo'lur, majlis ahli hasratidin tab'g'a kalol va zehng'a malol yuzlangandin so'ngra har toifa o'z xurdi holig'a ko'ra maxsuslari bila xilvat ixtiyor qilurlar” (To'la asarlar to'plami, 2013, 320-bet) deya majlislarning muayyan guruhlariga ajratilishining falsafiy sababini bayon etadi. Unga ko'ra, “olam ahli” jamiyatdagi har xil tabaqalar vakillari yig'ilgan majlisda uzoq suhbat va muloqotdan charchaganidan so'ng, har bir toifa o'z holatiga mos tarzda alohida guruhlariga ajraladi. Navoiy bu ijtimoiy psixologik holatni obrazli tarzda tasvirlar ekan, aslida shoir va adiblarning

guruhlanish tamoyilini ham ana shu qonuniyat bilan asoslaydi. Bu tamoyil nafaqat ularning ijtimoiy maqomi, balki estetik salohiyati va adabiy an'anadagi o'rniga qarab belgilangan. Xotima qismida keltirilgan Husayn Boyqaro bilan bog'liq ikki hikoya esa faqatgina tarixiy faktlar emas, balki Navoiy va zamon hukmdori o'rtasidagi murakkab munosabatlar va ilmiy-badiiy fikr almashinuvini yoritadi. Tazkira lirik xotima (madh) bilan yakunlanadi, unda Husayn Boyqaroga samimiy tilaklar, duolar va balandparvoz metaforalar orqali shohona martaba va fazilatlar madh etiladi. Bu xotima adabiy an'analarga sodiqlik ifoda etadi. Bundan kelib chiqib aytish mukinki, xilvat (xotima)ning kompozitsiya vositalari quyidagilar:

- majlislarning muayyan guruhlariga ajratilishining falsafiy sababi
- ikki hikoyat
- lirik xotima (madh)

Xulosa tariqasida aytish joizki, Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” tazkirasi o'zining kompozitsion tuzilishi, estetik yondashuvi va tarixiy-badiiy qimmatini bilan o'ziga xos yuksak adabiy namunadir. Asarning mukammal ichki tuzilishi — muqaddima, sakkiz majlis va xotima qismlarining o'zaro uyg'unligi, har bir detalning o'ziga xos funksional ahamiyatga egaligi badiiy butunlikni ta'minlagan. Ayniqsa, ruboiylar orqali har bir qismga lirik ohang bag'ishlanishi, majlislarning kompozitsion farqlari va shoirlarning ijtimoiy mavqe, ijodiy yondashuv hamda estetik mezonlar asosida guruhlanishi asarning nazariy asoslangan va puxta o'ylanganligini ko'rsatadi. “Majolis un-nafois” faqatgina tazkira emas, balki o'z davrining adabiy-estetik tafakkurini mujassam etgan noyob asar bo'lib, unda Navoiyning shaxsiy tanlovi, adabiy didi va adabiyotga bo'lgan chuqur e'tibori yaqqol namoyon bo'ladi. Shunday qilib, bu asarning kompozitsion qurilishi uning g'oyaviy va estetik mazmunini yuksak darajada ifodalashga xizmat qilgan eng muhim badiiy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alisher Navoiy. “To‘la asarlar to‘plami”. –Toshkent: “G‘ofur G‘ulom” nashriyoti, –2013.
2. Davlatshoh Samarqandiy. “Tazkirat ush-shuaro”. –Toshkent: “G‘ofur G‘ulom” nashriyoti, –1981.
3. To‘xta Boboyev. “Adabiyotshunoslik asoslari”. –Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, –2000.
4. Suyima G‘aniyeva. “Navoiy nasri nafosati”. –Toshkent: –2022.

XOKIY DEVONI TAVSIFI

*Isoqova Guljahon Jahongir qizi,
ToshDO‘TAU O‘FF 3-kurs talabasi
Guljahonisoqova16@gmail.com
Ilmiy rahbar: f.f.d., dotsent Sh.Amonov*

Annotatsiya. *Ibodulla Foni Oxund – Xokiy XIX asr oxiri XX asr boshlarida Xivada yashab, ijod etgan sohibi devon shoirlardan biridir.*

Ushbu maqolada shoir devonining manbalari, ularning nusxalari haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, shoir ijodi namunalari mavjud qo'lyozmalarning tashqi hamda ichki tuzilishi, tarkibi, shoir lirikasining janrlar ko'lami yuzasidan ayrim mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: *Xokiy, shoir, devon, to'plam, bayoz, manba, matn, janr*

Abstract. *Ibadulla Foni Akhund – Khokiy is one of the poets who lived and worked in Khiva in the late 19th and early 20th centuries.*

This article provides information about the sources of the poet's divan, their copies. Also, some comments are made on the external and internal structure of the manuscripts containing samples of the poet's work, their composition, and the range of genres of the poet's lyrics.

Key words: *Xokiy, poet, devon, proceedings, bayoz, source, text, genre*

Ibodulla Foni Oxund – Xokiy Xiva adabiy muhiti vakillaridandir. Xokiy haqida Laffasiy tazkirasida quyidagilarni keltirgan: “*Ammo Xokiykim, ul Ibodulla oxund Foniylig‘ mulaqqab birlan mashhuri avom bo‘lib, qozi Ibrohim oxund Maxsumi bo‘lganidek, Ibodulla yoshlig‘ va yigitlik zamonasida ota tarbiyasi bilan Xiva madrasalaridan ilm tahsil qilib, anchalig‘ riyozatlar birlan ilm nahv-u sarf*

mantiq, fiqhlarni batamom kitob xatmi qilgan”³¹. Bundan tashqari, Laffasiyning u haqidagi: “...*bir tarafdin Muhammad Rahimxon farmoniga muvofiq har xil lug‘otlig‘ forsiy va arabiy lisonlig‘ kitoblarni o‘zbek, chig‘atoy tiliga o‘tkazib, turkiy lisoni birlan libosi mulukona birlan zeb-ziynatlar berib, tarjimayi hollik qilur erdi...*”³² – ta’riflari shoir Xokiyning tarjimonlik borasida ham iqtidori baland bo‘lganini asoslaydi.

Ibodulloh oxund Xudoybergan o‘g‘li “Xokiy”, “Foniy” taxalluslari bilan she’rlar yozgan. Shoirning tavallud hamda vafot sanasi haqidagi ma’lumotlar aniq emas. Laffasiy tazkirasida Xokiyni 1916-yili vafot etganini qayd etsa, Bobojon Tarroh Azizov – Xodim esa shoirni 75 yoshlarida vafot etganini aytadi³³. Feruz kutubxonasi fexristida Xokiy Xivaning Boqcha mahallasida tug‘ilgani, u 1914 yoki 1916-yilda 72 yoshida vafot qilganligi haqida ma’lumotlar berilgan³⁴. Demak, ushbu ma’lumotlarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, Xokiy XIX asrning 50-yillarida tavallud topgan. Laffasiyning tazkirasida Ibodulla oxund qishloq va shaharlarda qozilik mansabida, umrining so‘ngrog‘ida esa Xivaga kelib kichik bir madrasada mudarris vazifasida ishlaganligi hamda *Xokiy* nomida bir devon tasnif qilib, Feruz Muhammad Rahimxonga payrav g‘azallar yozgani haqida ma’lumotlar keltiriladi. Xodim ham o‘z tazkirasida shoirning sohibi devon ijodkorlardan ekanini ko‘rsatib o‘tadi. Ko‘rinadiki, Xokiy zamonasining peshqadam vakillaridan bo‘lib, u shoir, mohir tarjimon va xushnavis xattotlar bo‘lgan. Ma’lumotlarga qaraganda, u Mir Ubayd Buxoriy ta’limi asosida nasx xatini, Mir Ali Xiraviy uslubida nasta’liqni juda chiroyli yozgan.

³¹ Лаффасий. Тазкираи шуаро. – Урганч: Хоразм, 1992. – Б. 101.

³² Лаффасий. Тазкираи шуаро. – Урганч: Хоразм, 1992. – Б. 101.

³³ Ходим, Бобожон Тароҳ. Хоразм шоир ва навозандалари (Табдил қилиб, нашрга тайёрловчилар А.Отамуродова, О.Абдурахимов). – Тошкент: Тафаккур қаноти, 2011. – Б. 110.

³⁴ Эркинов А.С., Полвонов Н. Т., Аминов Ҳ.А. Муҳаммад Раҳимхон II-Феруз даври феҳристи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б. 110.

Xokiyning hayot yo'li, ijodi haqida ma'lumot beruvchi manbalardan yana biri – Bobojon Tarroh Azizov – Xodimning “Xorazm shoir va navozandalari” tazkirasidir. Xodim tazkirasida keltirilgan ma'lumotlar deyarli Laffasiy fikrlarini takrorlaydi: *“Shoir Xokiy eski maktabni to'liq bitkazib, madrasa ta'limini ham olg'on va shoir bo'lg'on. Demak, uch ilmga ega edi. Xokiy devon tartib berg'on. Lekin bu devon kimda ekanligi noma'lum. Xokiy mansabdor bo'lib, Abdullaxon madrasasida oxunlik qilg'on. U 30 yoshlaridan shoirlik ila shug'ullana boshlagan. Xokiy o'rta bo'yli, ko'sanamo, so'zlari mazali, “ota”lab so'zlashadigan kishi edi”*. Demak, Xodim ijodkorlar hayoti va ijodi haqida ma'lumot berishda, ularning e'tiqodi, shaxs sifatidagi fazilatlariga ham alohida e'tibor bergan. Xodim shoirni nafaqat ko'plab ilmlar sohibi ekani, balki u inson sifatida ham barkamol shaxslardan bo'lganini ta'kidlaydi.

Xokiy she'riy devon tartib bergan. Shoir devonining bir qancha qo'lyozma nusxalari bizgacha yetib kelgan. Ular O'zRFA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 906/VII, 908/IV, 7091, 6677/IV raqamlari bilan saqlanadi. Bundan tashqari, Feruz adabiy davri ijodkorlari ijod namunalari ko'chirilgan ayrim to'plam va bayozlarda ham shoir lirik asarlari mavjud. Jumladan 1134-raqamli qo'lyozma “Majmuayi muxammasoti ash-shuaroyi Feruzshohiy”, 6951-raqamli bayoz, 1172-raqamli “Bayozi ash'or”, 1127-raqamli “Bayozi Muxammasot” kabi yana ko'plab to'plam va bayozlarda shoir lirik asarlari ko'chirilgan.

Xokiy lirik asarlari jamlangan manbalardan yana biri O'zR FASHI asosiy fondidagi 7091 raqamli qo'lyozmadir. Ushbu qo'lyozmaning kotibi “Muhammad Yusuf”, o'lchami: 18x29 sm, 119 varaq, 1327 (1909)-yili ko'chirilgan.

Bu qo'lyozmada faqatgina Xokiyning nazmiy asarlari kiritilgan. Qo'lyozma to'q sariq rangli qattiq karton bilan muqovalangan. Matn fabrika qog'oziga nasta'liq xatida yozilgan. she'rlar ikki qator qiya holatda ko'chirilgan, har bir sahifaga o'rtacha 19 satr she'r joylashtirilgan. She'rlar qizil siyohda raqamlar bilan sarlavhalangan. Ushbu qo'lyozma ham qolgan nusxalar kabi yaxshi saqlangan.

Ba'zi sahifalarning hoshiyalariga ham mayda nasta'liq xatida she'rlar ko'chirilgan. Poygirlar berib borilgan hamda sahifalarda mistar izlari ko'rinib turadi. Ushbu devonda shoirning 10 ta lirik janrdagi she'rlari: *g'azal, mustazod, murrabba', ruboiy, muxammas, musaddas, musabba', ta'rix, masnaviy, qasida* kabilar kiritilgan. Qo'lyozmadagi she'rlarning tartibi va miqdori quyidagicha:

1) **G'azallar:** 395 ta (sahifa.1^a-80^b). Alifbo tartibi : د, ح, 18-ت, 16-ب, 11-ا, 42-ل, 1-ز, 1-ر, 1-س, 1-ش, 1-ص, 2-ض, 1-ط, 1-ظ, 2-ع, 7-ف, 8-ق, 33-ك, 39-ل, 27-م, 1-ن, 44(54) “nun” harfi 290-chi g'azalda tugagan bo'lsa-da, undan keyingi 10 ta g'azal tushib qolgan, 300 dan 329-g'azalgacha “nun” harfiga doir g'azallar bilan davom etgan. Bundan shu xulosaga kelish mumkinki, 10 ta “nun” harfiga doir g'azal tushib qolgan. 42-ى, 21-و, Arab harflari tartibida oladigan bo'lsak, bu tartibdagi 4 ta harfga g'azal yozilmagan. Bular : لا, خ, ج, ث

2) **Mustazod:** 4 ta (80^b-82^a sahifa)

3) **Murabbaot:** 2 ta (82^a sahifa) `

4) **Ruboiy:** 1 ta (82^b sahifa)

5) **Muxammas:** 44 ta (83-108^b sahifa)

6) **Musaddas:** 5 ta (109^a-112^b sahifa)

7) **Musabba':** 1 ta (112^b-113^a sahifa)

8) **Ta'rix:** 2 ta (113 sahifa)

9) **Masnaviyot:** 2 ta (113^b-115^a sahifa)

10) **Qasida:** 2 ta (115^b- 116^b sahifa)

Ushbu qo'lyozmadagi she'rlar quyidagi bayt bilan boshlanadi:

ای قدرتینک تاژیریدین آی کون تابیب نور ضیا
بولدی جهانغه جلوه که یوز کورساتیب شام صبا

(*Ey qudrating ta'siridin oy-kun topib nur-u ziyo, Bo'ldi jahong'a jilvaki, yuz ko'rsatib shom-u sabo*).

Devonning oxiri esa quyidagicha yakunlanadi:

کراک خاکی کبی قیلماق دمام
دعای حضرت سلطان خیوق

(*Kerak Xokiy kabi qilmoq damodam, Duoyi hazrati sultoni Xivaq*).

Kolofonda uning 1327 (1909)-yilda ko‘chirilgani ko‘rsatilgan va kotib tomonidan quyidagi forsiy bayt keltirilgan:

هر که خواند دعا طمع دارم
ز آنکه من بنده کنه کارم

(*Har ke xonad duoyi tama' doram, Zi onke man bandayi gunahkoram*).

Xulosa qilib aytganda, Xokiy nafaqat XX asr boshlaridagi Xiva adabiy muhitining, balki o‘zbek mumtoz adabiyoti rivojiga hissa qo‘shgan, biroq hayoti va ijodi shu paytgacha maxsus tadqiq etilmagan ijodkorlardandir. Shoir biografiyasini yaratish, adabiy merosi manbalarini to‘plash, asarlarining joriy alifbodagi tabdillarini amalga oshirish, shu asosda uning adabiyotimizda tutgan o‘rnini belgilash yechimini kutayotgan ilmiy mavzulardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Amonov, Sh. (2024). Ahmad Tabibiy turkiy devonlari qo‘lyozmalarining qiyosiy-matniy tadqiqi. Toshkent. Bookmany print.
2. Эркинов, А., Полвонов, Н., Аминов, Х. (2010). Мухаммад Раҳимхон II-Феруз даври фехристи. – Тошкент: Янги аср авлоди.
3. Laffasiy. (1992). Tazkirai shuaro. Xorazm-Urganch.
4. Xodim. (1994). Xorazm navozandalari. Toshkent. Adabiyot va san’at.
5. O‘zR FAShI. Asosiy fond. 7091 raqamli qo‘lyozma.

BOBUR G‘AZALIYOTIDA ISHQ TALQINI

Iroda Jumaboyeva,

ToshDO‘TAU “Ona tili va adabiyot ta’limi” fakulteti, 1-kurs

[*irodajumaboyeva@gmail.com*](mailto:irodajumaboyeva@gmail.com)

Annotatsiya: *Bobur o‘zbek adabiyotining Navoiydan keying buyuk siymosi hisoblanadi. Uning ijodini esa g‘azal janrisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Bu o‘rinda oshiqona g‘azallar, alohida, ahamiyatga ega . Oshiqona g‘azallarining aksariyati ta’rif-tavsif tarzidagi g‘azallardir. Ularda ma’shuqaning qiyossiz go‘zalligi o‘ziga xos badiiy timsollar vositasida tasvirlanadi. Ushbu maqoladagi g‘azallar tarixiy-funksional, germeneytik metodlar asosida tahlilga tortilgan.*

Abstract: *Babur is considered the greatest figure of Uzbek literature after Navoi. His work cannot be imagined without the ghazal genre. In this regard, romantic ghazals are of particular importance. Most of the romantic ghazals are descriptive ghazals. In them, the incomparable beauty of the beloved is depicted through unique artistic images. The ghazals in this article are analyzed based on historical-functional, hermeneutic methods.*

Kalit so‘zlar: *g‘azal, bayt, oshiqona g‘azal, timsol, badiiy san’atlar, ramz, ramziy obraz, poetika*

Keywords: *ghazal, verse, romantic ghazal, symbol, fine arts, symbol, symbolic image, poetics*

Zahiriddin Muhammad Bobur buyuk shoir, davlat arbobi va harbiy sarkarda sifatida nafaqat o‘z davrida, balki butun sharq adabiyotida o‘chmas iz qoldirgan shaxsdir. Uning lirik merosi, xususan, ishqiy g‘azallari o‘zining badiiy yuksakligi, samimiyligi va nozik lirizmi bilan ajralib turadi. Bobur ijodida ishq mavzusi yuksak badiiy mahorat bilan ifodalangan bo‘lib, unda sadoqat, hijron izzatoblari va visol shavqi o‘z aksini topgan.

Shoirning lirik merosi 1519-yilda “Kobul devoni”ga, 1528–1529-yillarda “Hind devoni”ga jamlangan. To‘liq devon tuzgani haqida ma’lumot bor. She’rlarining umumiy hajmi 400 dan ortadi. Shundan 119 g‘azal, 231 ruboiy va tuyuq, qit’a, fard, masnaviy kabi janrlarda asarlar yaratgan (Abdulxayr, 2023, 3-bet).

Bobur ishqiyl g‘azallarining o‘ziga xosligi shundan iboratki, unda ma’naviy poklik, sadoqat va insoniy kechinmalar yuksak mahorat bilan o‘z ifodasini topgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur poeziyasi mumtoz she’riyatimizda o‘ziga xos o‘rin tutadi. Maqsud Shayxzoda tabiri bilan aytganda, “Bobur poeziyasi lirikaning so‘nmas injularidan tuzilgan. Bu poeziyaga ajoyib samimiyat, badiiy soddalik, chinakam hissiyot singdirilgan” (Shayxzoda, 1972, 98-bet).

U kuylagan ishq faqat ma’shuqaga bo‘lgan muhabbat emas, balki, umuman, olamga, uning yaratuvchisi bo‘lgan Zotga yo‘nalgan ishqdir.

Shoir bir g‘azalida shunday deydi:

*Sening ishqingda, ey nomehribon, bexonumon bo‘ldim,
Demang, bexonumon, ovvorayi ikki jahon bo‘ldim. (Bobur, 2023)*

Ushbu ikki bayt chuqur ma’no va his-tuyg‘ular bilan yo‘g‘rilgan bo‘lib, unda shoirning muhabbat va hijron iztiroblari ifodalangan. Birinchi misrada lirik qahramon sevgilisi tomonidan qadr topmaganini, uning muhabbatidan sargardon va bechorahol bo‘lib qolganini ifodalaydi. “Nomehribon” so‘zi sevgilisining beparvoligini, sovuq muomalasini anglatadi. “Bexonumon” esa boshpanasiz, beqaror hayot kechirishni ifodalaydi. Shoir ma’shuqasining beparvoligi tufayli o‘zini dunyoda o‘rinsiz his qilayotganini ta’kidlaydi. Ikkinchi misrada esa shoir ishqqa giriftor bo‘lishidan oldingi tinch va osoyishta hayotiga ishora qilib, yorning ishqini uni ikki jahon ovvorasiga aylantirganini ta’kidlaydi. Umuman olganda, oshiq sevgining hijron va azoblarini boshidan kechirgach, butun borlig‘idan, ichki

xotirjamligidan mahrumligini ifodalaydi. Sevgi iztirobi uni har jihatdan sargardon qiladi. Na bu dunyoda, na oxiratda huzur topa olmasligini e'tirof etadi. Bu baytlar sharq mumtoz she'riyatiga xos drammatik ruh, hijron faryodi va muhabbatning achchiq taqdiri bilan yo'g'rilgan.

Mumtoz adabiyotda quyosh, yorug'lik, go'zallik, timsoli. G'urbat, firoq, ayriliq timsoli. Ma'shuqa ko'yidan iztirob chekayotgan oshiq hijronzoda g'urbatdan toliqadi, olam go'yo quyoshsiz qolganda qanday ahvolga tushsa, oshiq ham yorsiz shunday ahvolda qoladi (Mullaxo'jayeva, 2020, 35-bet). Aslida esa ana shu quyosh yor timsoli, uning hajri yordan ayrolikdir. Toki quyosh harakatda ekan, demak hayot davom etaveradi.

Shoir ishqni insonni o'zgartiruvchi, uni kamolot sari yetaklovchi qudrat sifatida madh etadi. Ishq orqali oshiq o'zligini anglaydi, ruhiy poklanishga erishadi va hayotning ma'nosini topadi.

Masalan, bir g'azalida shunday deydi:

Quyoshim har sorig'a azm qilsa, zarraye qolmon,

Ne uchun kim agar ayrilsam ondin kun ko'ra olmon. (Bobur, 2023)

Bobur ushbu baytda oshiq va ma'shuqa obrazlarini quyosh hamda zarra timsollari orqali ifoda etgan. Baytning birinchi misrasida oshiq o'z ma'shuqasini quyosh, o'zini esa zarra deb ataydi. Bu tasvir sharq adabiyotida keng qo'llangan bo'lib, quyosh ma'shuqaning ulug'vorligi va munavvarligini, zarra esa oshiqning kichikligi, ojizligi va unga to'liq bog'langanligini anglatadi. Quyosh va zarra timsollari bir necha badiiy san'atlarning yuzaga chiqishiga asos bo'lgan. Ma'shuqa “quyosh”ga, oshiq esa “zarra”ga o'xshatilgan (tashbeh). Shuningdek, quyosh misrada ikki xil ma'no ifodalagan: birlamchi, ma'shuqaning go'zalligi va hayotiy nuri ramzi sifatida (istiora) bo'lsa, keyingi ma'nosi esa quyosh va zarraning o'zaro bog'liq bo'lishi, yorug'lik hamda zulmat kontrasti (tazod). Bu timsollar tasavvufiy

ma'noga ham ega bo'lib, quyosh ilohiy nurning, zarra esa insonning ramzidir. Inson o'zini ilohiy nurning bir parchasi deb biladi va har doim unga intiladi.

Ikkinchi misrada ishq inson hayotining eng muhim manbai ekani ta'kidlandi. Mashuqa – quyosh, ya'ni hayotning nuri, undan ayrilgan oshiq uchun dunyo zulmatga aylanadi. Bu o'rinda “kun ko'ra olmon” jumlasini bevosita ma'joriy ma'noga ega bo'lib, oshiqning hayotdan ma'no topa olmasligi, umidsizlik va iztirob ichida qolishini anglatadi. Ma'shuqadan ayrilsa, nafaqat ko'rish, balki yashashning ham ma'nosi qolmaydi.

Oshiq olg'ach, ko'rdum o'lumni o'zimg'a, ey rafiq,

O'zga ko'nglumning bu olamda harosi qoldimu? (Bobur, 2023)

Oshiq sevganiga erisholmagani yoxud muhabbat yo'lida aziyat chekkanidan so'ng o'limni o'ziga yaqin his qiladi. Bu yerda lirik qahramon o'zining chuqur dard va iztiroblarini bayon etmoqda.

Baytda hayot va o'lim tushunchalari bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgani baytning jozibasini yanada oshiradi. Sevgi hayot bag'ishlashi kerak bo'lsa-da, oshiq uchun bu o'limni anglatmoqda.

Ikkinchi misrada oshiqning avvalgi ruhiy xotirjamligi, yashashga bo'lgan muhabbati va umidlari yo'qolgan. “Haros” so'zi bu yerda “qo'rquv” ma'nosini anglatib, lirik qahramon o'zligidan hech qanday nishona qolmagan. U shunchalar oshiq bo'ldiki, endi undan ortiq qo'rquvi yo'qligini ta'kidlaydi. Ushbu misrada shoir ritorik savol bergan holda, o'z ruhiy holatini yanada ta'sirchan ifodalaydi.

Boburning oshiqona she'rlari badiiy jihatdan yuksak, betakror tashbehlarga boydir. U o'z g'azallarida oshiqning oddiy ruhiy holatini emas, balki sevgi tufayli inson ruhiyatida yuz beradigan keskin o'zgarishlarni mahorat bilan tasvirlaydi. Uning nazarida sevgi – hayot va o'lim o'rtasidagi chegarani yo'qotuvchi kuchdir.

*Ul quyoshdin ne osig‘ chekmak jafo-yu javrkim,
Mayli yo‘qtur zarraye mehr-u vafo sori aning.*

Bu baytda *quyosh* orqali majozan yor nazarda tutilmoqda. Shoirning fikricha, quyosh nurlari bilan butun olamni yoritadi, ammo unda mehr va vafo yo‘q. Shu ma’noda, oshiq o‘z yoridan jabr va jafo ko‘rsa ham, bu ajablanarli emas, chunki ma’shuqa uchun mehr va vafo degan tushuncha begona. Shu sababdan shoir “...*ne osig‘ chekmak jafo-yu javrkim*”, ya’ni qiynoqlarga duch kelishi, jabr va jafo ko‘rishi shubhasiz. Ikkinchi misrada jafo-yu jabr va mehr-u vafo tazodi orqali baytlarning ta’sirchanligini yanada ortagan. Shoir uchun yor – go‘zallik timsoli bo‘lishiga qaramay, beg‘amlilik va bevafo tuyg‘ularining ramzi.

Bobur yana bir she’rida shunday deydi:

*Ishq bobida saloh-u tavba-yu taqvo –
Barchasi, tahqiq bil, majoz ko‘rundi. (Bobur, 2023)*

Bu baytda ishq ilohiy haqiqat darajasiga ko‘tariladi. Ishq yo‘lida solihlik, tavba va taqvo kabi tushunchalar ham faqat shakl bo‘lib qoladi. Tasavvufiy mazmunga ko‘ra, insonning Allohga bo‘lgan muhabbati chin ma’nodagi ishqqa aylanganida, dunyo matohlari (ma’rifiy ma’noda “mosuvalloh”) quyi darajaga tushib qoladi.

Bobur ijodida yor go‘zalligi, sevuvchi qalbga boy tuyg‘ular bag‘ishlovchi mahbubaning go‘zal xatti-harakati, nozik jilvalari, uning ochiq ko‘ngiliga yetkazgan shodlik va oxirlari, nimaiki go‘zallik va sevgi bilan bog‘liq bo‘lsa, shularning hammasi Bobur she’rlarida o‘zining latif tasvirini topgan (Qayumov, 1985, 30-bet). Bu she’rlarning lirik qahramoni fidokor oshiq. U o‘z sevgisida hamisha barqaror. Bu sevgida qanday og‘ir dardlarga muhtalo bōlmasin, u toqat

qiladi, chidaydi... Sadoqatli oshiq sevgilisidan xafa bõlmaydi, unga shodu xurramlik tilaydi

Xulosa qilib aytganda, Bobur she'riyatida ishq cheksiz fidoiylilik, jafoga bardosh berish, yordan shafqat kutmaslik va oshiqning zohiriy dunyodan voz kechishi kabi g'oyalar bilan ifodalanadi. U oshiqlikni nafaqat shaxsiy iztirob, balki tasavvufiy yo'l, haqiqiy haqiqat sari intilish sifatida tasvirlaydi. Uning ijodida ishq – insonni o'zini yo'qotish darajasiga olib boradigan, lekin aynan shu yo'qotish orqali ilohiy haqiqatga erishadigan kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bobur, Z.M. (2023). Ko'zidin boshda havodur: g'azallar, qit'alar, ruboiylar, tuyuqlar, fardlar. — Toshkent: Zabarjad Media
- 2 Manzar Abdulxayr. Bobur poeziyasi lirikaning so'nmas injularidan tuzilgan. (2023) / Zahiriddin Muhammad Bobur. Ko'zidin boshda havodur: g'azallar, qit'alar, ruboiylar, tuyuqlar, fardlar. — Toshkent: Zabarjad Media.
3. Mullaxo'jayeva K. (2020). Sezardan ko'ra u sevimliroq / “Ma'naviy hayot”, jurnali, 35-bet.
4. Qayumov A. (1985). Ishq vodiysi chechaklari. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 30-bet.
5. Shayxzoda M. (1972). Tanlangan asarlar. 6 tomlik. Beshinchi tom. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.

ABDURAUF FITRAT - YASSAVIYSHUNOS

Jumaboyeva Maqsuda Elmurod qizi

ToshDO‘TAU O‘TAT, 4-kurs

jumaboyevam486@gmail.com

Ilmiy rahbar: Husaan
Maqsudov

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Ahmad Yassaviy hayoti va ijodi himkatlarini o‘zbek olimlari orasida birinchi bo‘lib o‘rgangan Abdurauf Fitrat tadqiqoti dolzarbligi, ahamiyati tarixiy-biografik metod orqali sharhlab, aniqlab beriladi. Shuningdek, Abdurauf Fitratning bu tadqiqoti keyingi davr oliklmlari uchun qanchalik ahamiyatga ega ekanligi haqida mulohaza yuriltiladi.*

Abstarct: *The article anaylses and explains the relevance and significance of the research of Abdurauf Fitrat, who was the first among Uzbek scholars to study the life and works of Ahmad Yassavi, using a historical-biographical method. It also discussethe signifcancse of Abdurauf Fitrat’s research for later scholars.*

Kalit so‘zlar: *Ahmad Yassaviy, tadqiqot, o‘zbek olimlari, din, tasavvuf, tariqat.*

Keywords: *Ahmad Yassavi, research, uzbek scholars, religion, sufism, sect.*

Ajdodlar merosini, ularning hayotiy qarashlarini, ayniqsa, tasavvufiy tafakkurini o‘rganish ilmiy jihatdan nihoyatda muhim masalalardan biridir. Bu jarayon nafaqat tarixiy madaniyatimizni anglash, balki milliy o‘zlikni mustahkamlash, ijtimoiy- jarayonlarni tushunish, til va adabiyot taraqqiyotiga ta’sir ko‘rsatgan omillarni chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Ajdodlarimizning hayot tarzi, dunyoqarashi va tafakkuri o‘z davrining ijtimoiy, siyosiy hamda madaniy holatlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Xususan, tasavvufiy qarashlar Sharq tafakkurining

ajralmas qismi sifatida rivojlangan bo‘lib, ularning adabiy, falsafiy va diniy hayotiga chuqur ta’sir ko‘rsatgan. Tasavvuf faqat diniy yo‘nalish sifatida emas, balki inson ruhiyati, axloqiy kamolot va badiiy tafakkur bilan ham bog‘liq fenomen sifatida o‘rganilishi zarur.

Tasavvufiy g‘oyalar o‘zbek, fors, arab va turkiy tillardagi adabiyotning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Masalan, Navoiy, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband singari mutafakkirlarning asarlari nafaqat ma’naviy-murabbiylik vazifasini bajargan, balki tilimizning badiiy imkoniyatlarini kengaytirgan. Tasavvufiy she’riyatda ishlatilgan ramziy obrazlar, majoziy ma’nolar va lingvistik konstruksiyalar bugungi filologik tadqiqotlar uchun zarur. Shunday muhim vazifani o‘zbek olimlari ichida birinchilardan bo‘lib bajarishga kirishgan va takomiliga yetkazgan olim – Abdurauf Fitratdir. Ijodkor o‘zbek adabiyoti va madaniyatining yirik namoyandalaridan biri bo‘lib, uning ilmiy merosi turli yo‘nalishlarni qamrab oladi. Xususan, Fitratning tasavvufga, xususan, Ahmad Yassaviy va yassaviylik tariqatiga bo‘lgan qiziqishi alohida e’tiborga loyiqdir.

Abdurauf Fitrat (1886–1938) Ahmad Yassaviy ijodini o‘zbeklar orasida birinchi bo‘lib ilmiy asosda tadqiq etgan olim hisoblanadi. U 1927-yilda “Maorif va o‘qitg‘uchi” jurnalida “Ahmad Yassaviy” nomli maqolasini chop etgan bo‘lib, ushbu tadqiqot Yassaviyning hayoti, tasavvufiy qarashlari va adabiy merosiga bag‘ishlangan dastlabki o‘zbek ilmiy ishlaridan biri hisoblanadi. Fitrat o‘z maqolasida Yassaviyning “Hikmatlar” asarini tahlil qilib, uning turkiy xalqlar adabiyoti va madaniyatidagi o‘rnini yoritgan. U Yassaviyning tasavvufiy qarashlari, o‘zbek adabiyotiga ta’siri va she’riyati haqida ilmiy fikrlarni ilgari surgan. “Ahmad Yassaviyning bu asari hijriy beshinchi-oltinchi asrning adabiy bir yemishi, ya’ni mashhur “Qutadg‘u bilig” kitobidan bir asr so‘ngra “Hibat ul-haqoyiq” kitobi bilan bir asrda yozilmish bo‘lg‘ani uchun adabiyot, ayniqsa, el tariximiz uchun katta ahamiyatliq asarlaridan sanalsa kerak. Hijriy beshinchi-oltinchi asrda yozilg‘on turkcha asarlarning ozlig‘ini ko‘zga olg‘onimizda bu

asarning qiymadi yana ortg'an bo'lur edi. Lekin baxtga qarshi masalaning shu tomoni kutganimizdan biriz boshqachadir: "Devoni hikmat"ning bu kun ma'lum bo'lg'an nusxalarining hammasi, hech bo'lmag'anda bir qismi so'ng zamonda yetishkan mana shunaqa shogirdlarining asarlari emasmi? " (Abdurauf Fitrat, II jild. Ilmiy asarlar/ Ahmad Yassaviy. T.: "Ma'naviyat", 2000. – B.19). A.Fitrat yuqoridagi fikrlari bilan Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat" asari va uning tarixiy-adabiy o'rni haqida fikr yuritilgan. "Devoni hikmat" hijriy V-VI asrlarda (milodiy XI-XII asrlarda) o'zbek adabiyotida muhim o'rinlarni egallagan boshqa asarlar bilan deyarli bir davrda yaratilganligi uni adabiyotimiz va tariximiz uchun muhim asar sifatida ko'rsatadi. Abdurauf Fitrat o'sha davrda turk tilida yozilgan asarlar juda kam bo'lgani uchun "Devoni hikmat"ning ahamiyati yanada ortganligini, Yassaviyning bu asari turkiy adabiyot va tasavvuf merosi uchun muhim hisoblanishini alohida ta'kidlab o'tgan. Lekin shuning bilan birga Yassaviy hikmatlaridagidek she'riy uslub keyinchalik an'anaga aylanib, bu uslubda ko'pchilik ijod qilganligi sababli bugungi kunda fanga ma'lum bo'lgan "Hikmatlar" Ahmad Yassaviy qalamiga mansubligi noaniq ekanligini aytib o'tgan. "Ahmad Yassaviydan keyin uning uslubida she'r yozmoq turk shayxlari orasida "mo'da" shakliga kirgan"(Abdurauf Fitrat, II jild. Ilmiy asarlar/ Ahmad Yassaviy. T.: "Ma'naviyat", 2000. – B.20). Muallif "Devoni hikmat"ning bizgacha yetib kelgan nusxalari haqida shubha bildiradi. Hozir ma'lum bo'lgan qo'lyozmalar asl nusxalar emas, balki keyingi davrlarda shogirdlari yoki izdoshlari tomonidan to'plangan va qayta yozilgan bo'lishi mumkin. "Bu kun(gi) "Devoni hikmat"ning hammasi, hech bo'lmag'anda bir qismi so'ng zamonda yetishkan mana shunaqa shogirdlarining asarlari emasmi?"(Abdurauf Fitrat, II jild. Ilmiy asarlar/ Ahmad Yassaviy. T.: "Ma'naviyat", 2000. – B.19). Fitratning ushbu qarashlari ilmiy-nazariy muhokamalar uslubida yozilgan bo'lib, "Hikmatlar"ning asl shakli va uning keyingi davr nusxalari o'rtasidagi farq haqida fikr yuritadi. Bu savol hozirgi adabiyotshunoslikda ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Fitratning bu tadqiqoti

keyinchalik boshqa olimlarning Yassaviy merosiga qiziqishiga turtki bo'lgan. Ushbu tadqiqot o'zbek adabiyotshunosligi tarixida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki Fitrat o'z davrida Yassaviyni faqat diniy shaxs sifatida emas, balki uning adabiy va falsafiy ahamiyatini ham ochib bera olgan. Keyinchalik Fitratning izidan boshqa olimlar ham Yassaviy ijodini chuqurroq o'rganishga kirishgan.

Ijodkorning ushbu tadqiqoti bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, u o'zbek tasavvuf adabiyotini ilmiy tahlil qilishda asosiy manbalardan biri bo'lib qolmoqda. Yassaviyshunoslik, ya'ni Ahmad Yassaviy ta'limoti, uning she'riyati va tariqatining tarixi bilan shug'ullanuvchi ilmiy yo'nalish Fitrat asarlarida ham o'z aksini topgan.

Ahmad Yassaviy Movarounnahr va Turkiston o'lkasining buyuk mutasavvufi bo'lib, uning hikmatlari islomiy-irfoniy g'oyalarni keng xalq ommasiga yetkazishda muhim o'rin tutgan. Fitrat esa Yassaviy ijodining tarixiy, falsafiy va adabiy jihatlarini o'rganib, uning o'zbek adabiyoti va madaniyatiga ta'sirini ochib berishga harakat qilgan. Fitratning yassaviyshunoslikka doir ilmiy ishlari, bir tomondan, uning ma'rifiy islohotchilik harakatlari bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, turkiy xalqlarning madaniy va diniy merosini chuqur anglash istagidan kelib chiqqan. Uning ilmiy izlanishlarida Yassaviy tariqatining ijtimoiy va axloqiy jihatlarini ham muhim o'rin egallaydi. Fitrat, ayniqsa, Ahmad Yassaviy ta'limotining xalq orasida qanday tarqalganiga va uning turkiy xalqlar hayotida qanday o'rin tutganiga e'tibor qaratadi. Shuningdek, u Yassaviy hikmatlarining mazmuniy jihatdan islomiy va milliy qadriyatlar uyg'unligini aks ettirganini ta'kidlaydi.

Fitratning yassaviyshunoslikka qo'shgan hissasi uning tarixiy va adabiy yondashuvlari orqali namoyon bo'ladi. U Yassaviyning ijodiy merosini nafaqat diniy-falsafiy jihatdan, balki uning she'riyati va adabiy uslubining xususiyatlari nuqtayi nazaridan ham tahlil qiladi. Shu boisdan, Fitrat asarlari nafaqat yassaviyshunoslar, balki kengroq o'quvchilar doirasi uchun ham qimmatli ilmiy manba sifatida baholanadi.

Abdurauf Fitrat Ahmad Yassaviy hamda uning ijodini ilmiy tadqiqotlari obyektiga aylantirar ekan buning sababini jumladan quyidagilar bilan izohlaydi: “Ahmad Yassaviy to‘g‘risida matbuotimizda bir-ikki yo‘la gaplar bo‘lib o‘tgan edi. Lekin, ular quruq maxtachlar ham anchagina falsafalardan to‘ldirilgan; shuning uchun Ahmad Yassaviy hikmatlarini bo‘lg‘ani kabi tasvir qilib berish xizmatidan ojiz maqolalar edilar. O‘zbek adabiyoti tarixini yozib turganim munosabati bilan Ahmad Yassaviy bilan ancha mashg‘ul bo‘lishg‘a to‘g‘ri keldi. Mana shu mashg‘uliyatlarning qisqag‘ina bir xulosasini “Maorif va o‘qitg‘uchi” jurnalining o‘qig‘uchilarig‘a arz etishni munosib ko‘rdim”. (Ibrohim Haqqul. Taqdir va tafakkur: Esselar va adabiy-tanqidiy maqolalar. T.: “Sharq”, 2007. B.19). Fitratning ta’kidlashicha, Ahmad Yassaviy haqida avval matbuotda yozilgan ba’zi maqolalar bor edi, lekin ular asosan maqtov va falsafiy mulohazalarga asoslangan bo‘lib, Yassaviyning hikmatlarini asl holida tasvirlash imkoniyatidan yiroq edi. Bundan tashqari, Fitrat O‘zbek adabiyoti tarixini tadqiq etayotgani sababli, Ahmad Yassaviy ijodiga alohida e’tibor qaratishga majbur bo‘ldi. Chunki Yassaviy ijodi turkiy xalqlar adabiyoti va ma’naviy hayotida muhim o‘rin tutadi. “Ahmad Yassaviyning turkiy adabiyotdagi tarixiy xizmati faqat hikmatnavislik an’anasini boshlab berganligi bilan chegaralanmaydi, albatta. “Devoni hikmat”da munojot, qasida, munozara janri talablariga muvofiq keladigan she’rlar bilan bir qatorda “Me’rojnoma” ham o‘rin olgan” (Ibrohim Haqqul. Taqdir va tafakkur: Esselar va adabiy-tanqidiy maqolalar. T.: “Sharq”, 2007. B.19). Fitrat o‘z tadqiqotlari natijalarini keng ommaga yetkazish maqsadida “Maorif va o‘qitg‘uchi” jurnalining o‘quvchilariga qisqacha xulosalarni taqdim etishga qaror qilgan. Fitrat Yassaviy ijodini ilmiy asosda o‘rganish, uning hikmatlarini asl mohiyatida tushuntirish va o‘zbek adabiyotining rivojlanish jarayonida tutgan o‘rnini aniqlash maqsadida tadqiqot olib borgan.

Xulosa qilib aytganda, Fitratning Yassaviyshunoslik sohasidagi ishlari hazrat Ahmad Yassaviy shaxsiyatining turkiy-islom madaniyatidagi o‘rnini ochib berishga qaratilgan. U Yassaviya tariqatining shakllanishi, uning turkiy xalqlar ruhiyatiga ko‘rsatgan ta’siri, shuningdek, Ahmad Yassaviyning hikmatlari orqali ommaviy diniy va axloqiy tarbiyaning qanday yo‘lga qo‘yilgani haqida qimmatli ma’lumotlar bergan. Fitrat o‘z asarlarida Yassaviyning tasavvuf falsafasi, uning Turkiston xalqlari ma’naviy hayotidagi roli va u qoldirgan merosning ahamiyati haqida ilmiy yondashuv asosida fikr yuritgan. Fitrat Yassaviya tariqatining o‘ziga xos xususiyatlarini, uning boshqa tasavvuf yo‘nalishlaridan farqini ham o‘rganib chiqqan. U Yassaviy falsafasining asosiy g‘oyalari – insoniylik, ma’naviy poklik, adolat va xalq manfaatlariga xizmat qilish kabi tushunchalar orqali jamiyat hayotiga ta’sirini tadqiq etgan. Shuningdek, Fitrat o‘z davrining ijtimoiy masalalarini Yassaviy qarashlari bilan bog‘lab, xalqni isloh qilish g‘oyasini ilgari surgan. Abdurauf Fitratning Yassaviyshunoslikka qo‘shgan hissi nihoyatda muhim, uning tadqiqotlari Yassaviya tariqatining tarixi va uning turkiy xalqlar hayotiga ta’siri haqida aniq ilmiy tasavvur hosil qilishga yordam beradi. Shu sababli, Fitratning bu boradagi asarlari hozirgi kungacha qimmatli ilmiy manba sifatida bugungi kunda ham o‘z ahamiyati hamda dolzarbligini yo‘qotmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurauf Fitrat, II jild. Ilmiy asarlar/ Ahmad Yassaviy. T.: “Ma’naviyat”, 2000. – 15-45-betlar
2. Ibrohim Haqqul. Taqdir va tafakkur: Esselar va adabiy-tanqidiy maqolalar. T.: “Sharq”, 2007. 19-30-betlar.
3. Hikmatlar kulliyoti / Ahmad Yassaviy. Hikmatlar/ Sulaymon Boqirg‘oniy; I. Haqqul, E. Ochilov. T.: “O‘zbekiston”, 2011. – 464 b.

ALISHER NAVOIY VA AZIZIDDIN NASAFIY: TASAVVUFIIY TAFAKKURDA MUSHTARAKLIK

Mahkamboyeva Mavluda Ma'ruf qizi
ToshDO‘TAU O‘FF 3-kurs
mavludamahkamboyeva@gmail.com
Ilmiy rahbar: filologiya fanlari
doktori, professor Yusupova Dilnavoz
Rahmonovna

Annotatsiya: Ushbu maqolada tasavvuf nazariyotchisi Aziziddin Nasafiyning “Komil inson” kitobi va mutasavvuf shoir Alisher Navoiyning “Xamsa” asaridagi tasavvufga bog‘liq ayrim o‘rinlar tahlil ostiga olingan. Olim va shoir fikrlarini qiyoslash orqali Navoiy asarlaridagi tasavvuf nazariyasi bir qadar ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: tasavvuf, solik, pir, mulk olami, malakut olami, jabarut olami, tariqat, ilohiy ishq.

Annotation: This article analyzes certain aspects related to Sufisim found in book "The perfect man" by Sufi theorist Azizuddin Nasafi and in "Khamsa", the work of the Sufi poet Alisher Navai. Through a thoughtful comparison of the scholar's insights and the poet's reflections, the article gently unveils the spiritual essence of Sufi philosophy woven throughout Navoi's works.

Key words: spiritual seeker, spiritual master, material realm, the spiritual world/angelic realm, the divine realm, spiritual path, divine love

Tasavvufga bugungacha bir qator olimlar, so‘fiylar turlicha ta’rif berishgan. Jumladan, Abdul Kohir Bag‘dodiy ishonchli tasavvuf kitoblaridan mingga yaqin, “Qavoidut-tasavvuf”da aytilishicha Ahmad Zarroq ikki mingga yaqin ta’rifni keltirgan (Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, 2021. 33-bet). Qisqacha, tasavvufni zohiran va botinan kamol toptiruvchi, oliy haqiqatni anglatuvchi, nafsni tarbiyalovchi ilm deyishimiz mumkin. Insoniyat doimo ruhiy yuksalishga zarurat tuyadi. Shu jihatdan buyuk shoir Hazrat Navoiyning asarlarini tasavvufga

asosan tushuntirish va sharhlash bugungi kun yoshlaridagi ruhiy bo'shliqni to'ldirishda qo'l keladi. Demak, Navoiyning tasavvufdagi nazariy bilimlari asosini o'rganish muhim masaladir.

Aziziddin Nasafiy milodiy XIII asrning boshida Nasaf shahrida tug'ilgan bo'lib, Xurosonda Najmiddin Kubroning shogirdi bo'lgan, shayx Sa'diddin Hamaviyga qo'l bergan tasavvuf va irfonning yetuk nazariyotchisidir. Uning “Komil inson” kitobini o'qir ekanmiz, Navoiy asarlari bilan bir qator tutash nuqtalarga duch kelamiz. Maqolada shu kabi tasavvufdagi nazariy fikrlar, timsollar, xulosalarning olim va shoir asaridagi o'xshash o'rinlari tahlil ostiga olingan.

Alisher Navoiy asarlarining mohiyati komil insonni vasf etish, insondagi ilohiy sirlarni kuylashdan, unga butun borliqning azizi qilib yaratilganini uqtirish va o'zidagi ilohiy zarrani kashf etmoqqa undashdan iborat. “Xamsa”ning ochuvchi dostoni **“Hayrat ul-abror”**da 3ta bob(18,19,20) ko'ngilning safariga bag'ishlangan bo'lib, bunda ko'ngil mulk va malakut olamiga safar qiladi va shoir tomonidan ushbu olamlar tavsiflanadi. Nasafiyning “Komil inson” kitobida: “Mulk – sezgilar olamidir, malakut – aqllar olamidir”(137-bet) degan ta'rif keladi. Mulk olami biz yashab turgan olam hisoblanib, “kichik olam” ham deyiladi. Malakut olami esa farishtalar olamidir. Bu olamlar o'zaro bog'liq bo'lib, Nasafiyning fikricha katta olamda nimaiki bor bo'lsa, u kichik olamda ham zuhur etadi. Navoiy ham zarrada butun borliq, qatrada esa daryo yashiringanini aytadi:

Xojaki ko'rdi yana mundoq jahon,

Zarrada kavya, qatrada daryo nihon.(Alisher Navoiy, 2021. 116-bet)

Yana bir olam bor bo'lib, uni “Jabarut olami” deb ataydilar. Bu mohiyatlar olamidir, ya'ni mulk va malakutdagi barcha narsa va hodisalarning asl haqiqati shu olamda mujassam. “Sezgilar seni mulk olamiga yetaklaydi, aql seni malakut olamiga yetaklaydi, ishq seni jabarut olamiga yetkazadi” deydi Aziziddin Nasafiy.

Tasavvuf ahli Allohga faqat ishq bilangina yetishish mumkinligini uqtirishadi. Chunki aql Allohning butun zotini anglashga ojizdir. Navoiy “Hayrat ul-abror”da aytadi:

Ishq yelin yetkurubon tund-u tez,

Aql alochug‘in etib rez-rez.

“Alloh ishq shabadasini kuchaytirganda va tezlashtirganda, bundan aql parchasi parcha-parcha bo‘lardi”(Alisher Navoiy, 2021. 24-bet). “Komil inson” muallifi ham “Aql ellik yilda to‘plagan narsaga ishq bir lahzada o‘t qo‘yar va oshiqni pok va musaffo etar” deb ishq bayonida so‘z yuritadi.(Aziziddin Nasafiy, 2021. 95-bet)

Tasavvuf ahli uchun donishmand pir suhbatini muhim ahamiyatga ega. U solik ko‘nglini irfon nurlari bilan yoritadi, ko‘ngil oynasini g‘uborlardan tozalaydi. Donishmandning suhbatini topgan solikka bunday suhbattan bebahra qolgan solik hech qachon teng kelmaydi.(Aziziddin Nasafiy, 2021. 74-bet) **“Farhod va Shirin”**da Farhodning Suhaylo va Suqrot kabi pirlari bo‘lib, Najmiddin Komilovning aytishicha, Suhaylo – Farhodning tariqatdagi birinchi piri. (Najmiddin Komilov, 2005. 89-bet) U Farhodga Suqrotga eltuvchi yo‘lni ko‘rsatadi va bu yo‘ldagi mashaqqatlarni yengib o‘tish yo‘riqlarini bayon qiladi. Yo‘ldagi to‘siqlardan biri ajdarho bo‘lib, uni nafsning timsoli deb sharhlash mumkin. Aziziddin Nasafiyda ham amalparastlik, dunyoparastlik kabi nafsoniy illatlar ajdarhoga tashbeh qilinadi. Suqrot esa kamolot cho‘qqisini egallagan komil inson. Qiziqarlisi Suqrot Farhod va uning safdoshlari kelishini oldindan biladi, ularni kelajakda nima kutayotganini ham. Bu tasavvuf ahli uchun tasavvur qilib bo‘lmaydigan holat emas. Sababi, ko‘ngil ko‘zgusi pok bo‘lgan solik – komil inson va mohiyat asrori bo‘lmish jabarut olami orasida munosabat bo‘lib, jabarut olamidan nimaiki bu olamga yuborilsa, mulk olamiga yetishidan oldin solik undan xabardor bo‘ladi. Boshqalar tushida ko‘rishi mumkin bo‘lgan narsani u uyg‘oqligida ko‘radi. Bu ko‘rmoq oddiy ko‘z bilan emas, balki ko‘ngil ko‘zi bilan

bo‘ladi.(Aziziddin Nasafiy, 2021. 141-bet). Suqrot ham shu martabadagi ko‘ngil sohibi edi:

Kelib ko‘ngli aningdek bahri zoxir,

Ki, anda zohir avval to ba oxir.(Alisher Navoiy, 2021. 202-bet)

Nasafiy yuqorida nomi tilga olingan kitobida moyillik, irodat, muhabbat, ishq mavzulariga ham to‘xtalgan bo‘lib, majoziy ishqning martabalari haqida so‘zlaydi. Dastlabki ikki martabada ma’shuqaning lutf va qahriga chidagan oshiq oxirgi uchinchi martabada butkul o‘zni yo‘qotadi, o‘zini boshqa ko‘rmaydi, har yerda ma’shuqani ko‘radi. Yotib-turishi, yeb-ichishi, o‘tirib-turishlarida ham bu ishlarni oshiqning o‘zi emas, balki ma’shuqa qilayapti, degan ishonch bilan yashaydigan bo‘ladi. (Aziziddin Nasafiy, 2021. 98-bet) Ushbu fikrlar “Xamsa” dagi **“Layli va Majnun”** dostoni obrazlarining ruhiy holatini yodga soladi. Qaysni Majnun etgan aynan ishqdan ekanligini shoir ta’kidlab o‘tadi:

Ermas erdi o‘zidin bu ishlar,

Bal ishqdin erdi ul kashishlar.(“kashish” – jalb etish, tortish)

Yoki oshiq o‘zi qilayotgan ishlarni ma’shuqadan, ma’shuqa esa oshiqdan deb bilishi holatlari ham dostonning ko‘plab o‘rinlarida uchraydi:

Majnun sog‘inib o‘zini Layli,

Aylar erdi noz-u ishva mayli.

Layli o‘zini sog‘indi Majnun,

Shukr ettiki, yori erdi marqum. (Alisher Navoiy, 2021, 249-bet)

Aziziddin Nasafiy aytganidek, bu maqomda talab oradan ko‘tariladi, firoq va visol bo‘lmaydi, xavf va rijo ham bo‘lmaydi, ya’ni oshiq foni bo‘ladi va birlikka

erishadi. Ma'shuqaning nomi oshiq ko'nglidan joy olishdan ko'tarilib, Ma'shuqaning o'zi oshiq ko'ngliga egalik qiladi.

Navoiy dostonlari nafaqat o'zining poetikasi, balki tasavvufiy mohiyati jihatidan ham ahamiyat kasb etib, bir qator nazariy-irfoniy ilmlarni qamrab olgan. Bundan kelib chiqadiki, mumtoz mutasavvuf shoirlar bilan tasavvuf va irfon nazariyotchilarini qiyosan o'rganish tahlilga tortilayotgan asar mazmunining yanada oydinlashuviga, tushunarli bo'lishiga xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda tasavvufning nazariy qirralarini Nasafiy kabi olimlar asarlaridan o'rganish orqali irfoniy mazmundagi asarlarni sharhlash, talqin hamda tahlil qilish osonlashib boradi. Jumladan, Navoiy asarlarining nazariy-irfoniy masalalarini shu yo'nalishdagi ilmiy asarlarga qiyosan o'rganish bugungi kun navoiyshunoslik ilmi uchun ham dolzarbdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy “Xamsa” doston / Hayrat-ul abror. –Toshkent: “Tamaddun”, 2021. 392 b.
2. Alisher Navoiy “Xamsa” doston / Farhod va Shirin. –Toshkent: “Tamaddun”, 2021. 544 b.
3. Alisher Navoiy “Xamsa” doston /Layli va Majnun. –Toshkent: “Tamaddun”, 2021. 304 b.
4. A. Nasafiy. Komil inson. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2021. 232 b.
5. Komilov Najmiddin. Xizr chashmasi. –Toshkent: “Ma’naviyat”, 2005. 320 b.
6. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. –Toshkent: “Hilol-Nashr”, 2021. 296 b.

NAVOIY IJODIDA TASHBEH SAN'ATINING QO‘LLANILISHI

Ilmiy rahbar: A.U. Muydinova

CHDPU O‘zbek adabiyotshunoslik kafedrası

dotsentiv.b., f.f.b.f.d (PhD)

Mamanova Muxlisa Maxmud qizi

CHDPU O‘zbek-tili va adbiyot yo‘nalishi, 3-kurs

mamanovamuhlisa542@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada buyuk shoir Alisher Navoiy ijodida tashbeh san'atining o'rni va ahamiyati chuqur tahlil etilgan. Tashbeh – tasvir kuchini oshirib, badiiy timsollarni yanada jonli va ta'sirchan ifodalash imkonini beruvchi san'at turi sifatida o'rganiladi. Alisher Navoiy asarlarida uchraydigan turli tashbeh turlarini, jumladan, tashbihi mutlaq, mufassal, mujmal, muqayyad, kinoya, mashrut va tafsil misollar bilan izohlaydi. Har bir tashbehning poetik vazifasi tahlil qilinib, uning timsollarni yoritishdagi roli ochib berilgan. Maqola Navoiy she'riyati badiiyatining chuqur tahliliga asoslangan va ilmiy-nazariy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: tashbeh, badiiy san'at, g'azal, doston, tasvir, tasavvuf.

Аннотация: В статье глубоко анализируется место и значение искусства аллегории в творчестве великого поэта Али Шера Навои. Аллегория рассматривается как вид искусства, позволяющий усилить выразительность изображения и более живо и впечатляюще передать художественные образы. Автор объясняет различные виды аллегории, встречающиеся в произведениях Навои, включая абсолютную, подробную, обобщённую, ограниченную, ироничную, маршрутную и детализированную, с примерами. Анализируется поэтическая функция каждой аллегории и её роль в освещении образов. Статья основывается на глубоком анализе поэтики Навои и имеет важное научно-теоретическое значение.

Ключевые слова: метафора, художественное выражение, газель, эпос, образ, мистицизм.

Abstract: *This article provides an in-depth analysis of the role and significance of the art of metaphor in the works of the great poet Alisher Navoi. Metaphor is studied as a form of artistic expression that enhances the power of imagery, allowing for a more vivid and impactful representation of artistic symbols. The author explains various types of metaphors found in Alisher Navoi's works, including absolute, detailed, abstract, conditional, irony, journey, and detailed metaphors, with illustrative examples. The poetic function of each metaphor is analyzed, highlighting its role in illuminating symbols. The article is based on a profound analysis of the poetics of Navoi's poetry and holds significant scientific and theoretical importance.*

Keywords: *metaphor, artistic expression, ghazal, epic, image, mysticism.*

“Badiiy san’atlarning ikkinchi bir katta guruhi bu birlamchiligiga asoslanib, ba’de ilmida ma’naviy san’atlar deb yuritiladi. Y. Ishoqov tasnifida ular ramziy tasvir usullari (majoz, istiora, kinoya, baroati istehlol), qiyosiy-assotsiativ usullar (tashbeh, talmeh, tansiq ul-sifot), fikrni dalillash yo‘llari (husni ta’lil, tamsil, irsoli masal), emotsional-mubolag‘aviy tasvir usullari (mubolag‘a, ruju, murojaat, savol-javob, tashbehning ayrim turlari), degan yana bir nechta turlarga bo‘ladi. Tashbeh, istiora, mubolag‘a kabi san’atlar nafaqat Alisher Navoiyning balki butun Sharq adabiyoti vakillarining ajralmas poetik usullaridan biri bo‘ladi. [Sirojiddinov.Sh, Yusupova.D, Davlatov.O. Navoiyshunoslik. Toshkent: “Tamaddun”, 2018. 418bet].

“Tashbeh – Sharq adabiyotida keng tarqalgan san’atlardan biri bo‘lib, ”o‘xshatish” ma’nosini ifodalaydi. Bu ikki narsa yoki tushunchani ular o‘rtasidagi haqiqiy (real) yoki majoziy munosabatlarga ko‘ra o‘xshatish san’atidir. Tashbih san’ati tasvirlanayotgan shaxs, buyum yoki tushunchani o‘quvchi ko‘z o‘ngida aniqroq, jozibaliroq gavdalantirishga xizmat qilib, asar timsollari ma’naviy qiyofasini yorqinroq ochish, binobarin, shoir g‘oyasini o‘quvchi ongiga to‘laroq

yetkazishga imkon beradi” [Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat malohati. – T.: Sharq, 1999. -B.14].

Tashbeh san'atining bir necha turi mavjud bo'lib, ular tashbehi mutlaq, tashbehi kinoya, tashbehi mashrut, tashbehi tavsiya, tashbehi aks, tashbehi izmor va tashbehi tafzil nomlari bilan ataladi. "Saddi Iskandariy" dostonidagi hikoyatlarda bu san'atning "tashbehi mutlaq" turi tez-tez ko'zga tashlanadi. "Aniq o'xshatish" ma'nosini ifodalovchi bu xil san'at go'yo, singari, kabi, yanglig', -day, -dek kabi so'z yoki qo'shimchalar vositasida hosil qilinadi. Masalan, "Iskandar bila ul gadolig' ixtiyor etgan podsho" hikoyatida shunday bayt keltiriladi:

Qolibmu ekin bir aningdek kishi

Ki, qilsam ruju' anga mulk ishi? [Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami. T.11. – T.: Fan, 1993. –B.97]

Baytdan shunday bir kishi qolibdimi, unga saltanat ishlarini topshirsam degan ma'no anglashiladi va –dek qo'shimchasi mutlaq tashbehni yuzaga keltirgan. Dedi:

"Himmat o'lmish manga hamnishast,

Sen istardek ermas, vale asru past".

Bu baytda ham –dek qo'shimchasi orqali yuzaga kelgan mutlaq tashbeh qo'llanilgan. Tashbeh san'ati unsurlari to'rttadir:

1. Mushabbih – nima o'xshatilgan bo'lsa, o'sha narsa yoki tushuncha.
2. Mushabbihun bih – nimaga o'xshatilgan bo'lsa, o'sha narsa yoki tushuncha.
3. Vajhi shabih – mushabbih bilan mushabbihun bih orasidagi munosabat.
4. Vositayi tashbih – o'xshatish belgisi [Hojiahmedov A. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. – T.: Sharq, 1998. B.14].

“Bulbul” hikoyatidan olingan mana bu baytda:

Chu gul yo‘qturur o‘n bir oy bog‘ aro,

Erur ro‘zg‘orim seningdek qaro.

Baytda “ro‘zg‘orim” so‘zi – mushabbih, ”seningdek” so‘zi –mushabbihun bih,“qaro” so‘zi – vajhi shabih, seningdek so‘zidagi “-dek” qo‘shimchasi – vositayi tashbih.

Hamma juzvi mavjud bo‘lgan o‘xshatish “tashbihi mufassal” deb ataladi.

She’riyatda vajhi shabih juzvi qo‘llanmasligi ham mumkin. Bu xil o‘xshatish “tashbihi mujmal” hisoblanadi. Masalan, Navoiyning “Ul bolig‘lar...” hikoyatidagi baytda

Ne girdobkim, charxi gardandadek,

Ne igrim, sipehri navardandadek.

“Girdob” so‘zi – mushabbih, “charxi gardanda” so‘zi – mushabbihun bih, “-dek” qo‘shimchasi vositayi tashbih hisoblanadi. Mumtoz adabiyotimizda ko‘pincha vajhi shabih va vositayi tashbihning har ikkisi tushirib qoldiriladi. Bu holda faqat mushabbih va mushabbihun bihdan tashkil topgan o‘xshatish “tashbihi muqayyad” deb ataladi. Tashbihi muqayyad tashbihi mufassalga qaraganda o‘xshatish belgisining kuchliligi bilan ajralib turadi. Jumladan, shoirning

Eshittimki, bir turfa barno edi,

Yuzi dilkash-u qaddi ra’no edi.

Baytidagi “yuzi” va “qaddi” so‘zlari – mushabbih,”dilkash” va “ra’no” so‘zlari mushabbihun bih sanaladi. Navoiy qisqa va aniq tashbihni qo‘llar ekan, u mufassal holdagi o‘xshatishga qaraganda qahramonning latofatini yorqinroq gavdalantiradi.

She’riy ijodda tashbih qo‘llanilarkan, ko‘pincha o‘xshatilayotgan narsa (mushabbih) nomi tushirib qoldiriladi-da, o‘xshatilgan narsa (mushabbihun bih) nomigina saqlanadi. Ammo mushabbihni, ya’ni nima o‘xshatilayotganini osongina aniqlash mumkin. Bu o‘xshatishning nomi “tashbihi kinoya” deb nomlanadi.

Ushbu bayt bunga misol bo‘la oladi:

Kulub dedi sohibdil:

” Ey bulhavas,

Emasmu edi tajribang muncha bas?”

Birinchi misradagi “bulhavas” so‘zi aslida “har narsaga havas qiluvchi” deb tushuniladi. Ammo o‘quvchi bu so‘zda “har narsaga havas qiluvchi, beqaror yigit” ma’nosini anglaydi. So‘zning bunday shaklda kelishi so‘z ma’nosiga xalal bermagan, aksincha, uning ma’nosini yanada kuchaytirgan.

Tashbihi mashrut (shartli o‘xshatish). Bu xil tashbehda bir narsaning ikkinchi bir narsaga o‘xshashi ma’lum shartga bog‘liq qilib qo‘yiladi. Navoiyning quyidagi baytlari shu san’atga asoslanib yozilgan:

Demakka javob o‘lmadi saxtko‘sh

Qish ayyomi bulbuldek o‘ldi xamo‘sh .

Ikkinchi baytda qish ayyomi bulbulga o‘xshashi uchun uning “qish ayyomi bulbuldek o‘ldi xamo‘sh bo‘lishi”, ya’ni jim bo‘lishi shart qilib qo‘yilyapti, ana shu talabga javob bersagina, qish ayyomi bulbulga o‘xshaydi.

Tashbihi tafsil. Bu xil tashbehni qo‘llar ekan, shoir avval bir narsani ikkinchi bir narsaga o‘xshatadi-yu, keyin o‘z o‘xshatishidan voz kechgandek bo‘ladi. Bu voz kechish jiddiy bo‘lmay, aksincha, tasvirlanayotgan belgini yanada kuchaytirish maqsadini ko‘zlaydi [Hojiahmedov A.Mumtoz badiiyat mohiyati. – T.: Sharq, 1999. -B.21].

Sarosar go‘yo ul nay guhardir,

G‘alat qildim, labolab nayshakardir.

Ma’lumki, she’riy san’atlar badiiy asarda ifodalangan hayotiyroq, ta’sirchanroq ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalantirilishiga, misralar,

baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyligi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilganda, buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy ijodidagi badiiy san'atlar har tomonlama mukammaldir. Jumladan, tashbeh ham, o'zining badiiy nafosati bilan xilma-xil ifodalarda berilgan. Biz tahlilga tortgan hikoyatlarda tashbehning *“tashbihi mutlaq”*, *“tashbihi mufassal”*, *“tashbihi muqayyad”*, *“tashbihi kinoya”*, *“tashbihi mujmal”* kabi turlari qo'llanilgan. Bu tashbehlar hikoyatlarda tasvirlanayotgan shaxs yoki tushunchani o'quvchi ko'z o'ngida aniqroq, jozibaliroq gavdalantirishga xizmat qilgan. Shuningdek, mazkur tashbehlar asar timsollari ma'naviy qiyofasini yorqinroq ochishga va shoir g'oyasini o'quvchi ongiga to'laroq yetkazishga imkon bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiy mahorati. – T.: Sharq, 1999.
2. Hojiahmedov A. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. – T.: Sharq, 1998.
3. Navoiy A. Badoye ul-vasat. – Toshkent, 1988–1990. – 608-g'azal.
4. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami. – T.: Fan, 1993.
5. Otanazarova Sh. “Saddi Iskandariy” dostonidagi hikoyatlarda tashbeh san'ati.–264–266.
6. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – Toshkent: Tamaddun, 2018. – 418-bet.
7. <https://inlibrary.uz/index.php/dllseteg/article/view/5581>

MUMAMMAD RIZO ERNIYOZBEK O‘G‘LI OGAGHIY-TARIXNAVIS

Mirjo ‘rayeva Ruqiya Mirshavkat qizi

ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 3-kurs

Mirjorayevaruqiya@gmail.com

Ilmiy rahbar: A.U. Muydinova

ChDPU O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrası

Dotsenti v.b., f.f.b.f.d (PhD)

Annotatsiya: *Ushbu maqolada shoir tarixchi tarjimon va davlat arbobi bo‘lgan Muhammad Rizo Ogahiyning tarixnavislik mahoratini shakllanishi ochib beriladi. Mazkur ishda Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy faoliyati tarixnavislik nuqtai nazaridan yoritiladi. Ogahiy XIX asrda yashab ijod etgan taniqli o‘zbek adibi, shoir va tarixchidir. U o‘z asarlarida tarixiy voqealarni badiiy hamda ilmiy asosda tasvirlab, o‘zbek tarixnavisligining shakllanishiga katta hissa qo‘shgan. Uning “Riyozi-d-davla”, “Zubdat ut-tavorix” kabi asarlari o‘z davri uchun muhim manba hisoblanadi. Ushbu annotatsiyada Ogahiyning tarixiy manba sifatida asarlarining ahamiyati, ularning ilmiy qiymati va o‘zbek tarixshunosligidagi o‘rni haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Ogahiy, tarixnavis, tarixiy asar, o‘zbek adabiyoti, “Zubdat ut-tavorix”, tarixiy manba, ilmiy yondashuv.*

Abstract: *Three articles reveal the historiographical skills of Muhammad Riza Ogahiy, a poet, historian, translator and figure. In this work, the work of Muhammad Riza Erniyozbek oglu Ogahiy is covered from the perspective of historiography. Ogahiy is a famous Uzbek writer of the 19th century, a poet and historian. He described historical events in his works on a scientific basis and made a great contribution to the results of Uzbek historiography. His works such as “Riyozi-d-davla”, “Zubdat ut-tavorix” are important sources for their time.*

This annotation discusses the importance of Ogahiy's works as historical sources, their scientific articles and their place in Uzbek historiography.

Keywords: *Ogahiy, historian, historical work, Uzbek literature, “Zubdat ut-tavorix”, historical source, scientific research*

XIX asr ilm-fan, san'at va adabiyotining o'chog'i bo'lgan Xorazmning ulug' shoir-u allomalari haqida so'z borganda, serqirra iste'dod egasi Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiyning nomini tilga olish joiz. Ogahiy 1809-yilda tug'ilgan, Xiva madrasalarida arab, fors, turk tillarini, mumtoz adabiyot puxta egallagan. Muhammad Rizo juda yoshligidan amakisi mashhur tarixchi allomasi va mamlakat bosh mirobi Munisning qo'lida tarbiya topgan. Munisning xonadonida o'z davrining yetuk allomalari, shoirlar tez-tez to'planib, suhbatlar qilishar, aynan shu muhitda Muhammad Rizo Xorazmning mashhur shoir va olimlari, adabiyot muxlislarning suhbatlarida ishtirok etgan. Sharq klassiklari asarlari, ayniqsa, Navoiy ijodini qunt bilan o'rgangan.

Ogahiy tarixiy asar yaratish tajribasini dastlab amakisi va ustozi Shermuhammad Munis yoza boshlagan “Firdavs-ul iqbol”ni davom ettirib, badiiy-tarixiy nasrning mukammal namunasi sifatida yakunlash jarayonida o'rgangan, deyish mumkin. Munis tarixnavis olim, mohir tarjimon, shoir, xattot va ma'rifatparvar shaxs edi. U arab, fors, turkiy xalqlar adabiyoti bilimdoni, musiqa hamda tarixdan yaxshi xabardor, mohir xattot bo'lib, kufiy, rayhoniy, xatti shikasta kabi xatlarni yaxshi bilgan. Shoir tarixga oid asarlar yozib, Munisning bu sohadagi an'alarini yanada ham rivojlantirgan. Xiva xonligida yozilgan tarixiy manbalardan eng ahamiyatga molik asarlar Munis va Ogahiy qalamiga mansub hisoblanadi. V.V.Bartoldning yozishicha: “Munis va Ogahiyning kitoblari adabiy va tarixiy asar sifatida kamchiliklarga qaramay, bayon qilishning to'liqligi va daliliy ma'lumotlarning soni jihatidan bizgacha yetib kelgan Buxoro va Qo'qon xonliklari tarixi bo'yicha bitilgan asarlarni orqada qoldiradi”. O'zbek mumtoz adabiyotida Ogahiy bilimdon

siyosatchi, tarixchi sifatida ham yorqin iz qoldirgan. Xorazm adabiy muhitida Abulg‘ozi Bahodirxon, Munis, Ogahiy, Bayoniylar asos solgan shajaraviy tarixnavislik bor. “Zafarnoma” (Sharofiddin Ali Yazdiy, XII asr), “Ravzatus-safo”, (XU asr) “Tabaqotiy Akbarshohiy (Nizomiddin Axmad Xiroviy, XU1 asr kabi tarixiy kitoblarda O‘rta va Yaqin Sharq xalqlarining tarixi, jumladan o‘zbek xalqining tarixi xam yoritilganidir. Ogahiy bu asarlarni tarjima qilish orqali o‘z xalqining tarixini ona tilida tiklagan edi. O‘rta asr madaniyatining ulkan obidasi 7 jildlik “Ravzatus-safo”ning tarjima etilishi Xorazm adabiy muhitida katta voqea edi. Dunyoga mashhur bu asar Alisher Navoiyning bevosita homiyligiga atoqli adiblar Mirxond va Xondamir tomonidan yozilgan bo‘lib, unda dunyoning paydo bo‘lishidan to 1510-yilgacha bo‘lgan tarixiy voqealar ma’lum bir badiiy formada hikoya qilinadi.

Ogahiy 5 ta tarixiy asarning muallifidir. Bular: “Riyoziy-davlat”. “Zubdatut-tavorix”, “Jome‘ul-voqeoti Sultoniyy”, “Gulshani davlat” va “Iqbol Firuziy” nomli kitoblardir. “Riyoziy-davlat” 1844-yilda yozilgan bo‘lib, unda Olloqulxon hukmronligi (1825-1842) davridagi Xorazmda yuz bergan voqealar tasvirlanadi; “Zubdatut-tavorix” (1845-1846 yillar) da Rahimquli hukmronligi (1843-1846) vaqtidagi voqea-hodisalar aks ettiriladi; 1856-yilda yozilgan “Jome‘ul-voqeoti Sultoniyy”da Muxammad Aminxon saltanati (1846-1855) davrida bo‘lib o‘tgan voqealar bayoni berilgan: Said Muhammadxon hukmronligi davrida (1856-1865) Xorazm hayotida sodir bo‘lgan voqealar “gulshani davlat” (1865 yilda yozilgan) kitobida o‘z aksini topgan bo‘lsa, “Iqbol Firuziy” yoki “Shohidi Iqbol” deb nomlangan asar (1873 yilda yozilgan) Xorazm xonlaridan Muhammad Rahim hukmronligi davrining (1865-1872) voqealari tasviriga bag‘ishlangan. Tarjimalar xususida bo‘lganidek, tarixiy-prozaik asarlari xaqida ham Ogahiy o‘zining devoni “Ta‘vizul-oshiqin”ining so‘z boshisida ma’lumot yozib qoldirgan. Ogahiy zabardast muarrix sifatida o‘z salafarlari Abulg‘ozi Bahodirxon, Shermuhammad Munis Xorazmiy kabi mutafakkirlar an‘analarini davom ettirdi. U ustozlari Munis

tugatishga ulgurmagan Muhammad ibn Xovandshoh Mirxondning “Ravzat us-safo” asarining birinchi jildi tarjimasini, “Firdavs ul-iqbol” tarixiy asarini Olloqulixon topshirig‘iga binoan oxiriga yetkazdi. Tarixiy asarlarda Ogahiy tasvirlayotgan ko‘p voqealarning shohidi bo‘lganligi yoxud ishonchli manbalarga asoslanganligi ko‘zga yaqqol tashlanadi. Masalan, uning “Zubdatu-t-tavorix” asarining birinchi qismida Rahimqulixonning tug‘ilishi, ilm o‘rganish va harbiy mahorat egallash yo‘lidagi sa’y-harakatlari, shuningdek, bo‘lg‘usi xonning Hazorasp hokimi sifatida olib borgan faoliyati badiiy shaklda mufassal bayon qilinadi. Asarning ikkinchi qismida Rahimqulixonning saltanat taxtiga o‘tirgan kunidan to vafotiga qadar sodir bo‘lgan voqealar o‘z aksini topgan. Unda Xiva hukmdori Rahimqulixon ezgu fazilatlar sohibi sifatida ulug‘lanadi, uning ko‘plab ilmlarni egallagani, fuqarolarga shavqatli bo‘lganligi va Rahimqulixon adabiyot va san’at, ilmu hunar rivojiga alohida e’tibor bergani ta’kidlanadi: “...aksar avqom ulamo va fuzalo va shuaro va zurafo bila hamsuhbat bo‘lub, ul jamoani bag‘oyat aziz va arjumand tutar erdi va xoni ehsoniddin mahzuz va bahramand etar erdi. Va agar shuaroni zamondin har kim bir qasida va yo bir g‘azal va yo bir ruboiy o‘z qudratig‘a loyiq nazm silkig‘a chekib, aning nazari anvor peshgohig‘a etkursa erdi, iltifot yuzidin tahsin va ofarin bila bashoshati tamom va masarrati molokalon marosimin zuhurg‘a yetkurur erdi. Va aning ssilasi‘a xazonai ehsonidin nuqudi farovon in‘om qilib, har nekim komi ersa, berur erdi.” Ogahiyning tarixiy mavzudagi barcha nasriy asarlari, jumladan, “Zubdatu-t-tavorix” ham birinchi navbatda badiiy, undan keyin tarixiy asar hisoblanadi. Ogahiy tarixiy voqealar va vaziyatlarni o‘ziga xos ifoda uslubi va badiiy sayqallagani uchun biz “Zubdatu-t-tavorix”ni badiiy-tarixiy asar sifatida baholashimiz mumkin. Asarda Xiva va Buxoro xonliklari o‘rtasidagi o‘zaro nizolar qonli urushlar, ularning oqibatlari haqidagi haqqoniy ma’lumotlar ta’sirchan ifodalangan.

Tabiiyki, so‘z ahliga bo‘lgan bunday ehtirom XIX asr Xorazm adabiy muhitining yuksalishiga alohida o‘rin tutadi. Qolaversa, Ogahiy asarlari yozilishida ushbu muhitning o‘ziga xos ta’siri bor.

Ogahiyning tarixiy asarlari Xiva xonligining iqtisodiy ahvoli, qishloq xo‘jaligi, sug‘orish tizimi, shaharlari, ilm fan va madaniyat, davlat boshqaruvi va hukmdorlari haqidagi faktlarga hamda geografiya, etnografiyaga oid ma’lumotlarga boyligi bilan ajralib turadi Ogahiy o‘zining tarixiy asarlari bilan Xorazmning yarim asrdan ortiq davrini yoritib beruvchi qimmatli tarixiy xronikasini yaratdi va O‘rta Osiyodagi tarixnavislik fani taraqqiyotiga katta hissa qo‘shdi. U Xiva taxtiga ketma-ket kelib-ketgan sakkiz xon hukmronligi davrida yashadi va faoliyat ko‘rsatdi. U xonlarning harbiy yurishlarida qatnashdi, barcha voqea va hodisalarni bevosita o‘z ko‘zi bilan ko‘rib, keyinchalik tarixiy asarlarida haqqonniy aks ettirdi. Muarrix asarlarida badiiy ijodning ko‘plab ajoyib namunalari (o‘xshatish, istiora, jonlantirish, ramz, chog‘ishtirish)dan, hikmatli so‘zlar, xalq maqollari, iboralari kabi og‘zaki ijodga xos bo‘yoqlardan mohirona foydalandi. Masalan, olim “Riyojud-davla” asarida 1827-yilda Oydo‘st rahbarligidagi xalq qo‘zg‘olonini tasvirlayotib, o‘zining bu voqeaga munosabatini ramziy timsollarda ifodalaydi:

Agar jam o‘lsa uchqun bir makonga,

Bo‘lur, albatta, otashgoh paydo.

Va agar har soridin yig‘nolsa qatra,

Bo‘lur tadrij ila to fon huvavdo.

Ko‘rinadiki, Ogahiy o‘zining bu tarixiy asarlari bilan Xorazmning yarim asrdan ortiq tarixini bir butun holda jamlay olgan. Bu asarlar faqat o‘zbek xalqining tarixini o‘rganish jihatdan ahamiyatli bo‘lib qolmasdan, balki qardosh tojik, qozoq, turkman, qoraqalpoq, rus, eron, afg‘on xalqlarining tarixi, madaniyati, san’ati, urf-

odatlari, psixologiyasi, shu xalqlarning kelib chiqishi, tirikchiligining manbai, qabilalarning tarixini o'rganishda boy manba bo'lib xizmat qiladi. Shunisi xarakterliki, bu asarlar iste'dodli shoir, taraqqiyparvar adiblar Munis, Ogahiy tomonidan yozilganligi sababli ularda xalqlarning tarixi, hayoti, kundalik mashg'uloti, masjid, madrasalarning qurilishi, turli hil hodisalar bayoni, xalq qo'zg'olonlari, urushlar tarixi, buyuk kishilar, olimlar, shoir-yozuvchilar va shu kabi ma'lumotlar proza, poeziyada realistik asosda, to'g'ri va aniq ifodalab berilgan. Ogahiyning tarixiy asarlari daliliy manbalarning boyligi va ishonchli bo'lishi bilan ajralib turadi. Bu asarlar Xorazm xonligining iqtisodiy-siyosiy hayoti, tashqi va ichki aloqalarini o'rganishdagi asosiy va eng muhim manba sifatida ahamiyatlidir. Keyingi davrlarda mazkur asarlarni yaratishda Ogahiy badiiy tafakkurining o'rni va ishtirokini o'rgangan olimlar ularning o'zbek tarixiy nasri taraqqiyotidagi ahamiyati yuqori ekanini e'tirof qilmoqdalar. Ularning fikricha, har bir qalamga olingan voqea yuqori poetik mahorat bilan ifodalangan. Mirxond, Xondamirning tarixiy asarlarini tarjima qildi. Bu asarlardan N.Muravev, N. Veselovskiy, V.Bartold, R.Ivanov, S.Tolstov, Yahyo G'ulomovlar o'z ishlarida foydalanishgan. Ogahiyning tarixiy asarlari daliliy manbalarning boyligi va ishonchli bo'lishi bilan ajralib turadi. Ogahiyning tarixiy asarlari qo'shni qardosh xalqlarning tarixini o'rganishda birinchi manbadir. Shuningdek, Ogahiyning tarixiy asarlari o'zbek tarixnavislik fani taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. Ular O'rta Osiyo tarixining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, Xorazm tarixini, Xiva tarixini tadqiq etish uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Jumaxo'ja Nusratulla ,Adizova I So'zdan baqoliroq yodgor yo'qdur, T: O'zbekiston ,1995 y.

2.Muhammad Rizo Eriyozbek o'g'li Ogahiy. Asarlar. VI jildlik. Vjild. Tarixiy asarlardan parchalar. Nashrga tayyorlovchi Subutoy Dolimov. Mas'ul muharrir

G‘ulom Karimov. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1978.

3.Munirov Q. *Xorazmda tarixnavislik:: (XVI-XIX va XX asr boshlari)*. T., G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2002.

4.Munirov Q. *Munis, Ogahiy va Bayoniylarning tarixiy asarlari*. T.: Fan, 1960.

5.Mualliflar jamoasi. *Adabiyot nazariyasi, 2 tomlik*, T.: Fan,

O‘LMAS UMARBEOVNING “ODAM BO‘LISH QIYIN” ASARIDA OLIMLIK VA ODAMIYLIK TALQINI

Mirkamolova Shohsanam Husniddin qizi
University of Business and Science
Ijtimoiy-gumanitar fanlar fakulteti, 2-kurs
O‘zbek tili va adabiyot yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada elimiz suygan san’at arbobi O‘lmas Umarbekovning “Odam bo‘lish qiyin” asarini badiiy adabiyotda tutgan o‘rni, shoirning yuksak iste’dodi, obraz yaratish mahorati tahlil etilgan. Maqolada asarning bosh qahramoni Abdulla timsolida butun bir jamiyatlardagi o‘qimishli insonlarga xos xususiyatlar yoritilgan. Yozuvchining xarakter yaratish mahorati misollar asosida tahlil etilgan. Uning har bir inson ilm-ma’rifat olish bilan birga barcha insoniy fazilatlar egasi bo‘lishi lozimligi haqidagi g‘oyalari yoritilgan. Ilmni o‘rganish, uni hayotga tadbiq etish, o‘zgalar bilan bo‘lishish va o‘zi amal qilish juda katta mas’uliyat talab qilishi haqida fikr bildirilgan. Inson uchun ilmni o‘rganish bilan birga unga amal qilish zarurligi ta’kidlab o‘tilgan. Yozuvchining obraz yaratish mahorati, poetik tasvir uslubi yoritilgan.*

Kalit so‘zlar. *G‘oya, san’at, obraz, janr, roman, sujet, hikmat, uyg‘unlik, iste’dod.*

Annotation. *In this article, the role of the glue-bearing art figure Ulmas Umarbekov's “it's hard to be a man” in our life, the poet's life with high talent, and his true guises are put forward. The article highlights the qualities typical of educated individuals in society through the character of Abdulla, the protagonist of the work. The writer’s skill in character creation is analyzed using clear examples, showcasing his literary mastery. The author emphasizes that every person should not only acquire knowledge but also possess human virtues. Learning science, applying it in life, sharing it with others, and practicing it personally are presented as key ideas. It is stressed that for a person, knowledge is not only information but also a responsibility to act upon it. The writer’s talent in*

character portrayal and poetic descriptive style is thoroughly explored in the article.

Keywords. *Idea, art, vitality of events, simple, plot, wisdom, harmony, talent.*

Аннотация. *В этой статье рассматривается роль любимого нами деятеля искусства Улмас Умарбекова “трудно быть человеком” в нашей жизни, жизнь поэта с высоким талантом и его полные истины идеи. В статье через образ главного героя произведения — Абдуллы — раскрываются качества, присущие образованным людям в обществе. Мастерство писателя в создании характера анализируется на основе конкретных примеров, что демонстрирует его литературное мастерство. Автор подчеркивает, что каждый человек должен не только стремиться к знаниям, но и обладать человеческими добродетелями. Изучение науки, применение её в жизни, деление знаниями с другими и следование им на практике рассматриваются как важные идеи. Отмечается, что для человека знание — это не только информация, но и обязанность действовать в соответствии с ним. В статье подробно раскрываются мастерство автора в создании образов и его поэтический стиль описания.*

Ключевые слова. *Идея, искусство, живость событий, простота, сюжет, мудрость, гармония, талант.*

O'zbekiston xalq yozuvchisi, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi O'lmas Umarbekov dastlab, televideniye va radioeshittirish davlat qo'mitasining muharriri, O'zbekiston Madaniyat ishlari vazirining birinchi o'rinbosari, O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining birinchi o'rinbosari lavozimlarida faoliyat olib borgan. U 1934-yilning 25-yanvar kunida Toshkentning Mirobod mahallasida dunyoga kelgan (Aliyev, 2000, 84-bet). Uning ko'plab hikoyalar to'plami mavjud. Misol uchun, “Hikoyalar”, Xatingni kutaman”, “Yurak so'zlari”,

“Boboyong‘oq”, “Yulduzlar”, “Menga ishonmaysanmi”, “Hayot abadiy”, “Charos”, “Ko‘prik”, “Bolgar qo‘shiqlari”, “Qiyomat qarz” hiyoyalar to‘plamlari uning qalamiga mansubdir. Deyarli har bir asari shoirning o‘ta iste‘dodli ekanidan dalolat beradi. Insonning ma‘naviy va axloqiy yuksalishi, jamiyatdagi o‘rni hamda burchini ko‘rsatish uchun alohida e‘tiborga loyiq omildir.

O‘lmas Umarbekovning juda ko‘plab mashhur qissalari, romanlari bor. Uning ko‘plab asarlari xalqning qalbidan o‘zining hayotiy va tushinishga qulayligi bilan o‘zgacha joy olgan. Jumladan, “Odam bo‘lish qiyin” romani O‘zbekiston Yoshlar tashkilotining mukofotiga hamda “Ikki soldat qissasi” filmi Respublika davlat mukofotiga sazovor bo‘lgan. Ana shunday mahorat egasi 1984-yil “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan sana’t arbobi”, 1992-yilda O‘zbekiston xalq yozuvchisi” faxriy unvonlari bilan taqdirlanadi.

Ming afsuski, ijodkor o‘g‘ir xastalikdan so‘ng, 1994-yil 10-noyabrda vafot etadi. (Mirvaliyev, 2000, 82-bet).

Inson bu hayotga ilk qadamidan boshlab turli xil sinov, to‘siq imtihonlarga uchrashi tabiiy, albatta. To‘siqlarga qay tarzda yechim topish, sinovlarni qaysi yo‘l orqali yengish insonning o‘z aql zakovatiga bog‘liq. Har birimizning oldimizdagi oliy maqsadga yetish esa iroda, g‘ayrat va chidamlilikni mustahkamligi bilan bog‘liq.

Ilmni o‘rganish, uni hayotga tadbiiq etish, o‘zgalar bilan bo‘lishish va o‘zi amal qilish juda katta mas‘uliyat talab qiladi. Bu degani ilmni o‘rganish bilan kifoya qilmaydi. Ana shu tushunchaga asoslangan shayx Sa‘diy Sheroziyning juga ham mashhur hikmati bor.

Ustiga kitob ortilgan eshak,

Na olim va na nodondir beshak (Umarbekov, 2018, 34-bet).

O‘lmas Umarbekovning “Odam bo‘lish qiyin” asari bosh qahramoni Abdulla yuqori bilimlarga ega bo‘lishiga qaramay, uni hayotga tadbiiq‘iga kelganda oqsoqlab qolganini ko‘rishimiz mumkin. Muallif asarning bosh

qahramoni Abdulla timsolida butun bir jamiyatdagi o‘qimishli insonlarga o‘rnak bo‘la oladigan g‘oyani ilgari suradi. Bosh qahramonlardan biri Gulchehraga atab asarning muqaddimasida keltirilgan baytlar asar sujetini ochuvchi kalit vazifasini bajargan:

Osmondagi bo‘zto‘rg‘ay

Bo‘zlamasang na bo‘lg‘ay?

Gulchehraning holini

So‘zlamasang na bo‘lg‘ay? (Umarbekov, 2018, 3-bet).

O‘ziga jalb qiluvchi bu misradan keyin asarni mazmum mohiyatini anglashga bo‘lgan ishtiyoq kuchayadi. Asar syujeti quyidagi ekspozitsiya bilan XX asrning 70-yillari, jazirama yoz kunlaridan birida, deya boshlanadi. Asarning bosh qahramoni Abdulla buvisinikiga, ya’ni Mingbuloqqa tashrifi bilan boshlanib, ta’tilda buvisini ko‘rish hamda maktabni o‘yin medalga bitirganlik haqida buvisiga yangilik aytish maqsadida keladi. Abdulla tog‘asi Obid aka bilan birga bedana oviga borishadi, xuddi shu joyda Gulcherani uchratadi.

“Undan o‘n ariqcha narida oq ko‘ylakli, oq durra tang‘ib olgan bir ayol cho‘kka tushib hovuchidagi yaralangan bedanaga tikilib turardi. Abdulla uning yuzini ko‘rmadi. Bedana tutilganidan va uning tirikligidan xursand bo‘lib ayolning yoniga boradi.

–O‘lmabdimi?

–O‘lsa sizga og‘irli tusharmidi?

Ayol jahl bilan shunday dedi-da, Abdullaga qaramay hansirayotgan bedanani og‘ziga olib borib tili bilan ho‘lladi. Abdulla qo‘ng‘iroq ovozi bilan ayolni yosh qiz ekanligini sezdi. Ammo uning qo‘pol javobidan ranjigan bo‘ldi.

–Shuncha otganlaring yetmasmidi?-dedi qiz unga yana boshini ko‘tarmay.

Abdulla qizning yoniga engashdi. Engashdi-yu, unga bir qarashi bilan o‘tirib qoldi.

–Gulchehra?

–Voy, sizmidingiz?– qiz ham uni tanib, beixtiyor bo‘sh qo‘li bilan etagini pastroq tortib qo‘ydi. Ikkalari bir daqiqa jim qolishdi” (Umarbekov, 2018, 21-bet).

Shu tariqa Gulchehrani uchratadi va beixtiyor unga ko‘ngil qo‘yadi. Shaharga qaytguncha pinxona uchrashib yurishadi. Ikkovi ham oliygohga kirish maqsadida yana birga bo‘lishini ko‘zlashadi, lekin taqdir taqazosi bilan ikkovi ajralib ketadi.

Abdulla Gulchehra bilan ahd-u paymon qilib, yana bir o‘zining manfaatini ko‘zlab Sayyora ismli qizni ham sevob qoladi. Sayyora bilan chet elda sevishib yurib Gulchehrani unitib ham yuboradi. Nozik hilqat, ochiq chehrali, aqlli qiz, bir yigitning shirin so‘zlariga ishonib guldek umrini hazon qiladi. Eh bu juda ayanchli holat. Abdulla chet elga borib olimlikka da’vogar shaxs bo‘lgan, lekin odamiylikni shu sinovida qoqiladi. Bundan ko‘rinib turibdiki, odam bo‘lib tug‘ilib, u nomga loyiq bo‘lish har kimning ham qo‘lidan kelmaydi. Axir Abdullaning otasi G‘ofurjon aka o‘g‘lini bu niyatda o‘stirmagan edi-ku. Otasi umri davomida qancha mashaqqat chekkan bo‘lsa-da, amalga intilish payida bo‘lmadi. Amal tekkan yaqdirda ham o‘zini yo‘qotmadi. Uning moddiy tomondan orttirgan obro‘si, ma’naviy tomondan ortirganlariga yuk bo‘lmadi. Topganlarini ham odamlar bilan bo‘lisha oladi. Abdulla esa buni aksi.

Abdulla o‘tkinchi hoyu-havasini deb, qandaydir his-tuyg‘uga ergashib, o‘z nafsi quliga aylandi. Hayot deb atalmish sinovli dunyoda birgina hatosi tufayli vijdon azobida qoldi. Natijada guldek qizni umriga zomin bo‘ldi. Na olimligidan sevina oldi, na baxtiga yetishib baxtli oila qura oldi. Odamiylik jihatdan topgan obro‘sida biror bir ma’no bormi?

Yaratgan har bir insonga bir xil ong baxshida qilgan, uni qaysi yo‘lda, qanday ishlatish insonning aql zakovatiga bog‘liq. Olam, avvalo, olim bo‘lishdan-da oldin odam bo‘lmas ekan, topgan obro‘si, e’tibori, unvoni, amali bir chaqa emasmi? Shuning uchun donishmand xalqimiz aytgan: yetti o‘lchab, bir kes deb.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliyev A. (2000.) *Ma'naviyat, qadriyat va badiiyat.* – Toshkent: Akademiya. – 368 b.
2. Mirvaliyev S. (2000.) *O‘zbek adiblari.* – Toshkent: Yozuvchi. – 236 b.
3. Umarbekov O‘. (2018.). *Odam bo‘lish qiyin.* – Toshkent: Yoshlar nashriyoti uyi. – B. 3-21.

“KAYUMARS” AFSONASI VARIANTLARI XUSUSIDA

Mirzavaliyeva Xonzodabegim Zoir qizi

CHDPU Gumanitar fanlar fakulteti , 1-kurs

mirzavaliyevaxonzoda@gmail.com. +998920520614

Annotatsiya: *"Kayumars" afsonasi — turkiy va forsiy xalqlar og‘zaki ijodi va yozma adabiyotida keng tarqalgan folklor namunasi hisoblanadi. Ushbu maqolada yuqorida nomi keltirilgan qadimiy manbaning ya’ni “Kayumars” afsonasining variantlari tahlil qilinadi va o‘ziga xos jihatlari ochib beriladi. Shuningdek, afsonaning tarixiy shakllanishi, mifologik obrazlarning aks ettirilishi hamda adabiy matnlardagi ahamiyati va tutgan o‘rni o‘rganilib, ularning o‘zaro farqlari va umumiy jihatlari aniqlanadi. Mazkur afsonani tahlil qilish orqali uning insonlar shuuridagi o‘rni va ma’naviy-ma’rifiy ahamiyati ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Kayumars, Avesto, Bundahishn, sivilizatsiya, Siyomak, mif.*

Abstract: *The legend of "Kayumars" is a widespread example of folklore in the oral and written literature of the Turkic and Persian peoples. This article analyzes the variants of the above-mentioned ancient source, the legend of "Kayumars", and reveals its unique aspects. It also studies the historical formation of the legend, the reflection of mythological images, and its significance and place in literary texts, identifying their differences and common aspects. By analyzing this legend, its place in the consciousness of people and its spiritual and educational significance are revealed.*

Keywords: *Kayumars, Avesto, Bundahishn, sivilization, Siemak, myth.*

Qadimda ibtidoiy odamlar tabiat hodisalari va ularning tub mohiyatini bilmaganlar. Ular tirikchilik azob-uqubatlari, tabiat bilan kurash qiyinchiliklari

ostida juda ko‘p aziyat chekkanlar. Ibtidoiy odamlar tabiatdagi yashin, dovul, suv toshqini, zilzila va boshqa hodisalarning sababini tushunmas, ular natijasida kelgan odatlardan dahshatga tushar edilar. Shuningdek, ular yer va osmon, oy va quyosh kabilarni jonli narsalar deb tasavvur qilar, ularga topinar, ayrimlar ularni muqaddas deb bilar edi. Ibtidoiy odamlar tasavvurida tabiatda ularga “do‘st” va “dushman” bo‘lgan turli xil kuchlar bo‘lib, ularni xudolar, ruhlar, devlar, jinlar singari ilohiy kuchlar sifatida ulug‘langanlar. Shu xilda ibtidoiy odamlar olamning paydo bo‘lishi, uning mohiyati va kundalik hayot haqida o‘z hayoliy tasavvurini yaratganlar. Ularning nazdida, go‘yoki tabiatda ulug‘ va foydali kuchlar quyosh va suv abadiy bo‘lgan hamda ofat keltiruvchi kuchlar zulmat va kulfat abadiy bo‘lgan o‘lkalar mavjud bo‘lgan. Ko‘plab mif va afsonalar mana shu ikki o‘lka va ular o‘rtasidagi kurash asnosida vujudga kelgan.

Aytish joizki, mif va afsonalar xalqning qadimgi e‘tiqodlari, dunyoqarashi va tarixiy xotirasini o‘zida aks ettiruvchi muhim manbadir. Shubhasiz, “Kayumars” mifologik afsonasi ham shular jumlasidandir. Kayumars–zardushtiylik dini va fors mifologiyasidagi ilk inson va shohdir. Kayumars juda qadimgi afsona bo‘lib, o‘zining turli xil variantlariga ega. Shu sababdan biz bu afsonani turli manbalarda turlicha ko‘rinishda uchratishimiz mumkin. Qadimgi Turon va Eron xalqlari orasida keng tarqalgan Kayumars afsonasining mufassal bayoni va uning turli nusxalari haqida Abu Ja‘far Muhammad ibn Jarir at-Tabariyning "Tarixi Tabariy" asarida ma‘lumotlar berilgan. Undan tashqari, zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto”, Firdavsiyning "Shohnoma", Beruniyning "O‘tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar", Alisher Navoiyning "Tarixi muluki Ajam" asarlarida ushbu afsonaning tafsilotlarini uchratish mumkin. Shuningdek Professor S.P.Tolstovning "Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab", adabiyotshunos N.M.Mallayevning "O‘zbek adabiyoti tarixi", hamda mualliflar jamoasi tomonidan yaratilgan besh tomlik "O‘zbek adabiyoti tarixi» kitobining 1-tomida ushbu qadimiy afsona haqidagi ilmiy mulohazalarda o‘z

ifodasini topgan. Olimlarning fikricha, afsonaning eng asosiy manbasi “Avesto”dir. Umuman olganda, “Avesto”dagi mifologik obrazlar o‘zbek xalqi og‘zaki ijodi taraqqiyotiga ham sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatgan. “Avesto”da Kayumars timsoli Gaya Marta nomi bilan keltirilgan. Ushbu manbada Kayumars yer yuzida yashagan dastlabki inson sifatida tasvirlangan. Kayumarsni, ya’ni Gaya Martani zardushtiylik dinining ezgulik xudosi Axura Mazda Dantiya daryosining bo‘yidagi Ar’yana Vejada yetmish kun mobaynida ikki vujudli qilib, ya’ni odam boshli, lekin tanasi ho‘kiz ko‘rinishida yaratgan. Afsonada Gaya Marta yovuzlik xudosi Axriman tomonidan o‘ldiriladi, o‘lganidan so‘ng ma’lum bir vaqt o‘tgach, u o‘lgan joydan ikkita ravoch o‘simligi unib chiqadi va undan insoniyatning davomchilari sifatida Meshi va Meshona paydo bo‘ladi. Ularni ba’zi islom va fors manbalarida Odamato va Momohavo deb ham atashadi.

“Avesto”dagi Kayumars obraziga taxminan IX-X asrlarda yozilgan, Eronning zardushtiylik madaniyatiga tegishli bo‘lgan “Bundahishn” manbasi birmuncha o‘xshash. Ushbu manbada ham Kayumars yer yuzidagi birinchi inson sifatida tasvirlangan, lekin uning “Avesto”dan farqli jihati shundaki, “Bundahishn”da u dastlabki inson bo‘libgina qolmay, insoniyatning ilk hukmdori sifatida ham ulug‘langan. Undan tashqari bu manbada yovuzlik xudosi Axriman “Avesto”dagidan faqrli ravishda Angra Manyu nomi bilan keltirilgan. Yana shuni aytish joizki, “Bundahishn”da Kayumars o‘lgan joydan faqatgina inson emas, balki butun mavjudotlar dunyoga kelgan. Ikki manba o‘rtasidagi asosiy tafovut shundaki, “Bundahishn”da Kayumars faqatgina ilk inson sifatida emas, balki dastlabki hukmdor sifatida ham keltirilgan. Bular orasidagi ushbu tafovut afsonaning boshqa variantlarida asosiy motiv sifatida keltirilgan. Ya’ni “Kayumars” afsonasining “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Tarixi Tabariy”, “Shohnoma”, “Tarixi muluki Ajam” va boshqa asarlardagi variantlarida Kayumars ilk hukmdor sifatida gavdalangan. Lekin shunga qaramay, ular o‘rtasida

ham ma'lum bir farqlar mavjud. Ushbu farqlar manbalardagi o'ziga xoslikni ta'minlab bergan.

Firdavsiyning “Shohnoma” asari O'rta Osiyo va Eron xalqlarining milliy g'ururi shakllanayotgan davrda yaratilgan asardir.

Naqlin boshlab deydi so'zamol dehqon,

Jahon tojin ilk bor kiymish qay inson?

Ilk bor shoxlik tojin kiygan kishi kim,

Tarixin eslolmas birorta xakim.

Ota so'zin takror etadi o'g'il,

Bobodan otaga utadi naql.

Ulug'lik avvalo kimga bo'ldi yor?

Kim bo'ldi bundayin nomga sazovor?

Kadim nomalarni o'qigan dono,

Botirlik qissasin aylabon ifsho,

Deydi: «Odat qilmish taxtu toj, kuloh

Kayumars nomli shox, saodatli shox [Abulqosim Firdavsiy, 13-b].

“Shohnoma”dan olingan ushbu parchada Kayumars insoniyat tarixidagi ilk hukmdor sifatida e'tirof etilmoqda. Kayumarsning boshqa hukmdorlardan farqli jihati shundaki, u o'z hukmronligini tog'lar bag'rida o'tkazgan, ya'ni uning boshqa shohlar singari o'z saltanati bo'lmagan. Aytish joizki, ushbu manbada tasvirlangan Kayumars juda adolatli hukmdor bo'libgina qolmasdan, insonlardan o'z yordamini ayamagan, insonlarga hayvonlar terisidan kiyim tikib kiyishni, ov

qilishni va yovvoyi muhitda qanday jon saqlash kerakligini o'rgatgan ya'ni insoniyat hayotiga rivojlanishni olib kirgan birinchi hukmdor bo'lgan. Hazrat Navoiyning “Tarixi muluki Ajam” asaridagi Kayumars obrazi qaysidir jihatlar bilan “Shohnoma”dagi Kayumars o'xshab ketadi. Navoiy shunday yozadi: “Ammo aning (ya'ni, Kayumarsning) nisbati bobida ixtilof ko'pturkim, mug' debtur: Odam alayhissalomning nabirasidur va ba'zi fursdin aning Nuh alayhissalomning avlodi debturlar. Yana dag'i ko'p so'z bor, ammo sihatdin yirog'roq uchun bitilmadi. Odam deganlar qavli bila ani Gilshoh debturlar, bu ma'ni bilakim, bolchig'din yaratildi. Ya'ni kishi pushtidin emas erdi. O'zga qavllar bilakim, kayumars debturlar. Ma'nisi hayyi notiqdur, ya'ni tirigiki so'z aytqay. Ammo “nazm ul-tavoriz” va “Jomeut-tavorix”i Jaloliy va banokatiyda dag'i ittifoq bila hujjat ul-islom imom Muhammad G'azzoliy quddusa sirruhu “Nasihat ul-muluk”da ani Shis alayhissalomning qardoshidur deganni ta'n qilibturlar, nedinkim, Shis alayhissalomning qardoshidur deganni ta'n qilibturlar, nedinkim, Shis alayhissalom Zahhoko alavvoni zamonidadur. Va tarix ahli ittifoqi bila Kayumars zamonidin Zahhok zamonig'acha ming yilg'a yaqin bor”[Navoiy,185]. Asarda qayd etilishicha, Kayumars podshohlik qoidalarini tuzgan. Damovand, Istahr kabi shaharlarga asos solgan. Bu ikki manbada ham Kayumarsning o'g'li borligi, uning ismi Siyomak bo'lib, u yovuzlik ilohi Axriman tomonidan fitna yo'li bilan o'ldirilgani va yillar o'tib Kayumars va Siyomakning zurriyoti “Hushang” bilan birgalikda undan qasos olgani haqida hikoya qilingan[

“Tarixi Tabariy” asarida Kayumars insoniyatning birinchi hukmdori sifatida tilga olinadi. Bu asarda Kayumars “Shohnoma” va zardushtiylik an'analari bo'lgani kabi, Eron shohlari sulolasining ilk vakili sifatida taqdim etilgan. Xuddi shu kabi Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida ham u ilk hukmdor sifatida talqin etilgan. Beruniy uni forslarning taqvim va madaniy an'analari bilan bog'lagan. Shuningdek bu usulni Umar Hayyomda ham ko'rishimiz mumkin. Uning etnografik ruhda yozilgan “Navro'znoma” risolasida shu kabi farazlar

ilgari surilgan. Asardagi Kayumars bilan bog‘liq bo‘lgan quyidagi matnni misol tariqasida olishimiz mumkin. "Aytishlaricha, birinchi Ajam podshosi Kayumars podshox bo‘lgandan keyin yilning kunlari va oylariga nom berishga hamda odamlar bilsin deb yilnoma joriy qilishga qaror qilgan. U tongda oftob Hamal burjining avvalgi daqiqasiga kirgan kunni aniqlab, ajam mubadlarini yig‘di va yil xisobini shu paytdan boshlashni buyurdi. Mubadlar yig‘ldilar va yil xisobini shu paytdan boshlashni joriy qildilar"[Umar Hayyom,11-b] . Bu esa Beruniy va Umar Hayyom asarlarida tasvirlangan Kayumars obraziga berilgan tavsifning o‘xshash jihatidir. Undan tashqari, variantlardagi asosiy bog‘liqlik hukmdorlik an‘anasi bo‘lib , bu ularni bir-biriga bog‘lab turadi. Bular uning faqatgina bir qismidir. Bu afsonaning har bir qismi nafaqat bu afsonaning balki butun o‘zbek adabiyotidagi tarixiy manbalar biz uchun qadrlidir. Respublikamizning birinchi prizidentimiz I.A. Karimovning 2008-yil e‘lon qilingan «Yuksak ma‘naviyat -Yengilmas kuch» kitobida: «Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo‘lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san‘at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, mineralogiya, kimyo, astronomiya, me‘morlik, dehqonchilik va boshqa sohalarga oid qimmatbaho asarlar bizning buyuk ma‘naviy boyligimizdir», - deyilgan[I.A.Karimov,31-b] Xalq ijodi, xususan, og‘zaki ijod namunalari, yurtboshimiz to‘g‘ri ta’kidlaganlaridek, ajdodlarimiz tafakkuri va dahosini namoyon etuvchi ma‘naviy xazina hisoblanadi. Bu xazina boyliklarini yosh avlodning ma‘nan kamolot topishi yo‘lida xizmat qildirish soha xodimlarining asosiy vazifasi hisoblanadi. Shuningdek , O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev xalqaro baxshichilik festivali ochilishiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqida ta’kidlaganidek: Tengsiz ma‘naviy boyligimiz bo‘lmish mumtoz san‘atni, xalq og‘zaki ijodining nodir namunalarini asrab-avaylash va rivojlantirish, uni kelgusi avlodlarga bezavol yetkazish jahondagi ilg‘or fikrli

olimlar va san'atkorlarning, davlat va jamiyat arboblari, barcha madaniyat ahlining ezgu burchidir” , deya o'z fikrini bildirgan.[Sh.M.Mirziyoyev, 1-b] Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bu asarlar bizning oltinga teng xazinamizdir. Ularni asrab-avaylash bizning oliy maqsadimizdir!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurashid Abdurahmonov.(2005) "Turkiy adabiyotning qadimgi davri". «Yangi asr avlodi», 2005-yil
2. Abulqosim Firdavsiy(1984)“Shohnoma”.G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti. Toshkent.
- 3.L.Tashmuxeimedova. (2020) "Adabiyot tarixi va nazariyasi" (1-qism) [Matn] : o‘quv qo‘llanma .– Toshkent: Shafolat Nur Fayz
4. NAFAS SHODMONOV. "O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi"(1-qism) O‘quv qo‘llanma
5. Nasimxon RAHMONOV.(2017). "O‘zbek adabiyoti tarixi" (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). O‘quv qo‘llanma. – T.: “Sano-standart” nashriyoti, 2017.
- 6.UmarHayyom(1990)"Navro‘znoma.TOSHKENT"MEXNAT"1990.
www.ziyouz.com kutubxonasi
7. O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi.(2006) “O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi”. Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti. Toshkent
- 8.<https://uzsmart.ru/kutubxona/asarlar/520-tarixi-muluki-ajam-alisher-navoiy.html>

“MABDAYI NUR” HIKOYATLARIDA MASHOYIXLAR OBRAZI

Mirzoboboyeva Asila Kamoliddin qizi,

ToshDO‘TAU OTAT fakulteti 4-kurs talabasi

mirzaboboyevaasilla@gmail.com

Ilmiy rahbar: PhD, dotsent Jabborova Mathuba

Annotatsiya: Ushbu maqolada Boborahim Mashrabning “Mabdayi nur” asari tarkibidagi hikoyatlarda uchraydigan Zunnun Misriy, Boyazid Bistomiy, Mansur Halloj, Najmiddin Kubro, Junayd Bag‘dodiy singari mashoyixlar, tasavvuf vakillari tahlil qilingan. Shuningdek, mashoyixlarning hikoyatlarda qanday shaxs sifatida tasvirlangani, ushbu obrazlar haqida boshqa asarlarda qanday ma’lumotlar uchrashiga ham to‘xtalib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: mashoyix, va‘z, ruhoniylar qudrati, tariqat, ishq yo‘li, shayx, murid.

Abstract: This article analyzes the mashoikhs and representatives of Sufism, such as Zunnun Misri, Bayazid Bistami, Mansur Halloj, Najmiddin Kubro, Junayd Baghdadi who appear in the stories in Boborahim Mashrab’s work “Mabdayi nur”. It also examines how mashoikhs are depicted in the stories and what information about these characters is found in other works.

Key words: mashoikh, sermon, spiritual power, tariqat, path of love, sheikh, murid.

“Mabdayi nur” tasavvuf ruhida yozilgan asar bo‘lgani uchun undagi hikoyatlar tarkibida Zunnun Misriy, Boyazid Bistomiy, Mansur Halloj, Najmiddin Kubro, Junayd Bag‘dodiy singari mashoyixlar obrazi uchraydi.

Jubon ibni Ibrohim binni Zunnun Misriy IX-X asrlarda yashagan ulug‘ mashoyixlardan hisoblanadi. Uning tug‘ilgan hamda vafot etgan yillari hali aniqlanmagan. Ammo ziyoli zardushtiy oilada dunyoga kelib, Misr hamda

Bag‘dod madrasalarida ta’lim olgani ma’lum. O‘z tengqurlari va ulamolari bilan bahslarda hamisha g‘olib chiqqani uchun zindiq- zardushtiy deb kamsitadilar, ig‘vo uyushtiradilar. Ana shu fitnaga quloq solgan abbosiy xalifalardan Mutavakkil uni Bag‘dodga eltib, zindonga tashlaydi. Qirq kundan keyin uni zindondan ozod etadilar. Zunnun Mutavakkil va arkoni davlat huzurifa va’z aytadi. Xalifa boshliq hamma yum-yum yig‘lab, fasohat va balog‘at to‘la nutqning ta’sirida unga murid bo‘ladilar (Homidiy, 2004, 42-43-betlar).

Zunnun Misriy haqidagi hikoyatda shunday deyiladi:

*Xoja Zunnun borur erdi rahguzar,
Yo‘lda bir xarrosga qildi nazar.
Ko‘zi boylangan chunon hayron yurub,
Bir qarashlik yo‘lda sargardon yurub*
(Mashrab, 1994, 41-bet).

Ya’ni Zunnun Misriy katta yo‘lda ketayotganda bir xarros (hayvonlar bilan yurgiziladigan tegirmon egasi)ga duch keladi va undan boshqa manzillarga ham borib ko‘rgan yoki yo‘qligini so‘raydi. Xarros unga shunday javob beradi:

*Boraman har tarafga aylanib,
Har qadamda po ketar qaytib, aqib,
Hech bilmayman, nechukdur bu rumuz,
Xonadin berunga chiqmayman hanuz.*

Uning “Xona dunyoduru, xalq xarrosdur” degan gaplarini eshitib, Zunnun o‘zidan uyalib, yig‘laydi. Bu o‘rinda insoniyat dunyo atalmish tegirmondan o‘tishi nazarda tutilgan. Bilamizki, tasavvuf vakillari uchun dunyo zohiriy va botiniy jihatlariga ega bo‘lgan vaqtinchalik makon bo‘lib, u insonni haqiqiy maqsadidan chalg‘ituvchi vosita sifatida talqin qilingan. Ba’zi tasavvuf shoirlari dunyoni hijron (Allohdan uzoqlashish) joyi sifatida ko‘radi. Lekin bu hijronning oxiri visol (Allohga yetishish) bilan tugaydi. Ko‘pgina tasavvuf vakillari esa dunyoni alamlarga to‘la joy deb tasvirlaydi. Masalan, Ahmad Yassaviy “Dunyo g‘am-

xavotir va balolardan iborat” deb yozgan. Bu g‘am-qayg‘ular insonni poklaydi va Allohga yaqinlashtiradi. Ushbu hikoyatda ham dunyoning qiyinchiliklarga to‘la ekanligi hayvonlarning tegirmon faoliyati uchun zahmat chekishi orqali tasvirlangan.

Asarda Boyazid Bistomiy nomi ham tilga olinadi (Mashrab, 1994, 51-bet).

Sharqda “Sulton-ul orifin”, “Burhon ul-muhaqqiqin” laqabi bilan shuhrat topgan tasavvufdagi tayfuriya oqimiga asos solgan Abuyazid Iso o‘g‘li, Sarushon o‘g‘li Bistomiy sakkizinchi arsning oxirgi choragida Bistomning Kumush mavzesida zardushtiy donishmand xonadonida tavallud topgan. Ayrim tadqiqotchilar Boyazidning otasi Surushon islomni qabul qilgan, biroz vaqt mansabdor ham bo‘lgan, deyishadi.

Boyazid Bistomiyning o‘qish yillari haqidagi fikrlar har xil: ba’zilar u biron bir maktab yoki ustoz qo‘lida tahsil ko‘rmagan, barcha ilmlar unga Olloh tomonidan in’om etilgan deyishsa, bir guruh sharqshunoslar “Boyazid uch yuz donishmanddan dars olgan”, deyishadi. Shunday bo‘lsa-da, Nishopur, Ray, Hamadon, Iroq, Shom va Arabistonlarga safar qilgan. Ahmad Xazraviya, Abuhafz, Yahyo Maoz, Shaqiqi Badxiy sigari donishmandlar bilan yaqin aloqada bo‘lgan. Ularning suhbatlaridan fayz topgan. U 867-yil 103 yoshda o‘z vatanida olamdan o‘tgan. Uning qabri Abu Musi Xodim qabri poygohidadir (Homidiy, 2004, 48-bet).

Alisher Navoiy o‘zining “Nasoyim ul-muhabbat” asarida Boyazid Bistomiy haqida quyidagi fikrlarni bayon qiladi: “Avvalg‘i tabaqadindur. Oti Tayfur b. Iso, Ahmad Xuzravayh va Abu Hafs va Yahyo Mu‘oz va Shaqiq Balxiyni ko‘rub erdi. Ul Roy ashobidin erdi, ammo anga bir valoyat eshigi ochildikim, ancha mazhab padiydor bo‘lmadi. Boyazid namoz qilsa erdi, ko‘ksining so‘ngaklaridin qa‘qa’a chiqar erdi. Tengri taolo qo‘rqunchidin va shariat ta’zimdin (Navoiy, 1968, 20-bet). “Mabdayi nur”da Boyazid Bistomiy obrazi bir-birini yo‘qotib qo‘ygan otabolaning topishishiga sababchi bo‘lgan shaxs sifatida tasvirlangan.

Yana bir hikoyatda Mansur Halloj haqida so‘z borgan. Barchaga ma’lumki, hayoti va faoliyati tillarda doston bo‘lgan Abuma’fib Abdullo binni Ahmad binni Abutohir Mansuri Halloj IX asrning oxiri va X asrning boshlarida yashab o‘tgan mashhur avliyolardandir. U Fors viloyatining Botzo (ba’zi sarchashmalarga ko‘ra Tur) mavzesida 858-yil hunarmand oilasida dunyoga kelgan. Mansuri Halloj dastlabki bilimni dorulxuffozda oladi, o‘n ikki yoshida Qur’onni to‘la o‘zlashtirib, yod oladi. Shundan so‘ng u ilmini takomillashtirish maqsadida oilani tark etadi. Va Sahl binni Abdullo Tustariyga murid bo‘ladi (Homidiy, 2004, 66-bet). “Mabdayi nur”da keltirilgan hikoyatda Mansur Hallojning “Anal-haq” deyishi bilan bog‘liq hodisa keltirilgan:

Nogahon chun Boyazidni oldigo,
Keldi o‘shal Mansuri sohib safo.
Ey “ana-l-Haq”, “Man mudom haqman” dedi,
Chun vujudi zoti mutlaqman, dedi
(Mashrab, 1994, 117-bet).

Uning bu so‘zlari o‘z-o‘zidan insonlar tomonidan to‘g‘ri tushunilmagan va unga qarshi bo‘lib o‘ldirishgan:

Alg‘araz Mansurni o‘ldurdilar,
Chun “ana-l-Haq” dedi deb kuydurdilar.

Mansur Halloj uchinchi-oxirgi marta Haj tavofiga otlanadi. Arofotda Xudodan “Ey Xudo! Meni rasvoi jahon et, toki xalq la’natlasinlar”, - deb iltijo qiladi. Hajdan qaytgach, uning nutq va va’zlaridan bir guruh odamlar “Xudolik da’vo qilyati” deb yuz o‘giradilar, tahdid qila boshlaydilar. Natijada Mansuri Halloj Ahvozga qochib borib, uch yil yashirib yashaydi. Nihoyat ayg‘oqchilarning chaquvi bilan uni tutib, Bag‘dodga eltib, zindonga tashlaydilar. Mansurni hibsga olib uyini tintuv qilganlarida turli shahar, viloyatlarga jo‘natilgan, tarafdorlaridan kelgan ko‘plab maktublar topiladi. Ularning birida “xalq seni buyuk imom deb atamoqda” deb yozilgan bo‘lsa, boshqa bir nomada

“hamma seni payg‘ambar demoqda” deb qayd etilgandi. Bir necha maktubda “xalq seni uning (Ollohning) o‘zisan demoqda” qabilidagi so‘zlar bitilgandi. U to‘qqiz yil zindonda band bo‘ladi. Oqibatda qozikalon Abu Umar uni qatl etish haqida fatvo tayyorlab, xalifa Muqtadirga qo‘l qo‘ydiradi. Natijada Mansuri Hallojni 922-yil zul-qa‘da oyining 23-kuni, ya‘ni Navro‘zdan yetti kun oldin dorga osib o‘ldirib, boshini kesib, butun tana a‘zosini kuydirib, kulini Dajla daryosiga tashlaydilar (Homidiy, 2004, 68-bet).

Yuqoridagi hikoyatda ham aynan shu fojiali o‘lim hodisasi bayon etilgan.

Aksariyat olimlarning ta‘kidlashicha, dunyoviy bilim va islomiy ahkomlarni mukammal egallab Haqqa yetish maqomiga erishgan Mansuri Halloj o‘zidagi ruhoniy qudratni qalbiga sig‘dira olmay, “anal-haq - men Xudoman” deb faryod chekkan. Bundan tashqari so‘fizmdagi panteistik ta‘limotga ko‘ra har ikki olamning yaratuvchisi - Olloh o‘zi xalq etgan narsa va maxluqlarda zuhur etadi, ya‘ni ular mutlaq moyaning zarrachalaridir. Mansuri Halloj ta‘limotining asosini ana shu narsada “Tangrining in‘ikosi” tashkil etadi. Shayxning muxoliflari ana shu jihatni hisobga olmay, aniqrog‘i, chuqur tushunib yetmay uni “payg‘ambarlik”, “Xudolik” da‘vo etdi deb johillikka yo‘l qo‘ydilar. Vaholanki, Mansuri Halloj fikrlari negizini islomiy ma‘rifat, farz va sunnatlarni sobitlik bilan bajarish, bu yo‘lda jonfidolik ko‘rsatish tashkil etadi (Homidiy, 2004, 69-bet).

Hikoyatlar orasida Najmiddin Kubro obrazini ham uchratamiz. Hikoyatda u tasavvufning ulug‘ vakili sifatida tasvirlangan.

Mardi Haq aydiki: oyo bexabar,

Ko‘p rumuzlarni bilibsan bebasar.

Bexabar desam, dilingni naqli bor,

Boxabar desam, boshingni saqli bor.

Hech bilmayman sani koringni man,

Dilda tarsu, mahz guftoringni man.

Boxabar manga qilolmang payravi,

To iloj man sanga aylay payravi.

Shod bo'lgaysan vale saydi zabon,

Qushni olmoqg'a kerak bisyor don.

Oxiri hamsuhbatini suhbatini

Bora-bora avliyo qildi ani

(Mashrab, 1994, 112-bet).

Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns” asarida yozilishicha, “Ahmad yoshligidan ilmga qiziqib, islom asoslari, shariat ilmlarini juda tez o'zlashtirib, o'zidagi qobiliyati asosida Xorazmning manaman degan ulamolaridan o'zib ketadi va ilmiy bahslarda barchaning olqishiga sazovor bo'ladi. Shu bois u “tammatul Kubaro”, ya'ni ulamolarning yetugi, ulug'vori va ilm balosi degan laqabni oladi. Buning yoniga “Najmiddin” - “dinning yulduzi” degan martabali unvon qo'shilib, Ahmad ibn Umar shundan keyin Najmiddin Kubro nomi bilan mashhur bo'ladi”, - deyilgan (xorazmiy.uz). Yuqoridagi misralarda ham aynan uning ilm olishi, o'zini ruhan poklashi natijasida Haqning nazariga tushgani bayon etilgan.

Sharq mashoyixlari orasida butun umrini Haq yo'liga tikish bilan birga xalqi, Vatani, umuman insoniyatni zulm va jaholatdan qutqarish uchun jonfidolar ko'p. Ana shunday mutafakkirlardan biri vatandoshimiz Najmiddin Kubrodir. So'fizm tarixida Abduljonib, Shayxi Valiytarosh, Kubro laqablari bilan shuhrat qozongan Najmiddin Abuljonib Ahmad binni Umar Xivaqiy 1145-yilda ruhoniylar oilada dunyoga kelgan (Homidiy, 2004, 124-bet). Ma'lumki, Najmiddin Kubro kubroviya tariqatiga asos soladi. Ushbu tariqat ham boshqa tariqatlar singari Qur'oni Karim va hadisi sharifdagi ta'limot asosida shakllangan. Komil insonni tarbiyalash bu

tariqatning asosiy vazifasi bo‘lib, Shayx Najmiddin Kubroning hayoti katta saboq, ulkan maktabdir. Kubroviya tariqatida talab, saodat, ishq, muhabbat, oshiqlikning inson uchun naqadar zarur ekanligi ta’kidlanadi. U shoirona til bilan shunday deydi:

Ishq dardi g‘arib tanimdagi jon bo‘lg‘ay,

Dard cheksa kishi axiyri inson bo‘lg‘ay.

Oshiqman-u do‘zax men uchun otashgoh,

Boshqa uchun u bir zimiston bo‘lg‘ay.

Yuqoridagi to‘rtlikdan shuni anglash mumkinki, Najmiddin Kubro singari Haqni sevuvchi, faqat unga talpinuvchi, komillikka erishgan har qanday inson ishq dardini chekkani uchun shunday ulug‘ martabaga erishadi.

Oxiri hamsuhbatini suhbat

Bora-bora avliyo qildi ani.

Ushbu bayt aynan oshiqning o‘z yoriga (ya’ni Haqqa) ishq yo‘lidagi sinovlardan o‘tibgina erishishi mumkinligini ta’kidlashga xizmat qilgan.

“Mabdayi nur”da Junayd Bag‘dodiy obrazini ham uchratamiz. Sharqda “Toj al-orifin”, “Sulton al-muhaqqihin”, “Ustod al-tariqat” nomi bilan mashhur bo‘lgan Junayd Nahovandiy (Bag‘dodiy) IX asrning 20-yillarida Bag‘dodda tug‘ilgan. Bag‘dod madrasalarida ta’lim olgan. Alloma qorisi Masohibidan (791-857) so‘fizm nazariyasi bo‘yicha ta’lim oladi, bir necha oy uning suhbatida bo‘ladi. Junayd juda ko‘p yoshlarning, jumladan Mansuri Hallojning ham ustozidir. U 91 yil umr ko‘rib, 910-yil Bag‘dodda vafot etgan (Homidiy, 2004, 173-bet).

Hikoyatda u shayx sifatida tasvirlangan va uning muridi Mir Ubayd nomi ham tilga olingan.

Hojai bor edi, oti Mir Ubayd,

Ul muridi poki bo Shayxi Junayd.

Doim ayturdiki, shaytonni ko‘ray,

Ko‘p savolim bor, mal‘undin so‘ray.

Uchrasa dashnom behadlar qilay,

Yuziga “tuf” dey-u, la‘natlar qilay

(Mashrab, 1994, 173-bet).

Hikoyat davomida shayxning muridiga nasihat qilishi, Haqqa yetishish yo‘lida ajdarho (ya‘ni nafs) to‘siq bo‘lishga harakat qilishi Bag‘dodiy tilidan aytib o‘tilgan. Shuningdek nafsning yaxshi insonlarga makr qilishi haqida ham aytilgan:

G‘urra bo‘lma, dastgirim bor dema,

Chun Junayd otlig‘ pirim bordur dema.

Piri payg‘ambar edi, chun keldi dev,

Makr qildi yaxshilarga rang-u rev.

Shu o‘rinda uning pirligi, tasavvuf ilmida yuksaklikka erishganini ham ko‘rish mumkin. U manbai asror va abrorlar yetakchisi, sabaq eltgan pir-u ustod, shayxlarning shayxi, dunyo imomlarining imomi, jumla ilmlar bobida komil, furu‘ ichida taqvodor, muomala, riyozat va karomat ichida oliymaqom, avval-u oxir holidi yoqimli va maqbul, barcha ko‘ngillarga mahbub, barcha uning imomligiga yakdil, so‘zlari tariqatda hujjat, hech kishi unga so‘z topolmas, zohiri va botini orasta, tasavvuf ichida qutb edi. Bag‘dod ahli uni sayyid ul-toifa va qavm tili der edi (Farididdin Attor, 2013, 341-bet).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. (1968). “Nasoyim ul-muhabbat”
2. Boborahim Mashrab. (1994). “Mabdayi nur”
3. Farididdin Attor. (2013). “Tazkirat ul-avliyo”
4. Homidjon Homidiy. (2004). “Tasavvuf allomalari”
5. <http://xorazmiy.uz/oz/pages/view/456>

MAHMUD KOSHG‘ARIYNING “DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDAGI MAQOL VA MATALLARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Muxtorova Nafosat Abdurahim qizi

ToshTO‘TAU O‘FF 1-kurs talabasi

nafosatmuxtorova224@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., dotsent, Ashurova Gulbahor

Annotatsiya. *U shbu maqolada Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridagi maqollar va matallarning asardagi o‘rni, ahamiyati yoritilgan. Asardagi maqollarning mavzu jihatidan xilma-xilligi, tarbiyaviy ahamiyati, hozirgi kundagi o‘rni ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *Mahmud Koshg‘ariy, maqol, matal, lug‘at, tarix, so‘z boyligi.*

Abstract. *This article describes the role and importance of proverbs and sayings in Mahmud Koshgari’s “Devonu lug‘otit turk” work. The diversity of the proverbs in the work, their educational importance, and their place in the present day are shown.*

Keywords: *Mahmud Koshgari, proverbs, matal, dictionary, history, vocabulary.*

O‘rta Osiyo xalqlarining atoqli farzandi Mahmud Koshg‘ariy XI asrda yashab ijod etgan. Mahmud Koshg‘ariyning to‘liq ismi Mahmud ibn al-Husayn ibn Muhammadil Koshg‘ariydir. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari nafaqat O‘rta Osiyo xalqlari uchun balki butun dunyo xalqlari uchun ham nodir manba hisoblanadi. Bu asar orqali O‘rta Osiyoda yashagan qabila va urug‘larning qadim o‘tmishi, urf-odati, turmush tarzi, ularning tili va adabiyoti haqida qimmatli ma‘lumotlarga ega bo‘lamiz. Asarda keltirilgan maqol va matallar esa ularning so‘z boyligi ko‘lami naqadar keng ekanligidan dalolat beradi.

“Devonu lug‘otit turk” asari Qoraxiniylar davrida yozilgan bo‘lib Abulqosim Abdulloh binni Muhammad al-Muqtadoga bag‘ishlangan. Asarda turk tiliga quyidagicha ta’rif beradi: *“arab tili bilan ikki uloqchi ot singari teng poyga qilib, o‘zib borayotgan turk tili”* deb, ko‘klarga ko‘taradi. Bu ta’rif shundan dalolat beradiki, bizning turkey tilimiz hamm arab tili singari jozibadorligi, so‘z boyligi ko‘lami keng ekanligi, hatto, arab tilidan ham yuqori darajada ekanligini ko‘rsatadi. Turkiy tilimizning so‘z boyligi hazrati Alisher Navoiy tomonidan ham isbotlangan.

Olim asarda keltirilgan ma’lumotlarni 15-20-yil davomida turli qabila va urug‘larni o‘rganib to‘plagan. “Devonu lug‘otit turk” asarida 8 000 ga yaqin so‘z sharhlangan, 245 o‘rinda maqollar va 300 o‘rinda she’riy parchalardan foydalanilgan. Bu shunday darsk beradiki, turkey xalqlar orasida azaldan maqollar va matallar xalq orasida qo‘llanilganligi va bu xalqlarning donishmandligidan ham darak beradi. Mahmud Koshg‘ariy har bir so‘zni sharhlar ekan, bu so‘zlarning o‘sha davrda qo‘llanganligini maqollar, matallar va she’riy parchalar bilan dalillab beradi.

Asarda olim faqatgina maqol va matallar bilan cheklanib qolmay, afsona, munozara, marsiya janriga ham namunalar keltirib o‘tadi va qo‘shiq, she’r, qasida, masiya, maqol, afsona kabi atamalarni ilk bor shu asarda uchratamiz.

“Devonu lug‘otit turk” asarini o‘qir ekanmiz, maqollar mavzu jihatdan turlicha ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Masalan: *“Botirlar bilan urushma, aminlar bilan xusumatlashma”*, *“onasi xiyla qilib yupqa non yopsa, bolasi ziyraklik qilib qo‘sha-qo‘sha (ikkita-ikkitan) og‘ziga soladi”* (3-tom 46-bet) maqollari ehtiyotkorlik va tadbirkorlik mavzusida. *“Yalqovga eshik ostonasi ham tog‘ tepasidek ko‘rinadi”* (3-tom 78-bet) maqoli esa dangasalik, ishyoqmaslik mavzusiga kiritishimiz mumkin. Yaxshilik va yomonlik mavzusida esa *“suv bermaganga sut ber”* (1-tom 224-bet) maqolini, odoblilik va tarbiyaviylik

mavzusiga esa *“echki bolasida ilik yo‘q, yosh bolada aql yo‘q”*(1-tom 141-bet) maqollarini namuna sifatida keltirishimiz mumkin. Asarda maqollar mavzu ko‘lami faqat bu bilan cheklanib qolgan emas. Har bir maqolni tahlil qilar ekanmiz, hayotimiz uchun kerak bo‘lgan nasihatga, bilimga ega bo‘lamiz.

“Devonu lug‘otit turk” asaridagi bir necha maqol va matallarni tahlil qilib ko‘rsak.

“Qush qanatin, er atin”- qush qanoti bilan er oti bilan.(1-tom 70-bet) Maqoldagi “-in” qo‘shimchasi hozirgi kundagi “bilan” bog‘lovchisiga teng. Dono xalqimizning “yigit kishining oti bo‘lishi kerak” degan jumlasiga mos keladi. Qush qanoti bilan maqsadiga erishganidek, yigit kishi ham oti bilan maqsadiga tezroq erishadi. Bu yerda qanot va ot ramziy ma’noda qo‘llangan. *“Alp ag‘ida, alchaq jag‘ida” – botir dushman bilan yuzma -yuz kelganda sinalsa, yuvosh tirishishda sinaladi.* (3-tom 70-bet) Ya’ni botir qanchalik mard, jasur ekanligi dushman bilan yuzma-yuz maydonga kelganida bilinadi. Xuddi, mard maydonda sinaladi deganidek. Yuvosh, yalqov kishi tirishishda, mehnatda sinaladi. *“Sabanda sandrush bo‘lsa, o‘rtg‘o‘nda iptash bolmas” – ekish vaqtida kelishuv, ahillik bo‘lsa, xirmon, ya’ni o‘rim vaqtida janjal, kelishmovchilik bo‘lmaydi.* (11-sinf 68-bet) Maqolda bir ishni boshlashdan oldin aql bilan puxta reja tuzish kerakligi ta’kidlangan. *“Og kechar kishi tolmas, jalinuq bolasi menu qolmas” – zamon o‘tar kishi to‘ymas, inson bolasi mangu qolmas.* (1-tom 79-bet) maqolida bu dunyo o‘tkinchiligi, bog‘lanib qolmasligimiz ta’kidlangan. *“Barchin jamag‘i barchinqa, qarish jamag‘i qarishg‘a” – ipakka ipak yamog‘I munosib bo‘lsa, yungga yung yamoq loyiqdir.* (3-tom 35-bet) Bu maqolda hamma narsa bir-biriga mos, mutanosib bo‘lishi aytilgan. *“Nechama opraq kezo‘k ersa jamg‘urg‘a yarar” – kiyim qanchalik eski bo‘lsa ham yomg‘irga yaraydi,* (3-tom 46-bet) ya’ni bizda bor narsalar qanchalik eski va kamchiligi bor bo‘lsa ham bir kuni foydali xizmatimizga yarashi mumkinligi ta’kidlangan.

“Otning boshini qaynatgandan keyin yemoqchi bo‘lsang, qochmasligi uchun unga avval no‘xta solib bog‘la, keyin uni yegin” (3-tom) masalida otni yeyishdan avval uni yaxshilab parvarishlab, bo‘sh qo‘yib yubormaslik aytilgan. Ya‘ni nimagadir erishish uchun oldindan harakat qilishimiz uqtirilgan.

Biz yuqoridagi maqol va matallarning tahlilidan shunday xulosa qilishimiz mumkinki, bu maqollar hozirgi davrda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas, hali ham odamlar bunday ibratli so‘zlarga, hikmatlarga muhtojdir. Maqollarni tahlil qilar ekanmiz, o‘sha davrdagi odamlarning tafakkuri, dunyoqarashi, hayotga bo‘lgan munosabati bilan yaqindan tanishamiz. Maqollarda ilgari surilgan g‘oyalarni ko‘rib ota-bobolarimiz donishmand bo‘lganlariga shubha qilmaymiz.

Bizda nima uchun XI asrda yaratilgan asarni o‘rganishimiz kerak? Degan savol tug‘iladi. Shu savolga javob berib ko‘rishga harakat qilamiz. Bu asar orqali tilimiz va adabiyotimiz, xalqimiz kecha yoki bugun paydo bo‘lmaganligi, bir necha asrlar oldin ham mavjudligiga dalil bo‘la oladi. Asarda keltirilgan og‘zaki ijod namunalari esa adabiyotimiz bundan oldin ham mavjudligining belgisidir. Tilshunoslik sohasida ham bu asarning o‘rni beqiyos. Biz qadimgi turkey tilimizning jozibasini, rngo-rangligini shu asar yordamida bilamiz. Ba‘zi adabiy terminlarni ham dastlab “Devonu lug‘otut turk”da ko‘rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar :

“Devonu lug‘otut turk” S.Mutallibov tarjimasi I, III tom. Toshkent 1960.

<http://tadqiqotlar.uz/> 35-son_1-to‘plam_APREL-2024

www.arxiv.uz

11-sinf adabiyot darsligi Toshkent 2018.

CHO‘LPONNING “QURBONI JAHOLAT” HIKOYASIDA DAVR RUHI AKSI

Nosirov Jaloliddin Muhiddin o‘g‘li

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs

nosirovjaloliddin74@gmail.com

Ilmiy rahbar: F.f.d., prof. Manzar Abdulxayrov

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Abdulhamid Cho‘lponning "Qurboni jaholat" hikoyasi va o‘sha davr ruhining o‘zaro mutanosibligi o‘rganiladi.*

Kalit so‘zlar: *Jadid, she‘r, hikoya, davr ruhi, obraz, talqin.*

Annotation: *In this article, Abdulhamid Cholpon’s story “Qurboni jaholat” and its harmony with the spirit of that era are studied.*

Key words: *Jadid, poem, story, spirit of the era, character, interpretation.*

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida o‘zbek ma’rifatparvar jadilari o‘zlarini ijtimoiy-siyosiy, tabiiy fanlar bilan bir qatorda adabiyot sohasida ham sinovdan o‘tkazib, davr holatini o‘zida aks ettirgan bir necha asarlar yaratishga muvaffaq bo‘lishdi. Ular o‘z asarlariga davr ruhi, ijtimoiy ahvoli, aholi dunyoqarashi, erkka, mustaqillikka bo‘lgan orzu va inilishi kabi g‘oyalarni singdirishdi va bundan maqsad insonlar ongini o‘stirish, ularni ozod Vatan uchun harakatga keltirish edi. Xuddi shunday asil asarlar qatoriga Abdulhamid Cho‘lponning “Qurboni jaholat” hikoyasini kiritishimiz mumkin.

Dastlab, “Sadoyi Turkiston” gazetasining 1914-yil 29-aprel sonida bosilgan “Qurboni jaholat” hikoyasi o‘z davri uchun bir necha jihatlari bilan ahamiyatli edi. Asarda ayni zamon uchun muhim bo‘lgan gazetachilik, yangiliklardan xabardor bo‘lish, ilmga e’tibor va chet el ta’limi, ularning muhimligi qayd etilishi bilan bir

qatorda, o'g'rilik, yangiliklardan chetda qolish, matbuotni qoralash, o'zini o'ylash, ilmdan chekinish kabi bir qator salbiy qarashlar va bularning oqibati aks ettirilgan.

Biz Eshmurod obrazida, uning gaplarida, o'y-fikrlarida jadidlarga xos bo'lgan, ular amalga oshirishni istaydigan orzu-maqсадlarni hamda bu maqsadlarning ro'yobi qanchalar mushkul ekanligini ko'ramiz. Eshmurodning o'y-qarashlari atrofidagi insonlarnikidan nechog'lik farq qilishi uni o'sha jamiyatdan yakkalanib qolishiga sabab bo'lgani jadidlarimizning o'sha davrdagi holatiga to'laqonli mos keladi. Chunki ulamolarning ziyolilarga qarshi nohaq fatvolari, avom xalqning ma'rifatparvarlar emas, johillar ortidan ergashishi jadidlarimizni ham qiynagan masalalardan edi.

Asar Eshmurodning oldiga madrasada tahsil olayotgan, biroq olayotgan ilmiga amal qilmaydigan, eshon domlaning o'g'li, o'g'ri Mo'minjonning kirib kelishi bilan boshlanadi. Eshmurod do'stining qandayligini bila turib yana undan maslahat olishi bir qarashda ajablanarli hol. Chunki uning do'sti yaxshilikni bilmaydigan, qo'lidan o'g'rilikdan boshqa ish kelmaydigan tekinxo'r edi. Biroq asosiy qahramon atrofidagi jamiyatni kuzatadigan bo'lsak, qolganlarning ahvoli Mo'minjonnikidan ortiq emas va shu bilan birga yozuvchi Mo'minjon obrazini aks ettirish uchun uni gapirtirishi ham lozim edi va yozuvchi Mo'minjon tilidan o'quvchi kutgan javobni kutganidan ham ortiq darajadagi jumlar bilan berib o'tgan. Mo'minjon fikricha, Rusiyada tahsil olgandan ko'ra otasining xotin olib bergani, rohat qilib madrasada xohlagan paytda o'qib, xohlamagan paytda o'qimasligi mumkinligi yaxshi ekanligini, o'rus maktablarida o'qib, bor yo'g'i “istiqbol” degan “ruscha” so'zni o'rganishi-yu, yana tovoq-qoshiqlarni o'qishi mumkinligini aytadi. Mo'minjon obrazi va uning nutqi orqali XX asr boshidagi faqatgina “qornim to'q, ustim but, kunim o'tsa bo'ldi” deya fikrlaydigan yoshlarning ahvolini ifodalangan. Yozuvchi bu yerda bekorga Mo'minjonni domla eshonning o'g'li deb tasvirlamagan. Birinchidan, “eshon domlaning o'g'li shu holda bo'lganidan keyin boshqalar o'g'lining ahvoli qanday ekan?” degan fikrni

kitobxon ongiga singdirmoqchi bo‘ladi. Ikkinchidan esa o‘sha davr otalari (hatto eshon domlalar ham) o‘z farzandlari kelajaklari uchun befarq bo‘lishganligining, faqat o‘z qayg‘ulari deb yashashganligining isbotini ko‘ramiz. Ikkinchi misolimiz bosh qahramonimizning otasida ham ko‘zga tashlanadi.

Qahramonimiz otasining yaqin do‘sti Nazarali So‘fini mehmonga olib kelib, do‘sti va Mo‘minjonni osh ila mehmon qiladi. Bu paytda Eshmurod boshqa xonada gazeta o‘qish bilan band edi. Negaki, u qorin tashvishidan ko‘ra gazetada bosilayotgan yangiliklarni, yurtining ahvoli haqidagi xabarlarni muhim bilardi. Ammo otasi uning gazeta o‘qishidan ko‘ra “Jangnomayi Ahmad Zamji”ni o‘qib berishini so‘raydi. *Hikoyada tasvirlangan bu epizod “Adabiyot nadir?” (Cho‘lpon) maqolasidagi “agarda “bayoz” va bema’ni bir-ikkita kitoblar bilan qolsak” inqirozga uchraymiz degani bilan hamohang.* (Quronov D. 2022. 41-bet) Yana buning ustiga Eshmurodning otasining “*gazitchilarning ishi hamma vaqt aqcha topmoq. Gazitning so‘zini to‘g‘risi bo‘lmaydir, hamma yolg‘on narsalar*” (Cho‘lpon. 2016. 299-bet) deyishi yuqoridagi fikrga mos tarzda inqirozning belgisidir.

Asarda Eshmurodning otasidan nohaq jabr ko‘rishi uning bir oy betob bo‘lib qolishiga sabab bo‘ldi. Aslini olganda, uni betob qilgan jismoniy og‘riq emas, balki nohaq berilgan qaror edi. Chunki u “... to‘g‘rilik orqasida bosh ketsa, “ih” deydigan yigit...” (Normatov U. 2013. 144-bet)lardan emas. Ammo uni nohaqlik yiqitishga qodir bo‘ldi. U o‘z holiga qaytgach, yana o‘z ishida davom etishni boshladi.

Qo‘shnisi mingboshining hamma uchun kirishga ruxsat bergan bog‘ida gazeta o‘qib turgan holatini ko‘rgan kitobxon dastlab mingboshi haqida yaxshi fikrlarga kela boshlaydi. Xalqparvar deb o‘ylaydi, lekin Eshmuroddan gazetadagi saylov haqida so‘raganidan so‘ng bog‘ning barcha uchun ochiqligi shunchaki ko‘zbo‘yamachilik, o‘zini ko‘rsatish ekanligini fahmlaydi. Bu jumlar bilan yozuvchi, hatto, amaldorlar ham xalq hayotiga, uning turmush tarziga, kelajagiga

qiziqmayotganligini, faqat o‘z obro‘cini-yu amalini o‘ylayotganligini yashirin ifodalar bilan ochiqlab ketadi.

Cho‘lpon Eshmurod obrazi orqali o‘z fikr-u qarashlarini ifoda etar ekan, buning o‘zini yetarli deb bilmaydi va ayrim o‘rinlarda ochiq so‘zlaydi. Bundan maqsad esa yozuvchi asarda qayd etmoqchi bo‘lgan asosiy nuqtani aynan shu qismda ifodalay olishidir. Masalan: *Gazitaning qay yeriga qarasa, turkistonli bechoralarning ilmsiz va hunarsiz holda maishat qilganlariga taassuf qilub yozadur. Yana diqqat... Yana xafalik...*

Bu bizning Turkistonimiz g‘aflatdan uyg‘onurmi? Yo‘qmi? Biz bunday holda bo‘lsak bitamiz... inqiroz topamiz...

O‘quganlarimizni kofirga hukm qilamiz. Ammo o‘z bolalarimizning odati vahshiyonalariga deyar so‘zimiz yo‘qdir. Biz bu holda bo‘lsak, kishi qatoriga sanamaylar. Yevrupolilardan odati qabihalarin kasb qilurmiz. Ammo madaniyat, funun va sano‘i‘lariga ko‘z yumub tururmiz. Biz odam bo‘lmaymiz... bitamiz... inqiroz bo‘lamiz... Oh, jaholat!!! Bitduk, bitduk... O‘lduk, tirilmaymiz...
(Cho‘lpon. 2016. 300-bet)

Asar oxirida yozuvchi bosh qahramonni ikkinchi marotaba ham bir xil aybda (soat o‘g‘irlash) nohaq ayblanishini yozadi. Bu bekorga emas. Chunki aynan shunday holatga oldin ham tushgan odamning yana o‘shanday holga tushib, aybdor bo‘lishi uni har tomonlama eng yomon holatga solishi tabiiy, ustiga ustak, halollikni o‘z mahrami deb bilgan odamni bunday holat yeb bitirishi aniq. Shuning uchun ham Eshmurod bu holatdan ko‘ra o‘limni o‘ziga munosib deb bildi. U jamiyatning, uning ba‘zi bir a‘zolarining ta’sir va sabablari bilan ma’naviy o‘ldirilgan edi. Ma’naviy jihatdan o‘lgan inson uchun esa jismoniy o‘lim qo‘rqinchli bo‘lmaydi va natijada, jaholatning qurboniga aylanadi. Biroq bu o‘lim sabab yurtning istiqboli uchun hissa qo‘shishga qodir bo‘lgan tashna yurakning harakatdan qolgani achinarli.

Abdulhamid Cho‘lponning ushbu hikoyasini o‘qir ekanmiz, uning shu mavzuga aloqador “Turkistonli qardoshlarimizg‘a” she‘ri xayolimizda gavdalanadi. Cho‘lponning ilk ijod mahsuli bo‘lgan ushbu asar “Sadoyi Turkiston” gazetasida “Qurboni jaholat” hikoyasidan biroz oldinroq, 1914-yil 18-aprel sonida bosib chiqarilgan. Shoir ushbu she‘rida hikoyadagi kabi mazmunni singdirmoqchi bo‘ladi.

*Ilm-u ma‘rifat ham hunardin qoldi mahrum bizni xalq,
Ma‘rifatsizlik balosiga yo‘liqqon bizni xalq.*

* * *

*Kes so‘zingni, ey qalam, bas, shuncha faryoding yetar,
Ko‘p baqirsang, og‘izga toshlarni otgay bizni xalq.*

(Cho‘lpon. 2016. 14-bet)

O‘n bir baytdan iborat ushbu she‘rda xalqning o‘sha davrdagi ma‘naviy buzuq ahvoli yoritib o‘tiladi. She‘rni jadidimiz hikoyadan bir muncha vaqt oldin yozgan degan ma‘lumotni aytib o‘tdik, demak, Cho‘lpon uchun she‘rdagi ifodalar kamlik qilgan va shu sabab Cho‘lponni keyinchalik “Qurboni jaholat” hikoyasini yozishga undagan. Ma‘rifatparvar jadidimizning keyinchalik yaratilgan boshqa asarlarida ham shu kayfiyat o‘z o‘rnini yo‘qotmay kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Normatov, U. (2013). Qodiriyning so‘nggi iltijosi. Toshkent: Sharq yulduzi jurnali.
2. Quronov, D. (2022). Jadidlar: Abdulhamid Cho‘lpon. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi.
3. Cho‘lpon. (2016). Asarlar I jild. Toshkent: “Akademnashr”.
4. Cho‘lpon. (2016). Asarlar II jild. Toshkent: “Akademnashr”.

ALISHER NAVOIY G‘AZALLARIDA ISHQ TIMSOLI TA’RIFI

Qilichova Sevara Bahodir qizi

ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti

o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi

sevara020406@gmail.com +998949741406

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “ishq” haqidagi ma’rifiy-irfoniy qarashlarini islomiy-tasavvufiy manbalar asosida poetik ifoda etilgan. Shoir g‘azaliyotida ishq g‘oyasining tasavvufiy hamda ramziy-timsoliy ma’nolarini taqdim etish orqali shoir tafakkur dahosi yangi ufqlarda ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *ishqi pok, tasavvufiy ma’no, oshiqona g‘azallar, ag‘yor, ma’shuqa, sevikli yor, nafs.*

Abstract. *This article reflects Alisher Navoi's poetic expression of the enlightened-mystical views on "love" based on Islamic-mystical sources. By presenting the mystical and symbolic meanings of the idea of love in the poetry of the poet, the genius of the poet's thinking is revealed in new horizons.*

Keywords: *pure love, mystical meaning, romantic ghazals agvor, lover, lover, desire*

Ulug’ mutafakkir Alisher Navoiyning ijod yo‘li eng avvalo ko‘ngil yo‘lidir. Navoiy hayotga boshqacha nigoh bilan nazar tashlar ekan, har bir narsadan boshqacha ma'no izlagan. Sharq adabiyotida biror shoirga Alisher Navoiychalik ko‘p g‘azal yozish nasib bo‘lmagan, ammo gap faqat sonda emas. Alisher Navoiy har bir g‘azalida qalbidan chiqqan mehr-muhabbatni o‘z g‘azallarida aks ettirgan. G‘azallarning har biri buyuk ijodkorning benazir san’ati va teran tafakkuridan guvohlik beradigan badiiy durdona, mo‘jizadir. Alisher Navoiy ijodida ishq mavzusi yetakchilik qiladi. Alisher Navoiy ishq deganda faqat yorga bo‘lgan ishq, ya'ni majoziy ishqni, muhabbatni kuylamasdan haqiqiy ishq, Allohga bo‘lgan

ishqni tarannum qiladi. Alisher Navoiyning ishq bilan bog‘liq tug‘yonlari, xususan g‘azallari uning yigitlik davrida yozilganligiga guvoh bo‘lamiz. Bunga uning «Ilk devoni»ga kiritilgan, xalq orasida «Qaro ko‘zum», «Kelmadi» («Munojot») nomlari bilan mashhur bo‘lgan va kuylanadigan g‘azallari yaxshi misol bo‘la oladi. Alisher Navoiyning "Ilk devoni" muhlislari tomonidan tuzilgan. "Qaro ko‘zum" sakkiz baytli g‘azal, el orasida mashhur g‘azallardan hisoblanadi. G‘azalning boshidan oxirigacha Navoiy har bir baytda kutilmagan timsollardan tasvir vositalarida foydalangan. Oshiq hatto jonidan kechishga ham tayyor turadi. Bu ham ishqning eng yuqori nuqtasidir. Oshiqning o‘z yoriga muhabbati shunchalar kuchliligi tasvirlanadi. Boshqa ijodkorlarda ham mumtoz she‘riyatimizda ko‘z ta‘rifiga bag‘ishlangan qancha baytlar keltirilgan. Ko‘zning birgina sifati, uning qaroligi orqali oshiqning hayolini o‘g‘irlagan, uning qalbiga sehr olovini yoqqanligidir. Alisher Navoiy ijodida "Kecha kelgumdur debon" deb boshlanuvchi g‘azali muhabbat mavzusida yozilgan oshiqona g‘azallaridan biridir. G‘azaldagi oshiq, ya‘ni lirik qahramon visol uchun va‘da bergan sevikli yorini kutish iztiroblari tasviri asosiga qurilgan. Kecha boraman deb visolga va‘da bergan sevikli yor o‘z vaqtida kelmay qoladi. Ya‘ni, va‘dasiga vafo qilmaydi. Visolga umidvor oshiqning ko‘zlariga tong otguncha uyqu kelmaydi. U yorini tong otgunga qadar ham umidvor kutadi. Ammo yor tongotarda ham kelmaydi. Va‘daga vafosiz yorning jabr-u sitamlaridan oh-voh chekish bilan kifoyalanish chinakam oshiqning ishi emas. Shu kungacha she‘riyatida inson dardi va hasratlarini, o‘z sevgilisiga talpinishlarini Navoiydan o‘tkazib ifodalagan shoirni topish qiyin. Alisher Navoiyning ishqiy mavzuda yozgan she‘rlarining o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, ulardagi ko‘p g‘oya va timsollar, tasviriy detallar an‘anaviy xarakterga ega. Shu bilan birga ishq va ishqiy obrazlar talqinida ham boshqa mumtoz ijodkorlar kabi Alisher Navoiy ramziylikka ko‘p o‘rin beradi. «Yor» — bu dunyo go‘zaligina emas, uningcha, bu — butun borliqni yaratgan va hamma narsani harakatga keltirib turgan Alloh hamdir. Shoir o‘zining tasavvufiy

she'rlarida yorning qoshi, ko'zi, zulfi, sochi (va h.k.) deganda Allohning kuch-qudrati, mehri, oliy darajadagi go'zalliklarini ko'zda tutadi. Alisher Navoiyning barcha lirik janrlarga oid she'rlari yuksak mahorat bilan yozilgan bo'lib, inson manfaatlariga, uning e'tiqodini mustahkamlashga, ruhini sog'lomlashtirishga xizmat qiladi. "Ko'rgali husnungi zor-u muftalo bo'ldum sanga" deb boshlanuvchi g'azalida ham ishq kuylanadi. Mazkur g'azal ishqiy mavzuda bo'lib, g'azal an'anaviy turdagi 7 baytli g'azaldir. Unda iztirob va tasalli ajib bir uyg'unlikda tasvirlangan. She'r an'anaviy, oshiqning ma'shuqaga dil izhori bilan boshlanadi:

Ko'rgali husnungi zor-u muftalo bo'ldum sanga,

Ne baloliq kun edikim, oshno bo'ldum sanga

Oshiq-yor husnini ko'rishga zor. U ishq deb atalgan dardga muftalo bo'lgan. Oshiq yorning husnini ko'rgandan beri unga zor-u asir bo'lib qoladi. Shu sababli, u yor bilan oshno bo'lgan kunni «baloliq» kun deb hisoblaydi.

Har necha dedimki, kun-kundin uzay sendin ko'ngul,

Vahki, kun-kundin batarrak muftalo bo'ldum sanga.

Har qancha aytdim kun-kundin uzay sendan ko'ngul deb, ammo har kundagidan ham ko'p senga muftalo oshiq bo'lib qoldim.

Men qachon dedim, vafo qilg'il manga - zulm aylading,

Sen qachon deding, fido bo'lg'il manga - bo'ldum sanga.

Men senga qachon vafo qil menga deb aytsam, sen zulm qilding menga, sen qachon fido bo'l desang senga fido bo'ldim .

Qay pari paykarg'a dersen, telba bo'lding bu sifat,

Ey pari paykar, ne qilsang, qil manga, bo'ldum sanga.

Qaysi pariga aytarsan, telba bo‘lib qolding deb, ey pari qomatligim, menga nima qilsang qilki, men senga devona oshiq bo‘lib qoldim".

Ey ko‘ngul, tarki nasihat ayladim, ovora bo‘l,

Yuz balo yetmaski, men ham bir balo bo‘ldum sanga.

Ey ko‘ngul, senga nasihat qildim, quloq solmading. Endi sen ham ovora bo‘ladigan bo‘lding. Boshingdagi yuz balo yetmagandek, men ham sanga bir balo bo‘ldim.

Jomi Jam birla Xizr suyi nasibimdur mudom,

Soqiyo, to tarki joh aylab gado bo‘ldum sanga.

Jomi Jam bilan Xizr payg'ambar suvi mening nasibim bo'ldi. Ey soqiyo, tarki dunyo qilib gado bo'ldim sanga. Bu misralarda Alisher Navoiy Jomi Jam deb Jamshid jomini tasvirlaydi. Xizr tiriklik suvini izlab yo'lga chiqqan va uni topgan shaxsdir. Bu misralar orqali talmeh san'atini keltiradi. Talmeh-misralarda tarixiy shaxslarni payg'ambarlarni keltirish san'ati. Soqiyoga murojaat qiladi va bu nido she'riy san'atini tashkil qiladi.

G'ussa changidin navoe topmadim ushshoq aro,

To Navoiydek asir-u benavo bo‘ldum sanga.

To Navoiydek senga asir-u benavo bo'lmagunimcha, g'am-g'ussa so'zidan bir kuy eshitmadim. Bu baytning birinchi misrasidagi "navoe" so'zi bilan ikkinchi misradagi "Navoiy" so'zi o'rtasida o'zakdoshlik bor. Bu kabi she'rlarida shoir pok va yuksak ishqiy kechinmalarni baland ehtiros va falsafiylik bilan ifodalab bera olgan. Alisher Navoiyning ishqiy she'rlarini faqat bir yorga qaratilgan deyish qiyin. U hayotga keng nigoh bilan qarab, barcha go'zalliklarni nazokatli tuyg'ularni qadrlagan, noyob so'z va iboralar bilan qalbdan ifodalay bilgan. Lekin hayot qiyinchiliklari va ziddiyatlari orqasida o'z orzu-umidlariga yetisha olmagan

shoir o‘zining insoniy norozilik tuyg‘ularini olovli she’riy satrlarda bayon etadi. Alisher Navoiyning ishq bilan bog‘liq tasvirlari rang-barang va boy bo‘lib, biz unda inson hayoti va holatining cheksiz ko‘p qirralarini — shodlikni ham xafagarchilikni ham tasvirlagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Alisher Navoiy. "Ilk devon". 320-b. Fan nashriyoti. (1991).
2. Alisher Navoiy. «G‘aroyib us-sig‘ar» devoni. 256-b. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. (2002).
3. Ergash Ochilov.. Alisher Navoiy. Hikmatlar. Toshkent. (2006).
4. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati». 1-5-jildlar. Toshkent.
5. «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi». Davlat ilmiy nashriyoti. (2002).
6. www.ziyouz.com.

O‘ZBEK BOLALAR FOLKLOR QO‘SHIQLARINING - TARBIYA VA AXLOQIY QADRIYATLAR SHAKLLANISHIDAGI AHAMIYATI

Qudratova Malika Erkinovna

Nizomiy nomidagi TDPU

“Musiqqa madaniyati” fakulteti 2-kurs talabasi

malikaqudratova915@gmail.com

Ilmiy rahbar: *Raxmonberdiyeva S. M.*

Nizomiy nomidagi TDPU o‘qituvchisi

Abstract: *The article analyzes the importance of Uzbek children's folklore songs in the education and formation of moral values, especially their pedagogical potential in the field of music. Children's folklore, which is an integral part of Uzbek oral folk art, is studied through riddles, proverbs, fairy tales, songs, and games as a rich spiritual resource that serves to form children's human qualities such as national consciousness, moral norms, hard work, respect for adults, honesty, and kindness. The role of musical elements associated with folklore patterns, namely melody, rhythm, imagery, expressiveness, as well as aesthetic taste and moral maturity of the child's personality, is widely highlighted. Recommendations are given on improving the effectiveness of teaching through the use of special methods of teaching folklore songs.*

Key words: *Folklore, education, values, music, melody, speech, song, aesthetic education, personality.*

O‘zbek xalqining asrlar davomida shakllangan boy madaniy merosi, eng avvalo, og‘zaki xalq ijodi orqali avloddan-avlodga o‘tib kelgan. Ushbu merosning ajralmas qismini tashkil qiluvchi bolalar folklori esa nafaqat estetik zavq bag‘ishlovchi vosita, balki chuqur tarbiyaviy va axloqiy mazmunga ega bo‘lgan bebaho boylikdir. Bolalar folklori – topishmoqlar, maqollar, ertaklar, qo‘shiqlar, o‘yinlar kabi janrlarni o‘z ichiga olgan holda, yosh avlodga milliy qadriyatlarni singdirishda, ularning dunyoqarashi, ijtimoiy ongini, o‘zaro munosabatlarni badiiy

estetik tasavvurlar orqali shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. (Rachmonberdieva, S., 2023, 142-bet)

Musiq – inson qalbiga bevosita ta'sir etuvchi, estetik hissiyotlarni uyg'otuvchi va shaxs rivojlanishiga xizmat qiluvchi kuchli vositadir. U nafaqat bolalarning estetik didini, balki ularning hissiy va ma'naviy rivojlanishini ham ta'minlaydi. Musiqiy tarbiya milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Xalq og'zaki ijodining tarkibiy qismlaridan bo'lgan – bolalar folklor qo'shiqlari, o'yinlari, aytishuvlari musiqa ta'limida pedagogik jihatdan sermahsul vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu qo'shiqlar ko'pincha bolalarning hayoti, tabiat, do'stlik, o'yin va boshqa mavzularni aks ettiradi. Folklor qo'shiqlari orqali bolalar nafaqat musiqiy ko'nikmalari rivojlanadi, balki milliy madaniyat va an'analarni ham o'rganadilar. O'quvchilar ongiga milliy qadriyatlarni singdirish, ularni ma'naviy yetuk va barkamol shaxs sifatida tarbiyalash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Bu jarayonda xalq ijodi, ayniqsa, bolalar folklor namunalarining imkoniyatlaridan samarali foydalanish kelajak avlodni milliylikni his qiladigan, madaniy qadriyatlarni e'zozlaydigan voris qilib tarbiyalashda ijobiy ta'sir ko'rsatadi. (Raxmonberdiyeva, S. M. 2020, 67-bet)

O'zbek xalqi bolajon xalqdir. Asrlar davomida bolalar folklor janri o'yin bilan, tabiat bilan, marosimlar va bayramlar bilan bog'liq holda shakllanib kelgan. Tabiatdagi har bir o'zgarish bolalarni quvontirgan, erta bahorda boychechak, binafsha, lola, chuchmo'ma singari gullarining ochilishi, turna, qaldirg'och, laylak kabi qushlarning uchib kelishi, yomg'ir yog'ishi to'g'risida kuylangan kichik va sodda to'rtliklar asosida ijro etib kelingan. (Raxmonberdiyeva, S. M. 2021, 15-bet).

Bolalar xalq qo'shiqlari oddiy, o'ziga xos xarakterli bo'lib, ularning melodik jihatdan oddiy va sodda tuzilishi, bolalarga oson tushunarli va yodlashga qulaydir. Shuningdek, bunday qo'shiqlar ko'pincha raqslar yoki o'yinlar bilan birgalikda ijro etiladi, bu esa ularni yanada qiziqarli qiladi. O'zbekistonning turli mahalliy

hududlari bolalar musiqa folklor qo‘shiqlari bir-biridan farq qiladi. Farg‘ona vodiysi bolalar musiqa folklori, Qashqadaryo-Surxon vodiysi yoki Samarqand-Buxoro, Xorazm bolalar musiqa folkloridan o‘z shevasi, mahalliy ijro uslublari bilan farq qiladi.

Bolalar folklor qo‘shiqlari tuzilishi turlicha shaklga ega:

1. A1, A1, A ... – Bir mavzuning aynan o‘zgarmagan holda takrorlanishi.
2. A1, A1, A1 ... – Melodiya bir xilligi saqlangan holda so‘zlar o‘zgarishi yoki melodiyaning qisman o‘zgarishi.
3. AV, AV1, AV2 ... – Melodiya naqorat bilan ijro etilishi melodiya teksti o‘zgarmagan holda naqorat o‘zgarishi.

Bolalar folklor o‘yin qo‘shiqlaridan “Olatoy”, “Chuchvara qaynaydi”, “Chori chambar”, “Oq terakmi ko‘k terak”, “Quyoning” singari namanalar ijrosi bolalarni nafaqat kuylashga, balki uni o‘yin orqali ifodalab, do‘stlikk, ahillikka, o‘zaro xurmatga, ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga ham yordam beradi. Shuningdek, “Yo ramazon” kabi aytim qo‘shiqlar, bolalarga ma’naviy tarbiya berish, ularni diniy qadriyatlar bilan tanishtirishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu turdagi qo‘shiqlar orqali bolalar an’anaviy qadriyatlarni o‘rganadilar va ular bilan bog‘liq bo‘lgan turli madaniy elementlarni anglaydilar.

Bolalar folklor namunalarini notaga va gramplastinkalarga yozib o‘lishda o‘zbek kompozitorlari I.Akbarov va Yu.Rajabiyning xizmatlari juda katta. I. Akbarov birinchilardan bo‘lib “30 ashula” nomli bolalar folklor qo‘shiqlari to‘plamini yaratdi, Yu.Rajabiyning “O‘zbek xalq musiqasi” nomli ko‘p jildli to‘plamida ko‘plab bolalar folklor qo‘shiqlari, jumladan “Bahor keldi”, “Binafsha”, “Boychechak”, “Hey lola”, “Qish keldi”, “Chamanda gul”, “Laylak keldi”, “Quyoning”, “Qichqir xo‘rozim”, “Sichqon”, mehnat qo‘shiqlaridan “Paxta teradi”, “Paxta terimi”, “Bu bog‘chada olisha”, “Halinchak”, “Dangasa”, Chori-chambar, “Chitti gul” va boshqalar o‘rin olgan. Bu qo‘shiqlarning hozirgi kunda

ham umumiy o'rta ta'lim maktablari musiqa darsliklaridan o'rin olishi milliy qadriyatlarni saqlab qolish va ularni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

O'quv jarayonida o'quvchilarga bolalar folklor qo'shiqlarini o'rgatish orqali ularning musiqiy bilimlarini, ijodkorligini rivojlantirish bilan birga tarbiyaviy va axloqiy mezonlarni ham ongli ravishda singdirish imkoniyati mavjud. Musiqa darslarida interfaol usullardan foydalangan holda folklor namunalarini o'quv jarayoniga integratsiyalash, musiqa darslarining mazmunini boyitadi, o'quvchilarda ijodkorlik, ijtimoiy faollik va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Musiqa darslarida bolalar folklor qo'shiqlarini o'rgatishda quyidagi xususiy metodlardan foydalanish dars samaradorligini oshiradi:

- O'rgatiladigan qo'shiqni audio yozuvda yoki cholg'u asbobida diqqat bilan tinglatib idrok ettirish, tasavvurlari yuzasidan suhbat o'tkazish;
- Qo'shiqning so'zlariga e'tibor berish, uning tarixiy paydo bo'lishi sabablarini aniqlash, tarbiyaviy ahamiyatini yoritib berish;
- Asarni qayta tinglanganda uning ritmiga chapak orqali jo'r bo'lish;
- Qo'shiq kuylashda vokal-xor malakalari ustida ish olib borish;
- Qo'shiqning musiqa ijoda vositalari ustida tizimli ish tashkil etish;
- Qo'shiq ijrosida raqs elementlaridan foydalangan holda ijro etish;
- Bolalar cholg'u asboblari vositasida qo'shiqqa jo'r bo'lish;
- Qo'shiqni yakka va xor jamoasi bilan, ansambl bilan ifodali ijrosiga erishish.

Bolalar folklor qo'shiqlarini o'rgatishda yuqoridagi xususiy metodlar asosida ish olib borilishi o'quvchilarni nafaqat musiqiy uquvi, idrok etish ko'nikmasi, tasavvur qilishi, diqqati, eslab qolishi, tafukkuri kabi psixologik jarayonlarini balki jismoniy sog'lig'iga ham katta ta'sir etadi, yuqori darajadagi madaniy, ijtimoiy va emotsional rivojlanishiga yordam beradi hamda kelajakda musiqaga bo'lgan qiziqishini yanada kuchaytiradi. (Karimova, D. 2023, 47-bet)

Shuningdek, zamonaviy pedagogik yondashuvlar, xususan, kompetensiyaviy yondashuv, musiqiy ta'limda folklor asosidagi topshiriqlarni qo'llash, ijodiy mashg'ulotlar tashkil etish orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash, his-tuyg'ularni ifodalash, hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish mumkin. Bu esa bolalarda nafaqat musiqiy savodxonlik, balki ijtimoiy faollik, o'z madaniyatiga nisbatan hurmat va iftixor tuyg'ularining shakllanishiga xizmat qiladi.

Boshlang'ich sinflardan boshlab musiqa darslarida “Yomg'ir yog'aloq”, “Doira dumduma” folklor qo'shiqlarining o'rgatilishi orqali o'quvchilarning kuylash va tinglash ko'nikmalari, ritm hissi, musiqiy savodxonligi rivojlanib boradi, bu esa o'z navbatida o'quvchilarda ijodkorligini rivojlantiradi, qo'shiq mazmuni orqali ular ona tabiatga mehr qo'yadilar. Har bir o'rganiladigan qo'shiq o'quvchilarning estetik didini shakllantiradi. Folklor qo'shiqlari bolalarda nafaqat musiqiy, balki axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishda ham katta yordam beradi. (Raxmonberdiyeva, S., 2022, 490-bet)

O'rta sinflarda musiqa darslarida o'quvchilar nafaqat musiqaning asosiy elementlarini, uning musiqiy tuzilishini, musiqa asarlarini chuqur tahlil qilishga va o'z ijodlarini yaratishga qodir bo'ladilar, qo'shiqning xalq madaniyati va tarixi bilan bog'liqligini chuqur o'rganadilar. Bu esa ularning milliy musiqaga, xalqning madaniy merosiga bo'lgan hurmatini oshiradi. 5-7-sinflarda “Chittigul”, “Ho yallo, yallo”, “Boychechak”, “Laylak keldi”, “Ramazon” kabi bir necha bolalar folklor qo'shiqlari o'rgatiladi va ular vositasida o'quvchilarga milliy musiqaning teranlik va go'zalligini tushunishga yordam beradi, asarlarini ijro etish orqali ijtimoiy mas'uliyat, mehnatsevarlik, va mustahkam ijtimoiy munosabatlar yuzaga keladi.

Xulosa qilib aytganda, musiqa darslarida o'quvchilarga xususiy metodlardan foydalanib bolalar folklor qo'shiqlarini o'rgatish orqali biz kelajak avlodlarga boy madaniyatimizni yetkazib berish imkoniyatiga egamiz. Bu esa o'z navbatida ularning barkamol shaxs sifatida kamol topishida muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Rauf Kadyrov. Music is pedagogical. T: Flow guide. "Music" published. 2018.
2. Rachmonberdieva, S. (2023). THE IMPORTANCE OF METHODS OF VOCAL PEDAGOGY IN THE EDUCATION OF THE VOICE OF STUDENTS IN THE PERIOD OF MUTATION. In Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования (pp. 142-145).
3. Raxmonberdiyeva, S. M. (2020). Oquvchilar estetik didini shakllantirishda musiqa tinglash faoliyatining tutgan orni. Интернаука, (1-3), 67-69.
4. Raxmonberdiyeva, S. M. (2021). Musiqa darslarida bolalarning musiqiy ijodiy faoliyatini shakllantirishning samaradorligi. Интернаука, (19-6), 15-16.
5. Raxmonberdiyeva, S. (2022). MTT da bolalarni maqom asarlari tinglatishga o'rgatish va uni idrok qilish ko'nikmalarini rivojlantirish. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(7), 489-494.
6. Karimova, D. (2023). Musiqa o'qitishning pedagogik tashxisi va metodlari. Наука и технология в современном мире, 2(7), 47-49.
7. Karimova, D. A. (2023). Musiqa o'qitish metodikasi: boshlang'ich sinflarda musiqa tinglash faoliyati. *Science and Education*, 4(3), 389-394.
8. Trigulova, A. K., & Kimsanov, O. (2021). Musical sense of hearing and methods of its development in the process of piano performance. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 1002-1004.
9. Trigulova, A. X. (2021). Formation Of The Cognitive Activity Of 5-Class Secondary School Students With The Familiarity Of The Instruments Of The Symphony Orchestra. *Экономика и социум*, (4-1 (83)), 428-431.
10. Trigulova, A. (2024). THE SIGNIFICANCE OF BV ASAFYEV'S INTONATION THEORY IN THE INSTRUMENTAL-PERFORMANCE TRAINING OF A MUSIC TEACHER. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 6(09), 192-195.

11. Trigulova, A. X. (2023). Musiqiy faoliyat vositasida talabalarning ma'naviy dunyosini shakllantirish. *Science and Education*, 4(5), 1208-1211.

AVLONIY DRAMALARIDA JADIDCHILIK G'OYALARI VA DAVR FOJEASI TALQINI

Rahimberdiyeva Dilfuza Shuhratjon qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Gumanitar fanlar fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi

3-bosqich talabasi

rahimberdiyevadilfuza8@gmail.com

Ilmiy rahbar: A.U. Muydinova

O'zbek adabiyotshunosligi kafedrası

dotsenti v.b., f.f.b.f.8d (PhD)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Abdulla Avloniy dramalarida jadidchilik harakati g'oyalari va o'z zamonasining ijtimoiy-siyosiy fojialari qanday ifodalangani yoritiladi. Asarlar tahlili orqali muallifning ma'rifatparvarlik g'oyalari, jamiyatni uyg'otishga bo'lgan intilishi ochib beriladi. Shuningdek, dramalar zamirida islohotga chaqiriq, milliy o'zlikni anglash va yangilanish g'oyalari tahlil qilinadi.*

Kalit so'z: *Abdulla Avloniy, jadidchilik, "Turkiston vayronasi", davr, fojea, ma'rifat.*

Abstract. *This article examines how the ideas of the Jadid movement and the socio-political tragedies of his time are expressed in the dramas of Abdulla Avloni. Through the analysis of the works, the author's ideas of enlightenment and his desire to awaken society are revealed. Additionally, the plays emphasize the call for reform, national identity, and the idea of renewal.*

Keywords: *Abdulla Avloni, Jadidism, "The Destruction of Turkestan", era, tragedy, enlightenment.*

XX asr boshlarida Turkiston jadidchiligi ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotda tub burilish yasagan muhim tarixiy harakatlardan biri bo'ldi. Bu harakat vakillari orasida Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi ziyolilar muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, Abdulla Avloniy o'zining badiiy asarlari orqali jadidchilik g'oyalarini keng targ'ib qildi. U o'z dramalari orqali xalqni uyg'otishga, ilm-ma'rifatga chorlashga harakat qildi. Ushbu maqolada Avloniy dramalarida jadidchilik g'oyalari va o'sha davr fojialarining qanday aks etgani tahlil qilinadi.

Avloniy o'zining dramatik asarlari orqali ijtimoiy hayotdagi muammolarni ko'rsatishga intilgan. Uning “Advokatlik osonmi?”, “Turkiston vayronasi”, “Vatan” kabi asarlarida xalqning jaholatda qolganligi, ayollar taqdirining achinarliligi, ilmning qadrsizligi kabi muammolar o'z aksini topgan.

“Turkiston vayronasi” dramasida Avloniy jadidchilik harakatining eng muhim tamoyillarini ilgari suradi. Asarda Turkistonning ijtimoiy, siyosiy ahvoli, xalqning jaholatga botganligi, mutaassiblik, nodonlik, ilm-fanga befarqlik kabi masalalar ko'tariladi. Asarda muallif Turkistonni vayrona holatga olib kelgan sabab sifatida aynan jaholat, ilm-ma'rifatsizlik, xuruj fikrlarni ko'rsatadi. Bu orqali Avloniy jadidlarning asosiy shiorini — “Najot faqat ilmda!” — degan g'oyani targ'ib etadi.

“Advokatlik osonmi?” dramasi esa o'zbek jamiyatida huquqiy ongning pastligi, adolat tizimidagi nosozliklar va xalqning ojizligini ko'rsatadi. Bu asarda ham Avloniy ilmi, huquqni biladigan, adolatni himoya qiladigan kishilar jamiyat uchun zarurligini ta'kidlaydi. Jadidlar ilm bilan jamiyatni isloh qilish mumkin deb hisoblaganlar, Avloniy esa bu g'oyani sahna orqali ommaga etkazgan.

Dramalarda ayollar masalasi ham muhim o'rin tutadi. Avloniy o'z asarlarida ayollarning ilm olishga haqli ekanini, ularning taqdirini yaxshilash zarurligini ko'rsatadi. Bu holat jadidchilik harakatining ayollar huquqlari borasidagi ilg'or qarashlari bilan hamohangdir.

Shuningdek, Avloniy asarlarida o'sha davr fojiasi – mustamlakachilik, xalq erkinligining yo'qligi, milliy qadriyatlarning yo'qolib borishi chuqur fojiali tarzda tasvirlanadi. Bu orqali muallif xalqni uyg'onishga, o'zligini anglashga chaqiradi.

Abdulla Avloniy o'z dramatik asarlari orqali jadidchilik g'oyalarini keng yoyishga harakat qilgan ijodkor sifatida e'tiborga loyiq. Uning asarlarida o'sha davrning ijtimoiy fojialari chuqur tahlil qilinadi, ilm-ma'rifat, ayollar huquqlari, erkinlik, adolat kabi qadriyatlar targ'ib qilinadi. Avloniy dramalari bugun ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan, ular tarixiy va adabiy meros sifatida chuqur o'rganishga loyiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avloniy A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1998.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
3. G'ulomov N. Jadidlar merosi va milliy uyg'onish. – Toshkent: O'zbekiston, 2005.
4. Qodirov A. O'zbek dramaturgiyasi tarixi. – Toshkent: Fan, 1981.

ARDABILIY VA ALISHER NAVOIYNING «FARHOD VA SHIRIN» DOSTONIDAGI BA’ZI O’XSHASHLIKLAR VA DOSTON TAHLILI.

*Rajabbboyeva Gulsevar Otabek qizi,
ChDPU Gumanitar fanlar fakulteteti, 2-kurs
Rajabbboyevagulsevar426@gmail.com*

Ilmiy rahbar: Muydinova Arofat

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Ardabiliy va Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonidagi voqealar bayoni va ulardagi o'xshash jihatlar hamda ushbu dostonning jahon adabiyotshunosi bo'lgan Shekspirning Romeo va Julyetta va Alisher Navoiyning Layli va Majnun dostoni bilan ayrim o'xshash jihatlari aytib o'tiladi.*

Abstract. This article describes the events in the epic poem «Farhod and Shirin» by Ardabil and Alisher Navoi, their similarities, and some similarities between this epic poem and Shakespeare's Romeo and Juliet, a world literary critic, and Alisher Navoi's epic poem «Layli and Majnun».

Абстрактный. В статье описываются события Ардебилля и эпическая поэма Алишера Навои «Фарход и Ширин», их сходства, а также некоторые сходства этой эпической поэмы с «Ромео и Джульеттой» Шекспира и «Лейли и Меджнун» Алишера Навои.

Keywords: «Farhod va Shirin», «Rmeo va Julyetta», «Layli va Majnun», «Shohnoma», «Xusrav va Shirin».

Alisher Navoiy «Xamsa»sidagi ikkinchi doston «Farhod va Shirin» deb atalib, ushbu asar ishqiy sarguzasht mavzusida bo'lib, 1484-yilda yozib tugallangan. Hajmi-5782 bayt. Aruzning hazaji musaddasi mahzuf vaznida yozilgan. Badiiy adabiyotda

Xusrav va Shirin muhabbati haqida birinchi bo'lib Firdavsiy o'zining «Shohnoma» dostonida yozib qoldiradi, Nizomiy esa uni alohida ishqiy-sarguzasht

doston holiga keltiradi. Nizomiyning «Xusrav va Shirin» dostoni 1340-yilda Qutb Xorazmiy tomonidan turkiy tilga tarjima qilingan.

Alisher Navoiy bu mavzudagi dostoni uchun avvalgi dostonlarda ikkinchi darajali timsol tarzida talqin qilingan Farhodni bosh qahramon qilib olinishi adabiyotda ilk bor XIV asarda Ozarbayjonda yashab faoliyat yuritgan Orif Ardabiliyning «Farhodnoma» (1369) nomli fors-tojik tilida yozilgan dostoni bilan boshlanadi. Lekin unda tasvirlangan voqealar Navoiy dostonidan butunlay farq qiladi. Ardabiliy dostoni ikki qismdan iborat bo'lib, har bir qism mustaqil tarzda rivojlanuvchi voqealar tizimiga ega. Birinchi qism «Farhod va Guliston» deb ataladi. Ushbu qismda Nizomiy va Dehlaviyda mavjud bo'lmagan Farhod tarixi tasvirlanadi: Xitoy xoqonining o'g'li Farhod o'z do'sti, rassom Shopurning qo'lida tosh yo'nuvchi ustaning qizi Gulistonning suratini ko'rib qolib, uni izlab Abxaziyaga ketadi, Xitoy taxtini esa uning amakisi egallaydi. Farhod Abxaziyada Gulistonni uchratadi va uni sevib qoladi, lekin Gulistonning otasi o'z qizini faqat toshyo'nar ustaga berishini aytadi. Farhod tosh yo'nish hunarini o'rganadi va bu sohada o'z mahoratini namoyish qilib, Gulistonga uylanadi. To'yga Abxaziya malikasi Mehinbonu va uning go'zal jiyani Shirin ham tashrif buyuradilar. Shirinning go'zalligi Eron hukmdori Xusravning qulog'iga yetib boradi va u Shiringa oshiq bo'ladi. Farzand ko'rish arafasida Guliston vafot etadi va Farhod uning qabri ustiga kichik ibodatxona qurdiradi. Dostonning ikkinchi qismi "Farhod va Shirin" deb ataladi. Voqealar rivoji Nizomiy dostonidan keskin farq qiladi: Shirin Farhodga ko'ngil qo'yadi va Xusravning uning ko'nglini olish bilan bog'liq urinishlari hech qanday natija bermaydi. Farhod Shirin uchun Besutun tog'ida sut arig'ini barpo etadi. Bir vaqtlar Gulistonga oshiq bo'lgan va Farhod tomonidan rashk tufayli o'ldirilgan rumlik yigitning onasi Farhodni zaharlaydi va Farhod vafot etadi.

Ardabiliydan keyin ikkinchi bo'lib, Farhodni bosh obraz qilib olgan shoirimiz Alisher Navoiydir. Ko'rib turganimizdek, Alisher Navoiy va

Ardabiliyning asarlari o'rtasida keskin farq bor, ya'ni ikkala ijodkor ham Farhodni bosh obraz qilib olgani bilan voqealar rivojida sezilarlicha farq bor, ammo o'xshash jihatidan biri shuki, ikkalar ijodkor asaridagi bosh obraz Farhod asar oxirida vafot etadi. Bundan tashqari, Farhod Shiringa erishish uchun Arman yurtiga uni izlab borishi, Ardabiliyning asaridagi Farhod Gulistonni izlab Abxaziyaga borishi ikkala dostonida ham bir xil qo'llangan, faqat joy nomlari har xil o'rinlardadir. Yana bir jihati ikkala dostonida ham Farhodning mohir tosh yo'nuvchi bo'lganini hamda Shirin Mehnbonuning jiyani bo'lib asarda qatnashganini ko'rishimiz mumkin. Eron shoxi Xusravning Shiringa ko'ngil qo'yib, unga erishish uchun Farhod bilan kurashishi ikkala dostonida ham aks etgan. Alisher Navoiyning ham Ardabiliyning ham asarida Farhod bir kampirning hiylasi tufayli vafot etganini ko'rishimiz mumkin.

Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonini tahlil qiladigan bo'lsak, hayotda komillikka erishgan har inson Farhoddir. Qaysi inson jism qal'asida (xuddi Farhod Arman yurti qal'asidagi kabi) Shirin yanglig' go'zal iymonining himoyasid bo'lsa, u shu maqomga ko'tarila oladi. Aksincha, qaysi kimsagina, nafrat domiga cho'mgan bo'lsa, amal, boylik, shuhrat kabi dunyo matolari orqasidan o'zligini yo'qotsa (ya'ni shularni deb o'zgalarning haqiga xiyonat qilsa, kimningdir dili og'rishiga, uning og'rinishiga sabab bo'ladigan biror ish qilsa, Yaratganning amriga xilof amallar qilsa) shayton tiynatidagi Xusravga yoki uning lashkarlaridan biriga aylanadi. Dostondagi Farhodning Shirin istiqomat qiladigan qal'ani, yurti himoya qilishi tasviri, aslida, komil iymonli shaxsning qalb qal'asi ichidagi dunyodagi eng bebaho, go'zal ne'mat Yaratganning iymon tuhfasini asrashi, unga tajovuz qilayotgan shayton lashkarlaridan, nafs qutqularidan himoya qilishining ifodasidir.

Boshqa tomondan tahlil qiladigan bo'lsak sevgilisi uchun o'z joniga qasd qilish holatlarini biz boshqa asarlarda ham uchratishimiz mumkin. Misol uchun, Navoiyning mashhur «Layli va Majnun» dostoni xotimasini yodga soladi:

Bir na 'shqa soldi,

Jonsiz kelin-u o'lik kuyovni.

Bu esa o'lmis mavzular, sof muhabbat barcha davrlar uchun birdek yuksak tuyg'u bo'lganligini yana bir karra tasdiqlaydi. Biz bilamizki, Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida Qays ya'ni Majnun Laylining qabri ustida Ollohdan uning jonini shu yerda olishini so'rashi va uning qabri ustida o'lganini “Farhod va Shirin” asari bilan bog'lashimiz mumkin. Farhod ham Shirinni o'lganini eshitib o'zini o'ldirishini Ollohdan so'raydi. Bundan tashqari jahon adabiyoting buyuk yozuvchisi bo'lmish Sheksper ijodida ham uchratishimiz mumkin. Sheksperning «Romeo va Julietta» asarida Romeo Julyettaning qabri oldida zahar ichib o'zini o'ldirganini «Farhod va Shirin» dostoniga qiyoslashimiz mumkin. Bu yerda uchala qahraman ham ya'ni Romeo, Majnun, Farhod obrazlari o'z sevgisi uchun jonini qurbon qilgan obrazlardir.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy bu asarida ilohiy ishqni tarannum etgan, ya'ni Shirin orqali Ollohga bo'lgan ishqni ochib beradi. Shuning uchun ham Farhod Shirinni ko'rib hushuni yo'qotadi. Navoiy aytmochiki, Ollohning jamoli shunchalar go'zalki uni har ko'rganda inson hushudan ketadi. Har birimiz uchun Farhod yo'li ishq, iymon yo'li mashaqqatli, ammo oxiri xayrli, sharaflil, aksincha, Xusrav va Sheruya timsollarining topgan qismlatlari bizga bir ibratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. Mukammal asarlar i to'plami. 20 jildlik.
– T.: Fan, 1991, 8-jild.
2. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. – T.: G'. G'ulom nomidagi NMIU, 2006.
3. Xamsa. – Toshkent, 2016.
4. Shuhrat Sirojiddinov Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov. Navoiyshunoslik.
– Toshkent, 2019.

“BOBURNOMA” MEMUAR ASARIDA TABIAT TASVIRI

Sa'dullayeva Aziza Qadamboy qizi,
ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti
o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi
azizasadullayeva4@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola Zahiriddin Muhammad Boburning memuar asari “Boburnoma” asaridagi tabiat tasviri haqidadir. “Boburnoma”da shaxs va joy nomlari ko‘p bo‘lsa-da, ular qiziqarli va o‘qishga qulay qilib tasvirlangan. Bobur tabiatshunos bo‘lmasa ham hodisa-jarayonlarni shunchalik sinchkovlik bilan kuzatgan va yoritganki, ularning ko‘pchiligi bugungi kundagi ilm-fan xulosalariga to‘liq ravishda to‘g‘ri keladi.

Kalit so‘zlar: tabiat, falsafiy qarashlar, insonparvarlik, ilm, tabiat go‘zalligi, estetika, ekologiya, arxeologiya, etnografiya, san’at.

Abstract: This article is about the depiction of nature in Zahiriddin Muhammad Babur's memoir "Boburnoma". Although there are many names of people and places in "Boburnoma", they are described in an interesting and readable way. Although Babur was not a naturalist, he observed and explained the phenomena so carefully that many of them completely correspond to the conclusions of today's science.

Key words: nature, philosophical views, humanitarianism, science, natural beauty, aesthetics, ecology, archeology, ethnography, art.

KIRISH

Jahonning madaniy tafakkuri rivojida Zahiriddin Muhammad Boburning badiiy-falsafiy merosi bo‘lgan “Boburnoma” asari munosib o‘rin egallaydi. Mazkur asar hozirgacha to‘laligicha chuqur falsafiy tahlil etilmagan, uni estetik olami hali keng tahlil va yoritilmagan manba sifatida qolmoqda. “Boburnoma”ni estetik ruhida,

ayniqsa, tabiat estetikasi jihatida juda kam o'rganilgan. Shu bois, ushbu tarixiy me'muar asarni tadqiq etish ilmiy-amaliy tadqiqotlarning dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Hozirgi kunda Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi va badiiy-falsafiy qarashlari yoshlarning axloqiy-estetik tafakkurini shakllanishida muhim omil bo'lishi bilan birga milliy falsafa asoslarini yuksaltirish uchun ham yuksak ijodiy namuna bo'lib xizmat qilmoqda. Shu boisdan ham allomaning ilhombaxsh axloqiy-estetik tafakkurini, undagi yuksak g'oyaviy-badiiy mazmunni, ijodkor shaxsiyati va uning badiiy san'at mahorati, insonning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi bilan bog'liq muammolarni ilmiy tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining 47 yillik umri mobaynida ko'plab she'rlar to'plamini tuzdi, “Mubayyin” va “Risolai volidiya” nomli she'riy asarlarni yaratdi. Dunyoga dovrug'i ketgan qomusiy asar “Boburnoma”ni yozdi, “Xatti Boburiy” deb nomlangan sodda va tushunarli bo'lgan yangi alifbo tuzdi, aruz, qofiya, musiqa va harb ishiga oid risolalari bilan ilm rivoji va ravnaqiga katta hissa qo'shdi. Ammo Boburning qofiya, musiqa va harb ishiga oid risolalarining qo'lyozmalari bizgacha yetib kelmagan. Dastlabki umumlashtiruvchi xulosamiz – mazkur asarda Boburning asl (haqiqiy) go'zallik – Alloh Taolo go'zalligi, inson dunyosining go'zalligi, buyuk insonparvarlik g'oyalari, qadriyatlarining oshuftasi bo'lganligi, badiiy ijod usullarini hozirgi zamon falsafasi, estetika nazariyasi, tadqiqot usullari bilan o'rganish, qayta tiklash (reduksiya qilish), xulosalar berish, baholash mumkin bo'lgan diniy-falsafiy asar degan qat'iy fikrga keldik”, deydi [2]. Sharq olim-u mutafakkirlarining uslubiga xos tarzda Bobur o'z estetik qarashlarini she'riy janrda ham bayon qilgan. Bobur o'z davrining yuksak estetik did sohibi hisoblangan. Tabiat go'zalligidan huzurlanish hammaga ham nasib etmaganidek, Bobur yashagan davr qanchalik murakkab va tahlikali bo'lmasin, u tabiat go'zalligini his qila olgan, estetik munosabatlarini amalga oshira olgan. “Zahiriddin Muhammad Boburning shohlik mavqei uning tabiatiga xos to'g'rilik, haqgo'ylik va sadoqat bilan birlashib, Boburnomada haqiqatni bayon etishga

zamin hozirlaydi”[1]. O‘rta asr Sharq va Yevropa insonparvarlari singari Bobur ijodiyotida ham olamning antropotsentrik tuzilishi markaziy o‘rinni egallaydi. Ya’ni, o‘sha davr mutafakkirlari geotsentrik nazariyaga asoslanib tasavvur qilganidek, koinot markazi jonsiz jinslar va yonuvchi gazlardan iborat Yer yoki Quyosh yulduzi emas, balki eng buyuk va ulug‘i bo‘lgan inson turadi. Bobur insonparvarligida insonga muhabbat in‘om emas, balki, bu yerda tanlov mavjudligi ham bor. Bobur sevib, e‘zozlagan komil inson, fiziologik-ijtimoiy va ma’naviy-ruhiy shaxsdir. O‘zbek xalqining estetik xususiyatlariga oid ilmiy maqolalar va izlanishlar kam, shuning uchun ilmiy ishda Bobur olamining tabiat estetikasiga doir badiiy-estetik qarashlarini har tomonlama o‘rganish va tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, adib o‘zining “Boburnoma” asarida sumbul daraxti to‘g‘risida ham so‘z yuritadi: “Sumbul daraxtining ta’rifi eshitilib edi, bu yurtlarda ko‘rduk. Bu tog‘ domanida sumbul daraxti ozroqtur. Biror-biror bo‘ladur”. “G‘aroyib gulzorlar ma’juniylikda tafarruj qildik. Sariq-sariq gullar ochilibtur, arg‘uvoniy parcha-parcha yerlarda yakdast sariq gullar ochilibtur. Tarrohlik qilg‘andek bu tepaning olti tarafida bir daf’a sariq va bir daf’a arg‘uvoniy gul hat-hash musaddas shaklda ochilibtur. Ikki tarafida gul ozroq edi, ko‘z kor qilg‘uncha ushmundoq gulzor edi” [5]. Boburning tabiat to‘g‘risiga bag‘ishlagan she’rlarida estetik talablarni yaqqol kuzatish mumkin. U tabiat go‘zalligini ko‘rib, hayratga solibgina qolmay, balki insonning tabiat bilan bog‘liqligi va ichki ma’naviy olamini, ko‘rinadigan chizmasini qiyoslash orqali yetkazadi. Shu tariqa u jonsiz tabiatga hayot baxsh etadi, uni jonlantiradi, tabiat go‘zalliklari mohiyatini ochib beradi. Bobur ijodiga xos tabiat tasvirni, ba’zan bayon qilinayotgan voqea va vaziyat keskinligini kuchaytiradi, ba’zan odamlarning xarakteri va kayfiyatlarini ochib beradi [3]. Bobur ijodining yana bir muhim estetik jihati shundaki, taassurot nafaqat his qilinadi, balki uning keyingi cho‘qqisi, estetikaning to‘liqligi va o‘sishi hamdir. Bu muallifning estetik go‘zallik mohiyatini ochish usulidir. “Daraxtning qalin bargi o‘z-o‘zidan shivirlaydi...”

degan ma'noga nazar solsak, barglardagi tasvir insonparvarlik bilan shivirlayotgandek estetik ko'rinish hosil qiladi. Ya'ni, shamolda esgan barglarning ovozi ularning shivirlashiga o'xshaydi. Bu Boburning estetik tenglamasi bo'lib, u nafaqat o'quvchiga tabiatning ko'rindigan ko'rinishini ko'rsatadi, balki tabiatning yashirin ko'rinishini ochish uchun ham xizmat qiladi. Bobur she'rlarida hayvon va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni ham estetik jihatdan tasvirlaydi. Bobur estetikasini tasavvur, his va qabul qilish uchun alohida yondashuv va falsafiy dunyoqarash talab etiladi. She'rlarida tabiat timsolini rang-baranglikda yetkazishining sabablaridan biri Boburning shunday dunyoqarashga ega ekanligidir. Boburning buyuk individualligi uning ijodi bilan chegaralanib qolmaydi, estetik didining yuqoriligi ham ana shu buyuklikning yana bir namunasidir. Boburning dunyoga estetika ta'siridan qarash san'atini ko'rib chiqish uning falsafiy qarashlari va dunyoqarashini batafsil o'rganish imkonini beradi. Bu izlanish, yosh adiblarning she'r yozishida o'ziga xos badiiy uslubni shakllanishiga beqiyos hissa qo'shadi. Bundan tashqari, Boburning falsafiy-estetik merosini chuqur anglash va o'rganish, uning sir-asrorlarini aniqlash qobiliyati uning she'rlarini estetik ma'nosini sifatli va to'g'ri yetkazishda katta imkoniyat beradi. Tabiat tasviridan Bobur nafaqat go'zallikni tan olish, balki hayot haqiqatini o'rganish uchun ham qo'llanilgan. Tabiat hodisalarining vaqtincha ekanligi, tabiat go'zalligi abadiy emasligi, ularning cheksiz o'zgarib turishi insoniyatning abadiy hayot tamoyiliga ziddir. Boburning odam vafot etsa ham, inson ruhi, insoniylik o'lmasligini tabiat estetikasi doirasida tushuntira olishi ham estetikaning ochilmagan qirralaridandir. She'rlar tabiatga ta'sir qilsa, tabiat ham insoniyatga ta'sir qiladi, chunki inson va tabiat bir butun organizm sifatida bir-biriga bog'liqdir. Tabiat – har qanday jonning ma'lum bir hodisaga munosabatini aniqlashga yordam beradigan ajralmas vositadir. Bobur o'z she'rlarida tabiat timsolini tabiat rangbarangligida bayon qilgan. Ushbu orqali o'zining dunyoqarashini ifodalagan. Tabiat estetikasidan Bobur nafaqat go'zallik, nafislik

va ulug'vorlikni bilish, balki hayotning o'zgaras haqiqatini his etish uchun ham qo'llangan, desak aslo xato bo'lmaydi. Insonning o'lmas ruhining zamon va tabiat atrofida namoyon etilishi Bobur ijodida uchraydigan o'ziga xos badiiy ta'sir va estetika tasviri bo'lgan. Bobur esa tabiatga tegsa, tabiat ham tik mavjudotlarga tegishi muqarrar, chunki inson va tabiat bir-biriga mutlaqo bog'liqdir. Ekologik tarbiya "Boburnoma" asarining boshidan oxirigacha bayon qilib boriladi, qaysi bir joyda filni o'ziga o'rgatish, yana boshqa joyda odamga zarar yetkazmasdan vahshiy hayvonlarni ovlash usullari, yil fasllari, daraxtlar turi, mevalar ta'mi, hajmi, hatto yomg'irning qancha miqdorda yog'ishini ham ipidan ignasigacha tasvirlaydi. Bobur qimmatbaho obnus daraxti to'g'risida ham batafsil ma'lumot berib o'tgan [5]. Hayot haqiqat va voqelik tushunchalari bilan yonma-yon ketayotganligi bois, bu ikki mavzu bir qism sifatida olingan. Umid qilamizki, muhokama qilingan tabiatning keyingi qismi Boburning badiiy va estetika tushunchasini yanada ko'proq namoyish etishga xizmat qiladi va yo'l ochib beradi. Asrlar davomida ishq falsafiy idrokning manbai va ajralmas qismi bo'lib kelganligi va ishq ko'pincha ishq bilan bog'liq bo'lganligi bois, sevgining bu turini tahlil qilish Boburning badiiy-estetik olamini yaxshiroq o'rganish va tushunishga yordam beradi, deb ishoniladi. Ushbu falsafiy ma'no uchligini (hayot/haqiqat, tabiat va sevgi) inobatga olgan holda, Bobur ijodiyotidagi estetik hodisalar faqat hayotiy, moddiy qadriyatlar bilan cheklanib qolmasligini aytishimiz mumkin. Boburning hayotga qarashlari – orzu-umidlari va o'ziga xos estetik ranglari bilan ham ajralib turadi.

Xulosa qilib aytganda, Zahiriddin Muhammad Bobur milliy estetik merosimizning "estetik xaritasi"ni yarata olgan va tabiatga estetik munosabat ob'ekti sifatida qaragan buyuk ensiklopedik olimdir. Muallifning turli janrlardagi asarlarida, xususan, tabiat go'zalligiga oshufta qalb egasi sifatida betakror, go'zal tasvirlari shaxsni bevosita hayratga soladi. Adabiy merosning ma'rifiy ahamiyati eng avvalo uning o'ziga mansub bo'lgan xalq hayoti to'g'risida tom ma'lumotlarni

bera olish imkoniyati bilan baholanadi. Mazkur badiiy asar ayni vaqtda hayot aksi hamdir. Uning “hayot oynasi” deb nomlanishi bejiz emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Қудратуллаев Ҳ. Бобурнинг адабий-эстетик олами. Тошкент. Маънавият. 2018, 25 бет.
2. Зоҳидий А. Бобур фалсафий дунёқараши (асосий аспектлари ва Марказий Осиё, Шимолий Ҳиндистон ижтимоий-фалсафий фикри тараққиётига кўрсатган таъсири). Тошкент. Adabiyot uchqunlari. 2016, 295 бет.
3. Бобурнома. –Тошкент; Фан нашриёти, 1960. –Б.28.
4. Бобурнома. –Тошкент: Ўқитувчи нашриёти, 2009. –Б.169.
5. Расулова О. “Бобурнома” ва табиат// “Жаҳон адабиёти” журнали, 2005 йил, 2-сон. –Б.101. 6. Samadov A.R., Abdullayev S. Syncretic features of person’s moral-aesthetic ideal: diachronic and synchronic approach //Theoretical & Applied Science. – 2018. – №. 11. – С. 157-160.

ALISHER NAVOIYNING “MEZON UL-AVZON” ASARI VA ARUZ DOIRALARI HAQIDA

Shamuradova Omina Shuxrat qizi

ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi

[*shamuradovaomina@gmail.com*](mailto:shamuradovaomina@gmail.com)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning aruz ilmi borasida yozgan “Mezon ul-avzon” asari tahlil qilinadi. Asarning yozilish sabablari, tarkibi, mazmuni, aruz terminlari va aruz doiralari bo‘yicha Navoiyning bergan izohlariga asoslangan holda ilmiy yondashuv taqdim etilgan. Maqolada aruz tizimining nazariy asoslari, sabab, vatad, fāsila kabi tushunchalar bilan birga, aruz doiralarining tasnifi ham beriladi. “Mezon ul-avzon” asarining ilmiy, nazariy va amaliy ahamiyati yoritilib, o‘zbek adabiyotshunosligida tutgan o‘rni ko‘rsatib berilgan. Asar Navoiy ijodining nazariy poydevorini tashkil etuvchi muhim manba sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Mezon ul-avzon, aruz, aruz doiralari, sabab, vatad, fosila, she’riyat nazariyasi, turkiy adabiyot, aruz tizimi.

Abstract. In this article, Alisher wrote about Navoi's science of dreams. The work "Mezon ul-Avzon" is analyzed. A scientific approach is presented based on Navoi's comments on the reasons for the writing of the work, its structure, content, aruz terms and aruz circles. In the article, the basic principles of Aruz system, concepts such as reason, vatad, pause, as well as the classification of Aruz periods are given. The scientific, theoretical and practical importance of the work "Mezon ul-Avzon" is highlighted, and its role in Uzbek literary studies is shown. The work is interpreted as an important source that forms the theoretical foundation of Navoi's work.

Keywords: *Alisher Navoi, Mezon ul-Avzon, aruz, circles of aruz, reason, wataad, fisilla, poetry theory, Turkish literature, aruz system.*

O‘zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotida Alisher Navoiy tutgan o‘rinni beqiyos deb ta’riflash to‘g‘ri bo‘ladi. U nafaqat buyuk shoir va mutafakkir, balki nazariyotchilikda ham o‘ziga xos maktab yaratgan. Ayniqsa, she’riyat nazariyasiga bag‘ishlangan asarlari, xususan, “Mezon ul-avzon” nomli risolasi aruz ilmini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu maqolada mazkur asar tahlil qilinib, aruz doiralari haqida ham izohlar beriladi. Alisher Navoiy turkiy tilda adabiyot yaratishning nazariy asoslarini ishlab chiqqan ulug‘ shoirlardan biridir. U o‘z asarlarida turkiy til imkoniyatlarini kengroq ko‘rsatish uchun aruz vaznini chuqur o‘rgangan va uni ommalashtirishga katta hissa qo‘shgan. Ayniqsa, aruz ilmi borasida yozgan “Mezon ul-avzon” asari bu boradagi eng muhim nazariy ishlardan biri sanaladi.

Aruz – arab she’riyatidan kirib kelgan, hijolarning uzun-qisqaligi asosida tuzilgan vazn tizimidir. Fors-tojik va turkiy she’riyatda bu tizim keng qo‘llangan. Navoiy aruzni turkiy tilda mukammal qo‘llab, nazariy jihatdan ham asoslab bergan “Mezon ul-avzon” – Alisher Navoiy tomonidan taxminan 1490-yillarda yozilgan nazariy risola bo‘lib, aruz ilmining asoslarini tushuntiradi. Bu asar Alisher Navoiyning she’riy san’atga, xususan, vazn va qofiya masalalariga bo‘lgan chuqur qiziqishini ko‘rsatadi. Asar yozilishining asosiy maqsadi – turkiy tilli shoir va adiblarni aruz ilmi bilan tanishtirish, she’r yaratishda aruz vaznlarini to‘g‘ri qo‘llashga yo‘l ko‘rsatish edi. Navoiy bu asarni o‘z ona tilida yozgani, aruzni o‘zlashtirishdagi yondashuvi uni o‘z davrining ilg‘or nazariyotchisiga aylantirgan. “Bu kitobni yozmoqligimdan g‘araz shuki, so‘z mulkining ahli vazn voqe’ini o‘z o‘zidan o‘rgansinlar, sabablarga yetishsinlar, xatolardan saqlansinlar.”[1.A.Navoiy Mezon ul-avzon. 1990] Asar kirish, asosiy qism va xulosa qismlariga bo‘linadi. Navoiy avvalo vaznning mohiyati, aruz ilmining kelib chiqishi haqida so‘z yuritadi. Shundan so‘ng u aruz ilmining asosiy tushunchalari – sabab, vatad, fosila

kabi tushunchalarni tahlil qiladi. Navoiy aruz bo‘g‘inlarini quyidagicha tavsiflaydi:

Sabab – qisqa yoki uzun bo‘lishi mumkin (fa, fa, ta, ro kabi),

Vatad – ikki sababli va bir harfli birlik (fa’ilun kabi),

Fosila – sabab va wataddan tashkil topgan birlik.

Bu tushunchalar arab-fors aruz ilmining terminlariga asoslanadi, ammo Navoiy ularni turkiy tilga moslashgan holda izohlaydi. Navoiy asarida 19 ta aruz doirasini sanab o‘tadi. Har bir doira o‘ziga xos vaznlar yig‘indisidan iborat. Masalan:

Doira-yi mutada – bu doirada “fa’ulun, fa’ulun, fa’ulun, fa’ulun” kabi vaznlar mavjud.

Doira-yi mujtas – “mustaf’ilun, fa’ilun” tartibida takrorlanadigan vaznlar. U har bir doirani alohida izohlaydi, undan hosil bo‘ladigan vaznlarni keltiradi va ularning misollarini turkiy va forsiy she’rlardan oladi.

Aruz ilmidagi doira tushunchasi nazariy jihatdan muhim hisoblanadi. Har bir doira ma’lum bir bo‘g‘inlar kombinatsiyasi asosida vujudga keladi. Doiralari o‘z ichida vaznlarning xos turlarini qamrab oladi. Aruz doiralari ilk bor arab aruzshunoslari tomonidan tizimlashtirilgan. Bu doiralari zamonaviy tilda algoritmik modelga o‘xshaydi – ya’ni ma’lum bir vaznlar ketma-ketligidan turli she’riy vaznlar hosil qilinadi. Navoiy har bir doirani chuqur o‘rgangan va uni turkiy til poetikasi nuqtayi nazaridan baholagan. Ba’zi doiralarning turkiy tilga mos emasligini ko‘rsatgan, ayrimlarini esa keng qo‘llagan. Misol uchun, “ramal”, “hazaj”, “mutaqorib” doiralari Navoiy she’rlarida tez-tez uchraydi [5. Karimov. Navoiy va aruz. 1991]. Ushbu risola nafaqat aruz ilmining yuksak namunasi, balki pedagogik asar hamdir. U yangi avlod shoirlari uchun nazariy qo‘llanma bo‘lib xizmat qilgan. Navoiyning mazkur asardagi uslubi – mantiqan asoslangan, oddiy va sodda tilda tushuntirish – uni o‘z davrida va hozir ham dolzarb qilmoqda.

Navoiy “Mezon ul-avzon”da aruzni zamonaviy she’riyat nazariyasi darajasiga olib chiqqan. U o‘zining amaliy she’riyatida bu vaznlarni mukammal tarzda qo‘llaydi, bu esa risolaning nazariy jihatlarini amaliyotda tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari o‘zbek adabiyoti tarixida aruz ilmi bo‘yicha yaratilgan eng muhim risolalardan biridir. U faqat nazariy emas, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi. Aruz doiralari haqida berilgan ma’lumotlar, ularning tasnifi va qo‘llanishi bo‘yicha Navoiy o‘ziga xos uslubni yaratgan. Bugungi kunda bu asar aruz ilmini o‘rganayotganlar uchun bebaho manba hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. – T.: Fan, 1960.
2. Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar. 20 jildlik. 16-jild. – T.: Fan, 1991.
3. Abdug‘afurov A. Aruz nazariyasi asoslari. – Samarqand: SamDU, 2004.
4. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. – T.: Maorif, 1993
5. Karimov E. Navoiy va aruz. – T.: O‘zbekiston, 1991.
6. G‘ulomov A. Aruz vazni va uning rivoji. – T.: Fan, 1973.

ROMANDA XALQONA MAQOL VA IBORALAR VA ULARNING BADIY VAZIFASI

Tojiboyeva Shahrizoda Shavkat qizi
ToshDO‘TAU Ona tili va adabiyot ta’limi fakulteti
4-kurs 407-guruh talabasi,
@shaxrizodatojiboyeva@gmail.com
Ilmiy rahbar: F.f.d., Dot Hoshimjon Ahmedov

Annotatsiya: “Bonu” romanida xalqona maqol va iboralar o‘ziga xos badiiy vosita sifatida muhim o‘rin egallaydi. Muallif ularni oddiy bezak sifatida emas, balki obrazlar xarakterini ochish, voqealarga milliy ruh berish, o‘quvchini xalqona tafakkur bilan bog‘lash vositasi sifatida ishlatadi. Har bir maqol yoki ibora asardagi voqeani chuqurlashtiradi, o‘zbek xalqining qadimiy donishmandligini eslatadi va o‘quvchining qalbiga yaqinlik hissini uyg‘otadi. Xususan, ayol qismati, mehnat, sabr-toqat, halollik kabi mavzular yoritilishida xalq maqollari muhim semantik yuk ko‘taradi. Masalan, sabrning oqibati, ayolning matonati, ota-onaning duosi kabi tushunchalar maqollar vositasida jonli ifodalanadi. Bu esa asarni nafaqat badiiy, balki tarbiyaviy jihatdan ham ahamiyatli qiladi.

Kalit so‘zlar: Bonu romani, xalq og‘zaki ijodi, maqol va iboralar, badiiy vosita, milliy ruh, obraz yaratish, o‘zbek adabiyoti, xalqchil til, ayol obrazi, estetik ta’sir.

Abstract: In the novel “Bonu”, folk proverbs and expressions occupy an important place as a unique artistic tool. The author uses them not as a simple decoration, but as a means of revealing the character of the characters, giving the events a national spirit, and connecting the reader with folk thinking. Each proverb or expression deepens the story in the work, reminds of the ancient wisdom of the Uzbek people, and awakens a feeling of closeness to the reader's heart. In particular, folk proverbs carry an important semantic load in covering topics such as the fate of women, labor, patience, and honesty. For example, concepts such as the consequences of patience, the fortitude of a woman, and the prayers of parents are vividly expressed through proverbs.

Keywords: *Bonu novel, folk oral tradition, proverbs and idioms, artistic device, national spirit, character development, Uzbek literature, colloquial language, female image, aesthetic impact.*

Adabiyot millat qalbining aksidir. Har bir xalqning adabiyoti uning tarixi, qadriyatlari, turmush tarzi va tafakkurini o‘zida mujassam etadi. O‘zbek xalqining og‘zaki ijodi – maqol va iboralari esa bu boylikning yuragi desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Ayniqsa, zamonaviy o‘zbek romanlarida xalqona ifodalarning badiiy funksiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan Iqbol Mirzoning “Bonu” romanida xalq maqol va iboralari asarning ruhiga, obrazlarga, va asosiy g‘oyaga xizmat qiladigan kuchli vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Xususan, ayol qismati, mehnat, sabr-toqat, halollik kabi mavzular yoritilishida xalq maqollari muhim semantik yuk ko‘taradi. Masalan, sabrning oqibati, ayolning matonati, ota-onaning duosi kabi tushunchalar maqollar vositasida jonli ifodalanadi. Bu esa asarni nafaqat badiiy, balki tarbiyaviy jihatdan ham ahamiyatli qiladi. Bundan tashqari, maqollar roman tilini silliq, ravon, xalqona va samimiy qiladi. Bu esa o‘quvchining asarga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, obrazlarni hayotiyroq qiladi.³⁵ Shunday qilib, "Bonu" romanidagi maqol va iboralar faqat milliy kolorit emas, balki chuqur badiiy-estetik vazifani ham bajaradi.

Bonu romanida maqol va iboralarning ishlatilishi:

1. Tanangda og‘riq his etsang, demakki sen tirik jonsan, o‘zgalar og‘rig‘in sezsang, demak, insonsan, insonsan!
2. Hayotingni o‘zgartirgay bir odam va bir kalom, o‘shal inson sen o‘zingsan...
Endi so‘zni top, tamom!
3. Har kim o‘z qumochiga qo‘r tortadi.

³⁵ Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – T.: Баркамол-файз-медиа, 2018 – 352 б.

4. Ro‘molini mixga ilib qo‘yib tortishgandi.
5. Domodi man- omadi man.
6. Tanasi boshqa dardingni bilmaganidek.
7. Qush uchsa qanoti, odam yursa oyog‘i kuyadigan cho‘l bag‘rida.
8. Eshitar – tinglamas, ko‘rar- anglamas...
9. Yuzadamiz... yuzakimiz...
10. Muhabbatdan muhabbat bo‘ldi paydo.
11. O‘limdan baxabar bo‘lma, bo‘lur nogoh sanga paydo,
Yoqangdan olsa qo‘ymas, aylasang sad bor vovaylo.
12. Ko‘zlaring surmaga muxtoj emas,
Qoshlaringiz o‘smanni qilmas xavas.
13. Chunki u go‘rlik davrim qiz bolaning xusni ham baxti, xam vojiasi bo‘lishi
mumkinligini hayolimning ko‘chasiga ham kelmas edi.
14. Tengi chiqsa, tekin bermoq.
15. “Jurnalist tabib bo‘lolmaydi, vale tabib qalamkash bo‘lishi ham mumkin. Sen
ham tanani, ham qalbni davolaysan...”- Otaning amri vojib.
16. G‘aflat odamzodning baxtiku-ya.
17. Ishq-roxati, azobmi? Lazzatmi, iztirobmi?
Telbalikmi, xorlikmi? Jonga xaridorlikmi?
18. “Dil ba yor-u, dast ba kor”, deganlaridek, qo‘lim ishdayu, dilim ishqda edi...
19. “Pulni deb tomdan tashlaydiganlarni joni so‘lkavo‘ydan qattiq bo‘ladi”, deb
piching otardi.
20. “Boylik tillo-zarda emas, qanoatda, qizim, ko‘zi och odam hech qachon
to‘ymaydi, ko‘zi to‘q odamning ko‘ngli to‘q bo‘ladi”, deb ko‘p takrorlardi.
21. Oshiq ko‘ngilning gumoni ishonchidan balandroq keladi³⁶.
22. Aftobus derazasidan qarab ketsang...
Yiroq qochib ketar tashvishlar...

³⁶ Иқбол Мирзо. Бону. Роман. Т. 2022

Esingizdami?

Rauf Pardi.

23. Biroq, bu xulosalar loy chaplangan nomimni avvalgiday pokiza va bokira qila olmas, chunki gap urchib bo‘lgan, el og‘ziga tutiladigan elakning to‘ri yo‘q, men asossiz xo‘rlikka chidashga, nomard hayot xuzurida bosh eg‘ishga majbur edim...
24. Aybsiz-aybdor.
25. Qor kattalar uchun tashvish, bolalar uchun bayram edi.
26. Siz baxtning suratini qanday tasavvur etasiz? Men o‘sha suratni ko‘zguda ko‘rib turardim.
27. “Men qilarman o‘ttiz, egam qilar to‘qqiz” degan naql bexuda to‘qilmagan ekan. Bendasininig tadbiri manglaydagi bitikni o‘zgartirilmashligini kim ham o‘ylabdi deysiz? Ne-ne shirin orzular bilan qayta-qayta sandiqqa tahlangan sarpolar taxi buzilmay qolib ketishini men xom sut emgan banda qaydanam bilibman.
28. Navruz faqat sumalak va ko‘ksomsayu yemak-ichmaklardan iborat emas, sa‘nat va she‘riyat orqali miyaga ham ozuqa berishi shartdir!
29. Yantoq, bilan urganimda tikanlari xaligi bolaning qosh va ko‘zi o‘rtasiga, yuziga, qovog‘i sanchilib, basharasi kunjut sepilgan patirga o‘xshab qolibti.
30. Yomoni kuchi yapaloqqa yetadi!
31. Onam akamning yuzini avaylab yuvib, sochiq bosib, so‘riga baliqday yotqizib qo‘ydi.
32. O‘lmabdi-ku, yigitchilikda bo‘lib turadi, qo‘y sen ham olovga moy sepma,- deb onamni zo‘ravonlarning uyiga borishdan qaytaradi.
33. Yoqqa yirtib, yer mushtlamoq.
34. Bovujud, ko‘nglingiz go‘zaligi zohiriy husndan ming chandon ulug‘rog‘dir!- deb ojizona taskin beribti³⁷.
35. Dadam akamga “Ko‘rib ko‘rmaslik, bilib bilmaslik sa‘natini egallamagan er oilada baxtli bo‘lolmaydi.”, deb yuqorida rivoyatni keltirgan edi.

³⁷ Иқбол Мирзо. Бону. Роман. Т. 2022

36. - Kimki olamdan o'tsa, ortidan qolganlar o'qigan duo-yu fotihasi u dunyoda bakor keladi, Jannat eshiklarini ochadi,- derdi bobom.
37. U kunlar, nazarimda, birovning hayotidan olingan parchadek, qaysidir asarda o'qiganim lavxadek begona tuyiladi. O'sha kitobda: “Otasi o'lgan erkak to'laqonli erkin va mustaqil bo'ladi, ayol esa battar ojiz va qaramga aylanadi”, degan achchiq so'zlar yozilgandek edi.
38. O'lding-o'chding ekan.
39. Kunlar zaxkashning suviday ortiga qayrilmay sokin ketaverdi.
40. Erkak yer sotmaydi.
41. O'lik chiqargan uyga uch yil tegma.
42. Bemorni ko'rganda hamma tabib, bemorga ko'ringan har kim tabib, deganlariday, har biri ming xil maslahat berdi, bu jonkuyarliklar, bu dardkashliklar jonimni hiqildog'imga ko'tardi. Aytishga oson, lekin hamma boshidan o'tganini, his qoiganini judayam yaxshi biladi. Kasal bo'lgan emas, kasalga qaragan kasal deydi-ku, bu yerda faqat Bonu hamda chorasiz onaizor qiynalyapti boshqa hechkim emas.
43. Xafa bo'lma, sabrning tagi rahmon,- deb o'zi ham etagi bilan qaboqlarini arttdi.
44. “Uylandim-u, ro'zg'or topmadim, farzand ko'rdim, ota bo'lmadim, ko'zim ko'rdi, qo'lim tutmadi, saksondan oshdim-u, yashaganim yo'q”, deganlari men bo'lsam kerak, - deb qo'shimcha qildi.
45. Mana, egali qush kabi qornim to'q, qayg'um yo'q, tilim duoda, dilim xudoda... Mendan baxtli bormi?
46. Sen esa, qizim, taslim bo'lma, hayotdan, baxtdan umidingni uzma! Hali yoshsan, hammasi oldinda...
47. Yo'qolgan narsa qayta topilsa, qadr-qiymatini aniq bilinadi. Sen ham o'zingni yo'qot, o'zingni yo'q deb ishon, tasavvur qil, ana shuncha vaqti soati yetib kimligingni anglaysanu qadringni ham, qimmatingni ham bilib olasan. Ha asl

narsa hech qachon qadr-qiymatini yo‘qotmaydi. Asl zar qadrini zargar biladi deydi dono xalqimiz.

48. Odamning taftini odam oladi, sheriklaring bilan dildosh bo‘l.

49. – Sochingizni boshqa qirqmang, ayolning yarmi xusni sochida bo‘ladi, - degan edi³⁸.

50. Yozning jazirasida hovjirayotgan giyohning tubiga bir tomchidan suv quygandek madorbaxsh edi bu aziz bitiklar.

51. – Oldingdan oqqan soyning qadri yo‘q. Do‘xtirning dorisi bir navi. Lekin otabobolar topgan em yaxshi. Ana, qumga chiq, hamma dardingni so‘rib oladi.

52. Sochim olinganidan keyin ikki ko‘zim psti ham oppoq dog‘ bo‘ldi... rostdan soch qiz bolaning yarim husni ekan-ayblaringni, nuqsonlaringni bir qadar yoparkan.

53. Naylayki, odamzod o‘zidan uyalishi, or qilishi, xatto nafratlanishi mumkin, biroq tashlab ketolmas ekan.

54. Umid ham quyoshga o‘xshaydi, botar chog‘i hammayoq zulmatga cho‘madi, endi hayot tugadi deganyu ko‘rshapalakday aylanib qoladi. Ammo vaqtini yetib umid yana uyg‘onadi, saxro osmonida beg‘am suzgan uvada bulutlar qornida zarrin nurlar qadalib, yana hayot boshlanadi, qushlar tilga kiradi, qumga quloq bossang, yer ostidagi ildizlar shivirini ilg‘ay boshlaysan.

55. Yaralari latta-puttalar bilan bog‘langan odamlar g‘azabi qaynab-toshdi, lekin osmon yiroq, yerdan imdod yo‘q edi.

56. Dodu dod deb yig‘lasam, kimga yetar dodim mening,

Kim eshitg‘ay bu zamona axu faryodim mening?

57. Dard ustiga chipqon deganday.

58. Olmosdan kelgan smslardan birida “Odamzod o‘z-o‘ziga zulm qilguvchidir”, deyilgani esimda.

59. Hayot zerikarli, rangsiz, ohangsiz...

³⁸ Иқбол Мирзо. Бону. Роман. Т. 2022

60. Aytilgan so‘z-otilgan o‘q, deganlaridek shu joyda chin bo‘ldi. Bu o‘q orzu-umidimni, oqibatimni xalok qildi... Zebo opamni ham... Opa- sing‘il et bilan tirnoq bo‘lishi kerak aslidan Bonuning tug‘ushgan Shoirra opasi:- Bo‘ldi-da endi xudoning irodasiga ters turib bo‘ladimi? Peshonasi shu ekanda, bastiga yarasha er-per topilsa, o‘zi qaratib olar! Shuni deb hammamiz xonavayron bo‘laylikmi? O‘zining jondosh bir qorindan talashib tushgan jigarlaridan shunday so‘zlarni eshitish Bonuning mittigina zara umidlarini ham puchga chiqarmasmikan? Yetti yot begona Shoirra opasichi kasal ahvolidagi ham og‘rinmasdan yordam-mehr qo‘lini cho‘zmadimi?
61. Gap egasini, bo‘taloq tevasini topib oladi,- deb kulib qo‘yardi³⁹.
- 62.“Epli bo‘lsang, sepli bo‘lasan”, deganga amal qilib, akam bir marta ko‘rsatgan ishni qayta o‘rgatishga ehtiyoj qoldirmasdim.
63. Musofirlik bu- o‘z ixtiyoring bilan kelib, o‘zgalar ixtiyori bilan yashaysan degani...
64. O‘chakishgan o‘t quyar.
65. Omading bir cho‘chisa, baxting xurqib qochar ekan.
66. Ming qo‘yining ishi bir qo‘yliga tushadi, deganimi bu? Yoki har zamonda bir zamon deganimi?
67. Sotuvchi g‘or bo‘lsa, oluvchi sur bo‘ladi.
- 68.“Ish? Ish otliqqa yogu, sizlar piyoda kelibsizlar...” dedi tarvuz yutganday yumaloqqorin mamur ko‘zlarini g‘ulaytirib.
69. Ko‘rsatmalar bir doshqozon, yordam esa bir choyqoshiq ham emas.
- 70.“Otang yaxshi, onang yaxshi”, qilib ijaraga oldim. Mulozamat yoki pulingiz bo‘lmagan insoning ishi bitmaydigan zamonda yashab kelayotganimiz davrimizning fojiasi hisoblanadi.

³⁹ Иқбол Мирзо. Бону. Роман. Т. 2022

71. - Kechirasizlar, shundog'am mag'zi puch gaplar ko'payib, o'quvchilar zada bo'lyapti. Ushbu romanda ta'lim sohasiga ajratilgan e'tiborsizlik, ta'limning sustligi, maktablarga moliyaviy yordam deyarli ajratilmasligi ko'rishimiz mumkin.
72. Maqtash kerak, maqtov g'alabani otasi!
73. No'noq do'xtir zirapchani sug'urish o'rniga barmog'ini kesib qo'ya qoladi.
74. Men qo'limni sovunlab yuvib, qo'ynimga urdim- xavsalasi pir bo'lmoq.
75. - Aha, sig'irga to'qim urganday yarashdi-ku, qiziy,- deb og'zini qiyshaytirib kuldi.
76. Suv qayerga oqsa, o'sha yoqqa qarab suzmoq.
77. Bolam, haqiqattalab odamda do'st bo'lmaydi,- dedi kuyinib.
78. Ustoz otadan ulug'ligi haqida gapirmoq.
79. Zamon senga boqmasa, sen zamonga boq, degan mashoyihlar.
80. Baliq boshidan achigan ekan,- deb yubordim toqatsizlanib⁴⁰.
81. Kechagina tuxumdan chiqmoq.
82. Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,
Navoiy yomon bo'lsa, sen yaxshi bo'l!
83. Ishsiz kishi ko'chada yotgan guvalaga o'xshaydi- o'tgan odam yo qoqiladi, yo bir tepib o'tadi.
84. Bekordan xudo bezor.
85. Musofir to'nini bichmoq.
86. Xayron bo'lib tursam, tomdan tarasha tushganday bilagimdan ushlab, raqsga tortib qoldi.
87. Uyquni ham it qopti.
88. Surbetda subut bormi...
89. Pul hisob-kitobni, puxtalikni yaxshi ko'radi.
90. Ko'za kundamas, kunida sinadi.
91. O'z uying- o'lan to'shaging.

⁴⁰ Иқбол Мирзо. Бону. Роман. Т. 2022

92. Birovning yurti senga boshpana bo‘lishi mumkin, lekin vatan bo‘lolmaydi.
93. Odam yashamaganidan keyin marmar ham nuraydi, poydevoriga qurt tushadi.
94. Sabr- ojizning quvvati, kuchlining ziynati...
95. Sabr qilsang g‘oradan holva bitar deydilar.
96. O‘ynashmagin arbob bilan, seni urar zarbob bilan deydi-ku.
97. - Haqiqat faqat osmunda bo‘larkan, bandasi qo‘lga qaraydi. Zaring yo zo‘ring bo‘lmasa, zoring bo‘lar ekan, xolos.
98. Hammasi o‘tadi. Men ham qattiq yerdan tatalab chiqqanlardanman.
99. Oqqan daryo oqadi⁴¹.
100. – Men shu atrofda oilam bilan yashayman, bu singlim bo‘ladi. Mabodo birortang xafa qilganingni eshitsam, uyingga qaytib bormaysan!- dedi tomdan tarasha tushganday.
101. Yemagan somsaga pul to‘lamoq.
102. O‘risning iymoni bo‘lmasa ham insofi bo‘ladi.
103. Tegirmon galma-gal aylanadi.
104. Keragi yo‘q! Yo aslingdek ko‘rin, yoki ko‘ringaningdek bo‘l, degan gap bor.
105. Xalqda bolasidan qaytadi, degan gap bor.
106. Har kim o‘z manziliga o‘zi tanlagan yo‘ldan boradi.
107. Izlagan imkon topar, izlagani eringan bahona.
108. -Dilbaroy, qadamingiz katta-yu, qarichingiz qalta!- dedim.
109. Sukut alomati rizo.
110. It itligini qiladi.
111. Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqadi.
112. Oq ko‘ylakga kuya yuqtirmayqora qozonning yonidan o‘tib ketaman deb o‘ylamoq.
113. Bir berib yuzni kutmoq.
114. Sinalmagan otning sirtidan o‘tma.

⁴¹ Иқбол Мирзо. Tanlangan asarlar. Uch jildlik. T. 2020.

115. Ot tepkisini ot ko‘taradi, sen bu baytalning tengimiding?
116. Teng tengi bilan, degan hikmatni eshitmaganmiding?
117. Ayol-muqaddas, ayol- kelajagimiz, ayol-gurdi balomiz!
118. Gap jasatda emas, yurakda ekan-da.
119. Yomg‘irdan qochib do‘lga tutilmoq⁴².
120. Itdan qochib bo‘riga ro‘para kelmoq.
121. Obbo, yigit bo‘lsang, siyosat bilan o‘ynashma, qiz bo‘lsang, siyosatga tegma, degan naql bore edi-ku. Bir kami muxolifatchi tamg‘asi ostida kafangado bo‘lib ketishim qoluvdi”.
122. Yaxshi gapga ilon inidan chiqar.
123. Xalqda lo‘lining eshagini sug‘or, pulini ol degan gap bor...
124. Qanday qilib bizning tanga bu yerlarda yuribti? - desam, u ayorona ko‘z qisib:
- Bu davlat siri, tillaning va lo‘lining vatani bo‘lmaydi, - deb tishlarini yaraqlatib kuldi.
125. Otasizning oti oqsarkan.
126. Mamaqaldiraq gulduramaguncha ko‘kka qaramaymiz.
127. Shukur degan so‘z shapaloqdan keyin keladi.
128. Insonning umr yo‘llarida hal qiluvchi burulish nuqtalari bo‘ladi. Ana shu hayot-mamot chizig‘ida taqdiring qay tarafga qarab ketishi tarbiyanga, fitratingga, irodangga bog‘liq bo‘larkan.
129. Ha, mayli, birovning cho‘ntagidagi pulni sanamaymiz.
130. Rashq iymon belgisi, rashq qilavering, xursand bo‘laman.
131. Oshsiz uy bor-u, rashqsiz uy yo‘q.
132. Qiz bolaga qiz bola do‘st bo‘lmaydi hech qachon.
133. Boltani bo‘g‘inga urmoq.
134. Aytishlaricha, lo‘lining uyi bor-u, vatani yo‘q deb.
135. Bo‘lmaganga bo‘lishma degani rost ekan.

⁴² Иқбол Мирзо. Танланган асарлар. Uch jildlik. T. 2020.

136. Qo‘yingni cho‘ponga ishon, lekin pichog‘idan ko‘z uzma.
137. O‘z uyingdagi o‘lan to‘shak birovning par ko‘rpidan ming marta alo.
138. Ersiz xotin- tuvoqsiz qozon degan gapni eshitganmisan.
139. Bozor- shaytonning ayvoni, hamma firib shu yerda.
140. O‘ychining uyi bitguncha tavakkalchining uyi bitadi.
141. Er-xotin qo‘sh ho‘kiz.
142. Omad qushi boshingga qo‘nsa, cho‘chqirmat tur, afandi.
143. Kuya tushgan po‘stakday⁴³.
144. Er-xotin juft qalish
145. G‘ofilik bandasining baxti.
146. Xudodan amr kelsa, mo‘jiza muddati kiprik qoqqanday gap ekan.

Xulosa qilib aytganda Iqbol Mirzoning Bonu romanida xalq maqol va iborolari o‘ziga xos badiiy vazifani bajaradi. Ular nafaqat asarning tilini jonlantiradi, balki voqealar rivojiga milliylik, obrazlarga esa hayotiylik baxsh etadi. Har bir maqol yoki ibora xalqning asrlar davomida to‘plangan tajribasi, donishmandligi va hayotga munosabatini ifodalaydi. Ayniqsa, ayol qismati, sabr, halollik va mehnat kabi mavzularda xalqona hikmatlar orqali chuqur ma’no berilgan.

Maqol va iboralar roman ruhiyatini xalq bilan bog‘lab, uni yanada ta’sirchan va mazmunli qiladi. Shu bois, Bonu romanidagi bunday badiiy vositalar asarning estetik, tarbiyaviy va milliy qimmatini oshirib, uni o‘zbek adabiyotidagi yorqin asarlardan biriga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Адабиётшунослик луғати. (Д. Куронов ва б.) “Академнашр” Т. : 2013. 408 б.

⁴³ www.kh-davron.uz/kutubxona/uzbek

2. To‘xliyev B. Adabiyot o‘qitish metodikasi. Toshkent. Yangi asr avlodi. 2006.
3. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – T.: Баркамол-файз-медиа, 2018 – 352 б.
4. Шарафиддинов О. “Ижодни англаш бахти”. ШАРҚ НМАК. Т.: 2004. 640 б.
5. Иқбол Мирзо. Бону. Роман. Т. 2022.
6. Иқбол Мирзо. Tanlangan asarlar. Uch jildlik. Т. 2020.
7. www.ziyouz.uz ZIYOUZ.COM KUTUBXONASI (BARCHA KITOBLAR) - ADABIYOTSHUNOSLIK
8. www.kh-davron.uz/kutubxona/uzbek
9. www.kitob.uz

“NAVODIR USH-SHABOB”DAGI “YUZ” SOMATIZMI BILAN BOG‘LIQ TASVIRLAR HAQIDA

Turayeva Maftuna Tolibjon qizi,
BuxDU O‘FF 3-kurs
tmaftuna933@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada “fasohat mulkining sohibqironi” bo‘lmish mir Alisher Navoiyning “Navodir ush-shabob” devonidagi g‘azallar tarkibida kelgan “yuz” birligining turli ifodalari saralab olingan. Shoir qalamida aynan “yuz” ifodasining o‘ziga xos ohangi, yangicha ifodalari tahlil markaziga tortilgan.

Kalit so‘zlar: yuz, ko‘zgu, quyosh, iydi ruxsor, suv, yulduz, shabada, oy, Mus’haf, qibla, ahsan ul-qisas

Abstract. In three articles, various expressions of "hundred and one" have been selected in the composition of ghazals in the book "Navodir us-shabab" by Mir Alisher Navoi, the "owner of the property of eloquence". In the poet's pen, the special tone and new expressions of the expression "face" are brought to the center of analysis.

Keywords: face, mirror, sun, iydi rukhsar, water, star, breeze, moon, Mus'haf, qibla, ahsan ul-qisas

Alisher Navoiy ijodi badiiy tafakkurning beqiyos namunasidir. Ulug‘ shoirning har bir asari tafakkur gulshanining betakror gavharlari bilan yuzaga keladi. Hazrat Navoiy o‘z asarlaridagi hech bir jumlani badiiy bezaksiz, tasvir vositalarisiz ishlatmagan. Xususan, shoirning oshiqona ruhdagi g‘azallarida ma’shuqaning turli uzvlari madh etiladi. Jumladan, adib asarlarida “yuz” somatizmini turli poetik o‘xshatish, qiyoslar bilan ifodalaydi.

Yuzung ziyosidin ar subh ayni ichra bayoz,

Soching qorasidan ar shom boshida savdo [1:2].

Baytning mazmunini teran anglamoq uchun uning nasriy bayonini keltirish maqsadga muvofiqdir. -Sening yuzingning ziyosi shu qadar nurliki, uning oldida subh tongi ham

bu yorug‘lik ichida qolib ketadi, sochlaringning qorasidan esa shom qorong‘uligi boshiga savdolar tushadi. Baytning ta’sirdorligini oshirish uchun bir nechta badiiy san’atlardan foydalanilgan. Jumladan, yuzning subhga, sochning shomga mengzalishi *tashbih*, bu uzvlarning o‘xshatilayotgan narsalardan ham yuqori etib tasvirlash *mubolag‘ani* hosil qilgan.

Navoiy lirikasida ma’shuqa orazini *ko‘zguga* qiyoslash holatlari ham uchraydi:

Yuzung ko‘zgusidin olamda yuz nuru safo paydo,

Quyosh andin aningdekkim quyoshdin zarra nopaydo [1:3].

Shoirning e’tiroficha, yor yuzining ko‘zgusidan olamga yuz minglab nur taraladi, quyosh esa bu nurlardan o‘ziga nur yig‘ib, ko‘rinmaydigan darajada kichik bo‘lgan zarrachalarini namoyon qiladi. Ko‘ryapmizki, baytda mahbubaning orazi nurli ekanligi tavsif etilib, bu nur oldida quyosh nuri oqizlik qiladi. Ta’kidlash joizki, Navoiy barcha asarlarida oshiq hamda ma’shuqa o‘rtasidagi munosabatlarni shunchaki qalamga olmagan. Ya’ni bu munosabatlarni faqatgina zohiriy ma’noda anglash joiz emas. Vaholanki, Navoiy mana shu hodisani asosiy mavzu sifatida ko‘rganida uning asarlari bu qadar mashhur va jozibali bo‘lmas edi. Ushbu baytning botiniy (asosiy) mohiyati ham Haq va tajalli munosabatini oshkor etadi. Ya’nikim, Haqning nuri oldida quyosh nurlari zarrachalik, undan ham kichik ekani qalamga olingan. Baytda yuzni ko‘zguga o‘xshatish *tashbih* hamda yuzning nomi keltirilmay, uni quyoshga o‘xshatishi *istiora* san’atlarini hosil qilgan.

Alisher Navoiy o‘zining ko‘plab asarlarida vatani, ulusiga bo‘lgan muhabbatini tarannum etgan. Quyidagi baytda “ulus” murojaati orqali shunga ishora qilingan. “*Jonim mening qurbon sanga*” jumllalaridan o‘zining jonini ham fido qilib, millat uchun yashashga tayyorligini bildiradi.

Iydi ruxsoring ko‘rub, bo‘ldi ulus hayron sanga,

Ey ulus, iydi yuzung, jonim mening qurbon sanga [1:13].

Ushbu baytda e’tibor qaratilishi lozim bo‘lgan eng muhim jihatlardan biri ma’shuqaning yuzini “iyd” deya ta’riflashdir. Ta’kidlash joizki, musulmonlarning eng

muqaddas bayramlari “Iydi Ramazon”, “Iydi Qurbon” hisoblanadi. Jumladan, “Iydi Qurbon”da musulmonlar Ibrohim payg‘ambar (alayhissalom)ning o‘g‘li Ismoilni Allohning amriga itoat qilib qurbon qilishga tayyor bo‘lganini eslashadi. Biroq bu holat Alloh taoloning sinovi bo‘ladi va qurbonlik qilish arafasida Alloh taolo Ibrohim payg‘ambarning o‘g‘lini o‘limdan asrab qoladi. Musulmonlar urf-odatlarida Qurbonlik insonni Yaratganga yaqinlashtiradigan, irodani faqat O‘ziga topshiradigan, Allohning buyrug‘ini so‘zsiz bajaradigan hamma narsaga ishora qiladi. Ushbu baytda esa yuzning *sifatlashi* bo‘lib kelgan “iyd”so‘zi o‘ziga xos mohiyat kasb etadi. Ya’ni ma’shuqaga nazari tushgan kishilar o‘zlarini shu oraz, yor uchun qurbon qilishadi, jonlarini taslimiyat qilishadi.

Quyidagi parchada yor yuzi tiniq suvga qiyoslanadi:

Yuzung ravshan zuloledur, g‘azabdin chin aning mavji,

Ki, niliy xoldin har yon ochilmish nilufar anda [1:19].

Baytda juda ham ajoyib ifodaga ega. Yorning yuzi shu qadar tip-tiniqki, u zilol suvdek. Ma’lumki, kishi g‘azablansa, yuzini burishtiradi, shuning natijasida yuzda chinlar paydo bo‘ladi. Oshiq ma’shuqada ro‘y bergan mana shu holatni suvning mavjlari bilan bog‘liqlikda ko‘radi. Keyingi misrada shoir yor yuzidagi xollarning niliy (ko‘k, zangori) ekanini, bu xollar go‘yoki zilol suv ustida ochilgan nilufar gullaridek ekanini o‘zgacha tasvir usullarida tavsiflaydi.

Quyidagi baytda yor jamolining nihoyatda porloq ekanligi tasvirlanadi. Bu porloq jamol ravshanidan yor qadining soyasi tushadi. Baytda *husni ta’lil* borligini payqash qiyin emas. Ya’niki, kunduz kunlarida yor (nafaqat yor, jamiki insoniyat)ning quyosh ta’sirida soyasi tushadi. Shoir esa bu soyaning tushishini ma’shuqa husni-jamoli yorug‘ligi jihatidan tushgan deya ta’riflaydi:

Orazing xurshididin tushmish qadingning soyasi,

Yoki yerga sudralib mushkin soching qolmish qafo [1:25].

Ma'shuqa go'zalligini har jihatdan ulug'lash quyidagi baytda ham davom etadi. Shoir ul mahvashning sochini tunga, qaddini sarv daraxtiga, yuzini yulduzga *tashbih* qiladi.

Soching qorong'u tun, ey sarvqaddi shirinlab,

Yuzung tun o'rtasida jilva aylagan kavkab [1:34].

2-misrada muhim bir hodisa go'zal yo'sinda ochib berilganini ko'ramiz. Ma'lumki, yulduzlar tunda charog'on bo'ladi. Shoir nazdida ham yuz tun o'rtasida jilvalangan yulduzdir. Bunda tun deganda yorning sochlari nazarda tutilgan.

Yuzung lavhida vajhulloh ayondur,

Ne tong gar olmasam ul ko'zgudin ko'z [1:161].

“Vajhulloh” – “Ollohning husni”. Ushbu bayt tasavvufiy mohiyatga ega. Bunda shoir yor yuzida haqning jamoli zuhurlanganini bayon etadi. Butun olamning Parvardigori o'z husnidan oshiqning ma'shuqasiga tajalliysini ato etgani uchun, tabiiyki, unga kishilar bog'lanib qoladi (*Ne tong gar olmasam ul ko'zgudin ko'z*).

Alisher Navoiy g'azallarida ma'shuqa jamolini nihoyatda go'zal qiyofada tasvirlaydi. Shoir yorining jamolini Qur'oni karimda zikr etilgan eng go'zal payg'ambar Yusuf alayhissalomdan ham a'loroq deya bayon qiladi. Quyidagi baytda yor husnining tengsizligi borasida Qur'oni karimda aniq oyatlar kelgani aytiladi:

Husn oyatiki keldi yuzung qissasida nas,

Tong yo'q, desamki sha'nidadur ahsan-ul qisas [1:198].

Ma'lumki, Islom Sharqida “Yusuf” qissasi eng go'zal qissa ekanligi ta'kidlanadi. Bu haqida Qur'oni karimning “Yusuf” surasida ham “ahsan ul-qisas” (*“eng go'zal hikoya”*) deya marhamat qilinadi [12:3]. Qissa go'zalligi, axloqiy saboqlari, sabr-toqat, sadoqat, Allohga tavakkal, mag'firat kabi chuqur mavzular bilan maqtaladi. “*Ahsan ul-qisas*” iborasi bu qissaning boshqa ertaklarga nisbatan yuksakligini ta'kidlab, uning teranligini, ma'naviy-axloqiy saboqlarni to'laligicha yoritib beradi. E'tiborlisi, “Qissasi Rab'uziy”da ham “ahsan ul-qisas”ning 10 ta afzal jihati e'tirof etiladi. Mazkur baytda esa shoir bu qissaning o'z yorining husn-latofati borasida nozil bo'lganini ma'lum

qiladi. Keltirilgan baytda *talmeh* hamda *iqtibos* san'atlarining yorqin namunalarini ko'rish mumkin.

Quyidagi baytda hazrat Navoiy ma'shuqasining jamolini xushbo'y hid yog'diruvchi *shabadaga* tenglashtiradi:

Ham subhi orazingdur vardiyatun-nasoyim,

Ham shomi sunbulingdur miskiyatush-shamoyim [1:287].

-Sening oppoq tongdek jamoling gul hidini olib keladigan shabadalardir, shomdek qora sochlaring ham mushk hidlidir.

Quyidagi baytda oshiq mahbubasi oldida ertadan kechgacha qolishga tayyorligini aytadi. Lekin u hamma vaqt ham bu ixtiyorga ega emas. Boisi, Shoir yor zulfini shomga, orazini subhga qiyoslaydi. *Istiora* san'ati vositasida mulohazalarini badiiy quvvatlantiradi.

Qolmisham zulfu yuzung shavqida subhu shom, lek

Ul biri subhi azaldur, bu biri shomi abad [1:94].

Navoiy qalamidan chiqqan har bir jumla shunchaki terilmasligi bizga ma'lum. Hazrat Navoiy baytda subhni azaliy, shomni abadiy deya sifatlantiryapti. Mazkur mulohazalar bevosita Qur'oni karim, hadislar va tasavvuf ta'limotiga borib taqaladi. Ma'lumki, azalda faqat Xudo bor edi, boshqa hech narsa yo'q edi. Butun borliqni quyuq zulmat qoplagan edi. Alloh taolo buni o'zgartirishni istab yer-u osmonni yaratdi. Birinchi kunda Alloh taolo “Yorug'lik bo'lsin” (KUN) dedi va shunday bo'ldi. U keyin yorug'likni qorong'ulikdan ajratdi va uni kunduz deb, qorong'ulikni tun deb atadi. Tun bilan kun bir-biri bilan o'rin almashadi va bu hozirgi kungacha davom etib kelmoqda. Ko'ryapmizki, shoir subhni azaliy deya ayta olishiga asosi bor, ya'ni birinchi kuni yorug'lik, tong, subh yaratilgan ekan.

Oshiq yorining turli uzvlarini tavsif etadi va ohanrabo ifodani yuzaga keltiradi.

Yuzungdek qamar yo'qtur, qadingdek shajar yo'qtur,

Shajar bo'lsa ham anda, labingdek samar yo'qtur [1:122].

-Sening yuzingdek oy, qadingdek shajar daraxti, shajar bo‘lganida ham, labingdek mevasi yo‘qdir. Ma’shuqa uzvlarining bir necha predmetlarga qiyoslanishi *tashbih* san’atini yuzaga keltirgan. Yor yuzi oqligi, yorug‘ligi, tiniqligi jihatidan oyga o‘xshatilgan.

Quyida keltirilgan baytda ma’shuqaning husni-jamoli muqaddas kitobimiz – Mus’hafga qiyos etiladi:

Yuzu zulfung chu din qasdi qilur kofir desam tonma,

Demon yuz uzra zulfung, balki mus’haf uzra zunnoring [1:260].

Dastlabgi baytda shoir yorning yuzi va zulfini tavsif etib, bu uzvlarni “kofir”sifati bilan baholaydi. Kofir-g‘ayridin, Allohni tanimagan, uning mavjudligini inkor etgan kimsalardir. Yuz hamda zulflar ham oshiqqa qiyo solmagani bois, oshiq ularni shunday sifatlagan. Keyingi misrada yuz ustiga yoyilga zulflar Mus’hafdagi zunnorga qiyoslangan. Ma’lumki, Arab xalifaligi davrida musulmonlar davlati hududida yashab, boshqa dinga e’tiqod qiluvchilar (asosan yahudiy va xristianlar) musulmon emasligining isboti sifatida zunnor (chilvir)ni majburan taqib yurishgan. Demak, musulmonlar ichida bo‘lib o‘zini Haqdan yiroq bo‘lgan kimsalarni ularning zunnori orqali payqashgan. Mazkur holat baytda “*Qur’on uzra zunnor*”- deya bitilgani ham bejizga bo‘lmagan.

Alisher Navoiy asarlarida yor jamoliga oshufta oshiqning hijron iztiroblari, dard to‘lg‘onishlarini yuqori darajada tasvirlaydi. Shunday ifodalari orasida quyidagi bayt kitobxon e’tiborini tortmasdan qolmaydi:

Qatl aylarida dahr eli bosh qo‘ydilarmu erkin?

Yo qiblai jamolig‘a el sajdasozi ekinmu? [1:371].

Tajohilu – orif san’atidan foydalanib, shoir go‘zal ifodani yarata olgan. Oshiq hayron. Odamlar qatl etilishiga buyruq berilgani uchun bosh qo‘yadimi yoki yor huzurini o‘zining qiblasiga deb baholab, uning oyog‘i poyiga sajda qiladimi? Ko‘ryapmizki, ushbu baytda shoir ma’shuqa jamoli qayerda bo‘lsa, u yer oshiq uchun qibla bo‘lib, sajdaga bosh qo‘yadi.

Biz faqatgina ba’zi baytlarni tahlil qildik. Bu singari yangicha ifodalar shoirning boshqa devonlari-yu, debochalarida son – sanoqsiz. Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning “Navodir ush -shabob” asarida qo‘llanilgan “yuz” somatizmi *tong, ko‘zgu, suv, quyosh, yulduz, shabada, oyga o‘xshatilib, Yusuf alayhissalom jamoli, Mus‘haf, Iydi Qurbon, qiblaga* tenglashtiriladi. Ijodkor badiiy poetik ifodalar yaratmoq uchun turli tasvir vositalaridan unumli foydalanib, mukammal, o‘zgacha asar namunalarini yaratgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Алишер Навоӣ. Мукаммал асарлар тўплами. XX томлик. Туртинчи том. Наводир уш шабоб. - Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти Тошкент—1989.
2. Ma’rifat Rajabova, Zilola Amonova. Navoiyshunoslik.-“Asian Book House”, 2020.
2. Навоӣ асарлари лугати. Тузувчилар: П.Шамсиев ва С. Иброҳимов. Тошкент: F. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973.

FARIDUDDIN ATTOR NIGOHIDA ROBIYA ADAVIYA

To‘rayeva Mohichehra

ToshDO‘TAU O‘TAT 4-kurs

torayevamohichehra@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada islom tasavvufining yirik namoyandasi, ilohiy ishq g‘oyasini targ‘ib qilgan buyuk avliyo ayol – Robiya Adaviya hayoti, ta‘limoti va islom falsafasidagi o‘rni tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: tasavvuf, Robiya Adaviya, ilohiy ishq, zohidlik, tavhid, ruhiy kamolot, ayol avliyolar, ixlos, ma‘rifat, taqvo, tasavvufiy ta‘limot.

Abstract: This article analyzes the life, teaching and role of Rabiya Adaviya, a great representative of Islamic mysticism, a great saint who propagated the idea of divine love, in Islamic philosophy.

Keywords: mysticism, Rabia Adaviya, divine love, asceticism, monotheism, spiritual perfection, female saints, devotion, enlightenment, piety, mystical teachings.

Tasavvuf, sufiylik — islomda insonni ruhiy va axloqiy jihatdan komillik sari yo‘llovchi ta‘limotdir. Bu yo‘lda ko‘plab erkak va ayol avliyolar yetishib chiqqan bo‘lib, ular orasida Robiya Adaviya alohida o‘rin tutadi. U ilohiy ishq, zohidlik va sof tavhid g‘oyalarini ilgari surgan buyuk mutasavvuf ayol bo‘lgan. Ushbu maqolada F.Attorning Robiya Adaviya haqidagi qarashlari, uning tasavvufiy timsoli va islom falsafasidagi o‘rni atroflicha tahlil qilinadi.

XII–XIII asr tasavvuf shoirlaridan biri bo‘lgan Fariduddin Attor o‘zining “Tazkirat ul-avliyo” asarida ko‘plab avliyolar qatorida Robiya Adaviya hayoti va ta‘limotiga alohida e‘tibor qaratgan. Ushbu asar Attorning nasrda yozilgan yagona va mashhur asari bo‘lib, unda tasavvuf shayxlari va avliyolarning hayoti, kashfiyotlari va karomatlari bayon etilgan. Fariduddin Attor mazkur asarda Robiya Adaviyani boshqa avliyolar qatorida ulug‘lagan. Buni u quydagicha ta‘riflaydi:

“Agar Bibi Robiyani erkaklar orasida zikr qilinganning sababini so‘rasalar, unga javob shuki, Payg‘ambar buyurubdurlar:

- *Alloh sizlarning suratlaringizg emas, balki ko‘ngillaringizga boqar”.*

Robiya Adaviya (taxminan 713/714–801) Basra shahrida yashagan va o‘z hayotini Allohga bo‘lgan cheksiz muhabbatga bag‘ishlagan avliyo ayol sifatida tanilgan. U qashshoq arab oilasida tug‘ilib, cho‘ri sifatida sotilgan, keyinchalik xudojo‘yli va zohidlik hayotiga ixlos bilan rioya etgani sababli ozod etilgan. Bir necha yil sahroda yolg‘izlikda yashab, so‘ngra Basrada umr kechirgan. Quyida asarda keltirilgan ma’lumotlarga muvofiq uning qisqacha tarjimai holi bilan tanishamiz:

“Naqldurki, Robiyani onasi tuqqan kecha uylarida dunyoliqdin o‘zga hech narsa yo‘q edi. Onasi uchun artmoqqa yog‘ va Robiyani o‘rash uchun bir parcha eski latta ham topilmadi. Otasining burun uch qizi bor edi, to‘rtinchisi Robiya edi. Shuning uchun unga Robiya (to‘rtinchi) deb nom qo‘ydilar. Robiyaning onasi otasiga dedi:

- Falon hamsoyaning uyiga borib yog‘ so‘ragin. Chirog‘ini yoqaylik.

Otasi esa ahd qilgan ediki, hech bir kishidan narsa so‘ramaslikka. Eshikka chiqdi, hamsoyaning eshigiga borib, darvozaga qo‘l tekkizdi va qaytdi. Uyiga kelib dedi:

- Eshikni ochmadilar.

Bas, xotini yig‘ladi va qayg‘ulik bo‘lib yotdi. Shu kecha hazrat Rasuli akramni tushida ko‘rdi.

Va unga dedilar:

- G‘am yemagin, bu qizing sayyiddadir. Mening ummatlarimdan yetmish kishiga shifoat qiladi.

Yanda dedilar:

- Eringga ayt, Isoga bir xat yozsin, u Basraning hokimi. Aytsinkim, bir kecha

Payg‘ambarga yuz salovat yuborarkansan. O‘tgan juma kechasi xato bo‘ldi. Shuning kaforatiga yuz dirhamni bu xatni olib borgan kishiga bersin!

Robiyaning onasi bu tushni ko‘rib, uyg‘ondi. Eriga aytdi. U xatni yozib Basraning begiga bordi, xatni ko‘rsatdi. Basraning begi xatni o‘qib, ko‘p yig‘ladi. Xatni keltirgan kishiga ming qizil oltin berdi va Payg‘ambar hurmati uchun uzrlar so‘radi. Yana dediki:

– Har nima hojating bo‘lsa, menga aytgin!

Shundan so‘ng, Robiyaning otasiga ot va sarpolar berib kuzatdi. U uyiga kelib barcha ishlarni bitkazib oldi”.

Robiya Allohni sevishdan boshqa barcha narsalarni rad etish tarafdori bo‘lgan. U islom olamida birinchi bo‘lib “Ishqi ilohiy” (ilohiy muhabbat) g‘oyasini ilgari surgan. Uning fikricha, inson Allohni jannat umidida yoki do‘zax qo‘rquvida emas, balki sof muhabbat bilan sevishi lozim. Ya’ni, unda Allohning ishq kuchli bo‘lib, u na jannatga havas, na do‘zaxdan qo‘rqish hissi bilan yashardi. Uning yagona orzusi Allohga muhabbat edi. Bu yondashuv tasavvuf falsafasida “ishq yo‘li” (maqomoti ishq) sifatida tanilgan bo‘lib, keyinchalik Jaloliddin Rumiy, Abu Hamid G‘azzoliy singari buyuk mutasavvuflar tomonidan rivojlantirilgan.

Asarda Robiya va bir kishi o‘rtasida bo‘lib o‘tgan savol-javoblardan birida uning ruhiy holati, Allohga bo‘lgan muhabbatning chuqur ma’nosi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Savol: “Allohni bilasanmi va sevasanmi?” bo‘lib, bu savol kishining Allohni tan olish (ma’rifat) va unga bo‘lgan sevgisini sinashga qaratilgan. Javobda esa shunday deyiladi: “Albatta, sevarman”. Bu Bibi Robiyaning Allohga bo‘lgan muhabbati va ishonchini anglatadi. Muhabbatning sababi esa Allohning insoniy tajriba va tasavvurlar bilan taqqoslanmaydigan xususiyatlarida yotadi. “Chunki U “qanday” va “qanaqa” siz beshabih va bena’mana” jumlasini bilan Allohning inson tabiatidan tubdan farq qilishi ta’kidlanadi. Bu yerda “beshabih” so‘zi Allohning hech qanday taqqoslashga loyiq bo‘lmagan, mukammal va betakror ekanligini

ifodalaydi. “Bena’muna” esa Uning insoniy jihatlardan, kamchiliklardan xoli ekanligini anglatadi. Ya’ni, inson tabiatidagi kamchiliklar va chegaralar Allohda mavjud emas. Javobning davomida “Doim bo‘lgan va hamisha bo‘ladigan” iborasi bilan Allohning abadiyligi, vaqt va fazoda cheksizligi ta’kidlanadi. Bundan tashqari, “hamma narsani yaratgan, har bir tirik jonga rizq beruvchidir” degan jumlar orqali Uning yaratuvchilik va rizq berish qudratiga ishonch bildiriladi. Bu jihatlari Allohni insoniy mavjudotlardan umuman farq qiladigan, barcha yaratilganlarning asl manbayi ekanligini ochiqchasiga ko‘rsatadi.

Umuman olganda, ushbu qisqa savol-javobning o‘zida insonning Allohni tanib, Uning nodir, abadiy va barcha narsalarning yaratuvchi sifatlarini tushunishi va shu asosda Uning uchun cheksiz muhabbat bilan yashashi lozimligini targ‘ib etadi. Shuningdek bunda Allohning inson tafovvutidan yiroq, mukammal va betakror mavjudot ekanligini anglatib, unga bo‘lgan muhabbatning asl mohiyatini – ya’ni, insonning o‘z kamchiliklarini unutib, mukammallikka intilmasdan, Uning betakrorligini tan olish va sevishini ifodalaydi.

F. Attor, shuningdek avliyo hayotidan turli rivoyatlar keltirib, Robiyaning tasavvufdagi yuksak maqomini ta’kidlaydi. Ulardan birini ko‘rib chiqamiz:

“Naqldurki, bir kuni bir ulug‘ aziz Robiyaning oldiga keldi va uni sinamoq uchun so‘z so‘rab dedi:

– Ey Robiya, namuncha ulug‘lanasan, axir bir ayolsan! Ayollarga hech vaqt valilik va payg‘ambarlik kelmadi. Jami fazilatlarini Alloh erkaklarga berdi. Payg‘ambarlik tojini Alloh erkaklarning boshiga qo‘ydi.

Robiya dedi:

– Bu so‘zlarning barchasi rostdir. Ammo manmanlikning da’vosi hargiz ayollarga xos bo‘lmadi. “Men sizlarning oliy parvardigoringizman”, da’vosi ham erlardan chiqdi. Va hech ayol manmanlik davosini qilmadi va barchasi erlardan chiqdi”.

Bir ulug‘ avliyo va Bibi Robiya o‘rtasida bo‘lib o‘tgan yuqoridagi suhbatda ayollarning erkaklar bilan solishtirganda fazilat nuqtayi nazaridan pastroq ekanini ta’kidlab, valiylik va payg‘ambarlik maqomi faqat erkaklarga berilganini aytadi. Robiya esa bu fikrga qarshi chiqmaydi, ya’ni payg‘ambarlik va valiylik maqomining asosan erkaklarga berilganini tan oladi. Biroq u insoniy kamolotning eng yuksak qadriyatlaridan biri bo‘lmish tavozeqa ishora qilib, takabburlik (manmanlik)ning aynan erkaklar orasida keng tarqalganini bildiradi. U shaytoniy kibr-u manmanlikning eng yirik namunasi bo‘lgan Fir’avnning “Men sizlarning oliy Parvardigoringizman” degan da’vosini eslatib, bunday da’volar aynan erkaklar orasidan chiqqanini ta’kidlaydi.

Robiyaning bu javobi tasavvuf nuqtayi nazardan juda ahamiyatlidir. Tasavvufda insonning haqiqiy fazilati uning jinsi bilan emas, balki qalbining pokligi, Allohga bo‘lgan ixlosi va tavozezi bilan o‘lchanadi. Bu javob bilan Robiya ayollarning kamtarinligi, taslimiyati va ruhan yuksakligi orqali Allohga yaqinlasha olishini ifoda etmoqda. Shuningdek, u insoniy mukammallik manmanlik va kibrlanishda emas, balki haqiqiy ixlos va kamtarlikda ekanini ko‘rsatmoqda.

Fariduddin Attor Robiya Adaviyani tasavvufdagi eng yuksak maqom – ishq va ma’rifat ahli darajasiga qo‘yadi. Uning ta’limoti quyidagi asosiy tamoyillarga asoslangan:

1. Ilohiy ishq (Ishqi Haqiqiy) Robiya Adaviya Allohga bo‘lgan muhabbatni har qanday manfaat yoki qo‘rquvdan ustun qo‘ygan. U inson Allohni mukofot uchun emas, balki Uni O‘zi uchun sevishi lozimligini ta’kidlaydi.

2. Zuhd va taqvo. U butunlay dunyo lazzatlaridan voz kechib, faqat Alloh uchun yashagan. Attor uning zohidlik hayotini yuqori baholagan.

3. Tavhid. Robiya faqat Allohga bog‘liq bo‘lib, boshqa hech narsaga qiziqmagan. Uning tasavvufiy yo‘li sof monoteizmga asoslangan edi.

Umuman olganda, Fariduddin Attorning “Tazkirat ul-avliyo” asarida Robiyaning ruhiy poklik, ilohiy ishq va tasavvufiy kamolot yo‘lidagi yuksak martabasi aks ettirilgan. Uning ta’limoti tasavvufning eng yuksak ma’naviy tamoyillaridan biriga asoslangan bo‘lib, inson qalbini poklash, Allohga mutlaq muhabbat bilan bog‘lanish va dunyoviy manfaatlardan voz kechish g‘oyalari bilan chambarchas bog‘liq. R. Adaviya o‘zining sof muhabbati va Allohga sadoqati bilan butun ummatga o‘rnak bo‘lib, tasavvuf tarixida unutilmas iz qoldirdi. Bugungi kunda ham uning falsafasi va merosi ruhiy kamolot sari intilgan insonlar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qilmoqda desak adashmagan bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Фаридуддин Аттор (2013). Тазкират ул-авлиё. (79-95-б). Тошкент:
Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
2. Нажмиддин Комилов. (1996). Тасаввуф. (53-54-бет). Тошкент:
«Ёзувчи»
нашриёти
3. Fotimaxon Sulaymon qori qizi. (2022). Mo‘mina ayollar ibрати. Toshkent:
“Hilol – Nashr” nashriyoti.
4. <https://oyina.uz/uz/teahause/2353>

ZAMON YURAGINI TINGLAGAN QALAMLAR

*Turg'unboyeva Barnoxon
G'ulomjon qizi*

*ToshDO‘TAU O‘zbek tili va
adabiyoti yo‘nalishi I-kurs
talabasi,
turgunboyevabarnoxon71@gmail.com*

*Ilmiy rahbar: Nazarova
Dilafruz*

Annotatsiya: Mazkur maqolada hozirgi zamon o'zbek adabiyotida faol ijod qilib kelayotgan, asarlari „Izlam“ to'plamidan o'rin olgan Nodirabegim, Bayram Ali, Ollohyor Zafar kabi yosh yozuvchilarning badiiy uslubi, mavzu tanlovi va adabiy jarayonga qo'shayotgan hissasi tahlil etiladi. Yangi davr yozuvchilarining asarlarida aks etgan dolzarb ijtimoiy muammolar, milliy qadriyatlar va insoniylik g'oyalari chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, yosh yozuvchilarning adabiyotga olib kirgan yangicha qarashlari, zamonaviy yondashuvlari hamda ularning o'zbek adabiyotidagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: Nodirabegim Ibrohimo'va, Bayram Ali, Ollohyor Zafar, yozuvchi uslubi, xarakter, zamonaviy adabiyot, badiiyat, g'oya.

Abstract: This article analyzes the artistic style, choice of subject matter, and contribution to the literary process of writers actively working in contemporary Uzbek literature. An in-depth analysis of current social problems, national values and humanistic ideals reflected in the works of modern writers will be conducted. It also highlights the new perspectives and modern approaches brought to literature by writers of the new era, as well as their role in Uzbek literature.

Keywords: Nodirabegim Ibrohimo'va, Bayram Ali, Ollohyor Zafar, writer, style, character, modern literature, artistic, idea.

O'zbek adabiyoti asrlar davomida xalqimizning qalb ovozi, orzu-umidlarini, dard-u quvonchlarini ifoda etib kelgan. Bugungi kunda esa bu adabiyot yangi avlod ijodkorlari orqali o'zining zamonaviy talqinlarini topmoqda. Hozirgi zamon o'zbek yozuvchilari – yangi davrning guvohi va ifodachisidir. Qolaversa, har bir millat o'zining asriy va milliy qiyofasini, madaniyati va qadriyatlar ko'lamini adabiyot orqali yashatib qolishga va unib kelayotgan yosh avlodni uning ko'magida tarbiya qilishga harakat qiladi. El ichida chiqqan yosh ijodkorlar esa davr ruhini qalamga olish bilan bir qatorda kelajak uchun yangicha qarashlarni bunyod etishga chog'lanadi. Ular yaratgan asarlarda ko'tarilgan dolzarb ijtimoiy muammolar, milliy qadriyat va insoniylik g'oyalari bugungi hayotimiz uchun ham ahamiyatlidir.

Shuningdek, mustaqillik davri adabiyoti haqida adabiyotshunos Umarali Normatov shunday fikrlarni bildiradi: „...adabiyotimizning yangi avlodiga mansub bo'lgan mustaqillik davri millatimiz tarixida g'oyat noyob, murakkab, ko'p qirrali hodisadir...”. Ana shu ko'p qirrali jarayon asnosida shakllanib kelayotgan yangi avlod vakillari ham bugungi kunda o'z asarlari bilan o'zbek adabiyotiga eshik qoqib baralla kirib kelmoqda. Xo'sh, bugungi yoshlar asrlarga tatigulik asarlar yarata olishyaptimi? Ular qanday mavzularni qalamga olishmoqda?

Albatta, bejizga nasr og'ir karvon deyilmaydi, sababi yosh qalamkashlar orasida nosirlar sanoqli. Nasr yo'nalishida ijod qilish, ijodkordan katta tajriba, keng dunyoqarash hamda chuqur kuzatuvni talab qiladi. Ammo o'z ijodini sevib kitobxonlar qo'liga yangidan yangi asarlarni taqdim qilishdan charchamaydigan yuragida o'ti bor ijodkorlar bugungi zamonaviy adabiyotimizning davomchilaridir. Ularning ijodini qo'llab-quvvatlash hamda ruhlantirish kitobga oshno kitobxonlarning vazifasidir. Sevimli shoirimiz Yo'ldosh Eshbek aytganidek „Bizning yoshlar hammadan yaxshiroq yozyapti. Faqatgina mehr kamroq

yozganlarida. Baribir ularga e'tibor berish, ko'proq ilhomlantirish va targ'ib qilish kerak. Qo'rqarkansiz Vatan Vatan bo'lmaydi, adabiyot adabiyot bo'lmaydi''. Bunga misol qilib, yaqin yillarda „Akademnashr“ nashriyoti tomonidan chop etilgan „Izlam“ turkumidagi yosh ijodkorlarning asarlarini aytishimiz mumkin. „Izlam“ faqatgina zamonaviy adabiyotimiznigina emas, balki milliy adabiyotimizning sarhadlarini kengaytirib bergan, so'zga yangicha qarash va yangicha talqin olib kirgan kitoblardan biri sifatida e'tirofga loyiq. Adabiyotshunos Umarali Normatov aytganidek: „Milliy adabiyotdagi har bir ijodiy hodisaning sababini tashqi omillardan emas, avvalo, shu milliy zaminning o'zidan, real voqelikdan, zamona ehtiyojidan izlamoq darkor...“. Yosh yozuvchilarimizga e'tibor nafaqat adabiyotimizning ertangi kunini qurish, balki jamiyatning ma'naviy yuksalishiga xizmat qilishdir.

Jumladan, hozirgi adabiy jarayonda o'zining tarjimalari, kichik hikoyalar, hamda she'rlari bilan qalam tebratayotgan Nodira Ibrohimova ham bugunimiz yulduzlaridandir. Uning falsafiy g'oyaga yo'g'rilgan ushbu kichik hikoyasida: Avval ona bola beshigini tebratdi. So'ngra farzand volidasining tobutini ko'tardi. Hayotning achchiq va adabiy qonuni shu ekan satrlari orqali insonning hayotdagi o'rni, vaqt oldida ojizligini, ammo muhabbat va fidoyilik orqali abadiylikka intilish mumkin ekanligini ko'rsatgan. Bu qisqa hikoya ammo inson hayoti to'g'risidagi roman. Yozuvchining qanchalik mahoratli ekanidan dalolatdir.

Yana bir yosh qalamkashlarimizdan biri Qashqadaryo o'g'loni Bayram Alining asarlarida ham bugungi kun ifori yaqqol ufurib turadi. Masalan, yozuvchining „Men ham uni sevardim“ hikoyasi sevgi, insoniy his tuyg'ular va hayotning murakkabliklarini o'zida aks ettiradi. Hikoyada bir- birini sevgan, ammo turli sabablar tufayli birga bo'la olmagan ikki insonning taqdiri tasvirlanadi. Bu voqealar esa o'quvchini insoniy his-tuyg'ular va hayotiy qarorlarining qadrini chuqurroq anglashga chorlaydi. Ijodkorning tili juda shirali, soda, samimiy.

Shaxsan o‘zim ham uning „Bosiriq“ nomli kitobini o‘qish orqali ushbu qissa katta adabiy tahlilga muhtoj ekanligini angladim. Yozuvchi san‘atga, siyosatga, davr bilan bog‘liq hali hech bir ijodkor yondashmagan ijtimoiy jarayonlarga ahamiyat qaratgan.

Shuningdek, ijodkor qayerda yashab ijod qilishidan qat’iy nazar uning asarlarida tug‘ilib o‘sgan makonning nafasi ufurib turadi. Negaki, insonning eng pokiza tuyg‘ulari kindik qoni to‘kilgan zaminda u bilan birga dunyoga keladi. Ana shunday yosh ijodkorlardan biri ayni paytda Yaponiyada o‘qib, ijod qilayotgan Ollohyor Zafarning asarlarida ham uchratishimiz mumkin. Ammo „Hid“ nomli hikoyasida esa boshqaroq yondashadi. Mahallada yoqimsiz hid paydo bo‘lgani, odamlar unga qarshi qancha kurashishlariga qaramay yo‘qolmagani bois vaqtlar o‘tib unga ko‘nika boshlashadi. Hikoyadan shuni anglashimiz mumkinki, inson barcha narsaga moslashadi, ko‘nikadi, unutadi va yashashda davom etadi. Ko‘z oldimizda sodir bo‘layotgan yoqimsiz hodisalar ham avvaliga bizga erish tuyuladi vaqtlar o‘tib esa unga ko‘nika boshlaymiz. Umuman, muallif hidlar orqali turli xil holatlarni va kayfiyatni ifolashga harakat qiladi. Bular nosirning dastlabki mashqlari ekanligini inobatga olinsa, yuksak baho berishga arzigulikdir.

Xulosa qilib aytganda, bugungi yosh ijodkorlar yozmayapti emas, yozyapti, lekin ularni o‘qish uchun yosh avlod adabiy shaxs sifatida shakllanishi hamda adabiyotga, kitobga muhabbatli bo‘lib tarbiyalanishi lozimdir. Usmon Nosirlar kabi adabiyotga bo‘ronday kirib kelishi, Abdulla Qahhor, Said Ahmadlar kabi xizmat qilishi kerakdir. Katta adabiyot yaratish uchun esa katta harakat va mehnat talab qilinadi. Adabiyotga kirish oson, ammo unda qolish, qola bilish qiyindir. Har bir ijodkorning o‘z yo‘li, o‘z uslubi bo‘lganidek, O‘zbekiston xalq yozuvchisi Isajon Sulton aytganidek „Yoshlarimizning voqea va mohiyatga yondashishi turlicha. O‘nta ijodkor ijodiga razm solsangiz, voqelikning o‘n xil aksini ko‘ra olasiz. Ularning hikoya va qissalarida zamon tushunchasi „katta avlod“

asarlaridan o‘zgacharoq tarzda aks etadi: biri uchun bugun-o‘tmish va hozirning birlashuvi, boshqasi uchun esa, kelajakning tamali bo‘lib tuyuladi”. Bugungi yosh yozuvchilari bor ekan, ertangi kun adabiyotimizdan umidimiz bor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

„Akademnashr“ nashriyoti „Izlam“ to‘plami. 2024

<https://jadeded.uz/izlam-davrasida/>

<https://oyina.uz/uz/posts/2319>

ERKIN VOHIDOV G‘AZALLARIDA AN‘ANAVIYLIK

Umaraliyeva Xanifa Baxriddin qizi
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs
[*hanifaumaraliyeva724@gmail.com*](mailto:hanifaumaraliyeva724@gmail.com)

Annotatsiya: *Maqolada Erkin Vohidov g‘azallaridagi klassik adabiyot an‘analari, xususan, Alisher Navoiy, Nodira va boshqa mumtoz ijodkorlar poetikasi bilan bog‘liq holda tahlil etiladi. Asosan, ramziy obrazlar misolida mumtoz va zamonaviy poetik tafakkur o‘rtasidagi uzviylik yoritilgan. Shuningdek, Erkin Vohidov g‘azallarida mumtoz an‘analar zamonaviy ruh bilan uyg‘unlashgani, g‘azal janrining ramziy qatlamlari poetik mahorat bilan qayta talqin etilgani ko‘rsatib beriladi. Shu nuqtayi nazardan maqola adabiy merosning zamonaviy adabiyotdagi davomiyligini yoritishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Alisher Navoiy, Nodira, Erkin Vohidov, an‘anaviylik va vorisiylik, g‘azal janri, ramziylik, kiprik, o‘q, zulf, sumbul, dom*

Abstract: *This article analyzes the classical literary traditions reflected in the ghazals of Erkin Vohidov, with a particular focus on the poetic legacy of Alisher Navoi, Nodira, and other classical poets. Through symbolic imagery, the study highlights the continuity between classical and modern poetic thinking. It demonstrates how Vohidov skillfully integrates classical elements with a contemporary spirit, offering a renewed interpretation of the symbolic layers inherent in the ghazal genre. The article aims to shed light on the enduring influence of classical heritage in modern Uzbek literature.*

Keywords: *Alisher Navoi, Nodira, Erkin Vohidov, tradition and succession, ghazal genre, symbolism, eyelash, bullet, hair, hyacinth, trap*

KIRISH

Adabiyot – xalq ruhiyatining eng nozik pardalarini ifoda etuvchi so‘z san’atidir. Har bir davr shoirining qalbidan to‘kilgan misralar nafaqat, o‘z zamonasining ruhini, balki o‘tmish bilan tutashgan mushtarak yo‘llarini ham aks ettiradi. Bu hol, ayniqsa, Erkin Vohidov g‘azallarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Uning she’riyati hozirgi zamonning hayotiy muammolariga javob berish bilan birga, balki asrlar silsilasidan o‘tib kelgan ma’naviy merosga, xususan, Navoiy, Nodira, Mashrab, Bedil kabi buyuk qalam ahllarining an’analari bilan poetik munosabatda.

Mazkur maqolada Erkin Vohidov g‘azallaridagi an’anaviylik, ularning badiiy shakl va mazmun jihatidan Navoiy, Nodira va boshqa mumtoz ijodkorlar bilan tutash nuqtalari tahlil etiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Erkin Vohidov g‘azallarida mumtoz adabiyot an’analari nafaqat ilhom manbai sifatida, balki badiiy-estetik tamoyillar darajasida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, E.Vohidovning ayrim misralari Navoiy, Nodira va boshqa mumtoz ijodkorlar g‘azallaridagi mazmuniy qatlamlarga ohangdosh tarzda qurilgan. Masalan, shoirning “Barcha shodlik senga bo‘lsin” g‘azalidagi:

*Sen shahanshohlikni olgin,
Menga qullik bo‘lsa bas,
Bor jafokorlik senga-yu,
Bor vafodorlik menga⁴⁴*

misralari yoki “Senga baxtdan baxt tilarman” g‘azalidagi:

*Toj-u taxt tashbehidan sen
Ko‘hna deb kulsang netay,
Sen axir shahonim,*

⁴⁴ Э. Воҳидов. Ишқ савдоси. “Шарқ” НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ БОШ ТАХРИРИЯТИ, Тошкент – 2000. – Б. 55

*Men qulingman, ne iloj?*⁴⁵

misralari Nodirabegimning “Eshit” radifli g‘azalidagi:

Doda keldim, ey salotin sarvari, dodim eshit

*Sen shoh-u, men benavo, lutf ayla, faryodim eshit.*⁴⁶

bayti bilan mazmuniy jihatdan o‘xshash. Lirik qahramonlar o‘z sevgilisining ulug‘ligini shoh timsolida ifodalab, o‘zini esa oddiy bir qulga tenglashtiradi. Bu timsollar orqali ular muhabbatda o‘zini past tutadi, bu esa Sharq adabiyotiga xos bo‘lgan sadoqat, kamtarinlik va fidoyilik g‘oyalarini yuksak badiiy mahorat bilan ifodalaydi.

Shoir o‘z g‘azallarida Alisher Navoiyga xos bo‘lgan poetik timsollarni davom ettirib, ularni zamonaviy tuyg‘ular, obrazlar va ohanglar bilan boyitadi. Jumladan, “kiprik – o‘q” obrazi ana shunday badiiy davomiylikni ifodalovchi kuchli ramzlardan biridir.

Navoiyda bu obraz quyidagicha ifodalanadi:

Na xam qoshlar durukim, hasrati qaddimni yo‘ qilmish,

*Na kipriklar o‘qikim, ro‘zg‘orimni qaro qilmish.*⁴⁷

Bu misralarda kipriklar – oshiq hayotiga zulmat solgan, yuragini yara qilgan “o‘q” sifatida tasvirlanadi. Navoiyda kiprik faqat go‘zallik emas, balki ruhiy iztirob, mahv etuvchi joziba timsolidir. “Ro‘zg‘orimni qaro qilmish” degan misra bu o‘qning natijasi oshiqning butun hayotini qorong‘ilikka aylantirgani, uni beqaror holatga solgani haqida so‘zlaydi.

Erkin Vohidov esa mazkur obrazni quyidagicha davom ettiradi:

⁴⁵ Э. Воҳидов. Ишқ савдоси. “Шарқ” НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ БОШ ТАХҲИРИЯТИ, Тошкент – 2000. – Б.

66

⁴⁶ <https://tafakkur.net>

⁴⁷ <https://malumot.ru>

*Kiprigingdan o‘q uzib,
Ko‘ksim aro zahm aylading.
Dilni zabt etmoqqa, balki,
Choh o‘yib, lahm aylading.⁴⁸*

E.Vohidovda ham kiprik “o‘q” sifatida beriladi, ammo bu o‘q nafaqat tashqi jismoniy og‘riq, balki yurakda chuqur ruhiy jarohat ochuvchi, yurakni “lahm” aylovchi qudratga ega. Misralardagi “choh o‘yib” va “dilni zabt etmoqqa” ifodalari sevgining kuchli psixologik ta’sirini, oshiq qalbining butkul zabt etilganini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, har ikki shoirda “kiprik – o‘q” obrazi yurakni nishonga oluvchi kuchli timsol sifatida ishlatiladi. Biroq Navoiy bu obrazga tasavvufiy, hayotiy zulmat ramzi ohangini bersa, Vohidovda u zamonaviy ruhiy holatni, ichki og‘riq va tuyg‘ularning chigallashgan kechinmasini ifodalaydi.

Bu orqali Erkin Vohidovning klassik badiiy tafakkurga suyanib, uni zamonaviy poetik voqelikda qayta yarata olgan ijodkor ekanini ko‘rish mumkin.

Mumtoz adabiyotda zulf – ma’shuqaning sochi ko‘pincha dom, ya’ni tuzoq obrazida talqin etiladi. Bu ramziy ifoda, asosan, oshiqning ma’shuqa go‘zalligiga, ayniqsa, uning sochlariga mahliyo bo‘lishi, natijada esa ma’naviy yoki ruhiy giriftorlikka tushishi g‘oyasi bilan bog‘liq. Navoiyda bu obraz yanada chuqur falsafiy mazmun kasb etadi. Shoir yozadi:

*Gar malak tasbihi dona, hur zulfi dom erur,
Kim, bu domu donag‘a ziyrak qush ersang, bo‘lma rom.⁴⁹*

⁴⁸ Э. Воҳидов. Ишқ савдоси. “Шарқ” НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ БОШ ТАХРИРИЯТИ, Тошкент – 2000. – Б. 62-63

⁴⁹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. “Ғаройиб ус-сиғар” 3-том. “Фан” нашриёти, Тошкент – 1988. Б. 269

Bu misrada zulf – ilohiy poklik (tasbeh donasi)ga qarshi qo'yilgan dunyoviy joziba timsolidir. Navoiyga ko'ra, ma'shuqaning sochi insonni ilohiy yo'ldan chalg'ituvchi dom bo'lib, undan faqat aql va hush egasi – “ziyrak qush” saqlanadi.

Erkin Vohidov she'riyatida zulf obrazining “dom” sifatida talqin etilishi nafaqat tashqi go'zallikdan hayrat, balki ongli ravishda bu domga tushishga tayyorlik, istak bilan ifodalanadi. Shoir yozadi:

*Sumbuling gar dom erursa, doimo men band bo'lay,
Dard esa ishqing, bo'lay men bir umrga dardmand.*⁵⁰

Bu misrada “sumbul” – ma'shuqaning sochiga nisbatan ishlatilgan ramz bo'lib, u yana bir bor dom deb tasvirlanadi. Ammo bu dom Navoiydagi kabi ogoh bo'lishga undovchi xavf emas, aksincha, shoir uni ixtiyoriy bandlik, ya'ni ongli tanlov sifatida qabul qiladi. Shoirning “doimo men band bo'lay” degan iborasi zulflarning tuzog'ida bir umr qolishga tayyor oshiq qalbini anglatadi.

Ushbu misrada “dard” ham yangi rangda – ishq bilan bog'liq aziz dard sifatida talqin etiladi. Dard – bu yerda salbiy holat emas, balki sevgi natijasi, shuning uchun shoir “bir umrga dardmand” bo'lishni istaydi. Zulf va dard bu yerda bir-biriga chambarchas bog'liq: biri dom, ikkinchisi unga tushgan oshiqning ruhiy holati.

Shunday qilib, Erkin Vohidov she'riyatida zulfning domligi – bu shirin, ruhiy ma'noga ega bo'lgan asirlikdir. Bu domdan qochish emas, balki unda yashash, uni sevish istagi ustuvor bo'ladi. Shoir klassik ramzni saqlagan holda unga zamonaviy, yurakdagi og'riqli muhabbatni ham singdiradi.

XULOSA

Erkin Vohidov g'azallarida mumtoz adabiyot an'analari chuqur ildiz otgan. Ayniqsa, Alisher Navoiy, Nodira va boshqa klassik shoirlarning obrazlar tizimi,

⁵⁰ Э. Воҳидов. Ишқ савдоси. “Шарқ” НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ БОШ ТАХРИРИЯТИ, Тошкент – 2000. – Б. 65

ramziy uslubi, g‘azal janrining ichki poetik qonuniyatlari E.Vohidov she‘riyatida zamonaviy ruhda davom ettirilgan. Zulfning “dom” sifatida talqin etilishi, kiprikning o‘qqa qiyoslanishi, ishq va dardning ramziy uyg‘unligi, oshiq-ma’shuqa munosabatining falsafiy anglanishi – bular barchasi shoirning klassik manbalarni chuqur o‘rganganini va ularni o‘z davr ruhi bilan uyg‘unlashtira olganini ko‘rsatadi.

Vohidov g‘azallaridagi tasvirlar va tuyg‘ular, garchi mumtoz timsollar orqali ifodalansa-da, ular zamonaviy shuur va estetik did bilan qayta talqin etiladi. Shu orqali shoir o‘z asarlarida klassika va zamonaviylik orasida mustahkam ko‘prik yaratadi. Bu esa nafaqat adabiy merosga hurmat, balki uni ijodiy tarzda davom ettirish, zamonaviy kitobxon qalbiga yaqinlashtirish yo‘lida katta badiiy yutuqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Э. Воҳидов. Сайланма. “*Ишқ савдоси*”. “Шарқ” НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ БОШ ТАХРИРИЯТИ, Тошкент – 2000.
2. Алишер Навоий. *Мукаммал асарлар тўплами*. “*Ғаройиб ус-сизар*” 3-том. “Фан” нашриёти, Тошкент – 1988.
3. <https://malumot.ru>
4. <https://tafakkur.net>

KAMOLIY DEVONI TAVSIFI

Usmonova Dilnoza Ravshanjon qizi
ToshDO‘TAU O‘FF 3-kurs talabasi
dusmonova331@gmail.com
Ilmiy rahbar: f.f.d., dotsent Sh.Amonov

Annotatsiya . XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Xivada yashab, ijod etgan shoirlardan biri Otanazar – Kamoliydir. Kamoliy biografiyasi va merosiga doir ma'lumotlar XX asr boshlaridagi ayrim tazkiralarda mavjud bo'lib, u iste'dodli ijodkor, sohibi devon shoir sifatida yuksak e'tirof etilgan.

Maqolada Kamoliy ijodi va merosiga doir ayrim mulohazalar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: Feruz, Laffasiy, Kamoliy, Bobojon Tarroh, g‘azal, muxammas, devon, to‘plam, bayoz, janr.

Annotation. One the poet who lived and worked in Khiva in the late 19th and early 20th centuries was Otanazar - Kamoli. Information about Kamoli's biography and legacy is available in some anthologies of the early 20th century, and he was highly recognized as a talented creator and poet with a devan.

The article presents some comments on Kamoli's work and legacy.

Keywords: Feruz, Laffasiy, Kamoliy, Bobojon Tarroh, ghazal, muhammas, devan, collection, bayoz, genre

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xiva adabiy va madaniy muhitining ravnaq topishiga katta hissa qo‘shgan shaxs Sayid Muhammad Rahimxon Soniy – Feruzdir. Hozirgi kunga kelib, Feruz davri ijodkorlari merosi atroflicha tadqiq etilmoqda. Biroq bu davrga oid turli tazkira, bayoz hamda she'riy to‘plamlarning tadqiqi bu boradagi ilmiy izlanishlarni davom ettirishini ko‘rsatadi. Negaki, bu davrga oid ayrim manbalarda hali ijodi tadqiq etilmagan, she'rlari joriy alifboda tabdil qilinmagan, hatto ular faoliyati yuzasidan to‘liq ma'lumot beradigan o‘quv adabiyotlari tuzilgan emas.

Biografiyasi va ijodiy merosi haligacha to‘liq o‘rganilmagan ana shunday ijodkorlardan biri – Kamoliydir.

XX asr boshlari Feruz adabiy muhiti haqida ma’lumot beruvchi ayrim manbalarda iste’dodli ijodkor, sohibi devon shoir Kamoliy haqida ma’lumotlar uchraydi. Jumladan, Laffasiy “Tazkirayi shuaro”sida shoirni quyidagicha tanishtiradi: *“Kamoliykim, Otanazar mutavallidur, ul Muso mutavallining o‘g‘li bo‘lib yoshlig‘ zamonida ilm tahsilni Xiva qozisi Inoyatulla oxunddin o‘qib, xatmi kitob qiladur. Xiva xonlig‘ zamonlaridin o‘ttiz ikki nafar umaro-vuzaroning bir nafari hisoblanadur. Kamoliy dag‘i mo‘tabar umaro-vuzarolar jumlasidin bo‘lganidek, feruzga payrav, g‘azal, abyotlar yozib turar edi. Ammo Kamoliyning xar bir she‘rlari zohiri ishq-muhabbatdin bo‘lib hisoblansa, dag‘i, haqiqatda bir daryoyi ummon bo‘lib, ilm g‘avvoslari bir nuqtasidin yuzlarcha ma‘niyi ma‘naviy hosil qilur erdilar*⁵¹.

*Kamoliyki asli shayxi mutavallidur ,
Xasb-u va nasab shayx mutavallidir.
Otanazardur ismi oning,
Laqabda zoti Kamoliy oning,
Kamoliy dag‘i mard komil bo‘lub,
Onga fahm ila aro kamol,
Deyurman ancha idtidori izhori hol...*⁵².

Bobojon Tarroxning “Xorazm navozandalari” tazkirasida XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Xiva adabiy va madaniy muhiti, Feruz davrida yashagan shoirlar haqida ma’lumot beradi. Bobojon Tarroh ma’lumotlariga ko‘ra, Feruz shoirlarni, bastakorlarni, san’atkorlarni yulduz kabi yig‘ib, ularni ijod qilishga undagan shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Bobojon Tarroxning

⁵¹ Лаффасий. Тазкираи шуаро. – Урганч: Хоразм, 1992. – Б. 58.

⁵² Лаффасий. Тазкираи шуаро. – Урганч: Хоразм, 1992. – Б. 57.

“Xorazm navozandalari” tazkirasida Kamoliy haqida quydagicha ma’lumotlar keltirilgan:

“Shoirning ismi Otanazar mutavali, otasining ismi Muso mutavalli bo‘lg‘on. Uning adabiy nomi Kamoliy edi. Kamoliy Xiva qal‘asining qiblasidagi Shixlo qishlog‘ida tug‘ilg‘on. Otanazar mutavalli ruhoniylar oilasidan chiqqan. Shoir Kamoliy eski maktabni bitkazgan xolos. Madrasa ta’limini olmagan. She’rlarini o‘zi ayta bilmas, Islomxo‘ja devonidagi Muxammad Niyoz Mahmud devon, adabiy nomi Umidiy, aytiub berar erdi. Kamoliy devon tartib berg‘on emas. O‘zi boshqa birovga she’r aytтира nechuk tartib beradi?”⁵³. Bobojon Tarroxiyning “Xorazm navozandalari” tazkirasida aytilishicha Kamoliy qirq yoshlarida she’rlar mashq qila boshlagan va bu ishni faqat xonga yaqin bo‘lish uchun qilganligi aytiladi⁵⁴.

Kamoliy ahvoloti haqida ma’lumotlar Laffasiy “Tazkirayi shuaro”sida va Bobojon Tarroxiyning “Xorazm navozandalari” tazkirasida keltirib o‘tilgan. Yuqoridagi ikki fikr va mulohazalar bir-birini tubdan inkor etadi. Ushbu holat yuzasidan bir to‘xtamga kelish va aniq bir javobni aytish zarur.

Kuzatuvlarimiz natijasida, O‘zRFASHI Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida Kamoliy devonlarining uchta qo‘lyozma nusxalari aniqlandi. Ushbu qo‘lyozma manbalar 911, 948, 7085 raqamlari bilan saqlanadi.

911-raqamli devonni Muhammad Yusuf bin Muhammad Yusuf 1325-hijriy (1907) yilda ko‘chirilgan. O‘lchami 18x27,5. Xati nasta’liqda, tili o‘zbekcha, hajmi 100 varaqdan iborat. Kolofon qismi mavjud. Kamoliy she’rlari 131^b sahifadan 229^a sahifagacha yozilgan. Ushbu qo‘lyozmaga 4 ta devon kiritilgan

⁵³ Ходим, Бобожон Тароҳ. Хоразм шоир ва навозандалари (Табдил қилиб, нашрга тайёрловчилар А.Отамуродова, О.Абдурахимов). – Тошкент: Тафаккур қаноти, 2011. – Б. 54.

⁵⁴ Ходим, Бобожон Тароҳ. Хоразм шоир ва навозандалари (Табдил қилиб, нашрга тайёрловчилар А.Отамуродова, О.Абдурахимов). – Тошкент: Тафаккур қаноти, 2011. – Б. 55.

bo‘lib, ular “Devoni Mirzo”, “Devoni Shinosiy”, “Devoni G‘ulomiy”, “Devoni Kamoliy”.

To‘plam muqovasi charmdan qilingan. Sheroza qismi qizil va ko‘k rangli ipak iplar bilan mustahkamlangan. Devonning old va orqa muqovasida uchtdan Xiva xonligi muhri bosilgan bo‘lib, muhr ichlarida eski o‘zbek yozuvida yozilgan so‘zlar mavjud. Qo‘lyozmaga oliy navli fabrika qog‘ozidan foydalanilgan. Poygir berib borilgan. Devonning barcha qo‘lyozma nusxalari basmala bilan boshlanadi. Hoshiya qismlari turli shakllarda yozilgan. Xati uslubiga to‘xtaladigan bo‘lsak, bir-biridan unchalik farq qilmaydigan turli o‘lchamli qamishlardan foydalanilganligi sezilib turadi.

7085 raqamli qo‘lyozmada ham Kamoliy she‘rlari kiritilgan. Ushbu manba jami 133 varaq. O‘lchami 18x28 sm. O‘rtacha bir sahifaga 21 qatordan yozilgan. Kotibi, yozilgan yili haqida ma‘lumot berilmagan. 7085 raqamli qo‘lyozmaning muhrlariga e‘tibor bersak, 911 raqamli qo‘lyozma bilan muhrlari bir xil ekanligi ko‘zga tashlanadi. Har bir qo‘lyozmaning boshlanishida 3 yoki 4 varaqlar bosh qoldirilgan. Bunga sabab qo‘lyozmadagi yangi yozilgan so‘zlar tiniq va aniq o‘qilishiga yordam bergan, ya‘ni siyohning chaplanib ketilishining oldi olingan. Ushbu qo‘lyozmaga “Devoni Asad”, “Devoni Oqil”, “Devoni Kamoliy”, “Devoni Purkomil” devonlari kiritilgan. Qo‘lyozmada she‘rlar ikki ustunga yozilgan. Matn tekkis yozilishi uchun mistardan foydalanilganligi uning izlari chiqib qolganidan bilingan. Bundan tashqari, she‘rlar orasida ikki uch varaqdan tashlab ketilgan. Ayrim qismlarida harflari juda ham bo‘yoqqa belangan.

948 raqam qo‘lyozmada ham Kamoliy she‘rlari kiritilgan. Bu manba hijriy 1327 (1909)-yili ko‘chirilgan bo‘lib, u 171 varaqdan iborat. Xati nasta‘liq. Kolofon qismi mavjud. Ushbu manba mukammal manba hisoblanib, unda faqatgina Kamoliyning she‘rlari jamlangan. Son jihatidan ham 948 raqamli qo‘lyozmadagi g‘azallar hajman ko‘p va tugal hisoblanadi. Mazkur qo‘lyozmada ham old va ort muqovasida uchtdan muhr mavjud.

Ushbu manbalarda g‘azal, muxammas, musaddas, murabba’, qasida kabi janrlardagi she’rlari ko‘chirilgan. Har bir qo‘lyozma manbadagi g‘azallar raqamlangan va g‘azallar uch baytdan 9 baytgacha.

Devon basmaladan so‘ng quyidagi misralar bilan boshlanadi;

زهر و صفينگ بهارى دور قيليب بلبل نوا پيدا
تاديب فيض نسى بيرله گل نشو نما پيدا

Devonning oxiri esa quyidagi misralar bilan yakunlanadi;

عفو اتينک نقص خطا بولسه خطميم ايچره اى
دانش اهلى ايلامى من ناتوان نى شرمسار

Shoir ijodi hali ilmiy jihatdan to‘liq o‘rganilmagan bo‘lsa-da, uning mavjud asarlari o‘z davri adabiy muhitini yoritishda muhim manba bo‘la oladi. Tadqiqotlarimiz natijasida, adabiyotshunoslikda hali yetarlicha o‘rganilmagan bu shoirning yangi she’riy namunalarini ilm ahli e’tiboriga havola qildik. Quyida keltirilgan namunalar shoirning adabiy merosi borasidagi mavjud tasavvurlarni boyitishga xizmat qiladi, deb o‘ylaymiz.

*Mening holimdin el bo‘lmang kamonda,
Qilur har ishq zikrini ziyonda.*

*Aytibdurlar lavhi dilda jomi aks,
Agarchi sokin ul qalbi makonda.*

*Yo‘lida har kishi majnun rasvo,
Oningdek laylivash bormu jahonda.*

*Yetushdim ul kamol topmay visolin,
G‘am hijron mani qo‘ymas omonda.*

*Tarxim qilmadi ko‘rgach bu holim,
Ki quvvat qolmadi ruhi ravonda.*

*Asra dildor ohim o‘tidin hol,
Emasdur barq ofat osmonda.*

*Har odam hosil o‘lmay voh falakdin,
Kamoliydek hayrona yu bu zamonda.*

Musaddasi Kamoliy

*Bazm vasliga ul oy bu kun mani shod ayladi
Hajr shomi furqat ayomin chu barbod ayladi
G‘ayrlarni so‘z hasrat ichra arsod ayladi
Murda jismim la‘li jon baxshidin ijob ayladi
Chun bu der oni xotirim lutf ila obod ayladi
Dam mehnatdin dil jonimni ozod ayladi*

*Dur bo‘ldi xotirimdin bu zamoni ranj-u ta‘b
Yuzlanib har soridin man xastag‘a aysh-u tarb
Shodlig‘larim manda ko‘rgach so‘rsangiz kim aylab
Dilbarim kulbamg‘a azm etti mani aylab talab
Qolmadi yuz shukurkim jismimda g‘amdin larzabt
Dam mehnatdin dil jonimni ozod ayladi*

*Ey ko‘ngul bir dona bul ul shamvashi ruxsorig‘a
Sadqa qil joningni oning jonqaro kaftorig‘a
Ey ko‘z ashkingni shor et muqaddas ash‘orig‘a*

*Ham bo‘lub osuda boqq‘il vasl aro diydoriga‘
Ayla boshingni fido chun qilib qomat raftorig‘a
Dam mehnardin dil joninmi ozod ayladi*

*Kecha chekdim ishq dashtida malomat shiddatin
Kunida qo‘ydim boshim uza vafosi minnatin
Orzu aylab ko‘ngul doim ul oyning xilvatin
Qildim asru justi ju va lekin suhbatin
Haq mir aylabona oni visoli davlatin
Dam mehnatdin dili jonimni ozod ayladi*

*Hol zorimg‘a tarahhum birla boqib ul habib
Dedi oshiq ichra aslo ko‘rmadim sandek g‘arib
Gul yuzim shavqida o‘rtandi taning chun andalib
Dard ichra onimg‘a qilg‘umdur labim navosin tiyib
Yurmoqning ham qilib ko‘yumda hijroning sorg‘arib
Dam mehnatdin dil jonimni ozod ayladi*

Xulosa qilib aytganda, Kamoliy mumtoz adabiyotimizning ko‘plab jantlarida ijod etgan. Shoir hayoti va ijodiga doir ma’lumotlar shu paytgacha maxsus tadqiq etilgani yo‘q.

Kamoliy adabiy merosi manbalarini to‘plash, ularni tavsif va tahlil etish, lirik asarlarini tabdil qilib, ularni nashr ettirish, shoirning mahoratini ochib berish yechimini kutayotgan muammolardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Amonov, Sh. (2024). Ahmad Tabibiy turkiy devonlari qo‘lyozmalarining qiyosiy-matniy tadqiqi. Toshkent. Bookmany print.
2. Amonov Sh. (2020). Ahmad Tabibiy ijodi va uning “Munisul-ushshoq” devoni nusxalari. www.navoiy-uni.uz. GOLDEN SCRIPTS.
3. Amonov, S. (2019). Khamza Poetry: Sources And Text Research. Philology Matters, 2019(3), 14-20.
4. Amonov, S. N. (2024). Navoi And Tabiby: Literary Following. SPAST Reports, 1(1).
5. Amonov, S. (2023). Tabibiy debochalari. Oltin bitiglar–Golden Scripts, 2(2).
6. Laffasiy. (1992). Tazkirai shuaro. Xorazm-Urganch.
7. Normurotovich, A. S. (2023). A DESCRIPTION OF THE SOURCES OF THE LITERARY HERITAGE OF AKHMAD TABIBY. Open Access Repository, 4(2), 305-311.
8. Xodim. (1994). Xorazm navozandalari. Toshkent. Adabiyot va san’at.
9. O‘zR FASHI. Asosiy fond. 911 raqamli qo‘lyozma.
10. O‘zR FASHI. Asosiy fond. 948 raqamli qo‘lyozma.
11. O‘zR FASHI. Asosiy fond. 7085 raqamli qo‘lyozma.

ALISHER NAVOIY G‘AZALIYOTIDA “GADO” OBRAZI (“G‘AROYIB US-SIG‘AR” DEVONI MISOLIDA)

*Usmonova Maftuna Valijon qizi,
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 4-kurs
maftunausmonova22@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “G‘aroyib us-sig‘ar” devoniga kirgan g‘azallardagi “gado” obrazining turli o‘rinlarda turlicha ma’nolarda qo‘llanishi haqida so‘z boradi va har bir ma’no misollar vositasida tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *“G‘aroyib us-sig‘ar”, gado, lirik qahramon, tasavvuf.*

Abstract. *This article talks about the use of the images of “beggar” in different places in the ghazals included in Alisher Navoi’s “Garayib us-sigar” divan, and examples of each meaning are given. All usages are analyzed.*

Keywords: *“Garayib us-sigar”, king, beggar, lyrical hero, mysticism.*

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning ma’nolar olami rang-barang, tafakkur gulshani bepoyondir. Buning isbotini ijodkor lirikasidagi “gado” obrazining turfa ma’nolarda qo‘llanishida ham ko‘rish mumkin. Quyida ana shu qo‘llanishlarni “Xazoyin ul-maoniy”ning ilk devoni bo‘lmish “G‘aroyib us-sig‘ar”ga kirgan g‘azallardan olingan baytlar misolida ko‘rib chiqamiz.

Ma’lumki, adabiyotshunoslik qo‘llanmalarida obrazlar ramziy-majoziy, realistik va boshqa bir qancha turlarga bo‘linadi. Xarakter-xususiyatlari, xatti-harakatlari hayotdagi kishilarga mos keladigan obrazlar realistik obrazlar, deb yuritiladi. Majoziy-ramziy obrazlar esa muayyan narsa-hodisalar qiyofasini umumlashtirib ifodalovchi obrazlar bo‘lib, ular azaldan adabiyotda keng qo‘llanadi.⁵⁵

⁵⁵ Ulug‘ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2018. 115-b.

Alisher Navoiy ham “gado” obrazini ayrim o‘rinlarda o‘z ma’nosida, realistik obraz sifatida, ayrim o‘rinlarda majoziy-ramziy ma’noda qo‘llaydi. “Izohli lug‘at”da “gado” so‘ziga “kambag‘al, tilanchi; tilanchilik bilan kun kechiradigan odam” deb ta’rif beriladi va bu so‘z xuddi shu ma’noda barcha uslublarda ishlatiladi. Navoiy g‘azallarida ham ayni ma’noda keladi. Masalan:

Boshimni piri xarobot dargahida qo‘yay,
Ki bor eshigida shohu gado, gado bila shah.

Ushbu baytda Navoiy piring dargohiga o‘zini topshirmoqchiligini, bu dargohda shohlar ham, gadolar ham, ya’ni eng baland martabadagi insonlar ham va eng quyi qatlam vakillari, qullar, gadolar ham bir xil, teng darajada bo‘lishini aytib o‘tmoqda. Ma’lumki, tasavvuf ilmida pir bu ustoz, insonni komillika yetishida, ilohiy ma’rifatdan bahramand bo‘lishida yordamchidir.

Ey Navoiy, har nechuk zulm etsa, chek, dam urmag‘il,
Kim gado haddi emas hech ishda sulton birla bahs.

Mazkur baytda shoir gadolar, ya’ni qullar shohlar, sultonlar bilan bahslashmasligini tashbeh sifatida qo‘llaydi va ushbu misraning umumiy ma’nosi banda Yaratuvchisiga hech qachon isyon qilmasligi, Unga doim itoat qilishi lozimligi nazarda tutiladi.

Chu ishq ilgi zabun aylar dilovar podsholarni,
Taaqqul aylagilkim, naylagay bedil gadolarni.

Ishq go‘zal podsholarni ham asir qilib, holini xarob qiladi, shohlarki, kuch-qudrati davlati bilan yengolmasa, bedil, bechora gadolarni qay ko‘yga solardi? Bu yerda ham “gado” obrazi o‘z ma’nosida qo‘llaniladi. Ayni ishq mavzusida gado obrazi boshqacharoq talqinda keladi:

Ey Navoiy, sidq ila bo‘lg‘il gado ishq ichrakim,
Taxtu tojin bersa, bu davlatni topmas podshoh.

Demak, ishq ichra gado darajasida bo‘lishning o‘zi podshohlarning butun davlatidan, bor toj-u taxtidan afzal ekan. Bu mazmun Qur’oni Karimdagi Ash-Shuaro surasi, 88–89-oyatlarida quyidagicha keladi: “Kuni kelib, na mol-dunyo va na farzandlar foyda bermaydi, faqat Alloh huzuriga sog‘ qalb bilan kelgan kishigina najot topadi”. Bunday qalb uchun esa, albatta ishqning ming bir sinovini tortish kerak.

*Ey ko‘ngul, qo‘yg‘ilki, mundin so‘ng gadolig‘ fan qilay,
Ko‘yida bu fan bila bir yo‘l boshin maskan qilay.*

Lirik qahramon ko‘ngilga murojaat qilib, bundan so‘ng gadolik ko‘chasiga kirib, qolgan umrini ana shu hidoyat ko‘chasida o‘tkazishini, shu yo‘lni o‘ziga maskan qilishini aytadi. Yana boshqa misolga nazar tashlaydigan bo‘lsak:

*Orazing mehrida og‘zingdur gadolig‘ qilg‘anim,
Haq seni xurshid qilmish, zarrae bergil zakot.*

Ushbu baytda lirik qahramon endi ko‘ngilga emas, Haq xurshid qilgan seviklisiga murojaat qiladi va yuzining mehri og‘zida gadolik qilganini aytadi. “Og‘iz” tasavvufiy ma’noda “pirning so‘zi” ma’nolarida qo‘llanadi. Ya’ni o‘zining oliy maqsadiga yetishtirishi mumkin bo‘lgan ustozni oldida gadoligini aytadi, undan zakot berishini so‘raydi. “Zakot” so‘zining qo‘llanilishi murshidning darajasi komillikka yetgani, endi unga ilmining zakotini berishi kerakligi ma’nosini ifodalagan. Har ikki holatda ham “gadoning asosiy kasb qilingan”ini tushunish mumkin va bu “gado” obrazning o‘ziga xos ko‘rinishini ifodalaydi.

Bundan tashqari, yuqoridagi ma’nodan biroz boshqacha tarzda gadolikning shohlikdan ustun qo‘yilishini ham ko‘rish mumkin, ya’ni kimki, Haq yo‘lida gadolikni tanlar ekan, uning dunyoga, dunyoviy mol-davlatga muhabbati bo‘lmasligi, barcha moddiy narsalardan ustun darajaga chiqishi ta’kidlanadi. Quyidagi baytda ushbu so‘zlarning isbotini ko‘rish mumkin:

Ey gadoyingning gadoyi barcha ahli taxtu toj,

Kim, gadoyingdur, anga yo‘q taxt ila toj ehtiyoj.

Baytdan ko‘rinadki, u xoh gadolarning gadosi bo‘lsin, xoh butun dunyo boyligiga ega bo‘lsin, Alloh taologa gadolikni kasb etar ekan, uning na taxt, na tojga ehtiyoji qoladi. Bu baytni Navoiy “Xamsa”sining oxirgi dostoni bo‘lmish “Saddi Iskandariy”ning birinchi bayti bilan ham qiyoslash mumkin. Ya’ni:

*Xudoyo, musallam xudoliq Sanga,
Birav shahki da’bi gadoliq Sanga.*⁵⁶

Yo Allohim, uluhiyyat (xudolik) faqat senga xos. Dunyoda qaysiki shoh bo‘lsa, uning shohligi Senga gadolik bilandir.⁵⁷

Xulosa qilib aytish mumkinki, Navoiy o‘z she’riyatida “gado” obrazidan faol tarzda foydalangan. Ushbu obraz ifodalagan ma’nolarning ildizi sifatida esa Alloh taologa chin bandalik qiluvchi, ilohiy ma’rifat yo‘lidagi insonlar nazarda tutilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Навоий, А. (1988). Фаройиб ус-сиғар. Тошкент: Фан.
2. Навоий, А. (1993). Садди Искандарий. Тошкент: Фан.
3. Исҳоқов, Й. (1983). Навоий поэтикаси (“Хазойин ул-маоний” асосида). Тошкент: Фан.
4. Фозилов, Э. (1983). Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тошкент: Фан.
5. Жўрақулов, У. (2017). Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поетикаси. Тошкент: Турон-Иқбол.

⁵⁶ Навоий, А. (1993). Садди Искандарий. Тошкент: Фан. 1-б.

⁵⁷ Жўрақулов, У. (2017). Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поетикаси. Тошкент: Турон-Иқбол. 155-б.

6. Ulug‘ov A. (2018). Adabiyotshunoslik nazariyasi. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi.

“SAVODI TA'LIM” RISOLASI: HARF, QALAM VA QALB.

Xayrulloeva Sevara Shokirjon

qizi,

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti,

4-kurs sevaraxayrullayeva257@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shermuhammad Munis tomonidan XVIII–XIX asrlar oralig‘ida yozilgan “Savodi ta’lim” risolaning husnixat (xattotlik) san’atiga oid qadriyati, harflar tavsifi tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: xattotlik, qo‘lyozma, qalam, nashr, xat san’ati.

Abstract. This article analyzes the work “Savodi ta’lim” written by Shermuhammad Munis in the 18th-19th centuries based on textual criteria. The compositional structure, poetic features, language layer, phonetic and morphological system of the work are studied. The significance of the treatise in the art of calligraphy is also analyzed.

Key words: Calligraphy, manuscript, pencil, publication, art of writing.

Shermuhammad Munis (1778–1829) — Xorazm adabiy muhitining yetuk namoyandalaridan biri bo‘lib, o‘z davrining yirik shoiri, tarixchisi, tarjimoni va murabbiysi sifatida tanilgan. U yaratgan “Savodi Ta’lim” risolasi o‘zbek tilida yozilgan ilk husnixatga oid nazmiy qo‘llanmalardan biridir. Asarda nafaqat yozuv texnikasi, balki qalb pokligi, ustozga sadoqat, Ollohga tavba, Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v)ga hurmat, yozuv vositalarining sifati va harflarning badiiy-estetik shakli to‘g‘risida chuqur mulohazalar keltiriladi.

“Savodi Ta’lim” risolasi 352 misra bo‘lib, masnaviy usulida yozilgan, aruzning hazaji musaddasi axrabi maqbuhi mahzuf (maqsur) vaznida

(__ V/ V_ V _/ V_ __) yaratilgan. Ularni quyidagicha ajratish mumkin:

Munojot — Allohga tavba, iltijo, rahmat so‘rash.

Na’t — Muhammad (s.a.v.)ga bag‘ishlangan madhiy she’rlar.

Ustozga madh — ilm va yozuv ustozining ulug‘lanishi.

Yozuv asboblari ta’rifi — qalam, siyoh, nuqta va ularning vazifalari.

Harflar bayoni — arab alifbosidagi har bir harfga berilgan poetik va obrazli tavsiflar.

Xotima — asar yozilgan sana, duolar va risola maqsadining yakuniy bayoni.

Onsiz xat o‘lub savodi batlon

Xam mahkamasi sipehr timsol.

Ilm ichra adili Ibn Xojib,

Ilm ahlig‘a ehtiromi vojib.

Munis Xorazmiy ustozlarini ulug‘laydi. Baytda ham ustozsiz ilmning nuqsoni borligini aytib o‘tadi. Munis Xorazmiy “Savodi ta’lim” risolasini ustozlarini ulug‘lab, izn so‘rab yozishga kirishadi.

Nega Munis asarni qalam yo‘yishdan boshlagan?

Bu tanlov tasodifiy emas, balki ramziy asosga ega. Qalam bu faqat yozish vositasi emas, ilm va ma’naviyat timsoli. Munis uchun qalam-ruhiy poklikni, adolatni, tartibni ifodalovchi quroldir. U yozuvni “ilm kaliti” deb hisoblaydi:

Xatdur sababi taroshi xoma,

Ziynatbaxshi uzori noma.

Qalamni tozalash-yozuvga tayyorgarlik emas, qalbni poklashga tayyorgarlik sifatida talqin etiladi. Qalam ta’rifi:

Ey, ahli qalamliq etgan isbot,

Lozimdurur aylasang mubohot.

Bu baytda “qalam egalari”- ya’ni ilm yozgan, hujjat bilan isbot qilgan kimsalarga murojaat bor. Bu fikr ilm ahlining afzalligi haqida ko‘plab oyat va hadislarga to‘g‘ri keladi.

Zumar surasi, 9-oyat

أَمَّنْ هُوَ قُتِبَتْ ءَانَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ آلَ ءَاخِرَةٍ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ
وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ

“Yo‘qsa u kechalari ibodat qilib, sajda etgan, bedor holida oxiratdan qo‘rqib, Robbining rahmatidan umidvor bo‘lgan odamga tengmi?! “Biladiganlar bilan bilmaydiganlar teng bo‘larmidi?!” deb ayt. Albatta, aql egalarigina eslarlar”.

*Kim, keldi qalam hujasta avsof,
Har nechaki vasf o‘lur, emas lof,
Munshiyi hurufi din qalamdur,
Haq sirlarig‘a amin qalamdur.
Avval nimakim tuzoldi budi,
Go‘yoki edi qalam vujudi.*

Oxirgi ikki baytda:

“Dastlab yaratilgan narsa-qalam edi. Go‘yo mavjudodning ilk mavjudligi qalamdir”.

Qalam yaratilishdagi birinchi mavjudod sifatida talqin qilinadi. Bu g‘oya islomiy tafsirda mavjud bo‘lib, Qur‘oni Karimdagi “Qalam” surasiga asoslangan:

ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ .۱

1-oyat.

Nuun. Qalam bilan va satrlarga yozadigan narsalar bilan qasam.

Bu oyatning o‘ziyoq qalamning ulug‘ligini Allohning qasami bilan tasdiqlaydi.

*Har neki azalda budu nobud,
Maqbul bor ersa, xoh mardud,
Ermas bori toshqari qalamdin,
Lavh uzra ul aylagay raqamdin.*

Islom dinida Olloh taolo barcha mavjudodlarning boshlanishi, holati va yakunini azaldan (ya’ni, vaqt chegaralaridan mustasno holda) biluvchi Zotdir. “Maqbul bor ersa, xoh mardud” satrlari shuni anglatadiki, dunyoda qabul etilgan bo‘lsin yoki inkor etilgan, mavjud bo‘lgan har bir narsa, aslida taqdirning

yozuvidan tashqari emas. Ya'ni har bir narsa insonning irodasi bilan emas, Allohning ilm va irodasi ila sodir bo'ladi.

*Bil, dedilar ahli ma'ni oni,
“Jon” o‘rtasida “alif” nishoni.
Zebo qamishini nayshakar bil,
No‘gida oning shakar samar bil.*

Arab yozuvida “jon” -جان tarzida yoziladi. Baytda “Jon” o'rtasida “Alif” bor deb aytilyapti, yozuvda ham shunday, lekin Munis Xorazmiy faqatgina yozilishiga qarab turib, bayt to'qimagan, bunga misol albatta Qur'onda bor:

Sajda surasi 9-oyat

ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَرَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ ۙ

“So'ngra uni rostladi va uning ichiga O'z ruhidan pufladi. Va sizlarga quloq, ko'zlar va dillar paydo qildi. Kamdan-kam shukr qilursizlar”.

“Alif” -Allohning birlik ramzi. Har bir jonda, ya'ni qalbimizda Alloh bor, “jonning o'rtasida alif bor” degan g'oya aynan shu ilohiy bog'liqlikni ko'rsatadi.

Munis Xorazmiyning axloqiy qarashlari Qur'on va Hadislarga borib taqaladi. Albatta risolada ko'rib o'tilganidek, ba'zi Qur'on oyatlarini nasriy usulda xos va soz yozgan.

Munis Navoiyni o'ziga ustoz sanab, uning yo'lidan boradi, Navoiy ham o'z navbatida asarlarining barchasi, an'anaviy qismlardan so'ng, Qur'on oyatlarini, hadislarni nasriy shaklda, pand_nasihat shaklida yozgan shoir sanaladi.

*So‘z mahzanining nishonasi ham,
Ma‘ni durining xazonasi ham,
Har so‘zki, ko‘nguldin o‘ldi mavjud,
Hat bo‘lmasa bo‘lg‘ay erdi nobud.*

Munis ushbu baytda yozuv jamiyatda katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. Munisning fikricha, so'zning mohiyati va mazmuni xat orqali saqlanadi va avlodlarga yetkaziladi. Agar xat bo'lmasa so'zning mavjudligi ham yo'qoladi. Bu bayt risolaning umumiy g'oyasini aks ettiradi.

Munis har bir harfni poetik obraz orqali tasvirlaydi. U harflar bilan birgalikda metaforik uslubni, tashbehlarni qo'llaydi:

(l) Alif-to'g'rilik belgisi, uch nuqtalik chiziq, agar yozilishi uch nuqatadan ortiq yoki kam bo'lsa yozilishi buziladi.

*Tuli alif uch nuqtadur, ammo
Ul xoma bilanki qildi insho,
Arzi dog'i sulsi nuqta bo'lg'ay
Beshu kami begumon buzulg'ay.*

ن_Nun-kamon, sodiqlik, nun harfini olti nuqta deb olsak bo'ladi. Nun harfi "harfi asliy" sanaladi, ya'ni mustahkam talaffuz qilinadigan harflardan biri.

س_Sin-tishlarga o'xshatilib "dandon" deb ataladi.

*Dandonayin avvali sari "sin",
Bir nuqta barobar o'ldi ta'yin.
م_Mim-doira ichidagi nuqta.
Halloli ramuzi fanni ta'lim,
Bir nuqta yozibdur afsari "Mim".*

Ko'z oldimizga biror narsani keltira olmay, uning sifatlarini esda saqlab qola olmaymiz, shuning uchun Munis o'qitishning osonroq, oldingi husnixatlarning xatolaridan xoli bir risola yaratdi.

Asarning so'nggi qismlarida Munis arab alifbesidagi har bir harfning yozilishini mahorat bilan tushuntirishga kirishadi, o'quvchida aniq tasavvur hosil qilish uchun fikrlarini sodda va tushunarli bayon etishga harakat qiladi, harflarni turli shakldagi jism yoki jonivorlarga o'xshatib tasvirlaydi:

"Zo" ظ uch nuqatu valek sarkash

Qilsa bo‘lur oni qushga o‘xshash.

Ko‘p o‘rinlarda Munis savod ta’limi haqida risola yaratgan ustozlarining fikrlariga munosabat bildiradi, ular bilan mubohasa yuritadi va o‘z mulohazalarini dadil bayon etadiki, bu ham uning chinakam olimlik iste’dodidan dalolat beradi:

“To” ﺋﯩﻜﻜﯩﺪﺍ ﺩﻩﺩﯨ ﺑﺎ’ﺯﯨ ﺍﺳﺘﻮﺩ,

Zebo alifiyu avvali “sod”.

Bu nuqtaga men qilurman inkor,

“Sod” osti erur satbar bisyor.

Ta’lim budur, qilurman iymo.

“Ro” favqida tutsa er nigun “ro”.

Tutsa “alif” ustida nishiman,

Mingan kishedek samand tavsan.

Bir nuqta “alif”ning ittisoli,

To “re” so‘ngikim bor erdi xoli

Munis o‘z asarini nihoyasiga yetkazar ekan, undan ilm toliblari bahramand bo‘lishlarini orzu qiladi. Asar bugungi kunda ham o‘z qimmatini yo‘qotmagan. Uning arab alifbesiga oid amaliy qismi hali ham eski o‘zbek tili va husnixatini o‘rganuvchilar, sharqshunoslar uchun qimmatli qo‘llanma vazifasin oladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Munisning “Savodi ta’lim” risolasida Qalam-yozuvning jismi, aqliy va ilohiy harakatning timsoli. Harf-shaklga aylangan ma’no, tafakkur natijasi. Qalb-ushbu jarayonni boshqaruvchi, yozuvni pok niyat bilan yo’naltiruvchi manba. Bizning har bir amalimiz yozib boriladi. Agar biz qalbimiz buyurgan pok amalni bajarsak, amal daftarimiz yaxshiliklar bilan bezatiladi. Zero, Munis Xorazmiyning g‘oyasi ham shunday bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Imom Muslim “Sahihi Muslim” asari, qayta nashr 2023

2. Xudoyberdiyev A. Husnixat san'ati asoslari. Xiva, 1999.
3. Shermuhammad Munis „Savodi ta'lim". Qo'lyozma.

O‘zR FA ShI.Inv.7654
4. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf “Tafsiri Hilol”.
5. Shermuhammad Munis “Savodi Ta'lim”. (Adabiyot o'qituvchilari
uchun qo'llanma) 1997-yil nashr, 4-bet.

NODIRA SHE'RIYATI JANRLAR TIPOLOGIYASI

Xaytaxmatova Dilnavoz Alijon qizi,

ToshDO‘TAU O‘FF 3-kurs talabasi

dilnavozxaytaxmatova174@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek mumtoz adabiyotining yirik vakillaridan biri bo‘lgan Mohlaroyim Nodiraning she‘riy merosi janr jihatidan o‘rganilgan. Tadqiqotda 2001-yil Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyotida chop etilgan “Nodira–Komila” devoni asos qilib olingan. Shoiraning asarlari poetik janrlar tahlili nuqtai nazaridan chuqur ko‘rib chiqilib, g‘azal, muxammas, musaddas, musamman, muashshar, tarkibband, tarji‘band kabi janrlar bo‘yicha tasniflangan. Devon tarkibida jami 267 ta she‘r mavjud bo‘lib, ulardan 253 tasi g‘azal, qolganlari esa boshqa klassik janrlar vakili sifatida namoyon bo‘ladi. Maqolada shuningdek, Nodiraning badiiy ijodi o‘zbek adabiyoti taraqqiyotidagi o‘rni, Alisher Navoiy, Jahon otin Uvaysiy kabi ijodkorlar an‘analarini davom ettirishdagi hissasi va o‘ziga xos uslubi haqida ham mulohazalar yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Mohlaroyim Nodira, mumtoz she‘riyat, lirik janrlar, janr tipologiyasi, poetik meros.*

Abstract. *This article explores the genre-specific characteristics of Mohlaroyim Nodira’s poetic works, one of the prominent figures of Uzbek classical literature. The research is based on the 2001 edition of the “Nodira–Komila” divan, published by Abdulla Qodiriy National Heritage Publishing House and prepared by Honored Scientist of Uzbekistan Mahbuba Qodirova. The divan includes a total of 267 poems, among which 253 are ghazals, with the remainder consisting of other classical lyrical genres such as **mukhammas**, **musaddas**, **musamman**, **tarji‘band**, **tarkibband**, and **muashshar**. Through detailed analysis,*

the paper highlights the diversity of poetic forms utilized by the poetess and her adherence to the advanced traditions of classical Eastern literature. Moreover, it discusses Nodira's role in the development of poetic thought and her literary inheritance alongside notable literary figures such as Alisher Navoi, Zahiriddin Muhammad Babur, and Jahonotin Uvaysiy. The article contributes to a deeper understanding of genre typology in Uzbek classical poetry through the lens of one of its distinguished female representatives.

Keywords: Mohlaroyim Nodira, classical poetry, lyrical genres, genre typology, poetic heritage.

O'zbek mumtoz adabiyotining shakllanish va takomillashuvida Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammad Rizo Ogahiy singari ulkan so'z san'atkorlari bilan bir qatorda Jahonotin Uvaysiy, Mohlaroyim Nodira, Maxzuna, Anbar Otin, Dilshod Barno kabi otashnafas shoiralarning ham salmoqli hissalari bor.

O'zbek adabiyotida shoiralar faoliyati sharqli ravishda iqtidorli qalam sohibasi Jahonotin Uvaysiy ijodidan boshlanadi deb aytish mumkin. Chunki adabiy manbalarda Uvaysiychalik bo'lgan o'zbek shoiralari ijodidan namunalar qayd etilmagan, mashhur Sharq shoirasi Zebunniso begim esa, o'z davri an'alariga ko'ra, arab va fors tillarida ijod qilgan.

Jahonotin Uvaysiy XIX asrda ijod qilgan yetuk o'zbek shoiralaridan biridir. Uning ijodini to'laqonli ravishda o'zbek shoiralari faoliyatidagi eng yuqori bosqich deb aytish mumkin. Uning iqtidori sohasidagi xizmatlari uni oliy va ijodkor o'z she'rlarida ayollar tasavvufi to'laqinchasini yangi pog'onaga olib chiqishi bilan bir qatorda o'zbek adabiyotining ma'naviy-ijtimoiy yuksak salohiyati bilan yanada rivojlantirdi. Ayniqsa, uning aruz ilmida qozongan muvaffaqiyatlari nainki shoiralar, balki o'zbek shoiralari

uchun ham namuna bo‘la oladigan yuksak maktab deb aytish mumkin. Ana shu maktabning yirik vakillaridan biri Mohlaroyim-Nodiradir.

Nodira she‘riyati Aziz Qayumov, Mahbuba Qodirova, Vohid Abdullayev, To‘xtasin Jalolov kabi adabiyotshunoslar tomonidan o‘rganilgan va ommalashtirilgan. Lekin adabiyotshunosligimizda bu shoira she‘riyatining badiiy jihatlariga kam e‘tibor berilganligi sababli Nodira she‘riyatining vazn xususiyatlari bo‘yicha deyarli hech qanday tadqiqot yaratilmagan. Shoira ijodidagi janrlar esa SSSR paytida o‘rganilgandan buyon yangilik qilinmagan.

Ushbu maqolada biz o‘z imkoniyatimizdan kelib chiqib, bu iqtidorli shoira she‘riyatining janr xususiyatlari haqida fikr yuritamiz. Ushbu kichik tadqiqotda 2001-yil Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyotida chop etilgan O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi Mahbubaxon Qodirova nashrga tayyorlagan “Nodira-Komila” devonidan foydalandik.

Nodira ijodiga diqqat bilan nazar tashlasak, u klassik poeziyaning mavjud hamma adabiy janrlarida baravar qalam tebratganini ko‘ramiz. Shoiraning ushbu devonida g‘azal, muxammas, musaddas, musamman, tarji‘band, tarkibband, firoqnoma kabi xilma-xil poetik janrlarni qamrab olgan bo‘lib, badiiy barkamolligi bilan diqqatni tortadi. Shoira klassik poeziyaning ilg‘or traditsiyalariga amal qilib, rang-barang poetik janrlarning go‘zal namunalarini yaratdi. “Nodira ijodi o‘zining xilma-xil she‘riy shakllari bilan ham maroqlidir. Uning o‘zbekcha va tojikcha g‘azallari aruzning 5, 7, 9, 12, 13 hatto 18 baytli turli vaznlarida ijod qilingan. Lekin shoira g‘azallarining asosiy qismi 7, 9 baytlidir. Nodira g‘azallarining bunday xilma-xil shakli kishining ruhiy olamini keng va atroflicha tasvirlashga, o‘z mushohadalarini izchillik bilan bayon qilib berishga moslangan. Uning she‘rlarining katta-kichik shaklda yozilganligi turmush hodisalarini mantiqiy aks ettirishga asoslanadi.

1963-yili namanganlik shoir Nodimning o‘g‘li Musallamxon Boboxonovning shaxsiy kutubxonasidagi bir qo‘lyozma bilan tanishishga muvaffaq bo‘ldik. Bu qo‘lyozmaga

Nodiraning hozirgacha ilm ahliga noma'lum bo'lgan, devon tarzida tuzilgan o'zbekcha she'rlari kiritilgan. Bu nodir qo'lyozma ajoyib adibaning tarixiy va adabiy mavqeini ancha keng sharhlashga imkon beradi. Qo'lyozmada Nodiraning gazallaridan tashqari, yana Navoiy, Bedilga muxammaslari, musaddas, musamman, tarji'band, tarkibband va firoqnomalari borki, bular shoiraning badiiy ijodda imkoniyat doirasi qanchalik keng ekanligini isbotlaydi. Qo'lyozmaning fotokopiyasi A. S. Pushkin nomidagi Til va adabiyot instituti Adabiyot muzeyi fondida 921 raqami bilan saqlanadi. Devonga shoiraning 180 she'ri kiritilgan. Bulardan 136 tasi o'zbek tilida va 44 tasi fors-tojik tilida bo'lib, "Nodira" taxallusi bilan yozilgan. Qo'lyozmaning 271—342-344-varaqlarida shoiraning «Komila» taxallusi bilan yozgan ikki g'azali va bir tarji'bandi hamda bir tarkibbandi bor. G'azallar orasida Nodiraning 103 banddan tashkil topgan 11 muxammasi, 11 bandli ikki musaddasi, 5 bandli bir musammani, 11 bandli bir tarjibandi, 8 bandli bip tarkibbandi va 10 bandli bir firoqnomasi ham mavjud. Mazkur devondagi she'rlardan ba'zilar Nodiraning yuqorida qayd etilgan 4182 raqamli to'la bo'lmagan o'zbekcha devoniga kirgan. Masalan, o'zbek tilidagi 136 g'azalidan 61 tasi o'sha devonga kiritilgan. Qolgan 75 tasi, ya'ni 1030 misrasi esa hali hech kimga ma'lum emas edi. (M.Qodirova, 1965, 66-bet).

Mohlaroyim Nodira ham sohibi devon shoira edi. Nodiraning she'riy merosi bir nechta devonlarining qo'lyozmalari orqali bizgacha etib kelgan. 1960-yilga qadar "dol" harfigacha bo'lgan 109 g'azalni o'z ichiga olgan bitta notugal devoni ma'lum edi. Uning debochasida Komila taxallusi bilan ham asarlar yozgani haqida ma'lumot bor, 1962-yilda Namanganda Nodiraning yangi devoni topildi. Unga 180 ta asari kiritilgan edi. (N.Jumaxo'ja, I.Adizova, 2020, 319-bet)

8-sinf adabiyot darsligida: "Nodiradan xalqimizga ikki devon qoldi. Nisbatan to'la deb hisoblanadigan turkiy devonida 189 g'azal mavjud", - deyilgan. (8-sinf adabiyot, 2019, 88-bet).

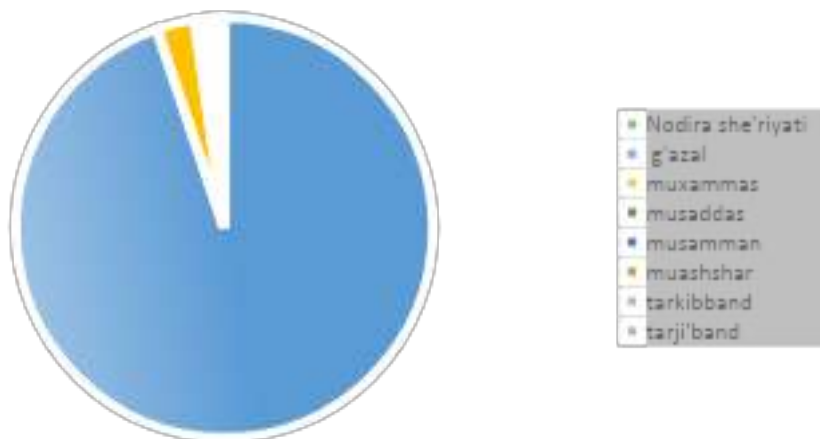

Nodiraning adabiy merosi o'z g'oyaviy-badiiy ahamiyati nuqtai nazaridan mumtoz she'riyatning go'zal namunalaridandir. Uning to'la bo'lmagan o'zbekcha devoni O'zbekiston fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida saqlanadi. Devonga Nodiraning 109 (yoki 1704 misra) g'azali kiritilgan. Nodiraning uzi yozgan debochada tarjimai holiga oid ba'zi muhim ma'lumotlar berilgan. 19-asrda ko'chirilgan, hozirgi O'zbekiston fanlar akademiyasi Tarix muzeyi arxivida saqlanayotgan devonda Nodiraning „Komila“ taxallusi bilan yozgan 19 (328 misra) g'azali borligi aniqlangan. 1962-yilda Namanganda shoironing mukammal devoni topildi. O'zbekiston fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyida saqlanayotgan bu devon shoironing merosini to'liq qamrab olgan, deyish mumkin. Bunda shoira yozgan debocha mukammal berilgan. Devonda shoironing „Nodira“ taxallusi bilan yozgan 180 she'ri jamlangan (shulardan 136 tasi o'zbek tilida, 44 tasi tojik tilida). Jumladan, 11 muxammas, 2 musaddas, 1 musamman, 1 tarji'band, 1 tarkibband va 1 firoqnoma ham bor. (<https://uz.wikipedia.org/wiki/Nodira>).

Biz ko'rgan 2001-yilgi nashrda jami 267 ta she'r mavjud bo'lib, 253 tasi g'azal, 8 ta muxammas, 1 ta musaddas, 2 ta musamman, 1 ta tarkibband, 1 ta tarji'band, 1 ta muashshar mavjud. Quyidagi jadvalda devonda keltirilgan she'rlarni ko'rishimiz mumkin:

Nodira she'riyati	
g'azal	253 ta
muxammas	8 ta
musaddas	1 ta
musamman	2 ta
muashshar	1 ta
tarkibband	1 ta
tarji'band	1 ta

Nodira she'riyati janrlari

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 8-sinf Adabiyot (2019) 352 bet. Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti
2. Jumaxo'ja .N, Adizova. I (2020) O'zbek adabiyoti tarixi (545 bet)Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo” nashriyoti.
3. Qodirova M,(2001). Nodira-Komila. (345-bet). Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.
4. Qodirova M., Davr Nodirasi (Nodiraning hayot va ijod yo'li), T., 1991
5. [Nodira - Vikipediya](#)

MUMTOZ ADABIYOTDA TASAVVUF VA FALSAFIY TAFAKKUR: ALISHER NAVOIY ASARLARI MISOLIDA

Xoshimova Shirinabonu Sherxon qizi

Farg‘ona davlat universiteti

Chet tillari fakulteti, 1-kurs

[*xoshimovashirina@gmail.com*](mailto:xoshimovashirina@gmail.com)

Annotasiya: Mazkur maqolada Alisher Navoiy asarlari misolida mumtoz adabiyotdagi tasavvuf va falsafiy tafakkur tahlil qilinadi. Asarda tasavvufning asosiy tushunchalari – nafs bilan kurashish, ma’naviy poklanish va Allohga intilish –turli obrazlar orqali ramziy tarzda ifodalanadi. Navoiy, tasavvufni faqat diniy bir yo‘l sifatida emas, balki insonning ichki ruhiy izlanishlaridagi rivojlanish jarayoni sifatida ko‘rsatadi. Maqola, Navoiy asarlarining tasavvufiy jihatlaridan tashqari, uning falsafiy mazmunini ham o‘rganadi, xususan, o‘lim, abadiy hayot va ma’naviyat haqidagi Navoiyning qarashlari tahlil qilinadi. Asar zamonaviy psixologiya va falsafiy yondashuvlar bilan bog‘lanib, uning hozirgi kunda qanday talqin etilishi mumkinligi ko‘rsatiladi. Ushbu ish, Navoiy asarlarining tasavvuf va falsafa nuqtai nazaridan yangi ilmiy yondashuvni taqdim etadi.

Kalit so‘zlar: Tasavvuf, falsafiy tafakkur, ruhiy o‘lish.

Abstract: This article analyzes the role of Sufism and philosophical thought in classical literature through Alisher Navoi's works. The work presents key Sufi concepts such as the struggle with the self, spiritual purification, and the pursuit of closeness to God, symbolically represented. Navoiy portrays Sufism not just as a religious path but as an inner journey of personal growth and self-development. The article explores not only the Sufi aspect but also its philosophical content, particularly Navoiy's views on death, eternal life, and spirituality. The paper connects the work with modern psychology and philosophical approaches,

examining how it can be interpreted today. This study offers a new scholarly perspective on Navoiy's works from the standpoint of Sufism and philosophy.

Keywords: *Sufism, philosophical thought, spiritual growth.*

Tasavvuf — bu Islom dini doirasida, insonning Allohga yaqinlashish, uning huzurida yuksalish va ruhiy tozalikka erishish yo‘lini ifodalovchi ilmiy va ma'naviy yo‘ldir. Tasavvuf nafaqat diniy ta'limot, balki insonning ma'naviy taraqqiyotini, nafsni yengish, o‘zini anglash, haqiqatni izlash va Allohning haqiqatini tan olishga bo‘lgan intilishni ta'kidlaydi. Tasavvufda asosiy maqsad, insonning ruhiy tozaligi, nafsini o‘zgartirish va haqiqiy baxtni, ya'ni Allohga yaqinlashishni topishdir.

Falsafiy tafakkur — bu insonning o‘zi, dunyo va hayot haqidagi chuqur mulohaza va tahlil qilish qobiliyati, shuningdek, uni ilmiy, mantiqiy va ma'naviy nuqtai nazardan anglash yo‘lidir. Falsafiy tafakkur, insonning dunyodagi mavjudotlar, hayotning mazmuni, axloq, haqiqat, bilish va borliq kabi masalalar haqida tizimli, tahliliy va tanqidiy fikrlashni anglatadi. Bu tafakkur turi, insonni tashqi ko‘rinishlardan ortda yotgan haqiqiy mohiyatni anglashga undaydi.

Mumtoz adabiyotda tasavvuf va falsafiy tafakkur bir-birini to'ldirgan tushunchalar bo'lib, insonning ruhiy va ma'naviy taraqqiyotini aks ettiradi. Bu ikkisi asosan tasavvufiy adabiyotda o‘z ifodasini topgan bo‘lib, ular Navoiy kabi shoirlar asarlarida chuqur falsafiy va ma'naviy mazmunlarga ega. Alisher Navoiy o‘z asarlarida tasavvuf va falsafiy tafakkurni birlashtirib, insonning ichki dunyosini va haqiqiy maqsadga erishish yo‘lini yoritgan.

Alisher Navoiy o‘z asarlarida tasavvufni nafaqat diniy tushunchalar bilan bog‘lab, balki insonning ma'naviy izlanishlari, nafsni yengish, haqiqiy baxtga erishish va oxiratdagi ahvolni tasvirlash uchun ramziy obrazlar yaratgan. Uning asarlarida tasavvuf ko‘plab ramzlar orqali yoritilgan bo‘lib, u insonning ichki olami, hayotdagi maqsadlari, Allohga bo‘lgan muhabbat va yuksalish haqidagi izlanishlarini aks ettiradi.

Tasavvuf va Falsafiy Tafakkurning “Xamsa” asarida ifodasi

Navoiyning eng katta asarlaridan biri bo‘lgan “Xamsa”da tasavvuf va falsafiy tafakkurning muhim o‘rni bor. Bu asar besh bo‘limdan iborat bo‘lib, har bir bo‘limda insonning ma'naviy izlanishlari va ichki dunyosining yuksalishiga oid tasavvufiy g‘oyalar mavjud. Navoiy "Xamsa"da falsafiy tafakkurni tasavvufiy izlanishlar orqali yo‘naltiradi va bu g‘oyalar asosan haqiqatni anglash, nafsni yengish, yaxshilikka intilish kabi g‘oyalar bilan bog‘liqdir. Masalan, “Hayrat ul-abhom” asarida Navoiy, falsafiy tafakkurga asoslanib, insonning hayotdagi maqsadi va uning ruhiy holati haqida fikr yuritadi. Asarda Navoiy nafsni yengish, ichki dunyoni anglash, hayotning haqiqiy mazmunini topish haqida gapiradi. Bu asarda tasavvufiy g‘oyalar ramzlar orqali yoritilgan, bunda insonning haqiqatga bo‘lgan intilishi, Allohga yaqinlashish yo‘lida yuritilishi tasvirlangan.

Navoiy «Xamsa»si qahramonlari asrlar davomida necha-necha avlodlar uchun ma'naviyat va axloqda, odamiylik va mardlikda, xalqparvarlik va saxovatda o‘rnak bo‘lib xizmat qiladigan yorqin badiiy siymolar bo‘ldi. Farhod va Qays, Suhayl va Sa’d, Axiy va Farrux, Muqbil va Jo‘na kabi betakror qiyofalar, Shirin va Layli, Mehr va Mehinbonu, Dilorom va boshqa ma'naviy barkamol ayollar timsollari Navoiy asridan boshlab hanuzgacha yoshlarni oliyjanob fazilatlar ruhida tarbiyalab kelmoqda. Ijodkorining Navoiy va asar qahramonlari nomidan aytilgan:

Odami ersang, demagil odami,
Oniki yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.
...Boshni fido ayla ato qoshig‘a,
Jismni qil sadqa ano boshig‘a.
...Jahonda neki qilmish odamizod,
Tafakkur birla bilmish odamizod.
...Birovkim, jahonda so‘zi rostdir,
Erur dol angakim o‘zi rostdur.
...Ki har kim ayon etsa yaxshi qilig‘,

Yetar yaxshiliqdan anga yaxshilig‘

kabi aqlli fikrlari hozirgi davrda ham hayot darsligi bo‘lib xizmat qilib, yoshlarni barkamol insonlar sifatida tarbiyalashga yordam bermoqda desaak xato bo‘lmaydi.

Bundan tashqari Alisher Navoiy o‘zining “Majolis un-nafois” asarida ham tasavvuf va falsafiy tafakkurni chuqur ishlagan. Bu asarda shoir tasavvufni insonning ruhiy yuksalishiga, nafsni yengishga, haqiqiy maqsadga erishish va baxtni topish yo‘llariga yo‘naltiradi. Navoiy, bu asar orqali, insonni tashqi dunyodan emas, balki ichki olamidan baxt topishga chaqiradi. U, tasavvufiy o‘gitlarni olib, insonni nafsini yengishga, dunyoqarashini to‘g‘rilashga undaydi. Asarda Allohga bo‘lgan muhabbat, uning nuriga intilish, o‘zini anglash va baxtga erishish uchun ruhiy izlanishlarning ahamiyati haqida so‘z yuritiladi.

Navoiy asarlarida tasavvuf va falsafiy tafakkurning bir-biriga chambarchas bog‘lanishi, ayniqsa, insonning ichki dunyosini yoritish va uning ma'naviy o‘rishini tasvirlashda o‘z aksini topgan. Tasavvufda insonning ruhiy yuksalishi, nafsni yengish, Allohga yaqinlashish kabi masalalar ko‘tarilsa, falsafiy tafakkurda bu masalalarning ilmiy va nazariy jihatlari ko‘rib chiqiladi. Navoiy nafaqat diniy, balki falsafiy yo‘nalishda ham fikr yuritgan. Uning “Lison ut-tayr” asarida hayotning mazmuni, dunyo va oxirat haqida falsafiy mulohazalar keltiriladi. Masalan, “Lison ut-tayr” asarida qushlarning sayohati orqali insonning ma'naviy izlanishlari, o‘zini anglash va yuksalish yo‘li tasvirlangan. Bu asarda falsafiy tafakkur va tasavvufning uyg‘unlashuvi ko‘rinadi. Qushlarning yo‘li Allohga yetish yo‘lini ramzlashtiradi va har bir qushning sayohati uning ma'naviy yuksalishining turli bosqichlarini aks ettiradi. Shunday qilib, Navoiy tasavvuf va falsafiy tafakkurni birlashtirib, insonning haqiqatga bo‘lgan intilishining ruhiy va ilmiy jihatlari yoritadi.

Demak, Alisher Navoiy asarlaridagi tasavvuf va falsafiy tafakkur, uning jamiyatdagi o‘rni va insonning ma'naviy rivojlanishidagi ahamiyati bugungi kunda

ham dolzarbdir. Navoiy tasavvufi g'oyalari nafaqat o'z davrida, balki zamonaviy hayotda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Uning asarlaridagi insonning nafsni yengishi, ichki yuksalish va haqiqiy bilimni izlashga oid fikrlari hozirgi psixologiya, meditatsiya, va ma'naviy izlanishlar bilan hamohangdir. Navoiy tasavvufning ruhiy tozalash va Allohga yaqinlashish haqidagi ta'limoti, bugungi kunda ham insonlarga ichki tinchlik va yuksalish yo'lida yo'l-yo'riq ko'rsatib kelmoqda. Shuningdek, falsafiy tafakkurda insonning o'zligini anglash, maqsadini belgilash va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishning ahamiyati o'zgarmagan. Bugungi zamon ham ilm-fan va texnologiya rivojlanishi bilan birga, ma'naviy va axloqiy yuksalishga bo'lgan ehtiyojni yanada oshirdi. Navoiy ta'limotlari esa, nafaqat ilmiy bilimlarni, balki ruhiy va axloqiy kamolotni izlashga intilayotgan insonlar uchun doimiy manba bo'lib qoladi. Shu tariqa, Alisher Navoiy asarlaridagi tasavvuf va falsafiy tafakkur hozirgi davrda ham insoniyatning ma'naviy rivojlanishiga, o'zini anglash va haqiqiy baxtni topishga intilgan har bir inson uchun o'zining qadriyatini saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev, A. (2013). *Navoiy va falsafiy tafakkur*. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
2. *Alisher Navoiy asarlarining tasavvufiy o'rni*. Philosophical Thought Journal. <https://www.philosophical-thought.uz>
3. Fakhriddinov, S. (2010). *Alisher Navoiy asarlarida tasavvufning o'rni*. Buxoro: Buxoro davlat universiteti nashriyoti.
4. *Falsafiy tafakkur haqida*. Philosophy in Modern Times. <https://www.philosophy.com>
5. Navoiy, A. (1991). *Xamsa*. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
6. Navoiy, A. (2002). *Lison ut-Tayr*. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
7. Siddiqov, A. (2015). *Alisher Navoiy va tasavvuf (Falsafiy yondashuv)*. Toshkent: Yangi nashr.

8. Toshpo‘latov, A. (2016). Navoiy asarlaridagi axloqiy va tasavvufiy g‘oyalar. Toshkent: Ilm-fan nashriyoti..
9. ‘G ulomov, X. (2012). *Navoiy va tasavvufiy g‘oyalar*. Toshkent: Sharq nashriyoti.

ALISHER NAVOIY VA OGAHİY MUSAMMANLARINING QIYOSIY TAHLILI

*Yusufjonova Gavharbonu Husanboy qizi,
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs
gavharbonuyusufjonova@mail.com*

Ilmiy rahbar: F.f.d., Prof, Dilnavoz Yusupova

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Navoiy va Ogahiy musammanlari bilan bog‘liq fikrlar tahlilga tortilgan. Maqolada har ikkala ijodkor musammanlaridagi poetik xususiyatlarning o‘xshash tomonlari yoritilgan. Shuningdek, musammanlardagi mazmun-mohiyatning farqli jihatlari qiyoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *musammat, musamman, tasmin, raviy, qofiya.*

Abstract. *This article analyzes the views related to the musammats of Navoi and Ogahiy. It highlights the similarities in the poetic features of both authors' musammats. Additionally, the article compares the differences in the content and essence of these musammats.*

Key words: *musammat, musamman, tasmin, ravi, rhyme.*

Sharq mumtoz adabiyotida she'r shakllari tarkibiy tuzilishga ko'ra baytli, bandli hamda bayt asosidagi bandli she'r shakllariga bo'linadi. Bandli she'rlar musammatlar hisoblanadi. Musammatlarning janr sifatida shakllanishi XI asrga to'g'ri kelib, manbalarda ilk musammatlar yaratgan shoir sifatida Manuchehri Damg'oniy va Qatron Tabriziy nomlari tilga olinadi [Орзибеков, 1976: 69]. Turkiy adabiyotshunoslikda musammatlar haqidagi ilk ma'lumot Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarida keltirilgan. Muallif musammatlarning besh turini keltirib o'tadi: murabba', muxammas, musaddas, musamman va muashshar [Тарозий, 1996: 54].

Musammatlar yaratilish xususiyatiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Mustaqil (tab'i xud) musammatlar – ushu musammatlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, undagi barcha misralar bir shoirning o'zi tomonidan yaratiladi.
2. Tazmin (biror g'azal asosida – zaminida yaratilgan) musammatlar – bir shoirning o'zidan oldin o'tgan yoki o'ziga zamondosh bo'lgan boshqa bir shoir g'azalini (ayrim hollarda o'z g'azalini) tanlab olib, ularning har baytiga uch yoki undan ortiq misralar qo'shish [Yusupova, 2020: 231].

Ushbu she'r shaklida Yusuf Amiriy, Hofiz Xorazmiy va yana bir qancha shoirlar ijod qilgan bo'lib, Alisher Navoiy ham turkigo'y salaflari singari bu yo'nalishda samarali ijod qilgan va musammatlarning rivojlanishiga o'z hissasini qo'shgan. Uning “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotida 10 ta muxammas, 6 ta musaddas va 1 ta musamman mavjud. Xususan, “Favoyid ul-kibar” devoniga kiritilgan musamman tazmin musamman bo'lib, shoirning o'z g'azalini sakkizlikka aylantirish, boshqacha qilib aytganda, tasmin qilish asosida vujudga kelgan. Bunday holat, ya'ni g'azalni sakkizlantirish Navoiydan oldin ham, keyin ham kuzatilmagan [Yusupova, 2019].

Musamman (arab. – sakkizlik) musammat usulidagi bandli she'r shakli bo'lib, har bir bandi 8 misradan tarkib topadi. Odatda, uning birinchi bandidagi barcha misralar o'zaro uyg'un tarzda qofiyalanadi, keyingi bandlarning esa 7, ba'zan 6 misrasi o'zaro qofiyalanadi. Shundan kelib chiqib, musamman janrining qofiyalanish tizimini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

a-a-a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-b-b-a, d-d-d-d-d-d-d-a...

a-a-a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-b-a-a, d-d-d-d-d-d-a-a...

Turkiy adabiyotda musammanning ilk bor qo'llanilishi Yusuf Amiriy nomi bilan bog'liq. Shayx Ahmad Taroziy o'zining “Funun ul-balog'a” asarida musammanga quyidagicha ta'rif beradi: “*Musammati musamman aningtek bo'lurkim, she'rni sakkiz qism qilurlar. Yetti qismni musabba' qilib, sakkizinchi qismda asl qofiya kelurlar*” [Тарозий, 1996: 57].

Ushbu musamman 7 band, 56 baytdan iborat bo‘lib, “ey ko‘ngul” radif bo‘lib kelgan. Musamman quyidagi band bilan boshlanadi:

*Har taraf azm aylab ul sho‘xi sitamkor, ey ko‘ngul,
Tig‘i hajridin necha bo‘lg‘aybiz afgor, ey ko‘ngul,
Chun safar aylab edi bir qatla dildor, ey ko‘ngul,
Dardi hajrig‘a bo‘lub erduk giriftor, ey ko‘ngul,
Bo‘ylakim, ta‘rif etib g‘urbatni bisyor, ey ko‘ngul,
Shahr-u kishvardin malolat aylab izhor, ey ko‘ngul,
Anglading yo yo‘qmukim, aylar safar yor, ey ko‘ngul,
Vahki, bo‘lduq yona hajri ilgidin zor, ey ko‘ngul.*

Yuqoridagi band, xususan, musamman yuzasidan D. Yusupova shunday fikrlar bildirgan: “Mazkur musamman muayyan ma’noda hasbi hol mazmuniga ega bo‘lib, shoirga yaqin bo‘lgan inson (yor yoki do‘st)ning safarga chiqishi munosabati bilan yozilgan. Shu ma’noda unda kichik lirik syujet borligi va matla’ bandga e’tibor qaratilsa, bu yorning birinchi safari emasligi ma’lum bo‘ladi: yor avval ham safarga otlangan va lirik qahramon (Navoiy)ni hijron alamiga giriftor qilgani aytiladi” [Yusupova, 2019].

Mumtoz adabiyotda Alisher Navoiydan keyin eng ko‘p lirik meros qoldirgan, XIX asr o‘zbek adabiyotining yirik vakili Ogahiyning ham “ey ko‘ngul” radifli musammani mavjud. Ogahiyning “Ta’viz ul-oshiqin” devoniga kiritilgan ushbu musamman ta’bi xud, ya’ni mustaqil musamman bo‘lib, 11 band, 88 baytdan iborat. Musamman quyidagi band bilan boshlanadi:

*Ohkim, aylab safar azmini jonon, ey ko‘ngul,
Noz yakronin surub bo‘ldi shitobon, ey ko‘ngul,
Qat’ etib ta’jil ila ko‘hi biyobon, ey ko‘ngul,*

Yetti o‘zga kishvar ichra shodu xandon, ey ko‘ngul,

Aylabon ag‘yor bazmini guliston, ey ko‘ngul,

Qildi kulbamni maning bir tiyra zindon, ey ko‘ngul,

Yig‘lasam emdi ne tong bu holima qon, ey ko‘ngul,

Kim, bo‘lubman muhtaloyi dardi hijron, ey ko‘ngul.

Ushbu bandda yorning uzoq safarga chiqishi, uning tog‘- u biyobonlar kezib boshqa shaharga borishi oshiqning dardlariga sababchi bo‘layotganini, yor ag‘yor bazmini yashnatishi oshiqning ahvolini battar og‘irlashtirib, kulbasini qop-qorong‘u zindonga aylantirayotganligi ifodalangan.

Yuqoridagi bandlardan ko‘rishimiz mumkinki, har ikkala musammaning mazmunni bir-biriga yaqin, ya‘ni yorning safarga chiqishi va oshiqning hijronga giriftor bo‘lganligi tasvirlangan. Bundan tashqari, musammanlar poetik xususiyat jihatidan ham o‘xshash.

Xususan, musammanlarning vazn jihatiga to‘xtaladigan bo‘lsak, ular aruzning ramali musammani mahzuf yoki maqsur vaznida yozilgan bo‘lib, “ey ko‘ngul” birikmasi asosiy radif sifatida keladi. Bundan tashqari, ikkala musammanda ham ichki radiflar mavjud. Navoiyning musammanida 5-bandda “bo‘lg‘asen” radif bo‘lib kelgan bo‘lsa, Ogahiyda 2-bandda “ila”, 5-bandda “ichra o‘t”, 7-bandda “yana”, 8-bandda “qolmadi”, 9-bandda “edi”, 11-bandda “aylamak” radif bo‘lib kelgan. Radiflar she‘rda ifodalanayotgan yetakchi fikrni ta’kidlash, o‘quvchi e’tiborini asosiy g‘oyaga jalb etib, shoir g‘oyaviy niyatini o‘quchi qalbiga to‘laroq, chuqurroq yetkazishga xizmat qiladi [Хожиахмедов, 1998: 236]. Shu sababdan, ikkala shoir ham o‘z musammanlarida radifdan unumli foydalanganlar.

	Navoiy	Ogahiy

Qofiyaning o‘zak tarkibiga ko‘ra turlari	1-6-bandlar murdaf qofiya; 2-3-4-5-7-bandlar mujarrad qofiya (2-turi).	1-2-5-6-bandlar murdaf qofiya; 4-7-bandlar mujarrad qofiya (1-turi); 3-8-9-10-11-bandlar mujarrad qofiya (2-turi);
Qofiyaning tuzilishiga ko‘ra turlari	1-2-6-7-4-bandlar muqayyad qofiya; 3-5-bandlar mutlaq qofiya.	1-2-4-5-6-7-8-11-bandlar muqayyad qofiya; 3-9-10-bandlar mutlaq qofiya.

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rishimiz mumkinki, har ikki shoir ham musammanlarida qofiyaning mujarrad va murdaf turlarini istifoda etgan. Bundan tashqari, Navoiy va Ogahiy o‘z ijodida badiiy san’at vositalarini keng qo‘llagan.

Vahki, ul gul furqatidin o‘lgusi bu andalib,

Chun safar asbobini omoda aylabtur habib. (Navoiy)

Ish manga bo‘lmish ul oy ko‘yida maskan aylamak,

Dardlig‘ abyot o‘qub, holimg‘a shevan aylamak. (Ogahiy)

Yuqoridagi baytlarning birinchisida “gul”, ikkinchisida esa “oy” so‘zi vositasida istiora san’ati hosil qilingan.

Ul musofir xaylini itdek erishsang xor-u zor,

Ranjdin joning nafih-u toshdin jisming figor. (Navoiy)

Gar burundin ishq mushkil erkanin bilsam edi,

Hajr dashti ichra bir dam yel kibi elsam edi. (Ogahiy)

Ushbu baytlarda esa “itdek”, “yel kibi” so‘zlari tashbehi mutlaq san’atini yuzaga keltirgan.

Har qayon borsa, rafiq-u hamqadamkim bo‘lg‘asen,

Shodmoni aysh yo ranjuri g‘amkim bo‘lg‘asen. (Navoiy)

Aylabon ag‘yor bazmini guliston, ey ko‘ngul,

Qildi kulbamni maning bir tiyra zindon, ey ko‘ngul. (Ogahiy)

Mazkur baytlarda “shodmoni aysh”, “ranjur g‘am”, “guliston”, “zindon” so‘zlari orqali tazod san’ati ifodalangan.

Shuni ham ta’kidlash joizki, Navoiy va Ogahiy musammanlaridagi baytlarning mazmunida ayrim farqli jihatlar mavjud:

Ahli ishq ichra manga dardi firoq o‘lmish nasib,

Bu emas dardeki, oni daf’ eta olg‘ay tabib. (Navoiy)

Navoiy bu baytda firoqni shunchaki g‘am emas, ilohiy ishqqa yetishish yo‘lidagi sinov, oshiq uchun yuksak maqom o‘laroq tasvirlaydi. Ogahiy esa quyidagi baytda hijronni ruhiy ezilish va iztirob sifatida ko‘rsatadi:

Yig‘lasam emdi ne tong bu holima qon, ey ko‘ngul,

Kim, bo‘lubman mubtaloyi dardi hijron, ey ko‘ngul. (Ogahiy)

Shuningdek, Navoiy oshiq kechinmalarining oshkor qilinishi yoki qilinmasligi borasida ko‘nglidan o‘z dardini barcha eldan yashirishni so‘raydi.

Ogahiy esa o‘z tuyg‘ularining el orasida oshkor bo‘lmashligini xohlasa-da, uning sirli qolmaganini keltiradi.

Itimosim budururkim, barcha eldin yoshurun,

Qilg‘asen miskin Navoiy dardin izhor, ey ko‘ngul. (Navoiy)

Vah netaykim, rozi ishqim elga mubham qolmadi,

Nechakim sa‘y ayladim soqlorg‘a pinhon, ey ko‘ngul. (Ogahiy)

Fikrlarimizni xulosalab shuni aytishimiz mumkinki, Navoiy ijodidagi musamman tazmin musamman, Ogahiyda esa mustaqil musamman, ya’ni tab’i xuddir. Poetik qurilish jihatidan analogik ma’no kasb etadi. Badiiy tasvir vositalaridan ham har ikkala shoir samarali foydalangan. Bundan tashqari, har ikkala ijodkor musammanlarida safarga chiqish motivi mushtarak holatda keltirilgan, biroq ularning hissiyotni ifodalashdagi qarashlari turlicha namoyon bo‘ladi.

Foyalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик. – Тошкент: Гафур Ғулом, 2011. Ж.4.
2. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Т.: Фан, 1976.
3. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға. Масъул муҳаррир Б.Ҳасанов. – Тошкент: Хазиана. 1996.
4. Ҳожирахмедов А. Мумтоз бадийят малоҳати. – Т.: Шарқ, 1998.
5. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. – Toshkent: Akademnashr, 2020.

6. Yusupova D. Navoiy musammani o‘z g‘azaliga bog‘langanmi? //
- “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasi, 2019 yil, 27 fevral.

YUSUF IDRIS ASARLARINING MAVZULAR KO‘LAMI

Yusupjanova Aziza Xoshimjanovna

Ijtimoiy-siyosiy fanlar instituti,

Arab filologiyasi yo‘nalishi

3-bosqicharab-ingliz guruhi talabasi

bibisoraaziza@gmail.com

Ilm.rahbar:fil.f.n.,dots.Sh.I.Ahmedova

Annotation: *This article discusses the creative activity of Yusuf Idris, a prominent figure in Egyptian literature. Translation work was well established in Egypt. Western literature, once the property of aristocrats, became accessible to the middle class as well.*

It was representatives of this class who shaped the image of Egyptian literature in the 1940s–50s. Yusuf Idris’s acquaintance with classical Arabic literature during this period was limited to the samples studied in school. That literature, mostly from the medieval period, failed to interest him.

His stories do not feature dramas, murders, or deaths. The writer reflects the simple lives of people and gathers the most typical circumstances that make up daily life.

Keywords: *Short story, Egypt, Yusuf Idris, character, symbol, society, Tawfiq al-Hakim, Taha Hussein, Mahmoud Taymour, Naguib Mahfouz, literature of Egypt, Syria, Iraq, and Tunisia, narrator.*

Annotasiya. *Mazkur maqolada Misr adabiyotining yorqin namoyandasi Yusuf Idrisning ijodiy faoliyati xususida so‘z boradi. Misrda tarjimachilik yaxshi yo‘lga qo‘yilgandi. Ilgari aristokratlarning mulki bo‘lgan g‘arb adabiyotidan o‘rta sinfga mansub qatlamlar ham anchagina bahramand bo‘ldi.*

40-50 yillar Misr adabiyoti qiyofasini ham shu toifa vakillari belgiladilar. Yusuf Idrisning mumtoz arabadabiyoti bilan tanishuvi o'sha yillari maktabda o'tiladigan namunalar bilan cheklangan edi. Ular o'rta asradabiyotiga uni qiziqтира olmadi.

Uning hikoyalarida dramalar, qotillik, o'limlar uchramaydi. Yozuvchi odamlarning oddiy hayotini aks ettiradi, binobarin kundalik hayotini tashkil etuvchi eng tipik sharoitlarni to'playdi.

Kalit so'zlar: *Hikoya, Misr, Yusuf Idris, obraz, timsol, jamiyat, Taufiq al-Hakim, Toha Xusayn, Mahmud Teymur, Najib Mahfuz, Misr, Suriya, Iroq va Tunis adabiyoti, rivoyatchi.*

Arab tilida yaratilgan adabiyot ham azaldan xalqimiz e'tiborida bo'lib kelmoqda. Yagona arab adabiy tilida rivojlangan Misr, Suriya, Iroq, Tunis va boshqa arab mamlakatlari adabiyoti jahon adabiyotida munosib o'rin egalladi va Taufiq al-Hakim, Toha Xusayn, Mahmud Teymur, Najib Mahfuz, Yusuf Idris kabi zabardast yozuvchilarni yetishtirdi.

Yusuf Idris 1927 yil 19 mayda Misrda dunyoga keldi. Notqlik san'ati arablarga ajdodlaridan meros. Yusuf Idris ham otasidan rivoyatchilik iste'dodini, kuzatuvchanlikni va so'zamollikni meros qilib oldi. Arablar o'zlari haqlarida “Bizda har bir odam notiq” (Akbarova M.X. Yangi davr arab adabiyoti (XIX-XX). Darslik. T., 2009. 26 bet) deyishadi. Bolaligi qishloqda o'tgan qahramonimiz xalq og'zaki ijodini eshitib ulg'aydi.

Otasidan eshitgan naqlar, voqealar ilk bolalik taassurotlari edi. Misr adabiyotshunosi Shukri Ayyadning quyidagi gaplari Yusuf Idris hikoyalari haqidagi haqiqatni ochib beradi: “Uning hikoyalari kuzatuvlarning teranligi bilan emas, ular kuchlanmasdan yozilgani bilan ham lol qoldiradi. Goyoki yozuvchi

qandaydir g'aroyib rivoyatchilar oilasida tug'ilgan, endi gapirishga boshlagandayoq ularni mahoratini o'rganganday" (Кирпеченко В.Н. Юсуф Идрис М., 1980, стр 86)

Yusuf Idris tabiati mo'tadil inson bo'lmagan. U ham huddi oddiy odamlardek goh ochiq, gohida o'z qobig'iga o'ralgan holda umr kechirdi. U butun aytmoqchi bo'lganlarini qalamga oldi va uni xalqa eng sodda til bilan yetkazib berdi. Taniqli Misr shoiri va dramaturgi Saloh Abdus Sabur shunday degan edi: «Yusuf Idris - qisqa hikoya taraqqiyotida bir bosqichni tashkil etadi. Ko'pgina Misr novellistlari uning «abosi» (plashi)ni kiyib katta bo'lganlar, o'zining g'ayritabiiy badiiy iqtidori tufayli u hatto kitobxonlarni ham kamida o'n yillar davomida novella faqat shunday, Idrisda ko'rganmizdek bo'lishiga ishontirib keldi» (Идрис Ю. Грех. М., 1962, стр 91.)

Qohira universitetining tibbiyot fakultetini 1951 yilda tamomlagan, Qohira kasaxonasida shifokor bo'lib ishlagan, keyinroq Qohira shahar sog'liqni saqlash boshqarmasida inspektorlik qilgan ajoyib iste'dod sohibi o'zining asl sohasiga mutlaqo nomutanosib holda faoliyatini davom ettirdi. 1959 yildan "Al-Jumhuriya" gazetasining jurnalisti sifatida matbuotda chiqishlar qila boshladi. 1970 yildan "Al-Ahram" gazetasida faoliyat ko'rsatdi. Uning birinchi to'plami 1954 yilda "Eng arzon kechalar" nomi bilan chop etildi. Yusuf Idris o'nlab hikoya va qissalar to'plami, yettita pyesa va "Oppoqqina" deb nomlangan roman muallifidir.

1952 yilgi inqilobdan so'ng neorealistlar oqimi paydo bo'ldi. Ular xalq to'g'risida xalq uchun yozdilar, ular fuqorolarni faollashtirishga sinfiyongni uyg'otishga intildilar. Ularning mavzulari ham shunga bog'liq: milliy mustaqillik uchun kurashning alohida bosqichlari, dehqonlarning zamindorlar o'zboshimchaligiga qarshi ommaviy ciqishlari, ishchilar harakatini yuzaga kelishi Misr adabiyotida yangi qahramon – kurashchi qahramonning tug'ilishi tufayli yuzaga keldi.

Yusuf Idris matbuot sahifalarida bo'lib o'tadigan adabiy munozaralarda qatnashmadi (T. Husayn, ash-Sharqoviy). U 1954 yilda birinchi kitobi chop etilgan oyda kommunistik faoliyatda ayblanib qamaldi va 13 oy hibsda yotdi. Qamoqxonada Idris va uning kommunist o'rtoqlari orasida kelishmovchilik boshlandi. U o'z ijodini “Kunning siyosiy vazifalariga bo'yinsindirishni” istamadi, chunki san'atkor burchi “ancha keng” deb hisobladi. Idris kommunistik partiyadan chiqadi. Kommunistlar bilan uzilish asoratlari (qamoqning shavqatsiz sharoitlari, tahqirlash va ho'rlash, maslakdan va do'stlardan ajralish) birdaniga bilinmadi. Qamoqdan chiqish oldidan Idris o'zining optimistik va jangovar asari – “Bir sevgi tarixi” qissasini yozdi.

Qissa hayajonli umidlar, kelajakka ishonch bilan yo'g'rilgan. Unda Idris 1952 yilning yanvar voqealariga murojaat qiladi. Angliyaga qarshi harakatning ko'lamidan cho'chib ketgan Ali Mohir hukumati inglizlar bilan til biriktirib, katta provakatsiya – Qohirada yong'in uyushtirdi va shu munosabat bilan favqulodda holat e'lon qildi.

Asarda Qohira chekkasidagi lager ko'rsatilgan. Unda bir qancha yigitlar – ko'ngillilar kanal zonasiga borishdan avval tayyorgarlikdan o'tadilar. Bosh qahramon kimyogar muhandis Hamza polisiyadan o'zining eski tanishi – advokat Badir uyida yashirinadi. Hamza Aleksandriyadagi inglizlarga qarshi ommaviy namoyish to'g'risida hikoya qiladi. “Bir sevgi tarixi” – Idrisning qahramoni ishchilardan bo'lgan yagona asar. Hamzaning otasi temir yo'lni tuzatadigan ta'mir guruhi ishchisi. Yozuvchi bu muhitda yangi sinfiyongning shakllanishi, birdamlik tuyg'usining yuzaga kelishini ko'rsatdi. Guruhning barcha a'zolari o'g'lining universitetda o'qishi uchun Hamzaga yordam beradilar. Qissa baxtli sevgi haqida hikoya qiladi. Hamza vva Favziya Idrisdagi qanday yashash kerakligini biladigan yagona qahramonlardir. Misrda bundaylar oz, lekin bor. Favziya – muallima, arab tili o'qituvchisi, ma'rifatli, liberal kayfiyatli, “hamma narsa to'g'risida o'z fikri bor” odamning qizi. Favziyaning otasi qizining ishlashiga ruhsat bergani uchun

qarindoshlar dashnomidan qo'rqmadi. Uningcha, ishlagan odam ishlamagandan halolroq.

Ushbu realistik asarda yozuvchi hayotda o'zi ko'rgan yosh misrliklarning eng yaxshi xususiyatlarini aks ettirdi. (Ammo Favziya foydalangan ozodlik Misr sharoitida kamyob hodisa).

Asar Misr milliy – ozodlik harakatining o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, Idrisning ijtimoiy qarashlari haqida ba'zi bir xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Hamza inglizlar va mamlakatning reaksion hukmdorlarini xalq dushmanlari deb ataydi. Ozadlikka erishishning yagona yo'li – ommaviy qurolli urash deb biladi. Xalqning kelajagi haqidagi savollar Hamza mulohazalarida aniqlanmaydi, Misr jamiyatining yangi shakllari to'g'risidagi tasavvurlari noaniq.

“Bir sevgi tarixi” – baxt, kurash, xalq g'alabasiga ishonch madhiyasi. Qissa sevgi tuyg'usi, Hamza va Favziyalarning Misrga, Misr xalqiga, insonlarga bo'lgan muhabbati hissi bilan limmo-lim.

O'zining kamtarona ijodi bilan arab adabiyotida yuksak o'rin egallagan adib asarlarida nafaqat arablarga hos bo'lgan muammolarni ko'tardi, balki butun bashariyatga oyna tutdi. Yozuvchi hikoyalarini o'qiganingizda beihtiyor o'z yurtdoshingiz haqida o'qigandek bo'lasiz. Voqealar bilan begonalik yo'q. “Sho'rpesheona”dagi Abdu qo'shningizga, “Nigoh”dagi qizaloq uzoq qarindoshingizga o'xshaydi. Bugun sizlar bilan o'rtoqlashmoqchi bo'lgan “Hammol” asarida ham insoniyatning ojiz nuqtasi qalamga olingan.

Hikoya - “ko'pincha muayyan ijtimoiy sharoit uchun xos bo'lgan bitta, ba'zan bir nechta kichik voqeani aks ettiruvchi janr hisoblanadi”. Hikoya- eposning kichik janri bo'lganligi tufayli uning hajmi kichik, ishtirok etuvchi personajlar soni kam bo'lishini taqozo etadi. Adabiyotshunoslik lug'atida: “hikoya asosida yotgan voqeaning yaxlit, tugal bo'lishi talab etiladi, buning uchun u o'zining boshlanishi va yakuniga ega bo'lishi lozim” (Shukurov N. Uslublar va janrlar. --T., 1998. –B. 184.)

Qissa beparvolarcha yozilishi bilan birinchi jumladanoq o'quvchi e'tiborini o'ziga jalb qiladi. “Xoh ishonang xoh ishonmang. Umuman olganda ishonasizmi yoki yo'qmi bu narsa meni unchalik qiziqitirmaydi” - deb boshlanadi qissa. Qissada bor yog'i ikkitagina obraz bor: muallif va uni ko'tarib yurgan yuki bilan hayratga solgan hammol.

Asar qahramoni bir kuni juda hashamdor og'ir bir taxtni ko'tarib olgan g'arib bir ahvoldagi hammolni ko'rib qoladi. Hech kim ahamiyat bermagan bu inson muallifimizdan o'z hojasi haqida so'raydi. Hojasi Ptax Ra. Ma'lumki misrliklar mifologiyasi juda qiziqarli va u ko'p sonli xudolarga boy. Hammolning hojasi ham Misr mifologik xudolarining ikkitasi Ptax (san'at xudosi, temirchi, haykaltarosh va hunarmandlarning homiysi) va Ra (qadimgi Misrning quyosh xudosi) edi. Yani muallif bizga qahramonini afsona va asotirlar davridan yelkasidagi og'ir yuk bilan kelayotganini xabarini bermoqda. “Qadimgi” va “hozirgi” ikki misrlik tanishib suhbat qurishadi. “Qadimgi misrlik” yani hammol Nil deb atala boshlangan davrdan beri ya'ni poytaxt tog'dan uning qirg'oqlariga ko'chirilgan paytdan buyon hojasining amrini mahkam tutib, taxtni ko'tarib yurganini aytib beradi. Muallif hammolga hayratlanishni ham achinishni ham bilmay qoladi. U hammolga yukini qo'yishini maslahat beradi. Ammo hammol shunday ma'suliyatli ediki, xatto suhbat davomida ham taxtni yelkasidan tushurmaydi. Uni horib, ezilib ketganidan tashvishlangan muallif hammolga taxtni sindirib yoki yoqib tashlashini maslahat beradi. Ammo g'oyat itoatkor bo'lgan qul bu tavsiyaga umuman rozi bo'lmaydi. Aksincha gardanidagi vazifani to'kis ado etish burchi ekanligi haqida aytadi. Muallif undan bu holatda qachongacha yurmoqchiligini so'raydi. Hammol Ptax Rani yoki uni avlodini yoki o'rniga kelgan odamning buyrug'ini olmagunichataxtni ko'tarib yurishda davom etishini ma'lum qiladi.

Muallif unga harchand tushuntirishga urinmasin, hammol o'z so'zida turadi va taxtni ko'tarib hojasini qidirgani ravona bo'ladi. Shunda muallifning ko'zi

taxtdagi yozuvga tushadi. U bitiklarda taxt hammolga hadya ekanligini yozilgan, ammo hammol savodsizligi bois buni bilmagan edi. Savodsizlik ham maylikuya hammol faqat og'izdan chiqqan buyruqni qabul qilib boshqasini tan olmaydigan omi edi. Bir umr buyrug'ini boshida ko'tarib yana hojasining amrini kutayotgan ma'rifatsiz nodon edi. Shu johilligi uchun hayoti rangsiz va bema'no bo'lgan. Aqlsizlik shu darajadagi, unga “ko'zingni och, mana senga buyruq” desa qarshulik ko'rsatadi. Hammollik uning qon-qjiniga shu qadar singib ketganki, hurriyatni inkor qiladi.

Hulosa qilib shuni aytish mumkin-ki, Yusuf Idris jamiyatga singib ketgan “hammollik”ni qoralaydi. Haq-huquqini bilmagan, gardaniga asrlar yukini ko'tarib olgan ilmsiz qoloqlikni hammol timsolida ochib beradi. Bilimsizlik shunday jaholatki, u sohibining ko'zlariga parda tutadi.

Hammani birday baxtli qilish mahol ish albatta, ayniqsa uni sen yordam berishni istagan insoningni o'zi istamasa. Muallif ham qissa so'nggida og'ir nafas olib, terga botib zo'rg'a ketayotgan hammol orqasidan kuzatar ekan g'azab desa g'azab emas, achinish desa achinish bo'lmagan g'ayrioddiy tuyg'ular og'ushida qoladi.

Ilm-ma'rifatdan boshiga toj kiyganlarning ahvoli shunday. Ular doim omi-johillikdan yelkasiga taxt ko'targanlarning g'ami bilan kuyib – yonib, yashab o'tishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. kbarova M.X. Yangi davr arab adabiyoti (XIX-XX). Darslik. T., 2009. A
2. o'shjonov M. Badiiy asar kompozitsiyasi haqida mulohazalar.-T., 1980. Q

3.	uronov D. Va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug'ati. T., Akademnashr.2010.398b.	Q
4.	hukurov N. Uslublar va janrlar. --T., 1998. –B. 184.	S
5.	udoyberdiyev E. Adabiyotshunoslikka kirish.-T., 1995.-B. 104.	X
6.	дрис Ю. Грех. М., 1962, стр 91.	И
7.	ирпеченко В.Н. Юсуф Идрис М., 1980, стр 86	К

ARDABILIY VA ALISHER NAVOIYNING «FARHOD VA SHIRIN» DOSTONIDAGI BA’ZI O‘XSHASHLIKLAR VA DOSTON TAHLILI

*Rajabbboyeva Gulsevar Otabek qizi,
ChDPU Gumanitar fanlar fakulteteti, 2-kurs
Rajabbboyevagulsevar426@gmail.com
Ilmiy rahbar: Muydinova Arofat*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Ardabiliy va Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonidagi voqealar bayoni va ulardagi o‘xshash jihatlar hamda ushbu dostonning jahon adabiyotshunosi bo‘lgan Shekspirning Romeo va Julyetta va Alisher Navoiyning Layli va Majnun dostoni bilan ayrim o‘xshash jihatlari aytib o‘tiladi.*

Kalit so‘zlar: *«Farhod va Shirin», «Romeo va Julyetta», «Layli va Majnun», «Shohnoma», «Xusrav va Shirin».*

Abstract. *This article describes the events in the epic poem «Farhod and Shirin» by Ardabil and Alisher Navoi, their similarities, and some similarities between this epic poem and Shakespeare's Romeo and Juliet, a world literary critic, and Alisher Navoi's epic poem «Layli and Majnun».*

Keywords: *«Farhod va Shirin», «Romeo va Julyetta», «Layli va Majnun», «Shohnoma», «Xusrav va Shirin».*

Alisher Navoiy «Xamsa»sidagi ikkinchi doston «Farhod va Shirin» deb atalib, ushbu asar ishqiy sarguzasht mavzusida bo‘lib, 1484-yilda yozib tugallangan. Hajmi - 5782 bayt. Aruzning hazaji musaddasi mahzuf vaznida yozilgan. Badiiy adabiyotda Xusrav va Shirin muhabbati haqida birinchi bo‘lib Firdavsiy o‘zining «Shohnoma» dostonida yozib qoldiradi, Nizomiy esa uni alohida ishqiy-sarguzasht doston holiga keltiradi. Nizomiyning «Xusrav va Shirin» dostoni 1340-yilda Qutb Xorazmiy tomonidan turkiy tilga tarjima qilingan.

Alisher Navoiy bu mavzudagi dostoni uchun avvalgi dostonlarda ikkinchi darajali timsol tarzida talqin qilingan Farhodni bosh qahramon qilib olinishi

adabiyotda ilk bor XIV asarda Ozarbayjonda yashab faoliyat yuritgan Orif Ardabiliyning «Farhodnoma» (1369) nomli fors-tojik tilida yozilgan dostoni bilan boshlanadi. Lekin unda tasvirlangan voqealar Navoiy dostonidan butunlay farq qiladi. Ardabiliy dostoni ikki qismdan iborat bo‘lib, har bir qism mustaqil tarzda rivojlanuvchi voqealar tizimiga ega. Birinchi qism «Farhod va Guliston» deb ataladi. Ushbu qismda Nizomiy va Dehlaviyda mavjud bo‘lmagan Farhod tarixi tasvirlanadi: Xitoy xoqonining o‘g‘li Farhod o‘z do‘sti, rassom Shopurning qo‘lida tosh yo‘nuvchi ustaning qizi Gulistonning suratini ko‘rib qolib, uni izlab Abxaziyaga ketadi, Xitoy taxtini esa uning amakisi egallaydi. Farhod Abxaziyada Gulistonni uchratadi va uni sevib qoladi, lekin Gulistonning otasi o‘z qizini faqat toshyo‘nar ustaga berishini aytadi. Farhod tosh yo‘nish hunarini o‘rganadi va bu sohada o‘z mahoratini namoyish qilib, Gulistonga uylanadi.

To‘yga Abxaziya malikasi Mehinbonu va uning go‘zal jiyani Shirin ham tashrif buyuradilar. Shirinning go‘zalligi Eron hukmdori Xusravning qulog‘iga yetib boradi va u Shiringa oshiq bo‘ladi. Farzand ko‘rish arafasida Guliston vafot etadi va Farhod uning qabri ustiga kichik ibodatxona qurdiradi.

Dostonning ikkinchi qismi "Farhod va Shirin" deb ataladi. Voqealar rivoji Nizomiy dostonidan keskin farq qiladi: Shirin Farhodga ko‘ngil qo‘yadi va Xusravning uning ko‘nglini olish bilan bog‘liq urinishlari hech qanday natija bermaydi. Farhod Shirin uchun Besutun tog‘ida sut arig‘ini barpo etadi. Bir vaqtlar Gulistonga oshiq bo‘lgan va Farhod tomonidan rashk tufayli o‘ldirilgan rumlik yigitning onasi Farhodni zaharlaydi va Farhod vafot etadi.

Ardabiliydan keyin ikkinchi bo‘lib, Farhodni bosh obraz qilib olgan shoirimiz Alisher Navoiydir. Ko‘rib turganimizdek, Alisher Navoiy va Ardabiliyning asarlari o‘rtasida keskin farq bor, ya‘ni ikkala ijodkor ham Farhodni bosh obraz qilib olgani bilan voqealar rivojida sezilarlicha farq bor, ammo o‘xshash jihatidan biri shuki, ikkala ijodkorning ham asaridagi bosh obraz - Farhod asar oxirida vafot etadi. Bundan tashqari, Farhod Shiringa erishish uchun

Arman yurtiga uni izlab borishi, Ardabiliyning asaridagi Farhod Gulistonni izlab, Abxaziyaga borishi ikkala dostonda ham bir xil qo‘llangan, faqat joy nomlari har xil o‘rinlardadir. Yana bir jihati ikkala dostonda ham Farhodning mohir tosh yo‘nuvchi bo‘lganini hamda Shirin Mehinbonuning jiyanini bo‘lib asarda qatnashganini ko‘rishimiz mumkin. Eron shohi Xusravning Shiringa ko‘ngil qo‘yib, unga erishish uchun Farhod bilan kurashishi ikkala dostonda ham aks etgan. Alisher Navoiyning ham Ardabiliyning ham asarida Farhod bir kampirning hiylasi tufayli vafot etganini ko‘rishimiz mumkin.

Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonini tahlil qiladigan bo‘lsak, hayotda komillikka erishgan har inson Farhoddir. Qaysi inson jism qal’asida (xuddi Farhod Arman yurti qal’asidagi kabi) Shirin yanglig’ go‘zal iymonining himoyasida bo‘lsa, u shu maqomga ko‘tarila oladi. Aksincha, qaysi kimsagina, nafrat domiga cho‘mgan bo‘lsa, amal, boylilik, shuhrat kabi dunyo matohlari orqasidan o‘zligini yo‘qotsa (ya’ni shularni deb o‘zgalarning haqiga xiyonat qilsa, kimningdir dili og‘rishiga, uning og‘rinishiga sabab bo‘ladigan biror ish qilsa, Yaratganning amriga xilof amallar qilsa) shayton tiynatidagi Xusravga yoki uning lashkarlaridan biriga aylanadi. Dostondagi Farhodning Shirin istiqomat qiladigan qal’ani, yurtini himoya qilishi tasviri, aslida, komil iymonli shaxsning qalb qal’asi ichidagi dunyodagi eng bebaho, go‘zal ne’mat Yaratganning iymon tuhfasini asrashi, unga tajovuz qilayotgan shayton lashkarlaridan, nafs qutqularidan himoya qilishining ifodasidir.

Boshqa tomondan tahlil qiladigan bo‘lsak, sevgilisi uchun o‘z jonidan kechgan qahramonlar holatini biz boshqa asarlarda ham uchratishimiz mumkin. Misol uchun, Navoiyning mashhur «Layli va Majnun» dostoni xotimasini yodga soladi:

Bir na’shqqa soldi,

Jonsiz kelin-u o‘lik kuyovni.

Bu esa o‘lmas mavzular, sof muhabbat barcha davrlar uchun birdek yuksak tuyg‘u bo‘lganligini yana bir karra tasdiqlaydi. Biz bilamizki, Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida Qays ya’ni Majnun Laylining qabri ustida Olohdan uning jonini shu yerda olishini so‘rashi va uning qabri ustida o‘lganini “Farhod va Shirin” asari bilan bog‘lashimiz mumkin. Farhod ham Shirinni o‘lganini eshitib, o‘zini o‘ldirishini Olohdan so‘raydi. Bundan tashqari jahon adabiyotining buyuk yozuvchisi bo‘lmish Sheksper ijodida ham uchratishimiz mumkin. Sheksperning «Romeo va Julyetta» asarida Romeo Julyettaning qabri oldida zahar ichib, o‘zini o‘ldirganini «Farhod va Shirin» dostoniga qiyoslashimiz mumkin. Bu yerda uchala qahramon ham ya’ni Romeo, Majnun, Farhod obrazlari o‘z sevgisi uchun jonini qurbon qilgan obrazlardir.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy bu asarida ilohiy ishqni tarannum etgan. Ya’ni Shirin orqali Olohga bo‘lgan ishqni ochib beradi. Shuning uchun ham Farhod Shirinni ko‘rib hushini yo‘qotadi. Navoiy aytmoqchiki, Olohning jamoli shunchalar go‘zalki, uni har ko‘rganda inson hushidan ketadi. Har birimiz uchun Farhod yo‘li ishq, iymon yo‘li mashaqqatli, ammo oxiri xayrli, sharaflil, aksincha, Xusrav va Sheruya timsollarining topgan qismatlari bizga bir ibratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. *Farhod va Shirin*. Mukammal asarlari to‘plami. 20 jildlik. – T.:Fan, 1991, 8-jild.
2. Alisher Navoiy. *Farhod va Shirin*. – T.:G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2006.
3. Xamsa. – Toshkent, 2016.
4. Shuhrat Sirojiddinov Dilnavoz Yusupova, Olimjon Davlatov. *Navoiyshunoslik*. – Toshkent, 2019.

ATOM ODATLAR - KICHIK O‘ZGARISHLAR — ULKAN NATIJALAR

Aliyeva Go‘zal

*ToshDO‘TAU Tarjima nazariyasi va amaliyoti fakulteti: ingliz tili 1-kurs
talabasi.*

aliyevagozal3@gmail.com

Annotatsiya. “Atom odatlar” - (inglizcha: “Atomic habits”) James Clear tomonidan yozilgan kitob bo‘lib, chet el adabiyotining mashhur asarlaridan biri sanaladi. Unda yaxshi odatlarni shakllantirish va yomon odatlardan xalos bo‘lish orqali hayotda katta o‘zgarishlarga erishish yo‘llari bayon qilingan. Ushbu maqolada kichik o‘zgarishlarning kuchi: kichik, lekin doimiy o‘zgarishlar vaqt o‘tishi bilan ulkan natijalarga olib kelishi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: natija, odat, o‘zgarish, rivojlanish, harakat.

Abstract: "Atomic Habits" is a book written by James Clear and is considered one of the most popular works of foreign literature. It explains how to achieve significant life changes by forming good habits and breaking bad ones. This article discusses the power of small changes: how small but consistent improvements over time can lead to remarkable results.

Keywords: result, habit, change, improvement, action.

Hozirgi kunda barcha zamonaviy insonlar doimiy ravishda o‘zini rivojlantirish yo‘lida izlanadi. Bu yo‘lda yordam beruvchi asarlar ichida James Clear tomonidan yozilgan “Atom odatlari” kitobi alohida e‘tiborga molikdir. Shuningdek, ushbu asar dunyo bo‘ylab millionlab o‘quvchilarning qalbidan joy olishga ulgurdi. Qo‘shimcha ma‘lumot sifatida aytib o‘tish lozimki, “Atomic habits” biologiya, psixologiya va nevrologiyaga tayangan holda yozilgan hamda 2022-yilda o‘zbek tilida tarjima qilingan.

James Clear o‘z kitobida yaxshi odatlarni shakllantirishni 4 asosiy qonunga ajratadi:

- 1) odatni aniq ko‘rinadigan qilish;
 - 2) uni jozibador qilish;
 - 3) amalga oshirishni osonlashtirish;
 - 4) natijasini qoniqarli qilish;
- (James Clear “Atomic habits” 54-bet).

Biz qanday qilib yomon odatlarni tark etamiz va yaxshilarini hayot tarzimizga aylantiramiz?

“Atom odatlari” barcha savollarimizga javob bo‘la oladi. Xususan, biz kitob o‘qishga odatlanmoqchimiz. Uning uchun eng avvalo kitobni birinchi kózimiz tezda ilg‘aydigan joyda saqlamog‘imiz lozim.

Ikkinchidan, kitob qanchalar jozibador bo‘lsa, uni o‘qishga bo‘lmasa-da, ochib qarashda bo‘lgan xohishimiz kuchayadi. Bundan tashqari aynan o‘sha kitob jozibali bo‘libgina qolmay kichikroq bo‘lsa yanada maqsadga muvofiq. Negaki, biz ko‘p holatlarda tugatishimizga ishonchimiz komil bo‘lgan qisqa ishlarnigina bajarishga o‘rganib qolganmiz. Vaqt o‘tishi bilan kichigini o‘qishga bo‘lgan qiziqishimiz betlar va janrlarning ko‘payishi va kattalashib borishi bilan davom etadi. Shu tariqa bizda kitob o‘qish odati bosqichma-bosqich rivojlana boradi.

Bir amalni qayta-qayta bajarsangiz bu miyada avtomatik ravishda odat bo‘lib qoladi. 1960-yillarda Maxwell Maltz tomonidan ilgari surilib hozir esa faktga aylangan fikrga ko‘ra 1 amal muntazam 21 kun davomida har kuni bajarilib borilsa, u odat tusiga aylanadi. (Maxwell Maltz “Psycho- Cybernetics” 9-bet.)

Yangi odat yaratishning asosiy g‘oyasi ham shunday: har qanday katta muvaffaqiyat kichik qadamlardan boshlanadi. Kun davomida atigi 0.01% rivojlanishga harakat qilsangiz, bir yil davomida hayotingiz 37% ga o‘zgaradi. “Atom odatlari” (“Atomic habits” 16-page). Masalan, har kuni 20 varaq kitob o‘qishni boshlasangiz, 1 yil ichida ko‘plab bilimlarga ega bo‘lasiz. Kitob o‘qishga odatlanish avvaliga biroz mushkul tuyilishi mumkin, biroq bir necha haftadan so‘ng bu foydali odatga aylanadi.

Shuningdek kitobda odatlarni shakllantirishning 4 bosqichii bayon qilingan: “Atomic habits” (50-page).

1. Ishora-odatni boshlashga undovchi belgi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda ingliz tili kurslariga ko‘zingiz tushdi va bu signal sizni kursni sotib olishga undaydi.

2. Istak-harakat qilishga bo‘lgan ichki xohish. Shuningdek, kursga qatnashish orqali ko‘plab imkoniyatlarga ega bo‘lish insonning xohishlarini kuchaytiradi.

3. Javob-odatning o‘zi, ya’ni kurs jarayoni.

4. Mukofot-kurs yakunida erishilgan maqsad, egallangan bilim.

Ushbu qonuniyat asosida keltirilgan tavsiyalar:

Avvalo yaxshi odatlarni shakllantirish uchun:

- Shakllantirmoqchi bo‘lgan odatni aniq belgilab oling: Men har kuni [vaqtda], [joyda], [odatni] qilaman. Masalan, “Men har kuni kutubxonaga borib kitob o‘qiyman”.

- Odatlarni bir-biriga bog‘lang. Shunda 1 odatni qilish navbatdagi odatga o‘tishga imkon yaratib beradi. Masalan, “Ertalab uyg‘ongandan keyin budilnikni o‘chiraman”.

- Shuningdek, atrof muhitingizni odatlaringiz oson qilinishi uchun o‘zgartiring. Masalan, ingliz tilini o‘rganmoqchisiz va siz birinchi qadamni ingliz tilida fikrlashdan, o‘zingizni ko‘proq ingliz tili atmosferasida his qilishdan boshlang. Shunda atrof muhit sizning yaxshi odatlaringizda o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Bu bosqichlar oddiy tuyilsa-da, ammo muntazam rioya qilinsa hayotingizni keskin o‘zgartirishi mumkin. Masalan, vaqtdan unumli

foydalanishni xohlasangiz uyg‘ongandan keyin 20-30 daqiqa davomida telefonga bog‘lanib qolmaslik uchun sport bilan shug‘ullanishni odatlaning. Yoki tongni maroqli mutolaa bilan boshlang. Birinchi tong 10 varaqdan boshlasangiz 3-

4 kun ichida 30-40 varaqqa oshirishingiz mumkin. Bir oyda hisoblasak 1 ta kitob o'qish bilan barobar bo'ladi. Biroq birinchi qadamni qo'ymasdan turib katta maqsadlarga erishish imkonsiz. James Clear bu haqida yozar ekan "Katta orzularingizni kichik amallarga bo'ling. Ulkan muvaffaqiyatlar kichik qadamlar orqali keladi" - degan edi.

Maqsadlaringiz haqida unuting, ularga erishish yo'llarini izlang. Biz bu bilan maqsad qo'ymaslik kerak demoqchi emasmiz. Aksincha, biror narsaga erishish uchun avvalo aniq maqsad qo'yishimiz zarur.

Birinchidan, g'oliblar va mag'lublarning maqsadi bir xil bo'ladi. Masalan, Olimpiada musobaqalarida qatnashayotgan barcha sportchilarning maqsadi — oltin medalni qo'lga kiritish. Biroq, bu medal faqat eng yaxshi natijani ko'rsatgan sportchiga nasib etadi. Bu sportchi esa maqsad sari doimiy mehnat qilgan va natijalar ko'rsatgan sportchidir.

Ikkinchidan, maqsadga erishish bu vaqtinchalik o'zgarish bo'lib qolmasligi kerak. Uyni yig'ishtirishni maqsad qildingiz va vaqtinchalik tartiblab saranjom qilib qoydingiz. Biroq xonaning tartibsiz holatiga sababchi bo'ladigan odatlaringizni tark etmasangiz xona tartibsiz holiga kelib qoladi. Agar doimiy toza xonada yashashni xohlasangiz buni odatlarga aylantirishingiz kerak.

Uchinchidan, maqsadlar baxtimizni chegaralaydi. Ko'pincha biz hayotimizda o'zgarish qilishni istaymiz: yangi kiyim xarid qilish yoki rivojlangan mamlakatlarga safar uyushtirish orqali o'zimizni baxtiyor his qilamiz va maqsadga yetdik, deb o'zimizni ishontiramiz. Biroq aslida, hayotni butkul o'zgartirish uchun kundalik turmush tarzimizni o'zgartirish va foydali odatlarni rivojlantirishning o'zi yetarli ekanini anglab yetmaganmiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. J.Clear (2018) "*Atomic habits*"

2. M.Maltz (2015) “*Psycho Cybernetics*” (9-page).

AYOL TILSIMI

*Yusupova Asalxon
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
O'zbek Filologiyasi fakulteti 2-kurs talabasi.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Lev Tolstoyning “Anna Karenina” asari tahlili hamda qanday yozilgani, qahramonlar xarakteri haqida ma'lumot beriladi. Inson olamining, xususan, ayolning ichki olami, orzu-istaklari baholi qudrat badiiy tahlilga tortiladi. Asosiy maqsad, inson tabiatiga xos tubsiz ruhiy-ma'naviy hududlarga nazar tashlash, oliy yaratiqning ko'ngil olamiga nigoh tashlashdir.*

Kalit so'zlar: *Realistik roman, “Anna Karenina”, Vronskiy, Levin, Kiti, tahlil, xiyonat, obraz, sevgi, badiiy ifoda, ruhiy holat.*

Annotation: *This article provides an analysis of Lev Tolstoy's “Anna Karenina”, how it was written and information about the character of the characters. The inner world of the human being, especially the woman, and the power of her desires and aspirations are subjected to artistic analysis. The main goal is to look into the deep spiritual and moral realms inherent in human nature, to gaze into the inner world of the supreme being.*

Keywords: *Realistic novel, Anna Karenina, Vronsky, Levin, Kiti, analysis, betrayal, image, love, artistic expression.*

“**Anna Karenina**”–realistik roman. Asar ilk bor 1878-yilda kitob holida bosib chiqarilgan. Asar sakkiz qismdan iborat murakkab roman. Ya'ni ikki katta jilddan tashkil topgan. Asarda uchta katta oila: Kareninlar, Oblonskiylar, Levinlarning hayoti aks etgan. Shu jumladan, zodagonlar va qishloq oilalari o'rtasidagi tafovut ham ko'rsatilgan. Anna Karenina asarini ko'plab yozuvchilar buyuk asar deb hisoblashadi. Lev Tolstoyning o'zi ham birinchi haqiqiy roman deb ta'kidlagan. Lev Tolstoy “bu asarni yozishda menga ilohiy Pushkin yordam berdi”, – deb ta'kidlaydi. Bundan ma'lum bo'ladiki, Lev Tolstoy “Anna Karenina” asarini “Yevgeniy Onegin” she'riy romanidan ilhomlanib yozgan.

Asarda asosiy uchta ayol obrazi mavjud: Xiyonat qilgan Anna, xiyonatga uchragan Darya (Dolli), rad etilgan Kiti. Asar Dollining xiyonatga uchrashi va Anna ularni yarashtirish uchun kelishi bilan boshlanadi. Anna Karenina asarda shu qadar go'zal va latofatli qilib tasvirlanganki, har bir asarni o'quvchi ayol va

qiz u kabi latofatli bo‘lishni xohlaydi. Lev Tolstoy “Anna Karenina” asarida oliy tabaqaga mansub, lekin o‘zini yo‘qotgan ayol obrazini ochib bergan. Shu qatorda Anna Kareninaga nisbatan achinish hissini uyg‘otishdan ko‘ra uni aybsizligini isbotlashga ko‘proq e’tibor qaratgan.

Asarni o‘qirkanmiz, Anna to‘g‘ri qilyaptimi? Xiyonat qilgan ayolni kechirish mumkinmi? Qanday qilib ona o‘z farzandini tashlab ketishi mumkin? – degan savollar uyg‘onishi tabiiy. Anna o‘g‘lini tashlab ketishni xohlamaydi. Garchi Vronskiy unga bir necha bor qochish taklifini bersa hamki o‘g‘li sabab rad etadi. Biroq bir o‘limdan qolgan Anna foni muhabbatga uchib o‘g‘lini ham o‘ylamay Vronskiy bilan chet elga qochib ketadi. Asar yakunida Annaning o‘limi “xiyonatkor ayolning jazosi o‘lim” degan xulosaga olib keladi. Anna maishatparast, haqiqiy va sof sevgini qadrlamaydigan Vronskiy bilan nikohdan tashqari ishqiy munosabatda bo‘lib, o‘z hayoti, oilasi va kelajagini barbod qilgan zodagon ayol obrazidir. Annaning turmush o‘rtog‘i Aleksey Aleksandrovich jur’atsizroq va oiladan ko‘ra ko‘proq vaqtini ishga sarflaydigan insondir. Anna erining oliyjanob va aqlliligini o‘ziga nisbatan shafqatsizlik deb hisoblaydi. Bu Annaning ushbu gapidan ham ma’lum: *“Ular sakkiz yildan beri umrimni xazon qilayotganligini, menda bo‘lgan hayot nihonlarining hammasini bo‘g‘ib kelganligini, mening tirik, jonli xotinligimni, muhabbatga tashna ekanligimni aqalli bir marta ham xayoliga keltirmaganligini bilishmaydi. Har qadamda xarob qilganligini, shundan keyin o‘zidan mamnun bo‘lganligini bilmaydi”*.⁵⁸ (Lev Tolstoy “Anna Karenina”. Toshkent, 2023-yil). Aleksey Aleksandrovich Annaning xiyonatiga iqror bo‘lgandan keyin undan o‘ch olishga kirishadi. Nafrat aybni boshqa birovga yuklaydi, javobgarlikni boshqa birovning zimmasiga qo‘yadi.

⁵⁸ Lev Tolstoy “Anna Karenina”. Toshkent, 2023-yil.

Ammo Aleksey Aleksandrovich Annani o'lim to'shagida ko'rib, uni va jazmanini kechiradi. Keyinchlik Anna sog'ayib, Vronskiy bilan qochib ketsa hamki, Aleksey Aleksandrovich uni kechirganidan pushaymon bo'lmaydi. Bu afv etish uning qalbiga huzur bag'ishlaydi.

Anna va Vronskiy hayotiga parallel tarzida asarda Levin va Kiti obrazlari ham bor. Levin rad etilgandan keyin o'z baxtini orqaga surib yuradi. Ya'ni, Stepan Arqadich va Dolli ularni bir necha bor uchrashtirishga harakat qilishiga qaramay Levin o'zini bunga tayyor deb o'ylamaydi va Kiti bilan ko'rishishni xohlasa ham orqaga suraverib, bir necha yil vaqt o'tkazadi. Rad etilgan Levin asosiy e'tiborini qishloq ishlariga qaratadi. Vaqtida ishlab ko'proq foyda olishga, hosilni unumdor qilishga harakat qiladi. Dehqonlarni o'qitishga, ularga yo'l-yo'riq ko'rsatishga qanchalik harakat qilmasin, dehqonlar unga ishonishmaydi va o'z bilganlaridan qolishmaydi. Levin dehqonlar bilan birga dalada ishlashdan uyalmaydi. Bu ishim obro'yimga putur yetkazishi mumkin deb ham xavotir olmaydi. U insonga ham aqliy, ham jismoniy mehnat birdek kerak ekanligini juda yaxshi bilardi. Lev Tolstoy Levin hayoti o'zining hayotiga o'xshab ketishini ham ta'kidlab o'tadi. Asar yakunida Vronskiy sabab ikki sevishganning, ya'ni Levin va Kitining o'rtasida anglashilmovchilik bo'lib o'tganiga qaramay, ular birga baxtli hayot kechirishni boshlashadi.

Xulosa qilsak, hayotda Vronskiy kabi maishatparast, Aleksey Aleksandrovich kabi jur'atsiz insonlar kam emas bu olamda. Shuningdek, Anna kabi vaqtinchalik shirin so'zlarga, yolg'onlarga uchib o'z hayotini, oilasini barbod qilayotgan ayollar ham kam emas. Levin va Kiti obrazlari orqali inson o'z taqdiridan qochib qutulolmasligini ko'rishimiz mumkin. “Anna Karenina” asari bizga har tomonlama ibrat bo'la oladi. “Anna Karenina” asari foniy hissiyotlarga berilmasdan, o'ylab ish qilishga undaydigan asardir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lev Tolstoy . *Anna Karenina*. Toshkent, 2023-yil.
2. <https://youtu.be/ik6c2vGEDfo?si=ZcoQaj0WgWldGoAc>
3. <https://youtu.be/SboyGNQfQRQ?si=U-7QzzSNIOvn97qm>

<https://youtu.be/i3y7YJZhMA4?si=psnLQqvlp1jPMfwC>

AYOL FARYODINING BADIY IFODASI

Daminova Robiyaxon Dilmurod qizi

Yangi asr universiteti,

Mumtoz sharq filologiyasi 2-kurs talabasi.

r01112004rrr@gmail.com

+998932325041

Annontatsiya. *Maqolada Hiyam Muflihning “Ayolning ming ohi” hikoyasi zamonaviy arab ayolining ruhiy kechinmalari, ichki faryodi va jamiyatda tutgan murakkab o‘rni badiiy va falsafiy yondashuvda tasvirlanadi. Asarda ayollarning ijtimoiy mavqeyi, ruhiy kechinmalari va jamiyatdagi cheklovlari yoritilgan. Tadqiqot davomida hikoyadagi “bir narsa” ramzi, majburiy nikoh va ayolning o‘zini anglamaslik masalalari tahlil qilinadi. Maqolada bugungi kun jamiyatidagi ayollar holati tarixiy va sotsiologik jihatdan o‘rganiladi. Feministik, psixologik va ijtimoiy metodlardan foydalanilgan holda hikoyaning bugungi kundagi ahamiyati ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *hikoya, ayol, jamiyat, majburiy nikoh, “bir narsa”.*

Abstract. *The article describes the spiritual experiences, inner cries and complex role of a modern Arab woman in society by Hiyam al-Muflih in an artistic and philosophical approach. The work highlights the social status, spiritual experiences and limitations of women in society. The research analyzes the symbol of "something" in the story, forced marriage and the issues of women's lack of self-awareness. The article examines the position of women in the era of ignorance, the rights granted to women by Islam and the situation of women in today's society from a historical and sociological perspective. Using feminist, psychological and social methods, the significance of the story for today is revealed.*

Keywords: *story, women, society, forced marriage, “something”.*

Saudiyalik adib va jurnalist Hiyam Muflih “Ayolning ming ohi” (Murtazo Saydumarov tarjimasi) hikoyasi orqali ayolning jamiyatdagi cheklangan rolini va

uning ichki kechinmalarini ochib berishga intilgan. “Esimni tanibmanki, men bor yo‘g‘i qandaydir “bir narsa” ekanligimni angladim!” (Muflih, 2025, 237-bet).

Hikoyada “bir narsa” ifodasi ayolning o‘zligini anglay olmasligini, hayotiy ma’nosini yo‘qotganligini bildiradi. Ayol o‘zini oilasi va jamiyat uchun ortiqcha, keraksiz buyumdek his qiladi. Uning so‘zi eshitilmaydi, fikri hisobga olinmaydi, hayoti esa majburiyatlar doirasida qolib ketadi.

“Men qizimni tuqqanimda meni o‘rab turgan chehralar ifodasi menga xohlamagan “bir narsa” tuqqanimni xabar qilganday edi. Qizim esini taniganda, u bor yo‘g‘i qandaydir “bir narsa” ekanligini anglamasligini umid qilaman!” (Muflih, 2025, 243-bet).

Muallif hikoya davomida ayolning qanchalik ezilgani, irodasi sindirilgani va jamiyat tomonidan qanday munosabatda bo‘lishini tasvirlab, o‘quvchini ayollarga nisbatan adolatli bo‘lishga undaydi.

Johiliyat davrida arab jamiyatida ayollarga juda past nazar bilan qaralgan. Qiz farzandlar tiriklayin yerga ko‘milgan, ularning huquqlari butunlay inkor etilgan. Biroq Islom dini kelishi bilan ayollarning mavqeyi keskin o‘zgaradi. Qur’onda ayollar haqida alohida sura nozil qilinib, ularning huquqlari ta’minlanadi.

Islom ayollarni hurmat qilish, ularning huquqlarini himoya qilish haqida ko‘plab ta’limotlar berdi. Ammo shunga qaramay, bugungi kunda ham ayrim jamiyatlarda ayollarga nisbatan kamsitishlar davom etib kelmoqda. Hikoyada tasvirlangan ayol hanuz johiliyat ruhini eslatuvchi muhitda yashaydi. U shaxs sifatida qadr topmaydi, balki jamiyat uni qanday ko‘rsa, shunday yashaydi.

“Qalbimda uzoqlarda yaratilgan ikki qanot paydo bo‘ldi” (Muflih, 2025, 238-bet).

Bu jumla umid, intilish va erkinlik istagini ifodalaydi. Qahramon o‘zining intellektual va ijodiy imkoniyatlarini kashf etadi. “Ikki qanot” - uning orzulari va intilishlarining ramzi. U cheklovlardan yuksalib, o‘z orzularini ro‘yobga chiqarish uchun kurashmoqchi...

Ayollarning huquqlari tarixi ko‘p qirrali bo‘lib, u turli davr va jamiyatlarda har xil kechgan. Tarix davomida ayollar ko‘pincha cheklovlar ostida yashashgan, biroq ularning huquqlari uchun kurash ham tinmagan.

“Ayol hech qachon zaif bo‘lmagan, balki jamiyat uni shunday bo‘lishga majburlagan”(Stanton, E., C. (1892)).

Tarixiy jarayonlarda ayollar cheklovlarga duch kelgan, fikri inobatga olinmagan, ularning ijtimoiy-siyosiy hayotda faol ishtirok etishi to‘xtatilgan. Bularning barchasi ayol obrazini “zaif”, “ojiza” sifatida ko‘rsatishga olib kelgan.

“Onamning lablari shivirlar edi:

– Qaniydi mana shu yutuqlarni ukangga bersa edi” (Muflih, 2025, 238-bet).

Bu jumlada onaning bu istagi qahramonning jamiyatda o‘z o‘rnini topishga bo‘lgan umidlarini yo‘qqa chiqaradi.

“Turli-tuman ovqatlar: “O‘g‘il bolaga foydasi bor!”

Turli-tuman nasihatlar: “O‘g‘il bolaga foydasi bor!”

Pul ham saxiylik bilan oshib toshadi: “O‘g‘il bolaning manfaati uchun!”

Men shunda har kuni o‘g‘il tug‘ishni xohladim” (Muflih, 2025, 242-bet).

Bu yerda ayolni taqqoslanishi uning erkinligi va istaklari cheklanganlik holatini ko‘rsatadi. Ukasi uchun imkoniyatlar keng bo‘lsa, uning o‘z orzulari amalga oshishi uchun harakat qilishga haqqi yo‘q edi. Ayolning “bir narsa” deb his qilishi, jamiyatning uni shaxs sifatida ko‘rmasligi, achinarlisi o‘zining oilasida ham tan olinmasligi balki faqatgina ona, rafiqqa yoki boshqa bir ijtimoiy rolda ko‘rishi bilan bog‘liq.

Hozirgi kunda dunyoning ko‘plab davlatlarida gender tengligi targ‘ib qilinayotgan bo‘lsa-da, ayrim jamiyatlarda ayollar hali ham erkaklar bilan teng huquqlarga ega emas.

“Gender tengligi – bu faqat ayollar masalasi emas, balki butun jamiyatning muammosi”.(Watson,E 2014)

Ayollarning ovozi eshutilishi, ularning huquqlari himoya qilinishi kerak. Faqat shundagina jamiyat chinakam adolat va taraqqiyot sari qadam tashlashi mumkin.

“ – Qanday sharmandalik... ovozingni o‘chir, hoy qiz! Uni sen faqat nikoh kechasi ko‘rasan! Biz hammamiz mana shunday turmushga chiqqanmiz. Sen ham ko‘zlaringni chirt yumginda, bo‘ldi!” (Muflih, 2025, 239-bet).

Hikoyada tasvirlangan ayol obrazi bugungi kunda ham dolzarb. Hali ham ayrim joylarda majburiy nikohlar, ayollarning o‘z tanlovi yo‘qligi, jamiyat tomonidan ularning fikri inobatga olinmasligi kuzatilmoqda.

Hikoyada asosiy muammolardan biri - majburiy nikoh masalasidir. Ayolni o‘z xohishiga qarshi turmushga uzatish Islom nuqtayi nazaridan ham qabul qilinmaydi. Hadislarda kelganidek:

“Qizning rozilgisiz uni turmushga bermanglar.”(Hadis Abu Dovud)

Bugungi kunda ham ba’zi jamiyatlarda ayollar erkaklarga nisbatan pastroq maqomda turadi. Arab davlatlarida ayollar huquqlari har xil darajada bo‘lsa-da, hanuzgacha ayrim an’analar ularga erkin tanlov qilish imkoniyatini bermaydi. O‘zbekistonda esa ayollarning huquqlari qonun bilan himoyalangan, lekin ba’zi joylarda hanuzgacha og‘ir mehnat, majburan turmushga uzatish, oilaviy zo‘ravonlik kabi muammolar mavjud.(Gender tengligi bo‘yicha respublika komissiyasi, 2024)

Ayollarga teng munosabat faqat qonunlar bilan emas, balki ularni hayotga tatbiq etish va ongdagi qarashlarni o‘zgartirish orqali amalga oshishini ko‘rsatadi.

“Qo‘llarimda tunlar bedorligi va yillar horg‘inligi bilan bezatilgan “oppoq sahifa” jilvalanardi” (Muflih, 2025, 238-bet).

Bu jumlada ilm, mehnat va fidoiylilik aks etadi. “Oppoq sahifa” qahramonning mehnati, bilim olishi va izlanishlarining ramzi bo‘lib, uning yutuqlarini ifodalaydi. Biroq bu yutuqlar jamiyat tomonidan qadr topadimi? Hikoyaning asosiy savollaridan biri ham shu.

Ma'lum joylarda ayollar hali ham o'z fikrini erkin bildira olmaydi, ularning ovozi eshitilmaydi. Bunday muammolarni bartaraf etish uchun jamiyatda ayollarga nisbatan hurmatni kuchaytirish, ularning ta'lim va mehnatga bo'lgan huquqlarini ta'minlash lozim. Agar jamiyat bu muammolarni hal qilmasa, hikoyada tasvirlangan ayolning ovozi hanuz ming yillik ohi kabi jim turaveradi.

Yozuvchi bu hikoyasi bilan nima demoqchi?

Muallifning bu hikoyasi nafaqat badiiy asar, balki jamiyatdagi muammolarni yorituvchi ijtimoiy hujjat hamdir. Ushbu hikoya orqali u ayolning jamiyatdagi mavqeyini muhokama qiladi va insonlarni ayollarga nisbatan hurmatli bo'lishga chorlaydi. Tarixiy jihatdan qaraganda Islom ayolni yuksak maqomga ko'targan bo'lsa-da, bugungi kunda ayrim hududlarda hali ham ayollarga nisbatan kamsitishlar davom etmoqda. Ayollar huquqlarini ta'minlash va ularning jamiyatdagi o'rnini oshirish uchun, mening fikrimcha:

Ayollarning ta'lim olish imkoniyatini kengaytirish, chunki ayol o'qisa, ilm olsa butun millat o'qiydi;

Ayollarga nisbatan kamsitish va zo'rvonlikka qarshi qonunlarni kuchaytirish;

Oila va jamiyatda ayollarga nisbatan hurmat va e'tiborni oshirish, eng asosiysi ota-onani va yaqinlarining mehri va ishonchi. Chunki jamiyat oiladan tashkil topadi.

Bunday harakatlar natijasida ayollar o'z hayotining to'laqonli ishtirokchisi bo'lishi, jamiyat taraqqiyotida faol rol o'ynashi mumkin. Hikoya muallifining asosiy xabari shundaki: ayollar tinglanishga, qadrlanishga va hurmatga loyiqdir, u “bir narsa” emas, u ham inson!

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, ayol hayotning yuragi, biroq ba'zan jamiyat uni xizmat qilish uchun yaratilgandek ko'radi. Ayol oilaning ustuni deyiladi, biroq ba'zan bu ustun faqat og'ir yuklarni ko'tarish uchungina mavjuddek tuyuladi. Uning ovozi bor, lekin eshitilmaydi, uning ko'zlari bor, lekin faqat ko'z yoshlarni

yashirish uchun xizmat qiladi. Aslida esa, ayol qachonki jamiyatning to‘laqonli ishtirokchisiga aylansa, unda jamiyat rivoj topadi, insoniyat yuksaladi.

Biz ayollarni faqat oila ichida emas, balki jamiyat hayotining barcha jabhalarida ko‘rishga odatlanishimiz kerak. Chunki qush faqat ikkita qanoti bo‘lgandagina uchishi mumkin – jamiyat ham erkak va ayol teng huquqli bo‘lgandagina yuksaladi. Avvalo hurmat va ishonch oiladan boshlanadi!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gender tengligi bo‘yicha respublika komissiyasi. (2024)
<https://gender.stat.uz/uz/maqolalar/487-2023-yil-natijalari-boyicha-ozbekistonda-ayollarga-nisbatan-zoravonlik-statistikasi>.
2. Hiyam al-Muflih. *Ayolning ming ohi* (237-245). / Zulmat bandalari. (2025). Toshkent: Huzur.
3. Hadis Abu Dovud
4. Stanton, E. C. (1892). *The Woman's Bible*. New York: European Publishing House.
5. Watson, E. (2014). *Speech on gender equality at the UN*. Retrieved from <https://www.unwomen.org>

BOLALAR ADABIYOTINING O‘ZBEK VA INGLIZ ADABIYOTLARIDA TUTGAN O‘RNI

Jaloliddinova Rayhona Rustamjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti, chet tillari fakulteti,
Tillarni o‘qitish: ingliz tili yo‘nalishi talabasi
Ilmiy rahbar: Karimjonova Shahloxon Ravshanjonovna
Farg‘ona davlat universiteti,
Ingliz tili amaliy kursi kafedrasida katta o‘qituvchisi, PhD

Annotatsiya. *Mazkur ishda o‘zbek va ingliz bolalar adabiyotining yorqin vakillari va ularning adabiyotning rivojlanishiga qo‘shgan hissasi haqida so‘z yuritiladi. Bundan tashqari, ingliz hamda o‘zbek asarlaridagi bolalarning ijtimoiy hayoti, ruhiy kechinmalari tasvirlanadi, asarda ularning tutgan o‘rni haqida qisqacha ma’lumotlar beriladi.*

Kalit so‘zlar: *bolalar adabiyoti, o‘smirlar adabiyoti, yosh kitobxon, bolalar she’riyati, ertak, doston, publitsistik asarlar.*

Аннотация: *В данной работе рассказывается о ярких представителях узбекской и английской детской литературы и их вкладе в развитие литературы. Кроме того, в английских и узбекских произведениях описывается общественная жизнь и духовный опыт детей даются краткие сведения об их роли в произведении.*

Ключевые слова: *детская литература, юношеская литература, юный читатель, детская поэзия, сказки, былины, публицистические произведения.*

Abstract: *This work talks about bright representatives of Uzbek and English children’s literature and their contribution to the development of literature. In addition, the social life and spiritual experiences of children in English and Uzbek works are described, brief information is given about their role in the work.*

Keywords: *children’s literature, juvenile literature, young reader, children’s poetry, fairy tale, epic, journalistic works.*

Bolalar o'qishi uchun mo'ljallangan asarlar barcha xalqlar tarixida qadimdan davom etib kelgan. O'zbek bolalar adabiyoti Sharq yozma adabiyotida “pandnoma”, “nasihatnoma”, “axloq kitoblari” singari nomlar bilan tasnif qilingan.

Avvalo, bolalar adabiyoti tushunchasiga to'xtaladigan bo'lsak, bu turli yoshdagi bolalar va o'smirlarga mo'ljallangan so'z san'ati demakdir. U voqelikni o'n olti-o'n yetti yoshgacha bo'lgan bolalar idroki, tasavvuri, tafakkur obrazlarida gavdalantiruvchi badiiy asar namunalarini o'zida mujassamlashtiradi. Bolalarbop barcha asarlarda yosh avlodning dunyoqarashi, o'y-kechinmalari, orzu-istaklari va voqelikka estetik munosabati o'z ifodasini topadi. Ularning aksariyati yozuvchilar tomonidan yaratilgan bo'lsa-da, voqelik bolalar dunyoqarashi nuqtayi nazaridan talqin qilinadi, bolalar tilidan hikoya qilinadi va baholanadi. Xuddi shunday xususiyatlarni o'zida namoyon qila olgan bolalar adabiyoti XX asrning 20-30-yillarida umumadabiyotning alohida maxsus tarmog'i sifatida shakllandi. Bunda A.Avloniy, H.H.Niyoziy, Shokir Sulaymon, G'.G'ulom, H.Olimjon, X. To'xtaboyev singari yozuvchi-shoirilar o'zbek bolalar she'riyati va nasrini, dramaturgiyasi hamda publitsistikasini shakl va mazmun, badiiylik va obrazlilik jihatdan barqarorlashuviga katta hissa qo'shdilar (B.Jamilova, 2019).

Abdulla Avloniy (1878-1934) – islohotchi pedagog va bolalar shoiridir. Uning bolalar adabiyotiga qo'shgan benazir xizmati o'z darsliklaridagi she'rlari, hikoyalari, matn va masallarining bolalarbopligi bilan asoslanadi. Shoirning “Ilma targ'ib”, “Jaholat”, “Istiqboldan orzularim” va “Millatga salom” she'rlari millat farzandlariga xitob tarzida bitilgan. Shu tariqa Avloniyning “Birinchi muallim” va “Ikkinchi muallim” kitoblari yosh kitobxonlar tafakkuriga mos ilm xosiyati va ilmsizlik oqibati to'g'risida hikoya qiladi. Bundan tashqari, “Turkiy guliston yoxud axloq” A.Avloniyning axloqiy-ta'limiy asaridir.

Hamid Olimjon bolalarning ertaknavis shoiri (1909-1944). H.Olimjon atoqli o'zbek shoiri, o'zbek bolalar dostonchiligi taraqqiyotiga ham jiddiy ta'sir

ko'rsatgan va o'zbek bolalar epik poeziyasida yangi bosqichni boshlab bergan ijodkordir. Shoirning “Oygul bilan Baxtiyor”, “Semurg' yoki Parizod va Bunyod”, “Malikayi Husnobod”, “Susambil”, “Qahramon”, “Yaltillama sopol tovoq”, “Chambil qamali” singari bir qator ertak-dostonlari birin-ketin yaratilgan.

“Oygul bilan Baxtiyor”- xalqning o'z haq-huquqi, erki yo'lidagi kurashini ifodalasa, “Semurg' yoki Parizod va Baxtiyor” – mehnat ahlining **haloligini**, mardligini, insoniy tuyg'ularning chinakam fidoyisi ekanligini namoyon etadi. Semurg' xalq ertaklarida ko'p uchraydigan afsonaviy qush. Uning yordamida qahramonlar eng mushkul, hatto uddalash qiyin bo'lgan ishlarni bajaradi, olis masofalarni ko'z yumib ochguncha bosib o'tadi. U doim ezgulik yo'lida kurashuvchilar uchun yordamga keladi (H.Olimjon, 1988).

G'afur G'ulom - bolalar shoiri va nosiri (1903-1966). U kattalarning ardoqli adibi bo'lishi bilan birga bolalarning ham sevimli ijodkoridir. U XX asrning 20-yillaridan 60-yillarigacha bolalar uchun she'rlar, hikoya va qissalar yozdi. Uning asarlarida bolalar hayoti, ularning orzu-armonlari, o'tkinchlari-yu quvonchlari ifoda etilgan edi. Shoirning bolalarga atalgan “Turg'un va O'rdak”, “Mukofot”, “Tongotar qo'shig'i”, “Bari seniki”, “G'uncha ochilguncha”, “Siz mening yoshligimsiz” singari she'rlari kitobxonlar ko'nglidan joy olib ulgurgan. Jumladan, “Nortojining kurak tishi”, “Ahmadjon fotograf”, “Ahmadjon yomon bola emas, ammo...” kabi she'rlari bolalar hajviyotining o'lmas namunalaridir. (G'.G'ulom, 1992)

G'afur G'ulomning “Shum bola” asari o'zbek bolalar adabiyotining nodir durdonasi hisoblanadi. Negaki bu asar hayot azoblarida toblangan, yetimlik jabrini tortgan yosh yigitcha - Qoravoyning taqdiri haqida hikoya qiladi. Adibning bu qissasida o'zbek xalqining o'tmishdagi og'ir hayoti, xususan, o'smirlarning qarovsizligi, ularning bir parcha non uchun darbadar kezishlari achinarli tasvirlanadi. Biroq adib faqatgina bu bilan cheklanib qolmay, o'z asarlarida hajvdan mahorat bilan foydalanadi. Misol uchun, “Shum bola”dagi fojiali bolalik

ham shu qadar satira va yumorga o‘ralganki, asardagi qayg‘uli voqealarni ko‘rib turib ham kulaverasiz.

Xudoyberdi To‘xtaboyev - katta-yu kichik bolalarning sevimli adibi. U hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyotida sarguzasht va fantastika janrlarining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan adib sifatida kitobxonga ma‘lum va mashhurdir. X.To‘xtaboyevning bolalar uchun yozilgan “Birinci daraxtim”, “Qizg‘anchiq”, “Dadajon, yozmang”, “Kelvordim, dada”, “Vali bilan Salim”, “Shoshqaloq”, “Yaxshi-yaxshi” singari o‘nlab hikoyalari kitobxonlarda katta qiziqish uyg‘otdi. Adibning “Sariq devni minib”, “Sariq devni o‘limi”, “Shirin qovunlar mamlakati”, “Beshbolali yigitcha” hamda “Mungli ko‘zlar” asarlari XX asrning 2-yarmidagi ijtimoiy-ma‘naviy hayotning tarixini badiiy tarzda ishonarli ochib bergan. Bundan tashqari, talantli bolalar adibining “Sir ochildi”, “Jannati odamlar”, “Aka-uka Omonboy va Davronboyning qishloqqa gaz olib kelganlari haqida qissa” kabi yirik asarlarning vujudga kelishi o‘zbek bolalari adabiyotining yutug‘i hisoblanadi.

“Sariq devni minib”- o‘quvchilar hurmatiga sazovor bo‘lgan asardir. U qiziqarli sujet asosiga qurilgan va bu asarning asosiy qahramoni Hoshimjondir. Yozuvchi bu bolakay orqali sehrli qalpoqcha bilan boshidan o‘tkazgan turli qiziqarli sarguzashtlarini, o‘ziga xos xarakterini atroflicha ochib beradi. Shuningdek, Hoshimjon xarakterida Xo‘ja Nasriddin va xalq ertaklaridagi “tegirmonga tushsa, butun chiqadigan” zukko bolalarning fazilatlarini yaqqol namoyon qiladi.

Mustaqil mamlakatimizda kattalar adabiyotining ajralmas qismi bo‘lgan bolalar adabiyotining rivojlanishi, har tomonlama boyib borishida chet el adabiyotining ahamiyati katta. Xususan, ingliz bolalar adabiyoti ham o‘zining eldan-elga, tildan-tilga o‘tib kelayotgan “Robinzon Kruzo”(D.Defo), “Gulliverning sayohatlari”(J.Svift), “Maugli”(R.Kipling), “Kichkina shahzoda”(A.de Sent-Ekziyuperi), “Chippolinoning sarguzashtlari”(J.Rodari) kabi

sarguzasht va g'ayritabiiy mo'jizalar asosiga qurilgan, kichkintoylar qalbining eng nozik nuqtalarini o'zida aks ettira olgan shu kabi asarlari bilan mashhurdir.

Jonatan Svift - Angliya bolalar adabiyotining yorqin vakili hamda bolalarning sevimli yozuvchisidir. J.Svift o'zining “Kitoblar jangi”, “Bochka haqida ertak”, “Gulliverning sayohatlari” singari asarlarini bolalarga atab yozgan va ularda ingliz jamiyatidagi illatlarni fosh etuvchi achchiq satira, o'tkir aybnomalarni zo'r mahorat bilan tasvirlab bergan.

“Gulliverning sayohatlari” voqealari ramziy ma'noda hayot voqeligini aks ettirishga qaratilgan asar hisoblanadi. Bu asarda Angliyaning hukmparast, olchoq lordlari irland dehqonlarini xonavayron qilayotganligi, irland xalqining taqdiri Londonda hal etilayotgani singari bir qator muammolar yorqin aks ettirilgan. Asar qahramoni Gulliver turli afsonaviy joylarga borib, ajoyib-g'aroyib fantastik voqealarni boshdan kechirsa-da, uning xarakteri, fe'l-atvori, ichki dunyosi nihoyatda haqqoniy, realistik bo'yoqlarda chiziladi. U liliputlar o'lkasidagi ahmoqona tartib-qoidalarga norozilik bildirmaydi, hamma singari ularga bo'ysunadi. Liliputiyaning fani, qonunlari, urf-odatlarini, bola tarbiyalash jarayoni haqida ajoyib lavhalar keltiriladi.

Janni Rodari(1920-1980) - butun dunyoga mashhur muallif-ertakchi nomini olgan, X.Andersen nomidagi Oltin medalga sazovor bo'lgan yozuvchidir. Uning “Hunarlardan nima keladi”, “Hunarlar qaysi rangda?”, “Ovchi”, “Baliqchi”, “Farrosh”, “Dunyodagi barcha narsalar haqida” kabi she'rlarining nomiyoq qaysi yo'nalishda ijod qilishini yaqqol namoyon qiladi. Bundan tashqari, J.Rodarining “Yangi yil archalari sayyorasi”, “Jip televizorda”, “Jelsomino yolg'onchilar mamlakatida”, “Fantaziya grammatikasi” kabi asarlari ham o'zining sarguzashtlarga boyligi, barkamol yoshlarni tarbiyalash g'oyasi haqidagi fikrlarga egaligi bilan boshqa asarlardan ajralib turadi.

“Yangi yil archalari sayyoralarini” asari qahramoni Marko kosmik kemada sayr qilib yurib, o'zga sayyoraliklar bilan uchrashib, ularning do'stona

munosabatlarini ko‘rib, kosmik sivilizatsiyalarga tegmasdan, barcha sayyoradagi odamlarni birlashtirish imkoniyati borligi haqidagi fikrga keladi.

“Jelsomino yolg‘onchilar mamlakatida” asarining bosh g‘oyasi - yolg‘on bilan kurashish. Rodarining ta’kidlashicha, “Insoniyatning eng xavfli dushmanlari-bu yolg‘onchilar”.

“Fantaziya grammatikasi”(Sarguzashtlar o‘ylab topish san’atiga kirish) asarida muallif o‘zining bu sohadagi kuzatishlari, ertak yozishda qanday usullardan foydalanish-u, ertaklar yozuvchilar xayolotida qanday vujudga kelishi haqidagi fikr-mulohazalarini umumlashtirgan.

Xulosa qilib aytganda, bolalar adabiyoti jahon hamda o‘zbek adabiyotida katta o‘ringa egadir. Bolalar va o‘smirlarning dunyosini, sof tabiatini, qiziqishlari, orzu-umidlarini aks ettirishda bolalar adabiyoti muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. B.Jamilova. *O‘zbek bolalar adabiyoti*. O‘quv qo‘llanma. Toshkent-2019.
2. Jumaboyev M. *Bolalar adabiyoti*. Darslik. T., “O‘qituvchi”, 2011.
3. Jumaboyev M. *Bolalar adabiyoti*. Darslik. T., “O‘qituvchi”, 2002.
4. Olimjon H. *Oygul bilan Baxtiyor*. T., Yulduzcha, 1988.
5. To‘xtaboyev X. *Sariq devni minib*. T., 1982.
6. G‘afur G‘ulom. *Shum bola*. T., 1992.
7. Janni Rodari. *Rim ertaklari*. T., Raduga, 1989.
8. Svift.J. *Gulliverning sayohatlari*. T., Sharq, 2006.

ENG MURAKKAB JUMBOQ

Tadjikulova Zuhra Baxtiyor qizi

Yangi asr universiteti, Sharq mumtoz tillari, 2-kurs talabasi.

tadjikulovazuxra@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada jahon adabiyoti namunasi hisoblangan Mario Benidettining “Yashil piyola” hikoya xususida mushohada yuritiladi. Inson ruhiyatining murakkabliklari, olam va odamni anglashga bo‘lgan urinishlar hamda inson qiyofasining anglanmas tilsim ekaniga alohida e’tibor qaratilgan. Muallif insonning ichki dunyosi, ma’naviy qiyofasini badiiy tasvirlash jarayonida o‘quvchi diqqatini katta va global masalalarga undagani tahlilga tortiladi. Zamon va makon tafovutlaridan qat’iy nazar inson deb atalgan jumboq hamon barchani hayratga solib kelayotgani, uni tugal tadqiq etish imkonimizdan tashqari ekani yana bir bor mushohada qilinadi. Maqolada ushbu hikoyaning syujeti, asosiy mavzusi va ramziy obrazlarini tahlil qilib, ochib berishga harakat qilingan. Hikoyada insoniy his-tuyg‘ular va ijtimoy ziddiyatlarni jonli tasviriga ahamiyat qaratilgan. Natijada, adabiyot va uning asosiy ob’yekti bo‘lgan inson muammosi xususida tegishli xulosalar chiqarilgan.*

Kalit so‘zlar: *piyola, qizil, qora, chaqmoqtosh, qahramon.*

Annotation: *This article reflects on the short story "The Green Goblet" by Mario Benedetti, which is considered a notable example of world literature. It focuses on the complexities of the human psyche, attempts to understand the world and humanity, and emphasizes that the human figure remains an enigmatic mystery. The author analyzes how Benedetti artistically depicts a person's inner world and spiritual essence, drawing the reader's attention to large and global issues. Regardless of time and space, the enigma called "human" continues to astonish everyone, and the article contemplates once again that fully comprehending this mystery is beyond our reach. The article aims to analyze and*

interpret the story's plot, main theme, and symbolic images. Special attention is given to the vivid portrayal of human emotions and social conflicts. As a result, relevant conclusions are drawn about literature and its primary subject — the human condition.

Keywords: *rug, red, black, flint, protagonists.*

Ulugvaylik mashhur yozuvchi Mario Benidetti “Yashil piyola” hikoyasi orqali inson qalbi, fe’li va ichki olamidagi yechib bo’lmas murakkabliklarga e’tiborimizni qaratadi. Hikoyaning barcha qahramonlari o’ziga xos dunyoqarash egalari. Ularning hayot tarzi ham bir-biridan katta farq qiladi.

Hikoya uchta asosiy qahramon orasida yuz beradigan voqea asosiga qurilgan. Ulardan biri Xose Kloudio – ko’zi ojiz bo’lishiga qaramay ichki dunyosi va qalb ko’zi ochiq inson. Uning turmush o’rtog’i Mariana – go’zal, chiroyli, yaqin atrofida gilarining hissiyotlariga sababchi bo’ladigan ayol. Hikoyaning yana bir qahramoni – Alberto esa, oilaning a’zosi bo’la turib his-tuyg’ularni tizginlash va murakkab munosabatlarda to’g’ri yo’l topib ketish kabi sinovga duchor bo’lgan qahamondir. Aslida bunday sinovlarni biz hikoyaning har uchala qahramonida ham ko’rishimiz mumkin.

Hikoya shunday boshlanadi: “Qahva piyolalari olti dona edi – ikkitasi qizil, ikkitasi qora, ikkitasi yashil. Bu nafis chinni idishchalarni Marianaga dugonasi Enriketa tug’ilgan kunida sovg’a qilgan edi. O’sha-o’sha bir tusli piyolani boshqa piyolaning taqsimchasiga qo’shib ishlatish mumkinmi, yo’qligi haqida bahs-munozara to’xtamasdi” (Benidetti, 2014, 96).

Hikoyadagi qahramonlarimiz xonadonida olti dona piyola orasida ikkita qizil, ikkita qora, ikkitasi yashil piyola bor. Hikoya davomida ranglar, ayniqsa, yashil rang qahramonlarning ruhiy holati va munosabatlaridagi nozik o’zgarishlarni aks ettiradi. Hikoyani o’qir ekan, kitobxonda “Nega aynan oltita va har xil rangdagi piyolalar voqea uchun asos qilib olingan?” degan savol paydo bo’lishi tabiiy.

Piyolalarni Mariananing dugonasi – Enriketa tug‘ilgan kunida sovg‘a qilgan. Boisi, Mariana tabiatan ajabtovur rang-barang piyola va idishlarga qiziquvchan ekani uning atrofida qilarga ham yaxshi ma’lum (Benidetti, 2014).

Mariananing yashil piyolani tanlashi yoki undan chetlashishi shaxsiy his-tuyg‘ular va munosabatlardagi murakkabliklarni aks ettiradi. Hikoyada qahramonlar o‘rtasidagi munosabatlar - sevgi, xafa bo‘lish kabi his-tuyg‘ular, kechinmalar oddiy kundalik holat orqali chuqur ma’nolarni aks ettiradi.

Yozuvchi hikoyada insoniy tuyg‘ular murakkabligiga urg‘u berib, ularning ko‘pincha ifoda etilmagan, yashirin qatlamlarni ochib beradi. Qahramonlarning tanlovi va ularga yuklatilgan vazifalar kichik bo‘lgan detallar orqali hayotning murakkabligini ko‘rsatadi.

Yozuvchi hikoyada bir qarashda sodda, ammo aslida ancha murakkab voqelikni aniq tasvirlar orqali o‘quvchiga yetkazib beradi. Muallifning bunday yondashuvi katta ma’nolarni ifodalashga yordam bergan. Hikoyada muallif oddiy kundalik hayotda ishlatiladigan buyum – piyola va uning ranglari orqali inson ruhiyati va munosabatlarining nozik jihatlarni aks ettiradi. Shu orqali yozuvchi o‘quvchini asarga jalb qilib, hayotning oddiy voqealaridan yashirin sirlarni kashf etishga undaydi

Mariana obrazida ayol ichki olamidagi bir-biridan murakkab jihatlarni ko‘rish mumkin. Har bir ayol sevib, sevilib yashashga haqli bo‘lganidek u ham samimiy munosabatlarga loyiq inson. Balki Xose Kludio ayoliga chiroyli muomalada bo‘lganida Mariana o‘z qaynisi bilan don olishib yurishdek jirkanch ish qilmagan bo‘lardi. Sababi har bir ko‘ngilsizlikning ortida bee’tiborlik turadi. Mariana qilgan ishi bilan ikkilanishlari, erining ko‘zi ojiz-ojizmasligiga shubha ketishlari, u ham boshqa insondan samimiy so‘zlar, iliq munosabatlar kutishi asarda mahorat bilan tasvirlangan. Mariananing xatosi – his-tuyg‘ulariga erining e’tiborsizligidan keyin ruhan beqaror vaziyatga tushib qolganida edi. Shundan so‘ng u qaynisining iliq

munosabatlari oldida o‘z hislariga berilib ketadi. Eng achinarli joyi shuki, o‘z qaynisi bilan, u ham yetmaganidek erining oldida his-tuyg‘ularni boshqara bilmaganidir. Erining ko‘zi ojiz deb o‘ylab mudhish xatoga yo‘l qo‘ygan edi.

Xalqimizda shunday naql bor: ayol kishi shirin so‘zning gadosi, deyiladi. O‘z hayotida merh-oqibat ko‘rmagan ayol obrazi jahon adabiyoti namunalarida ko‘p uchraydi (Muflih, 2025, 237). Marianaga Xose Kloudio yetarlicha e‘tibor yetmagani uchun u eng katta xatoni qildi. Marianaga o‘z ahlidan mehr-e‘tibor yetmagani to‘g‘ri, lekin nima bo‘lgan taqdirda ham uning kechirilmas xatoga yo‘l qo‘yganini hech narsa bilan oqlab bo‘lmaydi. U har qanday vaziyatda ham qaynisi oldida o‘zini tuta bilishi, o‘z oilasiga xiyonat qilmasligi kerak edi.

Hikoyaning yana bir qahramoni – Xose Kloud ko‘zi ojiz bo‘lishiga qaramay Marianadan iliq munosabat kutmadi. Hech qanday narsa unga qiziq emasday bo‘lib qolgan edi. Shu darajada tushkunlikka tushib qolgan Xose Kloudga Mariananing gaplari ham yoqmay, tez achchiq qilishlari ayolining ko‘ngli sovishiga olib kelgan. U shirinso‘z bo‘lganida, ehtimol, Mariana ham xushmuomala bo‘lishi mumkin edi. Xose hamma narsaga umidini cho‘ktirib yuborgan inson edi. Uning uchun hech narsa qiziq emasdi. Balki Xose Kloud qaysidir ma’noda ayolidan mehr kutgandir, chunki u sovg‘a qilgan chaqmoqtoshni juda qadrlagani asarda alohida ta’kidlangan. “Buni axir Mariana sovg‘a qilgan” (Benidetti, 2014, 99), deyishlari, jimgina o‘tirib, atrofni ohista kuzatishlari juda jumboqli edi.

Alberto esa o‘z akasining ayoliga ko‘z tashlagan inson. Oilaning o‘z a‘zosi bo‘la turib his-tuyg‘ularga berilgan. Marianadan murakkab munosabatlar xohlagan kishi. U ham o‘z his-tuyg‘ulariga yengilgan obraz. Mariana unga chiroyli, go‘zal ayol bo‘lib ko‘ringanidan unga iltifotli bo‘lgani Marianaga yoqib tushardi. U bundan xursand va bu ishi xato ekanini mulohaza qilolmagan edi. O‘z oilasining

a'zosi bo'lgan shaxs bilan bunday munosabatlarga borish insoniylikka mutlaqo to'g'ri kelmaydi, menimcha.

Hikoyani o'qiganimda undan shunday xulosa oldim: “Yashil piyola” hikoyasi zamonaviy insoniyat munosabatlarini va ichki ziddiyatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Insonning oxirigacha tushunib bo'lmaz va yechib bo'lmaz murakkab holatlaridan dalolat beradi. Bunday murakkab, ammo juda muhim masalalarga javob topish esa hamisha dolzarb bo'lib qolaveradi. Hikoyada ko'tarilgan muammo har bir insonni o'ylashga majbur qiladi, fikr yuritishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mario Benidetti. *Yashil piyola*. <https://asarlar.uz/kitob/yashil-piyola>.
2. Mario Benidetti. *Yashil piyola*. / Jahon adabiyoti, 2014. Toshkent: № 9.
3. Hiyam al-Muflih. *Ayolning ming ohi*. 2025. Toshkent: Huzur.

“GAROV”GA TIKILGAN UMR: G‘ALABANI KELTIRGAN MAG‘LUBIYAT

Ochilova Gulasal Lazizovna

*Chirchiq Davlat Pedagogik universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 4- kurs
talabasi.*

Annotatsiya. *Quyida kelajak maqolada mashhur rus ijodkori, qisqa hikoyalar ustasi A.P.Chexovning “Garov” hikoyasi va undagi personajlar xarakteri bilan tanishamiz. Shuningdek, ushbu hikoyaning yozilishi va unga kiritilgan yangiliklar haqida ham biroz ma'lumot berib o'tilgan. Hikoya yuzasidan o'qiguvchi sifatidagi savollar va javoblarim bilan o'rtoqlashaman va mutolaa borasida ham maslahatlar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Ovsyanniko-Kulikovskiy, Abdulla Qahhor, yengil dafamin, simvolizm.*

Annotation: *In the following article, we will get acquainted with the story "The Pledge" by the famous Russian writer, master of short stories A.P. Chekhov and the characters in it. We will also provide some information about the writing of this story and the innovations introduced into it. I will share my questions and answers as a reader about the story, and also give advice on reading.*

Keywords: *Ovsyanniko-Kulikovsky, Abdulla Qahhor, light dopamine, symbolism.*

“Adabiyot-mening mashuqam, tabobat esa rafiqamdir”-deya ta’kidlaydi ijodkorimiz. Bundan ko‘rinib turadiki, Chexov tabobat bilan moddiy tomonlarini ta’minlash uchun shug‘ullangan. Lekin adabiyot va ijod bilan hech manfaatsiz, unga bo‘lgan muhabbat sababidan shug‘ullangan. Shundan bo‘lsa kerak adib ijodi sevib o‘qiladi va hozirda ham o‘quvchilariga ega. Ovsyanniko-Kulikovskiy:” Chexov o‘z asarlarida barcha tafsilotlarga berilib o‘tirmay, ikki-uch badiiy ruhiyat jihatlarni tasvirlash orqali asarni o‘qimishli qiladi. U o‘z uslubiga ko‘ra

Monassaga yaqin turadi”- deydi. O‘zbek adabiyotiga ham nazar tashlasak, Chexov asarlari Abdulla Qahhorni yodga soladi.

Katta hajmdagi matnlarni o‘qishga rag‘bat qilmaydigan zamonamiz yoshlari va kitob mutolaasini endigina boshlaganlarga ayni mana shu ijodkorlarning asarlarini tavsiya qilib qolaman.

1888-yil 17-dekabrda S. N. Xudekov Chexovga " Peterburgskaya gazeta " uchun hikoya yozishni buyuradi. 1888-yilning 22-dekabrda "The Cobbler and the Devil " hikoyasini yozgan. Asar 1888-yilning 25-dekabrda „Peterburgskaya gazetasi“da chop etilgan.

1889-yilning 1-yanvarida „Ertak“ nomi ostida uch qismdan iborat hikoya „Novoye Vremya“ gazetasida chop etilgan.

1901-yilda A. F. Marksning to‘plangan asarlarining nashri uchun hikoya tayyorlayotganda, Chexov hikoyaning nomini „Garov“ deb o‘zgartirgan va dastlabki ikki bobga ko‘plab qisqartmalarni kiritgan. Biroq eng muhim o‘zgarish butun uchinchi qismning olib tashlanishi bo‘lib, bu hikoyaning ma’nosini butunlay o‘zgarishiga sabab bo‘lgan.

A. P. Chexov hayotligida bu hikoya bolgar, venger, polyak va serb-xorvat tillariga tarjima qilingan.

Maqola avvalida ta’kidlaganimiz “Garov” hikoyasiga qaytsak. Kuz kechalarining birida, keksa bankir va yosh huquqshunos o‘rtasidagi jiddiy bahs. To‘xtashni xohlamaydigan ikki o‘jar qahramon va oralarida tuzilgan garov... O‘n besh yil – bir insonning o‘rtacha chorak umri.

"Garov" qissasini Chexov o‘limidan olti yil avval yozgan. Anton Pavlovich yashashga juda oz vaqt qolganini allaqachon bilar edi va uning so‘nggi asarlari hayotni qayta ko‘rib chiqish, uning natijalarini sarhisob qilish

xarakteridadir. " Garov " o‘z mazmunida Chexov uchun g‘ayrioddiy janr - hikoyamasal bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Kirish qismida bosh qahramon, keksa bankir, o‘n besh yil oldingi voqealarni eslaydi: ziyofat, "aqli va qiziqarli" odamlarning suhbatlari, umrbod qamoq jazosi haqidagi bahs.

Muallif bankirni asabiy, tez jahldor shaxs sifatida tasvirlaydi. U mehmonlardan birining o‘n besh yilni karserdagi o‘tkazish va buning uchun ikki million olish taklifini jiddiy qabul qildi. "U jahlini yo‘qotdi", "stolni mushti bilan urdi", "baqirdi" - pul tikishda bosh qahramon o‘zini shunday tutdi. Chexov uni "egasi-bankir" deb ataydi: ha, u oqshom o‘tkaziladigan uyning egasi, lekin shu bilan birga, bu nomda qahramon o‘zini hamma narsaga qodir, deb o‘ylash huquqiga ega ekanligiga ishora bor.

Garov tuzildi va shartlarni bajarish boshlandi. Dastlabki vaqtlarda mahbus sharob va ichimliklar, musiqa asboblari, yengil adabiyotlarni talab qilish orqali yengil dafamin olish bilan bir muddatini o‘tkazdi. Oradan yillar asta-sekin o‘tar ekan talablar o‘zgarar, endilikda mahbus katta hajmdagi bestseller asarlar o‘qish, huquqshunoslikka doir bilimlarini yanada mustahkamlash va diniy bilimlar olib ularni yuksaltirishga mukkasidan ketib kirishdi. Endi u avvalgidek qo‘shiqlar kuylamas, ichmas aksincha, uzoq o‘yga tolar va yig‘lar edi.

Chexov bu o‘rinlarda simvolozdan mohirlik bilan foydalangan desak ajab emas . Bu xuddiki inson hayotiga qiyos: o‘yin-kulgi bilan boshlanadigan yoshlik va umrimiz o‘tishi bilan bizni jiddiy, o‘ychan, ba’zida esa aqlan yetuk bir inson darajasiga olib chiqadigan yashamlar.

Garov maydoniga o‘jarlik bilan kirib kelgan ikki bir xil qahramon va yakunida esa biri hamon o‘jar, biri esa yetuk, hayot haqiqatini anglagan shaxs sifatida chiqqan ikki xil qahramon.

Hamma narsa ham boshlangandek yakun topavermaydi.

Hikoya yakunida o'quvchida savol tug'iladi :” Qanday qilib? Qanday? Nega huquqshunos garov pullarini olib ketmadi? U bunda haqli edi-ku. O'n besh yil umri behuda ketadimi?”. Yashirib nima qildim, dastlab menda ham bu kabi savollar bo'lgan. Shu o'rinda hikoya yakuniga yana bir diqqat qaratsak savollarimizga bir muncha javob topamiz.

Avvalgidan bir muncha kambag'allashgan va qamoq xarajatlarini o'zi ham ancha qimmatga tushgan keksa bankir raqibini o'ldirish maqsadida mahbusning “ziyosat”iga yo'l oladi. Bir dona sham yoritib turgan xonada mudroq uyquda yotgan mahbus oldida bir enlik xat. Bankir xatni o'qir ekan mahbusining muddaosini tushundi. U hayot haqiqatini anglagan, garov pullaridan ham o'z ixtiyori bilan voz kechgan edi.

Tongga yaqin huquqshunos garov shartlarini buzib qamoqdan qochdi va g'alabani qo'lga kiritdi. Ha, to'g'ri o'qidingiz, mahbus aslida g'alabani qo'lga kiritdi. Agar u garov pullaridan voz kechmaganida kim bilsin tunda bankir uni o'ldirgan bo'larmidi. Dunyoga o'chlik insonni o'ldiradi. O'tkir Hoshimov “Ikki eshik orasi” romanida aytgandek, “ Ayrin insonlar hayot atalmish binodan bir g'ishtni o'zlari bilan olib ketmoqchi bo'ladi, ammo ikkinchi eshik yoniga yetganda baribir tashlab ketishga majbur bo'ladi”.

Hikoyani diqqat bilan, hech narsaga chalg'imag va eng asosiysi tahlil bilan o'qishni so'rab qolaman. Har qanday kitobni mutolaasida tahlilga tayanadigan bo'lsak, qisqagina hikoyadan ham romanga tatigulik mazmun, mohiyat anglashimiz mumkin. Shundagina voqealar rivoji ko'z o'ngimizda kinolenta kabi aylanishi va o'sha asarda kitobxon o'zi ham yashashi mumkin..

Hayot yutqizgan joyimizdan boshlanadi ba'zan. Buni hayot davomida ko'p kuzatamiz, guvohi bo'lamiz . Janjal bo'lgan paytda eng birinchi gapdan qolgan

yoki uzr so‘ragan insonni yutqizdi deb bo‘lmaydi. Eng qiyin sharoitda ham to‘g‘ri qaror qabul qila olish - asl donolik.

Nima demoqchi ekanligimni zukko o‘quvchi angladi degan umidda maqolani xulosalamoqchiman.

Xulosa o‘rnida shuni aytishim mumkinki, hech bir asarni tanqid va tahlillarsiz o‘qimang! O‘qigan va o‘rganganlarimiz yuzasidan berilgan savol – javoblar, tahlillargina o‘quvchini haqiqatga, ijodkorni nima demoqchi ekanligini anglashga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi (2018). Adabiyoti: *II- sinf II qism Toshkent “O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi”*. Davlat ilmiy nashriyoti.
2. T.M.Akramovna “Chexovning “Garov” hikoyasi tahlili: hayot va ma’naviyatni o‘rganish”. Maqola.
3. https://t.me/mlracle_books

“OQ BINO OQSHOMLARI” VA “JAMILA” QISSASI HAQIDA MULOHAZALAR

Sindarova Dilbar Sobirjon qizi

ToshDO‘TAU, 3-kurs talabasi

sindarovadilbarsobirovna@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada qardosh qirg‘iz xalqining atoqli adibi Chingiz Aytmatovning “Jamila” qissasi hamda Nurulloh Muhammad Raufxon tomonidan yaratilgan “Oq bino oqshomlari” hikoyasi qiyosiy tahlil etiladi. Asarlar poetikasida namoyon bo‘luvchi umumiy va o‘ziga xos badiiy xususiyatlarga urg‘u beriladi. Xususan, ayol xarakterining o‘ziga xos talqini, xiyonat motivi bilan bog‘liq epizodlar tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy tahlil metodidan foydalanilib, asar xronotopi, sarlavha poetikasi va qahramon xarakteri kabi masalalarga e’tibor qaratiladi.*

Kalit so‘zlar: *xronotop, sarlavha, qo‘shiq, xat detali, interyer, xiyonat motivi*

Abstract: *This scholarly article offers a comparative literary analysis of Jamila, a novella by the prominent Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov, and Evenings of the White Building, a short story authored by Nurulloh Muhammad Raufkhan. The study focuses on identifying both shared and divergent aesthetic and narrative features within the poetics of the two works. Particular attention is devoted to the representation of the female protagonist and the narrative treatment of the motif of betrayal. Employing a comparative methodological approach, the research further examines the chronotope, the semantics of the title, and the construction of character typology in each text.*

Keywords: *chronotope, title semantics, song motif, epistolary detail, interior space, betrayal motif*

Chingiz Aytmatov ijodi o'qirmanni hayratga soladi, ko'ngliga iliq hislar berish barobarida, tafakkur, ong hujayralarini bir tepib uyg'otib yuboradi! Adibning ijodiy xayoloti, fantazion topilmalari turkiy xalqlarga xos bo'lgan an'ana- qadriyatlarga uyg'un holda tasvirlanadi. Adib o'z tarixiga sadoqat, hurmat bilan qarab, tabiatga muhabbat qo'yadi, eng muhimi shu dardni, sevgini kitobxonlarga yuqtira biladi. “Oq kema”si bir yon, muhabbat haqida go'zal bir qo'shiq misol “Jamila”si bir yon... Adibning “Jamila” qissasi hali-hanuz bahslarga sabab bo'ladigan, insonni fikr-tuyg'ular qarama-qarshiligiga solib qo'yadigan ramzlarga boy bir asardir. Nurulloh Muhammad Raufxonning “Oq bino oqshomlari” hikoyasi, xususan, ba'zi xususiyatlariga ko'ra “Jamila” qissasiga yaqin turadi. Har ikki asarda obrazlar, motivlar o'xshashligini uchratish mumkin, qissada bizni Jamilaning, hikoyada yosh kelinchak Hafizaning murakkab taqdir kechmishi befarq qoldirmaydi, har ikki asarda sevgi-muhabbat, ayol xiyonati masalalari namoyon bo'ladi.

So'zimiz avvalida sarlavhalarining poetik vazifasi ustida to'xtalsak. Jamila... Nega butun boshli bir qissa qahramon ismi bilan nomlana qoldi? Nodira Ofoq “Qoyada o'sgan gul” maqolasida asar dastlab “Tarona” deb atalgani haqida ma'lumot beradi, Chingiz Aytmatov ehtirom bilan tilga oladigan muharrir Tvardovskiyning taklifi bilan muallif so'ng uni “Jamila”ga o'zgartirgan. Ammo ko'plab adabiyotshunoslar asar uchun “Tarona” sarlavhasi ma'qulroq ekanligini, “Jamila” qissaning lirik-romantik ruhini ifodalab berolmasligini aytib o'tishgan. Biroq asar “Jamila” bo'lib minglab kitobxonlarning dilidan joy oldi, Jamila bo'lib kuylandi.... “Oq bino oqshomlari” majoziy sarlavha bo'lib, ma'no semantikasida oq-qora ranglarni ifodalaydi va tazod-sarlavhani hosil qiladi. Har ikki asarda ayol xarakteri mahorat bilan yaratiladi. Jamila shaddod, qirlarda ot choptirib katta bo'lgan qiz, uning fitratida samimiylik, mardlik mujassam. Shu sababli Seyid ham o'z yangasiga doim muhabbat bilan qaraydi. Turmush o'rtog'i tirik bo'laturib,

Doniyor bilan qochib ketishini oqlash qiyin, to‘g‘ri, o‘rtada oila, nikoh masalasi bor edi, ammo Jamila o‘zini bog‘lab turgan barcha zanjirlarni uzib tashladi, u erk, muhabbatni hammasidan ustun qo‘ydi, uni bog‘lab turish uchun sabab qolmagandi, Sodiq Jamilani sevmas, shunchaki “xotin” sifatida ko‘rar, oilasiga xat yozganida ham xat oxiridagina “Xotinim Jamila ham yaxshimi?” deb nomiga so‘roqlab qo‘yardi, xolos. Asarda ikkinchi bor tilga olingan xat detali orqali esa Jamila ruhiyati to‘la to‘kis tasvirlanadi, o‘rtog‘i Karimdan berib yuborilgan bu sevgi xati endi Jamilani olib qola olmasdi, chunki u Doniyorni sevishini anglab yetgandi... Doniyor haqiqiy muhabbat ramzi, simvolidir. U qo‘shiq kuylaganida undan muhabbatning ifori ufurib turardi, u yor ramzi, u pok sevgi ramzi, u ona vatan ramzi!

Hafiza ham xiyonatkor ayol... biroq biz Jamilada tuya olgan go‘zal hissiyotlarni bu personajda his qila olmaymiz, bu yerda qahramonni sevgi qutqara olmaydi. U tamomila vijdoniga, oilasiga, farzandlari haqqiga xiyonat qilgan kelin, ona, ayol... Asar ekspozitsiyasidanoq uning bo‘lajak taqdiriga ishora beriladi: “Hafizalarning uyi Tuyulning chiqaverishida, Jaloyirning kiraverishida joylashganidan bu uydagilar ikkala qishloqqa ham birday tegishli edi”. Yozuvchi asar xronotopi-makonga bejiz kitobxon nuqtayi nazarini qaratmaydi. Bolaligida ikki qishloqqa tegishli bu qiz, keyinchalik Avaz va Sharif ismli ikki yigitga birday “xotinlik” qiladi, o‘z qarorlari, hislari qurboniga aylanadi, yakunda fojiali qismat egasiga aylanib majnunaga aylanadi. Avazning yolg‘on muhabbat izhorlariga ishonib oilasini parokandalikka boshlaydi, oq binoda o‘tgan kechalarda u bir lahzalik sarobga aldandi. U kutgan oq bino asl qoraliklarini namoyon qiladi. Oq bino interyeri asarda Avazning ruhiy olamini aks ettirishi bilan ham ahamiyatli: “Oq bino deganlari ombordek bir joy ekan. Suv darvozasini ko‘tarib tushiradigan kalitlar, turli bo‘lak asbob-uskunalar qalashib yotibdi. Bir burchakka ustma-ust qutilar taxlangan, tepasida pilik chiroq, oyoq ostida qop, latta-lutta; devorga taqab uzun taxtakaravot o‘rnatilgan, ustida bitta ko‘rpacha-yu bitta yostiq - Oq binoning

bor jihozi shu edi. Derazasi yo‘q. Birdan-bir eshik ham doim berk tursa kerak, allaqanday hid odamning ko‘nglini huzursiz qilgulik darajada dimoqqa uriladi”.

Xulosa sifatida aytadigan bo‘lsak, har ikki asarda ham xiyonat motivi uchraydi. Biz ojizalarni qoralashdan yiroqmiz, maqsad bu emas. To‘g‘ri, xiyonatni oqlab bo‘lmaydi, ammo har ikki adib ham ko‘zlagan maqsad xiyonat emas, xiyonatga olib kelgan sabablarga qarshi kurashishdir. Ikkala muallif ham ilmsizlikni, oila, nikoh ilmini bilmaslik, urushning bir inson hayotiga qanday ta’sir etishi, tarbiya masalasini ilgari suradi. Biroq “Jamila”dagi xiyonat shunchaki xiyonat emas, unda erk, muhabbat mujassam, bu jihatdan “Jamila”dagi xiyonat motivi “Oq bino oqshomlari” asaridan badiiy yuksak turadi. Jamila - mustabid tuzumda qulga aylanib borayotgan xalqning vakili, asarda ifodalangan an’ana, urf-odatlar majoz ma’nosida sho‘ro siyosati, chirkin tuzumini ifodalaydi. Jamila shu tuzumga qarshi isyon qila olgan jasorat timsoli, o‘z erkiga erisha oldi, shu sababli uning xiyonatini xiyonat emas, kurash, erk, muhabbat deb atash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nodira Ofoq. (2019). *Qoyada o‘sgan gul*. Tafakkur. 2.
2. Qosimov. A, Hamroqulov. A, Xo‘jayev. S. (2019). *Qiyosiy adabiyotshunoslik*. Toshkent: Akademnashr.
3. Xalliyeva. G. (2020). *Qiyosiy adabiyotshunoslik*. Toshkent: Akademnashr.
4. Chingiz Aytmatov. (2019). *Jamila*. Toshkent: Yangi asr avlodi.

<https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/nurulloh-muhammad-raufxon-1955/nurulloh-muhammad-raufxon-oq-bino-oqshomlari-hikoya>

OSKAR UAYLDNING “BAXTLI SHAHZODA” ASARIDAGI INSONPARVARLIK G‘OYALARI

Nafosat Ozodova Sherxon qizi

*Ajiniyoz nomidagi NukusDPI, Turkiy tillar fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti ta’lim
yo‘nalishi 3-kurs talabasi*

Hamza Allambergenov Kamalovich

*Ilmiy rahbar: Nukus davlat pedagogika instituti O‘zbek adabiyoti kafedrası
dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).*

Annotatsiya: *Maqolada ertaklardagi qahramonlarning xarakter xususiyatlari va ezgu, insoniy fazilatlar aks ettirilganligi, insonlarning hayotida muhim ahamiyatga egaligi “Baxtli shahzoda” ertagi misolida ko‘rsatib berilganligi haqida so‘z yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Ezgulik, shahzoda, qaldirg‘och, ertak, tarbiya, insonparvarlik, baxt, pokiza qalb, yaxshilik, insoniylik, qadr-qimmat.*

Abstract: *The article discusses the character traits and noble, human qualities of heroes in fairy tales, and their importance in peoples lives, using the example of the fairy tale “The Happy Prince” it is mentioned that it was shown in the example of a fairy tale.*

Keywords: *Kindness, prinse, swallow, fairy tale, upbringing, humanity, happiness, pure heart, goodness, humanity, dignity.*

Badiiy adabiyotimizda ertaklarning o‘rni kattadir. Ertaklar yordamida yosh avlod qalbida mehr-shafqat, ezgulik, insoniylik kabi tuyg‘ular shakllanadi. Ana shunday ertaklardan biri Oskar Uayldning “Baxtli Shahzoda” ertagi hisoblanadi. Ushbu asar insonlarni yaxshilik qilishga, faqat o‘zlarini emas boshqalar haqida ham o‘ylashga o‘rgatadi. Hatto asarda yaxshi yashab, doim yaxshi yerlarda yurgan

bitta qaldirg'ochning ham hayoti o'zgaradi. Baxtli shahzoda haykal bo'la turib, insonlarni qay tarzda yashayotganlarini ko'rib ularga yordam berishga harakat qiladi. Inson hayoti davomida har doim yaxshilik qilib, yon-atrofidagi insonlarga ham e'tibor berib yashashi kerak. Inson hayoti boylik, mansab, obro'-e'tibor va yaxshi yashashdan iborat emas. Insonlarni qadr-qimmatini, bir-biriga bo'lgan mehr-muhabbati, avvalo, birinchi o'rinda turishi kerak. Hatto Baxtli shahzoda ham haykali oltin bilan burkangan paytda qadrlanadi, e'zozlanadi, lekin oltinlari yo'qolgandan keyin xunuk bir haykal sifatida uni buzib tashlashadi. Baxtli shahzoda tirik vaqtida insonlarni ahvoli, yashash tarzi qanday ekanligini bilmaydi. Ammo keyinchalik vafotidan keyin unga haykal o'rnatishadi. Ana shunda u balanddan shahardagi bo'layotgan voqealarni kuzatadi va insonlarga yordam berishga harakat qiladi. Qaldirg'och tufayli yordam berishga uni ham yaxshilik qilishga undaydi. Baxtli shahzodaning bu qilgan ishi insoniylikdandir. Uning o'zi yaxshilik qilish bilan birgalikda qaldirg'och bilan do'st bo'lib, uni ham yaxshilik qilishga chorladi. Qaldirg'och necha bor issiq o'lkalarga ketishga harakat qildi, lekin shahzodaning iltimosi bilan u ham insonlarga yordam berdi. Ya'ni Baxtli shahzoda bitta qaldirg'och timsolida boshqalarni ham insonlarga yordam berishga insoniylikni, qadr-qimmatni yo'qotmaslikka undaydi. Baxtli shahzoda baxt nimaligini keyin tushunib yetdi. Barcha ertaklarda insonlar uchun kerakli bo'lgan va o'ziga xulosa chiqaradigan bir ibratli hikmat yotadi. Ushbu ertakning tag zahirida yaxshilik mukofotsiz qolmasligi tasvirlab berilgan. Baxtli shahzoda ko'ngli toza, mehribon, jasoratli insonligi uchun u bilan qaldirg'och qoladi va yon-atrofidagi insonlarga yordam berishadi. Har bir ertakda ezgulik, yaxshilik g'olib chiqadi. Bu ertak ham ana shunday yaxshilik bilan tugadi. Ertak yosh-u kattaga birdek ibrat bo'la oladi. Chunki inson hayoti davomida ana shunday vaziyatlarga duch kelganida yoki atrofida shunday voqealar sodir bo'lganida, albatta qo'lidan kelganicha yordam beradi.

Asardan inson o'ziga katta bir hikmat olishi va unga amal qilishi mumkin. Hatto yomon inson bo'lishidan qat'iy nazar unga ta'sir qilib, qalbida yaxshilik urug'lari unib chiqishi mumkin va u ham ezguliklar qilishga harakat qiladi. Ayniqsa, yaxshi inson bo'lishni, yaxshiliklar qilishni va atrofdagilarga mehr-oqibatli, sadoqatli bo'lishni bolaligidanoq boshlashi kerak. Shuning uchun ham yaxshilikni ko'zlovchi, ibratli, ezgulik ulashuvchi ertaklar maktab darsliklariga kiritilgan. Bola tarbiyasida muhim rol o'ynaydigan bu ertakdir. Shulardan biri Baxtli shahzoda asaridir. Asarni maktab darsliklariga kiritilishining sababi o'quvchilarda maktab davridan ezgu ishlar qilishga chorlash, bir-biri bilan yaxshi munosabatda bo'lish, ayniqsa, do'stlariga yordam berishlari va yaxshiliklar qilishga, bir-biri bilan mehr-oqibatli, ahil-inoq bo'lib hayot kechirishga chorlaydi. Barcha ertaklarda hayot, turmush haqiqatlari ochiq tasvirlab beriladi. Ulardan inson o'ziga munosib xulosa chiqarib olishi va har doim ezgu ishlar qilish, insoniylikni, qadr-qimmatni unutib yubormaslik g'oyalari ilgari suriladi. Oskar Uayldning "Baxtli shahzoda" ertagida ham ana shunday g'oyalar, insonparvarlik, ezgu fazilatlar ulug'langan, insonlarni yaxshilikka, ezgu ishlar qilishga undaydigan, ma'naviyatni yuksaltiradigan ezgu fazilatlar yoritib berilgan. Nafaqat ijodkor bu asari qahramoni orqali, balki asarning mazmuni butun insoniyatni pokiza qalbli, xalqparvar bo'lishga, ezgulik ulashuvchi bo'lishga undashga chorlamoqda. Ertak so'nggida: "Tanlashda adashmabman, – dedi Yaratgan. – Bu jajji qushcha jannatim bog'ida abadiy sayrab, ne'matlarimdan bahramand bo'lsin! Bu qalbi pok haykal esa oltindan barpo qilingan shahrimda abadiy Baxtiyor Shahzodaga aylanib qolsin!"⁵⁹ (Z.Mirzayeva, Q.DJalilov, 2022,196-197-bet), ana shunday chiroyli tarzda yakun topadi. Ya'ni qilgan yaxshiliklari evaziga o'zi kichkinagina qaldirg'och bo'lishiga qaramasdan qo'lidan kelganicha qilgan yordami, o'zi haykal bo'lishiga qaramay, xalqini qanday ahvolda hayot kechirayotganini o'z ko'zi bilan ko'rgan shahzoda, ezgu ishlari uchun, albatta,

⁵⁹Mirzayeva .Z.I, DJalilov.K.Q. Adabiyot 6-sinf uchun darslik. Respublika ta'lim markazi.Toshkent.:2022.

oxirida mukofotga sazovor bo‘lishdi. Yaxshilik hech qachon yerda qolmaydi. Insoniyat yashar ekan ezgu ishlar, o‘zidan ezgu amallar qoldirishi kerak. Zero har bir ishini ezgu amallari bilan boshlagan, hayoti davomida ezgulik ulashib yuruvchi inson hech qachon kam bo‘lmaydi. Albatta, yaxshilik yo‘lida qilingan mehnatlari zoya ketmay, o‘z maqsadlariga erishadi. Oskar Uayldning “Baxtli shahzoda” ertagi nafaqat yoshlarga, balki kattalarga ham o‘rnak bo‘la oladi. Bu asar tag zamirida katta-yu kichikka birdek manzur bo‘ladigan, ma’no, mohiyat va eng asosiysi insonlar o‘rtasidagi mehr-oqibat, insoniylik, pok vijdonlilik, mehnatkashlik g‘oyalari yotadi.

Xulosa qilib aytganda, har bir ertak insoniyatni ma’naviyatni shakllantirishga, ruhiy va ma’naviy ozuqa olishga, turli xil insoniy fazilatlarni yo‘qolmaslikka, tarbiyasiga, yoshlikdan dunyoqarashi kengayishiga turtki bo‘ladi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayeva. Z. I. Djalilov. K. Q. *Adabiyot 6-sinf uchun darslik*. Respublika ta’lim markazi. Toshkent.:2022.
2. Qayumov O. *Chet el adabiyoti tarixi. (X-XVII)* T.: O‘qituvchi,1979.
3. <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/oskar-uayld-ikki-ertak.htm>
4. <https://talim.uz/uz/subject/adabiyot/6-sinf/oskar-uayld-baxtli-shahzoda-ertagi-asar-matni-bilan-ishlash>

PRIDE AND PREJUDICE AND THE DEVELOPMENT OF REALISM IN EARLY STAGES

Primova Sevinch Bahodir qizi CHDPU

Gumanitar fanlar fakulteti, 3-kurs talabasi

sevinchprimova00@gmail.com

Ilmiy rahbar: Baisov Axmad

*CHDPU fakultetlararo ingliz tili o‘qituvchisi
PhD professor*

Abstract: *Jane Austen a writer who played a key role in shaping the Realistic style. Realism itself is really interesting topic to discuss, it has various features that highlights the key features of how ordinary people live. In this article I will highlight the main features of realism and the realistic style in Jane Austen’s great novel “Pride and Prejudice”.*

Keywords: *Pride and prejudice, highlight, literary devices, Romanticism, Realism, before, historical events, style.*

Annotatsiya: *Jeyn Osten - realistik uslubni shakllantirishda muhim rol o‘ynagan yozuvchi. Realizmning o‘zi haqiqatan ham muhokama qilish uchun qiziqarli mavzu bo‘lib, u oddiy odamlar qanday yashashining asosiy xususiyatlarini ta’kidlaydigan turli xil kuzatishlarga ega. Ushbu maqolada Jeyn Ostenning “G‘urur va xurofot” nomli romanidagi realizm va realistik uslubning asosiy xususiyatlari yoritib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Mag'rurlik va xurofot, ta'kidlash, adabiy vositalar, romantizm, realizm, oldingi, tarixiy voqealar, uslub.*

Each writer has their own style to write and that they are good at for example “Realism”. In English realism “Pride and Prejudice plays an important role as it was the starter of Realism era in 19th century in England. In comparison with Romantic style which exaggerates and idolizes the main character while Realism shows the representations from real life. If we look closely this literary style was the result of several historical events that happened 18-19th century like:

1. Industrial revolution which led to many changes in social layers, the growth of working class, addressing the issues faced by poor class.

2. Scientific Progress: The rise of empirical thought and scientific reasoning encouraged a more objective and detailed approach to literature. The idea that human behavior could be studied and depicted realistically influenced writers to focus on social realities

3. Decline of the Aristocracy: As the middle class gained economic power, literature began to reflect their concerns rather than focusing solely on the nobility.

This historical events shaped the realism in England in 19th (18th) century. Before this there were other styles like Romanticism opposite to Realism. Now let's learn characteristics of Realism. Firstly because of the political change mostly writers who wrote novels using Realistic features mostly focused on lower or middle class, secondly detailed description writers described manners, settings and dialogues precisely, and lastly Many realist novels highlighted social injustices, including poverty, class divisions, and gender inequality. Many writers in 19th century switched their styles to Realism and started to show how real people, low or poor class people lived. People started to read more novels that were written in Realistic style. Now let's look its history what really “Realism” is.

Realism as a literary movement emerged in the 19th century, marking a shift from romantic ideals to a more accurate and truthful representation of everyday life. This shift was important because it made literature feel more relatable to readers. One of the key figures in this movement is Jane Austen, whose works still resonate with readers today. Although Austen is often known for her romantic plots and witty characters, she was also a pioneer of realism. Her novels show how personal choices, society, and relationships shape people's lives, making them reflections of real-life struggles and triumphs. Realism, in literature, is a style of writing that focuses on the everyday lives of ordinary people. Unlike romantic literature, which often idealizes emotions and characters, realism aims to depict life as it truly is—imperfect, messy, and sometimes disappointing. Realist writers often focus on the struggles of common people, social classes, and moral dilemmas, rather than idealized heroes or fantasy worlds.

A key feature of realism is that it portrays characters with flaws, emphasizing how these flaws impact their lives. Realist authors avoid exaggerating characters' emotions or creating overly perfect heroes. Instead, they focus on complex characters who face realistic problems. Jane Austen, who wrote during the early 19th century, was one of the first to bring realism into the novel form, particularly through her detailed depictions of family life and social

expectations. While Austen is often associated with romance, her novels, such as **Pride and Prejudice**, **Sense and Sensibility**, and **Emma**, delve into real-life themes like social class, marriage, and individual choice. Austen's works portray characters who face real challenges—like choosing the right marriage partner, dealing with social expectations, and navigating personal relationships. For example, in **Pride and Prejudice**, Elizabeth Bennet, the novel's heroine, must decide whether to marry Mr. Darcy, a man whom she initially dislikes but later realizes is a person of integrity. This decision, which might seem simple, is deeply influenced by social class, family expectations, and personal values, much like real-life decisions people face today. Austen's keen observations of society and her ability to depict human nature with humor and precision make her a key figure in the development of realism. By focusing on the nuances of human behavior, she provided readers with characters that felt like real people, with desires, faults, and personalities that were relatable to everyday life. Austen's novels were written during a time when social class and marriage were extremely important. The 18th and 19th centuries in England were marked by strict social hierarchies, where one's position in society was determined largely by birth. For women, marriage was often seen as the only way to secure a future, which made the decision about whom to marry an important and sometimes difficult one.

In novels like “*Sense and Sensibility*” and “*Emma*”, Austen explores how women are limited by social expectations and their own desires. For example, in “*Sense and Sensibility*”, the Dashwood sisters, Elinor and Marianne, have to navigate their romantic relationships while also considering their financial security, as they are dependent on marriage for a stable future. In “*Emma*”, the protagonist, Emma Woodhouse, attempts to play matchmaker for her friends, but her interference often leads to complications and misunderstandings. These scenarios highlight the social pressures of the time and show how realistic characters must weigh their emotions, desires, and societal expectations in their choices. One of the most significant aspects of Austen's work is her complex, multi-dimensional characters. Austen was a master of creating characters who were not idealized, but rather had their flaws and weaknesses. Elizabeth Bennet, for example, is often seen as an independent, strong-willed character, but she also has a tendency to be prejudiced and judge others too quickly. Her journey in **Pride and Prejudice** involves recognizing her own flaws and learning to change her opinions about others, particularly Mr. Darcy. Austen's characters are far from perfect. They struggle with their own insecurities, misunderstandings, and emotional growth. This makes them feel more authentic, as readers can relate to

their experiences and growth. By focusing on the imperfections of her characters, Austen helped shape the direction of realism in literature. Social class is another critical theme in Austen's works. Her novels frequently address the ways in which social expectations and class distinctions influence people's behavior and relationships. Marriage, in particular, is a central theme. In Austen's world, marriage was not just about love; it was often a matter of social survival. Women, especially, had limited options for independence and social mobility, which made marriage a key factor in determining their futures. In "Pride and Prejudice", Mr. Darcy's initial prejudice against the Bennet family is rooted in their lower social standing, even though Elizabeth is intellectually his equal. His eventual decision to marry Elizabeth marks a shift in his understanding of social class, and the novel shows how individuals can challenge societal norms and stereotypes. Through her keen observations of human behavior, social interactions, and the complexities of relationships, Jane Austen made a significant contribution to the development of realism in literature. Her novels continue to be relevant because they reflect the realities of life, including the challenges of love, class, and personal growth. By creating characters who feel real and relatable, Austen shaped a new literary tradition that continues to influence writers today. While her works may have initially seemed like simple love stories, a closer look reveals a deep engagement with the social realities of her time. Austen's contribution to realism lies not just in her depiction of the everyday, but in her ability to explore the emotional and moral dimensions of ordinary life in a way that resonates with readers across time and space.

Reference:

1. Austen, J. *Pride and Prejudice*. Tashkent: Fan, 1991.
2. Sattorov, O. "Jane Austen va realist adabiyot." *Adabiyotshunoslik* 12, no. 2 (2018): 45-56.
3. Mirkasimov, S. *Angliya adabiyotining rivojlanish yo'llari*. Tashkent: O'qituvchi, 2004.
4. Khamidov, R. "Jane Austenning ijtimoiy-sinf masalalariga doir qarashlari." *Adabiyot va madaniyat* 19, no. 3 (2020): 112-121.
5. Lee, H. "Realizm va romantizm o'rtasidagi chegara: Jane Austen." *Xalqaro adabiyot* 5, no. 7 (2016): 98-106.
6. Azimov, B. *Realizm va uning adabiyotdagi roli*. Tashkent: Sharq, 2012.
7. Islamov, A. "Jane Austen va uning asarlarida realistik tasvir." *Xalqaro adabiyotshunoslik* 3, no. 4 (2019): 67-74.

8. Karimov, A. Adabiyot va jamiyat: *Realizmning o‘rni*. Tashkent: Yangi asr avlodi, 2010.

THE QUEST FOR AUTONOMY: WOMEN'S ROLE'S IN SOCIETY

Yusupova Madinabonu Avazbek qizi

3rd grade Student of Fergana State University

Yusupova Madinabonu Avazbek qizi

Abstract: *Charlotte Bronte's Jane Eyre explores the struggle for female autonomy in a patriarchal society. The novel presents Jane as a strong-willed woman seeking independence and self-respect despite societal and economic constraints. This article examines Janes quest for autonomy in three key areas: financial independence, emotional resilience, and moral integrity. By analyzing Janes interactions with figures like Rochester and St. John, we highlight the novels feminist themes and its significance in 19th-century literature.*

Keywords: *Jane Eyre, autonomy, feminism, Victorian era, gender roles, independence, literature, patriarchy, Bronte, self-respect*

Аннотация: *Роман Джейн Эйр Шарлотты Бронте раскрывает борьбу женщин за автономию в патриархальном обществе. Главная героиня стремится к независимости и уважению к себе, несмотря на социальные и экономические ограничения. В статье рассматривается её путь к автономии в трех аспектах: финансовая независимость, эмоциональная устойчивость и моральная целостность. Анализ взаимоотношений Джейн с Рочестером и Сент-Джоном подчеркивает феминистские идеи романа и его значение в литературе XIX века.*

Ключевые слова: *Джейн Эйр, автономия, феминизм, викторианская эпоха, гендерные роли, независимость, литература, патриархат, Бронте, самоуважение*

Annotatsiya: *Sharlotta Brontening Jeyn Eyre romani patriarxal jamiyatda ayollarning mustaqillikka intilishini yoritadi. Asardagi bosh qahramon jamiyat va iqtisodiy cheklovlarga qaramay, mustaqillik va o'zini hurmat qilishga intiladi.*

Ushbu maqolada uning mustaqillikka erishish yo‘li uch asosiy jihatdan o‘rganiladi: moliyaviy mustaqillik, hissiy barqarorlik va axloqiy mustahkamlik. Jeynning Rochester va Sent-Jon bilan bo‘lgan munosabatlarini tahlil qilish orqali roman feministik g‘oyalari va XIX asr adabiyotidagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *Jeyn Eyre, mustaqillik, feminizm, Viktoriya davri, gender rollari, erkinlik, adabiyot, patriarxat, Bronte, o‘zini hurmat qilish*

INTRODUCTION

Charlotte Brontë’s *Jane Eyre* (1847) remains one of the most significant literary works that address women’s autonomy in the 19th century. Set in the rigidly structured Victorian society, the novel follows Jane Eyre’s journey from an oppressed orphan to an independent woman, emphasizing her struggle against the limitations imposed by gender, class, and economic dependency. Through Jane’s character, Brontë challenges contemporary gender norms and advocates for female self-respect, financial independence, and moral agency.

Women in Victorian society were expected to conform to roles of obedience, dependence, and domesticity [1, p. 45]. The Angel in the House ideology idealized women as self-sacrificing and devoted to their families, limiting their opportunities for education and employment. Jane Eyre, however, subverts these expectations by asserting her right to self-determination. From her early defiance at Gateshead to her refusal to become Rochester’s mistress or St. John’s submissive wife, Jane embodies the struggle for female empowerment.

This article examines Jane’s quest for autonomy through three main aspects: financial independence, emotional resilience, and moral integrity. By analyzing her relationships with Rochester and St. John Rivers, as well as her resistance to societal constraints, we highlight how *Jane Eyre* serves as an early feminist text. Furthermore, we explore the novel’s reception and its relevance to modern discussions on gender equality.

1. Financial Independence: A Woman's Right to Self-Sufficiency

In the 19th century, economic dependence was one of the most significant barriers to female autonomy. Women were financially reliant on their fathers, brothers, or husbands, with limited access to education or employment [2, p. 78]. Jane, however, insists on earning her own living, a radical stance for her time.

Her journey towards financial independence begins at Lowood School, where she gains an education and later becomes a teacher. This self-sufficiency is further emphasized when she leaves Thornfield Hall after discovering Rochester's secret marriage. Refusing to become his mistress, Jane chooses poverty over compromised morality, stating, I care for myself [3, p. 356]. Her employment as a governess and later as a schoolmistress reflects her determination to maintain control over her own destiny.

Jane's inheritance from her uncle ultimately secures her financial independence, allowing her to return to Rochester as an equal partner rather than a dependent. This shift in power dynamics illustrates Bronte's critique of women's economic vulnerability and her advocacy for financial autonomy.

2. Emotional Resilience: Defying Societal Expectations

Jane Eyre's emotional strength distinguishes her from traditional Victorian heroines, who were often portrayed as passive and submissive [4, p. 89]. Throughout the novel, Jane consistently asserts her emotions and refuses to accept subjugation.

Her childhood experiences at Gateshead and Lowood shape her resilience. As an orphan, she endures abuse from her aunt and cousin but refuses to be silenced, declaring, I am not deceitful: if I were, I should say I loved you; but I declare, I do not love you [5, p. 30]. This defiance continues in her relationships with Rochester and St. John Rivers.

With Rochester, Jane maintains her self-respect, rejecting his offer to become his mistress despite her love for him. She recognizes that true love cannot exist without mutual respect. Similarly, she rejects St. John's proposal, understanding that a marriage devoid of love would strip her of her identity. Jane's ability to prioritize her own well-being over societal pressures underscores her emotional autonomy.

3. Moral Integrity: The Foundation of True Independence

Bronte presents moral integrity as the ultimate marker of autonomy. Jane's decisions are guided by her principles, even when they result in personal suffering. Her departure from Thornfield is a testament to her unwavering commitment to morality.

Unlike many Victorian heroines, Jane does not conform to societal expectations at the expense of her values. She refuses to sacrifice her self-respect for wealth, security, or romance. Her eventual reunion with Rochester is on her own terms after he has been humbled by adversity. Their marriage symbolizes an egalitarian union, reinforcing the idea that autonomy and love can coexist [6, p. 152].

Through Jane's moral strength, Bronte challenges the patriarchal belief that women must compromise their principles to find happiness. Instead, the novel asserts that true fulfillment comes from self-respect and ethical integrity.

CONCLUSION

Charlotte Bronte's *Jane Eyre* remains a powerful exploration of women's autonomy in the 19th century. Jane's journey from dependence to self-sufficiency challenges Victorian gender norms, advocating for financial independence, emotional resilience, and moral integrity.

Her defiance against economic constraints, refusal to conform to submissive roles, and unwavering moral compass position her as a feminist figure ahead of her time. By portraying Jane as an independent woman who demands respect and equality, Brontë not only critiques societal limitations but also inspires future generations to continue the quest for female empowerment.

The novel's relevance extends beyond its historical context, resonating with contemporary discussions on gender equality and self-determination. Jane Eyre serves as a testament to the enduring struggle for women's rights, proving that autonomy and self-respect are timeless aspirations.

REFERENCES

1. Gilbert, S. M., & Gubar, S. (2000). *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. Yale University Press.
2. Poovey, M. (1988). *Uneven Developments: The Ideological Work of Gender in Mid-Victorian England*. University of Chicago Press.
3. Brontë, C. (1847). *Jane Eyre*. Smith, Elder & Co.
4. Showalter, E. (1977). *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Brontë to Lessing*. Princeton University Press.
5. Davidoff, L., & Hall, C. (1987). *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class, 1780-1850*. University of Chicago Press.
6. Eagleton, T. (2005). *Myths of Power: A Marxist Study of the Brontës*. Palgrave Macmillan.

XURSHID DO‘STMUHAMMADNING “JAJMAN” VA NAZAR ESHONQULNING “QO‘L” HIKOYALARIDA OBRAZ TIPOLOGIYASI

Xudoyqulova Shodiyona

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs

shodiyonaxudoyqulova0@gmail.com+998970832502

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Xurshid Do‘stmuhammadning “Jajman” va Nazar Eshonqulning “Qo‘l” hikoyalarida obrazlarning badiiy vazifasi, o‘ziga xos tasviri, hikoya kompozitsiyasini qurishda yozuvchining ijodiy niyatini, badiiy g‘oyasini yuzaga chiqarishdagi o‘rni tadqiq qilingan. Ularni uyushtirib turuvchi ustunlar, Jajman – gibril obraz va nafs timsoli, metaforik obrazlar va ijtimoiy hayot tasviri haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Jajman, qo‘l, Salom tegirmonchi, gibril obraz, bozor, Zardusht bobo, hikoya janri, badiiy obraz, badiiy sarlavha.*

Annotation: *This article examines the artistic function of images in the stories “Jajman” by Khurshid Dostmuhammad and “Kol” by Nazar Eshonkul, and their specific image in the construction of the narrative composition, the role of the writer's creative intention and artistic idea in revealing them. The pillars that organize them, Jajman - a hybrid image and a symbol of the soul, metaphorical images and the depiction of social life are discussed.*

Keywords: *Jajman, hand, Hello miller, hybrid image, market, Zarathustra, narrative genre, artistic image, artistic title.*

Zamonaviy hikoyachilikda noan‘anaviy uslub elementlari Xurshid Do‘stmuhammadning “Jajman” va Nazar Eshonqulning “Qo‘l” hikoyalarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Hikoyalarning sarlavhasi nega bunday nomlanganligini va asar ichida qanday ichki ma‘no qatlamini hosil qilishini tahlil qilish asarni yengil hazm qilishga yordam beradi. Zero, adabiyotshunos olim To‘xta Boboyev “Adabiyotshunoslik asoslari” kitobida quyidagilarni yozgan: “Chinakam badiiy

asardagi har bir epizod, har bir obraz va hatto alohida detallar ham asosiy g‘oyani ochishga xizmat qildiriladi. Asar g‘oyasini to‘la tushunish uchun unda tasvirlangan voqea-hodisalar, obrazlar, detallar haqida chuqur mushohada qilib ko‘rish, atroflicha tahlildan o‘tkazish kerak”(“Adabiyotshunoslik asoslari”, 2000, 84-bet).

Jajman – gibrid obraz, uni turlicha talqin qilish mumkin. Uning aniq bir xususiyati, xislati bo‘lmagani va vaziyatga moslashib turlicha tovlanishi aralashma obrazligini isbot qiladi: “Maxluqning ko‘zi, qulog‘i, tumshug‘i dam sichqonnikiga, dam tulkinikiga o‘xshab, tinimsiz tovlanar edi... “Olmaxon-ku!”, deb yubordi ichida bobo va shu zahoti boshini chayqab “Tulkiminan sichqondan tarqagan ko‘rinadi”, degan xayolga bordi, birpas jim qolgach esa, “Qorni kenguruniki...”, dedi pichirlab, lekin maxluq qaddini rostlab ikki oyoqlab borayotganini ko‘rib, “Yo odamdan tarqaganmikan?!”, deb o‘yladi va beixtiyor shak keltirib qo‘ygandek shoshib yoqasiga tupladi...”(“Hikoyalar to‘plami”, 2021, 185-bet). Vaholanki, Xurshid do‘stmuhammad bir intervyuda shunday degan: “Jajman” so‘zining izohiga kelsak, adabiy uchrashuvlarda, gurunglarda muxlislar shu savolni ko‘p berishadi, ammo men har gal javobsiz qoldirganman. Bu – mening sirim, hikoyaning jozibasi shunda. O‘quvchi o‘zi o‘ylab topsin”. Tahlilda xilma-xillik asarning badiiy asosini ochib berishga turtki bo‘ladi. Xurshida Rahmonova “Xurshid do‘stmuhammad nasri badiiyati” da jajmanga shunday tavsif beradi: “Jajmanni insoniyat fe‘l-atvoridagi qusurlar va illatlar ramzi” (“Xurshid Do‘stmuhammad nasri badiiyati” monografiya, 2021, 55-bet).

Jajmanning makoni bozor edi. Hayot bozorda qaynaydi va unda har xil insonlar bo‘ladi. Demak, bozor – tashvishli hayot ramzi: “G‘ala-g‘ovur boshlanadi... tumonat toshib-shoshib oqib kiradi, oqib chiqadi... sotuvchi keladi, xaridor keladi, bekorchi keladi... chumoli bo‘lib keladi... chumoli bo‘lib chiqadi... oyoqlar tinmaydi, qo‘llar tinmaydi, og‘izlar tinmaydi... kiraveradi-chiqaveradi, kiraveradi-chiqaveradi... olayotgan pulim deydi, sotayotgan molim deydi... tirikchilik bani basharning tumshug‘idan jilov o‘tkazib yetovga soladi... “bozor”

deya atalmish tovaga solib aylantiradi, aylantiraveradi...” (“Hikoyalar to‘plami”, 2021, 186-bet). Hikoyada bodom, mayiz, yong‘oq, pista sotadigan furushlar orasida mitti jajman paydo bo‘ladi va ularning boshiga tushgan bunday ofat birlashuvga sabab bo‘ladi. Bozorda bir-biriga qarshi, o‘z manfaatini o‘ylaydigan insonlarning o‘zaro hamdard bo‘lishlariga turtki bo‘ladi. Misol uchun, mayizlarini o‘g‘irlatgan juvonga hamma o‘zining qopidan bir hovuchdan beradi va dardini yengillatadi. Avvalo, bu ishni boshlab bergan inson Zardusht bobodir. Zardusht bobo insonlarni har xil qusur va illatlarga tutqun bo‘lmaslikka chorlaydigan, yorug‘likka undaydigan metaforik ezgulik ramzidir.

“Jajman” va “Qo‘l” va hikoyalari ko‘p jihatdan bir-biriga o‘xshaydi. Xususan, falsafiyona ruhiyat iplari jajman va qo‘lning paydo bo‘lishida tarang tortiladi. “Qo‘l” hikoyasi sarlavhasi nega bunday nomlanishi, asar ichidagi metaforik ma‘no qatlamiga parallel ta‘siri borligini payqash talab etiladi. Ustoz Komiljon Hamroyev sarlavha haqida: “Ijodkor matn mazmunini ma‘lum bir so‘z, yoxud jumlagi jo qilar ekan, badiiy asar mohiyatini sarlavhaga yashiradi”. (“Hikoya kompozitsiyasi”, 2020, 85-bet). Shunday ekan hikoyadagi har bir detal g‘oyaviy-badiiy tafsilotni yuzaga keltiradi. Hikoyaning boshlanish satrlarida bir qancha anglamlarga kelish mumkin: “Salom tegirmonchi qo‘lni hammadan oldin payqadi. Agar uning oilasi jo‘jabirday jon, ustiga ustak, oz-moz xasisligi bo‘lmaganda, har bir tiyinni xuddi jonini olishayotganday baxillik bilan ishlatmaganda, ehtimol, qo‘lni sezmagan ham bo‘lardi” (Momoqo‘shiq to‘plamidan, 2019, 175-bet). Salom tegirmonchi obrazini turlicha talqin qilish mumkin:

1. Bu inson xasislik va baxillik xislatlariga ega, ro‘zg‘or hisob-kitobi bilan yashaydigan inson, ehtimol, Tersota qishlog‘ida shu sababli qo‘l birinchilardan bo‘lib tegirmonchining uyida paydo bo‘lgandir.
2. Qo‘l paydo bo‘lgandan so‘ng, kambag‘allikdan qashshoqlikka tushib qolib tobora og‘ir vaziyatda qolayotgan, qo‘lni yo‘qotish umidida bo‘lgan inson.

3. Egasi yo‘q qo‘llarga o‘lja bo‘lgan inson.
4. Tegirmonchi birmuncha sodda, kemptik savodli ediki, ariza yozishda “shaxs” so‘zini “shas” deb yozadi.

Bu insonga atrofdagi egali qo‘llar yordam berolmaydi, chunki qo‘lni yo‘qotib bo‘lmas, tutib olinsa, havoda g‘oyib bo‘lardi. Zeroki, bu insonlarning o‘zlari nafsiga yengilgan, taomni yeyish bilan yashaydigan, manfaatlarining qurboniga aylangan kimsalar edi. Hikoyadan bunday obrazlarni olib tashlab bo‘larmidi? Holbuki, ular hikoya g‘oyasini ochishga xizmat qiladigan unsurlar emasmi? Yozuvchining badiiy niyatini chuqurroq anglash uchun hikoyaning qisqacha mazmuni bilan tanishsak: Salom tegirmonchining uyida egasiz qo‘l paydo bo‘lgach, uyidagi g‘aroyibotni oshkor qilish uchun rais, mulla, nozir, muallim kabilarga ko‘rsatadi. Ular qo‘lni yo‘qota olmagach, hikoya so‘ngida nozir uyidagi o‘g‘rini topish uchun tintuv qilib uyni vayron qilish darajasiga boradi va qo‘l hammaning uyida paydo bo‘lishi bilan yakunlanadi. Bunday yakun esa asarning kulminatsiyasini hosil qiladi.

Qo‘l noma’lum o‘g‘ri timsolida bevosita Abdulla Qahhorning “O‘g‘ri” hikoyasini eslatadi. “O‘g‘ri” hikoyasida aslida chin o‘g‘ri poraxo‘r amaldorlar bo‘lsa, “Qo‘l hikoyasida ham birovning halol non-tuzini yeydigan poraxo‘r kazzoblardir. U shunday yebto‘ymaski, ovqatni olar, bo‘g‘iz barobar ko‘tarar, xuddi ko‘zga ko‘rinmas yuhodek havoning o‘zidayoq ovqat g‘oyib bo‘lar, keyin yana pastga tushib, taomga uzalaverardi. Salom tegirmonchi esa qarzga botib, xonavayron va uysiz qoladi. Qo‘l – inson qismi. Har bir inson qo‘li orqali yaxshi va yomon ishlarni qiladi, qo‘li orqali savobga qolishi yoki gunohga botishi mumkin. Ehtimol, shuning uchun shunday mavzu tanlangandir.

“Qo‘l” va “Jajman” hikoyalarini o‘zaro uyushtirib turuvchi ustunlar:

1. Qo‘l – noma‘lum, egasi yo‘q, jajman – noma‘lum hech narsaga o‘xshamaydigan, goh sichqon, goh tulki, goh esa insondek ikki oyoqlab yurib ketadi, tuynuklardan chiqadi, darvozalardan sakraydi.
2. Qo‘l – faqat ovqat yeydi, gapirmaydi, dasturxonda bor noz-ne‘matlarni paqqos tushiradigan o‘g‘ri, jajman – bozorda yegulik, jumladan, qopiga va qorniga pista, bodom, yong‘oq, mayiz va hatto pullarni o‘marib ketadigan, bir og‘iz gapirmaydigan o‘g‘ri.
3. Qo‘l va jajmanning tanqidni yoqtirmasligi, misol uchun, shu tasvirda ko‘rinadi: “Mullaning bu qat‘iy xulosasi qo‘lga yoqmadi, chog‘i, u laganga kaft bosishdan to‘xtab, zabt bilan havoga ko‘tarildi va avval ko‘rsatkich barmog‘i bilan o‘rta barmog‘i orasiga bosh barmog‘ini yaxshilab joylashtirib oldi, keyin mullaning naq burni tagiga olib kelib ko‘rsatdi” (Momoqo‘shiq to‘plamidan, 2019, 178-bet).
4. Qo‘l va jajmanlarning yo‘qolmasligi va paydo bo‘laverish davomiyligi. “Qo‘l” hikoyasida: “Egasi yo‘q qo‘l endi hammaning uyida paydo bo‘libdi! – dedi oqsoqol mullani masaladan tezroq xabardor qilish uchun”(Momoqo‘shiq to‘plamidan, 2019, 179-bet). “Jajman” hikoyasida esa: “Ana shunda qora tuynukdan bir juft bahaybat hovuch ko‘rindi... hovuchlar ichkariga suqilib kirdiyu ulardan hozirgina bazo‘r, ming bir azobda o‘ldirilgan Jajmanga ikki tomchi suvdek o‘xshash boshqa bir Jajman sakrab yerga tushdi, faqat u oldingisidan hiyla durkunroq – bo‘yi ikki qarich edi...” (“Hikoyalar to‘plami”, 2021, 202-bet).

Xulosa qilsak, tobora jadallashayotgan dunyoda kitobxonlarga “Jajman” va “Qo‘l” hikoyalari yangicha ruhiyat va badiiylik bera oldi. Modernistik hikoyachilikda katta yutuqlardan biri bo‘lishi ham xilma-xil ma‘no-mazmuni borligidan dalolat beradi. Hikoyada qalqib chiqqan muammolar kitobxon xayolotida turli mushohadalarga chorlaydi: Nafsga bo‘lgan qullik, ezgulik va yaxshiliklardan uzoqlashish, aslida, eng dolzarb muammolarimiz emasmi? Bulardan ham qadrli va qiymatliroq narsalar borligini ilg‘ash shunchalar qiyinmi?

Ogohlik, da'vat kabi ma'nolar yashiringan bu hikoyalar insonlar qalbiga sham uchqunlari bo'lib kira olishi shubhasiz. Shuningdek, ikki eshik oralig'idagi umrimiz davomida qo'l va jajman bo'lib qolish bizni jaholat sari yetaklaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Xurshid Do'stmuhammad. (2021). *“Hikoyalar to'plami”*. –Toshkent: “Yangi asr avlodi”. 183-203-bet.
2. Nazar Eshonqul. (2019). *“Momoqo'shiq”*. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 174-200-bet.
3. To'xta Boboyev. (2000). *“Adabiyotshunoslik asoslari”*. –Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti.
4. Xurshida Rahmonova. (2021). *“Xurshid Do'stmuhammad nasri badiiyati”* monografiya. –Toshkent. “Poytaxt exclusive”. 55-bet.
5. Hamroyev, K. (2020). *“Hikoya kompozitsiyasi”*. – Toshkent.: Nurafshon-business.
6. <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/xurshid-do-stmuhammad-1951/xurshid-do-stmuhammad-jajman-hikoya>

“PUL SANAYOTGAN ODAM” HIKOYASIDA QAHRAMON FOJIASI

Aliqulova Yulduz Tangir qizi

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs

yulduzaliqulova0805@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada yozuvchi, shoir, O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi Eshqobil Shukur ijodining o‘ziga xosligi, badiiy tafakkuri va dolzarb ijtimoiy muammolarga munosabati chuqur va atroflicha tahlil etilgan. Shu asnoda har bir davrda dolzarb bo‘lib kelayotgan nafs, boylikka ruju qo‘yish va moddiy qadriyatlarga berilish holatini aks ettirgan “Pul sanayotgan odam” hikoyasi misolida yoritiladi. Maqolada umrning o‘tkinchiligi, vaqtning g‘animat ekani, insoniylikning qadri va sarobga aldanmaslik kabi g‘oyalar ustida mushohada yuritiladi, muhokamaga tortiladi, muallifning teran fikrlari ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *hikoya, mavzu va g‘oya, hikoya qahramoni, hikoya syujeti, kompozitsiyasi, badiiy detal.*

Abstract: *This article thoroughly analyzes the unique literary style, artistic thinking, and attitude towards pressing social issues of Eshqobil Shukur — a writer, poet, and Honored Cultural Worker of the Republic of Uzbekistan. In particular, it highlights the short story "Pul sanayotgan odam", which reflects the ever-relevant problems of greed, obsession with wealth, and material values. The article explores ideas such as the transience of life, the value of time, the importance of humanity, and the need to avoid illusions, all of which are deeply contemplated and critically examined through the author's profound reflections.*

Keywords: *short story, theme and main idea, character, plot of the short story, composition, artistic detail.*

XX asrning 80-90-yillari o'zbek adabiyotiga kirib kelgan ijodkorlar orasida o'ziga xos uslubi bilan ajralib turadigan adib Eshqobil Shukurdir. Yozuvchi 1962-yil 20-iyulda Surxondaryo viloyatining Qumqo'rg'on tumanidagi Boymoqli qishlog'ida tug'ilgan. Adib "Qadimgi bitiktoshlarga yozuvlar", "Mengim momomning yo'qlovi" nomli ilk she'rlari bilanoq o'z muxlislarini topdi. Shundan so'ng uning "Yurakni o'rganish" (1986), "Sochlari sunbul-sunbul" (1988), "Tungi gullar" (1989), "Yashil qushlar" (1995) she'riy to'plamlari nashr etildi. "Hamal ayvoni", "Ko'z yumib ko'rganlarim" nomli kitoblari nozik ta'b adabiyot muxlisleri qalbini rom etdi. "Tungi gullar" to'plami respublika yoshlar tashkilotining Usmon Nosir nomidagi mukofotiga sazovor bo'ldi.

Ijodkor "Ko'hna bog' rivoyatlari", "Oqibat oqshomi", "Padarkush" nomli nasriy asarlar hamda "Ibtido xatosi", "Naqshband" kabi dramatik dostonlar, "Lahza siniqlari", "Nasoyim-ul muhabbatga sayr" turkumlari, "Dunyoning ko'chishi", "Qo'riqxonada", "Pul sanayotgan odam" kabi qissa va hikoyalar to'plami hamda "Boboso'z izidan" nomli asari tilimiz tarixi va tadrijiga bag'ishlanadi. Shoirning asarlari ingliz, rus, turk, ozarbijon kabi ko'plab xorijiy tillarga ham tarjima qilingan.

Ijodkor, asosan, she'rlari bilan tanilgan bo'lsa-da, aslida o'zbek hikoyanavisligiga ham salmoqli hissa qo'shgan. Uning hikoyalarida, milliylik, ramziylik va qisqalik mushtarak holda poetik ifoda etiladi. Eshqobil Shukur inson ruhiyatining eng nozik nuqtalariga kirib boradi. Uning hikoyalari jamiyatdagi muammolarni, inson va jamiyat munosabatlarini, insonning o'z-o'zi bilan bo'ladigan ichki ziddiyatlarni badiiy aks ettiradi.

Eshqobil Shukur hikoyalarini mavzu jihatdan umumiyashtirish juda murakkab. Ularning barchasini bir qolipga solishga urinish asar mavzusini va adibning asl maqsadini anglashga putur yetkazadi. Lekin uning nasrida va she'riyatida ham bir umumiylik borki, bu ijodkorni boshqa yozuvchilardan yaqqol ajratib turadigan alohida bir jihat sifatida baholash mumkin. Bu umumiylik –

ramziylashtirishdir. Eshqobil Shukur nasrda ham nazmda ham ramzlardan keng qamrovli va o‘rinli foydalanadiki, bu uning asarlarini ba‘zan tushunarli, tasavvur qilishga oson va “silliq” qilsa, ba‘zan aqliy hujum uyushturib o‘quvchini soatlab o‘ylashga va bevosita shu asar xayoli bilan yurishga undaydi. Masalan, beg‘ubor inson timsolini gavdalandirish uchun xalq orasida beozor deb e’tirof etiluvchi musicha timsolidan foydalanilgan misra:

Manzar qirg‘og‘ida muncha qayg‘uli

Javdirab turarsan, singlim musicha.

Meni odam qildi dunyo dog‘uli,

Men ham musichaydim...Ko‘nglim musiqa... (E.Shukur, 2002, 203-bet).

Yoki uning nasrida ham shu kabi ko‘plab ramzlarni uchratish mumkin. Adibning nazmdagi ijodi haqida ko‘plab maqolalar yozilgan va ular o‘rganilgan bo‘lsada ammo uning nasriga kelganda ochilmagan qirralar juda ham ko‘plab topiladi.

“Pul sanayotgan odam” sarlavha asnosida inson xayoliga, albatta, moddiyat yoki unga bo‘lgan muhabbat keladi. Bu ham qisman hikoyaga singdirilgan. Lekin hikoyani o‘qish davomida fikrlar o‘zgarib ketadi. Chunki yozuvchi tasvirlayotgan hodisa asar mazmun-mundarijasiga shunday uyg‘un va ayni paytda qarama-qarshiki, bu bir vaqtning o‘zida turfa xil fikrlar va xulosalar paydo bo‘lishini ta’minlaydi. Avvalo, badiiy asarda tasvirlanayotgan va badiiy idrok etilayotgan narsani farqlash zarur. Negaki, adabiy asarlarda bu ikkisi doim ham aynan emas: bir narsa tasvirlangani holda butunlay boshqa narsa idrok etilishi mumkin. Shu bois ham badiiy asar mazmuni unda tasvirlanayotgan hamda idrok etilayotgan narsalar birligida tushuniladi” (D.Quronov, 2018, 147-bet). Ushbu hikoyada ham qahramonning shunchaki pul sanashga mukkasidan ketgani, sanaganida ham ko‘p miqdordagi pulni sanamay balki o‘zining bor-yo‘g‘i “to‘qqiz ming to‘qqiz yuz so‘m” pulini sanaydi.

Rus nazariyotchisi V.Y.Xalizov syujetga *“Adabiy asarda tasvirlangan voqealar silsilasi, ya’ni persanajlarning makon va zamon o‘zgarishlarida, bir-biri bilan almashinivchi holat va sharoitlarda kechuvchi hayoti”* (Xalizev, 2002, 249-bet) deya ta’rif beradi. E.Shukurning mazkur hikoyasi syujetiga ushbu fikrlar mos emasdek. Qizi bilan bir sanada tug‘ilgan qahramonimiz unga tort sotib olish maqsadida ko‘chaga chiqib, mertoga tushadi va butun hikoya aynan shu metroda bekatida kechadi. Lekin olim Dilmurod Quronov tili bilan aytganda: *“Syujetning badiiy asardagi funksiyalari haqida so‘z ketganda, avvalo, uning asar problemasini badiiy tadqiq etishga imkon beradigan hayot materialini uyushtirib berishini aytish kerak”* (D.Quronov, 2018, 166-167-betlar). Eshqobil Shukur aynan shunday yo‘l tutgan. Kichik hikoya syujetiga “asar problemi”ni singdirgan. Poyezdni kutish jarayonidan butun bir voqealar rivoji kechadi. Shunchaki, vaqtni tezroq o‘tkazish ilinjida nima qilishni o‘ylagan qahramonning xayoliga chaqmoq yarq etgandek, pul sanash fikri kelib qoladi. “U bahaybat marmar ustun yonidagi yog‘och o‘tirgichga borib o‘tirdi-da, yana nazorat soatiga qaradi; hali bir minut ham o‘tmabdi. U marmar ustunga suyangan qoyi uzun oyoqlarini oldinga uzatib, shimining o‘ng cho‘ntagidan bir bog‘lam pul chiqardi-da, “Agar pul sanab o‘tirsam vaqtning qanday o‘tganini sezmay qolaman”, deb o‘yladi. “Nima qipti, bu ham bekorchilikdagi yana bir bekorchilik-da” (E.Shukur, 2021, 5-6-betlar).

Hamma narsa ham shu bekorchilikdan boshlanadi. U cho‘ntagidagi bor pulni chiqarib sanay boshladi. Sanash unga juda yoqib qoladi. Ayni jarayor orqali ruhida yengillik va kayfiyatining ko‘tarilganini his qiladi. Lekin bor pulini sariqchaqasigacha sanab bo‘lganidan so‘ng ham unda hali yana uch daqiqa bor edi. Shu payt xayoliga “ajoyib” fikr keladi. U pulini qaytadan, qolgan joyidan sanayversachi? *“Hech charchamasa, axir pul sanashdan ham odam charchar ekan-mi! Chunki pul sanashning ham o‘z zavqi bo‘ladi. Pul sanayotganingda o‘zingni odatdagidan kuchliroq his qilasan”* (E.Shukur, 2021, 7-bet).

Pul sanayotganda inson o'zini odatdagidan kuchliroq his qilishi bu moddiyatga bo'lgan qaramlikni bildiradi. Nega inson o'zini boshqalarga yordam berayotganda yoki ezgu amal qilayotganda kuchliroq his qilmaydi? Bu zaif iymondan dalolat emasmikan?

Kutilgan daqiqalar kelib, qahramonimiz kutayotgan poyezd va nihoyat bekatga yetib keladi lekin qahramonning bu hodisaga yondashuvi boshqacha “Yana ozgina qoldi, endi sanab oxiriga yetkazay”, deb sanashda davom etdi. Yoqimli ovoz yana ta'kidladi: “Eshiklar yopiladi. Keyingi bekat ‘Xalqlar do'stligi!’” “Mayli, ketaversin, hali uning vaqti ko'p. Keyingi poyezd bilan ketadi. O'n to'qqiz ming etti yuz, o'n to'qqiz ming sakkiz yuz!” Poyezd jo'nab ketdi. U esa uyni tark etishni sira istamasdi. Allaqanday noayon zavq va surur butun vujudini egallab, ixtiyorini undan tortib olayotgan edi” (E.Shukur, 2021, 6-7-betlar).

U o'zi boshlagan o'yin girdobiga o'zi tushib qolgandi. Atrofdagi hech kimga e'tibor ham bermasdi, hatto unga murojaat qilayotganlarga ham. Shu zaylda pul sanashga shunday berilib ketdiki, o'nlab poyezdlar kelib-ketishga ulgurdi. U hamon sanashda davom etardi. U hatto o'zining kimligini unitar darajada bu ishga mukkasidan ketadi. Qo'liga changgallagan “to'qqiz ming to'qqiz yuz so'm” pulini takror-takror sanar ekan, xuddi puli rostdan ko'payayotganday borgan sari o'zini tetik, baquvvat his qilardi, bu ishga ishtiyoqi yanada ortardi. U hatto, uyquni ham yemakni ham unutadi. Oylarni yillar quvib ketaverar, poyezd ham kelib ketaverar, kelgan har bir poyezd uning yuziga yana bir ajin qo'shib, o'z safarini davom ettiraverardi. Uning ongidagi raqamlar esa tobora semirib boraverardi.

U sanashning oxiriga ham yetib bordi. Qo'lida bir dasta titilib ketgan pul, ongida to'qqiz yuz milliard to'qqiz million to'qqiz yuz ming to'qqiz yuz so'm. U boshini ko'tarib boshqa bir olamga tushib qolganini angladi. Atrofdan odamlar unga hayrat va achinish ko'zi bilan boqishar edi va bu yoshi ham to'qsonlarga borib qolgan, rangida rang bo'lmagan kekxa chol metroga qanday kelib qolganidan

ajablanishardi. “U esa o‘zicha g‘udranardi: “Qanaqa to‘qsan?.. Axir butun yigirma ettiga to‘ldim-ku! Qizim ettini to‘ldiradi. Bugun ikkalamizning ham tug‘ilgan kunimiz. Kechqurun uyimizga mehmonlar kelishadi. Hozir magazindan tort olishim kerak. Shoshilmasam bo‘lmaydi.” U o‘rnidan turmoqchi bo‘ldi va bir ko‘zg‘aldi-da, ingranib jon berdi. Uning qo‘lsuyak, rangpar qo‘llari bir bo‘lam yuz so‘mlikni — to‘qqiz ming to‘qqiz yuz so‘mni mahkam changallagan holda qotib qolgan edi” (E.Shukur, 2021, 11-bet).

Kitobxonni savollar girdobiga g‘arq qiluvchi hikoya shu yo‘sinda nihoya topadi. Insoniyat asrlardan buyon to hozirgacha yuzma-yuz kelayotgan va kishi o‘zini-o‘zi unutishga majbur qilayotgan balolardan biri nafs balosi va uning o‘yinlari ham juda ko‘p va rango-rang. Hikoya qahramoni kabi sarobga tushib qolgan va aslida yo‘q narsa uchun yillarni sarf qilib butun umrini behuda o‘tkazib yuborganlar ham oz muncha emas. Aslida yo‘q narsaga avval o‘zini so‘ngra jamiyatni ishontirishga urunuvchilar ham yetarlicha topiladi. Kichik hajmli hikoya bilan insonlar ko‘zini ochishga uringan bunday yemirilgan tish kabi illatlarni jamiyatdan sug‘urib o‘tishga harakat qilgan va bunga qisman erishgan, makon va zamon uyg‘unligi bilan ajoyib kombinatsiya tuza olgan Eshqobil Shukurga tasanno demay iloji yo‘q.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Quronov D.(2018). Adabiyot nazariyasi asoslari-Toshkent: Navoiy universiteti(147-bet).
- 2.Quronov D.(2018). Adabiyot nazariyasi asoslari-Toshkent: Navoiy universiteti
- 3.Хализев В.Е. (2002). Теория литературы. - М.: Высшая школа (249-bet).
- 4.Шукур Э. (2021). Аср афсоналари.Т, Ғ.Ғулом (11-bet).
- 5.Шукур Э. (2002) .Ҳамал айвони. Т.: Шарқ. (203-bet).

JONTEMIR IJODIGA CHIZGILAR

Begzod Jumanov

ToshDO‘TAU, O‘TAT, 302-guruh talabasi
begzodjumanov@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada hozirgi zamon o‘zbek she‘riyatida yangi nom bo‘lgan shoir Jontemir ijodi haqida so‘z boradi. Uning she‘riyatida obrazlilik, badiiy tasvir, tafsil qo‘llash hamda mahorat masalalari haqida mulohazalar bildiriladi. She‘rlari tahlil qilinib, ijodining o‘ziga xoslik jihatlari bo‘yicha xulosalar bildiriladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek she‘riyati, Jontemir ijodi, o‘ziga xoslik va mahorat.*

Abstract: *This article discusses the work of the poet Jontemir, a new name in contemporary Uzbek poetry. Comments are made on the issues of imagery, artistic depiction, use of detail, and skill in his poetry. Conclusions are made on the unique aspects of his work.*

Keywords: *Uzbek poetry, Jontemir's work, originality, and skill.*

Badiiy ijodda obrazlilik, originallik ijodkorlikni ko‘rsatadigan omil. Shoir tasvirda o‘ziga xoslikni turli vositalar asosida yuzaga chiqaradi. O‘zbek she‘riyatida yangi nomlardan biri bo‘lgan Jontemir ijodi ham hozirgi kunda ko‘pchilik she‘riyat ixlosmandlari nazariga tushgan. Bu maqolada biz shoirning so‘z qo‘llash, obrazli fikr, badiiy niyat va she‘riy iqrorlari kabi masalalarga to‘xtalamiz. Ijodkor mahoratini baholashga urinib ko‘ramiz.

Shoir 1994-yili Qahqadaryoda tug‘ilgan. Jontemir Jondorning shu kungacha 2018-yili “Akademnashr” nashriyotida “Darvesh qo‘shig‘i” nomli va keyinchalik, 2022-yili shu nashriyot tomonidan “Jazba” nomli kitoblari nashr etilgan. Bizning mulohazalarimiz shu kitobdan o‘rin olgan she‘rlar haqida. Jontemirning ilk kitobi - “Darvish qo‘shig‘i” chop qilingandayoq taniqli shoir Aziz Said shunday deb yozgandi: “Ruhning nafasi bilan yozilgan she‘rlar Jontemirda birdan paydo

bo‘lgani yo‘q. Uning she‘rlarini uch yildan buyon kuzataman. U shakl-u ohangda, tasvir va so‘zda havas va ta’sir maqomlaridan ham o‘tib ko‘rdi. Bugun Jontemirning she‘rlarida har kunini she‘r bilan yashayotgan, she‘r bilan nafas olayotgan, o‘ziga-da, dunyoga-da isyoni baland, ruhining kuyiga ko‘ngli raqs tushayotgan ijodkorni ko‘rayapman”. (Jontemir, 2022, 1-3-bet). Shoirning:

Men bo‘riman!

Og‘zi-burni qon,

Qaxri qattiq, ashaddiy ovchi.

Himolayman –

Bo‘g‘zida vulqon,

Kenglikda ham kenglik istovchi...misralari bilan boshlanuvchi she‘rida (Jontemir, 2022, 72-bet) insonning ichki kechinmalarini ifoda etar ekan, shu bilan bir qatorda isyon ham qilmoqda. U haqiqatni talab qiladi, uni izlaydi. U o‘zini turli timsollar va shakllarga solib ko‘radi. Maqsad nima? Maqsad – haqiqat va ozodlikni topish. Biroq juda ko‘p joylarda uning yo‘li berk bo‘lib, ozodlik va haqiqatga yetib borishi qiyinlashadi.

Men bo‘riman! Og‘zi-burni qon,

Qaxri qattiq, ashaddiy ovchi. (Jontemir, 2022, 72-bet). Bo‘ri – ozodlik va yolg‘izlik ramzi. Lekin u og‘zi-burni qon bo‘lib tasvirlangan. Bu ibora odatda insonlarga nisbatan ishlatiladi va kimningdir kaltaklanganidan dalolat beradi. Agar bo‘rining og‘zi-burni qon bo‘lsa, demak, kimdir o‘sha ozodlikni kaltaklamoqda.

Qahri qattiq, ashaddiy ovchi.

Yetmaganiga uni ovchi ham ta‘qib qilmoqda. Agar u tutib olinsa, ozodlik ham tutqunlikka aylanishi tabiiy hol.

Himolayman – bo‘g‘zida vulqon,

Kenglikda ham kenglik istovchi.

Himolay – buyuklik va yuksaklik timsoli.

Shoirning hislari va tuyg‘ulari ham xuddi shunday cheksiz bo‘lsa ajab emas.

Nurman, tunga qo‘yilgan sanchib,

Jallodlarni terga pishgan tush.

Bu satrda shoir o‘zini zulmat ichida yonayotgan nurga o‘xshatmoqda. Bu yerda tun va kun qarama-qarshiligiga, ya’ni haqiqat va jaholat kurashiga ishora bor.

“Terga pishgan tush” – bu iborada "terga pishish" qo‘rquvni anglatadi. "Tush" esa o‘zining bevosita ma’nosida ham tushunarli. Demak, shoir tushlarida ham jallodlardan qo‘rqib yuradi.

Sha’riyatning qafasin yanchib,

Rabboniyga ko‘tarilgan qush.(o‘sha sahifada)

“Shar’iyat” – diniy qonun-qoidalar. Bu satrdan shoir barcha diniy qoidalardan ozod bo‘lib, ilohga qushdek uchayotgan ruhiy holatini tasvirlayotgani anglashiladi.

Devonaman, tevarakka ters,

Qayg‘u bilan qappaygan kachkul. (Jontemir, 2022, 72-bet)

Bu yerda shoir azoblanmoqda, aniqrog‘i – ruhiy azob chekmoqda. Chunki u o‘zini devona deb atamoqda. Devona kishilar esa ko‘pincha jamiyatdan ajralib yashaydilar.

Jinlar tushib loyqalatgan hirs,

Rohat kunji – manzili majhul.

Jinlar bor joyda ig‘vo, yolg‘on, fitna va vasvasa bo‘lishi tabiiy. Ba’zan ular insonning tuyg‘ulariga ham ta’sir o‘tkazadi. Shirin muhabbatni chirkin ehtirosga aylantirishi mumkin. Inson esa haqiqiy baxt, haqiqiy orom va rohat qayerdaligini bilmay umrini o‘tkazib yuboradi. Chunki uning “manzili majhul” dir.

Yaratkanga deya tavakkal,

Tik jarlikka otilgan tulpor.

Zahar tuflab qo‘rquv – kavakka,

Burgutga jon topshirgan ko‘lvor. (Jontemir, 2022, 72-bet)

Yaratganga tavakkal qilib, necha sarkardalar, necha sohibqironlar jangga ot solgan. Bu yerda “jar” so‘zi “urush” ma’nosini yashirib turibdi.

Ilon qanchalik zaharli bo‘lmasin, baribir burgutning changalidan qutulib qola olmaydi.

Dorman, Mashrab, necha Hallojni

Arshga quvib, hovrin bosolmay

Ho‘ngrayotgan o‘zini osolmay,

Sindirguvchi bormi bu dorni?

Shoir o‘zini dor timsoliga solib, ikki mashhur zotning taqdirini eslaydi.

Birinchisi – haqiqatni aytib o‘tgan Boborahim Mashrab bo‘lsa, ikkinchisi –

“Ana-l haq” (ya’ni “Men Xudoman”) degan Mansur Halloj edi. Alamdan shoir

o‘z dardini bosolmaydi, ho‘ngraydi, lekin o‘zini osolmaydi. Axir u dor

timsolida-ku – dor dorni qanday qilib ossin? So‘ngida esa “Sindirguvchi bormi

bu dorni?” deb iltijo qiladi. Haqiqat kech bo‘lsa-da qaror topadi, lekin Mashrab

va Hallojning hayotini qaytarib bo‘lmaydi... Mashrabning qanchalik haqligi

yoki Hallojning “Ana-l haq” so‘zlarining zamirida “Menda Xudo tajallisi bor,

men Haqning tajassumiman” degan ma’nolar borligini o‘sha paytda hech kim

tushunmagan bo‘lsa, dorda nima ayb?

Shoirmanmi? Tili kesilgan,

Undov – ikki yoni temir qavs.

Qiblasini izlab ezilgan,

Nafsman, boshdan oyoq kabir nafs.

Shoir bo‘lsang-u, tiling kesilgan bo‘lsa, haqiqatni ayta olmasang, yoza

olmasang – yurak yutib gapirsang ham mayli, lekin seni temir qavslar, ya’ni

panjaralar kutib turgan bo‘lsa, unda nima qilasan? Bola-chaqangni kim boqadi?

Jamiyatga teskari qarab, o‘zingni qiblangdan ozod qilishni istaysan, lekin nafs bunga yo‘l qo‘ymaydimi? Baribir nafsingga yengilib, haqiqatni ayta olmasdan, o‘z nafsingga mute bo‘lib yashab yuraverasan...

She‘rning hissiy va falsafiy ta‘siri.

Bu she‘rda juda ko‘p o‘rinlarda ruhiy isyon aks ettirilgan. Unda ozodlik, haqiqat, yolg‘izlik, tasavvufiy va falsafiy izlanishlar mujassam. Shoir hatto moziyga qaytib, Mashrab va Mansur Hallojning ham holidan xabar oladi. Shu bois, qaysidir ma’noda, tariximizga nazar tashladik desak ham bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, bu she‘r tasavvufiy va falsafiy jihatdan chuqur ma’noga ega. Unda ramziy ma’nolar juda kuchli ifodalangan. Shoir turli timsollardan foydalangan: bo‘ri, vulqon, devona, tulpor, burgut, Mashrab va Halloj – bularning har biri shaxsning kechinmalari va iztiroblarini ifodalaydi.

She‘rda o‘zlikni anglash, ilohiy haqiqatni izlash motivlari yaqqol ko‘rinib turibdi. Faxriyor ijodkor haqida: “She‘rlarida o‘ta nozikta‘b, “yangi So‘z” axtarayotgan bezovta qalbni ham ilg‘ash qiyin emas, u bo‘rtib ko‘rinadi deydi. (Jontemir, 2022, 8-bet).

Darhaqiqat, ijodi kundan kun o‘sib borayotgan shoirni yangi e‘tiroflar kutib turibdi deb ayta olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Жонтемир. (2018) Дарвеш кўшиғи. Тошкент. Akademnashr – (112 б).
- Жонтемир. (2022) Жазба. Тошкент. Akademnashr – (288 б).

ILMSIZLIKNING O‘ZBEK DRAMATURGIYASIDAGI AKS ETTIRILISHI VA UNING IJTIMOIIY OQIBATLARI

Xoliqulova Irodaxon Zokir qizi

*ToshDO‘TAU O‘zbek tili va adabiyot fakulteti, 1-
kurs*

iroda.xoliqulova@mail.ru +998900122028

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek dramaturgiyasining o‘ziga xos tarixi, rivojlanishi haqida ma’lumotlar ochiqqlangan va dramatik turning boshqa turlardan farqli tomonlari ko‘rib chiqilgan. Bundan tashqari o‘zbek dramaturgiyasida ilmsizlik, johillik, ma’naviy inqiroz va uning yomon oqibatlari kabi og‘riqli masalalar oydinlashadi. Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” nomli dramatik asari ilmdan yuz o‘g‘irgan insonlarning mudhish taqdirini ochib beradi. Ijtimoiy tarmoqlarning yosh avlod ongiga salbiy ta’sir o‘tkazishiga to‘xtalib o‘tamiz. Shuni aytib o‘tish lozimki, ilmsizlik insonning nafaqat o‘ziga, atrofdagilarga, oilasiga bundan ham yomonrog‘i esa millatga zarar berishi, ya’ni millatni inqirozga yuz tutishiga sabab bo‘lishi mumkinligi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: padarkush, jaholat, drama, jadidlar, teatr, ilmsizlik, ijtimoiy tarmoqlar.

Abstract: This article provides insights into the unique history and development of uzbek dramaturgy, while also examining the features that distinguish the dramatic genre from other literary forms. Furthermore, it sheds light on pressing issues such as ignorance, illiteracy and moral decline, along with their destructive consequences, as reflected in uzbek drama. Mahmudkhuj Behbudi’s dramatic work “Padarkush” reveals the grim fate of individuals who have turned away from knowledge. The article also addresses the negative influence of social media on the minds of the younger generation. It is emphasized that ignorance not only

harm the individual, their surroundings, and family but —more gravely—can also inflict damage on the nation, potentially leading to a national crisis.

Keywords: *padarkush, ignorance, drama, jadids, theater, ignorance, social networks.*

Adabiyot tarixida dastlab hayotni tasvirlashning epik va lirik usullari paydo bo‘lgan. Keyinroq esa shu ikki usulning qo‘shilishi natijasida dramatik usul kelib chiqqan. (T. Boboyev, 2022, 459 - bet). Dramatik tur xatti – harakatlar, imo – ishoralar orqali his – tuyg‘ularni tushuntirib bera olishdir. Mazkur tur lirik epik turlardan farqli o‘laroq insonlarga kuchli ta’sir eta oladi. Chunki dramatik asarni o‘qiyotgan yoki tomosha qilayotgan odamlar dramada tasvirlanayotgan voqea, o‘qilishi yoki sahnadan tomosha qilinishidan qat’i nazar, go‘yo “hozir sodir bo‘layotgan voqea” kabi taassurot qoldira olish imkoniyatiga ega. (A. Ulug‘ov, 2017, 123- bet) Masalan, yaratilganiga ikki yarim ming yil bo‘lgan “Shoh Edip” tragediyasini o‘qiganimizda, uning voqealari tasavvurimizdagi “sahna” da hozir sodir bo‘layotgandek tuyuladi. (D. Quronov, 2018, 362- bet) Shuni aytish lozimki adabiy turlar orasida “xitoy devori” dek chegara mavjud emas. (A. Ulug‘ov, 2017, 123- bet) Ya’ni adabiy asarlarni turlarga ajratishda ma’lum shartlilik bor. Bitta adabiy turga xos xususiyatlar boshqa bir adabiy turga mansub asarlarda ham namoyon bo‘lishi mumkin. Drama badiiy adabiyotning toji hisoblanadi. Lekin bu boshqa adabiy tur va janrlarning ahamiyati kam degani emas. Har bir adabiy tur va janr hayotning u yoki bu tomonini u yoki bu darajada to‘lalik va yorqinlik bilan ifoda etish zaruriyati, taqozosi bo‘lib maydonga kelgan. Epik yoki lirik asar bajargan o‘ziga xos g‘oyaviy-estetik vazifani dramatik tur to‘la ravishda bajarolmaydi; dramatik turda epik turga mansub bir qancha sifatlar (hayotni juda keng qamrab olish, uning turlicha ko‘rinishi va jilolarini bir asarda aks ettira bilish va hokazo) yo‘q. Dramatik tur hayotni shaxsning ehtirosli hislari orqali yuraklarni larzaga soluvchi bir tarzda ko‘rsatish qobiliyatiga ko‘ra lirika darajasida emas. Adabiy turlar bir-birlarini to‘ldirib yashaydi va bir-birlarining ojiz tomonlarini

“qoplab ketadi”. Ularning har biri ham inson ruhining turlicha holatini aks ettiruvchi vositalar bo‘lib teng huquqli va juda zarurdir. (I. Sulton, 2005,159- bet) Dramaning tasvir predmeti harakat hisoblanadi. Harakatga Arastu “ barcha tasvirlanayotgan shaxslarni harakat qilayotgan , faoliyatdagi kishilar sifatida taqdim etadi” degan fikrni aytib o‘tgan. Drama obyektning plastik obrazini yaratadi , unda subyekt – ijodkor shaxsi ham obyektga singdirib yuboriladi. Drama adabiyotga va teatr san’atiga birdek taalluqli . Uni o‘qib ham tomosha qilib ham qabul qilish mumkin . Ayni chog‘da, u teatr asari – spektaklning muhim asosi bo‘lib kelmoqda.(A.Ulug‘ov, 2017,156 - bet) Jamiyatda teatrning ahamiyati katta bo‘lib , u insonlarning ma’naviy ozuqa olishini, yangi g‘oyalarni kashf etishini , hamda o‘tmishga dramatik asar orqali sayohat qilishini ta’minlab beradi. Hatto Mahmudxo‘ja Behbudiyning “ Teatr bu- ibratxonadir” degan so‘zlaridan shuni tushunish mumkinki teatrlarning ko‘payishi insonlarning tarbiyaviy holatini yaxshilanishiga imkon beradi. Dramatik asarlarda inson ichki dunyosidagi qarama-qarshiliklar epos va lirikadagi asarlardan ko‘ra ochiqroq namoyon bo‘ladi. Dramatik asarlar mavzusiga , g‘oyaviy ahamiyatiga qarab drama, komediya, tragediya janrlariga bo‘linadi. Ular bir nechta umumiyliklarga va ma’lum bir o‘ziga xosliklarga ega. Masalan, fojialikni ko‘rsatish asosiy o‘rin tutgan tragediyada komediyaga xos kulgili holatlar bo‘lishi yoki drama janridagi asarlarda ham qahramonlar halok bo‘lishi, olishuvlar, qotilliklar yuz berishi mumkin. (A.Ulug‘ov, 2017, 163 -bet) Dramatik asarlarni janrlarga ajratishda ularning asosiy estetik belgilariga ahamiyat beriladi.Tragediyaning asosiy estetik belgisi – tragiklik, komediyaning asosiy estetik belgisi – komiklik, dramaning asosiy estetik belgisi esa dramatiklik sanaladi.(A.Ulug‘ov, 2017,158- bet) Drama janridagi asarlarda komediya va tragediya janriga xos xususiyatlar o‘ziga xos tarzda umumlashadi.Chunki unda jiddiy konfliktga asoslangan voqealar qahramonlarning ham kulgili, ham fojiali holatlarini gavdalantirish orqali ko‘rsatiladi. Bunga misol tariqasida Hamza Hakimzoda Niyoziyning

“Maysaraning ishi” asarini keltirishimiz mumkun. Bu asarda hayotning achchiq haqiqatlarini, past-u balandini kulgili holatlarda ko‘rsatishi bilan insonlarning e‘tiborni jalb qila olgan. (A.Ulug‘ov, 2017,164 -bet). Tragediyada esa keskin, murosasiz ziddiyatlarni ko‘rsatish, qahramonlar taqdiridagi fojialarni aks ettirish, hayotning muhim ijtimoiy, siyosiy, ma‘naviy- axloqiy muammolarini falsafiy tahlil qilish asosiy o‘rinda turadi. Maqsud Shayxzodaning “Mirzo Ulug‘bek” asari o‘zbek adabiyotidagi eng barkamol tragediya hisoblanadi, unda temuriy hukmdorlar o‘rtasidagi murakkab munosabatlar orqali ijtimoiy ziddiyatlar ochib berilgan (A.Ulug‘ov, 2017,164- bet). O‘zbek dramaturgiyasi haqida gapiradigan bo‘lsak, o‘zbek dramaturgiyasi tarixi 1 asrlik og‘ir jarayonlar, qiyinchiliklar, judoliklarga ega hisoblanadi . Dastlab o‘zbek dramaturgiyasining paydo bo‘lishiga jadidlarning harakatlari katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Ushbu davr XIX asr oxiri XX asr boshlariga to‘g‘ri keladi. Dramatik asarlar qanchalik qimmatbaho ma‘naviy boylik hisoblansada, hozirgi kunda dramatik asar bilan shug‘ullanyotgan adiblar ko‘p emasligi insonni ranjitadi. Dramatik asarni yozish katta mas‘uliyatni talab etadi. Shunga qaramay XX asrda dramatik asarlar yozgan, erkinlikni orzu qilib yashagan adiblar ko‘p edi. Jadidlarning o‘zbek dramaturgiyasini rivojlantirishlariga asosiy sabablari quyidagilardan iborat edi : ma‘rifatparvarlik ruhi bilan xalqni jaholatdan chiqarish , millatni uyg‘otish , ilm olishga da‘vat etish. Albatta, bunday mas‘ulyatli ishni bajarish oson bo‘lmagan. Ammo jadidlar ko‘p yo‘qotishlar, qiyinchiliklar, og‘riqlar bilan buni uddalashdi. Ko‘rib turganimizdek , ularning mehnati, zahmati, qiyinchiliklari , vafotlari befoyda ketmadi. Hozirgi davrda yoshlarning ko‘pchiligi ham ilm olish yo‘lida izlanishmoqda .

Ilm doim millat kelajagi uchun qimmatbaho toshdek qadrlidir. Buni Mahmudxo‘ja Behbudiyning “ Turkiston bolalarini ilmsiz qo‘ymangizlar” degan hikmatli so‘zlarida yaqqol isbotini ko‘rishimiz mumkin. Bundan tashqari, Avaz O‘tarning “ Til ”she‘rining

“ Ilm – u fan uyig‘a yuboringlar bolangizni ,

Onda o‘qug‘onlar bori yaktoyi zamondur. ”

parchasida ham ilmning muhim ekanligi yoritilgan. O‘zbek dramaturgiyasi XX asr boshlarigacha og‘zaki shaklda mavjud bo‘lgan edi. (<https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Drama>) Ilk dramatik yozma asar deb hisoblangan Behbudiyning “ O‘qimagan bolaning xoli” yoxud “ Padarkush” drammasi 1991- yilda yozilgan , 1912 – yilda “ Turon” gazetasida bosilgan va 1913 – yilda kitob shaklida chop etilishi boshlangan. (Abdulla Ulug‘ov, 2017,163-bet)Ushbu dramatik asarda ilmsizlikning ayanchli fojialarga olib kelishi bilan yuzlashamiz. Asarda ilm o‘rganmaslik oqibatida o‘z otasi , padari, unga hayotini bag‘ishlagan insonning o‘limiga sababchi bo‘lgan Toshmurod obrazi tasvirlanadi. Ushbu asarni mutolaa qilgan har qanday yuragi bor shaxs dramaning aynan mana shu sahnasida taajjublanishi, eti junjikib ketishi, his-tuyg‘ulari jo‘shib ketishi shubhasiz. Boy pichoqdan yaralanib , o‘lim bilan olishyotganda :

“ Boyvuchcha : Voy zolim dastidan . Bu qanday kun edi, voy dod . He , juvonmarg Toshmurod ! Qon qus ! Qoshki chechakda ketsayding.

Voy padarkush ! . Toshmurod dod – ey. ” (Behbudi , “Padarkush” 1913,3-parda)

Bunday yurakni larzaga soladigan, o‘yga soladigan fojiaga yagona bois ilmsizlikdir . Boy farzandiga ilm shart emas deb hisoblab jamiyatga yana bir ilmsiz insonni yetishtirib berdi. Mana shunday achimarli holatga yechimni ilmdan izlash darkor. Bugungi kun jadidlar orzu qilib kurashgan kundir . Bugungi ilm yo‘lidagi yutuqlarimizga erishishimizga jadidlarning qilgan ishlari asos bo‘ldi. Jadidlar millat qahramonlaridir. Ularga qancha ta’rif bersak ham oxiri yo‘q xuddiki ,Tinch okeanining chuqurligidek. XXI asr texnika, sun’iy intellekt, fan va ilm taraqqiyotining shiddat bilan rivojlanayotgan asridir. Bu asr insoniyatga moddiy , diniy, ma’naviy, falsafiy, jismoniy, tomondan juda ko‘p imkoniyatlar bera boshladi. Bu ,albatta, juda katta baxt va imkoniyatdir. Biroq tanganing

ikkinchi tomoni bo‘lganidek , bu asrda ham bir qancha fojialar kuzatilmoqda. Aniqroq aytganda hozirgi yoshlarning ijtimoiy tarmoqlarda turli xil bema’ni , befoyda, zararli, fisqu fasoddan iborat bo‘lgan videolarni ko‘rib, o‘rnak olishyabdi. Buning natijasida ma’naviy boyliksiz, tor dunyo qarashli, hissiz , tarbiyasiz, buzg‘unchi insonga aylanib qolishmoqda . Axir Abdulla Avloniy “ Alhosil, tarbiya bizlar uchun yo hayot yo mamot, yo najot yo halokat, yo saodat yo falokat masalasidir ” deganlar. Nahotki , hozirgi yosh avlod uchun tarbiya qadrsiz bo‘lgan bo‘lsa. Bunday yoshlar insoniylikka va millatiga xos bo‘lmagan ishlarni qilishyotgani o‘ta achinarli holat. Instagram, facebook, tik tok, telegram, bu ijtimoiy tarmoqlardan asosan yosh avlod foydalanmoqda . Ijtimoiy tarmoqlarga deyarli cheklov qo‘yilmagan . Shu sababli rost bo‘lmagan, foydasiz medialar tarqalmoqda. Bu tarmoqlar aslida ilm olish yoki biroz chalg‘ish uchun yaratilgan . Ammo yoshlarga ilmiy, falsafiy ma’lumotlardan ko‘ra miyyasini ishlatishi shart bo‘lmagan foydasiz axborotlar qiziqtiradi. Qaysidir blogerning olgan uyi, oilaviy muammolari yoki boshqa shaxslar bir – birini haqorat qilayotgan holatlarga qiziqishmoqda. Bunday achinarli ahvolga qachon kelib qoldik. Jumladan , jadidlar millatimiz ilm olishi uchun izlanib, kurashib jon berishdi. Biz ularga munosib bo‘lishimiz kerak. Ammo ko‘ngilni xushlaydigan yana bir tomoni borki, hali hanuz ilm oluvchilar , jadidlarning izdoshlari oramizdan butkul yo‘q bo‘lmagan. Balki ular ilmdan yuz o‘giryotganlardan ko‘p emasdir. Biroq ilmsizlarni ham kun kelib ilm dargohlarida ilm izlashlariga erishiladi. Avvalambor, bu uchun ijtimoiy tarmoqlardagi kelajak avlodning ongiga noto‘g‘ri tasir o‘tkazayotgan video roliklarga cheklov qo‘yilishi, yoshlarning vaqtini to‘g‘ri taqsimlanishi va ularning qiziqishlaridan , qobiliyatlaridan kelib chiqqan holatda kasbga yo‘naltirib, ularning kelajaklari uchun kichik bir nihol ekmoq lozim. Bugungi kundagi yosh avlodning achinarli ahvoliga sabab ularning ortiqcha vaqtlari ko‘pligi va ular bo‘sh vaqtlarini befoyda narsalar uchun sarflashyotganidir. Yoshlar ilmsiz bo‘lsa kelajakka putur yetadi. Bu haqida Mahmudxo‘ja Behbudiy “ Dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan

va ilm lozimdur , zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqalarga poymol bo‘lur ” degan. Dinidan , millatidan qat’iy nazar insoniyatga ilm kerak. Axir beshikdan to qabrgacha ilm izlash lozim. Shuni aytish lozimki , bugungi kunda ilm dargohlari bo‘lmish maktab va universitetlarda yosh avlodning ma’naviy boyligini oshirish va ularni to‘g‘ri yo‘ldan adashmasligi uchun ma’naviyat soatlari va “Jaholatga qarshi ma’rifat” nomi ostidagi yig‘ilishlar bo‘lib o‘tmoqda. Yaqin yillarda bu harakatlarning natijasi albatta ko‘rinadi. Faqat bu yo‘ldan qaytmaslik va yoshlarni takror va takror ilmga chorlash zarur ! Islom Karimov Abdug‘aniyevichning “ Bizning farzandlarimiz bizdan ko‘ra kuchli, bilimli, dono va albatta baxtli bo‘lishlari shart” so‘zlarni aslo unutmaslik darkor.(<https://hikmatlar.uz/author/467>).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Ulug‘ov (2017) “Adabiyotshunoslik nazariyasi”(123-156 -158-163-164-166 betlar) T.:G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot - matbaa ijodiy uyi.
2. Dilmurod Quronov (2018) “ Adabiyot nazariyasi asoslari”(362- 364 betlar) T. : Akademnashr.
3. Izzat Sulton (2005) “ Adabiyot nazariyasi ”(159- bet) T.:“O‘qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
4. Mahmudxo‘ja Behbudiy (1913)“Padarkush” (3-parda) .
5. To‘xta Boboyev(2022) “Adabiyotshunoslik asoslari”(459- bet)T.:O‘zbekiston.
6. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Drama>
7. <https://hikmatlar.uz/author/467>

UYQU VA UYG‘ONISH O‘RTASIDAGI FARYOD, ZAMON, MILLAT VA SHOIR MA’SULIYATI

Nuraliyeva Asila Ne‘mat qizi

ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti 2-kurs talabasi

nuraliyevaasila30@gmail.com +998940759977

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Omon Matjonning “Ochil, ey gul, vaqting bo‘ldi” va Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Uxlama, ko‘p o‘zbek eli, asri taraqqiy vaqtida” she‘rlari poetik va g‘oyaviy jihatdan tahlil qilinadi. Ikkala asarda ham xalqni uyg‘otish, millatni hushyorlikka undash, ilm-ma‘rifat va taraqqiyotga chorlov yetakchi g‘oya sifatida namoyon bo‘ladi. Shoirning ramziy obrazlari, ruhiy holat tasvirlari va zamonaviy o‘zbek she‘riyati rivojiga qo‘shgan hissasi yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Omon Matjon she‘riyati, milliy uyg‘oqlik, g‘aflat va hushyorlik, ma‘naviy uyg‘onish, zamonaviy o‘zbek she‘ri, ramzlar.*

Abstract: *In this article, the poems “Ochil, ey gul, vaqting bo‘ldi” by Omon Matjon and “Uxlama, ko‘p o‘zbek eli, asritaraqqiy vaqtida” by Hamza Hakimzoda Niyoziy are analyzed from both poetic and ideological perspectives. In both works, awakening the people, urging the nation to remain vigilant, and calling for science, enlightenment, and progress are presented as the leading themes. The poet’s symbolic imagery, the portrayals of emotional states, and his contribution to the development of modern Uzbek poetry are highlighted.*

Keywords: *Omon Matjon's poetry, national awakening, heedlessness and vigilance, spiritual awakening, modern Uzbek poetry, symbols.*

O‘zbek she‘riyati tarixida xalqining dardini, uning og‘ir kunlarini yoritgan va jahonning adolatsizliklariga qarshi so‘zlagan shoirlar ajralib turadi. Ayniqsa, millatni g‘aflatdan ilm va uyg‘onish sari yo‘naltirishda shoirlarning mas‘uliyati va roli muhimdir. Shu jihatdan Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Uxlama ko‘p o‘zbek eli asri taraqqiy vaqtida” hamda Omon Matjonning “Ochil, ey gul, vaqting bo‘ldi”

she'rlari jamiyatni uyg'onishga va o'zligini anglashga chorlov ruhidagi she'rlar ekanligi bilan ahamiyatlidir. Hamza nafaqat millatni, balki butun bir jamiyatni g'aflatdan uyg'onishga, asrning talablariga javob berishga da'vat etadi. She'rda millatning befarq va jim bo'lishi tanqid qilinadi. Shoir xalqning zulmat ichida yashayotganini iztirob bilan yozadi:

Bizni Turkiston eli dardiga darmon istamas,

Zulmat ichra kechsa umri mohi tobon istamas,

Uxlama o'zbek eli asri taraqqiy vaqtida. (<https://tafakkur.net/dardiga-darmon-istamas/hamza-hakimzoda-niyoziy.uz.>)

Bu satrlarda shoir “mohi tobon istamas” xalqni “asri taraqqiy vaqtida” uxlamaslikka, zulmatdan chiqishga chaqiradi. Millatning zamon ruhini anglashda kechikayotganini, yurt boshiga kelgan balolar hammasi ilmsizlikdan ekanini, millatimiz birlashib, g'ayrat qilib ilm o'rganmayotganligidan kuyinadi:

Ilmsizlikdan hama kelgon baloni anglayur,

Ittifoq-u g'ayrat aylab lek irfon istamas (<https://tafakkur.net/dardiga-darmon-istamas/hamza-hakimzoda-niyoziy.uz.>)

Hamza o'z she'rida xalqning sog'lom va taraqqiy etgan zamon talablariga javob bera olish imkoniyatlarini ta'kidlaydi. Shoir o'zining ogohlik, ilm va ruhiyatga bo'lgan ehtiyojni millatga yetkazishda davom etadi. She'rda o'z xalqining tarixiy og'riqlari va kelajakdagi maqsadlariga yo'l ochishga intilish mavjud.

Hamzaning “Uxlama o'zbek eli asri taraqqiy vaqtida” she'ri, aslida, o'z millatini yuksaltirish va uning taraqqiyotga intilish yo'lidagi har bir kishining burchi ekanligini haqiqat ham XX yuzyillik ibtidosidan millatning tafakkuri ma'rifatsizlikni yurtning eng og'ir nuqtalaridan biri deb bildilar. Shuning uchun ham ular iste'dodlarini elni o'qimishli qilishga bag'ishladilar. Bu yo'lda vaqtlari, kuchlari, mablag'lari va hatto jonlarini ham ayamadilar. Ular xalqning ma'rifatli bo'lishini yurt ravnaqi va millat taraqqiyotining asosi deb bildilar. Oqibat

adabiyotda ma’rifatli kishi obrazi paydo bo’ldi. Avloniy, Hamza, Cho’lpon kabi qator shoirlarning ijodidan shu g’oya qayta - qayta ishlandi, - dedi Ulug’bek Hamdamov. (*Hamdamov U. 2024 yil 30-may;129-bet*).

Darhaqiqat, zamonasining og’riq va quvonchlarini qalbidan o’tkaza olgan shoirlar orasida Omon Matjonning ham o’rni beqiyosdir. Uning ijodida lirik-falsafiy teranlik, xalqparvarlik ruhi ustuvordir. Ayniqsa, “Ochil, ey gul, vaqting bo’ldi” she’rida shoir milliy uyg’onish, ma’naviy tiklanish va o’zlikni anglash g’oyalarini kuchli ifodalagan.

She’rning asosiy g’oyasi uyg’onish, o’zlikni anglash, qadriyatlarni qayta tiklash va harakatga kelish zarurligidir. Har bir badda takrorlanadigan “vaqting bo’ldi” iborasi orqali shoir ushbu fikrni urg’ulaydi. Bu takrorlar zahirida xalqni uyg’otish, tarixiy xotirani jonlantirish, ona tilini asrash, milliy ongini tiklash chaqirig’i yotadi.

She’rda ko’plab obrazlar ramziy ma’no kasb etadi. “Gul” obrazi hayot, yangilanish, umid ramzi sifatida o’ringa ega:

Ochil, ey gul, vaqting bo’ldi

Uyg’on, ey dil, dil vaqting bo’ldi. (Omon Matjon.2021; 44-bet)

“Til” esa millat ruhi va madaniyati timsoli bo’lib, uni asrash g’oyasi she’rda markaziy o’rinni egallaydi. “El” va “nom” obrazlari esa milliy o’zlik va tarixiy xotiraning badiiy timsolidir:

Noming aziz, o’zingga bek bo’l,

El bo’l endi, el vaqting bo’ldi. (Omon Matjon.2021; 44-bet).

Shoir ushbu obrazlar orqali xalqni o’z tarixiga, ruhiga, ma’naviyatiga qaytishga undaydi. “Vaqting bo’ldi” degan da’vat orqali shoir xalqni ma’naviy uyg’onishga, o’zligini anglashga chorlaydi. Bu orqali she’r bugungi davr talablari va xalq ehtiyojlariga to’g’ri keladi.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, Omon Matjon va Hamza kabi shoirlarning she’rlari bugungi o’zbek xalqining ma’naviy uyg’onishi, o’zligini anglash va

milliy g‘ururini tiklash yo‘lida muhim badiiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Har ikki shoir o‘z davrining og‘riqli muammolarini, xalqning beparvoligi, g‘aflatda hayot kechirayotgani va ilm-ma‘rifatdan yiroqlashayotganini yurakdan his etgan holda o‘z asarlarida ifoda etgan. Omon Matjonning falsafiy-faryodli da‘vati — “Uxlama, o‘zbek eli” satri orqali ifodalanayotgan uyg‘onish zarurati, Hamzaning satrlarida esa yanada kengroq ijtimoiy va ma‘naviy muammolar — ilm, birlik, irfon, insoniylik, din va nomus kabi qadriyatlar bilan uzviy bog‘langan. Bu ikki shoirning asarlari bir tomondan xalqni ogohlikka chorlaydi, boshqa tomondan esa ularni ichki tozalikka, ruhiy yetuklikka undaydi.

Bugungi o‘quvchi ushbu she‘rlar orqali nafaqat adabiy zavq oladilar, balki o‘z xalqining o‘tgan dardlarini his qilgan holda, kelajakka qanday qadam qo‘yish zarurligini anglaydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Hamdamov, U.(2024). “Hamza ijodiy merosi va unga munosabat qanday bo‘lishi kerak?”: O‘zbek adabiyoti dolzarb muammolari mavzusida konferensiyalar to‘plami. Toshkent. O‘zb (124-bet).
- 2.Omon Matjon. (2021).Maqsudam.Toshkent:Adabiyot.(44-bet).
- 3.[https://tafakkur.net/dardiga-darmon istamas/hamzahakimzoda-niyoziy.uz](https://tafakkur.net/dardiga-darmon-istamas/hamzahakimzoda-niyoziy.uz).
- 4.Omon Matjon. “O‘zbekiston”.Toshkent-(2022).
- 5.<https://ziyonet.uz>.

O‘ZBEK DRAMATURGIYASIDA MA’NAVIY TANAZZUL VA ILMSIZLIK MUAMMOSI

Sayitaliyeva Ozodaxon Ibrohim qizi

ToshDO‘TAU O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti 1-kurs

ozoda.sayitaliyeva@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek dramaturgiyasida ijtimoiy muammolar, xususan ilmsizlik muammosining badiiy talqini tahlil qilinadi. Ilmsizlik nafaqat bilim yetishmasligi balki insonning hayotiy qarorlarida, ijtimoiy munosabatlarda noto‘g‘ri yo‘l tanlashi, ma’naviy tanazzulga yuz tutishi sabab bo‘luvchi omil sifatida qaraladi. Maqolada dramatik turni o‘zbek adabiyotiga kirib kelishi va rivojlanishi haqida yoritib beriladi. M. Behbudiy, O‘. Umarbekov, Sh. Boshbekov kabi dramaturglarning sahna asarlaridan misollar keltirilgan holda, ularning asarlarida ilmning qadri, ilmsiz jamiyatning oqibatlari va ilmga intiluvchanlik g‘oyalarining yoritilishi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: drama, padarkush, ilmsizlik, komediya, tragediya

Abstract: This article analyzes the artistic interpretation of social problems in modern uzbek drama, particularly the issue of ignorance. Ignorance is viewed not only as a lack of knowledge but also as a factor that leads a person to make wrong choices in life decisions and social relationships, resulting in moral decline. The article discusses the introduction and development of the dramatic genre in uzbek literature. Additionally, it provides examples from the stage works of playwrights such as M. Behbudiy, O‘. Umarbekov, and Sh. Boshbekov, analyzing how their works highlight the value of knowledge, the consequences of an ignorant society, and the ideas of striving for knowledge.

Keywords: *drama, padarkush, ignorance, comedy, tragedy.*

Dramatik tur o'zbek adabiyotida bir asrdan beri mavjud. O'zbek dramaturgiyasi XX asr boshlarigacha og'zaki shaklda mavjud edi. XX asrning birinchi yarmida dastlabki yozma milliy sahna asari yaratildi. O'zbek adabiyotida ilk dramatik asar sifatida Behbudiyning “Padarkush” asari tan olindi. Behbudiydan keyin, A. Qodiriy, Hamza, Avloniy va yana bir nechta yozuvchilar o'z asarlari bilan dramaturgiya rivojlanishiga hissa qo'shdilar. Ayniqsa, ikkinchi jahon urushi va urushdan keyingi davrlarda soha taraqqiy etdi. Shuningdek, zamonaviy dramatik asarlarda o'zbek xalqi tarixi, buyuk siymolar va insonparvarlik, vatanparvarlik ko'proq yoritildi. (<https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Drama>). Bundan tashqari, drama san'atning yuksak namunasi eng ommabop tomosha turi sifatida barcha xalqlar madaniyatida azaldan mavjud. Drama asarlarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri ularning sahnada ijro etilishidir. Lekin, dramaning sahna san'ati sifatida dastlab qaysi xalq madaniyatida paydo bo'lgani aniq ma'lum emas. Qo'shimcha qiladigan bo'lsak, drama adabiyotga ham, teatr san'atiga ham birdek taalluqlidir. Boshdanoq sahnaga mo'ljallab yozilishi dramatik asarning qurilishi, poetik o'ziga xosligini belgilovchi eng muhim omildir. Chunki, u sahna ijrosini ham ko'zda tutishi kerak. Dramaturg asarda jonlantirmoqchi bo'lgan hayot materialining ayrim unsurlarini sahnada qayta yaratish imkoni yo'qligidan dramaning “shartlilik” darajasi yuqori bo'ladi. Chunki, muallif ishoralar yordamida ularni ham tomoshabin tasavvurida uyg'otishi, sahnada bevosita jonlantirilishi mumkin bo'lgan voqealarni to'ldirishi zarur bo'ladi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, hozirda dramatik asar qismlari sifatida ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya, yechim va epilog sanaladi. Ekspozitsiya voqeaga kirish vazifasini o'taydi, ishtirokchilar bilan tanishtirib, o'quvchining asosiy konflikt yuzaga kelgan hayotiy vaziyatni tasavvur qilishiga yordam beradi. Tugun – badiiy asar sujetida konflikt va harakatning paydo bo'lishi, boshlanishiga sabab bo'ladigan voqea. Voqealar rivoji – sujet tugunidan so'ng asarda voqeaning

zo‘rayib, kengayib, keskinlashib borishi. Kulminatsiya – asardagi voqealar rivojining yuksak cho‘qqisi. Kulminatsiyada asardagi konflikt g‘oyatda keskin tus oladi. Yechim – asarda tasvirlangan voqealar rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan qahramonlarning holati , ular o‘rtasidagi kurashning xotimasi. Yuqorida sanab o‘tilgan dramatik asar qismlari, dramaning taraqqiy etishida muhim omillardan biri hisoblanadi (D.Quronov , 2018. 216-bet.)

Drama asarlarida inson ichki dunyosidagi qarama-qarshiliklar epos va lirikadan ko‘ra ochiqroq namoyon bo‘ladi. Drama turiga mansub asarlar tanlangan mavzusi va uni yoritilishiga qarab: drama, komediya, tragediya janrlariga bo‘linadi. Drama yunoncha “harakat” demakdir. Bu janrga mansub ilk asarlar dastlab turli xalq marosimlarida ijro qilingan. Ijodkor hayot haqiqatini qanchalik to‘g‘ri anglay olsa, muammolar mohiyatini to‘g‘ri ochib bersa, uning asarlari xalqqa shunchalik ma’naviy naf keltiradi. Bundan tashqari, komediya janrida ham ko‘plab asarlar yaratilgan. Komediya yunoncha “comos” – “quvnoq kishilar (olomon)” va “oide” – “qo‘shiq” so‘zlari birikuvidan yasalgan so‘zdir. Hayotning muayyan hodisalarini kulgili tarzda namoyon etish komediyaning asosiy xususiyatidir. Shuningdek, V. Shekispirning “Qiyiq qizning quyilishi”, Lope de Veganing “Toledo kechasi”, N.Gogolning “Revizor” kabi jahon adabiy namoyondalari o‘z komediyalarida hayotning jiddiy muammolari qiziqarli va kulgili gavdalantiriladi (A.Ulug‘ov. 2017, 165-bet). Hamzaning “Maysaraning ishi” asari ham mavjud hayot haqiqatini kulgili holatlarda ko‘rsatish bilan e’tiborni jalb qiladi. Shuni ham aytib o‘tish kerakki, dramaturgiyani tragediya janriga oid asarlar ham kam emas. Tragediya “tragos” – “echki” va “ode” – “qo‘shiq” so‘zlaridan olingan (A.Ulug‘ov. 2017, 165-bet). Tragediyada keskin, murosasiz ziddiyatlarni ko‘rsatish, qahramonlar taqdiridagi fojialarni aks ettirish, hayotning muhim ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-axloqiy muammolarini falsafiy tahlil qilish asosiy o‘rin tutadi. A. Pushkinning “Boris Godunov” asari rus adabiyotidagi, Abdurauf Fitratning “Abulfayzxon” asari esa o‘zbek adabiyotidagi dastlabki

tragediyadir. Bundan tashqari, o'zbek dramaturgiyasida M. Behbudiy, O'. Umarbekov, Sh.Boshbekov asarlari alohida o'rin tutadi. Shulardan, M. Behbudiy o'zbek ma'rifatparvarlik harakatining yorqin vakili sifatida ijod qilgan. Uning "Padarkush" nomli sahna asarida ilmsizlikning eng og'ir va fojiaiy oqibatlari yoritilgan. Asarda bosh qahramon – ilmsiz, johil farzand, moddiy manfaat yo'lida o'z otasining o'limiga sababchi bo'ladi. M. Behbudiy "Padarkush" asarida jamiyatga ilm kerak ekanligini, ziyoli obrazidagi quyidagi parcha orqali ochib bergan: " Hozirgi yangi va boshqa bir zamondir. Bu zamonga ilm va hunarsiz xalqning boyligi, yeri va asbobi kundan – kun qo'ldan ketgandek, axloq va obro'yi ham qo'ldan chiqar, hatto dini ham zaif bo'lur". Asardagi bu so'zlar orqali Behbudiy xalqni ilm olishga va hunar egallashga chorlagan. Bu sahna orqali Behbudiy tomoshabinga ilmsizlikning naqadar xavfli ekanligini, jamiyatni ichidan yemiruvchi kuchga aylanishini ko'rsatadi. Asardagi qahramonlarning biryoqlamaligi, ular orasidagi tafakkur farqi, ilimli va ilmsiz odamlar orasidagi ziddiyat orqali dramaturg o'z zamonasining achchiq haqiqatlarini fosh etadi. Behbudiy ilmsizlikni nafaqat shaxsiy fojiaga sabab, balki millatning orqaga ketishiga xizmat qiluvchi omil sifatida tasvirlaydi. "Padarkush" asari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan, ayniqsa yoshlarga qaratilgan ma'rifiy da'vat sifatida katta ahamiyatga ega. Yana bir o'zbek adabiyotining yirik vakillaridan biri O'lmas Umarbekov nafaqat nasriy, balki dramaturgiya sohasida ham jamiyat og'riqlarini sahna orqali ifodalashga harakat qilgan. Uning " O'ksik qalblar " (" O'ksiklar") nomli dramasi bu boradagi yuksak ijodiy izlanishlardan biridir. Asarda jamiyatdagi nohaqlik, axloqiy inqiroz, ma'naviy tanazzul, eng muhimi – ilm va tarbiya yetishmovchiligi fonida xarakterlar shakillanadi. Asar qahramonlaridan biri, ilimli, halol va fidoyi o'qituvchi – jamiyatda qadrsiz, e'tiborsiz qolgan. Boshqa bir qahramon esa boy, mansabdor, lekin ma'naviy jihatdan tuban. Bu qarama-qarshilik orqali O'. Umarbekov ilmga befarqlik va ilmsizlik oqibatlarini ochib beradi. Asar monologidan parcha: " Men shuncha yil

bolalarga dars berdim. Kitob o‘qidingmi, deb so‘radim. Ular esa meni ustimdan kulishdi. Endi esa menga qarab: Sen nima qilgan ekansan, muallim?! Deyishadi”. Bu satrlar orqali muallif shunchaki shaxsiy dardni emas, balki jamiyatning ilm va ma’naviyatdan uzoqlashgan fojiaiy holatini ifodalaydi. O‘lmas Umarbekov ijodida ilmsizlik faqat bilim yetishmasligi emas, balki boshqalarning hayotini izdan chiqaruvchi omil sifatida tasvirlanadi. Ushbu dramatik asar orqali yozuvchi ilmi insonlar qadrsizlanayotgan, kitob mutolaa qilinmayotgan va fikrlash quvvati so‘nayotgan jamiyatni ogohlantiradi. Ilm va ma’naviyat rivojlanmas ekan, har qanday taraqqiyot tanazzulga yuz tutishi mumkin, degan xulosaga kelamiz. Bundan tashqari, dramaturgiyani komediya janriga oid ko‘plab asarlar mavjud . Ulardan biri Sharof Boshbekovning “ Temir xotin” asaridir. Ushbu asar janri “Jiddiy komediya” deb belgilangan. Avvalo, “Jiddiy komediya” deyilishida paradoks borki, shuning o‘ziyoq o‘quvchi diqqatini jalb qiladi. Ikkinchi tomondan, muallif o‘quvchini kulgi ostida jiddiy gaplar yotganidan ogoh etmoqda, ya’ni aytmoqchi bo‘ldiki: “ Maqsadim kuldirish emas, kulgi – o‘tkir muammolarga diqqatingizni tortish vositasi xolos” (Quronov D. 2018 ,206-bet). Asarda texnika va inson o‘rtasidagi muvozanat izlanadi. Bu muvozanat esa bir jihatdan ilm va jaholat o‘rtasidagi kurashni ham ifodalaydi. Asarda Temir xotin deb nom olgan robot ayol – ya’ni ilm-fan yutug‘i sifatida yaratilgan texnika–oddiy, bilimdon va tartibsevar bo‘lsa-da, jamiyatdagi saviyasiz insonlar, ayniqsa erining ilmga, tarbiyaga befarqligi bilan ziddiyatga kirishadi. “Temir xotin” asarida Alomat ilmsizlikning avloddan-avlodga o‘tishi jamiyatdagi befarqlikni ushbu parcha orqali tanqid qiladi: “Endi bor umidingiz bolalaringizdan, ularni o‘qitib “katta odam” qilmoqchisiz. Lekin ularingizdan “katta odam” chiqmaydi. Qishin-yozin daladan beri kelmaydigan chalasavod bolalardan hech balo chiqmasligini bilasiz. Farzandlaringizning o‘zingizga o‘xshamasligini istaysiz, demak, o‘zingizning kimligingizni ham bilasiz! Aqlingiz yetadi! Lekin yana “ko‘pga kelgan to‘y” deb yuraverasiz! Axir, umr o‘tib ketyapti-ku, Qo‘chqor aka!”(Sh.Boshbekov. 1998,

86-bet). U jamiyatga odamlarga ko'zgu tutadi, ayniqsa, ilmga e'tibor bermay, farzandini o'qitmayotgan, lekin “katta odam bo'lsin” deb orzu qilayotgan oddiy insonlarga murojaat qiladi. Ushbu asar orqali SH. Boshbekov ilmga befarq bo'lmalik kerakligini, aks holda kelajakni yo'qotish mumkinligi g'oyasini ilgari suradi.

O'zbek dramaturgiyasi — bu faqatgina sahna san'ati emas, balki xalqning og'riqlari, orzulari va muammolarini ifoda etuvchi kuchli ijtimoiy hodisadir. Bugungi kunda dramaturglarimiz jamiyatda yuz berayotgan turli muammolarni, ayniqsa, ilmga nisbatan loqaydlik, jaholat va ma'naviy tanazzul masalalarini yoritishga alohida e'tibor qaratmoqdalar. Ilmsizlik — bu faqat bilim yetishmasligi emas, balki insonning hayotda yo'lini topa olmasligi, noto'g'ri qarorlar qabul qilishi, ijtimoiy hayotda ojiz bo'lib qolishidir. Maqolada tahlil qilingan M. Behbudiy, O'. Umarbekov va Sh. Boshbekov ijodida bu muammo turli obrazlar, ijtimoiy dramatism orqali ochib beriladi. Behbudiyning “Padarkush” asarida ilmni mensimaslik oqibatida sodir bo'lgan fojia holat, Umarbekovning obrazlari orqali ilmi va ilmsiz kishilarning qarama-qarshi dunyoqarashlari, Boshbekovning “Temir xotin” asarida esa zamonaviy jamiyatdagi ilm va madaniyatning qadrsizlanishi keskin tanqid ostiga olinadi. Bu asarlarda ilmga intilish – qutqaruvchi yo'l sifatida, ilmsizlik esa halokatga yetaklovchi omil sifatida talqin etiladi. Shu bois, zamonaviy dramaturgiya ijtimoiy ongni uyg'otuvchi, yoshlarni ilmga yetaklovchi muhim tarbiyaviy vositadir.

Foydalanilgan adaboyotlar:

1. Boshbekov Sh. (1986) “Temir xotin” T. (87-bet)
2. Quronov D. (2018) “Adabiyot nazariyasi asoslari” T.: Akademnashr (206, 216, 217-betlar)

- 3.Sultonov I.(2005) “ Adabiyot nazariyasi” T. :“ O‘qtuvchi” nashriyot - matbaa ijodiy uyi (195-bet)
- 4.Ulug‘ov A.(2017)“Adabiyitshunosliknazariyasi”T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot - matbaa ijodiy uyi (160,163,164,165 -betlar)
- 5.<https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Drama>

O‘ZBEK FOLKLORINING ZAMONAVIY SHE’RIYATDAGI O‘RNI

Narzullayeva Sevara Nodirbek qizi

ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi

sgovurova@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada folklorning o‘zbek zamonaviy she’riyatidagi o‘rni ochib beriladi. Zamonaviy shoirlar ijodidan namunalar orqali fikr yanada ochiqroq yoritilib beradi. Xalq og‘zaki ijodining ta’siri va tasvir xususiyatlariga alohida urg‘u beriladi. Modern adabiyotidagi folklor motivlariga va ularning xususiyatlariga to‘xtalinib o‘tiladi. Erkin Vohidov va Usmon Azim she’rlarida aks etuvchi folkloristik jihatlar yoritib beriladi. Alla, yor-yor kabi folklor janrlari istiqlol davri o‘zbek she’riyatiga ham ko‘cha boshlagani, bu esa, mazkur davr she’riyatida folklorizmning yangi ko‘rinishlarini paydo qilgani haqida ma’lumotlar keltiriladi.*

Kalit so‘zlar: *modern adabiyoti, folkloristika, janr xususiyati, nasr, nazm, modifikatsiya*

Abstract: *This article reveals the role of folklore in modern Uzbek poetry. The idea will be more clearly illuminated through examples from the works of modern poets. Special emphasis is placed on the influence and image characteristics of folklore. The article discusses folklore motifs and their characteristics in modern literature. The folkloristic aspects reflected in the poems of Erkin Vohidov and Usmon Azim are highlighted. Information is provided that folklore genres such as Alla and Yor-Yor began to penetrate into Uzbek poetry during the period of independence, which gave rise to new forms of folklorism in the poetry of this period.*

Key words: *modern literature, folkloristics, genre features, prose, verse, modification*

Necha ming asrlardan beri jahon va o'zbek adabiyotida xalq og'zaki ijodidan foydalanib kelinadi. Bu jarayon turli davrlarda turlicha kechgan. Xususan, o'zbek yozma adabiyoti folklordan janr, sujet, vazn va qofiya qo'llashni o'zlashtirgan bo'lsa-da, ma'lum qonuniyatlar asosida birlashib, badiiy jihatdan taraqqiy etgan. Shu yo'sinda mif, afsona, rivoyat va boshqa ko'plab folklor janrlarining o'zbek she'riyatiga ta'sir doirasi kengaygan. Alla, yor-yor kabi folklor janrlari istiqlool davri o'zbek she'riyatiga ham ko'cha boshladi. Bu esa, mazkur davr she'riyatida folklorizmning yangi ko'rinishlarini paydo qildi. “Folklor” va “folklorizm” atamaları orasidagi farqni ilk bor adabiyotshunos Bahodir Sarimsoqov ilmiy asoslab berdi: “Biror ijodkor asariga biror maqsad bilan kiritilgan folklorga xos barcha materialni folklor deb emas, balki folklorizm atamasi bilan yuritish lozim, chunki unga ijodkor tomonidan muayyan bir ishlov berilgan bo'ladi” [3: M.A. Khamraev 86]. Demak, badiiy adabiyot bilan folklor o'rtasidagi ijodiy aloqa o'ziga xos an'ana bo'lib, ma'lum estetik qonuniyatlar doirasida kechadigan jarayondir. Bu ijodiy aloqalar natijasida badiiy ijodda yuzaga kelgan sujet va obrazlar, mavzu va badiiy detallar badiiy adabiyotga, xususan, she'riyatga ko'chib, ijodkorning badiiy niyati, individualligi va poetik iqtidoriga bog'liq holda talqin qilina boshlagan. Folklordan she'riyatga ko'chgan bunday janrlar ijodkor individualligi va estetik ideali bilan yangicha mohiyat kasb etadi. Quyida istiqlool davri o'zbek she'riyatida folklorizm qaysi ijodkorlarning ijodida uchrashini va folklor unsurlarini qo'llashdan ijodkor qanday maqsadni ko'zda tutganini aniqlashga harakat qilamiz. Folklorizm badiiyatda muhim o'rin tutuvchi jarayon bo'lib, u xalq madaniyatini saqlash va rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Badiiy asarlar davomida ushbu jarayon davom etib kelmoqda va kelajakda ham davom etishi kutilmoqda. Folklor orqali biz o'z tariximizni va madaniyatimizni anglab yetamiz hamda uni avlodlarga yetkazamiz. Adabiyot

xalqning mulkidir. U inson hayotida alohida ahamiyatga ega. Inson bor ekan, adabiyot ham bo'ladi. Adabiyotning o'lmasligini ta'minlovchi ikkita qudratli omil bor. Ularning biri adabiyotning g'oyat buyuk tarbiyaviy - ma'rifiy ahamiyati bo'lsa, ikkinchisi, uning insonlarga zavq-shavq berish xususiyatiga egaligidir. Zero, inson har qanday davrda, har qanday sharoitda ham busiz yasholmaydi: u-doimo tarbiyaga, doimo ma'rifatga va badiiy zavq olishga muhtoj. Avvalo, folklorizm unsurlari mumtoz adabiyotda ham uchrashiga e'tibor qaratsak:

Ayoqingg'a tushar har lahza gisu,

Masaldurkim: “Charog' tubi qorong'u” [6: Z.N. Abduqodirov 214-b.].
Lutfiyning “Ayoqingg'a tushar har lahza gisu...” misrasi bilan boshlanuvchi ushbu g'azali besh baytdan iborat bo'lib, har bir baytda shoir bittadan maqol qo'llaydi:

1-maqol: Chiroqning tubi qorong'u.

2-maqol: Suv oqayotgan ariqqa qarab oqadi.

3-maqol: Kishining ko'zi tarozu.

4-maqol: Hindu qayerda qon ko'rsa qo'rqr.

5-maqol: Tilagan tilagiga yetadi. G'azallarda maqol qo'llash mumtoz adabiyotda irsoli masal san'ati deyiladi. Maqollar qo'llangan she'rlarning ifoda uslubi, ritmi ham maqollarga xos ohangda bo'ladi. Demak, maqollar ham she'r tabiatini, umuman, janr tabiatini o'zgartira olish xususiyatiga ega. Bundan tashqari, maqol folklorning mustaqil janri. Bu janr g'azal tarkibida ham o'zgarishsiz qo'llanyapti. G'azalda qo'llangan maqollar baytning deyarli yarmini tashkil qiladi. Maqollardagi so'zlarni tushirib qoldirib bo'lmaydi. Folklorshunoslar ba'zi she'rlarda tushirib qoldirilsa ham she'r mazmuniga putur yetmaydi, deyishadi. Mazkur baytda “O'rmonga (qamishzorga) o't ketsa, ho'l-u quruq barobar yonadi” degan maqol qo'llangan. Ushbu maqol vazn, qofiya, radifga ham ta'sir qilgan va

aruzning ramali musammani mahzuf vaznida yozilgan. Alisher Navoiy baytning birinchi misrasidagi fikrni ushbu maqol bilan isbotlaydi va folklorga xos ifoda tarzi bilan xulosa qiladi. Folklor ta'sirida yaratilgan she'rlarni Erkin Vohidov ijodida ham ko'rish mumkin.

Sevgi dardidan mening ham Bo'ldi rangim qahrabo,

Yo'q iloj, ne naf o'kinma Bo'lmasa-da ko'zguda ayb?

Sen-ku Zuhrosan falakda Intizoringman faqat,

Ne ajab, talpinsa ko'nglim, Yo'q emish orzuda ayb [1: B.O. Usmonova 22-b.].

Ushbu g'azalda “Yuzing xunuk bo'lsa oynadan o'pkalama”, “Orzu qilish ayb emas” kabi maqollar irsoli masal san'atini hosil qilgan. She'rda maqollar qofiyaga mos tushishi uchun inversiyaga uchragan. Aruz vaznida yozilgan ko'p g'azallarda maqollar vazn talabi bilan inversiyaga uchraydi. Demak, maqollar she'r sturkturasiga, qofiyasiga ham ta'sir o'tkazadi. Shu bois, biz bunday she'rlarni modifikatsiyaga uchragan, degan xulosaga kelamiz. Bundan tashqari, folklordan yozma she'riyatga obrazlar ham ko'chib o'tishi mumkin. Masalan, Erkin Vohidov xalq og'zaki ijodidagi Afandi obrazini, she'riyatda Matmusa deb o'zgartiradi. Kulgu ortida aslida teran haqiqat mavjudligini o'quvchi yaxshi biladi. Shoir jamiyatdagi turli illatlarni kulgu ostiga yashiradi. Og'zaki va yozma adabiyotlarning o'zaro ta'siri va hamkorligi barcha xalqlarning adabiyotlariga xos hodisa bo'lib, o'sha adabiyotlarning shakllanishi va yuksalishini ta'minlashda, ularda xalqchil realistik tasvirning tantana qilishida, yangi obrazlar, yangi mavzular, yangi motivlar, yangi shakllar va xalqona ruhni ta'minlovchi obrazlilik va ifodaviy vositalar hisobiga to'lisha borishiga, shuningdek, folklor va yozma adabiyotga xos janrlarning o'zaro sintezlashuvi asosida badiiy ertak va uning xilma-xil ichki ko'rinishlari (ertak-drama, ertak-qissa, ertak-roman, ertakopera)ning yuzaga kelishida, barmoq she'r tizimining yozma adabiyot maydoniga o'tib, barqarorlashuvida muhim rol o'ynab kelmoqda. Shuni ham

ta'kidlash kerakki, badiiy adabiyot ham asrlar davomidagi rivojlanishi jarayonida folklarga samarali ta'sir ko'rsatib, shaklan, mazmunan va ifodaviylik jihatidan yanada takomil topishini chuqurlashtiradi Ko'rinadiki, shoir she'rlaridagi mazmun xalq og'zaki ijodidagi latifalar, askiyalarga uyg'un. Zero, ijodkor folklordan ta'sirlanadi, undan o'zlashtiradi. Abdulla Oripov ijodi folklorizmning turli xil ko'rinishlariga boy: xalq maqollari, qarg'ish va olqishlar, matallar, naqlar, qayroqi gaplar shoir she'riyatining xalqchilligini ta'minlaydi. Ular she'r mazmun-mohiyatiga singib, poetik umumlashmalar, falsafiy xulosalar beradi. Usmon Azim ijodi ham xalqona ohanglarga yo'g'rilgan. Uning "Baxshiyona" turkumidagi she'rlari bunga yorqin misol bo'la oladi. Shoirning "adabiy alla"lari bevosita xalq og'zaki ijodidan suv ichgan:

Bu beshikning ichiga Yulduz qo'nganday bo'ldi,

El-yurtining ko'nglida Qunduz qo'nganday bo'ldi . Alla.

Beshigining boshiga Falak kelib egildi,

Enasining tiliga Yurak kelib egildi. Alla. Umuman, folklorizm istiqlool davri o'zbek she'riyatida faol qo'llanib kelmoqda.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy she'riyatda xalq og'zaki ijodining qo'llanishi she'rni yanada jozibador qiladi. Folklor tasvirlari nazmda tarbiyaviylikni etnografik xususiyatlarni o'zida aks ettiradi. Qadim o'tmish otabobolardan qolgan tarbiya, madaniyat an'analari folklor namunalari orqali yoshlar ongiga sindiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. B. Usmonova (2011)"Adabiy folklorizm: nazariy asoslar va amaliy tadqiqotlar" . 22-bet.
2. R. Tashkentov (2012) "Folklor, adabiyot va madaniyat" . 19-bet.

3. M.Khamraev (2018)"Folklor va folklorizm". 86-bet.
4. F. Qodirova (1996)"O‘zbek xalq og‘zaki ijodi" . 165-bet.
5. Z. Abduqodirov (1998)"Modernizatsiya jarayonida folklor" . 214-bet.

ERKIN VOHIDOVNING BADIY TAFAKKURI

Muzaffarova Sevinch Otajon qizi

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 2-kurs talabasi

sevinchmuzaffarova20@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada O‘zbekistonda Erkin Vohidov nomini abadiylashtirish uchun olib borilgan islohotlar, shoirning badiiy tafakkuri tadriji masalalari atroflicha yoritilgan hamda uning she‘riyatiga xos badiiy qurilish, kompozitsiya haqida mulohazalar bildirilgan.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek mumtoz she‘riyati, devon, badiiy tafakkur, syuket, kompozitsiya*

Abstract: *In this article, the reforms carried out to perpetuate the name of Erkin Vahidov in Uzbekistan, the issues of the development of the poet's artistic thinking, and comments on the artistic construction and composition of his poetry are given.*

Key words: *Uzbek classical poetry, devan, artistic thinking, plot, composition*

Erkin Vohidov bilan zamondosh bo‘lgan o‘zbek xalqining yana bir buyuk shoiri Abdulla Oripov “So‘z sehri” maqolasida quyidagicha yozgan: “Mana bir necha o‘n yildirki, biz dilbar bir she‘riyatning muattar havosidan bahramand bo‘lib kelayotirmiz. Bu Erkin Vohidov she‘riyatidir. Ona tilimizdagi ipakdek mayin, kamalakdek rang-barang, g‘oyat nozik lutf, beozor qochirimlar, goh hazin, goh samimiy tabassum uyg‘otuvchi tashbihlar, o‘tkir xulosalar – bular bari ulkan shoirimizning qalamiga mansub betakror fazilatlaridir. Men Erkin Vohidovni she‘riyatda o‘ziga xos sehr sohibi deb bilaman”.

Erkin Vohidovning, ayniqsa, o'zbek mumtoz she'riyati an'analari izidan borib zamondoshlari ma'naviyati va kayfiyatini ifoda etgan “Yoshlik devoni”, yuksak zamonaviylik, vatanparvarlik ruhi bilan yo'g'rilgan “Tirik sayyoralar”, “Sharqiy qirg'oq”, “Yaxshidir achchiq haqiqat” to'plamlari, urush fojialaridan so'zlovchi “Nido”, falsafiy yo'sindagi “Ruhlar isyoni” dostoni, “Istanbul fojiasi” she'riy dramasi, hajviy-yumoristik “Donishqishloq latifalari” turkumi, “Oltin devor” komediyasi adabiyotimizda, madaniy hayotimizda ulkan voqea sifatida baholangan.

Ijodkor ulkan tarjimon sifatida I.Gyotening “Faust”, R.Hamzatovning “Mening Dog'istonim” (tugallanmagan), S.Yeseninning “Fors taronalari” asarlarini o'zbek tiliga mahorat bilan tarjima qildi. Shuningdek, L.Ukrainka, A.Blok, F.Shiller, Muhammad Iqbol singari jahon she'riyatining yorqin namoyandalari ijodidan namunalarni o'zbek tiliga o'girdi. Shoir she'rlari chet (nemis, fransuz, rus, ingliz, urdu, hind, arab, fors) va qardosh turkiy tillarga tarjima qilingan.

Atoqli shoir, dramaturg, tarjimon va jamoat arbobi Erkin Vohidov uzoq yillik an'analarga ega bo'lgan, tarixi ko'rkam o'zbek adabiyotini yangi ohanglar bilan boyitdi. Uning she'riyatida o'zbek tili xalqona ohanglarda o'zining jilosini yana ham nafis va latofatli namoyon qildi. U yaratgan obrazlar xuddi xalq qahramonlaridek muhlislar qalbida yashamoqda.

Esdaliklari va publitsistik maqolalarida buyuk xalq mehrini qozongan ijodkorning insoniy go'zal qiyofasi, boy va nazokatli ma'naviy olami aks etgan. Ardoqli ijodkorning adabiyot va el-yurt oldidagi xizmatlari inobatga olinib, davlatimiz rahbarining 2016-yil 7-dekabrdagi qarori bilan Erkin Vohidov tavalludining 80 yilligi mamlakatimizda keng nishonlandi. 2018-yil sentyabridan Marg'ilon shahrida Erkin Vohidov nomidagi iste'dodli yosh ijodkorlar maktabi ish boshladi. Shoirning shogirdlari sa'y-harakati bilan “To quyosh sochgayki nur:

Erkin Vohidov hayoti va ijodi zamondoshlari nigohida” hamda 2018-yilda Erkin Vohidov hikmatlaridan iborat “Bahrdan bahralar” nomli kitoblar nashrdan chiqdi.

Mustaqillik yillarida shoirning ijodi ona xalqi tomonidan intiqlik va mehr bilan kutib olindi. 2000 – 2001-yillarda chop etilgan to‘rt jilddan iborat saylanmasi (“Ishq savdosi”, “She’r dunyosi”, “Umr daryosi”, “Ko‘ngil nidosi”), “Devon” (2015), “O‘zbekim” (2016) singari to‘plamlari chop etilib, ularda shoirning uyg‘oq tuyg‘ulari o‘z ifodasini topgan.

Erkin Vohidovning “Orzu chashmasi”, “Nido” (1964), “Palatkada yozilgan doston” (1966), “Quyosh maskani” (1970), “Ruhlar isyoni” (1978) kabi asarlari o‘zbek adabiyotidagi eng yaxshi doston namunalaridir. Mazkur asarlar istibdod yillarida o‘zbek xalqi milliy g‘ururi o‘sishida ulkan ta’sir ko‘rsatdi.

Erkin Vohidovning “Shoiru she’ru shuur” (1987), “Iztirob” (1992), “So‘z latofati” (2015) kitoblariga kirgan maqolalari, suhbatlarida adabiyot, ijod jarayonlari, o‘zbek tili leksikologiyasiga doir ilg‘or qarashlari ifodalangan.

Ayniqsa, “So‘z latofati” kitobi o‘zbek lug‘atshunosligida “Muhokamat ul-lug‘atayn”dan keyin yaratilgan eng nodir manba sifatida e’tirof etildi. Unda o‘zbek tilining boyish manbalari, etimologiyasi, dialektologiyasi, leksikasi yetuk ijodkor nigohi bilan tahlil qilingan.

Badiiy asar syujeti va kompozitsiyasi xuddi mazmun va shakl kabi alohida-alohida vositadir, ayni paytda, ular o‘zaro bog‘liqdir: syujet kompozitsiyaning ichida yashaydi (u mazmun hodisadir), kompozitsiya syujetning vujudi (u shakl hodisadir) hisoblanadi. Jon va vujud birlashsagina ruh (g‘oya) tiriladi, yashaydi, faoliyat ko‘rsatadi. Syujet qahramonlar xarakterini va hayot ziddiyatlarini umumlashtiruvchi voqealar silsilasi bo‘lsa, kompozitsiya ana shu hayotni betakror tarzda bir butun va yaxlit qilib quruvchi va go‘zal gavdalantiruvchi vositadir. Ana shu ikki vosita mustahkam va betakror holda tashkillansa, har qanday badiiy asar: xoh nasrda, xoh nazmda yaratilgan bo‘lsa ham, o‘z kitobxonlariga ega bo‘ladi va adabiyot osmonida yorqin yulduz bo‘lib qoladi.

Erkin Vohidov she'rlarida syujet va kompositsiya bir-biriga hamohang holda tashkillanganligi uchun she'rlarni tez va oson yodlab olish imkoniyatini beradi. Shoirning 1956 -yilda yozilgan “Kamtarlik” she'ri ikki banddan iborat bo'lsa ham, juda ta'sirli va tarbiyaviy ahamiyatga ega:

Garchi shuncha mag'rur tursa ham,
Piyolaga egilar choynak.
Shunday ekan manmanlik nechun,
Kibr-u havo nimaga kerak?

She'r inson uchun xos bo'lgan eng ulug' tuyg'u kamtarlik haqida yozilgan bo'lib, choynak va piyola timsollari asosida syujet chizig'i va kompozitsiya yaratilgan. Choynak mag'rur, tik turadi. Piyola kichkina bo'lsa ham, choynak unga egilib choy quyadi. Mag'rurlik hech qachon g'olib bo'lmaydi. Kamtarlik qadrlanadi, shuning uchun piyolani inson har doim choy ichganda peshonasidan o'pib qadrlaydi. Erkin Vohidov “Kamtarlik” she'rini kompositsiyasiyasi mustahkam, syujet esa shunga hamohang tarzda yaratilgan. She'r kompozitsiyasi shu qadar ajabtovurki, tikuvchining mohirona tikilgan ko'ylagi kabi mos va munosib. “Yurak va aql” she'ri ham juda ta'sirli va tarbiyaviy ahamiyatga ega ijod namunasi hisoblanadi. Ikkalasi ham insonni boshqara olish xususiyatiga ega.

Agar yurak va aql bir-biri bilan arazlashib qolsa, ikkalasi insonni ikki tomonga tortadi. Aql boshqa fikr beradi, yurak esa boshqa. Nasriy asarlarga nisbatan she'riyatda syujet qisqa va ma'lim bir voqelikka asoslanadi. Yurak va aql o'rtasida yuzaga kelgan konflikt she'r syujeti so'ngida yurakka ishonish, uning amriga bo'y sunish bilan yakunlanadi:

U baxsh etgan otashda yondim,
O'zi bo'ldi menga rahnamo.
Unga, faqat unga ishondim,
Yurak meni aldamas aslo!

Xalqimizda bir naql bor: *“Aql bilan ish tutsang ham, yuragingga ham quloq sol”* Ishq, muhabbat insonga Olloh tomonidan berilgan mukofot.

Syujet deganda, asar qahramonlari hayotidagi voqealar va ana shu jarayondagi aloqalar, munosabatlar, to‘qnashuvlar, o‘shish-o‘zgarishlar tushuniladi, chunki «Adabiyotning uchinchi elementi syujetdir, ya’ni odamlarning o‘zaro aloqalari, ular o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar, simpatiya (yoqtirish) va antisimpatiyalar (yoqtirmaslik), umuman kishilar ortasidagi munosabatlar — u yoki bu xarakterning, tipning tarixiy rivojlanishi, tashkil topib borishidir» (M. Gorkiy).

Badiiy asarda syujetning yaratilishini g‘oyaviy mazmun boshqaradi, g‘oyaviy mazmunning talabiga uyg‘un holda xarakterlar namoyon bo‘ladigan va hayot ziddiyatlarini umumlashtiradigan voqealar silsilasi kashf etiladi.

Voqealar silsilasi o‘z navbatida asar g‘oyasini badiiylashtiradi, uni tiriltiradi.

Konflikt - syujetni harakatga soluvchi kuch. Uning ta’sirdorligini, qiziqarligini, ko‘lamini belgilovchi unsurdir. Konflikt asosida yozilgan she’r ta’sirli va esda qolarli holda yoziladi. Erkin Vohidov she’rlari konfliktlarga boy holda yozilgan.

Choynak va piyola, yurak va aql, do‘st va dushman biriga konflikt holda qo‘llanilib, she’rning syujet chiziqlarini bevosita harakatga keltirgan:

Qaro qoshing, qalam qoshing,

Qiyiq qayrilma qoshing, qiz.

Qilur qatlima qasd qayrab —

Qilich qotil qaroshing, qiz.

Qafasda qalb qushin qiynab,

Qanot qoqmoqqa qo‘ymaysan.

Qarab qo‘ygil qiyo,

Qalbimni qizdiring quyoshing, qiz.

“Qaro qoshing” she’rini eshitmagan, uni qiziqib yod olmagan, so‘zlarini qalbining tub-tubiga qadar joylamagan she’riyat ixlosmandlarini juda ko‘p

uchratamiz. She'ning kompozitsion tuzilishi, syujet chiziqlarining mohirona tasvirlanishi Erkin Vohidovning yana bir iste'dodining namunasi desak mubolag'a bo'lmaydi. She'r faqat “q” harfidan iborat so'zlardan yozilgan bo'lib, she'ni mustahkam kompozitsiyasi bilan, jozibador syujet voqealari bilan yaratgan o'zbek shoiriga “O'zbekiston Qahramoni” unvonining berilishi bejiz emas. O'zbek she'riyatining ikkita zabardast ustuni biri – Abdulla Oripov bo'lsa, ikkinchisi – Erkin Vohidov edi. Shoirning “O'chirg'ich”, “Chumoli”, “ Bir tomchi yosh”, “Shoir qalbi”, “Kuy avjida uzilmasin tor”, “O'zbek Navoiyni o'qimay qo'ysa” she'rlari she'riyat bo'stonida o'zining yetti yoshdan yetmish yoshgacha bo'lgan ixlosmandalrini topib ulgurgan.

Kuy avjida uzilmasin tor,
She'r yarmida sinmasin qalam.
Yashab bo'lmay umrini zinhor,
Bu dunyodan ketmasin odam.

“Kuy avjida uzilmasin tor” she'rining syujeti oddiy xronalagik yo'nlaish asosida yozilgan bo'lsa ham, inson uchun, Alloh tomonidan unga berilgan umr foydali shu bilan birga armonlarsiz o'tishini istagan shoir xalqchil aytilgan so'zlari bilan o'ta bir tilak aytganiga guvoh bo'lamiz. Insonning yuragini qalamga olgan har qaysi she'rlarining tuzilishida, detallarni tanlashida, o'xshatishlardan mohirona foydalanishidagi qarashlari adabiyot ahlining shoir ijodiga bo'lgan hurmatini oshiradi.

Cho'qqidan bir kichik tosh dumalasa,
Tog'ni qulatgulik suron bo'ladi.
Ko'zingdan bir tomchi yosh dumalasa,
Tog'day yuragimni vayron qiladi.

Ha, inson Alloh tomonidan yaratilgan eng oliy hilqatdir. Uning har bir yaxshi fazilati qadrlanishga loyiq hisoblanadi. Qisqa baytlar bilan yozilgan syujetda, kompozitsion tuzilishda hamma narsa yetarli va talab darajasida

qo‘llanilgan. *“Shoirsiz yurt – bulbulsiz chaman, yulduzsiz osmon, mayoqsiz bandargoh bo‘lmaydi. Shoir qaysi zamonda, qaysi yurtida yashamasin birinchi galda o‘z qalbining holatini ayon etadi va agar bu holat minglarning, millionlarning qalbiga esh bo‘lsa, shoir nidosi umuxalq, umubashariy nidoga aylanadi”*.

Erkin Vohidov nazariy ma’lumotlarga tayangan holda she’rlar yaratganligi hech birimizga sir emas. Uning “Shoiru she’ru shuur” kitobidagi ilmiy va tahliliy maqolalar, fikr-mulohazalarini o‘qib bunga yana bir bor amin bo‘lamiz. “Darhaqiqat, badiiylikni vujudga keltiruvchi — mavzu va g‘oya, obraz va xarakter, syujet va kompozitsiya, badiiy til va uslub, tur va janrlar kabi vositalar har bir asarda betakror tarzda uyg‘unlashadilar va har safar ham jonli bir vujudni — aniq bir farzandni dunyoga keltiradilar. Shu sabab ham adabiyot(insoniyat)ni o‘rganish uchun, dastawal, asar (farzand) tahlili — aniqroq saboq va xulosalarga olib keladi. Ha, o‘zlikni bilmasdan turib, insonni bilish mumkin emasligini, adabiy jarayon ham tasdiqlaydi”.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytish mumkinki, Erkin Vohidov tomonidan yozilgan barcha she’rlar adabiyotimiz uchun shoir tomonidan qo‘shilgan eng buyuk hissadir. Bu kabi she’rlar hech ikkilanmay vaqt chiziqlaridan beshikast o‘ta oladi; qachon va qayerda bo‘lmasin har qanday sharoitda ham talantli kitobxonlar qo‘liga qayta-qayta tutqiziladi. Erkin Vohidov she’rlari yurak nolalariga ishonib yaratilgan. Bu nolalar adabiyotimiz osmonida abadiy nur sochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Umurov. H. (2004). Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent.
2. Болтабоев Х. (2006). Мумтоз Шарқ поэтикаси. — Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти.

3. Воҳидов Э.(1969). Ёшлик девони. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти.
4. Исҳоқов Ё.(2006). Сўз санъати сўзлиги. – Т.: Зарқалам

ABDUQAYUM YO‘LDOSHEV: USLUB QIRRALARI

Xayriyeva Ma'suma Fozil qizi,

ToshDO‘TAU OTAT 3-kurs talabasi

xayriyevamasuma4@gmail.com +998935420722

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada taniqli adib Abduqayum Yo‘ldoshev ijodi haqida, badiiy uslubi, asarlaridagi o‘ziga xos jihatlari haqida mulohaza yuritiladi. Hikoyalarda yozuvchi qo‘llagan badiiy usullar, ijodiy g‘oyalar haqida xulosalar bayon etiladi.*

***Kalit so‘zlar:** Abduqayum Yo‘ldoshev, uslub, xalqona ruh, badiiy tahlil.*

***Abstract.** This article discusses the work of the famous writer Abdukayum Yuldoshev, his artistic style, and the unique aspects of his works. Conclusions are drawn about the artistic methods and creative ideas used by the writer in his stories.*

***Keywords:** Abdukayum Yuldashev, style, folk spirit, artistic analysis.*

Badiiy adabiyotda muallifni tanitadigan muhim jihatlardan biri bu, shubhasiz, uning uslubi. “Hayot hodisalari har qancha arziyas bo‘lmasin, chuqur umumlashmalarga xizmat qildirilsa, dono fikrlarga yo‘g‘rilsa, badiiylik, obrazlilik paydo bo‘ladi”, - deb yozgandi mashhur munaqqid Ozod Sharafiddinov (Шарафиддинов, 2012, 33-бет). Bu masalalar pirovardida yozuvchi mahoratini, asarning o‘qishlilikini ta’minlaydi. “Uslub - arabcha tartib, usul, yo‘sin, tarz kabi ma’nolarni bildiradi, poetikaning muhim kategoriyalaridan biri, badiiy asarning u yoki bu tarzidagi shakliy qurilishini belgilovchi umumiy prinsipi. Badiiy voqelikni yaratish yo‘sinlarini anglatadi” (Куронов, 2013, 339- бет). Bu maqolamizda bugunning eng taniqli adiblaridan biri - Abduqayum Yo‘ldoshning badiiy uslubiga xos ayrim jihatlari haqida so‘z boradi.

Bugungi o'zbek adabiyoti kundan kunga yangi ma'naviy xazinalar bilan boyimoqda. Nasrda ham, nazmda ham turli janrlarda qalam tebratayotgan iste'dodlar talaygina. Mana shunday iqtidor egalarida biri — Abduqayum Yo'ldoshev. Bu ijodkor o'ziga xos uslubi bilan allaqachon ko'plab kitobxonlar qalbini zabt etdi. Adib garchi turli janrlarda ijod qilgan bo'lsa-da, hozir tahlilga uning hikoyalarini tortmoqchiman. Bilamizki, hikoya inson ruhiyatini, hayotiy voqealarni qisqa, lekin chuqur falsafiy va badiiy yondashuvda aks ettiradi. Abduqayum Yo'ldoshev esa o'zbek hikoyachiligida o'ziga xos uslubi, psixologik tahlillarga boy yozuvchilardan biri sifatida ajralib turadi. Adib o'zbek adabiyotiga yangicha ruh, yangicha estetik dunyoqarash olib kirgan yozuvchilardan biridir. Uning hikoyalarida:

Psixologizm – inson ruhiyatini chuqur tahlil qilish;

Ramz va majoz – bevosita aytilmagan, ammo o'quvchini o'ylantiradigan g'oyalar;

Minimalizm – ko'p so'z emas, kam so'zda katta mazmun berish;

Oddiy voqelikda murakkab haqiqat – oddiy ko'ringan voqealar ortidagi falsafa ko'zga tashlanadi. Hozir yozuvchining “Boy”, “Quduq”, “Javobi bor” hikoyalarining tahlilida fikrlarimizning isbotini ko'ramiz. “Yoshlik” jurnalining 2014-yil 1-sonida bosilgan hikoyaning “Boy” deb nomlanishiga sabab — maktabni ham bitira olmagan, hech kim e'tibor bermagan, oddiy bir insonning qisqa fursatda boyib, ovulning “kattakoni”ga aylanishidir. Bu o'zgarish kutilmagan, hatto kulgili darajada bo'lsa-da, jamiyatdagi muayyan holatni ochib beradi (Йўлдошев, 2014 йил, 1-сон). Asarning asosiy g'oyasini mashhur yozuvchi O'tkir Hoshimovning quyidagi jumlasini orqali ifodalash mumkin: *“O'zimiz bir insonga mansab berib, oyog'ini yerga tekkizmay qo'yamiz-da, so'ng u boshimizga chiqqach, qanday tushirishni bilmay yuramiz.”* (Хошимов, 1998, 56-бет). “Хо'roz Duxyol” — aynan mana shunday obraz. Ilgari hech kimga kerak bo'lmagan, e'tibordan chetda qolgan bu inson, bir-ikki tavsiyalar bilan

cho‘ponlikka qabul qilinib, oradan ko‘p o‘tmay boyib ketadi. Bunday ish va boylik uning asl qiyofasini ochib beradi. Bu orqali yozuvchi xalqimizning soddaligi, ishonuvchanligi, o‘zaro munosabatlardagi tabiiylikni yoritadi. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, bunday hol ro‘y berishi boshqalarning ham bilimsizligiga sabab bo‘la oladi. Hikoya voqealari kechadigan joyning “O‘zbekovul” deb nomlanishi ham bejiz emas — bu nom o‘zbek qishloq hayotiga, xalq tabiatiga ishora qiladi. Qahramon ismi ham biroz jaydari tilda beriladiki, bu ham mahalliy koloritni berishga xizmat qiladi.

Abduqayum Yo‘ldoshevning “Quduq” hikoyasida esa Sabohat ismli qiz quduqqa tushib ketib, fojiali tarzda vafot etadi. Ammo asardagi "quduq" faqatgina voqea sodir bo‘lgan joy emas, balki chuqur ramziy ma’no kasb etadi (ziyouz.uz>ozbek-nasri/abduqayum-yoldosh/). Sabohatning o‘limidan so‘ng, “sallani ol desa, kallani qo‘shib oladigan” amaldorlarning yuzaki tekshiruvlari, asossiz xulosalari natijasida 70 xonadonli qishloq aholisi go‘yoki adolatsizlik, johillik va befarqlik qudug‘iga g‘arq bo‘ladi. Shu sababli ham asar “Quduq” deb nomlangan bo‘lsa ajab emas — bu nom oddiy quduqni emas, balki jamiyatdagi muammolar, axloqiy inqirozlar, sustkashlik va illatlarning chuqur ramzi sifatida xizmat qiladi. Boshqa hikoyalarida bo‘lgani kabi, bu asar voqealari ham O‘zbekovulda kechadi. Hikoya qahramonlari esa tanish — ular hayotimizda ilgari ham bo‘lgan, hozir ham bor. Asarda ko‘zbo‘yamachilik, qog‘ozbozlik, yuqoriga yoqish uchun qilinadigan riyo kabi keraksiz rasm-rusumlar keskin fosh etilgan. Bu illatlarning ildizi bilan yo‘qolmasligining sababi sifatida xalqning soddaligi, ishonuvchanligi va eng asosiysi, o‘z haq-huquqlarini bilmasligi ko‘rsatiladi. Kitobxon bu asardan ijtimoiy adolatsizlik, ma’suliyatsizlik va loqaydlik kabi masalalar yuzasidan chuqur xulosalar chiqarishi mumkin.

Uchinchi hikoyamizning nega aynan “Javobi bor” deya nomlanishiga quyidagi jumla orqali javob berish to‘g‘ri bo‘ladi, deb o‘ylayman: (ziyouz.uz>ozbek-nasri/abduqayum-yoldosh/)

“Karimjon jarroh so‘nggi bor e’tiroz bildirmoqchi bo‘ldi:

– Axir urushlar... qanchadan-qancha begunohlar... homilani olib tashlashlar...

Nazokat shivirlab javob qaytardi:

– Hammasining... hammasining javobi bor... Vaqti-soati keladi... Javobdan qochib qutulib bo‘lmaydi... Nazokatning ushbu so‘zlari asar nomining mazmunini to‘liq ochib beradi. Asarda tasvirlangan har bir og‘riqli voqea, qilingan gunoh, jamiyatdagi illatlar – bularning barchasi bejavob qolmaydi. Har bir ishning, har bir xatti-harakatning, albatta, javobi bor. Shuning uchun asar nomi aynan “Javobi bor” deb nomlanishi mantiqan to‘g‘ri. Inson qanchalik yomon bo‘lmasin, u ota-onasi uchun baribir farzand. Farzand uchun ham shunday – ota yoki ona qanchalik yomon, tuban bo‘lmasin, u baribir ota, u baribir ona. Kim uchundir farzand orzu, kim uchundir esa ortiqcha bosh og‘riq. Bu dunyoda aslida yomon insonning o‘zi yo‘q, insonni yomonlikka undagan holatlar mavjud, xolos. Hikoyani o‘qigan har bir kitobxon bunga amin bo‘ladi. Asarda pora, zino, zulm kabi illatlar ochiq va aniq ko‘rsatib berilgan. Bu esa yozuvchining jamiyatdagi illatlarga nisbatan befarq emasligini ko‘rsatadi. Har uchala hikoya xalqona, sodda va tus–hunarli tilda yozilgan. His-tuyg‘ular ochiq ifodalangan, shu sababli tushunarsiz jumlar deyarli yo‘q. Yozuvchi mayda detallarga ko‘p urg‘u bermaydi, asosiy e’tibor voqea-hodisalarning o‘ziga qaratilgan. Nutq uslubi jiddiy. Uslubiy figuralardan tashbeh, metafora, kinoyadan ko‘proq foydalanilgan. Masalan, “Boy” hikoyasida “Sovchilikka boraverib tili ipakday eshilib ketgan Eshvoy mergan”, “Zikir tirriq”, “Abdirayim qattiq” kabi ifodalar orqali obrazlar betaraf va yashirin tanqid bilan ochilgan. Asar qahramonlari va ularning xatti-harakatlari aniq ifodalangan, ularning so‘zlari va harakatlari orqali kitobxon o‘z munosabatini shakllantiradi. Masalan, birgina Narimonning gap-so‘zlaridan kitobxon undan nafrat uyg‘otuvchi obraz sifatida taassurot oladi. Yozuvchi

hikoyalarda maqol va iboralarni ko‘p qo‘llagan. Jumladan, “Boy” hikoyasida “Oldingdan oqqan suvning qadri yo‘q”, “Ko‘rmaganning ko‘rgani qursin”, “Qo‘shningning xotini qiz ko‘rinadi”, “Aytilgan so‘z — otilgan o‘q” hamda “Quduq” hikoyasida “Tarbiyachi o‘zi tarbiyalangan bo‘lmog‘i kerak”, “Ustoz otangdan ulug‘” va “Javobi bor” hikoyasida “Qo‘ng‘izga arpa bahona”, “O‘ziyam yemas, birovga ham bermas” kabi maqollar asarlarga hayotiylik, xalqona ruh bag‘ishlaydi. Taniqli adabiyotshunos olim B. Karim Abduqayum Yo‘ldoshning nasriy mahoratini uning qahramonlari hayotiyliigi, kechinma ba iztiroblarining samimiyligi bilan ajralib turishini, kitobxonni befarq qoldirmasligini qayd etgan edi (Каримов, 2016, 25-бет).

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, garchi uch hikoya uch uslubda, ya’ni “Boy” hikoyasi kinoyaviy, “Quduq” hikoyasi ramziy, “Javobi bor” asari esa falsafiy, psixologik uslubda bayon etilgan bo‘lib, mahorat bilan yozilgan asarlardir. Demak, yozuvchi o‘z uslubida badiiylikning barcha moduslarida: drammatizm, tragizm, hayotiylik, haqqoniylik, kinoyaviylik, yumor kabi usullar bilan o‘z uslubini boyitgan. Hikoyanavislikda o‘zining individual uslubiga ega ijodkor. Yuqoridagi tahlillarda biz adib uslubining ayrim jihatlarigagina to‘xtaldik. Ustoz olim Q. Yo‘ldosh ta’kidlaganidek: “Yozuvchi hikoyalaridagi obrazlar biz ko‘nikkan normativ adabiy qahramonlarga o‘xshamaydi, ular o‘z tabiatiga ega va faqat shu tabiatlaridan kelib chiqqan holda harakat qilishadi” (Йўлдошев, 2018, 232-бет). Bu jihat yozuvchi uslubidagi yetakchi jihat bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Каримов, Б. (2016). Рухият алифбоси. Тошкент: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. (25-бет).
2. Йўлдошев, А. (2014). *Бой*. “Ёшлик” журнали 1-сон.
3. Хошимов, Ў. (1998). Умр савдоси. Сайланма. Икки жилдлик. Иккинчи жилд. Роман, ҳикоялар, ўйлар. Тошкент: Шарқ. (56- бет).

4. Шарафиддинов, О. (2012). Оламнинг қалби. Тошкент: Маънавият. (33-бет).
5. Қуронов, Д. (2013). Адабиётшунослик луғати. Тошкент: Академнашр. (339- бет).
6. Йўлдошев, Қ. (2018). Сўз ёлқини. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. (232- бет).
7. ziyouz.uz/ozbek-nasri/abduqayum-yoldosh/

ABDURAUF FITRATNING ADABIY-TANQIDIY QARASHLARI

Shavkatova Shahzoda Shodiyor qizi

ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti 4-kurs

Shavkatovashahzoda7681@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abdurauf Fitratning milliy til va adabiyotga oid tanqidiy qarashlari ochib berilgan. Fitrat tomonidan til millatning asosiy o'zligini bildiruvchi vosita ekanligi haqidagi fikrlari keltirilgan. Jadid adabiyotidagi o'zgarishlar va kamchiliklar yuzasidan xolisona munaqqidlik fikrlari qayd etilgan. Asarlaridagi so'zning qadri va ahamiyati haqida ko'plab mulohazalar misol sifatida keltirilgan. U adabiyotning xalq hayoti, milliy uyg'onish va ijtimoiy yuksalishdagi rolini chuqur anglagan holda, adabiy tanqidga yangicha yondashuv olib keldi. Fitrat adabiyotga faqat go'zallikni tasvirlash vositasi sifatida emas, balki xalqni uyg'otuvchi, unga to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi kuch deb qaradi.

Kalit so'zlar: munaqqid, metod, milliy til, sun'iy so'z, qoidalar

Abstract. This article is about Abdurauf Fitrat's national language and literature critical views are revealed. Fitrat's opinion that language is a means of expressing the main identity of the nation is presented. Objectively critical opinions are noted regarding the changes and shortcomings in Jadid literature. Many reflections on the value and importance of words in his works are given as examples. He brought a new approach to literary criticism with a deep understanding of the role of literature in people's life, national revival and social progress. Fitrat saw literature not only as a means of describing beauty, but as a force that awakens the people and guides them to the right path.

Keywords: critic, method, national language, artificial word, rules.

O'zbek madaniy-ma'rifiy hayotida chuqur iz qoldirgan jadid adiblaridan biri Abdurauf Fitrat bo'lib, u o'zining XX asr boshlaridagi faoliyati bilan nafaqat ma'rifatparvar, balki adabiy tanqidchi sifatida ham yuksak mavqega ega bo'ldi.

Fitratning adabiy tanqidiy qarashlari uning ilmiy-ijodiy merosining muhim qismidir. U adabiyotning xalq hayoti, milliy uyg‘onish va ijtimoiy yuksalishdagi rolini chuqur anglagan holda, adabiy tanqidga yangicha yondashuv olib keldi. Fitrat adabiyotga faqat go‘zallikni tasvirlash vositasi sifatida emas, balki xalqni uyg‘otuvchi, unga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatuvchi kuch deb qaradi. U "Adabiyot – bu xalqni tarbiyalovchi vositadir" degan g‘oyani ilgari surgan. Fitrat uchun adabiyot ma’naviy yangilanishga xizmat qilishi, xalqning ichki olamini uyg‘otishi kerak edi. U shunday yozadi: *“Adabiyot jamiyat oynasi, inson qalbining eng nozik tuyg‘ularini ifoda qiluvchi vosita bo‘lishi bilan birga, xalqqa yo‘l ko‘rsatuvchi ustozdir.”* (“Adabiyot qoidalari”, 1926. 63-bet) Bu fikr Fitratning ma’rifatparvarlik ruhida yozilgan asarlarida yaqqol aks etadi. Jumladan, uning “Munozara” (1911) dramasi xalqning ilmga, ma’rifatga bo‘lgan ehtiyojini ko‘rsatadi. Fitrat eski adabiyotning hayotdan uzoqligi, mavhumlik va shaklbozlikka asoslanganligini tanqid qilgan. U eski she’riyatda ko‘p uchraydigan sun’iy so‘z o‘yini, bezaksiz mazmun, maqsadsiz ilhom bilan yozilgan asarlarni yaroqsiz deb hisoblaydi. Shu munosabat bilan Fitrat o‘zining “O‘zbek adabiyoti uchun” nomli maqolasida shunday deydi: “Bizning she’rlarimizda xalq hayoti aks etmaydi. Biz hali xalq ruhiyatini, orzu-armonlarini bilmaymiz. Shuning uchun bizga yangi ruhda yozilgan, hayot bilan bog‘liq asarlar kerak.”

Fitrat adibni shunchaki so‘z bilan o‘ynaydigan kishi emas, balki xalqni tarbiyalaydigan, unga o‘rnak bo‘ladigan yetuk shaxs sifatida tasavvur qiladi. Uningcha, yozuvchi xalq dardini bilishi, uni asarlarida ifoda etishi kerak. Bu borada Fitratning “Tuzuklar” asaridagi quyidagi fikr muhim ahamiyatga ega: “Yozuvchi millat dardini his etmasa, u faqat yozuvchilik san’atini emas, vijdonini ham yo‘qotadi.” Fitrat o‘zbek adabiy tilining ravnaqini juda muhim deb hisoblagan. U adabiyot tilini xalq tiliga yaqinlashtirish, ortiqcha arabcha-forscha so‘zlardan voz kechish kerakligini uqtirgan. “O‘zbek tilining soddaligi, ravonligi, xalq orasida yashovchanligi adabiyot uchun g‘oyat muhimdir” degan fikrni ilgari

surgan. “Adabiyot tili xalq tili bo‘lishi kerak. Faqat xalq tili orqali millat o‘z adabiyotiga mehr qo‘yadi.” Fitrat uchun realizm – bu hayot haqiqatini ochib berish vositasi edi. U tasvirning hayotiy bo‘lishini talab qilgan. Jumladan, “Hind ixtilolchisi” (1919) hikoyasida u mustamlakachilik zulmini, xalqning og‘ir ahvolini real voqealarga asoslangan holda ko‘rsatgan. Abdurauf Fitrat o‘zbek tilining rivoji, adabiy me‘zonlari va uslubiy takomiliga oid bir qator tanqidiy qarashlarni ilgari surgan. Fitrat o‘zbek tilining ilm-fan, adabiyot va davlat ishlari uchun mos bo‘lishi kerakligini ta’kidlagan. U tilni soddalashtirish tarafdori bo‘lib, xalqqa tushunarli, tabiiy va soflashtirilgan tilni targ‘ib qilgan. Fitrat o‘zbek adabiy tilini yaratishda faqat forsha yoki arabcha unsurlar emas, balki turkiy tillarga xos soddalik va tabiiylikni asosiy tamoyil sifatida olgan. (Mamarasulov S. Abdurauf Fitrat va o‘zbek adabiy tanqidi. 1998. 143-bet) Fitrat arab yozuvidan voz kechib, osonroq, tovushga mos yozuv tizimini joriy etish tarafdori edi. U bu orqali savodsizlikni kamaytirishni va xalqqa bilim berishni maqsad qilgan. Fitrat tilni millatning ruhi, madaniyati va tafakkurining aks ettiruvchisi sifatida qaragan. Tilni e’tiborsiz qoldirish milliy tanazzulga olib kelishini u keskin tanqid qilgan. Fitrat ilm-fan, adabiyot, pedagogika, jurnalistika kabi sohalarda ham o‘zbek tilida yozish va so‘zlashni yoqlagan.

Fitratning adabiy tanqidiy qarashlari jadid adabiyotining metodologik asoslariga yaqin edi. U adabiyotni milliy uyg‘onish vositasi sifatida ko‘rgan. Jadid yozuvchilari orasida adabiyotga ijtimoiy vazifa yuklaganlarning eng faol va nufuzlisi aynan Fitrat bo‘lgan

Xulosa qilib aytganda, Abdurauf Fitratning adabiy tanqidiy qarashlari zamonaviy o‘zbek adabiy tanqidining shakllanishida muhim bosqich bo‘ldi. U adabiyotni xalq, jamiyat va ma’naviyat bilan bog‘lagan, yozuvchining mas’uliyatini ta’kidlagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Fitrat A. Adabiyot qoidolari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1926.
2. Fitrat A. Munozara (drama), 1911.
3. Fitrat A. Hind ixtilolchisi. – Turkiston gazetasi, 1919.
4. Fitrat A. O‘zbek tilini soddalashtirish haqida. – “Ishtirokiyun” gazetasi, 1918.
5. Mamarasulov S. Abdurauf Fitrat va o‘zbek adabiy tanqidi. – Toshkent: Fan, 1998.
6. Salohiy M. Fitrat ijodiy merosi va zamonaviylik. – O‘zR FA Matbuot xizmati, 2005.
8. G‘afurov B. O‘zbek adabiy tanqid tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2009.

ABDURAUF FITRATNING “OILA” ASARIDAGI AXLOQIY MASALALARGA NAZAR

Ho‘jamberdiyeva Dildora Rustam qizi

ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

xojamberdiyevadildora790@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitratning “Oila” asariga bo‘lgan tanqidiy va tahliliy fikrlar keltirilgan. Asarning axloqiy masalalariga alohida to‘xtalangan. Asarda so‘z borgan masalalarning Sharq va G‘arb madaniyatidagi o‘rni haqida fikrlar yuritilgan. Sharq urf-odatlarini, ma’naviy-ma’rifiy hayoti, turmush tarzi kabi jihatlarni o‘zida namoyon qiluvchi “Rahbari najot” va “Oila” asarlari haqida ham tanqidiy tahlillar berilgan. Yevropalik olimlar oila muammolariga doir keng ko‘lamli tadqiqotlarni olib borishgani va shu ma’noda Fitrat va uning ilg‘or zamondoshlari oilaviy munosabatlarda tartiblarni to‘liq rejaga solganlilari haqida ma’lumotlar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: oila, millat, hadis, ilm, onalik, ma’rifat, nikoh, munosabat.

Abstract. This article contains critical and analytical thoughts on Abdurauf Fitrat's work "Family". The moral issues of the work are emphasized. There are opinions about the place of the issues mentioned in the work in Eastern and Western culture. Critical analyses are also given of the works "The Leader of Salvation" and "The Family", which reflect aspects such as Eastern traditions, spiritual and enlightening life, and lifestyle. European scholars have also studied the family

Keywords: family, nation, hadith, knowledge, motherhood, enlightenment, marriage, relationship.

Sharq qo‘lyozmalarida saqlanayotgan ulkan adabiy merosni o‘rganish va ommalashtirish, ulardagi tub mazmun-mohiyatni yosh avlodga yetkazishga

qaratilgan harakatlar zahirida milliy ma'naviyatimizni yuksaltirish, o'zligimizni yanada teranroq anglash kabi zaruriy maqsadlar ko'zda tutilgan. Shu nuqtayi nazardan qadimiy Sharq urf-odatlari, ma'naviy-ma'rifiy hayoti, turmush tarzi kabi jihatlarni o'zida namoyon qiluvchi Abdurauf Fitratning "Rahbari najot" va "Oila" asarlari hamu borada alohida ahamiyat va joziba kasb etadi. Abdurauf Fitratning "Oila" asari haqida Sadriddin Ayniy oyila hayotini isloh qilish masalalariga bag'ishlangan bu asar sifatida "Oyila"ni tilga olib, Mirzo Abdulvohid harji bilan nashr etilganini yozadi. (3. Болтабоев Х. Фитрат ва жадидчилик. 2007. 54-б.)

Asar muqaddima qismidan ma'lum bo'lishicha, Fitrat "Oyila"ni chig'atoy turkchasida yozmoqchi bo'lgan, biroq Mirzo Abdulvohid munzim fikrini inobatga olib, fors tilida yaratgan. Sadriddin Ayniyning 1921-yilda Fitratning "Munozara", "Hind sayyohi bayonoti", "Sayha", "Rahbari najot", "Oyila", "Musulmoni dorur-rohat" asarlari va ularning maxfiy ravishda Buxoroga keltirilgani haqidagi qaydlari NKVD tomonidan Fitratni jinoiy javobgarlikka tortish bo'yicha ochilgan. Asarning kirish so'zida *"kitob Buxoroda 1914-yili yozilib, 1915-yilda chop etilgan"* degan qaydni uchratamiz. Ushbu o'rinda H.Boltaboyev (Istanbul) hamda D.Alimova (Buxoro) fikrlari bir-biriga zid. Bizningcha, H.Boltaboyevning taxmini to'g'riroq, sababi ma'lumotning manbasi ko'rsatilmoqda. Jadidlarning fikricha, oila asosini to'g'ri qurmasdan va yosh avlodni to'laqonli to'g'ri yo'lda tarbiyalamasdan turib, jamiyatni isloh qilish, uning rivojini taraqqiyot sari yo'naltirish mumkin emasdir va oxir-oqibatda millat taqdiri uning oilasining holatiga bog'liq. Bu g'oya Fitratning asarida o'z ifodasini topgan: *"Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog'liq. Tinchlik va totuvlik esa shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va muazzam bo'ladi"*. Inson muhabbatdan tug'ilgan, oiladagi ilk onalik mehri va otalik muhabbati bilan yo'rgaklangan. Go'dakning insoniy sifatlari kamol topishida ham mana shu mehr- muhabbat tarbiya "muassasasi"

hisoblanadi. Abdurauf Fitrat **“Oyila yoki oyilani boshqarish tartiblari”** asarida keltirishicha, *“oyilaning shakllanishi, ya’ni “ahli bayt” jamoasi, boshqacha qilib aytganda, xonadorlik (oila boshqarish)ga asos solish bani Odam madaniyatining asosidir”*. Shuning uchun ham *“oyila qayerda kunlik intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va muazzam bo‘ladi... xalqning davlatmand va baxtli bo‘lib, izzat-hurmat topishi, jahongir bo‘lishi yoki zaif bo‘lib xorlikka tushishi, faqirlik jamoasini kiyib, o‘zgalarga tobe, qul va asir bo‘lishi bolalikdan o‘z otalaridan olgan tarbiyalariga bog‘liq”*. Fitrat oila qurish (nikoh) masalasini ilmiy, ijtimoiy va siyosiy jihatlardan izohlab, aniq tushuntirib beradi. Fitrat *“oila qurishdan maqsad farzand ko‘rish”*, degan tezisni ilgari suradi, bu g‘oyani qayta-qayta uqtiradi. Uningcha, farzand ko‘rish maqsadida oila qurilmas ekan, bunday oila soxta va asosi mo‘rt bo‘ladi degan fikrlarni keltiradi. Fitrat asarning so‘z boshisida: *“Agarda bir mamlakatning aholisi axloqsizlik va johillik bilan oilaviy munosabatlarini zaiflashtirib yuborsa va intizomsizlikka yo‘l qo‘ysa, shunda bu millatning saodati va hayoti shubha ostida qoladi. Hozirgi Farang (Ovro‘pa) olimlari ham o‘z xalqlari intizomi va oilalarining rohati uchun harakat qilib yuzlab kitoblarni yozib nashr qilmoqdalar. Imonim komilki, oila saodati va baxti uchun qabul qilingan eng yaxshi qonun islomiy qonunlar bo‘ladi”*, - deb yozadi. (1. Abdujalilova Sh. Abdurauf Fitratning oila tarbiyasiga oid qarashlari. 2005. – B. 16.) Oilada millatning qadri va sha’nini belgilovchi harakatlar, avvalo, er va xotinning iffat va diyonati bilan bog‘liq ekanini hayotiy misollar bilan anglatadi.

XX asrning boshlaridayoq Yevropaning olmon, fransuz va ingliz millatlari o‘zlarida jinsiy masalaning g‘oyat erkinlashib ketayotganidan tashvishlana boshladilar. Bu esa oila tartibini izdan chiqarib, oxir-oqibatda jamiyatda oilaning buzilishiga va bu bilan millatning inqirozga yuz tutishiga olib kelardi. Shu sababli, yevropalik olimlar bu masalaning oldini olish maqsadida oila muammolariga doir keng ko‘lamli tadqiqotlarni boshlab yubordilar. Shu ma’noda Fitrat va uning ilg‘or zamondoshlari oilaviy munosabatlarda tartiblarni to‘liq rejaga solgandilar. Chunki

o'zbek jamiyatida oila munosabatlari asrlar davomida qat'iy qadriyatlar va tartiblarga asosan shakllanib kelgan. U nikoh qurishning islomda farzligini Qur'on oyatlari va payg'ambarimiz hadislari bilan asoslab ko'rsatadi. Fitrat keltirgan hadislardan birida shunday deyiladi: *“Sizlarning eng yomonlaringiz xotin olmagan kishidir”*. Agar e'tibor berilsa, bu hadis zamirida odamiylikni saqlashdek g'oya yotadi. Fitratning fikricha, tarbiyada oilaning vazifasi insonning “nafsini isloh qilib”, uni asta-sekinshaxs sifatida voyaga yetkazishdan iborat. Bunda u Fransiya olimlarining oila va unda olib borilgan tadqiqotlarini jiddiy o'rgangan. Mutaaffakir ta'kidlaydiki, oilada avlod tarbiyasi maxsus amalga oshirilishi kerak. Bu oilaning muqaddas vazifasi bo'lib, ota-ona o'z farzandini “sog'lom tanli, sog'lom fikrli va sog'lom axloqli qilib” voyaga yetkazishi shart. Olimning fikricha, uch qismli tarbiya amalga oshiriladi:

- badan tarbiyasi;
- aqliy tarbiya;
- axloqiy tarbiya.

Agar ota-bobolarimizning turmush tarziga, tafakkuriga nazar solsak, ular nasl-nasab, yetti pushtining tozaligi va avlodning sog'ligiga juda katta e'tibor berganini ko'ramiz. (2. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 2006. 220-б.) Abdurauf Fitratning ijodiy merosi keng qamrovli tadqiqotlar obyekti bo'lib, bugungi kunga qadar olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili hali o'zbek adabiyotshunosligida Fitrat ijodi va fitratshunoslik borasida amalga oshirilishi lozim bo'lgan bir qator dolzarb vazifalar borligini ko'rsatadi. Fitratning **“Najot yo'li”** asarida axloqiy mezonlar yaqqol ko'zga tashlansa, mazkur asarning bevosita davomi sanaladigan “Abdurauf Fitratning oila tarbiyasiga oid qarashlari” asarida esa ayrim masalalar yanada kengroq yoritilgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Sharq-u G‘arb xalqlarini o‘ziga rom etgan adabiyotimiz namunalari bugungi davr ma’naviy muhitini belgilashda o‘ziga xos vosita bo‘lib, ulardagi milliy g‘oyalarni yoshlarimizga singdirish millatimiz va jamiyatimiz ravnaqi uchun muhim omil sanaladi. Bevosita qadimiy Sharq urf-odatları, ma’naviy-ma’rifiy hayoti, turmush tarzi kabi jihatlarni o‘zida namoyon qiluvchi “Oila” asari ham bu borada alohida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Abdujalilova Sh. Abdurauf Fitratning oila tarbiyasiga oid qarashlari. Ped. fan. nom. ...diss.—T., 2005. — B. 16.
2. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. IV жилд. — Т.: Маънавият, 2006. 220-б.
3. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жаҳидчилик. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. — Т., 2007.

ABDUQAYUM YO‘LDOSHEV HIKOYALARIDA DAVRNING INSON RUHIYATIGA TA’SIRI

Turayeva Bexruza Raximqul qizi

ToshDO‘TAU OTAT fakulteti 4-kurs talabasi

bexruzaturayeva@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada inson ruhiyati, qalb kechinmalari, o‘y-fikrlariga yashab turgan davrdagi ijtimoiy hayotning qay darajada ta’sir etishi Abduqayum Yo‘ldoshev hikoyalari misolida ochib beriladi. Yozuvchining “Alvido, go‘zallik”, “Hayot endi boshlanadi” hikoyalarida inson ruhiyatiga kuchli ta’sir o‘tkazgan ijtimoiy muhit va qahramonlar tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Hikoya, psixologik tasvir, psixologizm, ruhiyat, obraz, qahramon, badiiyat, ijtimoiy hayot.*

Abstract. *This article reveals the extent to which the social life of the time in which a person lives affects the human psyche, feelings, and thoughts using the stories of Abdukayum Yuldoshev. The writer's stories “Alvido, go‘zallik” and “Hayot endi boshlanadi” analyze the social environment and characters that have a strong impact on the human psyche.*

Keywords: *Story, psychological image, psychologism, psyche, image, hero, art, social life.*

Badiiy asar ijodkor tafakkuri mahsuli bo‘lib, unda inson va jamiyat hayoti, uning taqdir yo‘li va qismati o‘z tasvirini topadi. Har bir badiiy asarda hayotimizda sodir bo‘lib o‘tgan yoki bo‘lishi mumkin bo‘lgan voqea-hodisalar muallif tomonidan o‘quvchi-kitobxonga badiiylik qonuniyatlariga asoslanib yetkaziladi. Badiiy asarda ko‘tariladigan muammolar o‘quvchi e’tiboriga va hukmiga havola qilinayotgan masalalar – badiiy asar mavzusi va mazmuni bevosita asar yaratilgan davr ijtimoiy muhiti bilan chambarchas bog‘liqdir. Ma’lum bir davr va uning vakillari haqida qiziqarli va muhim voqealarni to‘xtovsiz so‘zlash mumkin, ammo voqealarning shunchaki bayoni badiiy asar

darajasiga ko'tarilishi uchun ijodkor turli badiiy tasvir vositalaridan foydalangan holda voqealar bayonini san'at asari darajasiga olib chiqadi.

Psixologizm yozuvchi mahoratining eng muhim jihatidir (A. Qahhor), asar badiiyligining asosiy ko'rsatkichlaridan biridir. Chunki odam adabiyotning tasvir predmetidir. Odam tasviri yo'q joyda badiiy adabiyot yo'q, shu bilan birga “odam tasviri” demak – boshlica odamning ichki dunyosi tasviri, uning kechinmalari tasviri demakdir (Умпов, 1983, 3-бет).

Badiiy adabiyotdagi ruhiyat tasviri ruh borasidagi ilmiy tekshirishlar va falsafiy talqinlarga nisbatan teran hamda ta'sirli ekani bilan farqlanadi. Ya'ni “Inson – adabiyotning tasvir predmeti ekan, insonning ruhiyatisiz uni yaxlit, bir butun holatda to'liq tasavvur qilish mumkin emas. Demak, har qanday badiiy asarda, u qachon va qaysi janr, metodda yaratilgan bo'lmasin, inson psixologiyasi u yoki bu tarzda aks etishi tabiiydir” (Умпов, 1983, 7-бет). Shu nuqtayi nazardan e'tibor beradigan bo'lsak, bugungi o'zbek hikoyalarida insonning xatti-harakatlaridan ko'ra, qalb kechinmalari, ruhiyat tovlanishlari ko'proq ifoda etilmoqda. Odamni ishchi kuchi, faoliyat vositasi emas, balki chigal ichki dunyo egasi sifatida tasvirlash hozirgi o'zbek hikoyachiligidagi bosh yo'nalishga aylanib bormoqda.

Hayotda sodir bo'layotgan turli qarama-qarshiliklar, ziddiyatlar hozirgi hikoyachilikda o'zining haqqoniy ifodasini topmoqda. Bugungi hikoyalarning qahramonlari ruhiyatidagi talotumlar, asosan, xalq ijtimoiy turmushi ta'sirida yuzaga kelganligi aks etmoqda. Ma'lumki, “Qahramon – bu quyulma. Uni yaratish uchun yuzlab odamlarni uchratish kerak, biroq bu uchrashuvlar kamlik qiladi – quyulmani yaratish uchun avtor o'zidan biron narsa qo'shishi kerak” (Умпов, 1983, 81-бет). Buning uchun, albatta, muallif hayotni kuzatish, uni idroq etish va tushunish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim. Aks holda qahramonning ichki yoki tashqi qiyofasi tasvirida soxtalik yuzaga kelishi mumkin.

Adabiyotda inson turmushi, tuyg‘ulari va davr masalasi, ijtimoiy abadiylik, haqiqatga munosabat kabi tushunchalar mahoratli yozuvchi qo‘lida haqiqat oynasiga aylanadi. Abduqayum Yo‘ldoshev hikoyalarida bosh obrazlar hayotda o‘z o‘rnini izlaydi, qobiqdagi turmushdan yorug‘likka, yaratuvchanlikka intiladi. Ammo bu juda qiyin kechganidan alaloqibat o‘zlari ham shu qobiqning ichida o‘ralashadi.

Bizga ma’lumki, yurtimizda mustaqillikdan oldingi yillar va mustaqillikning dastlabki yillarida yashash sharoiti og‘ir, kun kechirish qiyin yillar bo‘lgan. Inson qadri toptalib, undan faqat ishchi kuchi sifatida foydalanilgan. Kechani kecha, kunduzni kunduz, yozni yoz, qishni qish demasdan davlatning asosiy boyligi “oq oltin”ni yetishtirish uchun bor kuchlarini sarflashgan.

Mustabid tuzum davrining eng chirkin, kir, qora kunlariga nafrat sifatida qalam tebratmagan, ushbu mavzu qalbini larzaga keltirmagan, yozmaslikka chora qoldirmagan shoir, yozuvchi topilmasa kerak. Bilamizki, ijod ahli biror voqea-hodisadan eng tez ta’sirlanadigan qatlam hisoblanadi. Yozuvchi Abduqayum Yo‘ldosh ham o‘zining bir nechta asarlarida o‘sha davrdagi xalqning og‘ir ahvolini, asl dardini qalamga olgan bir qancha asarlar yaratgan. Uning “Alvido, go‘zallik”, “Tushov”, “Aybdor”, “Hayot endi boshlanadi” (Yo‘ldoshev, Mashhaqqatlar osha yulduzlar sari. Hikoyalar, 2021, 57-bet), “Dahshat” kabi hikoyalarida obrazlar hafif kayfiyatda tasvirlanib, hayotning qiyinchiliklariga qarshi kurash olib undan yengilgan, natijada o‘z orzu-xayollaridan voz kechib yashashga majbur bo‘lgan insonlarni gavdalantiradi.

Muallifning “Alvido, go‘zallik” hikoyasida inson ruhiyati, dunyoqarashiga yashayotgan muhit va sharoitning naqadar kuchli ta’sir o‘tkazganini guvohi bo‘lamiz. Hikoya shunday boshlanadi. “Saksoninchi yillarning oxirlari edi. Sahro oxir oqibat baribir sahroga aylanadi, degan gapda haqiqat unsurlari bor shekilli, keyingi yillarda cho‘lning qoq kindigida joylashgan qishlog‘imizdan fayz ketdi. Bu narsa, avvalo, hosil pasayib ketganida ko‘rindi. Keyin esa gurkirab o‘sib turgan

daraxtlar so‘la boshladi” (Yo‘ldoshev, Muhtalo, 2023, 129-bet). Hikoya boshlanmasidagi tasvirda bir ramziylik bor: hikoya qilinayotgan davrda yurtimizda siyosiy zaiflik, odamlarning og‘ir yashash tarzi va shunga ko‘nikib yashovchi olomon kayfiyatining bo‘g‘iq bir muhiti hukm surgan davr edi. Bundan ko‘rinib turibdiki, insonlar hayot uchun kurashga majbur. Hikoya bosh qahramoni Oysuluv ushbu ovulga kelin bo‘lib tushadi. Oysuluv – yaltirab turadigan sochi taqimini o‘padigan oppoq yuzli, kipriklari uzun, jismi nozikkina ayol. Bir qo‘shnisining ta‘biri bilan aytganda “Ey, ammo-lekin bir qoshiq suv bilan yutib yuborsa bo‘ladigan” xushro‘y ayol edi. Dostoyevskiyning “Hayotni go‘zallik qutqaradi” degan gapi bor. Biroq bu qishloqdagilar go‘zallikdan hayratga tushishgani bilan (chunki bu yerda hech kim unchalik chiroyli emas edi) uni qadrlashdan yiroq edi. Go‘zallik bu qishloqni allaqachon tark etgan, odamlar undan mahrum bo‘lgandilar. Shuning uchun ularga shunchaki yashash muhim. Go‘zallikning esa qizig‘i yo‘qdek go‘yo. Taqdir taqazosi bilan go‘zal, so‘lim bir qishloqdan bu sahroga kelin bo‘lib tushgan Oysuluv ko‘plab qiyinchiliklarga duch keladi, bu yerning og‘ir sharoitiga ko‘nikishi qiyin kechadi. Shunday bo‘lsa-da sabrliligi, irodaliligi, kuchliligi tufayli qiyinchiliklarga chidashga harakat qiladi.

Inson qiyinchiliklarni unutish, bu vaziyatda o‘ziga-o‘zi dalda berish, hayot tashvishlarida chalg‘ish maqsadida ham nimadir bilan ovunishga intiladi. Oysuluv ona qishlog‘ining go‘zal tabiatidan ilhomlanib, she‘r yozishga odatlanadi. Ammo bu yerda uni na eri, na boshqa xotinlar to‘g‘ri tushunishadi. Aksincha, bundan xabar topgan ayollar uni mazax qilib, hatto vaqtini keraksiz bir daftar yozishga vaqtini ketqizadigan ayol deb ham ta‘na-dashnomlar yog‘dirishadi. Lekin erining va atrofidagi ayollarning muomalasi shunday bo‘lsa ham soddagina Oysuluv ularga “javob qaytarmaydi”, faqatgina “... piq-piq yig‘lar va ko‘z yoshlarini ko‘rsatmaslik uchun bo‘lsa kerak, zo‘r berib ketmon chopardi” (Yo‘ldoshev, Muhtalo, 2023, 129-bet).

Hikoyadagi Muslim (Oysuluvning eri) inson qadri nimaligini bilmaydigan, ham tashqi, ham ichki go‘zallikdan mahrum bo‘lgan, go‘zallik nimaligini bilmaydigan, erkak sifatida asl vazifasini unutgan kishilar obrazidir. Harbiy xizmatdan qaytib onasining puliga uylangan Muslim xotinini mensimas, unga qo‘pol muomalada bo‘lardi, so‘kardi. Eng achinarlisi bu qilg‘idan faxrlanadi ham. Chunki uning nazarida er shunday bo‘lishi kerak. Muslim faqat ichishni, gap sotishni biladi. Uning uchun dalada ham uyda ham xotini Oysuluv ishlashi kerak. Ketmon chopgan ham, o‘t o‘rgan ham, mol-holga qaragan ham, uy ishlarini qilgan ham Oysuluv.

Vaqt hamma narsaga o‘z ta’sirini o‘tqizgani kabi inson tabiati, ruhiyatiga ham ta’sir qilmasdan qolmaydi. Shuning uchun Oysuluv lom-lim demasdan dag‘allik, qo‘pollik, johillik hukm surgan qishloq sharoitiga moslashishga majbur bo‘ladi. Bora-bora Oysuluvdagi noziklik, go‘zallik o‘rnini qishloqdagi boshqa ayollar singari qo‘pollik, jizzakilik egallay boshladi. Hikoya so‘ngida Oysuluvni suvga navbat kutib turgan ayollar qatorida ko‘rgan holatidan va uning og‘zidan chiqqan gaplardan hayratga tushgan hikoyachi-qahramon quyidagicha keltiradi: “Ha yanglishishim mumkin emas edi, bu Oysuluv yanga edi. Biroq bu so‘zlar... Men garang bo‘lib qoldim. – ... Ha og‘zingdan qora qoning kelsin, Nuri, ochiritingga qarasang o‘lasanmi?! Mening bolam uyda chirqirab yotibdi-ku! Yo sening bolang bola, meniki itning bolasimi?.. Hali otasi yotibdi boshini ko‘tarolmay...” (<https://www.ziyouz.com>).

Vaholangki, bu muhitga tabiat ham dosh berolmadi. Yozuvchi hikoya boshida sho‘r bosgan qishloqdagi daraxtlarning so‘la boshlaganini ta’kidlagan bo‘lsa, oxirida daraxtlar qurib qolganiga ishora qiladi. (Men chakkaroqqa, qurib qolgan daraxt yoniga o‘tdim”.) Har holda Oysuluv qurib qolmadi, qovjirab bo‘lsa-da yashashga kuch topa oldi!

Abduqayum Yo‘ldosh hikoyalarida ruhiyat tasviri ko‘p hollarda obrazlar individualligi orqali ifodalanadi. Uning hikoyalaridagi qahramonlarning

dunyoqarashi o'zgacha. Albatta, inson xarakteri, uning ruhiy o'ziga xosligi ko'p jihatdan u yashayotgan muhit shart-sharoitlari bilan bog'liqdir (Куронов, 1995, 114-бет). Abduqayum Yo'ldosh hikoyalari qahramonlari tabiatan kuchli, kurashchan, hayot sinovlariga ko'ksini qalqon qilib yashashda davom etadigan qahramonlardir. Ularni bu darajada kurashchan qilgan sabablardan biri siyosiy, ijtimoiy tuzumning yomonligi va adolatsizlikdadir. Qiyinchiliklarga duch kelishsa ham "Hayot endi boshlanadi" deb hayotidan mamnun bo'lib yashaydigan hikoya qahramoni Toshkentboy buning yaqqol misoli desak bo'ladi. Otasi Keldiyor aka o'g'li katta bo'lsa, Toshkentni egallasin, katta odam bo'lsin deb shu ismni qo'yadi.

O'sha vaqtlarda o'qishga kirishda ham, ishga joylashishda ham, jamiyki inson qo'li aralashgan ishlarda tanish-bilishchilik avj olgan, tankasi yoki puli bo'lsagina ishi hal bo'ladigan zamonlar edi. Shuning uchun maktabni a'lo baholarga bitirib, matematika fanidan sinfning eng oldi bo'lgan Toshkentboy "tanka"si yo'qligi tufayli o'qishga kira olmadi. Hikoyada adolatsizlik tufayli orzu-umidlaridan ayrilgan inson obrazini ko'rishimiz mumkin. U hayoti davomida ko'plab qiyinchiliklarni boshidan o'tqizadi, ammo sinmaydi. Hayot uni faqatgina o'qishga kirolmaslik sinovi bilan sinamaydi. Oshqazoni xasta bo'lishiga qaramay pora avj olganligi tufayli "voenkom" boy oilalarning farzandlarining o'rniga uni ro'yxatga qo'shib armiyaga jo'natganida ham, sakkiz uka-singilni uyli-joyli qilaman deb sog'ligidan voz kechib ishlashga majbur bo'lganida ham ruhan tushkunlikka tushmaydi, hayotidan mamnun holda dalda bo'luvchi gapi: "Hayot endi boshlanadi" deb qo'yadi. Ya'ni "Men hamma qiyinchiliklarni yengib o'tdim, yaxshi, farovon hayot endi boshlanadi degandek go'yo...

Kambag'alning ovi yursa ham dovi yurmas (<https://www.ziyouz.com>) deganlaridek bu qiyinchilik va adolatsizliklarning oxiri yo'qdek tuyulardi. Toshkentboy hamma qiyinchiliklarga chidab kelayogan edi. Bu qiyinchilik va adolatsizliklarning oxiri yo'qdek tuyulardi. Toshkentboy hamma qiyinchiliklarga chidab kelayogan edi. Ammo birgina narsa uning jismini ham, ruhini ham xasta

qildi. U birigadrlik qilib yurgan yerlarni tenderga qo'yishadi va “oliy ma'lumotli” bo'lgani uchun boshqa bir kishiga berib yuboradi. Achinarli joyi ham shundaki, vaqtida Toshkentboyi oliy ma'lumotli bo'lishiga qarshi bo'lgan tuzum endi esa oliy ma'lumotlilarni izlayapti... Do'sti (asar do'sti tilidan hikoya qilinadi) uning holidan xabar olgani borganida: “Qo'y o'sha yerlarni, sen ham odamga o'xshab dam ol, hordiq chiqar, bolalaringni shaharga olib bor, aylantir... Balki o'sha yerni sendan olib qo'yishgani yaxshi ham bo'lgandir bir tomondan... Balki hayoting endi boshlanar...” deb unga taskin bermoqchi bo'lganida Toshkentboy yerga shunchalik mehr qo'yganligidanmi, yoki oilasini qanday boqishni o'ylaganligidanmi bu gapdan tushkunlikka tushib qoladi. Buni sezib turgan do'sti xohlasa yerni o'ziga qaytarib olishda yordam berishi munimligini aytganida Toshkentboy xursand bo'lib ketadi.

Inson bu dunyoda nimanidir kutsa, unga intizor bo'lsa, hatto jon taslim qilolmaydi ham deyishadi. Shifokorlar Toshkentboyning ahvoli og'irlashayotgan bo'lsa-da, kimni yoki nimanidir kutayotgandek tuyulayotganini aytishadi. Do'sti kelib unga yeri o'ziga qaytarib berilganligini (garchi bu Toshkentboyi xursand qilish uchun aytilgan yolg'on bo'lsa ham) aytadi. Buni eshitgan Toshkentboyning ruhiy holatini do'sti quyidagicha ta'riflaydi: “Shunda jo'ram Toshkentboyning avvaliga og'ir so'lish olganini, so'ng ko'zlari chaqnab ketganini, quvonchdanmi, ko'kragi ko'tarilib tusha boshlaganini ko'rdim-u “Sho'rlik intizor bo'lib kutgan narsa shudir” degan tusmolli o'yg'a bordim. Jo'ramning qaqroq, yorilib ketgan lablari qimirlaganday bo'ldi. U nimanidir shivirlashga urinardi. Men engashib, qulog'imni jo'ramning lablariga yaqin olib bordim. Hayot... hayot endi boshlanadi... shivirladi Toshkentboy. Bu uning oxirgi so'zlari edi... shu so'z bilan bir insonning umr shami so'ndi... (<https://www.ziyouz.com>).

Abduqayum Yo'ldoshev asarlarida davr va inson muammosining yoritilishida, yozuvchi nuqtayi nazari va qahramon tabiati, xarakterlar rangbarangligi va ruhiyat tasviri, maishiy hayot tasvirini gavdalandirishda

yozuvchining individual uslubi, nasr va janr imkoniyatlari, badiiy til vositalarining adib ijodidagi o'zni alohida seziladi. Asarlarda yozuvchi qahramonlarning ichki va tashqi qiyofadoshligi, adibning poetik mahorati, individual poetik uslubga xos ruhiy psixologik ijod uslubining o'ziga xos ko'rinishi deyish mumkin. Abduqayum Yo'ldoshev hikoyalarida davr va inson muammosi, davrning inson xarakteriga ta'siri va yozuvchining barqaror xarakterlar yaratish borasidagi mahorati ochib berilgan. Abduqayum Yo'ldoshev yaratgan xarakterlarni tushunish uchun uning birgina hikoyasini o'qib chiqish kifoya qilmaydi, negaki, bir asarida yaratgan obraz, xarakter boshqa bir asarida yaratilgan obraz va xarakterning mantiqiy davomidek tuyuladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo'ldoshev, A. (2021). Mashaqqatlar osha yulduzlar sari. Hikoyalar. Toshkent: Yangi asr avlodi. 175 bet.
2. Yo'ldoshev, A. (2023). Mubtalo. Hikoyalar. Toshkent: Yangi asr avlodi. 304 bet.
3. Куронов, Д. (1995). Рухий дунё таҳлили. Тошкент. 114 бет.
4. Умуров, Х. (1983). Бадий психологизм ва ҳозирги ўзбек романчилиги. Тошкент: Фан. 144 бет.
5. <https://www.ziyouz.com>

ABDULLA QAHHOR HAJVIYOTINING IKKINCHI UMRI

Imomaliyeva Gavhar Odiljon qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

@gavharoyimomaliyeva3@gmail.com

Ilmiy rahbar: N.A.Raxmanova, ChDPU o'qituvchisi

ANNOTATSIYA. *Yozuvchining zamonaviy mavzulardagi ko'pgina hikoyalarida yangilik bilan eskilik o'rtasidagi hayot-mamot kurashi tasvirlangan va yorqin xarakterlar yordamida ochib berilgan. Ushbu maqolada adibning “Mayiz yemagan xotin” hikoyasi haqida so'z yuritiladi. Asarda yozuvchi yangi zamondagi o'zgarishlarni ko'rolmaydigan, paranjini tashlagan qizaloqdan tortib har bir keksa ayolgacha – barchaga gumonsirab qaraydigan, ular haqida kurakda turmaydigan g'iybat gaplarni tarqatishdan or qilmaydigan mulla Norqo'zining hajviy qiyofasini yaratgan.*

Kalit so'zlar: *mulla Norqo'zi, paranji, shariat, bir hovuch mayiz*

ABSTRACT *In many stories of Abdulla Qahhor on modern topics, the life-death struggle between the new and the old is depicted and revealed with the help of bright characters. In the work, the author created a comic image of Mullah Norkozi, who does not see the changes in the new era, looks suspiciously at everyone, from the little girl who threw off the veil to the old woman, and does not stop spreading gossip about them.*

Key words: *Mullah Norgozi, veil, shariat, a handful of raisins*

Abdulla Qahhorning hikoyalari o'zbek hikoyachiligining mumtoz namunalari hisoblanadi. Qahhorshunoslar adib hikoyalarini shartli ravishda uch yo'nalishga ajratib o'rganadilar: tarixiy hikoyalar, hajviy hikoyalar, zamonaviy

hikoyalar. Yozuvchining tarixiy (“Bemor”, “O‘g‘ri”, “Anor”, “Dahshat”), zamonaviy (“Asror bobo”, “Kampirilar sim qoqdi”, “Ming bir jon”), hajviy (“Mayiz yemagan xotin”, “Adabiyot muallimi”, “To‘yda aza”) hikoyalarida mujassam bo‘lgan xarakter yaratish, ixcham hajmga katta mazmunni sig‘dirish mahorati yosh ijodkorlar uchun san‘atkorlik maktabiga aylandi. Qahhor hikoyalarini o‘qigan havaskor yozuvchi, G‘afur G‘ulom iborasi bilan aytganda, “Qahhorona qisqalik”dan bir varoqli hikoyaga qissa va romanlarga masalliq bo‘ladigan fikrni jo qilishni o‘rgansa, “Qahhorona kulgi”dan jamiyatdagi kamchilik va illatlarni qo‘rqmasdan fosh qilishni o‘zlashtiradi.

Qisqa hikoyalarda har bir obraz, har bir detal va jumlaning o‘z o‘rni va vazifasi bo‘ladi. Abdulla Qahhor ijodining sir-asrorlari Ozod Sharafiddinov, Matyoqub Qo‘shjonov, Umarali Normatov, Pirimqul Qodirov kabi adabiyotshunoslarning tadqiqotlarida aks ettirilgan. Biz ushbu maqolada yangilik bilan eskilik o‘rtasidagi kurash tasviri yorqin xarakterlar yordamida ochib berilgan, hajviy hikoyalarining gultoji bo‘lgan “Mayiz yemagan xotin” hikoyasini tahlil qilamiz. Hikoyada yozuvchi yangiliklar dushmani bo‘lgan mulla Norqo‘zining xarakterini ochishda o‘tkir kinoyadan ustalik bilan foydalangan. “Mayiz yemagan xotin” hikoyasi 1935-yilda yozilgan. Adibning bu hikoyasi Hamza Hakimzoda Niyoziyning ayollarning ochiqligini yoqlovchi, ularni paranji tashlashga da‘vat qiluvchi asarlariga o‘xshaydi. Sobiq sho‘ro hukumatida, o‘sha zamonda ijod qilgan ijodkorlar xotirasiga tayanib fikr yuritadigan bo‘lsak, bunday asarlarga “buyurtma berilgan”, ya’ni Sobiq Ittifoq g‘oyalari asarlarga majburan singdirilgan.

Hikoya voqeasi kutilmagan joyda, ya’ni mulla Norqo‘zi xotinining o‘ynashi bilan qo‘lga tushishi manzarasi bilan tugaydi. Bu yechim esa yuqorida aytib o‘tilganidek, yozuvchining oz gapirib, ko‘p ma’no anglatishiga, “so‘zsiz manzara” yaratishiga mohirligidan guvohlik beradi. Hikoya mulla Norqo‘zi ismli “g‘oyat taqvodor” bir kishining fikrlashini ochib berishi bilan boshlanadi:

- Ayol kishi erkakka qo‘l berib so‘rashdimi – bas!.. Ro‘za tutgan kishi og‘zini chayqasa, suv tomog‘iga ketmasa hamki, ro‘zasi ochiladi – shu og‘iz chayqashdan bahra oladi-da!.. Abdulhakimning qiziga usta Mavlononing o‘g‘li bir hovuch mayiz berganini o‘z ko‘zim bilan ko‘rganman. Hayo bormi shularda? Shariat yo‘li - xo‘p yo‘l. O‘n bir yasharida paranji yopinmagan qizdan qo‘lni yuvib qo‘ltiqqa ura bering. Paranj hayoning pardasi-da!

Hikoyaning asosiy maqsadi mulla Norqo‘zi kabi eskicha fikrlaydigan fosiq, ziqna, ilmsiz odamlarni yoki ozroq ilmi bilan kishilarga aql o‘rgatishga urinadigan chalasavod, o‘zini o‘ylovchi xudbin kishilarni kitobxonga ko‘rsatishdir. Ikkinchi maqsad – paranji ostidagi ba’zi iffatsiz ayollardan ko‘ra paranjida yurmasa ham qalbida iymoni bor, qalbi iffatga to‘la ayollarning ham bu yorug‘ olamda mavjudligini uqtirish.

Mulla Norqo‘zi har kuni bozordan qaytib samovarga chiqadi, ko‘ngli tortgan odamlarni atrofiga to‘plab, yarim kechagacha shariatdan yuz o‘giran xotinlar to‘g‘risida vaysab o‘tiradi... Ochiq xotin-qizlarga har xil bo‘htonlar yog‘diradi, Sotiboldining xotini-yu Izzatillaning singlisi ham qolmaydi, nima emish, shular xotining yoki qizining o‘ynashlik qilib turgani ustiga kirib qolsa, “benavat” deb chiqib ketar emish... Bunday “iffatsiz” ayollar oldida o‘zining “yetti qavat parda ichida” o‘tiradigan “iffatli” ayoli uning ko‘ziga misli “farishta” bo‘lib ko‘rinadi. Samolyot uchib o‘tganda o‘zini uyga ichiga otgan, eri hazil qilib paranjingni yechtirmoqchiman degan gapi uchun bir hafta araz qilib yurgan xotinini kun kelib xuddi ayolidek “farishta”gina dugonasi - oilali erkak bilan tutib olishi mulla Norqo‘zining yetti uxlab tushiga kirgan ekanmi?..

Mulla Norqo‘zining xotini shu qadar diyonatli edi-ki, duch kelgan ayol bilan inoq bo‘lavermaydi, uning bitta-yu bitta dugonasi bor. U haqida Mulla Norqo‘zi shunday fikr bildirgan: “Agar farishta ilgari o‘tgan bo‘lsa – shuning onasi, endi tug‘ilsa – shuning bolasi bo‘ladi, agar yer yuzida yurgan bo‘lsa – shu xotinning

o‘zi. Shuncha kelsa, haftalab, o‘n kunlab turib ketsa hamki, mulla Norqo‘ziga tovushini eshittirgan emas. Shaharda shariatni mahkam ushlagan xotin ikkita bo‘lsa, biri – o‘zining xotini, ikkinchisi – shu! Mulla Norqo‘zi bu ayolni xuddi tug‘ishgan singlisidek ko‘rgani uchun 10 kunlik safar oldidan xotiniga shu dugonasini chaqirishini aytadi, ayol kelganda qiyomatlik singlisidan safardan qaytguncha dugonasi bilan birga bo‘lishini iltimos qiladi, ikki dugonani ichkariga kiritib, o‘zi mehmonxonada qoladi...

Hikoyaning kulminatsion nuqtasi – paranji ostidagi yigitning fosh etilish sahnasidir: Mulla Norqo‘zi ovqatlanib bo‘lib, choydan umid qilib o‘tirgan bir paytda ko‘chadan yoshgina bir ayol kirib keladi, vajohatidan xuddi yordam so‘rab kelgan odamga o‘xshar edi, u ayol Norqo‘ziga bir qarab, to‘g‘ri ichkariga kirib ketadi, ikki farishtaning oldiga kirishini xohlamagan mulla Norqo‘zi ayolning ortidan baqirib qoladi. Bir pasda janjal ko‘tariladi, bu ayol boyagi “farishta” ning xotini edi, buni qarangki, xotining dugonasi deb o‘ylab yurgan bu “farishta” gina ayol yoshgina yigit bo‘lib chiqdi...

Devor ustida turgan o‘n ikki yoshlardagi bir qizchaning Norqo‘ziga norozilik bildirganiga javoban u o‘shqirib, usta Mavlononing o‘g‘lining qo‘lidan bir hovuch mayiz olganini pesh qiladi, hamma kulib yuboradi. Tomdan kimdir qichqiradi:

- Ha, bu kishining xotini mayiz yemagan! [2, 86-91]

Yozuvchi g‘oyani ritorik so‘zlar orqali emas, to‘laqonli real xarakterlar orqali ifodalagan. Abdulla Qahhorning mahorati tufayli mulla Norqo‘zi va uning “farishta” lari kulgu bilan ma‘nan o‘ldiriladi, hikoyada ko‘rsatilgan ma‘naviy g‘alaba mulla Norqo‘zilarni jismoniy o‘ldirib erishiladigan g‘alabadan ming marta afzal.

Buyuk yozuvchi Abdulla Qahhorning hikoyalari yangi asrda ikkinchi umrini yashamoqda. “Mayiz yemagan xotin” hikoyasida qalamga olingan muammo

salkam yuz yildan keyin yana bo‘y ko‘rsatdi. Agar XX asrning boshida paranji hayoning pardasi hisoblangan bo‘lsa, XXI asrga kelib hijob hayoning pardasiga aylanib qoldi. XXI asrning Norqo‘zilari o‘rangan va o‘ranmagan qizlarni bir-biriga qarshi qo‘yish yo‘liga o‘tdilar. “Guruch kurmaksiz bo‘lmaydi” deganlariday, o‘rangan ayollar orasida ham iffatsiz, umr yo‘ldoshiga sadoqatsiz ayollarning borligi esa, afsuski, ko‘z yumib bo‘lmaydigan haqiqatdir. “Abdulla Qahhorning o‘ndan ortiq hikoyasini bitta nom – “Boshsiz odam” nomi ostida birlashtirish mumkin...To‘liq ma’noda Faxriddinga monand, uningdek laqma, irodasiz, mustaqil fikrdan mahrum go‘l kimsani, ehtimol, hayotda uchratish qiyindir. Ammo atrofga sinchkovlik bilan ko‘z tashlab mushohada etilsa, hayronlar qolasiz...Beixtiyor, “boshsiz odam buncha ko‘p-a” deysiz”, - deb o‘z hayratini yashira olmagan edi Ibrohim Haqqul “Boshsiz odam” hikoyasini o‘qib [1]. Shubhasiz, “Boshsiz odam” nomi ostiga birlashtirish mumkin bo‘lgan hikoyalardan biri “Mayiz yemagan xotin”dir. Atrofimizdagi “boshsiz odamlar” esa ko‘chaga ro‘molsiz chiqqan xotin-qizlarga bilib - bilmay tuhmat toshini otayotgan yangi asr odamlari hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Haqqul, Ibrohim .Abdulla Qahhor jasorati. Esse. “Tafakkur” jurnalidan olingan,(2007),”Xurshid Davron kutubxonasi” sayti.
2. Qahhor, Abdulla. Anor/ Qissa va hikoyalar.- T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2012.
3. Elektron manba:www.ziynet.uz

“AL-ISLOH”NING JADID MATBUOTIDA TUTGAN O‘RNI

Abdurashidova Sevinch Alisher qizi,

TAFU O‘T 3- kurs talabasi

abdurashidovasevinch227@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada “Al-isloh” jurnalining paydo bo‘lishi, uning ta’siri, asosiy maqsadlari, jadid matbuotida tutgan o‘rni, jadidlarning insonlarning ma’rifatli bo‘lishi uchun qilgan sa’y-harakatlari, ular yozgan asarlar va maqolalar, shuningdek, o‘zbek jadid matbuoti yangi o‘zbek adabiyotining shakllanishi va taraqqiy topishida oltin beshik vazifasini o‘taganligi bayon qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Jadid, Al-isloh, jurnal, gazeta, maqola, matbuot, ma’rifat, maorif.*

Annotation. *This article describes the emergence of the magazine ‘Al-reform’, its influence, its main goals, its place in the jadid press, the efforts of the jadids for human enlightenment, the works and articles they wrote, as well as the fact that the Uzbek jadid Press served as the Golden Cradle in the formation and progressive discovery of new Uzbek literature.*

Key words: *Jadid, Al-reform, Journal, gazeta, article, press, enlightenment, maorif.*

Jadidchilik harakati XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Turkiston hududida shakllangan va milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik g‘oyalarini ilgari surgan harakatdir. Ushbu harakatning asosiy maqsadi o‘z xalqini jaholatdan, savodsizlikdan chiqarib, zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish, milliy ong va o‘zlikni anglashga undash edi. Bu yo‘lda jadidlar matbuotni kuchli vosita sifatida ko‘rdilar va bir nechta gazeta-jurnallar orqali o‘z fikrlarini xalqqa yetkazishga intildilar. Ana shunday matbuot organlaridan biri – “Al-Isloh” jurnali edi. Jadid matbuoti haqida ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. Biroq 1915–1918-yillari to‘rt yil

mobaynida nashr etilib borilgan “Al-Isloh” jurnali esa deyarli o‘rganilgan emas. Undagi adabiyotning vazifasi, jamiyat hayotiga ta’siri masalalariga bag‘ishlangan bahslar hanuzgacha o‘z ilmiy bahosini olgani yo‘q. Shu bois ushbu jurnaldagi adabiy va ijtimoiy – siyosiy maqolalarni o‘rganish bugungi kunning dolzarb vazifalaridandir. “Al-Isloh” jadidlarning “Oyna” kabi nufuzli jurnallaridan edi. Jurnal Abdurahmon Sayyoh va Munavvarqori Abdurashidxonovlar tashabbusi va sa’y-harakati bilan 1915-yil 14-yanvarda Toshkent shahrining O‘rda dahasida G.Ya.Yakovlev tipo – litografiyasida dunyo yuzini ko‘rdi. 1915-yilgi sonlari shu nashriyotda 1916, 1917, 1918-yillari O.A.Porsev litografiyasida chop etildi. Shuni ham alohida ta’kidlash kerakki, 1918-yilgi 5-soni Asqarxon Pahlavonov muharrirligida nashr qilingan. 1915, 1916, 1917-yildagilari har bir soni 32 sahifadan, 1918-yilgi sonlari 16 sahifadan iborat bo‘lib, bir oyda ikki marotaba nashr etilgan. Jurnal o‘z nomi va maqsadidan kelib chiqqan holda diniy – dunyoviy islohotchilik yo‘lini tutdi. Jamiyatda ro‘y berayotgan bid’at, xurofotlarni tuzatishga katta ahamiyat qaratdi. O‘lkada milliy g‘oyalarning tarqalishida muhim vazifani bajardi. Xalqqa islomiy ilmlar haqida haqqoniy tasavvur berish maqsadida Turkiston ulamolari jamoatchiligi tomonidan tashkil etilgan jurnal din tarixi, diniy asos-Qur’on va hadislarga tayanib, o‘z davri voqea-hodisalariga shariat talablari nuqtayi nazaridan baho berdi. Millatni ma’rifatga, taraqqiyga da’vat etdi. Jurnalning chiqishini jadid ziyolilari xursandchilik bilan kutib oldilar. (Mahmud Alizoda Toshkandiy. Al-Isloh, 1916, 3-son. – B. 12.)

“Al-Isloh” o‘n besh kunda bir chiqadigan diniy, ilmiy, axloqiy, tarixiy va adabiy jurnaldir. Uning vazifalari 1-sonida shunday ifoda qilingan: 1) “Isloh” – zamon iqtizosincha musulmonlarg‘a diniy va dunyoviy xidmat edajak eng oliy majalladur; 2) “Isloh” – islomning asliy ta’limotini avorizlar (*illatlar*)dan pok edub bayon edajakdur; 3) “Isloh” – musulmonlarning axloqlarini tahzib (*tarbiya*) edajak majalladur; 4) “Isloh” – soiri ashxos (*taniqli shaxslar*) tarafidan suol edilmish shar’iy amrg‘a javob verajak majalladur; 5) “Isloh” – Toshkand ulamo va

ag‘niyolarining ehtimomlari (*boylarining harakati, himmati*) ila nashr bo‘lajak majalladur”. “Al-Isloh” jurnali garchi boshqa nashrlar singari o‘zbek tilida yozilgan maslak va maqsadi bilan tanishtirish yo‘lidan chekingan bo‘lsa-da, uning maqola yozuvchilar oldiga qo‘ygan talablari bu vazifani muayyan darajada bajargan: a) maqolalar turkiy yo forsiy tilda sof iboratlar ila va arabiy jumlar a‘rob (*sodda arablar tilida*) va tarjimali bo‘lsun; b) maqolalar xilofi hukumat, zoti nafsoniyat, mazhabiy xusumatidan pok bo‘lsun; d) maqolalar imzosiz va xilofi tahzib bo‘lsa, majallada o‘run berilmayur; e) maqolalarning munosib lafziy tag‘yir va tabdil va hakk va fikkg‘a (*munosib va yoqimli uslubga solish uchun so‘zlarni almashtirishga*) muharrir ixtiyorlikdur; f) maqolalar biror sabab ila majallag‘a yozilmas (*bosilmas*)dan qolmishi egasiga qaytarilmayur; g) maqola yozg‘uvchining royi’g‘a ixtilof edilsa, muharrir javobgar emasdur”.

Jurnal dastlabki sonini 3 sahifalik “Munojot” bilan ochgan. Keyin fors tilida “Shugufai muddao” degan material o‘rin olgan bo‘lib, unda “Al-Isloh”ni nashr etishdan ko‘zlangan niyat, islohotning mohiyati, ulamolar tomonidan amalga oshiriladigan islohot qanday bo‘lajagi bayon etilgan. Shu sondan “Islohi qavm” va “Islohnig illatlari” sarlavhali maqolalar ham o‘rin olganki, bular ham ma‘lum darajada jurnalning maslak va maqsadini oydinlashtirishga xizmat qilgan. (Saidahmad Vasliy . Al-Isloh, 1916, 5-son. – B. 123.)

“Al-Isloh”da Muhammad payg‘ambarimiz va uning yaqinlari hayotiga oid materiallar chop etilgan. Qur‘oni karim, hadisi sharifning mohiyati haqida tushuntirish berilgan. Amri ma‘ruf, nahiyy munkar nima ekanligi bayon etilgan. Bunday materiallar jurnalning deyarli har bir sonidan o‘rin olgan. Shu bilan birga, jurnalda mavjud voqelik taqozosi bilan islom dini mohiyatiga oid yangi fikrlar ham bildirilgan. Yuqorida islom dini haqida muayyan sabablarga ko‘ra, yangi ijtimoiy voqelik – kapitalistik munosabatlar qaror topayotgan davrga kelib turlicha fikr va qarashlar bildirildi, deyilgan edi. “Al-Isloh” jurnali muharriri Abdurahmon Sayyoh Arabiston, Hindiston, Turkiya, Yaponiya kabi mamlakatlarda bo‘lib,

taraqqiyot zamoniga kelib islomdagi ayrim aqida va arkonlarning eskirib qolganligini anglagan va ularni davr talablari asosida qayta ko‘rib chiqish, isloh qilish zarurligini his etgan. Shu bois jurnalning bosh maqsadi va vazifasi musulmonlarni Qur’oni karim va sunnatlarga muvofiq keladigan yo‘lga tushirish bo‘lgan. Bu, eng avvalo, jurnalning diniy masalalar borasida uyushtirgan bahs-munozaralarida ko‘rinadi. “Al-Isloh” diniy-islomiy nashr bo‘lgani uchun bahs-munozaralar qo‘zg‘ash uchun dini mubinimizda ko‘p tarqalgan yo‘l – savol-javob usulidan keng foydalandi. Jurnal ko‘targan masalalarning aksariyati yangi ijtimoiy voqelik bilan bog‘liq edi. Chunonchi, Turkiston Rossiya tomonidan zabt etilgandan so‘ng o‘lkaga kirib kelgan yevropacha madaniyat, turmush tarziga musulmonlar qanday munosabatda bo‘lishlari kerak, yangi ijtimoiy tuzum zaminida qanday faoliyat ko‘rsatishlari lozim mazmunidagi qator muammolar paydo bo‘ldi. Yevropacha kiyinish, g‘ayrimusulmonlar tayyorlagan ovqatlardan tanovul qilish, jonivorlar g‘ayrisha’iy so‘yilganda, go‘shtini yeyish yoki yemaslik, metall qoshiq, vilka va hokazolardan foydalanish, stol-stullarda o‘tirish kabi maishiy masalalar islom dini nuqtayi nazaridan bir karra muhokama qilindi. Mazkur masalalar, garchi mayda-chuyda bo‘lib ko‘rinsa-da, o‘sha davrda diniy e’tiqod jihatidan musulmonchilikni pok saqlashdek muhim masalaga borib taqalardi. Ushbu masalalarga munosabatda ulamolar ikki guruhga ajraldilar. Birlari yangi voqelik yuzaga keltirgan sharoitga mutlaqo moslashmay, uni tamomila inkor etish yo‘lini tutdi. Ikkinchi guruh esa, yangi voqelikka nisbatan istiqboldan turib nazar solgan holda yondashish tarafdori bo‘ldi. Jumladan, mufti Mahmudxo‘ja Behbudiy yevropacha kiyinish, g‘ayrimusulmonlarning ovqatlaridan tanovul qilishni islom dini nuqtayi nazaridan yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan hodisa sifatida talqin etishga harakat qildi (“Kiyim va tashabbuh masalasi”. – “Oyina”, 1914, 34-son; “Tahsil va safari zamon va taom”. – “Oyina”, 1915, 15-son). Ortodoksal islom nuqtayi nazarini himoya qilgan ulamolar Behbudiy hazratlarining fikrlarini rad etishga urindilar. Xotin-qizlarni ma’rifatli qilish,

ularning hijobda yurishlari masalasida ham ulamolar bir-biriga muxolif ikki guruhga bo‘lindilar. Adabiyot va san’at borasida ham ziddiyatli fikrlar to‘qnashuvi bo‘ldi. Xususan “musiqqa harommi, halolmi” degan masalada musiqaga salbiy munosabat bildirgan Fazlulvahhob qori maqolasi (1915-yil 21-son) va unga qarshi Ashurali Zohiriyning javobi (1916-yil 2-son) o‘sha davr ziyolilarida katta fikriy qo‘zg‘olish hosil qildi. Ushbu masalalar bo‘yicha qizg‘in muhokama ketganda, “Al-Isloh” fikran muxolif bo‘lgan tomonlarning vakillariga jurnal sahifalaridan bemalol o‘rin ajratdi. Shu bois unda Sadriddinxon, Ahmadxo‘ja eshon, Fazlulvahhob qori, Saidahmad Vasliy, Muftizoda, Olimxon to‘ra singari konservativ fikrli ulamolar bilan bir qatorda Ashurali Zohiriy Zavqiy, Mirmuhsin Shermuhammad o‘g‘li, Muhammad To‘raquliy kabi zamona o‘zgarishlarini hisobga oluvchi ziyolilarning maqolalari baravar chop etildi. Bu albatta, jahongashta muharrirning o‘ziga xos taktik yo‘li edi: tomonlar bahslashishi jarayonida muhokamalar rang-barangligidan tashqari, tabiiy ravishda fikriy uyg‘onish sodir bo‘lishiga umid qilgan. Ayni paytda, bunday bahslarda ulamolarning fikriy saviyasi, dunyoqarashi aniqroq bilinardi. Jurnal sahifalari barchaga ochiq bo‘lgani uchun unda Vasliy, Tavallo, Sidqiy Xondayliqiy, Kamiy, Is’hoqxon Ibrat kabi katta avlodga mansub adiblar bilan birga, adabiyotga endigina kirib kelayotgan ijodkorlar ham she‘rlari bilan qatnashdilar. Shuni ham ta’kidlash zarurki, mustabid hukumat jurnal sahifalarida ketgan bahs-munozaralarga aralashmaslikni lozim ko‘rdi. Bahslar jamiyatning siyosiy yoki iqtisodiy manfaatiga borib taqalgan vaqtdagina munozarlarga keskin munosabat bildirdi (ribo, ya’ni sudxo‘rlik masalasi ko‘tarilganda so‘z banklarga pul qo‘ygan musulmonlarning oladigan foydasi ham sudxo‘rlik, binobarin u islom nuqtayi nazaridan harom degan hukmga borib taqalganda, mustabid hukumat vakillari banklarning manfaatini himoya qilish maqsadida “Al-Isloh” jurnali ijodiy xodimlariga tanbeh berishgandi).

“Al-Isloh”da bobiylilik mazhabi to‘g‘risida talaygina materiallar bosilgan. Ularni o‘qigan kishida jurnal mazkur mazhabga moyillik bilan qaragan ekan, qabilida tasavvur qoladi. (Abduazizova N. Turkiston ma’buoti tarixi. T: Akademiya, 2000. – B. 166.)

Umuman olganda, “Al-Isloh” jurnali har bir masalaga qat’iy qarashi, munosabati yorqin aks etib turadigan jadidlar matbuotidan ko‘p jihatlari bilan farq qilardi. Buni ichki Rossiyadagi publitsistlar ham qayd etishgandi. Jumladan, “Vaqt” gazetasining 1916-yilgi yanvar sonlarida jurnalist Kabir Bakirning “1915-yilda milliy hayotimiz” sarlavhali maqolasi bosilgan bo‘lib, unda Turkistonda chiqqan milliy matbuotga ham munosabat bildirilgan. Jumladan, u quyidagilarni yozgandi: “So‘g‘ish (*urush*) sababli gazetalar hozirga kamaymadilar. Faqat bir qismi haqlarin (*bahosini*) ortdirarg‘a va bir qismida jussalarin kamayturargagina majbur bo‘ldilar. Turkiston bundan mustasno. Birinchi martaba gazeta chiqarila boshlabda davom eta olmag‘on Turkiston shaharlarinda 1914-da nashr etila boshlag‘on “Sadoyi Turkiston” ... “Sadoyi Farg‘ona” ...g‘azetalari ila “Oyina” majallasida ...o‘zlarin ta‘min etarlik mushtariy jalb eta olmov sababli to‘qtaldilar. Hozir Turkistonda “Al-Isloh” isminda yolg‘uz diniy bir majalla qoldi. Toshkand ulamosi isminda chig‘arila boshlag‘on bu majallada zamon va ahvol iqtizosina (*taqozosi, talabiga*) muvofiq bir maslak ta‘qib eta olmadig‘indan turkistonlilar ichun oning bori bilan yo‘g‘i orasinda oyurma yo‘qdur”.

Ushbu fikrga “Al-Isloh” muharririyati nomidan jurnalning 1916-yilgi 1-fevral sonida “Dinimizi zamon va ahvol iqtizosinami qurbon edalim?” sarlavhali maqolada munosabat bildirilgan. Mana o‘sha munosabat: “...anglashildikina ko‘ra, muhtaram Kabir Bakir afandi umumturkistonlilari o‘z maslakina da‘vat va taklif edar. Ya’ni Yovrupolashmaka chog‘irar. Yovrupolashmak nadur? Yovrupolashmak, muhtaram Kabir Bakir afandining maslakincha, eng birinchi shundan iboratdurki: zamon va ahvolning iqtizo va xohishi na o‘lsa, ango muvofiq maslak ta‘qib edingiz va yo‘l tutingiz. Chunonchi, Farangiston tutmish edi va

ta'qib etmish edi: umummaktablardan diniy ta'limni chig'orub va bolalarni diniy ta'limdan mahrum qoldurub "hurriyat" ismini vermish edi... Turkiston aholisi ... yosh va keksa hech biri zamon naqadar iqtizo va ahvol harchand taqozo etsa-da, iymonini vermas va e'tiqodini bo'shatmas... islomiyatini siza va sizning maslakdoshlaringiza qurbon etmas, afandim. U siz dedigi va siz istadigi din sotkuvchi, zamon va ahvol iqtizosincha maslak tutkuvchi aholi Turkiston aholisi dagildir (*emasdir*)... Murodingiz turkistonlilarning tutdiki maslaki, so'zimi riyosiz so'zlasam, yani dini islom turkistonlilar ichun mone'i taraqqiydur, din maslakini qo'yub, zamon va ahvol iqtizosina muvofiq bedinlik maslakini ta'qib edingiz, demakmidur?.. Muhtaram Kabir Bakir afandi! Sizning maslakingiz zamon va ahvola muvofiqat o'lsa, bizning maslakimiz Kitobi Alloh - Qur'ona va kitobul rasul – hadisa m-utob'at o'lur. Siz e'tiqodot, ibodot va muomalatingizda zamon va ahvol iqtizosincha raftor etsangiz, biz tamom ishlarimizda, xoh diniy va xoh dunyoviy o'lsun, Kitobi Alloh va kitobul Rasul amrincha raftor edarmiz. Dinsizlik va shari'atdan tajovuz etmak ila hosil o'lajak taraqqiyni o'z dinimiza qurbon edarmiz. Biza har shiydan muqaddam din kiromdur. Biz o'z dinimiz amrincha va shariatimiz muvofiqatincha ulum va fununi zamonadan hosil-da edarmiz. Inshoollo alg'araz, siz va sizning maslaqdoshlaringiz ding'a emas, balki zamon va ahvol iqtizosina muvofiq maslak tutmak ila yetushalmag'on taraqqiylara ulum va fununlara bahavli Alloh va quvvata yetishurmiz umidindamiz, afandim!" Jurnal javoblarida o'z maslakini, o'z yo'lini himoya qilish yorqin ko'rinib turibdi. Ayni paytda, unda ilm va fan taraqqiysi yo'lida islom dini to'siq bo'ladimi, yo'qmi, degan savolga dalillar asosida javob berishdan qochish ham seziladi. Javobda musulmonlarning diniy hissiyotini alangalatish va shu asnoda Kabir Bakir nazarda tutgan "matbuot va ijtimoiy hayot" munosabatiga oid keskin masalalardan chetga chiqishga urinilgan. Javob maqoladagi bir fakt e'tiborga sazovor. Unda "Muhtaram Kabir Bakir afandining o'z maqolasinda turkistonli maslakdoshi o'lon "Sadoyi Turkiston", "Sadoyi Farg'ona", "Oyina" majmuasining miliyunlar aholiya

molik Turkistondan o'zlarin ta'min etarlik mushtariy jalb eta olmovlarining sababin bayon etmakdan e'roz (*e'tiroz, norozilik*) etdikina nazaran biz-da bu sirri fosh etmak istamaduk", deyilgan. Bu fikr mazkur gazetalar va jurnalning iqtisodiy ta'minot qiyinchiligi tufayli to'xtadi, degan sababdan boshqa jihatlari borligiga ishoradek tuyuladi. Ko'rinadiki, "Al-Isloh" jadid matbuoti singari zarur o'rinlarda mustabid hukumatdan mahalliy aholining manfaatlarini himoya etib, ularning haquqlarini talab qila olmagan, muhim ijtimoiy masalalarda hukmron mustabidlarga yolvorish, ulardan iltimos qilish yo'lini tutgan.

Ko'pgina jihatlardan jadidlar matbuotiga nisbatan quyiroq pog'onada turishiga qaramay, "Al-Isloh" jurnali XX asr boshlaridagi milliy jurnalistikamiz tarixida muayyan iz qoldirdi. Xususan, ulamolarning matbuotga qatnashib, o'z fikr-mulohazalarini bildirmaklari uchun o'ziga xos minbar bo'ldi.

"Al-Isloh"ning 1918-yilgi besh soniga Asqarxon Pahlavonov muharrirlik qilgan. (Oxirgi, 1918-yilgi beshinchi son 15-martda chiqqan). Jurnal jami 77-soni chiqqandan so'ng chiqishdan to'xtadi (bunga bolsheviklar hukumatining rahbari 1917-yil oktabr to'ntarishidan so'ng, 1917-yil 8-noyabrda burjua gazeta va jurnallarini yopish yuzasidan imzolangan dekreti sabab bo'lgani ehtimoldan xoli emas).

Xulosa qilib aytganda, "Al-Isloh" o'z davrida yangiliklarni tarqatish, xalqni ma'rifatlantirish va milliy o'zlikni anglashda katta rol o'ynadi. Jurnal ta'limni rivojlantirish, yangi pedagogik usullarni joriy etish va o'qituvchilarni tayyorlash masalalariga alohida e'tibor qaratdi. Jadidlar ta'limni zamonaviylashtirish va o'z xalqining madaniyatini saqlab qolish zarurligini ta'kidladilar. Siyosiy masalalarda ham faol bo'lib, musulmonlar uchun mustaqillik va erkinlik g'oyalarini targ'ib qildi. U, shuningdek, Rossiya imperiyasi davridagi siyosiy repressiyalarni tanqid qildi. Yani "Al-Isloh" gazetasining ta'siri juda katta bo'ldi. U nafaqat Turkiston, balki butun musulmon dunyosida yangilik va islohot g'oyalarini tarqatdi. Gazeta o'zining maqolalari orqali xalqni uyg'otdi, ularni o'z huquqlari va erkinliklari

uchun kurashishga undadi. “Al-Isloh” jadid matbuotining ajralmas qismi bo‘lib, u o‘z davrida ijtimoiy va siyosiy o‘zgarishlarga zamin yaratdi. Gazeta ma’rifat, ta’lim va milliy o‘zlikni anglashda muhim omil bo‘ldi. Bugungi kunda ham “Al-Isloh”ning g‘oyalari va prinsiplari milliy taraqqiyot va madaniyatimizni rivojlantirishda ahamiyatlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. B.Qosimov Milliy uyg‘onish: Jasorat, ma'rifat, fidoyilik.
- Toshkent, “Manaviyat ”, 2002.
2. Mahmud Alizoda Toshkandiy. Al-Isloh, 1916, 3-son. – B. 12.
3. Saidahmad Vasliy . Al-Isloh, 1916, 5-son. – B. 123.
4. Ziyovuddinxo‘ja. Al-Isloh, 1915, 17-son. – B. 516.
5. Abduazizova N. Turkiston ma’buoti tarixi. T: Akademiya, 2000. – B. 166.
6. <http://jadid.myl.ru>
7. <https://uz.wikipedia.org>
8. <http://books.google.co.uz/books>
9. <http://www.google.co.uz/#q=jadidchilik+harakatlari>.

ISAJON SULTONNING “OTAMGA NIMADIR BO‘LDI” HIKOYASIGA BIR NAZAR

Turkmanboyeva Nilufar Habibullo qizi

ToshDO‘TAU OTAT 4-kurs talabasi

[*turkmanboyevanilufar@gmail.com*](mailto:turkmanboyevanilufar@gmail.com)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yozuvchi Isajon Sultonning oila va uning inson hayotidagi muhim o‘rni qalamga olingan “Otamga nimadir bo‘ldi” hikoyasi tahlilga tortildi. Shuningdek, asarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari, muallif uslubi, ramzlar va badiiy tasvir vositalari kabi jihatlariga ham e‘tibor qaratildi.*

Kalit so‘zlar. *Bola, davr taqazosi, ota, oila, ichki kechinmalar, badiiy tasvir*

Annotation. *This article analyzes the story "Something happened to my father" by writer Isajon Sultan, which depicts the family and its important role in human life. Attention is also paid to aspects such as the ideological and artistic characteristics of the work, the author's style, symbols, and means of artistic depiction.*

Keywords. *Child, period, father, family, inner experiences, artistic depiction.*

O‘zbekiston xalq yozuvchisi, bir qator tarixiy romanlari bilan kitobxonlar qalbidan joy olgan adib— Isajon Sultonning 2014-yili chop etilgan “Otamga nimadir bo‘ldi” hikoyasida jamiyatimiz uchun g‘oyat dolzarb mavzu bo‘lgan oila, ayniqsa, unda otaning muhim o‘rni qalamga olingan. Muallif ushbu kichkina hikoyasi bilan uy-ro‘zg‘or tashvishini yelkasiga ortib, olis yurtlarga ketishga majbur bo‘lgan otalar hamda ularning murg‘ak farzandlari qalbini o‘rtagan dardlariga ko‘zgu tutadi go‘yo.

Avvalo, hikoyaning syujeti haqida to‘xtalsak. Asar boshidan oxirigacha bolakay tilidan hikoya qilib beriladi. Voqealar “*Men judayam kichkina bolaman. Bo‘yim endigina otamning tizzasiga yetgan. Otam juda quvvatli, kaflari ulkan-*

ulkan” (I.Sulton, 2014, 88-bet) degan jumlar bilan boshlanadi. Ushbu prologdan ham biz bolaning juda kichkina, taxminan, besh-olti yoshlarda ekanligini bilib olishimiz mumkin. Hikoya davomida ota farzandlariga juda mehribon, ammo turli sabablar tufayli o‘zga yurtlarga ketishga majbur bo‘lgan inson sifatida tasvirlanadi. Uning ketishi oilaning barcha oila a‘zolar, ayniqsa, kenja o‘g‘il uchun og‘ir kechadi. Muallif bolaning otasiga bo‘lgan mehrini va sog‘inchini alohida badiiy detallardan foydalangan holda tasvirlaydi. Jumladan, bolakayning otasi ketishidan oldin hamda keyin ikki marta sigirlarining biri och, biri to‘q hamda dalasida bittagina don o‘sib chiqqani haqidagi tushni ko‘rishi o‘ziga xos ramziy ifoda kasb etadi. Voqealar davomida otaning uzoq safarga ketishi va uning oila hayotidagi oqibatlar bilan bog‘liq. Syujet rivojida bolaning sog‘inchi, oilasidagi o‘zgarishlar, otasini izlab yo‘lga chiqishi kabi voqealar tasvirlanadi.

Hikoyani to‘liq mutolaa qilib chiqqan o‘qirman otasi ketganidan so‘ng ro‘zg‘orda yuz bergan o‘zgarishlar alohida ta’kidlanganligini sezishi qiyin emas. Yozuvchi bu holatning barchasini murg‘ak bolakayning akasiga qarata aytgan gaplari orqali tasvirlaydi. Bir e’tibor bering quyidagi tasvirlarga:

“Aka, e’tibor bersang-chi. Uydagi bor tartib otam tufayli edi. O‘zi uzoqda bo‘lsayam begona qushlar ekinga kelmas edi. Razm soldingmi, mevali daraxtlarga qaradingmi? Behi meva solgan joyida bujmayib qoldi. Shaftoli mevalarini to‘kib yubordi. Uzumlar chiridi. Aka, uyimizdan bir nima ketib qoldi. Opam siniq oynaga qarab, siniq taroq bilan soch taraydigan odat chiqardi. Qo‘shni suvni o‘ziga burib oldi, makkalarimiz suv icholmay rangi ketdi. Uyning suvog‘i sho‘rlashib ko‘chib tushdi, birov sidirib-to‘plab, suvab qo‘ymadi. O‘sha yerdan ham sho‘ralar o‘sib chiqdi. Yana aytaymi, aka? Etakdagi bobom ekkan nok qurib qolganini sezmadingmi? Yuz yildan beri bir xilda meva solardi, shu bir-ikki kun ichida barglarini to‘kib yubordi, pastda, yerga yaqin shoxida bittagina novdasi qoldi, xolos. Onam non yopsa, nonlari oqib-qiyshayib ketyapti-ku? Ovqat qilsa tuzi sho‘r-ku? Tuz-namagini totganida ko‘zini yoshi oqib qozonga tushganini

necha marta ko‘rdim-ku? Ovqatlarni ta‘mi ham o‘zgarib qoldi, yesam, lazzati yo‘q. Kir yuvsa ko‘pirmayapti-ku? Hovli supursa yana xas bosib, yovvoyi o‘tlar o‘syapti. Makkalar pishmadi-ku? O‘tlar qurib qoldi-ku? Imorat ham cho‘kdi, payqayapsanmi?” (I.Sulton, 2014, 92-bet)

Fikrimizcha, ekinlarning qurishi, mevalarning chirishi, uyning suvog‘I ko‘chishi, siniq taroq, ovqatning ta‘mi o‘zgarishi kabi detallar adib badiiy maqsadini, ya‘ni oiladagi kemptiklikni buning sababi esa otaning uyda emasligiga alohida urg‘u berishga xizmat qilgan. Bundan tashqari yozuvchi hikoya davomida bir qator ramzlarni mahorat bilan hikoyasiga kirita olgan. Asarda ota obrazi bilan bog‘liq bir qancha ramziy ifodalar mavjud. Ota, avvalo, oilaning tayanchi, himoyachisi va baraka timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Uning yo‘qligi uyning huvillab qolishi, tabiatning so‘lishi kabi tasvirlar bilan ifodalanadi. Shuningdek, hikoyada bolaning kuchugi Bo‘ynoq vafodorlik va sadoqat ramzi sifatida otaning yo‘qligini sezib, bolaga xabar beradi. Yulduzlar esa bolaning otasiga bo‘lgan umidi hamda otasiga bo‘lgan ishonchi ramzi sifatida gavdalanadi.

O‘rni kelganda shuni ta‘kidlash joizki, muallif o‘z badiiy maqsadini amalga oshirish uchun turli badiiy tasvir vositalaridan mahorat bilan foydalangan. Ayniqsa, o‘xshatishlar keng qo‘llanilgan. Xususan, “yulduzlar bodroqday sochilgan”, “och sigirimiz to‘q sigirimizni yer emish” kabi o‘xshatishlar bolaning dunyoqarashi hamda tasavvurini yorqin aks ettiradi. “Uyimizdan bir nima ketib qoldi”, “ovozda ham ko‘z yoshi bo‘lar ekan-da?” kabi tasviriy ifodalar qaysidir ma’noda hikoyaning ta’sirchanligini oshirgan. Yuqorida ta‘kidlanganidek, asarda bolaning tushlari muhim badiiy detal hisoblanadi. Bu tushlar uning ichki kechinmalarini, otasiga bo‘lgan sog‘inch hamda oiladagi notinchlikni ramziy tarzda ifodalaydi. Tushdagi och va to‘q sigirlar, bo‘m-bo‘sh otlar oiladagi muammolarning kuchayib borayotganligidan dalolat beradi.

Asarning bola tilidan hikoya qilinish uslubi unga o'ziga xos samimiylilik baxsh etadi. O'quvchi bolaning ko'zi bilan dunyoni ko'radi, uning kechinmalarini his qiladi. Bu esa ijod mahsulining ta'sirchanligini yanada oshiradi. Hikoya yakunida adib tomonidan xulosa o'laroq keltirilgan quyidagi satrlar asarning butun badiiyatini, dolzarbligini ochib berishda muhim o'rin tutadi: *“Ey Parvardigor, hech kimni yaqinlari va sevganlari dardiga duchor qilmagin. Bizlarni sevganlarimiz bilan imtihon qilmagin. Yaqinlarimizdan, ulug'larimizdan ayirmagin, safimizni but, rizqimizni keng aylagin!”* (I.Sulton, 2014, 94-bet)

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Isajon Sulton ushbu hikoyasi bilan an'anaviy o'zbek otasi siymosini saqlab qolgan holda uning oiladagi muhim o'rni va ahamiyatini yanada chuqurroq ochib beradi. Bu bilan barchamizni yana bir karra kengroq mushohada yuritishga chorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Boboyev.T, (2002), “Adabiyotshunoslik asoslar”. (556 bet). Toshkent
- 2.Isajon Sulton, (2014), “Otamga nimadir bo'ldi”. (178 bet). Toshkent.
- 3.Quronov, D, (2018), “Adabiyot nazariyasi asoslari”. (475 bet). Toshkent.
- 4.Quronov,D, Mamajonov,Z, Sheraliyeva, M, (2010), “Adabiyotshunoslik lug'ati”. (400 bet). Toshkent.
- 4.Umurov.H, (2004), “Adabiyotshunoslik nazariyasi). (262 bet). Toshkent.

IZZAT SULTON IJODIDA ABDULLA QODIRIY

Muzafarova Farida Parzidin qizi

ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti 4-kurs

muzafarovafarida6@gmail.com +9989371944 08

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XX asr o'zbek adabiyotiga hissa qo'shgan kuchli qalam sohibi, davlat va jamoat arbobi, adabiyotshunos, O'zbek SSR xizmat ko'rsatgan san'at arbobi, O'zbekiston FA akademigi, munaqqid va dramaturgi Izzat Sultonov va uning ijodida Abdulla Qodiriyning o'rni xususida so'z yuritiladi. Izzat Sulton Qodiriy ijodini keng va atroflicha talqin etadi. Shuningdek maqolada Abdulla Qodiriy shaxsi ham ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Abdulla Qodiriy, adabiy ta'sir, yozuv uslubi, adabiy meros, o'zbek adabiyoti, ijod, realizm, ijtimoiy masalalar*

Annotation. *In this article, this article contributes to the Uzbek literature, literaryologist, Uzbek SSR Honored Artist, Academy of Uzbekistan Azalqid, Noladadrid, and his cressics, Abdullah Qadiri is discussed in the Honored Sultanov and his work. Izzat Sultan Qodiriy's work is widely and comprehensively interpreted. The article also reveals the personality of Abdulla Qodiriy.*

Key words: *Abdulla Qodiri, literary influence, writing style, literary heritage, Uzbek literature, creativity, realism, social problems.*

Izzat Otaxonovich Sultonov XX asr o'zbek adabiyoti va madaniyati tarixida yuksak o'ringa ega. “Izzat Sulton mumtoz adabiyotimizni, xalq og'zaki ijodini, XX asr badiiy so'z madaniyati, jahon adabiyotini nihoyatda nozik, fasohatli, zakovatli bilimdoni edi. Sharq va G'arb badiiy madaniyatlari sintezini birdek o'zida mujassamlantirgan ustozlari Fitrat, Oybek, G'ofur G'ulom, Uyg'un, Abdulla Qahhor, Maqsud Shayxzoda singari ulkan adiblarimiz qatoridan o'rin olgan alloma

san'atkor hisoblanadi”(Rahimjonov, 2008, 259-bet). Izzat Sulton o'zbek adabiyot shunosligi va tanqichligi shakllanishi va kamoloti jarayonida xilma-xil sohalari, turli muammolari bilan shug'ullandi. Tadqiqotchining ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy merosini o'rganishga bag'ishlangan qator asarlari alohida ahamiyatga ega. U keng qamrovli olim, adabiyotshunos sifatida xalq og'zaki ijodi, mumtoz adabiyot, zamonaviy adabiy jarayon, qardosh va jahon adabiyoti, adabiyot nazariyasiga oid o'nlab yetuk asarlarning muallifidir.

Izzat Sultonning o'zbek adabiyoti oldidagi ulkan xizmatlaridan biri uning A.Qodiriy ijodiga munosabatida ko'rinadi. I.Sultonning asarlarida Qodiriy ijodining o'z sahifasi va o'ziga xos ko'rinishi namoyon bo'ladi. U Qodiriy asarlaridan ilhomlanib, uning o'lmas g'oyalari va zamonning murakkab tabiatini o'ziga xos aks ettiradi. Birgina “O'tkan kunlar” romanida turli ijtimoiy qatlamlardan kelib chiqqan insonlarning hayotini, uning kechinmalarini va orzu-intilishlarini tasvirlagan. Asarlarida milliy o'zlik, an'analar va zamonaviylik o'rtasidagi kurashlarni ko'taradi, bu esa uning asarlarini bugungi kunimizga ham dolzarbligini kuchaytiradi. *“Izzat Sulton A.Qodiriy ijodini yangicha sharoitda zamonning adabiy siyosatiga va o'zining o'sha ijtimoiy-siyosiy muhitga muvofiq keladigan filologik bilimga moslab talqin etdi. Dushmanga aylantirib qo'yilgan adibni do'stlar qatoriga qo'yish, “qora” ni oqartirish jarayoni oson kechmadi*”(B.Karim, 2006, 78-bet). O'sha davr taqozosidan, XX asrning 50-yillari o'rtalarida sovet yozuvchisi sifatida qaralgan insonni olib chiqish qiyin, albatta. Qodiriy shaxsini himoya qilish va ulug'lashda ulkan ishlarni bajardi. *“Adib asarlarini talqin qilishda faqat romantikaz muhabbat motivlariga urg'u berish fursati o'tdi. Qodiriy oqlanganidan keyin, hatto 60—70-yillarda ham uning dunyoqarashi, ijodiy metodiga hadiksirab, “bir balosi chiqib qolmasin” qabilida yondashuvchilar bo'lmadi. Ana shunday sharoitlarda va hatto 50-yillarning o'rtalaridayoq Izzat Sulton Qodiriy ijodiga real xolis, haqqoniy va teran ilmiy baho berishda jur'at namunasini ko'rsatdi. 1956- yil “Qizil O'zbekiston”*

gazetasining 28-oktabr “Yosh leninchi” ham “Toshkent haqiqati”ning 30-oktabr “O‘qituvchilar gazetasi”ning 1-noyabr sonlarida “Yozuvchi Abdulla Qodiriy haqida” nomli maqolasi e‘lon qilindi” (B.Nazarov, A.Rasulov, Q.Qahramonov, Sh.Ahmedova, 2012, 182-bet).

Izzat Sulton, Abdulla Qodiriy ijodini o‘rganar ekan, uning asarlaridagi ijtimoiy va ma’naviy masalalarga e’tibor qaratadi. Qodiriy asarlarida inson ruhiyatining nozik fazilatlari, milliy qadriyatlar va zamonaviylik o‘rtasidagi bog‘lanishlar, shuningdek, ijtimoiy muammolarni o‘rganish va ta’riflashga qiziqishini ayon qiladi. Izzat Sultonning ijodiy g‘oyalari Qodiriy asarlaridagi “insonga e’tibor”, “hayot tarzi” va “qadr-qimmat” mavzulariga misol bo‘la oladi. U Qodiriyning ko‘targan masalalarini, asosan, xalqning ijtimoiy va ma’naviy hayotidagi o‘zgarishlar bilan shug‘ullanadi. Izzat Sulton o‘z asarlarida ko‘proq o‘zbek milliy qadriyatlari, madaniyati va an’analariga e’tibor qaratadi va bu jihatlarni Qodiriy yaratgan obrazlar bilan uyg‘unlashtiradi.

Qodiriy faqat ishq-muhabbatni emas, balki o‘tmish, bugun va kelajak uchun ahamiyatli bo‘lgan dolzarb mavzularni qalamga olgan. Izzat Sulton ijodining salmoqli qismi Alisher Navoiy ijodini o‘rganish bilan birga Abdulla Qodiriy ijodi bilan ham bog‘liq. Qatag‘on qilingan shoir va yozuvchilarni oqlash, ularni tilga olish qiyin bir davrda Izzat Sulton Qodiriy haqida turli xil maqolalar yozdi. Shu ma’noda ijodkor, olim, kino ishlab chiqarish ustasi, akademik Izzat Sultonning merosi noyob ko‘rinadi. Dramaturg “Tanlangan asarlar”i tarkibida ssenariylari ham borligidan haqli ravishda faxrlanardi. Aslida kitob shaklida chop etishga arzigulik kino va telestsensariylar nihoyatda oz. Muallif I.Sultonov “Fidoyi” deb atalgan ssenariysining asl nusxasini kinostudiyadan, Davlat arxivi fondlaridan izlagani, uni nashrga tayyorlagani va “Saylanma” ga kiritishi jarayonidan boxabar bo‘lganmiz. Bugina emas, Izzat Otaxonovich “O‘zbekfilm” studiyasida maslahatchi, 1943-1945 yillari esa bu ijod dargohining rahbari sifatida qizg‘in ish olib bordi.” *A. Qodiriy dunyoqarashida revolutsiyadan ilgari jadidizmning ta’siri*

bo‘lganligi ham yozuvchining sovet davridagi g‘oyaviy va ijodiy yo‘lini murakkablashtiradi” (I.Sulton, 1961, 338-bet). Bu yo‘lda u Mahmudxo‘ja Behbudiy tarafdori bo‘lganligi aytib o‘tiladi. Bu davrda uning ijodi ham atroflicha baholandi. Shundan so‘ng Qodiriy va uning ijodini o‘rganish boshlanadi. “Izzat Sulton keyingi davr qodiriyshunosligi rivojiga ta’sir ko‘rsatdi. A. Aliyev, S. Mirvaliyev, U. Normatov, B. Karimov tadqiqotlarida ustoz qarashlari yanada rivojlantirildi”. Ushbu ijodkorlar tomonidan Qodiriy ijodi yangicha talqin sifatida o‘rganildi va bu borada qator ilmiy izlanishlar olib borildi. 80-yillari Izzat Sultonning “Abdulla Qodiriyning O‘tgan kunlari” pesasi munosabati bilan olim va dramaturgning bu asariga tosh otiladi. Izzat Sulton adibning qamoqqa olinishida chetda turmagan, binobarin, uning “O‘tkan kunlar” muallifi haqida asar yozishga ma’naviy huquqi yo‘q edi, degan da’volar aytiladi. Ammo men 1937-yilga va adibning oqlanishiga oid hujjatlarni o‘rgangan kishi sifatida aytamanki, Izzat Sulton ustoz adibning badnom etilishiga mutlaqo aralashmagan. Aksincha, uning oqlanishida salmoqli gapni aytgan asosiy mutaxassis Izzat Sultondir. Izzat Sultonning “O‘tkan kunlar” romanini 50-yillarda nashrga tayyorlashi va respublikaning yetakchi gazetasida adib haqidagi dastlabki ijobiy maqola bilan chiqishi tom ma’nodagi jasorat edi. Negaki u vaqtda zamon kemasi qayoqqa ketayotganini hech kim bilmasdi. Abdulla Qodiriy singari jabrdiyda yozuvchilarni oqlashga urinayotgan kishilarning o‘zlari tirik qoladimi yo yo‘qmi, degan masala hali aniq emas edi. Shuningdek, Izzat Sulton Qodiriy ijodida o‘zbek tilining go‘zalligini va beqiyos boyligini alohida ta’kidlaydi. Qodiriy o‘z asarlarida kuchli obrazlar va ifoda vositalaridan foydalanib, o‘zbek adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan. Izzat Sulton o‘z ijodida Qodiriy asarlarini davrning ruhiyati va xalqning hozirgi holati bilan bog‘laydi. U, masalan, Qodiriy ijodida ko‘zga tashlanadigan an’anaviy qadriyatlar, urf-odatlar va o‘zbek xalqining ma’naviyati haqida batafsil fikr yuritadi. Buning natijasida Izzat Sulton Abdulla Qodiriy

asarlari bir tomondan tarannum etar ekan, boshqa tomondan, ularni zamonaviy kontekstda tahlil qiladi.

Izzat Sulton adib ijodini keng qamrovda va atroflicha o'rganib chiqdi. Asarlari talqinini ham o'sha zamon nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda talqin etadi. Adib “O'tkan kunlar”, “Kecha va kunduz”, “ Mehrobdan chayon” romanlari, “Uloqda”, “Toshp'lat tajang nima deydir?” kabi satirik hikoyalari bor. “O'tkan kunlar” romani keng jamoatchilik tomonidan muhokama qilindi. Shu tariqa, Izzat Sultonning ijodi orqali Abdulla Qodiriy asarlarining ahamiyati va ularning o'zbek milliy davlatining shakllanishidagi roli yanada yaqqol ko'rinadi. Izzat Sulton Qodiriy ijodini nafaqat klassik adabiyot sifatida, balki zamonaviy ijtimoiy hayotga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omil sifatida ham ko'radi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Karim, B.(2006), Abdulla Qodiriy. Toshkent: Fan.
2. Nazarov, B.(2012), Qodiriyning qudrati.Toshkent.
3. Nazarov, B., Rasulov, A., Qahramonov, Q., Axmedova, Sh. (2012) O'zbek adabiy tanqichligi tarixi. Toshkent.
4. Sulton, I.(2009). Hayot, adabiyot, mahorat. Toshkent.
5. Rahimjonov, N. (2008). Badiiy asar biografiyasi.Toshkent.

JASUR KENGBOYEV HIKOYALARINING BADIY XUSUSIYATLARI

Sattorova Zarina Shokir qizi,

ToshDO‘TAU Ona tili va adabiyot ta’limi yo‘nalishi, 4-kurs

sattorovaz863@gamil.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek adabiyotining yorqin vakillaridan biri Jasur Kengboyev hikoyalarining badiiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Uning hikoyalarida syujet soddaligi, badiiy tasvirning hayotiylikka yaqinligi, inson ruhiyatining nozik jihatlari, falsafiy mazmun va ma’naviy qadriyatlarning badiiy ifodasi markaziy o‘rin egallaydi. Tadqiqotda muallif hikoyalarining syujet tuzilishi, obrazlar tizimi, til va uslub xususiyatlari hamda falsafiy qatlamlari o‘rganiladi. Tahlil natijalari Jasur Kengboyev ijodini zamonaviy o‘zbek adabiyotida alohida fenomen sifatida baholash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Jasur Kengboyev, badiiy xususiyatlar, hikoya, syujet, badiiy tasvir, obraz, zamonaviy adabiyot, inson ruhiyati, falsafiy mazmun.

Annotation: This article provides a scholarly analysis of the artistic features in the short stories by Jasur Kengboyev, one of the prominent representatives of modern Uzbek literature. His works stand out for their realistic depiction of life, deep psychological insight, mastery in character creation, and the artistic interpretation of societal issues. The research explores plot construction, artistic imagery, linguistic and stylistic features, as well as the philosophical layers embedded in his stories. The findings offer new academic approaches to further explore Jasur Kengboyev’s literary creativity.

Keywords: Jasur Kengboyev, artistic features, short story, plot, artistic imagery, character, modern literature, human psychology, philosophical meaning.

Zamonaviy o‘zbek adabiyotida inson ruhiyatining murakkabliklarini badiiy tahlil qilish, ijtimoiy va falsafiy masalalarni badiiy tasvir orqali ifodalash yo‘nalishi tobora kuchayib bormoqda. Bu jarayonda Jasur Kengboyev ijodi alohida o‘rin egallaydi. Uning hikoyalari bugungi kun o‘zbek adabiyotidagi eng hayotiy, falsafiy va estetik jihatdan teran asarlar sirasiga kiradi. Adib o‘z

hikoyalarda insonni va uning ichki kechinmalarini badiiy obrazlar orqali aniq va ta'sirchan aks ettirishga intiladi.

“Badiiy asarlarning bevosita mazmunini tashkil etgan, o‘zaro bog‘langan va rivojlanib boruvchi hayotiy voqealar sistemasi. Syujet xarakter bilan uzviy bog‘lik bo‘lib, badiiy ijodda muhim o‘rin tutadi. Syujet badiiy adabiyotning barcha turlari va janrlarida mavjud. “Asarning syujetli bo‘lishi uning estetik qimmatining eng muhim shartlaridan biridir. Syujetsizlik badiiysizlikka olib keladi” (Chernishevskiy)”. Jasur Kengboyevning “Havochun”, “G‘urbatxona”, “Uzoqlashuv” va “Notanish ayol” kabi hikoyalari syujetning ayni shu murakkab psixologik shakllanishiga misol bo‘la oladi. Bu asarlar orqali yozuvchi o‘quvchini murakkab ruhiy holatlar, ichki qarama-qarshiliklar, kechikkan qarorlar va yashirin ehtirosalar manzarasiga olib kiradi. Mazkur hikoyalarda harakatdan ko‘ra holat muhim, ziddiyatdan ko‘ra shubha, kutilmagan yechimdan ko‘ra ichki bo‘shliqqa tushish kuchliroq badiiy kuchga ega. Ilmiy tahlilda ushbu hikoyalar syujetining umumiy qonuniyatlari, alohida xususiyatlari, kompozitsion qurilishi, vaqt va makonning syujetda tutgan o‘rni, qahramonlarning ichki harakati bilan bog‘lanish mexanizmlari izchil yoritilishi lozim.

Jasur Kengboyev hikoyalarining syujetlari ko‘p hollarda oddiy hayotiy hodisalarga asoslangan. “Yurakning bir cheti” hikoyasida inson qalbidagi iztirob va armon hissi syujetning asosiy harakatlantiruvchi kuchga aylanadi. Muallif hikoyalarida zohiriy voqelikdan ko‘ra ichki ruhiy holatlarni ifodalash muhim o‘rin tutadi. Hikoyalarda syujet voqealarning ketma-ketligi orqali emas, balki qahramonning ichki fikrlari va ruhiy izlanishlari orqali shakllanadi.

Adib hikoyalarida obrazlar ko‘p qirrali, murakkab va ziddiyatli holda gavdalanadi. “Shubha” hikoyasidagi bosh qahramonning ichki dunyosi orqali insoniy gumon, ishonch va ishonchsizlikning psixologik jarayonlari yoritiladi. Obrazlar hayotiy detallar orqali yanada jonli va tabiiy ko‘rinish oladi.

Jasur Kengboyev hikoyalarida til soddaligi, lekin badiiy yuksakligi bilan ajralib turadi. Qahramonlarning soʻzlari, tafsilotlar va muallif taʼriflari zamonaviy oʻzbek tilining badiiy imkoniyatlaridan samarali foydalangan holda ifodalanadi. “Maktubdan chiqmagan muhabbat” hikoyasida uslub lirik-falsafiy ohangda qurilgan boʻlib, sevgi va hayotiy armonlar badiiy tasvirlar orqali chuqur ochib beriladi.

Jasur Kengboyevning hikoyalarini oʻqir ekanmiz, uning tili nihoyatda sodda, oson anglashiladigan, lekin yengil emasligini sezamiz. Uning yozuvi — hayotiy, tabiiy, lekin ayni paytda koʻp maʼno yuklangan. U ortiqcha badiiy bezaklardan yiroq, ammo metafora va ramziy ifodalarga boy. “Yurakning bir cheti” hikoyasidagi “yurakning cheti” — bu oddiy ibora emas. U butun hikoyaning ramziy markaziga aylanadi. Yurakning cheti — bu yashirin tuygʻular, insonning eng nozik burchagi, tilga olinmaydigan xotiralar manzili. Bu ifoda sodda koʻrinsada, juda kuchli badiiy yuklamaga ega. Shunga oʻxshash ramziy obrazlar boshqa hikoyalarda ham mavjud: “Maktubdan chiqmagan muhabbat”, “Shubha” — bular faqat hikoya nomi emas, balki butun asar gʻoyasini oʻzida jamlagan semantik tugunlardir. Yozuvchining nutq uslubi hayotiy voqelikdan uzoqlashmaydi. U dialoglardan, ichki monologlardan, tasvirlardan foydalanib, voqeani sekinlik bilan, bosqichma-bosqich ochib boradi. Hikoyalardagi ohang — sokin, extiyotkor, baʼzan esa xayoliy tusga ega. Ayniqsa, qahramonlarning xotiralari, oʻtmishga murojaati, noaniq orzulari va his-tuygʻulari uslubiy jihatdan chuqur uygʻunlikda beriladi. Shuni alohida taʼkidlash lozimki, Kengboyev hikoyalaridagi har bir soʻz oʻz oʻrnida. U keraksiz iboralardan, dramatik ortiqchaliliklardan saqlanadi. Hikoyalar qisqa, ixcham, ammo voqealar orasida ichki bogʻliqlik, ramziy va ruhiy qatlamlar mavjud. Yuqoridagi uch hikoya — “Yurakning bir cheti”, “Maktubdan chiqmagan muhabbat” va “Shubha” — estetik jihatdan yuqori darajada yaratilgan boʻlib, ular bugungi oʻquvchiga maʼnaviy zavq bagʻishlashi bilan birga, ruhiy

tarbiya ham beradi. Ular orqali inson o'zini angelaydi, ichki dunyosini mushohada qiladi va jamiyatdagi boshqa odamlarning holatini tushunishga harakat qiladi.

Adib hikoyalarida insoniy hayotning ma'nosi, taqdir, vaqt va tanlov kabi mavzular falsafiy yo'sinda badiiy talqin etiladi. Masalan, “So'ngsiz gurunglar” hikoyasida hayot va vaqt tushunchasining nisbiyligi, inson taqdirining o'zgaruvchanligi muallif tomonidan chuqur badiiy aks ettiriladi.

Kengboyev hikoyalarining estetik kuchi ularning nozik psixologizmi, ramziy ifodalarining tabiatga uyg'unligi va insoniylik g'oyasiga bo'lgan sadoqatida ko'rinadi. U hayotni yoritmaydi, uni kuzatadi, sinchkovlik bilan tahlil qiladi, va ko'p hollarda o'quvchini javobsiz savollar qarshisida qoldiradi. Bu savollar o'quvchini o'ylashga, his qilishga, anglashga undaydi. Tarbiyaviy jihatdan esa, hikoyalar sodda bir g'oyani anglatadi: inson ichki dunyosi muqaddasdir. Har bir inson qalbida yashirin, lekin uning butun hayotiga ta'sir qiluvchi tuyg'ular yashaydi. Ularni inkor etish emas, anglash, tan olish, va u bilan yashash muhim. Bu fikr bugungi talaba yoshlar uchun ayniqsa dolzarb. Negaki, axborot oqimi kuchaygan, hissiy befarqlik kuchaygan davrda, qalbg quloq solish, ichki sadoqani saqlash — katta qadriyatdir.

Jasur Kengboyev hikoyalarining badiiy xususiyatlari uning adabiy mahoratini, zamonaviy o'zbek hayoti va inson ruhiyatini chuqur anglashini tasdiqlaydi. Uning hikoyalaridagi syujet, badiiy tasvir, til va uslub uyg'unligi, obrazlarning hayotiyliigi hamda falsafiy qatlamlari adabiyotshunoslik uchun muhim tahlil obyekti bo'lib xizmat qilmoqda. Kengboyev ijodi zamonaviy o'zbek adabiyotida yangi bosqichni boshlab bergan badiiy tafakkur namunasi sifatida e'tirof etilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Kengboyev, J. (2021). Yurakning bir cheti. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
2. Kengboyev, J. (2022). Shubha. Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti.

3. Karimov, B. (2019). Badiiy tafakkur va zamon ruhi. Toshkent: O‘zbekiston.
4. Umarov, H. (2004). Adabiyotshunoslik nazariyasi. (120-bet) – Toshkent. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.
5. Ulug‘ov, A. (2017). Adabiyotshunoslik nazariyasi. (42-bet) – Toshkent. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi

NASRIY ASARLARDA MILLIY FOLKLORNING O‘RNI

Madrahimova Zumrad Bahtiyorovna

ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 4-kurs

zumradmadrahimova0@gmail.com +998950810205

Annotatsiya. *Ushbu maqolada badiiy asarlar va folklor o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tahlil qilinadi. Folklorizmning zamonaviy badiiy asarlardagi ifodalari, ularning estetik qiymati va badiiy muhitga ta'siri ko'rib chiqiladi. Shuningdek, folklor motivlari va obrazlarining qanday qilib yangi ma'no qatlamlariga ega bo'lishi, badiiy asarlarning umumjahon madaniyatidagi o'rni ham tahlil etiladi. Folklorizm, odatda, xalqning madaniyati, tarixi va urfodatlar bilan chambarchas bog'langan bo'lib, u badiiy asarlarning mazmuni va shaklida aks etishi haqida ma'lumotlar beriladi.*

Kalit so'zlar: *motiv, folklor, badiiy muhit, estetik qiymat, kontekst.*

Abstract. *This article deals with the interaction between works of art and folklore relationships are analyzed. Expressions of folklorism in modern works of art, their aesthetic value and impact on the artistic environment are considered. Also, how folklore motifs and images acquire new layers of meaning, the place of artistic works in the world culture is also analyzed. Folklorism is usually closely connected with the culture, history and traditions of the people, and information is given about the content and form of the works of art.*

Keywords: *motive folklore, artistic environment, aesthetic value, context.*

Badiiy asrlarda folklor – bu xalq og'zaki ijodining, an'anaviy qoidalar va motivlarining badiiy asarlarga ko'chirilishi jarayoni hisoblanadi. Folklorizm, odatda, xalqning madaniyati, tarixi va urf-odatlar bilan chambarchas bog'langan bo'lib, u badiiy asarlarning mazmuni va shaklida aks etishi mumkin. Folklorizmning ahamiyati quyidagilar :

1. *Madaniy meros*: folklorizm orqali xalq og'zaki ijodi badiiy adabiyotga kirib, uning madaniy merosini saqlashga yordam beradi. Bu jarayon xalqning tarixiy xotirasini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega.

2. *Identitetni mustahkamlash*: folklor elementlari badiiy asarlarda ishlatilganda, ular o'z xalqining identiteti (shaxsiyati)ni yuksaltirishda yordam beradi. Bu orqali muallif o'z fikrlarini va qarashlarini yanada kuchliroq ifoda etishi mumkin.

3. *Estetik qimmat*: folklor motivlari badiiy asarlarga estetik chuqurlik va rang-baranglik kiritmoqda. An'anaviy elementlar zamonaviy san'atkorlar tomonidan yangi kontekstlarda qayta talqin qilinishi mumkin. Badiiyatda folklorizmning ko'plab namunalari mavjud. Masalan: - Navoiy asarlarida: Alisher Navoiy "Xamsa"si ichida ko'plab xalq og'zaki ijodidan olingan motivlar va qahramonlarni uchratamiz.

- Shayx Sufiyning "Dostoni Iroqi": Bu asarda folklor elementlari keng qo'llanilgan bo'lib, unda xalq qahramonliklari va qadriyatlari aks ettirilgan.

- O'zbek kino san'atida: O'zbek filmlarida ham folklor unsurlari ko'p uchraydi. Masalan, "Maftuning dilbari" filmidagi sahnalar an'anaviy urf-odatlarini aks ettiradi. Folklorizm badiiyatda muhim o'rin tutuvchi jarayon bo'lib, u xalq madaniyatini saqlash va rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Badiiy asarlar davomida ushbu jarayon davom etib kelmoqda va kelajakda ham davom etishi kutilmoqda. Folklor orqali biz o'z tariximizni va madaniyatimizni anglab yetamiz hamda uni avlodlarga yetkazamiz. Adabiyot xalqning mulkidir. U inson hayotida alohida ahamiyatga ega. Inson bor ekan, adabiyot ham bo'ladi. Adabiyotning o'lmasligini ta'minlovchi ikkita qudratli omil bor. Ularning biri adabiyotning g'oyat buyuk tarbiyaviy - ma'rifiy ahamiyati bo'lsa, ikkinchisi, uning insonlarga zavq-shavq berish xususiyatiga egaligidir. Zero, inson har qanday davrda, har qanday sharoitda ham busiz yasholmaydi: u-doimo tarbiyaga, doimo ma'rifatga

va badiiy zavq olishga muhtoj. Ana shunga ko‘ra, tarbiyaviy-estetik ahamiyatga ega bo‘lgan yetuk asarlarga aslo zavol yo‘q. Bunga qarama-qarshi holda quruq zamonasozlik ruhida yozilgan hamda hukmron mafkura va siyosatning istagi bilan maydonga kelgan, badiiyati bo‘sh asarlarning umri qisqa bo‘ladi. Bunday asarlar davr sinovlariga bardosh berolmay, tezda unutiladi. Afsuski, XX asrda yaratilgan asarlar orasida ana shunday «mahsulot»lar oz emas. Quvonarlisi shuki, adabiyotimizda davr sinovlaridan muvaffaqiyat bilan o‘tgan, shuning uchun, hozirgi kunlarda ham kitobxonlar tomonidan sevib o‘qilib kelinayotgan ajoyib asarlar ko‘p. Qisqa qilib aytganda, XX asrda yaratilgan o'zbek adabiyoti namunalarining nuqsonidan yutug‘i, yomonidan yaxshisi ko‘p. Folklor yozma adabiyotning bunyodga kelishi va rivojlanishiga genetik manba bo‘lib xizmat qiladi. Badiiy asar yozish sohasidagi ilk urinishlar folklor tajribasiga suyanish va uni ijodiy o‘zlashtirish negizida kechganligi, qolaversa, bunda folklorga xos syujetlar, obrazlar, motivlar, uslub va tasviriy vositalardan ijodiy foydalanilganligi hech kimda shubha uyg‘otmaydi. Kishilik ma’naviyati tarixida bu beminnat sarchashmadan bahramand bo‘lmagan biror so‘z san’atkorini tasavvur qilish qiyin.(5.Karimov, M.2005.48-bet) Haqiqatdan ham «Shohnoma» xalqdan olib yozilgani tufayli Abdulqosim Firdavsiyga mangulik baxsh etadi. Ulug‘ Alisher Navoiy ham xalqning serjilo og‘zaki adabiyotidan ta’lim olib, jahonshumul shuhrat qozongan «Xamsa» va «Xazoyinul-maoniy» singari o‘lmas asarlarini yaratdi. Poshshoxo'ja “Gulzor” va “Miftohul-adl” asarlarini bevosita folklor ta’sirida yozgani ma’lum, Muhammadsharif Gulxaniyning «Zarbulmasal»i folklordan ijodiy ilhomlanishning ko‘rkam namunasi sanaladi. Og‘zaki va yozma adabiyotlarning o‘zaro ta’siri va hamkorligi barcha xalqlarning adabiyotlariga xos hodisa bo‘lib , o‘sha adabiyotlarning shakllanishi va yuksalishini ta’minlashda, ularda xalqchil realistik tasvirning tantana qilishida, yangi obrazlar, yangi mavzular, yangi motivlar, yangi shakllar va xalqona ruhni ta’minlovchi obrazlilik va ifodaviy vositalar hisobiga to‘lisha borishiga, shuningdek, folklor va yozma

adabiyotga xos janrlarning o‘zaro sintezlashuvi asosida badiiy ertak va uning xilma-xil ichki ko‘rinishlari (ertak-drama, ertak-qissa, ertak-roman, ertakopera)ning yuzaga kelishida, barmoq she‘r tizimining yozma adabiyot maydoniga o‘tib, barqarorlashuvida muhim rol o‘ynab kelmoqda. Shuni ham ta’kidlash kerakki, badiiy adabiyot ham asrlar davomidagi rivojlanishi jarayonida folklorga samarali ta’sir ko‘rsatib, shaklan, mazmunan va ifodaviylik jihatidan yanada takomil topishini chuqurlashtiradi. O‘zbek folklorshunosligi xalqimizning o‘z-o‘zini anglashdan iborat intilishlari taqozosign ko‘ra vujudga keldi. Zero, folklor asarlarini to‘plash, kitobat qilish, o‘rganish va ulardagi g‘oyalardan ilhomlanib yangi asarlar yaratish, bunyodkorlik ishlarini amalga oshirish barcha davrlarda ham dolzarb masalaga aylangan edi. XX asr o‘zbek adabiyoti va nasri rivojida folklorizm katta o‘rin egallaydi. Bu davrda adabiy jarayonlar va ijodkorlar asarlarida milliy o‘ziga xoslikni namoyon etish, xalq og‘zaki ijodidan ilhomlanish jarayoni yanada kuchaydi. Xususan, nasriy asarlarda xalqning urf-odatlar, qadriyatlar, afsona va rivoyatlari, qo‘shiqlari o‘z aksini topdi. Folklorizmning o‘zbek nasrida paydo bo‘lishi va rivojlanishiga ko‘plab sabablar bor, jumladan, xalq og‘zaki ijodiga e’tibor, tarixiy xotira va madaniy merosga qaytish jarayonlari muhim rol o‘ynadi. (G‘anieva, M, 1982., 91-bet) Folklorizm adabiyotda xalq og‘zaki ijodi elementlarini asarlarda ifoda etish, ulardan ilhomlanish degan ma’noni anglatadi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, o‘tgan asr o‘zbek nasrida folklorizm nafaqat badiiy uslub, balki milliy o‘ziga xoslikni namoyon etuvchi asosiy omillardan biri bo‘ldi. Xalq og‘zaki ijodiga murojaat qilish, milliy qadriyatlar va an’analarga asoslanish o‘zbek adabiyotini boyitib, xalqning tarixiy xotirasi va madaniy merosini saqlab qolishga xizmat qildi. Folklorizmning o‘zbek nasrida davom etishi milliy ruhiyatning asarlar mazmunida chuqur aks etishini ta’minladi va adabiyotning o‘ziga xos yo‘nalish sifatida shakllanishiga katta hissa qo‘shdi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Abdulla Qodiriy. *O‘tkan kunlar*. – Toshkent: Sharq, 1998.
2. Oybek. *Qutlug‘ qon*. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1973.
3. Karimov, M. *O‘zbek adabiyotida folklorizm*. – Toshkent: O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2005. 48-b.
4. G‘anieva, M. *O‘zbek nasrida xalq og‘zaki ijodining o‘rni*. – Toshkent: Fan, 1982. 91-b.

“ODAM BO‘LISH QIYIN” ROMANIDA BADIY PSIXOLOGIZM

Xurramova Sevinch Husan qizi

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs

sevinchxurramova2022@gmail.com, +998951216221

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘lmas Umarbekovning “Odam bo‘lish qiyin” romanidagi badiiy-psixologizm qirralari, namoyon bo‘lish usullariga e‘tibor berilib, qahramon, davr psixologizmi, ularning o‘zaro bog‘liqligi tadqiq etilgan, qahramon psixologiyasining syujet dinamikasiga ta’siri, uning obraz xarakterini ifodalashdagi rolga alohida e‘tibor qaratilib, yozuvchi ruhiyatni badiiy psixologik jihatdan ochib berishda qanday detallardan foydalangani va bu asarning qaysi qismlarida ko‘rinishi aytiladi. Bundan tashqari, asar qahramonlaridan biri Abdulla fojeasi, xarakter shakllantirishdagi yozuvchi mahorati tahlil etiladi.*

Kalit so‘zlar: *Badiiy psixologizm, psixologik tasvir, xarakter, fojeaviy yechimsizlik.*

Abstract. *This article focuses on the artistic and psychological dimensions in Ulmas Umarbekov’s novel “It Is Hard to Be a Human”, examining the techniques employed by the author to depict the human psyche through literary and psychological means. The analysis highlights specific details used to reveal inner experiences and identifies the sections of the novel where these elements are most evident. Additionally, the article explores the tragedy of one of the main characters, Abdulla, and investigates the writer’s skill in character development.*

Keywords: *Artistic psychologism, psychological depiction, character, tragic hopelessness.*

Roman murakkab adabiy hodisa. Unga davrlarga qarab talablar qo‘yiladi, romanda tasvir qamrovi, qahramonlar soni cheklanmagan. Har qanday davr o‘z

janrini yaratadi va shunday holga keladiki, ushbu janr muqim qoidalarga asoslanib qoladi, ammo roman haqida hech bir vaziyatda bunday fikr bildirish qiyin. U barcha davrlarda ham faol bo‘lib qolmoqda. Sababi, inson unda bosh mazvu ekanidir. To‘g‘ri dunyo adabiyotida hayvon yoki boshqa jonsiz narsalarga bag‘ishlangan romanlarning borligi sir emas, ammo ular zamirida ham baribir insoniy xarakter yotadi, odam fitrati akslanadi. Ma’lumki, o‘zagida inson turadigan asarlar haqiqiy badiiy asarlardir. Olimlar ta’biri bilan aytganda “roman – individning eposi” dir. U har qanaqasiga insonni, uning hayoti, kechinmalarini qamrab oladi. Dunyo romannavislik tajribasidan ma’lumki, u yerda ulkan hajmli romanlar ham, balki bir sahifacha ham joy egallamaydigani talaygina. Demak, gap har doim ham hajmda emas.

O‘zbek adabiyotida ham shu paytga qadar uch yuzdan ortiq romanlar yaratilgan bo‘lib, O‘lmas Umarbekovning “ Odam bo‘lish qiyin” romani ham shular sirasiga kiradi. Asar hajman qisqa bo‘lishiga qaramay inson ruhiyatini, qahramonlar psixologiyasini badiiy yoritib bergani bilan ahamiyatga molik. Adabiyot nazariyasiga tegishli barcha tadqiqotlarda epik janrlar to‘g‘risida fikr yuritilganda birinchi navbatda badiiy –psixologik tasvir, talqin prinsiplariga urg‘u beriladi. Milliy nasrimizda shu davrga qadar Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Pirimqul Qodirov, Odil Yoqubov kabi hassos ijodkorlar qahramon xarakterini ochib berishda ushbu tasvir usulidan foydalanib zo‘r muvaffaqiyatga erishganlar va bular ustida ko‘pgina ishlar olib borilgan.

Xo‘sh, badiiy psixologizm o‘zi nima? U nimaga asoslanadi? kabi savollar yuzaga keladiki, bunga adabiyotshunoslik nazariyasiga oid kitoblarda turlicha izoh beriladi, Dilmurod Quronov hammuallifligida tayyorlangan adabiyotshunoslik lug‘atida shunday ta’rif keltirilgan : “-badiiy asarda to‘laqonli inson obrazini yaratishning muhim vositalaridan biri; personaj ruhiyatining ochib berilishi , xatti-harakatlari, va gap-so‘zlarining psixologik jihatdan asoslanishi, shu maqsadlarga xizmat qiluvchi usul va vositalarning jami” (Quronov,2019,49-bet).

Demak, bu tasvir usuli bo‘lib, qahramonning o‘zi orqali o‘zini tanitadi, uni kitobxonga hikoya qilib berish bilan emas, personajlarning xatti-harakatlari, voqea-hodisaga shaxsiy munosabatlari, o‘ylari, ichki kechinmalari orqali ochib berish usulidir. Shunday ekan bu yerda hissiyotning toshi og‘ir keladi. Shunga bo‘lsa kerak “asl badiyat negizida kuchli tuyg‘u yotadi” deyiladi.

O‘lmas Umarbekov asarlarida, xususan, “Odam bo‘lish qiyin” romanida voqealarni tasvirlashdan ko‘ra, o‘sha voqealar tufayli personajlar kechirgan chuqur o‘ylar, ikkilanish, ruhiy iztirob va shubhalarni ko‘rsatishga ko‘proq e‘tibor qaratiladi. Dastlab g‘o‘r yoshlar Abdulla va Gulchehra qalbida paydo bo‘lgan sof va omonat muhabbat manfaat va jur‘atsizlik poyida toptaladi. Bu yerda muallif bir rivoyat keltirish usulidan foydalangan bo‘lib, bu asar mohiyatini ochishda muhim rol o‘ynaydi. Voqealar rivojiga kirishdan avval roman debochasida qisqagina rivoyat keladi: emishki, bir Muslim degan odil podshoh o‘g‘il ko‘radi hamda Suqrot hakim podshohga o‘g‘lining tengsiz aql sohibi bo‘lishi, uning hech bir tengi bo‘lmasligi, ammo nebaxtki, o‘g‘il otasining jonidan voz kechib, yovuz fir‘avn bo‘lib yetishishini aytadi, lekin ota bunga ishonmay hakimni o‘limga buyuradi, biroq bashorat ro‘yobga chiqib, o‘g‘ilning zulmidan jumlayi olam aziyat chekadi, oqibatda, na odamlar baxtli bo‘ladi, na-da o‘zi halovat topadi. Yozuvchi bu orqali buyuk haqiqatga ya‘ni odam shunday yaratiqki, istasa tafakkurning cho‘qqisiga chiqqa oladi, lekin har doim ham iymonini, insoniylik fitratini moddiy manfaatlar bo‘hronidan, or va nomus o‘rtasida kechgan kurashlardan omon olib chiqib keta olishi mushkulligini, hatto bu kurashlarga u changalzor qonunlaridan ortib turib, ortiqcha e‘tibor berolmasligiga ishora qiladi. Yozuvchi O‘lmas Umarbekov esa mana shunday murakkab jarayonlardan birini hayotiy haqiqatlarga zug‘um qilmasdan, me’yorni buzmasdan yoritib beradi.

Etibor berilsa, asar ichida rivoyat, hikoya keltirish jahon adabiyotida Navoiydan tortib, Chingiz Aytmatovgacha, Aytmatovdan Gabriel Garsiya Markesgacha, yana biz bilmagan mashhur ijodkorlar asarlarida keng uchraydi va

bu asar qurilishida muhim ahamiyat kasb etadi, uning o‘q tomiri bo‘ladi, aslida! Bu yerda ham rivoyat o‘z missiyasini a‘lo darajada bajaradi- Abdullaga ishora qiladi, xuddi Qodiriy Xo‘ja Maoz qabristoni orqali Otabek ruhiyatini teran anglatgani kabi.

Ko‘rinadiki, badiiy psixologizm qahramon ruhiyatini faqat uning xatt-harakatlari, gap-so‘zlari, yuz-ko‘z ifodalari, undagi fiziologik o‘zgarishni ko‘rsatish bilan emas, balki tabiat tasviri yoki biror narsa obrazidan ham foydalanishi mumkin ekan. Asarning turli o‘rinlarida zimdan Abdulla o‘ylari asta boshdan taftish qilinsa, uning xarakteridagi kemptiklik yuzaga chiqadi va buni nima keltirib chiqarganini seza boshlaymiz. Mana bu dialogda: “– *O‘ylayapsanmi?*

-Ha, -dedi sekingina Gulchehra. -Kim bo‘lishimizni o‘ylayapman.

Abdulla kuldi.

-Kim bo‘lar ekanmiz?

-Sen olim bo‘lasan.

-Olim? -hayron bo‘ldi Abdulla.

-Ha, sen olim bo‘lasan. Katta papka tutib, ko‘zoynak taqib yurasan.

-Qo‘ysang-chi!-ichida sevinsa ham zarda qildi Abdulla”(Umarbekov,2022,30-bet).

Bu yerda “ichida sevinsa ham” degan jumla asta boshdan Abdulla fitratini ko‘rsatib boradi. Yoki boshqa o‘rinda : “*U Gulchehraga ham, Sayyoraga ham, hech kimga yomon ko‘rinishni istamasdi. O‘zi yomon bo‘lganda boshqa gap edi. Yomon emas. Har holda uni hurmat qilishadi, u bilan hisoblashishadi, institutning eng oldi studentlaridan biri*” (Umarbekov,2022,164-bet). Yana boshqa yerda, masalan, Abdullaga Gulchehradan oxirgi marta xat borganda: “... *Abdulla shunday o‘yladi-yu, birdan Gulchehra unga anchagina begona bo‘lib qolganini payqadi. Uylanish haqida gap bo‘lishi mumkin emas endi. Innankeyin, uylanaman deb va‘da bermagan. Yaxshi ko‘rish- birga bo‘lish degan gap emas-ku?! Birga*

bo‘lamiz deb hamma sevishganlar gapiradi. Lekin har doim birga bo‘lavermaydi. Albatta, Gulchehra ozgina qiynaladi. Nachora? Yoshlik-sho‘xlik, yengiltaklik. Adashganlar kammi? O‘n yil- o‘n bir yil turmush qurganlar ajralib ketishyaptiku? Ularga hali nima bo‘libdi?’. Ko‘rinadiki, Abdulla uchun muvaffaqiyat barcha narsadan ustun, u hamisha o‘zgalar oldida eng yaxshisi bo‘lishni xohlaydi. Uning xarakteri bunday shakllanishiga nima va kimlar sababchi? Bu yerda Abdulla va Gulchehra xarakteridagi farqlar, ularning oilada ko‘rgan tarbiyasiga-da, qisman bog‘lanadi. Asarning biror o‘rnida Gulchehrraga o‘qish, mehnat qilish mas‘uliyati yuklanganini ko‘rmaymiz, ammo Abdullaning otasi G‘afurjon aka unga hamisha ikki ertakni aytib berardi: biri fir‘avnning gilam to‘qishni bilgani uchun zindondan xalos bo‘lgani, biri esa cho‘ponning nay chalib ajdarho hamlasidan omon qolgani edi. Otasi yana nuqul ikki gapni qaytarardi: sermehnat, hunarli odam xor bo‘lmaydi; hunarsiz odamning hassasiz ko‘rdan farqi yo‘q. Bularning bari, albatta, Abdullaning o‘qishiga sezilarli ta’sir qiladi. Yana bir e’tibor berish lozim o‘rin bor: *“Unga hammaning havasi kelardi. Ozoda kiyinar, sho‘xlik qilmas, kattalarning so‘zini qaytarmasdi. Maktabda ham u hamma unga e’tibor berishlarini yaxshi ko‘rardi va iloji boricha ularga yoqishga harakat qilardi. A’lo o‘qidi, intizom saqladi. Albatta, bola bo‘lgandan keyin sho‘xlik ham qiladi. Lekin uning sho‘xligini kattalardan deyarli hech kim ko‘rmasdi. Chunki yuz-ko‘zi, kitoblari iflos bo‘lib qaytsa, ayasiga yoqmasligini bilardi. Buni esa u istamasdi. Har doim, har qayerda u ko‘zga tashlanib turishni, kattalar unga e’tibor berishlarini yaxshi ko‘rardi va iloji boricha ularga yoqishga harakat qilardi”*. (Umarbekov, 2022, 70-bet) Bu yerda ko‘rinadiki, Abdullaning ota-onasi unga faqat mehnat qilish hissini singdirishadi, ularga faqat o‘qiydigan va intizomli bola kerak. Demak, “Farzand, umuman, insonning atay beshafqat bo‘lmasligi, ko‘p hollarda zulmning zamirida yovuzlik yoki yomon tarbiya emas, shunchaki e’tiborsizlik, hafsalasizlik yotishi yechimga yaqinlashgan sayin ayonlashib boraveradi”. Abdulla xarakteridagi yana bir kemtiklikka sabab ustozlari va otasining sobiq do‘sti Hasanxon

domlaning unga va oila-a'zolariga muomalasi o'zgarib qolgani va bu jarohat bo'lib Abdulla qalbida toshday qotib qolib ketgani va ruhiyat tirqishiga havo kiritmay qo'ygani ayni fojeadir. Shundan boshlab unda otasiga o'xshagan halol kimsalarning hayotda baxti kulmasligi, vijdon va manfaat orasidagi kurashda baribir vijdon yengilishi va odam manfaat ketidan quvsa, biror narsali bo'lishi bilib bilmasdan Abdulla xarakterida shakllanib qoldi va uning siyratini qashshoq holga keltirib qo'ydi.

Qizning bunday fojeaviy o'lim topishi va Abdullaning subutsiz odam qiyofasiga do'nib qolishiga sabab bo'lgan yuqoridagi traumalar ruhiyat bilan bog'liq edi, negaki bu yerda hech qanday jismoniy zo'ravonlik yoki majburiyat bo'lmagan. Ongda yoshlikda shakllanib qolgan kichik bir ichki ziddiyat, yillar o'tib katta fojealarga olib borishi mumkinligiga guvoh bo'lamiz. Shuning barobarida, O'lmas Umarbekov, olim bo'lishdan ko'ra odam bo'lish qiyin, ekanligini, hayotda sof va samimiy bo'lish hamda halol yashash oson kechmasligini uqtiradi. Kishi ruhiyatida yuz beradigan ichkaridan-ichkari kechinmalarni musavvirona chizadi. Qo'rquv va iztirob bag'rida yashayotgan Abdulla va Gulchehralar psixologiyasini badiiy aks ettirgani sabab ham asar ko'p yillardan buyon o'qirmanlar e'tibor markazida bo'lib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliqulova, D. (2024) “O'tkan kunlar”, “Tamilla” va “Qamar” romanlarida maishiy muammolarning badiiy psixologik talqini”diss.Toshkent.
2. Куронов, Д., Мамажонов, З., Шералиева, М (2013). . Адабиётшунослик луғати(49-50). Тошкент: Akademnashr.
3. Yo'ldoshev, Q. (2018). So'z yolqini(504). Toshkent: G'afur g'ulom nashriyoti.
4. Umarbekov, O'. (2022). Odam bo'lish qiyin.(30-70-164). Toshkent: G'afur g'ulom nashriyoti.

“OYDINDA YURGAN ODAMLAR” ASARIDA URF-ODAT, MAROSIM VA MIFIK QARASHLAR TALQINI

Samandarova Sevinch Samandar qizi
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 1-kurs
sevinchsamandarova7@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Tog‘ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” qissasidagi urf-odat, marosim va mifik qarashlar talqini berilgan. Maqolani o‘qish davomida xalqimizning umrboqiy qadriyatlarga, boy va tarixiy folklorshunoslik namunalariga, o‘zgacha marosimlariga guvoh bo‘lamiz va Surxondaryo genezesida qadimgi turkiy qavmlarga xos talqinlar borligi o‘z aksini topgan. Xususan, nikoh to‘yi marosimlari, Qoplonbek va Oymomo obrazlari zaminidagi oshiqlik tuyg‘usi, Xizr obrazi etnogenezi dalillar orqali tushuntirilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Tog‘ay Murod asarlari folklorizmning boy va qimmatli namunasi ekanligi izohlangan.

Kalit so‘zlar: “Oydinda yurgan odamlar”, marosim, nikoh, mifik qarash, Oymomo, Qoplon, Xizr.

Abstract. The article provides an interpretation of customs, rituals and mythical views in the story "People Walking on the Moon" by Togay Murod. While reading the article, we will witness the eternal values, rich and historical folklore examples, and unique rituals of our people, and the presence of interpretations characteristic of ancient Turkic peoples in the genesis of Surkhandarya is reflected. In particular, the wedding ceremonies, the feeling of love on the background of the images of Koplonebek and Oymomo, and the ethnogenesis of the image of Khizr are explained through evidence. According to the results of the research, it is explained that the works of Togay Murod are a rich and valuable example of folklorism.

Keywords: People Walking on the Moon, ritual, marriage, mythical view, Oymomo, Qoplon, Khizr.

“Oydinda yurgan odamlar”. Hissiyotlari toza bu qissani yig‘im bo‘g‘zimga tiqilib, yutoqib, sevinib o‘qidim. Shu asar bois “oydin” degan so‘zni yaxshi ko‘rib qoldim. Oydindagi mamlakat ko‘nglim ko‘ziga ko‘rindi. Bu mamlakatning odamlari menga tanishday edi. Lekin boshqa bir ma’noda, boshqa bir muhitda istiqomat qilardilar. Jaziramada quyosh ham, qop-qorong‘i zulmat ham Oydinda yurganlarga doriyolmasdi. Qoplon va Oymomoga hurmatim, hayratim bo‘lakcha bo‘ldi. O‘sha yillarda yozilib, yo‘qolib ketgan mashqimning xotirda qolgan ikki satri tilimda aylandi:

Ahay-ahay, ko‘zlaringdan ko‘zim o‘rgulsin,

O‘n yettiga, o‘n yettiga kirmagan yorim.

O‘shanda do‘st-u ustozlarimning kulgisiga qolgan bu ikki satr “Oydinda yurgan odamlarning” ajoyib tarzida ko‘nglimdan mavjlanib chiqqan. Unda buni bilmagan, sezmagan, o‘zim bilan o‘zim ovora bo‘lsam bordir, lekin endi “ahay-ahay” so‘zidanoq bu xayoliy va toza hayqirni “Oydinda yurgan odamlar” qalbidan olganim va o‘sha go‘r va to‘pori, musaffo kunlarimga ilk ochilgan chechakday tutganimga iqrorman...” (Vafo Fayzulloh). Haqiqatan ham qissa personajlar tilining soddaligi, tasvir vositalaring jozibadorligi bilan kitobxonni o‘ziga tortadi. Qissada nikoh marosimi bilan bog‘liq urf-odatlar ham alohida o‘rin egallaydi. Alisher Navoiy to‘y ta’rifi haqida shunday yozadi:

Gul-u sabza ayyomida bo‘ldi to‘y

Bo‘lib gulshan oyin bila shahr-u qo‘y.

Ayoqchi ketur jomni lab-balab

Ki to‘y o‘ldi ayyomi ayh-u tarab.

Ki bu sur erur olam afruz ham.

Xususan erur fasli navro‘z ham (Alisher Navoiy, 2019, 1018-bet)

Xalqning, millatning ma'naviy boyligi ham uning marosimlarida, urf-odatlarida namoyon bo'ladi.

Tilshunos olim Jan' Dunning fikricha, an'anaviy nikoh to'ylari qator urf-odatlar bilan boshlangan. To'y oldi odatlari: qizning ota-onaga sovg'alar berish. Bu holat qissadagi qalin aytish voqeasida ham mavjud.

“O'zbek nikoh to'yi marosim folklorida “Non sindirish” marosiming ahamiyati katta. U ayrim holatda “Fotiha to'yi”, “Tillo sanadi”, “Non ushatar” (Jizzax viloyati), “Non sindirar”, “Ma'lum oshi” (Toshkent shahri), Farg'onaning Uchko'prik tumani zig'ir qishlog'ida esa “Bo'lishar bo'ldi” deb ataladi” (Mardonova G, 2024, 44-bet).

“Kuyov tarafdin fotiha to'y keldi. Fotiha to'yida qo'y, zig'ir, moy, guruch, mayiz bo'ldi” (Tanlangan asarlar: Romanlar, qissalar, 506-bet).

Demak, Denov xalqida ham shunday urf-odat borligi oydinlashadi. Yoxud: “Kelinnikida ko'rpa-to'shak matolari bilan paxta keldi. Bu to'qqiz deb ataldi”. (Tog'ay Murod, 2019, 508-bet). “Kelin uchun atalgan “to'qqiz”da turli-tuman gazmollar, taqinchoqlar, ro'mollar, oq ipak keltiriladi. To'qqizdan qizning momolariga, kindigini kesgan emchi momosiga ko'ylaklik sovg'a qilinadi. Bu sovg'alar bug'chaning ustida alohida joylashtirigan bo'ladi” (Mardonova G, 2024, 45-bet). Jizzax viloyatida ham bu marosim ayni shu ko'rinishda o'tkaziladi. Yana bir o'rinda ham quyidagicha marosim keltirilgan: “Nikoh o'qilish mobaynida onasi kuyov yelkasiga beqasam chopon yopdi. Beqasam yelkasidan igna bilan ip o'tkazib-ip o'tkazib oldi. Bu, kuyov-qayliq hamisha birikib yursin, ajralib ketmasin, degani bo'ldi. Ip uchlarini tugmadi. Kelin-kuyov taqdir-peshonasi tugilmasin, deya shunday qildi. Hamisha bug'doyday serob bo'lsin, bola-chaqali bo'lsin deya, kuyov boshi uzra bir hovuch tuproq sepdi” (Tog'ay Murod, 2019, 513-bet). Bu marosimdan oydinlashadiki, Surxondaryo va Jizzax genezesi o'xshashdir.

“Darvoza oldida gulxan yoqildi. Kelin gulxandan uch marta aylandi” (Tog‘ay Murod, 2019, 513-bet). Bu marosim namoyon bo‘lishi zardushtiylik dini asoslariga borib taqaladi. “Zardushtiylikning barcha marosimlarida olov ishtirok etgan. Bu xonadon chirog‘ining o‘chmasligi, o‘choqda hamisha olovning bo‘lishiga e‘tiqod qilish bilan bog‘liq” (Mardonova G, 2024, 55-bet). Bu marosim yurtimizning ba‘zi go‘shalarida hali-hamon mavjud.

“Emishki, yo kuyov, yo kelin birinchi bo‘lib birovni oyog‘ini bossa, ana shu ro‘zg‘orda umr bo‘yi o‘ktam bo‘ladi!

Kelin, kuyov oyog‘idan ko‘z uzmadi. Chapiga qarab yurdi. Chap oyog‘i bilan kuyov oyog‘ini bosmoqchi bo‘ldi.

Kuyov epchillik bilan o‘ng oyog‘ini tortib oldi.

Kelin oyog‘i ko‘rpachani bosib oldi.

Kuyov chaqqonlik qilib, kelin oyog‘ini bosdi” (Tog‘ay Murod, 2019, 507-bet).

Ustozim Abdumurod Tilavov yaqin do‘stlaridan eshitgan bir voqeani aytib bergan edi, ya‘ni do‘stining ukasida ham shu odat to‘y kechasi chimildiqda bo‘lgan ekan. Lekin “aql o‘rgatuvchi” amma-xolalar sababli kelin kuyovning oyog‘ini bosibdi. O‘sha onda kuyov qalbidagi muhabbat so‘nibdi. Qisqasi turmushi yaxshi bo‘lmapti.

“Oyna ko‘rsatar baridan-da zavqli bo‘ldi, baridan-daa gashtli bo‘ldi!

Kayvoni ayol kelin-kuyovga oyna tutdi.

Kelin-kuyov yuzlarini oynadan olib qochdi. Kelin qarasa, kuyov qaramadi, kuyov qarasa, kelin qaramadi” (Tog‘ay Murod, 2019, 508-bet). Ushbu marosim Sirdaryo hududida “oynada kelinni husni kuyov husniga, kuyov jamoli esa kelin husnga singishi” tarzida talqin etiladi.

Qarg‘ish motivi ham asarning tub mohiyatini ochishda yordam beradi:

“-Omin, o‘z otangni uyingdan haydagan bo‘lsang, iloyim, kosangning tagi oqarmasin! O‘lsam otamlab yig‘laguvching bo‘lmasin, ollohu akbar!” (Tog‘ay

Murod, 2019, 525-bet) yoki “-Omin! - dedi, - mendayin bir begunoh momoni sochimning oqiga qaramayin urgan bo‘lsang, iloyo, olamdan bepusht o‘tgin, ollohu akbar” (Tog‘ay Murod, 2019, 557-bet). Qarg‘ish inson g‘azablanganda og‘zidan chiqadi. Yuqoridagi ikki parchada Qoplonbek otasi va Qimmat momo qarg‘ishlari keltirilgan. Ehtimol ayni shu mifik qarash farzandsizlikning asl sababchisidir.

Bundan tashqari asarda Navro‘z bilan bog‘liq misralar ham mavjud: “Navro‘z bundan yetti ming yil muqaddam joriy etilmish Quyosh yil-oy kuni bilan barobar bino bo‘ldi. Emishki, Quyosh olamni bir yilda bir bor aylanadi. Shu aylanmish yo‘lida o‘n ikkita burjga ro‘paro‘ keladi. Quyosh har burjni bir oy mobaynida aylanib o‘tadi. Zulmat bilan ziyo teng bo‘lmish kunda Hamal deya atalmish burjga yetib keladi. Quyosh ana shu Hamal burji boshidan chiqmish kunda olam o‘zgacha rang oladi. Olam bir boshqa bo‘ladi. Taxmuraslar sulolasidan bo‘lmish Jamshid podsho ana shu kunni Navro‘z deya atadi. Keyin, Kayumars podsho bo‘ldi. Kayumars Navro‘zni sharafladi, Navro‘zni ulug‘ladi. Navro‘zni hayit qildi! Shu-shu, Navro‘z o‘lik-tirik ozod kun bo‘ldi. Navro‘z asir-tutqun ozod kun bo‘ldi. Navro‘z qirg‘inbarot to‘xtar kun bo‘ldi. Navro‘z kina-kudurat tarqar kun bo‘ldi. Qayumars yil kunlari bilan oylariga nom berish uchun azm etdi. Yil joriy etish uchun jazm etdi. Kayumars tong sahar-tong saharda Quyosh hamal burjining oldingi daqiqasiga kirmish kunni aniqladi. Olim-ulamolami yig‘di, yil hisob-kitobini ana shu kundan boshlashni aytdi, olim-ulamolar rozi bo‘ldi. Yil hisob-kitobini aynan shu kundan boshlab joriy etdi. Emishki, olamda Izid xudo ilk xudo bo‘ldi. Ana shu ilk xudo nurdan Quyosh yaratdi. Quyosh bilan yer-u zaminni parvarish etdi. Izid xudo olamda o‘n ikkita xaloskor farishta yaratdi. To‘rtta farishtani osmon-u falakni baloyi qazolardan asrash uchun yubordi. Baloyi qazolami tog‘lardan beri keltirmaslik uchun to‘rtta xaloskor farishta jo‘natdi. Qolmish to‘rtta farishtani esa yer-u zaminni baloyi qazolardan asrash uchun yubordi. Ana shu Izid xudo Quyosh nurlari barcha-

barchaga barobar bo'lsin, dedi. Shu bois, Quyosh o'z joyidan qo'zg'olsin, dedi. Shunda, Quyosh hamal buiji boshidan chiqib keldi. Zulmat bir bo'lak bo'ldi, ziyo bir bo'lak bo'ldi. Kecha bilan kunduz ana shunday bino bo'ldi. Qayumars podsho uch yuz oltmish besh kun bo'lmish bir yilni o'ttiz kun-o'ttiz kundan o'n ikkita oyga bo'ldi. Keyin, ana shu o'n ikkita oyni Izid podsho yubormish o'n ikkita xaloskor farishta oti bilan atadi" (Tog'ay Murod, 2019, 532-bet).

Asarda Xizr obrazi ham alohida ma'no tashiydi. "Otamiz cholni tanidi: hazrati Xizr bobo! Boisi, boshmaldog'ida suyagi yo'q. U kishining boshmaldog'i suyaksiz bo'ladi!

Hazrati Xizr bobo odomzod mushkulini oson qilajak, hojatini chiqarajak ezgu pir" (Tog'ay Murod, 2019, 582-bet). Xizr haqida tadqiqotlarga qaraymiz. Xizr obrazi genetik ildizlari qadimiy kultlar va inonchlar bilan aloqadordir. "Xizr so'zi arab tilidagi "Xazara" ("doimiy yashillik") so'zidan kelib chiqqan. Xizrturkiy xalqlarning suv, olov, issiqlik, bahor, hosildorlik, yashillik va hayot suvi to'g'risidagi mifologik tasavvurlar asosida yaratilgan. Ozarbayjon olimi M. Seyidov "Xizr" so'zining etimologiyasi "olov", "o't" (o'simlik) so'zlari bilan aloqador ekanligini qayd etadi. B. Sarimsoqov "kinnachilikning pirlaridan biri Xizr bo'lib, islomga qadar juda ko'p turkiy xalqlar unga sig'inganlar" deydi. "Xalqimizda" har kim umri davomida uch bor Xizr bilan duch keladi", "Uchning biri Xizr" degan aytimlar ham mavjud" (Turdimov, 2023, 45-bet).

Qoplonbek bir marotaba Xizr ko'rganini, hali yana ikki marta ko'raman degani yuqoridagi fikrlar tasdiqlaydi. Demak, Xizr obrazi orqali mavjud bo'lgan mifik qarashda ham ma'lum ma'noda haqiqat va xalq tili bilan uyg'unlik bor.

"Emishki, yil, milodiy olti yuz o'ninchi yil bo'ldi. Oy, Ramazon oy bo'ldi. Ollohi taoloning Jabroil otli bir farishtasi bo'ldilar. Ollohi taolo ana shu farishtasini huzurlariga chaqirdilar. Jabroil farishtasidan Muhammad

alayhissalomimizga vahiy yubordilar. Bu amal Qur'oni karim oyatlari yoddan aytila boshlamish ilk kechada sodir bo'ldi. Ollohi taolo ana shu tariqa-ana shu tariqa, Muhammad payg'ambarimizga vahiy yo'llay-vahiy yo'llay berdilar. Milodiy olti yuz o'ttiz ikkinchi yilgachayin ana shundayin vahiy yo'llab turdilar. Emishki, Qur'oni karim ana shunday bino bo'ldi! Shu boisdan Ramazon muqaddas oy bo'ldi. Qur'oni karimday mo'tabar ham tabarruk kitob bino bo'ldi, muqaddas bo'ladi-da! Shu boisdan Ramazonda mo'min-musulmonlar ro'za tutdi. Oydin bo'ldikim, Laylat ul-Qadr Ollohi taolo Muhammad rasulullohimiz uchun yaratmish kecha bo'ldi. Arabcha "layl" so'zi o'zbekcha „kecha“ demakdir. Arabcha "qadr", o'zbekcha "taqdir" demakdir. Oydin bo'ldikim, Laylat ul-Qadr, "Taqdir hal bo'lajak kecha" demakdir, Jumlayi mo'minlarga ayonkim, yillar hisob-kitobi Quyosh yer girdida aylanmish davriga qarab sanaladi. Shunga binoan har kelajak yangi yil eski yilga nisbatan o'n kun-o'n kun oldin keladi. Ramazon hijriy-qamariy yillar to'qqizinchi oyi bo'ladi. Demak, Laylat ul-Qadr har yili bir vaqtda kelmaydi. Turli kechalarda keladi. Ramazon oyi oxirgi toq kechalarida keladi. Xususan, o'n yettinchi, o'n to'qqizinchi, yigirma birinchi, yigirma uchinchi kechalarda keladi. Ko'pincha, ramazonning yigirma yettinchisida keladi. Laylat ul-Qadr kelajak kecha mo'min musulmonlar nimaniki tilasalar, tilaklari bajo bo'ladi. Orzu-umidlari ushaladi" (Tog'ay Murod, 2019, 532-bet). Asar yozilgan yilga qarasak, 1980-yil, hali sovet zamoni, ehtimol allaqayoqdan mustaqillik shabadasi hidi kelayotgandir. Yozuvchi Tog'ay Murodning matonati, qo'rqmasdan qo'lga qalam olgani ayni shu misralar orqali ayon bo'lgan. Bilamizki, mustamlaka xalq, eng avvalo, xalq birlashmasin deya, uning diniga zarba beradi. Diniy qarashlarini inkor etadi. Aslini olib qaralganda, dinimiz islom yaxshilik asosiga qurilgan. U orqali insonlar ma'nan va jismonan birlashuvchanlikka erisha oladi.

Asar "ko'ngil dardi bo'ldi, armoni bo'ldi. Ko'ngil fojiasi bo'ldi". Turmush shirin, ammo turmush ham farzand deb atalmish jilg'a bilan yana-da shirin. Ana

shu jilg'a yetishmaganligi sababli Qoplonbek va Oymomo taqdirлари kemtik bo'ldi.

“Men muzeyni tomosho qilmishday, “Oydinda yurgan odamlar”ni tomosho qildim. Men Rembrandt kartinalarini tomosha qilmishday “Oydinda yurgan odamlar”ni tomosha qildim. Hayot bor ekan, “Oydinda yurgan odamlar” ham bo'ladi, - deya yashnadim. - O'zbek xalqi hayot ekan, “Oydinda yurgan odamlar” ham hayotdir” - deb yozadi Tog'ay Murod o'z xotiralarida.

“Tog'ay Murod xalq izzatlarini chuqur his qilgan, uning dardi bilan yashagan” (Xusayn Boydemir.Otaturk universiteti professori). Bu ta'rif ham “Oydinda yurgan odamlar” qissasiga to'laqonli mos keladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Tog'ay Murod asarlari oddiy xalq hayoti bilan sug'orilgandir. Asarlaridagi badiiy tilning ixchamligi, tushunish uslubining ravonligi bilan ham hali-hamon e'tirofdan tushmay kelmoqda. Yozuvchi yozish uslubini hech kim bilan almashtirib bo'lmasligi ham shundan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mardonova, G. (2024). *O'zbek nikoh to'yi marosimi folklori*. Toshkent: Bookmany print.
2. Navoiy, A. (2019). *Xamsa*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
3. Jo'rayev, M. va O'rayeva, D. (2020). *O'zbek mifologiyasi*. Toshkent: Excellent Polygraphy.
4. Turdimov, Sh. (2023). *O'zbek mifologiyasi va folklori*. Toshkent: ILM VA FAN.
5. Tog'ay Murod. (2019). *Tanlangan asarlar: Romanlar, qissalar*. Toshkent: Sharq.

OTABEK ROSTGO‘YLIK TIMSOLI

Jo‘rayev Shohrux Baxtiyor og‘li

ToshDO‘TAU, O‘TAT,3-kurs

bahtiyorovich03@gmail.com +998 99 015 78 68

Anotatsiya: ushbu maqolada Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar” romanidagi Otabek obrazi keng yoritib berilgan va yozuvchining mahorati Otabek obrazining qay darajada ilg‘or fikrli, o‘z davrining eng bilimdon, ishbilarmon kishilari sifatida yaqqol ochib berilgan. Maqolada Otabekning boshidan o‘tkazganlari, qanday qilib turli xil vaziyatlarga tushib qolgani va ichki kurashlarga ham duch kelamiz. Ushbu maqolada Otabekning rostgo‘yligi, har qanday vaziyatda faqat va faqat adolatni tanlashi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: O‘zbek, maktub, yurt kelajagi, diyonat, millat, davr, obraz, yozuvchi, asar .

Abstract: This article extensively covers the image of Otabek in Abdulla Qodiriy's novel " O‘tgan kunlar " and the writer's skill clearly reveals the extent to which Otabek's image is progressive, one of the most knowledgeable and enterprising people of his time. It talks about the situations in which he chooses only justice.

Keywords: Uzbek, letter, future of the country, religion, nation, era, image, writer, work

O‘zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri Abdulla Qodiriy adabiyotimizga ilk romani bilan tanildi. Abdulla Qodiriyning “ O‘tgan kunlar” romani haqida qancha gapirsak shuncha oz . “*Abdulla Qodiriy 1917-1918 yillardan boshlab «O‘tgan kunlar» romani uchun material yig‘ishga kirishdi. 1922 yilda birinchi o‘zbek romanining dastlabki boblari «Inqilob» jurnalida chop etila boshlandi. 1925-1926 yillarda «O‘tgan kunlar» uch bo‘lim holida kitob» bo‘lib nashr etildi*”(tafakkur. net <https://tafakkur.net/abdulla-qodiriy>)

Qodiriy o‘z qahramonlari orqali zamon tanqidini qiladi. Otabek orqali – yangi fikrlarni, Kumush orqali – fidoyilik va go‘zallikni, Zaynab orqali esa – hasad va nodonlikni ko‘rsatadi. U jamiyatdagi illatlarni fosh qiladi va ma‘rifat yo‘lini ko‘rsatadi. Asarda ikki yosh – Otabek va Kumushning sevgi tarixiga asoslangan voqealar tasvirlanadi. Otabek ilg‘or fikrli yigit bo‘lib, o‘z davrining hur fikrli vakili sifatida tasvirlanadi. Kumush esa sodiq, sabrli, aqlli ayol obrazidir. Ularning muhabbatiga to‘siq bo‘lgan ijtimoiy an‘analar, urf-odatlar, fitnalar roman voqealarining asosiy harakatlantiruvchi kuchidir.

Har bir davrda haqiqatlarni ochiq aytish biroz qiyin bo‘lgan. Shu bilan birga XX asr boshlarida ham. Chunki ayrim ikki qo‘lini o‘ziga tiqqan, ko‘zlarini nafs qo‘li bilan yopgan ma‘muriyat vakillariga haqiqatlar yoqmagan. Ammo Abdulla Qodiriyning "Otabek" i bu qoidalarga amal qilmagan.

O‘zbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriyning "O‘tkan kunlar" asari bosh qahramonlaridan biri Otabek Yusufbek Hoji o‘g‘li o‘zining bisyor yaxshi xarakterlari bilan ajralib turadi. Ammo ular orasida uning haqiqatgo‘yligi, doimo rost so‘zlashi, har qanday muhitda ham o‘z fikrlarini bayon etishi taqsiinga loyiqdir. To‘g‘ri Otabek bu xarakter ortidan ko‘p noto‘g‘ri ayblovlarga duch keldi, biroq bular uni o‘zgartirmadi.

Otabek 24 yoshda, Toshkentlik Yusufbek hojining va Ozbek oyimning ko‘z nuri yagona farzandi. Marg‘ilon go‘zali Kumush esa 17-18 yoshlarda Mirzakarim qutidor va oftoboyimlarning yolg‘iz farzandi Yusufbek hoji Otabekka maktub yo‘llaydi maktub mazmunida shunday ma‘lumotlar keltirib o‘tadi Unda o‘z hayoti davomida to‘plagan tajribalarini, nasihatlarini, ogohliklarini o‘g‘liga yetkazadi. U o‘g‘ilni halollik, diyonat, sabr-toqat, sabrli bo‘lish, ota-onani hurmat qilish kabi qadriyatlarga chaqiradi. Shuningdek, jamiyatdagi odamlar bilan muomala qilishda ehtiyotkorlik va adolatli bo‘lish lozimligini uqtiradi.

Maktubda ota o‘z farzandini voyaga yetgan, mustaqil qaror qabul qilishga qodir shaxs sifatida ko‘radi, lekin unga hayotning murakkabligini tushuntirib, uni

iymon, sabr va aqidaga tayangan holda yashashga undaydi. Bu orqali Qodiriy ota-ona va farzand o'rtasidagi mehr, tarbiya va mas'uliyat munosabatlarini ko'rsatadi.

Maktub asarning falsafiy qatlamini ochadi. Yusufbek hojining so'zlari hayotiy donolik bilan to'la. U o'z davrining odami sifatida diniy va an'anaviy qarashlarga tayanadi, ammo bu qarashlarda ibrat va insoniylik bor. Bu maktub orqali muallif o'quvchiga ham muayyan hayotiy saboq beradi...

Asarning dastlabki sahifalaridayoq Homid va Rahmat ismli insonlar bilan suhbatda Otabek o'z xarakterini ko'rsata boshlaydi. U Rahmatning uylanish haqidagi gaplariga hech o'ylab o'tirmasdan o'z fikrlarini aytgan: - *“so'zingizning to'g'riligida shubha yo'q, ammo shuni ham qo'shmoq kerakki, oladiring'on xotiningiz sizga muvofiq bo'lishi barobarida er ham xoting'a muvofiq bo'lsin”*. (Abdulla Qodiriy “O'tkan kunlar” 2019-y, 65- bet)

Ushbu jumla orqali Otabek o'zi bilmagan holda Homidga gap tashlagan edi.

Romanning "Xon qizig'a loyiq bir yigit" nomli qismida Bek yigit majlisda o'z haqiqatlari bilan ko'pchilikni lol qoldiradi. U Toshkentdagi jarayonlar va otasi haqida so'raganda, voqealarni boricha aytib beradi. Ya'ni, Azizbek huzurida Yusufbek Hojining o'rni, aniqrog'i unga bo'lgan munosabat haqida gapiradi. Yusufbek Hoji Azizbek dargohida uning mushoviri va yaqin musohibi sanalsa ham Hojiga nisbatan hurmatda emasligini aytadi. Qolaversa, xalq Azizbek zulmidan aziyat chekayotganini ham aytib o'tadi. Majlis ahli Yusufbek Hoji haqida yaxshigina bilganligi uchun Otabekning gaplariga hech shubha qilmaydi. Ushbu suhbat orqali biz Otabekning zamona voqealariga befarq emasligi, ro'y berayotgan ishlarga o'z munosabatini bildirib olishini, oq va qorani to'g'ri ajratishini ko'rib olishimiz mumkin.

Suhbat Otabekning Shamay taassurotlari haqida davom etdi va Bek yigit so'z boshladi: - "Shamayga bormasimdan ilgari o'z hukmdorlig'imizni ko'rib, boshqalar ham shundaydir, deb o'ylar edim, lekin Shamay manim fikrimni ost-ust qilib,

o'zimni ham butunlay boshqa kishi yasadi. Men o'risning idora ishlarini ko'rib, o'z idoramizning xuddi bir o'yinchoq bo'lg'anlig'ini iqrar etishka majbur bo'ldim... Bizning idoramiz bu kungi tartibsizligi bilan ketabersa, holimizning nima bo'lishig'a aqlim yetmay qoldi. Shamayda ekanman, qanotim bo'lsa vatanga uchsam to'ppa-to'g'ri xon o'rdasiga tushsam-da, o'risning hukumat qonunlarini birma-bir arz qilsam, xon ham arzimni tinglasa-da, barcha elga yorlig' yozib o'risning idora tartibini dasturilamal etishka buyursa, men ham bir oy ichida o'z elimni o'risniki bilan bir qatorda ko'rsam... Ammo o'z elimga qaytib ko'rdimki, Shamayda o'ylag'anlarim, oshiqqanlarim shirin bir xayol emish. Bu yerda so'zimni eshitkuchi birov ham bo'lmadi, bo'lsalar ham "Sening orzungni shu xonlar eshitadimi, shu beklar ijro qiladimi?" - deb meni mayus qildilar. Ilgariroq men ularning gapiga bovar qilmay yursam, so'ngg'idan to'g'ri so'zni aytkanlarini bildim. Darhaqiqat, mozoristonda "hayya alalfalah" xitobini kim ham eshitar edi".

Parchadan ko'rinib turibdiki Otabek yurt kelajagi, xalq ahvolidan, millat osoyishtaligidan xavotirda. Bo'layotgan siyosatdan norozi, o'z millati ham boshqa millatlar kabi bo'lishini xohlardi. Lekin jamiyatda uning sof qalbi va oq niyatlarini tushunguvchilardan ko'ra uning harakatlarini ko'ra olmaganlar ko'proq edi. Bundan tashqari shu davrda yurt boshida turgan Musulmonqul siyosati haqida ham talaygina haqiqatlar aytib uning zulmlarini sanaydi. Majlis a'zolari esa Otabekning so'zlarini eshitib anqayishib qolgan edilar. Shu yo'sinda Otabek o'zaro bitmas nizolarga o'z fikrlarini bildirar va bu majlisdagilar uchun yechim bo'lgandek bo'lardi.

Otabek yurtining kelajagi haqida xavotirda bo'lgani sababli, u ilm-fan va ma'rifatni juda muhim deb hisoblaydi. O'zining an'anaviy diniy va ijtimoiy muhitidan farqli o'laroq, ilm va madaniyat rivoji yurtni yangilanishga olib kelishi mumkin deb o'ylaydi. Otabekning fikricha, xalqning taraqqiyotini ta'minlash uchun zamonaviy fikr va yangiliklarga intilish kerak. Bu o'rinda uning ma'rifatparvarlik qarashlari ko'zga tashlanadi. "Og'ir tabi'atlik, ulug' g'avdalik,

ko‘rkam va oq yuzlik, kelishgan, qora ko‘zlik, mutanosib qora qoshliq va endigina murti sabz urgan bir yigit. Bas, bu hujra bino va jihoz yog‘idan, ham ega jihatidan diqqatni o‘ziga jalb etarlik edi. Qandog‘dir bir xayol ichida o‘lturg‘uchi bu yigit Toshkandning mashhur a‘yonlaridan bo‘lg‘an Yusufbek hojining o‘g‘li — Otabek”.(tafakkur.net otkan-kunlar/otabek-yusufbek-hoji-ogli.uzb)

Ijtimoiy muammolarga e‘tibor qaratsak Otabek xalqning ahvolidan xavotirda bo‘ladi, chunki u atrofida ijtimoiy adolatsizlik, iqtisodiy tengsizlik, mutaassiblik va orqa-para urf-odatlarining yurtni sekin-asta orqaga tortayotganini ko‘radi. U jamiyatda yuzaga kelgan bu muammolarni hal qilishga intiladi va bu yo‘lda kurashadi. Otabekning fikricha, xalqning baxti, kelajagi va taraqqiyoti uchun bu illatlardan qutulish zarur

Asar katta hajmga ega, ammo bu uning bir qismi. Ko‘rinib turibdi, Otabek haqiqiy Bek yigit edi. To‘g‘ri, uning boshqa masalalarda omadi uncha chopmagan bo‘lsa ham, xulq-atvor tomondan namuna qiladigan, maqtashga arziydigan qahramon bo‘lgan. Avval aytganimdek u yurt uchun qayg‘urmoqda, millati bilimsiz, kimgadir qaram bo‘lib qolishidan qo‘rqar edi. Jamiyat tepasida turgan insonlar siyosatidan norozi edi va bu tabiiy bo‘lgan. Abdulla Qodiriy Otabek obrazi orqali o‘zining ko‘p fikrlarini xalqqa yetkazmoqchi bolgan ham.

Xulosa qilib aytganda, har qanday davrda ham millat uyquda vaqti, uxlamagan Otabek kabi insonlar jamiyatni tanazzuldan saqlab qoladi. Zero haqiqatlarni ayta olgan va eshita olgan inson haqiqiy hayotda yashayotgan bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tafakkur. net <https://tafakkur.net/abdulla-qodiriy>.
2. Abdulla Qodiriy. (2019) “O‘tkan kunlar” “Navro‘z” nashriyoti .(65- bet).
3. <https://tafakkur.net.otkan-kunlar/otabek-yusufbek-hoji-ogli.uzb>.

PIRIMQUL QODIROVNING "ONA LOCHIN VIDOSI" ROMANI VA O‘TKIR HOSHIMOVNING “DUNYONING ISHLARI” ASARLARIDA ONA TIMSOLI

*Sunnatova Dilfuza Sherzod qizi,
TAFU O‘T 3-kurs talabasi,*

sunnatovadilfuza86@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘tkir Hoshimov va Pirimkul Qodirovning asarlaridagi ona obrazi talgini va obrazdagi o‘ziga xos jihatlari haqida fikr yuritiladi,

Kalit so‘zlar: onalar, mehr, jannat, tarbiya, quvonch, hayot, muhabbat, dunyoning ishlari, tasavvur, alla, ayol, farzand, lochin.

Annotation. This article will reflect on the talg of the image of the mother in the works of O‘tkir Hoshimov and Pirimkul Kadyrov, as well as on its own aspects in the image

Keywords: mothers, affection, Paradise, upbringing, joy, life, love, affairs of the world, imagination, alla, woman, child, Falcon.

“Ona” siymosi dunyoning jamiki xalqlarida mo‘tabar zot sifatida e‘zozlanib, xalqning adabiy merosida alohida g‘oya va obraz bo‘lib shakllangan. Inson tug‘ilibdiki, o‘z onasidan ta’lim va tarbiyani oladi. Burgut o‘z polaponini qanotlari ostidan hech qo‘ymaganidek onamiz ham bizni bag‘rida asrab avaylaydi. Zulmatli kunlar qora qarg‘a kabi boshing ustida charx ursa, o‘z shu‘lasi bilan sening hayotingni yorituvchi, seni yorug‘ kunlar tomon olib chiquvchi, mehr-muhabbatini, qalbini o‘z dunyosini qurbon qilib, farzandi uchun jonini beminnat bera oluvchi mehri daryo, ochlikdan sillasi qurib, o‘lim arafasiga kelib qolsa ham, o‘z zurriyoti uchun bir burda nonini ham ayamaydigan, so‘nggi nasibasini bolasiga bera oladigan, barmog‘ingga nogahon zirapcha kirsazobingni o‘zida his qiluvchi. Oyoqlari ostida jannatni bosib turuvchi buyuk zot - onamizdir!

Ma’naviy poklikni o‘zida mujassamlashtirgan timsol, o‘z manfaatini ko‘zlamaydigan, samimiy, ko‘ngli ochiq odam qalbida qanday oliyjanob tuyg‘ular va yuksak fazilatlar mavjud bo‘lsa, bularning barchasi avvalo ona siymosidadir.

Hozirgi o'zbek adabiyotida “Ona” obrazini yuqori darajaga ko'tarib, bu muqaddas timsolni yaqqol, go'zal va betakror siymo sifatida yarata olgan usta ijodkor, yozuvchi, “Hayot qozonida qaynagan adib” - O'tkir Hoshimovdir.

O'tkir Hoshimov asarlaridagi qahramonlariga o'zgacha ruh va fazilat yuqtirgan. Adibning “Dunyoning ishlari” qissasi hech mubolag'asiz onalar uchun o'rnatilgan haykal bo'ldi. Asardagi har bir ona timsoli benuqson va soddalik bilan tasvirlangan. Ijodkor asarning har bir bo'limidagi ona obraziga sharqona, o'zbekona ruh singdirgan. Ushbu ona timsolining xarakter-xususiyati adibning boshqa asarlaridagi ona obrazlariga ham ko'chdi - deb bemalol aytish mumkin. Chunki O'tkir Hoshimov ushbu asarda tom ma'noda o'zbek onasini bor fazilatlari bilan yaratgan edi.

Muallif har bir hikoyasi yakunlanishi bilanoq ushbu hikoyaga kichik parchalar qoldirib ketadi. Masalan “...*Yulduzlar to'la osmonga tikilaman. Ehtimol, osmondagi eng yorug' yulduzlar onalarning jonidir*” , *"ilgari bir haqiqatni bilardim. Ona uchun bolaning katta-kichigi bo'lmaydi"*, *"onalar farzandlari hamisha birga bo'lishini istaydi"* va shu kabilar. (Hoshimov O'. Dunyoning ishlari. Qissa - Toshkent.: O'qituvchi .2018.)

“Ona” obrazi muallifning faqatgina o'tgan voqealarni tasvirlash bilan, o'z onasi timsolida dunyodagi ideal onani tasvirlash bilan chegaralanib qolmasdan, balkim o'z onasi siymosida sharq ayollarining obrazini to'liq tasvirlab bera olgan. Yozuvchining ko'plab asarlari yaratilganiga qirq yildan oshib, zamonning tartib-tamoyillari va insonlarning ong va qalbida yevrilishlar, siyosat va mafkurada o'zgarishlar kuzatilganiga qaramasdan, insoniylik, insof singari yuksak xislatlarni saqlab qolishi, uni o'z farzandlarining tarbiyasida qo'llashi, farzandlariga mehr-muhabbati va samimiyati, aynan sharq ayolining fazilatlaridan biridir. Misol tariqasida, “Dunyoning ishlari” asaridagi “Gilam paypoq” novellasida ona obrazini yozuvchi “Ideal ona” sifatida shunday mohirona tasvirleydiki, u orqali barcha

sharq onalarining o‘z farzandiga mehr-muhabbat bobida bir xil, yakdil ekanliklari o‘z farzandi uchun salomatligini qurbon qilgan ona timsolini ko‘rish mumkin. „Gilam paypoq“ sarlavhali novella hajman kichik bo‘lsa-da, undagi ona obrazi xarakteri ancha keng. Asardagi ona obrazi xarakterini quyidagicha tasniflash mumkin: birinchidan, u farzandi uchun o‘z jonidan kechishga tayyor ayol timsoli; ikkinchidan, har qanday qiyinchilikka, dardga bardosh bera oladigan matonat sohibasi; uchinchidan, soddalik, oqko‘ngillik ham uning muhim fazilatidir.

“Oq oydin kechalar” hikoyasidagi ona har bir insonni qadrlaydigan, uning uchun qayg‘uradigan timsoldir. Voqealar davomida uning tanigan va tanimagan insonlarga birdek mehribonlik ko‘rsatishi bunga yorqin dalildir. Ayniqsa, osmonda uchgan yulduzga qarab: “bir bechoraning joni uzildi” - deya hayotda umuman bilmagan insoniga joni achishi undagi insoniy fazilatning yana bir ko‘rinishidir:

Goho-goho osmonda bir yulduz uchib qolardi. Hozirgina yonib turgan yulduz to‘satdan lop etardi-yu,ingichka, nurli iz qoldirib g‘oyib bo‘lardi.Onam cho‘chib tushardi:

-Essiz... Bir bechoraning joni uzildi-ya...

Yuragim shuv etib, onamning pinjiga kirardim. Ishqilib boshqa yulduz uchmasin!

Qissada adib ona timsolini yaratishda ikki asosga tayangan: birinchisi, u real borliqda mavjud shaxs, ya’ni ijodkorning o‘z onasi. Asarning boshida muallif bu xususida to‘xtalib o‘tgan: “Bu qissa katta-kichik novellalardan iborat. Biroq. ularning barchasida men uchun eng aziz odam – onam siymosi bor”; ikkinchisi, umumlashtirish prinsipi orqali. Bunda ijodkor o‘zbek onasining umumiy xarakter xususiyatlarini bir ona obrazida jamlagan.

Buni quyidagi misollarda yanada ravshan ko‘rishimiz mumkin: Qissa tarkibidagi “Tush” novellasi eng go‘zal va ta’sirlilaridan biri desak yanglishmagan bo‘lamiz. Unda o‘zbek onalarining eng muhim fazilati hisoblangan oila va farzandlar uchun fidoyilikni ko‘ramiz. Hayotda quyoshni onaga mengzashlari

bejiz emas. Quyosh o‘z nurlarini beminnat yer yuziga taratgani kabi ona ham farzandlariga mehrini minnatsiz beradi. Novellada ona jigargo‘shasidan doimo xavotirda yashaydi. Hatto olamni tark etganda ham farzandini o‘z mehri nuridan bahramand etgisi kelishi asarda mohirlik bilan tasvirlangan. Qisqa qilib aytganda, ijodkor shu kichik asarda onalarga xos ezgu xislatlarning barchasini jamlashga erishgan.

Asardagi har bir hikoya bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Chunki undagi ona va farzand muallifning o‘zi hamda uning onasi. Asar onalarga bag‘ishlangani bois, uning xarakterini ochishda muallif farzand obrazidan foydalanib ish tutadi. Shu bois, qissadagi voqealar boshidan oxirigacha ona va farzand bilan bog‘liq holda kechadi.

“Eng og‘ir gunoh” novellasi ham shulardan biridir. Unda muallif urush yillari va uning ayanchli oqibatlaridan so‘z yuritadi. O‘zining bolalik yillarini hikoya qilish orqali, avvalo, o‘sha davrdagi turmush mashaqqatlarini tasvirlaydi. Undagi ona farzandining ayblarini kechiruvchi, shu bilan birga, unga ziyon yetmasligi uchun o‘sha aybni o‘ziga oluvchi timsoldir. Har bir hikoyaning oxirida o‘ziga xos xulosalar ko‘zga tashlanadi. Ya’ni hikoya so‘ngida so‘zlovchi qahramon o‘zi tufayli onasi aziyat chekkani uchun pushaymonlik his qiladi. Har bir hikoya zamirida muayyan bir ibrat bor.

Xususan, “Xiyonat” novellasida ona farzandini faqat halolikka, insonlarga yaxshilik qilishga, yomonliklardan qaytishga undaydi. Hayotimiz davomida ko‘plab insonlar bilan yuzlashamiz. Ularning qaysilaridir yaqin do‘stimiz, qaysisidir sevgan yorimiz. Ammo oradan vaqtlar o‘tgandan so‘ng, har bir insondan ham xiyonat ta’mini totishingiz mumkin ekan. Hikoyada esa onalar farzand uchun eng yaqin zot sifatida tasvirlanib, undan hech qachon xiyonat ko‘rmaslik ta’kidlangan. Adib ushbu novellaning oxirida: *“Onang-chi, onang hech qachon xiyonat qildimi senga!”*-, degan so‘zlar bilan insonni mulohaza qilishga chorlaydi.

“Surat” novellasida esa yozuvchi qisqa dialoglar orqali onalardagi soddalikni, shu soddalik orqali uning qo‘rquvini tasvirlaydi. Qahramonning onasi birgina surat bilan farzandlari va nabiralari xotirasida qolishni istaydi. Uni unutib yuborishlaridan qo‘rqadi. Bu soddalik bilan aytilgan fikrni esa o‘g‘il jiddiy qabul qilmaydi.

“Ermon buvaning tilagi” hikoyasida hayotda hamma narsa jufti bilan yaratilganiga ishoralar seziladi. Bunda bir otaning ayoli vafoti va o‘g‘lining sog‘inchi o‘ziga xos uslubda aks ettirilgan. “Dunyoning ishlari” qissasi chuqur psixologik asar hisoblanadi. O‘qigan har bir insonni ta’sirlantiradi. Qaysidir hikoyalari insonning yuziga tabassum yugurtirsa, boshqa voqealar ko‘zga yosh indiradi. Mazkur hikoyaning oxirida boboning jinni bo‘lib qolishi voqelarni tubdan o‘zgartirib yuboradi. Unda shunday so‘zlar keltiriladi: *“Oltmishvoyim keldi, - dedi Ermon buva iljayib. - Keldi! Kampirim ham keldi. Ikkovlari mozor boshiga ketishdi”*.

Adibning "Dunyoning ishlari" asaridagi "Ikki afsona" hikoyasida yozuvchi onasining ertalab barvaqt turib, ko‘chalarni supurib, ishlaganini eslab o‘tadi. Vaqt o‘tib akasiga onasining ishi yoqmasligi va bu ishni qilmasligini aytganida, onasi halol mehnatning aybi yo‘qligini, peshana teri bilan hayot kechirish, halollikda gap ko‘pligini aytib, farzandlariga halollikni o‘rgatishi, mehnat qilib inson ulug‘lanishi haqidagi so‘zlarga alohida e’tibor qaratish lozimligini uqtiradi. Ushbu holat alohida e’tiborga sazovor jihati shundaki, onaning halol mehnati bilan farzandlarini voyaga yetkazishi, ularning oyoqqa turishida va o‘zining halovati, tinch va osuda hayot kechirishlarida o‘zining oddiygina bo‘lsada, mehnati va u bilan faxrlanishi shuningdek, insoniylik, insof degan tuyg‘ularidan dalolat beradi.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, psixolog V. Vagnerning fikricha, *“Ijtimoiy-psixologik jihatdan onalik tuyg‘usi insonning boshqa hayotiy talablari ya’ni, yashash, ovqatlanish bilan bir qatorda barobar turuvchi xislatdir”*. Shunday ekan

onalik tuyg‘usi dunyodagi eng oliy, beminnat va bebaho tuyg‘udir. Qissada muallif onasining xislatlari qatorida hayot yo‘lida qanchalik mashaqqatlar ko‘rgani, qiyinchiliklarni yengganiga qaramasdan, bola singari ochiqko‘ngil va sodda inson bo‘lib qolgani o‘quvchining e’tiborini o‘ziga tortadi. Bunda "Qarz" hikoyasi ushbu fikrni yana bir bor ta’kidlab o‘tadi. Onaning o‘z bolalariga bo‘lgan muhabbati, ularning yoshligidagi urush girdobi, yo‘qchilik va bir burda nonga zor bo‘lib yashaganlari, begona bolalarga bo‘lgan mehrini yanada yuqori pog‘onaga ko‘taradi. O‘z nafaqa puli hisobidan qo‘shnilarning boshlariga kiyim-kechak, oyoq kiyim va velosiped singari zarur narsalarni olib bergani, onaning farzandlariga vaqtida olib bera olmagan hamda mehrini ulasha olmaganining natijasi sifatida baholash mumkin.

Shu singari mehrning o‘lchamli, qiymatli ko‘rinishi ham onaning bolaga nisbatan e’tiboridir, agarda ushbu mehr inson qalbidan o‘z yo‘lini topib ulashilmasa, kelgusida armonga aylanishi mumkin.

Asarning so‘ngida “Oq marmar, qora marmar” va “Iltijo” kabi hikoyalar bilan yakunlanadi. Unda qabr boshida turgan farzandning onasi bilan so‘zlashuvi aks etgan. Farzand qancha pushaymon bo‘lmasin vaqtni ortga qaytara olmaydi, faqat onasining qabri boshida nodon farzand bo‘lganidan kechirim so‘rashdan boshqa ish qo‘lidan kelmaydi. Bunday tasvirlar, albatta, o‘quvchini chuqur o‘ylashga va xulosa qilishga undaydi.

“Iltijo” qissaning eng so‘nggi hikoyasi. Adib ushbu asarda o‘z hayotidagi muhim voqeani eslaydi. Oxirgi parchada yozuvchi onasi hayotligida qancha asar yozgan bo‘lsa ham, onasiga atab bir asarini bag‘ishlamaganligiga afsuslanadi. Ushbu parchadagi eng ta’sirli jumla: *“Meniyam kitob qilib yozsang-chi, o‘g‘lim”*, - degan so‘zlar bo‘ladi.

Darhaqiqat, qissada ona qiyofasi keng va to‘laqonli tavsiflanadi. Bu tavsiflanish jarayonida adibning adabiy mahorati va individual uslubi ko‘zga tashlanadi. Ona

mavzusiga to‘xtalgan ekanmiz, endi e’tiborimizni Pirimqul Qodirovning “ Ona lochin vidosi” asariga qaratsak, bilamizki, eng qadimgi asarlar ham ayollarga bag‘ishlangan.

Pirimqul Qodirovning “ Ona lochin vidosi” asari ham tarixiy roman hisoblanadi. Jumladan, Pirimqul Qodirovning «Ona lochin vidosi» (2001) tarixiy romaniga shunday annotatsiya berilgan: Romanning «Jahon adabiyoti» jurnalida bosilgan birinchi qismi o‘quvchilarda katta qiziqish uyg‘otdi. *“Yangidan yozilgan ikkinchi qismida Mirzo Ulug‘bek va Alisher Navoiydek buyuk siymolarga mehrini bergan fidoiy ona Gavharshod begimning fojiaiy taqdiri tasvirlanadi. Ma'rifatli ona umrining oxirigacha adolat uchun jasorat bilan kurashadi. Iste'dodli yoshlarni tarix sahnasiga chiqishlariga ko'maklashadi.”*

Ko‘rinadiki, tarixiy roman voqealari Gavharshodbegim, va uning adolat yo‘lidagi jasorati bilan bog‘liq. Bu hol tarixda qanday kechganini bilishga qiziqishimiz ortadi va romanni varaqlashga ishtiyoqimiz uyg‘onadi. Yozuvchi ona lochin obrazini Temuriylar sulolasining onasi bo‘lmish Gavharshodbegim timsolida tasvirlaydi. Butun bir sulolaga boshchilik, onalik Gavharshodbegim zimmasiga tushadi. Nevaralar, barcha avlodlarni kamol toptirishni Gavharbegim oilaning kattasi sifatida ado etadi. Xuddiki, ona lochin kabi ularni ko‘z qorachig‘idek asrashlikni o‘zining sulolaviy burchi deb biladi. Shu o‘rinda biz Gavharbegimni ona lochinga qiyos etamiz. Asarda ona lochin haqidagi hikoyaning qisqacha syujeti shunday: *"Tog‘da bir ona lochin yashardi ,u har yili pana joyga tuxum qo‘yib jo‘ja ochar edi. Lochin yilgani ketganda ilonlar kelib ,uning tuxumlarini yeyishibdi-yu, o‘rniga o‘zlarining tuxumlarini qo‘yib ketishibdi. Ona lochin mehr bilan tuxumlarni parvarishlabdi. Vaqt soati yetib tuxumlar teshilibdi, ichidan ilonbachchalar o‘rmalab chiqibdi, bundan daxshatga tushgan ona lochin chinqirib, uyasidan ko‘klarga uchib,o‘zini qoyalarga urib faryod yilibdi.Uning faryodidan tog‘lar larzaga kelibdi. Mana shunday, lochinning qismati ayanchli bo‘libdi".*

Gavharshodbegim shu ona lochinining timsolidir. U ham nevaralarini ko‘rib faryod chekadi. Begim har on , har daqiqa farzandlariga mehr ulashishga, ularga nisbatan adolatli bo‘lishga harakat qildi va buni uddasidan chiqadi desak, yanglishmagan bo‘lamiz. Mana shunday ulkan mas’uliyatni Gavharshodbegimga Shohruh Mirzo topshirgan. Bu borada Amir Temurning Bibixonimga qarata: *"Avlodlarimni lochinday yuksakka parvoz etadigan qilib tarbiyalang"*, - deb aytgan xitoblarini Saroy Mulk xonimdan so‘ng Gavharshodbegim ado etadi. Shu sababli, ham asar shunday sarlavha bilan nomlangan. Asarda Gavharshodbegim Shohruh Mirzo tomonidan shunchalik e'zozlanganki, Gavharshodbegimga atab qasrlar barpo etilgan. Birgina Oydin bog‘ - Bog‘i Safed fikrimizning dalilidir.

Nafaqat, Shohruh Mirzo tomonidan, balki buyuk sarkarda Amir Temur ham yuksak hurmat bilan munosabat bildirgan. Gavharshodbegimga kelinlik hadyasi sifatida tilla sirg‘a ham in'om etadi. Ushbu sirg‘a xonadonni yangi a'zosi ekanliklaridan dalolat beradi. Asar mobaynida Gavharshodbegim juda ko‘p o‘ylar iskanjasida qoladi. Nevaralari Abdullatif va Alauddavlaning murosasiz to‘qnashuvlari, Amir Temurning Xitoyga yurishi chog‘idagi Gavharshodbegimning iztiroblari yozuvchi tomonidan katta mahorat bilan tasvirlangan. Aslida, Shohruh Mirzodek podshohning malikasi bo‘lish, Ulug‘bekdek olimning onasi bo‘lish, tashqaridan qaraganda Begim uchun baxt va saodat keltirganday tuyulsa ham unday emas edi.

Mana shunday, shohona hayotning ichida ham yechimi yo‘q ziddiyatlar, to‘qnashuvlar shu qadar ko‘p ediki, Gavharshodbegim har biri uchun o‘zini qalqon qilib turishga harakat qilardi. Begimdagi mana shunday xislatlarni biz zamonaviy o‘zbek adabiyotidagi Jannat xola, Umri xola, Saodat aya va Nayman onaga qiyos etishimiz mumkin. Aynan mo‘tabar onalik hissi mana shu munis o‘zbek ayollarida mujassam. Umri xola hayoti davomida kasalga chalingan o‘g‘li uchun yonib yashadi. O‘g‘lining umrini hech bo‘lmasa soniyalarga uzayishi uchun har ishga tayyor bo‘ldi... Nayman ona- chi? U ham farzand dog‘ida yongan ona emasmi?

Shu jihatdan Gavharshodbegim ham o'g'lini sog'inchida ozorlanmadimi? O'g'lidan yiroqda diydoriga tashna bo'lmadimi? Gavharshodbegimning mana shunday ozorli sog'inch azobini suyakli o'g'li Ulug'bekka yozgan maktubida ko'rishimiz mumkin.

- *Ko'zimning oq-u qorasi ,buyuk o'g'lim Mag'usiddin Muhammad Tarag'ay , - deb yozar ekan, ko'zlari yana beixtiyor yoshlandi:*

-*Men sizni ko'rib ,bag'ringa bosib jon bersam rozi edim. Maktubingizni o'qiganimda yuzim necha bora ko'z yoshlarimga yuvindi,ilojsizlikdan bag'rim ezildi..."*

Shuningdek, asarda Ulug'bekning rafiqasi Husn Nigor xonimning obrazi ham yorqin tasvirlab berilgan. U ona sifatida o'g'lini yaxshi fazilatli, otasiga mehrlil,vafodor qilib voyaga yetkaza olmaganligi uchun o'zini gunohkor deb biladi. O'g'lining padarkush bo'lib katta gunohkor bo'lganligini uqtirmoqchi bo'ladi. Lekin nogobil o'g'il onasining so'zini olmaydi natijada tubanlik botqog'iga yana ham chuqurroq botib boradi. O'g'lining qiyofasida otasi Xalil Sultonni ko'radi. Xalil Sulton ham ko'plab janglarda necha ming insonlarni boshini kesgan va bu ishidan faxrlangan. O'g'li ham xuddi bobosiga o'xshagan edi. Bu holatdan Husn Nigor xonimning qalbida o'g'lga nisbatan qo'rquv paydo bo'ladi . Bu qanchalar ayanchli. Onaning iztiroblari qanchalik kuchli. Lekin, u shunday holatda ham onalik mehrini beradi. Ha, onalar shunaqa farzandlariga doimo jonkuyar.

Ushbu asarda o'zbek ayollarining vafoli, iboli, turmush ortog'iga itoatmand, sadoqatli bo'lishi kabi fazilatlarini Ulug'bekning qizi Habiba Sulton obrazi orqali ko'rishimiz mumkin. Turmush o'rtog'i bo'lmish Abdulla Mirzoni jonini saqlab qolish uchun hech nimadan qo'rqmay xatarli ishga qo'l uradi. Abdulla Mirzo hibsonada yotganida uning ruhiyatini ko'tarish uchun maktublar, muhabbat izhoriga to'la she'rlar yozar edi. Turmush o'rtog'ini og'ir ahvolda tashlab

qo‘ymadi, balki, unga yelkadosh bo‘ldi. Ayni shu xislatlar o‘zbek ayollariga xos bo‘lgan sadoqat, vafo jonkuyarlik, darddoshlik kabi fazilatlarining belgisidir.

Xulosa qilib aytadigan bo‘Isak, ushbu asarda yozuvchi ayol obrazini, uning xarakter va ruhiy holatlarini, qalblarda kechayotgan kechinmalarini to‘la qonli ifodalay olgan. Biz ularning xarakter va holatlarini portetlari orqali ham bilib olishimiz mumkin. Ayol talqini butun jahon adabiyotining bosh mavzusi bo‘lib kelgan. Uning obrazi adabiyotning har bir janrida lirikada ham, nasrda ham o‘z aksini topgan. Ona mavzusi O‘tkir Hoshimov uchun ham navqiron, abadiy tugallanmas ilhom manbayidir. “Dunyoning ishlari” qissasida muallif har bir farzand vaqtida onasini qadriga yetishi va uning oldidagi burch hamda vazifalarni bajarishi lozimligini eslatadi. Yo‘qsa, vaqtlar o‘tgandan so‘ng, afsus qilishi tayin. 30ta novellani o‘zida jamlagan ushbu asar, o‘zbek onalarining kechinmalari, his-tuyg‘ulari, go‘zal xislatlarini ochib berish bilan birga, farzandlar uchun nasihat hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdushukurova G. O'tkir Hoshimovning Dunyoning ishlari qissasi badiiy tahlili/Proceedings of Global Technovation journal. 2020.
2. Hoshimov O'. Dunyoning ishlari. Qissa. - Toshkent.: O'qituvchi. 2018.
3. Hoshimov, O'. Tanlangan asarlar. 2-jild. - Toshkent.: Sharq, 2009
4. P.Qodirov Ona lochin vidosi..."Sharq" nashriyoti. Toshkent.: 2001. 70
5. Qodirov. Ona lochin vidosi. "Sharq" nashriyoti. Toshkent.: 2001. 3-bet
6. P.Qodirov. Ona lochin vidosi. "Sharq" nashriyoti. Toshkent.: 2001. 69-bet

SAID AHMADNING “QORAKO‘Z MAJNUN” HIKOYASINI O‘RGANISHDA ISMLARNING AHAMIYATI

Odambayeva Umida Baxtiyor qizi,

ChDPU O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi, 4-kurs

odamboyevaumida@gmail.com

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada muallifning o‘z asari qahramonlariga nom tanlashdagi mas’uliyati haqida muxtasar fikr yuritilgan holda Said Ahmadning “Qorako‘z Majnun” hikoyasidagi obrazlar nomlari mohiyati xususida salmoqli mushohadalar bayon etiladi. Saodat, Qumri va Qorako‘z Majnun kabi ismlarning hikoyadagi o‘rni, muallifning ushbu nomlarga yuklagan vazifasini adabiyot darslarida o‘quvchilarga tushuntirish muhim ekanligi badiiy-ilmiy tavsiyalar yordamida ifodalanadi.*

***Kalit so‘zlar:** obraz, nom, mazmun, Qumri, Bo‘rixon, Saodat, Qorako‘z Majnun.*

***Abstract.** This article briefly discusses the author’s responsibility in choosing names for the characters in his work, and makes significant observations about the essence of the names of the characters in Said Ahmad’s story “Qorakoz Majnun”. The role of names like Saodat, Qumri, Qorakoz Majnun in the story, and the significance that the author attributes to these names are expressed through artistic and scholarly recommendations as being important to explain to*

***Keywords:** image, name, content, Qumri, Borikhon, Saodat, Qarakoz Majnun students in literature lessons.*

Ma’lumki, inson biron bir asarni mutolaa qilishga kirishsa, uning mazmunidan so‘ng, albatta, asar qahramonlarining nomlariga e’tibor qaratadi. Shu nomlar ostida ularni salbiy yoki ijobiy obraz sifatida qabul qiladi va eslab qoladi. Ba’zi kitobxonlar hatto qaysidir asar qahramoni nomi bilan bir xil ismdagi insonlarni hayotda uchratib qolishsa, avvalo, unda o’sha asardagi qahramonning

xislatlarini (agar u salbiy obraz bo'lsa, yomon jihatlarini, oqko'ngil va samimiy obraz bo'lsa, yaxshi jihatlarini) tasavvur qilishadi. Masalan, Odil Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” romanidagi *Abdullatif* obrazi hamda Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanidagi *Kumush* obrazi insonlar qalbida qarama-qarshi hissiyotlar paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Shu kabi holatlardan kelib chiqqan holda, o‘quvchi yoki kitobxonda “*muallif o‘zi yaratayotgan asari qahramonlariga qanday ism tanlaydi?*”, “*obrazlarga nom berishda qaysi jihatlariga urg‘u beradi?*”, “*yozuvchi, shoir ismni obdon o‘ylab tanlaydimi yo tasodifiymi?*” singari savollar paydo bo‘ladi. Xo‘sh, badiiy asarda qahramon ismi qanchalik muhim ahamiyatga ega? Bu savolga javob berish uchun, birinchi galda, ismning inson hayotidagi ahamiyatiga qisqacha to‘xtalsak, darhaqiqat, ism tanlash borada dinimizda, olim-u fozillarimiz o‘rtasida turli xil fikrlar mavjud. Jumladan, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf “Baxtiyor oila” kitobida: “*Ota-onaning farzand oldidagi vazifalaridan biri oilaning yangi a‘zosiga ma‘nodor, chiroyli ism qo‘yishdir*”, - deya ta’kidlaydi. Quyidagi rivoyatni esa misol tariqasida keltiradi: “Umar ibn Abdulazizning huzurida masalalarni muzokara qilishdi. Shunda, bir kishi aytdi: “*Menga yetib kelgan xabarga ko‘ra, tug‘ilgan bolaga ism qo‘ymay turib, o‘lgan bo‘lsa, Qiyomat kuni otasiga: “Meni ismsiz tark qilding-ku!”* – deydi (Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, 2013, 278-bet).

Bunga qo‘shimcha, “*chaqaloqqa qo‘yiladigan ism uning taqdiriga ta’sir qiladi, ismlar xosiyatli va xosiyatsiz bo‘ladi deyilgan tasavvurlar davrlar o‘tishi bilan ismlarni bolaning himoyachisiga, unga qandaydir bog‘langan, unga doimo va bir umr esh, hamdam bo‘lib yuradigan vositaga aylantira borgan*”, - deydi tarixchi olim Sh. O‘ljayeva (Kadirova, 2023, 12-13-betlar).

Endi adabiy nuqtai nazardan kelib chiqib bu masalaga to‘xtalsak, qaysidir ma’noda muallifning yaratgan asari ham uning qalb gavhari, undagi qahramonlar esa adibning ma’naviy farzandlaridir. Ijodkor kitobxonlarning qalb tug‘yonlariga ana shu “ma’naviy farzandlari” orqali ta’sir o‘tkazar ekan, ular tuygan

hissiyotlarga (o'rni kelganda, quvonchdan yer-u ko'kka sig'maslikka-yu, qayg'udan ko'z yoshlarini tiya olmaslikka) ozmi-ko'pmi javobgar. Bundan tashqari, asarning badiiy qiymatini oshirishda, undagi obrazlilik va ta'sirchanlikni ta'minlashda adibning qahramoni uchun mantiqiy-mazmuniy jihatdan munosib ism tanlay olish uning mahoratidandir. Masalan, O'lmas Umarbekovning "Qiyomat qarz" hikoyasida asosiy qahramonga Sarsonboy nomining tanlanishi nafaqat shu obrazning asardagi xarakteri va ahamiyati ochib bergan, balki, o'quvchining ongiga ham samarali ta'sir o'tkazgan. Yuqoridagi dalillar orqali shu narsa ayon bo'ladiki, ijodkor o'z qahramonlariga ifodalamoqchi bo'lgan hissiyotlariga asoslangan, mantiqiylik va jo'yalilik sifatlariga tayangan holda nom tanlashi lozim.

Ushbu maqolada chekimizga tushgani hamda e'tiborimizni tortgani Said Ahmadning "Qorako'z Majnun" hikoyasidagi bir nechta obrazlar ismlarining mazmuniy ahamiyati bo'ldi. Jumladan, Saodat aya, Qorako'z Majnun, Qumri, Bo'rixon obrazlari shular jumlasidandir. Eng avvalo, kichikroq ahamiyat kasb etgan qahramonlar talqiniga to'xtalsak, **Qumri** - Saodat ayaning qizi, nega aynan "Qumri"? Nega "Osuda" yoki "Ma'suma" emas? Bir qarashda bu ismning kelib chiqishi metafora (ko'chimning bir turi, ya'ni narsa yoki tushunchalar o'rtasidagi o'xshashlik asosida nomning ko'chishi) orqali yuzaga kelgandek ko'rinadi, bunga qo'shimcha, Qumri – *“(arabcha) qumri (qush)dek yuvosh, beozor bola”* (Берматов, 2007, 552-бет) ma'nosini anglatadi. Demak, muallif "baxti ochilmay, guldek umri xazon bo'layotgan", "ikki bor turmush qilib, farzand ko'rmay, qaytib kelgan" bo'lsa-da, o'zining beozorligini saqlab qola olgan va taqdir sinovlariga jimgina bosh eggan obrazga eng ta'sirchan va munosib nom sifatida "Qumri"ni tanlagan. Keyingi adabiy qahramon, **Bo'rixon**, ismining qo'yilish sababini adibning o'zi izohlab bergan: *"Saodat aya shu bolasiga to'lg'oq tutayotganda oftob charaqlab turardi-yu, yomg'ir sharros quyayotgan edi. Derazadan hovliga qarab turgan doya xotin: «Bo'ri bolalayapti», degandi. Shuning uchun ham*

o‘g‘liga u Bo‘rixon deb ism qo‘ygandi.” Biroq muallifning bu nomni tanlashiga asosiy sabab nima ekanligini hikoyada Saodat ayaning qisqagina *“oradan ellik bir yil o‘tib, bu bolani men emas, bo‘ri tuqqan ekan”* tarzida o‘ylarida berilgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Chunki bir musulmon bolasining din-u diyonati, tili, ma’naviyatidan, ota-onasi-yu aka-ukasidan voz kechishi ortidan kelgan ruhiy zarba, bolasining insoniylikni tark etib, *“qish zabtiga olganda mollarini ham uyiga opkirib olish”, “bo‘chka-bo‘chka samogon-arog yasab, qishi bilan ichish”*i, ya’ni xuddi hayvondek tirik qolish, yashash uchun yeyishni odat qilganligi ortidan kelgan iztirob onaizorning muxtasar o‘ylarida o‘z aksini topgan. Asosiy qahramon, **Saodat**, nomining lug‘aviy ma’nosi – *“(arabcha) baxtli, iqbolli, baxtiyor”* bo‘lsa-da, hikoyada bu dunyoda baxtiyorlikka erisha olmagan obraz tasvirini ochib berish uchun xizmat qiladi. Shunga qaramay, ushbu asosiy qahramon tasviri ijodkor mahoratidan darak. Sababi adib undagi samimiylik, donolik, mehribonlik, taqvolilik va saxiylik kabi ko‘plab sifatlarni turli holatlar yordamida aks ettirib, uni haqiqiy saodatga munosib obraz sifatida tasvirlasa-da, baxt tushunchasi bu foni dunyo uchun o‘tkinchi ekanligini o‘g‘li (Bo‘rixon) keltirgan qayg‘u-alamlar orqali ifodalaydi. Ammo bu obrazning dunyodan bebaxt o‘tib ketishi to‘g‘ri bo‘lmasligini anglagan Said Ahmad haqiqiy saodatga erishish darvozasining kalitini Saodat ayaning so‘nggi kunlarida hadya etadi: *“Imom-xatib Saodat ayaning “Hoji badal” bo‘lgani to‘g‘risidagi hujjatni uzatdi. Kampir qo‘lini ko‘tara olmadi. Ko‘zini arang ochib: “O‘zingga shukur, Allohim”, – deya oldi, xolos... Aslini olganda, uning umri tugagan edi. Bu xushxabar uning tugab borayotgan umriga umr ulagan edi. Bu hol shamning o‘chish oldidan bir lop etishiga o‘xshardi.”* Bundan tashqari, Saodat ayaning hikoyada bu dunyo bilan xayrlashish oldidan farzandlariga qilgan vasiyatlari: Abdumalikning oilada ota o‘rnida ota bo‘lishi, nabirasi Abdunabini ota hovlida uylantirishlari, Qumrini yolg‘izlatib qo‘ymasliklari kerakligi, o‘zining o‘limi uchun esa hamma tadoriklarini ko‘rib qo‘yanini ta’kidlagan o‘rinlari yozuvchining asosiy

qahramonlardan biriga munosib ravishda nom tanlaganiga yaqqol namuna bo‘la oladi. Yuqoridagi asar qahramonlari nomlariga yuklatilgan ma’noni hisobga olgan holda, bosh obraz sifatida olingan itga shunchaki “Olapar” yoki “Bo‘ribosar” nomi berilsa, albatta, mantiqiy jihatdan o‘rinli bo‘lmas edi. Shu sababli ham yozuvchi unga “Qorako‘z Majnun” nomini tanlaydi. Bu nomning tarkibidagi birinchi so‘z itning tashqi ko‘rinishi, ya’ni ko‘zining qoraligi bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi so‘z o‘zida ikki xil ma’noni jamlagan:

Dastlabki, yuzaki, ma’no asarda Saodat aya tilidan aytilgan: *“Yana marjabozlikka bordingmi? Majnun bo‘lmay ketkur! Ahvolingni qara, xotin talashib rosa ta’ziringni yebsan-ku! E o‘lmagin-a, shilinmagan joying qolmapti...”*, *“Qorako‘z o‘lmagur, Majnungina, yana qayoqqa ketyapsan? Ma’shuqalaring oldigami? Kelinni qachon ko‘rsatasan? Laylingni bir olib kel, ko‘ray...”* tarzidagi xalq tilida mavjud bo‘lgan Majnun obraziga oshiqlarni kinoyaviy o‘xshatish bilan bog‘liq.

Ikkinchi, ichki, ma’noda esa bir hayvonning o‘z egasiga bo‘lgan, ayrim insonlarda topilmaydigan, sadoqat tuyg‘usi “Layli va Majnun” dostonidagi oshiq Majnunning o‘z ma’shuqasiga bo‘lgan vafosiga qiyoslanmoqda. Bunga yaqqol dalil o‘laroq, Qorako‘z Majnunning Saodat ayadan hech ayrilmasligini hamda asarda berilgan *“Qorako‘z kampirning oyog‘i tagiga o‘tirib olgan. Bu notanish odam (Bo‘rixon)ga g‘ashlik qilib tinmay irillardi.”*,

“U (Saodat aya) ayyonga yetolmay hushidan ketib yiqildi. Qorako‘z uning atrofida ulib aylanardi. Qumri yotgan uyning eshigini timdalab, uni uyg‘otmoqchi bo‘ldi.”,

“Birozdan keyin kampirning ovozi eshitila boshladi. Qorako‘zning qulog‘i ding bo‘ldi. Yaqin ikki oydan beri yo‘qotgan qadrdon kishisining ovozini eshitib yig‘layotgandek g‘ingshidi. Qorako‘z uchinchi qavatga otilib

chiqdi. Eshikni timdalab vovulladi. Yana qaytib tushdi. Boloxonaga qarab vovullayverdi, vovullayverdi...” tasvirlarni keltirishimiz mumkin.

Said Ahmadning “Qorako‘z Majnun” hikoyasini o‘qir va badiiy-estetik jihatdan tahlil qilarkanmiz, har bir qahramon, hodisa tasviriga diqqat qaratganimiz singari asardagi har bir obraz nomiga ham e’tibor berishimiz lozim. Bunga qo‘shimcha ravishda, pedagog sifatida maktab o‘quvchilarini ushbu hikoya bilan tanishtirar ekanmiz, yozuvchining hikoya qahramonlari uchun Saodat, Qorako‘z Majnun, Bo‘rixon, Qumri kabi nomlarni tanlashdan maqsadi hamda bu nomlarga yuklatilgan ma’nolarni yaxshilab anglatishimiz darkor. Chunki bu kabi ahamiyatli jihatlar asarning o‘quvchilar tomonidan shunchaki yuzaki emas, mushohadaga boy tarzda tushunilishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Kadirova X. O‘zbek ismlarining lingvistik tahlili: ilmiy risola, – T.: 2023. –12-13-betlar.
2. To‘xliyev B, Karimov B, Usmonova K. 10-sinf adabiyot darsligi II qism: maktab darsligi, – T: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 83-99-betlar.
3. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Baxtiyor oila: kitob, – T: Hilol-nashr, 2013. – 278-bet
4. Бегматов Э.Ўзбек исмлари маъноси: изоҳли луғат, – Т: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2007. 552-бет.

SAID AHMAD “QISHDAN QOLGAN QARG‘ALAR” HIKOYASI TAHLILI

To‘xtamurodova Mehriniso Dilmurod qizi
ToshDO‘TAU O‘zbek Filalogiyasi. 4-kurs talabasi
mexrinisotoxtamurodova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yozuvchi Said Ahmadning “Qorako‘z Majnun” hikoyalar to‘plamidan joy olgan “Qishdan qolgan qarg‘alar” hikoyasi tahlilga tortilgan. Tahlil davomida yozuvchining badiiy mahorati, asarning ilmiy-nazariy va badiiy tahlili amalga oshirilgan. Hikoyada ko‘tarilgan mavzuning inson hayotida va ijtimoiy jamiyatdagi ahamiyati yoritishga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: Syujet, hikoya, badiiy tahlil, hikoyachilik, obraz.

Abstract. This article analyzes the story “The Crows Left in Winter” by the writer Said Ahmad from the collection of stories “Qarako‘z Majnun”. During the analysis, the writer’s artistic skills, scientific-theoretical and artistic analysis of the work were carried out. An attempt was made to highlight the importance of the topic raised in the story in human life and society.

Keywords: Plot, story, artistic analysis, storytelling, image.

Azal-azaldan o‘zbek xalqining qon-qoniga singib ketgan urf-odatlarini bisyor. O‘zbek bolajon, o‘zbek mehmondo‘st va hakazo. Hozir biz tahlil qilmoqchi bo‘lgan “Qishdan qolgan qarg‘alar” hikoyasida mehmondo‘stlik, qarindoshchilik, insoniylik tuyg‘ularini ko‘rishimiz mumkin. Ammo bu munosabat qanday aks ettirilgani maqolamizning asosiy mohiyatini ochib beradi. Bu hikoya o‘zbek adabiyoti gulshanida o‘zining alohida va zalvorli o‘rniga ega Said Ahmaddir. Abdulla Qahhor, G‘ofur G‘ulom singari so‘z ustalaridan yozuvchilik asrorlarini o‘rgangan Said Ahmad ijodida ham so‘zni o‘ta “ziqnalik” bilan foydalanganini kuzatamiz. Yozuvchi ijodi haqida adabiyotshunoslarimiz quyidagicha fikr bildiradi.

“Bugungi kunda Said Ahmad deyilganda, ko‘pchilik hajviy yozuvchini tushunadi. Uning kichik -kichik miniatura va komediyalaridan tashqari tabiatan hozirjavob, zukko bo‘lganligi ham shunday taassurotni qat‘iylashtirgan bo‘lsa, ajab emas.”(Shavkat Husanov, 2020-yil, 6-bet) degan fikrlar ham bejiz berilmagan.

Hikoya bosh qahramon Nasibjonning kelgan “qarindoshlari”ga qilgan sovuq muommalasi diqqatimizni tortadi. Axir o‘zbek mehmondo‘st deb ko‘krak kergan bo‘lsak, nega endi yozuvchi holatni bunday aks ettirmoqda. Sababi esa hikoyani o‘qish davomida yechiladi. Nasibjon talabalik yillaridagi xolasining jerkishi-yu, boshqa qarindoshlarining munosabatini ular bilan ko‘rishish(salomlashish) jarayonida bitta-bitta eslab o‘tadi. Yozuvchi qahramon ismini ham bejiz qo‘llamagan, Nasib, nasiba inson ming uringani, harakat qilgani, o‘zini o‘tga-cho‘qqa urgani bilan taqdiriga yozilmagan bo‘lsa, baribir qo‘lidan chiqadi.

Bundan tashqari boshqa qahramonlarning tasvir ham nozik ijod mahsuli ekanligi seziladi. Obrazlar portretini chizish davimida ularning xarakterini ham ochib beradi. Masalan, quyidagi tasvirga diqqat qiladigan bo‘lsak, so‘zimizga dalildir

Nasibjon hayron. Bu tilla trossning bahosi biron ming dollor tursa kerak, deb ko‘nglidan o‘tkazdi. Urug‘larining hammasi tilla tishli, go‘yo topgan boyligini og‘ziga joylaganday. Ular bo‘lar-bo‘lmas narsaga xandon otib kulishar, kulganlarida og‘izlarida chiroq yonib turgandek bo‘lardi. (Said Ahmad, 2001-yil, 125-bet

Odatda kinoyaviy jumlar qo‘shirnoqqa olinib yoziladi. Biroq Said Ahmad hajvni oddiy so‘zlarga jo qilib qo‘ygandek. Nasibjonning qarindoshlarining ijtimoiy ahvoli yomon bo‘lganini bilib turib ulardan xafa bo‘lgan gumon bo‘lishi mumkin edi. Ammo mehmonlarning bo‘ynidagi tilla tross-u, tilla tishlari ularning aslida qanday “kambag‘al” bo‘lganligini isbotlaydi. *“Ular bo‘lar-bo‘lmas narsaga xandon otib kulishar, kulganlarida og‘izlarida chiroq yonib turgandek bo‘lardi”.*

Bu jumlagi e'tibor qaratadigan bo'lsak, o'zbek qadimdan o'zining xayosi-ibosi bilan o'ziga xos millat bo'lgan. Hatto o'ta xursand damlarda ham faqat jilmayib tabassum qilgan. Boshni orqaga otib, og'izni bor o'lchovida katta ochib kulish bu tarbiyasizlik belgisidir. Bu tasvirlar orqali adib keluvchi qondoshlarning obrazini tasvirlaydi.

Turg'unboy urug'lari o'tirgan xonaga sherdek o'kirib kirdi.

— *Nima qilib o'tiribsanlar?! Bu bolaga yetti yot begona edilaring-ku! Amaldor bo'lgandan keyin g'imirlab qoldilaringmi? Qani, jo'nalaring!* (Said Ahmad, 2001-yil, 131-bet)

O'zbek xalqiga xos go'zal an'analar bo'lgani holda, yuqoridagi tasvirda millatga chirmoviqdek yopishib olgan laganbardorlik kabi salbiy illatlar ham yo'q emas. Yozuvchi buni chetda qoldirmasdan kinoyaviy-tanqidiy bayon etadi.

Tursunboy tog'asi mast bo'lsa ham, rost aytdi:

— *E-e, jiyan, bularning gapiga kirma! Ularni qishdan qolgan qarg'alar deb, o'z ishingni qilaver. Bilib qo'y, saraton qancha qizisa, sovuq kunlarni sog'ingan qarg'alar shuncha qattiq qag'illaydi.* (Said Ahmad, 2001-yil, 133-bet)

Bu tasvir bilan yozuvchi birovga foyda keltirmaydigan va o'z manfaati yo'lida ikkiyuzlamachilik qiladigan insonlarni qarg'aga o'xshatadi. Tog'asining nutqi orqali bunday kimsalar hayotda uchrab turishini, ularning har biriga e'tibor qilib, yashashning asl mohiyatini unutib qo'ymaslikka davat qiladi insonni.

Said Ahmad asarlarida kinoya, avvalo, ijtimoiy adolatsizliklarga qarshi yangraydi. U orqali yozuvchi ijtimoiy illatlarni fosh etishga urinadi. (O'riyeva Davronoy, 2020-yil, 11-bet)

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Said Ahmad hikoyalari o'zining ifoda uslubi, til vositalaridan foydalana olishi, fikrni ixcham va teran aks ettirishi bilan o'ziga xoslik kasb etadi. Hikyoning ijtimoiy ahamiyati insonlardagi ko'zga ko'rinmas, ammo katta dilxiraliklarga sabab bo'luvchi, millatning kemtikligi bo'lib qolishi mumkin bo'lgan besamar illatlardan vos kechishga undaydi.

To‘plamdan o‘rin olgan boshqa, “Sarob”, “Borsa kelmas darvoza”, “Azob”, “Sumbul”, “Yalpiz hidi”, “Tog ‘afsonasi” kabi hikoyalarda ham jamiyat va inson omili yetakchi o‘rinda turadi. Keyingi tahlillarimiz davomida ana shu hikoyalarga ham to‘xtalib o‘tamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Said Ahmad, (2001) “Qorako‘z Majnun”, “O‘zbekiston” nashriyoti, 120-131.
2. <https://kh-davron.uz/tag/said-ahmad>
3. https://tsuull.uz/sites/default/files/s.akhammad_konf._tuplami_2.pdf
4. <https://arboblar.uz/uz/people/said-ahmad>
5. https://kitobxon.com/oz/yoziuvchi/ahmad_said
6. <https://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/said-ahmad-1920-2007/said-ahmad-qishdan-qolgan-qarg-alar-hikoya>

SOBIR O‘NARNING “BIBISORA” QISSASI HAQIDA MULOHAZALAR

*Sanaqulova Mohiniso Toyirjon qizi,
ToshDO‘TAU O‘TAT yo‘nalishi, 3- kurs talabasi
mohinisosanaqulova@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiyotimizning hikoyachilik va qissachilik janrlariga o‘zing o‘lmas asarlari bilan hissa qo‘shgan yozuvchi Sobir O‘narning “Bibisora” qissasida aks etgan davr bilan bog‘liq masalalar, ijtimoiy hayot, qissaning badiiy tahlili va yozuvchining qissachilik borasidagi mahorati haqida bayon qilinadi. Bibisora va u orqali butun jamiyat xotin-qizlarining sovet davridagi hayoti, yozuvchining asar yaratishdagi har bir detalga alohida yondashgani, muallifning badiiy uslubi, obrazlar yaratish mahorati, ijtimoiy-ma’naviy muammolarga munosabati tahlil qilinadi. Shuningdek, qissa orqali o‘zbek jamiyatidagi ayol obrazi va uning ijtimoiy mavqei yoritilib, adib ijodining dolzarbligi ochib beriladi. Adibning realizmga xos badiiy uslubi, obraz yaratishdagi mahorati hamda qissada ko‘tarilgan dolzarb ijtimoiy masalalarning talqini o‘rganiladi. “Bibisora” qissasining tematik yo‘nalishi, kompozitsion tuzilishi va stilistik xususiyatlari tahlil qilinarkan, adabiy jarayondagi o‘rni hamda o‘zbek prozasidagi ahamiyati ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Qissa janri, Bibisora, sho‘rolar davri, bola, maktab, xat, to‘y, yanga, pochta, fizkultura muallimi, muhabbat, xiyonat.

Abstract. This article discusses the issues related to the period reflected in the story “Bibisora” by the writer Sobir Onar, who contributed to the genres of storytelling and short stories in our literature with his immortal works, social life the artistic analysis of the story and the writer's skill in short stories. This article examines Bibisora, a novella by Sobir O‘nar, as a reflection of the lives of women in Soviet-era society. Through the character of Bibisora, the narrative explores the broader condition of women during that time. The study analyzes the author’s meticulous attention to detail in crafting the work, his distinctive literary style,

mastery in character development, and his approach to addressing social and spiritual issues. Moreover, the article highlights the image of women in Uzbek society and their social standing, emphasizing the continued relevance of the writer's work. The novella's thematic direction, compositional structure, and stylistic features are scrutinized, and its place in literary discourse as well as its significance within modern Uzbek prose is evaluated on a scholarly basis.

Keywords: *Short story genre, Bibisora, Soviet era, child, school, letter, wedding, young man, postman, physical education teacher, love, betrayal.*

Adabiyotimizda qissa deb nomlanuvchi shunday janr borki, u epik turning o'rta janri sifatida roman va hikoya oralig'idagi jarayonni aks ettiradi. Ushbu janrda o'zbek adabiyotida juda ko'plab ijodkorlar qalam tebratgan. Masalan, O'tkir Hoshimov, Odil Yoqubov, Shukur Xolmirzayev va hokazolar. Shular jumlasiga mahoratli yozuvchi Sobir O'narni ham qo'shsak xato bo'lmaydi. U o'zining qisqa, ammo serqirra va samarali ijodiy faoliyati davomida ko'plab qissa va hikoyalar yaratgan. Yozuvchining "Chambilelning oydalasi" "Bibisora", "Dunyo shunday tururmi?", "Inqilob kechasi", "O'g'rilar", "Shaffof manzil", "Yanga"² (Sobir O'nar, 2024,589-bet) deb nomlanuvchi bir qator qissalari so'zimizning isbotidir. Yozuvchi ijodi bilan tanishar ekansiz uning sof xalqchil, sodda, o'z dunyosiga ega shaxs bilan qarshilashasiz. Adib asarlari bilan tanish o'qirman yaxshi biladiki, uning asarlari olib qochishlar, bo'rttirib ko'rsatishlar, mubolag'lardan yiroq. Shunchaki qanday bo'lsa shunday yozadi va kishiga unutilmas saboq beradi. Ushbu maqolada qissalari Ichida o'zing hayotiyliigi va ta'sirchanligi bilan kitobxon qalbidan joy olgan "Bibisora" qissasi tahlil qilinadi. Qissani tahlil qilishda dastavval, nima uchun qissaga aynan Bibisora deb nom berildi? Nega boshqacha emas aynan Bibisora ismi tanlandi? Degan savolga javob topaylik. Bibisora ismi ikki qismdan iborat bo'lib, *Bibi(o'z, hind) xonim, beka, oyim, yuqori tabaqaga mansub ayol. Bu so'z o'tmishda mashhur turk ayollarining faxriy unvoni bo'lgan va "xonim, beka, uy sohibi" ma'nolarini anglatgan. O'zbek*

shevalarida bibi- buvi, ona, qaynona ma'nolarini anglatadi, qizlar ismining birinchi, ikkinchi qismida kelib, hurmat, erkalash munosabatlarini hamda “qiz”, “qiz bola” ma'nosini ham anglatadi. Ismning ikki qismi Sora. Sora (O.Qad.yah)-tanlangan, saralangan, eng a'lo yoki toza, pokiza, xolis³ (Берматов Э.А., 2007, 60-bet) ma'nolarini birdiradi. Adabiyotda shunday narsa borki, yozuvchi qahramonga ism tanlashda o'sha obraz ismga rostdan ham munosib yoki unga mutlaqo teskari ekanligiga qaraladi. Shunday ekan qissa qahramoniga Bibisora deb nom berilishining ham o'ziga yarasha o'rni bor ekan. Bunga hali quyida to'xtalamiz. Qissaga:

“Ularda dard va iztirob ne qilar,
Ular faqat kishnab yurgan yilqilar
(O'ljas Sulaymonov.)”¹ (Sobir O'nar, 2023, 3-bet) degan epigrafi tanlangan. Savol tug'iladi nima uchun bu misralarni oldi ekan? Yilqilar tabiatan erkin, ko'ngli istagan ishni qiliuvchi, tutqich bermas jonivorlar hisoblanadi. Ushbu savolning javobi esa asar yakunida o'z yechimini topadi. Qissada pochtachi Qo'nish aka va uning o'g'li bo'lmish Faxriddin obrazlari aynan mana shunday yilqilarga qiyos qilingan. Sababi esa barchaga kundek ravshan- ota-bolalar ko'ngli tushagan ishni qila olishadi, zo'ravonlik, maishatparastlik ularning kasbiga aylangan. Bu qissaning o'zida ham aniq ko'rsatilgan: “-Chavandoz akang bor-a, Sulton degan? Sherali degan o'g'li bor-a? O'sha bizning uka bo'ladi. Tushunasanmi bunaqa gaplarga? Bu qishloqda bizning urug'larimiz bor. Hali ular otilib chiqadi. Bizni izlab topadi”¹ (Sobir O'nar, 2023, 41-bet). Yozuvchi asarni boshlanishidanoq tugunni qo'yadi, ya'ni qissaning bosh mazmuni qishloqdagi barcha ayol-qizlarning daxshatiga aylangan pochtachi Qo'nish aka bilan boshlanadi. Qolgan voqealar unga bevosita bog'lanib boradi. Qissaning shu joyi bir qarashda kishiga O'tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romanidagi Umar Zakunchini ham esga soladi. Sababi har ikki obraz ham chetdan kelib, qishloq ayollarining nomusini toptaganligidadir. Yozuvchi qissa Bibisora deb nomlangan

bo‘lishiga qaramasdan markazga qizning o‘zini ko‘ndalang qo‘ymaydi, balki, kosa tagida nim kosa degandek, uni vosita sifatida oladi. Asar maktab o‘quvchisi bo‘lmish Jahongir Jonibekov tomonidan hikoya qilinadi. Muallif qissani bola tilidan bayon qilinishini ham arzirli sababi bor aslida. Agar asar bola tilidan aytilsa, u har qachongidan ham tabiiy, yolg‘onlarsiz, ro‘yi-rost, bolalarga xos bir beg‘uborlik bilan ishonchli chiqishini hisobga olgan. Bundan ko‘rinadiki, yozuvchi asarni yozishda har bir detalga alohida e‘tibor qaratgan. Bola yosh bo‘lishiga qaramasdan ancha zehnli, har bir narsaga e‘tiborli, sofdil, o‘z ishiga puxta, shu bilan bir qatorda qishloqning chapani, sodda bolasi hamdir. U atrofidagi insonlarga mehribon, bola ko‘zi bilan qaraydigan, shu damda achchiq haqiqatlarni tushungan, qaysidir ma’noda jabrlanuvchi hamdir. Chunki eng katta zarba unga hali yosh bo‘lishiga qaramasdan ba’zi insonlarning zo‘ravon, pastkash, hayvondan ham battar ekanligini tengdoshlaridan ko‘ra erta anglagani yetarlicha jabr bo‘lgandi. Yozuvchi ikki davr insoni bo‘lganligi ham asardagi voqealar Sovetlar hukmronlik davridagi jarayonni ichiga oladi. Bolaning amakisi armiyada-SOVET ARMIYASIda xizmat qilishi, maktablardagi tuzum, aholing hayot tarzi-bularning hech biri uydurma yoki bo‘rttirish emas, balki bizning kechagi kunimiz, o‘tmishimizdir. Qissada qishloq aholisining bir tasviri berilgan: “*To‘yning to‘ppasi to‘rt kun. Ya’nikim to‘rt kungacha to‘yxonaning ovqati uzilmaydi. Zerikkan, bekorchi borch, tong otgach bu yoqqa sekin tomoq qirib kelaveradi*”. Bu esa asarning jonli chiqishini ta’minlagan. Yana bir jihatga e‘tiborimizni qarataylik, Sobir O‘narning har qanday asarini ko‘rmaylik, unda Portret alohida o‘rin tutadi. Ushbu qissada ham bola tilidan yangasi To‘lg‘anoyga berilgan ta’rifni olaylik: “*Yangam endi kelin bo‘lib tushgan chog‘larini eslayman: hurkakkina, qalin qo‘ng‘ir sochlari to‘pig‘ini o‘padi, yuzi oppoq-suluylarning suluvi, ko‘zlarining oqi oq, qorasi qora-tip-tiniq, kiyim-liboslari ham-hamma narsasi go‘zal, entikib so‘zlashlari-da bo‘lakcha edi. Mening go‘r va dag‘al bolaligim yangam tufayligina ma’nolarga qorishdi. Go‘zal inson, bokira ayol*

qanday bo‘lishi yangam timsolida ko‘rib, maftun bo‘ldim”¹ (Sobir O‘nar, 2023, 42-bet)jumlasida ko‘rish mumkin. Muallif bu borada ham o‘zining portret borasidagi mahoratini ko‘rsatadi. Bunday tasvirlar orqali u asarga o‘zgacha ko‘rk bergan va bolaning qalbidagi muhabbatni ham ochiq bergan. Joiz bo‘lsa, bu asardagi bolaning yangasiga bo‘lgan muhabbati, bolalarcha his-tuyg‘ulari Chingiz Aytmatovning “Jamila” qissasiga o‘xshaydi. Chunki har ikki asar qahramoni ham bola, har ikkisi ham yangasiga muhabbat qo‘ygan va so‘ngida ham ikkalasining ham ko‘ngli sovigan edi. Biz bunga hech qanday e‘tiroz bildira olmaymiz, albatta. Asarni qanday yozish bu- muallifning ixtiyori. Sobir O‘nar o‘zi aytganidek *”Adabiyotda ham yangi mavzuning o‘zi yo‘q. Har kim o‘zining, masalan, ijtimoiy hayot bo‘ladimi, sevgi-muhabbat haqida bo‘ladimi yoki siyosiy mavzuda bo‘ladimi, bundan qat‘i nazar, yozuvchi uni o‘quvchiga ohanrabodek yoqimli va jozibali qilib yetkaza olishi mumkin – yozuvchining vazifasi shu. Agar o‘quvchiga ma‘lum ma‘noda yaqinlik bilan yetkazar ekan, bu muvaffaqiyat – faqat mahorat bilan bog‘liq bo‘lgan sir.”*⁴ ([Sobir O'nar: Adabiyotda yangi mavzu yo'q, faqat mahorat bor](#))

Ha, adabiyotda hali hech kim o‘ylab topmagan, notanish mavuni uchratish qiyin. Shuning uchun ham muallif bu borada ham haq edi. Adabiyotda yangi mavzu yo‘q, hamma mavzularda asarlar yaratilib bo‘lingan, yozuvchining vazifasi esa uni o‘quvchiga qanday qilib yetkazib berish, bu esa yozuvchining mahoratiga bog‘liq. Sobir O‘nar mana shunday mahorat egasi edi. Bibisora qissasi ham boshqa asarlari ham yozuvchining mahoratining yaqqol namunasidir. Jumladan, Bibisora qissasida ham aynan bir yo‘nalishda cheklanib qolmay, turli xil masalarga ham atroflicha yondashgan. Qahramonimiz Bibisora bilan Jonibekobekovning beg‘ubor muhabbati kitobxon qalbida o‘zgacha iliqlik uyg‘otadi. Asar aynan bir mavzuda cheklanib qolmaydi. Unda muhabbat ham, xiyonat ham, ikkiyuzlamachi, zo‘ravon insonlar taqdiri, qishloq hayoti, oilaviy munosabatlar-barchasi birdek yoritilgan. Muallif qissani yakunlashda ajoyib usulni qo‘llagan, ya‘ni yakunni yashirin tarzda

o'qirmanning o'zi xulosalaydi. Aniqrog'i yozuvchi muammoni eng boshidan beri shunday tasvirlaganki, yakunini aytmagan, ammo kitobxon uni birgina ilmoqli gapi bilan tushunib oladi. Yana ham oydinlik kiritadigan bo'lsak, Pochtachi va uning "tarbiyali" o'g'li Faxriddinning qilib yurgan ishlari hammaga asar so'ngida ma'lum bo'ldi shu yakun deb o'ylay boshlagan kishi uchun tub burilish yasagan. Negaki o'qiyotganda Faxriddin qishloqdan ketdi-tugun yechildi degan xulosa chiqadi, biroq Bibisoraning oxirgi maktubidagi bir jumlasini *"Darvoqea, bizning maktabgayam yangi fizkultura ustozlari kelibdi. Uning ismi Faxriddin ekan. Shahardan kelgan deyishdi...Qoraplash kiyib yurarmish..."*³ (Sobir O'nar, 2023, 41-bet esa kutilmagan holat. Bu orqali yozuvchi nima demoqchi:

1. Bibisora-sodda, tanti, ishonuvchan qishloq qizi;
2. Bibisoraning bu yozgan xati orqali muallif bundan keyin u va uning qishlog'idagi qizlarni kutayotgan xavfga ishora qiladi;
3. Umuman olganda asarda yuqorida ta'kidlanganidek ko'p o'rinlarda Bibisoraning aynan o'zi tilga olinmaydi, voqealar u atrofida aylanmaydi, lekin yakunida tugun Bibisora orqali yana tugiladi va Bibisora o'zida butun jamiyatdagi xotin-qizlarning kelajak hayotini aks ettirgan obrazga aylandi, bosh obraz sifatida o'rta chiqadi;
4. Jamiyatdagi erkaklarning bir ota-o'g'ilga kuchi yetmaydigan darajada ojiz va qo'rqqoq ekanligini;
5. Bibisora ismiga munosib bo'la oldimikan? Ismiga loyiq hurmatga sazovor, pokiza, beka bo'la oldimikan?

Bibisora asari kichik hajmli bo'lishiga qaramasdan odamga juda ko'p xulosalarni beradi. Aytaylik, inson har doim ham ko'ringani kabi emasligi, atrofda fitna-adovatlar bisyorligi, qishloq aholisining sodda va ishonuvchanligidan o'zining g'araz niyati yo'lida foydalanuvchi insonlarga nisbatan nafrat tuyg'usini uyg'otadi, har doim bola bo'lib qolmasligimiz, ulg'ayganimiz sari haqiqatlarni anglashimiz va shu bilan bir qatorda bizga

hayotni ham o‘rgatadi. Unda inson Jonibekov bilan birga ulg‘ayadi, u bilan ota-bolalarni asl yuzini ko‘radi... Mana shunday qissa uchun, xalqimizni tafakkurini boyitishda qilgan xizmati uchun xalqimiz Sobir O‘nardan minnatdor. Bunday asarlari bor ekan uning yodi abadiyatga muhrlanadi. So‘zim yakunini Pedagogika fanlari doktori, Professor Qozoqboy Yo‘ldoshevning adib tavalludining 60 yilligiga bag‘ishlab Samarqand viloyati Quvkalla qishlog‘idagi o‘tkazilgan tadbirda so‘zlagan nutqi bilan yakunlamoqchiman: *“-Xudoyim yaratgan tabiatning behad go‘zalligidan lolman, — dedi Qozoqboy Yo‘ldosh Quvkalla qishlog‘i manzaralaridan hayratlanib. — Sobirday devkor yigitning bu qadar nazokatli bo‘lishining sababini anglagandayman. Suvlar bo‘yida, mana shunday yashillik qo‘ynida katta bo‘lgan odamning qo‘pol bo‘lishi qiyin. U sizning, bizning, o‘zbekning ko‘ngliga go‘zal ezgulikni olib kelgan odam edi. Sobirni tanimoq o‘zingizni tanimoq, o‘zingizni tanimoq Xudoni tanimoq bo‘ladi”*.⁵
[\(Adib tavalludining 60... - O'zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi\)](#)

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bibisora [Matn]: Qissa-hikoya / S.O‘nar-Toshkent: “Turon zamin” nashriyoti, M.CH.J. 2023-yil. 160 bet.
2. Танланган асарлар [Матн] / Собир Ўнар; муҳаррир Ш.Отамурод; тузувчи Ғ.Ўнаров.-Тошлент:Sahhof, 2024.-592 б.
3. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси: (Изоҳли луғат). — Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007 — 608 б.
4. <https://zarnews.uz/uz/post/sobir-onar-adabiyotda-yangi-mavzu-yoq-faqat-mahorat-bor>
5. [Adib tavalludining 60... - O'zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi](#)

TIMSOLLAR VOSITASIDA TARIXIY HAQIQATNI BADIY TALQIN QILISH: ABDULLA QODIRIY ROMANLARI ASOSIDA

Jumayeva Nigina Do'stmuhammad qizi

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 1-kurs

[*niginajumayeva130606@gmail.com*](mailto:niginajumayeva130606@gmail.com)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo'lgan Abdulla Qodiriy romanlari asosida tarixiy haqiqatning badiiy talqini chuqur va ilmiy asosda tahlil etiladi. Xususan, muallifning “O‘tkan kunlar” va “Mehrobdan chayon” romanlarida ishlatilgan ramzlar orqali xalq ruhiyati, o‘tmish jamiyatdagi ziddiyatlar, ayollar erkinligi, ma’naviy tanazzul va milliy uyg‘onish g‘oyalari yoritilgan. Maqolada yozuvchi tomonidan tarix va badiiyat uyg‘unligining qanchalik nozik hamda mohirona ifodalangani haqidagi ma’lumotlar keltirilgan. Qolaversa, ijodkorning milliy uyg‘onish g‘oyalari va tarixiy ongini shakllantirishdagi beqiyos xizmati ochib berilgan. Maqola zamonaviy adabiyotshunoslik yondashuvlari asosida yozilgan.*

Kalit so‘zlar: *Timsol, Abdulla Qodiriy, “O‘tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon”, timsollar tizimi, adabiy tahlil.*

Abstract. *This article provides a deep and scholarly analysis of the artistic interpretation of historical truth based on the novels of Abdulla Kodiriy, one of the prominent figures of Uzbek literature. In particular, it explores how the symbols used in the author's novels “O‘tkan kunlar” and “Mehrobdan chayon” reflect the spirit of the people, the conflicts of past society, women's freedom, moral decline, and ideas of national awakening. The article highlights how delicately and masterfully Kodiriy blended history and fiction. Furthermore, it reveals the writer's invaluable contribution to shaping historical consciousness and promoting the ideas of national revival. The article is written based on modern literary approaches.*

Keywords: *Symbol, Abdulla Kodiriy, “O‘tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon”, system of symbols, literary analysis.*

Timsollar adabiyotda faqat badiiy bezak emas, balki asarning ichki g'oyaviy qatlamlarini ochishga xizmat qiladigan muhim vositadir. Adabiy timsol o'quvchini mushohadaga chorlaydi, matnni ko'p qatlamli qiladi. G'arb adabiyotida bu hodisa “simvolizm” deb yuritiladi. O'zbek adabiyotida, ayniqsa, XX asr boshlarida timsollarning ahamiyati keskin oshgan bo'lib, bu jarayon jadid namoyandalarining ijtimoiy fikrga ta'sir ko'rsatish ehtiyoji bilan chambarchas bog'liq edi. Abdulla Qodiriy timsollarni chuqur ma'naviy, falsafiy va estetik mazmunga ega obraz sifatida qo'llagan ijodkordir. Uning romanlarida ramzlar vositasida tarixiy jarayonlar, milliy uyg'onish, jamiyatdagi muammolar badiiy tilda ifoda etilgan.

Qodiriy romanga tarixiy fonni — Otabek bilan Kumush yashagan, ular muhabbatining turfa gullar yal-yal tovlangan chamanzorini xazon qilgan tarixiy davr va tarixiy muhit tasvirini olib kirgan. Qahramonlarning shaxsiy hayotlari bilan tarixiy davrning o'zaro aloqada tasvir etilishi asarning o'qishlilikini aslo susaytirmagan (Наим Каримов, 2009, 169-бет). Asar qahramonlari tarixiy davr va tarixiy muhitning tikanli to'siqlaridan olib o'tiladi. Yetakchi personaj hisoblanmish Otabek bunday to'siqlarni yengadi, ammo “ota-ona orzusi” deb atalgan boshqa bir to'siqni hatlab o'tishi amrimahol bo'ldi. Shu nuqtaga kelganda u qoqildi. Bu o'rinda o'zbek xalqining so'nggi bir necha asr davomida boshqa xalqlarga nisbatan orqada qolishi va mustamlaka iskanjasiga tushishi nazarga olingan bo'lishi ehtimoldan holi emas. Aytmoqchimizki, mamlakat tanazzulga yuz tutishining asosiy sababi: xalqning o'zaro ichki nizolari, chirkin muhit iqlimida nafas olishi, kelishmovchiliklar tufayli g'aflat uyqusida qolishidir. Bunga qo'shimcha ravishda yana bir sababni keltirish mumkin. Otabek Ziyo shohichining uyida, ziyofatda Shamay tafsilotlari to'g'risida aytgan fikrlari yuqorida aytib o'tgan qarashlarimizning yorqin dalilidir. Quyida Otabekning Shamay tafsilotini o'qishimiz mumkin. “Shamayga bormasimdan ilgari o'z hukmdorlig'imizni ko'rib, boshqalar ham shundaydir, deb o'ylar edim,- dedi bek,- lekin Shamay manim fikrimni ost-ust qilib, o'zimni ham butunlay boshqa kishi yasadi. Men o'risning idora ishlarini ko'rib, o'z idoramizning xuddi bir o'yinchoq bo'lg'anlig'ini

iqror etishka majbur bo‘ldim... Bizning idoramiz bu kungi tartibsizligi bilan ketabersa, holimizning nima bo‘lishig‘a aqlim yetmay qoldi. Shamayda ekanman, qanotim bo‘lsa, vatanga uchsam, to‘ppa-to‘g‘ri xon o‘rdasiga tushsam-da, o‘risning hukumat qonunlarini birma-bir arz qilsam, xon ham arzimni tinglasa-da, barcha elga yorlig‘ yozib o‘risning idora tartibini dasturilamal etishka buyursa, men ham bir oy ichida o‘z elimni o‘risniki bilan bir qatorda ko‘rsam... Ammo o‘z elimga qaytib ko‘rdimki, Shamayda o‘ylag‘anlarim, oshiqqanlarim shirin bir xayol emish” (Abdulla Qodiriy, 2019, 17-bet). Asar bosh qahramoni Otabekni yangilanish va ma’rifat timsoli deyish mumkin. Uning eski tuzumga, urf-odatlariga qarshi fikrlari bunga misol bo‘la oladi. Kumush obrazi orqali esa jamiyatdagi erk va haqsizlikdan aziyat chekayotgan ayollarning yig‘ma ko‘rinishi tasvir etilgan. Shu bilan bir qatorda undagi sharq ayollariga xos go‘zallik, mehribonlik, vadoforlik xislarining nafis chizgilari haqiqiy o‘zbek ayoling ideali va shu bilan bir qatorda, sof sevgining jonli qurboni kabi xususiyatlarni ham o‘zida mujassamlashtirgan. Uning taqdiri orqali muallif o‘tmish ijtimoiy tizimining fojiali oqibatlarini ko‘rsatadi. Kumush obraziga raqib sifatida gavdalantirilgan Zaynab esa jaholat, razillik va zulm timsolidir.

Yana bir yetakchi personaj Yusufbek hoji eski tuzum va islohotlar o‘rtasidagi to‘qnashuv ramzi hisoblanadi. Uning shaxsiyatidagi xususiyatlar ham yozuvchi tomonidan puxta tasvir etilgan.

Qolaversa, asar sodir bo‘layotgan azim shahar Toshkent o‘z ichida ikki kuch: yangilik va eskilik, ma’rifat va johillik, erk va qaramlik to‘qnashuvini ifodalaydi.

Abdulla Qodiriyning yana bir romani hisoblanmish “Mehrobdan chayon”dagi obraz, qahramonlar timsoli o‘zida qanday tarixiy haqiqatlarni yashirgani, ular tashiyotgan ko‘chma ma’nolar tahliliga e’tibor beraylik. Asarni “Mehrobdan chayon” deb atash, ziyoli ulamolarni qahramon qilib tanlashdan murod muqaddas dargoh—sajdagohdan chiqqan, o‘sha dargohga nomunosib munofiq, qallob, tuban kimsalarga, hasadgo‘y, e’tiqodsiz kishilarga ishoradir (Sanjar Sodiq, 2019, 276-bet). Mebrobdan

chiqqan mana shunday chayonlardan biri Mulla Abdurahmon jamiyatdagi razil, mansabparast, hasadgo'y kimsalarning ramzidir.

Romandagi Anvar bilan Ra'no obrazlari, bir qarashda, romantik qahramonlarday taassurot beradi. Barkamollik, aql-zakovat, do'stga, sevgiga sadoqat, erk, adolat yo'lidagi shijoat bobida ular afsona, doston qahramonlarini eslatadilar. Adabiyotshunos Anvar va Ra'no obrazlari adabiyotshunoslikda ko'p muhokama qilingan. Bu muhokama, talqin va tahlillar tarixi kuzatilsa, har xil fikrlar, turli mulohazalar uchraydi (Begali Begali Qosimov fikriga qaraganda: "Mehrobdan chayon" dagi eng maftunkor juftlik – Qosimov. 2004-yil. 57-bet). Asardagi yana bir yetakchi qahramon Solih maxdum kasbi ta'magirlik bo'lsa ham, boshqalarning "tirnog'i ostidan kir qidirishi" kulgili. O'zini hammadan kuchliroq, qudratliroq deb faraz qiladigan Maxdumni Qodiriy hayot haqiqatini anglab yetmagan, shunchaki odam sifatida bu hayotda yashab o'tayotgan "odam" sifatida tasvirlashida ko'p ma'no yotadi. Maishiy va axloq yo'nalishidagi Maxdum xarakterini ochishda ijodkor tasviriy vositalardan, argo, jargo va iboralardan ko'proq foydalangan.

Adabiyotshunoslar e'tirofiga ko'ra asardagi eng ijobiy obrazlardan biri bu Safar Bo'zchidir. "Safar Bo'zchi – romandagi eng samimiy, eng beg'ubor obraz. Uning ma'naviyati bo'rttirib, tabiiy ravishda qabartib ko'rsatilgan. Bu obrazning ilmiy talqini bilan marksistik adabiyotshunoslikdagi sinfiylik prinsipi har doim yonma-yon keladi." (Bahodir Karim, 2006-yil, 52-bet).

Muallif yengil hazil-mutoyiba, kulgi- yumor, piching, kinoya-kesatiq, hajv orqali asardagi qahramonlar tabiatini, xususan, haramdagi qizlar fojiasini ham shu yo'sinda ochib beradi. Ammo bu kulgili bo'lib tuyilgan hodisalar zahirida jiddiy insoniy drama va shafqatsiz haqiqat yotadi. Xullas, "Mehrobdan chayon" hayot haqiqatini orttirmay va kamitmay o'z holicha jamiki qirralari, tovlanishlari bilan gavdalantirgan, xarakterlar olamini, ruhiyatini o'ziga xos ohanglar, bo'yoqlar vositasida kashf etib bergan o'xshashi yo'q badiiy obidadir.

Qodiriy timsollar orqali o'z davrining muammolarini yashirin tarzda bayon etadi.

U senzura sharoitida bevosita tanqid o‘rniga, timsollar yordamida jamiyatdagi illatlar, ijtimoiy tengsizlik, ayollarning erksizligi, ma’rifatsizlik oqibatlari haqida fikr bildiradi. Bu uslub adabiyotni nafaqat estetik, balki ijtimoiy qurolga aylantiradi. Shu ma’noda, Qodiriy asarlari bugungi kunda ham aktual bo‘lib qolmoqda.

Bugungi adabiy tanqid va tahlil uchun Qodiriyning timsollar olami hali ham ochilishi lozim bo‘lgan ma’naviy xazinadir. Shu bois, uning ijodini zamonaviy adabiy jarayonlar bilan solishtirgan holda o‘rganish dolzarb hisoblanadi..

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rasulova, G. (2015). *“Adabiyotda timsollar tabiatining badiiy ifodasi”*. Toshkent: O‘zRFA Nashriyoti.
2. Karimov, M. (2010). *“O‘zbek romanchiligida ayol obrazi”*. Samarqand
3. Haydarov, T. (2018). *“Qodiriy asarlarida tarixiy haqiqat va timsollar uyg‘unligi”*. “Jahon adabiyoti” jurnali, №4.
4. Qodiriy, A. (2019). *“O‘tkan kunlar”*. Toshkent: “Fan” nashriyoti.
5. Qodiriy, A. (1929). *“Mehrobdan chayon”*. Toshkent: “Sharq” nashriyoti.
6. Ismatova, Z. (2020). *“O‘zbek romani va timsollar talqini”*. “Yangi O‘zbekiston” ilmiy jurnali, №2.
7. Abdug‘aniyev, A. (2022). *“Simvol va timsollar poetikasi”*. Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti.
8. Каримов, Н. (2009). *“20-аср адабиёти манзаралари”*. Тошкент.
9. Sanjar Sodiq. “Yangi o‘zbek adabiyoti”. Toshkent., “O‘qituvchi”, 2019-yil.
10. Qosimov, B. *“Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti”*. Toshkent., “Ma’naviyat”. 2004-yil. 57.
11. Bahodir Karim. *“Abdulla Qodiriy: Tanqid, tahlil va talqin”*. Toshkent., “Fan”. 2006-yil. 52.

“TOLQONBOTIR” ASARIDA FOLKLORIZM MASALASI

Yusupova Ferangiz Shahriyorovna,

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs

yusupovaferangiz2@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qobiljon Shermatovning “Tolqonbotir yoxud paqir kiygan ritsar” asari tahlilga tortilgan. Ertak-qissadagi folklorizm masalasi, folklor elementlari orqali asar shakliy tuzilishi o‘rganilgan. Kitobning mazmun-mohiyatini ochib berish uchun asosan safar motivi, xronotop, qishloqlar tasviridan foydalanilgan. Qishloqlar tasviri tahlili davomida yozuvchi ular orqali jamiyatning bugungi kundagi qaysi muammolarini ko‘rsatmoqchi ekanligiga urg‘u berilgan. Asarning ba’zi o‘rinlari boshqa xalq dostonlari bilan qiyosan tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: folklorizm, sintezlashgan folklorizm, nomenklatura, ertak-qissa, alp, adabiy klishe, xronotop, “Uy – safar – o‘zlik“ liniyasi, asar arxitektonikasi.

Annotation. This article analyzes the work of Qobiljon Shermatov “Tolqonbotir or the Knight worn a bucket”. The issue of folklorism in fairy tales and the formal structure of the work through folklore elements are studied. To reveal the essential meaning of the book, the motif of travel, chronotope, and images of villages are mainly used. During the analysis of the depiction of villages, emphasis is placed on what problems the writer wants to show in society today through them. Some parts of the work are analyzed in comparison with other folk epics.

Keywords: folklorism, synthesized folklorism, nomenclature, fairy tale, bravery, literary cliché, chronotope, “Home - journey – identity” line, architectonics of the work.

O‘zbek adabiyotida bolalar uchun yozilayotgan asarlarning soni, ko‘tarilayotgan mavzular ko‘lami, uslubi takomillashib borayotgani quvonarli hodisa. Ayni damda ijod qilayotgan bolalar yozuvchilari mavzu tanlashda zamonaviylikka alohida e’tibor berishyapti, qolaversa, ularga milliy ruhiyatimizni ham singdirishga harakat qilishmoqda. Mana shunday asarlardan biri Qobiljon

Shermatovning “Tolqonbotir” asaridir. Yozuvchi ushbu asari bilan ruhiyatni milliy asosda qurish, bolalarni xalqona ohang orqali tarbiyalashga harakat qilgan va bu xolis niyatiga erishgan.

Chingiz Aytmatovning “San’at asarlarida (ta’kid bizniki, F.Y) rivoyat, ertak, doston kabi epik folklor janrlarining syujetlari, motivlari, obrazlaridan foydalanish davrning dolzarb g’oyalarini ochib berishda qulay ifoda vositalaridir” degan fikrlarini isbotlovchi asarlardan biri ham “Tolqonbotir”dir. (Aitmatov, Ch. (1989) Literature and Art Publishing House).

Muallif ushbu asar janrini “ertak-qissa” deb atar ekan, Tolqonbotirning sarguzashtlarini hikoya qiladigan ertak asosida, asar matniga katta haqiqatlarni – umuminsoniy qadriyatlar, jamiyatda ro’y berayotgan muammolarni mahorat bilan singdiradi.

Ushbu asar ustidagi kichkina tadqiqotimizning birinchi qismida dastlab asar tuzilishiga e’tibor beramiz. Mutolaa mobaynida asar boshdan oyoq boshdan oyoq folklorizm asosiga qurilganiga guvoh bo‘lamiz. Professor Bahodir Sarimsoqov aytganidek, *“adabiyot tarkibidagi folklor materiali “folklor” emas, “folklorizm”dir.”*

Qissaning asl mohiyatiga kirish uchun esa safar motivi tahliliga urg‘u bergan holda Tolqonbotirning turli qishloqlarga qilgan sayohat va sarguzashtlarini tahlil qilamiz.

Asar arxitektonikasining xalq dostonlari bilan o‘xshashligi

O‘zbek xalq dostonlariga o‘xshab ushbu ertak-qissa ham asar voqealari sodir bo‘ladigan, bosh qahramon yashaydigan makon tasviri bilan boshlanadi. *“Qadim o‘tgan zamonda, Farg‘ona degan tomonda Yozyovon nomli qishloq bo‘lgan ekan. Tuprog‘i bamisoli cho‘g‘ – qummas, tikandan boshqa narsa unmas, esi bor odam yalangoyoq yurmas ekan...”* Ushbu parchaning o‘zidayoq tasvirlarda saj (nasrdagi qofiya)dan foydalanilayotganiga guvoh bo‘lamiz hamda bu holat

nafaqat joylar, balki qahramonlar va jarayonlar tasvirini berishda ham asarning oxirigacha davom etadi.

Asar tarkibida she'riy parchalarning uchrashi, ularning ko'p hollarda 4, ba'zan 3,5 qatordan iborat shaklda kelib, 7-9 bo'g'indan tashkil topishi, so'nggi misraning bandlar oxirida takrorlanishi ham ushbu asarning tuzilish jihatdan xalq dostonlariga qiyoslash mumkin bo'lgan boshqa bir tomonidir.

Boshga ursa, iyakni tut,

Do'ngga yotsa, jo'yakka o't,

Et g'ajisa, suyakni kut,

Bizdan bo'lish oson emas. (Tolqonbotir, 2023, 104-bet)

Qolaversa, asarda “Endi gapni Tolqonbotirdan eshiting”, “Haftalar o'tdi, oylar o'tdi, kalishga ilashib qancha-qancha loylar o'tdi”, “Shu alfozda to'rtovlon hazil-huzul bilan kecha-yu kunduz yo'l yurishar, goh qishloq, goh cho'l yurishar...” singari adabiy klishelar ham ko'p uchraydi.

Asardagi nomenklatura – shaxs va joylarga berilgan nomlarning ham ma'lum bir ma'no tashishi, ular narsalarning xarakterlarini aks ettirishi ham e'tiborga molik nuqtadir. Xususan, bosh qahramonning asl ismi boshqa bo'lgan holda (Oltmishvoy) unga keyinchalik boshqa ism tanlanishi (Tolqonbotir) va u Alpomish, Bilgamish ismlari singari qahramonning jismonan kuchli ekanligini ko'rsatuvchi biror-bir sifat bildiruvchi so'zdan (Tolqon**botir**) iborat bo'lishi ham asarning xalq dostonlariga o'xshash boshqa bir jihatdir.

Qahramonlarga ta'rif berayotganda yozuvchi tasvirlarni bolalarning tabiatiga, tiliga, xarakteriga moslaydi, sajning go'zal namunalaridan unumli foydalanib, ularni xalq dostonlaridagiday boshdan oyoq tasvirlaydi. “Endi gapni Tolqonbotirdan eshiting. Uning asl ismi Oltmishvoy bo'lib ayasi uni oltmish Yoshida tug'gani uchun shunday ism qo'yishgan... Yigit emas hali o'n beshgayam to'lmagan churvaqa, bor bisoti sopol xo'rozchaga berkitilgan o'n dona chaqa, topgan ermagi hovuzdagi 3-4ta baqa...” (Tolqonbotir, 2023, 6-bet).

Asarda safar motivi, xronotop, sintezlashgan folklorizmlar

Quyida ta'kidlab o'tganimizdek, asar folklor elementlari, g'oyalari ustiga qurilgan. Lekin shunday bo'lsa-da, asarni qaysidir bir ertakning yoki dostonning yangicha, bolalar uchun moslashtirilgan varianti ekan, deb o'ylash mutlaqo xato hukm bo'ladi. Yozuvchi asarida umuminsoniy xarakter-xususiyatlarni saqlagan holda, Tolqonbotirdek yangi va original qahramon yarata olgan. Asar tarkibidagi folklorizmlar esa uning tabiatini ochib berishda muhim o'rin tutgan. Ustoz B.Sarimsoqov yozganlaridek, bu xususiyatlar folklorizmning “sintezlashgan folklorizmlar” turiga mansub: *“Demak, sintezlashgan folklorizmlar asosida yaratilgan asarda xalq e'tiqodi, uning dahosi yaratgan ratsional mag'zi ijodkor g'oyasi, uning estetik prinsiplari davr talabi va muammolari bilan shu qadar kirishib, uyg'unlashib ketgan bo'ladiki, aksariyat hollarda ularning chegarasini belgilash mumkin emas”*. “Tolqonbotir” asarining tub mazmunini anglash uchun uni tahlil qilish jarayonida ham bu narsani esdan chiqarmaslik darkor.

Ma'lumki, barcha folklor namunalarida jumboqlar yechimining ochilishi, qahramonlarning har taraflama yuksalishi safar davomida yuz beradigan hodisalar. Fanda bir nuqtadan ikkinchi nuqtaga harakatlanish ham safar deb qaraladi va bu nazariyaga qo'shimcha tarzda ilova qilinadiki, safarning asosiy maqsadi mo'ljallangan oxirgi makonga yetib borishgina emas, balki ushbu jarayonda odamning qay darajada yuksalganidir. (<https://gradesfixer.com/free-essay-examples/the-journey-motif-in-works-of-american-literature/>) “Tolqonbotir” asarining syujet liniyasi mobaynida ham kitobxon Oltmishvoy (Tolqonbotir) bilan birga safar qilib, har tomonlama yuksaladi. Shu safarning ibtidosi esa UYdan boshlanadi.

“Xullas, Oftobistonda hayot shu kabi turfa taqdirlarni bag'riga olib, tashvish-u quvonchlar aro bir maromda o'tayotgandi. Nima jin urdi-yu shu mamlakatning osmonini birdan qora bulut qopladi. Qayoqdandir kalxatday yopirilgan g'anim askarlari paydo bo'lib, yurtni egalladi. Oftobistonning osmonida endi qora qarg'alar charx ura boshladi. Bosqinchilar sardori

Shavlashoh hukmdor Sharshara ibn Rahmiddinni taxtdan ag‘darib, hokimiyatni egalladi, uning nomini esa Taqiriston deb atashni tavsiya qildi.” (Tolqonbotir, 2023, 9-bet). Shundan so‘ng, g‘animlar podshohi qarolga aylangan yurtdagi 40 qishloq uchun axmoqona bir qaror chiqaradi, bu ham bo‘lsa, bir oylik soliqni har oy navbati bilan faqat birgina qishloq zimmasiga yuklash edi.

Bosh qahramon Tolqonbotirning safarga otlanishiga aynan shu hodisa sabab bo‘ldi. Bu ishni ko‘p ham xohlab turmagan Tolqonbotirni onasi koyib yo‘lga soladi.

Xo‘p, sharaftir askar bo‘lish.

Bo‘lmay qolish katta dardmi?

Qaydam buncha kuyib yonish,

Qorong‘ida borish shartmi?

Ushbu sahna “Alpomish” dostonidagi Qaldirg‘ochoyimning Alpomishni Barchinni qutqarish uchun undashiga o‘xshaydi. “*Shavlashohning dastidan hamqishloqlarining o‘laman desa-yu, sen bo‘lsang momoqizlarga o‘xshab nozlanishingni qara!*”

Kichkinagina sayohatga otlanish uchun ham har bir yo‘lovchi alohida tayyorgarlik ko‘radi. Tolqonbotir ham yurti qutqarishdek mas‘uliyatli vazifani bajarish uchun xuddi shunday qildi. Keyinchalik o‘zini “Yozyovondan chiqqan birinchi va oxirgi ritsar” deb hammaga tanitgan bosh qahramonni nimjonligi bois avvaliga hech kim mensimadi. Biroq onasining duolari ijobat bo‘lib, unga Alloh ilohiy kuch ato etdi. Ritsar bo‘lish uchun Tolqonbotirga qurol-aslahalar, sovut, tulpor kerak edi. Garchi qishloqda qurol-aslaha uchun talab etilgan narsalarga yaroqli hech vaqo qolmagan bo‘lsa-da, bu kerakli narsalarni yo‘qdan bor qila oldi (sopli panshaxadan qurol, eski paqirdan dubulg‘a, samovardan tulpor o‘rnida foydalandi).

Qahramonning o‘z uyida ko‘rgan ushbu tayyorgarliklari, bizningcha, zohiriy bir tayyorgarlik bo‘lib, ular ikkinchi planda turadi. To‘g‘ri, qurol-aslahasiz ritsar

ritsar emas, biroq, o‘ylashimizcha, katta bir safarga otlanayotgan Tolqonbotir uchun, uning g‘alabasini doim ta‘minlab kelgan onasining tolqoni ham emas, balki uyida otasi hamda onasidan olgan tarbiya, o‘rgangan bilimlari qahramon uchun birinchi planda turadigan safar tadorigi edi.

Tolqonbotir har bir qishloqqa qilgan safari mobaynida shunday muammolar bilan duch keladiki, ular bugun bizning jamiyatimizda kuzatilmoqda, aslida.

Tolqonbotirning ilk manzili **Anjirobo** **qishlog‘i** edi va u bu yerda o‘zining birinchi hamrohi keyinchalik yalovbardoriga aylangan asl ismi Boqijon, laqabi esa Yumyumtoy bo‘lgan bola bilan uchrashadi. Yumyumtoyni ham o‘zi bilan dushman mustamlakasidan ozod bo‘lish uchun harakat qilishga ko‘ndirayotganda Tolqonbotirning “*yerga chaplangan anjirlar uchun o‘ch olishni xohlamaysanmi?*” degan jumlasini Yumyumtoyni ozodlik tomon harakatlantiruvchi turtki bo‘lib xizmat qiladi. Anjirobo qishlog‘idan Tolqonbotir Yumyumtoyni, uning ota-onasining duosini va bir qop qalampirni ham olib yo‘lga otlanadi. Shu o‘rinda ta‘kidlash joizki, har bir qishloqdan olingan detal keyinchalik voqealar jarayonida tushib qolmaydi, balki nimadir uchun xizmat qiladi. Bu esa Chexovning o‘rinli tamoyiliga mos holda, devorda osiqliq turgan miltiq qachondir otilganini va bu asarning qiymatini oshirib berganini ko‘rsatadi.

Keyingi manzil **Talonchi qishlog‘i** bo‘lib, qishloqqa kirmasdan yozuvchi ta‘limga oid bir muammoni ko‘taradi. “*Oltmishvoy bir marta aynigan somsa yeb, mazasi qochib, bir kun maktabdan qolib ketgan, do‘stlari shu kun maktabda “T” harfini o‘rganishgan. Shu-shu qachon qaramang, “T”ni esidan chiqarib qo‘yadi. “Toy” deb yoz desangiz, “Loy” deb yozaveradi.*” (Tolqonbotir, 2023, 51-bet).

Ushbu jumlar kitobxonga o‘qish davrining, darslarning har bir soniyasi qadrli ekanligini uqtiradi. Qolaversa, bosh qahramon Tolqonbotirning o‘zi ham bu qishloqda botiniy jihatdan ancha o‘sadi va bunga Yumyumtoy sabab bo‘ladi. Zindonga tushgan va butkul umidsizlikka uchragan chog‘ida Yumyumtoy Tolqonbotirga yelkasidagi mas‘uliyatini, bir paytlar bergan va‘dalarini eslatib, uni

umidsizlikdan olib chiqadi. Endi qahramonimizga umidsizlikning qora tuynugi qolgan sayohatlari davomida ham xalaqit qilmas edi.

“*G‘aflatqishloq*” va u yerda yashaydigan odamlarning holati esa jamiyatdagi sanoqsiz imkoniyatlar ichida yashab turib ulardan foydalanmay, ko‘p narsalarni qo‘ldan boy berayotgan kimsalarni eslatadi. Eldan qochgan barakani, tanballanib ketgan odamlarni ko‘rib, Tolqonbotir ularga dakki beradi: “*Tannozoyimga o‘xshab yotavermasdan, picha ketmon chopganlaringda, hozir qovun-tarvuzning puliga molbozorda sigir tanlab yurgan bo‘lardingiz*”. Faqatgina qattiq gaplar bilan cheklanmasdan, ularni bu holatdan qutqarish uchun dehqonlarga tolning ingichka novdalaridan qalpoqsimon narsa tayyorlashni o‘rgatishi uning oliyjanobligini, butun bir xalqning g‘aflatda yotganiga beparvo qo‘l siltab keta olmasligini ko‘rsatadi.

“*Jizbizobod*” qishlog‘ida esa Tolqonbotir kamdan-kam uchraydigan odamni, ismi harakatlariga, maslagiga mos bo‘lgan Sodiqni uchratadi. Bu qahramon yurtining talanishida o‘zini ham aybdor hisoblar, yuzi qora bo‘lib ketgan bo‘lsa ham aybdorlik hissi uni yuvishga qo‘ymaydigan, jasur yigit edi. Ayniqsa, Yumyumtoyning echkisi yo‘qolib, hamma tushkunlikka tushib turganda u aytgan so‘zlari juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

*Yig‘la uvol non uchun,
Sotilgan iymon uchun,
Toptalgan vijdon uchun
Echki uchun yig‘lama.*

*Yig‘la shu Vatan uchun,
Qo‘ldan ketgan sha‘n uchun,
Taqilgan kishan uchun,
Echki uchun yig‘lama... (Tolqonbotir, 2023, 116-bet)*

Keyingi manzil *“Taslimqishloq”* tasvirlari va u yerdagi ahvol bolajon kitobxonlarga juda katta narsalarni o‘rgatadi. Yurtini dushman toptab yotgan bu makonda erkaklar sonining ayollardan ancha-muncha ko‘p ekanligiga alohida urg‘u beriladi. Yozuvchining maqsadi u yerda xotinlikka olish uchun ayollar ustida bo‘ladigan jangni aniqroq tasvirlash emas edi. *“Do‘st bo‘lsang, safimizga qo‘shil, o‘zingga xotin ol, dushman bo‘lsang, ana qishloq, nomini o‘qiding, hammayoq senga, hozir dushman bilan urushgimiz yo‘q”*. (Tolqonbotir, 2023, 122-bet).

Aksincha, bir qishloqda shuncha erkak bo‘la turib, ularning birortasi yurtini dushman qo‘lidan qutqarish haqida o‘ylab ham ko‘rmasligi haqiqiy fojia demoqchi adib, fikrimizcha. Tolqonbotirning ularga aytgan gaplariga diqqat qaratsak, ham buni tushunamiz: *“Qani edi bu mushtingni xotin uchun emas, tuprog‘ingni toptagan bosqinchidan o‘ch olish uchun tugsang! Agar shunday bo‘lganda g‘animlar og‘zingdagi oshni yeb, xotiningni olib ketmagan bo‘lardi”*.

Tolqonbotir Taslimqishloqdan so‘ng *Itqoparga* borib, u yerda itlarni yengishi orqali kuchini, itlardagi kanani qishloq ahliga terdirib dushman shoh Shavlashohga yuborishi esa uning aql-zakovatini ko‘rsatadi. Lekin ushbu qishloq sarguzashtlari davomida berilgan shunday sahna borki, unda Vatan uchun deya bong urib xizmat qilayotgan askarlarning kechirib bo‘lmas holatlariga, asl maqsadiga guvoh bo‘lish mumkin. Shavlashohning askarlari bu kasbni tanlaganlariga sabab podshohlariga mos askar bo‘lish emas, urushda ko‘proq jarohat va uning evaziga pul olish edi. Sadoqatni unutgan, arzimagan pul uchun Alloh bergan tanani qiynoqlarga o‘z xohishi bilan tutib bergan odamlar to‘dasini hech qanaqasiga oqlab bo‘lmasiligini ko‘rsatmoqchi yozuvchi.

“... Oltinga ko‘milsin, degan buyruqdan so‘ng ikki g‘aznachi paqir-paqir oltinlarni mingboshining ustidan to‘kaverishdi, buni ko‘rib turganlar hasaddan cho‘kaverishdi. Hatto ayrim kam haq olganlar ichlarida keyingi safar xuddi

shunday “jasorat” ko‘rsatib, jarohatlar sonini, “sifati”ni bundan-da yaxshilashga pinhon ont ichishdi” (Tolqonbotir, 2023, 173-bet).

Navbatdagi manzil *Isrofqishloq* edi. Bu shunaqangi qishloq ediki, u yerdagi kimo‘zarlar narsalarni isroq qilish bo‘yicha o‘tkazilardi. Eng ko‘p narsani sovurgan odam isrofchilar ro‘yxatining birinchi qatorida turib, el orasida obro‘ga ega bo‘lardi. Qishloqdagi Olmos tog‘a mana shunday “yuksak” darajaga erishgan kishi edi. “... To‘g‘risi, bu qishloqda sho‘rvalarning suvi ichilmaydi. Asosiysi, ichidagi go‘шти yeyilib, suyagi tozalansa bas, qolgani mollarga atala. Ishonsangiz. o‘sha kuni atalasho‘rva ichaverib mollarning qorni yorilishiga bir baxya qoldi. Hatto itlar ham bir zumda to‘yib qolishdi. Oxiri ortib qolgan taomlarni yo‘qotish yo‘lini topdik - Bo‘tanako‘lga oqizib bir balo qilib tugatdik.”

Isrofnings bu darajaga yetib kelishiga esa bir paytlar Do‘mbirali degan odamning farzandli bo‘lish uchun sadaqa qilgani va farzandli bo‘lgach uni haddan oshirib yuborgani sabab bo‘lgan edi. Ushbu qishloq voqealari bizga, birinchidan, jamiyatda hozir sodir bo‘layotgan yuqori va keragidan ortiq konzumerizm muammosi bilan birga bir narsaning mohiyatini oxirigacha tushunmaslik keyinchalik juda ko‘plab odamlarni noto‘g‘ri yo‘lga boshlashi mumkinligi ko‘rsatadi.

“Uy – Safar – O‘zlik” (Home – Journey – Identity) liniyasi bo‘ylab asardagi safar motivini tadqiq qilar ekanmiz, uyidan tayyorgarliklar va aniq maqsad bilan otlangan Tolqonbotir bir nechta qishloqlar orqali safar qilib o‘zligini topdimi yo‘qmi, degan savolgan ham javob aytmog‘imiz lozim. Bir nechta qishloqlarda bo‘lib, juda ko‘plab odamlar bilan tanishgan (Xurrapolvon, Yumyumtoy, Sodiq, Suprindi) Tolqonbotir asar so‘nggida o‘zligini topdi. Boshida kichkinagina jussa sabab hech kim mensimagan Tolqonbotir, katta bir missiyani – yurtini dushmanlardan qutqarib, asirga tushgan qishloqdoshlarini qutqarishni, Shavlashoh va askarlarini dastlab yolg‘onlari bilan chuv tushirib, so‘ng kuchi bilan yer bilan yakson qilishni o‘rgandi. Qolaversa, shu yoshigacha onasi Qumri enadan eshitgan

o'g'itlarini shu safar mobaynida birin-ketin amalda qo'llay olgani esa uning o'zligini topganining yana bir yaqqol dalilidir.

Asardagi hodisalar muqim bir joyda sodir bo'lmaganligi sabab, asarning xronotop tamoyillariga qay darajada javob berishini ham o'rganmoq lozim. Umuman olganda, asardagi makon va vaqt tushunchalari bir-biriga uyg'un kelganini kuzatish mumkin. Birinchidan, qishloqlar uchun tanlangan nomlar ramziyligi, qishloqning qaysidir bir asosiy sifatini ko'rsatishi fikrimizni isbotlaydi. Asardagi voqealarning har bir makon bo'yicha tadrijiy sodir bo'lishi, tasvirlar davomida vaqt masalasining ham sodir bo'layotgan hodisa bilan uyg'unligi ikkinchi dalildir. Xronotop turlari yuzasidan tadqiq qilganda esa asarda voqealar xalq orasida borgani, qahramonlar xatti-harakatining madaniyat va an'analarga mosligi, asar folklor elementlari ustida qurilgani sabab unda ijtimoiy, milliy va folklor xronotop xususiyatlarini kuzatish mumkin.

Umuman olganda, Qobiljon Shermatovning ushbu “Tolqonbotir” ertak-qissasini turli rakurslardan tadqiq qilish, boshqa asarlar bilan qiyoslab o'rganish mumkin. Yozuvchining eng katta yutug'i globallashayotgan va tobora jadallashib borayotgan zamonda bolalajonlar uchun milliylik ruhiyati bilan sug'orilgan ertak-qissani kitobxonlar uchun hadya etganidir. Tarizimizga, folklorimizga qayta va sinchkov nazar tashlaganidir.

Asarni birinchi navbatda adibning o'zi maza qilib yozgan. Chunki kitobxon voqealar rivoji ummoniga g'arq bo'ladi-da, ularning boshqacha bo'lishi mumkinligi haqida o'ylab ham ko'rmaydi. Aksincha, zo'r bir qiziqish bilan mutolaada davom etadi.

Asar syujeti, ma'no qirralari, ko'tarib chiqqan mummolari, tarbiyaviy ahamiyati katta tadqiqotlar uchun zamin yaratadi. Bolajonlarga esa kichkinagina Tolqonbotirning sarguzashtlari orqali, asosan, Vatan uchun jang qilish lozimligini o'rgatib, jasurlik, qahramonlik ruhiyatini ularda uyg'otishda katta rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aitmatov, Ch. (1989). Turn of the century. – Litarature and Art Publishing House.
2. B.Sarimsoqov (1980). Folklorizmlar tipologiyasi masalasiga doir. – “O‘zbek tili va adabiyoti jurnali”, 4-son, 37-45-betlar.
3. Q.Shermatov (2023). Tolqonbotir. – Toshkent: Akademnashr, 104-116-122-betlar.
4. Turayeva Bahor Bahriddinovna, Madaliev Yarmukhammat Khudaybergenovich (2024). Literary-functional characteristics of chronotope. – International Journal of Progressive Sciences and Technologies, Vol 47, No 2, page: 504.
5. <https://gradesfixer.com/free-essay-examples/the-journey-motif-in-works-of-american-literature/>
6. <https://studycorgi.com/home-journey-and-identity-in-childrens-books/>

TOG‘AY MURODNING “BU DUNYODA O‘LIB BO‘LMAYDI” ROMANI TAHLILI

Abdivohidova Surayyo Nabi qizi

TerDU O‘FF 3-kurs

abdivohidovasurayyo16072003@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Tog‘ay Murodning “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” romani tahlil qilinadi. Asarning mavzusi, asosiy g‘oyasi, bosh qahramon obrazi hamda yozuvchining badiiy uslubi atroflicha yoritiladi. Roman sovet davri, qatag‘on yillari, ocharchilik va totalitar tuzum kabi tarixiy jarayonlarni badiiy obrazlar orqali aks ettirgan bo‘lib, unda vijdon sobiq, shaxs va jamiyat, haqiqat va adolat uchun kurash kabi muhim mavzular ko‘tariladi.*

Kalit so‘zlar: *Tog‘ay Murod, “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi”, o‘zbek adabiyoti, sovet davri, qatag‘on yili, ocharchilik, Botir Firqa, vijdon azobi, ijtimoiy adolatsizlik, badiiy uslub.*

Annotation. *This article analyzes Togay Murad's novel “You Can't Die in This World.” It explores the main themes, central ideas, protagonist's character, and the author's literary style in depth. The novel artistically portrays historical events such as the Soviet era, years of repression, famine, and the totalitarian regime. It raises significant issues such as conscience, the individual and society, and the struggle for truth and justice.*

Keywords: *Togay Murad, You Can't Die in This World, Uzbek literature, Soviet era, repression, famine, Botir Firqa, pangs of conscience, social injustice, literary style.*

Asarning mavzusi va g‘oyasi. Roman XX asr og‘ir tarixiy davrni qamrab oladi. Asar qahramonlari orqali adib sovet davridagi zo‘ravonlik, inson huquqlarining toptalishi va xalqning qanday sharoitda yashaganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, asarda ocharchilik yillarining insoniyatga olib kelgan og‘ir oqibatlari aniq va ta’sirchan tasvirlangan.

Asarning asosiy g'oyasi insonning irodasi, haqiqat va adolat uchun kurashi, shaxsiy manfaatlari bilan jamiyat o'rtasidagi ziddiyatlar. Roman qahramonlarining taqdiri orqali esa insonning qanday qilib siyosiy tizimning bir qismiga aylanib borishi va oxir-oqibat vijdon azobi bilan yashashga mahkum bo'lishi aks ettiradi.

Bosh qahramon va uning xarakteri. Botir Firqa oddiy dehqon oilasidan chiqqan, ammo keyinchalik siyosiy tizimning kuchli vakillaridan biriga aylangan shaxsdir. U boshida oddiy qishloq ahli qatori mehnatkash bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan uning hayotida jiddiy o'zgarishlar ro'y beradi. Siyosiy tizim uni tobora shafqatsiz va hissiz shaxsga aylantirib boradi. U o'z qishlog'idagi odamlarni bosim ostiga oladi, ba'zi hollarda ularga nisbatan adolatsiz munosabatda bo'ladi. Ammo uning ichida doimiy ichki kurash bor. Botir Firqa ba'zan o'z qilmishlaridan afsuslanadi, ba'zan esa tizimga qarshi chiqishga ojizlik qiladi. Botir Firqaning xarakteri orqali yozuvchi insonning shaxsiy manfaatlari va ijtimoiy majburiyatlari orasidagi murakkab vaziyatni yoritadi. U o'z vijdoni va amaliy hayot o'rtasida qaror qabul qilishga majbur bo'ladi.

Tog'ay Murodning yozish uslubi o'ziga xos. U qisqa, lekin mazmunli va ta'sirchan yozadi. Roman tilida xalqona iboralar, jonli tasvirlar, o'xshatishlar, xalq maqollari va ma'nodor diologlar ko'p uchraydi. Yozuvchi inson ruhiyatini olib borishda juda mahoratli. U voqealarni sodda, ammo falsafiy yondashuv bilan tasvirlaydi. Jumlalarining qisqa bo'lishi asarning o'quvchini tezroq o'ziga tortishiga va kuchli ta'sir o'tkazishiga yordam beradi.

Tog'ay Murod asarlarining o'ziga xosligini ta'minlagan omillardan yana biri ularda hamisha koloritli yumor borligidir. Dabdurstdan Tog'ay Murod va yumor bir-biri bilan mutlaqo qovushmaydigan tushunchalarga o'xshab ko'rinsa-da, sinchiklab qaragan odamga adibning tasvir yo'sinida hamisha mayin va nozik zarofat borligi ko'rinadi. “Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi” romanidan keltirilgan quyidagi parcha fikrimizni isbotlaydi:

— *O'liklarga do'q qilmang, o'rtoq, o'liklarga do'q qilmang, — dedi Botir firqa.*

— *Do'q qilmay bo'ladimi? O'zi, allaqachon o'lib bo'lgan. Yana-tag'in uyga ketaman, deydi.*

— *Oldin o'lsin... – dedi Botir firqa.* (T.Murod, 2001, 227-bet)

Ocharchilikni emas, ochlarni tugatishga kirishgan hukumat odamlari tomonidan o'liklar xandaqlarga ko'mib tashlanayotgan vaqtda aytilgan bu gaplarda Tog'ay Murod va Surxon o'lkasigagina xos yumor mavjud. Vaziyat o'ta fojiaiy, ammo aytilayotgan gaplar kulgi qo'zg'aydigan. Lekin nafaqat personajlar, balki o'quvchi-da kula olmaydi. Basharti kulganda ham, kishida adoqsiz mung uyg'otadigan kulgi paydo bo'lardi. Shunisi ham borki, chin kulgi hamisha darddan kelib chiqadi va odamni g'amga botiradi. (Q. Yo'ldoshev, 2022, 2-bet)

Asarda ikkita muhim davr aks etgan: 1933-yilgi ocharchilik davri hamda 1956-yildagi sho'ro tuzumidagi o'zgarishlar bilan bog'liq davr. Birinchi davrda asar qahramonining aqli va qalbi o'rtasidagi “kelishmovchilik” tufayli ruhiyatidagi sodir bo'lgan yolg'izlikka guvoh bo'lamiz. Botir firqa jamiyat bilan bog'liq, hukumatga aloqador shaxs. Tuzumning xalqni xo'rlashga, abgor qilishga qaratilgan qonun-qoidalariga, qarorlariga firqa bo'lganligi bois bo'ysunishga mahkum. Ammo u faqatgina davlat odami bo'lmay, o'z xalqining ham farzandi, yuragida o'zbek qoni oqib turibdi. Aql va yurakning abadiy muhorabasi.

Tarixiy voqelik va romanning ahamiyati. “Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi” romani tarixiy haqiqatlarni badiiy talqin qilishda katta o'rin tutadi. Unda 1930-yillarning qatag'on yillari, ocharchilik, sovet tizimining shafqatsiz siyosati va oddiy xalqning hayoti tasvirlangan. Bu davrda ko'plab ziyolilar qatag'on qilingan, aybsiz insonlar yo'q qilingan.

Roman o'sha davr voqealarini faqat siyosiy nuqtayi nazardan emas, balki oddiy insonlar hayoti orqali akas ettirgan bilan qimmatlidir. O'quvchi romanni

o‘qir ekan shunchaki tarixiy voqealarni emas, balki real hayotiy kechinmalarni, fojialarni his qiladi.

“1933-yil to‘ldi. Non chuchuk bo‘ldi. Non shirin bo‘ldi. Ota o‘z o‘g‘lini bir zog‘ora nonga almashtirdi. Ona o‘z qizini bir hovuch kepakka almashtirdi. Odamzot kunjara yeyishgacha majbur bo‘ldi. Odamlar ochlikdan vafot eta boshladi. Hattoki qabristonda ham joy qolmadi. Shuning uchun vafot etganlarni hovliga ko‘ma boshladi.” (T.Murod, 2001, 132-bet) Ana shunday ocharchilikka qarshi kurashish uchun yuqoridan odamlar kelgan. Kurashishning yo‘li – kunjara yeb, sillasi qurib o‘lgan va o‘layotgan insonlarning jasadlari ko‘chada qolishiga yo‘l qo‘ymaslik va ularni qayerga bo‘lsa-da ko‘mib daf qilish. Botir firqa hovuz tubida ustma-ustiga tashlangan ikkita jasadni ko‘rib hayratga tushadi va NKVDchilarga o‘layotganlar odam ekanligini, har bir yurtning o‘z qabristoni borligini aytib e‘tiroz bildiradi. Ammo hukumat xodimlari murdalar haqida “yo‘q, ular ochdan o‘lganlar... Sovet hukumatiga qarshi ochdan o‘lganlar!”, qabristonni esa faqat o‘z ajali bilan o‘lganlar uchunligini aytishadi. Mana shu o‘rinda asar qahramonining yuragi va aqli o‘rtasidagi ilk to‘qnashuvlardan biriga duch kelamiz. “Botir firqa beixtiyor...beixtiyor hovuzga tushib bordi. Taxlanib yotmish jaslarni qaradi. Yuzlarini ochib qaradi. Ikkovinida tanidi... Botir firqa marhumlarga tikilib turdi-turdi... beixtiyor qo‘llarini ko‘tardi. Marhumlar haqiga duo o‘qimoqchi bo‘ldi. Birdan esini yig‘ib oldi. Firqa ekanini o‘yladi. Sho‘ro raisi ekanini o‘yladi. Eng yomoni tepasida NKVDchilar qarab turishi bo‘ldi”. So‘ng “qabr”ga yana uchta jasad olib kelishadi. Shunda Botir firqa ular orasida hali joni uzilmagan, eshonlar avlodidan bo‘lgan Mirzaxo‘jaboyning bevasini bag‘riga bosgan jajji qizi bilan tanib qoladi. Uning eshonlar avlodiga bo‘lgan hurmati tufayli hukumat odamlaridan unga non berib turishni bo‘yniga olgan holda qutqarib qoladi. Zero Umarali Normatov “Benazir badiiy obida yoxud asrlar g‘ami silsilasining intihosi” maqolasida aytganiday: *“Botir firqa butun vujudi bilan firqa*

kommunistik e'tiqod odami bo'lsa-da, qalbi tubida chin insoniy, milliy, umumbashariy, qolaversa, islomiy tuyg'ular ham pinhona maskan tutgan”.

Filologiya fanlari doktori professor Dilmurod Quronov aytadiki, *“Tog‘ay Murodning hech bir asarida “qizillik” ko‘rilmagan, u hech vaqt “qizil” bo‘lgan emas. Shunday ekan, u ham ko‘p qatori Botir firqa yerparchin qilsa, bundan o‘z vaqtida mo‘maygina dividend qilsa bo‘lmasmidi? Bo‘lmas ekanki, Botir firqada bir inson fojiasini ko‘rishga intilgan-da... chinakam san‘atkor uchun g‘oya emas, inson birlamchi degan e’tiqod bilan qalam tebratganida, axir...”*, degan fikrlarni bildirgan. (Quronov D., 2020, 2-3-bet)

Tog‘ay Murodning *“Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi”* romani nafaqat tarixiy asar, balki inson ruhiyati, vijdon azobi va jamiyatdagi adolatsizlik haqidagi chuqur mushohadaga chorlovchi badiiy yodgorlikdir. Asar insonning o‘z hayoti davomida qanday o‘zgarishlarga duch kelishi, u tanlagan yo‘l va bu yo‘lning oqibatlari haqida chuqur fikr yuritishga undaydi. Roman bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan, u tarixni unutmaslik va insoniyatning o‘tmishdagi xatolarini takrorlamaslik uchun muhim asarlardan biridir. Bu asar faqatgina bir davrni yoritish uchun emas, balki insoniyat taqdirining abadiy mavzularidan biri-haqiqat va adolat uchun kurash haqidagi asardir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Quronov, D. *Qalblarni larzaga solgan xirgoyi*.
2. Saidova, B. (2007). *“Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi”*. romanida dunyo va qalb murosasizligi.
3. Tog‘ay Murod. (2001). *“Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi”*. Toshkent: Zukko kitobxon nashriyoti, 224-bet.
4. Yo‘ldoshev, Q. (2022). *Dardchil yumor*.
5. O‘zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: Fan, 2008.
6. G‘afurov, N. *Tog‘ay Murod adabiy merosi va uning tahlili*. Toshkent: Ma’naviyat, 2010.

ULUG‘BEK HAMDAMNING “TO‘RTKO‘CHA” ROMANIDA RAMZLAR POETIKASI.

Abduraximova Maxbuba Dilshod qizi,

ToshDO‘TAU O‘TAF, 4-kurs talabasi

[*mahbubaxon0203@gmail.com*](mailto:mahbubaxon0203@gmail.com)

Annotatsiya: *Maqolada yozuvchi Ulug‘bek Hamdamning “To‘rtko‘cha” asari badiiy shartli ramzlar nuqtai nazaridan funksional tahlilga tortiladi. Badiiy asardagi ramzlar, ularga yuklangan ma‘no-mazmun, adib badiiy konsepsiyasining ramzlarga singdirilishi xususida so‘z boradi. Muallifning romanda qo‘llagan ramziy obrazlari, ularning asar badiiyatini boyitgani, ramzlarning yuza va tagma‘nolari haqida mulohaza yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Badiiy shartlilik, ramz, obraz, avtobiografik unsur, kontekst, tagma‘no, ma‘joz, tush motivi.*

Abstract: *In the article, the work of the writer Ulugbek Hamdam "Turtkucha" is subjected to a functional analysis from the point of view of artistic conventional symbols. It is about the symbols in the work of art, the meaning and content assigned to them, and the embedding of the writer's artistic concept into symbols. The author's symbolic images used in the novel, their enrichment of the work's artistry, and the surface and underlying meanings of symbols are discussed.*

Keywords: *Artistic convention, symbol, image, autobiographical element, context, subtext, metaphor, dream motif.*

Ulug‘bek Hamdamning “To‘rtko‘cha” romanida mamlakat mustaqilligining ilk taraqqiyot bosqichidagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma‘naviy hayotning yaxlit manzarasi o‘z badiiy aksini topgan. Bundan yigirma uch yil avval e‘lon qilingan “Muvozanat” romani ham o‘tish davri muammolari, jamiytdagi va kishilar botinidagi muvozanatsizlik masalalarini ko‘rsatib, ularning bosh sabablari, yuzaga

kelishi mumkin bo‘lgan oqibatlar va ko‘rilishi kerak bo‘lgan chora-tadbirlar ramziy obrazlar orqali ochib berilgan. Asar haqida adabiyotshunos olim Ozod Sharafiddinov shunday fikr bildiradi: “Романни ўқиб чиқар эканман, бугунги кун одамини тасвирлашда ҳали реализмнинг очилмаган имкониятлари кўп эканига имон келтирдим.” (Шарафиддинов, 2004, 245-б) Adibning ushbu romani nafaqat mamlakatimizda, balki xorijda ham o‘qilib, tadqiq qilinadi. XX asr o‘zbek adabiyotining xorijda o‘rganilganligini tadqiq qilgan olima Z. Mirzayeva asarning badiiy qiymati haqida yozarkan: “Мувозанатда ақл ва кўнгил ўртасидаги адоқсиз курашлар, қалб кечинмалари, руҳий азобларнинг ёрқин ранглардаги бадий ифодаси, Ҳақнинг Ҳақиқатлари моҳиятини тўғри идрок этишининг бирламчи қонуниятлари ва мураккабликлари каби тасаввуфий қарашлар ижтимоий фикрлар, маиший муаммолар билан боғлиқ ҳолда талқин қилинган. Муаллиф ўз асарида сўзга янгича муносабатда бўлиш орқали мураккаб рамзий картиналар ва образларнинг мутлақо янгича шакллари яратган. (Мирзаева, 2011, 206-б.) Olima asardagi ramziy obrazlarga ham alohida to‘xtalib o‘tadi: “Мувозанат” да тасвирланган ҳар қандай воқелик фақат ташқи хусусият, ягона аломат билангина боғлиқ эмаслиги, тоталитар тузум ва ўтиш давридаги оғир турмуш воқеаларини бадий ўзлаштириш, уларни замондошларнинг ички дунёси, руҳий олами орқали атрофлича тафтиш этишда кенг имкониятли рамзий образлардан фойдаланишнинг ўзига хос усуллари; жой номлари, танланган исмлар қаҳрамонларнинг ички ва ташқи конфликтларида чуқур маъжозий маъно касб этганлиги, энг муҳими, Олам мувозанатининг асоси, унинг меъёрини таъминлаш вазифаси юкланган улуг инсонлар қисмати чуқур бадий-фалсафий мазмунда ифодалангани учун ҳам мазкур асар алоҳида муваффақият касб этганини таъкидлаш жоиз”(Мирзаева, 2011 йил. 209-б.) “To‘rtko‘cha” romanida ham o‘zbek xalqining qariyb o‘ttiz-qirq yillik hayoti tasvirlanadi. “To‘rtko‘cha” realistik asar bo‘lib, o‘zbek xalqining mustaqillikdan

so‘ng boshidan va qalbidan kechirgan qiyinchilik va iztiroblari, jamiyatning iqtisodiy holati, ma’naviy bo‘shliqlar yuzaga kelgani, avvaldan taraqqiyot uchun aniq va to‘g‘ri yo‘l tanlab olinmagani va buning qanday oqibatlariga olib kelgani, katta avlod va yoshlar o‘rtasidagi ziddiyatlar, ziyolilarning jamiyatda o‘z o‘rnini topolmay qiynalishi, ijtimoiy muammolar, o‘tish davridan o‘tayotgan turli tabaqa, dunyoqarashli insonlar taqdiri muallif tafakkur prizmasidan o‘tkaziladi. Ulug‘bek Hamdam jamiyatdagi voqea-hodisalariga nisbatan obyektiv yondashishga harakat qiladi. Romanda nafaqat realistik badiiy tasvir vositalaridan, shu bilan birga badiiy-shartlilikdan ham o‘rinli foydalaniladi. “To‘rtko‘cha” da qalamga olingan ayrim masalalar nozikligi, ammo dolzarb va aytmasa, yozmasa bo‘lmaydigan holatda bo‘lganligi uchun muallif ayrim o‘rinlarda ramzlarga murojaat qiladi. Shu o‘rinda N.Rahimjonovning: “Адабиёт – инсон билан жамиятнинг кўзи, қорачиғи. Ҳаётда кечаётган турфа воқеа-ҳодисалар, жамиятда намоён бўлаётган минг хил феъл-атворлар – барчаси сўз санъаткори нигоҳи ва эстетик баҳоси орқали бадий қадрият мақомига эришади. Шу жиҳатдан, кайғу билан қувончнинг миллати йўқ. Қачонки, инсон шаъни топталган, эрки бўлган, қадри оёқости қилинган асноларда барча халқлар адабиёти ҳам қаҳр-ғазабини қўйнида тошга айлантириб асрамайди. Рамзлар, тимсоллар тили билан ўз муносабатини билдиради” (Раҳимжонов, 2012, 38-б). degan fikri tasdig‘ini topganini ko‘rish mumkin. Adabiyotshunoslik lug‘atida ramzga quyidagicha ta’rif beriladi: “РАМЗ (ар. имо, ишора, имлаш) - символ; кўчим турларидан бири, фақат шартли равишда ва шу матн доирасида кўчма маъно касб этувчи сўз ёки сўз бирикмаси; образлилик тури. Р. моҳиятан аллегорияга яқин, ундан фарқи шуки, Р. контекст доирасида ҳам ўз маъносида, ҳам кўчма маънода қўлланади. Р.нинг маъноси контекст доирасида ва шартдан хабардорлик бўлганда реаллашади.”(Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М., 2010 йил. 244-б) Romanda qalamga olingan voqea-hodisalar muallifga begona emas, uning avlodi bunga shaxsan guvoh

bo'lgan va boshidan kechirgan. Muallif ushbu voqelikni o'z hissiy va aqliy idrokidan qayta o'tkazadi va obrazli tarzda bayon etadi. Hayot haqiqatlarini badiiy reallikka aylantirishda ramziy obrazlardan unumli foydalanadi va shartlilikka amal qiladi. Adabiyotshunos Bahodir Sarimsoqov badiiylik mezonlari haqida so'z yuritarkan, shartlilik badiiy asarning ko'pma'noli bo'lishini ta'minlashi haqida mulohazalarini bayon etadi: “Шартлилик бадийликнинг мезони сифатида асардаги бош ғояни тўлақонли ифодалашга хизмат қилади. Ҳақиқий бадий асар кўп ғояли бўлади. Асардаги барча майда ғоялар, барча унсурлар ана шу бош ғоя атрофида марказлашиб, уни ёрқин ва тўлақонли ифодаланишига хизмат қиладилар.” (Саримсоқов Б., 2022, 109-б.) Asar nomi ham ramziy, unga sof turkiycha qilib “To'rtko'cha” deya nom tanlanishi ortida muallifning badiiy g'oyasi yotadi. Asar bosh qahramonining ikki kez to'rtko'cha qarshisidan chiqib qolishida ham ramziylik aks etadi. Birinchi to'rtko'cha O'lmasning shaxsiy hayotidagi ilk jiddiy qarorini berishi, o'ziga ma'qul va taqdiriga ta'sir qiluvchi yo'lni tanlashi bilan boshlanib, asar so'ngidagi ikkinchi to'rtko'cha endi birgina O'lmas qiyofasida butun boshli xalqning, millatning, davlatning kelajagini belgilab beruvchi muhim tanlovni aks ettiradi. Romanda keltirilgan ramzlar yuza ma'nosi bilan ham ahamiyatini yo'qotmaydi. Masalan, quyidagi parchani olsak: *“Тиллар унинг наздида, ҳудди камалак рангларига ўхшарди. Улар қанча кўп, хилма-хил бўлса, кўк камалаги ҳам шунчалар рангин, жозибадор бўлади-ку ахир!.. Фақат бунинг битта шарти бор – камалак ранглари тенг ёки бир-бирига яқин ҳажмда иштирок этиши шарт. Агар биттаси ҳукмронлик қиламан деса борми, камалакнинг жозибасига путур етади. Битта рангли камалакни ким кўрган, ахир кўрган бўлса, у қанчалар гўзал?..”* (Ҳамдам У., 2024, 14-б.) yuqoridagi matnda muallif kamalak ranglari orqali nafaqat tillarning xilma-xilligi haqida so'z yuritadi, shu bilan birga dunyodagi turfa xil millat va elatlar, davlatlar borasida ham mulohaza qiladi. Tagma'noda dunyoda yakka hukmronlik qilishga tirishayotgan, yer yuzini bo'lib olib, faqat o'zi egalik qilish

payida bo‘lgan yirik mamlakatlar tutumi ham tanqidga olinadi. Yana bir o‘rinda O‘lmasning harbiy xizmatdagi sarguzashtlari bayon qilinar ekan, tank bilan bog‘liq hodisada ham nafaqat bir armiyadagi bittagina tank qahramonning boshiga yetishi mumkinligi, balki butun dunyodagi o‘lim qurollari insoniyatni yo‘q qilib yuborishi mumkinligi yoritiladi. Ushbu bo‘limdagi O‘lmasni majaqlab tashlashiga bir bahiya qolgan tank orqali kelajakdagi jamiki insoniyatni qirib yuborishi mumkin bo‘lgan barcha o‘lim qurollarini ramzlashtirgan. Asardagi Rahmatjon aka obrazi – chet yurtlarida mardikorchilik qilayotgan, aksariyat hollarda qurbon bo‘layotgan, ro‘zg‘or tebrataman deya mehnat muhojirlariga aylanib qolgan oydinlar timsoli. Birgina Rahimjon aka orqali mamlakatda o‘z o‘rnini topolmay, oilasini ta‘minlash uchun chetga ketib ishlagan minglab, millionlab rahmatjonlarning achchiq qismati tasvirlanadi:

“ - Аҳвол оғирми?

- Асти сўрама!.. Чидаш мумкин бўлса, қишлоқдан бир одим нари чиқмасдим. Бўлмади. Ярим йилдир маош олганимиз йўқ. Олганда нима, икки қоп унга ё етади, ё етмайди. Уннинг тағиям йўқ. Кутасан, илтимос қиласан, устига қўшиб берасан... Бу ёқда боллар катта бўляпти, ейман, ичаман деяпти. Кийимини-ку сўрама, чунки у мингинчи даражали эҳтиёж. Соғлиғу қорин – мана, нима – ҳаёт-мамот масаласи!” Yozuvchi Rahmatjon akaning chetga ketishi sabablarini bayon qilar ekan, bir jumla e‘tiborni tortadi: “– Хуллас, у бир катта дўкон, ўзинг ҳам биласан, бурун “Латвия” дейишарди, ҳозирги оти – “Мустақиллик”. Ўша Шохруҳнинг отаси сотиб олган экан дўконни, кейин билсам. Мену менга ўхшаган ўқитувчилар ўзи ўқитган ўқувчисининг – қип-қизил “иккичи”нинг ойнагини артиб турган эканмиз. Тасаввур қиляпсанми?..” (Ҳамдам У., 2024, 59-б.) Do‘konning yangi nomi-yu uning ikkichi bolaning otasi sotib olishida ham ramziylik seziladi. Mamlakat mustaqil bo‘ldi, biroq unga kimlar ega chiqdi? O‘tish davridagi iqtisodiy inqirozlardan kimlar foydalanib qoldi? Muallif ushbu arziyas tafsilotdek tuyuladigan jumla

ortida ziyrak o'qirmanni jiddiy o'ylashga majbur qiladigan savolni yashirib ketadi. Roman shu kabi ramziy-ma'joziy tasvirlarga boy. Har bir ramz o'z ma'nosida ham, tagma'nosi bilan ham o'quvchiga tushunarli bo'laveradi. Adibning prozaik mahorati ham shunda ko'rinadi. Uning uslubi o'ziga xos bo'lib, o'z badiiy konsepsiyasini sodda jumlar bilan ifoda qilmaydi, o'qirmanga yetkazmoqchi bo'lgan fikrlarini ochiq bayon etmaydi. U o'z badiiy niyatini qahramonlar o'y-fikri, so'zlari, xatti-harakati va xatto holatlar, tabiat tasvirlariga singdirib yuboradi. Xuddi shunday badiiy shartlilik elementlari "Muvozanat" romanida ham ko'zga tashlanadi. Zulxumor Mirzayeva bu haqida shunday yozadi: "Агар эътибор бериб каралса, ёзувчи кўзлаган мақсад асарда яхлит тарзла акс эттирилган. Муаллиф ижтимоий иқтисолий ва маиший муаммоларнинг бадий инъикосини ҳар бир кичик эпизод тасвирида романнинг умумий ғоясига уйғун рамзий образлар билан узвий боғлиқликда китобхон ёдига солиб туради" (Мирзаева, 2011 йил, 210-б.) "To'rtko'cha" da ham ana shunday epizod tasvirlari uchraydi. Masalan, O'lmas faoliyat yuritadigan ilmiy tekshirish instituti binosi, uning yo'lagi tasviri keltirilgan parchaga e'tibor qaratamiz: *"Йўлак шунчалар узунки, анави қораси кўринган одамнинг кимлиги тугул, жинсини ҳам илғаб бўлмайди Айниқса, чироқ ўчиб қолганда борми, ўн одим наридаги одам худди қўрқинчли шарпадек кўзга ташиланади. Чироқ эса ора кунда ўчади. Шуйтиб, юрагингга қўрқув оралайди. «Эркак бўлиб мен шундай ҳисларни бошимдан кечирсам, аёлу қизлар нимани туяр экан -бир ўзларига, яна бир Яратганга аён», - деб қўяди Ўлмас. Қолаверса, йўлакнинг узунлиги бионинг ҳайбатидан, бионинг ҳайбати у қурилган вақтдаги мамлакатнинг қудратидан, бугунга келиб, унинг тез-тез зулматга чулганишию очилганда ёгланмаган эшиклари илгакларидан чиқаётган ёқимсиз товуш эса янги ўлканинг ҳолидан дарак-далолат эди, аслида."* (Хамдам У., 2024, 63-б.) Ushbu parchada institut yo'lagi tasvirlanar ekan, shu bilan birga yurtda ilmiy faoliyat ham

haminqadar bo‘lib qolgani, SSSR davri qudrati, imkonlari bilan yangi mustaqillikka erishgan davlat imkonlari qiyoslanadi.

Badiiy adabiyotda tushlar ham biror voqea-hodisaga ishora, nimaningdir ramzi bo‘lib kelishi tadqiq qilingan. “To‘rtko‘cha”da ham muallif tush motividan unumli foydalanadi. “Ustoz” sarlavhasidagi bobda O‘lmas tush ko‘radi. Unda bir begona joyga borib qoladi. U joy juda yomonligi, badbo‘y hid anqishi, ust-boshiga shu yerdan kir ilashishi tushiga kiradi. Bu tush uning qo‘lyozma sotish ishiga aralashuvining salbiy oqibatlariga olib kelishiga ishora edi.

Yormat Normatovich va “Prjevalskiy” siymosida eski-yangi ziddiyati tasvirlanadi. Ikki qahramonni ham eskilik sarqitiga chiqarib, yangi tartib o‘rnatish harakatini qilishadi. Asardagi muhim ramzlardan biri O‘lmas yashaydigan ko‘p qavatli uy devoriga osilgan “Farzandlarimiz bizdan ko‘ra kuchli, dono, bilimli va albatta, baxtli bo‘lishlari shart!” deb yozilgan shiorda o‘z aksini topadi. Ushbu ramziy detal yozuvchining badiiy shartlilik qo‘llashdagi mahoratini ko‘rsatib beradi. Shu shior yozilgan banner derazani to‘sganligi sababli qo‘shnisining hasta farzandi quyosh ko‘rmay bevaqt vafot etishi sahnasi yozuvchini qo‘liga qalam olishga majbur qilgan dard – mustaqillikning ilk davrlarida olib borilgan noto‘g‘ri siyosat, xalqqa xizmat qilmagan, uning farovon hayotini ta‘minlay olmagan qarorlar natijasida qo‘yni puch yong‘oqqa to‘ldirilgan, poydevori pishiq olinmagan va alaloqibat boy berilgan avlod fojeasi edi. To‘g‘ri, bu avlod jismonan nobud bo‘lmadi, biroq, quruq shiorlar, tagi bo‘sh g‘oyalar bilan oziqlanib, ma‘nan mo‘rt bo‘lib qoldi. O‘lmas poyezdda birga suhbat qurgan bir to‘p yoshlar bu mulohazalarning isboti. Ular eski qadriyatlardan mahrum qilingan, ammo hali yangi qadriyatlarga ega bo‘lmagan o‘tish davri qurbonlari edi. *“Ичкаридагилар энди ташқаридан, кенг ва катта дунёдан ажратиб қўйилганди”* (Хамдам У., 2024, 174-б.) O‘lmas yashaydigan uy shior bilan to‘silganda muallif keltirgan ushbu jumla ostida dolzarb va bahsli masala yashiringan. Davlat siyosatidagi chegaralarni yopish, qattiq himoya va xalqaro aloqalardagi ehtiyotkorlik

strategiyasining ijobiy va salbiy oqibatlari haqida atroflicha mushohada qilishga chorlaydi. Umuman, Ulug‘bek Hamdam davlat siyosatini tiyrak nigoh bilan kuzatgan yozuvchi, ham olim sifatida mamlakat rivoji oqsashi sabablarini aniq ko‘radi va o‘zining xulosalarini asar qatlariga yashiradi. Fikrimiz isboti sifatida quyidagi parchani keltiramiz: *“Агар Тўлқиной акаси билан жой талашиб, ўрин алмашиши учун машинани йўлда ўша бир дақиқага тўхтатишмаганда, ҳозир улар бу ерда оёқ илишмас, балки ҳу-ув анави тоғ ёнбағри бўйлаб ўрмалаб чиқиб кетаётган машиналар орасида бўлишарди”* (Хамдам У., 2024, 272-б.) Andijonga yo‘l olib, noqulay ob-havo sharoti tufayli dovon yo‘lida tirbandlikda qolib ketgan o‘lmaslar tasviri berilar ekan, adib juda nozik tarzda mamlakat taraqqiyoti bir joyda to‘xtab qolgani, oldinga siljiy olmaganini sababini yurt ichida “joy talashib” “mashina”ni to‘xtatayotganlarda ham ekanligini ko‘rsatadi. Romanning shu va shu kabi ramzlar bilan boyitilgani uning badiiy qimmatini oshirib, o‘qirmanlarning badiiy-estetik tafakkuri yuksalishida xizmat qiladi. Ushbu asar kelgusida ko‘plab ilmiy tadqiqotlarga imkon beradi, nafaqat adabiyotshunoslik, balki siyosat, tarix va jamiyatshunoslik sohalarida ham o‘ziga xos manba bo‘lib xizmat qila oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзаева З. (2011) *XX аср ўзбек адабиётининг Америкада ўрганилиши*. Монография. Тошкент: Ўз.Рес ФА. “Фан” нашриёти, 264 б.
2. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. (2010) *Адабиётшунослик лугати* Тошкент: Akademnashr, 400 б.
3. Раҳимжонов Н.(2012)*Истиқлол ва бугунги адабиёт*. Тошкент:Ўқитувчи, 328 б.
4. Саримсоқов Б., *Бадийлик асослари ва мезонлари*, рисола. Тошкент: Bookmany print, 2022.

5. Шарафиддинов О. (2004) *Ижодни англаш бахти*. Тошкент «Шарқ», 640 б.
6. Ҳамдам У. (2024) *Тўрткўча*. роман Тошкент: Янги аср авлоди, 544 б.

XURSHID DO‘STMUHAMMAD IJODIDA INSON KONSEPSIYASINING UCH JIHATI

Madaminova Maftuna Azamat qizi,

ToshDO‘TAU OTAT 3-kurs talabasi

madaminovamaftuna491@gmail.com

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada taniqli adib Xurshid Do‘stmuhammad ijodi haqida, badiiy uslubi, asarlaridagi inson konsepsiyasiga xos uchta jihati haqida mulohaza yuritiladi. Hikoyalarda yozuvchi qo‘llagan badiiy usullar, obraz yaratish mahorati, ijodiy g‘oyalar haqida xulosalar bayon etiladi. Tahlil konsepsiyaviy tahlil metodologiyasi asosida amalga oshirildi.*

***Kalit so‘zlar:** Xurshid Do‘stmuhammad, inson konsepsiyasi, badiiy tahlil, ramziylik, konsepsiya.*

***Abstract.** This article discusses the work of the famous writer Khurshid Dostmuhammad, his artistic style, and three aspects of the concept of man in his works. Conclusions are made about the artistic methods used by the writer in the stories, his skill in creating images, and his creative ideas.*

***Keywords:** Khurshid Dostmuhammad, concept of man, artistic analysis, symbolism, concept.*

Har bir katta ijodkorda borliq - olamni badiiy aks ettirish usullari, qat'iyatlari bo'ladi. Bu ijodiy konsepsiya bo'lib, unda badiiy matn, obraz, estetik ideal, badiiy g'oya muayyan izchillikda bayon qilinadi. "Konsepsiya - lotincha to'plash, birlashtirish, tizim degan ma'noni bildirib, qarashlar, fikrlar tizimi, dunyoni tushunish va anglash usuli" (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2020, 405-бет). Bizning maqsadimiz el tanigan va asarlari elga manzur bo'lgan yozuvchi Xurshid Do'stmuhammad ijodidagi "Inson konsepsiyasi"ni, uning ayrim badiiy jihatlarini aniqlash, adib mahorati qirralarini qayd etish.

O‘zbek zamonaviy adabiyotida bir qanch janrlar, xususan hikoya, qissa janri ham taraqqiyot bosqichida shakllanmoqda. Adabiyotdning bu janrida o‘ziga xos uslubda ijod qilib kelayotgan yozuvchilardan biri Xurshid Do‘stmuhammaddir. Uning asarlarida inson qadri masalasi, odamzotdagi nafsiy xohishlar natijasi bo‘lgan mansabparastlik, xudbinlik, shuhratparastlik kabi illatlar aksariyat ramziy obrazlar orqali ochib berilgan. “Matnning sodda yo murakkabligi, oson-qiyinligi, ijodkorning uslubiga, fikrlash imkoniyatiga, hayotiy konsepsiyasiga bog‘liq”, - deydi adabiyotshunos olim A. Rasulov (Расулов, 2007, 102- бет). Bunga qo‘shimcha qilib, syujet va obraz yaratish, muammoni yuksak darajada badiiy aks ettirish kabi jihatlarni ham aytish mumkin.

Xurshid Do‘stmuhammad hikoyalarida ramziy tushunchalar, talqinlar ustuvorlik qiladi. Uning “Jajman” hikoyasi ham ana shunday hikoyalar sirasiga mansub. “*Yomonning kuchi men yapaloqqa yetibdi-da!*” deya bozordagi bir juvonning “*qopini yarimlatib ketgan kazzob o‘g‘ri*”dan nolishi bilan boshlanadi. (<https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/xurshid-do-stmuhammad-1951/xurshid-do-stmuhammad-jajman-hikoya>) Kundan kunga ortib borayotgan bu o‘g‘irliklar dastavval shakl-shamoyili noma’lum bo‘lgan mitti maxluq – Jajmanga borib to‘xtardi. “.... *maxluqning ko‘zi, qulog‘i, tumshug‘i dam sichqonnikiga, dam tulkinikiga o‘xshab, tinimsiz tovlanar edi... “Olmaxon-ku!”*, *deb yubordi ichida bobo va shu zahoti boshini chayqab “Tulkiminan, sichqondan tarqagan ko‘rinadi”, degan xayolga bordi, birpas jim qolgach esa “Qorni kenguruniki...”, dedi pichirlab, lekin maxluq qaddini rostlab, ikki oyoqlab borayotganini ko‘rib, “Yo odamdan tarqaganmikan?!”*, *deb o‘yladi*”. Nafs ham xuddi shunday - ayni bir ko‘rinishda bo‘lmaydi. U jamiyatda, insonlar orasida turlicha tavsiflanadi, turlicha belgilanadi. Jajman ham bozordagi odamlardan biriga kattaroq, yana boshqasiga esa juda mayda ko‘rinardi. Ya’ni nafsni hamma o‘z qarichi bilan o‘lchaydi. Biroq hajmi, shakli qanday bo‘lishidan qat’iy nazar, xoh katta, xoh kichik baribir natija insoniyat uchun zarar bo‘lib xizmat qiladi.

Hikoyadagi Zardusht bobo, Axriman, Axuramazda kabi xayoliy talqin etilgan obrazlar nafs balosining inson qoniga singib ketganligiga ishoradir. Odamzot yaratilganidan so‘ng Odam Atoning sinov sifatida jannatdan quvilishi ham aynan mana shu nafs sirtmog‘iga borib taqaladi. Hikoya so‘ngida odamlar Jajmanni o‘ldirishga qancha urinmasinlar, Axriman tomindan *“oldingisidan hiyla durkunroq, bo‘yi ikki qarich”* boshqa bir Jajman odamlar orasiga qo‘yib yuborildi. Bu esa nafs insoniyat bilan yelkami-yelka yashashi, uni odamlar orasidan butkul yo‘qotib emas, aksincha u bilan kurashibgina yashash mumkinligiga ishora desak, to‘g‘ri bo‘ladi.

Boshqa asarlarda uchrayvermaydigan o‘zgacha uslubda yaratilgan “Oromkursi” qissasida ham insondagi amalparastlik, mansabga ruju qo‘yish kabi botiniy illatlar qahramonning ruhiy holati hamda oddiygina oromkursi orqali ochib beriladi (X. Дўстмуҳаммад, 2006, 113-бет). Bu esa o‘z o‘rnida adabiyotda yangicha an‘ana bo‘ldi. Bu haqida adabiyotshunos Abdug‘afur Rasulov quyigaicha fikr yuritgan: “Buyumni yurak-yurakdan sevib qolish, narsaning quliga aylanish, ozligidan judo bolish – adabiyotimizdagi yangi masala. To‘g‘rirog‘i, hozir odamlar ortasida keng tarqalgan baxillik, molparastlik, ma‘naviy bo‘shlik “Oromkursi” da qattiq qoralangan”. (<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/mustaqillik-matbuoti/abdug-ofur-rasulov-shafoat-yog-dusidan-bahramandlik-1991>) Chindan ham, amalkursisi o‘zining oromi bilan ayrim kishilarni shunday kishanlaydiki, hatto ular bu “orom” uchun favqulodda qurbonliklar qilishga ham tayyor bo‘ladilar. Asar qahramoni Ko‘klam Tongotarovning ham ishq ana shunday oromkursilardan biriga tushgan edi. Bu ishq bora-bora alanga oldi, qolaversa, boshqalarning oromiga nisbatan ham vasvasa uyg‘otdi. *“Shundagina u nimaning hidi bu qadar bezovta qilayotganini hatto uyqusini qochirib yuborganini payqaydi. Bu – son-sanoqsiz odamlarni es-hushidan ayirgan, man-man degan davangirlarning burnidan ip otkazib istagan nag‘masiga o‘ynatgan, ne-ne oqil-u donishmandlarning insoniylik martabasini*

bir pul qilgan va... Ko'klamboy Tongotarovning qalbiga bulardan-da ayanchliroq dahshatlar urug'ini jadal qalay boshlagan oromkursining hidi edi!..” Bu hid nafsiiy istaklarini jilovlay olmay uning izidan ergashgan Ko'klam Tongotarovni shu qadar o'z domiga tortadiki, oxir-oqibat mansab, amalga bo'lgan muhabbat qahramonni halokat bilan yuzlashtiradi.

Xurshid Do'stmuhammad ijodida inson qadri fenomeni ustuvorlik qiladi. Buni “Qichqiriq” hikoyasi misolida ham ko'rishimiz mumkin. (ziyouz.uz/ozbek-nasri/xurshid-dostmuhammad/) *“Bu anhorga g'arq bo'lganlar yarim tun sukunatida qichqirib, odamlarni yordamga chorlaydilar... “Qichqiriq” degan nomi ham g'oyatda o'ziga yarashimli, noyob! Tiriklarning gap-so'zlari g'arq bo'lganlarga, g'arq bo'lgan marhumlarning sukunati esa tiriklarga qichqiriq bo'lib eshitiladi”*. Endigina yangi hayot bo'sag'asidan kelinlik sari qadam tashlagan o'n besh kunlik kelinchakni o'z qa'riga yutgan Qichqiriq daryosi hech to'ydim demas edi. Chelakni osongina suvga botirib olish maqsadida anhorga qo'l cho'zgan bu kelinchak “Qichqiriq”qa sho'ng'ishini bilganida edi.... Balki hali ohori to'kilmagan kelinlik libosida xizmat qilib yurgan bo'larmidi?! “Qichqiriq” butun boshli bir odamni o'z domiga yutdi, biroq atrofdagi insonlar faqat uning sariq ko'ylakda bo'lganini ta'kidlash bilan kifoyalanadi. Faqat hayotining mazmuniga aylanib qolgan sevgilisi Bashoratning achinishlari Sultonni bir haftadan buyon topilmayotgan kelinchakni daryo domidan qidirishga undaydi. Shu o'rinda, o'n besh kunlik kuyov bo'lmish Mavlonbek ham do'sti Sulton nazdida taqdirga tan berib, o'zini ko'niktirayotgan edi. Biroq, ayovsiz suv qariga jasi ila cho'kindi bo'lgan inson-chi? Xalqimizda suv balosi va o't balosidan asragin degan go'zal bir duo bor. Haqiqatan, biri yoqib kul qilsa, ikkinchisi tiriklik ramzi bilan o'ldiradi. Hikoyadagi bu jarayon bevaqt o'lim nishonasigina emas, aksincha butun bir insonning qadrsizlanishi, jamiyatda shunchaki unutilishi, esdan chiqib qolishiga asosdir. Balo-yu qazo har bir tirik jonning boshida bor bo'lgan savdo. Lekin, bu yerda qadr masalasi asosiy etalondadir. Odamzot hatto uyidan bir

buyumi yo‘qolsa qidiradi, azizroq narsa bo‘lsa, uning yo‘qligi ko‘ngillarda g‘ashlik uyg‘otadi. Vaholanki, tirik bir insonning yo‘qolib, topilmasligi va bu butun xalq, jamiyat, insoniyatning ko‘nglida achinishdan bo‘lak hisni uyg‘otmasligi - chinakam fojia aslida.

Xulosa qilib aytganda, Xurshid Do‘stmuhammad asarlari konsepsiyasining negizini nafs va odamzot munosabati, insoniyatning qadr-qiymati kabi botiniy tushunchalar tashkil etadi. Asarlarida ana shu tushunchalarga murojaat qiladi, obraz va syujet uyg‘unligini ana shu tushunchalar atrofida birlashtiradi. Shuningdek, har bir adib, xususan Xurshid Do‘stmuhammad ham o‘z asarlarida hayotiy obrazlarni gavdalantiradi, uning asarlarida hayotiylik, shu bilan birga ramziylik kuchli tasvirlanadi. Aslida yuqoridagi hikoya qahramonlari - Jajmanlar, undan aziyat chekayotgan bozor ahli, Ko‘klam Tongotarov hamda o‘n besh kunlik kelinchak biz bilan, oramizda yashamoqda.

Kuzatishlarimiz asosida Xurshid Do‘stmuhammad ijodiy konsepsiyasiga xos uchta jihatni alohida qayd etmoqchimiz. Bular:

1. E’tiqod va ma’naviy kamolot muammosi. “Jajman” hikoyasida.
2. Inson ma’naviy tanazzuli masalasi. “Oromkursi” hikoyasida.
3. Inson qadri muammosi. “Qichqiriq” hikoyasida.

Qozoqboy Yo‘ldoshning yozishicha: “Badiiy muammo muallifning olam va odam borasidagi konseptual qarashlari hamda tasvirga olingan mavzuning muayyan nuqtai nazar orqali idrok etilishini anglatadigan tushunchadir”. (Қ. Ёўлдош., М. Ёўлдош, 2016, 328-бет) Yozuvchi X. Do‘stmuhammad ijodiy konsepsiyasi juda serqirra, hikoya, qissa va roman janrida bularni kuzatish va tadqiq etish yangidan-yangi ilmiy xulosalarga olib kelishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Расулов, А. (2007). Бадийлик - безавол янгилик. Тошкент: Шарқ. (102-бет).
2. Х, Дўстмуҳаммад. (2006). Беозор кушнинг қарғиши. Тошкент: Шарқ. (113-бет).
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (2020). Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2, (405-бет).
4. Қ, Йўлдош., М, Йўлдош. (2016). Бадий таҳлил асослари. Тошкент: Камалак. (328-бет).
5. [ziyouz.uz>uzbek-nasri/xurshid-dostmuhammad/](https://ziyouz.uz/uzbek-nasri/xurshid-dostmuhammad/)
6. <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/xurshid-dostmuhammad-1951/xurshid-do-stmuhammad-jajman-hikoya>
7. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/mustaqillik-matbuoti/abdug-ofur-rasulov-shafoat-yog-dusidan-bahramandlik-1991>

ZAMONAVIY O‘ZBEK QISSACHILIGIDA QAHRAMON RUHIYATIDAGI ZIDDIYATLARNING BERILISHI (“Yulduz ko‘kda so‘nadi” qissasi misolida)

Miradxamova Munisa Shamsiddin qizi
ToshDO‘TAU, O‘TAT, 4-kurs
miradkhamovamunisa@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Soyim Is‘hoqning “Yulduz ko‘kda so‘nadi” qissasi tahlil qilingan. Ushbu qissadagi badiiy tasvir vositalari, ruhiyat va tabiatning o‘zaro mushtarak tomonlari, qahramonlarning ichki kurashi, g‘urur va vijdon orasidagi azaliy ziddiyatning berilishi tadqiq maydoniga olib kirildi. Inson va tabiat, inson va inson, inson va qalb munosabatida hayotiy detallarga e‘tibor berilganligi, syujet chizig‘i berilishini tahlil qilishga harakat qilindi. Ikkinchi jahon urushi voqealarini bir oila tegrasida yoritilishining o‘ziga xos jihatlari o‘rganildi.*

Kalit so‘zlar: *vijdon, g‘urur, ramz, tanqid, badiiy psixologizm, ota, syujet.*

Abstract. *This article analyzes the story “Yulduz ko‘kda so‘nadi” by Soyim Is‘hoq. The means of artistic depiction in this story, the mutual aspects of the psyche and nature, the internal struggle of the heroes, the presentation of the eternal conflict between pride and conscience were brought into the field of study. An attempt was made to analyze the attention paid to vital details in the relationship between man and nature, man and man, man and soul, and the presentation of the plot line. The specific aspects of the coverage of the events of the Second World War within the framework of a family were studied.*

Keywords: *conscience, pride, symbol, criticism, artistic psychologism, father, plot.*

Soyim Is‘hoqning “Yulduz ko‘kda so‘nadi” qissasi ilk bor 1982-yil “Sharq yulduzi” jurnalida bosilib chiqqan. Keyinchalik, 2023-yilda O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Toshkent viloyati bo‘limi homiyligida kitob holida nashr

etildi va uning ichiga adibning yana bir qissasi – “Osmon ustuni” ham kiritilgan. Mazkur qissa haqida adibning o‘zi quyidagi fikrlarni bildirgan: “Ikkinchi qissam (“Yulduz ko‘kda so‘nadi”) “Sharq yulduzi” jurnalida e‘lon qilinganida o‘rta yoshlarga borib qolgan edim. Kelishib olishganday bu qissani ham bir ovozdan urkaltak qila boshlashdi. Xayriyatki, o‘sha yilgi hisobot yig‘ilishida rahmatli ustozimiz Ozod Sharafiddinov ham qatnashadi. Yerga urilayotgan qissani o‘zi ham o‘qigani, asarda tanqidchilar aytayotgan kamchiliklar bilan birga ko‘pgina yorug‘ va yorqin jihatlar ham mavjudligi, tanqidchining vazifasi muallifni do‘pposlash emas, kamchiliklarini tuzatishga yo‘llash ekanligini aytib, ularning hovrini bosib qo‘ydi. Keyinroq Umrzoq O‘ljaboyevning asar haqida muallifga yozgan ochiq xati “Sharq yulduzi”da e‘lon qilindi-yu, undagi iliq gaplar menga go‘yo qanot berdi” (<https://yoshlikjurnali.uz/suhbat/soyim-ishoq-adabiyot-sabrni-orgatadi/>).

Ushbu qissa voqealari bir hudud tegrasida kechadi. Ikkinchi jahon urushidan oldingi va keyingi voqealar ustalik bilan yoritilgan. Ikkinchi jahon urushi voqealariga bag‘ishlab yozilgan asarlar anchagina. Boshqa asarlardan farqli o‘laroq qissada oila boshi – OTA obraziga urg‘u kuchli berilgan. Oila degan qo‘rg‘on, uning parchalanishiga sabab bo‘lgan voqealar. Otaning g‘ururi va oriyati orasidagi kurash, mehri va qat’iyatining kesishuvi, ichki ziddiyatlarning ifodalanishi ishonchli va hayotiy dalillar orqali tasvirlangan. Qissaning nomiga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, qissada Tirkash tilidan ham aytib o‘tib ketilgan jumla borki, biz u orqali yaxshiroq anglashimiz mumkin bo‘ladi. Yoshligida otasi aytib bergan rivoyatga ishongan holda har bir yulduzning uchganini bir insonning vafot etgani bilan qiyoslaydi qahramon va har yulduz uchganini ko‘rsa yerparchin bo‘lmasaydi deb turadi: “Jirkanch zararkunandaga aylanishni odamiylik sha’niga isnod deb bilgan mard kishilarning yulduzi ko‘kda so‘nadi” (S.Is’hoq, 2023, 34-bet.). Ya’ni mard, insoniy hislatlarga xiyonat qilmagan, odamgarchilik mezonlarini o‘zida jamlagan insonning yulduzi borki, u hamisha ko‘kda so‘nadi.

Asarning bosh qahramoni – Tirkash. Ismning ma’nosiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak: Tirkash – oldingi farzandlarga ulansin, ya’ni o‘lmasin, yashasin (<https://ismlar.com/uz/search/>), degan ma’noni bildiradi. Yangalari uning ismiga “tentak” so‘zini ham qo‘shishgan, jinni, ovsar ma’nosida emas, balki tanti, cho‘rtkesar ma’nosida ishlatishgan buni. U tabiatan qattiqqo‘l, g‘ururi baland, hatto farzandidan voz kechib yubora oladigan darajada, aytganini qildiradigan, birovga bo‘yin egmaydigan, qaysar, fikrini boricha ifoda eta oladigan inson. Shuningdek, Tirkashning ruhiy holatini ochib berilishida ravoch va Qoraqush haqidagi qo‘shiq muhim ahamiyatga ega. Bilamizki, ravoch tog‘larda o‘sadigan o‘simlik, uning tosh tagida o‘sadiganlarining ildizi qattiq xuddi toshdek, lekin uning mevasi, ya’ni tanasi shifobaxsh, foydali. Tirkashning o‘zi ham shunday, tabiatan mehirsizdek ko‘rinsa-da, uning qalbi yumshoq. Ba’zan g‘ururi ortidan qilib qo‘ygan ishiga o‘zi pushaymon chekadi, qalbi va aqli doim ziddiyatda yuradi.

Qissa retrospektiv syujet tipida yozilgan. Asosiy voqea kulminatsiya bilan boshlanadi. Tirkashning ichki holatini tabiat bilan bog‘lab bergan o‘rinlar:

Yomg‘irdan keyin, havo namxush kunlarda, odam xayol surishga moyil bo‘lib qoladi. (O‘z xayollari bilan qolgan vaqt.)

Qoraqushning tepasidan boshlangan xayoliy kenglikda son-sanoqsiz yulduzlar miltillashar – zaifgina, ko‘kish ko‘z qisishardi. (O‘ylari xira, ishonchsizlik ustunlik qilgan vaqtlar.)

Osmon oqish tuman bilan qoplangan. Kunbotishdan esayotgan sovuq izg‘irin qor uchirib turardi. (Uyda yana ozroq o‘tirsar yorilib ketadigandek, to‘sib qo‘yilgan daryo suvini birdan ochib yuborilishiga tayyorgarlik ko‘rayotganiga o‘xshash tajanglik bor vaqt.)

Osmonni oqish g‘ubor qoplagan. Yurganda oyoq ostidagi qor yoqimsiz g‘ijiraydi. (Ko‘ngilsiz voqea yuz berishiga ishora, yo‘lda uni bo‘ri ta’qib qiladi.)

Avval oqshomda tusha boshlagan burchoq tunda rostakam qorga aylanib tingan. Izg‘irin ham to‘xtagan. Tog‘lar tegrasini qoplagan laxtak bulutlar orasidan

tong bo‘zarib otardi. (Kechqurungi qotillikdan so‘ng, Tirkashning xayollari to‘zg‘ib ketadi, ikki jasadga achinib, kechasi bilan uxlay olmay qotillarga haqiqiy nafratni his qiladi. Uning ko‘nglida ham bo‘ron boshlanib, bomdod vaqti, saharda o‘zini ancha bosib oladi.)

Dov-daraxtlardan, tog‘ bag‘rini qoplagan chakalakzorlardan kishining boshini aylantirib yuboradigan, dilini qitiqlaydigan bir hid – ko‘klam hidi anqiy boshladi. (Qudasi ham do‘sti Hoji bilan yarashib olishni niyat qilib yurgan holat.)

Osmon ertalabdanoq tiniq yarqiradi. Havo muloyim, mayingina shabada yeladi. Chakalakzorlarda ko‘klam qushlari chirqillashadi. Qoraqush cho‘qqilaridagi qor adl qomatli kelinchakka yopilgan zarrin pardaday tovlanadi. Ko‘klam bu kelinchakning yuzini ertaroq ko‘rishga shoshilayotgan suluv qaynsingilday, hali cho‘qqilarning etagigacha qoplab turgan qor – zarrin pardani tobora yuqoriroqqa surib bormoqda edi. Go‘yo Marjonsoyni to‘ldirib jimirlashayotgan olmos yog‘dular quyoshdan emas, Qoraqush cho‘qqilaridan oqib tushayotganday. (Tirkashning qalbi tabiatga hamohang tarzda iliq hislar bilan to‘lib-toshadi. Shirin xayollar ichida qoladi. Qoraqush haqidagi qo‘shiqni esalaydi – Qoraqush qo‘rg‘onjarliklarning an‘anaviy qo‘shig‘i, uning turli variantlari bor va u turli vaziyatlarda aytiladi, birining o‘rniga boshqasi aytilmaydi: Ota va bola Qoraqush haqidagi afsona asosidagi qo‘shiq; aza vaqtida aytib yig‘laydigan qo‘shiq; Vatanga muhabbat tasvirlangan qo‘shiq...

Ketsam uzoq yo‘llarga, darmonimsan, Qoraqush,

Qolsam sahro-cho‘llarda, armonimsan, Qoraqush.

Senga tongda ko‘z tikib, ko‘ksi o‘smas sher bo‘lmas,

Sendan bir bor suv ichib, qaytib kelmas er bo‘lmas.

Sen ko‘ksimda eng buyuk xayolimsan, Qoraqush,

Xayolimdan tongan kun zavolimsan, Qoraqush... (S.Is‘hoq, 2023, 87-88-betlar).

Tirkash o‘z tuprog‘ini asraydi, Vatanga bo‘lgan muhabbat qalbida yashaydi. Unga xiyonat qilish, ota-bobolarining tuprog‘ini xor qilishni o‘ziga isnod deb biladi. Har bir ishida, albatta, ota-bobolarining amalini davom ettiradi, bunga asar tahlili davomida yana to‘liqroq to‘xtalib o‘tamiz.)

Osmon goh qo‘rg‘oshinsimon og‘ir qora bulutlar bilan qoplansa, goh bir cheti shishaday tiniq, bir cheti tutunsimon bulutlar bilan qoplangan bo‘ladi. Ba’zida, olachalpoq bulutlar butun samoni qamrab, “qashqir tug‘di” yomg‘irlar bo‘ladi. Yomg‘ir sharros quyganida, endi to‘xtamaydi degan xavotirda uyga qochmoqchi bo‘lasan-u, yilt etib quyosh chiqadi. (Tirkashning o‘y-xayollari, xarakteri ham mana shu bahor havosiga monand. Sirtidan hissiz insondek ko‘rinadi, g‘ururidan kechib biror so‘z gapirmaydi, lekin ba’zan undan mehribon, undan ta’sirchan odam topilmaydi. Yuqoridagi tabiat tasviri katta o‘g‘li – Mamarajabni oq qilgan, lekin bu ishidan pushaymon chekib yurgan ota uning o‘lim xabarini eshitgandagi holatini yorqinroq ochib berishi bilan ham ahamiyatli.)

Ko‘k yuzi tund, havo namxush. Oqish va quyuq bulutlar yuzida uyning mo‘risidan chiqayotgan dudga o‘xshash qoramtir dog‘lar suzib yuribdi. Tirkashning dili ana shu dog‘larday qora edi. (Jahl ustida o‘g‘liga qattiq gapirib, urushga ketish vaqtida bir og‘iz fotihani ayagan insonning qalb kechinmalari tasviri, vijdoni oldida pushmon chekib, boshini qay devorga urishni bilmayotgan ota hislari ifodasi, kun kelib farzandining azasida ishtirok etishini bilmagan, bilganda o‘g‘li bilan ketib uni barcha o‘qdan himoya qilishga tayyor ota iztiroblari berilgan qator.)

Tong juda azob bilan yorishdi. Osmon hanuz qovoq solib tursa-da, na yomg‘ir, na g‘ir etgan shabada bor. Ehtimol, hayotida birinchi marta shunday hol ro‘y bergandir – Tirkash o‘sha kuni moli borligini eslamadi. (O‘z hislarini oshkor qila olmagan, ko‘ngli to‘lib turgan, biroq hammaning oldida ko‘z yoshi qilishga g‘ruri yo‘l qo‘ymayotgan Tirkashning ichki holatini yog‘a olmayotgan yomg‘irga qiyoslagan, yozuvchi.)

Yuragining tub-tubida cho‘kib yotgan alam qo‘rg‘oshinday vazmin tuyulardi unga. Bildirmaygina halqalanib, tepasini qoramtir tuman o‘rab kelardi. (Shu vaqtda unga ko‘nglini bo‘shatishga birgina jumla yetdi: Akam (otam) o‘ldimi, sag‘ir bo‘lib qoldimmi, katta ota?! – nabirasi shu qadar dard bilan gapiradiki, Tirkash ortiq chidab turolmaydi, nabirasi (Ma‘mur)ni bag‘riga bosgancha bor ovozda, barilla yig‘lab yuboradi, uning ovozigaga tog‘lar aks-sado qaytaradi, bu akslar uning yuragini battar zirqiratib yuboradi.)

Chaqmoq chaqib, momaqaldiraq gumburladi. Yirik-yirik yomg‘ir quay boshladi. Bobo bilan nevara hech narsani payqashmadi. Bir-birlarining pinjiga tiqilishib, unsiz yosh to‘kishardi... Negadir yana Qoraqushning sarcho‘qqisiga nazar tashladi. Bu gal unga qandaydir nur ingan, osmon-u zaminni qurshagan qora dog‘lar siyraklashib, yengilgina shabada esardi. (Tirkash o‘z ko‘nglini bo‘shatdi-yu bulutlar ham yomg‘irni qo‘yib yubordi. Shundan so‘ng unga atrof boshqa o‘zanda ko‘rindi, endilikda qora dog‘lar o‘rni yorishgan, shabada esyapti. Uning ko‘nglida ham shunday holat, ko‘nglini bo‘shatgandan so‘ng yengil tortgandi.)

Tushga yaqin kunbotardan pag‘a-pag‘a tutunsimon bulutlar og‘ir suzib kela boshladi... Aprel-may oylarida yuz beradigan bunday “bulut aylanishi” – katta sel yoki uzoq davom etadigan yomg‘irdan darak... Sarcho‘qqi suv bilan rosa to‘yingan va og‘ir siljiyotgan qurumsimon bulutlar pardasi ichida qolib ketgandi. Bu manzara yaqinlashib kelayotgan biror ko‘ngilsizlikdan darak berardi. (Tirkashning uzoq davom etayotgan hastaligiga ishora qilgan holda bulut, yomg‘ir, tuman, sel kabi o‘xshatishlar qo‘llangan. O‘g‘li Bebitning ko‘nglida qandaydir ko‘ngilsizlik yaqinlashayotgandek chuchmal bir taassurot qoldiradi bu manzaralar.)

Bulutli kunlardan biri. Tog‘larning boshini siyrak bulut qoplagan. Hademay nimadir yog‘ishi aniq edi. (Tirkashning xayollari chalkash, uyiga o‘g‘rilikka tushgan Nurilla do‘m ekanligini aniq bilgach tek tura olmayotgani, ichida g‘alayon boshlangani va bu uzoqqa cho‘zilmay ichini boshatishi oldidagi tabiat tasviri.)

Ko'kdagi bulutlar quyuqlashib, osmon qovoq soldi. Tirkashning ham yuzlari qahrli tus oldi. (Nurilla do'm haqidagi gap-so'zlarni ham do'sti, ham qudasi Hojiga aytib berish uchun uyiga borgan vaqtda g'azabdan yuz ifodasini ko'kka bulut chiqib, qovoq solishiga mengzaydi.) Tabiat tasviri bilan bo'g'liq ifodalarning asosiylari shulardan iborat. Yana boshqa ruhiyatga aloqador tasvir vostalarini o'zni bilan ish davomida keltirib o'tamiz.

Tirkashning oilasi bilan munosabati aks etgan o'rinlarda uning ichki “meni” o'rtasidagi kurash aks etgan holatlarni yozuvchi mohirlik bilan asarga ko'chiradi. G'ururi ustunlik qilayotgan vaqtda vijdoni qiynalishini ko'rsatib bera olgan. Katta o'g'li Mamarajab urush boshlangandan so'ng urushga ketish oldidan ota-onasidan oq fotiha olish uchun ularning yoniga keladi. Biroq Tirkash uni “oq” qilganligi uchun unga oq fotiha berishga tili yon bermaydi. Tirkash qalloblikni yomon ko'rardi, lekin chin dildan biror so'z aytishga ham lat yegan otalik g'ururi yo'l qo'ymaydi. Mamlakat harbiy kuchiga qattiq ishonib, hatto Mamarajab borgunicha urush tugaydi degan xayolda bir so'z demay, etagini silkib, o'rnidan turib, tashqariga chiqib ketadi. Eshik yonida kichik o'g'li Bebitga mo'ltirab qarab, unga ham bir so'z demay tashqariga chiqadi. Biroq, “Bekor qildim! – degan bir achchiq iztirob vujudini kemirib borardi, – bekor qildim!..”

Oradan bir qancha vaqt o'tsa ham bu vijon azobi uni tinch qo'yish o'rniga, battarroq avjlanib boraveradi: “Itga shunchalik achinyapman-a, – deb o'yladi, – Mamarajabga esa aqalli bir og'iz yaxshi gap aytmagandim!”

“Jigarporasiga oq fotiha berib jo'natmaganidan endi bir umr armonda o'tadi. Pushaymoni o'lganidayam suyagida ketadi. Tish yorib birovga aytolmasa bu dardini, birovdan taskin-tasalli ololmasa!”

“Tirkashning bo'g'zidan mungli bir faryod otilib chiqdi. Choponiga muk tushib uzoq yotdi. Ezilib-ezilib yig'lagisi, kelardi. Ammo ko'zlarida yosh yo'q. U baribir yig'ladi! Ko'z yoshisiz, sassiz-sadosiz yig'ladi. Farzandiga oq fotiha bermay, o'lim komiga yo'llaganidan, eng zarur paytda otalik mehrini

qizg‘ongandan kuyib, o‘rtanib yig‘ladi. O‘zining qattiqqo‘lligidan, toshmehrligidan beadam alam tortdi...”

O‘z farzandiga oq fotiha bermay urushga jo‘natgani uchun qancha alam tortgan bo‘lsa, farzandining o‘lim xabarini eshitib dardi undan ming chandon ortib ketadi. Chunki o‘z farzandining azasida ishtirok etishi uning xayoliga ham kelmagan edi. Asar hayot bilan chambarchas, ishonarli tasvir vositalaridan foydalanilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Quronov, D., Mamajonov, Z., Sheraliyeva, M. (2013). Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: “Akademnashr”, 408 bet.
2. Soyim Is‘hoq. (2023). Yulduz ko‘kda so‘nadi. – Toshkent: Adabiyot, 303 bet.
3. Sarimsoqov, B. (2022). Badiiylik asoslari va mezonlari. Nashrga tayyorlovchi Axmedov H. – Toshkent: “Bookmanyprint”, 252 bet.
4. <https://yoshlikjurnali.uz/suhbat/soyim-ishoq-adabiyot-sabrni-orgatadi/>
5. <https://ismlar.com/uz/search/>

ZAMONAVIY O‘ZBEK NASRIDA MAKTUBNING BADIY VAZIFASI.

Axmadjonova Ozoda Rasuljon qizi,

ToshDO‘TAU O‘FF 2-kurs talabasi

Axmadjonovaozoda0678@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada maktub va uning badiiy vazifasi, uning ilk namunalari va hozirgi kundagi ko‘rinishlari haqida fikr yuritilgan. Maktubning qahramon ruhiyatini ochishda ishq va muhabbat mavzusini yoritishdagi o‘rni o‘rganilgan. Misol sifatida: Iqbol Mirzoning “Bonu” romani hamda Shodiqul Hamroning “Muhabbat maktublari” asarlari tahlilga tortilgan.*

Kalit so‘zlar: *Maktub, badiiy uslub, qahramon obrazi, epistolyar uslub, sentimentalizm adabiyoti.*

Abstract. *This article discusses the letter and its artistic function, its early examples and current manifestations. The role of the letter in revealing the hero's psyche and illuminating the theme of love is studied. As an example: Iqbal Mirzo's novel "Bonu" and Shodiqul Hamro's works "Love Letters" are analyzed.*

Keywords: *Letter, artistic style, hero image, epistolary style, sentimental literature.*

“Maktub” so‘zi arabcha so‘zdan olingan bo‘lib, “yozmoq”, “bitmoq” degan ma’nolarni anglatadi. Maktub – bu qalbning ovozi bo‘lib, unda muallifning ichki dunyosi, ruhiy holati va kechinmalari samimiy tarzda aks etadi. Maktubning asosiy qiymati undagi ma’lumotda emas, balki muallifning hodisalarga nisbatan shaxsiy munosabati, yurakdan chiqqan fikr va tuyg‘ularidir. Ana shu jihati bilan maktublar inson hayotida ham, adabiyotda ham muhim o‘rin egallaydi.

Maktubning dastlabki namunalari adabiy janr sifatida yunon va rim adabiyotida uchraydi. Mark Tulliy Sitsiron – Rimning siyosiy arbobi, notiq va

yozuvchi bo‘lib, 58 ta nutqi, 19 ta asari va 800 dan ziyod maktublari saqlanib qolgan. Shuningdek, Goratsiyning she‘riy maktublari ham misol bo‘la oladi. Uning yozgan maktublari orasidan eng ta’sirligi “Pisonlarga xabar” deb nomlanadi.

O‘zbek nasrida ham azal-azaldan maktub janri va detalidan foydalanib kelingan. Hatto, eposlarda va mumtoz adabiyotlarda alohida o‘rin egallaydi. Misol uchun, Alisher Navoiyning “Munshaot” muqaddimasida bu haqida to‘xtalib, forsiy tilda yozilgan maktublardagi jimjimadorlik, noziklik, mazmunan teran baytlarning turkiy tildagi maktublarda uchramasligi, aksincha, turkiy tildagi xatlarning aksari badiiylikdan yiroq bo‘lganini ta’kidlab, turli she‘riy parchalar bilan bezalgan, go‘zal maktublarni turkiy tilda ham yozish mumkinligini isbotlash maqsadida o‘zi yozgan maktublarni to‘plab, taqdim etayotganini ma’lum qildi. (Sirojiddin SH., Yusupova D., Avlatov O.(2018) “Navoiyshunoslik” B218) Hamda Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” kabi bir qancha asarlarida maktub detalidan foydalangan. Ikki sevishganlar bir-birlari bilan maktublar orqali muloqot qiladi va ularga do‘stlari Shopur bilan Zayd yordam beradi.

Mashhur turk hajviychisi Aziz Nesin qalamiga mansub bo‘lgan “G‘aroyib bolalar” asari Ahmad bilan Zaynabning bir-birlariga yozgan maktublardan iborat to‘plam bo‘lib, yozuvchi bu maktublar orqali zamonasining kishilarini o‘tkir kulgi uslubida tanqid qiladi. Jahon adabiyotida ham bilamizki bir nechta asarlar maktub janrida yozilgan. Fyodor Dostoyevskiyning birinchi romani “Bechora odamlar”, shuningdek Gyotening “Yosh Verterning iztiroblari” kabi asarlar misol bo‘la oladi.

Bugungi kunga kelib maktublarning shakli ham, mohiyati ham o‘zgargan. Zamon shiddat bilan rivojlanmoqda. Texnika taraqqiyoti, telefon, telegraf, electron pochta epistolyar janrni tashkil etuvchi maktublarga bo‘lgan ehtiyojni bir qadar so‘ndirdi. Kishilar bir-birlariga xat yozishdan anchagina uzoqlashishdi. Lekin maktublarning mohiyati emas, uning ko‘rinishi o‘zgardi xolos. Qolaversa, texnika taraqqiyoti insonlarning hayotini osonlashtirdi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Zamonaviy o‘zbek nasrida yozilgan Iqbol Mirzoning “Bonu” romani o‘zining o‘ziga xos yozilish uslubi bilan ajralib turadi. Asar epistolyar janrdagi yozilgan bo‘lib, voqealar Bonu ismli qahramonning maktublari, ichki monologlari orqali bayon etiladi. Bu uslub o‘quvchi qahramonning ichki dunyosiga chuqurroq kirib borishiga imkon yaratadi. Epistolyar uslub, ya’ni maktublar shaklida yozish, qahramonning hayotidagi voqealar, uning ichki dunyosi va jamiyatdagi o‘rni chuqur psixologik tahlil bilan yoritiladi. Bunga misol tariqasida quyidagi maktubni olsak bo‘ladi:

“Akajon, sizga shu xotiralarni yozayapman-u, derazaga yoz yomg‘iri urilgandek telefonim oynasiga ko‘zyoshlarim dona-dona to‘kilyapti.” (Iqbol Mirzo. “Bonu”. (2022) B22)

Shu maktubdagi parcha orqali bosh qahramonning ichki kechinmalari, toshqin tuyg‘ulari tasvirlangan. “...derazaga yoz yomg‘iri urilyotgandek telefonim oynasiga ko‘z yoshlarim dona-dona to‘kilyapti” jumlasini orqali yozuvchining mahoratligi ko‘zga yaqqol tashlanadi. Yoz yomg‘iri – odatda to‘satdan yog‘adi, kuchli va qisqa, xuddi ko‘z yoshlardek! Shuningdek bu asos zamonaviy maktub janriga tegishli ekanini yaqqol isboti. Qolaversa, Bonu va Olmosning tanishuvi va sevgi izhorlari ham xat bilan bog‘liq. Bunda ikkalasi o‘rtasida maktublarni yetkazuvchi vositachi yo‘qligi bilan zamonaviy deya olamiz.

“Yoshlik” jurnalining 1-sonida chiqqan Shodiqul Hamroning “Muhabbat maktublari” nomli qissasi o‘ziga xos uslub va janri bilan ajralib turibdi. Bu qissa boshdan oxirgacha maktublar ustiga ustiga qurilmagan bo‘lsa-da asosiy detal deb olsak bo‘ladi. Asar sevgi, muhabbat ustiga qurilgan sentimintal qissa. Sevgi nima? Sevgi – bu ikki inson o‘rtasidagi ko‘rinmas va uzilmas ip. Ikki yurakni va qalbni egallab oladi. Sevgi, insonni ikki yo‘l o‘rtasiga qoldiradi. Sevgi, insonni hayotini go‘zallashtiradi va yashashga ishtiyoq uyg‘otadi. Asardagi bosh qahramon ayol jur‘atini to‘plab, 2 yil oldin uni ko‘rib, sevib qolgan isoniga olti soatlik operatsiyadan keyin yozadi. Albatta, uni oilali, farzandli erkakga xabar yozishini oqlamayman,

lekin, ayolning ko'nglida zarracha g'ubor bo'lmaydi. Ayol uni minbarda bir ko'rishda sevib qolgan bo'lsada uning hayotiga kirib bormaganidan bilsak bo'ladi. Turmushga chiqmagan, sababi, u sevgan insoniga turmushga chiqishni istagan. Balki shu sababdanmi yoki boshqa, u “Metastaza” kasalligiga chalingan bo'ladi. Ya'ni saratonning so'nggi bosqichi.

“Bir gap aytsam mobodo ustimdan kulmaysimi? ”

“Nega kulaman, bemalol aytavering...”

“Ba'zan shu dardga chalinganimni, shuning ortidan og'ir operatsiyanib boshimdan o'tkazganimni o'ylab turib, ich-ichidan quvonib ham ketaman...”
(Shodiqul Hamro, 2025, “Yoshlik” jurnali 1-son).

Shu yozgan xabarida boshiga tushgan ko'rguliklar unga jasorat beradi. Ayol va erkakning o'rtasida asta sekin yaqinlik, mehr uyg'onadi. Ular 2 oy yozishishadi, lekin, keyin xabarlar to'xtab qoladi. Erkak xabar yozadi, biroq javob kelmaydi. Ular bir-birlarini masofadan sevishishgan, o'rganib qolishgan bo'lsada, ammo, hayotda ko'rishish nasib etmaydi.

“Sen bu dunyoni tashlab, hech qayoqqa ketmagansan: tong otishida ham, kun botishida ham, kun botishida ham, g'unchalar daraxtlarning qup-quruq novdalarini potirlab bezashida ham, olis-olislarga bosh olib ketgan qushlarning xazin ovozda osmonni to'ldirib qaytishida ham sen borsan... Sen hech qayoqqa ketmagansan shundoq yonimdasan...” (Shodiqul Hamro, 2025, “Yoshlik” jurnali 1-son.)

Xulosa qilib aytganda, maktub bosh qahramonlarning ruhiyatini, qalbini va yuragidagi his-tuyg'ularini boricha ifodalashda qulay vosita hisoblanadi. Qahramon maktub orqali barcha hislarini qog'ozga bitish orqali o'zini yengil his qiladi va o'zi yoki sevgilisi haqidagi fikrlarni aniqlashtirishda, asardagi kemtik joylarni to'ldirishda katta yordam ko'rsatadi. Avvallari xatlar egasiga yetib borishi uchun vaqt talab qilgan bo'lsa, hozir unday emas. Zamon o'zgargani sari maktublarning ko'rinishi

o'zgarmoqda, biroq insonlarning kechinmalari o'zgarmaydi. Maktub janri zamon bilan hamnafas bo'lib davom etmoqda. Hozirgi yozuvchilar esa bu janr va detaldan professional tarzda foydalanishmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduraimova, I. *“Maktub epistoliar janr namunasi”*. Volume -32_issue-1_Iyul_2023. B176-180.
2. Sirojiddin, SH., Yusupova D., Avlatov O.(2018) *“Navoiyshunoslik”*. -Toshkent: “Tamaddun”.
3. Iqbol Mirzo. *“Bonu”*. (2022) –Toshkent: “Factor books”.
4. Shodiqul Hamro. *“Muhabbat maktublari”* (2025). -“Yoshlik” jurnali 1-son.
5. https://uz.wikipedia.org/wiki/Sitseron_Mark_Tulliy<https://goaravetisyan.ru/uz/kvint-goracii-flakk-kvint-goracii-flakk-lat-quintus-horatius-flaccus-goracii/>.

ZAMONAVIY BOLALAR ADABIYOTIDA FANTASTIKA VA ERTAK OBRAZLARI

*Sanayeva Lola Olimjon qizi,
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti
Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi 103-guruh talabasi
lolasanayeva02@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada zamonaviy bolalar adabiyotida fantastika va ertak personajlarining roli va ahamiyati tahlil qilinadi. Unda fantika va xalq ertaklari elementlarining keng tarqalishi orqali bolalarning tasavvuri, fikrlash tarzini va dunyoqarashini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilgan. Maqolada shuningdek, fantastika va xalq ertaklari obrazlarining bolalarda mehr-shafqat, do‘stlik va mehnatsevarlik kabi fazilatlarni singdirishdagi salohiyati ham muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Bolalar adabiyoti, fantastika, xalq ertaklari personajlari, tarbiya, tasavvur, dunyoqarash, zamonaviy adabiyot.*

Abstract. *This article analyzes the role and significance of fantasy and fairy tale characters in modern children's literature. It pays special attention to the development of children's imagination, thinking and worldview through the widespread use of fantasy and folktale elements. The article also discusses the potential of fantasy and folktale characters to instill in children such qualities as kindness, friendship and hard work.*

Keywords: *Children's literature, fantasy, folktale characters, upbringing, imagination, worldview, modern literature.*

Bolalar adabiyoti yosh o‘quvchilarning dunyoqarashi, tasavvuri va aqliy qobiliyatlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bolalar adabiyotining ko‘plab janrlari orasida fantastika, xalq ertaklari o‘zining ijodiy fikrlashni rag‘batlantirish va axloqiy saboqlarni o‘rgatish qobiliyati tufayli alohida o‘rin tutadi. Zamonaviy bolalar adabiyotida fantastika elementlari va xalq ertaklari personajlarining ishlatilishi kengaygan bo‘lib, bu yosh o‘quvchilarga yangi dunyolarni o‘rganish, murakkab his-tuyg‘ularni tushunish va yaxshilik bilan

yomonlikni ajratish hissini rivojlantirish uchun qiziqarli va tasavvurni rag‘batlantiruvchi maydon yaratadi. Ushbu janrlar orqali bolalar yangi haqiqat va g‘oyalar bilan tanishadi. Bu esa ularning aqliy va emotsional rivojlanishi uchun juda muhimdir.

Fantastika yangi dunyolar va voqealarni yaratish uchun noyob imkoniyatni taqdim etadi. Bolalarga kundalik hayotning chegaralaridan chetga chiqadigan imkoniyatlar bilan tanishish imkonini beradi. Tasavvurga asoslangan va fantastik elementlar orqali bolalar tanqidiy va ijodiy fikrlashni rag‘batlantiradigan hikoyalar bilan tanishadilar. Zamonaviy fantastika adabiyotida almashinish haqiqatlari, sehrli mavjudotlar va kutilmagan qahramonlar kabi mavzular bolalarga tasavvurlarining chegaralarini o‘rganishga imkon beradi. Ushbu asarlar faqat zavq beribgina qolmay, balki bolalarni o‘zlarining haqiqatni tushunishlari va atrofdagi dunyoning tabiati haqida o‘ylashga chaqiradi.

Zamonaviy fantastika romanlari bolalarga ajoyib qobiliyatlarga ega. Qahramonlik sarguzashtlarida qatnashadigan va muhim sinovlardan o‘tadigan personajlarni tanishtiradi. Ushbu hikoyalar ko‘pincha haqiqiy dunyodagi masalalarni aks ettiradi, masalan, qo‘rquvni yengish, mas‘uliyatni o‘rganish va nizolarni hal qilish, bularning barchasi xayoliy olamlarni o‘rganar ekan. Ushbu tasavvurlar orqali zamonaviy fantastik adabiyoti yosh o‘quvchilarning ufqlarini kengaytirib, ularga turli nuqtai nazar va g‘oyalar bilan tanishish imkoniyatlarini taqdim etadi. Xalq ayollari, an‘anaviy ravishda bolalar adabiyotining asosiy qismiga aylangan, zamonaviy asarlarda sezilarli o‘zgarishlarga uchragan. Ko‘pgina zamonaviy xalq ayollari klassik hikoyalardan ilhom olgan bo‘lsa-da, ular endi zamonaviy qadriyatlar va ijtimoiy masalalarni aks ettiruvchi personajlar va vaziyatlarni taqdim etadi. Zamonaviy talqinlarda, xalq ertaklari personajlari endi an‘anaviy “yaxshi” va

“yomon” obrazlari bilan cheklanib qolmaydi. Aksincha, ular murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib, ko‘pincha ham ijobiy, ham salbiy xususiyatlarga ega.

Bu personajlar rivojlanishidagi o‘zgarish jamiyatning o‘zgarib borayotgan tabiati bilan bog‘liq bo‘lib, axloqiy va etik chegaralar ko‘pincha noaniq bo‘ladi. Zamonaviy xalq ertaklar qahramonlari va yovuzlari yanada nozikroq tarzda tasvirlanadi, bolalarni inson xulq-atvorining murakkabliklarini tan olishga undaydi. Ushbu yangilangan personajlar shaxslar haqidagi yanada real tasvirni taklif etadi, yosh o‘quvchilarga qutulish, shaxsiy o‘sish va harakatlarning oqibatlari kabi mavzularni o‘rganish imkoniyatini yaratadi. An’anaviy ertak personajlarini qayta talqin qilish orqali, zamonaviy adabiyot bolalarga ularning kundalik tajribalari bilan bog‘liq tarzda abadiy axloqiy saboqlar bilan tanishish imkoniyatini beradi. Fantastika va ertaklar janrlari bolalarning dunyoqarashi va tasavvurini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu janrlar bolalarga turli olamlar ichiga kirish imkonini beradi, shu orqali ular tanish bo‘lmagan muhitlar va g‘oyalarni o‘rganadilar. Fantastika hikoyalari orqali bolalar mavjud bo‘lgan narsalar chegaralarini so‘roq qilishni va haqiqiy dunyoning chegaralaridan tashqaridagi imkoniyatlarni ko‘rib chiqishni o‘rganadilar. Ushbu hikoyalardagi fantastik elementlar orqali bolalar o‘zlarining yaqin atrofidan tashqariga chiqib, adolat, kuch va axloq kabi abstrakt tushunchalarni o‘rganishga undaladi.

Xalq ertaklari, ayniqsa, bolalarga inson tabiatini va ijtimoiy munosabatlarni tushunish uchun bir asos taqdim etadi. Xalq ertaklari personajlari ko‘pincha yo‘qotish, qiyinchiliklarni yengish va qiyin qarorlar qabul qilish kabi keng tarqalgan inson tajribalari bilan bog‘liq sinovlarga duch keladilar. Ushbu personajlarni ularning sarguzashtlarini kuzatib borib, bolalar jasorat, mehr-shafqat va sabr-toqat haqida muhim hayotiy saboqlarni o‘rganadilar. Bundan tashqari, fantastika va xalq ayollari bolalarga personajlarning kurashlari va g‘alabalariga tengdoshlik qilib, ularda empatiya va emotsional intellekt orqali

hissiy rivojlanishni rag‘batlantiradi. Fantastika, xalq ertaklari adabiyotining eng diqqatga sazovor xususiyatlaridan biri, ularning muhim axloqiy va etik saboqlarni yetkazish qobiliyatidir. Ushbu hikoyalar ko‘pincha yaxshi va yomon o‘rtasida aniq chegaralarni ko‘rsatadi, bunda asosiy personajning fazilatli xususiyatlari mukofotlanadi, yovuz personajning esa yomonliklari jazolanadi. Biroq, zamonaviy talqinlarda, bu ikki tomonlama tasavvur murakkablashgan, bu esa zamonaviy jamiyatdagi axloqni yanada nozikroq tushunishni aks ettiradi.

Zamonaviy fantastika, xalq ertaklari hikoyalarida personajlar ko‘pincha ijobiy va salbiy xususiyatlarga ega bo‘lib, ularni yanada haqiqiy va insoniy qiladi. Ushbu o‘zgarish bolalarga inson tabiatining murakkabligini o‘rganish va yaxshilik bilan yomonlik o‘rtasidagi kulrang hududlarni yaxshiroq tushunish imkonini beradi. Ushbu hikoyalarda joylashgan axloqiy saboqlar bolalarni o‘zlarining qadriyatlari va e‘tiqodlari haqida o‘ylashga va ularning atrofdagi dunyo bilan qanday bog‘liq ekanini tushunishga undaydi. Bundan tashqari, zamonaviy xalq ertaklari hikoyalari do‘stlik, jasorat, va adolat kabi ijtimoiy qadriyatlarni targ‘ib qiladi. Ushbu qadriyatlar bolalar bilan to‘g‘ri muomala qiladi va ularni kuchli, axloqiy kompasni rivojlantirishga yo‘naltiradi, bu esa ularning haqiqiy hayotdagi vaziyatlarga qanday munosabatda bo‘lishlariga ta‘sir qiladi.

Zamonaviy bolalar adabiyotidagi fantastika, xalq ertaklari personajlarini tahlil qilish ularning bolalarning aqliy, hissiy va axloqiy rivojlanishiga qanday katta ta‘sir qilishini ko‘rsatadi. Ushbu janrlar orqali bolalar ijodiy olamlarga kirib, ularning tasavvurlarini sinovdan o‘tkazishadi, hissiy o‘sislariga yordam beradi va muhim hayotiy saboqlarni o‘rgatadi. Jamiyat rivojlanishi bilan birga, bolalar adabiyotidagi mavzular va personajlar ham o‘zgarib, zamonaviy hayotning murakkabliklarini aks ettiradi. Fantastika, xalq ertaklari bolalarning dunyoqarashini shakllantirishda muhim vosita bo‘lib qolmoqda, ularning o‘z-

o‘zini kashf qilish, hissiy o‘shish va etik o‘ylash imkoniyatlarini taqdim etadi. Shu tarzda, ushbu janrlar kelajak avlodlar rivojlanishida muhim rol o‘ynashda davom etadi, ularga haqiqiy dunyoning murakkabliklarini yengib o‘tishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bettelheim, B. (1976). *Sehrli Hikoyalar: Xalq Ayollari Taqdiri va Ahamiyati*. Nyu-York: Alfred A. Knopf.
2. Cohen, S. (2015). *Xalq Ayollari va Zamonaviy Tasavvur*. Nyu-York: Springer
3. Farah, M. (2012). *Fantastika Dunyalari: Xalq Ayollari Bolalar Rivojlanishiga Ta'siri*. Nyu-York: Nyu-York Universiteti Nashriyoti.
4. Grimm, J., & Grimm, W. (2004). *Grimmning Xalq Ayollari*. Nyu-York: Bantam Classics
5. Hunt, P. (1994). *Bolalar Adabiyotiga Kirish*. Oksford: Oksford Universiteti Nashriyoti.
6. Klinger, B. (2016). *Xalq Ayollari Psixologiyasi: Bolalar Rivojlanishini Adabiyot Orqali Tushunish*. Chikago: Chikago Universiteti Nashriyoti.
7. Lecouteux, C. (2001). *Sharl Perraultning Xalq Ayollari: Klassik Fantastikaning Manbai*. London: Oksford Universiteti Nashriyoti
8. Lewis, C. S. (1950). *Sher, Jodugar va Kichkina Shkaf*. London: Geoffrey Bles.
9. McGonigal, J. (2011). *Haqiqataning Sintiqligi: O'yinlar Bizni Qanday Yaxshilaydi va Ular Dunyoni Qanday O'zgartirishi Mumkin*. Nyu-York: Penguin Press.
10. Nodelman, P. (2008). *Yashirin Kattalar: Bolalar Adabiyotini Ta'riflash*. Baltimor: Johns Hopkins Universiteti Nashriyoti.
11. Rowling, J. K. (1997). *Garri Poter va Filozof Toshini*. London: Bloomsbury Publishing.
12. Tolkien, J. R. R. (1966). *Tolkien O'quvchisi*. Nyu-York: Ballantine Books.
13. Tatar, M. (2003). *Izohlangan Klassik Xalq Ayollari*. Nyu-York: W.W. Norton & Company.
14. Zipes, J. (2002). *Grimm Birodarlari: Sehrli O'rmondan Zamonaviy Dunyoga*. Nyu-York: Routledge.

15. Zipes, J. (2011). *Jozibali Xalq Ayollari: Bir Janrning Madaniy va Ijtimoiy Tarixi*. Princeton: Princeton Universiteti Nashriyoti.

O‘LMAS UMARBEOVNING “ODAM BO‘LISH QIYIN” ASARIDA OLIMLIK VA ODAMIYLIK TALQINI

Mirkamolova Shohsanam Husniddin qizi,
UBS Ijtimoiy-gumanitar, K.UZ 2-kurs talabasi
mirkamolovashoxsanam83@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada elimiz suygan san'at arbobi O'lmas Umarbekovning "Odam bo'lish qiyin" asarini badiiy adabiyotda tutgan o'rni, shoirning yuksak iste'dodi, obraz yaratish mahorati tahlil etilgan. Maqolada asarning bosh qahramoni Abdulla timsolida butun bir jamiyatdagi o'qimishli insonlarga xos xususiyatlar yoritilgan. Yozuvchining xarakter yaratish mahorati misollar asosida tahlil etilgan. Uning har bir inson ilm-ma'rifat olish bilan birga barcha insoniy fazilatlar egasi bo'lishi lozimligi haqidagi g'oyalari yoritilgan. Ilmni o'rganish, uni hayotga tadbiq etish, o'zgalar bilan bo'lishish va o'zi amal qilish juda katta mas'uliyat talab qilishi haqida fikr bildirilgan. Inson uchun ilmni o'rganish bilan birga unga amal qilish zarurligi ta'kidlab o'tilgan. Yozuvchining obraz yaratish mahorati, poetik tasvir uslubi yoritilgan.*

Kalit so'zlar. *G'oya, san'at, obraz, janr, roman, sujet, hikmat, uyg'unlik, iste'dod.*

Annotation. *In this article, the role of the glue-bearing art figure Ulmas Umarbekov's "it's hard to be a man" in our life, the poet's life with high talent, and his true guises are put forward. The article highlights the qualities typical of educated individuals in society through the character of Abdulla, the protagonist of the work. The writer's skill in character creation is analyzed using clear examples, showcasing his literary mastery. The author emphasizes that every person should not only acquire knowledge but also possess human virtues. Learning science, applying it in life, sharing it with others, and practicing it personally are presented as key ideas. It is stressed that for a person, knowledge is not only information but also a responsibility to act upon it. The writer's talent in*

character portrayal and poetic descriptive style is thoroughly explored in the article.

Keywords. *Idea, art, vitality of events, simple, plot, wisdom, harmony, talent*

O‘zbekiston xalq yozuvchisi, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan san’at arbobi O‘lmas Umarbekov dastlab, televideniye va radioeshittirish davlat qo‘mitasining muharriri, O‘zbekiston Madaniyat ishlari vazirining birinchi o‘rinbosari, O‘zbekiston Respublikasi Bosh vazirining birinchi o‘rinbosari lavozimlarida faoliyat olib borgan. U 1934-yilning 25-yanvar kunida Toshkentning Mirobod mahallasida dunyoga kelgan (Aliyev, 2000, 84-bet). Uning ko‘plab hikoyalar to‘plami mavjud. Misol uchun, “Hikoyalar”, Xatingni kutaman”, “Yurak so‘zlari”, “Boboyong‘oq”, “Yulduzlar”, “Menga ishonmaysanmi”, “Hayot abadiy”, “Charos”, “Ko‘prik”, “Bolgar qo‘shiqlari”, “Qiyomat qarz” hiyoyalar to‘plamlari uning qalamiga mansubdir. Deyarli har bir asari shoirning o‘ta iste’dodli ekanidan dalolat beradi. Insonning ma’naviy va axloqiy yuksalishi, jamiyatdagi o‘rni hamda burchini ko‘rsatish uchun alohida e’tiborga loyiq omildir.

O‘lmas Umarbekovning juda ko‘plab mashhur qissalari, romanlari bor. Uning ko‘plab asarlari xalqning qalbidan o‘zining hayotiy va tushinishga qulayligi bilan o‘zgacha joy olgan. Jumladan, “Odam bo‘lish qiyin” romani O‘zbekiston Yoshlar tashkilotining mukofotiga hamda “Ikki soldat qissasi” filmi Respublika davlat mukofotiga sazovor bo‘lgan. Ana shunday mahorat egasi 1984-yil “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan sana’t arbobi”, 1992-yilda O‘zbekiston xalq yozuvchisi” faxriy unvonlari bilan taqdirlanadi.

Ming afsuski, ijodkor o‘g‘ir xastalikdan so‘ng, 1994-yil 10-noyabrda vafot etadi. (Mirvaliyev, 2000, 82-bet).

Inson bu hayotga ilk qadamidan boshlab turli xil sinov, to‘siq imtihonlarga uchrashi tabiiy, albatta. To‘siqlarga qay tarzda yechim topish, sinovlarni qaysi yo‘l orqali yengish insonning o‘z aql zakovatiga bog‘liq. Har birimizning oldimizdagi

oliy maqsadga yetish esa iroda, g‘ayrat va chidamlilikni mustahkamligi bilan bog‘liq.

Ilmni o‘rganish, uni hayotga tadbqiq etish, o‘zgalar bilan bo‘lishish va o‘zi amal qilish juda katta mas’uliyat talab qiladi. Bu degani ilmni o‘rganish bilan kifoya qilmaydi. Ana shu tushunchaga asoslangan shayx Sa’diy Sheroziyning juga ham mashhur hikmati bor.

Ustiga kitob ortilgan eshak,

Na olim va na nodondir beshak (Umarbekov, 2018, 34-bet).

O‘lmas Umarbekovning “Odam bo‘lish qiyin” asari bosh qahramoni Abdulla yuqori bilimlarga ega bo‘lishiga qaramay, uni hayotga tadbqiqiga kelganda oqsoqlab qolganini ko‘rishimiz mumkin. Muallif asarning bosh qahramoni Abdulla timsolida butun bir jamiyatdagi o‘qimishli insonlarga o‘rnak bo‘la oladigan g‘oyani ilgari suradi. Bosh qahramonlardan biri Gulchehraga atab asarning muqaddimasida keltirilgan baytlar asar sujetini ochuvchi kalit vazifasini bajargan:

Osmondagi bo‘zto‘rg‘ay

Bo‘zlamasang na bo‘lg‘ay?

Gulchehraning holini

So‘zlamasang na bo‘lg‘ay? (Umarbekov, 2018, 3-bet).

O‘ziga jalb qiluvchi bu misradan keyin asarni mazmum mohiyatini anglashga bo‘lgan ishtiyoq kuchayadi. Asar syujeti quyidagi ekspozitsiya bilan XX asrning 70-yillari, jazirama yoz kunlaridan birida, deya boshlanadi. Asarning bosh qahramoni Abdulla buvisinikiga, ya’ni Mingbuloqqa tashrifi bilan boshlanib, ta’tilda buvisini ko‘rish hamda maktabni olyn medalga bitirganlik haqida buvisiga yangilik aytish maqsadida keladi. Abdulla tog‘asi Obid aka bilan birga bedana oviga borishadi, xuddi shu joyda Gulcherani uchratadi.

“Undan o‘n ariqcha narida oq ko‘ylakli, oq durra tang‘ib olgan bir ayol cho‘kka tushib hovuchidagi yaralangan bedanaga tikilib turardi. Abdulla uning

yuzini ko‘rmadi. Bedana tutilganidan va uning tirikligidan xursand bo‘lib ayolning yoniga boradi.

–O‘lmabdimi?

–O‘lsa sizga og‘irli tusharmidi?

Ayol jahl bilan shunday dedi-da, Abdullaga qaramay hansirayotgan bedanani og‘ziga olib borib tili bilan ho‘lladi. Abdulla qo‘ng‘iroq ovozidan ayolni yosh qiz ekanligini sezdi. Ammo uning qo‘pol javobidan ranjigan bo‘ldi.

–Shuncha otganlaring yetmasmidi?-dedi qiz unga yana boshini ko‘tarmay.

Abdulla qizning yoniga engashdi. Engashdi-yu, unga bir qarashi bilan o‘tirib qoldi.

–Gulchehra?

–Voy, sizmidingiz?– qiz ham uni tanib, beixtiyor bo‘sh qo‘li bilan etagini pastroq tortib qo‘ydi. Ikkalari bir daqiqa jim qolishdi” (Umarbekov, 2018, 21-bet).

Shu tariqa Gulchehrani uchratadi va beixtiyor unga ko‘ngil qo‘yadi. Shaharga qaytguncha pinxona uchrashib yurishadi. Ikkovi ham oliygohga kirish maqsadida yana birga bo‘lishini ko‘zlashadi, lekin taqdir taqazosi bilan ikkovi ajralib ketadi.

Abdulla Gulchehra bilan ahd-u paymon qilib, yana bir o‘zining manfaatini ko‘zlab Sayyora ismli qizni ham sevob qoladi. Sayyora bilan chet elda sevishib yurib Gulchehrani unitib ham yuboradi. Nozik hilqat, ochiq chehrali, aqlli qiz, bir yigitning shirin so‘zlariga ishonib guldek umrini hazon qiladi. Eh bu juda ayanchli holat. Abdulla chet elga borib olimlikka da‘vogar shaxs bo‘lgan, lekin odamiylikni shu sinovida qoqiladi. Bundan ko‘rinib turibdiki, odam bo‘lib tug‘ilib, u nomga loyiq bo‘lish har kimning ham qo‘lidan kelmaydi. Axir Abdullaning otasi G‘ofurjon aka o‘g‘lini bu niyatda o‘stirmagan edi-ku. Otasi umri davomida qancha mashaqqat chekkan bo‘lsa-da, amalga intilish payida bo‘lmadi. Amal tekkan yaqdirda ham o‘zini yo‘qotmadi. Uning moddiy tomondan orttirgan obro‘si,

ma'naviy tomondan ortirganlariga yuk bo'lmadi. Topganlarini ham odamlar bilan bo'lisha oladi. Abdulla esa buni aksi.

Abdulla o'tkinchi hoyu-havasini deb, qandaydir his-tuyg'uga ergashib, o'z nafs quliga aylandi. Hayot deb atalmish sinovli dunyoda birgina hatosi tufayli vijdon azobida qoldi. Natijada guldek qizni umriga zomin bo'ldi. Na olimligidan sevina oldi, na baxtiga yetishib baxtli oila qura oldi. Odamiylik jihatdan topgan obro'sida biror bir ma'no bormi?

Yaratgan har bir insonga bir xil ong baxshida qilgan, uni qaysi yo'lda, qanday ishlatish insonning aql zakovatiga bog'liq. Olam, avvalo, olim bo'lishdan-da oldin odam bo'lmas ekan, topgan obro'si, e'tibori, unvoni, amali bir chaqa emasmi? Hamma ham odam bo'lib tug'iladi ammo bu sharaflilik nomga loyiq bo'lish har kimning ham qo'lidan kelmaydi. Odamiylik so'zi chin insonga xos. Shuning uchun donishmand xalqimiz aytgan: yetti o'lchab, bir kes deb.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliyev, A. (2000). *Ma'naviyat, qadriyat va badiiyat*. Toshkent: Akademiya.
2. Mirvaliyev, S. (2000). *O'zbek adiblari*. Toshkent: Yozuvchi.
3. Umarbekov, O'. (2018). *Odam bo'lish qiyin*. Toshkent: Yoshlar nashriyoti uyi.
4. Umarbekov, O'. (2002). *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Sharq.

“O‘N UCHINCHI QAVATDAGI UY” HIKOYASIDA QAHRAMON FOJIASI

Shakarboyeva Mashxura Bekzod qizi

ToshDO‘TAU O‘FF 3-kurs talabasi

shakarboyevamashxura@gmail.com.uz

Annotatsiya. *Ushbu maqolada modernizm yo‘nalishida yozilgan mohir adibimiz Eshqobil Shukurning “O‘n uchunchi qavatdagi uy” hikoyasidagi qahramon ruhiyati, uni ochib berishdagi tasvir va detallar haqida mulohaza yuritilgan. Maqola psixologik metod asosida tahlil qilingan. Tahlil qilish jarayonida qahramon ruhiyatini ochib berishda yozuvchi qo‘llagan detallar, tasvirlarga e‘tibor berildi. Shuningdek, tahlil qilish jarayonida bir necha iliy asarlardan va olimlarning fikrlaridan foydalanildi. Fikr va muolahazalardan xulosa qilindiki, yozuvchi inson ruhiyatini, fojiasini ochib berishda modernizm mezonlaridan ustalik bilan foydalangan.*

Kalit so‘zlar: *Modernizm, hikoya janri, badiiy asar tili, ramziylik, badiiy syujet, badiiy psixologizm, badiiy konflikt, kiritma epizod. detal, qahramon ruhiyati, fojeliq, qahramon fojiasi.*

Absract: *This article presents an analysis of the psychological state of the protagonist in the short story "The Apartment on the Thirteenth Floor" by the skilled writer Eshqobil Shukur, who writes in the modernist style. The article is based on the psychological method of analysis. During the analysis, special attention was paid to the details and descriptions used by the author to reveal the inner world of the character. In addition, several scientific sources and scholars' opinions were referred to during the evaluation. The conclusions drawn from the observations indicate that the writer skillfully employed modernist elements to portray the human psyche and tragedy.*

Keywords: *Modernism, story genre, the language of a literary work, symbolism, literary plot, literary psychology, literary conflict, inserted episode, detail, tragedy, the tragedy of character.*

Hozirgi zamonaviy o'zbek adabiyotida ham epik, ham lirik yo'nalishda ijod qilayotgan adiblar ko'p. Mana shunday adiblarimizdan biri Eshqobil Shukur bo'lib, hozirgi vaqtda adabiy jamoatchilik ushbu adibni yozgan she'rlari orqali shoir sifatida so'nggi vaqtlarda "Bobo so'zi izidan" kitobi orqali tilshunos sifatida taniydi. "Asr afsonasi" kitobi esa kitobxonlar tomonidan alohida bir hodisa sifatida qarshi olindi. Bunday ijoddagi serqirralikni, badiiyatni epik asarlari yuzasidan o'rganib ko'rish dolzarb sanaladi. Agar asar tarkibiga kirgan birgina hikoyani olib, tahlil qilinsa masala mohiyati yanada oydinlashadi. Yozuvchining nasrdagi izlanishlari bizga yaqqol namoyon bo'ladi. Shunday hikoyalaridan biri "O'n uchinchi qavatdagi uy" hikoyasiga nazar tashlasak, hikoyada har bir tasvir, har bir detal inson va inson, inson va hayot o'rtasidagi munosabatlarni yoritib berishga harakat qilgan va qahraman fojiasini kitobxon uchun ochib bergan.

Keling, birinchi navbatda "fojia" so'ziga aniqlik kiritaylik. Ushbu so'zga izohli lug'atda quyidagicha ta'rif beriladi.

"Fojia-o'ta ayanchli, mudhish ahvol, holat, falokat".
(<https://izoh.uz/uz/word/fojia>).

Yuqorida so'zning izohidan kelib chiqib, inson fojiasi qanchalik mudhish falokat ekanligiga guvoh bo'lamiz. Yozuvchi Eshqobil Shukur o'zining "O'n uchinchi qavatdagi uy" hikoyasida bunday mudhish falokatni hikoyaning bir necha o'rinlarida mohirlik bilan ochib berganini ko'rishimiz mumkin. Masalan, hikoya quyidagicha boshlanadi: *"O'n olti qavatli uyning yo'lagidan kirib, lift tugmachasini bosdi-yu, birdan hafsalasi pir bo'ldi. Ellik beshga kirgan odamga kunning issig'ida o'n uchinchi qavatgacha piyoda chiqib borish ko'p jihatdan malol keldi."* (Eshqobil Shukur, 2023, 40-bet). Guvoh bo'lganmizki, bir necha

asarlarda, hattoki, adibning o'zining ham “Akam kelyapti” hikoyasida lift detali uchraydi. Ushbu detai ko'pgina holatlarda qahramonning o'tmishi bilan bog'liq xotiralariga olib boruvchi, yetkazuvchi vosita hisoblanadi. Eshqobil Shukurning “Akam kelyapti” hikoyasidagi lift dan farqli ravishda ushbu hikoyada lift buzilgan, ishlamayapti. Ellik beshga kirgan qahramonimiz o'tmishi, undagi xotiralar bilan uzilib qolgan. Zero, o'tmishini unutgan inson manqurt kabidir. Ushbu tasvir orqali yozuvchi qahramonning hayotda qanday mudhish holatga tushib qolganligiga ishora qilib ketyapti.

Bizga ma'lumki, inson uchun hayoti davomida oila qurishi, turmush o'rtog'i bilan hayotning achchiq-chuchugini birga tortishi, keksayganda esa farzandlarining rohatini ko'rishi bir hayotning mazmuni kabidir. Hikoyada quyidagicha tasvir bor: *“U yetti yildan beri o'n uchinchi qavatdagi ikki xonali uyda yolg'iz yashaydi. Yigirma besh yil birga yashagan xotini bilan “harakterlari to'g'ri kelmay” qolib ajrashganda u qirq sakkiz yoshda edi. Shu yillar mobaynida orttirilgan bitta o'g'ilni bor desayam, yo'q desayam bo'ladi. Yolg'iz boshli munofiq o'g'ilning Moskvaga ketganiga o'n yildan oshdi. Na xat-xabar, na duoi salom bor undan”*. (Eshqobil Shukur, 2023, 41-bet). Bu misralardan ko'rinib turibdiki, qahramonimiz odamzot uchun eng hayrli baxtlarning biridan mosuvo bo'lgan.

Asar davomida bosh obraz tepadan turib pastga, atrofga, uylarga qaraydi. Lekin na bir odam, na bir jonli harakat ko'radi. Hammo yoq jim-jit. U yolg'izlanib, qaynoq hayotda faqat o'zining muommolari bilan ovora bo'laverib undan uzilib qolgan edi. U shunchalik darajada yolg'izlanib qolganki, uning uchun atrofdagi hodisalar ma'no-mazmunsiz edi. Quyida hikoyadagi voqeadan ham bunga yanada ishonch hosil qilishimiz mumkin. *“Birinchi kanalda konsert berishyapti. U xursand bo'lib ketdi. Bunday jimlikdan so'ng qo'shiq eshitish yaxshi-da. Lekin televizorning ovozi chiqmadi. U qo'lidagi murvat bilan qayta-qayta televizor tovushini ko'tarib ko'rdi, ammo kulayotgan, o'ynayotgan,*

yo‘rg‘alayotgan artistlarning tasviri bor-u, ovozi yo‘q.”(Eshqobil Shukur, 2023,42-43-betlar).Tasvirdan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, qahramon bora-bora shunday holatga tushib qolganki, atrofdagi voqealarning mazmun-mohiyati u uchun ahamiyatsiz bo‘lib qolgandi. Shuning uchun ham, tasvir bor edi, lekin hech qanday ovoz yo‘q edi.

Hikoya davomida adibimiz qahramonning hayoti o‘z izidan chiqib ketganligini yanada ochib berish uchun bir qavatda yashovchi qo‘shnisining hayoti bilan taqqoslaydi: *“Nima qilish kerak? Qo‘shnisinikiga chiqsa-ku bo‘lardi.Baxtga qarshi, ochiqko‘ngil, gapdon qo‘shnisi ham ta‘tilga chiqib, bolalari bilan qishloqqa ketgan”*(Eshqobil Shukur, 2023,43-bet). Ha, to‘g‘ri, bola-chaqali, hayotda o‘z o‘rnini yaxshigina topib olgan bu qo‘shni bizning qahramonimiz tushib qolgan bunday o‘lik sukunatga haqli emas edi.

Yon qo‘shnisidan umidini uzgandan so‘ng u yettinchi qavatdagi qo‘shnisinikiga chiqmoqchi bolib tashqariga chiqadi va *“... Ne ko‘z bilan ko‘rsinki, zina ham yo‘q edi. Pastga tushadigan yo‘lak ham yo‘q. Yo‘lakning zinaga tutashgan qismida yerdan shiftgacha oppoq devor paydo bo‘lib qolibdi”*. (Eshqobil Shukur, 2023, 45-bet).

Qahramonimiz muallaq qolib ketgan edi. Yerdan uzilgan edi. Atrofida ham faqat devorlar edi. Shu paytda o‘zi bilan olib chiqqan aroq shishasi yerga tushib chil-chil sinadi.

Televizordagi jonli odamlarning ovozlari eshitilmayotgan bir vaqtda, uning qulog‘iga mana shu aroq shishasining ovozi eshitiladi. Zero, hayotda tubanlashib ketgan bu odamga insonlardan ko‘ra ichkilik yaqin bo‘lib qolgan edi.

Yozuvchimiz ushbu voqealardan keyin qahramonni uyquga ketdi deydi va Abdulla Oripovning quyidagi misrasini hikoyaga kirgizadi: *“Odamlar uxlaydi o‘n yil, o‘n besh yil”* (Eshqobil Shukur,2023, 45-bet) va davomidan shunday deydi: *“Bu orada necha bor kun botib, necha bor tong otganini u qaydan bilsin”*(Eshqobil Shukur, 2023, 45-bet). Bizning fikrimizcha adibimiz shu o‘rinda

qahramonimizning hayotiga ishora qilmoqchi. Uning ham qachonlardir oilasi, yaxshi hayoti bor edi va lekin hammasini birdan yo‘qotib qo‘ydi, atrofdagi narsalarga hissiz, e‘tiborsiz bo‘lib qoldi, go‘yo 10-15 yil uyquga ketdi-yu, na tongni, na tunni angladi.

Qahramonimiz uzoq vaqtgi uyqudan uyg‘ongandan so‘ng eshik qo‘ng‘irog‘ini jiringlatganda soxta bulbulning ovozini eshitadi va shunday fikr xayolidan o‘tadi; “Soxta bulbulning tovushi. Elektr bulbul, plastmassa bulbul. Baribir yoqimli. Anchadan beri o‘zganing nafasi sasini eshitib ko‘rmagan odamga sun‘iy bo‘lsayam bu tovush yoqar ekan Sayra, bulbulim, sayra” Yaqinlarning mehrli, issiq haroratidan, jonli suhbatidan uzoqlashib ketgan odam uchun sun‘iy tovushlar ham yoqimli edi. Aslida, uning atrofidagi hamma narsa sun‘iylashib ketgan edi. Eshikni jiringlatgandan keyingi holatdan ham buni ko‘rishimiz mumkin; *“Shunda to‘satdan ichkaridan na erkak, na ayol ovozig a o‘xshagan chiyillagan tovush begona va noaniq talaffuzda sado berdi: “Kim bu?”*”(Eshqobil Shukur,2023,46-bet).

Hikoya qahramoni o‘n uchinchi qavatda tilsiz, insonlarsiz sovuq devorga suyanib, bora-bora, hattoki, sun‘iy o‘sha bulbulning ham ovozini eshitmay yashaydi. Va bir kuni ko‘kragi qisilib og‘riganini his qiladi: *“Shunda u ko‘ksini silaganida qo‘li badaniga emas, qattiq toshga tekkanday bo‘ldi. U ko‘kragini changallamoqchi bo‘ldi,, lekin... U shu lahzalarda o‘z shuurining eng quyi qatlamlarida turib bir narsani his qildi; uning o‘zi ham torgina yo‘lakni qurshab turgan beton devorlariga aylanib borayotgan edi”*(Eshqobil Shukur,2023,46-bet).

Ha, o‘ziga “Rostdan? Bu menmanmi?” deb savol bergan, o‘zining o‘zligiga ishonmay qolgan odam oxiri toshga aylanib qoldi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, asar modernizm yo‘nalishida yozilgan bo‘lib, *“Modernist yozuvchilar ijodda an‘anaviy uslub va shakllardan voz kechib, yangi, zamonaviy uslub, shakllar toppish borasida izlanadilar va ko‘p hollarda realizmga zid, shaklbozlikdan iborat asar yaratadilar”*

(Boboyev.2002.545-bet) demakdir. Eshqobil Shukur ham noodatiy detallar va tasvirlar orqali bizga agar inson hayotda ozroq yo‘lidan adashib ketsa, yaqinlaridan, oilasidan boshqa bir moddiy narsalarni ustun qo‘ysa, bora-bora o‘sha moddiy narsalarga o‘zi ham aylanib qolishi, yuragi sevgisiz, sof tuyg‘ularsiz qalbi toshga aylanib qolishgacha borishi yaqqol ochib berilgan. Zero, eng mudhish fojia ham inson uchun ko‘ngil tosh bo‘lib qolishi, qalb toshga aylangandan so‘ng boshqa hech qanday narsalarning ahamiyati yo‘qdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Boboyev,T. (2002). “Adabiyotshunoslik asoslari”.Toshkent:O‘zbekiston,(545bet).
- 2.D.Quronov,Z., Mamajonov,M.Sheraliyeva.(2013). “Adabiyotshunoslik lug‘ati”. Toshkent: Akademnashr.(400bet)
- 3.Eshqobil Shukur.(2023). “Asr afsonalar”. Toshkent: Gafur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi. (414 bet).
- 4.O‘zbek tilining izohli lug‘ati,(2020). Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti.

O‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGIDA YOZUVCHI ADABIY-TANQIDIY QARASHLARINING O‘RGANILISHI

*Ja'farova Gulnura Akbarxon qizi,
ToshDO‘TAU OTAT fakulteti 4-kurs talabasi
gulinurjafarova@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur maqolada yozuvchilarning adabiy-tanqidiy qarashlarini o‘rganishga oid fikrlar yuritiladi. Ijodkorning faqat badiiy ijodi emas, balki uning tanqidiy-estetik qarashlari ham adabiy tafakkur taraqqiyotida muhim manba sifatida qaraladi. Shuningdek, adabiyotshunoslikda mavjud muammolardan biri – yozuvchilarning tanqidiy qarashlarini faqat kontekstual yondashuvda baholash holatlari tanqidiy o‘rganilganligi haqida fikr yuritilgan. Ayrim tanqidchilarning faoliyati haqida aytib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: adabiyotshunoslik, adabiy tanqid, yozuvchi, nazariy qarash, yondashuv.

Abstract. This article discusses the study of the literary and critical views of writers. Not only the creative work of the creator, but also his critical and aesthetic views are considered as an important source in the development of literary thought. It also discusses one of the problems in literary studies - the fact that the critical views of writers are critically studied only in a contextual approach. The work of some critics is mentioned.

Key words: literary studies, literary criticism, writer, theoretical perspective, approach.

Ta’kidlash kerakki, ijodkorlarning adabiyot haqida mulohaza yuritish, adabiy hodisalarning yuzaga kelish, taraqqiy etish jarayonlari haqida fikr bildirish an’anasi uzoq tarixga ega. Boshqacha aytganda, antik madaniyat vakillari yozma badiiy adabiyot namunalarini yaratgan ekan, ayni paytda adabiyotning mohiyati haqidagi qarashlarini ham bildirib o‘tadilar. “G‘arb adabiy tafakkuri tarixi

ocherklari” nomli tadqiqotda qayd etilishicha, antik yunon madaniyatining arxaik davrlariga mansub Gomer, Gesiod, Pindar singari ijodkorlarning asarlaridayoq adabiyot haqidagi qarashlar mavjud, ya’ni bu asarlar muallifning adabiyotni qanday tushunganlari haqida tasavvur bera oladi. (Quronov, 2008, 3-b)

O‘zbek adabiyotining ko‘zga ko‘ringan vakillari ham ijodkor mas’uliyati, ijod mohiyati hamda adabiy janrlar tabiati kabi muammolarni e’tibordan chetda qoldirishmaydi. Ularning bu sohalaridagi bilimlari, izlanishlari va harakatlari badiiy asarlarida o‘z aksini topadi. Yozuvchilarning adabiy-tanqidiy qarashlari ularning faqatgina badiiy asarlar yaratish bilan cheklanib qolmay, adabiy jarayon haqidagi fikrlari orqali ijodkor va adabiyotshunos sifatida namoyon bo‘lganini ko‘rsatadi. Adabiy-tanqidiy qarashlarni o‘rganish orqali yozuvchining dunyoqarashi aniqlanadi, shu bilan birga ijodkorning adabiy jarayon hamda adabiyotshunoslikka munosabati va ta’siri o‘rganiladi.

A.Navoiyning “Majolisun nafois” asarida zamonasining shoirlari, o‘z ustozlari va izdoshlari to‘g‘risida ma’lumot berar ekan, ularning ijodiy o‘ziga xosliklariga alohida to‘xtaladi, ayrim asarlardagi muayyan badiiy nuqsonlar xususida tanqidiy mulohazalarini aytadi, ayni vaqtda mualliflar hayoti va ijodining muhim nuqtalarini yoritadi. Yana bir misol: Hamzaning bizgacha yetib kelmagan “Qahramon O‘g‘uz” dramasi haqida 1922-yilda “Qizil bayroq” gazetasida paydo bo‘lgan qisqagina taqriz orqali ma’lumotga egamiz. Yoki o‘z vaqtida O.Sharafiddinovning A.Qahhorning “Tobutdan tovush” dramasi haqidagi maqolasi mafkura zug‘umiga qaramay, o‘zbek tanqidchiligida adolat prinsipining qaror topa borishida katta ta’sir ko‘rsatdi. Vaqtida aytilgan bitta salmoqli fikr ayrim hajmdor kitoblarga qaraganda ko‘proq ish qila olishi shundan namoyon bo‘lib turibdi. Behbudiy, Cho‘lpon, Fitrat, A.Qodiriy, Ayniy, Hamza, H.Olimjon ijodi, o‘tgan asrning 20–30-yillarida bildirilgan ayrim siyosiy aybnomalarga qaramay, V.Mahmud, O.Hoshim, O.Sharafiddinov, Oybek, H.Yoqubov, M.Shayxzoda kabi

tanqidchilar tomonidan “o‘z vaqtida aytilgan so‘z” lar adabiyotimiz tarixidagi o‘rinlarini belgilashda muhim rol o‘ynaydi. (Nazarov, 2012, 27-b)

O‘zbek adabiyotshunosligida yozuvchilarning ijodiy olami doimo tadqiqotchilar diqqat markazida bo‘lib kelgan. Biroq ko‘pincha bu yondashuv badiiy asar doirasida bo‘lib qolgan. Adabiyotshunosligimizda bir qancha adiblarimizning adabiy-tanqidiy hamda adabiy-estetik qarashlari o‘rganilgan. Jumladan, Ogahiy, A.Qahhor, A.Qodiriy, Cho‘lpon, Sh.Xolmirzayev, A.Muxtor, O‘.Hoshimov, Oybek kabi ijodkorlarning qarashlari haqida ilmiy ishlar qilingan. Ammo adabiyotshunosligimiz tarixiy jihatdan turli ilmiy yondashuvlar asosida taraqqiy etib kelgan bo‘lishiga qaramay, yozuvchilarning adabiy-tanqidiy qarashlarini o‘rganish yetarli darajada mukammal tadqiq qilinmagan. Xususan, XX asr o‘zbek adabiyotining ko‘zga ko‘ringan vakillari – P.Qodirov, O.Yoqubov, A.Muxtor, O‘.Hoshimov kabi yozuvchilarning adabiyot, millat, tarix, g‘oya haqida bildirgan fikrlari orqali adabiy jarayonga ko‘rsatgan ta’siri yetarlicha o‘rganilmagan. Adabiyotshunoslikda ko‘p hollarda adiblarning tanqidiy qarashlari yozuvchining biror mavzuda yozilgan maqolasi orqali o‘rganiladi. Shuningdek, tanqidiy qarashlar ijodkorning davriga xos ijtimoiy-siyosiy kontekstda talqin qilinadi.

B.Nazarov o‘zining “O‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixi” kitobida o‘zbek adabiy tanqidining shakllanishi va rivojlanishi, ayrim yozuvchilarning tanqidchilikning rivojlanishiga qo‘shgan hissasi hamda ba’zi adiblarning tanqidiy qarashlariga qisqacha to‘xtalib o‘tgan. U tanqidchilarning o‘rni haqida ko‘p fikr bildirgan, ammo yozuvchining tanqidiy qarashlarini chuqur tahlil qilmagan.

Q.Qahramonov ham o‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixiga oid bir qator muhim asarlar muallifidir. Olim tadqiqotlarida milliy uyg‘onish adabiyoti namoyandalari, eng avvalo, Qodiriy, Fitrat va Cho‘lpon ijodini qayta baholashdagi yetakchi tamoyillarni ochishga, shu bilan birga sho‘ro davrida yashab ijod etgan G‘.G‘ulom, Oybek, A.Qahhor, H.Olimjon kabi keksa avlod

ijodiga munosabatni yangilanayotgan metodologik tamoyil sifatida talqin etishga intiladi. XX asr o'zbek adabiyoti salafлари, jumladan, Fitrat, Qodiriy, Cho'lpon, G'.G'ulom, Oybek, A.Qahhor va H.Olimjondek atoqli ijodkorlar hayoti va ijodini, umuman, ular mansub bo'lgan davr adabiyotini qayta xolis baholash hamda ular qoldirgan boy adabiy merosga qadriyatlar sifatida yondashuv adabiy tanqid metodologiyasining muhim tamoyillaridan biriga aylanib borayotganligi, keyingi yillar adabiyotshunosligi va tanqidchiligida, ayniqsa, XX asr o'zbek adabiyotini bugungi yangilanayotgan tafakkur, yangicha ilmiy konsepsiya va metodologik tamoyillar asosida qayta baholash va undan bugungi kun uchun zarur xulosalar chiqarish asosiy tamoyillardan biri bo'lib qolganligi haqidagi ilmiy-nazariy xulosalar e'tiborlidir. (Axmedova, 2024, 72-b)

O'zbek adabiy muhitidagi tanqidchilarimizdan biri O.Sharafiddinovdir. O.Sharafiddinov o'zbek adabiyotining yetuk ijodkorlari Oybek, G'.G'ulom, A.Qahhor, M.Shayxzoda, Mirtemir, Zulfiya, O.Yoqubov, O.Hoshimov singari namoyondalar haqida adabiy portretlar yaratgan. A.Qahhorga nisbatan nohaq ayblovlar qo'yilganda uni himoya qilishga kirishdi. “Iste'dod jilolari” kitobidagi “So'z san'atiga fidoyi sadoqat” deb nomlangan bo'lim Oybek adabiy-tanqidiy qarashlarini o'rganishga bag'ishlangan. Cho'lponni ijodkorligi borasida o'zining fikr va mulohazalarini bildirib jumladan Cho'lpon haqida shunday deydi: “Cho'lponni anglash – so'z san'atining botiniy qonuniyatlarini teran anglash, ularning shoir ijodida qanday zohir topishini anglashdir. Cho'lponni anglash – uning umumbashariy g'oyalarini, uning yuksak insoniy tuyg'ularini yurakka singdirib olishdir”. (Hamroyeva, 2024, 389-b)

Adabiyotshunoslikda yozuvchi tanqidiy qarashlarini o'rganishda ijodkorning asarlari, maqolalari, nutqlari yaxlit holda tahlil qilinishi kerak. Ijodkorning tili, uslubi ham nazariy yondashuvda tahlil qilinishi kerak. Shu bilan birga, adibning g'oya, estetik, tarixiy va milliy masalalarga doir umumnazariy pozitsiyasi aniqlanadi.

Xulosa qilib aytganda, adabiy-tanqidiy qarashlarni o‘rganish – bu nafaqat adabiyot tarixini to‘g‘ri talqin etish, balki zamonaviy adabiyotshunoslikda nazariy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi. Yozuvchi ijodini faqatgina badiiy ijodiy namuna sifatida emas, aksincha nazariy-metodologik manba sifatida ham o‘rganish, adabiyotshunoslikka bo‘lgan munosabatini, ijodkorning ijod olamidagi o‘rni, fikrlari orqali adabiyotshunoslikka qo‘shgan hissasini tadqiq qilish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmedova, Sh. Istiqlol davri adabiy tanqidchiligining o‘rganilishi. 72.
2. Hamroyeva, M. (2024). Ozod Sharafiddinov ijodida adabiy-tanqidiy qarashlar. Modern science and research. 389.
3. Nazarov, B. (2012). O‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 27.
4. Quronov, D. (2008). G‘arb adabiy tafakkuri tarixi ocherklari. Fan, 3.

O‘TKIR HOSHIMOV HIKOYALARIDA PEYZAJ

Eshnayev Sherg‘ozi Ismadiyor o‘g‘li,

ToshDO‘TAU O‘TA I-kurs talabasi

shergozieshnayev@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola orqali O‘tkir Hoshimov hikoyalarida so‘z qo‘llash mahorati hamda sovet ittifoqi davrida o‘zbek xalqining boshiga tushgan og‘ir kunlarni qay darajada ochib bera olganligi va adibning hikoyalarida peyzaj san‘atidan mahorat bilan foydalangani haqida so‘z boradi. Maqola “Dehqonning bir kuni”, “Quyosh tarozisi”, “Nimadir bo‘ldi” hikoyalari asosida tayyorlandi.

Kalit so‘zlar: Hikoya, peyzaj, tugun, to‘y, traktor, ufq, ariq, mashina, kelinchak.

Abstract. This article discusses the mastery of the use of words in Otkir Hoshimov's stories, the extent to which he was able to reveal the difficult times that befell the Uzbek people during the Soviet Union, and the writer's skillful use of landscape art in his stories. The article is based on the stories "A Farmer's Day", "The Scales of the Sun", "Something Happened".

Keywords: Story, landscape, knot, wedding, tractor, horizon, ditch, car, bride.

XX asr yorqin namoyondalaridan biri O‘tkir Hoshimov o‘zbek adabiyotida o‘chmas iz qoldirgan adib hisoblanadi. O‘tkir Hoshimov bir qator roman, qissa va hikoyalar muallifi hisoblanadi, shuningdek, adib asarlaridagi tabiat tasvirlari – ya’ni peyzaj san‘atiga e’tibor beradigan bo‘lsak, adib har bir tasvirni o‘z o‘rnida qo‘llaydi. Har bir peyzaj asarda nimagadir urg‘u beradi va so‘z qo‘llash mahorati orqali o‘quvchini bevosita asar ichiga olib kiradi. “Dehqonning bir kuni” hikoyasiga e’tibor beradigan bo‘lsak, adib ushbu hikoyasi orqali Sovet davridagi o‘zbek xalqining qanchalar mehnat qilgani va qiyinchilik vaziyatlari mahorat bilan tasvirlagan. Bu paytda o‘zbek xalqi beayov paxta dalalariga haydalgani va shu paxtani deb o‘zining uyidagi ishlari, bolalarining tarbiyasiga yetarlicha e’tibor

berolmayotgan o'zbek oilalari achinarli holda tasvirlangan. Endi hikoyadagi peyzajlarga e'tibor beradigan bo'lsak, *“Uzoqda, tog' ortidan quyosh bosh ko'taradi, qishloq suv quygandek jimib qoladi. Paxtazor katta-kichik hammani, hatto maktab bolalarigacha o'z komiga tortgan.”* Ushbu parcha orqali adib butun o'zbek xalqining paxta dalalariga haydalganini tasvirlagan, hattoki, odamlarning hammasi paxtaga ketganidan, qishloq ham suv quygandek jimib qolgan unda na bolalarning jaranglagan ovozi eshitiladi, na bir katta yoshlilarning gaplashib o'tirishgani ko'rinadi, jamiki qishloq, hatto, yosh bolalar ham paxta terishga majburan jalb qilingan. Hikoyadagi yana bir tasvirga e'tibor beraylik, *“– Yana qo'lim yorilibdi”, g'o'zapoya tirnab tashlagan qo'llariga qaraydi, tag'in jilmayib qo'yadi. Mana shu nozik, chayir barmoqlari, tiqmachoqday qo'llari bilan allaqachon o'ziga haykal bitgulik ishlar qilib qo'ygani, bugun ham o'sha haykalga yana jilo bergani xayoliga ham kelmaydi”*. Mazkur tasvirda yangi uyga kelin bo'lib tushgan Muyassar ismli kelinchakning barmoqlariga qarab surgan o'y-xayollari tasvirlangan. Mana shu kabi kichkinagina parcha orqali barcha o'zbek ayollarining ahvoli, turmushi ochiq-oydin tasvirlangan. Adibning nigohida o'sha davr o'zbek ayoliga haykal qo'yishga ham arziydi, degan fikr mavjud. Ushbu hikoya mazmun jihatdan Sharof Boshbekovning “Temir xotin” komediyasiga ham o'xshab ketadi. Faqat “Temir xotin”da kulgili tarzda tasvirlangan, ushbu hikoyada esa “paxta ishi” voqealari ochiqdan-ochiq achinarli holda tasvirlangan.

Yozuvchining yana bir “Quyosh tarozisi” nomli hikoyasini tahlil qilaylik. Adib ba'zi hikoyalarida o'quvchini qiziqtirish uchun asarni to'g'ridan-to'g'ri tugun bilan boshlaydi. Ushbu hikoya ham to'g'ri tugun bilan boshlanadi. *“Murodjon bugun tag'in yana kech qoldi”*. Murodjonning nima sababdan kech qolgani asar oxirida ochiqqlanadi. Chunki yaqindagina uylangan yigitning nima sababdan ishdan kech qolishi o'qirmanni qiziqtiradi. Yozuvchi Murodjonning uyida yaqindagina to'y bo'lganini bildirish uchun hikoya boshida ajoyib peyzaj qo'llaydi. *“Kelin tushgan uyning fayzi boshqacha bo'ladi. Derazalardagi nafis*

darpardalar, oyoq ostidagi cho‘g‘dek gilamlar, devorda ohista chiqillab turgan kattakon osmasoat, naqshinkor arabi garnitura-hammasi bu xonadonda yaqinda to‘y bo‘lganidan darak berib turibdi.” Ushbu peyzaj orqali adib o‘zbek to‘ylaridagi milliylik va urf-odatlarini beixtiyor gavdalandiradi. Hikoyada Murodjon va Nasibaning to‘ygacha bo‘lgan muhabbati va to‘ydan keyingi holatlari aks etadi.

Nasibaning orzulari bir dunyo, u to‘yining dabdabali bo‘lishini va to‘ydan keyin har xil chet davlatlarga va dengiz bo‘ylariga borishni xohlaydi. Murodjon esa ertalabdan kechgacha shifoxonada do‘xtir bo‘lib ishlaydi, ammo, uning shu do‘xtirlikdan topadigan puli Nasibaning orzularini amalga oshirishga yetmaydi. Murodjon kechki payt shifoxonadan chiqib, qo‘shimcha ishlash uchun g‘isht quya boshlaydi. Shuning uchun u yarim tunda burnidan tortsa yiqiladigan ahvolda uyiga qaytadi. Nasiba esa undan shubhalana boshlaydi va hikoya oxirida yarim kechasi loyga botib ishlayotgan erini ko‘rib, bir ahvolga tushib qoladi va yum–yum yig‘laydi.

Endi hikoya nomiga e‘tibor beraylik “Quyosh tarozisi”. Nima uchun yozuvchi bunday nom qo‘ygan. Bilamizki, quyosh Alloh taoloning insonlarga bergan bir ne‘mati hisoblanadi. Bir kun quyosh ko‘rinmasa insonlar uni qanchalar sog‘inadi, uning nuri butun mavjudot uchun birdek zarur, lekin quyosh nurining ko‘pi yoki ozi bo‘ladimi, insonlar uni o‘lchab ko‘rishga aqli yetadimi, bu nurni hech qanday tarozi bilan o‘lchab bo‘lmaydi. Baxt ham xuddi shunday, uning katta-kichigi bo‘lmaydi, uni inson faqatgina his qila oladi xolos. Ba‘zi insonlar qoyadek narsalardan ham hech narsa topolmaydi, ammo, ba‘zi odamlar borki, ular kichkinagina narsalardan ham o‘zlari uchun bir dunyo baxt topadi. Nasiba ham baxtni faqat yuksak narsalarda, chet ellarda, dengiz bo‘ylarida ko‘rardi, lekin, haqiqiy baxt uning yonidagi insonlari, oilasi, turmush o‘rtog‘i ekanligini unutib qo‘ygan edi. Yozuvchi ham baxtni pulda yoki shohona narsalarda emas, balki yaqinlari davrasida sog‘-salomat yurishda ko‘radi.

“Nimadir bo‘ldi” ushbu hikoya orqali yozuvchi jamiyatdagi ayrim yuqori mansabda o‘tiradigan insonlarning nayranglari, ikkiyuzlamachiliklarini fosh qiladi. Hikoya qahramonlariga keladigan bo‘lsak, oddiygina kutubxonachilik bilan zo‘rg‘a oila tebratayotgan Azimjon va uning qimmatbaho narsalarga qiziqadigan xotini. Hikoyadagi yana bir bosh qahramonlardan biri Fayzulla boshlig‘ining qiziga uylanadi va qaynotasi unga mashina sovg‘a qiladi. Shu mashina evaziga Fayzullani erta-yu kech o‘zining yumushlarini qildirish uchun chaqiradi. Sovg‘aga mashina olib qo‘ygan Fayzulla esa qaynotasi va xotining iznidan bir qadam ham chiqa olmay qoladi. Shuning uchun u asarda o‘zini juda baxtsiz his qila boshlaydi.

Keling, endi, hikoyadagi mana shu vaziyatlarga nisbatan qo‘llanilgan peyzajlarga e‘tibor beramiz. *“Mashina shovqinsiz guvillab borar, yo‘lning ikki chetida ufqqacha cho‘zilib ketgan paxtazorlar ertalabki quyosh nuridan yashil tusda tovlanar, unda-munda yakkam-dukkam tutlar ko‘rinib qolar, olisda-ufq etagida ketidan bir tutam chang ergashtirib traktor o‘rmalab borar edi”*. Ushbu peyzaj Azimjon, Fayzulla va ular o‘z ayollari bilan dam olish uchun ketayotgan paytda keltiriladi. Bu yerdagi, ayniqsa, *“ketidan bir tutam chang ergashtirib traktor o‘rmalab borardi”*. Jumlariga e‘tibor beradigan bo‘lsak, bu shunchaki asarda keltirilib qo‘yilmagan. Chunki mashinada ketayotgan Azimjon ham Fayzulla ham xotinidan va qaynotasidan juda ham qo‘rqadi, ular hikoyada juda ham baxtsiz, xomush qilib tasvirlanadi. Ufqdagi bir parcha chang esa xuddi qahramonlarning baxtiga to‘g‘anoq bo‘layotgan voqealardir.

“Chorak soatlardan keyin mashina chapga, tuproq yo‘lga burildi. Fayzulla mashinani jildirab oqayotgan ariqchadan avaylab o‘tkazib, chang ko‘tarilmaslik uchun sekin haydab ketdi.” Ushbu parchada ham adib peyzajdan va so‘z qo‘llash mahoratidan mohirona foydalangan. *“Nima uchun jildirab oqayotgan ariqchadan sekingina o‘tkazdi?”* Bilamizki, ariq kichkina bo‘ladi, ammo yozuvchi bu yerda ariqni juda kichkina ko‘rsatish uchun “ariqcha” deb tasvirlaydi va unga qo‘shimcha tarzda “jildirab” oqayotgan jumlasini qo‘shib qo‘yadi. Keyingi jumla

chang ko‘tarilmaslik uchun sekin haydab ketdi. Mashina jildirab o‘tayotgan ariqchadan sekingina o‘tmoqda, bu yerda yana qanday chang bo‘lishi mumkin. Aslida, yozuvchi bu yerda chang so‘zi orqali Fayzullaning xotini va uning tilidan chiqadigan “achchiq”, “zahar” so‘zlarni nazarda tutmoqda. Fayzullaning tagidagi mashina qaynotasiniki, agar uni buzib yoki biror joyiga shikast yetkazib qo‘ysa bormi, uning boshi baloga qolishi tayin. Yozuvchi shularni nazarda tutib “*chang ko‘tarilmaslik uchun*” jumlasini qo‘llaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, O‘tkir Hoshimov realistik ijodkor, adib hikoyalarda hech qanday bo‘rttirishlar, olib qochishlar uchramaydi. Hikoyalarda o‘sha davr jamiyat hayotidagi illatlar seziladi. Adibning har bir so‘zni o‘z o‘rniga qo‘yib, har bir sodir bo‘layotgan voqeaga nisbatan voqeaga mos tushadigan va unga qo‘shimcha ma’nolar beradiga peyzajdan foydalanishini ko‘rishimiz mumkin. Adibning barcha ijodida adabiyotning birlamchi bosh muammosi – inson va uning ruhiyatining talqini turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hoshimov, O‘. (2023). Nurli halqachalar. – Toshkent: Nurli dunyo nashriyot uyi.
2. Hoshimov, O‘. (2022). O‘zbeklar. – Toshkent: Nurli dunyo nashriyot uyi.
3. Solijonov, Y., Ro‘ziyev, T. (2023). O‘tkir Hoshimovning adabiy-estetik qarashlari. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(5), 145-151.

SHUKUR XOLMIRZAYEV ASARLARIDA MUHABBATNING UCH TALQINI

Axmedova Malika Ozod qizi,
ToshDO‘TAU OTAT fakulteti 3-kurs talabasi
axmedovamalika1012@gmail.com

Annotatsiya. XX asrning 60-yillaridagi o‘zbek adabiyotining o‘ziga xos uslubiga ega bo‘lgan ijodkorlardan biri Shukur Xolmirzayev sanaladi. Ilk hikoyalari bilanoq o‘quvchilar qalbini zabt etgan yozuvchi yaratgan hikoyalar Abdulla Qahhorning e‘tiboriga tushgan. Maqolada Shukur Xolmirzayevning asarlaridagi badiiy mahorati uning muhabbat mavzusiga bag‘ishlangan “Bodom qishda gulladi”, “Bulut to‘sgan oy” hikoyalari va “O‘n sakkizga kirmagan kim bor?” qissasini tahlil qilish orqali tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: hikoya, insoniy tuyg‘ular, muhabbat, ramziy ifoda, qissa.

Abstract. Shukur Kholmirzayev is one of the prominent writers of Uzbek literature in the 1960s, known for his unique style. From his very first stories, he captivated readers' hearts, and his works caught the attention of Abdulla Qahhor. This article explores his artistic mastery in depicting love through an analysis of his works, including the short stories “Bodom qishda gulladi” (“The almond blossomed in winter”), “Bulut to‘sgan oy” (“The moon covered by clouds”), and the novella “O‘n sakkizga kirmagan kim bor?” (“Who hasn’t turned eighteen?”).

Keywords: story, human emotions, love, symbolic expression, short story.

XX asr o‘zbek adabiyotini zamon o‘lchovida shartli ravishda uch tarixiy bosqichga ajratsak, Shukur Xolmirzayev uning so‘nggi bosqichida so‘z san’atimizni yangi saviyaga ko‘tarishga salmoqli hissa qo‘shgan zabardast adiblarimizdan biridir.

Shukur Xolmirzayev talabalik yillaridan iste’dodini tirishqoqlik bilan namoyish etdi. O‘nlab hikoyalar, “Oq otli”(1961) va “To‘lqinlar”(1962) nomli bir

emas, ikki qissa shu vaqtda yozildi. Tanqidchilik ularni xayrixohlik bilan kutib oldi.

Abdulla Qahhorning yosh adib gaqida aytgan iliq fikrlari, Matyoqub Qo‘shjonovning matbuotdagi umidbaxsh mulohazalari kitobxon e‘tiborini tortdi. Yigirma besh yoshga kirgan yozuvchi “O‘n sakkizga kirmagan kim bor?”(1965) qissasi bilan adabiy jarayondan dadil o‘z o‘rnini olishga chog‘langanini ko‘rsatdi. Bu qissadan so‘ng Shukur Xolmirzayev uzoq yillar hikoya janrida ijod etdi. Said Ahmad, Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov kabi adiblar ko‘proq roman janriga o‘tishgach, Shukur Xolmirzayev 70-80-yillarda o‘zbek hikoyachiligining peshqadam vakillaridan biri bo‘lib qoldi.

Adibning “Olis yulduzlar ostida”, “Hayot abadiy”(1974), “Og‘ir tosh ko‘chsa...”(1980), “Bodom qishda gulladi”(1986) singari to‘plamlariga kirgan hikoyalari o‘zbek hikoyachiligini yangi bosqichga ko‘tardi. Yozuvchi qahramonlarni faqat yaxshi va yomonga ajratish tendensiyasidan voz kechdi. Ziddiyatli, ruhiy olami ko‘p qatlamli, ko‘p ovozli, kezi kelganda, tuzumga nisbatan keskin tanqidiy munosabatda bo‘la oluvchi, milliy tabiati yorqin, mushohadasi o‘tkir qahramonlar yaratdi.(Н.Каримов ва бошқалар, XX аср ўзбек адабиёти тарихи: Ун-тлар ва пед.ин-тлари бакалавр ихтисосини олувчилар учун дарслик, 1999, 497-498).

O‘zbek adabiyotida bu mavzuga turli yozuvchilar o‘ziga xos yondashuv bilan yondashgan bo‘lsa-da, Shukur Xolmirzayev ijodida muhabbat mavzusi nihoyatda samimiy, hayotiy va falsafiy talqinda namoyon bo‘ladi. Uning qahramonlari orasidagi tuyg‘ular chin yurakdan otilib chiqadi, hayotning o‘zi kabi murakkab va ziddiyatli bo‘ladi.

Chunonchi, “Bodom qishda gulladi” hikoyasi insoniy tuyg‘ular, muhabbat, sadoqat va umid mavzularini qamrab oladi. Asarda bosh qahramon Nosirjonning kasalxonadagi hayoti, uning Xubbijamolga bo‘lgan samimiy tuyg‘ulari, va bu tuyg‘ularning atrofdagilar tomonidan qanday qabul qilinishi

tasvirlanadi. Hikoya kasalxonada davolanayotgan Nosirjonning hayoti atrofida qurilgan. Nosirjon oddiy ishchi bo‘lishiga qaramay o‘zining samimiyligi va sadoqati bilan ajralib turadi. U Xubbijamol ismli hamshirani sevib qoladi va bu tuyg‘ularini yashirmaydi. Nosirjonning muhabbati atrofdagilar tomonidan hazil yoki befarqlik bilan qabul qilinadi, ammo u o‘z tuyg‘ulariga sodiq qoladi. Hikoyada muhabbat insonning ichki dunyosini boyituvchi, uni kuchliroq qiluvchi tuyg‘u sifatida tasvirlanadi. Nosirjonning Xubbijamolga bo‘lgan, muhabbati uni kasallikdan tezroq tuzalishga undaydi, hayotga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi. Bu muhabbat, garchi bir tomonlama bo‘lsa-da, Nosirjon uchun hayotiy kuch manbaiga aylanadi. Nosirjonning ishonuvchan, ko‘ngilchan va beg‘uborligidan foydalanib, xonadoshlari uni shunchaki ermak qiladi. Lekin kimsa buning oqibatini, bir insonning his-tuyg‘ularini o‘yinchoq bo‘lishini, uning qalbi sinishini, undan so‘ng keladigan iztiroblarni o‘ylamadi. Nosirjonni bemor degan taqdirimizda ham, atrofdagilar sog‘lom fikrlar edi-ku? Bu holat hikoyadagi keltirilgan Usmon Nosir qalamiga mansub quyidagi misralarda ham yaqqol namoyon bo‘ladi:

...Qanday qabohat,

Ki odamning o‘zinimas,

Hissini ham xarob qilsa davr!

(<https://www.ziyouz.com/shukur-xolmirzayev-bodom-qishda-gulladi-hikoya>)

Bir tarafdin olganda Xubbijamolni ham ayblay olmaymiz, chunki u kasb taqozosidan kelib chiqib ham bemorlarga xushmuomalalik bilan munosabatda bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Biroq Nosirjon buni yanglish tushundi, yetmaganiga uning xonadoshlari ham uning qalbida bu ishqni alangalatdi. Natijada muhabbat nimaligini bilmaydigan, hammani o‘zidek sofko‘ngil deb o‘ylaydigan Nosirjon ishqning asiri bo‘lib qoldi. Garchi Nosirjonning muhabbati rad etilgan bo‘lsa-da, bu unga bir tarafdin naf keltirdi deya olamiz, ya’ni u baxtsiz hodisa sabab harf tanimay qolgan edi. Xubbijamolning boshqa bir yigit bilan ketishi uni larzaga

soladi va bu holdan kuchki ta'sirlangan Nosirjonning xotirasi tiklanadi. Bu xursandchilik sevgilisidan ajralishdek fojiani ham bosib ketadi. Hikoya oxirida ushbu holatning o'nglanishi shunday tasvirlangan: *“Birdan menga boqdi. Xuddi men - men emas, o'zi ham - o'zi emasdek boqdi. Yana qog'ozga tikildi. Lablari pichirlaydi. Tag'in menga tikildi-da: - Aka, - dedi behollik bilan, - men o'qiyapman-ku... O'qiyapman. Mana, qarang... “Sevgi, sening shirin tilingdan...” O'qiyapman! -u yuzini yostiqa bosib ho'ngradi. So'ng o'rnidan turmoqchi bo'ldi, madori yetmadi...”* (Sh.Xolmirzayev. 2020, 231-bet).

Asar sarlavhasidagi “Bodom qishda gulladi” iborasi ramziy ifoda sifatida ishlatilgan. Nosirjon qalbidagi muhabbat bamisoli qishda gullagan bodomdek edi. Chunki, qishda gullagan bodomni sovuq uradi, ya'ni mevasi bo'lmaydi. Yozuvchi Nosirjonning sevgisi tantana qilmasligini nazarda tutib, o'z hikoyasiga “Bodom qishda gulladi” deb nom qo'ygan. Bu, albatta, yozuvchi mahoratining yorqin ifodasidir.

Shukur Xolmirzayevning “Bulut to'sgan oy” hikoyasi o'zbek adabiyotida chuqur psixologik tahlil va insoniy munosabatlarni tasvirlash bilan ajralib turadi. Ushbu hikoya insoniy his-tuyg'ular, muhabbat, sadoqat va kechirimlilik kabi mavzularni o'rganishga imkon beradi.

Hikoya bosh qahramoni - yozuvchi Quvvatning Tavakkal ismli do'sti bilan bo'lgan suhbatlari orqali rivojlanadi. Tavakkal o'zining Gulsara ismli ayol bilan bo'lgan murakkab munosabatlari haqida so'zlaydi. Gulsara bilan bo'lgan munosabatlari, uning hayotidagi o'zgarishlar, Tavakkalning his-tuyg'ulari va kechirimlilikka bo'lgan munosabati hikoyaning asosiy yo'nalishini tashkil etadi. Tavakkalning Gulsaraga bo'lgan muhabbati va uning sadoqati hikoyaning markaziy mavzularidan biridir. Gulsaraning hayotidagi o'zgarishlar, uning Tavakkalga bo'lgan munosabati va Tavakkalning bu holatlarga bo'lgan munosabati orqali muhabbat va sadoqatning murakkabligi ko'rsatiladi. Hikoyada

hayotiy sinovlar, insonning o'zgarishi va bu o'zgarishlarga bo'lgan munosabatlar tasvirlanadi. Muallif hikoyada turli badiiy vositalardan foydalanadi:

- *Oy va bulut* – poklik va to'siqlar ramzi. Bunda oy - muhabbat, halollik sof tuyg'ular timsoli, bulut - gumon, xiyonat va g'am kabi salbiy his-tuyg'ularni ifodalaydi. Bu ramzlar Tavakkal va Gulsara o'rtasidagi munosabatlarning murakkabligini ko'rsatadi. Oy hali ham porlaydi, lekin bulutlar uni yashirib, munosabatlardagi noaniqlik va to'siqlarni ifodalaydi;

- *Qaldirg'ochlar* – umid va sadoqat timsoli. Qaldirg'ochlar Quvvatjonning uyi atrofida in quradi. Bu qushlar oila, sadoqat va qaytish ramzidir. Gulsaraning qaytib kelishi bilan qaldirg'ochlarning in qurishi umid va kechirim timsoliga aylanadi;

- *Yomg'ir* – tozalanish va yangilanish ramzi. Hikoya yomg'irli ob-havo tasviribila boshlanadi. Yomg'ir bu yerda tozalanish, yangilanish va his-tuyg'ularning yangidan boshlanishini ifodalaydi. Ushbu ramziy detallar hikoyani teranroq anglashga yordam beradi va o'quvchini insoniy munosabatlar haqida o'ylashga undaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, “Bulut to'sgan oy” hikoyasi insoniy his-tuyg'ular, muhabbat, sadoqat va kechirimlilik kabi mavzularni chuqur tahlil qiladi va yozuvchi bu asari orqali o'quvchini insoniy munosabatlar haqida o'ylashga undaydi.

Shukur Xolmirzayevning “O'n sakkizga kirmagan kim bor?” qissasi o'zbek adabiyotining oltmishinchi yillardagi eng yuksak badiiy namunalaridan biridir. Yozuvchi ushbu asarni atigi yigirma besh yoshida yozgan bo'lib, bu asar unga katta shuhrat keltirgan va o'zbek kitobxonlari orasida keng tarqalgan. Qissa muhabbat, hayotiy sinovlar, adashish, oqibat va insoniy mas'uliyat kabi mavzularni qamrab oladi. Asarda yoshlar hayotining murakkabliklari, ularning qarorlaridagi adashishlar va bu qarorlarning oqibatlari tasvirlanadi. Bu orqali yozuvchi yosh avlodni hayotga tayyorlash, ularni mas'uliyatli bo'lishga undaydi.

Qissadagi Jamshid obrazi – qissaning markaziy obrazidir. U bolalik va o‘smirlik davrini boshdan kechirayotgan, hayotning murakkabliklarini anglayotgan yosh yigit sifatida tasvirlanadi. Jamshidning ichki kechinmalari, hayotga bo‘lgan qarashlari asar davomida izchil yoritiladi. Tilov - Jamshidning o‘gay akasi sifatida tasvirlansa, Umida esa Jamshidning yoshlikdan birga ulg‘aygan do‘sti sifatida tasvirlanadi. U Jamshidning ruhiy holatiga katta ta’sir ko‘rsatadi va uning qarorlarida muhim o‘rin tutadi..

Vaqtida izhor qilinmagan tuyg‘ularning keyinchalik na ahamiyati qoladi va na zaruriyati. Jamshid Umidaga bo‘lgan his-tuyg‘ularini kech anglab yetdi va natijada yoshligidan birga katta bo‘lgan sirdoshi, sevgilisini boy berdi. Bu orada Umida haqida gapiradigan bo‘lsak, u Jamshiddan o‘ziga kerakli javobni ololmagach, jahl ustida uning akasiga turmushga chiqishga rozilik beradi. Va u o‘z qarori qanchalik yanglish ekanini to‘yning ertasi kuni anglaydi, lekin endi kech edi. Umida endi butun umr sevmagan insoni bilan hayot kechirishi, bundan keying hayoti haqida uzoq o‘yga toladi va bu g‘amgin o‘ylar uning alamzada holatda qabul qilgan qarorining natijasi edi.

Asarda qahramonlar hayotiy voqealar orqali o‘zgaradi, ulg‘ayadi va hayotiy tajriba orttiradi. Ularning ichki kechinmalari, qarorlaridagi ikkilanishlar va bu qarorlarning oqibatlari orqali insoniy psixologiyaning chuqur qatlamlari ochib beriladi. Bu jihat asarni yanada realistik va ta’sirli qiladi . Qissa bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Yoshlar orasida hali ham oila, muhabbat va hayotiy mas’uliyat haqida noto‘g‘ri tushunchalar mavjud. Asar bu masalalarni yoritib, yoshlarni hayotga tayyorlashda muhim rol o‘ynaydi . “O‘n sakkizga kirmagan kim bor?” qissasi yoshlarning hayotga qadam qo‘yishidagi ilk bosqichlarini, ularning qarorlaridagi adashishlar va bu qarorlarning oqibatlarini chuqur yoritadi. Asar o‘zbek adabiyotining durdonalaridan biri bo‘lib, yosh avlodni hayotga tayyorlashda muhim manba hisoblanadi.

Shukur Xolmirzayev asar yaratilish jarayonida uch muhim nuqtaga jiddiy e'tibor berilishi zarurligini ta'kidlaydi, bular - “qahramonning ko'nglidan izma-iz, bosqichma-bosqich va uzviy muntazamlilikda kechadigan hamda qayoqqadir ko'tarilib, yoxud pastlab boradigan his-tuyg'ulari va ana shular ta'sirida paydo bo'ladigan fikr-mulohazalarning tabiiy chiqishiga... xushyor bo'lish”(Xolmirzayev Sh. Yozuvchilikning maktabi yo'q... 1993. 33-bet); qisqartirilgan xatti-harakatlar bayoni; qahramonlarga beriladigan ta'rif-tavsif va izohlar. Adib yozadi: “bu ish shu qadar nozik va murakkab jarayonki, har qanday oliy matematik hisob-kitob ham buning oldida hech narsadir!”(Xolmirzayev Sh. Yozuvchilikning maktabi yo'q... 1993. 33-bet).

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Shukur Xolmirzayevning “Bodom qishda gulladi”, “Bulut to'sgan oy” va “O'n sakkizga kirmagan kim bor?” kabi asarlari - inson qalbining eng nozik torlarini chertuvchi, hayot haqiqatlarini samimiyat bilan aks ettiruvchi badiiy durdonalardir. Bu asarlarda muhabbat oddiy tuyg'u emas - u iztirob, kutish, sabr, fidoyilik va o'zini anglash yo'lidir. Yozuvchi qahramonlarining ichki olamiga kirib borar ekan, ularni jamiyatlardagi roldan tashqarida, bir inson, bir yurak, bir dard sifatida ko'rsatadi. Har bir hikoya va qissa - hayotning kichik bir bo'lagi, undagi har bir obraz esa chinakam hayotiy insondir. Shukur Xolmirzayev muhabbatni ideallashtirmaydi, uni sinovlardan, yolg'izlikdan va qarorlar og'irligidan o'tkazadi. Natijada, o'quvchi nafaqat voqeani, balki o'zini, his-tuyg'ularini, ehtimol hayotdagi yo'qotishlarini ham yana bir bor boshdan kechiradi. Shukur Xolmirzayev qalamiga xos badiiy yengillik ortida teran falsafa, chuqur ruhiyat va sof insoniylik yotadi. Aynan shuning uchun ham uning muhabbat haqidagi asarlari yurakka yaqin, hayotga yaqin va unutilmasdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xolmirzayev, Sh. (2020). O'n sakkizga kirmagan kim bor. Toshkent: Yangi asr avlodi, 240 bet.

2. Н.Каримов ва бошқалар. (1999). XX аср ўзбек адабиёти тарихи: Ун-тлар ва пед.ин-тлари бакалавр ихтисосини оловчилар учун дарслик. Тошкент: Ўқитувчи, 544 бет.
3. Xolmirzayev, Sh. (1993). Yozuvchilikning maktabi yo‘q... Yoshlik: 1993.
4. <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/shukur-xolmirzayev-1940-2005/shukur-xolmirzayev-bodom-qishda-gulladi-hikoya>

XX ASRDA HAJVIYA JANRINING MAVZU KO‘LAMI

Ziyodova Mohinur Ziyod qizi,

ToshDO‘TAU OTAT fakulteti 4-kurs talabasi

Ziyodovamohinur28@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asr hajviyachilikning mavzusi va bu janrning rivojida hissa qo‘shgan yozuvchilarning mavzu ko‘lami haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: yumor, satira, kinoya, individual uslub, hajviya obyekt, hajviy hikoya.

Abstract. This article provides information about the subject matter of 20th-century satire and the range of writers who contributed to the development of this genre.

Keywords: humor, satire, irony, individual style, object of satire, satirical story.

XX asr mamlakatimiz hayotida ro‘y bergan keskin o‘zgarishlar, o‘z o‘rnida, adabiyotimizning har bir sohasini rivojlanishiga turtki bo‘ldi. Jamiyat hayotida ro‘y berayotgan xoh kattta xoh kichik o‘zgarish bo‘lsin, avvalo, tabiatan nozik qirralarni ko‘ra oluvchi, kuzatuvchi bo‘lgan yozuvchi-shoirlarning diqqatini tortadi. Adabiyot inson tafakkuri va hayotning in‘ikosidir. Jamiyatdagi barcha muhim o‘zgarishlar, ijtimoiy munosabatlar, shaxs va davr ruhi o‘z aksini adabiyotda topadi. Bu borada muhim janrlardan biri hajvdir. Jamiyatdagi salbiy jihatlarni kulgu orqali fosh etib, ularni tanqid qilishga xizmat qiluvchi kuchli adabiy quroldir. Hajv o‘z navbatida ikki turga ajraladi: satira va yumor.

XX asrga kelib barcha sohalar kabi hajviyani ham mavzu ko‘lami jihatdan ma’lum bosqichlarga bo‘lib olamiz. Bu davr boshiga kelib, “Oktyabr to‘ntarishi” natijasida adabiyotimizga feleton tushunchasi kirib keldi va ko‘plab yozuvchilar satiraning bu yo‘nalishidan unumli foydalandilar. Feleton Mixail Kolsovning ta’rifiga ko‘ra yuqori saviyada yaratilgan badiiy – publitsistik asardir. 20 -yillarga

kelib hajviyaning asosiy mavzusi asosan, ushbu to‘ntarishning ta’siri bilan izohlanadi, ya’ni eski turmush tarzi va yangicha turmushning boshlanishi natijasida, hajviyachilar ijodida eskicha qarashga ega bo‘lgan shaxslarni tanqid qilish asosiy vosita bo‘lib qoldi. Bu yillardagi satira taraqqiyoti Hamza Hakimzoda Niyoziy bilan bog‘liqdir. Hamzaning mavzusi to‘ntarish g‘alabasi va uni mustahkamlashga bag‘ishlangan kuchli adib satirasini ishchi-dehqonlarga qarshi shaxslar hamda eski ijtimoiy munosabatlarga qaratdi, eskicha dunyoqarash vakillariga nisbatan kuchli satira ishlatib, ularni o‘z tillarida gapirtirib, xalqqa ko‘rsatish orqali sharmanda qildi. Ayni shu davrda, Sadriddin Ayniy ham “Zarafshon” gazetasi hamda “Mashrab” hajviy jurnalida o‘zining bir qancha satirik asarlarini e’lon qildi. “Ro‘zador”, “Yolg‘onchi”, “Bu yana qaysi go‘rdan chiqdi?”, “Battol”, “Sarson” hamda “Boshimni og‘ritgan savollar” kabi hajviy asar na’munalari shular jumlasidandir. Sadriddin Ayniy satiralarining mavzusi ham, asosan, an’anaviy va to‘ntarish natijasida kirib kelgan yangi hayot hamda odamlardagi umrboqiy illatlarni fosh etishga qaratilgan edi.

Abdulla Qodiriy hajviya yo‘nalishining asosiy ustunlaridandir. Uning ushbu janrdagi mahorati uning, “Nega kim?”, “Bozor surishtirilmaydi”, “Ijmol soyasi”, “Naxs bosqon ekan”, “Shallaqi” kabi hajviy asrlari orqali ham o‘z ifodasini topadi. Qodiriy o‘z hajviy asarlariga tahallus sifatida “Dumbul”, “Ovsar”, “Julqunboy”, “Mirzo” kabi nomlardan foydalanadi. Yuqorida tilga olingan feletonlar asosan, ma’lumotsiz faqat taxallus qo‘yilgan holda “Mushtum” jurnalida chop etiladi. Hajviyalarining asosiy mavzusi xotin-qizlarning ozodligiga, ma’rifatga qarshi bo‘lgan johillar, taraqqiyotga g‘ov bo‘lgan byurokratiya, nodonlik, amalparastlik, shuxratparastlik, mushtumzo‘rlik kabi illatlar kuchli hajv ostiga olinib kulgu uyg‘otish orqali tanqid qilinadi. Qodiriy bu davr matbuatida feletonlarning barcha xususiyatlarni aks ettirgan holda ijod qiladi. Uning hajviy asar na’munalari I asr o‘tgandan keyin ham mavzusi va kulgu ifodalovchi jihatlari bilan ham ahamiyatlidir.

Bu davr adabiyoti va hajviyachiligining yana bir yuksak nomoyondasi g‘afur g‘ulomdir. Bu davrda qoralangan, tanqidga olingan kapitalizm vaqt o‘tishi bilan o‘zini oqlagan bo‘lsada, g‘ofur g‘ulomning bu davrdagi ijodi mavzusi bo‘lib qoldi. Uning ijod na‘munalari natijasida “Mushtum” jurnalini o‘quvchilari ham osha bordi. U tanqidga olgan mavzularini kuchli satira, ayovsiz tanqid va kulgu bilan keskirligini oshiradi. g‘afur g‘ulom o‘z hajviy asarlari asosida jamiyatning rivojiga, hurriyatga qarshi bo‘lgan johillarni jamlab ularni kuchli satira bilan ba‘zan mubolag‘ali shaklda ta‘rif-tavsif qiladi. Uning ijodida hajviy hikoya, she‘r, maqola, ocherklarni 50 dan ortiq yozganligi ham uning hajviy janrda kata o‘rin egallashini ifodalaydi. Mashhur “Shum bola” qissasi ham yozuvchining bu boradagi iste‘dodini ko‘rsatib beradi. Uning asarlari jahondagi muammolar bilan bir qatorda insoniyat paydo bo‘lgan davrdan doim birga bo‘lgan illatlarni ochib berganligi bilan ham o‘z hamiyati va qadrini yo‘qotmaydi.

Umuman olganda, 20-yillarda yaratilgan hajviy asrlarning asosiy mavzusi jaholat, nodonlik, eskicha qarash egalarining tanqidi, xotin-qizlar ozodligi uchun intilish va bu g‘oyaga qarshi bo‘lgan shaxslarning tanqidi, kapitalizmning nuqsonlari, siyosiy mafkura xususiyatlari bilan bir qatorda har qanday davr va har qanday millat orasida qoralangan jihatlarni yumor va satira orqali ifodalab berishgan .

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Qahhor. (1968). Yoshlar bilan suhbat.
2. Alibokova, S.(2023). Hajviy hikoyada tasvir yaratish mahorati.
3. Mirzagaliyeva, U. (2023). Abdulla Qahhorning hajviy xarakter yaratish mahorati.
4. Said Ahmad. (2008). Saylanma.
5. Tohir Malik. (2019). Teskari ko‘zlar.

III BOB.

TARJIMASHUNOSLIK

TARJIMASHUNOSLIK MUAMMOLARI

Botirova Madinaxon Boriy qizi

YAU Filologiya va tillarni o‘qitish: arab tili fakulteti 3-bosqich talabasi

madinabotirovab@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tarjimashunoslikning bugungi kundagi ahamiyati, kelib chiqish asnosi ko‘rsatiladi, tarjimon qilayotgan tarjima ishidagi duch keladigan muammolar, tarjimashunoslikning asosiy 5 uslubi va uning turlari ko‘rib chiqiladi. Tarjimonning hayotdagi ahamiyati, bir tildan ikkinchi tilga o‘girilayotgan asarda ibora va maqollarni kitobxonga to‘la to‘kis ma’nolarini yetkazib berish tahlil qilinadi. Muqobili yo‘q so‘zlarni qanday tarjima qilish kerakligi, chet tilidan kirib kelgan va iste’molda doimiy foydalaniladigan so‘zlarning o‘rniga, uning muqobilini ishlatish tavsiya qilinadi. Tarjima jarayonida tillarni bir-biri bilan grammatik jihatlarini solishtiriladi.*

Kalit so‘zlar. *tarjima, tarjimashunoslik, tarjimashunoslik muammolari, badiiy asardagi muammolar, tarjima uslublari, badiiy uslub, ilmiy uslub, publistik uslub, rasmiy uslub, tilmoch.*

Annotation. *This article discusses the importance and origin of translation studies. It examines the challenges faced by translators during the translation process, the five main methods of translation studies, and its various types. The role of the translator in society is also analyzed, particularly in terms of accurately conveying the full meaning of idioms and proverbs from one language to another. The article explores how to translate untranslatable words and recommends using appropriate equivalents for foreign words that have become common in usage. Furthermore, the grammatical aspects of different languages are compared throughout the translation process.*

Keywords. *translation, translation studies, problems in translation, issues in literary works, translation methods, literary style, academic style, journalistic style, official style, interpreter.*

Tarjima va tarjimonlik uzoq zamonlardan buyon hozirgacha va bundan keyin ham yo‘q bo‘lib ketmaydigan fan va kasb hisoblanadi. "Tarjima" so‘zi muayyan ma’no kasb etib, faqat tarixiy, falsafiy va adabiy asarlar o‘girmasiga nisbatan qo‘llanilib kelingan, og‘zaki tarjimonga nisbatan esa turkiyda "tilmoch", slavyanlarda "tolmach", nemis tilida "dolmetschen", ingliz va fransuz tillarida "interpret", rus tilida esa "перевод" atamaları ishlatilgan. U xalqlararo munosabatlarni qurib, ular o‘rtasidagi do‘stlik, qardoshlik va hamkorlik manfaatlariga, ular o‘rtasidagi iqtisodiy-siyosiy, ilmiy, madaniyat adabiy aloqalarning kengayishiga xizmat qilib, dunyodagi yangiliklardan boxabar qiladi. Tarjimashunoslik bu o‘ziga yarasha katta ma’suliyat talab etadi. Tarjimon faoliyati davomida birgina xatosi katta mojarolarga sabab bo‘lishi mumkin. Sayyidimiz Muhammad s.a.v. o‘z davrlarida podshohlarga islom dini kelgani, o‘zlari payg‘ambar ekanlarini bildirib, islomga da’vat qilib xat jo‘nattiradilar va sahobalariga "Ibroni" tilni o‘rganishni buyuradilar, chunki xalqlar, millatlararo munosabatda juda kerak bo‘ladi. U sahoba Alloh izni ila 16 kunda o‘rganib bo‘ladilar. Shu tariqa zamonlar osha tarjimonlikka bo‘lgan talab oshib boraveradi. Shoir va adiblarning yozgan asarlari, she’rlari, qissa va dostonlari mashxurlikka erishib, dunyoga doston bo‘ladi. Tabiiyki bunda tarjimonlar o‘z mahoratlarini ko‘rsatib, turli uslublarda betakrorlik ila tarjima qiladilar. Lekin hamma tarjimonlarning tarjima ishi muvafaqiyatga erisha olmaydi. Kimdirning ishi rangdor, qofiyali, tilga yengil bo‘lsa, kimdirning ishi g‘aliz tarjima bo‘lib, so‘zlar bir-biri bilan nomutanosiblik uchrab, insonlar qalbidan joy ololmaydi.

Tarjimashunoslikda uslub keng va murakkab tushuncha bo‘lib, uning xillari juda ko‘p. Lekin ilmiy adabiyotlarda asosan 5 xil uslub ko‘rsatiladi:

5. So‘zlashuv uslubi;
6. Badiiy uslub;
7. Ilmiy uslub;
8. Publisistik uslub;
9. Rasmiy uslub.

So‘zlashuv uslubi - jonli nutqqa xos, o‘zaro suhbat, fikr almashuv jarayoniga xos bo‘lgan bayon usuli. So‘zlashuv tiliga xos bayon usuli. U jonli nutqdan iborat bo‘lib, bunda til qonun-qoidalariga rioya qilinmaydi.

So‘zlashuv uslubi faqat og‘zaki nutqdagina emas, badiiy asarlarga ham xos bo‘lib, personajlarning til xususiyatlarini xarakterlashda juda muhim. Shuning uchun tarjimada bunga alohida e‘tibor qaratishga to‘g‘ri keladi.

Badiiy uslub - badiiy adabiyot, badiiy asarlarga xos bo‘lib, unda badiiylik, ifodaviylik, ta’sirchanlik kuchli bo‘ladi. Badiiy uslubda tematik va uslubiy chegaralanish yo‘q. Til boyligidan foydalanishda "ortiqcha" so‘zlarning ham qo‘llanaverishi, ko‘chma ma’nodagi so‘zlar, iboralar, frazeologizmlar, badiiy tasvir vositalarining ko‘p ishlatilishi, so‘z tartibida adabiy til me’yorlaridan chekinishning uchrashi, ilmiy-texnik atamalar nisbatan kam istifoda etilishi, ritorik so‘roq gaplar, emotsional jumlar va boshqalardan ko‘p foydalanishi jihatidan badiiy uslub "aralash uslub" ham deyiladi.

Ilmiy uslubga mantiqlilik, aniqlik, ilmiy atamalarning keng qo‘llanishi xos bo‘lib, barcha ilmiy asarlar, jumladan darslik va qo‘llanmalar ham shu uslubda yoziladi. Ilmiy uslubda biror mavzu bo‘yicha aniq, asoslangan izchil ma’lumot berish kerak bo‘ladi. Keng jamoatchilikka havola qilinadigan materiallar (gazetalar, ommabop jurnallarda turli ilmiy mavzularda bosiladigan maqolalar yoki keng omma oldida o‘qiladigan ma’ruzalar) ilmiy - ommabop uslubda bo‘ladi. Bu uslubda obrazlilik - tasvir ham bo‘ladi. Maxsus terminlar kam ishlatiladi. Ishlatilganda ham izohlar orqali tushuntiriladi.

Publisistik uslub - tilning ta'sir qudratiga asoslanadi. Bu targ'ib-tashviq va da'vat uslubi. Asosan matbuot materiallari shu uslubda yoziladi.

Rasmiy-idoraviy uslub - o'ziga xos nutq uslubidir. Barcha qonunlar, Prezident farmonlari va hukumat qarorlari, turli hujjatlar, ish qog'ozlari, idoralararo yozishmalar va shu kabilar rasmiy-idoraviy uslubda yoziladi.⁶⁰

Tarjimada yuzaga keladigan asosiy muammolar:

Agar tarjimon asliyatning mazmunini tushunmasa, unga mutlaqo teskari tarjima yaratib qo'yishi, biryoqlama talqin qilsa, siyqa tarjima vujudga kelishi mumkin. Har ikki holatda ham asliyatga nomuvofiq mazmun kelib chiqadi, so'z va iboralar tarjimada o'zgacha ma'no tashlaydi. Chunonchi, taniqli tarjimashunos Korney Chukovskiy "Vsokoye iskusstvo" kitobida shunday bir misolni keltiradi:

"amerikalik zanj shoir Lengston Xyuzning "Qora Mariya" nomli she'rini rus tiliga avval M. Zenkevich tarjima qiladi. Bu tarjimaga ko'ra, she'rda zanj yigitning qora tanli qizga muhabbati hikoya qilinadi. Ammo bu she'r V.Britanshskiy tomonidan ikkinchi marta tarjima qilinganda ma'lum bo'ladiki, qora Mariya hech qanday zanj qiz emas, balki mahbuslarni tashiydigan turma mashinasi ekan! Negrlar bu mashinaga shunaqa "laqab" bergan ekanlar. She'rda negrning shu mashinani ko'rgandan keyin tahlikaga tushishi, qo'rquv aralash tashvishlari tasvirlangan".⁶¹

Tarjima qilish uchun tarjimon, avvalo, asl nusxani to'la-to'kis butun ma'no qirralari bilan o'zlashtirishi, keyin uni iloji boricha aynan qayta yaratish va nihoyat, vatan adabiyoti namunasi kabi bir asarni o'quvchiga yetkazish. Tarjima jarayonida bir tilning materiali o'rnini boshqa tilning materiali egallaydi,

⁶⁰ Саломов Ф. Таржима назарияси асослари. — Тошкент: "Укитувчи", 1983, 66-бет.

⁶¹ Саломов Ф., Комилов Н. Дўстлик кўприклари. 47–48-бетлар

binobarin, tilga aloqador barcha badiiy vositalarni tarjimonning o'zi, o'z ona tilida, yangidan yaratadi; shunday qilib, til jabhasida tarjima – chinakam original ijod demakdir.⁶²

Tarjima jarayonida quyidagi ko'plab muammolar yuzaga kelishi mumkin, jumladan:

Leksik muammolar - ba'zi so'zlar boshqa tilda to'liq o'xshashini topmasligi mumkin.

Semantik muammolar - ba'zi iboralar yoki jumlar o'zgarishi kerak bo'lishi mumkin, chunki ular boshqa madaniyat boshqacha ma'no keltirishi mumkin.

Masalan: ranglarni tasvirini berishda.

Arab tilida "zamon" so'zi ko'plab ma'nolarga ega bo'lsa, o'zbek tilida esa

"zamon" so'zi asosan "vaqt" va "davr" ma'nolarida ishlatiladi. Agar arabcha matnda "zamon" so'zi "vayronalik" ma'nosida ishlatilgan bo'lsa, o'zbek tilida buni to'g'ri ifodalash uchun kontekstni hisobga olish zarur.

Tarjimashunoslik mobaynida vujudga keladigan muammolar:

Tarjimon bir asarni tarjima qilishga kirishar ekan, uning oldiga bu asarni kim yozgan, u qaysi millat vakili, u millatning urf-odatlarini qanday ekanligi bilan batafsil tanishmog'i darkor. Har bir millatning o'ziga yarasha urf-odatlarini bo'ladi. Masalan yevropaliklar va ba'zi osiyo davlatlari to'y marosimlarda oq libos kiyadilar, lekin bu Hindiston urf-odatlariga mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Chunki ular oq libosni inson vafot etkanida kiyadilar. Tarjimon asar muallifi bilan til topisha olishi muhim rol o'ynaydi, u asarni sevishi, uni his qilishi, asardagi voqealikalarni to'g'ri talqin qilishi bilan tarjimon kitobxonga go'zal asarni tortiq qilib. kitobxonda asarga nisbatan muhabbat uyg'ata oladi. Ko'rinib turibdiki tarjimon shunchaki asar tarjima qilmaydi, u asarda millat bilan tanishadi, adibning his

⁶² Саломов Ф. Таржима назариясига кириш. 101-бет.

tuyg‘ularini tushunishga harakat qiladi. Tarjima mobaynida aniq tarjima qilishning imkoni yo‘q. Turli tillardagi so‘zlarning ma’nolari va grammatik tuzilishlari odatan o‘xshash bo‘lmaydi. Grammatik muammolarni izohlaganimizda zamonlarni misol qilsak bo‘ladi.

Masalan: O‘zbek tilida 3 ta zamon bor: o‘tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon.

~Men kitob o‘qiyapman.

Rus tilida ham 3 ta zamon bo‘lib: настоящее время, прошедшее время, будущее время.

~Я читаю книгу.

Arab tilida esa faqat 2ta zamon bor: فعل الماضى و فعل المضارع

أَنَا أَقْرَأُ الْكِتَابَ

Ingliz tilida 12 ta asosiy zamon bor. Ular 3 ta asosiy vaqtga (hozirgi, o‘tgan, kelajak) va 4 ta grammatik shaklga (oddiy, davomli, perfect, perfect davomli) bo‘linadi: Present simple, Present continuous, Present perfect, Present perfect continuous, Past simple, Past continuous, Past perfect, Past perfect continuous, Future simple, Future continuous, Future perfect, Future perfect continuous.

~I am reading a book.

Muqobili yo‘q so‘zlarni tarjima qilish

Bunday so‘zlarni tarjima qilishning bir nechta usuli mavjud. Muqobili yo‘q so‘zlarni tarjima qilishning eng oson yo‘li bu- so‘zlarni transliteratsiya qilish, ya’ni so‘z talaffuzini berish, saqlash hisoblanadi. Bu usuldan kishi ismlarini, joy nomlarini, geografik nomlarni, lavozimlarni, gazeta va jurnallar, ya’ni davriy nashr nomlarini, korxona, tashkilot, firma, kompaniya nomlarini, kema hamda mehmonxona nomlarini transliteratsiya qilishda keng qo‘llanadi. Ba’zan ma’lum

maqsadda transliteratsiyadan foydalaniladi. Tarjima nazariyasida mavjud adabiyotlarning ko‘rsatishicha, transliteratsiyadan foydalanish afzalliklarga ega, chunki transliteratsiya asliyatda ishlatilgan so‘zning talaffuz shaklini beradi. Transliteratsiya so‘zning grafik jihatini hisobga oladi. Masalan, o‘zbek tiliga ingliz tilidagi Hamlet so‘zi ikki yo‘l bilan beriladi - Gamlet hamda Hamlet. Ikkinchi usul o‘zbek tili qonun-qoidalariga yaqin bo‘lishi bilan birga talaffuzi ingliz tilidagi so‘zga juda yaqinligi bilan ajralib turadi. Mazkur so‘zni transliteratsiyada beradigan bo‘lsak, u Hemlit shakliga ega bo‘ladi. Bu yuqoridagi talablarga javob bermaydi. Ba‘zan ayni bir ism bir nechta usulda berilishi talab etiladi. Bu aksariyat hollarda matnning usuli va janriga bevosita bog‘liq. Bundan tashqari fasvirlanayotgan voqea yoki hodisa qaysi davrda va qaysi mamlakatda yuz berayotgani tarjimon uchun juda muhim hisoblanadi. Ko‘p hollarda ismni ham davr va matnning qaysi janrda yozilganiga qarab transliteratsiya qilinadi. Masalan, Samargand shahar nomini olaylik. O‘zbek tilidagi bu shahar nomi ikki xil usulda berilishi mumkin. Ingliz tilida bu nom Samarqand hamda Samarkand shakllarida transliteratsiya qilinishi mumkin. Birinchi usulda transliteratsiya qilingan so‘z aksariyat hollarda tarixiy matnlarda qo‘llansa, ikkinchi usuli zamonaviy matnlarda ishlatiladi. Shuni aytib o‘tish kerakki, ikkinchi usul asosan rus tili ta’sirida shu shaklga kelib qolgani ma’lum. Ingliz tilidagi Isaac so‘zining ham bir necha usulda transliteratsiya qilingan shakllari mavjud. Diniy matnda bu ism isak, ilmiy va badiiy matnda Ayzek deb beriladi. O‘zbek tilida bu diniy matnda Iso, ilmiy va badiiy asarlarda Ayzek, boshqa hollarda Isoq yoki Ishoq deb beriladi. Bu yerda matn uslubi va janridan tashqari transliteratsiya, transkripsiya hamda an’analar hisobga olinadi.⁶³

Chet tilidan kirib kelib, muloqotda foydalaniladigan so‘zlar:

⁶³ I.G‘ofurov, O. Mo‘minov, N. Qambarov Tarjima nazariyasi. 119-120-betlar.

Ba’zi soʻzlar borki ular chet tilidan kirib, oʻzbekchalashib ketgan. Aslida u soʻzlarning oʻzbek tilida muqobili boʻla turib, undan foydalanmay qoʻyilgan. Bu esa oʻzbek tilidagi soʻzlarni yoʻqolib ketishiga sabab boʻladi. Masalan: **Piyon** va **piyonista**. Rus tilidagi пьяный soʻzidan olingan- ichkilikdan kayfi oshgan yoki mast. **Piyonista** esa пьяница soʻzidan- ichkilikboz degan maʼnoda qoʻllaniladi.

Ey, shoʻring qursin. Rosa piyonista ekansan. S. Ahmad, “Ufq”.

Zavod soʻzini – korxona, **stul** soʻzini- oʻrindiqlik, **tarelka** soʻzini- likopcha, **doktor** soʻzini- shifokor, **kvartira** soʻzini- xonadon, **apteka** soʻzini- dorixona, **vilka** soʻzini- sanchqi va bunga oʻxshash juda koʻp soʻzlar mavjud. Tarjimon tarjima ishida aynan shularga ahamiyat bersa maqsadga muvofiq boʻladi.

Badiiy tarjimada soʻz muammosi

Maʼlumki tarjimonning butun ijodkorligi soʻz ustida boʻladi, u bir asarni hech narsa qoʻshmay va olib tashlamay ikkinchi til vositalari yordamida asarni qayta jaranglata olishi kerak. Muallif bu borada juda koʻp izlanadi, chunki baʼzi soʻzlarning muqobili boʻlmaydi, bu borada tarjimon bir soʻz oʻrniga bir jumladan foydalanadi. U soʻzning mohiyatini ochib berishi, kitobxonga chunarli boʻlmogʻi darkor.

Badiiy tarjimada soʻzning ketidan quvgan maʼnoni qoʻldan chiqaradi.

Maʼlum boʻladiki, badiiy tarjimaning soʻz maʼnosi, soʻz qoʻllash, soʻzni oʻzgartirish, tushirib qoldirish yoki soʻz qoʻshish bilan bogʻliq muammolari ham mavjudki, ularni kuzatish va tadqiq etish ikki jihatdan muhim: birinchisi – tarjimonni notoʻgʻri ayblashdan bizni saqlasa, ikkinchidan – tarjimonlarga shunday muammoga duch kelganda qanday yoʻl tutish kerakligini koʻrsatadi.

Barcha xalqlarda maqol va iboralar bor. U iboralarda ishtrok etgan soʻzlar oʻz maʼnosida emas balki koʻchma maʼnoda keladi. Ularni fahmlash bilangina bilib olinadi. Masalan: Aravani quruq olib qochmoq - uddasidan chiqa olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtanmoq;

bagʻri qon - gʻam-alamli, gʻam-alamda;

bosh ogʻrigʻi - ortiqcha tashvish yoki dahmaza;

boshi osmonga yetmoq - xursand boʻlmoq;

boshi oqqan tomon - duch kelgan taraf;

boshida danak chaqdi - ortiq darajada azoblandi;

alamli qon yutdi - gʻam-gʻussani boshidan kechirmoq;

ogʻzi qulogʻida - judayam xursand boʻlmoq;

kapalagi uchdi - qattiq choʻchish bilan qoʻrqdi; shu kabi oʻzbek tilidagi iboralarni tarjimon soʻzma-soʻz emas uning maʼnosidan kelib chiqib tarjima qiladi.

Bunday iboralar boshqa davlatlarda ham bor. Masalan arab millatida bunday maqollar mavjud:

تمام التمام - “Hamma narsa joyida”

"من لا يعمل لا يأكل" - Bu “ishlamagan yemaydi” degan maʼnoni anglatadi, yaʼni imkoniyatlarni qoʻldan boy bermay, harakat qilish kerak mazmunidagi ushbu soʻzga oʻzbekcha “ishlamagan tishlamaydi” desak boʻladi.

Tarjimashunoslikda ilmiy uslubni toʻgʻri tarjima qilish muhim ilmiy masalalardan biridir. Bu uslub aniq, loʻnda va mantiqiy tuzilgan boʻlishi, atamalarga sodiq qolgan holda tarjima qilinishi kerak. Biroq, ushbu yoʻnalishda bir qator muammolar mavjud.

1. Terminologik muammolar:

Ilmiy matnlarda ko‘plab atamalar uchraydi. Har bir atamaning boshqa tilga to‘g‘ri tarjima qilinishi zarur. Ba’zida bu atamalar o‘zbek tilida mavjud bo‘lmasligi yoki noto‘g‘ri qo‘llanilishi mumkin, bu esa matnning mazmunini buzadi.

2. Shakl va mazmun muvozanatini saqlash:

Ilmiy matnlar ko‘pincha murakkab tuzilishga ega bo‘ladi. Tarjimada ularning mantiqiy izchilligi va ilmiy uslubdagi ifoda vositalari yo‘qolib qolishi mumkin.

3. Standartlarga mos kelmaslik:

Ba’zida tarjimalar xalqaro yoki mahalliy ilmiy uslubiy me’yorlarga javob bermaydi. Bu esa matnning ilmiylik darajasiga putur yetkazadi.

4. Madaniyatlararo tafovut:

Ba’zi ilmiy tushunchalar yoki iboralar boshqa madaniyatda to‘liq mavjud emas. Tarjimon bu hollarda ekvivalent topish yoki tushuntirish usulini qo‘llashi kerak bo‘ladi.

Tarjimon bir asarni tarjima qilishga kirishishidan avval u asarning muallifi bilan tanishib chiqmog‘i, qaysi millat haqida yozilgan asar bo‘lsa, shu millatning urf-odatlarini, an’analarini bilishi zarur bo‘ladi. asar davomida maqol va ibratli so‘zlarni so‘zma-so‘z emas, balki unung mag‘zini chaqib, asl ma’noni yetkazib berish kerak. Tarjimalar bir necha turga bo‘lingani sabab, ular turli usullarda tarjima qilinadi. Badiiy tarjimada tarjimon erkin ishlab, unga rang kiritib boyitadi, ammo rasmiy uslubda tarjimon o‘zidan hech qanday so‘z qo‘shmay, boricha ma’lum belgilangan tartibda tarjima qiladi. Tarjimon o‘z tilini mukammal bilib, asarni go‘zal tortiq qilmog‘i darkor, chet tilidan kirib, doimiy muloqotda foydalanilayotgan so‘zlar o‘rniga muqobilini ishlatib, tilimizni asrab qolishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ikki elatning o‘zaro munosabatlarini bog‘lovchi,

dunyodagi bo‘layotgan barcha yangiliklardan habardor qiluvchi tarjimon o‘z ishiga o‘ta ma’suliyat bilan qarashi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Said Ahmad “Ufq”.
2. Salomov G‘. Komilov N. Do‘stlik ko‘priklari. 47–48-betlar.
3. Salomov G‘. Tarjima nazariyasiga kirish. 101-bet.
4. Salomov G‘. Tarjima nazariyasi asoslari. Toshkent: "Укитувчи", 1983, 66-bet.
5. G‘ofurov I, O. Mo‘minov, N. Qambarov. Tarjima nazariyasi. 119-120-betlar.

TIBBIYOT SOHASIDA ILMIY TARJIMANING NAZARIY ASOSLARI VA AMALIY YONDASHUVLARI

Ergashev Bekzod Jaloliddin o‘g‘li

Central Asian Medical University, Stomatologiya fakulteti, 3-kurs

bekzodergashev0401@gmail.com

Abstract: *This article examines the theoretical foundations and practical approaches to scientific translation in the field of medicine, with a specific focus on the application of Skopos theory. The importance of ensuring intratextual and intertextual coherence in medical translations is highlighted through the analysis of English and Arabic medical texts from the MedlinePlus platform. The study emphasizes the significance of audience-oriented translation, cultural adaptation, and the use of explanatory methods to enhance clarity and scientific accuracy. The findings offer strategic recommendations for medical translators and contribute to improving the quality and effectiveness of medical translation practices.*

Keywords: *Medical translation skopos theory coherence MedlinePlus intratextual consistency intertextual consistency cultural adaptation*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tibbiyot sohasidagi ilmiy tarjimalarning nazariy asoslari va amaliy yondashuvlari, xususan, Skopos nazariyasi asosida tibbiy matnlarni tarjima qilishda intratekstual va intertekstual koherentlikni ta'minlash muhimligi tahlil qilingan. MedlinePlus platformasidan olingan ingliz va arab tillaridagi tibbiy matnlar misolida tarjimaning maqsadga muvofiqligi, auditoriya ehtiyojlariga mosligi va madaniy kontekstga moslashtirish zarurati o'rganilgan. Tarjima jarayonida izohlar, tushuntirishlar va moslashtirish metodlaridan foydalanish orqali ilmiy aniqlik va tushunarlilik oshiriladi. Maqola tarjimonlar uchun samarali strategiyalarni tavsiya etadi va tibbiy tarjima sifatini*

yaxshilashga hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: *Tibbiy tarjima skopos nazariyasi koherentlik MedlinePlus intratekstual uyg‘unlik intertekstual uyg‘unlik madaniy moslashtirish*

Global sog‘liqni saqlash tizimida ilmiy axborot almashinuvi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tibbiyot sohasi bo‘yicha har yili minglab ilmiy maqolalar, klinik tavsiyalar va sog‘liqni saqlash bo‘yicha ma‘lumotnomalar nashr qilinadi va ularning asosiy qismi ingliz tilida e‘lon qilinadi. Natijada, bu materiallarning boshqa tillarga, xususan arab, ispan, rus, fransuz va o‘zbek tillariga tarjima qilinishi tibbiy bilimlarning global miqyosda tarqalishini ta‘minlashda muhim vosita sifatida maydonga chiqmoqda.

Tibbiy tarjima faqat lingvistik jarayon emas, balki chuqur mutaxassislik bilimlarini, madaniy va etik nozikliklarni, shuningdek, kommunikativ niyatni to‘g‘ri anglashni talab qiladigan murakkab faoliyatdir. Xususan, dori-darmonlar ta‘siri, tibbiy holatlarning belgilari yoki amaliy tavsiyalar noto‘g‘ri tarjima qilinsa, bu bemor hayoti va salomatligiga bevosita xavf tug‘dirishi mumkin. Shu sababli, tibbiy matnlarni tarjima qilishda tarjimon nafaqat tilshunos, balki ma‘lum darajada sog‘liqni saqlash sohasidan ham xabardor bo‘lishi talab etiladi.

Tarjima nazariyalarining amaliy tibbiy tarjimada tutgan o‘rni nihoyatda muhim. Ayniqsa, Skopos nazariyasi (Hans Vermeer tomonidan ishlab chiqilgan) zamonaviy tibbiy tarjima faoliyatida asosiy metodologik yondashuvlardan biri sifatida qaralmoqda. Skopos nazariyasiga ko‘ra, tarjima jarayoni avvalo uning maqsadi ya‘ni maqsadli auditoriya ehtiyojlariga muvofiqligiga ko‘ra baholanadi. Bu yondashuv tibbiy tarjimalarda ayniqsa dolzarb, chunki har bir maqsadli auditoriya (shifokor, bemor, talaba yoki reguliyator) o‘ziga xos tushuncha, til va axborot darajasiga ega.

Skopos nazariyasi asosida tahlil qilinayotgan tarjimalar, ayniqsa, MedlinePlus platformasidagi inglizcha tibbiy matnlar va ularning arab tiliga tarjimalari asosida olib borilgan tahlillar, ushbu yondashuvning samaradorligini amalda

ko‘rsatmoqda. Tadqiqotlarda ko‘rsatilishicha, tarjimada intratekstual koherentlik (matn ichidagi mazmuniy izchillik) va intertekstual koherentlik (matnlararo bog‘liqlik) saqlanishi, axborotning aniq, to‘g‘ri va foydalanuvchiga qulay yetkazilishida hal qiluvchi omildir. Masalan, ilmiy maqolalardagi atamalarning tarjimasi asliyatga yaqin bo‘lishi kerak bo‘lsa-da, ular yangi tilga o‘girilganda tibbiyot madaniyati va qabul qilish kontekstiga moslashtirilishi ham lozim. Bemorlar uchun mo‘ljallangan axborot esa, ilmiy aniqlikni saqlagan holda, sodda, tushunarli va madaniy jihatdan mos shaklda ifodalanishi kerak. Shuningdek, tarjimonlar ba’zida matnni qayta tuzish, ba’zi qismlarini tushuntirish, ba’zilarini esa soddalashtirish orqali kommunikativ niyatni to‘liq yetkazishlari talab etiladi.

Ushbu maqola tibbiy tarjimada Skopos nazariyasining ahamiyatini tahlil qiladi, tarjima jarayonidagi muammolar va ularni yechish strategiyalarini o‘rganadi hamda MedlinePlus platformasidan olingan inglizcha va arabcha tibbiy matnlar asosida intratekstual va intertekstual koherentligini baholaydi. Tadqiqot natijalari tibbiy tarjima amaliyotini takomillashtirish, tarjimonlar tayyorlash dasturlarini yanada rivojlantirish va sog‘liqni saqlash bo‘yicha xalqaro axborot oqimini yanada soddalashtirishga xizmat qiladi.

Tibbiyot sohasida ilmiy tarjima, ko‘pincha yuqori malakali mutaxassislar va tilshunoslarning hamkorligi talab qiladigan murakkab jarayondir. Ushbu jarayonni samarali amalga oshirish uchun tarjimonda qo‘llaniladigan metodlar va yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Mazkur maqolada tibbiy tarjima metodlari, jumladan, funksional ekvivalentlik va skopos nazariyasi asosida amalga oshirilgan tahlillar yoritiladi. Tibbiyot matnlarini tarjima qilishda, ko‘pincha murakkab tibbiy terminlar, jargonlar va aniq, o‘zgarmas tushunchalarni izohlash talab etiladi. Materiallar bo‘yicha, bu tadqiqot uchun MedlinePlus onlayn manbasi tanlangan. Ushbu platforma AQSh milliy tibbiyot kutubxonasi tomonidan taqdim etilgan bo‘lib, u tibbiyot sohasida no-professional auditoriya uchun yaratilgan resurslardan biridir. Tadqiqotda foydalanilgan tibbiy matnlar,

turli xil kasalliklar va davolash usullari haqida ma'lumotlar taqdim etilgan. Ushbu matnlar arab tiliga tarjima qilingan va tahlil qilingan. Tarjima jarayonida skopos nazariyasiasosida tarjimaning maqsadga muvofiqligi, ya'ni tarjimaning auditoriya ehtiyojlariga mosligi va tushunarli bo'lishi o'rganildi.

Metodikaga kelsak, maqola intratekstual va intertekstual uyg'unlikka alohida e'tibor qaratildi. Skopos nazariyasiga asoslangan holda, tarjima jarayonida manba matnining maqsadi va funksiyasi hisobga olindi. Tarjima jarayonida ishtirok etgan mutaxassislar tomonidan qo'llanilgan metodlar va strategiyalar, ya'ni izohlar kiritish, tushuntirish, va moslashtirish orqali tibbiy matnning maqsadi aniqroq va tushunarliroq bo'lishi kerakligi ta'kidlandi. Maqola uchun olib borilgan kichik tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tibbiy tarjima jarayonida foydalanilgan metodlar va yondashuvlar, matnning maqsadi va auditoriyaning ehtiyojlariga mos kelishi kerak. Skopos nazariyasining qo'llanilishi, tarjimaga zaruriy yondashuvlarni qo'llashda yordam beradi. Tadqiqotda ko'rsatilganidek, tibbiy matnlarni tarjima qilishda ikki muhim jihatga, ya'ni intratekstual va intertekstual uyg'unlikka alohida e'tibor qaratish zarur.

Birinchi natija sifatida, intratekstual uyg'unlikning ahamiyati ta'kidlandi. Tibbiy matnning aniq va ravshan bo'lishi, matnning o'zida ma'lum bir mantiqiy tuzilma mavjud bo'lishini talab etadi. Tarjimaning tiliga bog'liq ravishda, ba'zi tibbiy terminlar va jumlar o'zgartirilishi yoki tushuntirilishi lozim. Masalan, ingliz tilidagi “germs” so'zi, arab tiliga “bakteriyalar” deb tarjima qilinishi kerak. Bunda nafaqat tibbiy ma'nolar, balki umumiy tushuncha ham inobatga olinadi.

Ikkinchi natija sifatida, intertekstual uyg'unlikning ahamiyati ko'rsatildi. Tarjima qilingan matnning original matn bilan uyg'unligi, ya'ni mazmunning to'liq va aniq yetkazilishi juda muhim. Tarjimon tibbiy matnni shunday tarjima qilishi kerakki, bu nafaqat til xususiyatlariga, balki madaniy tafovutlarga ham mos kelsin. Arab tilida, masalan, ba'zi atamalarni aniq tarjima qilishda, ularning

madaniy va tibbiy ma'nolari hisobga olinishi kerak. Tibbiy jargonlar va atamalar auditoriya tomonidan to'liq tushunilishi uchun izohlar kiritilishi muhimdir. Shuningdek, tadqiqotda tibbiy tarjima qilishda qo'llaniladigan metodlar va yondashuvlar haqida muhokama qilindi. Tibbiy matnlarning tarjimasida izohlar kiritish, qisqacha tushuntirishlar va moslashtirishlar metodlari keng qo'llanilmoqda. Bularning barchasi tarjima qilinayotgan matnning mohiyatini aniq va to'g'ri yetkazishga xizmat qiladi. Biroq, ba'zi hollarda literal tarjima natijasida noaniqliklar va xatoliklar yuzaga kelishi mumkin. Tarjimani yanada aniqroq va tushunarli qilish uchun, bu xatoliklar bartaraf etilishi lozim. Tadqiqotda shuningdek, ba'zi matnlarning tarjimasini bilan bog'liq muammolar ko'rsatildi. Misol uchun, ingliz tilidagi "breathing in the germ" jumlasini, arab tilida noto'g'ri tarjima qilingan bo'lib, bu ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Bunday xatoliklarni oldini olish uchun, tarjimonda ilmiy aniqlik va aniq terminologiya muhimdir. Shu bilan birga, tibbiyot sohasidagi ilmiy tarjima, nafaqat til yo'nalishi, balki mazmuniy jihatdan ham muhim hisoblanadi. Skopos nazariyasi, tarjima jarayonining maqsadini va auditoriyani hisobga olgan holda, matnning aniq va tushunarli bo'lishini ta'minlashga yordam beradi. Tadqiqotda ko'rsatilgan metodlar va yondashuvlar, tarjimaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga hissa qo'shadi. Intratekstual va intertekstual uyg'unlikni ta'minlash, tarjimaning sifatini oshiradi va tibbiy ma'lumotlarning to'g'ri va aniq yetkazilishiga yordam beradi.

Tarjima jarayonida ilmiy aniqlik, izohlar kiritish va tushuntirishlar kiritish metodlari muhim ahamiyatga ega. Bunday yondashuvlar, nafaqat matnning mazmunini aniq yetkazadi, balki tarjima qilingan matnning auditoriya tomonidan to'liq tushunilishini ta'minlaydi. Tarjimani yanada mukammallashtirish uchun, ilmiy-texnik tilni to'g'ri va izchil qo'llash zarur. Bu o'z navbatida, tibbiyot sohasidagi tarjima sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alekseeva IS. Professional'nyy trening perevodchika. St. Petersburg: Soyuz; 2004: 56-58.
2. Allahyarova NK. Meditsinskaya terminologiya i perevod. Moscow: Logos; 2018: 34-36.
3. Aliyev F. Meditsinskaya terminologiya i ee perevod. Tashkent: Academic Press; 2017: 100-102.
4. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 2nd ed. London: Routledge; 2011: 34-36.
5. Bassnett S. Translation Studies. 4th ed. London: Routledge; 2013: 94-96.
6. Hatim B, Mason I. Discourse and the Translator. London: Longman; 1990: 75-78.
7. House J. Translation Quality Assessment: Past and Present. London: Routledge; 2015: 87-90.
8. Gile D. Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training. Rev. ed. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company; 2009: 210-212.
9. International Medical Interpreters Association. Standards of Practice. Boston: IMIA; 2007: 29-31.
10. Komissarov VN. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty). Moscow: Vysshaya Shkola; 1990: 123-125.
11. Pöchhacker F. Introducing Interpreting Studies. London: Routledge; 2004: 112-114.
12. Newmark P. A Textbook of Translation. London: Prentice Hall; 1988: 200-

205.

13. Nord C. Text Analysis in Translation: Theory, Methodology, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis. Amsterdam: Rodopi; 2005: 12-15.

14. Munday J. Introducing Translation Studies: Theories and Applications. 4th ed. London: Routledge; 2016: 45-48.

15. Tibbiyot ; 2003: 56-59.ensiklopediyasi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi

16. Saidov AA. Tarjima nazariyasi asoslari. Toshkent: O‘qituvchi; 1995: 88-90.

17. Salikhov A. Tibbiyot va tarjima: muammolar va yechimlar. Toshkent: Sog‘liqni Saqlash Vazirligi; 2016: 58-60.

18. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. 2nd ed. New York: Routledge; 2008: 56-60.

19. O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni Saqlash Vazirligi. Tibbiy tarjimalar to‘plami. Toshkent, 2020: 45-47.

20. Shveytser AD. Sovremennoe perevodovedenie. Moscow: R. Valent; 2002: 134-137.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILIDAGI OT SO‘Z TURKUMINING QISQACHA QIYOSIY TAHLILI

Kurbanova Shaxnoza Raxmatullayevna

UzDJTU, Tarjimonlik fakulteti 1-kurs talabasi,

shxnzkurbanova@gmail.com

Annontatsiya: *Ushbu maqola ingliz va o‘zbek tillaridagi ot so‘z turkumining qiyosiy tahliliga bag‘ishlangan. Maqolada ot va uning asosiy belgilari, ot va uning grammatik jihatdan turlari, kelishiklar bilan qo‘llanishi va gapdagi vazifalari o‘rganiladi. Tillardagi o‘xshashliklar va farqlar aniqlanib, ularning kelib chiqish sabablari izohlanadi. Shuningdek, ot so‘z turkumining qo‘llanishi “O‘tkan kunlar” asari tarjimasida ko‘rib chiqiladi va tahlil qilinadi. Maqola ikki til egalari uchun ham qiziqarli va foydali bo‘lishi mumkin. Chunki u tillarning qiyosiy tahlilini va farqlarini chuqurroq aniqlashga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar: *ot, qiyosiy tahlil, artikl, kelishiklar, atoqli, turdosh, mavhum, sanaladigan, sanalmaydigan*

Аннотация: *Данная статья посвящена сравнительному анализу именной группы в английском и узбекском языках. В статье изучается имя существительное и его основные признаки, имя существительное и его грамматические типы, его употребление с союзами и его речевые функции. Выявляются сходства и различия в языках и объясняются причины их происхождения. Также рассматривается и анализируется использование именной группы в переводе произведения «Bygone Days». Статья может быть интересна и полезна как для носителей двух языков, так как способствует дальнейшему уточнению сравнительного анализа и различий языков.*

Keywords: *noun, comparative analysis, article, conjunctions, definite, relative, abstract, countable, uncountable*

Abstract: *This article is devoted to a comparative analysis of the noun phrase in English and Uzbek. The article studies the noun and its main features, the noun and its grammatical types, its use with conjunctions and its functions in speech. The similarities and differences in the languages are identified and the reasons for their origin are explained. Also, the use of the noun phrase in the translation of the work "Bygone Days" is considered and analyzed. The article can be interesting and useful for bilinguals, as it helps to understand the comparative analysis and differences of the languages in a deeper way.*

Keywords: *noun, comparative analysis, article, conjunctions, definite, relative, abstract, countable, uncountable.*

Bilamizki, morfologiya soʻz turkumlari bilan ishlovchi yaʼni soʻz turkumlarini oʻrganuvchi boʻlim hisoblanadi va soʻz turkumkari ham oʻz oʻrnida mustaqil, yordamchi va alohida olingan soʻzlarga ajraladi. Hozir soʻz yuritadigan mavzumiz ham mustaqil soʻz turkumi sirasiga kiruvchi ot soʻz turkumi hisoblanadi. Ot predmetlik tushunchasini ifodalovchi mustaqil soʻz turkumidir. Ingliz tilida otlik kategoriyasi artikl va predloglar bilan qoʻllaniladi. Ot turkumiga: tirik mavjudotlar (a boy, an animal, a bird, etc), obʼektiv borliqdagi predmetning, voqea va hodisalar (city, tree, stone, an apple, an earth), shuningdek, fikrda predmet deb tasavvur qilinadigan turli harakat yoki holat, hodisa, xususiyat va munosabat tushunchalar (resting, peace, happy) emas, balki sifat, holat va harakatlarni bildiruvchi abstrakt tushunchalar ham kiradi. Ot turkumidagi soʻzlar predmet tushunchasini son, egalik va kelishik kategoriyalari bilan birga ifodalaydi. Ikki tilda ham ot boshqa soʻz turkumlari bilan birga bogʻlanib kelishi mumkin. Misol uchun:

Sifat: Eng: a good **boy**, an interesting **book**, etc.

Uzb: yaxshi **bola**, qiziqarli **kitob** va boshqalar.

Fe'l: Eng: to write **a letter**, to buy **a book** and etc.

Uzb: **xat** yozmoq, **kitob** sotib olmoq.

Olmosh: Eng: this **book**, that **pen** and etc.

Uzb: bu **kitob**, u **ruchka**.

Son: Eng: five **pens**, two **cars** and etc.

Uzb: beshta **kitob**, ikkta **mashina**.

Bog'lovchi: Eng: because of **Nick**, for **Nick** and etc.

Uzb: **Nik** uchun, **Nik** sababli.

Bundan tashqari ingliz tilida otlar artikllar bilan birga bog'lanib keladi : **a book** , **the book**. Ikki tilda ham ot gapda turli vazifalarda va o'rinlarda kelishi mumkin.

Ega vazifasida: Bob is a teacher. Bob o'qituvchi.

To'ldiruvchi vazifasida: I bought a car. Men mashina(ni) oldim.

Kesim vazifasida: She was a student. U talaba edi.

Aniqlovchi vazifasida: This a gold watch. Bu oltin soat.

Hol vazifasida: He worked day and night. U kecha-yu kunduz ishladi.

Shu bilan bir qatorda , o'zbek tilida ot to'g'ridan-to'g'ri kesim vazifasida kelishi mumkin. Lekin ingliz tilida bunday emas. Ingliz tilida ot to'g'ridan-to'g'ri ega bilan kesim vazifasini bajara olmaydi. U egaga kesimni bog'lash uchun bog'lovchi fe'lni talab qiladi (is, are, was, were, become, seem va h.k.). Bundan tashqari, birlikdagi sanaladigan otlar ko'pincha "a" yoki "an" artiklini talab qiladi. O'zbek tili ancha moslashuvchan tuzilishga ega. Ot bog'lovchi fe'lsiz to'g'ridan-

to'g'ri kesim vazifasini bajarishi mumkin. "U talaba" kabi gaplar grammatik jihatdan to'g'ri.

Uzbek (Correct)	Incorrect English	Correct English	Notes
Men врачман (Men vrachman)	I doctor	I am a doctor	"a" is needed because "doctor" is singular and countable
U студент (U student)	He student	He is a student	"is" and "a" are needed
Улар инженерлар (Ular injenerlar)	They engineers	They are engineers	No article needed because "engineers" is plural
Об-ҳаво яхши (Ob-havo yaxshi)	Weather good	The weather is good	"is" is needed

Ot so'z turkumi gramatik jihatdan bir nechta turlarga ajraladi: atoqli otlar, turdosh otlar, jonli va jonsiz, mavhum, sanaladigan va sanalmaydigan otlar, jamlovchi, modda ifodalovchi otlar, shaxs ifodalovchi otlar va bular biz hozir ko'rib chiqayotgan tillarimizda ya'ni ingliz va o'zbek tillarida turli xil talqin qilinadi. Eng avvalo atoqli otlardan boshlaydigan bo'lsak, bilamizki atoqli otlar shaxs yoki narsaga atab qo'yilgan nomlar hisoblanadi va bunga misol qilib *Nick, Brown, New-York, The Pacific Ocean* kabi so'zlarni, o'zbek tilida esa Baroqvoy, Gulnoza, Tinch okeani kabi misollarni keltirishimiz mumkin. Ammo ikki til o'rtasida bitta farqli jihat borki bu tarjima jarayonida turi xil kelishmovchiliklarga olib kelishi mumkin. Aslida kichik imloviy xatolik bu tuyiladigan bu holat, ingliz tilida oy nomlari atoqli ot hisoblanadi, biroq o'zbek tilida turdosh ot bo'lib keladi. Misol orqali ko'radigan bo'lsak:

She came in **September**.

U **sentabrda** keladi.

Ingliz tilida oy nomlari atoqli bo'lganligi sababli bosh harflar bilan yozilgan, o'zbek tilida esa aksincha.

Antroponimlar - insonlarga qo'yilgan ismlar, laqablar, oila nomlari. Antroponimlar ham atoqli otlar turkumiga kiruvchi katta bir bo'lim va aynan

antroponim otlar tarjimasini tarjimonlar uchun har doim ham qiyinchilik tug'dirib kelgan. Ismlar tarjima qilinmaydi ammo transliteratsiya orqali tarjimon uni o'quvchilarga yetkazib beradi. “O'tkan kunlar” asaridagi Ziyo Shohchi, Otabek, Qutidor, Akram hoji kabi antroponimlarni ingliz tilidagi tarjimasini C.Ermakova tarjimasida ko'radigan bo'lsak, Otabek - Atabek, Ziyo Shohchi- Ziya Shakhchi, Qutidor-Kutidar, Akram Hoji- Akram hadji kabi tarjima qilinganini ko'rishimiz mumkin.

Turdosh otlar ikki til uchun ham bir xil ya'ni predmetlarning, narsalarning, joylarning yoki tushunchalarning umumiy nomini bildiruvchi otlardir. Ular muayyan bir shaxsga, joyga yoki narsaga emas, balki ularning turkumiga ishora qiladi.

O'zbek tilida turdosh otlar bosh harf bilan yozilmaydi (gap boshida kelganda bundan mustasno). Misollar: kitob, daftar, shahar, daryo, odam, qiz, o'g'il, maktab, bog', uy, mashina. Ingliz tilida ham turdosh otlar gapning boshida kelmasa, bosh harf bilan yozilmaydi. Ularning birlik yoki ko'plik shakli bo'lishi mumkin.

➤ Misollar: book, notebook, city, river, person, girl, boy, school, garden, house, car.

Ular bir turdagi barcha narsalarga tegishli bo'lgan umumiy nomni ifodalaydi, muayyan bir shaxsni, joyni yoki narsani ko'rsatmaydi. Turdosh otlar sanaladigan (kitob, daftar) va sanalmaydigan (suv, havo) bo'lishi mumkin. Sanaladigan turdosh otlar birlik shaklida "a" (unli harf bilan boshlansa "an") artikli bilan ishlatilishi mumkin (a book, an apple). Ko'plik shaklida artikl ishlatilmasligi yoki "the" artikli ishlatilishi mumkin (the books).

Turdosh otlarning turlari:

- Aniq otlar (Concrete nouns): Jismonan mavjud bo'lgan narsalarni ifodalaydi (kitob, uy, daraxt).

- Mavhum otlar (Abstract nouns): Jismonan mavjud bo‘lmagan tushunchalarni ifodalaydi (sevgi, do'stlik, baxt).
- To‘plam otlar (Collective nouns): Bir nechta elementdan tashkil topgan guruhni ifodalaydi (oila, sinf, qo‘shin).

Ingliz tilidagi turdosh ot aniq (Concrete nouns) va mavhum (Abstract nouns)ga bo‘linadi. Aniq otning o‘zi yana 1) yakka otlar (Class nouns), 2) jamlovchi otlar (Collective nouns), 3) modda va sanalmaydigan narsalarni bildiruvchi otlar (Nouns of Materials or Mass nouns). Ulardan yakka otlar biror bir guruhning namunasi sifatida donalab sanalish xususiyati bilan ajralib turadi va ularga quyidagilar kiradi: *orange* – apelsin (mevalar guruhidan namuna sifatida keltirilyapdi), *rose* – *atirgul* (*gullar guruhidan namuna*), *table* – *stol* (uy-ashyolari guruhidan namuna). Jamlovchi otlar barcha narsa va shaxslarni to‘dasini, guruhini va galasini ifodalaydi. *Family* – *oila*, *team* – *jamoa*, *people* – *xalq* va boshqalar. Modda yoki sanalmaydigan otlarga esa suyuqliklar, juda mayda moddalardan tashkil topgan narsalar, ma’lum bir shaklga ega bo‘lmagan otlar kiradi. Masalan: *water* – *suv*, *rice* – *guruch*, *silver* – *kumush*, *cereal* – *dukkaklik boshqoq*, *tea* – *choy*. Mavhum otlar esa belgi, xususiyat, holat va harakat nomlarini o‘z ichiga olib, donalab sanalmaslik xususiyati bilan yaqqol ajralib turadi. Buni oddiy usulda – qo‘limiz bilan ushlab bo‘lmaydigan, ko‘zimiz bilan ko‘rib bo‘lmaydigan umuman borliqda buyum holatida bo‘lmagan, ammo his qilsa bo‘ladigan ot deb ta’riflasak bo‘ladi. Ularga *love* – *sevgi*, *confidence* – *ishonch*, *sadness* – *xafalik*, *hesitation* – *ikkilanish*, *peace* – *tinchlik*, *happiness* – *baxt*, *fame and fortune* – *mashhurlik* va boylik kabilar kiradi (Bo‘ronov, J. (1973), b. 14).

Sanaladigan otlar - sanoq mumkin bo‘lgan narsalarni, odamlarni, joylarni yoki tushunchalarni ifodalaydi. Ularning birlik va ko‘plik shakli mavjud:

- kitob (book)
- olma (apple)

- qalam (pencil)
- o‘quvchi (student)
- daraxt (tree)
- mashina (car).

Sanalmaydigan otlar - sanoq mumkin bo‘lmagan narsalarni, moddalarni, tushunchalarni yoki sifatlarni ifodalaydi. Ularning ko‘plik shakli odatda bo‘lmaydi.

Sanalmaydigan otlarni sanash uchun ularni o‘lchov birliklari yoki konteynerlar bilan birga ishlatish kerak:

- a glass of water (bir stakan suv)
- a bottle of water (bir shisha suv)
- a piece of information (bir parcha ma’lumot)
- a bar of chocolate (bir плитка shokolad)

Ba’zi otlar kontekstga qarab sanaladigan ham, sanalmaydigan ham bo‘lishi mumkin. Masalan, "coffee" (kofe) sanalmaydigan ot bo‘lishi mumkin ("I like coffee"), lekin "a coffee" (bir kofe) sanaladigan ot bo‘lishi mumkin, agar siz "bir chashka kofe" demoqchi bo'lsangiz.

Jamlovchi otlar - bir xil turdagi shaxslar, narsalar yoki hayvonlar to‘plamini bir butun sifatida ifodalovchi otlardir. Ular yakkalik shaklida bo‘lsada, ko‘plik ma’noni anglatadi.

Jamlovchi otlarning xususiyatlari:

- ❖ **Yakkalik shakl, ko‘plik ma’no:** Ular grammatik jihatdan yakkalikda, lekin ko‘plab a’zolari o‘z ichiga olgan guruhni ifodalaydi.

❖ **Fe'l bilan moslashuv:** Jamlovchi otlar bilan fe'llarni ishlatish biroz chalkash bo'lishi mumkin. Gapning mazmuniga qarab fe'l birlikda ham, ko'plikda ham ishlatilishi mumkin.

❖ **"The" artikli:** Odatda "the" artikli bilan ishlatiladi, ayniqsa ma'lum bir guruh haqida gapirilganda.

Agar guruh bir butun, birlashgan holda harakat qilsa, fe'l birlikda ishlatiladi. The family is eating dinner. (Oila kechki ovqat yemoqda.) The team is playing well. (Jamo'a yaxshi o'ynamoqda.) . Agar guruh a'zolari alohida-alohida harakat qilsa yoki fikrlari bo'lsa, fe'l ko'plikda ishlatiladi. The family are arguing about where to go on vacation. (Oila ta'tilga qayerga borish haqida bahslashmoqda.) The team are not agreeing on the strategy. (Jamo'a strategiya borasida kelishmayapti.) O'zbek tilida fe'l bilan moslashuv qoidalarini ingliz tilidagiga qaraganda unchalik qat'iy emas. Odatda, jamlovchi otlar bilan fe'l birlikda ishlatiladi, lekin ko'plikda ishlatilishi ham mumkin. Ingliz tilida esa bu qoidaga qat'iy rioya qilish kerak.

Ingliz va o'zbek tillari ot so'z turkumi nuqtai nazaridan ham o'xshash, ham farqli jihatlarga ega. Ikkala tilda ham ot predmetlarni, shaxslarni, joylarni va tushunchalarni nomlash uchun xizmat qiladi va gapda ega, kesim, to'ldiruvchi va aniqlovchi vazifalarini bajarishi mumkin. Shuningdek, ikkala tilda ham otlar turdosh (**common**) va atoqli (**proper**) otlarga bo'linadi.

O'xshashliklarga qaramay, tillar o'rtasida bir qator sezilarli farqlar mavjud misol uchun o'zbek tilida grammatik jins yo'q, ingliz tilida esa otlar grammatik jinsga ega emas, lekin olmoshlar (he, she, it) jinsni ifodalashi mumkin. O'zbek tilida otlar kelishiklar bilan o'zgaradi, ingliz tilida esa kelishiklar deyarli yo'q (faqat egalik kelishigi ('s) saqlanib qolgan. **Artikllar (Articles):** Ingliz tilida aniq (the) va noaniq (a/an) artikllar mavjud, o'zbek tilida esa artikllar yo'q, lekin ularning o'rniga "bir", "bu", "o'sha" kabi so'zlar ishlatilishi mumkin. Ingliz tilida artikllar otning aniqligini ko'rsatadi, o'zbek tilida esa aniqlik kontekst orqali

belgilanadi. Ingliz tilida xos otlar odatda artikl bilan kelmaydi, lekin istisnolar mavjud, o'zbek tilida esa xos otlar bilan artiklga o'xshash so'zlar ishlatilishi mumkin. Ingliz tilida otlarning sanaladigan va sanalmaydigan turlarga bo'linishi muhim ahamiyatga ega, chunki bu artikllardan foydalanishga ta'sir qiladi. O'zbek tilida bunday qat'iy ajratish yo'q. Ingliz tilida fe'l otning birlik yoki ko'plikda ekanligiga qarab o'zgaradi. O'zbek tilida fe'l shaxs va sonda o'zgaradi, lekin otning birlik yoki ko'plikda ekanligi fe'lga ta'sir qilmaydi (ko'plikni ifodalovchi qo'shimchalar ishlatilganda bundan mustasno).

Ot kesim (Noun predicate): Ingliz tilida ot to'g'ridan-to'g'ri kesim bo'la olmaydi, bog'lovchi fe'l talab qilinadi ("He is a doctor"). O'zbek tilida ot to'g'ridan-to'g'ri kesim vazifasini bajarishi mumkin ("U shifokor").

Ushbu qiyosiy tahlil ingliz va o'zbek tillarining ot so'z turkumi sohasidagi o'xshashliklari va farqlarini aniqlashga yordam beradi. Bu o'zbek tilida so'zlashuvchi ingliz tilini o'rganuvchilarga qiyinchilik tug'dirishi mumkin bo'lgan sohalarni tushunishga yordam beradi va aksincha, ingliz tilida so'zlashuvchi o'zbek tilini o'rganuvchilarga ham. Ushbu bilim tarjima jarayonida otlar bilan ishlashda albatta yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bo'ronov, J. (1973). Ingliz va O'zbek tillari qiyosiy grammatikasi. O'quv qo'llanma. – T., “O'qituvchi nashriyoti”, – 279 b.
2. Omonova, M.Sh. (2023). *Tarjima nazariyasi va amaliyoti, O'quv qo'llanma– Toshkent, 185-187 betlar.*
3. Yusupov, O'. (2013). Contrastive Linguistics of the English and Uzbek Languages, Toshkent «Akadem nashr». 42-60 betlar.
4. G'afurov, I., Mo'minov, O., Qambarov, N. (2012). *Tarjima nazariyasi. Darslik, “Tafakkur bo'stoni” - Toshkent, 119-122 betlar.*
5. <https://nauchniyimpuls.ru/index.php/noiv/article/download/8888/5681/5440>

KITOB O‘G‘RISI” ROMANI TARJIMASIDA

LEKSIK TRANSFORMATSIYA BO‘YICHA AYRIM XULOSALAR

Muxtorova Dilnoza Qobil qizi,

ToshDO‘TAU TNA 4-kurs talabasi

[*dilnozamukxtorova@gmail.com*](mailto:dilnozamukxtorova@gmail.com)

Annotatsiya. Ushbu maqolada tarjimonlarning tarjima jaroyonida kontekstga mos so‘z qo‘llab, turli g‘alizliklar kelib chiqishini oldini olish va taftalogiyadan qochib, yorqin jumlar orqali asar mazmuni ochib berishida leksik transformatsiya

dan foydalanish bo‘yicha ayrim xulosalar berilgan. Leksik transformatsiyani qo‘llanishini tahlil etishda Markus Zusak “Book Thief” asarining o‘zbek tiliga Sojida Samandarova tomonidan qilingan “Kitob O‘g‘risi” foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: leksik transformatsiya, leksik muammo, badiiy tarjima, jonlantirish, Markus Zusak, tarjimon izohi.

Abstract: This article presents some conclusions regarding the use of lexical transformation in translation, focusing on how translators select contextually appropriate words to avoid ambiguity and tautology while conveying the essence of a work through vivid expressions. The analysis is based on Markus Zusak’s novel The Book Thief and its translation by Sojida Samandarova, titled Book Thief.

Keywords: lexical transformation, lexical challenge, literary translation, personification, Markus Zusak, Translator’s Note.

Tarjima insoniyat muloqotga kirishgan davrdan boshlab paydo bo'lgan va yillar davomida rivojlanib kelayotgan sharaflı ishdir. Tarjima jaroyoni murakkab jarayonlardan biri hisoblanib, tarjimonga ko'plab mas'uliyatlar yuklaydi. Bir asarni boshqa bir tilga tarjima qilish uchun oylar ba'zan yillar ketadi. Tarjimonlarning birgina notog'ri qo'llagan jumlası orqali asar mazmuni o'zgarib ketishi, muallif uslubini yo'qotishi mumkin. Sotti Husayni tarjima jarayonida muqobil so'z tanlashga shunday ta'rif beradi: *“Badiiy tarjima sohasida shunga erishmog'imiz kerakki, har bir yozuvchi biron bir badiiy asarni tarjima etar ekan, unga xuddi orginal asar yozayotganday sevib kirishsin. Badiiy tarjima sharaflı ish bo'lib, bilim va san'atkorlik talab etadi”* [Husayni 1974, 89-b]. Tarjimonning asosiy ish quroli so'zdir. Tarjima jarayoniga kirishilar ekan, tarjimon eng birinchilardan leksik va grammatik muammolarga duch keladi.

Dunyo tillari, ularning so'z boyliklari va strukturalari bir-biridan farq qilishi, asliyatdagi so'zga tarjima tilida bitta so'z to'g'ri kelishi, frazeologik birlikni bir jumla bilan ifodalash mumkinligi, tarjimondan bir jumlanı o'gırishdan avval uning bir qancha ma'nolarini ko'rib, konteksga asoslanib eng maqbulini tanlashni taqazo etadi.

“Tarjimada turli so'zma-so'z, g'aliz birikmalarni qo'llashdan qochish, uning o'rniga adabiy, hamma tushunadigan yorqin so'zlarni tarjima qilish uchun leksik transformatsiyadan foydalaniladi. Leksik transformatsiyalar tarjima nazariyasida so'zlarni almashtirish deb ham yuritiladi.” [I.G'afurov va b., 2012, 109-bet]

“Transformatsiya”-(lotincha) o'zgartirish, almashtirish degan ma'nolarni bildirib, tarjimada ularning bir qancha turlarga bo'linib, har bir turidan tarjimada keng foydalaniladi. Quyida transformatsiyalarning besh turini ko'rib chiqamiz:

1.Ko'p ma'noli so'zlar tarjimasi. Ingliz tilidagi *“to take”* ko'p ma'noli fe'lini tarjima qilish uchun kontekstdan foydalanishimiz zarur, chunki bu fe'lning

tarjimasi kontekstda va kontekstdan tashqari turlicha ma'nolarni anglatadi. Uni o'zbek tiliga “*olmoq*”, “*olib bormoq/olib kelmoq*”, “*qabul qilmoq*”, “*o'rganmoq/kursga qatnashmoq*”, “*sarflamoq(vaqt, kuch, harakat)*”, “*rasmi/suratga tushmoq*”, “*tutmoq/ushlab olmoq*”, “*o'tkazmoq(imtihon, sinov,sayohat, harakat)*”, “*mashinaga solmoq, transportda yurmoq*” kabi bir qancha ma'nolarini bildirsa, “*take it easy*”-xotirjam bo'l, “*take your time*”-shoshilma, “*take into account*”-e'tiborga olmoq va boshqa idiomalar bilan berilishi ham ko'p ma'noli(polisemantik)so'zlar tarjimasida so'zlarni eng muqobilini tanlashni taqazo etadi.

2. Umumlashtirish(Generelizatsiya.) Ingliz tilidagi “*She ordered a cappuccino and a macchiato*”-o'zbek tiliga “*u qahva buyurdi*” yoki so'zma-so'z tarjima qilsak cappuccino-ko'pikli,sutli qahva, macchiato-dog'li qahva yoki Espresso sut qo'shilgan qahva, “*u ko'pikli,sutli qahva va Espresso sut qo'shilgan qahva buyurdi*” ma'nosini beradi. Ammo ikkilasining nomi umumlashtirib “*qahva*” deb tarjimaga bersak ham ma'noni bergan bo'lamiz.

3. Aniqlashtirish (Konkretizatsiya.) Ingliz tilidagi “*I not only shared a cabin with him and ate three meals a day at the same table*” gapi o'zbek tiliga “*men u bilan bir kunda bitta stol atrofida uch marta uchrashar edim*” deb tarjima qilinadi. Ushbu gapni so'zma-so'z tarjima qilish o'quvchiga hech qanday ma'lumot bermaydi “*men u bilan nafaqat bir kupedamiz,balki u bilan bir stol atrofida uch mahal uchrashar edik ham*”. “*Men u bilan nafaqat bir kupedamiz*” gapi ortiqcha. Bunda sababni natija bilan almashtirdik ammo til normasiga putur yetmadi. [I.G'afurov va b., 2012, 112-bet]

4.Antonomik tarjima. Ushbu tarjima orqali so'z yoki iboraning ma'nosi teskari mazmunga o'zgartiriladi va asarning emotsionallik darajasini oshiriladi. Ammo mazmunga putur yetkazilmaydi. Ingliz tilidagi “*I don't want to cheat*” so'zi “*Men to'g'risini aytaman*” deb tarjima qilish mumkin. Yoki “*Why don't you know*

he is deaf?” so‘zini –“*u soqov-ku!*” va “uning soqovligidan xabaring yo‘qmi ?” deb tarjima qilish jumlaning emotsionallik darajasini oshiradi. [I.G‘afurov & O.Mo‘minov va b., 2012, 113-bet]

5.O‘rin to‘ldirish (Kompensatsiya.) Gapning tushurib qoldirilgan qismini to‘ldirish. Transformatsiyaning ushbu turi tarjimaning tushunarliroq bo‘lishi, ortiqcha so‘zlarni qo‘llamasdan ham ma‘noni berish va so‘z va iborani boshqa bir mos ekvivalent bilan o‘zgartirish imkoniyatini beradi. “*He raised his hand*” so‘zini “*U qo‘lini ko‘tardi*” tushirib qoldirish(omission), so‘zma-so‘z tarjimada “U o‘zining qo‘lini ko‘tardi”. O‘zining qo‘lini ko‘tardi iborasini tushurib qoldirsak ham ma‘noni beramiz. O‘rinto‘ldirish “*A SMALL FACT: You are going to die.*” (Zusak, 2006, 7-page) Ushbu jumlaning “*Mana, kichkina bir haqiqat Bir kun kelib siz ham o‘lasiz*” (Samandarova, 2023, 9-bet) deb tarjima qilingan. “*Small fact*” jumlasining keskin ma‘noni bergani uchun “bir kun kelib”jumlasini qo‘shilib, mazmunni yanada ochib beradi. O‘rinto‘ldirish(kompensatsiya)usulida so‘zma-so‘z emas, balki mazmun jihatdan mos keluvchi, kontekstga mos keladigan ifoda qo‘llaniladi. Almashtirish “*He kicked the bucket.*” so‘zi o‘zbek tiliga “*U olamdan o‘tdi.*”tarjima qilinadi. “*Kick the bucket*” idiomatic ifoda bo‘lib ingliz tilida u “vafot etmoq”degan tushunchani anglatadi. Agar to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilinsa, “U chelakni tepdi” bo‘lib, bu o‘zbek o‘quvchisi uchun tushunarsiz bo‘lib qoladi. Shu sababli “U chelakni tepdi” emas, “u olamdan o‘tdi” varianti beriladi.

Tarjimon yuqorida keltirilgan transformatsiyaning beshta turidan foydalanib, tarjimada hamma uchun tushunarli bo‘lgan, g‘alaz, takror so‘zlardan qochib, yorqin va mukammal tarjimaga erishishi mumkin. Tarjimon o‘z bilim va ko‘nikmalaridan kelib chiqib ushbu transformatsiyalarning qay birini qayerda to‘g‘ri kelishini bilishi lozim. Asar tarjimasida adekvat tarjimaga erishishi uchun mutarjim ikki tilni mukammal bilishi bilan bir qatorda uning barcha sohalaridan xabardor bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

F.Nuridinovanning fikriga ko‘ra: “Malakali tarjimon aksariyat hollarda muayyan xalqlar turmush tushunchalarini kontekstda ishlatilgan so‘zlarni tarjimada qayta tiklash masalasi bilan shug‘ullanadi. Bunda mutarjim orginaldagi milliylikni-o‘zga xalq milliy o‘ziga xosligini tarjima tiliga mansub bo‘lgan boshqa tushuncha bilan aralashtirib yubormasligi darkor. Asliyatda berilgan milliy ruh-aytaylik bu Yevropa xalqlari turmush tarziga oid so‘z bo‘lsa, uni Osiyo xalqlari madaniyatiga oid tushuncha bilan ifodalamasligi lozim. Boshqacha qilib aytganda, asliyatni atayin milliylashtirib qo‘ymasligi kerak”. [FarDU ilmiy xabarlar, 2022/№3, 409-bet]

Yuqorida leksik transformatsiyalarning besh turini misollar orqali ko‘rib chiqdik, endi esa Markus Zusakning “Kitob o‘g‘risi” romani tarjimasida qo‘llangan ayrim leksik transformatsiyalarni tahlilga tortamiz.

Asliyatda: *“Not in a million years.”* (Zusak, 2006, 37-page)

Tarjimada: *“-Bekorlarni aytibsan!”* (Samandarova, 2023, 58-bet)

Tarjimon Sojida Samandarova “Not in a million years.”so‘zini so‘zma-so‘z tarjima qilmasdan, unga muqobil “-Bekorlarni aytibsan!” jumlasini qo‘llagan. Asar mazmuniga putur yetkazmasdan, emotsionallik darajasini oshirib bergan.

Asliyatda: *“If her mother loved her, why leave her on someone else’s doorstep? Why? Why?”* (Zusak, 2006, 23-page)

Tarjimada: *“Agar onasi uni yaxshi ko‘rsa, nega boshqa birovning ostonasiga irqitad? Nima uchun? Nima uchun?”* (Samandarova, 2023, 33-bet)

Ushbu tarjimada “leave” qoldirmoq, tashlab ketmoq so‘zini “irqitadi” so‘zi bilan berilishi, o‘quvchilarda qiz tashlab ketilganligidan hafaligini yanada ochib berish uchun xizmat qilgan.

Tarjimada: *“The fact that she knew the answer-if only at the most basic level-seemed beside the point. Her mother was constantly sick and there was any money*

to fix her. Liesel knew that .But that didn't mean she had to accept it. No matter how many times she was told that she was loved, there was no recognition that the proof was in the abandonment. Nothing changed the fact that she was a lost, skinny child in another foreign place, with more foreign people. Alone.” (Zusak, 2006, 24-page)

Tarjimada: “*Qiz ozmuncha bo'lsa ham buning javobini bilardi, lekin biladigani arzirli sababdek ko'rinmasdi. Onasi surunkali kasallikka chalingan va sog'lig'ini tiklash uchun hemiri ham yo'q edi. Lizel buni bilsa-da, baribir, tan olishni istamas, onasini bevafoqlikda ayblardi. Onasi ming martalab unga jon dilidan yaxshi ko'rishini aytmasin, uni abadiy tashlab ketganligi ona mehrining isboti bo'la olmasdi. U begona joyda, begona odamlar qurshovida qolgan cho'pdek ozg'in va yolg'iz qiz edi, xolos.*” (Samandarova, 2023, 33-bet)

“*Her mother was constantly sick and there was any money to fix her*” jumlasini “*Onasi surunkali kasallikka chalingan va sog'lig'ini tiklash uchun hemiri ham yo'q edi.*” tarjimasi bilan berilishi sinonimlardan foydalanib, asar mohiyatini yanada ochib berishga, o'zbek kitobxonlari uchun tanish bo'lgan hemiri ya'ni puli yo'q yoki “*skinny child*”, “*cho'pdek ozg'in*” tasviriy ifoda qo'llanishi ta'sirchanlikni oshirish bilan bir qatorda o'zbek tili so'z boyligi namoyon etilgan.

Tarjimon Sojida Samandarova tarjimada leksik transformatsiyalardan substitution (almashtirish) va compensation (kompensatsiya) usullarini juda mahorat bilan qo'llagan. U so'zlarni so'zma-so'z tarjima qilish o'rniga, o'zbek kitobxonlari uchun tabiiy va hissiyotga boy ekvivalent variantlarni tanlagan.

“Kitob o'g'risi” asarida tarjimon tarjima qilishda faqatgina leksik transformatsiyalar bilan cheklanib qolmay asar muallifi Markus Zusakning uslubida qo'llangan jonlantirish (personification) saqlab, asar mazmunini batafsil yoritib berishga ham erishgan.

Jonlantirish (Personification)

Asliyatda: *“The tiles were cold and unkind.”* (Zusak, 2006, 24-page)

Tarjimada: *“Pol juda sovuq va bemehr edi.”* (Samandarova, 2023, 34-bet)
“Pol juda sovuq edi” jumlasini orqali uyning sovuqligi, polni bosgan odamning vujudida seskanish paydo bo‘lishini yoritish va polga(jonsiz) inson tuyg‘usi “bemehr” edi deb berilib, o‘sha Lizel yashagan uyning holatini ochib berish bilan birgalikda jonlantirish orqali asarning badiiy ifodalari boyitgan.

Asliyatda: *“In the kitchen on those mornings, Papa made the accardion live.”*
(Zusak, 2006, 28-page)

Tarjimada: *“Oshxonada o‘tgan o‘sha faratbaxsh tonglarda otasi akkaredeonga qaytadan hayot ato etardi.”* (Samandarova, 2023, 39-bet) Ushbu “Papa made the accardion live” otasi akkardion chalishi orqali undan musiqa eshitilar, agar akkardion chalinmasa u huddi keraksiz buyumdek ya’ni jonsiz turardi. Ma’no mazmuni buzilmagan holatda jonlantirishdan foydalanilgan. *Otasi akkardion chalardi* deb ham tarjima qilish mumkin ammo, *u akkardionga qaytadan hayot ato etardi* deyish asarga adabiy ruhiyat beradi.

Asliyatda: *“And that word. That strange word was always there somewhere, standing in the corner, watching from the dark. It wore suits, uniforms.”* (Zusak, 2006, 23-page)

Tarjimada: *“Bu g‘alati so‘z har doim ko‘zga yaqin yerda yurar, burchakdan pusib qarab turardi. Bu so‘z ba‘zan kostyum-shim, ba‘zan esa mahsus kiyim kiyib olardi.”* (Samandarova, 2023, 33-bet) Libos kiyish insonlarga xos hislat biroq, so‘zga libos, kostyum shim va mahsus kiyim kiydirish asar mazmunidan kelib chiqqan holatda ikkinchi jahon urushi davrida Germaniya xalqi orasida “Kommunist” so‘zining ko‘p bor qo‘llanishi va shuningdek maxsus partiya a‘zolari xodimlari, nazoratchilar tomonidan kommunist so‘ziga doir qilgan ishlari

tufayli qamoqqa olib ketilishini bildirish uchun, jonlantirishdan to'g'ri foydalanilgan.

“Kitob o'g'risi” romanidagi madaniyatni saqlash va o'quvchilarda ismi-sharifi keltirilgan shaxslar, tarixiy voqealarni tushunishga oson bo'lishi, ikkala til so'z boyligini ochib berishda asarda keltirilgan nemis, fransuz va boshqa tildagi so'zlar asl holicha qoldirilib, tarjimon izohi berilgan. Bu orqali asarning milliy, madaniy ahamiyati va muallif uslubini yoqotmaslikka erishilgan. Quyida ba'zi misollarni keltiramiz:

Asliyatda: “*Was its lo smit dem Kind?*” Roza Hubermann inquired. She said it again. “What’s wrong with this child?” She stuck her face inside the car and said, “*Na, komm.Komm*”(Zusak, 2006, 21-page)

Tarjimada: “*Was its lo smit dem Kind?*”-deb so'radi Roza Huberman.Javob bermagach, savolini yana takrorladi va mashinaga yuzini tiqib: “*Na, komm, Komm*”, dedi. (Samandarova, 2023, 30-bet)

“*Was its lo smit dem Kind?*”(nemischa)-bu bolaga nima bo'lgan o'zi.

“*Na, komm, Komm*”(nemischa)-qani, bu yoqqa kel.Kel.⁶⁴

Asliyatda: “*It’s just a small story really, about, among other things:*

- *A girl*
- *Some words*
- *An accordionist*
- *Some fanatical Germans*
- *A Jewish fist fighter*
- *And quite a lot of thievery*

⁶⁴ Markus Zusak. “Kitob o'g'risi”:roman/ingliz tilidan Samandarova Sojida tarjimasi. “Jahon adabiyotining bestseller” turkumi-T.:Zukko Kitobxon, 2023-560.b

- *I saw the book thief three times.” ”(Zusak, 2006, 8-page)*

Tarjimada: “*Bayon etajak hikoyam qisqa, unda asosan quydagilar haqida so‘zlab beraman:*

- *bitta qiz haqida;*
- *turli xil so‘zlar haqida;*
- *akkordion chaluvchi haqida;*
- *bir necha mutassib nemislar haqida;*
- *yahudiy jangchi haqida;*

- *va ko'plab o'g'riliklar.*
- *Men kitob o'g'risi bilan uch marotaba uchrashganman."*

(Samandarova, 2023, 11-bet)

Akkordion(fransuzcha)-o'ng qo'l bilan ushlanadigan tomonida fortepiano tipidagi klaviaturasi bo'lgan garmon⁶⁵.

Asliyatda: "Schiller Strasse," Rudy said. "*The road of yellow stars.*" (Zusak, 2006, 35-page)

Tarjimada: "-Bu – Shiller ko'chasi,- dedi Rudi.- "*Sariq yulduzlar*" ko'chasi deb ham atashadi." (Samandarova, 2023, 54-bet)

Iogann Kristof Fridrix Shiller(1759-1805)-nemis shoiri, dramaturg, tarixchi, san'at nazariyotchisi. "Qaroqchilar", "Luiza Miller", "Fiyeskaning Genuydagi fitnasi", "Don Karlos", "Shodlik uchun", "Uzlat", "Makr va muhabbat" kabi asarlari bor.⁶⁶

⁶⁵ Markus Zusak. "Kitob o'g'risi":roman/ingliz tilidan Samandarova Sojida tarjimasi. "Jahon adabiyotining bestseller" turkumi-T.:Zukko Kitobxon, 2023-560.b

⁶⁶ Markus Zusak. "Kitob o'g'risi":roman/ingliz tilidan Samandarova Sojida tarjimasi. "Jahon adabiyotining bestseller" turkumi-T.:Zukko Kitobxon, 2023-560.b

LEXICAL AND SEMANTIC EXPRESSION OF GENDER IN THE UZBEK LANGUAGE

Nematova Shaxnozabonu Israiljon qizi

ToshDO‘TAU Tarjima nazariyasi va amaliyoti yo‘nalishi, 3-kurs

shaxnozabonu5151@gmail.com

Abstract: *This article examines the concept of gender in nouns with a focus on the Uzbek language, which lacks a formal grammatical gender system. Despite its absence in modern textbooks, the notion of gender remains evident in lexical and semantic distinctions. The article draws on comparative research involving Uzbek, English and other languages to show how natural and semantic gender is encoded. It also highlights the historical evolution of gender classification and its cultural implications across Turkic and other world languages.*

Keywords: *gender, grammatical gender, lexical semantics, natural gender, comparative linguistics, noun classification, Turkic languages.*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada otlarda jins tushunchasi tahlil qilinadi. Ayniqsa grammatik jins tizimi mavjud bo‘lmagan o‘zbek tilidagi ifodalanish shakllariga e‘tibor qaratiladi. Har qancha zamonaviy darsliklarda bu mavzu chetda qolgan bo‘lsada, leksik va semantik darajalarda jins tafovutlari mavjudligicha qolmoqda. Maqolada o‘zbek, ingliz va boshqa tillar misolida jinsning tabiiy va semantik ifodasi o‘rganiladi. Shuningdek, jins tasnifining tarixiy shakllanishi va madaniy ahamiyati yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *jins, grammatik jins, leksik semantika, tabiiy jins, qiyosiy tilshunoslik, otlar tasnifi, turkiy tillar*

Language serves as both a mirror and a mold of society, reflecting cultural norms and influencing thought patterns. The study of gender in linguistics explores

how language shapes and reinforces societal perceptions of gender. In both Uzbek and English language use is influenced by historical and social factors that contribute to the portrayal of masculinity and femininity. While English has undergone significant shifts towards gender neutrality, Uzbek remains more conservative, deeply rooted in cultural traditions.

Although the category of gender in nouns has been systematically excluded from contemporary Uzbek language textbooks, it remains a subject of occasional investigation in linguistic scholarship. Despite the absence of a grammatical gender system in Uzbek - unlike in Russian or German - the conceptualization of gender as a linguistic phenomenon continues to be explored within Uzbek linguistics.

An early contribution to this field is the 1975 article Lexical and Grammatical Characteristics of the Category of Gender and Sex by L. Reshetova and Q. Umurov. The study addresses the emergence of grammatical gender its instability across certain languages and evaluates whether Turkic languages including Uzbek, historically possessed such a system.

Expanding on these foundations, M. Rasulova conducted a comparative analysis of the linguistic expression of natural gender in Uzbek and English. Her research focuses on the representation of gender within specific lexical fields, notably animal nomenclature and kinship terminology. The findings demonstrate that, while grammatical gender is absent in Uzbek, distinctions based on natural gender are evident in its lexicon.

Furthermore, M.A. Abdullaev, in his dissertation Grammatical Gender as a Linguistic Category, references G.G. Corbett's theoretical framework, which distinguishes between semantic and morphological aspects of gender systems. Corbett supports A.T. Aksenov's view that gender categorization originates from semantics, further arguing that in semantically driven systems, a noun's meaning can often be predicted based on its gender classification. This reinforces the notion that

gender in language operates beyond purely formal parameters, reflecting deeper semantic structures. The *Explanatory Dictionary of Linguistic Terms* defines grammatical gender as a grammatical category present in some languages, such as Russian, where nouns are typically classified into three genders: masculine, feminine, and neuter. However, analysis of gender-related literature reveals that this classification is not universal. For example, in the Dyrbal language of Australia the gender system includes not just three but four categories:

1. Male humans and animals
2. Female humans, water, fire, and warfare
3. Edible items (excluding meat)
4. Other items

Such diversity highlights the need to broaden the definition of grammatical gender and consider various linguistic models. These observations may be of practical use in the development of future linguistic dictionaries and taxonomies.

Ancient scholars, notably Aristotle, were among the first to introduce gendered terms like "masculine," "feminine," and "neuter" into linguistic thought. Following Aristotle, Greco-Roman grammarians often conflated grammatical and natural gender. They even assigned gender to inanimate objects, basing these decisions on perceived characteristics. According to their logic, items associated with movement, power, or light - such as "wind," "sun," or "rivers" - were classified as masculine. Objects viewed as passive, nurturing, or containing - such as "cities," "trees," or "earth" - were considered feminine. For instance, the sun (Helios) was masculine because it gives light, while the moon (Luna) and the earth (Terra) were feminine because they receive and reflect light.

This line of thinking extended into the naming of animals. In Azerbaijani, the word *dana* is gender-neutral and refers to either a male or female calf aged two ears.

In Uzbek, however, *dana* specifically denotes a young female calf. In Karakalpak, the word *tana* refers to a young bull (male), whereas in Uzbek it refers exclusively to a young female calf. Such lexical divergences illustrate how the same root word can develop distinct gender associations across Turkic languages.

Another example is the word *sigir*, which means "female cattle" (cow) in modern Uzbek but has a different meaning in Turkish, where it can refer to a "bull." The ancient Turkic word *ud*, meaning "cattle," has evolved into *uy* in both Altai and Kyrgyz languages to mean "cow," while in Uyghur it refers to a "bull."

These comparisons reveal that while the Uzbek language does not have a grammatical gender system, it still reflects gender distinctions through lexical and semantic means. Understanding how gender is conceptualized in various languages can enrich linguistic theory and assist in crafting more inclusive and accurate educational and lexicographical materials.

Although the grammatical category of gender may be absent in Uzbek, the concept of gender is nonetheless linguistically encoded in ways that merit scholarly attention. The study of gender across languages reveals both the universality and specificity of how societies linguistically perceive and represent gendered realities.

References:

1. Abdullaev.M.A,(2007). *Грамматический род как лингвистическая категория* (Дисс. канд. филол. наук). Nukus.
2. Corbett.G ,(1992). Типология родовых систем. *Вопросы языкознания*, (3), 15–32.
3. F.T.Musayeva, (2019) O‘zbek tilida jins tushunchasining ifodalanishi (Diss.PhD.) Tashkent.
4. Kononov.A.N, (1948). *Грамматика узбекского языка*. Tashkent: Gosizdat.

Tarjimada jonlantirish vositasini qo‘llash orqali, tarjimon asliyatni saqlash maqsadida ayrim iboralarni asliyat tili bilan berib, kerakli joylarda tarjimon izohi orqali tarjima qilishi, ayrim jumalarda g‘alizliklar kelib chiqishini bartaraf etib, millat madaniyati haqida o‘quvchilarda tushuncha uyg‘otib, yorqin va tushunarli tilda bo‘lgan mukammal tarjima qilishiga shuningdek mutarjimlikdagi yuqori malakasi, ijodiy yondashuvini namoyon etishiga debocha bo‘ladi.

Xulosa qilish mumkinki, so‘zma-so‘z qilingan tarjima har doim ham ma’no bildirmasligi va tarjima lug‘atlari so‘zlarning barchasini qamrab ololmasligi, tillar oilasi, ularning unsurlari, madaniyatlar, frazeologik birliklar, iboralar turfa-xilligidan kelib chiqib, tarjimon asarni mukammal darajada tarjima qilishida konteks bilan ish ko‘rishi, turli g‘aliz birikmalarni bartaraf etishida leksik transformatsiyalardan foydalanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Husayn, S. (1974). *Tanlangan asarlar*. – Toshkent.
2. Longman Dictionary of Contemporary English LDOCE5th edition.
5. Rasulova.M, (1997). Hayvon nomlarida jins tushunchasining ifodalanishi. *Xalq ta’limi*, (1), 117–119.
6. Rasulova.M, (n.d.). Jins tushunchasining turli tillarda ifodalanishiga doir. *O‘zbek tili va adabiyoti*. Tashkent.
7. Reshetova.L & Umurov.Q, (1975). Rod va jins kategoriyasining leksik-grammatik xususiyatlari. *Филология фанлари бўйича мақолалар тўплами*, 31–35.
8. *Тилишунослик терминларининг изоҳли лугати* (n.d.). [Explanatory Dictionary of Linguistic Terms].

3. Markus, Z. (2013). *Kitob O'g'risi*. Roman. – Toshkent: Zukko Kitobxon nashriyoti.
4. *The Book Thief* by Markus Zusak. “Alfred A. Knopf” press.
5. G'afurov, I., O. Mo'minov, N. Qambarov, (2012) *Tarjima nazariyasi*. – Toshkent: “Tafakkur bo'stoni” nashriyoti

ARABCHA O‘ZLASHMALARNING O‘ZBEK TILIDAGI SINTAKTIK- SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Salovatova Maxfiratxon Shaxobiddin qizi,

ToshDO‘TAU TNA 3-kurs

maxfiratxonsalovatova5@gmail.com

Annotatsiya. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati tarkibida shunday o‘zlashmalar mavjudki, ular o‘zlashish jarayonida ma’no va grammatik vazifasi jihatidan muayyan o‘zgarishlarga uchragan. O‘zbek tilidagi o‘zlashmalarning katta qismi arab tilidan o‘zlashgan. Ushbu maqolada arab tilidan o‘zlashgan so‘zlarning (arabizmlarning) ayrim sintaktik va semantik xususiyatlari tahlil qilindi.*

Kalit so‘zlar. *Arab tili, o‘zbek tili, o‘zlashmalar, semantik, sintaktik, lug‘at tarkibi, birlik, ko‘plik, juft*

Annotation. *There are such loanwords in the Explanatory Dictionary of the Uzbek Language that, in the process of borrowing, have undergone certain changes in terms of meaning and grammatical function. A large portion of the loanwords in the Uzbek language have been borrowed from Arabic. This article analyzes certain syntactic and semantic features of words borrowed from Arabic (Arabisms).*

Keywords. *Arabic language, Uzbek language, loanwords, semantic, syntactic, vocabulary composition, singular, plural, couple*

Hozirgi kunda biz foydalanib kelayotgan o‘zbek tilining lug‘at tarkibi shu tilining uzoq yillar mobaynida butun taraqqiyoti davomida shakllangan hodisadir. Shu sababli undagi mavjud so‘zlarning paydo bo‘lish davri va kelib chiqish manbai ham har xildir. Umuman olganda, har qanday til o‘zining lug‘at tarkibi, va grammatik qurilishiga ega bo‘ladi. Har bir til, asosan o‘z lug‘at boyligi va grammatik qurilishi asosida o‘z taraqqiyot qonunlari bo‘yicha shakllanib, rivojlanib, takomillashib boradi. Lekin xalqlar o‘rtasidagi uzoq tarixiy davrlar mobaynida

davom etadigan turli iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalar bu xalqlarning tillariga ham, lugʻat tarkibiga ham shubhasiz, oʻz taʼsirini koʻrsatadi.

Maʼlumki, oʻzbek tili leksik boyligini shu tilning oʻziga xos leksik qatlami bilan birga oʻzlashgan qatlam ham tashkil qiladi. Filologiya fanlari nomzodi Fotih Abdullaev oʻzining oʻzbek tiliga oʻzlashgan arabizmga bagʻishlangan tadqiqotlarida oʻzbek tilida 55% foiz arab soʻzlari borligini taʼkidlagan (Abdullaev 1945). Xalqlar oʻrtasida turli sohalaridagi oʻzaro aloqalar u yoki bu xalqning tillariga taʼsir koʻrsatgan. Bir tilga xos boʻlgan fonetik, leksik va boshqa elementlar ikkinchi tilga oʻtib, oʻzlashib ketgan.

Oʻzlashmalar tarkibida shunday soʻzlar borki, ular arab tilida koʻplik shaklida qoʻllaniladi, oʻzbek tilida esa birlik, yakka maʼnoli ot shaklida oʻzlashgan. Arab tilida koʻplik shaklida boʻlgan bu soʻzlar oʻzbek tilida bitta narsani yoki umumiy tushunchani ifodalovchi otlar sifatida ishlatiladi. Masalan, arabcha فقراء (fuqarā – “faqirlar, kambagʻallar”) soʻzi oʻzbek tilida fuqaro shaklida “fuqarolikdagi shaxs, tinch aholi vakili” maʼnosida birlikda qoʻllanadi. Shuningdek, “fuqaro” soʻzi semantik jihatdan ham oʻzgarishga uchragan, yaʼni arab tilida “kambagʻallar, nochorlar” degan maʼnoni anglatgan boʻlsa, oʻzbek tilida fuqaro soʻzining maʼnosi oʻzgarib, “biror davlatning fuqarosi” yoki umuman “oddiy tinch aholi vakili” maʼnosida ishlatiladi. Masalan, *Bu yetmish kunlik qamal vaqtida Azizbekning sodiq fuqarolari boʻlgʻan toshkandliklar aztahidil unga xizmat qilib, jonbozliq koʻrsatib, nihoyat qipchoqlarni umidsiz Qoʻqongʻa qaytarishgʻa noil boʻldilar.* (A. Qodiriy. Oʻtkan kunlar, 2019.)

معارف (maʼārif – maorif) soʻzi maʼrifat (معرفة), yaʼni bilimning koʻplik shakli boʻlib aslida “bilimlar, maʼlumotlar” degan maʼnoni beradi. Oʻzbek tilida maorif soʻzi “bilim tarqatish, taʼlim berish”, yoki mamlakatdagi taʼlim-tarbiya va madaniy-maʼrifiy muassasalar tizimi maʼnosida yakka tushuncha sifatida qoʻllanadi. Bu oʻrinda maʼno torayib, aniqroq bir soha – taʼlim sohasi anglanilmoqda.

أخبار (akhbār – “xabarlar, yangiliklar”) – axborot soʻzi aslida xabar (خبر) soʻzining koʻpligi. Ushbu akhbār soʻzi fors tilida axborot shaklida, yaʼni -ot qoʻshimchasi bilan keng ishlatilgan va oʻzbek tiliga ham axborot koʻrinishida kirgan. Hozirgi oʻzbek tilida axborot “maʼlumot, informatsiya” degan umumiy tushunchani, yaʼni birlik maʼnoni anglatadi.

Yuqoridagi misollardan koʻrishimiz mumkinki, baʼzi arabcha siniq koʻplik yoki toʻgʻri koʻplik shakllar oʻzbek tilida birlik otga aylangan. Ular oʻzbek tilining grammatik qoidalariga boʻysunib, -lar qoʻshimchasi bilan, yani koʻplik shaklida qoʻllaniladi, masalan, fuqarolar, axbarotlar. Oʻzlashmalar tarkibida yana shunday soʻzlarni ham koʻrishimiz mumkin ki, ular arab tilida ot turkumida, yaʼni ism guruhiga kiradi, oʻzbek tiliga esa sifat soʻz turkumi shaklida oʻzlashgan. Koʻpincha bunday hodisa birikmalar tarkibida kuzatiladi. Masalan, arabcha لحم (lahm – “goʻsht”) soʻzi lahm goʻsht birikmasida sifat maʼnosini berib, “suyaksiz goʻsht”ni anglatadi.

زمرّد (zumurrad – “zumrad toshi, qimmatbaho yashil tosh”) – zumrad arabchada yashil rangli baʼzi minerallar nomi maʼnosida oti sifatida qoʻllaniladi. Oʻzbek tilida esa zumrad soʻzi “yashil rangdagi, yam-yashil” maʼnosida qoʻllaniladi.

أمان (amān – “xavfsizlik, omonlik”) bu soʻzi arab tilida ot maʼnosida qoʻllaniladi. Hozirgi oʻzbek tilida omon mustaqil holda sifat boʻlib, “sogʻ-salomat, tinch, bezarar” maʼnosini anglatadi. Masalan, – *Bitta... Qorategindan keldingmi, opang omanmi?*

– **Omon...** qachon uylantirdi? (A. Qodiriy. Oʻtkan kunlar, 2019.)

Oʻzbek tilida bir maʼno atrofida ikki soʻzdan iborat juft soʻzlar koʻp ishlatiladi (masalan, yaxshi-yomon, katta-kichik, va hokazo). Ana shunday juft soʻzlarning ayrimlari arab tilidan oʻzlashgan. Arab tilidagi birlik va koʻplik shakllarining oʻzbek tilida juft soʻz holida ifodalanishini uchratishimiz mumkin. Bunda mazkur juft soʻz ikki qismning maʼnosini umumlashtirib, kengroq tushunchani ifodalaydi yoki maʼnoga urgʻu beradi. Masalan, حق، حقوق (haqq, huqūq)

arab tilida “haq” va uning ko‘pligi “huquq” bo‘lsa, o‘zbek tilida **haq-huquq** shaklida juft so‘z sifatida qo‘llanadi va “huquq va manfaatlar majmui”, “barcha turdagi huquqlar” degan keng ma‘noni anglatadi.

حد (ḥadd – “chegara, chet, oxir”) so‘zi va uning ko‘pligi حدود (ḥudūd – “chegaralar”) o‘zbek tilida **had-hudud** shaklida o‘zlashgan bo‘lib, “chegarasi yo‘q, cheksiz” degan ma‘noni anglatadi, masalan: “Bu hovlining had-hududi yo‘q”

Xulosa sifatida aytish mumkinki, O‘zbek tilining lug‘at boyligi tarkibida arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar muhim o‘rin tutadi. Yuqorida keltirilgan misollardan ko‘rinadiki, bu so‘zlar o‘zlashish jarayonida sintaktik va semantik o‘zgarishlarga uchragan. Jumladan, arab tilidagi ko‘plik shakllar o‘zbek tilida birlikda, ayrim otlar esa sifat shaklida ishlatiladi. Shuningdek, ba‘zi birlik-ko‘plik shakllar juft so‘z holida o‘zlashib, keng ma‘no kasb etgan. Bu holatlar arabcha o‘zlashmalarining o‘zbek tilining grammatik va semantik tizimiga moslashganini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Arab leksik o‘zlashmalarining ba‘zi ma‘no xususiyatlari. –Toshkent, 1992.
B.120
2. A. Qodiriy. (2019). *O‘tkan kunlar*. Toshkent: Navro‘z
3. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980. – B. 120, 251.
4. Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi, 1-jild. – Toshkent: 1997.
5. Sulaymonova N., Abzalova M. O‘zbek tilidagi arabiy so‘zlar imlosi. – Toshkent. “Fan va texnologiya”. 2009. B.115.
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/arab-tilidan-o-zlashgan-atamalarining-lug-aviy-manoviy-xususiyatlari#>
7. <https://academics.uz/index.php/Konferensiya/article/view/2758>

O‘ZBEK TILIDAN INGLIZ TILIGA REALIYALAR TARJIMASI: MADANIYATLARARO YONDASHUVLAR

Saydullayeva Nilufar Uralbek qizi,
ToshDO‘TAU TNA-2-kurs
nilufarsaydullayeva399@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola o‘zbek tilidan ingliz tiliga realiyalar tarjimasi jarayonini, xususan, tarjimonning tilshunoslik va madaniyatshunoslik ko‘nikmalarining ahamiyatini muhokama qiladi. Maqola tarjimonning lingvistik bilimlari bilan birga, madaniy tushunchalarni to‘g‘ri yetkazish qobiliyatining zarurligini ko‘rib chiqadi.*

Kalit so‘zlar: *realiyalar tarjimasi, madaniyatlararo tarjima, madaniy moslashuv, lingvistik bilimlar, madaniyatshunoslik, tarjima strategiyalari, madaniy kontekst, til va madaniyat, tarjima qiyinchiliklari, tilshunoslik, madaniy o‘ziga xosliklar*

“O‘zbek tilidan ingliz tiliga realiyalar tarjimasi- narsa va hodisalarni, shuningdek, an‘anaviy madaniy tushunchalarni til va madaniyatlararo farqlarni hisobga olgan holda tarjima qilish, murakkab va chuqur bilimni talab etuvchi jarayondir. "Realiya" atamasi odatda bir tilda mavjud bo‘lgan, lekin boshqa tillarda aniq mos keladigan so‘z yoki tushuncha bo‘lmagan, shu sababli tarjimada alohida e‘tiborni talab etadigan narsa yoki hodisalarni anglatadi.”[1] Olim Alibek Rustamov aytganlaridek “Asarga ham, kitobxonga ham xiyonat qilmaslik uchun (To‘liq matni: Agar so‘zlarni zamonaviylashtirib o‘quvchi tushunishiga oson qilib tarjima qilsam - asarga xiyonat, agar asardagi so‘zlarni asliyatdagidek qoldirsam - kitobxon tushunishi qiyin bo‘lib o‘quvchiga xiyonat bo‘ladi” [2]) tarjimonlar:

1. Transkripsiya;
2. Transliteratsiya;

3. Tarjima orqali yangi so‘z – neologizm xosil qilish;
4. So‘zma-so‘z (kalka) tarjima qilish;
5. Realini realiya bilan tarjima qilish;
6. Ma’nosi yaqinlashtirilgan so‘z bilan o‘g‘irish;
7. Realini izohlab bayon qilish;
8. Kontekstual muqobil bilan almashtirish kabi tarjima usullaridan foydalanib kelmoqda. [4]

Edvart Sepir shunday degan edi: “Aynan bir ijtimoiy haqiqatni yoritayotgan ikki til bir-biridan farqlanadi. Turli jamiyatlarda yashovchi kishilar dunyoni – o‘zlariga xos ravishda ko‘radilar. Sepirning bu g‘oyasi keyinchalik Benjamin Li Uorf tomonidan tasdiqlangandi. Ular adabiyot va san’atni umumiylikda xuddi 2 tizimi, ya’ni ular tilning 1 yasovchi tizimidan vujudga kelgan va xuddi Sepir yoki Uorf aytganidek, til madaniyatsiz bo‘lishi mumkin emas. Til yurak bo‘lsa, madaniyat tana va ularning o‘zaro faoliyati hayot energiyasining davomiyligini vujudga keltiradi. Ya’ni yurakni operatsiya qilayotgan jarroh, uni o‘rab turgan tanani nazarga olmay iloji yo‘q.” [1,27]

Tarjima tarixida realiyalarni eng birinchi bo‘lib bolgar tarjimonlari Vlahov va Floren chuqur o‘rganishni boshlagan. Ular realiyalar turlarini:

1. Geografiya:
 - Jismoniy geografiya: dasht, yaylov
2. Etnografiya:
 - Kundalik hayot: sombrero
 - Ish: ketmon
 - San’at va madaniyat: ramadan, Santa Klaus
 - O‘lchov va pul : rubl, lira, kilometr
3. Siyosat va jamiyat:
 - Ma’muriy bo‘linmalar: viloyat, provensiya, okrug. Knyazlik

- Organlar va funksiyalar: дума, сенат, шох, вазир, сатрап
- Siyosiy va ijtimoiy hayot: slavyan, lord, bolsheviklar, samuray
- Harbiy okrug: falanga; kabi turlarga bo‘lgan. [3]

“Madaniyat” so‘zi birinchi marta ingliz olimi Edvard B. Taylorning 1871-yilda nashr etilgan “Primitive Culture” kitobida foydalanilgan. Yozuvchi fikriga ko‘ra tarjima shunchaki ekvivalent matnning ekvivalentini yozish emas, balki matnni qayta yozishdek qiyin va murakkab jarayondir. Bu bir madaniyatning boshqa bir madaniyatga ta’siri. Tarjima qilishdan avval madaniyat va til tushunchalarini bir-biridan farqlab olishimiz kerak. Bu borada esa linguist Gari Vizerspun shunday degan: “Agar biz madaniyatga lingvistika nuqtai nazaridan qaraydigan bo‘lsak, madaniyatning bir tomonlama tushunchasiga ega bo‘lamiz, Agar tilga madaniyat nuqtai nazaridan qaraydigan bo‘lsak, tilning bir tomonlama tushunchasiga ega bo‘lamiz.” [1] Tarjima nazariyasida ta’kidlangan jumlagi ko‘ra biz madaniyat va til tushunchalarini tahlil qilamiz:

TIL	MADANIYAT
Til so‘zlar, grammatik qoidalar va tovushlar tizimidir. [1]	Turmush tarzi, san’at, musiqa va din kabi sohalarni qamrab oladi.[1]
Tilning qoidalari va grammatikasi muhimdir.	Ijtimoiy normalar va qadriyatlar madaniyatning asosiy qismi hisoblanadi.
Tilning o‘zgarishi va rivojlanishi jamiyatning o‘zgarishi bilan chambarchas bog‘liq.	Madaniyatdan madaniyatga o‘tgan sari e’tiqod, hissiyotlar o‘zgaradi.
Grammatika va lug‘at tizimi orqali muloqotni amalga oshiradi.	Madaniyat an’ana va urf-odatlar orqali ko‘rsatiladi.

Avlodlar o'rtasida madaniy merosni Madaniyat milliy o'ziga xoslik va yetkazadi. milliy g'urur manbai hisoblanadi.

Madaniy moslashuv tarjima jarayonida juda muhim o'rin tutadi, chunki har bir til o'ziga xos madaniy kontekst va an'analariga ega. Bu kontekstlar til orqali ifodalangan ma'nolarni to'g'ri tushunish va yetkazishda asosiy rol o'ynaydi. Tarjima qiluvchi matnning mazmunini aniq va to'liq yetkazish uchun, aslyat tilining madaniyati va tarjima tilining madaniyatini chuqur tushunishi shart. Masalan "choyxona" so'zi: O'zbekistonda "choyxona" nafaqat choy ichiladigan oddiy joy sifatida emas, balki kengroq madaniy va ijtimoiy ahamiyatga ega joy sifatida qaraladi. U yerda odamlar yig'ilishadi, muhim muloqotlar olib boriladi, bayramlar va marosimlar o'tkaziladi. Shunday qilib, "choyxona"ning madaniy roli va ma'nosi ancha chuqur va keng. Ingliz tiliga "tea house" sifatida tarjima qilinganda, bu atama faqatgina choy ichiladigan joy sifatida qabul qilinishi mumkin, lekin O'zbekistondagi "choyxona"ning ijtimoiy va madaniy o'ziga xosliklarini to'liq ifodalay olmaydi. Shuning uchun, tarjimonda bu tushunchaning kengroq madaniy ma'nolari ham qo'shilishi kerak. Masalan, tarjimon "choyxona"ni "a traditional Uzbek gathering place where tea is served and community events are held" deb tarjima qilishi mumkin. Bu tarjima nafaqat choy ichiladigan joy, balki ijtimoiy va madaniy faoliyatlar o'tkaziladigan muhim markaz sifatida "choyxona"ning to'liq ma'nosini ochib beradi. Bundan tashqari, tarjimon ushbu so'zning madaniy va ijtimoiy o'ziga xosligini qo'shimcha izohlar yoki tavsiflar orqali yanada boyitishi mumkin. Bu tavsiflar nishon auditoriya uchun yangi va noyob madaniy tushunchalarni ochib berishga yordam beradi va shu orqali tarjima qilingan matnning mazmuni yanada boy va to'liq bo'ladi. [m.f] Tarjimonning ikki madaniyatning o'ziga xos jihatlari va qadriyatlari, an'analar, ijtimoiy tuzilishlar, bayramlar va marosimlar kabi madaniy elementlar haqida chuqur bilimdon bo'lishini talab qiladi. Bu bilimlar tarjimonning matnlarni kontekst doirasida to'g'ri baholashiga va ularni aslyat tiliga mos ravishda

yetkazishiga yordam beradi. [m.f] Misol uchun, "Navro'z" bayrami haqida tarjima qilishda, tarjimon ushbu bayramning madaniy ahamiyatini va uni tarjima tilidagi o'xshash bayramlar bilan solishtirish orqali to'liqroq tushuncha berishi mumkin. Bu haqida I. G'ofurov, O. Mo'minov va N. Qambarov tomonidan yozilgan "Tarjima nazariyasi va amaliyoti" kitobida shunday degan: "Tarjima jarayonida xorijiy madaniyat bilan yuzlashamiz. Shu sababdan ham, tarjimada muvaffaqiyatimiz xorijiy madaniyatni qanchalik tushunishimizga bog'liq, zero tarjima madaniyatlariaro hodisadir." [1]

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilidan ingliz tiliga realiyalar tarjimasi murakkab va chuqur bilimni talab etuvchi jarayon bo'lib, bu jarayonda tarjimonning tilshunoslik va madaniyatshunoslik ko'nikmalari beqiyos ahamiyatga ega. Realialar tarjimasi nafaqat so'zlarning lug'aviy ma'nolarini, balki ularning madaniy va kontekstual ma'nolarini ham to'g'ri yetkazishni talab qiladi. Buning uchun tarjimonlar so'zlarni va iboralarni faqat tilshunoslik nuqtai nazaridan emas, balki madaniyatshunoslik doirasida ham tahlil qilishlari zarur. [m.f]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Maqola: Milliy xos so'zlar yoki realiyalar va ularning tarjimada aks etishi" Qurbonova N.S. Qarshi davlat universiteti Pedagogika institutining katta o'qituvchisi "Экономика и социум" №12(91)-1 2021 519-bet
2. Mo'minov O, G'ofurov I Qambarov N. "Tarjima nazariyasi" ("Tafakkur bo'stoni" nashriyoti Toshkent-2012
3. "Sharq tarjimashunosligi: tarixi, hozirgi kuni va kelajagi" (ilmiy maqolalar to'plami) Toshkent-2014
4. Wikipedia - [https://uz.wikipedia.org/wiki/Realiya_\(tarjima\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Realiya_(tarjima))

“DUNYONING ISHLARI” ASARINING INGLIZ TARJIMASIDAGI AYRIM FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR TAHLILI

To‘xtayeva Xadicha Alisher qizi,
ToshDO‘TAU TNA 4-kurs talabasi
[*alisherovnaxadicha@gmail.com*](mailto:alisherovnaxadicha@gmail.com)

Annotatsiya. *Maqolada frazeologik birikmalarning tasnifi, turlari hamda tarjimada qanday berilishi aks etgan. Frazeologik birikmalarni ekvivalentini topish, ularni ma’nosini tahlil qilib, tarjima qilinayotgan matnda to‘g‘ri berish haqida ham so‘z yuritilgan. Bunda O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” asarining Mark Ris va Abdulla Ro‘ziyev tomonidan qilingan tarjima (“Such is life”) varianti tahlilga tortilgan.*

Kalit so‘zlar: *frazeologik birikmalar, obrazli frazeologik birikmalar, kalkalash, so‘zma-so‘z, adekvat, ekvivalent.*

Abstract. *The article reflects the classification, types of phraseological units and how they are used in translation. It also discusses finding the equivalent of phraseological units, analyzing their meaning and correctly using them in the translated text. In this article, the book of Utkir Hoshimov's "Dunyoning ishlari" translated by Mark Rees and Abdulla Roziyev ("Such is life") was analyzed.*

Keywords: *phraseological units, figurative phraseological units, combing, word for word, adequate, equivalent.*

Tarjimashunoslikda tarjimonlarni o‘ylashga undaydigan muammoli vaziyatlar juda ko‘p uchraydi. Tarjima jarayonida erkin birliklarni tarjima qilish muammo tug‘dirmasa-da, turg‘un birliklarni tarjimada berish qiyinlashadi. Turg‘un birliklar deganda har bir millatning qisman madaniyatini, turmush tarzini ifoda etib keladigan

frazologik birliklar tushuniladi. Nutqda tayyor holda uchraydigan birliklar frazeologik birliklar bo'lib, ular turg'un, funksional va semantik jihatdan ajralmas birliklar hisoblanadi.

Frazeologik birliklarni tarjima qilishga kirishishdan avval ularning bir necha turlarini farqlay olish kerak, aks holda tarjimada noto'g'ri yondashish kuzatiladi. Frazeologik birikmalar o'z, ko'chma va obrazli kabi turlarga bo'linadi. Turg'un birikmalarni asl matnda qanday ma'no kasb etib kelganligini aniqlashda bu turlarni farqlay olish juda katta yordam beradi. O'z ma'nosida qo'llanilgan turg'un birikmalarni tarjima tamoyillariga amal qilgan holda tarjima qilish qiyinchilik tug'dirmaydi. Ko'chma hamda obrazli frazeologik birikmalarni tarjima qilish tarjimondan alohida yondashuv va e'tiborni talab etadi. Bu birikmalarning asosiy xususiyati ularning komponentlari yig'indisidan qanday ma'noni ifodalayotganini anglab olish qiyinligidadir. Ko'chma va obrazli frazeologik birikmalarning ma'nosini alohida olingan so'zlardan emas, balki ularning yig'indisidan anglash mumkin. Obrazli frazeologik birikmalar gapni stilistik jihatdan bo'yoqdor bo'lishini ta'minlaydi. Asliyatdagi bo'yoqdorlik tarjimada ham aks etishi hamda ifoda vositalarining to'liq saqlanishini ta'minlash tarjimondan mahorat talab etadi. Tarjimon tarjima qilinayotgan matnda bo'yoqdorlikni to'liq saqlab qolish uchun berilgan frazeologik birikmani tarjima qilinayotgan tildagi muqobil variantini topishi lozim.

Shunday frazeologik birliklar borki ular ommabop va deyarli barcha xalqlarda uchraydi. Bu turdagi frazeologik birliklarni tarjimada ekvivalentini topish qiyinchilik tug'dirmaydi. Masalan: *"in the seventh heaven"* - *"yettinchi osmonda"*. Bu asliyatdagi birikmaning tarjimadagi ekvivalenti hisoblanadi. Tarjimada ekvivalentga ega frazeologik birikmalar asliyatdagi frazeologik birikmalar bilan bir xil stilistik qiymatga, ifoda usuliga, ma'noga va ta'sir kuchiga ega bo'ladi.

Tarjimada va asliyatda uchraydigan, ikkisi ham bir xil ma'no ifodalaydigan, biroq obrazi ya'ni ishlatilgan so'zlari tubdan farq qiladigan frazeologik birikmalar

mavjud. Masalan: "*a burnt child dreads the fire*" – "*og'zi kuygan qatiqni ham puflab ichadi*". Ko'rinadiki, ikki tilda berilgan frazeologik birikmalarning obrazi har xil bo'lsada, bir xil ma'no anglatishi mumkin. Shu sababli bu tarjima adekvat hisoblanadi. Bunga tarjimashunos olim I.G'afurovning misollari ham mos keladi "*look not a gift horse in the mouth*" – "*bergannig betiga qarama*", "*to lay by a rainy day*" – "*qora kunga saqlamoq/qoldrimoq*" va hokazo". (G'afurov, 2012:153). Olim keltirgan misollarda ham so'zlar bir-biriga to'g'ri kelmasa-da, mazmunan mos keladi.

Milliy xususiyatga ega frazeologik birliklarda ma'lum bir davlatning tarixi, madaniyati va ijtimoiy hayotiga oid ma'lumotlar anglashiladi. Milliy xususiyatga ega frazeologik birliklarning tarjimada qanday usuldan foydalanib berish tarjimonning oldidagi qiyin masalalardan biridir. Chunki ular asliyat tiliga xos bo'lib, ularning muqobil varianti tarjima tilida mavjud emas. Bu turdagi frazeologik birliklarni so'zma-so'z tarjima qilib bo'lmaydi. Masalan: "*Ichini yorsa alif chiqmaslik*", "*Lom (lom-mim) demaslik*", "*Alifni kaltak demoq*" kabi frazeologik birliklar o'zida eski arab alifbosi harflarini mujassamlashtirgan. Bu frazeologik birliklarning kelib chiqishi tarixda sodir bo'lgan voqeaga taqaladi, biroq O'zbekiston tarixini yaxshi bilmaydigan chet ellik kitobxon bu frazeologik birlikning ma'nosini anglay olmaydi. Shu kabi holatlarda tarjimondan mahorat talab etiladi. Milliy xususiyatga ega frazeologik birliklarni tarjimada tasviriy usuldan foydalanib berish mazmunni saqlab qolishga yordam beradi. Masalan: "*Uning ichini yorsa alif chiqmaydi-ku, katta gapirishini qarang!*". Asliyat tilidagi frazeologik birlikning ma'nosini aniqlanib tarjimada tasvirlanadi. "*Ichini yorsa alif chiqmaslik*" frazeologik birikmasining ma'nosi- xat savodi yo'q, hech narsa bilmaslikdir. Ingliz tiliga: "*Look! How he brags without knowing anything*" tarzida tarjima qilinsa, tasviriy usuldan unumli foydalanilgan bo'ladi.

Tarjima jarayonida turli xildagi frazeologik birliklarga duch kelinadi va ularning hammasini ham tarjima tilida ekvivalenti mavjud emasligi tufayli bir nechta tarjima usullaridan foydalanilgan holda tarjima qilinadi:

1. Kalka usuli orqali;
2. Tasviriyl tarjima orqali;

Frazeologik birlikni milliy o'ziga xosligi, mazmuni va uslubiy xususiyatini saqlab qolish hamda tarjima tilini boyitish maqsadida kalkalash usulidan foydalanib tarjima qilish maqbul usul hisoblanadi. Masalan: *большому кораблю – большое плавание* – *katta kemaga katta safar munosib*.

Ba'zida kalkalash usuli frazeologik birlikni tarjima qilishda yordam bermasa, bunday hollarda **tasviriyl tarjima** usulidan foydalaniladi. Masalan: *it is greek to me* – *jumboq* so'zidan foydalanilgan holda ma'nosi ifodalanadi.

O'tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” asarining Mark Riz va Abdulla Ro'ziyev tomonidan ingliz tiliga qilingan tarjimasida frazeologik birliklarning tarjimada berilishini tahlilga tortamiz:

1. Asliyatda: “Bilib qo'y, *non ko'r qiladi seni!*” (Hoshimov, 2022, 24-bet). Tarjimada: “Remember, bread will turn you blind if you don't show respect!” (Reese, 2024, 27 page). Ushbu frazeologik birlik kalkalash orqali tarjima qilinib, tarjimon nonning o'zbek millati qanchalik qadrlashini izohlab ketgan.

2. Asliyatda: “Juvonning *toqati tog' bo'ldi* shekilli...” (Hoshimov, 2022, 25-bet). Tarjimada: “She seemed to be *at the end of her tether...*” (Reese, 2024, 29-page). Ushbu frazeologik birlik ingliz tilida mavjud emasligi uchun tarjimon tasviriyl vosita yordamida tarjima qilib, ma'noni o'zgarib ketmasligini ta'minlagan.

3. Asliyatda: “Shu kuni nima yumush buyurishsa, *oyog'im olti qo'lim yetti bo'lib* yugurib yurdim.” (Hoshimov, 2022, 27-bet). Tarjimada: “That whole day I did whatever my brothers ordered, *feeling like I was on cloud nine*” (Reese, 2024, 31-page). Ingliz tilida “*to be on cloud nine*” frazeologik birligi “juda xursand, baxtiyor”

degan ma'nolarni anglatib, "oyog'im olti qo'lim yetti" iborasining ingliz tilidagi muqobil varianti ya'ni ekvivalenti hiosoblanadi. Tarjimon har tomonlama mos va muqobil variantni tanlab ma'noni tushunarli tarzda yetkazib bergan.

4. Asliyatda: "Katta tanaffusda o'qituvchilarning *ko'zini shamg'alat qilib* yong'oq qoqardik." (Hoshimov, 2022,29-bet). Tarjimada: "During our lunch break we would secretly knock them down from the trees, *hiding* our efforts from the teachers." (Reese, 2024, 33-page). Asliyat tildagi frazeologik birlik tarjima tilida mavjud emasligi sababli tarjimon tasviriy vosita orqali frazeologik birlikni tarjima qilgan. Tarjimon bir so'z orqali frazeologik birlikni ma'nosini ifodalay olgan.

5. Asliyatda: "Do'stim *ishning ko'zini biladigan* yigit edi." (Hoshimov, 2022,31-bet). Tarjimada berilishi: "He could be sort of *a know-it-all*" (Reese,2024,35-page). Tarjimon asliyat tilidagi frazeologik birlikni qanday ma'no anglatishini o'rganib, tarjima tilida unga mos keladigan ekvivalentdan foydalangan.

6. Asliyatda: "Har kim har kimning *ko'ziga cho'p* solishi mumkin, har kim har kimga xiyonat qilishi mumkin." (Hoshimov, 2022, 33-bet). Tarjimada "People may pull the wool over each other's eyes." (Reese, 2024, 37-page). Tarjimon asliyat tilidagi frazeologik birlikning ma'nosini o'rganib chiqib, tarjima tilida huddi shunday ma'noni ifodalaydigan muqobil variantini topib tarjimada qo'llagan. Bu frazeologik birliklarni ekvivalent orqali tarjima qilish usuli hisoblanadi.

Tarjima jarayonida frazeologik birliklar o'ziga xos va murakkab masalalardan biri bo'lib, ular xalqlarning madaniyati, tarixi, ijtimoiy-ma'naviy hayoti va muloqot uslublarini aks ettiradi. Tarjimon frazeologik birliklarni to'g'ri tarjima qilish orqali asarni tabiiy aniq va oson tushunilishini ta'minlaydi. Frazeologik birliklarni tarjima tiliga o'girayotganda, ekvivalent usulidan foydalanish asliyat tilidagi ma'noni to'g'ri anglashilishini ta'minlaydigan samarali usul hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hoshimov O'. (2022). Dunyoning ishlari. "Nurli dunyo" nashriyot uyi.
2. Reese, M. (2024). Such is life. *Muloqot Cultural Engagement Program*.

3. G‘afurov, I, Mo‘minov, O, Qambarov, N (2012). Tarjima nazariyasi. *Toshkent : Tafakkur bo‘stoni.*
4. Мусаев, К. (2005) Таржима назарияси асослари: *Дарслик.Т: Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриёти.*

ZAMONAVIY TARJIMA NAZARIYALARINING AMALIYOTGA TATBIQI: KONTEKSTUAL YONDASHUV VA UNING AFZALLIKLARI

G'afforova Dilnoza Jabbor qizi

ToshDO‘TAU Tarjima nazariyasi va amaliyoti 3- kurs

[*dilnozagafforova945@gmail.com*](mailto:dilnozagafforova945@gmail.com)

Annotatsiya: *Mazkur maqolada zamonaviy tarjima nazariyalarining amaliyotga tatbiqi, xususan, kontekstual yondashuvning tarjima jarayonidagi o‘rni va afzalliklari tahlil qilinadi. Tadqiqotda sifatli tahlil (qualitative analysis) metodidan foydalanilgan bo‘lib, asosiy e‘tibor tarjima jarayonida matn kontekstini chuqur tahlil qilish orqali ekvivalentlikka erishish yo‘llarini aniqlashga qaratilgan. Kontekstual yondashuv tarjimonning nafaqat til, balki madaniy, ijtimoiy va pragmatik omillarni ham inobatga olgan holda qaror qabul qilishiga yordam berishi orqali tarjima sifatini oshirishi isbotlangan. Maqolada G. Vermeerning “skopos nazariyasi”, E. Nida tomonidan ishlab chiqilgan “dinamik ekvivalentlik” modeli hamda A. Hatim va I. Masonlarning diskursga asoslangan yondashuvlari tahlil etilib, ularning amaliy tarjima jarayonidagi aks sadosi ko‘rsatib beriladi. Xulosa sifatida kontekstual yondashuv tarjimada biryoqlamalikdan qochish, muallif niyatini to‘g‘ri yetkazish va auditoriya talablariga moslashishda samarali vosita ekanligi isbotlab beriladi. Ushbu maqola tarjima nazariyasi va amaliyoti integratsiyasi, tarjimon kompetensiyasini rivojlantirish hamda tarjima sifati ustida ishlashga qaratilgan dolzarb ilmiy izlanishlar doirasida muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar: *kontekstual yondashuv, zamonaviy tarjima nazariyalari, scopos nazariyasi, dinamik ekvivalentlik, diskurs tahlili, tarjima metodologiyasi, tarjima sifati, madaniy moslashuv, pragmatik tafakkur, tarjimon kompetensiyasi*

Tez sur'atlarda rivojlanib borayotgan globallashtirilgan dunyoda tarjima sohasi madaniy va lingvistik tafovutlarni bartaraf etishda muhim vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Korxonalar, hukumatlar va shaxslar o'rtasidagi transchegaraviy aloqalar tobora faollashib borar ekan, aniq, samarali va kontekstga mos tarjima xizmatlariga bo'lgan ehtiyoj misli ko'rilmagan darajada ortib bormoqda. Bugungi kunda dunyo bo'yicha taxminan 7 151 til mavjudligi inobatga olinsa, til xizmatlari sohasi global kommunikatsiyaning murakkab talablariga javob berish maqsadida uzluksiz rivojlanishga majbur.

Zamonaviy tarjima sanoatida inson tarjimonlarining roli juda muhim bo'lib qolmoqda, ayniqsa ilmiy-texnik va badiiy (adabiy) tarjimalar sohalarida. Mashina tarjimasi (MT) katta loyihalarni tezlik bilan tarjima qilishda sezilarli darajada yordam bersa-da, u ko'pincha noziklik va madaniy xususiyatlarni hisobga olishda yetarli emas. Bu bo'shliqni MT keyingi tahrirlash bosqichi to'ldiradi, bunda inson tarjimonlari mashina tomonidan yaratilgan tarjimalarni sifat standartlariga javob berishi uchun tahrirlaydi, ularni aniqlik, kontekst va o'qish qulayligini ta'minlaydi. Ilmiy-texnik tarjimada, aniq terminologiya va maxsus mazmunni to'g'ri talqin qilish juda muhim bo'lib, bu ishni faqat inson tarjimonlar yaxshi bajara oladi, bu esa tarjimaning texnik to'g'riligini va kontekstual muvofiqligini ta'minlaydi. Xuddi shunday, badiiy tarjimada inson tarjimonlari matnni asl nusxaning emotsional ohangini, madaniy nuanslarini va artistic ifodasini aks ettirish uchun moslashtiradilar, bu esa faqat mashina tarjimasi yordamida amalga oshirilishi qiyin. Shuning uchun, MT va inson tajribasining kombinatsiyasi MTdan keyingi tahrirlash bosqichi orqali tarjima jarayonini yaxshilaydi, tezlik va yuqori sifatni ta'minlab, turli sanoatlarning murakkab talablariga javob beradi. (Toni Andrews|June 19, 2024)

Shuningdek, tarjima faoliyatining o'rganilishi faqat nazariy asoslar bilan cheklanmasdan, ularning amaliyotga tatbiqini chuqur o'rganishni taqozo etadi. Bunda tarjima nazariyasi va amaliyoti o'rtasidagi uzviy aloqani o'rganish, ayniqsa, o'quv jarayonida va tarjimon tayyorlashda muhim omil sifatida qaraladi (Karimova,

2015, 41-bet). Mazkur maqolada kontekstual yondashuvning tarjima amaliyotidagi o'rni, zamonaviy nazariyalar bilan bog'liqligi, ularning uzviy integratsiyasi va tarjima sifatiga ta'siri xolis tahlil qilinadi. Tarjima jarayoni matnni oddiy tilshunoslik mezonlari asosida emas, balki kontekstual, funksional va madaniy omillarni hisobga olgan holda tahlil qilishni talab qiladi. Global kommunikatsiya, madaniyatlararo muloqot va texnologik taraqqiyot sababli tarjimaning yangi, kontekstga asoslangan metodikalar bilan boyitilishi zarur bo'lib qolmoqda (Karimova, 2015, 22-bet). Ayniqsa, adabiy, ijtimoiy, siyosiy va dini matnlarni tarjima qilishda faqat so'z yoki grammatik tenglik yetarli bo'lmay, muallif niyati, vaziyat va auditoriya kontekstini tahlil qilish muhim hisoblanadi (Akramov, 1997, 7-bet).

Kontekstual yondashuv ko'plab olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan. G. Vermeer tomonidan taklif etilgan "Skopos" nazariyasida tarjima jarayoni tarjima maqsadiga (ya'ni "skopos"ga) yo'naltirilgan holda olib borilishi lozimligi ta'kidlanadi. Bu yondashuvga ko'ra, tarjima asl matnga emas, balki yangi auditoriyaga xizmat qilishi kerak (Vermeer, 1989, 173-bet). Kontekstual yondashuv tarjima jarayonida faqat lingvistik jihatlar emas, balki madaniy, ijtimoiy, tarixiy va psixologik omillarni ham hisobga oladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, tarjimon nafaqat matnni, balki uning yaratilish kontekstini, muallif niyatini va auditoriya kutganini ham chuqur anglashga intiladi. Kontekstual yondashuv tarjimada "berk" tarjimadan ko'ra "ochiq" va moslashtirilgan yondashuvni afzal ko'radi. Bu, ayniqsa, adabiy, publitsistik yoki madaniyatlararo matnlarda tarjima sifatini oshiradi. Tarjimon ma'lumotni o'zgartirmasdan, uni maqsadli auditoriyaga moslashtiradi.

Venutining "madaniy konvertatsiya" (cultural translation) nazariyasiga ko'ra, tarjimon "ko'rinmas" bo'lish o'rniga faol vositachi sifatida harakat qiladi (Venuti, 2012). Bu esa tarjimada madaniy tafovutlarni yumshatadi va auditoriya uchun qulay qabul qilinadigan matn yaratadi. Kontekstual yondashuv tarjima o'qitish metodikasiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Studentlar nazariyani real matnlar orqali

amaliyotda sinab ko‘rish orqali nafaqat tilni, balki madaniyatni ham o‘rganadilar. Bu yondashuv ingliz tili tarjimasini o‘qitishdagi kommunikativ metodlarga hamohang keladi (Munday, 2016). Ba’zi olimlar bu yondashuvda tarjimon haddan ziyod "ijodiylik"ka berilib, matnning asl mazmuni yo‘qolib ketishi mumkinligiga e’tibor qaratishadi. Shunga qaramay, ko‘plab tadqiqotchilar bunday yondashuvni zamonaviy tarjimaning ajralmas qismi sifatida e’tirof etadi (Hatim & Mason, 1990).

Kontekstual yondashuv ko‘plab zamonaviy tarjima nazariyalari, jumladan Skopos nazariyasi, funksionalist yondashuv, kommunikativ tarjima va hatto postmodern tarjima yondashuvlari bilan bevosita bog‘liq. Ayniqsa, Skopos (maqsadga yo‘naltirilgan) yondashuvda tarjimaning muvaffaqiyati matnning asl strukturasi emas, balki uning maqsadli auditoriyadagi kommunikativ funksiyasi bilan baholanadi (Vermeer, 1989). Bu fikr kontekstual yondashuvning asosiy g‘oyasi — matnni doimiy o‘zgaruvchan sotsiolingvistik sharoitda tahlil qilish — bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri mos tushadi.

Tarjima amaliyotida kontekstual tahlilning afzalliklari. Kontekstual yondashuv tarjima amaliyotida quyidagi ustunliklarni beradi:

Madaniy moslik: Har bir matn ma'lum bir madaniyatda yaratiladi va boshqa madaniyatga ko‘chirilar ekan, kontekstda mavjud bo‘lgan ijtimoiy normalarni e’tiborga olish talab etiladi.

Terminlar bilan ishlashda aniqlik: Ilmiy va texnik tarjimalarda so‘zning kontekstdagi qo‘llanishiga qarab, muqobil ekvivalentlar tanlanadi.

Yumor va idiomatik ifodalarni to‘g‘ri uzatish: Bularni faqat so‘zma-so‘z tarjima qilish noto‘g‘ri bo‘lib, ular kontekstdan kelib chiqib qayta konstruktsiya qilinadi.

Holatga mos tarjima: Rasmiy yoki norasmiy uslub, yuqori yoki past darajadagi stilistik vositalar kontekstdan kelib chiqib tanlanadi.

Maqolada nazariy yondashuv sifatida deskriptiv-analitik metod qo'llanildi. Turli tarjima misollarini tahlil qilish orqali, kontekstual yondashuv amaliyotda qanday namoyon bo'lishi tahlil qilindi. Xususan, adabiy, huquqiy va ommaviy axborot vositalariga oid matnlar tanlab olinib, ularning asl kontekstdagi ma'nolari va tarjima variantlari solishtirildi.

Quyidagi hollarda kontekstual yondashuv afzalliklarini ko'rish mumkin: *Adabiy tarjima*: O'zbek tiliga tarjima qilingan Ernest Hemingueyning "The Old Man and the Sea" asarida asosiy obrazlar va tasvirlar muayyan madaniy kontekstni aks ettirgani uchun ularni ekvivalent tarzda qayta yaratish talab qilingan.

Jurnalistika tarjimasi: BBC News maqolalari tarjimasida inglizcha sarkazm va hazil unsurlarining kontekstual funksiyalari e'tiborga olinib, ularni o'zbek tilida o'xshash ta'sir kuchi bilan uzatish ustuvor bo'ldi.

Tarjimada kontekstga tayanish faqatgina tilshunoslik doirasida emas, balki ijtimoiy-ma'naviy va psixologik omillar bilan ham uyg'un holda qaraladi. Tarjimon, asl matn muallifining niyatini, voqea sodir bo'lgan sotsial muhitni, shuningdek, maqsadli auditoriyaning madaniy xususiyatlarini hisobga olib qaror qabul qilishi kerak.

Nida (2012) kontekstni tarjimaning asosiy ustunliklaridan biri deb hisoblab, tarjimonni "madaniyatlararo vositachi" sifatida ta'riflaydi. Bu qarash kontekstual yondashuvning mohiyatiga to'liq mos keladi.

Tarjimada madaniy kodlar muhim ahamiyatga ega. Masalan, O'zbekistonda keng tarqalgan iboralar — "Ko'nglim ko'chib qolgan", "Yuragim sezdi" — ingliz tiliga oddiy tarzda tarjima qilinsa, o'z ta'sirini yo'qotadi. Kontekstual yondashuvda esa bu iboralar ingliz madaniyatidagi o'xshash his-tuyg'u ifodalari orqali uzatiladi:

"I had a sudden intuition"

"Something didn't feel right"

Intertekstual aloqa esa tarjima jarayonida matnlararo bog‘liqlikni anglatadi. Misol uchun, ingliz tilidagi bir maqola Shekspirdan iqtibos keltirsa, uni tarjima qilishda o‘zbek o‘quvchisi tushunadigan darajada yondashish lozim. Ba‘zan esa o‘sha asarning o‘zbekcha tarjimasidan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Kontekstual tarjima va zamonaviy texnologiyalar

Bugungi kunda tarjima texnologiyalari (masalan, Google Translate, DeepL, CAT tools) keng qo‘llanilmoqda. Ammo bu vositalar hali ham kontekstual tahlil va semantik nozikliklarni to‘liq anglay olmaydi. Shu bois, inson tarjimoni o‘rnini bosish u qadar oson emas.

Masalan, “He’s got a lot on his plate.” iborasi avtomatik tarzda “Uning likopchasida ko‘p narsa bor” deb tarjima qilinadi, bu esa kontekstdan uzilgan, kulgili va noto‘g‘ri tarjimadir. Aslida bu ibora “U juda band” ma’nosini bildiradi.

Shunday ekan, kontekstual yondashuv nafaqat tarjimon kompetensiyasi, balki sun’iy intellekt bilan ishlashda inson ishtirokining zarurligini ham isbotlaydi.

Ilmiy matnlar tarjimasida kontekstni tushunish ba’zida terminlarni aniqlashdan ham muhimroq bo‘ladi. Ayniqsa, huquqiy, tibbiy, texnologik sohalarda bir so‘z yoki birikmaning noto‘g‘ri tarjimasini jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi “reasonable doubt” atamasi huquqiy matnda “asosli shubha” emas, balki “inson aql-idroki bilan asoslay oladigan shubha” degan nozik ma’noni anglatadi. Uni kontekstsiz tarjima qilish mutlaqo xato bo‘ladi.

Kontekstual yondashuv nafaqat tarjima sifati uchun, balki xalqaro madaniy aloqa, kommunikatsiya va ko‘pmadaniyatli jamiyatda to‘g‘ri tushunishni ta’minlash uchun ham zarur. Bugungi globallashuv jarayonida tarjimonlar oddiy vositachilar emas, balki ijtimoiy ko‘prik vazifasini bajaradi. Kontekstual yondashuv tarjima sifatini oshirish, xatoliklar va noto‘g‘ri interpretatsiyalar oldini olishda muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuv hozirgi kunda tarjimonlarni lingvistikadan tashqariga, sotsiokognitiv tafakkur sari yo‘naltiradi. Shuningdek, tarjima nazariyasi va amaliyoti

fanining chuqurlashuvi ham aynan kontekstual tahlil yondashuviga ko'proq e'tibor qaratilishi bilan bevosita bog'liqdir.

Masalan, badiiy asarlarni tarjima qilishda nafaqat matn tarkibidagi leksik birliklar, balki ularning davr, madaniyat, gender, ijtimoiy maqom singari omillar bilan bog'liqligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu o'rinda Hatim va Mason (1997) tomonidan taklif qilingan diskurs va pragmatik tahlil modellari kontekstual yondashuvni chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Bu modelda tarjima jarayoni matn darajasidan tashqariga chiqib, butun kommunikativ holatni o'z ichiga oladi.

E. Nida esa tarjimaning “dinamik ekvivalentlik” modelini taklif etgan bo'lib, u muallifning asl niyatini maqsadli til foydalanuvchisi qanday qabul qilishiga urg'u beradi (Nida, 1964, 159-bet). Shu bilan birga, Hatim va Mason (1997) tomonidan ilgari surilgan diskursga asoslangan yondashuv tarjima jarayonida kontekst, pragmatika va ijtimoiy vaziyatni inobatga olish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqotda sifatli tahlil (qualitative analysis) metodidan foydalanildi. Bunda adabiy va ommaviy axborot vositalariga oid matnlarning tarjima namunalaridagi kontekstual tafovutlar tahlil qilindi. Shuningdek, tarjimonlar ishtirokida olib borilgan intervyular va anketalar orqali kontekstual yondashuvdan foydalanish darajasi aniqlab chiqildi.

Olib borilgan tahlillar natijasida quyidagi holatlar aniqlangan:

Kontekstual yondashuvdan foydalangan tarjimalarda auditoriyaga moslashish darajasi yuqori bo'lgan. Skopos nazariyasiga asoslangan tarjimalar matn maqsadini aniqlik bilan yetkazishda samarador bo'lgan. Dinamik ekvivalentlik va diskurs tahliliga asoslangan yondashuvlar madaniy konnotatsiyalarni to'g'ri aks ettirishga yordam bergan. Tarjimonlar kontekstual tahlil qilish ko'nikmasi yetarli bo'lsa, matnni qayta yaratishdagi mustaqilligi va ishonchliligi ortgan. Kontekstual yondashuv, an'anaviy lingvistik yondashuvlardan farqli o'laroq, tarjima faoliyatida keng tafakkur, tanqidiy tahlil va madaniyatlararo kompetensiyani talab etadi. Bunday yondashuv orqali tarjima nafaqat lug'aviy darajada, balki mazmun, maqsad va

kommunikativ kontekst doirasida amalga oshiriladi. Bu esa tarjimaning funksional qiymatini oshiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kontekstual tahlilga tayangan tarjimalar foydalanuvchi tomonidan tezroq qabul qilinadi va ishonchliroq bo'ladi (Islomov, 2001, 44-bet).

Xulosa qiladigan bo'lsak, tarjima nazariyasida kontekstual yondashuvning o'rni tobora kuchayib bormoqda. Bu yondashuv tarjima sifatini oshirish, auditoriyaga yo'naltirilgan matnlar yaratish va tarjimonning ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishda muhim vosita hisoblanadi. Skopos nazariyasi, dinamik ekvivalentlik va diskursga asoslangan modellarning uzviy integratsiyasi orqali kontekstual yondashuvning ilmiy asoslari mustahkamlanadi. Ushbu yondashuvni tarjima ta'limotida ham keng qo'llash, tarjimonlarning amaliy kompetensiyasini rivojlantirishda foydali bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hatim, B., & Mason, I. (1997). The Translator as Communicator. London: Routledge.
2. Toni Andrews(2024). Exploring Trends in the Translation Industry
3. Islomov, A. (2001). Tarjima nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi.
4. Karimova, D. (2015). Kontekstual yondashuvning zamonaviy tarjima nazariyasidagi o'rni. Filologiya masalalari, (2), 20–25.
5. Munday, J. (2016). Introducing translation studies: Theories and applications (4th ed.). New York: Routledge.
6. Newmark, P. (1988). A textbook of translation. London: Prentice Hall.

6. Nida, E. A., & Taber, C. R. (2003). The theory and practice of translation. Leiden: Brill Academic Publishers.
7. Nord, C. (2005). Text analysis in translation: Theory, methodology, and didactic application of a model for translation-oriented text analysis. Amsterdam: Rodopi.
8. Nida, E. A. (1964). Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating. Leiden: E.J. Brill.
9. Pym, A. (2010). Exploring translation theories. London: Routledge.
10. Toni Andrews(2024). Exploring Trends in the Translation Industry
- 11.Venuti, L. (2012). The translator's invisibility: A history of translation (2nd ed.). London: Routledge.
- 12.Vermeer, H. J. (1989). Skopos and Commission in Translational Action. In A. Chesterman (Ed.), Readings in Translation Theory (pp. 173–187). Helsinki: Oy Finn Lectura Ab.

IV BOB.

O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTINI O‘QITISH METODIKASI

EPIK VA LIRIK ASARLAR TAHLILI

Abdullayeva Sabrina Sadullayevna
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs
sabrinaabdullayeva25@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada epik va lirik tur janrlarining bir-biridan farqi darsliklardagi asarlar yo‘sinida o‘rganilgan. Adabiyot o‘qitish metodikasi fani orqali filolog o‘z talabalarini o‘qituvchilikka tayyorlash, adabiyot darsliklariga va undagi mavzular ko‘lamiga nisbatan erkin munosabat bildirishini o‘rgatadi. Epik janr tahlilida Abdulla Qahhorning “O‘g‘ri” hikoyasi va Odil Yoqubovning “Yaxshilik” hikoyalarini o‘quvchiga o‘qitish bilan birga epik uning nozik qirralari ochib berilgan. Davr muhiti, xalq ahvoli kitobxonlarga qahramonlar hayoti bilan yaqqol namoyon bo‘lgan. Adabiyotning eng go‘zal va nozik nuqtasi bo‘lgan lirik janr (lirika) Abdulla Oripov “Ayol” she‘ri va Cho‘lponning “Go‘zal” she‘rlari orqali ifodalangan. Ushbu she‘rlar qog‘ozga bitilganda oddiy so‘zlardir, ammo ko‘ngildan ko‘ngilga o‘tganda ilohiyotga aylangan.*

Kalit so‘zlar. *ijtimoiy nasihat, epik, lirik, darslik, asarlar, murakkab, yangicha texnika, audio, ijtimoiy-siyosiy qarash, o‘g‘ri, yaxshilik, ayol, go‘zal, xalq, savol, mantiqiy savol, yondashuv, uchburchak xat, erksevarlik, obrazlar, vafodor, vaqt, fursat, janr.*

Annotation. *This article studies the epic and lyrical genres in the form of works in textbooks that differ from each other. Through the subject of literature teaching methodology, philology students are trained to become teachers, to teach a free attitude to literature textbooks and the scope of topics in them. The epic genre is taught to the reader through the story “Thief” by Abdulla Qahhor and the story “Goodness” by Odil Yakubov, while revealing the subtitles of the epic genre. The atmosphere of the time, the state of the people are clearly shown to the readers through the lives of the heroes. The lyrical genre (lyrics), which is the most beautiful*

and delicate point of literature, is expressed through the poem “Ayol” by Abdulla Oripov and the poem “Gozal” by Cho'lpon. These poems are simple words when written on paper, but when passed from heart to heart, they become theology.

Keywords. *social admonition, epic, lyric, textbook, works, complex, new technique, audio, socio-political view, thief, goodness, woman, beauty, people, question, logical question, approach, triangular letter, chauvinism, images, faithful, time, opportunity, genre.*

Adabiyot o'qitish metodikasi badiiy adabiyot o'qitish jarayoniga bog'liq qonuniyatlarni o'rganadi. Unda adabiyotshunoslik bilan pedagogikaning ayrim xususiyatlari uyg'unlashadi. Biz o'zbek filologiya talabalari uchun bu fanning o'qitilayotganidan birdan bir maqsad bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirish, ularga yoshlar ma'naviyatini qaror toptirishda badiiy asarning ta'sir kuchidan oqilona va samarali foydalanish yo'llarini o'rgatish va hozir biz yosh va ilg'or o'qituvchilardan talab qilinayotgan narsa yangi darsliklarni o'quvchilar uchun mehr bilan o'rgatish (To'xliyev, adabiyot o'qitish metodikasi, 2010, 5-bet). Hozirgi yosh avlod beradigan savollarga oqilona javob berish, bizni ilmimizga berilgan to'g'ri bahodir. 8-9-sinf o'quvchilari, mustaqil hayotga ilk qadamlarini tashlashga harakat qilayotgan, turli soha yo'llarini tanlamoqchi bo'lgan o'quvchilarda ona tili, adabiyot darsliklariga nisbatan salbiy fikrlar, ularga nisbatan hurmatsizlik tobora ortmoqda. Domla Qozoqboy Yo'ldoshev shunday deydilar **“Qachonki bo'lajak filolog badiiy asarlarni tahlil etish yo'l-yo'rig'ini fan darajasida o'rganmas va har qanday janrdagi estetik yaratiqni tahlil qila olish malakasiga ega bo'lmas ekan, adabiy ta'limdan kuzatilgan asl maqsadga to'liq erishilishi mumkin emas. Adabiyot o'qituvchisi nochorligicha, adabiyot darslari zerikarligicha, asarda chiqarilgan xulosa ijtimoiy nasihat”** ligicha qolaveradi (Badiiy tahlil asoslari, 2016, 15-bet).

Epik asarlar tasviriga qamrab olingan hayotiy borliq ko'lamining kengligi, murakkab insoniy taqdirlar, qahramonlar ruhiyatidagi sanoqsiz tovlanishlar muayyan

voqea-hodisalar fonida idrok etilishi bilan ajralib turadigan epik asarlarni tahlil qilish ham o'ziga xos ahamiyatga ega (Badiiy tahlil asoslari, 2016, 184-bet). Abdulla Qahhorning “O‘g‘ri” hikoyasi XX asrning 30-yillaridan buyon tahlil qilinib kelinadi. Asar darslikda noodatiy berilgan, albatta, davr munosabati, oltinchi sinf o‘quvchilari uchun tarbiyaviy ahamiyatga ega. Hikoyani to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘qish emas, avvalambor unga ruhan va ma‘nan tayyor bo‘lishi kerak. Darslikda asar mutolaasi shu sababli, “Biror-bir qadrli narsangizni yo‘qotib qo‘yganingizda qanday holgan tushgansiz?” savoli bilan boshlanadi, mutolaa avvalidan ham oldin mantiqiy fikrlashga chorlov mavjud. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida hozirgi O‘zbekiston hududining bir qismi Turkiston deb atalgan va Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgan. “O‘g‘ri” hikoyasi shu davrdagi shu davrdagi xalqimiz hayoti haqida hikoya qilinadi. Hikoyaga tanlangan epigraf **“Otning o‘limi – itning bayrami”** maqoli asarni to‘qson foizini ochib bergan. Hikoyani boshqa fanlar bilan integratsiyaviy yondashuv asosda yoritishimiz mumkin. Unda hozirgi kunda tilimiz iste‘molidan chiqqan arxaik so‘zlar tarix fani bilan bog‘liq: oqposhsho, mingboshi, amin, pristav, tilmoch kabi so‘zlar. Ho‘kiz yo‘qolgandagi og‘ilxonaning kichkina darichasi tasviri, tasviriy san‘at fani bilan bog‘liqdir. **“Dehqonning uyi kuysa kuysin, ho‘kizi yo‘qolmasin”**. Hikoya qahramonlari mohirona ochib berilgan. Oddiy xalqning umidlari shu yeridan, tovug‘idan, echkisidan va albatta Qobil bobodek ho‘kizidan bo‘lgan, lekin shularni ham ko‘rolmagan. O‘zbekni o‘zbek, musulmonni musulmon ko‘rolmagan, bir-birini oyog‘iga bolta urgan. Ayrim lavozim egalari o‘zining lavozimidan yuqori bo‘lgan lavozim egalariga xalqona tilda aytadigan bo‘lsak “paxta urgan”. Oddiy xalq bo‘lsa, ular nazdida qul – chumolidek edi. Shular qurboniga aylangan Qobil bobo va kampiri davr qurbonlari bo‘lishdi. Yakuni: **“Ertasiga ellikboshi Qobil boboni boshlab qaynatasi – Egamberdi paxtafurushning oldiga olib bordi. Paxtafurush cholning holiga ko‘p achindi va yerini haydab olgani bitta emas, ikkita ho‘kiz berdi, lekin “kichkinagina” shart bor. Bu shart kuzda ma‘lum bo‘ladi...”** – Eh, bu shart Qobil bobo boshiga nimalar olib kelmaydi, yana...

Yana bir epik asarni tahlil qiladigan bo'lsak, asar obrazlariga va asosiy qahramonlar xarakteristikasi, tarbiyaviy ahamiyati jihatidan Odil Yoqubovning “Yaxshilik” hikoyasida qahramonlar o'rtasidagi munosabatlar tasvirini muhokama qilamiz. Boshqa fanlar bilan integratsiyaviy bog'liqligi tarix, tasviriy san'at, ona tili morfologiya bo'limida o'rgatiladigan metafora jihatlarini hikoyamizda ko'ramiz. Asar yangi oltinchi sinf darsligiga to'g'ri tanlab kiritilgan. “Yaxshilik” hikoyasi Ikkinchi jahon urushi paytidagi xalqimiz ahvoli haqida hikoya qiladi. XX asrning 40-yillarida dunyoning ko'p davlatlari, shu jumladan, O'zbekiston ham katta urush domiga tortilgan. Aynan bu hikoyani yozilishiga sababchi bo'lgan bu urush Odil Yoqubov boshidan ham urushning mashaqqatli kunlari o'tgan. Xotirlab **“O'qishni tashlab, qo'lga ketmon suvchilik qildik, o'roq o'roq o'rdik, yalangayoq tikan kechib, “eshak karvon”larda front uchun g'alla tashidik”**. Urush noming o'chsin jahondan. Insonlarni boshlariga qora kunlar soldi. Onalarni farzandidan ayirdi, bolalarni yetim, yosh kelinlarni juvon qilgan bu – urush. Hikoya qahramoni yosh Mansurjon tog'asidan kelgan xat bilan buvisi, kelinoyisi yuzida quvonch ko'rishni xohlagan edi. Afsus endi har safar kelinoyisini eslaganda keyinchalik ro'y beragan bu voqeani emas, balki o'sha yoz kunlaridagi tog'asi bilan o'tgan iliq kunlarni eslaydi. Tog'asidan kelgan uchburchaksimon “qora” xat ko'ngillarni mahzun qildi. Mansur bolalik shashti bilan pochtachi kelishini aytib kelinoyisi va buvisining maqtovini eshitmoqchi edi, oldingi xatlarini olib kelib ularning quvonchlariga quvonch qo'shgan edi, ammo qo'shtirnoq ichidagi “Yaxshilik” sababchisi bo'lib qoldi. U ham qayerdan bilsin edi tog'asi yaralanib gospitalgan yotganini va shu yerda joni uzilganini. Kunning ko'p qismini buvisinikida o'tkazardi, kelinoyisiga dala ishlarida yordam berardi har doim “tog'angiz sizni menga suyanch, qo'riqchi qilib qoldirganlar, siz mening jasur qo'riqchimsiz” degan erkalashlari Mansurjonga zavq berardi. U aybdor emasligini bolalik qilganini anglatmoqchi bo'ldi, ammo kelinoyisi uchun eng yomon insonga aylandi, buvisi Mansurjondan xafa bo'lmadi, bilaks o'g'lining o'rnida o'g'ildek ko'rishni afzal bildi. Munavvarni ushlab qoladigan hech narsa qolmadi, hech kim qolmadi, hatto kichik qo'riqchisi qilgan “yaxshilik” ham

unga ko‘pga tushdi. Mansurjon ayb qilmaganini, kelinoyisidan kechirim so‘rashni, uni kechirishini xohlagandi. Ketayotganda Munavvar “kechirdim” degan so‘z u yoqda tursin hatto qayrilib ham qaray olmadi. (Balki ancha vaqtlardan keyin buni anglab yetganda kechirmagani uchun ham afsuslanar.) Pochtachi obrazini biz asarda ko‘rdikmi? Albatta u ham asarning urush mavzusida ekanligini anglatishga harakat qilgan. Pochtachini ko‘rgan ayol-qizlar, onalarimiz, yuragida qo‘rquv bilan qarshi olishgan. Bir qo‘li yo‘q, hasa tayoqqa suyanib, xat tarqatayotgan pochtachini qishloq ayollari “shum qadam” deb savalagan kunlari ham bo‘lganini eshitganmiz. Bu hikoyaning tarbiyaviy ahamiyati haqgo‘ylik, ishonch, sadoqat, mehr, oddiylik va eng kuchlisi ayollar matonatidir.

Lirik asarlarni o‘rganishga bag‘ishlangan darslarning maqsadi va vazifasi o‘quvchilardagi badiiy idrokning to‘g‘riligi, teranligini ta‘minlash, ularni poetik mahorat sir-asrorlari bilan tanishtirish va bu bilan birga asarning mohiyatiga kirish, qahramonni his qilishga erishishdan iboratdir (Husanboyeva.Q adabiyot o‘qitish metodekasi, 2018, 150-bet). Qozoqboy Yo‘ldoshevning **“Lirik turdagi asarlar uchun asosiy narsa tuyg‘u va hissiyotga yo‘g‘rilgan hayotiy hikmat ifodasini berishdir. Lirikada voqealar tasviri, xarakter mantig‘i emas, ruhiy holat tasviri, hissiyot ifodasi, tuyg‘ular samimiyati muhimdir. Chinakam lirik she‘r tinglovchi yo o‘quvchiga faqat zavq beribgina qolmay, uning emotsional axloqiy imkoniyatlarini uyg‘otadi, faoliyatga undaydi. Samimiy lirik so‘z hatto real voqelik hodisalariga qaraganda ham inson ruhiyatiga kuchliroq ta‘sir ko‘rsatishi mumkin ekanligi psixologiya ilmi xulosalaridan ma‘lum”** – degani bejiz emas (Badiiy tahlil asoslari, 2016, 174-bet). So‘z o‘quvchining ruhiyatiga ta‘sir ko‘rsatgandagina unda zavq uyg‘otadi, bu bilan insonni tarbiyalaydi. Vaholanki Alloh taolloning “Yaral” degan so‘zidan dunyo bunyod bo‘lgan. Lirikada so‘zdan foydalanish juda katta ahamiyatga ega. Lirik asarlar ustida ishlash darslarining mas‘uliyatli lahzalaridan biri matnning, albatta, ifodali o‘qilishi va o‘quvchilarning diqqat bilan uni tinglay olishidir. Shunda o‘quvchilar bir necha daqiqa she‘rdan

olingan estetik ta'sir og'ushida qoladi. She'rxon she'rni ifodali o'qiy olmadimi yoki undan ta'sirlanmadimi, demak, nimanidir yetarli tushunmagan, obrazli ifodalarni hisobga olmagan bo'ladi. Men 9-sinf darsligidagi Cho'lpon va Abdulla Oripov lirikasini tabdil qilaman. Cho'lpon va Abdulla Oripov ikkala buyuk siymolar ikki davr muhiti namoyondalaridir. Biri jadidchilik namoyondasi millat ravnaqi uchun ilm bilan kurashgan bo'lsa, yana biri mustaqillik uchun ijod qilib xalq orqasida turgan, xalqni ichki kechinmalarini lirikada namoyon qilgan buyuklardir. Bularni birlashtirgan millat, ikkala siymo turli davrda bo'lgani bilan xalq yo'lidagi ijod ularni birlashtiradi. "Go'zal" she'rida suyukli yorini qorong'u kechadagi eng yorug' yulduzdan, oydan, quyoshdan va yorning o'zidan uyalgan holda so'raydi:

Erta tong shamoli sochlarin yoyib,

Yonimdan o'tganda so'rab ko'raman.

Bunda shoirning so'z ustasi ekanligi, yorning husn-u latofati tabiat yaratqiqlaridan ham ustunligi sezilarli darajada ko'rsatilgan.

Ul ketgach, kun chiqar yorug'lik sohib,

Undanda so'rayman sening to'g'ringda.

She'rning oxirgi bayt misralarida oshiq uning go'zalligi oldida taslim bo'lgani. Buni o'qigan o'quvchi tuyg'ularning eng go'zal shaklini, yashirin tarzda ifodalangan yorning noz karashmalarini ya'ni qiz bolalik iffati bahoriy tuyg'ular bilan o'quvchilarda estetik zavq, tabiat hodisalarini go'zalligiga amin bo'lishni, sof va samimiy sevgiga yetishishni o'rgatgan.

Men yo'qsil na bo'lib uni suyibmen,

Uningchun yonibmen, yonib-kuyibmen,

Boshimni zo'r ishga berib qo'yibmen,

Men suyib... men suyib, kimni suyibmen?

Men suygan suyukli shunchalar go‘zal,

Oydan-da go‘zaldir, Kundan-da go‘zal.

Cho‘lpon she‘riyati mazmunan boy va shaklan go‘zal. Cho‘lpon she‘riyatining asosini erksevarlik, millatparvarlik, haqqoniylik va xalqchillik, g‘oyaviy aniqlik va badiiy go‘zallik singari fazilatlar tashkil etadi. Shoir asarning shakl va mazmuniga doir barcha unsurlarni qunt bilan ishlab, ularga jilo va sayqal beradi. Bunda shoir til imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalanadi. Shuning uchun ham Cho‘lpon she‘rlari tilining aniq-ravonligi, obrazli va jozibadorligi bilan kishini maftun etadi (S. Mirzayev, “XX asr O‘zbek adabiyoti”. “Yangi asr avlodi”, 2005. 161-bet).

Abdulla Oripov SSSR davrida tinmay ijod qilgan, boshidan ne kunlarni o‘tkazmagan va dorilamon kunlarning boshlanishi sababchilaridan biri, XXI asr uyg‘unligi lirikasida yana ham yaqqol ko‘ringan shaxsdir. Abdulla Oripov tuyg‘ulari quruqshagan o‘zbek she‘riyatiga o‘ychil g‘am va g‘amga qorishgan o‘y olib kirdi. Uning lirikasi va lirik qahramonlari “obrazlari” orqali o‘zbek she‘riyatiga ko‘ngil dardlarining suvratlari, ruhiy iztiroblar manzarasi, armonga aylangan orzularning inson sezimlarida qoldirgan izlar tasviri kirib keladi. O‘zining yoshlik davrini aks ettirgan “Yiroq-yiroqlardan mungli va uzun turnalar tovushin tinglardim faqat” misralarida dard, aynan turnalarning mungli tovushlarini tinglaganidan ko‘rishimiz mumkinki, Abdulla Oripov yoshligi ham iztiroblarda o‘tgan. Abdulla Oripov she‘rlarida inson tuyg‘ulari, hislari, dardlari, armonlari shu qadar mahorat bilan tasvirlanadiki, u o‘zining falsafiy mushohadaga boy she‘rlari bilan milliy ma‘naviyatimiz yuksalishiga ulkan hissa qo‘shgan. Shoirning “Ayol” sherini tahlil qiladigan bo‘lsak, uning avvalambor kelib chiqish tarixini bayon qilish lozim. Abdulla Oripovning Shermuhammad ismli amakisi bo‘lib, minglab kishilar boshiga tushgan fojia – ikkinchi jahon urushi uni ham qonli domiga tortgan edi. Afsuski, urush uni ayab o‘tirmaydi, yigitning jismi dunyoning qaysi bir puchmoqlarida qolib ketadi. Uning turmush o‘rtog‘i, 19yoshli kelinchak – Oybuvi qizalog‘i Rahimani bag‘riga bosgancha qolaveradi. 5-6 yildan so‘ng, yaralar biroz bitgandek bo‘lgach,

Orif buva kelinini yoniga chaqirib: “Hali yoshsiz, bu dunyoga har kim umid bilan keladi. Taqdir ekan ko‘rgilik chidaymiz-da. Hayotingiz hali oldinda turmush qurib, unib-ulg‘aying, biz rozimiz!” – deydi. Shunda beva kelinchak: “Agar xonadoningizda sig‘mayotgan bo‘lsak, ayting, biz ketaylik. Lekin, bu gapni qo‘ying, meni azoblamang, dardimni yangilamang... Men ukangizga mangu sodiq qolish uchun va‘da berganman, ular men uchun doim tirik!” – deya gapni yakunlaydi. Shundan so‘ng bu mavzuda boshqa gap qaytib ochilmaydi. Vafodor kelinchak yo‘lgan intizor, ilhaq bo‘lib, umr bo‘yi shu xonadonda yashaydi. O‘n to‘qqiz yoshli ayolning bunchalik sodiqligini ko‘rib ulg‘aygan Abdulla Oripov 1965-yili Oybuvi kelinoyisi timsolida ana shunday ayollarga she‘riy qasida bag‘ishlaydi:

Yigitlar maktubin bitganda qondan,

Kelinlar firoqdan chekkanda yohu.

Uning ham panohi qaytmadi jangdan,

O‘n to‘qqiz yoshida beva qoldi u...

Biz ko‘rgan she‘rdan o‘zbek ayollari chin muslima ayollar timsoli ekanligi va ularda sadoqat, vafo, matonat mujassam ekanligiga amin bo‘lishim mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ushbu maqola epik va lirik janrlar farqini darsliklardagi hikoya va she‘rlarni o‘rganish bilan bir qatorda, turli davr muhitlarini, qahramonlar kechinmalarini o‘zimizdan o‘tgandek his qilishimizga undadi. Aynan 6-sinf darsligidagi “O‘g‘ri” va “Yaxshilik” hikoyalari o‘n uch yoshli o‘quvchilar dunyoqarashi, ularning tarbiyasiga anchagina ta’sir qilishini kuzatdik. Shoirларimizning “Go‘zal” va “Ayol” she‘rlari 9-sinf darsliklariga kiritilganligi va ularning o‘n olti, o‘n yetti yoshli o‘quvchilar uchun mos, shuningdek, o‘quvchilar bunda yaratilgan har bir onidan lazzat olish mumkinligini, go‘zal yorning tasviri orqali tabiatning har bir hodisasida go‘zallik borligini anglab yetadi. O‘zbek ayol-qizlarimizning vafosi bilan dunyoga ma’lum va o‘quvchi yoshlar shularni o‘qib o‘rganib, hayotiy tajribalari uchun ilk qadamni tashlashlari mumkin. Yoshlarimiz

dunyoning oq-u qorasini, yaxshini yomondan farqlay bilishi uchun adabiyot, badiiy adabiyot va undagi hayot sinovlaridan charxlangan obrazlar ularga yordam berishini tushunadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

5. Ashurova, G. Tarixiy shaxs tasvirida tarixiy fakt va talqin muammosi. *Uzbekistan: Language and Culture*, 3(3).
6. Husanboyeva, Q., Niyozmetova, R. (2018). Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent, 252-b.
7. Mirzayeva, Z va boshq. (2022). 6-sinf adabiyot darsligi. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi.
8. Yo‘ldoshev, Q va boshq. (2019). 9-sinf darslik. – Toshkent: “Mitti yulduz”. 209-bet.
9. Yo‘ldoshev, Q va Yo‘ldosheva, M. (2016). Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent. 174b, 184b.
10. <http://oyna.uz/>

ONA TILI DARSLARIDA FRAZELOGIK BIRLIKLARNING O‘QITILISHI

Anvar Eshnazarov

ToshDO‘TAU talabasi.

AnvarEshnazarov555@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada frazeologizmlarning ona tili darslarida o‘qitilishi, dars jarayonida amaliy va zamonaviy ta’lim metodlaridan foydalanishning ahamiyati, darsning maqsadi va mazmunidan kelib chiqqan holda tashkil qilish masalalari o‘rin olgan.*

Kalit so‘zlar. *frazema, frazeologiya, frazeologik birliklar, sinonim, omonim.*

Har qanday tilning jozibasi uning qochirimli ifodalari ko‘pligi, iboralarining salmog‘i bilan o‘lchanadi desak yanglishmagan bo‘lamiz. Tilshunoslik ilmida yuqorida sanagan birliklarimiz frazeologiya degan katta bir bo‘limda o‘rganiladi. O‘zi, umuman, frazeologiya nima? Uni o‘qitish, o‘rgatish nima uchun zarur? Bu sohaning rivoji uchun qanday metodik tamoyillarni qo‘llash kerak? Keling, ushbu maqolada shu kabi savollarga javob izlaymiz.

Frazeologiya (yun. phrasis – ifoda, ibora va logos – ta’limot) – 1) tilshunoslikda tilning frazeologik tarkibini (frazeologizm) uning hozirgi holatida va tarixiy taraqqiyotida tekshiruvchi bo‘limi; 2) muayyan tildagi frazeologizmlar majmui.⁶⁷

Frazeologizmlar til hodisasi sifatida lison va nutqqa aloqador birlikdir. Birdan ortiq mustaqil leksema ko‘rinishining birikuvidan tashkil topib, obrazli ma’noviy tabiatga ega bo‘lgan lisoniy birlik frazeologizmlar deyiladi: *tepa sochi tikka bo‘ldi, sirkasi suv ko‘tarmadi, o‘takasi yorildi, do‘ppisi yarimta, ikki gapning birida, boshiga ko‘tarmoq va boshqa.*⁶⁸

⁶⁷ Бабкин А. М., Русская фразеология, развитие и источники. Л., 1970;

⁶⁸ Ra’no Sayfullayeva Hozirgi o‘zbek adabiy tili, b-171

Adabiy termin sifatida frazeologiya o‘rnida frazema atamasi ham ishlatilishi mumkin. Buni olim Shavkat Rahmatullayev quyidagicha izohlagan:

“Frazema til qurilishining lug‘at bosqichiga mansub ikkinchi lisoniy birlik bo‘lib, bittadan ortiq leksemaning o‘zaro semantik-sintaktik birlashuvi bilan tarkib topgan bo‘ladi, shunga ko‘ra tuzma segment birlik deyiladi; sintaktik tuzilishi jihatidan birikmaga, gap shakliga teng bo‘lib, odatda nominativ va signifikativ vazifa bajaradi, lekin leksemadan ifoda jihati bilan-gina emas, mazmun jihati bilan ham farq qiladi.

Adabiyotlarda ushbu til birligi *frazeologizm*, *frazeologik birlik* kabi terminlar bilan ataladi; *leksema*, *morfema* terminlariga monand ravishda *frazema* deb atalishi ma‘qul. Frazemalar o‘rganiladigan sohani esa *frazemika* deb nomladik (Adabiyotlarda *frazeologiya* termini ishlatiladi)”⁶⁹.

O‘zbek tili va ona tili darslarida ushbu mavzuning o‘tilishi maktab o‘quvchilarida tildan foydalanishdagi nozik jihatlarni bilib olishga, so‘zlarning ma‘noviy qirralarini topishga yordam beradi. Frazeologik birliklar bilan ishlash, ulardan foydalanish ko‘nikmalarining shakllanishi o‘quvchi va talabalarda suhbat jarayonlari, nutq so‘zlash va fikr almashish paytida suhbatdoshining e‘tiborini jalb qilishi, diqqatini kuchaytirishiga olib keladi. Shuningdek, suhbatdoshning aytayotgan fikridagi qochirim va tag ma‘noni ham anglab olishda qo‘l keladi.

Frazeologik birliklarni o‘qitish masalasi bo‘yicha metodist olimlardan O.Roziqov, A.G‘ulomov⁷⁰, A. Nurmonov⁷¹, B. To‘xliyev⁷² larning tadqiqot ishlari va metodik qo‘llanmalari, matbuot sahifalarida yoritilgan maqolalari mavjud. Frazeologiya ona tili darslarida chuqur yondashuv va zamonaviy ta‘lim metodlaridan foydalanilgan holda

⁶⁹ Shavkat Rahmatullayev Hozirgi o‘zbek adabiy tili, b-420

⁷⁰ G‘ulomov A., Qodirov M., Ernazarova M., Bobomurodova A., Alavutdinova N., Karimjonova V. Ona tili o‘qitish metodikasi: – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 380 b.

⁷¹ Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari. – Toshkent: Akademnashr, 2010.

⁷² To‘xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi.

O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 184 b.

o'qitilishi maqsadga muvofiq. Shu o'rinda biz har bir ta'lim metodlariga frazemalarni moslab o'tishni ko'rib chiqamiz:

2. An'anaviy ta'lim metodlari: *og'zaki, ko'rgazmali, amaliy, kitob bilan ishlash va video metodlari*.⁷³

Ushbu metoddagi quyidagicha frazeologik birliklar o'rgatilgani ma'qul. Masalan, o'qituvchi mavzuni doskaga yozib tushuntirib beradi va doska atrofida frazemalardan bir nechtasini yozadi: *qo'li kalta, tili kuydi, katta ko'cha, ko'zi ochiq va b.* Ushbu jumalardan har bir o'quvchiga alohida gaplar tuzish topshirig'ini beradi. O'quvchilar so'zning avval o'z, so'ngra ko'chma ma'nolariga moslab gaplar tuzishadi. Bu yuqoridagi metodning og'zaki usuliga misol bo'la oladi.

Ko'rgazmali qurollardan foydalanganda esa mana bunday tartibda mavzu o'rgatilgani ma'qul. O'qituvchi kichik hajmli qog'ozlarga frazemalardan (*ochiq yuz, kular ko'z, qahri qattiq, ikki og'iz va b.*) yozib o'quvchilarga bittalab torttiradi. Kimga qaysi so'z tushsa, u o'shanga gap aytib mazmunini izohlaydi.

Amaliy uslubda esa sinf o'quvchilari to'rtta guruhga bo'lingan holda frazeologik atamalarga misol topishadi va uni gaplarda qo'llab yozishlari kerak bo'ladi.

Kitob bilan ishlash eng samarali va qiziqarli metoddir. O'quvchilar adabiyot darsligidan frazeologik birliklarni topib, ular kimning qaysi asarida qo'llangani haqida ma'lumot aytishadi.

Video metodlarida esa o'qituvchi tomonidan monitorda milliy kinolardan eng xalqona va latif jumalarga boyidan parcha qo'yib beriladi. Bunda o'quvchilardan hech narsa talab qilinmaydi. Ularga faqat ushbu kino orqali frazemalar haqida ma'lumot beriladi xolos.

Frazeologizm tashqi ko'rinishi jihatidan so'z birikmasi yoki gap ko'rinishida bo'ladi. So'z birikmasi ko'rinishidagi frazeologizm: *ko'ngli bo'sh, enka-tinkasini chiqarmoq, jig'iga tegmoq, bel bog'lamoq, kir izlamoq, terisiga sig'may ketmoq* va h.k. Gap tipidagi

⁷³ Kamola Namozboy qizi Tog'ayeva Ta'lim metodlari va vositalari unumli foydalanish yo'llari; Scientific Journal
Impact Factor b-839

frazologizm “gap kengaytiruvchisi+kesim” qolipi mahsuli: *istarasi issiq, ichi qora, labi-labiga tegmaydi, ko‘ngli ochiq, tarvuzi qo‘ltig‘idan tushmoq, kapalagi uchib ketdi, tepa sochi tikka bo‘lmoq* va h.k.⁷⁴

Endi katta gaplar orqali ifodalangan frazeologik birliklarni qanday o‘qitish va uni o‘quvchilarning esda saqlashi uchun qanday ishlarni amalga oshirishni ko‘rib o‘tamiz.

2. Asosiy didaktik maqsadlarga ko‘ra ta’lim metodlari:⁷⁵

- a) yangi bilimlarni egallash;
- b) ko‘nikma va malakalarni shakllantirish;
- d) bilimlarni amaliyotda qo‘llash.

Yuqoridagi birliklarning o‘rgatilishi ushbu metodlarda quyidagi tartibda qilinmog‘i ma’qul, bizningcha. O‘quvchilarga darsdan keyin uyga vazifalari berilganda ular o‘z ijodiy imkoniyatlaridan foydalanib hikoya, kichik hajmli matn tuzib kelishlari kerak. Buni esa keyingi darsda o‘qituvchi baholab kamchiliklarini tuzatib, tushunarsiz o‘rinlarni tushuntirgani ma’qul.

Ayrim leksik birliklar frazeologizmning tadrijiy taraqqiyoti mahsulidir: *dardisar, toshbag‘ir, boshog‘riq*. Demak, leksema hosil bo‘lish manbalaridan biri – frazeologizm.⁷⁶

Frazeologizmlarni o‘qitayotganda ularni boshqa so‘z va so‘z birikmalari bilan sinonimik, antonimik va omonimik munosabatda bo‘lishi mumkin ekanini haam inobatga olish lozim. Sinonimik munosabatdagi frazeologizmlar o‘qitilayotganda o‘quvchilarga matn berilishi va undagi frazemalarni mazmunan teng keladigan so‘z, so‘z birikmasi yoki gaplarga almashtirishi kerakligi uqtiriladi. Bunda o‘quvchilar qovog‘i soliq o‘rniga xafa, rangi o‘chgan o‘rniga qo‘rqqan, pixini yorgan o‘rniga uddaburon kabi so‘zlarni qo‘yishadi.

⁷⁴ Ra’no Sayfullayeva Hozirgi o‘zbek adabiy tili, b-172

⁷⁵ Kamola Namozboy qizi Tog‘ayeva Ta’lim metodlari va vositalari unumli foydalanish yo‘llari; Scientific Journal Impact Factor b-839

⁷⁶ Ra’no Sayfullayeva Hozirgi o‘zbek adabiy tili, b-172

O'quvchilarning bilish faoliyati tavsifiga ko'ra ta'lim metodlari (*Axboriy-retseptiv, reproduktiv, muammoli bayon etish, evristik (qisman izlanish), tadqiqotchilikka doir*)⁷⁷ bilan birga olib borilganda bu darsning samaradorligi yanada ortadi.

Omonim omofrazemalar barcha muqobil shakllarida o'zaro teng keladi. Masalan, *qo'l ko'tar- I* ('urmoqchi bo'l-') va *qo'l ko'tar- II* ('tarafdor ekanini, roziligini bildir-') barcha muqobil shakllarida teng keladi, shunga ko'ra omonim omofrazemalar deyiladi.⁷⁸

Omonim frazemalarni o'qitish boshqalariga nisbatan biroz murakkab, shu bilan birga qiziqarli ham. Inchinun, mumtoz adabiyotimizdagi tuyuq janridan foydalanib, frazeologizmlarning shakldoshligini o'rgatish mumkin. Savol va topshiriqlar o'rnida esa har bir o'quvchidan frazeologik birliklarning omonimlariga misol topib kelish beriladi.

Tasvir (illyustratsiya) metodi namoyish metodiga chambarchas bog'liq bo'lsada, didaktikada alohida o'rganiladi. Illyustratsiya narsa, hodisalar va jarayonlarni ularning ramziy ko'rinishlari – chizma, rasm, fotosurat, yassi modellar va boshqalar yordamida ko'rsatishni taqozo etadi.⁷⁹

Bu metod ham frazemalar mavzusini o'rgatishda ancha foyda beradi. O'qituvchi insonlarning turli ruhiy holatlari aks etgan fotosuratlarni yig'ib taqdimot ko'rinishga keltiradi. Har bir surat oldiga holatni anglatuvchi frazemalar yoziladi. Ushbu metod orqali frazeologizmlarning ma'nodoshligi, shakldoshligi, zid ma'noligi, shuningdek, boshqa turli shakllari tushuntirib berilishi mumkin. Taqdimotning oxirgi ikki-uch sahifasida esa suratlar izohsiz beriladi. Shundan keyin darsda passiv qatnashayotgan yoxud boshqalarga nisbatan e'tiborsiz o'quvchilarga savol berilib suratni izohlash, frazemalar bilan boyitish so'raladi.

⁷⁷ Kamola Namozboy qizi Tog'ayeva Ta'lim metodlari va vositalari unumli foydalanish yo'llari; Scientific Journal Impact Factor b-839

⁷⁸ Shavkat Rahmatullayev Hozirgi o'zbek adabiy tili, b-431

⁷⁹ Kamola Namozboy qizi Tog'ayeva Ta'lim metodlari va vositalari unumli foydalanish yo'llari; Scientific Journal Impact Factor b-839

Namoyish (demonstratsiya) metodi o‘rganilayotgan obyekt harakat dinamikasini ochib berishda qo‘l keladi va ayni chog‘da predmetning tashqi ko‘rinishi va ichki tuzilishi haqida to‘laqonli ma’lumot berishda keng qo‘llaniladi. Tabiiy obyektlarni namoyish qilishda, odatda uning tashqi ko‘rinishi (shakli, hajmi, miqdori, rangi, qismlari, ularning o‘zaro munosabatlari)ga e’tibor qaratiladi, so‘ngra ichki tuzilishi yoki alohida xususiyatlarini o‘rganishga o‘tiladi. Ko‘rsatish ko‘p holatlarda o‘rganilayotgan obyektlarning subyekti yoki chizmasi yordamida kuzatiladi.

Bu metodda frazeologizmlarning qaysi so‘z turkumlariga mansubligi, o‘z va o‘zlashma qatlam orqali yasalganligi, ular orasidagi ma’noviy munosabatlar tushuntirib berilgani foydadan holi bo‘lmaydi. Chunonchi, o‘qituvchi dars jarayonidan kelib chiqib frazemalarni tasniflashi, ularni turli guruhlarga ajratgan holda diagramma yoxud jadvalga solishi mumkin. Qo‘shimcha sifatida ularning yasaliş usullari (bitishuvli, boshqaruvli, moslashuvli) va qaysi gap bo‘laklari yoxud so‘z turkumlarining bog‘lanishidan tashkil topganini ham o‘rgatib ketsa bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, frazemalar (frazeologik birliklar)ni nafaqat bitta sinf doirasida, balki, umumta’lim maktablarining barcha sinf o‘quvchilari uchun o‘qitilmog‘i maqsadga muvofiq. Tuzilishiga ko‘ra sodda va murakkab bo‘lgan, ifodalagan ma’nosi jihatidan turli yosh toifasidagi insonlar nutqida qo‘llanadigan frazemalar faqat bir yosh toifasi uchun o‘qitilmasligi kerak. Frazeologik birliklarni darajasiga qarab sinflar kesimida mavzulashtirilish, o‘rgatish uchun turli metodlardan foydalanish katta samara beradi.

Umuman olganda, frazeologizmlar mavzusini ona tili darslarimizda eng qiziqarli va misollarga boy dars mashg‘ulotida o‘qitilishi maqsadga muvofiq. Bu o‘quvchilarning teran fikrlashi, aql-zakovatini oshirishlarida mustahkam poydevor bo‘ladi. Chiroyli nutq, jozibali ifoda aynan frazeologik bilimlari yetarli bo‘lgan insonlar tilidan chiqishini unutmasligimiz kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

5. Karimjonova V. Ona tili o‘qitish metodikasi: – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012
6. Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
7. Ra‘no Sayfullayeva Hozirgi o‘zbek adabiy tili: – Toshkent: 2010
8. Shavkat Rahmatullayev Hozirgi o‘zbek adabiy tili – Toshkent: “Universitet” nashriyoti, 2006
9. To‘xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
10. Tog‘ayeva K Ta’lim metodlari va vositalari unumli foydalanish yo’llari; Scientific Journal Impact Factor
11. G‘ulomov A., Qodirov M., Ernazarova M., Bobomurodova A., Alavutdinova N., Karimjonova V. Ona tili o‘qitish metodikasi: – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
12. Бабкин А. М., Русская фразеология, развитие и источники. Л., 197

ADABIYOT DARSLARIDA O'QUVCHILARNI BADIY ASAR QAHRAMONLARINI TANQIDIY BAHOLASHGA O'RGATISH

(, BOSHSIZ ODAM “HIKOYASI MISOLIDA)

Hakimova Nasiba Alisher qizi

O'TA fakulteti, 409-guruh talabasi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy adabiyot ta'limining o'quvchilar tafakkurini shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Ayniqsa, A.Qahhorning “Boshsiz odam” hikoyasidan foydalangan holda, o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, mustaqil baholash ko'nikmalarini rivojlantirish metodlari yoritiladi. Asar voqealari asosida empatiya xaritasi usulidan foydalanish orqali o'quvchining obrazlarni chuqur anglashiga, insoniy fazilatlarni tahlil qilishga yo'naltirilgan ta'limiy yondashuv tavsiya etiladi. Maqola o'qituvchilarga dars jarayonida adabiy obrazlarni samarali tahlil qilish va o'quvchilar shaxsiyatini shakllantirishda metodik yordam berishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar. *Adabiyot ta'limi, tanqidiy fikrlash, empatiya xaritasi, A.Qahhor, “Boshsiz odam”, badiiy obraz, metodika, estetik tarbiya, o'quvchi tafakkuri.*

Annotation. *This article analyzes the role of modern literature education in shaping students' critical thinking. Using A. Qahhor's story "The Headless Man", the article explores effective methods to develop students' independent analysis and evaluation skills. It highlights the use of the empathy map technique to help learners understand characters deeply and assess human qualities within literary texts. The article serves as a methodological guide for teachers aiming to enhance literary analysis in classrooms and support the moral and intellectual development of students.*

Keywords. *Literature education, critical thinking, empathy map, A. Qahhor, “The Headless Man”, literary character, methodology, aesthetic education, student thinking.*

Zamonaviy ta'lim o'quvchining bilim olishini emas, balki mustaqil fikrlashini, tahlil qilish, muammoga yechim topish, o'z fikrini asosli bayon eta olish ko'nikmalarini rivojlantirishni ko'zda tutadi. Aynan shu maqsadda maktab ta'limining barcha bosqichlarida

o‘quvchilarning tafakkurini o‘stirish, ularning individual dunyoqarashini shakllantirishga xizmat qiluvchi fanlardan biri — adabiyot fanidir. Adabiyot insoniyat tarixining, ma’naviy olamining, axloqiy-ruhiy qadriyatlarining badiiy ifodasidir. U o‘quvchini nafaqat estetik didga, balki o‘zini va boshqalarni anglashga, ichki dunyosi haqida fikr yuritishga o‘rgatadi. Shu sababli adabiyot o‘qituvchisining zimmasiga yuksak burch va mas’uliyat yuklanadi — u o‘quvchiga hayotning murakkab tomonlarini badiiy tahlil qilish orqali tushuntiradi, shaxsiy pozitsiyani shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyot darslarida badiiy asarlarni tahlil qilish, qahramonlarning xatti-harakatlari va psixologik portretiga nazar tashlash, ular orqali hayotiy saboqlar chiqarish o‘quvchilarning tanqidiy va tahliliy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Asarni o‘qish, tushunish, unga munosabat bildirish va o‘z qarashini asoslab berish — bu murakkab, ammo zarur jarayonlardir. Mazkur jarayonni to‘g‘ri tashkil etish o‘qituvchining mahorati va didiga, metodik yondashuvlariga, ayni paytda o‘quvchining bilim darajasi va kitobxonlik madaniyatiga bog‘liq bo‘ladi. Badiiy matn orqali ruhiy tarbiya, estetik did, axloqiy me’yorlar singdiriladi, bu esa o‘quvchining shaxsiy hayotida, ijtimoiy faoliyatida muhim o‘rin tutadi.

Bugungi kunda o‘quvchilardan asar qahramonlari haqida o‘z fikrini asoslab aytish, ularning harakatlariga baho berish, obrazlarning ijobiy yoki salbiy jihatlarini tahlil qilish talab etilmoqda. Biroq, ko‘plab o‘quvchilar badiiy obrazlarning mohiyatini chuqur anglashda qiynalishadi, ularning shaxsiy sifatlarini ifodalovchi tushunchalarni to‘liq bilmaydi. Bu esa o‘z-o‘zidan hal bo‘ladigan holat emas. O‘qituvchi dars davomida o‘quvchilarning e’tiborini obrazdagi nozik nuqtalarga qaratishi, ularning shaxsiy fazilatlarini ochib berishda muhim vositalardan foydalanishi kerak. Bu — asarni ko‘r-ko‘rona emas, tahliliy o‘qishga olib keladi, mustaqil fikr yuritishga yo‘naltiradi.

Shu jihatdan olib qaralganda, mazkur tadqiqot adabiyot darslarida o‘quvchilarning asar qahramonlariga nisbatan mustaqil va tanqidiy yondashuvini shakllantirishga qaratilgan metodik yo‘llarni aniqlash, uni amaliyotda qo‘llash imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Bu esa nafaqat adabiyot ta’limining sifatini oshiradi, balki ijtimoiy faol, fikr bildiruvchi, mas’uliyatli shaxsni tarbiyalashda muhim poydevor bo‘ladi. O‘qituvchi nafaqat

o'quvchiga bilim beradi, balki uni yuksak ma'naviyatli shaxs sifatida kamol topishga ham harakat qiladi. Bu borada adabiyot O'qituvchisi zimmasiga yanada kattaroq mas'uliyatlar yuklanadi. Chunki adabiyot darsida o'quvchi o'zi uchun kerakli bilimlarni olishi bilan birga mustaqil fikr yurita oladigan, dolzarb muammolarga javob beradigan, hayotning har bir jabhasiga tanqidiy baho berib, mushohada qiladigan inson sifatida kamol topadi.

Uzluksiz ta'lim tizimida adabiyot darslarida o'quvchi asosan badiiy matn bilan ishlaydi. Badiiy asarni o'qish, uqish, unga munosabat bildirish uchun esa ko'pincha asarlarni o'qib kelish uyga vazifa sifatida beriladi. O'quvchi darslarda egallagan nazariy bilimlari asosida o'qigan asariga muayyan darajada munosabat bildiradi, asarda aks etgan voqelik va obrazlarni baholaydi. Bunda muayyan natijalarni qo'lga kiritishi bir jihatdan o'qituvchining mahoratiga, o'quvchi qalbida mutolaaga havas uyg'ota olishiga bog'liq bo'lsa, yana bir jihatdan, o'quvchining mushohada yurita olishiga ham bog'liqdir.

Zamonaviy davr tafakkuri adabiy obrazlarga, xuddi hayotdagi insonlar singari, qat'iy bir yoqlama yondashmaslikni talab qilmoqda. Chunki bir shaxsning muayyan vaziyatdagi harakati bir kishi uchun ezgulik, boshqasi uchun esa salbiy holat sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Bugungi kunda falsafa, adabiyot ilmi, metodika kabi sohalar inson shaxsiyatining juda xilma-xil va ba'zan yagona xususiyatlarga ega ekanligini tan olmoqda. Har bir inson hayotda o'ziga xos, murakkab va ko'p qirrali xislatlar sohibi bo'lib, ba'zida tushunib bo'lmaydigan holatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, badiiy asardagi har bir obrazning o'ziga xos fazilatlarini, umuminsoniy jihatlarini ilg'ay bilish, shu asosda hayotdagi insonlarni chuqurroq tushunish va ularga adolatli baho bera olish zarur bo'ladi.

O'quvchi esa o'z-o'zidan turli hayotiy holatlarda duch keladigan insonlarning ko'plab shaxsiy xususiyatlarini anglab yetolmaydi. Juda ko'p fazilatlarni ajratish, atash, ularni hayotiy voqealar, kishilar o'rtasidagi munosabatlar orqali taqqoslash muhim ahamiyatga ega. Faqatgina tizimli ta'limiy mashg'ulotlar natijasida 5–9-sinflarda o'quvchilarning nutqi yangi fazilatlarni ifodalovchi so'zlar bilan boyib boradi. Shu orqali ular adabiy asardagi qahramonlarga to'g'ri va haqqoniy baho bera olish ko'nikmasini egallaydilar.

A.Qahhor o‘ziga xos yengil kinoya, xalqona iboralar va tirik, tabiiy dialoglar orqali personajlar obrazini chuqur ochib bera olgan. Hikoyada yumor bilan fojia birgalikda yurgani ham diqqatga sazovor – bu muallifning ijtimoiy tanqid usulini kuchaytiradi.

“Boshsiz odam” hikoyasi o‘zbek adabiyotidagi kuchli ijtimoiy asarlardan biridir. U orqali A.Qahhor jamiyatdagi ayollar taqdiri, erkaklar hukmronligi, zo‘ravonlik va befarqlikni fosh qilib, o‘quvchini chuqur o‘yga chorlaydi. Hikoya nomi ham timsollik ifodasi bo‘lib, insoniyatning tanasiz emas, aqlsizlik, mas’uliyatsizlik va befarqlikdagi "boshsizligi"ni ko‘rsatadi

Asarda oilaviy munosabatlar, majburiy nikoh, ayollar taqdiri, zo‘ravonlik, loqaydlik va muhit ta’siri kabi dolzarb ijtimoiy muammolar ko‘tarilgan.

Muallif majburiy turmush, bolalarning zo‘ravonlik qurboni bo‘lishi, erkak hukmron jamiyatda ayollarning tahqirlanishi va begunoh go‘dakning o‘limi orqali jamiyatdagi nohaqliklarni ochib beradi.

Niso buvi – asarning markaziy obrazlaridan biri. U mehribon, ammo irodasiz ayol sifatida tasvirlanadi. O‘z qizlarini urishdan asray olmaydi, erining zo‘ravonligiga chidaydi. Oxir-oqibat esa nodonlik yoki muhit ta’siridan kelib chiqqan holda jinoiy harakatga – homilani sun’iy ravishda tushirishga urinishga qo‘l uradi. Bu orqali muallif ayolning aybi bilan birga uni shu holga solgan jamiyatni ham fosh qiladi.

Usta Abdurahmon – zo‘ravon, sovuqfe‘l erkak. U otalik va erlik mas’uliyatini his qilmaydi. Qizlarga shafqatsiz munosabatda bo‘ladi, hatto o‘z o‘g‘li uchun kelin tanlaydi va ularning hayotini boshqaradi. Uning obrazi orqali muallif erkak hukmron patriarxal jamiyatning yuzini ko‘rsatadi.

Faxriddin – yosh va yetuklikdan yiroq o‘spirin. Otasining ta’siridan chiqa olmaydi, o‘z fikrini shakllantira olmagan, harakatlarida mehr ham, mas’uliyat ham yo‘q. Mehri og‘ir ahvolda bo‘lsa ham, u befarq va loqayd.

Mehri – begunoh qurbon. Oila bosimi, yoshlik va loqayd munosabat tufayli ayanchli taqdirga duch keladi. Uning fojiaiy holati orqali muallif jamiyatdagi ayollarga nisbatan befarqlikni ko‘rsatadi.

Asar voqealari kundalik hayotdan olingan bo‘lib, realistik tarzda bayon etilgan. Niso buvining qiyin hayot yo‘li, oilaviy mojarolar, majburiy nikoh, va nihoyat Mehrining homiladorligi – bularning barchasi asta-sekinlik bilan chigallashib boradi. Eng kulminatsion nuqta esa — go‘dakning boshsiz tug‘ilishi bo‘lib, bu voqea voqealarning ichki fojiasini ochib beradi.

Ushbu asarni o‘qitishda empatiya xaritasi usulidan foydalanish unumlidir. Empatiya xaritasi bu – o‘quvchilar qahramonning hissiyotlarini, fikrlarini, harakatlarini chuqur tushunish va baholash uchun ishlatiladigan vizual vositadir.

U odatda 4 yoki 6 bo‘limdan iborat bo‘ladi. Har bir bo‘limda o‘quvchi qahramonni anglashga urinadi.

ASOSIY 4 QISM:

1. Nima ko‘radi?

Qahramon atrofida nimalarni ko‘radi? Kimlarni, qanday holatlarni?

Misol: Niso buvi eri o‘lganidan keyin ikki qiz bilan yolg‘iz qolganini ko‘radi. Atrofida maslahat bermaydigan, faqat gap tarqatadigan qo‘ni-qo‘shnilar bor.

2. Nima eshitadi?

U boshqalardan qanday gap-so‘zlar eshitadi?

Misol: “Ilgariyam usta Abdurahmon bilan yurishib yurgan ekan”, “Ikkita bolasi bor bechora” degan gaplar.

3. Nima o‘ylaydi va his qiladi?

Qahramonning ichki holati – qo‘rquvi, istagi, pushaymoni.

Misol: Niso buvi Mehriga achinadi, o‘zini aybdor sezadi, biroq kuchsiz va umidsiz.

4. Nima qiladi?

U qanday harakat qiladi, qanday qarorlar qabul qiladi?

Misol: Qizlarini internatga bermoqchi bo‘ladi, Mehrini zo‘rlab boladan qutulmoqchi bo‘ladi.

Qo‘shimcha 2 QISM (ixtiyoriy):

5. Dard-u tashvishlari

Qahramon nimalardan qo‘rqadi yoki xavotirda?

Misol: Mehrining homilador bo‘lishidan, uylanish to‘yidan, zo‘ravonlikdan.

6. Umidlari va orzulari

Qahramon nima istaydi?

Misol: Farzandlari uchun tinch hayot, mehrli oila.

DARSDA QO‘LLASH BOSQICHLARI:

1. 1-qadam: Qahramonni tanlash

(masalan, Niso buvi yoki Faxriddin)

2. 2-qadam: Xarita shaklini doskaga chizish yoki tarqatma qilish

3. 3-qadam: Guruhda muhokama qilish va xaritani to‘ldirish

4. 4-qadam: Har bir bo‘lim asosida qahramonni tanqidiy baholash

– Qanday fikrlari noto‘g‘ri?

– Qarorlari nima sababdan muammoli?

5. 5-qadam: Natijada o‘quvchi xulosa chiqaradi: bu qahramonning ijobiy/salbiy tomonlari, voqea rivojida o‘rni.

1. EMPATIYA XARITASINING TUB MAQSADI

Empatiya xaritasi orqali o'quvchi:

Qahramonni faqat qanday qilganiga emas, nima uchun shunday qilganiga chuqur kirib boradi;

Holatga ichki (subyektiv) va tashqi (obyektiv) tahlil ko'zi bilan qaraydi;

O'z shaxsiy axloqiy qarashlarini muvozanatga soladi;

Qarama-qarshi fikrlar o'rtasida tanlov qiladi.

2. CHUQURLASHTIRILGAN XARITA – 6 QISM EMAS, 8 QISM

1. NIMA KO'RADI (tashqi holat)

– Muhit, odamlar, voqealar, tashqi omillar.

Misol: Niso buvi ijtimoiy bosim, yolg'izlik, iqtisodiy qiyinchilikni ko'radi.

2. NIMA ESHITADI (tashqi ta'sir)

– Atrofdagilarning fikri, mish-mishlar, ijtimoiy tamg'alar.

Misol: Sovchilarning gaplari, qo'shnilarning pichinglari.

3. NIMA O'YLAYDI (ichki dialog)

– U qanday tafakkurda? O'z harakatlarini qanday asoslaydi?

Misol: “Agar uylantirmasam, keyin boshi qayerga boradi?”

4. NIMA HIS QILADI (hissiy reaksiya)

– U qo'rqadimi, g'azablanadimi, uyalyaptimi, pushaymonmi?

Misol: Mehriaga achinadi, o'zini aybdor his qiladi, ammo zaifligini tan olmaydi.

5. NIMA QILADI (faol harakat)

– Tanlagan yo'l, amaliy harakat.

Misol: Zo‘ravon metodlar bilan muammoni “yo‘q qilish”ga urinadi.

6. NIMA ISTAYDI (umid)

– U aslida nima orzu qiladi? Bu orzu o‘ziga xos, ichki ehtiyojmi yoki tashqi bosimning natijasi?

Misol: Oila, tinchlik, farzandlar uchun “to‘g‘ri” kelajak.

7. QAYSI AXLOQIY CHEGARANI BOSIB O‘TADI?

– Qanday nuqtada noto‘g‘ri qaror qabul qildi? Bu qaror kimga qanday zarar keltirdi?

Misol: Mehrining homilasini zo‘ravonlik bilan oldirishga urinish – nafaqat tanaviy, balki psixologik zo‘ravonlik.

8. QANDAY XULOSA CHIQARISH MUMKIN? (o‘quvchi pozitsiyasi)

– Siz o‘rnida bo‘lsangiz nima qilgan bo‘lardingiz?

– Bu qahramonning ishi qanday muammolarga sabab bo‘ldi?

– Bunday muammoni hozirgi zamonda qanday hal qilish mumkin?

Empatiya Xaritasining Shabloni

Ushbu empatiya xaritasi shabloni o'quvchilarga badiiy asar qahramonlarini chuqur tushunish, ularning fikrlari, hissiyotlari, harakatlari va axloqiy pozitsiyasini tahlil

qilishda yordam beradi. Har bir bo'limni to'ldirish orqali o'quvchilar tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

1. Nima ko'radi?

Qahramonning atrofidagi muhit, voqealar, odamlar. Tashqi ko'rinadigan holatlar.

.....

2. Nima eshitadi?

Atrofdagilarning fikri, gap-so'zlar, tashqi ta'sirlar.

.....

3. Nima o'ylaydi?

Ichki fikrlari, o'ziga bergan savollari, qarorlar ortidagi sabablar.

.....

4. Nima his qiladi?

Hissiyotlari: qo'rquv, xavotir, sevgi, nafrat, quvonch va boshqalar.

.....

5. Nima qiladi?

Amalda qanday harakatlar qiladi, qanday qarorlar qabul qiladi.

.....

6. Nima istaydi?

Qahramonning yashirin orzulari, maqsadi, umidlari.

.....

7. Qaysi axloqiy chegarani bosib o'tadi?

Noto'g'ri yoki bahsli qarorlar, ularning oqibatlari.

.....

8. Qanday xulosa chiqarish mumkin?

O‘quvchining shaxsiy pozitsiyasi, tanqidiy baholashi

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Anderson L., Krathwohl D. Blum taksonomiyasi asosida ta’lim va baholash. – Nyu-York: Longman, 2001. (Asosiy g‘oyalar tarjima asosida).
2. Bloom B. Ta’limiy maqsadlar tasnifi. – Nyu-York: Longmans, Green, 1956. (Ingliz tilidan tarjima asosida foydalanilgan)
3. Husanboyeva Q. Boshlang‘ich sinflarda adabiyot o‘qitish metodikasi. – Samarqand: SamDU, 2019. – 180 b.
4. Husanboyeva Q., Jamoldinova Sh., Rahimova I. Adabiyot o‘qitish metodikasi va muammoli ta’lim. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021. – 215 b.
5. Husanboyeva Q., Niyozmetova R.X. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 240 b.
6. Niyozmetova R.X. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020. – 215 b.
7. Niyozmetova R.X. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyalari // Ilmiy-uslubiy maqola. – TDPU ilmiy to‘plami, 2021. – №2. – B. 35–40.
8. Niyozmetova R.X. Zamonaviy o‘zbek adabiyotidan namunalar tanlash: muammolar va echimlar // ResearchGate, 2022. – Havola.
9. Qodirova Z. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.

5-SINF O‘QUVCHILARI OG‘ZAKI NUTQINING FORMATIV BAHOLANISHI

Ikromova O‘g‘iloy Raximjonovna

ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi

ogiloyi490@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada zamonaviy ta'limning samaradorligiga erishish yo'llari haqida so'z boradi. Xususan 5-sinflar misolida o'quvchilarning og'zaki nutqini baholashga alohida e'tibor qaratiladi.*

Kalit so'zlar. *o'quv dasturi, baholash, darslik, og'zaki nutq, topshiriq, formativ.*

Abstract: *This article discusses ways to achieve the effectiveness of modern education. In particular, special attention is paid to assessing students' oral speech, using the example of 5th graders.*

Key words: *curriculum, assessment, textbook, oral speech, exercise, formative.*

Ta'lim jarayonining o'quvchilar uchun qulay tarzda tashkil etilishi muhimdir. Bu qulaylikka bir nechta jarayonlardan o'tib so'ng erishiladi. Ya'ni ta'limda bir jihatning yaxshi yo'lga qo'yilganligining o'zi yetarli emas. Bugungi zamonaviy ta'lim tizimimizda ona tili sohasida darsliklarning yangilanishi, milliy o'quv dasturining qabul qilinganligi ta'limning yaxshilanib borishiga sabab bo'lmoqda. Shu bilan birga mana shu ikki jarayonga bog'liq bo'lgan bir hodisa bor-ki, ta'limni mukammalligiga erishishda ko'makchidir. Bu – baholash jarayoni.

Ona tili sohasida sinflar kesimida 8-9-sinflardan tashqari barcha sinflarda mavjud bo'lgan zamonaviy darsliklarda bugungi zamon talab etadigan kadrlarni tayyorlash uchun yetarlicha bilim, ko'nikma va malakalar o'rin olgan. Darsliklarda berilgan topshiriqlar o'quvchiga har tomonlama bilim berishga va idrokini yaxshilashga qaratilgani ma'lum. Shu o'rinda topshiriqlarning turlicha ekanligini

alohida ta'kidlab o'tishimiz lozim. Masalan 5-sinf o'quvchilarining darsligiga ahamiyat qaratamiz. Darslikda o'quvchilarda shakllantirilishi kerak bo'lgan og'zaki nutq, yozma nutq, o'qib tushunish va tinglab tushunish hamda o'zlashtirishi kerak bo'lgan lingvistik bilimlarga doir topshiriqlar yetarlicha berilgan.

46. Sinfdoshlaringizning nutqini tinglang. Ularga qanday tavsiyalar berish mumkinligini yozing.

53. Quyidagi so'zlarga **-ga** qo'shimchasini qo'shib yozing. Tovushlarda ro'y berayotgan o'zgarishlarga diqqat qiling.

Kulolchilik san'ati haqidagi videoni tomosha qiling.

40. “Orzular sari dadil qadamlar” mavzusidagi loyihangizni taqdim eting. Quyidagi qoidalarga rioya qiling.

- Nutqingiz qisqa va aniq bo'lishiga e'tibor bering.
- Nutqingizda uyga berilgan topshiriqda so'ralgan barcha ma'lumotlarning keltirilganiga ahamiyat qarating.

O'quvchilarga har bir mavzu yuzasidan berilgan grammatik bilim va ko'nikmalarni qay darajada o'zlashtirganligini tekshirish uchun nazorat sinovlari olib boriladi. Bilamizki, nazorat sinovlarining doimiy nazorat va avvaldan o'tkaziladigan nazorat kabi turlari mavjud. (Husanboyeva, 2022). O'qituvchi uchun muhim

hisoblanuvchi doimiy nazorat o'quvchilarning yutuq-kamchiliklarini, mavzuning aynan qaysi qismini o'zlashtirgan va o'zlashtirmaganligini ko'rsatib beradi. Bu esa o'qituvchiga qaysi jihatlarga e'tibor qaratish kerakligini ko'rsatib turishda ko'makchi bo'ladi.

O'quvchilarda rivojlantirish zarur bo'lgan ko'nikmalardan o'qib tushunish va tinglab tushunish jarayonlari bajararilganidan so'ng o'quvchi tushungan ma'lumotlarini og'zaki va yozma ravishda bayon qiladi. Nazoratlar, asosan, yozma ravishda olinadi. Insho, bayon, esse yozgan o'quvchi grammatik savodxonligini va yozma nutqining qay darajada rivojlanganligini ko'rsatadi. Bunda o'qib tushunish va tinglab tushunish ko'nikmalari ham baholanadi. Ammo og'zaki nutqning tekshirilish jarayoni yetarlicha emas. Boshqa tomondan esa o'quvchilarga og'zaki nutqning nazorati sifatida loyiha taqdimoti beriladi. O'quvchi o'z taqdimotini og'zaki himoya etadi. Biroq mana shu so'zlagan nutqini tekshiruvchi nizom mavjud emas.

Asosan yozma va og'zaki topshiriqlarni tahlilga tortadigan bo'lsak, ushbu ikki jarayon bir-biridan butunlay farq qilib, ikkalasi o'quvchining ikki xil ko'nikmasini rivojlanganligini ko'rsatadi. Ikkala ko'nikma uchun ham umumiy bo'lgan jihatlar mavjud. Masalan adabiy til me'yorlari, sintaktik qurilish, uslub, lug'at boyligi hamda mazmun aniqligi kabilar kiradi. Yozma nutqda shu bilan punktuatsiya va imlo muhim sanalib, shu mezonlar asosida baholanadi. Biroq hayotimiz davomida yozma nutqdan ham ko'proq og'zaki nutqqa ehtiyoj bor ekan, tekshirilish jarayoni yozma nutqdan farqlicha bo'lgan ushbu ko'nikma uchun ham alohida baholash mezonini ishlab chiqish zarur.

Baholashning ham bir qancha turlari mavjud bo'lib, asosiy maqsadi o'quvchini rivojlantirish bo'lgan formativ baholash biz tanlagan obyekt 5-sinflar uchun muhimdir. Bunda o'quvchilar kichik guruhlar bilan ishlab, turli usul, so'rovnoma, viktorina, taqdimotlar, suhbatlar va loyihalar yaratib, o'z-o'zini hamda o'zaro baholashni o'rganadi. Shu bilan ularning ko'nikmalari rivojlantiriladi.

Baholash jarayonida o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini aniqlash uchun baholash mezonlari zarur bo‘ladi. (Abdurahim, Sh. 2024).

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, baholash mezoniga ega bo‘lgan yozma nutq bugun 5-sinf o‘quvchilarida yaxshi yo‘lga qo‘yilgan. Og‘zaki nutq uchun ham mezon yaratish yuzasidan tajriba sinovi o‘tkazildi. Tajriba Samarqand viloyati Paxtachi tumani 29-maktabning 5-sinf o‘quvchilari ishtirokida bo‘lib o‘tdi. O‘quvchilar bir mavzu yuzasidan og‘zaki va yozma matn yaratdilar. Natijada yozma nutqning bayoni hamda og‘zaki nutqning bayoni turlicha ekanligi ma’lum bo‘ldi. Yozma nutq baholash mezonini asosida baholandi. O‘quvchilarning tinglab tushunishdan keyingi matn yarata olish ko‘nikmasi tekshirildi. Ammo shu mavzuda o‘qib tushunib og‘zaki nutq yaratgan o‘quvchilarning nutqi yetarlicha tekshirilmadi. Bundan ko‘rinadiki, yozma nutq mezonini og‘zaki nutqda rivojlantirish kerak bo‘lgan milliy dasturda belgilangan talablarni baholay olmaydi.

T/r	Mezonlar
1	Adabiy til me’yorlariga amal qilinganligi
2	Gapning sintaktik qurilishiga ahamiyat berilganligi
3	Uslubga rioya etilganligi
4	Fikrlarning aniq va tushunarli tarzda bayon etilganligi
5	Tinish belgilarining to‘g‘ri qo‘llanilganligi
6	Imloviy xatolar
7	Uslubiy xatolar
8	Husnixat
9	Xatboshilarga to‘g‘ri ajratilganligi
10	Barcha bog‘lovchi vositalardan to‘g‘ri qo‘llanilganligi

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, og‘zaki nutq ham yozma nutqdan ko‘ra ko‘proq hayotimizda foydalaniladigan ko‘nikmadir. Shu bois ushbu ko‘nikmaning rivojlanishi o‘quvchi uchun muhim sanaladi. Og‘zaki nutqning rivojlanishi uchun nutq yaratishning o‘zigina kifoya qilmaydi. Balki, ushbu ko‘nikmadagi o‘quvchilar yo‘l qo‘yayotgan xatolarni, kamchiliklarni aniqlab, ularni bartaraf etish uchun baholash mezonini muhim vosita sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

6. Abdurahim, Sh. (2024). Baholash nazariyasi asoslari, metodik qo‘llanma. “Zebo Prints”. 220 b.
7. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. (2022). Adabiyot o‘qitish metodikasi. Toshkent. 400 b.
8. Mavlonova, K., Qo‘ldosheva., Hakimova, N., Siddiqov, M. (2024). 5-sinf Ona tili (I- qism). Toshkent. 144 b.

5-SINF O'QUVCHILARINING O'QIB TUSHUNISH KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH VA BAHOLASH: AMALIY TADQIQOT NATIJALARI

Ilhomjonova Sevinch Ismonjon qizi,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

301-guruh talabasi

Ilhomjonova004@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Toshkent shahri Yangiheyot tumani 32-maktab 5-g sinf o'quvchilari o'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirish va baholash maqsadida olib borilgan kichik ilmiy tadqiqotimiz va uning natijalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar. o'qib tushunish, matn, ko'nikma, topshiriqlar, baholash.

Annotation. This article presents our small scientific study conducted to develop and evaluate the reading comprehensions skills of 5th-grade students at School No 32 in the Yangiheyat district of Tashkent and its results.

Keyword: reading comprehension, text, skills, tasks, evaluation.

O'qib tushinish – bu matnning grafika yordamida ifodalangan mazmunini muloqot vazifasiga muvofiq qabul qilish va qayta ishlash, mazmunan anglashga doir ko'nikma. O'qish obyekti sifatida faqat yozma matn tushilmaydi. Rasmlar, chizmalar, grafiklarda tasvirlangan (aks etgan) axborotni tushunish, shuningdek, ovozlashtirilmagan videomateriallarni ko'rib, ularda berilgan axborotni tushunish ham o'qib tushunish jarayoniga kiradi (Asilova, 37-bet). So'zlarning lug'aviy ma'nosini bilish, so'zlarning kontekstual ma'nosini bilish, matn mazmuniy bloklarining o'zaro bog'lanishini anglash, matn tarkibidagi parchalar asosida xulosa chiqarish, matndagi asosiy fikrini aniqlash, berilgan savollarga matn asosida javob bera olish, matnda ishlatilgan badiiy san'atlar yoki so'z birikmalarini tanib, ajratib olish va ohangini aniqlash, vaziyatning kayfiyatini (tasdiq, inkor, so'roq qilish, buyruq berish), muallifning maqsadi, niyati va nuqtai nazarini aniqlash va muallif

to‘g‘risida xulosalar chiqarish qobiliyatlari o‘qilgan matnni samarali tushunish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikma va malakalar hisoblanadi.

(<https://www.bing.com/search?q=o%27qib%20tushunish&qsn&form=QBRE&sp=-1&lq=0&pq=o%27qib%20tushunish&sc=1-15&sk=&cvid=82006DF932594133BD5722E8A1DFB6CA&dayref=1>)

Quyida 5-sinf o‘quvchilarining nutqiy ko‘nikmasini shakllantirish maqsadida matn mazmuni, lingvistik jihatlari va tematik yondashuv asosida o‘zimiz tomonidan tanlab olingan “Obi hayot manbayi” nomli matn va ular yuzasidan shakllantirilgan savollar yordamida olib borgan tadqiqotimizni taqdim etamiz.

Matnga oid tasvirlarga qarab, matn mazmuni haqida taxmin qiling.

Menimcha, bu matn.....haqida.

Chunki.....

.....

+

Obi hayot manbayi

Mana shu o‘g‘lim qo‘lida ushlab turgan termos yaponchada “Suito” deyiladi. Tushunganingizdek, issiqni issiq, sovuqni sovuq ushlab turadigan “issiq-sovuq” matoh.

Xullas, ana shu “Issiq-sovuq” Yaponiyadagi bolalarga bog‘chadaligidayoq majburiy qilib qo‘yiladi. Har bitta bolada u bo‘lishi shart. Ko‘chaga o‘ynagani chiqqan yapon bolalarining qo‘lida ham bor. Ertalab uydan chiqayotganda to‘ldirib berib yuborasiz, tugab qolsa, bog‘cha opalari qaytadan to‘ldirib qo‘yishadi. Natijada, bola kun bo‘yi juda ko‘p suv ichadi. Bu idishni ko‘tarib yurish odati yaponlarda bog‘cha, maktab, universitet, hattoki, ishlaydigan kap-katta odamlarda ham shakllangan. Bog‘cha, maktabda olib yurib o‘rgangan yaponlar katta bo‘lgach ishxonasida ham shu termosni ko‘tarib yuradigan, ko‘p-ko‘p suv ichadigan bo‘ladi.

Xullas, oddiy suv ichish odati Yaponiyaning har burchagida sezilib turadi. Xohlagan yemakxonaga kiring, ofitsiant muz solingan suv olib keladi. Dasturxon tuzatishda ham kola, fanta, soklar emas, suvga urg‘u beriladi.

Menimcha, bu odatni bizda – O‘zbekistonda ham keng miqyosda shakllantirish kerak. Bizda oddiy suv ichish poytaxtning ayrim bog‘cha va maktablaridagina shakllangan, viloyat va uzoq tumanlarda juda kam. Xohlagan birorta bolachaga nima olib beray desangiz, “Kola”, “Fanta”, sharbat deydi. Yaponning bolasi esa “Suv” deydi.

Ba’zida chanqab ketib, nimadir olay desam, o‘g‘lim: “Suv oling” deydi. “Sen Yaponiyada tug‘ilgandirsan, men O‘zbekistonda tug‘ilganman” degim keladi. Pul sarflagandan keyin, qandaydir suv olgim kelmaydi. Albatta, nimadir zararli ichimlik olishim shart.

(Siz ham oshxonaga kirganingizda nima ichimlik buyurtma qilishingizni bir eslab ko‘ring!)

Xulosa shuki, suv ichish kerakligini men aytmasam-da, hamma biladi. Ammo bu odat madaniyat sifatida shakllanishi uchun bolalikdan, oilada, bog‘chalarimizdan tozalangan oddiy suv ichishni o‘rgatish kerak. Balki, shunda yaponlardek uzoqroq yashab, qand kasalligi, semizlik, yurak kasalliklari, allergiya, turli toshmalar va yana bir qancha kasalliklar kamayarmidi...

9. Termos ko'tarib yurish odati ishlaydigan odamlarda ham shakllanmagan.
10. Ovqatlanish joylarida ofitsiant muz solingan suv olib keladi.
11. Dasturxon bezashda ko'proq soklardan foydalaniladi.
12. Ertalab uydan chiqayotganda suv to'ldirib beriladi, tugab qolsa, bog'cha opalari qaytadan to'ldirib berishmaydi.

Mazkur test topshirig'i bitta to'g'ri javobga ega muqobil javobli test topshirig'i bo'lib, bunday topshiriqlar orqali ona tilidagi matnni o'qib tushunish malakasi bilan bog'liq bo'lgan matnda o'z ma'nosida ishlatilgan leksik birliklar ning ma'nosini tushunish; matnda ko'chma ma'noda ishlatilgan leksik birliklarning ma'nosini tushunish; matndagi ibora, maqol, hikmatli so'zlar ma'nosini tushunish; matn qismlarini bog'lovchi vositalar ma'nosi va ularning matn dagi vazifasini tushunish; matnning grammatik qurilishini anglash; matnda ochiq va yashirin ifodalangan ma'lumot larni tushunish; matndagi verbal va vizual ma'lumotlar o'rtasidagi bog'liqliklarni tushunish; matndagi mazmuniy bog'lanishlarni anglash; matn yoki uning qismlari umumiy ma'nosini tushunish kabi ko'nikmalarni baholash mumkin. Bu esa o'quvchida o'zaro bog'liqliklarni fahmlash, haqiqiy mazmunni anglash, nutqiy vaziyatlarni idrok etish, voqelikka munosabat bildirish, o'quvchining avvaldan mavjud bilimi hamda matndan olingan ma'lumotni ma'lum darajada integratsiyalash, matn bilan ishlayotganda o'zlarining shaxsiy fikrlari va tajribalaridan foydalana olish kabi ko'nikmalarni shakllantiradi (Abdiraimov, 2021, 32-bet).

Savollarga javob bering.

2. “Issiq-suvuq” matohi yaponchada nima deyiladi?

Javob:

3. Yaponlarning sevimli ichimligi?

Javob:

4. Ba'zida chanqab ketib, o'g'lidan qanday ichimlik olishini so'raganda bola qanday javob bergan?

Javob:

Qisqa javobni talab qiluvchi ushbu topshiriq turi o'quvchilarning ziyrakligi oshirishga, e'tiborli bo'lishga undaydi. Tekshirish jarayonida ham e'tiroz qoldirmaydi.

Matn va undagi savollar va o'quvchilarning javoblari yuzasidan umumiy tahlilni keltirib o'tamiz.

Matn haqida. Yuqorida keltirilgan matn 442 so'zdan iborat bo'lib, hozirgi kundagi global muammolardan biri bo'lgan suv haqida. Matn tanlashda o'quvchilarning yosh xususiyatlari, ular uchun tushunarli voqelik aks etganligi, qiziqarli, og'zaki nutqini o'stirishda samarali bo'lishiga e'tibor berildi. Bundan tashqari o'quvchilarning tabiatga bo'lgan munosabatini yaxshilash, suvni asrash, obi hayotning inson salomatligi uchun foydalarini o'rgatish ko'zda tutilgan.

Savol va topshiriqlar bo'yicha. Matndan avval keltirilgan rasm asosidagi topshiriq mustaqil fikrga asoslanganligi uchun barcha o'quvchilar 2 ball bilan baholandi. To'g'ri, noto'g'ri hukmidagi savollarning uchinchi eng kam topilgan savol sifatida qayd etildi. Matn mazmuniga mosini topish topshirigida esa 5 nafar o'quvchi xatoga yo'l qo'yganligi aniqlandi. Bizning fikrimizcha, buning sababi o'quvchilarning -ma bo'lishsizlik shakliga e'tibor bermaganliklaridir. Savollarga yozma ravishda javob berishda esa deyarli barcha to'g'ri javob berganini ko'rishimiz mumkin. Qolgan topshiriqlar ijobiy natijani aks ettirgan.

23 nafar 5-g sinf o'quvchilarining o'qib tushunish bo'yicha ko'rsatgan natijalari:

O‘quvchilar soni	To‘plangan ball
10	10
4	9
4	8
1	7
2	6
1	5
1	3

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, 5-g sinf o‘quvchilarining o‘qib tushunish kompetensiyasi ijobiy baholandi. Xususan, 43.4 % o‘quvchi 100 % natijani ko‘rsatdi. Pastroq ballni qo‘lga kiritgan o‘quvchilar fikriga ko‘ra, matnni tushunishda qiyinchiliklar bo‘lmaganligi, topshiriqlar ham muvofiq ravishda tuzilganligi aytib o‘tildi, lekin vaqtlarini to‘g‘ri taqsimlay olmaganlari uchun ulgurmay qolishganini aytib o‘tishdi. Bu o‘quvchilarga nutqiy ko‘nikmasini shakllantirishda tezkorlikni oshirish uchun tavsiyalar berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdiraimov, Sh. (2021). O‘qib tushunish malakasini baholash usullari. *Til va adabiyot ta’limi*, 8, 31-32.
2. Asilova, G, F, Açik. (2024). Nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirish asoslari. 37-60.
3. Jalilov, K. (2020). Baholash nazariyasi asoslari. 135-145. Toshkent, Akademnashr
4. G‘ulomov, A, Qodirov, M, Ernazarova, M, Bobomurodova, A, Alavutdinova, N, Karimjonova, V. (2012). Ona tili o‘qitish metodikasi. 78-90. Toshkent

Internet saytlar:

<https://www.bing.com/search?q=o%27qib%20tushunish&qs=n&form=QBRE&sp=-1&lq=0&pq=o%27qib%20tushunish&sc=1-15&sk=&cvid=82006DF932594133BD5722E8A1DFB6CA&dayref=1>

FLIPPED LEARNING IN LANGUAGE EDUCATION: BENEFITS AND CHALLENGES

Karimova Aziza Alisher qizi
Student of Tourism Faculty of Chirchik state
pedagogical university
karimovaaziza0205@gmail.com

Annotation. *Flipped learning has emerged as an innovative approach in modern education, particularly in foreign language teaching. Unlike traditional methods, flipped learning shifts direct instruction outside the classroom, allowing students to engage in active learning during class time. This paper explores the benefits and challenges of implementing flipped learning in language education. The study highlights key advantages, such as increased student engagement, enhanced comprehension, and the development of learner autonomy. However, challenges such as the digital divide, teacher preparedness, and student adaptation are also examined. The findings suggest that while flipped learning can significantly improve language acquisition, successful implementation requires careful planning, appropriate technological resources, and teacher training.*

Key words. *Flipped learning, language education, student engagement, active learning, challenges*

Annotatsiya. *Flipped Learning zamonaviy ta'limda, xususan, chet tillarini o'qitishda innovatsion yondashuv sifatida paydo bo'ldi. An'anaviy usullardan farqli o'laroq, teskari ta'lim to'g'ridan-to'g'ri sinfdan tashqarida o'qitishni o'zgartiradi, bu esa o'quvchilarga dars vaqtida faol o'rganish imkonini beradi. Ushbu maqola til ta'limida teskari o'rganishni amalga oshirishning afzalliklari va muammolarini o'rganadi. Tadqiqot talabalarning faolligini oshirish, tushunishni kuchaytirish va o'quvchilarning avtonomiyasini rivojlantirish kabi asosiy afzalliklarni ta'kidlaydi. Shu bilan birga, raqamli tafovut, o'qituvchilarning tayyorgarligi va talabalarning moslashuvi kabi muammolar ham ko'rib chiqiladi. Topilmalar shuni ko'rsatadiki, teskari o'rganish tilni o'zlashtirishni sezilarli darajada yaxshilashi mumkin bo'lsa-da, muvaffaqiyatli amalga oshirish puxta rejalashtirish, tegishli texnologik resurslar va o'qituvchilarni tayyorlashni talab qiladi.*

Kalit so'zlar. *teskari ta'lim, til ta'limi, o'quvchilarning faolligi, faol o'rganish, qiyinchiliklar*

Introduction:

In recent years, the field of education has undergone significant transformations with the integration of technology and student-centered learning approaches. One of the most innovative models to emerge is flipped learning, which redefines the traditional classroom structure by shifting direct instruction to pre-class activities and reserving classroom time for active learning. This method is particularly relevant in foreign language education, where interaction and practice play a crucial role in language acquisition.

Flipped learning offers numerous advantages, including increased student engagement, improved comprehension, and greater opportunities for collaborative learning. However, despite its potential, the approach also presents several challenges, such as technological limitations, teacher adaptability, and student readiness. Educators and learners must navigate these obstacles to ensure effective implementation.

This paper examines the benefits and challenges of flipped learning in language education, highlighting its impact on student performance and instructional strategies. By analyzing previous research and real-world applications, this study aims to provide insights into how flipped learning can enhance foreign language teaching while addressing the difficulties that may arise in the process.

Methods: Research Design. This study employs a qualitative research approach to examine the effectiveness of flipped learning in foreign language education. Previous research (Bergmann & Sams, 2012; Mehring, 2018)[1][3] highlights that flipped learning enhances student engagement and comprehension by shifting passive learning outside the classroom and using class time for active discussions. To explore this further, a case study method was adopted, focusing on the experiences of EFL teachers and students in a flipped classroom setting.

Participants. The study involves 20 EFL teachers and 50 university students from different institutions, selected through purposive sampling (Sun & Wu, 2016)[4]. The participants were chosen based on their prior experience with flipped learning to ensure they could provide relevant insights into its benefits and challenges.

Data Collection Methods. To gather diverse perspectives, three primary data collection methods were employed, following the approaches suggested by Zainuddin and Halili (2016):[5]

1. Semi-structured interviews – Conducted with EFL teachers to understand their perspectives on flipped learning, its advantages, and the difficulties they face in implementing it (Chen Hsieh, Wu, & Marek, 2017)[2].

2. Student surveys – Designed to measure engagement, motivation, and perceived effectiveness of flipped learning in their language acquisition process (Sun & Wu, 2016)[4].

3. Classroom observations – Used to analyze how students interact and participate in flipped lessons, aligning with previous research on active learning strategies in EFL classrooms (Bergmann & Sams, 2012)[1].

Data Analysis. The collected data were analyzed using thematic analysis, a method that allows for identifying recurring patterns in qualitative data (Zainuddin & Halili, 2016)[5]. Interviews and survey responses were coded and categorized to examine how flipped learning influences language learning outcomes.

Ethical Considerations. In line with ethical research guidelines (Mehring, 2018)[3], participants provided informed consent, and their identities were kept confidential. The study adhered to ethical standards regarding voluntary participation and data protection.

Results: The findings of this study indicate that flipped learning has a significant impact on student engagement, comprehension, and language acquisition.

Based on student surveys and classroom observations, the following key results were identified:

1. Increased Student Engagement. 78% of students reported that they felt more engaged in lessons when using the flipped learning model compared to traditional instruction. Classroom observations revealed that students participated more actively in discussions and collaborative activities, supporting previous findings by Sun and Wu (2016)[4] on the effectiveness of active learning strategies.

2. Improved Comprehension and Retention. 65% of students stated that pre-class video lectures and reading materials helped them better understand complex grammar structures and vocabulary before attending class. Interviews with teachers confirmed that students arrived better prepared for discussions, allowing more time for practice and application (Chen Hsieh, Wu, & Marek, 2017)[2].

3. Development of Learner Autonomy. 70% of students acknowledged that flipped learning encouraged them to take more responsibility for their learning process. Teachers noted that students demonstrated higher levels of self-discipline and motivation when accessing learning materials independently, aligning with Zainuddin and Halili's (2016)[5] findings on the role of flipped learning in fostering learner autonomy.

4. Challenges in Implementation. Technological Barriers: 40% of students mentioned issues related to internet access and device availability, which hindered their ability to watch pre-class materials. This aligns with Mehring's (2018)[3] study, which highlights the digital divide as a key limitation of flipped learning.

Teacher Adaptability: Some teachers expressed difficulty in designing interactive and engaging pre-class content, emphasizing the need for professional development and training (Bergmann & Sams, 2012)[1].

Student Readiness and Time Management: Although students generally benefited from flipped learning, 30% reported struggling with time management when completing pre-class activities, as also noted by Sun and Wu (2016)[4].

Discussion: The results confirm that flipped learning enhances student engagement, comprehension, and learner autonomy in foreign language classrooms. These findings support the claims made by previous researchers (Chen Hsieh, Wu, & Marek, 2017; Zainuddin & Halili, 2016)[4][5], who found that flipped learning promotes active participation and deep learning.

However, the study also highlights several challenges that must be addressed for effective implementation. The digital divide remains a major issue, particularly for students from low-resource backgrounds. As suggested by Mehring (2018)[3], institutions should consider providing offline learning materials and ensuring access to digital resources.

Another key challenge is teacher preparedness. Effective flipped learning requires educators to be skilled in creating engaging pre-class content and facilitating in-class activities. This finding is consistent with Bergmann and Sams (2012)[1], who argue that professional development programs are crucial for helping teachers adapt to this methodology.

Finally, the issue of student time management must be acknowledged. While flipped learning encourages self-directed learning, some students struggle with balancing their workload. Strategies such as structured study plans and guided learning pathways (Sun & Wu, 2016)[3] could help students develop better time management skills.

Overall, the study suggests that while flipped learning is a powerful tool in language education, its success depends on technological accessibility, teacher training, and student support systems. Future research should focus on developing more inclusive flipped learning models that address these challenges while maximizing the approach's benefits.

Conclusion: This study highlights the benefits and challenges of flipped learning in foreign language education. The findings show that flipped learning enhances student engagement, comprehension, and autonomy, making classroom activities more interactive and effective. However, technological barriers, teacher adaptability, and student time management remain key challenges.

To ensure successful implementation, institutions should improve access to digital resources, provide teacher training, and support students in managing their workload. Future research should explore hybrid models to make flipped learning more inclusive and accessible for all learners.

REFERENCES:

3. Bergmann, J., & Sams, A. (2012). Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day. International Society for Technology in Education.
4. Chen Hsieh, J. S., Wu, W. C. V., & Marek, M. W. (2017). Using the flipped classroom to enhance EFL learning. Computer Assisted Language Learning, 30(1-2), 1-21.
5. Mehring, J. (2018). Flipped Learning in the Language Classroom: An In-Depth Analysis. Springer.
6. Sun, J. C. Y., & Wu, Y. T. (2016). Analysis of learning achievement and teacher–student interactions in flipped and conventional classrooms. International Review of Research in Open and Distributed Learning, 17(1), 79-99.
7. Zainuddin, Z., & Halili, S. H. (2016). Flipped classroom research and trends from different fields of study. International Review of Research in Open and Distributed Learning, 17(3), 313-340.
8. EDUCAUSE Learning Initiative. (2012). 7 Things You Should Know About Flipped Classrooms. Retrieved from <https://library.educause.edu>
- Flipped Learning Network. (2021). What is Flipped Learning? Retrieved from <https://flippedlearning.org>

BADIIY MAHORATNING ILMIY TALQINI QOZOQBOY YO‘LDOSHEV IJODI MISOLIDA

Ismatov Shahboz Muzaffar o‘g‘li

Alisher Navoiy nomida ToshDO‘TAU

O‘zbek tili va adabiyotini o‘qitish fakultetini,

4-bosqich talabasi

shaxbozismatov192@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek adabiyoti namunalaridagi asarlarni professor Qozoqboy Yo‘ldoshev ustozimiz qanday tahlillarga e‘tibor berib, tahlil qilishimiz kerak. O‘qirman asarlarni qay yo‘sinda o‘zlashtirib, qay tarzda pedagogik metodlar orqali darslarni o‘tsa, o‘quvchilarga samarali va tushunarli qilib o‘tgan bo‘ladi, hamda bo‘lg‘usi filolog berilgan matn va asarlarni o‘qib o‘zlashtirayotganda qaysi jihatlarga e‘tiborliroq bo‘lishi kerakligiga bir muncha to‘xtalib o‘tilgan. Hamda bugungi kunda eng dolzarb muammolardan bo‘lgan adabiyot rivojlanishida tanqidning o‘rni va muhimligi, adabiy tanqid o‘zi nima, adabiy tanqidni bo‘lajak o‘qirman ustoz asar yuzasidan qo‘llay oladimi ya‘ni asardan kelib chiqib o‘qirman o‘z shaxsiy fikrini ayta oladimi, bularni aniqlashda asarni qaysi jihatlarga ko‘proq e‘tibor berish kerakligi haqida ham bir muncha fikr mulohazalar ham berib o‘tilgan.*

Aynan ustozimiz Qozoqboy Yo‘ldoshev asarlarni qanday o‘qiydi, badiiy asar nima ular uchun, bugungi kundagi pedagogikaning umumiy muammolari Qozoqboy Yo‘ldoshev talqinida haqidagi fikr mulohazalarni bilib olishingiz mumkin.

Kalit so‘zlar. *O‘qirman, adabiyot, pedagog, filolog, asar, badiiy, tanqid, tanqidchilik.*

Abstract: *This article discusses the methods of analyzing and analyzing works of Uzbek literature under the guidance of Professor Qozoqboy Yuldoshev. It discusses how to master the works, what pedagogical methods to use to make the lessons effective and understandable for students, and what aspects a future*

philologist should pay more attention to when reading and mastering the given texts and works. Also, some thoughts and comments were given on the role and importance of criticism in the development of literature, which is one of the most pressing issues today, what literary criticism is, whether the future teacher can apply literary criticism to the work, that is, whether the teacher can express his personal opinion based on the work, and which aspects of the work should be paid more attention to in determining these. You can find out how our teacher Qazoqboy Yuldoshev reads works, what a work of art is for them, and the general problems of today's pedagogy in the interpretation of Qazoqboy Yuldoshev.

Keywords. *I read, literature, pedagogue, philologist, work, artistic, criticism, criticism.*

Bugungi kundagi o'zbek adabiyoti namunalaridagi asarlarni uqib o'rganishda, ularni filologik tahlil qilishda, aynan hikoyalari emas bizga tanish bo'lgan adabiy – tanqidiy, hamda badiiy matn bilan ishlashda ustozimis qaysi jihatlarga e'tibor berib o'rganishi aynan biz talabalarga ast qotishi jihatlari e'tibor qaratsak.

Q. Yo'ldoshev badiiy matn bilan ishlashda asosan, Lirik asarlarda – xissiyot ifodasiga, Epik asarlarda – sujetlar tarmog'iga, Dramatik asarlarda – shartlilikka tayanadi. Lirik asarlar asosan, ruxiyat manzaralarini aks ettirib, junbishga kelgan xissiyot ifodasi sifatida paydo bo'lgani uchun ham bu turga mansub asarlar tahlili jarayonida sezimlar, tuyg'ular tizimi tasviridagi o'zgachaliklarga ustuvor ahamiyat berilishi lozim. Lirikada voqealar bayoni, xatti harakatlar ko'lami emas, balki kechinmalar zamzamasini qay tarzda berilishini tadqiq etish muximdir. Lirik turdagi asarlar uchun asosiy narsa tuyg'u va xissiyotga yo'g'rilgan hayotiy hikmat ifodasini berishdir. Bu turdagi asarlarda voqelar tasviri, xarakter mantiqi emas, ro'hiy xolat va xissiyot ifodasini berish, tuyg'ular samimiyyatini muxrlash muhim hisoblanadi. Chinakam lirik sher tinglovchi yo o'qirmanga faqat zavq beribgina qolmay, uning emotsional tafakkuri va ma'naviy – axloqiy quvvatini uyg'otib, faoliyatga undaydi.

Epik asarlarni badiiy taxlil etish ham ko‘lamdor va ko‘p bosqichli kechimdir. Epik asarlarning eng asosiy belgisi: voqeabandlik, tasvirda tafsilotlar mavjudligi va obrazlar tizimiga egalikdir. Bunga yaqqol Abdulla Qahhorning XX asrning 30-yillaridan buyon tahlil etilib kelinayotgan “O‘g‘ri” hikoyasi misolida yuqoridagi nazariy qarashlarni amalda qo‘llab ko‘rish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu asarni tekstual taxlil qilish ko‘proq samara beradi. Taxlilni kampirning tong qorong‘usida turishi va ho‘kizidan xabar olishi sabablarini aniqlashdan boshlagan maqul. Kampirning barcha o‘zbek ayollari, ayniqsa, qishloqda yashaydigan xamma odamlar singari saxarlab turishi o‘z holicha hech kimning etiborini tortmasligi mumkin. Lekin yozuvchi asarda kampirning saxarxezligini shunchaki odat tarzida emas, balki zaruriyat taqozosi sifatida xam ko‘rsatadi. Bir so‘z bilan aytganda taxlilchi sujet rivojidadagi har bir nuqtada kampirning reyaksiyasi qanday bo‘lganiga diqqat qilishi kerak. Dramatik asarlarning beshinchi turdagi badiiy shartlilik unsurlarining ko‘pligi dramatik asarlarning navbatdagi belgisidir. Dramada tasvirlanadigan xayot hodisalarini saxnada qayta yaratish qiyinligi tufayli shartlilikka kengroq o‘rin beriladi. Xulosa o‘rnida Qozoqboy Yo‘ldoshev, Muhayyo Yo‘ldosheva kabi ustozlarimizning uzoq yillik izlanish va kuzatishlari natijasida adabiy ta’limning bugungi axvoli va uni o‘zgartirish o‘ta zarurligini anglashdan kelib chiqqan holda, qachonki, bo‘lajak filolog badiiy asarlarni tahlil etish yo‘l-yo‘rig‘ini fan darajasida o‘rganmas va har qanday janrdagi estetik yaratiqni taxlil qila olish malakasiga ega bo‘lmas ekan, adabiy ta’limdan kuzatilgan asl maqsadga to‘liq erishilishi mumkin emas. Adabiyot o‘qituvchisi nochorligicha, adabiyot darslari zerikarliligicha, asardan chiqariladigan xulosa “ichtimoiy nasixat”ligicha qolaveradi degan so‘zlari bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Bundan tashqari adabiyot o‘qitish metodikasini tubdan yangilashga intilgan Q. Yo‘ldoshev “Adabiyot o‘qitishning ilmiy-nazariy asoslari” monogirafiyasi, “Adabiy ta’lim kontseptsiyasi” hamda 6-, 7-, 8-, 9-, sinf adabiyot o‘qituvchilari uchun “Adabiy saboqlar” metodik qo‘llanmalarini yaratdi. O‘zbek adabiyotshunoslik ilmining dunyo adabiyottanuvi darajasidan orqada qolayotgani, badiiy taxlilda yangicha va samarali yondashuvlardan yetarlicha foydalanmayotgani,

matn taxlilining xanuz, asosan, siologik talqin yoki sujetni qayta hikoyalash tusida ekani badiiy matnga yondashish va uning moxiyatini ochishning ilmiy yo'sinlari yetarlicha egallanmaganligi oqibatidir. Bunga birgina yechim bo'la olishda ustozlarimizning “Badiiy taxlil asoslari” fanining predmeti adabiy asarning badiiyligini taminlagan omillar, uning estetik jozibasini tashkil etgan unsurlar, yozuvchining uslubi, badiiy asar va ijodkor dunyoqarashi, badiiy asar hamda jamiyat munosabati, badiiy yaratiqda inson ro'xiyatining ifodalanish yo'sini kabi bir ko'p jihatlarni nazariy tekshirib, ularga asosli ilmiy baxo berish yo'llarini o'rgatishdan iboratdir. Bo'lajak filolog mutaxasislarni istalgan badiiy asarni ilmiy taxlil qila bilishga o'rgatish “Badiiy tahlil asoslari” fanining maqsadidir. Bir so'z bilan aytganda qachonki, bo'lajak filolog badiiy asarlarni taxlil etish yo'l yo'rig'ini fan darajasida o'rganmas va har qanday janrdagi estetik yaratiqni taxlil qila olish malakasiga ega bo'lmas ekan, adabiy talimdan kuzatilgan asl maqsadga to'liq erishilishi mumkin emas. Adabiyot o'qituvchisi nochorligicha, adabiyot darslari zerikarliligicha, asardan chiqariladigan xulosa “ijtimoiy nasixat”ligicha qolaveradi. Adabiy tanqid zamonaviy badiiy asarlarni xalq hayoti, uning estetik ehtiyoj va talablari jihatidan o'rganadi, baholaydi, fazilat nuqsonlarini aniqlaydi, yozuvchilarning ijodiy o'sishlariga va adabiyotning ravnaqiga ko'maklashadi. Adabiyotshunos va tanqidchi orasidagi farqlar ham anchagina. Bular quyidagilardan iborat: Adabiyotshunos ilmiy tafakkur maydonida, tanqidchi esa ilmiy va badiiy tafakkurning qo'shilish maydonida harakat qiladi. Adabiyotshunos o'tmish adabiy meros ustida, adabiy tanqidchi esa jonli adabiy jarayon ustida so'z yuritadi. Adabiyotshunos o'tmish adabiy jarayoniga, adabiy tanqidchi esa, aniq asarga ko'proq urg'u beradi:

Xulosa qiladigan bo‘lsak ham pedagogikaga, hamda tanqidga, umuman o‘zbek adabiyotimizga yetarlicha o‘z hissalarini qo‘shayotgan, hamda o‘qirmanga tushunarli va sodda usullar orqali o‘qirmanda asar yuzasidan o‘z fikr mulohazalarini ayta olishga yordam beraoladigan darsliklar yaratayotgan ustozlarimizning yo‘l yo‘rig‘lariga tushushimiz kerak. Aynan biz talaba yoshlar bu kabi ustozlardan bilim ko‘nikma va malakalarni puxta egallasak kelajak avlod uchun, nafaqat o‘zbek adabiyotini shakllantirishda o‘z hissamizni qo‘shgan bo‘la olamiz desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Q. Yo‘ldoshev Adabiyot o‘qitishning ilmiy - nazariy asoslari.**
- 2.Ziyo.net.www**
- 3.Qozoqboy Yo‘ldosh Muxayyo Yo‘ldosh Badiiy taxlil asoslari “Kamalak” 2 – nashr Toshkent 2016.**
- 4.Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar . IV jild . -Toshkent. “Ma’naviyat”. 2006.**

5-SINF O‘QUVCHILARINING PUNKTUATSION SAVODXONLIGINI ANIQLASHGA OID TAJRIBA – SINOV ISHLARI TAHLILI

Zarinabonu Keldiyorova Sirojiddin qizi

O‘TA yo‘nalishi 404-guruh talabasi

+998914609129

Annotatsiya. Mazkur maqolada 5-sinf o‘quvchilarining tinish belgilaridan foydalana olishiga oid olib borilgan tajriba sinov ishlari mazmuni hamda tahlili keltirilgan.

Kalit so‘zlar. Punktuatsiya, milliy dastur, darslik, tajriba, tahlil.

Annotation. This article gives information about the analysis of experimental testing conducted on the skill of 5th grade students in using punctuation marks.

Key words. Punctuation, national curriculum, textbook, experiment, analysis.

Punktuatsiya tinish belgilarini yozuvda to‘g‘ri qo‘llash qoidalarini belgilab beruvchi sohadir (Abdurahmonov, 1968. 6-bet). O‘zbek tilshunosligida mavjud tinish belgilari XIX asrning oxiriga kelib shakllandi va hozirgacha o‘z shaklini saqlab kelmoqda.

Tinish belgilari matnni tushunish jarayonini ancha osonlashtiradi. Shuningdek, fikrni aniq va tez uqishga yordam beradi.

Maktab ta’limida tinish belgilari, asosan, tilshunoslikning sintaksis bo‘limi bilan yaxlitlikda o‘rgatiladi. Punktuatsion belgilarni alohida mavzu sifatida o‘qitish uchun dars soatlari ajratilmagan. Bu esa o‘quvchilarning matn yaratish jarayoniga o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmaydi.

5-sinf o‘quvchilarining punktuatsion savodxonligini tekshirish maqsadida Qashqadaryo viloyati Shahrisabz tumani 7-umumiy o‘rta ta’lim maktabining 5-“A”

sinfida ona tili fanidan punktuatsion savodxonlikni rivojlantirishga qaratilgan tajriba-sinov ishlari olib borildi.

Tajriba-sinov ishlari yozma topshiriq shaklida tuzildi. Mazkur jarayon uchun N.Mahmudov, A.Madvaliyev, N.Mahkamov hammuallifligida yaratilgan “O‘zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari”, N.Mahmudov, A.Madvaliyev, N.Mahkamov, D.Andaniyozovaning “O‘zbek tili me’yorlari (punktuatsiya)” qo‘llanmalarida tinish belgilaridan to‘g‘ri foydalanishga oid yondashuvlar hamda Ona tili Milliy o‘quv dasturiga tayanib, shu asosida 5-sinf o‘quvchilarining punktuatsion savodxonligini tekshirishga oid topshiriqlar tuzildi.

Tajriba jarayonida o‘quvchilarning quyidagi 6 ta tinish belgisidan foydalana olish ko‘nikmasi qay darajada shakllanganligini tekshirish muhim deb topildi:

- c) Nuqta (darak va istak gaplardan so‘ng);
- d) Undov (his-hayajonli gaplardan so‘ng);
- e) So‘roq (so‘roq gaplardan so‘ng);
- f) Vergul (uyushiq bo‘laklar orasida);
- g) Qo‘shirnoq (asar nomlarida);
- h) Tire (uyushiq bo‘laklar va umumlashtiruvchi munosabatida hamda dialoglarda).

Umumiy ajratilgan vaqt: 20 daqiqa

Topshiriqlar soni: 4 ta.

Tajribadan so‘ng har bir topshiriq batafsil tahlil qilindi, kamchiliklar aniqlandi.

Tajriba-sinov uchun tuzilgan yozma topshiriqlarni baholash parametrlari hamda o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari quyida batafsil bayon etildi:

I. Moslashtiring.

O‘quvchilar soni:	Yuqori	O‘rta	Quyi

24	10	10	4
Foiz hisobida	41,6%	41,6%	16,6%

II. Berilgan so‘zlar ishtirokida kerakli o‘rinlarda nuqta(.) vergul(,) so‘roq(?) undov(!) va qo‘shirnoq (“”) belgilaridan mosini qo‘yib gap tuzing.

O‘quvchilar soni:	Yuqori	O‘rta	Quyi
24	5	13	6
Foiz hisobida	20.8%	54,1%	25%

b) Tinish belgi(lari) noto‘g‘ri qo‘llangan gapni aniqlang va to‘g‘ri shaklda yozing.

O‘quvchilar soni:	To‘g‘ri	Noto‘g‘ri
24	1	23
Foiz hisobida	4,2%	95,8%

c) Matnni o‘qing. Tushirib qoldirilgan tinish belgilarini o‘rniga qo‘ying.

O‘quvchilar soni:	Yuqori	O‘rta	Quyi
24	5	8	11

Foiz hisobida	20,8%	33,3%	45,8%

Moslashtirish uchun o'quvchilarga to'rtta tinish belgi bilan birga ular haqida ma'lumot taqdim etildi:

Natijalar tahliliga ko'ra, o'rta darajada bajarilgan ishlarda asosan vergul hamda undovga tegishli ma'lumotlarni moslashtirishda xatoliklar ko'zga tashlangan bo'lsa, quyi darajada bajarilgan ishlarda berilgan tinish belgilariga oid umumiy ma'lumotlarni chalkashtirib belgilash holatlari kuzatildi.

10. Topshiriq tahliliga ko'ra, o'quvchilarga tinish belgilariga oid ma'lumotlarni avvalo bilishga, keyin eslab qolishga o'rgatish kerakligi aniqlandi.

Ikkinchi topshiriqda o'quv yili davomida o'rganilgan ayrim tinish belgilaridan amalda foydalana olish jarayoni tahlil qilindi. Bunda ulardan tartibsiz tarzda berilgan so'zlarni tinish belgilaridan foydalangan holda gap tuzish so'raldi. Natijalarga ko'ra, xatoliklarning aksariyati uyushiq bo'laklar va umumlashtiruvchi so'z orasida vergul hamda ikki nuqtadan foydalanishda uchradi. Quyidagi xulosaga kelindi:

11. Yuqoridagi xatoning oldini olish uchun o'quvchilarni bir nechta so'zlar ishtirokida mustaqil ravishda gap tuzish hamda ular orasida tinish belgilaridan foydalanishga yo'naltirish lozimligi aniqlandi.

Uchinchi topshiriqda o'quvchilarga to'rtta variant ichidan bittasini tanlash hamda uning to'g'ri shaklini yozish so'raldi. Deyarli barcha o'quvchi istak gaplardan

so‘ng undov qo‘yish kerakligiga urg‘u bermagan. Vaholanki, darslikda bu xususida alohida mavzu berilgan.

12.Dars mashg‘ulotlarida jarayonida istak gaplardan so‘ng doimo nuqta qo‘yilishi kerakligi, “qani edi”, “qaniydi”, “koshki” so‘zlaridan so‘ng verguldan foydalanmaslikka o‘rgatish hamda shunga oid topshiriqlar ishlab chiqish lozimligi aniqlandi.

To‘rtinchi topshiriqda berilgan badiiy parchadan (matn o‘quvchi yoshiga hamda dunyoqarashiga mos tarzda tanlandi. Matndagi barcha tinish belgilari Milliy o‘quv dasturiga ko‘ra, 5-sinf o‘quvchilari tanishishi kerak bo‘lgan belgilardir.) barcha tinish belgilari tushirib qoldirildi hamda ularni o‘z o‘rniga tiklash vazifasi berildi. Tahlillarga ko‘ra, aksariyat o‘quvchilar so‘roq, undov, ikki nuqta (umumlashtiruvchi so‘zdan keyin) dan foydalanishda xatoga yo‘l qo‘yishgan.

13.Matnlar bilan ishlash bo‘yicha ko‘proq topshiriqlar berish kerakligi muhim deb topildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

4. Abdurahmonov, G‘. Punktuatsiyani o‘rgatish metodikasi. – T: O‘qituvchi, 1968.
5. Homidjonova, Z. Yozma nutqda tinish belgilarining ahamiyati. – Maqola. Ilm-fan va innovatsiya ilmiy-amaliy konferensiyasi, 2021.
6. Mahmudov, N. M., Madvaliyev, A. P., Mahkamov, N. O‘zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari – T: O‘zbekiston, 2015.
7. Mahmudov, N., Madvaliyev, A., Mahkamov, N., Andaniyozova, D. O‘zbek tili me‘yorlari (punktuatsiya) – T: Zamin nashr, 2021.
8. Mavlonova, K., Qo‘ldosheva, S., Hakimova, N., Siddiqov, M. Ona tili. 5-sinf: darslik – T: Novda Edutainment, 2024.
9. Milliy o‘quv dasturi. 2021.
10. Nazarov, K., Egamberdiyev, N. O‘zbek tili imlo-ishora qoidalari – T: O‘qituvchi, 1996.

11. Umumiy o'rta ta'limning ona tili fanidan davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturi. –T., 2017-yil, 6-aprel, 15 – 27-betlar.

ADABIY ASARLARNI O'RGANISHDA SUN'IY INTELLEKT: INTERFAOL TAHLIL USULI

Mardonova Maftuna Olimjon qizi
ToshDO'TAU OTAT 4-kurs talabasi
[*mardonovamaftuna749@gmail.com*](mailto:mardonovamaftuna749@gmail.com)

Annotatsiya. *Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta'lim jarayoniga integratsiyasi zamonaviy ta'limni rivojlantirishda muhim o'rin tutmoqda. Ushbu maqolada sun'iy intellektning (SI) adabiy ta'lim sohasida qanday qo'llanilishi va ta'siri tahlil qilinadi. SI texnologiyalari, masalan, Claude va CHatGPT yordamida badiiy asarlarni tahlil qilishda ta'lim jarayonini qanday yaxshilash mumkinligi ko'rsatiladi. Shuningdek, o'qitish jarayoniga SI ni kiritishning ta'siri va istiqboldagi imkoniyatlari baholanadi.*

Kalit so'zlar. *sun'iy intellekt, adabiy ta'lim, badiiy asar tahlili, Claude, ChatGPT, interfaol tahlil.*

Abstract. *The integration of artificial intelligence (AI) technologies into the educational process is playing an important role in the development of modern education. This article analyzes the application and impact of artificial intelligence in the field of literary education. It shows how AI technologies, such as Claude and ChatGPT, can be used to improve the educational process in the analysis of works of art. It also assesses the impact and future prospects of introducing AI into the educational process.*

Key words: *artificial intelligence, literary education, analysis of a work of art, ChatGPT, interactive analysis.*

Sun'iy intellekt (SI) zamonaviy ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Ushbu texnologiya ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etish, individual yondashuvni ta'minlash va o'quv sifatini oshirish imkonini beradi.

Sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan tizimlar o'quvchilarning bilim darajasini tahlil qilish, ularga moslashtirilgan o'quv materiallarini yetkazib berish hamda o'qitish jarayonini avtomatlashtirishga yordam beradi. Ushbu yutuqlar o'quvchilarning badiiy asarni tahlil qilish va uni tushunishdagi o'quv faoliyatiga ta'sir qiladi. Dunyo bo'yicha ta'limda sun'iy intellektni tatbiq etish bo'yicha tadqiqotlarda sinf sharoitida sun'iy intellektidan foydalanishning turli shakllari o'rganilgan va bu tadqiqotlar asosan sun'iy intellektning o'quvchilar o'zlashtirishi borasida taqdim etadigan afzalliklariga urg'u beradi.

1955-yilda Jon Makkarti tomonidan kiritilgan *SI atamasi muloqot qilish, fikr yuritish, o‘rganish va muammolarni hal qilish kabi insonning turli kognitiv vazifalarini bajarish qobiliyatiga ega kompyuter sifatida ta’riflanadi*. Qo‘shimcha ravishda SI turli texnologiyalar va algoritmlarning keng to‘plamini (masalan, mashinani o‘rganish, ma’lumotlarni ishlab chiqish va neyron tarmoqlarni) tavsiflash uchun umumiy atama ekanligini tushuntiradi (Chang Guan, Jian Muan, Zhiying Jiang, 2020, 134-page).

Uni o‘zbek tilida, imkon qadar soddalashtirilgan holda izohlaydigan bo‘lsak, **sun’iy intellekt** – topshiriqlarni bajarishda inson xatti-harakatlari, tutumlariga taqlid qila oladigan, to‘plangan ma’lumotlardan foydalangan holda mustaqil ravishda asta-sekinlik bilan o‘sib-rivojlanib boruvchi tizim yoki mashina, deyish mumkin. (Husanboyeva, Niyozmetova, 2022, 313-bet).

Zamonaviy dunyoda texnologik taraqqiyotning jadalligi ta’lim sohasiga yangicha usullarni olib kirib, o‘qitish jarayonida innovatsion yondashuvlarning ahamiyatini oshirmoqda. Xususan, sun’iy intellektning rivojlanishi va uning ta’limdagi imkoniyatlari pedagogik faoliyatni tubdan o‘zgartirishga zamin yaratmoqda. Adabiy ta’lim esa insonning intellektual va ma’naviy taraqqiyotini ta’minlashda muhim o‘rin tutadigan sohalaridan biri sifatida texnologiyalar bilan integratsiyaga kirib bormoqda.

Bugungi kunda sun’iy intellekt vositalaridan foydalanib, adabiy asarlarni tahlil qilish, matnlarning semantik tarkibini o‘rganish, shuningdek, o‘quvchilarga moslashtirilgan resurslar yaratish imkoniyatlari kengaymoqda. Sun’iy intellekt texnologiyalari adabiy ta’limni rivojlantirishga yangi imkoniyatlarni ochib bermoqda. O‘zbek adabiyotining mashhur namunalarini raqamli formatga o‘tkazish va SI yordamida ularni interaktiv shaklda taqdim etish orqali yosh avlodda adabiyotga qiziqishni oshirishi mumkin. (Xayrullayeva, 2024, 72-bet).

Ushbu tadqiqot badiiy matnni yangi yondashuv asosida taqdim etish orqali adabiyot darslarini o‘qitishda yangicha uslubni kiritishni maqsad qilgan. O‘quvchilar darsda sun’iy intellekt vositalaridan foydalanib, og‘zaki va yozma ko‘nikmalarni rivojlantiradi. Ular Erix Mariya Remarkning “G‘arbiy frontda o‘zgarish yo‘q” romani asosida turli savollar va muhokamalar olib boradilar. Mazkur mashg‘ulot davomida o‘quvchilar hamkorlikda quyidagi bosqichlar bo‘yicha ishlaydi:

1-qadam. Adabiy kontekst, muallif va romanning o‘zi bilan tanishish. Shuningdek, o‘qituvchi loyihani sinfga tushuntiradi, guruhlar tuzadi va butun loyiha uchun resurslar ro‘yxati va vaqt jadvalini taqdim etadi.

2-qadam. O‘quvchilar yozuvchining (Erix Mariya Remark) hayotini, shuningdek, o‘sha davrning ijtimoiy va madaniy kelib chiqishini roman bilan bog‘lash uchun o‘rganadilar. Besh kishilik guruhlarda o‘quvchilar yuqorida aytib o‘tilgan mavzular bo‘yicha tegishli savollarga javob berishi uchun domenga xos chatbotni tanlaydilar.

3-qadam. O‘quvchilar romanni o‘qib chiqqandan so‘ng o‘zlarida paydo bo‘lgan g‘oyalar asosida personajlar, sahna ko‘rinishlari haqida tavsif yozadilar. Har bir guruh SI tasvir generatori yordamida tavsiflar asosida kamida uchta rasm yaratishi kerak.

4-qadam. Yuqoridagi topshiriqlardan so‘ng o‘quvchilar qahramonlar o‘rtasidagi dialoglarni romandagidek emas, balki o‘zlari qaysi qahramonni qanday ifodalamoqchi bo‘lsa, shunday yozadi va muloqot matnini nutqqa sintez qilish vositasi yordamida yozib olinadi. Shundan so‘ng o‘quvchilar o‘zlari suhbatni yozib olishlari, nutq sintezining afzalliklari va kamchiliklarini muhokama qilishlari, natijalarni moslashtirishlari va keyingi mashg‘ulot uchun yakuniy variantni (sun‘iy yoki tabiiy) tanlashlari kerak bo‘ladi.

5-qadam. O‘quvchilar oldingi mashg‘ulotlardagi tasvirlar va audiolardan foydalangan holda sahna uchun video yaratishning yakuniy natijasini berishadi.

6-qadam. Roman asosida yaratilgan videolar sinfga namoyish etiladi. Barcha guruh o‘z videolarini tanishtiradi, boshqa guruhlardan kelgan savollarga javob beradi va qarshi guruhning videolarini baholashlari kerak. Fikr-mulohazadan so‘ng loyihada ishlangan mavzular bo‘yicha maxsus savollar Kahoot viktorinasi orqali o‘tkaziladi.

7-qadam. Ushbu bosqich uch qismdan iborat bo‘lib, 1-qism oldingi qadamlardagi topshiriqlarda berilgan obrazlar tavsifi va ular o‘rtasidagi dialogni yaratish uchun ChatGPT va Claude dasturidan foydalaniladi. 2-qismda guruhlar chatbotlar tomonidan olingan natijalarni o‘zlarining ishlari bilan solishtiriladi va muhokama qilinadi. 3-qismda esa sun‘iy intellektdan foydalanib guruhlarning ishi tekshiriladi va baholanadi.

Ushbu loyihani o‘rta ta’limning istalgan darajasidagi har qanday adabiy asarga osongina moslashtirish mumkin. Til va adabiyotni o‘rganishda sun‘iy intellektdan foydalanish, o‘quvchilarning zamon bilan hamnafas bo‘lishini va ulardagi mediasavodxonlikni rivojlantiradi. Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalar orqali adabiy asarlarni tahlil qilish, matnni yaxshiroq tushunishga va o‘quvchining fanga bo‘lgan qiziqishini yanada oshirishga imkon beradi.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt texnologiyalarining adabiy ta'limga joriy etilishi o'quv jarayonini interaktiv va samarali tashkil etishga yordam beradi. Yuqorida keltirilgan tajriba asosida o'quvchilarning badiiy asarlarni chuqur tahlil qilish, tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuvlarini shakllantirishda SI vositalari muhim o'rin tutishini ko'rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

8. Husanboyeva, Q., Niyozmetova, R. (2022). Adabiyot o'qitish metodikasi. Toshkent: Innovatsiya-Ziyo nashriyoti. 392 b.
9. Xayrullayeva, G. (2024). *Sun'iy intellekt va adabiy ta'lim*. Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari.
10. Chang Guan, Jian Mou, Zhiying Jian. (2020) *Artificial intelligence innovation in education: A twenty-year data-driven historical analysis*. International journal of innovation studies.

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Айдана МЕДЕНОВА
4 курс, ТГПУ им. Низами
Нуржан АБДУВАЛИТОВ
PhD, доцент

Аннотация: В данной статье показаны проблемы преподавания литературы в общеобразовательных школах с применением интерактивных методов, а также некоторые методические приёмы обучения художественным произведениям.

Abstract: *In this article, the problems of teaching literature using interactive methods in general secondary schools and some methods of teaching works of art are highlighted.*

Ключевые слова: *Интерактивный, метод, лирика, синквейн, формула попс, три шага*

Key words: *Interactive, method, lyric, syncwaine, pops formula, three steps*

Обучение и образование мы называем «интерактивным», если в процессе занятия достигается высокий уровень взаимодействия между преподавателем и учащимся. Слово «интерактивный» происходит от английских слов *inter* — промежуточный, несколько, и *action* — действие. Взаимодействие, как правило, осуществляется в форме решения определённой проблемы, обсуждения её эффективности, дискуссии. Главное здесь — понимание того, что сам процесс решения проблемы важнее, чем её результат. Цель интерактивного метода заключается не только в передаче информации, но и в формировании у учеников навыков самостоятельного поиска ответов.

Интерактивные технологии в образовании — это процесс, при котором учащийся не может не участвовать в групповой работе, а каждый ученик дополняет другого, обеспечивая участие всех в учебном процессе. Слово «интерактивный» в данном контексте означает «взаимодействие» (*inter* — сотрудничество, *act* — действие).

В современной дидактике различают две основные группы социально-педагогических и психологических методов обучения: традиционные и активные. Эти группы в первую очередь различаются по целям, которые они преследуют. Разделение на интерактивные и традиционные методы обучения должно носить условный характер, поскольку и традиционные методы должны включать элементы активности. Тем не менее, традиционные методы ориентированы преимущественно на передачу определённого объёма знаний и формирование практических навыков.

К основным и наиболее распространённым интерактивным методам обучения относятся:

- Работа в парах;
- Ротационные (сменные) тройки;
- Карусель;
- Работа в малых группах;
- Ролевые (деловые) игры;
- Дискуссия.

Учитывая сложность преподавания лирических произведений, приведём пример эффективного применения интерактивных методов при обучении стихотворению Р. Гамзатова «Родной язык», представленному в учебнике «Литература» для 7 класса общеобразовательной школы. Прежде всего, преподаватель должен выразительно прочитать стихотворение. Затем рекомендуется дать возможность учащимся прочесть его самостоятельно.

При обучении стихотворению «Родной язык» автора можно использовать следующую стратегию:

Почему мы говорим «родной язык»?

Какова роль родного языка в обществе?

Какие пословицы, мудрые изречения, стихи вы знаете о родном языке и можете процитировать?

После этого учащиеся делятся на три группы, каждой из которых выдаётся по одной строфе стихотворения. Прочитав строфы выразительно, ученики отвечают на вопросы для понимания содержания:

Что увидел лирический герой во сне?

Какая сила вернула человека к жизни с предсмертного ложа?

Выскажите мнение по строкам: «Если завтра погибнет мой язык, я готов умереть уже сегодня».

Объясните смысл последней строфы стихотворения.

Почему, по-вашему, поэт с такой любовью относится к родному языку?

Для лучшего усвоения темы учащиеся работают с таблицей по методу «Три шага». Каждый ученик, опираясь на личный жизненный опыт, должен заполнить таблицу с учётом специфики темы:

1 шаг	2 шаг	3 шаг
Какая идея продвигается в стихотворении?	В чём актуальность этой проблемы сегодня?	Почему поэт поднимает именно эту тему?

Пример заполнения таблицы:

Основная идея стихотворения — уважение и почитание родного языка, поскольку язык играет особую роль в формировании народа как нации.

Родной язык любого народа — это его национальный код, честь, основа культуры. В условиях глобализации, если каждый народ не будет бороться за будущее своего языка, он может утратить язык, веру, культуру и национальную гордость, что подтверждает актуальность стихотворения.

Для поэта родной язык — это нечто святое и ценное.

По строкам: «Если завтра погибнет мой язык, я готов умереть уже сегодня», поэт призывает учащихся любить Родину, уважать язык, бороться за его будущее, быть защитниками нации.

Используя данный метод, учащиеся, во-первых, определяют основную идею стихотворения, во-вторых, обосновывают актуальность проблемы, в-третьих, понимают причины её постановки.

Для закрепления темы целесообразно использовать методы «Синквейн» или «Формула ПОПС».

Синквейн — это метод написания пятистрочного стихотворения, название которого происходит от французского слова «cinq» (пять). Задания следующие:

В первой строке — обозначение темы одним словом (имя существительное).

Во второй строке — два слова, описывающие тему (имена прилагательные).

В третьей строке — три слова, обозначающие действия по теме (глаголы).

В четвёртой строке — предложение из четырёх слов.

В пятой строке — слово, раскрывающее смысл темы (синоним).

Пример:

Родной язык.

Драгоценный, священный.

Ведёт к совершенству.

Язык — духовное богатство нации.

Казахский язык.

Также можно предложить учащимся творческое задание по строкам «Если завтра погибнет мой язык, я готов умереть уже сегодня», применяя метод «Формула ПОПС», направленный на формирование умений логично высказывать собственное мнение по проблеме, обосновывать его фактами и примерами, а также формулировать вывод.

Структура ответа по формуле ПОПС:

«Я считаю, что _____»

«Потому что я понимаю эту проблему так: _____»

«Свою точку зрения подтверждаю следующими фактами и примерами _____»

«Поэтому я прихожу к следующему выводу_____»

В заключение, обучая лирическим произведениям, можно расширить и углубить представление учащихся о внутреннем мире поэта, понятиях лирика, лирический герой, лирическое чувство, лирическое настроение, помогая им понять скрытые эмоции автора.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

- 4) Абдибеккызы, К. Развитие художественно-творческих способностей учащихся. А., «Рауан», 1994. — 350 с.
- 5) Алимов А.К., Косанов Б.М., Базарбеков Р.Ж. Интерактивная методика. А., «Мектеп», 2010. — 280 с.
- 6) Байтурсинов, А. Литературоведение [Текст]: исследования и стихи. Алматы, «Атамура», 2003. — 208 с.
- 7) Битибаева, К. Инновационная методика и технология углублённого преподавания казахской литературы. Книга первая. Алматы, «Дәуір-Кітап», 2012. — 308 с.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA O‘ZBEK TILI O‘QITISH METODIKASI: NAZARIY VA AMALIY ASOSLAR

Muhammadaliyeva Nazifaxon Foziljon qizi

Farg‘ona davlat universiteti

Chet tillari fakulteti, 1-kurs

Muhammadaliyeva12@gmail.com

Annotatsiya : Hozirgi kunda rivojlanib borayotgan zamonaviy pedagogik texnologiyalarini, ta’lim jarayonida ishlatish mumkin bo‘lgan interfaol usullar va milliy qadriyatlarga tayangan holda dars samaradorligini oshirish bo‘yicha bir qancha ilmiy ishlar olib borilmoqda. Ushbu maqolada o‘zbek tili darslarining mazmuni, uslubi va shakillari, shuningdek, o‘quvchilar nutqni rivojlantirish, savod o‘rgatish, imlo va uslubiy mashg‘ulotlar orqali o‘quvchilarning til komponentsatsiyasini shakillantirish masalalari yoritiladi. Ushbu ilmiy ish boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, metodislar va pedagogika yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun foydali qo‘llanma bo‘lib xizmat qiladi.

Abstract: Currently, a number of scientific works are being conducted to improve the effectiveness of lessons based on the development of modern pedagogical technologies, interactive methods that can be used in the educational process, and national values. This article discusses the content, style and forms of Uzbek language lessons, as well as the development of students' speech, literacy training, and the formation of students' language compensation through spelling and methodological exercises. This scientific work will serve as a useful guide for primary school teachers, methodologists, and students studying pedagogy.

Аннотация: Современные педагогические технологии, которые в настоящее время развиваются интерактивные методы, которые могут быть использованы в образовательном процессе и на национальном уровне. Несколько способов повышения эффективности урока на основе ценностей ведется научная работа. В данной статье рассматривается содержание уроков узбекского языка, стили и формы, а также развитие речи учащихся, обучение грамоте, развивать языковые навыки учащихся посредством упражнений по орфографии и грамматике, освещаются вопросы герметизации. Данная исследовательская работа предназначена для учителей начальной школы, полезно для методистов и студентов, изучающих педагогику служит в качестве руководства.

Kalit so‘zlar. Boshlang‘ich ta‘lim, psixologik - pedagogik yondashuv, yaqin rivojlanish zonasi, interaktiv metod, kognitiv va intellektual rivojlanish, Vygotskiy nazaryasi, obrazli o‘yinlar, visual materiallar.

Keywords. Primary education, psychological - pedagogical approach, zone of proximal development, interactive method, cognitive and intellectual development, Vygotsky's theory, imaginative games, visual materials.

Ключевые слова: Начальное образование, психолого - педагогический подход, зона ближайшего развития, интерактивный метод, когнитивное и интеллектуальное развитие, теория Выготского, образные игры, наглядные материалы.

Boshlang‘ich talim - bu o‘quvchini shaxs sifatida shakllaninshing, uning kelgusidagi qiladigan barcha ishlarida, jamiyatdagi ijtimoiylashuvida muhim ro‘l o‘ynaydigan poydevordir. Aynan shu davrda bolada o‘qishga, bilim olishga bo‘lgan qiziqish uyg‘onadi, asosiy ko‘nikmalar shakllanadi. Shuning uchun ham, boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga o‘zbek tilini o‘qitish metodikasi chuqur o‘ylangan, ilmiy asoslangan va yosh bolalar harakteriga mos va xos bo‘lishi kerak.

Boshlang‘ich ta‘limning asosiy vazifalaridan biri bu o‘quvchida o‘qish, yozish, hisoblash va atrof-muhitni anglash bo‘yicha asosiy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishdir. Shu bilan birga, bolada tashqi muhitga bo‘lgan axloqiy qadriyatlar, muloqot madaniyati, mustaqil fikrlay olish qobiliyatini ham rivojlantiriladi. Bugungi kunda ta‘lim tizimida yuz berayotgan islohotlar sharoitida boshlang‘ich ta‘lim bosqichining o‘rni va ahamiyati yanada ortib bormoqda. Hatto, ayrim ixtisoslashtirilgan maktablarda elektron darsliklardan ham keng foydalanilmoqda. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini aynan bir sohada o‘qitish murakkab, ammo mas‘uliyatli va sharaflı jarayondır. Bu bosqichda qo‘llaniladigan metodikalar bolaning keyingi ta‘lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatiga yangi yo‘llar ochib beradi. Ilmiy asoslangan, interfaol, individual yondashuvga asoslangan til o‘rgatish metodlar o‘quvchilarning faolligi, mustaqil fikrlashi, ijtimoiylashuvi va axloqiy kamolotini ta‘minlaydi. Ayniqsa, o‘z ona tili o‘rganishi ayni tilda tartibli, chiroyli va ravon so‘zlashuvining sifatini ta‘minlaydi. Hozirgi kunda o‘z davlat tilini, yani, o‘zbek tilini chuqur o‘rganish yanada milliy qadryatlarni va sof o‘zbek adabiy tilida qanchalar g‘ozallik va hurmat borligini o‘zi ko‘rib amin bo‘ladi. O‘qituvchi esa bu jarayonda nafaqat bilim beruvchi, balki yo‘l ko‘rsatuvchi murabbiy ro‘lini bajaradi. Shuning uchun ham yosh ta‘lim oluvchilarga malakali ustozlar, va zamonaviy til o‘rgatish metodlari ko‘mak beradi. Quyida boshlang‘ich

ta'lim metodikasining nazariy asoslari, ya'ni o'zbek tili o'qitishdagi psixologik – pedagogik yondashuv haqida batafsil yoritib beriladi.

Avvalo, boshlang'ich ta'lim oluvchilar ya'ni maktab yoshidagi bolalar, 6-10 yosh bolalarda ta'lim olish aniqrog'i dars olish jarayonida kuzatiladigan bir qator vaziyat va kamchiliklarni keltirib o'taylik. O'quvchilarning dars davomida beqaror va tarqoq diqqati, shuningdek, ularning diqqatini yo'naltirishda faqatgina rangli va qiziqarli materiallardan foydalanish mumkin. Ularda ayni yoshlarida tassavvur qi-

lish qobiliyati kuchli bo'lib, ularga har qanday yangi axborotni berish uchun bu xususiyatidan unumli foydalanish zarur. Yosh ta'lim oluvchilar jismonan juda ham faol hisoblanadi va ularda harakatchanlik va turli xildagi o'yinlar orqali o'rganish va eslab qolish osonroq. Darhaqiqat, bilim berishdagi qo'llanishi kerak bo'lgan xususiyat o'quvchidagi taqlidga moyillikdir. Maktabga ilk qadam qo'ygan har bir bola qaysidir o'qtuvchiga qattiq hurmat va muhabbat qo'yadi, ya'ni ularda o'qituvchi shaxsiga yuqori darajada bog'liqlik paydo bo'ladi. Bu yoshdagi bolalarni o'qitishda L.S. Vygotskiy, J. Piaget, A.N. Leontyev, D.B. Elkonin kabi olimlarning psixologik-nazariy qarashlariga tayaniladi. Masalan, Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasi asosida, bola mustaqil bajara olmaydigan, lekin kattalarning ko'magi bilan bajara oladigan mashg'ulotlar tanlanadi. Yaqin rivojlanish zonasi - bu bolaning hozirda mustaqil bajara olmaydigan, lekin kattalar yoki malakali o'rtoqlar yordamida bajara oladigan vazifalar doirasidir. Ya'ni, bola hozir o'z - o'zidan hali biror topshiriqni bajara olmasa-da, agar unga yo'l - yo'riq ko'rsatilsa yoki birov yordam bersa - u topshiriqni ossongina bajara oladi. Bu "qo'llab-quvvatlovchi o'qitish" orqali bolaning imkoniyati yanada kengayadi. Misol uchun : 7 yoshli Azizbek hali o'zi mustaqil uzun gaplarni o'qiy olmaydi. Ammo o'qituvchi bilan birgalikda, bo'g'inlab o'qisa, tushunib o'qiy oladi. Bu demak, uzun gaplarni o'qish - Azizbekning yaqin rivojlanish zonasiga kirib boradi va u asta-sekin yordam kamaytirilganda, u mustaqil o'zi ham o'qiy boshlaydi. Boshlang'ich ta'lim bosqichida, ayniqsa 7 - 10 yoshdagi bolalarda til o'rganish jarayoni ularning shaxsiy, intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga beqiyos ta'sir ko'rsatadi. O'zbek tilini chuqur o'rganish orqali bolaning nafaqat ona tilidagi bilimlari, balki mantiqiy fikrlash, ijodkorlik, kommunikativ qobiliyat va boshqa ko'plab intellektual ko'nikmalari ham rivojlanadi. Quyida ushbu yoshdagi bolalar uchun o'zbek tilini o'qitishning asosiy foydalari va ularning til saviyasini oshirish uchun qanday metod va yondashuvlarni qo'llash mumkinligi haqida ilmiy asoslangan tahlil keltirib o'tiladi. Avvalo, tilni egallash va kommunikativ qobiliyatlari shakillanadi . Bular : nutq, muloqot, o'qish va yoza olishi ya'ni O'zbek tilini chuqur o'rganish bolaning ifoda etishi va nutqini

rivojlantiradi. Shu bilan birga, bolalar fikrlarini aniq va mantiqiy ifodalashni o'rganadilar. Yaxshi o'qish saviyasi bolada matnni tushunish, so'z boyligini oshirish va yozma muloqot ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Yana biri bu - bolaning kognitiv va intellektual rivojlanishi. Ularning mantiqiy fikrlashi, asosan til o'rganish davomida bolalar so'zlarning ma'nolari, ularning tuzilishi va sintaksis qoidalari bilan yaqindan tanishadi, bu esa mantiqiy fikrlash va tahliliy qobiliyatlarni rivojlantiradi. Yodlash qobiliyati va konsentratsiya bu - til o'rganish mashg'ulotlarida bolalarning yodlash, e'tiborini jamlash va diqqatni ushlab turish qobiliyatlarini mustahkamlaydi. O'zbek tili o'rgatilishining asosiy sabab va asosiy foydalaridan biri bu bolada madaniy va ijtimoiy tarbiya shakllanadi. Madaniy va ijtimoiy tarbiyaning asosiy belgisi bu milliy o'zlikni anglashdir. O'zbek tilini chuqur o'rganish orqali bolalarda milliy qadriyatlar, tarixiy va madaniy merosga bo'lgan hurmat paydo bo'ladi. Yosh bolalarda qadryatlarga nisbatan qiziqish uyg'otish bu juda ham vatanparvarlik va o'zbek milliyligini his qilib va ardoqlab yashashni ta'minlaydi. Bolalarga o'zbek tilini o'qitish uning ijtimoiy muloqotini to'laqonli shakllantiradi. Chunki til bilimlari yordamida bolalar bir-birlari bilan samarali muloqotda bo'lib, ijtimoiy munosabatlar, hamkorlik va jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, shu kungacha bolalarning til saviyasini oshirish uchun bir qancha amaliy yondashuvlar mavjud. Bulardan misol qilib, ko'rgazmali va interaktiv metodlar, ya'ni vizual materiallardan foydalanish: rasmlar, diagrammalar, grafiklar va boshqa vizual vositalar orqali xorijiy yoki sof o'zbek so'zlar va grammatik strukturalarni tushuntirish bolalar uchun ancha samarali bo'ladi. Multimedia texnologiyalari ham bugungi ta'lim tizimida juda rivojlanib bormoqda. Bu texnologiyalarga: interaktiv doskalar, audio-vizual materiallar, video darslar va mobil ilovalar yordamida o'qitish jarayoni yanada qiziqarli va tushunarli bo'ladi. Dars jarayonida amaliy mashqlar va ijodiy topshiriqlar bilan ishlash, aniqrog'i yozma mashqlar: diktant, insho, ertak yozish kabi topshiriqlar orqali bolalar yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Eng zamonaviy va ommabop metodlar bu o'yinlar va obrazli o'yinlardir. Til o'rganishni o'yin shaklida tashkil etish bolalarda darsga bo'lgan qiziqishni oshiradi, nutqni tabiiy shaklda rivojlantirishga yordam beradi. Shu metodga qo'shimcha qilib dialogik metodni misol keltirishimiz mumkin. O'quvchilarni juftlik yoki kichik guruhlariga bo'lib, oddiy dialoglar, obrazli o'yinlar va munozaralar tashkil etish orqali muloqot bolalardagi ko'nikmalarini mustahkamlash mumkin. Quyida hozirgi kunda rivojlanib borayotgan, o'zbek tili umuman olganda har qanday tilni samarali o'qitish metodlarining eng saralaridan biri individual yondashuv va differensiallashtirish, ya'ni shaxsiy o'quv rejalarin asosida o'qitish haqida so'z yurtiladi. Har bir bolaning til egallash sur'ati va imkoniyatlarini

inobatga olgan holda individual topshiriqlar va mashqlar tayyorlash zarur. Bu ayni bir sohaga har tomonlama va to‘laqonli yondashuv bilan nazar so‘lishga o‘xshaydi va bu bolalarni sifatli bilim olishi va o‘zlashtirishi uchun poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Yana bir kerak bo‘ladigan muhim narsalaran biri - bu tahlil qilish. Davriy testlar, portfoliolar va baholash usullari orqali har bir o‘quvchining bilim darajasi aniqlanib, zarur hollarda qo‘shimcha yordam ko‘rsatilishi lozim. O‘zbek tilini o‘qitishda boshqa fanlardan (masalan, tarix, madaniyat, san‘at) materiallardan foydalanish bolalarda bilimlar orasidagi bog‘lanishni mustahkamlashga xizmat qiladi. 7 - 10 yoshdagi bolalar uchun o‘zbek tilini o‘qitish nafaqat til bilimini oshirish, balki ularning mantiqiy fikrlash, ijodiy qobiliyat, kommunikativ va ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy texnologiyalar, ko‘rgazmali va interaktiv metodlar, amaliy mashqlar, shuningdek, individual yondashuv va fanlararo integratsiya orqali dars jarayonini qiziqarli va samarali tashkil etish mumkin. Shu yo‘l bilan nafaqat til saviyasi, balki umumiy intellektual va ijtimoiy rivojlanish ham kafolatlanadi. Ushbu ilmiy asoslangan yondashuvlar va metodlar orqali bolalar o‘zbek tilini chuqur o‘rganib, kelajakdagi ta’lim bosqichlari uchun mustahkam poydevor yaratadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Vygotskiy, L.S. (1983). Myshlenie i rech’. Moskva: Pedagogika. (Vygotskiyning "fikrlash va nutq" nomli asari, yaqin rivojlanish zonasi nazariyasi shu yerda asoslab berilgan) 452 - bet.
2. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. (2022). Boshlang‘ich sinflarda o‘zbek tili darslarini o‘qitish metodikasi. Toshkent: TDPU nashriyoti. 150 - bet.
3. Abdullayeva, M. (2021). “Boshlang‘ich ta’limda kommunikativ yondashuv asosida o‘zbek tilini o‘qitish yo‘llari”, O‘zbek tili va adabiyoti jurnali, №4. 5-10 bet.
4. Niyozova, N. (2020). “Yosh bolalar tilini rivojlantirishda psixolingvistik yondashuv”. Pedagogik mahorat jurnali, №2.
5. Tadjibayeva, D. (2019). Didaktika va boshlang‘ich ta’lim metodikasi. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. 250 - bet.
6. Rahimova, Z. (2021). “Yaqin rivojlanish zonasi doirasida til kompetensiyalarini shakllantirish”. Ilm va taraqqiyot yo‘lida konferensiya materiallari, Buxoro.

7. Nurmuhamedova, G. (2022). “O‘zbek tilini o‘qitishda interfaol metodlardan foydalanish samaradorligi”. Xalq ta’limi jurnali, №3.

RED BREDBERINING "BIR KUNLIK YOZ" ASARINI INTERFAOL METODLAR YORDAMIDA O'RGANISH

Omonova Surayyo Oybek qizi
ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 4- kurs
Surayyo0214@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada jahon adabiyotida o'chmas iz qoldirgan fantastik asarlar yozuvchisi Red Bredberining "Bir kunlik yoz" hikoyasining zamonaviy, didaktik metodlar asosida o'rgatish haqida so'z yuritiladi. Hikoyani "Rolli o'yinlar", "Kreativ yozish", "Vizuallashtirilgan materiallar" metodlari asosida o'qitishning samarali yo'llari tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: interfaol metod tushunchasi, sifatlash, vizuallashtirilgan materiallar, rolli o'yinlar, kreativ yozish metodlari.

Abstract: In this article, the writer of a fantastic artist Red Bradberii, who is an indelible mark on the world literature, is discussed on the basis of modern, didactic methods. Effective ways to train the story on the basis of "Roli Games", "Creative Methods" are analyzed.

Keywords. The concept of interactive method, quality, visualized materials, Rollings and creative methods.

Bugunning dolzarb muammolaridan biri ta'lim tizimi sifatini yaxshilash va o'quvchilarga sifatli ta'lim berish. Buning uchun pedagoglardan interfaol metodlardan unumli foydalanish, to'g'ri tanlov va o'quvchilarda qiziqish uyg'otish talab etiladi. Shu bilan birga pedagog ko'proq o'z ustida ishlashi, yangi interfaol metodlarni izlab topishi asosiy masalalardan biri bo'lib hisoblanadi ⁸⁰.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 24-yanvar 2019-yildan mamlakatni rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalari to'g'risida parlamentga Murojaatnomasida "Sharq donishmandlari aytganidek, – eng katta boylik – aql-zakovat va ilm, eng katta meros bu – yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik bu – ilmsizlik. Shu sababli, hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish, chinakam ma'rifat va yuksak madaniyat egasi bo'lish, uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak," – deb ta'lim-tarbiyaga alohida e'tibor qaratadi va, xususan, maktablarda ona tili va adabiyotni o'qitish va yoshlarda vatanparvarlik, ona yurtga muhabbat, insoniy fazilat tuyg'ularini shakllantirish bu aynan adabiyot o'qituvchilarining eng oliy burchi ekanligini ham alohida ta'kidlab o'tadi. Jahon

⁸⁰ Avlayev O.U., Jo'rayev S.N., Mirzayeva S.P. "Ta'lim metodlari " o'quv-uslubiy qo'llanma. –T.: "Navruz" nashriyoti, 2017.(31)

adabiyotini o'rganish bugungi global zamonda yangicha fikrlash va dunyoqarashni milliy qadriyatlarimiz asosida shakllantirishdan boshlanadi. Shuning uchun ham bugun zamonaviy darsliklarda nafaqat mumtoz adabiyot, balki jahon adabiyoti ham o'qitilmoqda. Mana shunday yoshlarni zamonaviy fikrlashga, dunyoqarashni kengaytirishga ko'maklashuvchi asarlardan biri bu amerikalik buyuk fantastik asarlar yozuvchisi Red Bredberining "Bir kunlik yoz" asaridir. Asarning pedagogik ahamiyati shundan iboratli, hikoyasi o'ziga xos, qisqa, lekin o'quvchiga chuqur ma'nolarni yetkazib berishga qodir. Hikoya markazida insonning o'z – o'zini anglashi, orzulari, hayotiy maqsadlari va ijtimoiy munosabatlari turadi. O'qitishda ushbu hikoya o'quvchilarga turli ijtimoiy va psixologik muammolarni o'rganishda, empatiya va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishda yordam beradi.⁸¹

Ushbu asar zamonaviy darsliklarimizning 6-sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan adabiyot kitobidan o'rin olgan. Ushbu asarning butun mazmunini bir maqol zamiriga singdirish mumkin. Bukrilar orasida to'g'ri qomat xunuk hisoblanadi maqoli hikoya mazmuniga to'laligicha mos keladi. Darhaqiqat, bosh qahramon Margo o'zining fikrlashi, dunyoqarashi bilan boshqa bolalardan ajralib turadi. Eng achinarli holat esa uning haqligida edi. Haq bo'la turib boshqa bolalar tomonidan "mangulikka asir bo'lgan mahbus" kabi ayanchli holatda umri poyoniga yetdi. Asarning asl fojiasi esa bolalarning yoshlik qilib xatoga yo'l qo'yishlariga kattalarning befarqligi, ko'z o'ngida sodir bo'layotgan voqealarga loqayd tomashabin bo'lishlaridadir. 6-sinf o'quvchilari uchun bu voqeani shunchaki mazmuni aytib berish yoki qayta hikoya qilib berish bilan ularning e'tiborini tortib bo'lmaydi. Shu sababli ushbu asarni zamonaviy interfaol metodlar yordamida o'rgatish kutilgan natijaga tezroq erishishga ko'mak beradi.

Aslida interfaol metodlar nima va ular qanday sharoitlarda qo'l keladi? Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida katta tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda. Interfaol ta'lim metodlari hozirda eng ko'p tarqalgan va barcha turdagi ta'lim muassasalarida keng qo'llanayotgan metodlardan hisoblanadi.⁸²

Bu metodlardan foydalanish dars samaradorligini oshirishga ko'maklashadi. Ta'lim jarayonida o'quvchilar o'rtasidagi faol muloqotni ta'minlaydi. Interfaol metodlardan foydalanish orqali ta'lim oluvchilar ya'ni o'quvchilar o'z fikrlarini ifoda

⁸¹ Tursunov A. Adabiyot va ta'lim: pedagogik yondashuvlar. – T.: "Oliy ta'lim" 2020.

⁸² Abdurahimov Z.A. Interfaol metodlar va ularning ta'lim jarayonidagi mohiyati. YO'PA.1-jild. 2023. 6-son.

etish, muhokama qilish va o'zaro fikr almashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. "Bir kunlik yoz" hikoyasini o'rgatishda "Guruhli muhokamalar", "Rolli o'yinlar", "Kreativ yozish", "Vizuallashtirilgan materiallar" kabi metodlardan foydalanamiz.

"Rolli o'yinlar" metodida o'quvchilar asar qahramonlarini obrazlarga bo'lib o'qishadi. Ularning his-tuyg'ularini boshdan kechirgan hodisalarini go'yo o'zlarida his etishadi. Masalan, Margoni o'qigan qiz uning tuyg'ulari, kechinmalarini o'zida his etib uning naqadar to'g'ri fikr yuritganini biladi va Margo tushib qolgan vaziyatda Margo obrazini jonlantirayotgan o'quvchi qanday yo'l tutgan bo'lar edi, qanday qilsa o'sha vaziyatda Buning uchun nima qiladi. Yoki Uilyamning xatti-harakatlari naqadar nomaqbul ekanligini, sinfdosh do'stining xato ekanligini o'zida his etib tushunib yetadi.

"Kreativ yozish" metodida o'quvchi o'z shaxsiy fikridan kelib chiqqan holda asarni turli burchaklardan ko'rib chiqish uchun har xil yechimlarni o'ylab topadi. Bu metodda o'quvchilar sog'lom fikrlash ko'nikmasini shakllantirish uchun o'rgatish, hayotda qiyin vaziyatda qolgan vaziyatdan chiqish qobiliyatini rivojlantirish. Masalan, o'quvchilar hikoyani quyidagicha nihoyalashlari mumkin: "Uilyam o'rnida bo'lganimda sinfdosh do'stimni qaznoq(yerto'la)ga qamamagan bo'lar edim", yoki "qamasam ham quyoshni tomosha qilishga chiqib ketishdan avval uni ham qaznoqdan chiqarib kechirim so'ragan bo'lardim, birga quyoshni tomosha qilishga borardik va ajib xotiralarga ega bo'lardik" kabi. Boshqa o'quvchi esa o'z fikrlarini tubandagicha ifodalashi mumkin: "agar men Margoni o'rnida bo'lganimda hammasini yotig'i bilan do'stlarimga tushuntirib berardim, hammadan ayro bo'lib bir o'zim dardlarimni ichimga yutib kasal bo'lib yurmasdim, yaqin dugonalarim bilan dardlashardim", deb fikr bildirishi mumkin yoki yana boshqa bir bola "men o'sha sinfdosh o'qiganimda Uilyamni Margoni xafa qilishiga yo'l qo'ymas edim, unga qarshi chiqib Margoni himoya qilar edim, u bilan do'stlashardim" kabi fikrlarni aytishi mumkin. Bularning hammasi o'quvchilarda sog'lom raqobat va sog'lom fikrlash qobiliyatini shakllantiradi.

Vizuallashtirilgan materiallar metodini qo'llash ham bu hikoyani tahlil qilishda qo'l keladi. Bu metod yordamida o'quvchilarning asardan olgan bilimlarini xulosalashimiz mumkin. Piramida rasmni o'quvchilarga ko'rsatib, metodning mazmuni va shartlari tushuntirib beriladi. Ushbu sxema "Men qanday inson

bo‘laman” piramidasi. Uning cho‘qqisiga yetish uchun turli bosqichlardagi savollarga o‘zida javob topa olishi kerak.

Atrofida qanday inson

Men o‘zimni qanday inson sifatida

“Men qanday inson bo‘laman”

Piramidasi

Xulosa qilib aytganda, Red Bredberining “Bir kunlik yoz” hikoyasini interfaol metodlar yordamida o‘qitilganda o‘quvchilarning faol ishtirok etishi, tahliliy fikrlash ko‘nikmasini va yaratuvchanligi oshiriladi. Ushbu metodlar hikoyaning ma’nosini chuqur anglashga, ijtimoiy muhit va inson orasidagi bog‘liqlikni o‘quvchilarga yaxshiroq tushuntirish, hikoyaga nisbatan o‘z fikrlarini erkin ifodalashga undaydi. Shuningdek, bu yondashuv o‘qitish jarayonini yanada jonli va qiziqarli qilishga yordam beradi, o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va o‘qitish tizimini yanada samarali tarzda tashkil etishga ko‘maklashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Avlayev O.U., Jo‘rayev S.N., Mirzayeva S.P. "Ta'lim metodlari" o‘quv-uslubiy qo‘llanma. –T.: "Navruz" nashriyoti, 2017.31- bet

2. Tursunov A. Adabiyot va ta'lim: pedagogik yondashuvlar. – T.: "Oliy ta'lim" 2020.
3. Abdurahimov Z.A. Interfaol metodlar va ularning ta'lim jarayonidagi mohiyati. YO'PA.1-jild. 2023. 6-son.
4. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot. Darslik, 6-sinf. – T.: 2022

List of publications used:

1. Avlaev O.U., Juraev S.N., Mirzayeva S.P. Educational-methodical manual "Educational methods". -T.: "Navruz" publishing house, 2017.31- bet
2. Tursunov A. Literature and education: pedagogical approaches. - T.: "Higher Education" 2020.
3. Abdurakhimov Z.A. Interactive methods and the essence of their educational process. Tha.1-folder. 2023. No. 6.
4. Mirzayeva Z., Jalilov K. Literature. Textbook, grade 6. - t.: 2022

7-SINF ONA TILI DARSLARIDA TINGLAB TUSHUNISH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISHDAGI MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI

Panjiyev Sirojiddin Bahrom o‘g‘li
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 4-bosqich talabasi
Email: sirojiddinpanjiyev65@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada 7-sinf ona tili darslarida o‘quvchilarning tinglab tushunish ko‘nikmasini rivojlantirishdagi pedagogik muammolar, milliy dastur va darslik bilan bog‘liq muammo va kamchiliklar hamda ularning yechimlari keltirilgan. Ona tilini o‘qitish bo‘yicha davlat milliy o‘quv dasturining tinglab tushunish bo‘yicha qismlarini qayta ko‘rib chiqish va unga yangi talablar kiritishga doir tavsiyalar berilgan. 7-sinf ona tili darsligida berilgan tinglab tushunish bo‘yicha topshiriqlar tahlil qilingan.

Annotation: this article discusses the pedagogical problems in developing listening comprehension skills among 7th-grade students during native language lessons, as well as the issues and troubles related to the national curriculum and textbooks. It offers solutions to these problems. Recommendations are provided for revising the sections of the state national education curriculum related to listening comprehension and introducing new requirements. The listening comprehension tasks presented in the 7th-grade native language textbook are analyzed.

Kalit so‘zlar. tinglab tushunish, eshitib tushunish, milliy dastur, idrok qilish, darslik, baholash bo‘yicha muammolar, tinglab tushunishni rivojlantirish.

Key words: listening comprehension, auditory comprehension / understanding by hearing, national curriculum, perception, textbook, problems related to assessment, developing listening comprehension.

Biror ma‘lumotni tinglab, uni ongda qayta ishlab, so‘ngra tushunish eshitib tushunish malakasi va uning mohiyatini tashkil qiladi. Tinglab tushunish atamasi esa insonning ma‘lumotni ovoz orqali qabul qilish va uni ongli ravishda tushunish qobiliyatidir. Bu ikki tushuncha bir-biriga yaqin bo‘lsa-da, ularning psixolingvistik, kognitiv va kommunikativ jihatlari turlicha. Eshitib tushunish (Hearing & Understanding) bu aytilayotgan axborotni, jarayonni passiv darajada tushunishdir. Ya‘ni eshitib tushunish fiziologik jarayon bo‘lib, tovush miyaga quloq orqali yetib boradi va oddiy darajada tushuniladi. Bunda eshitilgan axborotga passiv darajada diqqat qilinadi; odam atrofidagi gaplarni “eshitadi”, lekin faol ravishda tahlil qilmaydi. Masalan, auditoriyada o‘qituvchi ma‘ruzasi davom etayotgan bir paytda

ko'chada mashina shovqinlarini eshitish yoki kimdir gapirayotganini bilish, lekin aytilgan gap mazmuniga chuqur e'tibor bermaslik. Tinglab tushunish (Listening & Understanding) esa axborotlarni aktiv qabul qilish va tushunishdir. Tinglab tushunish faol intellektual jarayon bo'lib tinglovchi nutqni tahlil qiladi, mazmunini tushunish uchun aqliy harakat qiladi. Tinglab tushunishda ma'noni anglab olish, fikrlarni bog'lash va munosabat bildirish asosiy o'rinda turadi. Masalan, darsda ustozning tushuntirishlarini diqqat bilan tinglab, savolga to'g'ri javob berish; suhbatdoshining fikrini chuqurroq tushunish uchun unga qayta savol berib, aytganlarini diqqat bilan mantiqiy tahlil qilish.

7-sinf o'quvchilarining tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha to'xtaladigan bo'lsak, ta'lim dasturida bunga alohida urg'u berilishi kerak, chunki u o'quvchi tafakkurida muloqotda faol ishtirok etish, mantiqiy fikrlash va tanqidiy tahlil qilish uchun asos hisoblanadi. "Tinglab tushunish jarayoni nafaqat eshitish qobiliyatiga, balki axborotni qayta ishlash va unga tegishli munosabat bildirish ko'nikmasiga ham asoslanadi. Tinglab tushunish insonning muloqotda muvaffaqiyatli bo'lishida asosiy omillardan biri hisoblanadi, chunki bu jarayon orqali biz boshqalarning fikrlarini anglab, ularga tegishli javob qaytaramiz" (Murodov A. Ona tili ta'limida eshitib tushunish malakasining o'rni. Maqolalar to'plami. – Toshkent. O'zbekiston matbuot va axborot agentligi. 2019. 192 bet). Shu sababdan ona tili ta'limida tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish jarayoni muhim hisoblanadi. Biroq, ona tili darslarida o'quvchilarning og'zaki nutqni eshitish va tushunish (ya'ni, tinglab tushunish) ko'nikmasini shakllantirish o'z vaqtida yetarli e'tibor qaratilmay kelgan sohalaridan biridir. Amalda ona tili ta'limida yo bo'lmasa, o'quvchilar tilni o'rganishda ko'proq yozma nutq, grammatika yoki imlo qoidalarini bilan shug'ullanishadi. Biroq, real kommunikatsiya jarayonida eshitish va eshitilgan ma'lumotni to'g'ri tushunish asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ta'lim oluvchining axborotni eshitib anglash, muloqotga kirishish, interaktiv suhbatlarda faol ishtirok etish kabi ko'nikmalarini rivojlantirish zarur hisoblanadi. Bu esa ona tili fanida ham tinglab tushunishning o'qitilishi va baholanishini takomillashtirishni talab qiladi. Ko'pincha, darsdan tashqari ishlarda o'quvchilar nutqida, xatti-harakatida, oilaviy muloqotlari davomida fikrlarini to'g'ri yetkazib berishda, eshitgan axborotini yaxshi anglab, to'g'ri xulosa qilishida va boshqalarga fikrlarini aniq yetkazishda qiyinchiliklarga uchrayotganini ko'rish mumkin. Bundan tashqari, eshitgan axborotiga ko'r-ko'rona ergashib ketaveradigan, aytilayotgan fikrlarning asl tub ma'nosi nima ekanini anglashga qiynaladigan o'quvchining borligi va darsliklarda buning oldini olish uchun tinglab bajarish bo'yicha topshiriqlarning juda kam berilishi ta'lim jarayonining og'riqli nuqtalaridan biridir.

Shuningdek, tinglab tushunishni rivojlantirish pedagogik muammolardan ham holi emas. Bu, avvalo, pedagog o'quvchilarda tinglab tushunish ko'nikmasi bo'yicha kamchiliklar borligini ko'rib tursa-da uni rivojlantirishga, muammolarning oldini olishga jiddiy e'tibor qaratmayapti. Natijada ko'pchilik o'quvchilar nutqida, fikrlashida, umuman, tafakkur doirasida aytilayotgan informatsiyani to'g'ri anglash bilan bo'g'liq kamchiliklar paydo bo'lib qolishiga olib keladi. Shu tariqa sinfni bitirib ketgan ta'lim oluvchi maktabdan tashqari ishlarida, qo'shimcha ta'lim olishda, kommunikatsiya jarayonida qiyinchiliklarga duch kela boshlaydi. Shuning uchun o'qituvchi darslikdagi topshiriqlarni bajartirish bilan bir qatorda o'quvchilardagi anglash, fikrlash bilan bog'liq barcha nuqsonlarni mas'uliyat bilan yondashgan holda bajarishi kerak.

Bundan tashqari, ona tilini o'qitish bo'yicha davlat milliy o'quv dasturida tinglab tushunish bo'yicha ba'zi kamchiliklarni ham ko'rishimiz mumkin. “Ona tili fani o'quvchi shaxsida fikrlashga, o'zgalar fikrini anglashga, o'z fikrini og'zaki hamda yozma shaklda nutq sharoitiga mos ravishda to'g'ri va ravon bayon qila olishga qaratilgan nutqiy (kommunikativ) kompetensiyani rivojlantirish; o'quvchida til qurilishiga oid o'zlashtiriladigan amaliy bilimlarni (fonetika (orfoepiya), leksika, so'z tarkibi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari, stilistikaga oid tushunchalarni) rivojlantirish” (Ona tili fani milliy o'quv dasturi. 2022-2023. 3-bet) ni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Shuningdek, ona tilini o'qitish bo'yicha davlat milliy o'quv dasturida 7-sinf o'quvchilariga tinglab tushunish bo'yicha qo'yiladigan talablarni juda sayoz darajada deb hisoblasa bo'ladi. Buni ko'rib chiqish uchun milliy dasturdan olingan quyidagi ma'lumot keltirilgan:

VII SINF

NUTQIY KOMPETENSIYA

(og'zaki nutq, yozma nutq, anglash (o'qish va tushunish, tinglab tushunish))

Og'zaki nutq va tinglab tushunish | 7.OT

Tushunish va muloqot

- 7.OT.1:** sinf va yosh doirasida mavzular hamda didaktik materiallardagi matnlar asosida turli shakldagi hamkorlik ishlarida samarali ishtirok eta oladi, boshqalarning fikrlariga tayanib o'z fikrlarini ifoda eta oladi.
- 7.OT.1.a:** kerakli material bir necha kun oldin taqdim qilinganda uni o'qib, o'rganib, tayyorlangan muhokamalarda ishtirok eta oladi.
- 7.OT.1.b:** muhokamalarda oldindan kelishilgan shartlarga (navbat bilan so'zlash, vaqtga amal qilish, mavzudan chiqmaslik) amal qila oladi.
- 7.OT.1.d:** muhokama etilayotgan matn, mavzu, masala yuzasidan berilgan savollarga javob berish maqsadida nutqiga izohlar qo'sha oladi, o'zi ham savollar bilan ishtirok eta oladi.
- 7.OT.1.e:** iqtibos keltirish yoki qayta bayon qilish orqali asosiy g'oyani tushunadi va tushuntirib bera oladi.
- 7.OT.1.f:** turli millat, madaniy qadriyatlarga ega shaxslar bilan muloqot qila oladi.
- 7.OT.2:** OAVlarda turli formatlarda (og'zaki, vizual, miqdoriy ko'rsatkichga ega) berilgan ma'lumotni (yosh doirasida) tushuna oladi, ularning mavzuga aloqadorligini sharhlay oladi hamda ular asosida nutq so'zlay oladi.
- 7.OT.3:** so'zlovchining maqsadi hamda argumentlarini ajrata oladi; dalillar keltirilgan hamda dalillanmagan maqsadlarni alohida ko'rsata oladi.

Bilim va g'oyalarni taqdim qilish

- 7.OT.4:** nutqi davomida mos ovoz balandligini tanlay oladi; adabiy til me'yorlariga amal qila oladi; auditoriya bilan ko'z aloqasini o'rnatadi; nutqini mantiqiy ketma-ketlikda tashkillay oladi; tegishli ta'rif, tavsif, fakt hamda tafsilotlardan foydalana oladi.
- 7.OT.5:** ma'lumotlarni aniqlashtirish maqsadida taqdimotlariga multimedia komponentlarini (grafik, surat, musiqa, ovoz kabi) qo'sha oladi.

UMUMIY O'RTA TA'LIMNING O'QUV DASTURI

- 7.OT.3:** turli kontekst va vazifalarga mos nutq yarata oladi; nutqi davomida o'zbek adabiy tili me'yorlariga amal qiladi.

Bundan shuni anglash mumkinki, milliy dasturda tinglab tushunish bo'yicha qo'yiladigan talablar kamchilikni tashkil qiladi. Og'zaki nutqqa qo'yiladigan talablar bilan tinglab tushunish bo'yicha qo'yiladigan talablarni ajratgan holda kiritish kerak, chunki og'zaki nutq alohida, tinglab tushunish alohida ko'nikma va kompetensiyani tashkil qiladi. Ko'pchilik talablar og'zaki nutq uchun qo'yiladigan talablardir. Bunda 7-sinf o'quvchilarining yoshi, psixologiyasi, zamonaviy XXI asr avlodlariga xos fikrlashini inobatga olgan holda yanada ko'proq bilim va malaka talablarini kiritish maqsadga muvofiq bo'ladi. Eshittiriladigan audiomatnga o'quvchining shaxsiy munosabati haqida, audiomatndagi emotsional ohangni anglash bilan bog'liq va shunga o'xshash talablar kiritilmagan. Shuningdek yana quyidagi milliy dasturda mavjud bo'lmagan talablarni kiritish mumkin:

1. *Turli janrlardagi (dialog, monolog, reportaj, hikoya, insholar kabi) audiomatnlarni eshitib, asosiy mazmuni, g'oya va bosh qahramonlar haqida xulosa chiqara oladi.*
2. *Nutqning emotsional ohangini (masxara, jiddiylik, tashvish) va so'zlovchining nuqtai nazarini tushunib, munosabat bildiradi.*
3. *Tezkor nutq (masalan, yangiliklar, teleko'rsatuvlar) davomida muhim raqamlar, sanalar, joy nomlarini aniqlay oladi.*
4. *Turli aksent va talaffuzdagi nutqlarni (masalan, mahalliy shevalar, chet tillaridan o'zlashgan so'zlar) tushuna oladi.*
5. *Tinglagan material asosida mantiqiy ketma-ketlikda savol tuzish va javob berishni o'rganadi.*
6. *Multimediali materiallar (video, audio, prezentatsiya) orqali berilgan murakkabroq ma'lumotlarni tahlil qiladi va muhokama qila oladi.*
7. *Tinglagan audiomatn mazmuniga o'z tajribasidan kelib chiqib o'quvchilardan mustaqil fikr-munosabat bildiradi.*

Agar yuqorida keltirilgan talablar milliy dasturga kiritilsa va darsliklarda ushbu talablar bo'yicha topshiriqlar berib borilsa, o'quvchining og'zaki nutqida, tafakkurida, fikrlashida, hozirjavobligida ijobiy natijalarga erishiladi. O'quvchi eshitgan axborotiga o'z munosabatini to'g'ri ifodalay oladigan bo'ladi; nutqdagi bo'yoqdor so'zlarni anglab, uning audiomatn kontekstida qanday ma'no tashiyotganini yaxshi tushuna boshlaydi; muayyan nutqiy vaziyatda aytilgan yangilikni yoki konkret faktlarni osonroq yodda saqlay oladigan bo'ladi; eshitgan audiomatnidani kelib chiqib, til boyligi rivojlana boshlaydi; o'z tili imkoniyatlari, shevalari haqida yanada ko'proq ma'lumotlarga ega bo'ladi; mantiqiy savollar tuzish va unga javob berish orqali ongi rivojlanadi; eshitganlarini to'g'ri tahlil qilish yo'liga o'tadi va muhokamalarda o'z fikrini tortinmay ayta oladigan bo'ladi. Natijada jamiyatda yoshlikdan mustaqil fikrda tura oladigan, o'z so'zini to'g'ri ayta oladigan, o'z g'alar fikriga qaram bo'lmagan avlod yetishib chiqadi.

Amaldagi 7-sinf ona tili darsligida tinglash va eshitilgan ma'lumot asosida ishlashga oid mashqlarga to'xtaladigan bo'lsak, tinglash asosida ishlashga oid topshiriqlar soni juda kam. Topshiriqlar ko'pincha audiomatnlarni umumiy tinglash bilan, ya'ni sodda topshiriqlar bilan cheklanadi, o'quvchilarni faollikka undaydigan topshiriqlar yetarli emas. Bundan tashqari, darslikda ham tinglab tushunish bo'yicha topshiriqlar kam berilgan. Darslikda 21ta katta mavzu bo'lsa, shundan hammasida

audiomatnlar yetarli emas, berilgan audiomatnlar ham ma'lum bir tartibda tizimlashtirilmagan. Shuningdek, topshiriq bajarishda tinglab tushunishni rivojlantirish uchun faqatgina ma'lum bir ko'nikmalar qamrab olingan. Buni quyidagi jadvalda ko'rib chiqishimiz mumkin:

№	Mavzu nomi	Audiomatn nomi	Berilgan topshiriqlar turi	Jami topshiriqlar soni
1	Ijtimoiy tarmoqlar	Sun'iy intellekt	1. Savollarga javob berish; 2. To'g'ri fikrni topish; 3. Talaffuz va imlo; 4. Fikrni davom ettirish;	4
2	Zamonamiz qahramonlari	—	—	—
3	Turon yo'lbarisi	Chumchuqlarga qiron keltirgan Xitoy	1. Savollarga javob berish; 2. Moslashtirish ; 3. Shaxsiy fikrini ifodalash;	6

			4. Taassurotlari asosida yozma matn tuzish; 5-6. Ajratilgan so‘zlar ma’nosini anglash;	
4	Qutb yulduzi	—	—	—
5	C vitamini	—	—	—
6	Kurash — milliy sport turi	—	—	—
7	Kelajak kasblari	Kelajak kasblari	1. Savollarga javob berish; 2-3-4. Talaffuz va imlo;	4
8	Veterinar	—	—	—
9	Maqsadli xarajatlar	Son so‘z turkumi	1. 10 ta Test; 2. Guruh	

			bilan ishlash;	2
10	Bobomning pensiya	—	—	—
11	Fizika hayotni yengillashtirad i	—	—	—
12	Elektromobil	Syurpriz	1. Savollarga javob berish; 2. To‘g‘ri // noto‘g‘ri hukmni aniqlash; 3. Qayta hikoya qilish;	3
13	Tutilmay gapiraman	—	—	—
14	Yozuvchi bo‘lish osonmi?	—	—	—
15	Ochiq osmon ostidagi muzey	Dron nega “dron” deyilgan?	1. Savollarga javob berish; 2. Xulosalarini ifodalash;	2

16	Temiryo‘llar	—	—	—
17	“Boburnoma” – memuar asar	—	—	—
18	“Sharq taronalari” xalqaro musiqa festivali	“Sharq taronalari”	1. Savollarga javob berish; 2. Diqqatni oshirish bo‘yicha; 3. Mustaqil fikrlash uchun topshiriq; 4. Matn uslubini aniqlash;	4
19	Oliy majlis	—	—	—
20	Mualliflik huquqi	Mualliflik huquqi	1. Savollarga javob berish; 2. Bo‘sh joyni to‘ldirish;	2
21	O‘quv yili oxirida	O‘quvchining	1.	

	takrorlash	aytgan xulosasi	Munosabat;	1
Jam i	21	9		28

Yuqorida berilgan jadvaldan shuni ko‘rish mumkinki, 7-sinf ona tili darsligida 21ta mavzu uchun jami 9ta audiomatn berilgan. Ularda audiomatn bo‘yicha birinchi darajali savol-javoblar, to‘g‘ri fikrlarni topish, talaffuz va imlo, ijodiy fikrlash, moslashtirish, guruh bilan ishlash, qayta hikoya qilish, bo‘sh joyni so‘z qo‘yib to‘ldirish kabi savol-topshiriq turlari berilgan. Audiomatn mazmuni bilan ishlash, nutqdagi emotsional-ekspressiv so‘zlar ustida ishlash, eshittirilgan nutqdagi konkret faktlarni aniqlash, shevaga oid va chetdan o‘zlashgan so‘zlarning talaffuzi va imlosi, aytilgan informatsiyalarni analiz qilish va mustaqil fikr-mulohaza olib borish bilan bog‘liq topshiriqlar, ya‘ni biroz murakkabroq topshiriqlar kiritilmagan. Agar shu kabi murakkabroq topshiriqlar kiritilsa, zamonaviy yoshlarning tafakkur darajasi yanada taraqqiy etib borishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi yetarli emasligi ham tinglab tushunishni o‘qitish bo‘yicha asosiy muammolardan biriga kiradi. Ko‘plab o‘qituvchilar tinglab tushunishni o‘qitish bo‘yicha zamonaviy metodik usullardan bexabardir yoki ularni amalda qo‘llash tajribasi cheklangan. Audiomatnlarni darsliklarga kiritmaslik kerak, ular o‘quvchi idrokiga ta’sir qilmaydi, baholashda ham hech qanday ahamiyatga ega emas deb hisoblaydigan o‘qituvchilar topilishi ham mumkin. Ba’zi o‘quvchilarning eshitganini tushunishga qiynalishi, diqqatini jamlashdagi muammolar yoki tanish bo‘lmagan so‘zlarga duch kelishi o‘quvchi anglashini rivojlantirishga kuchli to‘siq bo‘ladi. Bularning hammasi ustozning metodik jihatdan darsga tayyor emasligini ko‘rsatib beradi. Shuningdek, o‘quvchilar tinglab tushunishini baholash bo‘yicha ham aniq tizim ishlab chiqilmaganligin ko‘rish mumkin. Buning natijasida o‘qituvchi o‘z nuqtayi nazaridan kelib chiqib baho qo‘yadi. Buni ham BLUM taksonomiyasi bo‘yicha formativ va summativ baholash tizimini yaratish kerak. Ma’lumki, “...eshittirilayotgan matn mazmunini tushunish gapma-gap boradi. Bir gap aytilganda yoki o‘qilganda tinglovchi mazmunini tushunish uchun undagi barcha so‘z va so‘z shakllarini qisqa fursat ichida miyada saqlab turishi kerak. Tahlil va sintez, xulosalash kabi aqliy jarayonlar orqali gap mazmuni anglangach, unutish mexanizmi ishga tushadi, gapdagi so‘zlar xiralashib, ba’zilari xotiradan o‘chadi. Ana shu mexanizm bo‘lmasa, kishi matnni tashkil etuvchi gaplarning har bir so‘zini ma’lum izchillikda yodida saqlab turishi

zarur bo‘lardi” (Kaziyeva T. O‘quvchilarga tinglab tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirishda ta’lim texnologiyalari. Maqolalar to‘plami. Innovative academy. – Toshkent. 2023. 82-bet).

Umuman olganda, pedagog o‘quvchilardagi kamchiliklarni aniqlab, ularni bartaraf qilib, fikrlashlarini rivojlantirib borishi, milliy o‘quv dasturdagi “Ona tili” fani o‘quvchi shaxsida fikrlashga, o‘zgalar fikrini anglashga, o‘z fikrini og‘zaki hamda yozma shaklda nutq sharoitiga mos ravishda to‘g‘ri va ravon bayon qila olishga qaratilgan nutqiy (kommunikativ) kompetensiyani rivojlantirish; o‘quvchida til qurilishiga oid o‘zlashtiriladigan amaliy bilimlarni (fonetika (orfoepiya), leksika, so‘z tarkibi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari, stilistikaga oid tushunchalarni) rivojlantirish kabi o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlariga qo‘shimcha qilgan holda milliy dasturni qayta ko‘rib chiqib, o‘quvchining og‘zaki nutqni tushunishini yaxshilash, eshita olish va anglash qobiliyatini rivojlantirish, o‘quvchining til boyligini oshirishga xizmat qiladigan talablarning kiritilishi, darslikda berilgan har bir mavzu bo‘yicha muayyan audiomatn va topshiriqlarni tizimlashtirilgan holda berib borish, o‘qituvchi o‘zini har tomonlama darsga tayyor qilib kirishi, audiomatnni eshittirish uchun jihozlarning ta’minlanishi kabilar muammoning yechimi sifatida keltiriladi. Shuningdek, tinglab tushunish darajasini aniqlash uchun an’anaviy testlar bilan birga audio asosida savol-javoblar, juftlashtirish, qisqa eshituv asosida izohlash kabilarni tatbiq etish mumkin. Ona tili darslarida tinglab tushunish ko‘nikmasini rivojlantirish dolzarb, lekin yechimini topayotgan ilmiy-pedagogik muammolardan biridir. Bu sohada tizimli yondashuv, o‘qituvchilarning tayyorgarligi, darslik va metodik vositalarning takomillashuvi orqali muammo bartaraf etilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

6. Murodov, A. Ona tili ta’limida eshitib tushunish malakasining o‘rni. Maqolalar to‘plami. – Toshkent. *O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi*. 2019. 192 b.
7. Ona tili fani milliy o‘quv dasturi. 2022-2023. 215 b.
8. Kaziyeva, T. O‘quvchilarga tinglab tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirishda ta’lim texnologiyalari. Maqolalar to‘plami. Innovative academy. – Toshkent. 2023. 190 b.
9. 7-sinf ona tili. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. – Toshkent. 2022. 224 b.

10.Internet saytlari

www.in-academy.uz/index.php/si

www.econferenceseries.com

www.ziyouz.com/books/kollej/va/otm/darsliklari

<https://interscience.uz/index.php/home/article/3541/3245/8551>

O‘QUVCHILARNING ANTONIMLARNI BILISH DARAJASINI ANIQLASH (8-SINF O‘QUVCHILARI MISOLIDA)

Parxiddinova Diyora Kamoliddin qizi

ToshDO‘TAU O‘zbek tili va adabiyoti

yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: ped.f.d. (DSc), professor K. Mavlonova

diyoraparxiddinova@gmail.com

Annotatsiya: maqolada umumta’lim maktabi 8-sinf o‘quvchilarining antonimlarni bilish darajasini aniqlash maqsadida olingan test topshiriqlari va ularning tahlili haqida so‘z yuritiladi. Ish kirish, asosiy qism, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar kabi qismlardan iborat bo‘lib, uni yaratishda tajriba, suhbat, kuzatuv metodlaridan foydalanilgan. Tadqiqot ishi muallifi aprobatsiya jarayonida ishtirok etgan har bir o‘quvchining antonimlarni bilish darajasini aniqlab, umumiy xulosalarni keltirib o‘tgan.

Abstract: the article discusses the test tasks taken to determine the level of knowledge of antonyms of 8th grade students of a comprehensive school and their analysis. The article consists of an introduction, main part, conclusion and references, and the methods of experiment, interview, and observation were used in its creation. The author of the article determined the level of knowledge of antonyms of each student who participated in the experimental process and drew general conclusions.

Kalit so‘zlar. antonim juftligi, test topshiriqlari, aprobatsiya, kontekst, Blum taksonomiyasi, o‘zlashtirish.

Key words: antonym pairs, test tasks, approbation, context, Bloom’s taxonomy, acquisition.

Biz yashayotgan jamiyat, atrof-muhit – barchasi qarama-qarshiliklardan, zidliklardan iborat. Ana shunday zidliklarni ifodalash, ularni tasvirlash uchun biz nutqimizda antonimlar, ya’ni qarama-qarshi ma’noli so‘zlardan foydalanamiz. Bu kabi so‘zlar inson nutqida bolaligidan boshlab shakllanib keladi. Maktab paytida o‘quvchilar hayotiy vaziyatlarda foydalaniladigan eng faol antonimlarni o‘rgana boshlaydi va uni amaliyotga tatbiq etadi. O‘quvchilarning zid ma’noli so‘zlardan to‘g‘ri va samarali foydalanishi ularning nutqini aniq va ta’sirchan bo‘lishiga xizmat qiladi. Shunday ekan, o‘quvchilar nutqida bir-biriga zid ma’noda bo‘lgan qo‘shimchalar, so‘zlar, iboralarni shakllantira olish ona tili metodikasining muhim

vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqot ishi ham aynan shu mavzuga oid bo'lib, unda bugungi kun o'quvchilarining antonimlarni bilish darajasi tajriba jarayonida aniqlab berilgan.

O'quvchilarning antonimlarni bilish darajasini aniqlash testi Toshkent viloyati Oqqo'rg'on tumani 44-umumta'lim maktabining 8-"A" va "B" sinf o'quvchilari ishtirokida o'tkazildi. 2 ta sinfdan umumiy hisobda 33 nafar o'quvchi ushbu jarayonda ishtirok etdi. Test topshiriqlari Blum taksonomiyasi asosida 6 ta topshiriqdan iborat holda tuzib chiqildi. Ular quyidagicha ko'rinishda:

- **Berilgan so'zlardan yutqizmoq, kofir, barbod qilmoq, almisoqdan qolgan, yerga ursa ko'kka sapchiydigan, haddan ziyod, tragediya, og'zidagi oshni oldirib qo'yadigan, rivojlanmoq, nobud bo'lmoq so'zlarining antonimlarini aniqlang:**

tegirmonga tushsa bir qop un bilan chiqadigan, vafot etmoq, komediya, g'alaba qozonmoq, yog' tushsa yalagudek, inqirozga yuz tutmoq, zamonaviy, tirik qolmoq, musulmon, biroz, bunyod etmoq, qo'y og'zidan cho'p olmagan.

(*baholanishi – to'liq ball 10, har bir to'g'ri juftlik uchun 1 balldan, Blum taksonomiyasining bilish bosqichi). Ushbu topshiriqda 33 nafar o'quvchidan 15 nafari, ya'ni 45,5 % i 8 ta va undan ko'p antonimlarning juftini topa olgan bo'lsa, 18 nafari, ya'ni 54.5 % i 7 ta va undan kam topgan. Bundan kelib chiqadiki, o'quvchilarning qarama-qarshi ma'noli so'zlarni alohida kontekstdan tashqari holatda juftini topa olish darajasi 50 % ga yaqin. Bu normal, ammo, turli xil zamonaviy metodikalardan foydalangan holda topshiriqni bajarishda qiynalgan 18 nafar o'quvchining ham bilimlarini boyitish zarur.

- **Antonimlar juftligini yasash uchun nuqtalar o'rniga mos keluvchi qo'shimcha/so'zni yozing. Har bir qo'shimchadan faqatgina 1 marta foydalanishingiz mumkin.**

10.Gunohkor – (gunoh) _____

11.Boxabar – (xabar) _____

12.Rohatsiz – (rohat) _____

13.Ruchkasiz yozmoq – (ruchka, yozmoq) _____

14.Behisob – (hisob) _____

15.Ishsiz – (ish) _____

-baxsh, -chi, bilan, -don, be-, ser-, -li, -siz.

(*baholanishi – to'liq ball 12, har bir to'g'ri juftlik uchun 2 balldan, Blum taksonomiyasining qo'llash bosqichi). Ushbu testda 6 nafar (18%) o'quvchi 10 balldan yuqori natija ko'rsatgan bo'lsa, 27 nafari (82%) 8 balldan past ball to'plagan.

Demak, o‘quvchilarning qo‘shimchalar zidligi bo‘yicha olgan bilimlari yaxshi darajada emas.

● **Nuqtalar o‘rniga berilgan so‘zlardan mosini to‘g‘ri shakllantirilgan holda qo‘ying.**

1. Buyuk Britaniya hukumati bu urush tufayli ko‘p _____ ko‘rgan bo‘lsa-da, Hindistonning qo‘lga kiritilgani unga o‘n barobar _____ keltiradi.
2. – Bugun sinfdoshlar bilan futbol o‘ynamoqchimiz, _____ olasanmi?
– Yo‘q, afsuski, hozir “himoya”m bor, boshqa narsalarga _____ kerak.
3. – Oylik daromadimizning ko‘p qismi _____ ga pul to‘lash bilan tugab qolyapti. – Unda _____ dan foydalaning, shunda sizdan pul to‘lamaysiz sizga pul to‘lashadi.

So‘zlar: vaqt ajratmoq, elektr energiyasi, foyda, muqobil energiya, e‘tibor bermaslik, talafot.

(*baholanishi umumiy 15 ball, har bir to‘g‘ri shakllantirilgan gapga 5 ball, Blum taksonomiyasi bo‘yicha qo‘llash bosqichi). Ushbu topshiriq natijalari quyidagicha, 13 nafar (39%) o‘quvchi topshiriqni to‘liq to‘g‘ri bajargan, aksincha 21 nafar (61%) o‘quvchi topshiriqdagi 2 ta va undan kam gapnigina to‘g‘ri shakllantira olgan. Bu topshiriq natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchilarning zid ma’noli so‘zlarni qo‘llay olish darajasi yetarlicha yaxshi rivojlanmagan.

● **She’rni o‘qing. Undagi antonimlarni topib, tagiga chizing.**

IYMON QO‘SHIG‘I

Umrning har kuni bayrammas, to‘ymas,
O‘char oqshomi bor oldinda chiroq.
Ko‘ylagingga qarab jannatga qo‘ymas,
Ajrim bo‘lar bir kun savob-u gunoh.
Cho‘yan doshqozonga shayton o‘t qalar,
Qutqarsa bir kun iymon qutqarar.
Berk saroymas, ochiq ayvon qutqarar,
Mezbonni bir kuni mehmon qutqarar.
Xor qilib o‘ynama har kimsa boshin,
Yigit g‘aribi-yu qizning yuvoshing.
Ko‘shkingni ko‘z-ko‘zlab, zaringdan so‘zlab,
Mustarin ko‘zidan oqizma yoshin.

Kimda – ketar husn, kim xush bo'y tarar,
Lolani xokisor rayhon qutqarar.
Botinda boshqa-yu zohir bo'laksan,
Avval boshqa eding, oxir bo'laksan.

(M. Yusuf)

(*baholanishi – to'liq ball 16, har bir to'g'ri juftlik uchun 2 balldan (8ta), Blum taksonomiyasining tushunish (kontekst) bosqichi). Bu toshiriqda 2 nafar (6%) o'quvchi 14 ball, 11 nafar (33%) o'quvchi 12 ball, 20 nafar (61%) o'quvchi esa 10 va undan kam ball to'plagan. Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'quvchilarning kontekst ichidan antonimlarni ajrata olish ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmagan.

5. Quyidagi gaplarda so'zlar mantiqiy jihatdan to'g'ri qo'llanilganmi? Agar to'g'ri bo'lsa, to'g'ri deb, noto'g'ri qo'llanilgan bo'lsa, noto'g'ri deb yozing, uning to'g'ri holatini yasang. Ulardagi farqqa baho bering.

a) Karvondagilar kunduzi salqin bo'lganligi uchun kunning shu paytida yo'lga chiqardilar. (_____).

b) Inflatsiya insonlarning turmush tarziga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. (_____).

d) Statistika ma'lumotlarga ko'ra, samolyot yo'lovchilarining ko'p qismi yo'lak o'rindig'ida o'tirishni xohlaydi. Chunki ular tabiatni kuzatib ketishni yoqtirishadi. (_____).

(*baholanishi – to'liq ball 12, har bir to'g'ri shakllantirilgan gap uchun 4 balldan (3ta), Blum taksonomiyasining baholash bosqichi). Bu topshiriqda o'quvchilarning 5 nafari (15%) to'liq 3 ta gapni, 7 nafari (21%) 2 ta gapni to'g'ri baho bera olgan bo'lsa, qolgan 21 nafar o'quvchi (64%) 1 ta va undan kam gapga to'g'ri baho bera olgan. Demak, o'quvchilarda zid ma'noli so'zlarga baho berish ko'nikmasi yaxshi rivojlanmagan.

6. Ikkita rasm asosida “Ovqatlanishning inson salomatligiga ta’siri” mavzusida matn tuzing. Matningizda antonimlar juftligidan foydalaning (kamida 3 ta). Matningiz 50 ta so‘zdan kam bo‘lmasin.

(*baholanishi – to‘liq ball 20, 3 ta antonimlar juftligidan foydalanganligi va so‘zlar soni 50 tadan kam bo‘lmaganligiga ko‘ra baholanadi. Blum taksonomiyasining yaratish bosqichi). Ushbu topshiriq bo‘yicha 7 nafar o‘quvchi (21%) barcha talablarga javob bergan holda matn tuzib, 18+ ballni qo‘lga kiritgan bo‘lsa, qolgan o‘quvchilar (79%) 15 va undan kam ballga mos matn tuzgan. Buning sababi ular matn ichida antonimlardan unumli foydalana olmagan. Shundan ko‘rinadiki, o‘quvchilarning zid ma’noli so‘zlarni ishtirok ettirgan holda matn tuza olish ko‘nikmasi qoniqarli darajada emas. O‘qituvchilar darslar davomida bu muammoga e’tibor qaratib, yechim berishlari kerak bo‘ladi.

Test topshiriqlaridan umumiy to‘plash mumkin bo‘lgan ball – 85 ball edi. Umumiy 60 balldan oshiq to‘plaganlar soni 10 ta (30%), 55 va undan past to‘plaganlar soni 23 ta (70%).

Eng yuqori ball – 77 ball.

Eng past ball – 16 ball.

O‘quvchilar to‘plagan o‘rtacha ball – 30-50 ball.

Ikkala sinf o‘quvchilarining ham antonimlarni bilish darajasi deyarli bir xil. Yuqori natija ko‘rsatgan 10 nafar o‘quvchining 5 tasi 8-“A” sinfdan bo‘lsa, 5 nafari 8-“B” sinfdan edi. Qolgan o‘quvchilar nisbatiga ko‘ra ham sonlar teng. Demak, ikkala sinfdagi o‘quvchilarning qarama-qarshi ma’noli so‘zlarni bilish darajasi taqriban teng.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, o‘quvchilarning antonimlarni bilish darajasi 50 % dan kam natijani ko‘rsatmoqda. Bu natijadan ayonki, hali o‘quvchilar

antonimlardan yetarli darajada nutqida foydalana olmaydi. Ammo antonimlar kundalik hayotda qo‘llaydigan eng ko‘p so‘zlarimizni tashkil etadi. Shunday ekan, antonimlarni nutqda to‘g‘ri qo‘llay olish ko‘nikmasi hammaga birdek zarur. O‘quvchilarning zid ma’noli so‘zlarni bilish darajasini oshirish uchun o‘qituvchilar turli xil o‘quv lug‘atlaridan foydalanishi va ulardan foydalanishni talab qiladigan turli xil topshiriqlarni o‘quvchilarga havola qilishi kerak bo‘ladi. Ana shundagina o‘quvchilar o‘z nutqlarida antonimlardan faol va to‘g‘ri ravishda foydalana oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

5. DTS. (2017). Toshkent. 117.
6. Normamatov, S. (2020). *Leksikografiya asoslari*. Toshkent. 124 b.
7. *Ona tili fani Milliy o‘quv dasturi*. (2023). Toshkent: Respublika ta’lim markazi. 215 b.
8. Rahmatullayev, Sh., & Mamatov, N., & Shukurov, R. (1989). *O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati*. Toshkent: O‘qituvchi. 232 b.
9. Xalilova, R. (2022). *Ona tili o‘qitish metodikasi*. Buxoro: Fan va ta’lim. 144 b.
10. *English collocations in use*. (2017). Dubai: Cambridge University Press. Pp. 190.

O‘QUVCHILARNING IJODIY FIKRLASH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI

ToshDO ‘TAU O‘zbek tili va adabiyoti

, O‘zbek tili va adabiyoti ta’lim yo‘nalishi talabasi

Pirimqulova Charosxon Umid qizi

Annotatsiya: Maqolada innovatsion texnologiyani shakllantirish, undan samarali foydalanish orqali ta’lim sifatini oshirishning zamonaviy shakl va usullarini aniqlash yo‘llari ko‘rib chiqilgan hamda amaliy ahamiyati ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar. innovatsion texnologiya, mustaqil fikr, interfaol metodlar, Innovatsion ta'lim texnologiyalarining roli.

Аннотация: В статье рассматривается реализация современных форм и методов повышения качества образования за счет внедрения инновационных технологий, более эффективных методов нагрузки, а также приводятся практические указания.

Ключевые слова: инновационные технологии, самостоятельное мышление, интерактивные методы, роль инновационных образовательных технологий.

Abstract: In the current conditions, the implementation of modern forms and methods of determining the quality of education is evaluated by introducing innovative technologies, more effective methods of installation, and visual assessment.

Keywords. innovative technologies, independent thinking, interactive methods, the role of innovative and formative technologies.

Kirish

Zamonaviy jamiyatda ijodiy tafakkur rivojlangan mamlakatlar taraqqiyotining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda o‘quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni egallashi, balki ulardan amaliyotda samarali foydalanish ko‘nikmalarini ham

rivojlantirishi lozim. Shuning uchun ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu texnologiyalar o'quvchilarga mustaqil fikrlash, muammolarni tahlil qilish va o'z yechimlarini ishlab chiqish imkoniyatini yaratadi. Ayniqsa, O'zbekiston ta'lim tizimida kreativ yondashuvni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, ushbu maqsadga erishishda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish muhimdir.

Globallashuv davrida fan-texnika taraqqiyoti tufayli axborotlar oqimi tezligi tasavvur etmaydigan darajada kuchaygan hozirgi sharoitda o'quvchilarga ta'lim jarayonining obyekti sifatida yondashib, faqat bilim berishga intilish orqali ularning xotirasini kuchaytirishga urinish yetarli samara keltirmaydi. Hozirgi ta'lim tizim oldida o'quvchilarni o'qitish kesimining subyekti, ya'ni ijrochisiga aylantirishi, ularning o'quv muammosini mustaqil hal etishga yo'naltirishga erishishda muhim vazifa turibdi. O'z o'rnida bu yoshlarga bilim berish, ularda ma'lum ko'nikma va malakalar shakllantirishning samarali va zamonaviy yo'llarini izlab topishni talab qilmoqda.

Ijodkorlik- yangilik uchun kurashish, fan-texnologiyaning eng so'nggi yutuqlarini tahlil qila bilish va undan o'zining faoliyatida oqilona foydalanishga erishish, doimo o'z ustida ishlash⁸³

Ta'limni tashkil etish va yo'lga qo'yish borasida shu xil o'zgarishlar keying yillarda dunyo miqyosida tobora keng yoyilib borayotgan innovatsion texnologiyalarni yuzaga keltirdi. Bu usullar erkin fikrlaydigan, mustaqil izlanadigan o'quvchilarni shakllantirishga yo'naltirilganligi bilan e'tiborga loyiqdir.

O'qitish jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llash o'qituvchining mavqeyi va vazifasini bir muncha o'zgartiradi. O'qitish jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo'llaganda o'qituvchi o'quvchilar oldida hayotiy muammolarni qo'yishi o'quv topshirig'i sifatida hayotda ko'p uchraydigan va manbalardan toppish

⁸³ Педагогика: энциклопедия / тузувчилар: жамоа. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2015, 50-bet

mumkin bo‘lgan masalalarni berishi lozim. O‘quvchilar yechishlari lozim bo‘lga pedagogik muammo sun’iy o‘ylab topilmasligi hamda izlanishga arzimaydiga darajada kichik bo‘lmasligi kerak.

Texnologiya darslari o‘quvchilarda intellektual tafakkur, diqqat, xotira, ijodkorli va kuzatuvchanlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. O‘qituvchining vazifasi – bolaga texnologiya fanini o‘qitishda bu imkoniyatlardan samarali foydalang olish. Bu vazifani bajarishda o‘qituvchi interfaol metodlarni qo‘llaydi. Innovatsion texnologiyalarning asosiy maqsadi – mavzuning mohiyatini yanada ochib berish, o‘quvchilarda fanga nisbatan motivni hosil qilishdir. Ana shunday metodlardan biri bo‘lgan “Aql charxi” metodining texnologiya fanida qo‘llanilishini ko‘rib chiqamiz.

Ijodiy faoliyat – muayyan sohada ish-faoliyat bilan shug‘illanuvchi insonning aniq bir maqsadga intiluvchanligi, maxsus hissiy holati ilhomlanishi, shuningdek, ruhiy kechinmasi, muammoni jon jahdi bilan hal etish istaklarini mujassamlashtirgan faoliyat turi⁸⁴

“**Aql charxi**” metodida o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi, nutq ravonlashadi, tez va to‘g‘ri javob berish malakasi shakllanadi. Bu metodni qo‘llaganda ikki yoki uchta o‘quvchidan iborat guruhchalar ishtirok etadi. Birinchi o‘quvchi mavzuga doir terminlardan birini aytadi. Ikkinchi o‘quvchi birinchi o‘quvchi aytgan terminni qaytaradi va o‘zi ham bitta termin aytadi. Uchinchi o‘quvchi avvalgi ikkita terminni qaytaradi va bitta termin qo‘shib aytadi. Yana birinchi o‘quvchiga navbat keladi, u ham avvalgi uchta terminni qaytaradi va o‘zi bitta termin qo‘shib aytadi. Qaysi o‘quvchi adashib ketsa yoki aytilgan terminlardan qaytarib aytsa, o‘yindan chiqadi. Shu tariqa o‘quvchilar guruhi davom etadi. O‘qituvchi metodni qo‘llashdan maqsadi aniq bo‘lishi va o‘quvchilarning qaysi bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashlariga e‘tibor qaratilishi muhim.

⁸⁴ Педагогика: энциклопедия / тузувчилар: жамоа. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2015, 53-bet

Texnologiya darsida quyidagicha qo‘llash mumkin:

1-o‘quvchi: shoyi.

2-o‘quvchi: shoyi-atlas.

3-o‘quvchi: shoyi-atlas-adras.

4-o‘quvchi: shoyi-atlas-adras-arganza.

5-o‘quvchi: shoyi-atlas-adras-arganza- paxta matosi.

6-o‘quvchi: shoyi-atlas-adras-arganza- paxta matosi-junli matosi.

“Charxpalak” metodi

O‘quvchilar guruhlariga bo‘linib, ularga topshiriqlar yozilgan varaqa tarqatiladi. Ushbu metod orqali bolalarni o‘tilgan mavzularni yodga olish, mantiqan fikrlab berilgan savollarga mustaqil ravishda to‘g‘ri javob berish va o‘zini-o‘zi baholashga o‘rgatadi hamda qisqa vaqt ichida o‘qituvchi tomonidan barchatinglovchilarni egallagan bilimlarini baholashga qaratiladi. Ushbu metodni qo‘llash jarayonida o‘quvchilar o‘z fikrlarini mustaqil bayon etishga, guruh bo‘lib ishashga, boshqalab fikrini hurmat qilishga o‘rganadilar.

Texnologiya darsida o‘quvchilarni intellektual qobiliyatini o‘stirish va mavzuni mustahkamlash uchun Sharq mutafakkirlarining merosida mehnat tarbiyasi haqida aytilgan fikrlarni innovatsion texnologiyalar orqali qo‘llaymiz. Chunki bu metodlar ularning fikrlarini yana ham chuqurroq o‘rganishlariga yordam beradi. Ana shundaymetodlardan bo‘lgan “Charxpalak” metodining qo‘llanilishini ko‘rib chiqamiz. Sharq mutafakkirlarining mehnat tarbiyasi haqidagi fikrlarini o‘rganishga oid: “Mehnat umuminsoniy, milliy va ma’naviy qadriyatlar taraqqiyotining negizidir”.

	Mehnat tarbiyasi haqidagi	A.Navoi	Forobiy	U.Xayyo	A.Jomi	Bobur
1	Umrni zoye etma, mehnat qil, Mehnatni saodatning kaliti bil.	+				
2	Mehnat baxtli hayot manbai va ayni chog'da	+				
3	Har bir kishiga biriktirilgan ma'lum bir ish bo'lishi kerak, toki u kishi o'ziga		+			
5	Bir so'ngakka sordek qanoat qilg'on, Afzaldir nokasga bo'lgandan mehmon. Nokasning shinnilik nonidan yaxshi, O'zing topib yegan burda arpa non.			+		
6	O'z mehnatining bo'lsin doim yo'ldoshing,				+	
7	Davlatga yetib mehnat elini unutma, Bu besh kun uchun o'zingni asru tutma.					+

Ijodiy qobiliyatlar – yangilik yaratish zarurligi va mumkinligini tushunish, muommoni ifodalay olish, g'oya farazini nazariy va amaliy jihatdan tasdiqlash, muommoni hal qilish yo'llarini izlash hamda topish, natijada yangi orginal mahsulotlar yaratish (ilmiy kashfiyot, ixtiro, san'at asari, tavsifnoma va h.k) qobiliyatlari⁸⁵

Bu metoddan unumli foydalanish darsning samaradorligini oshiradi o'quvchilarning o'z bilimlarini mustaqil ravishda erkin bayon etishga, o'zlarining bilim darajalarini baholay olish, jamoaning fikrini hurmat qilishga hamda o'z bilimlarini bir tizimga solishga o'rgatadi.

Innovatsion texnologiyalarning asosiy maqsadi – o'quvchilarni faol harakatga undash, darsga jalb etish, hamkorlikda ishlashga o'rgatishdan iborat. “Tushunchalar tahlili” metodini texnologiya fanida qo'llanishini o'rganamiz.

Qo'llanilishi:

Tushunchalar	Mazmuni

⁸⁵ Педагогика: энциклопедия / тузувчилар: жамоа. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2015, 53-bet

Mehnat	
Gazlama	
Chevar	
Oshpaz	
Naqsh	
Haykal	
Muqobil	

Ushbu usul o'tilgan o'quv predmeti yoki bo'limning barcha mavzularini takrorlash, mustahkamlash, o'quvchilar tomonidan berilgan tushunchalarga mustaqil ravishda o'z izohlarini berish, shu orqali o'z bilimlarini tekshirib baholashga imkoniyat yaratish va o'qituvchi tomonidan qisqa vaqt ichida barcha o'quvchilarni baholay olishga, og'zaki va yozma nutqlarini takomillashtirishga yo'naltirilgan.

Innovatsion ta'lim texnologiyalarining roli

Innovatsion texnologiyalar o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini oshirishda muhim omil bo'lib, ularning mustaqil qaror qabul qilish, tadqiqot olib borish va ijodiy g'oyalar yaratish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Bunday texnologiyalar quyidagi asosiy yo'nalishlarda samarali natijalar beradi:

1. Raqamli ta'lim platformalaridan foydalanish

Raqamli ta'lim platformalari interaktiv o'quv materiallari bilan boyitilgan bo'lib, o'quvchilarga darslarni mustaqil o'rganish va o'z bilimlarini oshirish imkonini beradi.

Elektron ta'lim resurslari – “Bilim akademiyasi” tadqiqotlariga ko'ra (Karimov, 2021), o'quvchilarga taqdim etilgan elektron darsliklar ularning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Interaktiv ta'lim – Videodarslar, simulyatsiyalar va onlayn testlar orqali o'quvchilarning ijodiy tafakkuri va tahliliy fikrlash qobiliyatlari shakllanadi.

Onlayn ta'lim muhitlari – O'quvchilar mustaqil bilim olishda virtual platformalardan, masalan, Moodle, Coursera va Khan Academy kabi resurslardan foydalanishlari mumkin.

2. Sun'iy intellektga asoslangan o'qitish metodlari

Sun'iy intellekt yordamida individual ta'lim yo'nalishlarini shakllantirish mumkin.

Moslashtirilgan o'quv dasturlari – Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti tadqiqotlari (Xodjayev, 2020) sun'iy intellekt orqali ta'lim olgan o'quvchilarning natijalari an'anaviy o'qitish usullari bilan taqqoslanganda sezilarli darajada yuqori ekanligini ko'rsatgan.

Chatbotlar va sun'iy intellekt yordamchilari – Ushbu vositalar o'quvchilarga shaxsiy maslahatlar berib, mustaqil o'rganish jarayonini qo'llab-quvvatlaydi.

Tahliliy tizimlar – Sun'iy intellekt o'quvchilarning kuchli va zaif tomonlarini tahlil qilib, moslashtirilgan ta'lim taklif qiladi.

3. Virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalaridan foydalanish

Virtual haqiqat texnologiyalari o'quvchilarga real hayotiy sharoitlarni amaliyotda tajriba qilish imkonini yaratadi.

Eksperimentlar va tajribalar Navoiy Davlat Pedagogika Instituti olimlari (Mirzayeva va boshq., 2022) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda VR texnologiyalarining o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishdagi

samaradorligi isbotlangan. Interaktiv o'yinlar – Google Expeditions va boshqa VR dasturlari orqali o'quvchilar muayyan mavzularni chuqurroq o'rganishlari mumkin. Ijodiy dizayn va san'at – Tilt Brush kabi vositalar o'quvchilarga uch o'lchovli tasvirlar va modellar yaratish imkoniyatini beradi.

4. Gamifikatsiya va o'yinlar asosida ta'lim

O'yin uslublari va gamifikatsiya o'quvchilarning ta'lim jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshirib, ularni faol ishtirok etishga undaydi.

Rag'batlantirish tizimi – O'zbekiston Respublikasi Xalq Ta'limi Vazirligi (Tursunov, 2019) tadqiqotlarida o'yin elementlari qo'shilgan darslarning o'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishi qayd etilgan.

Muammoli vaziyatlar orqali o'rganish – Minecraft: Education Edition kabi o'yinlar o'quvchilarga turli masalalarni ijodiy hal qilish imkoniyatini beradi.

Rol o'ynash va muammolarni hal qilish – O'quvchilar jamoaviy o'yinlar orqali turli sharoitlarda qaror qabul qilish va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishadi.

Xulosa qilib aytganda, innovatsion texnologiyalar ta'lim jarayonini yangi bosqichga ko'taradi, o'quvchilarning bilimlarni mustaqil o'zlashtirib, ularni ko'nikma va malakalar holiga keltirishni tezlashtiradi. Eng muhimi, innovatsion texnologiyalarni o'quvchilarning ma'naviyati shakllanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadiki, bu millat yoshlari shaxsiyatining barkamolligiga xizmat qiladi. O'quv jarayonini oldindan loyihalashtirish zarur. Bu jarayonda o'qituvchi o'quv fanining o'ziga xos tomonini, joy va ehtiyojini, ham korlikdagi faoliyatini tashkil eta olishini hisobga olishik erak. Qanday shakl, metod va vositalar yordamida tashkil etilishidan qat'iy nazar innovatsion texnologiyalar:

- pedagogik faoliyat (ta'lim-tarbiya jarayonining) samaradorligini oshirishi;
- o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida o'zaro hamkorlikni qaror toptirishi;

- o'quvchilar tomonidan o'quv predmetlari bo'yicha puxta bilimlarning egallashini ta'minlashi;
- o'quvchilarda mustaqil, erkin va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishi;
- o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqara olishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi;
- pedagogik jarayonda demokratik va insonparvarlik g'oyalarining ustuvorligiga erishishni kafolatlashi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Toxtaxodjayeve M.X. Pedagogika. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010.
2. Mavlonova R. va boshqalar. Pedagogika. – T.: O'qituvchi, 2010.
3. Tolipov O'.Q., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – T.: Fan, 2006. – 262 b.
4. Shodmonova Sh.S. va boshq. Pedagogik texnologiyalar. – T.: Fan va texnologiya, 2011. – 148 b.
5. Ishmuhamedov P., Yudashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogic texnologiyalar. – T.: 2013. 277-b.
6. Mahmudov, A. (2020). Zamonaviy ta'lim texnologiyalari. Toshkent: Ma'rifat nashriyoti.
7. Karimov, B. (2019). Texnologiyalar va kreativ yondashuv. Buxoro: Fan va texnologiyana nashriyoti.
8. Ibragimov, D. (2018). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'limdagi ahamiyati. Samarqand: Ilm nashriyoti.

9. Aliyev, E. (2021). VR texnologiyalari va ta'limda o'qitish. Farg'ona: Yangi asr nashriyoti.

10. Qayumov, M. (2020). Dasturlash asoslari va yoshlarni kreativ rivojlantirish. Toshkent: Ijodkor nashriyoti. 11. Nasriddinov, O. (2019). Kodlash va ijodkorlik. Andijon: Boshqaruv va ta'lim nashriyoti.

O‘QUVCHILARNING HIKOYALARNI TUSHUNISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA SAVOL-TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Raximova Zebo Otabek qizi

ToshDO‘TAU ona tili va adabiyoti ta’limi fakulteti, 4-kurs

zeboraximova400@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘quvchilarning hikoyalarni tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirishda savol-topshiriqlarning o‘rni, hikoya o‘qitishda Blum taksonomiyasining ahamiyati haqida so‘z yuritiladi. Undan tashqari, 7-sinf darsligida keltirilgan Anton Pavlovich Chexovning “Xameleon” hikoyasini o‘qitishga doir savol va topshiriqlar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar. *hikoya, o‘qib tushunish, Blum taksonomiyasi, bilish, tushunish, qo‘llash, tahlillash, umumlashtirish, baholash.*

Abstract. *This article discusses the role of questions in the development of students' ability to understand stories, and the importance of Bloom's taxonomy in teaching stories. In addition, questions and tasks for teaching the story "Chameleon" by Anton Pavlovich Chekhov, presented in the 7th grade textbook, were developed.*

Keywords. *Story, reading comprehension, Bloom's taxonomy, knowledge, understanding, application, analysis, generalization.*

O‘zbek milliy adabiyoti chinakamiga rang-barangdir. Uning bag‘rida turli-tuman ijodiy tajribalar kechadi, ijodiy yo‘nalish va oqimlar kesishadi va shu orqali cheksiz olam bag‘rida kechayotgan insonning murakkab dunyosi kashf etiladi. Darsliklar o‘zgarar ekan, darsliklarni o‘qitish usullari ham o‘zgarishi tabiiy. An’anaviy usullardan biroz chetga chiqib, yangicha metodlar, usullar, didaktik o‘yinlar, o‘quvchining fikrlashini oshiruvchi, ijodiy ishlashiga ko‘mak beruvchi kreativ topshiriqlar ustida ishlash eng muhim masaladir.

Adabiy ta'lim asosini adabiyot o'qitishning maqsad va vazifalari hamda uning mazmuniy tushunchalari tashkil etadi. Komil shaxsni shakllantirish – adabiyot o'qitishning bosh maqsadi. Oddiy o'quvchidan kitobxon o'quvchini tayyorlash, bolalarni badiiy so'zdan ta'sirlanadigan, uning josibasini his etadigan, haqiqiy badiiy asarni taniydigan, o'qigan badiiy asarini tahlil eta biladigan va undan o'ziga xulosa chiqarishga qobil, o'z qarashlarini og'zaki va yozma ravon ifoda eta oladigan, badiiy asar o'qishni o'zining birinchi hayotiy ehtiyojiga aylantirgan o'quvchi shaxsini shakllantirish bosh vazifa sifatida turadi.

Xususan, adabiyot darsliklarida hikoyalarni o'qitish metodikasi hikoya elementlari va adabiy uslublar bilan tanishtirishga tizimli yondashuvni o'z ichiga oladi. Adabiyot darsliklarining hikoyalarni o'qitishga kirishishi o'quvchilarda ularning tanqidiy fikrlash va tilni tushunishni oshirishdagi roli bilan tanishtirishga qaratilgan. Hikoyalarni o'qitishni o'quv dasturiga kiritish orqali o'quvchilarda qiziqarli va o'ylantiruvchi hikoyalar bilan jamiyat qadriyatlari, madaniy xilma-xillik va axloqiy tamoyillarni chuqurroq tushuntirish mumkin.

Epik asarlar sirasiga kiruvchi hikoya o'quvchi uchun tushunarli, ixcham asar. Hikoyaning qulayligi hajmi uncha katta bo'lmagani holda bayonning yorqinligi, kompozitsiyaning unchalik murakkab emasligi, personajlar sonining kamligi, yozuvchi diqqatining bir qahramon shaxsiga qaratilganligi va hokazo jihatlar bilan asoslanadi. Hikoyada ko'pincha bir kichik voqea va uning tafsiloti bayon qilinadi. Adabiyotshunoslikda ta'kidlanganidek, syujet asar muallifi o'ylagan niyatining qahramonlar xarakteri, xatti-harakati mantig'iga muvofiq yuzaga keluvchi, o'zaro aloqada, rivojlanishda bo'lgan qirralarini ochishga xizmat qiluvchi voqealar zanjiridir. Muhimi, o'quvchi syujetni shunchaki voqealar bayoni deb tushunmasligidadir. Buning uchun o'qituvchidan epik asar tahlili ustida ishlanganda o'quvchilarni ana shu aloqadorliklarni, dinamikani ilg'ashga yo'naltira bilish talab qilinadi. Boshqacha aytganda, o'qituvchi asar mazmuni yuzasidan taqdim etadigan savol va toshiriqlari bilan o'quvchilarni uning syujetiga xos bo'lgan voqealar,

qahramonlar xarakteri va xatti-harakatidagi oqibatning kelib chiqish sabablarini aniqlashga yo‘naltirishi, shundan keyingina hodisani baholashga undashi maqsadga muvofiq bo‘ladi⁸⁶.

Hikoyalarni tushunish o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish, mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish va matn mazmunini to‘g‘ri anglashlariga yordam beruvchi muhim jarayondir. Ushbu jarayonda savol-topshiriqlardan foydalanish samarali metodik usul sifatida e’tirof etiladi. To‘g‘ri tuzilgan savollar va topshiriqlar orqali o‘quvchilarning matnni tahlil qilish, asosiy g‘oyani ajratish va o‘z fikrlarini ifodalash ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

Savol-topshiriqlar quyidagi jihatlar bo‘yicha o‘quvchilarning hikoyalarni tushunish ko‘nikmalarini rivojlantiradi:

1. Diqqatni oshirish – matn asosida berilgan savollarga javob izlash jarayoni o‘quvchilarni diqqat bilan o‘qishga undaydi.
2. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish – savollar hikoyadagi asosiy g‘oyalarni tahlil qilishga yordam beradi va o‘quvchilarni fikrlashga majbur qiladi.
3. Matn tuzilishini tushunish – to‘g‘ri tanlangan topshiriqlar o‘quvchilarga hikoya syujetini tahlil qilish, sabab-oqibat munosabatlarini anglash va xulosa chiqarishga yordam beradi.
4. Leksik va grammatik ko‘nikmalarni mustahkamlash – hikoya asosida beriladigan topshiriqlar yangi so‘zlarni o‘rganish va grammatik bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Savol-topshiriqlardan samarali foydalanish uchun quyidagi metodik tamoyillarga e’tibor berish lozim:

⁸⁶ Adabiyot o‘qitish metodikasi / o‘quv qo‘llanma: Q. Husanboyeva, R. Niyoz metova.: “Barkamol fayz Media” nashriyoti, 2018-yil. - 223 va 224-bet

Savollar o‘quvchilarning hikoyani tushunish darajasiga qarab bosqichma-bosqich tuziladi:

Matndan oldin beriladigan savollar – hikoya o‘qilishidan oldin mavzuga oid savollar beriladi. Bu o‘quvchilarning qiziqishini oshirish va ular uchun asosiy yo‘nalishni belgilashga yordam beradi. Masalan:

5. *Sarlavhaga qarab, hikoya nima haqida bo‘lishi mumkin deb o‘ylaysiz?*
6. *Siz ilgari shunga o‘xshash hikoyalar o‘qiganmisiz?*

Matnni o‘qish jarayonida beriladigan savollar – hikoyaning mazmunini chuqur anglashga yordam beruvchi savollar qo‘yiladi. Masalan:

- *Qahramonning asosiy maqsadi nima edi?*
- *Voqealar qanday kechmoqda?*

Matndan keyin beriladigan savollar – o‘quvchilarni tahlil qilish va xulosa chiqarishga undaydi. Masalan:

6. *Hikoyaning asosiy g‘oyasi nima?*
7. *Muallif ushbu hikoya orqali bizga nimani tushuntirmoqchi?*

Adabiyot fani o‘quvchilarda nafaqat badiiy asarlarni o‘qish va tushunish ko‘nikmalarini shakllantiradi, balki ularning tanqidiy fikrlash, tahlil qilish, o‘z nuqta yi nazarini bildirish va ijodiy yondashuv qobiliyatlarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, Blum taksonomiyasidan adabiyot o‘qitishda, xususan, hikoya o‘qitishda foydalanish ham o‘quv jarayonini ancha samarali va qiziqarli qiladi.

Taksonomiya qadimgi grek tilidagi tartib, saf va qonun so‘zlaridan olingan bo‘lib, tasniflash, tizimga solish tamoyillari va amaliyoti haqidagi bilim demakdir. Blum taksonomiyasi 1956-yida bir guruh olimlar tomonidan taklif etilgan bo‘lib, unda guruh rahbari amerikalik psixolog Benjamin Semyuel Blum (1913-1999)ning “Ta’lim maqsadlari taksonomiyasi: bilish yo‘nalishi” nomli kitobidagi g‘oyalari ilgari surilgan.

“Taksonomiya” atamasi birinchi marta 1813-yilda o‘simliklar klassifikatsiyasi bilan shug‘ullangan fransuz botanigi Ogyusten Dekandol (1778-1841) tomonidan fanga kiritilgan. Bu so‘z avval faqat biologiya fanida qo‘llangan. Keyinchalik lingvistika, geografiya va geologiya ilmidagi murakkab tizimlarni tasniflash nazariyasini ifodalovchi atama sifatida ham qo‘llana boshlandi.

Blum taksonomiyasi o‘qituvchi tomonidan tarbiyalanuvchilar oldiga qo‘yiladigan qator topshiriqlarni ta’lim maqsadlariga muvofiq tarzda: kognitiv, affektiv, psixomotor yo‘nalishlarida tasniflanishini nazarda tutadi. Ta’limning bu uch yo‘nalishini oddiyroq qilib “bilaman”, “his qilaman” va “yarataman” so‘zlari bilan ifodalash mumkin.

Blum taksonomiyasida o‘quv maqsadlarining kognitiv yo‘nalishi quyidagicha tasniflanadi: bilish, tushinish, qo‘llash, tahlillash, umumlashtirish va baholash. Ta’lim maqsadlarining kognitiv yo‘nalishida:

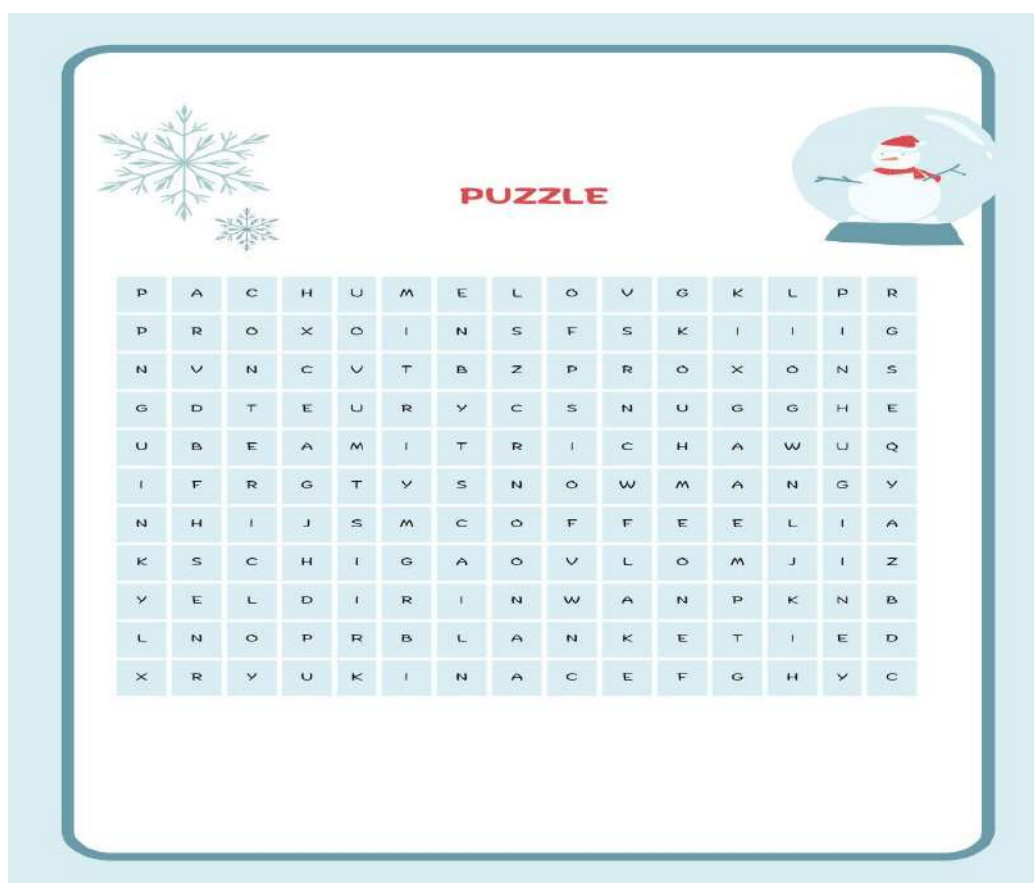
5. **bilish** bosqichi o‘zlashtirilgan o‘quv materialini esda saqlab qolishni va aniq dalillar, nazariy qarashlarni amaliyotda qo‘llashni nazarda tutadi;
6. **tushinish**ning asosiy belgisi o‘quv materialini bir turdan ikkinchi turga o‘tkaza bilish, voqea va hodisalarning keyingi bosqichini tasavvur qila olishdan iboratdir;
7. **qo‘llash** turida o‘zlashtirilgan bilimlarni ma’lum shart-sharoitda, begona vaziyatlarda foydalana bilish nazarda tutiladi;
8. **tahlillash** kategoriyasi o‘zlashtirilgan bilimlarni aniq tizimga sola bilishni nazarda tutadi;
9. **umumlashtirish** kategoriyasi kashf etilgan yangilikka qismlarni yaxlitlash orqali qayta erishishni nazarda tutadi;
10. **baholash**da esa u yoki bu o‘quv materialining ahamiyati baholanadi⁸⁷.

⁸⁷ Adabiyot o‘qitish metodikasi [Mant] / o‘quv qo‘llanma: Q. Husanboyeva, R. Niyozmetova.: «Barkamol fayz media» nashriyoti, 2018-yil. – 211-212-213-bet.

Aytilgan fikrlarning amaliy namunasi sifatida 7-sinf yangi Anton Pavlovich Chexovning “Xameleon” hikoyasini o‘rganish namunasini tavsiya etish mumkin.

Avvalo, hikoya o‘qish uchun uyga berib yuboriladi. Darsda esa asar yuzasidan muhokama va tahlil qilinadi. Chunki adabiyot darsida asarni o‘zi o‘qilsa, ko‘p vaqt ketadi va tahlil qilish yoki topshiriq metodlar qo‘llashga ulgurmaslik mumkin. O‘quvchilar hikoyani o‘qib kelishadi. Darsda esa uni Blum taksonomiyasiga asoslanib tahlil qilinadi. Birinchi, o‘quvchilarga bilishga doir, ya’ni qanchalik eslab qolganliklarini tekshirib olamiz:

1-topshiriq. Quyidagi jadvaldan hikoyada ishtirok etgan obrazlarning ismlarini toping va daftaringizga yozing?

Bu o‘quvchilar uchun qiziqarli, ham diqqatini, ham xotirasini mustahkamlaydi. Bundan so‘ng esa savollar beriladi. Bu orqali o‘quvchilarning nutqi rivojlanadi va ularning asarning o‘qiganlik darajasi aniqlanadi.

2-topshiriq. Quyidagi savollarga javob bering.

5. Xameleon hayvoni haqida bilasizmi? U qanday hayvon?
6. It bilan bog'liq hodisa qayerda sodir bo'ldi?
7. It kimni tishlab oladi?
8. Ochumelov dastlab it haqida qanday qarorga keladi?
9. Proxor it kimga tegishli ekanini aytadi?
10. Hikoya oxirida Ochumelov qanday qarorga keladi?

Savollarni turli xil kartochkalarga yozib yoki turli xil usul, metodlardan foydalanib berish mumkin. Bu savollar o'quvchilarning o'zlashtirilgan o'quv materialini esda saqlab qolishni va aniq dallilar, nazariy qarashlarni aniqlab, mustahkamlab olinadi.

Bundan so'ng o'quvchilarning hikoyani qanchalik darajada tushunganlarini aniqlashga qaratilgan topshiriqlar beriladi. Bunda birinchi o'quvchilarga quyidagi savollardan foydalangan holda **“Aqliy hujum”** metodini qo'llaymiz:

3-topshiriq.

11. Matnda qaysi muammolar haqida gap ketadi?
12. Nega hikoya aynan “Xameleon” deb atalgan deb o'ylaysiz?
13. Muallif xameleon deb kimni yoki kimlarni nazarda tutgan?
14. Ushbu hikoyada qaysi ijtimoiy masalalar ko'tarilgan?

Bu savollar orqali o'quvchilar bilan hikoya tahlil qilinadi. Savollarga javoblar olingach, o'quvchilarni 3 ta guruhga bo'lamiz va **“Kalit so'z”** metodidan foydalanamiz. Ularga quyidagicha topshiriq beramiz:

4-topshiriq. Asar g'oyasini bir so'z bilan izohlang va aynan nega shu so'zni tanlaganingizni izohlang.

Masalan: Asar g'oyasini **“ikkiyuzlamachilik”** so'zi bilan izohlash mumkin.

Bu soʻz tanlanishining sababi shundaki, Anton Chexovning "Xameleon" hikoyasida bosh qahramon Ochumelov holatga qarab oʻz fikrini oʻzgartiradi. U avval kuchukni ayblab, uning jazolanishini talab qiladi, lekin it generalning qarindoshiga tegishli ekanligini bilgach, darhol fikrini oʻzgartirib, kuchukni maqtab qoladi. Bu uning mansab va kuchli odamlar oldida oʻzini qulay holatga solishga urinayotgan ikkiyuzlamachi ekanini koʻrsatadi. Asarda shu kabi holatlar kulgili tarzda yoritilgan boʻlib, jamiyatdagi riyo va xushomadgoʻylik tanqid qilinadi.

Bu metod orqali oʻquvchilarning hikoyaning maʼnosi qanchalik yaxshi tushunishgani aniqlanadi. Oʻquvchilar guruhda ishlash orqali bir-birlarini tinglash va fikrini hurmat qilishni, bundan tashqari birgalikda toʻgʻri qaror qabul qilishni oʻrganishadi.

Qoʻllashga doir esa quyidagicha topshiriqlarni berish mumkin:

5-topshiriq. Fikringini himoya qiling:

Sizningcha, jamiyatda "xameleon" tipidagi insonlar zararlimi yoki foydalimi? Nega? Oʻz fikringini real hayotdan misollar bilan isbotlang.

Bu topshiriq oʻquvchilarga hikoyani nafaqat eslab qolishga, balki uni tanqidiy tahlil qilish, turli vaziyatlarda qoʻllash va ijodiy tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi.

Tahlillash, umumlashtirish, baholash kategoriyalarini umumlashtirgan holda bitta topshiriq ham berish mumkin. Bunda biz esse yoki inshodan foydalanishimiz mumkin. Adabiy asarlarni oʻrganish jarayonida esse va insho yozish muhim oʻrin tutadi. Ayniqsa, Anton Pavlovich Chexovning "Xameleon" hikoyasi kabi hajmi kichik, lekin mazmun jihatdan teran asarlarni tahlil qilishda bu usullar oʻquvchining tanqidiy tafakkurini rivojlantiradi, mustaqil fikrlashga oʻrgatadi va adabiy tahlil qilish koʻnikmasini shakllantiradi.

Esse va insho yozish jarayonida o'quvchi hikoyadagi asosiy g'oyani, muallifning maqsadini, obrazlarning xarakterini va ularning jamiyatdagi o'rini tahlil qiladi. "Xameleon" hikoyasida Ochumelov obrazi orqali ikkiyuzlamachilik, amaldorlarning qo'rqqoq va manfaatparastligi fosh etiladi. Insho yozish bu fikrlarni chuqur anglashga yordam beradi. Esse va insho yozish jarayonida o'quvchi fikrini mantiqiy va izchil bayon qilishga o'rganadi.

Esse inshodan farqli ravishda shaxsiy fikrga ko'proq urg'u beradi. "Xameleon" hikoyasi bo'yicha esse yozishda o'quvchi hikoyani nafaqat tahlil qiladi, balki o'z qarashlarini ham bayon etadi. Masalan, u Ochumelovga o'xshash kishilar bugungi jamiyatda qanday rol o'ynashini o'z tajribasidan kelib chiqib muhokama qilishi mumkin.

Esse va insho yozish o'quvchiga hikoyani faqat yodlab olish emas, balki uning mohiyatini tushunish, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish, o'z fikrlarini mantiqiy va aniq ifodalash imkonini beradi. "Xameleon" hikoyasi kabi asarlarni tahlil qilish jarayonida bu metodlar ayniqsa samarali bo'lib, o'quvchiga adabiy asarni hayotiy voqealar bilan bog'lash va undan xulosa chiqarish ko'nikmasini shakllantiradi.

6-topshiriq. Quyidagi mavzuda 150 ta so'zdan kam bo'lmagan esse yozing.

Vijdon va manfaat o'rtasidagi ziddiyat: "Xameleon" hikoyasining asosiy g'oyasi

- 7. Hikoyada qahramonlar o'z manfaatlarini himoya qilish uchun qanday yo'llarga murojaat qilgan?*
- 8. Ochumelovning fe'l-atvorini insoniy qadriyatlar nuqtayi nazaridan tahlil qiling.*
- 9. Sizningcha, inson vijdonli bo'lishi uchun jamiyatda qanday sharoitlar kerak?*

Ushbu mavzu "Xameleon" hikoyasini chuqur tahlil qilishga, uni bugungi hayot bilan bog'lashga va ijodiy fikrlashga yordam beradi.

O‘quvchilarning hikoyalarni tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun savol-topshiriqlardan foydalanish samarali metodlardan biridir. To‘g‘ri tuzilgan savollar va topshiriqlar orqali o‘quvchilar faqatgina hikoyani tushunish bilan cheklanib qolmay, balki o‘z fikrlarini ifodalash, tahlil qilish va ijodiy yondashish ko‘nikmalarini ham rivojlantiradilar. O‘qituvchilar savol-topshiriqlarni o‘quvchilarning yosh xususiyatlari va bilim darajasiga mos ravishda tanlash orqali dars samaradorligini oshirishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

8. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o‘qitish metodikasi\o‘quv qo‘llanma/ Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo”, 2020. – 352 bet.
9. Baltayeva A. “Adabiyot darslarida o‘quvchilarning badiiy asar qahramonlarini tanqidiy baholashga o‘rgatish texnologiyasi” mavzusidagi pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. Toshkent—2020.-172 b.
- 10.Б. Тухлиев, С. Матжонов\Адабийот уқитиш методикаси\уқув кулланма\Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – 168 б
11. Suyunov X. “Adabiyot darslarida o‘quvchilarni savol-topshiriqlar ustida ishlashga o‘rgatish usullari (umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 5-9-sinflari misolida)” mavzusidagi adabiyot o‘qitish nazariyasi va uslubiyati Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasi. Toshkent-2005. – 147 b.
- 12.Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot o‘qitish metodikasi(An’anaviylikdan zamonaviylikka)\uslubiy qo‘llanma\Toshkent-2020.-161 b.

ADABIYOT O‘QITISHDA TO‘G‘RI YONDASHUVNING SHAXS KAMOLOTIDAGI AHAMIYATI

Ro‘ziyeva Gulnoza Mirkomil qizi

Yangi asr universiteti,

Sharq mumtoz tillari, 2-kurs talabasi

Gulnozaodilova1988@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Bobur Elmurodovning “Tajohul ul-orif” badiiy san’at turining hayotiy namunasi, o‘zgalarga ilm o‘rgatish, ma’rifat ziyosini tarqatish va tarbiya berishdagi o‘rnak bo‘la olishi ko‘rsatilgan. Hozirgi kunda o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatlari o‘rtasidagi muammolar ushbu badiiy san’at misolida yoritilgan. Maqolada adabiyotning murakkab nazariy qoidalarini o‘quvchilarga sodda, tushunarli va jonli tarzda o‘rganishning tabiiy tarziga ahamiyat qaratiladi. Har bir darsni tashkil qilishda o‘qituvchi va o‘quvchi munosabati qat’iy zanjir tusini olishi tahlil qilinadi. Natijada, to‘g‘ri tashkil qilingan mashg‘ulotlar insonning kelajak hayotida bir umrlik dars bo‘lib qolishi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar. ustoz, muallim, tarbiya, ma’rifat, o‘quvchi, insoniylik, tajohul ul-orif.

Annotation: This article illustrates Bobur Elmurodov’s use of the literary device Tajohul ul-arif as a vivid and realistic example of artistic expression. It highlights how this device can serve as a model in spreading knowledge, enlightening others, and providing moral education. The piece also sheds light on current issues in teacher-student relationships through the lens of this literary technique. The article focuses on the natural way of teaching students the complex theoretical rules of literature in a simple, understandable and lively way. It is analyzed that in the organization of each lesson, the teacher-student relationship takes the form of a strict chain. As a result, it is emphasized that properly organized lessons become a lifelong lesson in a person’s future life.

Keywords. teacher, educator, upbringing, enlightenment, student, humanity, tajohuli arif.

Muallim – hayotimiz shamchirog‘i. O‘zi yonib, porlab charaqlasagina, atrofga nur-ziyo tarqatadi. Barcha kasblarning asosi ham ustozlikdir. Ilk saboqni ustoz beradi. Shuning uchun ham bu kasb eng sharaflı, yuksak kasbdır. Hozirgi zamon o‘qıtuvchisi o‘z mutaxassisligiga oid bilimlar bilan birga pedagogik va psixologik bilimlarni, hamda turli fanlar bo‘yicha maxsus bilimlarga ham ega bo‘lishi kerak. Undan tashqari, eng zaruriy yuksak axloqiy fazilatlarni egallagan bo‘lishi zarurdir.

“Tajohul ul-orif” she’rida aynan o’sha yuksak axloqiy fazilatning namunasi go‘zal tarzda misralarda bitilgan. Ushbu she’r zamonamizning yosh, umidli shoirlaridan biri Bobur Elmurodov qalamiga mansubdir. Yosh shoir “ustozlik” maqomiga loyqlik nafaqat bilim bilan, balki insoniylik, odamiylik tuyg‘ulari bilan yo‘g‘rilsagina yuksaklik kasb etishini ko‘rsatib bergan. Badiiy adabiyotdagi "tajohul ul-orif" san’ati nafaqat qalamda, balki qalbdagi aks etishini shoirona o‘xshatishlar bilan go‘zal tarzda yoritib bergan. Aslida, bu badiiy san’at turining uslubi – bu mohiyatni bilib turib, bilmaslikka olishdan iborat. Ushbu qo‘llanilgan baytning mazmunida gumonsirash, ikkilanish, shubhalanish, hayratlanish tuyg‘ulari ko‘zga tashlanadi. Aynan shu hissiyotlar orqali baytda ifodalanishi zarur haqiqatlar jonli va go‘zal tarzda gavdalanadi. Muallif o‘zi bilib tursa-da, boshqalardan so‘rayotgandek bo‘ladi. Bu esa asarning yanada jonli va ta’sirli bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Donolarcha nodonlik desak, yanglishmaymiz.

She’rda maktab davridagi iliq, yoqimli xotiralarni yodga soluvchi muhit shunday go‘zal tasvirlanganki, beixtiyor maktab davriga qaytib qoladi kishi. Ustozlarning savoliga javobni bilsak, qo‘llarimiz bilan o‘zimiz ham birga ko‘tarilib ketishimiz, javob berishga oshiqib talashishimiz haqiqiy pokiza va beg‘uborlik namunasi edi. Sinfdoshlar ichida dars tayyorlamay kelganlar yoki tanaffusda o‘ynab kech qolganlarimiz “burchak” degan jazo turiga “mahkum” edi. “Burchak”da turish bekorga emasligini keyinchalik angladik. Burchakda turgan holatda inson fikrlarini

bir joyga to'plab, pushaymonlik, qilingan xatolarning sarhisobini qilish, o'ylab olish uchun qo'llaniladigan tarbiyaviy-ruhiy uslub ekan. Buni bilgan ustozlar o'quvchiga ushbu yo'l bilan jazo emas, fikr qilishga imkon berganlar.

Yaqin o'tmishda, hattoki ayrim maktablarda hozir ham mavjud “ta'mirga”, “partaga”, “bo'yoq” qa pul yig'ish “udumi” o'quvchilarni, ayniqsa, ko'p bolali, imkoni kamroq bolalarni andishaga qo'yib, kerak bo'lsa, tashvishga soladigan og'riqli holat edi. Sababi, bolalar puli yo'qligini, imkonsizligini kattalardan ham ko'proq ruhiy zarba bilan aytishga iymnadi. She'r davomida puli ham, noni ham yo'q bolaning ichidagi g'alayonlarini, his-tuyg'ularini adabiyot o'qituvchisi juda yaxshi sezdi. O'zining adabiyot fani bo'yicha ustozlik mahorati davomida “tajohul ul-orif” badiiy uslubini yoritarkan, bilib bilmaslikka olish uslubini amaliy holatda ko'rsatib bera olgani she'r davomida juda go'zal tarzda ko'rsatilgan. Murg'ak qalbga ozor bermasdan, uni do'stlari oldida xijolat qilmasdan, beminnatgina pulni imijimida berishi haqiqiy ustoz – pedagoglik sifatidir.

Adabiyot ustози odob beruvchi, tarbiyachi, muallimlik, jo'mardlik hislatlari egasi bo'la olishning namunasidir. Zamonamizda ustozlik mas'uliyati va sharafigini bilib-bilmaslikka olayotgan, ustozlar ham o'z hurmatini bilmay qolgan davrda bu tasannolarga arzirli ishdur.

Hozirgi kunda “pedagog”, “ustoz”, “muallim” deb bong urar ekanmiz, haqiqatda ustozlarimiz “o'sha maqomga loyiqmi o'zi yoki yo'qmi?” degan savol qiynab qoladi. Ustozning o'zi yurish-turishida, tarbiya va tavozeda, gap-so'ziyu muomalasida namuna bo'la oladimi yo'qmi insonni o'ygа soladi. Lekin, ming afsuski, zamonamizda bu yetuk xislatli, fazilatli muallimlar qatorida uning aksi bo'lgan “kurmaklar” ham ko'payib qolgandek. Ayrim “ustozlar”ning o'z hurmatini bilmasligi, odobsizliklari, o'zidan ancha kichik bo'lgan o'quvchilar maqomiga tushib olib, baravar tortishayotgani, o'z faoliyatini faqat moddiyat uchun yuritayotgani juda achinarli holatdir. Faqatgina bilimning o'zi yetarli emas. Uni o'quvchiga go'zal holatda mahorat bilan yetkazib berish, o'qitishning turli interfaol usullaridan

mohirona foydalanib yetkaza olish ham talab etiladi. Yana muhim jihatlaridan biri shuki, ustoz har bir o‘quvchining yoshi, salohiyati, aqliy imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta’lim berishi zarur. Aqliy imkoniyati yuqoriroq o‘quvchi bilan ko‘proq ishlab, o‘zlashtirishga qiynaladigan o‘quvchilarni chetga surmay, ularning ruhiyatiga kira olgan holda faniga va ilmga bo‘lgan qiziqishini oshira oladigan pedagog o‘z ishining ustasi hisoblanadi.

Ha, aslida ham hayotimizning go‘zalligi, obodligi va farovonligi, qolaversa, millatimizning ravnaqi muallimning mehnati bilandir. O‘z davrining mashhur pedagogi Abdulla Avloniy: “Har bir millatning saodati, davlatlarning tinchi va rohati yoshlarning yaxshi tarbiyasiga bog‘liqdir”, – deb yozgan edi. O‘tgan ulug‘larimiz, ota-bobolarimiz ustoz va muallimning haqqini yaxshi bilganlar, ularning qadri nechog‘lik baland ekanini teran anglaganlar va shunga yarasha muomala qilganlar. Shu bilan bir qatorda haqiqiy, fidoyi, axloqiy ham namuna darajasidagi murabbiylar jamiyat binosining binokorlari, ma’rifat bog‘ining bog‘bonlaridir. Ular “Hayot” deb atalmish bo‘stonning nihollarini baquvvat daraxtga aylantirish uchun beqiyos mehnat qiladi. Shuning uchun ham uning shogirdi ustidagi haqqi benihoya katta va ulug‘dir.

Hazrat Alisher Navoiy o‘z davrining ayrim maktabdorlari ega bo‘lgan sifatlar xususan, qattiqqo‘llik, ta’magirlik va johillikni qoralar, manmanlik, g‘araz, mansab, nodonlikni o‘zida mujassam qilgan “ustoz” madrasa ayvoni boshi unga o‘rin bo‘lmasligini ta’kidlaganlar. Shu bilan birga, o‘qituvchi mehnatining mashaqqatli ekanini ta’kidlab: “Uning ishi odam qo‘lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila olmas” deya ta’rif berganlar. Muallimlik faoliyati katta mas’uliyat talab qilishini shu o‘xshatish orqali ifodalab berganlar.

Taniqli rus pedagogi A.S. Makarenko o‘qituvchilik kasbiga juda yuqori baho berib, unga shunday ta’rif beradi: “Tarbiyachi tashkil etishni, yurishni, hazillashishni, quvnoq, jahldor bo‘lishni bilishi lozim, u o‘zini shunday tutishi kerakki, uning har bir harakati, yurish-turishi, kiyinishi bolalarni tarbiyalasin”.

Xulosa o‘laroq shuni aytishimiz mumkinki, pedagog, muallim har tomonlama yuksak axloqqa, bilimga, uddaburonlik, hushyorlik kabi go‘zal fazilatlarga ega bo‘lsagina, o‘zining sharaflı vazifasini to‘liq ado etadi. Millat ravnaqi, xalq farovonligi kelajak avlod qo‘lida ekan, ularni tarbiya qilishga, ma‘rifat ulashib, namuna bo‘ladigan darajadagi muallim bo‘lishga intilish, shunday kadrlarni yetkazish yurtimizning asl maqsadi va vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bobur Elmurod. (2012) Ko‘zlarimdagi dunyo. – Toshkent.: Adib nashriyoti.
2. Abdulla Avloniy. (2021) Birinchi muallim. – Toshkent. Sharq.
3. Alisher Navoiy. (2022) Lison ut-tayr. – Toshkent.: Sharq.
4. Xoliqov, A. (2011) Pedagogik mahorat. – Toshkent.: Darslik.

ADABIYOT FANLARINI O‘QITISHNING ZAMONAVIY METODIKASI MUAMMOLARI

Sanayeva Mahliyo Rauf qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Raqamli texnologiyalar fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiyot fanlarini o‘qitishning zamonaviy metodik muammolari haqida ma’lumot berilgan. Ushbu maqolada adabiyot fanlarini zamonaviy metodlar asosida o‘qitish jarayonida uchrayotgan muammolar yoritilgan. Muammolar o‘rganilib, ular tahlil va tadqiq qilib chiqilgan. Tadqiqotda mahalliy va xorijiy tajribalar tahlil qilinib, o‘qituvchilarning innovatsion texnologiyalarga moslashuvi, interaktiv metodlarning qo‘llanilishi hamda adabiyotni boshqa fanlar bilan integratsiyalash muammolari ko‘rib chiqilgan. Muammolarning yechimlari sifatida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, pedagoglarni qayta tayyorlash va ijodiy muhitni shakllantirish taklif etilgan.

Kalit so‘zlar. adabiyot ta’lim, zamonaviy metodika, texnologik integratsiya, ijodiy yondashuv, interaktiv ta’lim.

Аннотация: В данной статье представлена информация о современных методических проблемах преподавания литературы. После изучения проблем они были проанализированы и исследованы. В статье освещаются проблемы, возникающие в процессе преподавания литературоведения на основе современных методов. В исследовании проанализирован отечественный и зарубежный опыт, рассмотрены проблемы адаптации учителей к инновационным технологиям, использованию интерактивных методов, интеграции литературы с другими предметами. В качестве решения проблем предлагается внедрение современных технологий, переподготовка педагогических кадров, создание творческой среды.

Ключевые слова: литературное образование, современная методика, технологическая интеграция, творческий подход, интерактивное образование.

Annotation: This article provides information about modern methodological problems of teaching literature. After studying the problems, they were analyzed and researched. This article highlights the problems encountered in the process of teaching literature using modern methods. The study analyzes local and foreign experiences, considers the problems of teachers' adaptation to innovative technologies, the use of interactive methods, and the integration of literature with other subjects. The introduction of modern technologies, retraining of teachers, and the formation of a creative environment are proposed as solutions to the problems.

Keywords. literature education, modern methodology, technological integration, creative approach, interactive education.

Kirish.

Adabiyot fanlari ta'limida zamonaviy metodikalarning joriy etilishi, o'quvchilarning estetik, ma'naviy va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Lekin ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan usullar va yondashuvlar o'ziga xos muammolarni keltirib chiqaradi. Bu maqola adabiyot fanlarini o'qitish jarayonida yuzaga keladigan zamonaviy metodologik muammolarni, ularning sabablarini hamda yechimlarini tahlil qilishga qaratilgan.

O'zbek adabiyotini o'qitish tarixi xalqimizning milliy madaniyati va ma'naviyati bilan chambarchas bog'langanki, uning rivojida Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Nosiruddin Burhoniddin Rabg'uziy, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi mutafakkirlar tomonidan yaratilgan adabiy yodgorliklar ulkan o'rin tutadi. Badiiy so'z jozibasi va uning inson ruhiyatiga ta'siri ulug'larimiz tomonidan axloqiy-estetik tarbiya, o'zlikni anglash, atrof-olamni tushunish omili sifatida yuksak qadrlangan. Zero, Navoiyning “Majolis un-nafois”, Xondamirning

“Makorim ul-axloq”, Kaykovusning “Qobusnoma” asarlarida so‘zga ongli munosabatda bo‘lish (tejab ishlatish, o‘rinli qo‘llash, qadrlash), san‘at darajasida ko‘rish, notiqlik masalalariga e‘tibor qaratilganiyoq adabiyot o‘qitishning hayot bilan uzviylikda taraqqiy topganligidan darak beradi. Badiiy adabiyotning tasvir obyektida, asosan, inson va uning murakkab ichki kechinmalari mujassamligi uchun ham unda his-tuyg‘ularga ta’sir ko‘rsatish imkoniyati kengroq. Shu jihatdan shaxs kamoloti masalasi, asosan, badiiy adabiyot va uni o‘qitish bilan bog‘liq fanlar mazmunida o‘z ifodasini topishi bejiz emas. Abdulhamid Cho‘lponning ta’rificha, “Adabiyot chin ma’nosi ila o‘lgan, so‘ngan, o‘chgan yarador ko‘ngilga ruh bermak uchun faqat vujudimizga emas, qonlarimizga qadar singishgan qora balchiqlarni tozalaydurg‘on, o‘tkur yurak kirlarini yuvadurg‘on toza ma’rifat suvi, xiralashgan oynalarimizni yorug‘ va ravshan qiladurg‘on, chang va tuproqlar to‘lgan ko‘zlarimizni artib tozalaydurg‘on buloq suvi”. Mazkur ta’riflar adabiyotning obrazli ifodalash imkoniyatlariga taalluqli bo‘lib, timsollar vositasida qachonlardir bo‘lib o‘tgan va sodir bo‘lajak voqea-hodisalarga badiiy tus berishga, hayotning in’ikosini turfa rang va chizgilarda jonlantirishga xizmat qiladi, shu orqali hissiy ta’sir ko‘rsatish va bilim berish imkoniyatlarini ham o‘zida mujassam etadi (Yo‘ldoshev, 2018, 14-bet).

“Adabiyot o‘qitish metodikasi” pedagogik fanlar tizimiga mansub o‘laroq, ilmning alohida turi bo‘lish uchun qo‘yiladigan uch talabning barchasiga javob bera oladi. Birinchidan, adabiyot o‘qitish metodikasi o‘rganadigan soha ilmdagi boshqa biror o‘quv fani tomonidan o‘rganilmaydi.

Ikkinchidan, mazkur fan ishlaydigan soha, ya’ni adabiy ta’limning har bosqichi (maktabgacha, boshlang‘ich, o‘rta, yuqori va oliy ta’lim) da badiiy asarlar ustida ishlashning optimal va samarali yo‘llarini tadqiq etish, adabiy ta’limning nazariy asoslarini ishlab chiqish ulkan ijtimoiy ahamiyat kasb etadi (Matjon, 1996, 208-bet).

Uchinchidan, adabiyot o‘qitish metodikasi fan sifatida o‘ziga xos tadqiqot obyekti, predmeti, maqsad-vazifalari, mazmuni va usullariga ega (Mahamadiyeva, 2024, 10-bet).

Materiallar va metodlar.

Ushbu tadqiqotda mahalliy va xalqaro ta'lim tizimlarining adabiyot o'qitishdagi yondashuvlari, ilmiy maqolalar va pedagogik adabiyotlar asosiy material sifatida foydalanildi. Metodlar qatoriga sifat tahlili, pedagogik kuzatuv, ekspert suhbatlari va adabiy manbalarni tahlil qilish kiritildi. Ushbu metodlar yordamida zamonaviy o'qitish usullari va ularning afzalliklari hamda kamchiliklari o'rganildi.

Adabiyot o'qitish metodikasi badiiy adabiyotni o'qitish jarayoni bilan bogliq qonuniyatlarni o'rganadi. Unda adabiyotshunoslik bilan pedagogikaning ayrim xususiyatlari uyg'unlashadi. Ya'ni adabiyotshunoslik alohida fan sifatida adabiyot tarixi, nazariyasi va adabiy jarayon muammolari bilan shug'ullansa, pedagogika bola tarbiyasi qonuniyatlari bilan mashg'ulligi ma'lum (Ergashevna, 2025, 354).

Natijalar.

Tadqiqot natijalari adabiyot fanlarini o'qitishda uchraydigan asosiy muammolarni aniqladi:

Innovatsion metodlarning qiyinchiliklari: ko'pgina o'quv muassasalarida zamonaviy metodologiya va texnologiyalardan foydalanish uchun yetarli infratuzilma va resurslar mavjud emas. Shu sababli, zamonaviy metodlarni to'liq qo'llashga to'siqlar yuzaga keladi.

O'qituvchilarning zamonaviy texnologiyalarga moslashishi: ko'pgina pedagoglar uchun zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash qiyinchilik tug'diradi. Shu sababli, innovatsion usullar o'quv jarayoniga to'liq tatbiq etilmaydi va an'anaviy o'qitish usullari ustunlik qiladi.

Interaktiv usullar va ijodiy o'quvchilarni rag'batlantirish: Adabiyot o'qitishda interaktiv va ijodiy yondashuvlarni keng tatbiq etishda qiyinchiliklar bor. O'quvchilarni mustaqil fikrlashga va ijodiy o'ylashga yo'naltirish usullari yaxshi ishlamaydi yoki samarasiz bo'lib qolmoqda (Yuldoshev, 1994, 11-bet).

Adabiyotni fan sifatida o'zlashtirish o'quvchilarning nutqiy va lingvistik savodxonligini ham o'stirishning muhim shartidir. Adabiyotni boshqa fanlar, xususan, ona (o'zbek) tili bilan integratsiyalab o'qitish bir-birini taqozo etadi. Bu fanlarning birligi filologiya fanlari uchun umumiylikni ta'minlaydi. So'z til va nutq birligi sifatida turli sohalarda, jumladan, estetika sohasida ham alohida ta'sir kuchiga ega. Har ikki kursning mazmuni tilshunoslik, stilistika, adabiyotshunoslik, folklorshunoslik kabi fundamental fanlar asoslariga tayanadi, til va adabiyotni milliy-madaniy qadriyatlar sifatida tushunishga xizmat qiladi (Normurodovna, 2025, 305).

Muhokama.

Yuqorida keltirilgan natijalar asosida adabiyot fanlarini zamonaviy metodika bilan o'qitish jarayonida muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi yechimlar taklif etiladi:

Innovatsion texnologiyalarni qo'llash: ta'lim muassasalarida raqamli texnologiyalar, elektron darsliklar va interaktiv vositalardan keng foydalanish o'quvchilarning qiziqishini oshiradi hamda ular uchun qulay o'quv muhiti yaratadi.

Pedagoglarni qayta tayyorlash: pedagoglarni zamonaviy texnologiyalarni o'quv jarayoniga joriy etishga tayyorlash va ularga qo'shimcha bilim berish maqsadga muvofiqdir.

Ijodkorlikni rag'batlantiruvchi muhit yaratish: o'quv jarayonida o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradigan muhit yaratish, bu orqali ularning mustaqil va ijodiy fikrlashini rag'batlantirish talab etiladi.

Xulosa.

Adabiyot fanlarini o'qitishda zamonaviy metodik usullardan foydalanish orqali o'quvchilarning qiziqishi va ijodiy qobiliyatlarini oshirish mumkin. Pedagogik yondashuvlarni modernizatsiya qilish, texnologiyalardan keng foydalanish va ijodiy muhit yaratish adabiyot fanlari ta'limini yanada yuqori darajaga olib chiqadi.

Adabiyot fanlarini o‘qitishda zamonaviy metodik usullarni joriy etish hozirgi ta’lim tizimining dolzarb masalalaridan biridir. Tadqiqot davomida aniqlanganidek, zamonaviy texnologiyalar, innovatsion yondashuvlar va interaktiv metodlardan keng foydalanish o‘quvchilarning adabiyotga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, ularning estetik, ijodiy va ma’naviy rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, mavjud muammolar – o‘quv muassasalarida yetarli infratuzilmaning yo‘qligi, pedagoglarning raqamli texnologiyalarga moslashishidagi qiyinchiliklar, interaktiv metodlarning yetarlicha samara bermayotgani – hal etilishi lozim bo‘lgan muhim masalalardir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahamadiyeva, S. (2024) Adabiyotni fan sifatida o‘qitishning konseptual asoslari. *Worldly knowledge. International journal of scientific researches*. (10-bet)
2. Matjon, S. (1996) Maktabda adabiyotdan mustaqil ishlar. – Toshkent: *O‘qituvchi*, – 208b.
3. Yo‘ldoshev, Q. (2018) Adabiyot o‘qitishning asoslari / Global ta’lim va milliy metodika taraqqiyoti. *Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari*. – T., ToshDO‘TAU, –144 b.
4. Yuldoshev., Madaev, O., Abdurazzokov. A. (1994). Adabiyot o‘qitish metodikasi. (Pedagogika institutlari va universitetlarning filologiya fakultetlari uchun dasturiy qo‘llanma). 11-12-betlar.
5. Ergashevna, S. M. (2025, February). Ingliz tili mutaxassisi bo‘lishda boshlang‘ich ingliz tili darslarining ahamiyati. *International Educators Conference* (pp. 350-357).
6. Normurodovna, A. (2025, February). Ingliz tili grammatikasining ingliz tili kursidagi ahamiyati. *International Educators Conference* (pp. 302-309).

O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI FANLARI BO'YICHA RAQAMLI DIAGNOSTIKA TIZIMINI YARATISH IMKONIYATLARI

Temirbekov Sayfiddin Farxodjon o'g'li,

Andijon Davlat Texnika Institute, talabasi,

Axborot tizimlari va texnologiyalari yo'nalishi.

temirbekovsayfiddin@gmail.com Tel: +998 90 755 65 38

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbek tili va adabiyoti fanlari bo'yicha raqamli diagnostika tizimini yaratish imkoniyatlari ko'rib chiqildi. Ta'limda raqamli texnologiyalarning joriy etilishi o'quvchilarning bilim darajasini aniq, obyektiv va tezkor baholash imkonini yaratilmoqda. Maqolada diagnostika tushunchasi, uning zamonaviy raqamli shakllari va ayniqsa o'zbek tili va adabiyotiga moslashtirilgan tizimlar haqida fikr yuritilgan.

Annotation: This article explores the possibilities of creating a digital diagnostic system for Uzbek language and literature subjects. The integration of digital technologies into education enables accurate, objective, and rapid assessment of students' knowledge levels. The article discusses the concept of diagnostics, its modern digital forms, and particularly systems adapted to the specific needs of the Uzbek language and literature.

Kalit so'zlar. *Raqamli diagnostika tizimi, O'zbek tili, Sun'iy intellekt, Baholash, Ta'lim texnologiyalari, NLP (tabiiy tilni qayta ishlash), Raqamli ta'lim.*

Keywords. *Digital diagnostic system, Uzbek language, Artificial intelligence, Assessment, Educational technologies, Natural Language Processing (NLP), Digital education.*

Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning o'rni tobora ortib bormoqda. Axborot texnologiyalari, sun'iy intellekt va tahliliy platformalar o'quv jarayonini samarali tashkil etishda muhim vositaga aylangan. Xususan, fanlar bo'yicha

o'quvchilarning bilim darajasini aniqlash va baholashda raqamli diagnostika tizimlarining joriy etilishi ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilmoqda.

O'zbek tili va adabiyoti fanlari — nafaqat o'quvchilarning til ko'nikmalarini, balki ularning mantiqiy fikrlashi, tahlil qilish, estetik didi va milliy qadriyatlarga bo'lgan munosabatini shakllantiruvchi asosiy fanlardan biridir. Biroq, bu fanlar bo'yicha bilimlarni baholash an'anaviy tarzda olib borilishi ayrim hollarda obyektivlik va tezkorlikni ta'minlamaydi [**Jo'raev, N., & Raxmonov, B. (2021).**].

Shu nuqtai nazardan, o'zbek tili va adabiyoti fanlari bo'yicha raqamli diagnostika tizimini yaratish zarurati yuzaga kelmoqda. Bu tizim o'quvchilarning grammatik ko'nikmalari, matn bilan ishlash layoqati, yozma nutqi va adabiy tahlil qilish qobiliyatlarini raqamli vositalar orqali aniqlash imkonini beradi. Ushbu tadqiqot ishida shunday tizimni yaratish imkoniyatlari, ularning afzalliklari, amaliy qo'llanilishi va mavjud muammolari tahlil qilinadi [**Tadjibayev, U. (2020).**].

Raqamli texnologiyalar zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas qismiga aylanib, o'quv jarayonini yanada interaktiv, samarali va shaxsiylashtirilgan qilish imkonini bermoqda. Onlayn platformalar, mobil ilovalar, sun'iy intellektga asoslangan vositalar va elektron resurslar yordamida o'qituvchilar darsni individual yondashuv asosida tashkil eta oladi. Bu esa o'quvchilarning bilim darajasiga mos materiallar tanlash, ularning faoliyatini nazorat qilish va oraliq baholashlarni aniq olib borishga yordam berib kelmoqda.

O'zbek tili va adabiyoti fanlari o'quvchilarda nafaqat til va yozuv ko'nikmalarini shakllantiradi, balki ularning estetik dunyoqarashi, mantiqiy fikrlashi, milliy qadriyatlar va ma'naviy-me'yorlarga bo'lgan munosabatini ham tarbiyalaydi. Bu fanlar orqali o'quvchilar o'z fikrini izchil va aniq ifodalash, matnni tahlil qilish, asarlar orqali hayotiy tushunchalarni anglashga o'rganadilar. Shuning uchun ushbu fanlar mazmunan ham, shaklan ham chuqur tahliliy va madaniy yondashuvni talab qiladi.

Adabiyot fanida asar syujeti, qahramon xarakteri, g'oya va badiiy vositalar tahlili muhim bo'lsa, til fanida esa grammatik qoidalar, leksik birliklar, fonetika va stilistika singari bo'limlar chuqur o'zlashtiriladi. Bu esa o'quvchilarda mustahkam til kompetensiyalarini shakllantirish bilan birga, ularning o'qish, eslab qolish, yozish va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shu bois, o'zbek tili va adabiyot fanlari o'ziga xos didaktik yondashuvni va baholash mezonlarini talab qiladi [Qodirova, G. (2017).].

Zamonaviy ta'lim jarayonida har bir fan bo'yicha o'quvchilarning bilim darajasini aniqlash, ularning qaysi sohalarida qiyinchilikka duch kelayotganini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, o'zbek tili va adabiyoti kabi kompleks, tahliliy va ijodiy yondashuvni talab qiluvchi fanlarda bu ehtiyoj yanada yaqqol seziladi. An'anaviy baholash usullari — yozma ishlar, testlar, og'zaki savol-javob — ko'plab hollarda o'quvchining bilim darajasini to'liq ochib bera olmaydi, ko'p jabhalarda individual yondashuv yetishmaydi.

Raqamli diagnostika tizimlari ushbu muammoni hal etish imkonini beradi. Ular o'quvchilarning grammatik bilimlari, lug'at boyligi, tahlil qilish ko'nikmalari va yozma nutqidagi xatoliklarni avtomatik tarzda aniqlash va tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Bunday tizimlar o'quvchilarning qayerda adashayotganini, qaysi bilim yoki ko'nikmasi zaif ekanini aniq ko'rsatib bera oladi. Bu esa o'qituvchiga o'z metodikasini moslashtirish va individual yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi.

O'zbek tili va adabiyot fanlariga xos baholash mezonlari — insho yozish, matn tahlili, nutqiy uslub aniqlash, grammatik tahlil kabi topshiriqlarni raqamli vositalar orqali baholash ancha qulay va samarali bo'lishi mumkin. Sun'iy intellekt asosida ishlovchi diagnostika tizimlari nafaqat test savollariga javob berishni, balki o'quvchi yozgan matnni kontekst asosida baholash, xatolarni ko'rsatish va tavsiya berishni ham amalga oshiradi. Bu esa til va adabiyot o'qituvchilariga darsni yanada samarali tashkil qilish imkonini beradi [Qodirova, G. (2017).].

Bevosita, raqamli diagnostika tizimi yordamida o'quvchilarning rivojlanish dinamikasini kuzatish, ularning yutuq va kamchiliklarini statistik ko'rinishda tahlil qilish, ma'lumotlarni saqlash va tahlil asosida ta'lim sifatini oshirish imkoniyati yuzaga keladi. Bunday tizimlar ayniqsa ta'limda monitoring va baholash jarayonlarini avtomatlashtirish, zamonaviy yondashuvlarga asoslangan darslarni tashkil qilish istagidagi o'qituvchilar uchun muhim vositadir.

Pedagogik jarayonda **diagnostika** tushunchasi o'quvchining bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlash, o'rganish va baholashga qaratilgan faoliyat turi sifatida talqin etiladi. Bu jarayon o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini aniqlash, ta'lim sifati monitoringi va o'quv jarayonini individuallashtirish uchun xizmat qiladi. Diagnostika natijalari asosida o'qituvchi o'z pedagogik strategiyasini qayta ko'rib chiqishi, o'quvchilarga kerakli metodik yondashuvni tanlashi mumkin.

An'anaviy diagnostika usullari — yozma va og'zaki so'rovlar, testlar, nazorat ishlari — subyektivlik va vaqt talabchanlik bilan ajralib turadi. Bu holat, ayniqsa, o'quvchilar soni ko'p bo'lgan sinflarda samarali va tezkor baholash imkoniyatini cheklaydi. Shu bois zamonaviy ta'lim texnologiyalariga asoslangan **raqamli diagnostika tizimlari** ehtiyojga aylanmoqda. Bunday tizimlar avtomatlashtirilgan tahlil vositalari orqali o'quvchining bilim darajasini aniqlabgina qolmay, o'qituvchiga chuqur va vizual tahlil imkonini ham beradi [Jo'rayev, A. (2019).].

Raqamli diagnostika tizimlari test topshiriqlaridan tortib, yozma ishlardagi grammatik, leksik, uslubiy xatolarni aniqlash, matn tahlili kabi murakkab faoliyatlarni ham avtomatlashtirilgan tarzda amalga oshira oladi. Ayrim ilg'or tizimlar esa sun'iy intellekt yordamida o'quvchining natijalariga qarab shaxsiylashtirilgan topshiriqlar taklif etadi. Bu holda o'qituvchining yukini yengillashtirib, o'quvchilarning rivojlanish trayektoriyasini aniq belgilash imkonini yaratadi.

Raqamli diagnostika tizimlari o'quvchilarning bilim darajasini aniqlash va baholashni avtomatlashtirishga xizmat qiladigan dasturiy yoki veb-platformalardan iborat bo'lib, ular test, tahliliy savollar, yozma ishlar va boshqa turdagi topshiriqlar asosida ishlaydi. Ushbu tizimlar turli modellar asosida qurilishi mumkin: statik testlar, moslashuvchan (adaptiv) testlar, yozma matnni avtomatik tahlil qilish modullari, sun'iy intellekt (AI) yordamida tahlil qiluvchi tizimlar va boshqalar [Egamberdiyeva, D. (2023).].

Statik testlarga asoslangan diagnostika tizimlari eng oddiy va keng tarqalgan shakldir. Bunday tizimlar aniq belgilangan savollar va javoblar asosida ishlaydi, foydalanuvchi tanlagan javoblarga qarab natijani chiqaradi. Ushbu modelda ko'pincha test turlari (ko'p variantli, to'ldirish, moslashtirish) qo'llaniladi. Bu usul orqali grammatik qoidalar, imlo, leksik birliklar bo'yicha bilimlar sinovdan o'tkaziladi, lekin chuqur tahlil va ijodiy yondashuvni baholash imkoniyati cheklangan bo'ladi.

Moslashuvchan (adaptiv) test tizimlari esa o'quvchining oldingi javoblariga qarab keyingi savollarni aniqlaydi. Bunday yondashuvlar individual diagnostikaga asoslanadi va o'quvchining bilim darajasini aniqroq baholash imkonini beradi. Asosan, tilni o'rganish jarayonida bu model samarali bo'lib, o'quvchining qayerda qiynalayotganini real vaqt rejimida aniqlab, mos topshiriqlarni taqdim etadi [Egamberdiyeva, D. (2023).].

Yozma matn asosida ishlovchi diagnostika modellarida o'quvchi tomonidan yozilgan insho, tahliliy matn yoki jumlarlar sun'iy intellekt yoki tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalari yordamida avtomatik baholanadi. Bu yerda xatoliklar aniqlanadi, uslubiy va grammatik tahlil o'tkaziladi, matnning mazmuni, strukturasi va mantiqiyliги tekshiriladi. Shuningdek, tizim o'qituvchiga tavsiyalar berish yoki o'quvchiga xatolar bo'yicha izoh yuborish imkonini ham taqdim qiladi.

Raqamli diagnostika modellarini yaratishda sun'iy intellekt asosidagi algoritmlardan foydalanish istiqbolli yo'nalishlardan biridir. Bunday tizimlar mashinali o'qitish (machine learning) va chuqur o'rganish (deep learning) asosida o'quvchilar javoblarini o'rganadi va kelgusida yanada aniq, shaxsiylashtirilgan tahlil va baholashlarni amalga oshiradi. Takidlash joizki, o'zbek tili va adabiyoti fanlari kabi chuqur semantik va stilistik tahlil talab qilinadigan fanlarda bu model kelajakda katta imkoniyatlar yaratadi.

O'zbek tili va adabiyotining o'ziga xosliklarini inobatga olgan holda raqamli diagnostika tizimini yaratish, avvalo, mazkur fanlar bo'yicha bilim va ko'nikmalarni qat'iy me'zonlar asosida tahlil qiluvchi modullarni ishlab chiqishni talab etadi. Bunda fan doirasida uchraydigan topshiriqlar — grammatik tahlil, morfologik aniqlash, matn tuzish, insho va asar tahlillari, fikrni izchil ifodalash kabi ko'nikmalar avtomatik baholovchi vositalar orqali tashkil qilinishi lozim [Jo'rayev, A. (2019).].

Tizim tarkibiga kiruvchi asosiy modullardan biri **“Grammatika bo'limi”** bo'lib, u foydalanuvchining imlo, sintaksis va morfologiya bo'yicha bilimini test va yozma topshiriqlar orqali aniqlaydi. Ushbu modulda avtomatik to'g'rilovchi algoritmlar yordamida xatolar aniqlanadi va foydalanuvchiga aniq izohlar bilan ko'rsatiladi. Bundan tashqari, **"Matn ustida ishlash"** moduli orqali o'quvchilarning fikr bayoni, matn mazmunini tushunish va tahlil qilish ko'nikmalari raqamli tarzda baholanadi.

Adabiyot bo'limi esa o'quvchining badiiy asarni tahlil qilish, syujetni tushunish, qahramonlar xarakterini tavsiflash va g'oyani anglash ko'nikmalarini sinovdan o'tkazadi. Bu yerda diagnostika tizimi o'quvchi tomonidan yozilgan tahliliy fikrlarni sun'iy intellekt orqali o'qiydi, asosiy elementlarning mavjudligi, tahlil darajasi va mantiqiy izchillikka qarab baho beradi. Tizim nafaqat baho qo'yadi, balki tahlil bo'yicha tavsiyalar ham beradi, bu holatda o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishga xizmat qiladi [Rahmonov, S., & Akramov, M. (2020).].

Ushbu tizimni samarali amalga oshirish uchun tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), mashinani o‘rganish (ML), foydalanuvchi interfeysi (UI/UX) va elektron ta’lim texnologiyalaridan foydalanish muhimdir. Tizim onlayn platforma ko‘rinishida ishlab chiqilishi mumkin bo‘lib, o‘qituvchilar uchun nazorat va hisobot bloklari, o‘quvchilar uchun esa shaxsiy kabinet va rivojlanish xaritasi (progress map) bo‘lishi lozim. Bu kabi kompleks yondashuv o‘zbek tili va adabiyoti fanlarining o‘qitilish sifatini yangi bosqichga olib chiqadi [**Rahmonov, S., & Akramov, M. (2020).**].

1-jadval

Muammo	Tavsif	Yechim
Texnik infratuzilmaning yetishmasligi	Kompyuter, planshet va internetga kirish imkoniyati cheklangan	Mobil qurilmalar uchun yengil versiyalar yaratish, bosqichma-bosqich joriy etish
O‘qituvchilarning raqamli savodxonligi pastligi	Tizimdan to‘g‘ri foydalanishda qiynalishadi	Maxsus o‘quv kurslari, vebinarlar va videoqo‘llanmalar tashkil etish
Sun’iy intellektning o‘zbek tiliga moslashmaganligi	NLP modellarining zaifligi tahlil natijalariga salbiy ta’sir qiladi	O‘zbek tiliga mos korpuslar yaratish, AI modellarini lokal tillarga moslashtirish
Baholash tizimining noaniqligi	Yozma ishlarni chuqur tahlil qila olmasligi	Semantik va stilistik tahlil algoritmlarini kiritish
Moliyaviy va tashkiliy resurslarning cheklanganligi	Tizim ishlab chiqish va joriy etish xarajat talab qiladi	Davlat grantlari, xususiy sektor hamkorligi, bosqichma-bosqich moliyalashtirish

O'zbek tili va adabiyoti fanlari uchun raqamli diagnostika tizimini yaratish — ta'lim jarayonini zamonaviylashtirish, baholash sifatini oshirish va o'quvchilar bilimini individual tahlil qilish imkonini beruvchi innovatsion yondashuvdir. Ushbu tizim yordamida grammatik qoidalarni o'zlashtirish, yozma va og'zaki nutqni tahlil qilish, adabiy asar mazmunini anglash kabi ko'nikmalar avtomatik baholanadi. Shuningdek, sun'iy intellekt orqali o'quvchilarga shaxsiylashtirilgan topshiriqlar berilishi mumkin, bu esa bilimni mustahkamlash va kamchiliklarni bartaraf etishda muhim omildir [**Khamdamov, M. (2019).**].

Shu bilan birga, bu kabi tizimlarni joriy etish jarayonida ayrim ehtimoliy muammolar ham yuzaga chiqadi. Avvalo, texnik infratuzilma va internet bilan ta'minlanish darajasining yetarli emasligi, o'qituvchilarning raqamli vositalardan foydalanish bo'yicha malakasining pastligi, shuningdek, o'zbek tili uchun sun'iy intellekt modellarining yetarlicha ishlab chiqilmaganligi asosiy to'siqlar sifatida qaraladi. Bunday muammolar tizimning samaradorligini pasaytirishi mumkin. Shu sababli, raqamli diagnostika tizimi yaratishda bosqichma-bosqich metodik va texnik yondashuvlar ishlab chiqilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, O'zbek tili va adabiyoti fanlari bo'yicha raqamli diagnostika tizimini yaratish zamonaviy ta'lim talablariga mos keluvchi dolzarb vazifadir. Bunday tizim nafaqat o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini avtomatik aniqlashga yordam beradi, balki o'qituvchilarga dars jarayonini tahlil qilish, shaxsiy yondashuvni shakllantirish va samaradorlikni oshirish imkonini ham beradi. Tizimda sun'iy intellekt, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), va moslashuvchan algoritmlar kabi texnologiyalarning qo'llanishi O'zbek tilining o'ziga xosliklarini hisobga olgan holda ilmiy va amaliy yondashuvni kuchaytiradi.

Shu bilan bir qatorda, diagnostika tizimining muvaffaqiyatli ishlashi uchun texnik infratuzilma, pedagogik tayyorgarlik va lingvistik texnologiyalarning uyg'unlashuvi talab etiladi. O'zbek tili va adabiyotining murakkab stilistik va semantik jihatlarini to'g'ri baholay oladigan intellektual tizimni yaratish — bu milliy

ta'lim sohasidagi katta qadamdir. Bu jarayonda mahalliy va xalqaro texnologik tajribalarni uyg'unlashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

7. **Rahmonov, S., & Akramov, M. (2020).** *Nutqni aniqlash texnologiyalari: Ilmiy yondashuvlar. Tashkent: Texnologiya.*
8. **Temirbekov, S. (2024).** *Katta ma'lumotlar (big data) tahlilida texnologik yondashuvlar. Jizzax "Raqamli Texnologiyalar va Sun'iy Intellektni Rivojlantirishning zamonaviy holati va istiqbollari" Jizzax Davlat Pedagogika universiteti..*
9. **Khamdamov, M. (2019).** *Tilshunoslikda sun'iy intellektning roli. Tashkent: Talqin.*
10. **Jo'raev, N., & Raxmonov, B. (2021).** *Ta'limda raqamli texnologiyalar. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati.*
11. **Qodirova, G. (2017).** *Adabiyot o'qitish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi.*
12. **Jo'rayev, A. (2019).** *O'zbek tili o'qitish metodikasi: nazariya va amaliyot. Toshkent: O'qituvchi.*
13. **Tadjibayev, U. (2020).** *Sun'iy intellekt va tilni qayta ishlash. Tashkent: Bilim.*
14. **Egamberdiyeva, D. (2023).** *Sun'iy intellekt va filologiya: yangi yondashuvlar. Toshkent: Innovatsiya.*
- 15.

DRAMATIK ASARLARNI TAHLIL QILISH USULLARI

Muhayyo Rahimqulova

*Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent davlat
O‘zbek tili va adabiyoti Universiteti talabasi
rahimkulovamuhhayo@mail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada dramatik asarlarni tahlil qilish haqida mulohazalar yuritilgan. Dramatik asarlarni tahlil qilish metodikasi san’atshunoslik va adabiyotshunoslikning muhim bir qismidir. Dramatik asarlar sahna va teatrda namoyon bo‘ladi. Maqolada dramaturgiya asarlarini tahlil qilish jarayonida san’at va adabiyotning o‘zaro bog‘liqligini, inson tabiatining murakkabligini va ijtimoiy muomolari haqida mushohadalar tahlilga tortilgan. Dramaturgiya tahlilining asosiy maqsadi asarning mazmuni, tuzilishi, qahramonlari, ularning munosabatlari va sahna ijrosi kabi jihatlarni chuqur o‘rganishdir. Tahlil jarayonida metodologik usullarga yondashilgan.

Kalit so‘zlar. dramatik asarlar, badiiy tahlil, dramaturgiya, tragediya, obrazlar, metodik qarashlar, g‘oyalar.

Abstract: This article discusses the analysis of dramatic works. The methodology of analyzing dramatic works is an important part of art history and literary studies. Dramatic works are performed on stage and in the theater. The article analyzes the interrelationship of art and literature, the complexity of human nature, and social problems in the process of analyzing dramatic works. The main goal of dramaturgical analysis is to deeply study aspects such as the content, structure, characters, their relationships, and stage performance of the work. Methodological methods are used in the analysis process.

Key words: dramatic works, artistic analysis, dramaturgy, tragedy, images, methodological views, ideas.

Dramatik asarlar haqida gap borar ekan hammaning ko‘z o‘ngida sahna va teatr namoyon bo‘ladi. Adabiyot va dramatik asarlar o‘quvchilarni ta’lim tarbiyasini

takkomillashtirish, o'quvchilarni dramatik asarlar o'qishga, bu orqali dunyo san'ati, madaniyatini va ma'naviyatini birlashganligini o'rganadi.

San'at inson go'zalligini ifodalaydi. Adabiyot va san'at faqat ko'ngil ochish vositasigina emas, balki insonni shakllantiruvchi, tarbiyalovchi, uni hayotga faol aralashishga undovchi, kurashga da'vat etuvchi kuchdir. Har bir buyuk asar, har bir buyuk san'atkor insonni yangi pog'onaga ko'taradi.

Shuning uchun ham Dobrolyubov, Shekspir to'g'risida gapirib: “U insonniyatni ma'naviy yuksaltiradi”, degan edi.

Adabiyotda hayotni badiiy ifodalashning uch turi mavjud: Epik, lirik, dramatik. Dramatik turda qahramonlarning kechinmalari, nasriy voqealar ham, qahramonlarning nutqi orqali beriladi. Dramatik turning qiyinligi ham shundadir, dramatik turning yana bir xususiyati unda inson eng keskin holatlarda beriladi.

Unda harakatgina emas, fikrlar, kechinmalar ham keskinlik kasb etadi. Dramatik asar qahramonlari o'zlarini harakatda namoyish qiladilar. Dramatik asarlar matnida, tragiklik, dramatiklik va komillik belgilari kabi ustuvorlik yotadi, shunga ko'ra dramatik tur asosan uch janrga bo'linadi: tragediya, komediya, drama. Dramatik tur janrlari orasida o'zining ulug'vorligi bilan ajralib turadi, unda insonning kuchli ehtirolari, katta qurbonlar talab qiluvchi yuksak maqsad yo'lidagi kurash va intilishlari tasvirlanadi. Drama keskin vaziyatlar, ruhiy kechinmalar kurashidir. Shu sababli dramada qahramon ruhiy olamini tasvirlash asosiy masalardan biri hisoblanadi. Sahnalardagi asarlar ham xarakterlarning ruhiy kechinmalari asosiga quriladi. Dramatik asarlarni tahlil qilishda birinchi navbatda asarning mazmunini aniqlash muhimdir, mazmun, asar orqali muallif qanday g'oyalarni, fikrlarni yoki hissiyotlarni ifodalamoqda ekanligini belgilaydi.

Dramatik asarlarda, kirish, rivojlanish, xulosa bo'ladi. Kirish qismida asar qahramonlari va ularning muomalari tanishtiriladi. Rivojlanish qismida esa qahramonlarning qaror qabul qilish jarayoni va ularning o'zaro munosabatlari

ko'rsatiladi. Xulosa qismida esa asar tugaydi va qahramonlarning taqdiri ochib beriladi. Jahon adabiyotining ulkan vakillaridan Vilyam Shekspirning "Otello" tragediyasini 9-sinfda o'rganish uchun asar berilgan. Asarga yaqinlashish, uni his qilish va sevib o'quvchilar o'qishi uchun asardan qisqacha mazmuni o'qituvchi tomonidan va eng qiziq joylaridan so'zlab beriladi. "Otello" tragediyasidan yozib olingan qismlardan parcha eshittirildi, asosiy joylarni o'quvchilar daftarlariga belgilab boradi. Shundan so'ng asar tahlil qilinadi, va rollarga bo'lib o'qitiladi. Matn ustida ishlash jaroyonida o'quvchilar lug'at daftarlariga yozib olingan so'zlariga e'tibor qaratadi. Matn ustida ishlashda o'qituvchi yana bir nuqtaga e'tibor berishi zarur, asarda iboralar, murakkab isteoralar ko'plab uchraydi. O'qituvchi matn ustida ishlash jarayonida birikmalarga e'tibor berishi, ularni sharhlashi zarur. Asardan o'quvchilar o'zlariga yoqqan o'rinlaridan parcha yodlab kelish, asarning qolgan qismini uyda o'qib kelish vazifasini e'lon qilish bilan yakunlanadi.

O'qituvchi tomonidan to'g'ri fikr va yo'nalish berib asar tahlil qilinadi. Otello fojiasida insoniyat paydo bo'lgandan beri yonma yon kelayotgan ezgulik va yovuzlik, xiyonat va sadoqat, jinoyat va ishonch, oliyjanoblik va pastkashlik singari sifatlar o'rtasidagi kurash tasvirlangan. Davr nuqtai nazariga ham keng e'tibor berish lozimligi o'qtiriladi. Asarda to'g'ri odamlarning ishonuvchan sodda bo'lishi, o'zgalardan yomonlik, xiyonat kutmasligi Otello, Kassio, Dezdemonna, Emiliya timsollari orqali ta'sirli ko'rsatilgan. Asarda shuncha ezgu sifatli odamlarning o'limi bir fojia bo'lsa, ularning arzimas bir odamning mayda manfaatlari yo'lida halok bo'lganligi fojيانing darajasini yanada oshiradi. Yomonlik hech qachon yolg'iz yurmaydi. Biri boshqasini keltirib chiqaradi, biri ikkinchisini boshlab keladi, shuning uchun ham Yagoning hasadgo'yligi birgina Otello va Dezdemonani emas, Yagoning o'zini ham xotini Emiliya bilan birgalikda komiga tortib ketadi.

Asarning bosh qahramoni Otello gumonlar, iztiroblar girdobida tasvirlanadi. Otello-samimiy odam. U turlanishni, kishilar ko'ziga o'zini yaxshiroq ko'rsatishni istamaydi. Oriyatli bo'lgani uchun ham xotining xiyonati haqidagi xabarni juda

og'ir kechiradi, yo'qotish daxshatidan qutulolmaydi, hamisha shuning ta'sirida yuradi, lekin dardini hech kimga aytmaydi. Adolatsizlikdan qo'rqadigan odamning o'zi bilmagan holda o'zgalarga ishongani uchun adolatsizlik qilishi fojia ko'lamini yanada oshirgan.

Men ularni aytolmayman, tiniq yulduzlar,

Biroq kuchli sababi bor, men qon to'kmayman,

Qordan ham oq, qabrdagi marmardan silliq

Bu bandani tirnamayman, yaralamayman.

Bu o'rinda Otelloning naqadar sodda va sofdil odam ekanini ko'rish mumkin. Oriyatni ustun qo'ygan Otello hamma insonni o'zi singari to'g'ri deb biladi, va osongina fisq-u fasodning qurboniga aylanadi. Otello Dezdemonani rashk qilib o'ldirmadi, dunyodan qizg'anib o'ldirdi. Otello aldoqchi hayotni inson taqdirini tomosha deb biladigan dunyodan go'zal va pok muhabbatni qizg'ondi. Muhabbat va dunyo birga yasholmasligini angladi.

Dramatik asarlar o'quvchilarning bilim doirasini har tamonlama rivojlanishi va kasbiy qiziqishlarini takomillashishiga, amaliy faoliyatini faollashtirishga olib keladi, dramatik asarlarda aks ettirilgan voqealarda xalqimizning boy tarixiy o'tmishi, madaniyati, va o'ziga xos qadriyatlari, ma'naviyati aks etgan bo'lib, adabiyot darslarida bu asarlarni o'rganish barobarida o'quvchilarda o'z xalqiga nisbatan faxrlanish tuyg'ularini kamol toptirish va ana shu faxr tuyg'ulari asosida ularda o'zbekona insoniy fazilatlarni xalqiga, vataniga muhabbat tuyg'ularini tarbiyalash mumkin. Dramatik asarlar, o'quvchilarda o'zlikni anglash va shu tarzda milliy ongini tafakkurni tarbiyalash imkonini beradi. Adabiy ta'limda dramatik asarlarning o'rni beqiyos. Dramatik asarlar o'quvchining badiiy didini, madaniyatini, chin insoniylik saviyasini yuksaltiradi. Asar yuzasidan bildirilgan mulohazalar davomida o'quvchining fikrlash qobiliyati o'sadi. Darslarni mustahkamlash va lirik chekinish tarzda o'qituvchi o'zi izlangani holda eng mashhur spektakllardan qisqa-qisqa video

lavha olib keladi va sinf xonasidagi telivezorda parchalardan namoyish ko'rsatadi, o'quvchilarga topshiriq sifatida daftarlariga spektakl nomi va asarning muallifini tezlikda qayd etishlari so'raladi, va shu tarzda o'quvchilar zukkoligi aniqlanadi, baholanadi. Adabiyot o'qituvchining dramatik asar tahliliga tayyorgarlik ko'rishida metodik usullardan foydalanish maqsadga muvofiq, bu usul o'quvchilar faolligini yuqori darajasini ta'minlashga sharoit yaratadi. To'g'ri qo'llaniladigan usullar dramatik asarga o'quvchilarda qiziqish va muhabbatni kuchaytiribgina qolmay, asar tahliliga oid ilmiy-nazariy bilimlar bilan birga boshqa fanlardan olingan bilimlarni va qayta xotirlash orqali ularni yanada chuqurlashtiradi. O'qituvchi dramatik asar tahlilida rang-barang usullaridan foydalana olishlari kerak, o'quvchilarning turlicha estetik-axloqiy ma'no topishlariga imkon berishi kerak, tahlilda asosiy e'tibor asarning estetik qimmatini ko'rsatishga, asar badiiyligini ta'minlagan omillarni idrok etishga qaratilishi darkor, puxta va chuqur estetik tahlilgina, o'rganilayotgan asarning o'quvchilar hissiyotiga ta'sirini ta'minlaydi. Dramatik asarlarni o'rganishda no'anaviy darslar tashkil etish, dars samaradorligini va o'quvchilar faolligini oshiradi. Buning uchun drama janrini kengroq nazariy jihatdan o'rganib chiqish va o'quvchiga tushunarli tilda yetkazish o'qituvchidan katta izlanish va bilim, mahorat talab etadi. Voqea hodisalar dramada ishtirok etuvchi shaxslar o'rtasida rivojlanib borgan kurashni asoslash uchun xizmat qiladi.

Dramaturgiya sahna asarlaining majmuasi va yozma so'z san'ati sifatida har qaysi xalqning iqtisodiy, siyosiy, madaniy taraqqiyoti zaminida, o'ziga xos ravishda hamda muayyan davr sharoitida paydo bo'ladi, yuksalish bosqichlarini bosib o'tadi. Dramatik asarlarda ohang, pauza, va ovozning baland-pastligi g'oyat katta ahamiyatga ega bo'lib, nutqning o'ziga xos bu xususiyatlari sahnada yanada ravshanroq seziladi. Dramaturg o'z qahramonlarining hayoti to'grisida hikoya qilmaydi, balki ularni harakatda ko'rsatadi.

Dramatik asarlarni tahlil qilish alohida yondashuvini talab etadi. Chunki bir vaqtning o'zida ham so'z, ham teatr san'atlarining uyg'unlashuvi natijasi bo'lmish

dramani o'qish, idrok etish hamda tahlillash qo'shimcha intellektual-hissiy zo'riqishni taqoza qiladi. Qahramonlarning tuyg'ulari va insoniy sifatlari, haqida muallifning xarakteristikasi bo'lmagan sharoitda asar personajlari holati, ruxiyati va shaxsiyati borasida to'xtamga kelish, muayyan xulosalar chiqarish uchun aqliy kuchlanish zarur bo'ladi. Dramatikaga oid asarlarni tahlil qilishda metodologik yondashuvlar ham muhimdir. Masalan: Psixologik yondashuvlar orqali, asarni tahlil qilish mumkin.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki: Dramatik asarlar o'quvchilarda qiziqish va muhabbatni kuchaytiribgina qolmay, asar tahliliga oid ilmiy-nazariy bilimlar bilan birga boshqa fanlardan olingan bilimlarni qayta xotirlash orqali ularni yanada chuqurlashtiradi, drama keskin vaziyatlar, ruhiy kechinmalar kurashidir. Shu sababli dramada qahramon ruhiy olamini tasvirlash asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Dramatik asarlarni tahlil qilish jarayoni ko'p qirrali va murakkabdir, bu jarayonda asarning mazmuni, tuzilishi, qahramonlari, sahna ijrosi kabi jihatlar birgalikda o'rganiladi. Drama qatnashchilari ruhiy holatini haqqoniy tasvirlash sahna asarining hayotiyligini ta'minlaydi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Козокбой Юлдош, Мухайе Юлдош. Бадий тахлил
Тошкент: 2016.
2. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. -Т.:
Akademnashr, 2010.
3. Qozoqboy Yo'ldoshev. Yoniq so'z . -Toshkent: 2006.
4. Erkin Xudayberdiyev, Adabiyotshunoslikka kirish. -Toshkent: 2008.

UMUMIY O‘RTA TA‘LIM VA AKADEMIK LITSEYLARDA DAVLAT TILIDA ISH YURITISHGA OID HUJJATLAR BILAN ISHLASH USULLARI

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Gumanitar fanlar fakulteti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
22/1-guruh 2-kurs talabasi*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada umumiy o‘rta ta‘lim va akademik litseylarda davlat tilida ish yuritishga oid hujjatlar va ular ishlash shuningdek, turli shakl va mazmundagi matnlar bilan ishlash usullari haqida ma‘lumot beriladi.*

Kalit so‘zlar *Ish yuritish hujjatlari, normativ hujjatlar, ish qog‘ozlari*

Mamlakatimizda hujjatlarni davlat tilida rasmiylashtirish, ish yuritishni o‘zbek tilida olib borish masalasi dolzarb muammolardan biri bo‘lib, ish yuritish sohasida bir qator islohotlar amalga oshirilgan, me‘yoriy hujjatlar qabul qilingan.

Xususan, 1999-yil 29-martda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish yuritish va ijro nazoratini tashkil etish bo‘yicha normativ hujjatlarni tasdiqlash haqida”gi 140-qarori, Bosh vazir tomonidan 2009-yil 30-avgustda tasdiqlangan “Vazirliklar, davlat qo‘mitalari, idoralar, xo‘jalik birlashmalari, ularning tarkibiy va hududiy bo‘linmalarida hujjatlar bilan ishlashni tashkil etish hamda ijro intizomining ahvoli monitoringini olib borish tartibi”, Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 20-dekabrda 488-“Litsenziyalar blankalarini tayyorlash tartibi to‘g‘risida”gi hamda O‘zbekiston Respublikasi hududida litsenziyalar reyestrini shakllantirish va yuritish tartibi to‘g‘risi-dagi nizomlarni tasdiqlash haqida”gi, 2000-yil 25-iyuldagi 283-“Rasmiy davlat hujjatlarini tayyorlash, hisobga olish, saqlash, topshirish hamda ulardan foydalanish tartibini takomillashtirish to‘g‘risida”gi qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi vazirliklari, davlat qo‘mitalari, idoralari, korporatsiyalari, konsernlari, uyushmalari, kompaniyalari va boshqa markaziy muassasalari apparatlarida ish yuritish va ijro nazoratini tashkil etish bo‘yicha namunaviy yo‘riqnoma shular jumlasidandir.

Hujjatlarni yuritish asosan davlat ishlarini huquqiy asoslarga qo'yish tarzida amalga oshiriladi. Demak, u davlat yoki davlatlarda bo'ladigan ma'lum talablar darajasida amalga oshiriladi va dunyoviy an'analarni ham o'zlashtiradi. Hujjatlarning mukammalligi davlat ishlarini yuritish takomilidan dalolat beradi. Davlat tizimining barcha bo'g'inlarini hujjatlarsiz mutlaq tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki uning faoliyati aynan ana shu hujjatlar yordamida tartibga solib turiladi va harakatga keltiriladi. Shuning uchun ham vaqt-vaqti bilan ish yuritishni takomillashtirishga qaratilgan hukumat qarorlari qabul qilinib boriladi. Masalan, shunday qaror O'zbekiston jumhuriyatining inqilobiy qo'mitasi tomonidan 1924-yilning 31-dekabrida qabul qilingan bo'lib, “Ishlarni o'zbek tilida yurgizish ham O'zbekiston jumhuriyatining inqilobiy komiteti huzurida markaziy yerlashdirish hay'ati va mahallalarda muzofot yerlashdirish hay'atlari tuzilish(i) to'g'risida” deb nomlangan. Yurtimizning mustaqilligi arafasida (1989-yil 21-oktabr) “Davlat tili haqida”gi Qonunning qabul qilinishi bu masalani ham huquqiy asosga qo'ydi. Yangi tahrirdagi Qonunning 9- moddasida davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ishning davlat tilida yuritilishi va zaruriyatga qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi alohida ta'kidlab o'tildi. Mustaqillikdan keyin esa ish yuritishni takomillashtirish, uni milliy asosga qo'yish masalasiga yana ham jiddiy e'tibor berildi.

O'quvchilarning davlat tilida ish yuritish qobiliyatini o'stirishga qaratilgan nazariy-amaliy materialga turli shakl va mazmundagi matnlar, ish qog'ozlari, hujjatlar namunasini tuzish, ularda mantiqiy izchillikni ta'minlash hamda zarur leksik-sintaktik vositalardan o'rinli foydalanish usullarini o'rgatishda fan o'qituvchisi darslikdagi mashq va topshiriqlarni to'liq bajartirishi, ularni to'ldirishi maqsadga muvofiq bo'ladi.[1]

Tegishli matnni hujjat turiga va uning zaruriy qismlari mazmuniga mos tarzda mustaqil ravishda tuza olish, jo'natilgan hujjatga tashkilot munosabatini aniq ifodalagan holda to'g'ri javob yozish, taklif yoki e'tiroz bildirish, o'z fikrini dalillar bilan asoslash, xulosalash, umumlashtirish va bunda kirish so'zlardan, iqtibos, ko'chirma gaplardan o'rinli foydalana bilish ko'nikmalarini o'stirish lozim.

Ish yuritishning tarkibiy qismi bo'lgan hujjatlarni ikki qismga bo'lib o'rganish to'g'ri bo'ladi:

1. Rasmiy hujjatlar.

2. Shaxsiy hujjatlar.

Rasmiy hujjatlar xizmat hujjatlari deb ham yuritilib, ular doirasida idoralar va mahkamalar, korxonalar va tashkilotlar hamda muassasalar o'rtasida olib boriladigan yozishmalar tushuniladi. “Ish yuritish” qo'llanmasining mualliflari bu hujjatlarning tasnifi haqida quyidagilarni yozishadi: “Ma'muriy boshqaruv faoliyatida xizmat mavqeiga ko'ra hujjatlar hozirgi kunda, asosan, quyidagicha tasniflanishi mumkin: tashkiliy hujjatlar, farmoyish hujjatlari, ma'lumot-axborot hujjatlari, xizmat yozishmalari”.

Alohida shaxs, jamoa tashkilotlari o'rtasidagi aloqaning huquqiy jihatlarini qamrab oluvchi tashkiliy hujjatlarga guvohnoma, yo'riqnoma, nizom, qoida, ustav, shartnoma singari hujjatlar; tashkilot yoki muassasa rahbarining ish faoliyati doirasida amal qiladigan farmoyish hujjatlariga buyruq, ko'rsatma, farmoyish kabi hujjatlar; ma'lumot-axborot hujjatlariga ariza, bayonnoma, bildirishnoma, vasiyatnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, ma'lumotnoma, tavsifnoma, tavsiyanoma, taklifnoma, tarjimai hol, tushuntirish xati, e'lon, hisobot tarzidagi hujjatlar, alohida shaxs yoki tashkilotning faoliyatini qamrab oladigan xizmat yozishmalariga taklifnoma, telegramma, telefonogramma, modemogramma va turli mazmundagi xatlar kiradi.

Ma'lum bo'lyaptiki, ma'muriy-boshqaruv faoliyati doirasida amal qiladigan bu hujjatlarning aksariyat qismi rasmiy mazmunga ega. Demak, kim tomonidan yozilganlik, ya'ni tegishlilik nuqtayi nazaridangina ariza, vasiyatnoma, tarjimai hol, tushuntirish xati, tilxat, ishonchnoma singarilarni shaxsiy hujjatlar deyishimiz mumkin. Aslida ular ham rasmiy mazmunga ega. Hujjat deyildimi, uni rasmiy tushunish va qabul qilish to'g'ri bo'ladi.

Quyida litsey va kollej bitiruvchilari ish faoliyati doirasida qo'llanilishi mumkin bo'lgan eng zarur hujjatlarning rasmiylashtirilish tartibi to'g'risida ma'lumot beramiz va bunda yuqorida nomi tilga olingan "Ish yuritish" qo'llanmasidagi ko'rsatmalarga tayanamiz.

Hujjatlarning maqsadi, yo'nalishi, hajmi, shakli va boshqa bir qator sifatlari ham turlichadir. Ish yuritishda hujjatlar tuzilishiga ko'ra ichki vatashqi hujjatlar sifatida farqlanadi. Agar hujjat muayyan muassasaning o'zida tuzilib, undan shu muassasaning o'zida foydalanilsa, ichki hujjat hisoblanadi. Ayni muassasaga boshqa tashkilot yoki ayrim shaxslardan keladigan hujjatlar esa tashqi hujjatlar. Ish yuritishda hujjatlar tuzilishiga ko'ra ichki va tashqi hujjatlar sifatida farqlanadi. Agar hujjat muayyan muassasaning o'zida tuzilib, undan shu muassasaning o'zida foydalanilsa, ichki hujjat hisoblanadi. Ayni muassasaga boshqa tashkilot yoki ayrim shaxslardan keladigan hujjatlar esa tashqi hujjatlar sanaladi.

Tegishlilik jihatiga qarab xizmat yoki rasmiy hujjatlar va shaxsiy hujjatlarga ajratiladi. Biron muassasa yoki mansabdor shaxs tomonidan tayyorlanadigan hujjatlar xizmat hujjatlari (buyruq, ko'rsatma, bayonnoma kabi)ga kiradi.

Shaxsiy hujjatlar alohida shaxslar tomonidan yozilib, ularning xizmat faoliyatlaridan tashqaridagi yoki jamoat ishlarini bajarish bilan bog'liq masalalarga tegishli bo'ladi (shaxsiy ariza, shikoyat, tavsiyanoma kabi).

Muassasalar o'rtasida xizmat aloqalari asosan xatlar orqali amalga oshiriladi. Bunday yozishmalar orqali turli ko'rsatmalar, so'rovlar, javoblar, tushuntirishlar, xabar, taklif, iltimos, kafolatlar beriladi va qabul qilinadi. Xizmat xatlari quyidagi vazifalarni bajarishiga ko'ra ikki turga ajraladi:

1. Javob xatni talab qiluvchi xatlar (da'vo xatlar, so'rov xatlar, iltimos xatlar kabi).
2. Javob talab qilmaydigan xatlar (tasdiq xat, ilova xat, eslatma xat, axborot xat, kafolat xat kabi).

- 3.Qodirov K. Mehnatga oid hujjatlarni rasmiylashtirish namunalari.
- 4.Tojiev M., Ne'matov N., Ilxomov M. “Yangi asr avlodi” muhofazasi.- 2005. 5.
- 5.Qudratov A., Ganiev T. Favqulodda vaziyatlarda fuqaro muhofazasi.
- 6.www.ziyo.edu.uz O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi sayti.

V BOB.

AMALIY FILOLOGIYA

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA KORPUS LINGVISTIKASI TARAQQIYOTI

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

O‘zbek Filologiyasi fakulteti

Amaliy Filologiya yo‘nalishi

3-bosqich talabasi

Mahmudova Dilshoda Jasurbek qizi

Annotatsiya. *Maqolada korpus lingvistikasi va uning tarixi, jahon tilshunosligida korpusshunoslik rivoji, taraqqiyoti, ushbu sohada qilingan va qilinayotgan tadqiqotlar, nazariyalar, amaliy ishlar bayoni keltirib o‘tilgan. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligida korpus lingvistikasi bo‘yicha amalga oshirilayotgan ilmiy ishlar, amaliyotga ko‘chishi kerak bo‘lgan nazariyalar, sohadagi yangiliklar, milliy korpusni rivojlantirish masalalari, milliy korpus tarkibidagi subkorpuslar bo‘yicha qilinayotgan amaliy ishlar tahlilga tortilgan.*

Kalit so‘zlar. *Korpus, korpus lingvistikasi, o‘zbek tilshunosligi, milliy korpus, subkorpus, teglash.*

Annotation. *The article discusses corpus linguistics and its history, the development and progress of corpus studies in global linguistics, as well as the research, theories, and practical work that have been conducted and are ongoing in this field. It also analyzes the scientific work being carried out in Uzbek linguistics regarding corpus linguistics, the theories that need to be put into practice, recent developments in the field, issues related to the development of the national corpus, and the practical work being done on the subcorpora within the national corpus.*

Keywords. *Corpus, corpus linguistics, uzbek linguistics, national corpus, subcorpus, Annotation.*

Zamonaviy tilshunoslikning yangi sohalaridan biri bo‘lgan kompyuter lingvistikasini XX asr ilm-fani uchun muhim yo‘nalish va fan inqilobi sifatida qayd etish mumkin. Bugungi kunda ko‘pgina fan ma‘lumotlarining mashina formatiga o‘tkazilishi, elektronlashishi, kompyuterga o‘qitilishi ilm-fanning jadal taraqqiy etayotganidan dalolatdir. Endilikda dunyo tilshunosligida ham elektronlashish masalasi, tilni mashina formatiga o‘tkazish va til imkoniyatlarini namoyon qiluvchi korpusshunoslikni amaliyotga tatbiq etish, milliy korpusni yaratish, ular tarkibidagi subkorpuslar bazasini boyitish, korpusning boshqa elektron manbalardan farqli reprezentativlik (namoyondalilik) xususiyatini oshirish usullarini ishlab chiqish lingvistika fanining yangi bosqichga – kompyuterlashgan til bazalarini shakllantirish bosqichiga o‘tganligini ko‘rsatadi.

Korpus imkoniyatlari: Shunday savol tug‘ilishi mumkin. Korpusning elektron kutubxona yoki manbalardan farqi nimada deb? Shu o‘rinda korpus termini hamda uning boshqa elektron manbalardan afzalliklari va imkoniyatlarini aytib o‘tish lozim.

Korpus - muayyan lingvistik muammolarni hal qilishga mo‘ljallangan, teglangan, metama‘lumot asosida boyitilgan matnlardan iborat bo‘lgan lingvistik yirik baza. Lingvistik olimlar bu terminga turlicha ta’rif berib o‘tishgan:

Korpus – ma‘lum maqsadda yig‘ilgan matnlar majmuini tashkil etuvchi til birliklari yig‘indisi, tabiiy tildagi elektron shaklda saqlanadigan yozma yoki og‘zaki, kompyuterlashtirilgan qidiruv tizimiga dasturiy ta’minot asosida joylashtirilgan online yoki offline tizimda ishlaydigan matnlar jamlanmasi.⁸⁸ (*V.Zaxarov, B.Mengliyev, SH.Xamroyeva. Korpus lingvistikasi: korpus tuzish va undan foydalanish. Darslik. – Toshkent. 2021. – B. 3*)

⁸⁸ V.Zaxarov, B.Mengliyev, SH.Xamroyeva. Korpus lingvistikasi: korpus tuzish va undan foydalanish. Darslik. – Toshkent. 2021. – B. 3

Korpus lingvistikasi kompyuter lingvistikasining tarkibiy qismi, til korpusini yaratish, kompyuter texnologiyasi yordamida ulardan foydalanishning umumiy nazariyasi va amaliyoti bilan shug'ullanadi.⁸⁹ (Кутузов А.Б. Корпусная лингвистика. – (Электрон ресурс): Лицензия Creative commons Attribution ShareAlike 3.0 Unported (Электрон ресурс)

Leksikografiya bo'yicha tadqiqotlar semantika borasidagi izlanishlar bilan chambarchas bog'liq. Korpusda u yoki bu lingvistik birlikning qurshovini kuzata turib, ushbu birlikni xarakterlovchi ma'lum semantik belgilarni aniqlash mumkin...⁹⁰ (Недошивина Е.В. Программа для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров.

Работа с системой DDC. // Языковая инженерия: в поиске смыслов/ (электронный ресурс).

Korpusni elektron kutubxonadan ajratib turuvchi birinchi omil undagi matnning xususiyati va qo'shimcha ma'lumot bilan boyitilganligi hisoblanadi hamda bu belgi korpusning alohida qismi – korpus birliklariga yozilgan izohni tashkil etadi.⁹¹ (V.Zaxarov, B.Mengliyev, SH.Xamroyeva. Korpus lingvistikasi: korpus tuzish va undan foydalanish. Darslik. – Toshkent. 2021. – B. 34)

Jahon korpus lingvistikasi. XX asrning 60-yillarida kompyuter lingvistikasi tarkibida korpus lingvistikasi tilning imkoniyatlari, grammatikasi, statistikasi, til birliklari chastotasi va shu kabi lingvistik ma'lumotlarni o'zida jamlagan til korpuslarni yaratuvchi soha sifatida shakllana boshlanadi. Mazkur yillardan boshlab an'anaviy korpusdan elektronlashgan korpusga o'tish G'arb tilshunosligi, xususan, dastlab Braun korpusi (G. Kuchera, N. Francis) (M. Abjalova. Korpus lingvistikasi.

⁸⁹ Кутузов А.Б. Корпусная лингвистика. – (Электрон ресурс): Лицензия Creative commons Attribution ShareAlike 3.0 Unported (Электрон ресурс)

⁹⁰ Недошивина Е.В. Программа для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. Работа с системой DDC. // Языковая инженерия: в поиске смыслов/ (электронный ресурс).

⁹¹ V.Zaxarov, B.Mengliyev, SH.Xamroyeva. Korpus lingvistikasi: korpus tuzish va undan foydalanish. Darslik. – Toshkent. 2021. – B. 34

Monografiya. – Toshkent. 2022. – B. 15) orqali namoyon bo'la boshladi. Shu tariqa Lankaster Oslo Bergan(LOB), Britaniya milliy korpusi, Amerika milliy korpusi, Oksford ingliz korpusi, Rus tili milliy korpusi, O'zbek tilining ta'limiy korpusi (*M. Abjalova. Korpus lingvistikasi. Monografiya. – Toshkent. 2022. – B.18*)⁹² kabi asosiy kompyuter korpuslari yaratildi va bu korpuslar hozirgi kunda ham lingvistik ma'lumotlar bilan boyitilib boriladi.

O'zbek korpus lingvistikasi. 60-yillarda G'arb tilshunosligida shakllangan korpus lingvistikasi 2000-2004-yillarda rus tilshunosligiga, 2018-yilda o'zbek tilshunosligiga kirib keldi. Bugungi kunda xalqaro kompyuter lingvistikasi bo'yicha tajribalar, tadqiqotlar asosida o'zbek tilining Milliy Korpusini yaratishga qaratilgan ilmiy ishlar boshlangan. 2021-yilda Milliy Korpus (MK)ning subkorpusi sifatida Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot universiteti ilmiy jamoasi tomonidan O'zbek tilining ta'limiy korpusi ishlab chiqildi ⁹³va MK uchun dastlabki tarkibiy qism-subkorpus yaratildi. Hozirda subkorpus tarkibi ma'lumotlar bilan boyitilib borilmoqda va lingvistik ta'minoti rivojlantirilmoqda.

Korpusshunoslik o'zbek tilshunosligiga yaqin yillarda kirib kelishiga qaramay, soha mutaxassislari, xususan, B. Mengliyev, M. Abjalova, Sh. Hamroyeva, D. O'rinboyev, B. Elov R. Alayev, L. Raupova, N. G'ulomova, A. Po'latov, D. Ahmedova, A. Rahimov va ko'plab olimlarning sa'y-harakatlari natijasida (*M. Abjalova. Korpus lingvistikasi. Monografiya. – Toshkent. 2022. – B.13*)⁹⁴ bir qancha amaliy ishlar qilindi. Xususan, milliy korpus uchun subkorpuslar shakllantirildi, ta'limiy korpus bazasi ishlab chiqildi, mualliflik korpuslari yaratildi, yangi soha sifatida o'zbek tilshunosligida alohida lingvistik yo'nalish sifatida tadqiq etila boshladi.

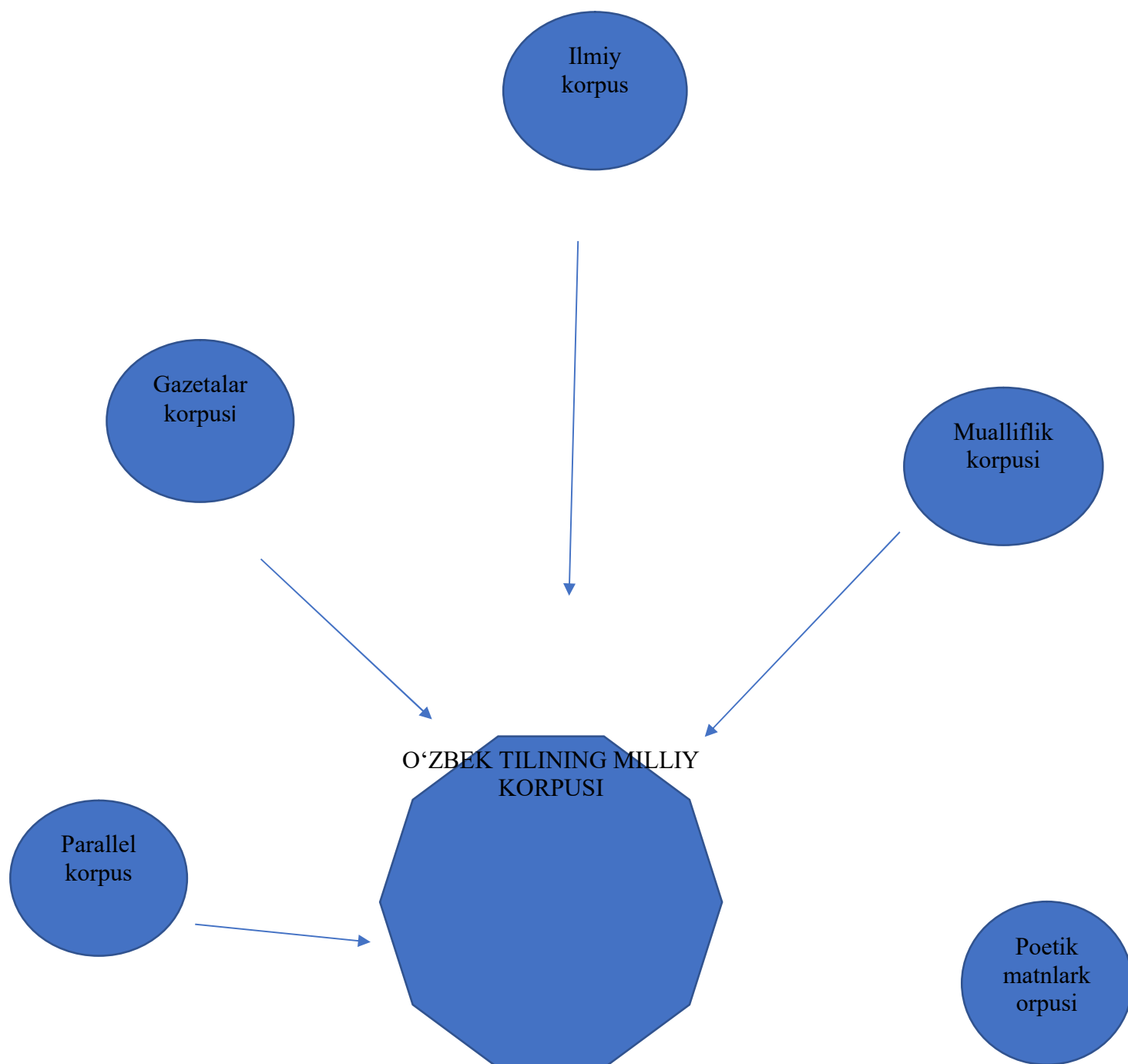
⁹² M. Abjalova. Korpus lingvistikasi. Monografiya. – Toshkent. 2022. – B.18

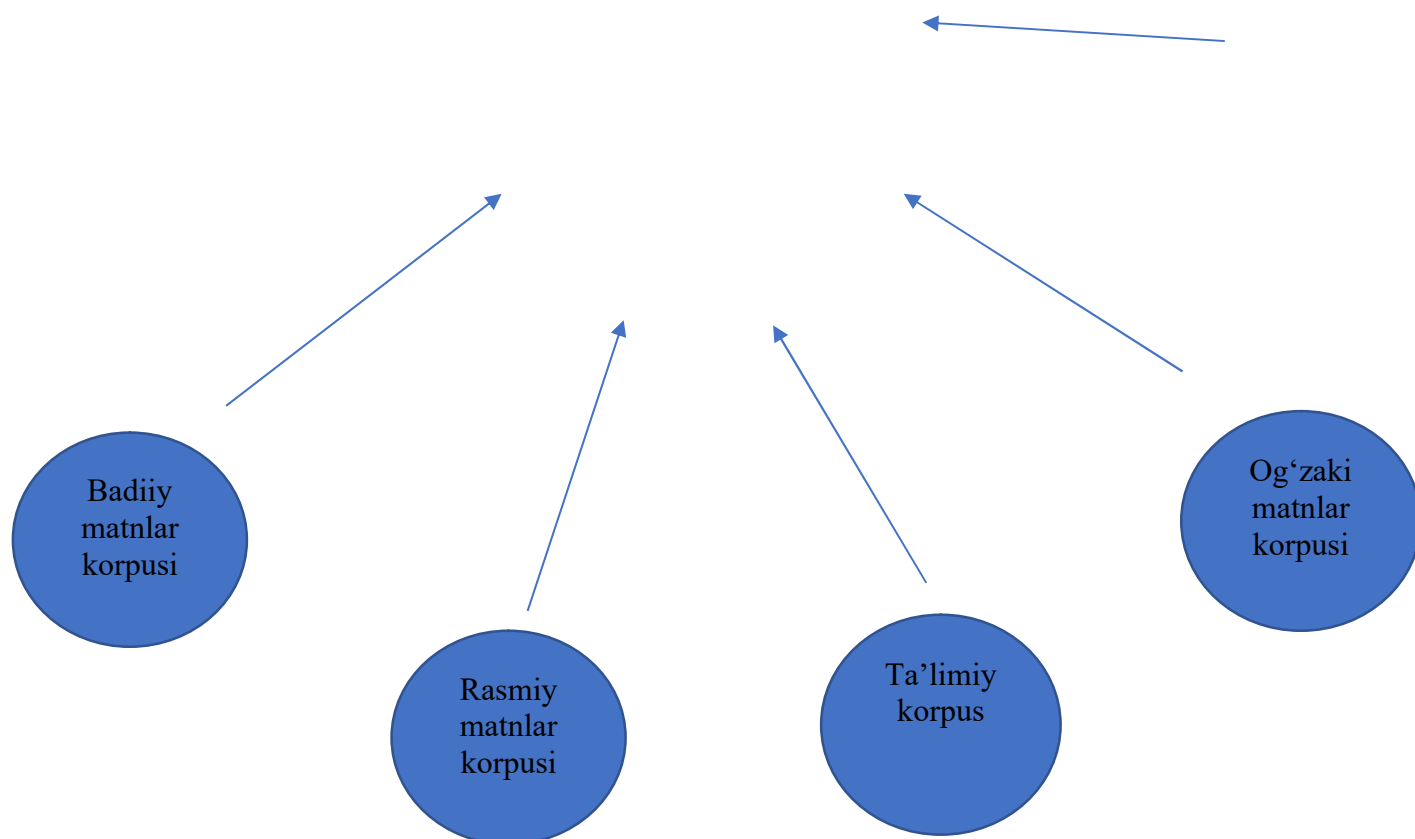
⁹³ <https://uzschoolcorpara.uz/>

⁹⁴ M. Abjalova. Korpus lingvistikasi. Monografiya. – Toshkent. 2022. – B.13

Quyida O‘zbek tilining Milliy Korpusini tarkibiy qismlari – subkorpuslarini ko‘rish mumkin:

1-rasm. M. Abjalova. Korpus lingvistikasi. Monografiya. – Toshkent. 2022.

Sohadagi rejalar: O‘zbek korpusshunosligida bugungi kunda qilinishi lozim bo‘lgan amaliy ishlar ham bir qanchadir. Sababi bu soha XXI asrning eng muhim, kerakli ilmlaridan biridir hamda bir kishi yoki bir jamoa bilan shakllanib qoladigan tadqiqot ishi emas. Korpusshunoslik ilmining o‘zi bir katta ish, korpus yaratish esa yirik loyihadir. O‘zbek tilining MK (milliy korpus)si tarkibidagi subkorpuslarni lingvistik ma’lumotlar bilan to‘ldirish, morfoanalizatorni shakllantirish, elektron lug‘at korpuslarini ishlab chiqish, mualliflik korpuslarini rivojlantirish bugungi kunda o‘zbek korpus lingvistikasidagi amaliy rejalardan hisoblanadi. Shuningdek, ayrim subkorpus (rasmiy, poetik, og‘zaki, gazetalar)larimiz tizimi uchun lingvistik

materiallar yig'ish lozim. Sohada qilinishi lozim bo'lgan ham amaliy, ham nazariy ishlar, tadqiqotlar talaygina. Biroq ta'kidlash joizki, qisqa muddatda bu soha bo'yicha qilingan ishlar ko'zni quvontiradi. Endilikda o'zbek tilshunosligida ham korpus lingvistikasining kirib kelishi, o'zbek tilini kompyuter tiliga o'qitish tamoyillarini ishlab chiqish va amaliyotda tilning elektron bazasini – korpusni yaratish o'zbek tilining ham lingvistik xususiyatlarini to'la namoyon bo'lishida hamda til tarixi, lug'at boyligi, chastotasi, til strukturasini bir bazada to'planishida xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda bugungi davr ilmi hisoblangan kompyuter lingvistikasi bizning tilshunosligimizda ham jadal rivojlanmoqda hamda bu sohada qilinishi kerak bo'lgan ilmiy ishlar hali ko'plab topiladi. Shu bois tez orada Milliy Korpus bazasini to'la shakllantirish uchun barcha tilshunos olimlar va til ixlosmandlari bu soha bo'yicha hali ko'plab yangiliklar qilishimiz darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M. Abjalova. *Korpus lingvistikasi*. Monografiya. – Toshkent. 2022.
2. V. Zaxarov, B.Mengliyev, SH.Xamroyeva. *Korpus lingvistikasi: korpus tuzish va undan foydalanish*. Darslik. – Toshkent. 2021.
3. Кутузов А.Б. *Корпусная лингвистика*. – (Электрон ресурс): Лицензия Creative commons Attribution ShareAlike 3.0 Unported (Электрон ресурс)
4. Недошивина Е.В. *Программа для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. Работа с системой DDC. // Языковая инженерия: в поиске смыслов/ (электронный ресурс)*.
5. <https://uzschoolcorpara.uz/>

TILSHUNOSLIKDA PARALINGVISTIKANING O‘RGANILISHI

*Ortiqova Sevinch Sherzod qizi
ChDPU talabasi*

Ilmiy rahbari: ChDPU o‘qituvchisi F. J. Murodova

Annotatsiya. *Tilshunoslikning muhim, ajralmas bo‘lagi sanalgan paralingvistika ma’lum asrlar davomida alohida bo‘lim sifatida shakllandi. Inson uchun zarur omillardan biri bo‘lgan muloqotning bu ko‘rinishi hayotning har jabhasida o‘z aksini va tasdig‘ini topdi. Turli davrlarda turli davlatlar tilshunoslari tomonidan tadqiq qilindi va o‘rganildi. Yaqin yillardan buyon o‘zaro aloqada ekstralingvistik vositalarga qaraganda paralingvistik vositalardan keng qo‘llanilayotganligini guvohi bo‘lmoqdamiz. Shu bois, nutq jarayonida tinglovchining diqqatini o‘ziga jalb qilgan holda nutq mazmunini to‘ldiruvchi bu vositalarni tadqiq qilish maqsadida “paralingvistika” nomi bilan maxsus fan maydonga keldi.*

Abstract: *Paralinguistics, which is considered an important and integral part of linguistics, has been formed as a separate section for centuries. This form of communication, which is one of the necessary factors for a person, has found its reflection and confirmation in all aspects of life. It has been studied and studied by linguists of different countries at different times. In recent years, we have witnessed the widespread use of paralinguistic means in communication compared to extralinguistic means. Therefore, a special science called "paralinguistics" has emerged to study these means that complement the content of speech while attracting the attention of the listener.*

Kalit so‘zlar. *paralingvistika, ekstralingvistika, novebral (nolingvistik), evolutsion asos, Praga strukturalizm maktabi, polisemantik, sinonimik, dissertatsiya, semantizatsiya*

Keywords. *paralinguistics, extralinguistics, non-linguistic, evolutionary basis, Prague School of Structuralism, polysemantic, synonymous, dissertation, semantization*

Paralingvistika yangi tilshunoslikning bir sohasidir. Paralingvistika haqidagi qarashlar, tadqiqotlar ancha vaqtlar oldin yuzaga kelgan bo'lsada, u ilmiy yo'nalish sifatida nisbatan yaqinda XX asrning 50-yillarida paydo bo'ldi. Bu soha novebral vosita, predlingvistika, ekstrolingvistika, paralingvistika kabi nomlar bilan atab kelindi. Aynan “paralingvistika” atamasi tarzida 1940-yillarning oxirlarida fanga kiritildi. “*Paralingvistika*” atamasi yunoncha “para” –“haqida” va “lingvistika” – tilshunoslik so'zlaridan kelib chiqqan hamda u tilshunoslikning nolingvistik vositalarini nutq aloqasini og'zaki vositalar, semantik ma'lumotlar bilan birga o'rganadigan bo'limidir. Shu jumladan paralingvistika novebral vositalarning majmuasi sanaladi. Paralingvistik (novebral) vositalar- og'zaki nutq bilan birga yozma tilda ham qo'llanuvchi (undov, so'roq belgilari, shrift va ranglar, nuqta va ko'p nuqta kabi) vositalardir.

Ammo shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, imo-ishoralar, tana harakatlari (ya'ni og'zaki bo'lmagan aloqa ko'rinishlari) insoniyat bilan birgalikda bir necha ming yillar avval paydo bo'lgan. Insonlar muloqotda so'zlardan oldin o'zaro imo-ishoralardan foydalanib fikrlarini bayon etishgan. Og'zaki bo'lmagan bu vositalar keng tushuncha va fikrlarni ifoda etgan. Xususan, L.S.Vigotskiy nutq san'atini egallashning boshlang'ich bosqichida til murakkablashuvida ibtidoiy odamlar qo'llagan imo-ishoralar aslida juda ko'p so'z va tushunchalarni ifodalaganligini ta'kidlaydi. Ibtidoiy odamlar tili asosan predmet obrazlarini aks ettirib, ular bu predmetlarni ko'rinishi, ovozi yokida ishlatilish vazifasiga qarab ifodalashgan.

Jahon tilshunosligida paralingvistika bo'yicha salmoqli tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, birinchilardan G.V.Kolshanskiy paralingvistik vositalar, ularning obykti va tavsifi haqidagi qarashlarini bildirgan bo'lsa, ularning vazifalari haqida I.N.Gorelovning “Невербальные компоненты коммуникации” asarida ma'lumotlar keltirilgan. Amerika tilshunosi A.Xill kuzatilgan paralingvistik hodisalarning til bilan bog'lanishiga e'tibor qaratgan. M.L.Butovskaya “Язык тело: природа и культура” nomli asarida inson noverbal muloqotining evolyutsion

asoslari haqida umumiy ma'lumotlar beradi. Rus xalqiga xos bo'lgan novebral vositalarini Kreydlin ta'kidlaydi. Keyinchalik J.Teyger mazkur sohaga oid maxsus asar yozib, uning mohiyatini asoslab bergan bo'lsa, Nikolay Vladimirovich Yushman o'zining “G'ayritabiiy fonetika” asarida qayd etib o'tgan. Nutq jarayonida vaziyat taqozosiga ko'ra til vositalari bilan bir qatorda noverbal vositalardan ham foydalanish, bunday omilni ham lingvistik tadqiqot doirasiga kiritish zarurligi Praga strukturalizm maktabi vakillari tomonidan ham ta'kidlangan. Jumladan, O.Sovajo, Y.A.Zemskaya, N.I. Jinkin, R.Yakobson, R.Bart kabi olimlarning faoliyati noverbal vositalar tadqiqiga qaratilgan. M.K.Key, P.Ekman, V.Friesen, E.Hall, F.Poyatos, D.Efron, G.L.Tragerlarning ilmiy izlanishlari paralingvistikaning alohida bir ko'rinishi emas, balki uning jamiyatga, insonlar o'rtasidagi munosabatga ta'siri masalalariga bag'ishlangan.

Jahon olimlari bilan hamohang tarzda o'zbek tilshunoslari ham paralingvistik vositalar ularning tavsifi, vazifasi, aspektlari haqida qator izlanishlar olib borildi. Ilk bor A.Nurmonov bu sohaning muhim xususiyatlari va turlari, ularning kommunikatsiyadagi o'rni hamda ahamiyati kabi masalalar haqidagi qarashlarini bildirdi. Keyin M.Saidxonov “Noverbal vositalar va ularning o'zbek tilida ifodalanishi” nomli nomzodlik ishida o'zbek xalqiga xos bo'lgan aloqa-aralashuvidagi nolingvistik vositalarni keng yoritib berdi. Bu nomzodlik ishi esa o'zbek paralingvistik vositalari tadqiq etilgan birinchi monografik ish deb qabul qilindi. Z.Akbarova “O'zbek tilida murojaat shakllari va uning lisoniy tadqiqi” nomli nomzodlik ishida murojaatni ifodalashning ekstralingvistik hamda psixolingvistik vositalari haqida so'z yuritilgan bo'lsa, S. Mo'minovning “O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari” nomli doktorlik ishida paralingvistik vositalarning erkak va ayollarga xos xususiyatlari xususida fikr yuritilgan. Sh.Abdurahmonov o'zining “O'zbek badiiy nutqida kulgi qo'zg'atuvchi lisoniy vositalar” nomli nomzodlik ishida mimik noverbal vositalar orasida kulgining ahamiyati va o'rni haqida atroflicha to'xtalib o'tadi. Sh.Iskandarova “O'zbek nutq odatining muloqot shakllari” nomli nomzodlik ishida nutqiy odat vaziyatlarida

qo‘llanuvchi paralingvistik vositalar polisemantik hamda sinonimik xususiyatlarga ham egaligi xususidagi fikrlarini bayon qildi. Q. Rasulov “O‘zbek muloqot xulqining funksional xoslanishi” nomli nomzodlik ishida noverbal vositalardan turli kasb egalari muloqotida foydalanishlariga, ulardan anglashiladigan o‘ziga xos semantizatsiyalarga e’tiborni qaratdi. A.Aripova “Notiqlik nutqining lisoniy-uslubiy vositalari” nomli nomzodlik ishida notiq nutqining jonli va ta’sirchan bo‘lishida noverbal vositalarning muhim ahamiyatga ega ekanligi va bulardan me’yorda foydalanish orqali notiq nutqiy muloqotda ko‘zlangan maqsadiga erishishi mumkinligini alohida ta’kidlab o‘tadi. X.Ismoilovning “Sud lingvistikasining sotsiolingvistik va psixolingvistik aspektlari (Jinoyat ishlari bo‘yicha sud majlisi misolida)” nomli filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori dissertatsiyasida sudlanuvchilar nutqida paralingvistik vositalarning ifodalanishi haqida fikr yuritib, bu vositalar sudlanuvchining rost yoki yolg‘on so‘zlayotgani haqida ro‘y-rost izoh berib turishini ta’kidlaydi. M.Qurbanov tadqiqotlarida o‘zbek, usmonli turk, ingliz va rus tillarida muloqotning noverbal vositalari chog‘ishtirma tahlil qilinib, ushbu tillarga xos umumiy va xususiy jihatlari bayon qilindi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, paralingvistik vositalar aloqa-almashinuvida eng sodda, eng tushunarli va keng qamrovli vosita sanaladi va ekspressivligini ta’minlaydi. Ular ma’lum bir xabar tashishda lingvistik vositalarga yordam beribgina qolmay, ba’zi o‘rinlarda hatto lingvistik vositalar vazifasini ham bajarishi mumkin. Shu bois muayyan bir tilni o‘rganayotganda faqat shu til grammatikasi, fonetikasi, leksikasi, morfologiyasini o‘rganishning o‘ziga yetarli emas. O‘sha tilning lingvistik va nolingvistik vositalarini, ularning tarixiga ham nazar solish zarur. Paralingvistik vositalarni o‘rganish nafaqat til boyliklarini chuqurroq anglash, balki madaniy aloqalarni yaxshi yo‘lga qo‘yishga, inson manaviy saviyasini oshirishga, tarjima ishlarining sifatini ko‘tarishga, turli xalqlarning hayotiy tajribalarini atroflicha bilishga va ular haqidagi tasavvurlarning kengayishi xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Iskandarova Sh. “O‘zbek nutq odatining muloqot shakllari” Filol. fan. nomz. ...diss.- Samarqand, 1993.
2. Ismoilov X.T. “ Sud lingvistikasining sotsiolingvistik va psixolingvistik aspektlari (Jinoyat ishlari bo‘yicha sud majlisi misolida)” Filologiya fanlari bo‘yicha fanlar doktori (PhD) diss.- Andijon, 2021.
3. Nizomova Zarifa Kamoliddin qizi “ Paralingvistikaning nazariy jihatlar” -2022.
<https://doi.org/10.47689/STARS.university-pp151-156>
4. Nurmanov. A. “Tanlangan asarlar” III jildlik. I jild. T.2012
5. Saidxonov M. “ Aloqa-aralashuv va imo-ishoralar”. – T.:Fan 2008
6. Saidxonov M. “ Novebral vositalar va o ‘zbek tilida ularning ifodalanishi” Filologiya fanlari nomzodi diss.- Toshkent, 1993.
7. Usmonova ,D.S,& Yusupova, M.I.Q.(2021). COMPARATIVE ANALYSIS OF THE SOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES WITH THE COMPONENT “HEART”. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCE (2767-3758), 2(11), 94-99.

ZAMONAVIY NEYMING SOHASINING XUSUSIYATLARI VA MUAMMOLARI

Ramazonova Nozima Nuriddin qizi
ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs
[*nozimaramazonova6@gmail.com*](mailto:nozimaramazonova6@gmail.com)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada neyming sohasi haqida tushuncha, ushbu sohaning xususiyatlari hamda respublikamizda mavjud dolzarb muammolar yoritilgan. To‘g‘ri nom tanlash uchun ba‘zi mezonlar hamda takliflar keltirib o‘tilgan. Neyming – nafaqat nom tanlash jarayoni, balki faoliyat turi yoki tovar haqida iste‘molchi xotirasida obraz yaratish va bozor raqobatida ajralib turish vositasidir. Maqolada yurtimizda mavjud, amalda qo‘llanayotgan ba‘zi nomlar yuzasidan tahlillar keltirib o‘tilgan. Zamonaviy neyming sohasida faoliyat yuritayotgan mashhur neym markazlari hamda dunyo top brend nomlarining qanday vujudga kelganligi haqida ma‘lumotlar taqdim etilgan.*

Kalit so‘zlar. *neyming, nom yaratish, neymer, neyming lingvistikasi, brend, bozor iqtisodiyoti, nom yaratishdagi mezonlar.*

Abstract. *This article covers the concept of the field of naming, the characteristics of this field, and current issue in our republic. Some criteria and suggestions for choosing the right name are given. Naming is not only the process of choosing a name, but also a means of creating an image in the consumer's memory about a type of activity or product and standing out in the market competition. The article provides an analysis of some of the names currently used in our country. Information is provided on famous naming centers operating in the modern naming industry and how the world's top brand names were created.*

Keywords. *naming, name creation, neymer, naming linguistics, brand, market economy, criteria in creating a name.*

So‘nggi yillarda mamlakatimizda iqtisodiyotning jadal rivojlanishi tufayli yangidan yangi ishlab chiqarish, sanoat korxonalari, savdo-sotiq obyektlari, tijorat markazlari, xususiy firma va muassasalar ko‘paymoqda. Shubhasiz, bunday inshootlarga munosib nom berish ham bugungi kunning asosiy vazifalaridan biri sanaladi. Nom qo‘yish kasbiy faoliyat bo‘lib, bu faoliyatni XIX asr oxirlarida marketalogiya sohasiga kirib kelgan neyming termini bilan ataymiz. Bu termin ingliz tilidagi “to name” (nomlash, nom berish) so‘zidan olingan bo‘lib, tilshunoslikda korxona, firma, mahsulot nomlarini, tadbirkorlik faoliyati obyektlarini nomlashning lingvistik jihatini o‘rganuvchi yo‘nalish neyming lingvistikasi deb yuritiladi.

Nom muvaffaqiyatli beznesning ilk pillapoyasi hisoblanadi, muvaffaqiyatli tanlangan nom bilan bozor iqtisodiyotida ham o‘z o‘rnini topish ancha osonlashadi. Nom tanlayotganda avvalo shu tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanish, lingvistik me‘yorlarga amal qilinishi zarur. Ayniqsa hozirda tilimizda ba‘zi so‘zlarning kam qo‘llanishi hamda yo‘qolib borishi aynan nomlarni o‘zbek tilidagi so‘zlardan foydalanib tanlashga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshiradi. Nom mashhur brend darajasiga chiqishi uchun unga xorij so‘zlarida yoki qandaydir noodatiy so‘zlarda nom berish shart emas. Ba‘zi ma’lumotlarga ko‘ra ingliz tilidagi qariyb 95 % so‘zlar neym sifatida qo‘llanadi. Biz mashhur deb hisoblaydigan jarangdor nomlarni ham asl ma’nosining naqadar oddiy hamda sodda ekanligini ko‘rib hayratlanishingiz aniq. MATIZ (alvon rang, ispancha), TICO (kichik, ispancha), DAEWOO (bepoyon koinot, koreyscha), CAPTIVA (mahliyo, inglizcha) kabi avtomobil brend nomlari aytilgan holatga yaqqol misol. (M.Saparniyazova. Neyming nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent. 2022. – 172 b.)

Bugungi kunda yurtimiz ko‘chalarida qad rostlayotgan binolarga, inshootlarga, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga qo‘yilgan nomlarni tartibga solish, nom qo‘yishdagi mezonlarga amal qilishni nazorat qilish, davlat tiliga bo‘lgan hurmatni oshirib, til imkoniyatlaridan samarali foydalanishni yo‘lga qo‘yish o‘zbek tilini

yanada takomillashuviga, qo'llanish doirasini kengayishiga va sofligi saqlab qolinishiga xizmat qiladi.

Hozirgi davrda respublikamizda nom qo'yishda bir qator muommolar mavjud. Ayniqsa so'ngi 3 4 yil ichida “madaniy nom”lardan vos kechib xorij tillarida nom qo'yish ancha ommalashdi, ishlab chiqaruvchilar orasida ingliz, rus, turk tillarida nom berish urf bo'ldi. Bunday xorij nomlarini berilishi davlat tiliga bo'lgan hurmatni tushuradi, tilning sofligiga putur yetqizadi. Shuningdek xorij tilidagi nomlar ko'pchilikka tushunarsiz bo'lib, iste'molchi va ishlab chiqaruvchi o'rtasidagi aloqaga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Til me'yorlariga mos kelmaydigan, so'zlari bir-biri bilan bog'lanmagan hamda faqat nomdagi jarangdorlikni muhim omil hisoblab, ma'nosiga e'tibor bermay “o'zboshimchalik” bilan qo'yilgan nomlar mavjud muommalardan biri sanaladi. Bunday o'zbek adabiy tilining uslubiy me'yorlariga mos kelmaydigan nomlarni kundalik turmush tarzimizda ham yetarlicha uchratamaiz. BARAKA GO'SHT (ma'suliyati cheklangan jamiyat, Toshkent), HUVAYDO MEBEL (mebel do'koni, Toshkent), ADOLAT-ADVOKAT (advokatlar firmasi, Toshkent) kabi nomlardagi so'zlar grammatik va uslubiy jihatdan bog'lanmagan. (Xudoyberganova D. Tashkilot, korxona va muassasa nomlarining izohli-tavsiyaviy lug'ati // Malik print co. Toshkent, 2021)

GLOBUS (restoran, Qarshi) nomi geografiya faniga tegishli, yer sharining kichraytirilgan modeli. Ushbu so'zni ovqatlanish joyiga nisbatan nomlash adresatda joy yoki faoliyat turi haqida birlamchi tasavvur hosil qilolmaydi, tadbirkor va iste'molchi o'rtasidagi kommunikativ aloqaga putur yetkazadi.

2023-yilda o'z faoliyatini boshlagan RQH kompaniyasi zarur bo'lgan mahsulotlarning kichik ammo muhim assortimentiga ega uy oldigagi qulay do'konlar faoliyati bilan shug'illanadi. Bir yil ichida Toshkent shahrida RQH brendi ostidagi 400 savdo shahobchalari miqdorida franchayzi bilan ishlash rejalashtirilgan. Keng iste'molchilar foydalanadigan, poytaxt ko'chalarining har bir burchagida uchratishimiz mumkin bo'lgan ushbu brend nomi nega bunday nomlangan? Krill va lotin alifbosidagi harflarni aralashtirib qo'llash orqali qanday maqsad ko'zda

tutilgan? Afsuski bu savollarimizga jo‘yali javoblar yo‘q. Ushbu nomni ilk marotaba eshitgan xaridor bu nomning ma’nosiga tushunmaydi yoki ongida faoliyat turi haqida birlamchi tasavvur hosil bo‘lmaydi. Bundan tashqari nomning rus tilidagi harflar bilan aralash holda ifodalanishi iste’molchida davlat tiliga nisbatan bepisandlik tuyg‘ularini hosil qiladi, o‘zbek tilining sofligiga putur yetqizadi. Nomni shunchaki o‘zbek tilidagi “yaqin” so‘zi bilan nomlash mahalliy savdo do‘konlari uchun mos emasmi? Bir ko‘rinishayoq tushunarli, jarangdor, oson talaffuzli hamda eng muhimi o‘zbek tilidagi ushbu nomdan foydalanish “muvaffaqiyatli nom” hisoblanadi.

Munosib nom tanlashda amal qilinishi kerak bo‘lgan mezonlar har bir tilda mavjud. M.Saparniyozova nomlar avvalo “madaniy nom” mezonlariga mos tanlanishini maqsadga muvofiq deb keltirgan va o‘z o‘quv qo‘llanmasida ba’zi o‘lchovlarni aytib o‘tgan. “Madaniy nom” ga qo‘yiladigan birinchi talab “aniqlik” mezonidir. Nom tanlayotganda doim ham yangi nom hosil qilinavermaydi, balki tilda mavjud bo‘lgan nomlar orasidan muvofiq kelgani tanlab olinadi. Bunday holatda ham nom obyekt mohiyatini aks ettirishi, bevosita uni yodga solishi, u haqida biror ma’lumot bera olishi maqsadga muvofiq. Toshkent shahridagi mehmonxonalardan biriga berilgan “SAYYOH” nomi til egalari xotirasida bevosita mehmonxonani yodga tushiradi. Bu nom assotsiativ tafakkur asosida tanlangan nom sifatida “aniqlik” mezoniga javob bera oladi. Tanlangan nom grammatik jihatdan xatolarsiz, tilning so‘z yasaliish me’yorlariga muvofiq tarzda qo‘yilishi yoki tilda mavjud nomlar ichidan leksik me’yorlarga mos tanlangan bo‘lsa, nom qo‘yiladigan “to‘g‘rilik” mezoniga javob beradi. Nomlar keyingi “mantiqiylik” mezoniga mos kelishi uchun obyekt haqida aniq va to‘g‘ri tasavvur hosil qilishi, iste’molchiga

faoliyat yoki mahsulot haqida axborot berishi kerak. “NAMUNALI TAOMLAR” (restoran, Toshkent shahri) nomida *namunali* so'zi semantik jihatdan noto'g'ri tanlanishi natijasida mantiqsizlik yuzaga kelganligi ko'rinib turibdi. “Soflik” mezon ham til birliklariga qo'yiladigan navbatdagi talablardan biridir. Yuqorida aytib o'tilganidek, so'nggi yillarda yurtimizda tadbirkorlik faoliyati obyektlari, korxona, firma, iste'mol tovarlariga nomlar ko'p hollarda xorij so'zlaridan foydalanib tanlash ommalashganligi sababli ushbu holat nomga qo'yiladigan “soflik” mezonining buzilishiga olib kelmoqda. Xaridorni o'ziga jalb qiluvchi, uning e'tiborini tortuvchi nomlar mezonlarning “ta'sirchanlik” o'lchoviga ega bo'ladi. Bunday nomlar iste'molchi xotirasida yaxshi saqlanadi. Masalan, Toshkent shahrida faoliyat yuritayotgan oshxonalardan biriga berilgan “CHOY-POY” nomi iste'molchini o'ziga jalb etish bilan birga, nom ortida yashiringan obyekt haqida muayyan tasavvur uyg'ota oladi. Mezonlarning yana biri “jo'yalilik” ka ham amal qilinishi nomning muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Nom nominativ vazifa bajarish bilan birga, tadbirkor va iste'molchi o'rtasida kommunikativ aloqani ham ta'minlashga xizmat qilar ekan, uning jo'yali bo'lishi, ya'ni obyekt mohiyatiga mos tarzda o'rinli tanlanishi muhim ahamiyatga ega. O'rinli tanlangan nomga “ERKATOY” (bolalar do'koni, Toshkent shahri) nomini misol qilishimiz mumkin. (M.Saparniyazova. Neyming nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent. 2022. – 172 b.)

Bozorda o'z o'rniga ega, mashhur brendlar ilk qadamlarni muvaffaqiyatli nom bilan qo'yishadi. Dunyoning eng mashhur brendlari ham bunday mashhurlikka erishishida qo'yilgan nomni jarangdorliga, qisqa talaffuzi, iste'molchi ongida muayyan tasavvur hosil qilishi va tez yodda qolishini muhim mezonlar sifatida inobatga olishgan. Dunyo brendlarini Top 10 taligidan joy olgan AMAZON kompaniyasi dastlab “Cadabra” nomi bilan boshlangan. Ammo bir necha oydan keyin kompaniya asoschisi Jeff Bezos Cadabra nomining yoqimsiz “kadaver” (o'lik, murda) so'ziga o'xshashligi tufayli nomini Amazon Inc.ga o'zgartiradi. Balki kompaniya asoschisi e'tiborsiz bo'lib kompaniya nomini o'zgartirmaganida balki hozirgidek mashhur brendlar qatoriga kirmasdi yoki nomning salbiy aspekti tufayli

xaridorlarni e'tiborini jalb qilolmagan bo'lardi. Mashhur MICROSOFT kompaniyasi ham dastlab nomini asoschilar ismlari "Allen va Geyts" nomi bilan boshlashmoqchi bo'lishadi. Lekin ular yuridik firma uchun Pol taklif etgan "Micro-Soft" ya'ni "micro-computer" va "software" – mikrokompyuterlar uchun dastur nomini ma'qul ko'rishadi. Agar ular o'z ismlarini nom qilib olishganda mahsulot va nom o'rtasida bog'liqlik yuzaga kelmas va iste'molchilar ongida ma'lum tasavvur hosil qilolmasdi. Ammo ular ham jarangdor, qisqa va oson talaffuzli ham mahsulotga ishora qiluvchi, birlamchi tasavvur hosil qiloladigan muvaffaqiyatli nom topishdi va mashhurlik poydevoriga ilk g'ishtni muvaffaqiyatli nom bilan qo'yishdi. Xuddi shundan mamlakatimizda ham muvaffaqiyatli nom tanlab o'z tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirayotgan hamyurtlarimiz soni ham ko'pchilikni tashkil qiladi. Masalan AFROSIYOB I (mehmonxona, Qarshi), AFROSIYOB II (mehmonxona, Jizzax), AFROSIYOB III (banketlar zali, Andijon) nomi nomlashning onomastik (tarixiy nomlar bilan atash) usulidan foydalanib tanlangan. Nomga manbalarda mifologik obraz; turkiylar podshosi, bahodir jangchi deb ta'riflangan shaxs nomi – Afrosiyob so'zi asos bo'ladi. Bu nom iste'molchilarda tarixga bo'lgan qiziqishni orttiradi. Keyingisi ALFRAGANUS I (xususiy universitet, Toshkent), ALFRAGANUS (o'quv markaz, Qarshi) nomi vatandoshimiz, buyuk matematik, geograf va astranom Ahmad al-Farg'oniy ismining lotinlashtirilgan shaklidan tanlab olingan. Bu nom ham tarixga bo'lgan qiziqish hosil qilib, ajdodlarga bo'lgan hurmatni orttiradi. BESHYOG'OCH (supermarket, Toshkent) nomini ham tanlashda onomastic (joy nomlari bilan atash) usuli qo'llangan. Bu nomga Toshkent shahri hududida joylashgan tarixiy Beshyog'och so'zi asos bo'lgan. Nom iste'molchilar o'rtasida Toshkent shahrining qadimiy toponimiga qiziqish uyg'otadi. (Xudoyberganova D. Tashkilot, korxona va muassasa nomlarining izohli-tavsiyaviy lug'ati // Malik print co. Toshkent, 2021)

Hozirgi kunda neyning jarayoni nafaqat ijodiy yondashuv, balki huquqiy rejalashtirishni ham talab qiladi. Kundan kunga yangidan yangi beznis muassasalari, tashkilotlar ochilmoqda, ishlab chiqarish ham tobora kengaymoqda. Bundan kelib chiqadiki ko'p noyob, takrorlanmas, jarangdor nomlar ro'yxatdan o'tkazilgan va

amalda qo'llanilayotgan bo'lishi mumkin. Bu yangi beznis vakillari uchun nom yaratish jarayonini yanada murakkablashtiradi, nom yaratish bilan shug'ullanuvchi soha mutaxassislari – neymerlarga qo'shimcha ma'suliyat yuklaydi. Ushbu soha bilan shug'ullanuvchi mutaxassis tilning lingvistik me'yorlarini mukammal bilishi, yaratuvchanlik qobiliyatiga ega, millatning qadriyatlaridan, milliy-madaniy qarashlaridan, axloqiy me'yorlaridan xabardor bo'lishi va ushbu qadriyatlarga zid nom yaratmasligi zarur. Neymerlar doimiy ravishda bozorni o'rganib borishlari, buyurtmachidan tashqari bozor iste'molchilarning ham xohish-istaklarini inobatga olgan holda nom yaratishlari ham ularning ustuvor vazifasi hisoblanadi. Nom yaratish faoliyati bilan shug'ullanuvchi kompaniyalar dunyo bo'yicha o'z faoliyatlarini olib borishmoqda. Ulardan bittasi 1982 yilda o'z faoliyatini boshlagan LEXICON kompaniyasidir. Bu kompaniya asoschisi Devid Pleyk bilan birgaalikda PENTIUM, BLACKBERRY, POWERBOOK, SWIFFER, TOYOTO SCION kabi muvaffaqiyatli nomlar yaratgan. Lexiconga o'xshagan o'z sohasining mutaxassislari jamlab marketing sohasidagi eng muvaffaqiyatli nomlarni yarata oladigan kompaniya va nom yaratuvchilar bizning mamlakatimizga, bozor iqtisodiyotimizda juda kerak. Mutaxassislar tilning o'z ichki imkoniyatidan kelib chiqib nom yaratishning asosiy mezonlarini ishlab chiqishi, yaratilgan va amalda qo'llanib kelinayotgan nomlarni tahlil qilib tartibga solishi bugungi kunning kechiktirib bo'lmaydigan asosiy vazifalaridir. Ushbu muommolarni hal qilinishi davlat tilining, neyning sohasining taraqqiyotiga xizmat qilishiga umid bog'laymiz.

Tilshunos olimlar, mutaxassislar tomonidan nom yaratishda amal qilinishi kerak bo'lgan ba'zi qoidalar maslahat sifatida keltirib o'tilgan. V.Y.Kojanova brend nomini yaratishda quyidagi qoidalarga rioya qilish lozimligini qayd etadi:

1. Brend nomi oson talaffuz qilinishi lozim.
2. Brend nomi imkon boricha oson esda qolishi uchun fonetik jihatdan savodli tuzilgan bo'lishi lozim.
3. Brend nomi boshqa tillarda ko'ngilsiz assotsiatsiyalarni hosil qilmasligi uchun uni turli tillarni o'rgangan holda yaratish lozim.

4. Brend nomi subyektiv ma'noda ijobiy qabul qilinishi lozim. (Кожанова В.Ю. Лингвистические основы наименований брендов (на примере английского и русского языков): Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Краснодар. 2007. – С.13.)

Bunga qo'shimcha tarzda D.Lutfullayeva ham ba'zi mezonlarni tavsiya qilib o'tgan:

1. Brend nomi milliy til so'zliklaridan iborat bo'lishi lozim. Nomning xorij so'zlari yoki xorij va milliy til birliklari birikuvidan iborat birikma tarzida hosil qilinishi uning til egalari tomonidan idrok etilishida qiyinchilik tug'dirishi mumkin.
2. Brend nomi til egalarining milliy-madaniy qarashlariga muvofiq kelishi lozim. Xalq milliy qadriyatlariga mos bo'lmagan holatlarni aks ettiruvchi nomlar iste'molchilar tomonidan ijobiy qabul qilinmaydi.
3. Brend nomi iste'molchilarni o'ziga jalb eta olishi lozim. (D.Lutfullayeva, M.Saparniyazova, R.Davlatova. O'zbek tilida nom yaratishning lingvistik-me'yoriy asoslari [Matn] / Toshkent: «ZEBO PRINT», 2022. - 192 b.)

Quvonarlisi respublikamizda nom yaratish sohasini takomillashtirish maqsadida hozirgi kunda turli loyihalar ishlab chiqilmoqda. Ulardan bittasi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida “O'zbek tilida neyming: me'yoriy-huquqiy asoslarini yaratish” mavzusidagi ilmiy loyiha (loyiha rahbari – f.f.n., dos. M.Saparniyazova) hisoblanadi. Loyihaning asosiy maqsadi ishlab chiqarish, savdo obektlari, mahsulotlar, uning brendiga nom qo'yish jarayonini yengillashtirish, xalqimizning milliy an'analari va mentalitetiga yot bo'lgan to'qima nomlarning oldini olish, yangi nomlarning o'zbek adabiy tili me'yorlariga mos bo'lishini ta'minlash maqsadida tadbirkorlik subekti bilan shug'ullanuvchi ommani neyming texnologiyasi asoslaridan xabardor qilish, ularga uslubiy ko'rsatmalar berish, savdo brendlari nomlarining zaxirasini yaratish, o'zbek xalqining milliy-madaniy qarashlari, mentaliteti hamda o'zbek adabiy tili me'yorlariga asoslangan nom yaratishning elektron dasturiy ta'minotini yaratish hamda internet tarmog'ida neyming xizmatini tashkil qilish, umuman, o'zbek tilida neyming (nomlash)ning amaliy va huquqiy mexanizmini ishlab chiqishdan iborat.

Nom yaratish oddiy faoliyat turi emas, ushbu soha ijodiy yaratuvchanlikni, tilning lingvistik bilimlarini mukammal bilishlikni, doimiy tarzda bozor iqtisodiyotini o‘rganib tahlil qilib borishni, xalqning milliy madaniy-qadriyatlarini, mentalitetini, dunyoqarashini yaxshi o‘zlashtirgan holda ushbu me‘yorlarga nomunosib nom yaratmaslik kabi muhim vazifalarni o‘z ichiga oladi. Yaratilgan nom iste‘molchi ongida mahsulot yoki ishlab chiqaruvchi haqida birlamchi tasavvur uyg‘otishi kerak, davlat tili me‘yorlariga mos kelib, ikki tomon o‘rtasida kommunikativ aloqa o‘rnatishi ham nomning ustuvor vazifasidir. Ayni davr rivojlangan bozor iqtisodiyotida xaridorlar mahsulotni emas brendni tanlab xarid qilishadi. Shubhasiz nom atash vazifasidan tashqari ko‘p vazifalarni bajaradi, iste‘molchining sotuv qaroriga bevosita ta’sir o‘tqizadi. Siz nomni shunchaki yaratib qo‘yolmaysiz, yuqoridagi muommolar kuzatilmaydigan, nom yaratishdagi olimlar taklif qilgan ba’zi mezonlarni inobatga olib yaratgan nomingiz muvaffaqiyatli bo‘lishiga ishonamiz!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. D.Lutfullayeva, M.Saparniyazova, R.Davlatova. O‘zbek tilida nom yaratishning lingvistik-me‘yoriy asoslari [Matn] / Toshkent: «ZEBO PRINT», 2022. - 192 b.
2. D.Xudoyberganova. Tashkilot, korxona va muassasa nomlarining izohli-tavsiyaviy lug‘ati// Malik print co. Toshkent. 2021. – 128 b.
3. M.Saparniyazova. Neyming nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent. 2022. – 172 b.
4. M. Saparniyazova, J. O‘rozov. O‘zbek tilida nom yaratishning milliy-madaniy xususiyatlari// Toshkent: «ISHONCHLI HAMKOR», 2021.
5. Кожанова В.Ю. Лингвистические основы наименований брендов (на примере английского и русского языков): Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Краснодар. 2007. – С.13.

LINGVOKRIMINALISTIKANING LINGVISTIK VA HUQUQIY MANBALARI

Ravshanova Mahliyo Abdulla qizi

ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 2-kurs talabasi

ravshanovam517@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tilshunoslik va huquqiy tizim bilan bog‘liq bo‘lgan yangi soha, ya‘ni lingvokriminalistikaning huquqiy va lingvistik manbalari haqida so‘z yuritiladi.*

Annotation. *This article discusses the legal and linguistic sources of linguoforensics, a new field related to linguistics and the legal system.*

Kalit so‘zlar: *til, nutq, lingvistik tahlil, tilshunoslik, huquqiy lingvistika, jinoyat huquqi.*

Keywords. *language, speech, linguistic analysis, linguistics, legal linguistics, criminal law.*

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida lingvokriminalistika ilmiy jamoatchilikda aniq soha sifatida shakllanmagan edi, ammo til va yozuvlarning huquqiy jarayonlardagi o‘rni haqida bir qator fikrlar mavjud edi. Yozma hujjatlarning ishonchliligi haqida tadqiqotlar olib borilayotgan edi. XX asrning 40-60 yillariga kelib tilshunoslik va huquqshunoslikning birlashuvi soha sifatida faollasha boshladi. Ushbu davrda psixologiya, sotsiologiya va tilshunoslikning o‘zaro aloqalari o‘rganila boshlandi. XX asrning 70-80 yillaridan boshlab lingvokriminalistika mustaqil ilmiy soha sifatida rivojlana boshladi. Tilshunoslar tomonidan olingan ma‘lumotlar jinoyatlarni aniqlashda katta yordam berdi. XXI asrga kelib lingvokriminalistika yanada rivojlandi va zamonaviy texnologiyalar, kompyuter tahlili va sun‘iy intellekt vositalari qo‘llanila boshladi. Tilning o‘ziga xos jihatlari va ularning jinoyatlarda, xususan, kiberjinoyatlar va soxta axborot tarqatishda rol o‘ynashi haqida kengroq

izlanishlar amalga oshirildi.

Lingvokriminalistikada, asosan soʻzlarni tahlil qilishda oʻzbek tilining izohli lugʻati, imlo qoidalar lugʻati, terminologik lugʻat dialektologik lugʻatlardan foydalaniladi. Izohli lugʻatda soʻzlar quyidagilar kabi maʼnolari izohlanadi:

Ahmoq (sifat)

1. Aql bilan ish qilmaydigan, aqlga zid, bemaʼni ish qiladigan, shunday ishlarga yoʻl qoʻyadigan.

Esing kirmadi sen ahmoqning. Boshimizni baloga qoʻyib, oʻzing bu yoqlarda tuproqqa qorishib yuribsan. (S.Ahmad, Ufq)

2. Haqorat ifodalaydi.

“Ablah odam ekansan”- dedi imom . “Siz ham ahmoq mulla ekansiz”- dedi Safar boʻzchi. (A.Qodiriy, Mehrobdan chayon)

“Ahmoq” soʻzi qatnashgan jumlar:

Ahmoq qilmoq - laqillatmoq, aldamoq.

Jinni (ot)

1. Aqldan ozgan, ruhiy kasallikka yoʻliqqan; telba, savdoyi.

Oʻsha qoʻshni qiz yongʻoq tagida oʻtirib, jinni boʻlib qoldi. (S.Zunnunova, Gulxan)

2. (koʻchma) Xayoliga kelgan ahmoqona ishlar, yarashmagan qiliqlar qiladigan kishi; ahmoq, nodon.

Maslahatingiz uchun rahmat, rais. Men boʻlsam jinni boʻlib sizga maqtanibman. (Sh.Rashidov, Boʻrondan kuchli)

3. Oʻzini yaqin olib erkalatib gapirganda yoki hazil tariqasida devona, tentak

kabi ma'nolarda ishlatiladi.

Devona sevikli qovog'ini so'ridan ko'rib quvona ketdi. "Voy, jinnilar qovog'imni ber, jinnilar!" (A.Qodiriy, O'tkan kunlar)

“Jinni” so‘zi qatnashgan jumlar;

1.Jinni shamol:

Goh u tomondan, goh bu tomondan esadigan shamol.

2.Jinni qilmoq:

Es-hushida ayirmoq.

3.Jinni qo‘yning kallasini kedingmi?:

Esingni yedingmi? Jinni bo‘ldingmi?

4.Jinnisini chiqarmoq:

Kalaka qilmoq yoki biror narsaning rasvosini chiqarmoq.

5.Latta jinnisi:

Turli xil latta-putta, gazmollarga o‘ch, ishqiboz.

Haqorat qilish bilan bog‘liq til jinoyatlari asosan, shaxsning sha’ni, hurmati, ongi yoki ijtimoiy obro’sini tahqirlashga qaratilgan so‘zlarning asl ma’nosini aniqlashda “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” yordam beradi.

Dialektologik lug‘atlar tilning hududiy shevalariga oid so‘zlarni o‘zida jamlaydi. Linvokriminalistikada dialektologik lug‘atlar muhim ahamiyatga ega bo‘lib, haqorat ma’nosi yoki boshqa ma’no anglatayotganligini aniqlashda kerak.

Sotsiologik terminlar lug‘atida sotsiolingvistika va tilshunoslikka oid terminlar izohlanadi. Lingvokriminalistikada anonim xatlarni aniqlashda sotsiolingvistika

muhim ahamiyat kasb etadi, ya'ni xat egasining qanday so'zlardan foydalanganligiga qarab uning yoshini, jinsini, qaysi toifa vakili ekanligini aniqlash mumkin.

“O'zbek tilining imlo lug'ati” bu so'zlarning to'g'ri yozilishini ko'rsatib beruvchi lug'at bo'lib, adabiy til qoidalariga rioya qilishimizni ta'minlaydi. Imlo lug'atining xatshunoslikda ahamiyati katta hisoblanadi va yozuvlarni tekshirishda muhim vosita sanaladi. Xat muallifining imlo xatolarini o'rganish orqali uning:

1.Savodlilik darajasini ya'ni til qoidalarini qay darajada bilishini ko'rsatadi. Bu bizga oliy ma'lumotli shaxs yoki o'rta ta'limni tugallaganligini aniqlashtirib beradi.

2.Hududiy kelib chiqishini(lahja yoki sheva ta'siri) topishga yordam berishi mumkin.ayrim xatolar mahalliy sheva va lahja ta'sirida yuzaga keladi.

3.Kishining e'tibori va ruhiy holatini ham ko'rsatib berishi mumkin.Juda ko'p imlo xatolar stressni yoki shoshilinch holatda yozganligini bildirishi mumkin.

Shuningdek, mavzu yozuv va imloga borib taqalar ekan, bu o'rinda shaxs va yozuv o'rtasida o'zaro bog'liqlikni o'rganuvchi soha Grafologiya fani haqida ma'lumot berishimiz joiz.

“Grafologiya” - yozuv xususiyatlaridan kelib chiqqan holatda shaxsni aniqlash sohasi bo'lib, sud lingvistik ekspertizasida muhim ahamiyatga ega. Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, aybdor shaxsni aniqlashda va noma'lum shaxsning portretini chizishda ekspertlar, asosan, Grafologiya elementlari va aniqlash usullaridan foydalanadilar.

Lingvokriminalistikaning huquqiy manbalari huquqiy normalarini ifoda etish shakllaridir. Huquqning birlamchi manbayi xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalari va qoidalari hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida normativ huquqiy hujjatlarning quyidagi turlarini ko'rsatish mumkin: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatning qarorlari, O'zbekiston

Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarining huquqiy hujjatlari, mahalliy davlat organlarining qarorlari.

Linvokriminalistika o'zining ilmiy metodlarini, huquqiy tizimlar va jinoyatlarni tergov qilishda qo'llaniladigan vositalarni doimo yangilab boradi. Bu soha tilning huquqiy tizimidagi ahamiyatini o'rganish va jinoyatlarni hal qilishda til va yozuv vositalarini yanada samarali qo'llanilishini ta'minlaydi.

1. O'zbek tilining izohli lug'ati	https:// Izoh.uz
2. O'zbek tilining imlo lug'ati	https://Imlo.uz

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jumanazar O'rozov monografiyasi. Toshkent-2023.
2. O'zbekiston: til va madaniyat - Uzbekistan: Language and Culture. (2024).
3. O'zbek tili mutaxassisligi uchun. Guliston-2021.
4. O'zbekiston Sud ekspertizasi. (2022).

1. <https://uz.wikipedia.org>

2. <https://talqinvatadqiqotlar.uz>

3. <https://arxiv.uz>

4. <https://savodxon.uz>

5. <https://huquqburch.uz>

EKSPERTOLOGIYAGA DOIR AYRIM TERMINLAR XUSUSIDA

*ToshDO 'TAU Amaliy filologiya yo'nalishi
2-kurs talabasi*

*Ro'ziyeva Dilnura Dilmurod qizi
ruziyevadilnura578@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ekspertologiya, lingvistik ekspertizaga oid ayrim terminlar ma'nosi, ularning qo'llanishi, sohaning ahamiyati va zarurati haqida fikr yuritilgan. Terminlarga doir ayrim zaruriy ma'lumotlar va ular bilan bog'liq misollar keltirib o'tilgan.*

Kalit so'zlar. *ekspertiza, plagiat, matn, identifikatsiya, manipulatsiya, anonim, trasologiya.*

Annotation. *This article discusses the meaning of some terms related to expertology and linguistic expertise, their application, the importance and necessity of the field. Some necessary information about the terms and related examples are provided.*

Keywords. *expertise, plagiarism, text, identification, manipulation, anonymous, trasology.*

Ekspertologiya bugungi kunda rivojlanib kelayotgan va kun sayin talab kuchayotgan sohalardan biri hisoblanadi. Ekspertiza deganda, mutaxassis yoki mutaxassislar guruhi tomonidan u yoki bu sohada malakali yechim talab qiladigan masalalarni o'rganish tushuniladi. Lingvistik ekspertiza esa nutq bilan bog'liq qonunbuzarlikni lingvistik tomondan o'rganish, mualliflikni aniqlash uchun yozma hamda og'zaki matnlarni tahlil qilish haqidagi fandır. Protsessual jihatdan lingvistik ekspertiza shaxs huquqlari buzilishining oldini olishga qaratilgan va tegishli qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan faoliyat turi. Ushbu fan doirasida rus, ingliz va boshqa millat olimlari tomonidan qator izlanishlar olib borilgan. Jumladan, M.V.Garbanevskiy, I.V.Jarkov, Y.N.Bondarenko, K.I.Brinev, M.V.Ablin, I.A.Stemin, M.A.Grachevlar fan va unga daxldor masalalar xususida ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. O'zbekistonda ham bu fan yuzasidan olim va

tadqiqotchilar tomonidan qator izlanishlar olib borilgan. Shulardan, Q.Mo'ydinov, J.O'rozov, K.Musulmonova, G.Xotamova, D.To'rayeva, S.Yoqubovalar lingvistik ekspertiza, anonim xatlar, lingvokriminalistika bosqichlari, shaxsiy yozishmalarga doir masalalar yuzasidan ilmiy ishlar yozishgan.

Ekspertologiyada samarali ish olib borish uchun bizga notanish bo'lgan ba'zi terminlarga ahamiyat berish zarur. Quyida shu kabi terminlar xususida:

- Plagiat — bu ma'lum muallifga tegishli matn, ijodiy ishlar, uning g'oyalari va izlanishlari natijasini ko'chirish, muallifga nisbatan havola bermaslik. Boshqacha qilib aytganda, birovning mehnatini o'zinikidek qilib ko'rsatish.

Matn muallifligiga birdan ortiq shaxslarning da'vo qilishi oqibatida haqiqiy muallifni aniqlash uchun plagiat ekspertizasi o'tqaziladi. Bunda matnlarning so'zma-so'z moslik holati, o'ziga xoslik va ijodkorlik alomatlari ko'rib chiqiladi. Ushbu plagiat ekspertizasiga quyidagi tur matnlar tortiladi:

1. Hajm va mazmunidan qat'iy nazar har qanday turdagi badiiy, adabiy matnlar
 2. Tarjima asarlar
 3. Qonun hujjatlari
 4. Musiqiy asarlar
 5. Turli ilmiy ishlar
 6. Sanoat manbalari
 7. Badiiy asar to'plamlari
 8. Dizaynerlik ishlari va mahsulotlari
 9. Rassomlik asarlari
 10. Og'zaki ma'ruzalar
- Manipulyatsiya — bu inson, uning fikrlariga o'zining roziligisiz ta'sir o'tkazish. Manipulyator siz bilan bir xil harakatlar bajara boshlaganda sizni boshqarishga, o'z oqimiga tushurishga harakat qilayotgan bo'ladi. Amerikalik psixolog R.Chaldini manipulyatsiyaning bir necha turlarini ajratib ko'rsatadi. Masalan, yordam so'rash, sotuvchining, reklamaning xaridorga ta'siri, siyosiy targ'ibot va

hokazo. Uning fikricha turli xil fond, jamg'armalar uchun pul yig'uvchilar, savdo ishlari bilan shug'ullanuvchilar, reklama xodimlari manipulyatsiyadan keng foydalanadi. Bunday manipulyatsiyalarda, asosan, verbal vositalar qo'llaniladi va ularning insonga salbiy ta'siri lingvistik ekspertizadan o'tqaziladi. Bugun jamiyatda turli jinoyatlarga duch kelinmoqda. Ular orasida yashirin manipulyatsiyadan foydalanish holatlari ham uchragani uchun ekspertizaga ehtiyoj mavjud.

- Anonim matn muallifi noma'lum yoki yashirin bo'lgan xat, asar va xabar hisoblanadi. Bu kabi xat, xabarlar mualliflarini aniqlash bilan kriminalistik muallifshunoslik shug'ullanadi. Ularning asosiy vazifasi:

1. Xatning aynan muallifini aniqlash
2. Matn muallifining umumiy bilim darajasi, sotsial maqomi, mutaxassisligi, yoshi va boshqa xususiyatlari asosida ma'lum guruhlariga mansubligini belgilash.

Anonim xatlar matnlar xavfli jinoyatlarning asosiy quroli yoki dalili bo'lib qolmoqda. Bundan tashqari, ba'zi anonim xatlar jinoyatga bevosita chorlashi ham mumkin. Lourens Blokning “Bu kishi o'lsa...” nomli hikoyasida aynan jinoyat qilishga chorlash, undash holati aks etgan. Hikoyada bosh qahramon Edgar Kraftga noma'lum insondan xat keladi. Xatda birinchi kimningdir ism-sharifi “Janob Jozef G. Naymann” va pastki qismida esa quyidagi so'zlar bo'lar edi “Bu kishi o'lsa siz besh yuz dollar olasiz”. Qahramon boshida xatga e'tibor qilmaydi. Bir necha kundan keyin esa “Minnatdorman” so'zi yozilgan xat va va'da qilingan pul keladi. Unga to'rt marta shunday turdagi xatlar keladi va har safar pul miqdori oshib boradi. Qahramon qilmagan ishiga pul olayotgani uchun bir tarafdin hayron, bir tarafdin xursand ham bo'lar edi. Chunki unda kredit va poygada yutqazilgan pullar bor edi. To'rtinchi marta xat kelganida qahramon ismi yozilgan shaxsni o'zi qidiradi va uni o'ldirish yo'llarini o'ylaydi. Odamni o'ldirgach unga “Minnatdorman” va “Yangi ishingiz yoqdimi?” so'zlari yozilgan xat keladi. Edgar Kraft o'zi bilmagan holda jinoyatchiga aylanib qoladi. Ko'rib turganingizdek, birgina anonim xat shaxsni butun fikr-u xayolini o'g'irlab, uni jinoyat olamiga olib kirgan.

- Trasologiya izlarni o'rganuvchi soha sanaladi. Ushbu soha ma'lum jinoyatlarni fosh qilish va ularga qarshi kurashish bilan shug'ullanadi. Bu kabi izlar, asosan, voqea joyida, jinoyatchi kiyimlarida va buyumlarida hosil bo'ladi va ekspertizadan o'tqaziladi.
- Daktiloskopiya — bu fan barmoq izlarini o'rganadi. Bunda qo'ldagi teri izlari orqali shaxs aniqlanadi. Insonlardagi barmoq izlari turlicha chiziqlar hosil qiladi va har bir shaxsda o'ziga xos shaklga ega bo'ladi. Bir shaxsning barmoq izi boshqalarda takrorlanmaydi hamda umrbod o'zgarmaydi. Barmoq izlarining bunday xususiyatlari ekspertologiya va kriminalistikada shaxsni aniqlash, jinoyatchini topishda yordam beradi.
- Identifikatsiya deganda, ma'lum obyekt yoki shaxsni boshqalardan farqlanuvchi umumiy va xususiy belgilari orqali aniqlash tushuniladi. Ism, tug'ilgan sana, millat, tug'ilgan joy, pasport raqami, manzil, telefon raqam va elektron pochta manzillari shaxsning identifikatsiya ma'lumotlari hisoblanadi. Biz ular orqali osongina shaxs haqidagi ma'lumotlarga ega bo'la olamiz.

Ekspertologiya turli vaziyatlarda mutxassis, ekspertlar tomonidan ilmiy jihatdan asoslangan va aniq baho berishga asoslangan muhim sohadir. Unga doir terminlarni qanday o'rinda, qaysi vaziyatda qo'llanilishini va anglatgan mazmunini bilmaslik ekspertiza jarayonining mukammal o'tishiga to'sqinlik qiladi. Bundan tashqari noto'g'ri xulosa va fikrlarni kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Ekspertologiyaga oid terminlar haqida bilimga ega bo'lish aniq, ishonchli va kutilgan natijaga erishishimizga asqatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'rozov, J. (Toshkent, 2023). O'zbek tili lingvokriminalistikasi. Monografiya.
2. Bazarova, D.B, Mirzayev, A.A, Tulaganova, G.Z va boshqalar (Toshkent, 2018). Kriminalistika. Darslik.
3. Abdumajidov, G'.A va boshqalar (Toshkent, 2003). Kriminalistika. Darslik.

4. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. (2000-2005).
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. (2022).

NLP (TABIIY TILNI QAYTA ISHLASH)

Sayfiddinova Ziynat Abduzohidovna

ToshDO'TAU O'zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs talabasi

ziynatsayfiddinova@gmail.com

Annotatsiya. *NLP texnologiyasi tobora ommalashib bormoqda. Kompyuter fanlari, axborot muhandisligi va sun'iy intellektning kombinatsiyasi til to'siqlarini olib tashlashi mumkin. Mazkur maqolada tabiiy tilni qayta ishlash va o'zbek tilida sintaktik analizator yaratish masalalari yoritilgan. Unda sintaktik tahlil tamoyillari va turli sohalardagi ahamiyati ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar. *Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnikasi, sintaksis NLP texnikasi, sintaktik analizatorning ahamiyati.*

НЛП (обработка естественного языка)

NLP (Natural Language Processing)

Abstract. *NLP technology is becoming increasingly popular. The combination of computer science, information engineering, and artificial intelligence can remove language barriers. With NLP technology, regardless of the language used for communication, all parties will be able to listen to and read information in the language they know.*

Keywords. *Natural Language Processing (NLP) techniques, syntax NLP techniques, semantic NLP techniques, cases for natural language processing.*

Kirish.

Tabiiy tillarni qayta ishlash (NLP) kompyuterlarga inson tilini qayta ishlash, tahlil qilish, sharhlash va fikr yuritish imkonini beradigan texnika va vositalarni o'rganish va qo'llashdir. NLP fanlararo soha bo'lib, u tilshunoslik va kompyuter fanlari kabi sohalarda o'rnatilgan usullarni birlashtiradi. Ushbu usullar sun'iy

intellekt bilan birgalikda Google Assistant va Amazon's Alexa kabi chatbotlar va raqamli yordamchilarni yaratish uchun ishlatiladi.

Kompyuterlar inson tilini sharhlashi uchun ular kompyuter manipulyatsiya qila oladigan shaklga aylantirilishi kerak. Biroq, bu matn ma'lumotlarini raqamlarga aylantirish kabi oddiy emas. Inson tilidan ma'no olish uchun matn hujjatini tashkil etuvchi yuzlab yoki minglab so'zlardan naqshlarni ajratib olish kerak. Bu oson ish emas. Inson tilini talqin qilishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan bir nechta qattiq va tezkor qoidalar mavjud. Misol uchun, bir xil so'zlar to'plami kontekstga qarab turli xil narsalarni anglatishi mumkin. Inson tili murakkab va ko'pincha noaniq narsa bo'lib, bayonot samimiylilik yoki kinoya bilan aytilishi mumkin.

Shunga qaramay, so'zlar va belgilarni izohlashda foydalanish mumkin bo'lgan ba'zi umumiy ko'rsatmalar mavjud, masalan, ingliz tilida "s" belgisi elementning ko'pligini bildirish uchun ishlatiladi. Ushbu umumiy ko'rsatmalar matndan ma'no chiqarish, mashinani o'rganish algoritmi sharhlashi mumkin bo'lgan xususiyatlarni yaratish uchun bir-biri bilan birgalikda ishlatilishi kerak.

Tabiiy tilni qayta ishlash tuzilmagan ma'lumotlarni olish va uni tuzilgan ma'lumotlarga aylantirish qobiliyatiga ega bo'lgan turli xil algoritmlarni qo'llashni o'z ichiga oladi. Agar ushbu algoritmlar noto'g'ri qo'llanilsa, kompyuter ko'pincha matndan to'g'ri ma'noni ololmaydi. Buni ko'pincha tillar orasidagi matn tarjimasida ko'rish mumkin, bu yerda jumlaning aniq ma'nosi ko'pincha yo'qoladi. So'nggi bir necha yil ichida mashina tarjimasida sezilarli darajada yaxshilangan bo'lsa-da, mashina tarjimasida xatolar tez-tez uchraydi.

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnikasi.

Ko'pchilik texnikasi Tabiiy tilni qayta ishlashda ishlatiladigan ikkita toifadan biriga joylashtirilishi mumkin: sintaksis yoki semantika. Sintaksis texnikasi so'zlarni tartibga solish bilan shug'ullanadigan usullardir, semantik usullar esa so'zlarning ma'nosini o'z ichiga oladi.

NLP texnologiyasi qanday ishlaydi?

NLP texnologiyasi kompyuter dasturiga inson matni va nutqini tushunish imkonini beradi. Kompyuterlar faqat 0 va 1 lardan iborat ikkilik tilni tushunganligi sababli, avvalo kompyuter so‘zlarni tushunishi uchun tizim kerak edi.

Buning uchun so‘zlar kompyuter tiliga kodlangan so‘zlarni ko‘rsatishdan foydalaniladi. Buning uchun bir nechta texnikalar qo‘llaniladi.

Bunga qo‘shimcha ravishda, kompyuterga inson tilini tushunishga yordam berish uchun NLP texnikasi to‘plami qo‘llaniladi. Bularga quyidagilar kiradi:

Lemmatizatsiya. Bu so‘zlar o‘zlarining mazmunli asos tuzilishini topish uchun eroziyalanadigan usuldir.

Tokenizatsiya. Ushbu uslub yordamida jumlar so‘zlarni, belgilarni va raqamlarni aniqlash uchun kichikroq bloklarga bo‘linadi.

Tuyg‘ularni tahlil qilish. Bu yerda kompyuter jumla ortidagi ohang va hissiyotni aniqlashga harakat qiladi.

So‘z ma‘nosini ajratish. Ushbu usul bir xil so‘z turli kontekstlarda ishlatilganda turli xil ma‘nolarga ega ekanligini aniqlash uchun ishlatiladi.

Nutq qismi (POS) teglari. POS teglari matndagi har bir so‘zga izoh berish uchun ishlatiladi. Bunga fe‘llar, qo‘shimchalar, otlar, sifatlar va boshqa barcha nutq qismlarini aniqlash kiradi.

Ushbu usullardan tashqari, NLP dasturi inson tomonidan yaratilgan matn va nutqni tushunish uchun algoritmlardan ham foydalanadi. Qoidalarga asoslangan tizim ma‘lumotlarni tahlil qilish uchun tilshunoslik qoidalarini o‘rnatish uchun ishlatiladi.

Mashinani o'rganish NLPning muhim qismidir, chunki u kompyuter dasturiga o'qitish ma'lumotlarini ekish uchun ishlatiladi. Ushbu ma'lumotlardan foydalanib, NLP dasturi matn va ovozni aniqlash naqshlarini sozlashi mumkin.

Sintaktik analizator yaratish bosqichlari.

O'zbek tilida mukammal sintaktik analizator yaratish uchun quyidagi bosqichlarni bajarish kerak:

1. Korpus tayyorlash va tahlil qilish

- O'zbek tilidagi katta hajmli matn korpusini yig'ish.
- Ushbu korpusda sintaktik tuzilmalarning qo'llanish chastotasini o'rganish.
- Annotatsiyalangan (yorliqlangan) korpus yaratish (masalan, so'z turkumlari, gap bo'laklari va sintaktik bog'lanishlarni belgilash).

2. Qoidalar va grammatika modelini yaratish

- O'zbek tili sintaksisiga mos keladigan qoidalar to'plamini ishlab chiqish.
- Formal grammatik modelni (masalan, kontekst-erkin grammatika – CFG yoki bog'langan grammatika) yaratish.
- Morfologik analizator bilan integratsiya qilish (so'z shakllarini tahlil qilish).

3. Parser (Analizator) Ishlab Chiqish

- Qoidaga asoslangan (Rule-Based) analizator: O'zbek tili grammatik qoidalari asosida ishlaydigan parser.
- Statistik yoki Neyron tarmoqlarga asoslangan (Machine Learning, NLP) analizator:
- Annotatsiyalangan korpusda o'qitilgan modelni yaratish.

- Transformer modellar (BERT, T5) yoki Recurrent Neural Network (RNN, LSTM) asosidagi parser yaratish.
- Dependency parsing (bog‘lanishlarga asoslangan tahlil) yoki constituency parsing (tuzilmaviy tahlil) metodlaridan foydalanish.

4. Algoritmarni tanlash va takomillashtirish

- CKY, Earley yoki Shift-Reduce kabi parsing algoritmarni implementatsiya qilish.
- Transformer modellar bilan o‘zbek tiliga mos maxsus embeddinglarni yaratish (masalan, O‘zbekcha BERT yoki GPT modeli).
- O‘zbek tili xususiyatlarini yaxshi tushunadigan til modellari bilan tajriba qilish.

5. Test va Optimizatsiya

- Annotatsiyalangan matnlarda tahlil natijalarini sinab ko‘rish.
- Turli sintaktik tuzilmalarni to‘g‘ri analiz qilayotganini tekshirish.
- Yangi misollar orqali modelni yanada yaxshilash.

6. Amaliy integratsiya

- O‘zbek tilida avtomatik tahrirlovchi (grammar checker) yoki tarjimon tizimlarga integratsiya qilish.

O‘zbek tilida sintaktik analizator yaratish juda muhim, chunki u turli sohalarda katta foyda keltirishi mumkin.

1. Ta‘lim va til o‘rganishda yordam

◆ O‘zbek tili grammatikasini avtomatik tekshirish – Talabalar va o‘qituvchilar matnlarning grammatik to‘g‘riligini avtomatik tekshirish imkoniga ega bo‘ladilar.

◆ Til o‘rganishda ko‘mak – Chet elliklar yoki maktab o‘quvchilari uchun matn grammatikasini tushuntirib beruvchi tizim sifatida ishlashi mumkin.

◆ O‘zbek tilini kompyuter lingvistikasi orqali rivojlantirish – Hozirda o‘zbek tili uchun rivojlangan NLP (Natural Language Processing) texnologiyalari kam. Sintaktik analizator bu sohani ilgari suradi.

2. Matnlarni avtomatik tahlil qilish va qayta ishlash

◆ Matnlarni sintaktik jihatdan tahlil qilish – bu turli sun‘iy intellekt dasturlari uchun juda zarur.

◆ Avtomatik tarjima – Google Translate kabi tarjima tizimlarining o‘zbek tili grammatikasini yaxshi tushunishi uchun sintaktik analizator kerak.

◆ Matnlarni oson indekslash – Qidiruv tizimlari (masalan, Google, Yandex) matnlarni mantiqiy ajratish va yaxshiroq qidirish natijalari berish uchun sintaktik tahlilga muhtoj.

3. Sun‘iy intellekt va chatbotlar

◆ O‘zbek tilida yaxshi tushunadigan chatbotlar – hozirgi chatbotlar o‘zbek tilidagi gaplarni mukammal tushunmaydi. Sintaktik analizator chatbotlar mantiqini ancha yaxshilaydi.

◆ Virtual yordamchilar – masalan, Siri yoki Google Assistant o‘zbek tilini yaxshiroq tushunishi va tabiiyroq javob berishi mumkin.

◆ AI bilan o‘zbek tilida suhbatlashish – ChatGPT kabi tizimlarning o‘zbek tilidagi sintaktik aniqligi oshadi.

4. Avtomatik imlo va grammatikani tekshirish

◆ Tuzatish tizimlari – Microsoft Word yoki Google Docs kabi dasturlarda o‘zbek tilining grammatik xatolarini avtomatik tekshirish imkoniyati paydo bo‘ladi.

◆ Rasmiy hujjat yozishda yordam – rasmiy hujjatlar va maqolalardagi grammatik xatolarni topish va tuzatish imkoni paydo bo‘ladi.

5. O‘zbek tilida ovozli tizimlarni rivojlantirish

◆ Nutqdan matnga (Speech-to-Text) yaxshiroq ishlashi – sintaktik analizator yordamida ovoz yozuvlari to‘g‘ri matnga o‘girilishi mumkin.

◆ O‘zbekcha ovozli buyruqlarni tushunish – qurilmalar o‘zbek tilida aytilgan gaplarni yaxshiroq tahlil qilishi va to‘g‘ri javob berishi mumkin.

6. Sud-huquq va hujjatlarni avtomatlashtirish

◆ Shartnoma va qonunlarni avtomatik tahlil qilish – hujjatlarning sintaktik tuzilishini tahlil qilib, ularni mantiqiy tekshirish imkoniyati paydo bo‘ladi.

◆ Huquqiy hujjatlar uchun xatoliklarni topish – notariuslar yoki yuristlar hujjatlarning to‘g‘ri yozilganligini avtomatik tekshirishi mumkin.

7. Adabiyot va jurnalistika

◆ Adabiy matnlarni avtomatik tahlil qilish – sintaktik analizator orqali she‘riy va badiiy matnlarni grammatik jihatdan tushunish va tahlil qilish mumkin.

◆ Jurnalistikada avtomatik tahrirlash – yangilik maqolalarida grammatik va stilistik xatolarni avtomatik topish foydali bo‘ladi.

Agar sintaktik analizator mukammal ishlab chiqilsa, u ta’lim, huquq, jurnalistika, NLP, sun’iy intellekt, ovozli tizimlar va matn tahlili kabi ko‘plab sohalarda katta inqilob qilishi mumkin!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. V. Garousi, S. Bauer, and M. Felderer, “NLP-assisted software testing: A systematic mapping of the literature,” Information and Software Technology, vol. 126. 2020. doi: 10.1016/j.infsof.2020.106321.

2. DataCamp, “spaCy,” Python Cheat Sheet, 2020.
3. E. Kuriyozov, S. Matlatipov, M. A. Alonso, and C. Gómez-Rodríguez, “Construction and evaluation of sentiment datasets for low-resource languages: The case of Uzbek,” in Human Language Technology. Challenges for Computer Science and Linguistics: 9th Language and Technology Conference, LTC 2019, Poznan, Poland, May 17–19, 2019, Revised Selected Papers, 2022, pp. 232–243.
4. S. Matlatipov, H. Rahimboeva, J. Rajabov, and E. Kuriyozov, “Uzbek Sentiment Analysis Based on Local Restaurant Reviews,” in CEUR Workshop Proceedings, 2022, vol. 3315, pp. 126–136. [Online]. Available: www.scopus.com
5. U. Salaev, E. Kuriyozov, and C. Gómez-Rodríguez, “SimRelUz: Similarity and Relatedness scores as a Semantic Evaluation Dataset for Uzbek Language,” in 1st Annual Meeting of the ELRA/ISCA Special Interest Group on Under-Resourced Languages, SIGUL 2022 - held in conjunction with the International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC 2022 Proceedings, 2022, pp. 199–206. [Online]. Available: www.scopus.com
6. K. Madatov, S. Bekchanov, and J. Vičič, “Lists of uzbek stopwords, Univerza na Primorskem, Inštitut Andrej Marušič, 2021.

BADIIY ASARLARDA NOVERBAL VOSITALAR IFODALANISHINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Amaliy filologiya yo'nalishi talabasi
Turmamatova Rayhona Ochildi qizi
turmamatovar@gmail.com*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada matnlarda noverbal vositalarni ifodalash va ularning matndagi ahamiyati tahlil qilinadi. Noverbal vositalarning badiiy uslublarda qo'llanishi va matnda voqelanuvchi semantik xususiyatlari muhokama qilinadi. Unda emotsiya va his-tuyg'ularni so'zsiz yetkazish mumkinligi va buni amalga oshiruvchi noverbal vositalar haqida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, matnlarda vositalarning qo'llanilishi bayon etilgan.*

Kalit so'zlar. *Muloqot, verbal vositalar, noverbal vositalar, badiiy asar, matn, mimika, jest, emotsional, xarakter, uslub, internet, axborot,*

Abstract: *This article analyzes the expression of nonverbal means in texts and their significance in the text. The use of nonverbal means in artistic styles and the semantic features occurring in the text are discussed. It provides information about the ability to convey emotions and feelings without words and the nonverbal means that do this, and describes the use of these means in texts.*

Keywords. *Communication, verbal means, nonverbal means, work of art, text, facial expressions, gesture, emotional, character, style, internet, information.*

Muloqot odamlar o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish uchun zarur bo'lgan jarayondir. Insonlar ko'p hollarda ehtiyojlari tufayli muloqotga kirishishga harakat qilishadi. Axborot, ma'lumot va g'oyalar almashinuvi, hamkorlik asosida birlashish muloqot asosida amalga oshiriladi. Muloqot maqsadlari va ehtiyojlari ko'plab omillarga bog'liq bo'lib, odamlar orasida o'zaro aloqani rivojlantirish, tushunish va samarali ishlarni ta'minlash uchun muhim.

Muloqotning bir nechta maqsadlari mavjud. (Usmonova Sh, Risxeyeve G, Madaniyatlararo muloqot. – Toshkent, 2017)

- 1.Axborot almashish;
- 2.Tushunish va izoh berish;
- 3.Munozara va qaror qabul qilish;
- 4.Emotsional qo‘llab-quvvatlash;

Muloqot ehtiyojlariga esa quyidagilar misol bo‘lishi mumkin.

- 1.O‘zi va boshqalar bilan samarali aloqada bo‘lish;
- 2.Yordam olish va ta’sir o‘tkazish;
- 3.Xatoliklarni aniqlash;

Shaxslar orasida muloqot, ya’ni kommunikativ faoliyatning barcha vositalari ikkita: verbal(nutqli) va noverbal(nutqsiz) guruhga ajraladi. Verbal vositalar asosida muloqot insonlar uchun eng asosiysi hisoblanadi. So‘zlar orqali emotsiyalarni, fikrlarni ifodalash, ma’lum bir axborotlarni yetkazish qulay. Verbal vositalarga insoniyat tabiiy tillarining turli belgilari, og‘zaki va yozma nutq shakllari kiradi. Mutaxassislarning ta’kidlashicha, insonlarning o‘zaro kommunikativ aloqasining to‘rtinchi uch foizini verbal muloqot tashkil etadi.

Muloqot munosabga kirishuvchilarning o‘zaro birlikdagi harakati va nutq jarayoni faqat so‘zlar bilan emas, balki turli imo-ishoralalar, mimika, jest, belgilar asosida ham bo‘lishi mumkin. Insonlar ko‘p hollarda jonli so‘zlashuv jarayonlarida fikrlarini, emotsiyalarini, ma’lumotlarni qisqa va lo‘nda ifodalash uchun holat hamda vaziyatdan kelib chiqib tilga yondosh bo‘lgan noverbal vositalardan foydalanadi va bu o‘z navbatida bildirilayotgan fikrning ta’sirchanligi uchun ham xizmat qiladi.

Noverbal vositalar bilan muloqotga kirishishda bosh, qo‘l, ko‘z, yuz harakatlaridan foydalaniladi, bunday muloqotlar salbiy yoki ijobiy harakterlarga ega

bo‘lishi mumkin. Muloqot jarayonida so‘zlovchining harakatidan uning gaplarini, nima demoqchiligini tushunish va aksincha tinglovchining imo-ishora, mimika, harakat va qay tarzda turganidan aytilayotgan fikrga bo‘lgan munosabatini anglash mumkin. Noverbal vositalar nutqni to‘ldiradi, kuchaytiradi va inkor qiladi. Masalan, ma’lum mazmundagi sukut holati ham so‘zlovchining kuchli psixologik vaziyatini tinglovchiga anglatib turadi. (Yusubova U. O‘zbek tilida noverbal vositalarning sotsiolingvistik tadqiqi. BMI Toshkent, 2021)

Misol uchun, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida Otabek va Zaynabning suhbatida: “Otabek indamadi, **faqat lablarini tishlab oldi**” deya tasvirlanadi. Bu harakat Otabekning chuqur alam, g‘azab yoki o‘zini tiyishga urinishini anglatadi. U Zaynab bilan bahslashish o‘rniga o‘z hissiyotlarini ich-ichiga yutib sabr qilishni afzal ko‘radi. Bu jummalarni o‘qigan kitobxon uning holatini tushunishga urinadi va bunga so‘zlar bilan ifodalangan noverbal vositalar yordam beradi. Fikrni noverbal vositalar bilan ifodalash yozma nutqda ham uchraydi va u verbal vositalar ya’ni so‘zlar orqali izohlanadi. Asosan, badiiy uslubda obrazlarning ichki kechinmalarini ifodalash, xarakter-xususiyatlarini ochib berishda qo‘llaniladi. Badiiy matnlarda noverbal vositalar qahramonlar hissiyotlari, tasviriy ifodalar, asar mazmunini yanada chuqurlashtirishda, muallif fikrini yanada aniq va hissiy yetkazib berishda yordam beradi.

Noverbal vositalar mimika, vajestlar kabi ikki turga bo‘linadi. (Yusubova U. O‘zbek tilida noverbal vositalarning sotsiolingvistik tadqiqi. BMI Toshkent, 2021)

Mimika yuz mushaklarining ifodali harakatidir. Mimikalar (yunoncha. mimikos - "taqlid") - yuz ifodasi (ko‘zlar, qoshlar, lablar). Mimik vositalar deganda yuz mushaklarining harakatlari va boshning harakatlari tushuniladi. Bu harakatlarni ko‘rsatadigan an’anaviy belgilar (boshni qimirlatish) - boshni ma’lum bir tomonga burish. Matnlarda qahramonlarning xatti-harakatlari, yuz qiyofalarining harakatga kelishi orqali ichki kechinmalarini, kayfiyatini ifodalaydi. “O‘tkan kunlar” romanida Kumushning holatini shunday tasvirlaydi: **“Yuzi bir qizarib, bir oqardi, kipriklari**

pirpirab, lablari titradi”. Bu jumlada Kumushning hissiyoti uning mimikasi orqali tasvirlangan. U hayajon, hijolat yoki hadik ichida ekanligini anglash mumkin.

Jest tana harakati orqali ifoda fikrni ifodalashdir. Jestlar — bu ogʻzaki boʻlmagan (soʻzsiz) muloqotning muhim qismidir. Ular tana harakatlari orqali his-tuygʻular, fikrlar yoki niyatlarni ifoda etishga xizmat qiladi. Muloqotda turli jestlardan foydalanish kommunikativ faoliyatning tushunarliroq boʻlishini taʼminlaydi va muloqotni jonlantiradi, yaʼni omma oldida nutq soʻzlaganda jestlardan foydalanish soʻzlovchining tinglovchilar diqqatini tortishga yordam beradi. Misol uchun norozilikni boshni ikki yonga qimirlatib bildirish yoki bosh barmoq bilan “zoʻr” ishorasini koʻrsatish mumkin. Oʻz navbatida badiiy asarlarda ham jestlar tasvirlanadi. Masalan, Oybekning “Navoiy” romanida: “Navoiy chuqur oʻyga toldi, koʻngli gʻash boʻldi. U asta-sekin **boshi bilan yerga tikilib**, kaftini peshonasiga qoʻydi. Shundan soʻng, hech nima demay, oʻrnidan turdi va yurib ketdi”. Ushbu parcha orqali Navoiyning gʻamgin holatini, chuqur oʻy-xayolga choʻnganini tushunish mumkin. Aynan oʻsha holatidagi yerga tikilib qolishi, kaftini peshonasiga qoʻyishi jestlar hisoblanadi va uning ichki kechinmalarini yanada aniqroq ifodalash uchun xizmati qiladi.

Badiiy matn – badiiy asarlar matni boʻlib, unda muallif obrazlar orqali voqealarga oʻz munosabatini badiiy estetik va uslub orqali tasvirlaydi. Badiiy matn bilan tanishganda undagi estetik jozibani his qila oladigan, koʻngil qatlamlarida turli hayajonlar, insoniy kechinmalar harakatga keladigan, ruhiy kayfiyati oʻzgaradigan, xayolot dunyosi tebranadigan kitobxongina oʻz shaxsiyatidagi kemptikliklarni anglab yetadi. Ayni shu holatda badiiy matn estetik zavq manbayiga aylanadi. Badiiy adabiyotda qahramonlarning ichki kechinmalarini, emotsiyalarini, holatini, qahri, gʻazbi, xushmuomalalik va ularning ifodalanish shakllari alohida ahamiyatga ega. Ularning qanchalik aniq va tushunarli, taʼsirli qilib tasvirlanishi, kitob oʻquvchilarining ruhiyatiga taʼsir koʻrsatishi hamda muallifning asosiy gʻoyasini yaxshiroq tushunishiga yordam beradi. Badiiy matnda adresantning jonli xatti-

harakati, ovoz tembri, qosh chimirishi, yuz o'zgarishi, qo'l harakati va boshqalar kitobxonning diqqatini tortish, adresatning zerikmasligi uchun xizmat qiladi. Bu kabi noverbal vositalarni va voqaealarni tasvirlashda adib mahorati yuzaga chiqadi. Asarni o'qish mobaynida esa kitobxonning xayolida matndagi har qanday verbal va noverbal vositalar yordamida tasvirlangan voqealar gavdalanadi va uning ruhiyatiga salbiy yoki ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Jonli so'zlashuvda noverbal vositalar muloqotni to'ldirib kelsa, yozma nutqda ya'ni matnlarda verbal va noverbal vositalarning uyg'unlanishi matnning mazmun-mohiyatini batafsilroq anglashga xizmat qiladi. Matnda noverbal vositalarni turli xil ifodalash mumkin.

1.Tasvirlash orqali. Bunda asosan yozuvchi qahramonlarning imo-ishora, yuz va tana harakatlarini tasvirlaydi. Masalan: "U **qoshlarini chimirib**, jahl bilan qaradi". Bu yerda tasviriy ifodadan foydalanilyapti. Aynan uning holatini, qay tarzda qaraganini tasvirlayapti.

2.Emoji, maxsus belgilar bilan ifodalash. Bugungi kunda ineternetda ham muloqot qilishning bir nechta turlari mavjud xususan zamonaviy matnlarda, tarmoqlardagi yozishmalarda (telegram, instagram va h.k) turli stikerlar, giftlar orqali o'z munosabatini bildirish mumkin. Hozirgi kunda bu juda ham ommalashib ketyapti, masalan, biror bir gapga o'z fikrini aytish uchun shunchaki qaysidir stiker yo giftni yuborish bilan ifodalash ko'pchilik uchun qulay bo'lib qolgan. Misol uchun: kulishni ifodalovchi stikerni yuborib, suhbatdoshining fikriga kulganini yoxud g'amgin, ko'zida yosh oqib turgan stiker orqali eshitgan xabaridan xafa bo'lganini ifodalaydi. Masalan:

–Men imtihondan o'tdim 🤔

–Oo, tabriklayman 😊👍

Bu yerda xursandlikni faqat so'z bilan emas, stikerlar orqali ham ifodalanyapti va bu gapga qo'shimcha ma'no yuklash bilan birga gapning emotsionalligini ham oshirgan.

–Bugungi kun haqida qanday fikrdasan?

- 😞😭😞

Dialogda javob beruvchi bir kunning zerikarli va yoqimsiz o'tganini, o'tgan kuni unga yoqmaganini stikerlar orqali ifodalamoqda.

-Bu masalaga nima deysan?

- 😞

Xuddi shunday bu gapda ham javob beruvchi o'ylab turgan stiker orqali hali bir qarorga kelmaganini, o'ylayotganini bildiriyapti.

Shuningdek yuqoridagilardan tashqari ko'plab turli ma'nolarni bildiruvchi stikerlar internet yozishmalarida faol foydalaniladi. Jonli so'zlashuvda biz fikrimizni aniq ifodalash uchun turli harakat, imo-ishoralardan foydalanamiz, yuz qiyofalarimiz orqali emotsiyalarimizni bildiramiz, ammo chat yozishmalarida faqatgina gapni yoza olamiz va shunchaki gapni yozish orqali gapimizning ta'sirchanligini to'liq yetkazib berolmaymiz. Chunki kulgili gap stikersiz yozilsa, shunchaki gap bo'ladi, stikerlar yordamida yozilsa esa uning qanchalik kulgili ekanligini yetkazib berish mumkin. Ba'zida so'zlar bilan smayliklar yordamida his-tuyg'ularini ifodalash ta'sirliroqdir. Bu usullar birgalikda yoki alohida qo'llanilib, matnda noverbal kommunikatsiyani samarali ifodalashga yordam beradi. (Axmedov. B. Noverbal muloqot va ularning ijtimoiy tarmoqlarda qo'llanilishi.)

Ko'rilganidek, noverbal vositalarni ifodalashning uslubiy xususiyatlari uslub talablari, qonuniyatlar asosida shakllanadi. Badiiy uslubda noverbal vositalar qahramonlarning fikrga, voqelikka munosabatini bildirsa, so'zlashuv uslubida noverbal vositalar munosabat bilan birga nutqdagi tejamkorlikka xizmat qiladi. Noverbal vositalardan jonli so'zlashuvda keng foydalaniladi va matnlarda so'zlashuv jarayonidagi aytilgan gaplarning mazmun-mohiyatini noverbal vositalarni so'zlar yordamida ifodalash orqali yetkazib beriladi. Zero, jahonda hukm surayotgan bozor

iqtisodiyotida verbal va noverbal muloqotning o‘rni bundan buyon ham ortib borishini davrning o‘zi taqozo etmoqda. Muloqot jarayonida shaxslarning tana holati va harakatlari, yuz ifodalari, so‘zlashish jarayonidagi ovoz tembri, hammasi nutq ta’sirchanligi uchun ahamiyatlidir. Umuman, nutqda, murojaat shakllarida har bir verbal va paraverbal vosita o‘zining aniq ta’sirini namoyon etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Usmonova.Sh, Risxeyeva.G. (2017) Madaniyatlararo muloqot. –Toshkent.
2. Yusubova. U (2021) O‘zbek tilida noverbal vositalarning sotsiolingvistik tadqiqi. BMI Toshkent.
3. Yo‘ldoshev. M. (2008) Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan.
4. Axmedov. B. Noverbal muloqot va ularning ijtimoiy tarmoqlarda qo‘llanilishi.
(file:///C:/Users/MT/Downloads/Telegram%20Desktop/757_762+Noverbal+Muloqot+Va+Ular+ing+Ijtimoiy+Tarmoqlarda+Qo%CA%BBllanilishi.pdf)

VI BOB.

SOTSIOLOGIYA VA AMALIY PSIXOLOGIYA MUAMMOLARI

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARDA TAFAKKUR OPERATSIYALARINING RIVOJLANTIRISH USULLARI

Raxmonova Saidaxon Abdullajonovna
Qo‘qon universiteti Andijon filiali 2-bosqich talabasi
saidaxonraxmonova865@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqola kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda tafakkur operatsiyalarini rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlarini tahlil qiladi. O‘quvchilarning yosh xususiyatlari va Davlat ta‘lim standartlari talablaridan kelib chiqqan holda, tafakkur operatsiyalarini (analiz va sintez, taqqoslash, abstraktsiya, konkretlashtirish) rivojlantirishga qaratilgan samarali pedagogik-psixologik usullar va didaktik o‘yinlar ko‘rib chiqiladi. Muammoli vaziyatlarni yaratish va ularni hal qilish orqali mantiqiy tafakkurni, tushuncha, hukm va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirish masalalariga e‘tibor qaratiladi.*

Kalit so‘zlar. *tafakkur operatsiyalari, analiz, sintez, taqqoslash, abstraktsiya, konkretlashtirish, mantiqiy shakllar, tushuncha, hukm, xulosa, kichik maktab yoshi, didaktik o‘yinlar, muammoli vaziyatlar.*

METHODS OF DEVELOPING THINKING OPERATIONS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS.

Abstract: This article analyzes modern approaches to developing thinking operations in primary school students. Taking into account the age characteristics of students and the requirements of the State Educational Standards, effective pedagogical-psychological methods and didactic games aimed at developing thinking operations (analysis and synthesis, comparison, abstraction, concretization) are considered. Attention is paid to the issues of forming logical thinking, skills of

forming concepts, judgments and conclusions through creating and solving problem situations.

Key words: thinking operations, analysis, synthesis, comparison, abstraction, concretization, logical forms, concept, judgment, conclusion, primary school age, didactic games, problem situations.

Mustaqil O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar, yangilanishlar, global moliyaviy inqiroz va uning mahalliy sharoitda yechimini topish masalalari inson omilini chuqur tadqiq etish zaruratini tug‘dirmoqda. Yangi mingyillikda xalqimiz taraqqiyoti yo‘lida turgan muammolarni hal etish, avvalo, o‘zligini anglay boshlagan kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar va jamiyatda o‘z o‘rniga ega ziyolilarga bog‘liq. Bizning asosiy vazifamiz – fan-texnikani yuksak darajada egallagan, jahon standartlariga javob beradigan, mustaqil fikrlay oladigan, intellektual salohiyati yuqori bo‘lgan yosh avlodni tarbiyalash.

Tafakkur insonning aqliy faoliyati, ongli ravishda amalga oshiriladigan eng yuksak bilish shaklidir. U voqelikni, ijtimoiy muhitni bilish vositasi hamda inson faoliyatini samarali tashkil etishning asosiy shartidir. Tafakkur jarayonida fikr, mulohaza, g‘oya va farazlar paydo bo‘ladi hamda ongda tushunchalar, hukmlar va xulosalar shaklida ifodalanadi. Tafakkur til va nutq bilan uzviy bog‘liq. Aynan tafakkur, nutq va ongli faoliyati tufayli inson boshqa bilish jarayonlaridan ajralib turadi. Fikrlash jarayonida inson sezgi, idrok, tasavvur va boshqa bilish usullari orqali olgan ma’lumotlarining to‘g‘riligini, aniqligini va voqelikka mosligini baholaydi. Bilish jarayonida hosil bo‘lgan hukmlar, tushunchalar, farazlar va xulosalarning chin yoki yolg‘onligini aniqlaydi.

6-7 yoshli bolalarning tafakkuri konkret vazifalarni hal etishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Ularning umumlashtirishlari ko‘pincha predmetlarning tashqi belgilari va

amaliy qo‘llanilishi bilan bog‘liq. Masalan, bola "uy – odamlar yashaydigan joy" deb ta’rif berishi mumkin. Kichik maktab yoshidagi bolalar hodisalarning sabab-oqibat bog‘lanishlarini tushunishga harakat qilsalar-da, bu tushuncha ko‘pincha ularning shaxsiy tajribasi doirasidan chetga chiqmaydi. Maktabgacha yoshdagi bolalar narsalar va hodisalar orasidagi aloqalarni o‘rganish bilan birga, o‘z qiziqishlaridan kelib chiqib ham bilimlar orttiradilar. Maktab ta’limining boshlanishi bilan bilim olish bolaning asosiy faoliyatiga aylanadi. Uning oldida ilmiy tushunchalarni o‘zlashtirish, tabiat va jamiyat qonuniyatlarini anglash kabi vazifalar turadi. Bu esa bolaning tafakkurini rivojlanishiga turtki beradi.

Kichik yoshdagi o‘quvchilarda fikrlash jarayoni ko‘proq amaliy harakatlar bilan bog‘liq. Ular uchun bevosita sezgi va taassurotlar muhim ahamiyatga ega bo‘lib, abstrakt tushunchalarni anglashda konkret misollarga tayanishga ehtiyoj sezadilar.

Garchi kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar ko‘plab tushunchalarni bilsalar-da, bu tushunchalar ko‘proq hayotiy tajribalariga asoslangan bo‘ladi. Mavhum va abstrakt tushunchalarni tushunishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Masalan, majoziy ma’nodagi so‘z va iboralar, matal va maqollarni tushunmasliklari mumkin. Misol uchun, bir ikkinchi sinf o‘quvchisi Krilovning "Ninachi va chumoli" masalida chumolining ninachiga yordam bermasligini xasislik deb baholaydi. Yoki birinchi sinf o‘quvchisi "Biri bog‘dan kelsa, biri tog‘dan keladi" matalini eshitib, tog‘ning uzoqligi haqida savol beradi.

Kichik yoshdagi o‘quvchilar nutqlarida turli tushunchalarni ishlatsalar-da, ularning ta’riflarini to‘liq anglamasliklari mumkin. Masalan, rasmdagi hayvonlarning nomlarini ayta olsalar-da, ularni tegishli kategoriyalarga ajrata bilmasliklari mumkin.

Shunday qilib, bolalarda umumlashtirish, predmet va hodisalarning muhim xususiyatlarini ajratib ko‘rsatish qobiliyati yillar davomida rivojlanib boradi. Tafakkurni rivojlantirish uchun ta’limning ilk yillaridan boshlab ijodiy ishlarga,

masalan, berilgan yoki erkin mavzuda insho yozish, masala tuzish va ularni turli usullar bilan yechishga e'tibor qaratish lozim.

Bugungi kunda bolalar maktabdan tashqari, radio, televidenie, kino, oilaviy suhbatlar va kitoblar orqali ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lmoqdalar. Shu sababli, o'qituvchilar, hatto kichik yoshdagi o'quvchilar bilan ishlashda ham, darslik materiallari bilan cheklanib qolmasdan, fan va texnika yangiliklarini muhokama qilishlari zarur. Bu bolalarning atrofdagi olam haqida to'g'ri tasavvurga ega bo'lishlariga yordam beradi. Bilimlarni kengaytirish aqliy rivojlanishning asosiy omilidir.

Bundan tashqari, o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirish, ularni mantiqiy va tanqidiy fikrlashga o'rgatish muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar o'zlari bajargan ishlariga mustaqil baho berish va uni nazorat qilish ko'nikmalarini egallashlari kerak.

Insonlarning fikrlash faoliyati tafakkur operatsiyalari – analiz, sintez, taqqoslash, abstraktsiya va konkretlashtirish orqali amalga oshiriladi va tushuncha, hukm hamda xulosa shakllarida namoyon bo'ladi.

Tafakkur operatsiyalariga quyidagilar kiradi:

Taqqoslash: Narsa va hodisalar orasidagi o'xshashlik va farqlarni aqliy jihatdan aniqlash. Taqqoslash har qanday faoliyatda muayyan bilish maqsadiga xizmat qiladi va maqsadga muvofiq amalga oshiriladi. Taqqoslash ob'ektlarning o'xshashliklari, farqlari yoki har ikkalasini bir vaqtda aniqlashga qaratilgan bo'lishi mumkin. Masalan, uy hayvonlarini odamlar uchun foydaliligi jihatidan taqqoslash ular orasidagi o'xshashliklarni aniqlashga qaratilgan bo'lsa, uy hayvonlarining tuzilishi va kelib chiqishini o'rganish ular orasidagi farqlarni aniqlashga olib keladi.

Analiz – narsa va hodisalarni fikran yoki amalda qismlarga ajratib, ularning xususiyatlarini o'rganishga imkon beruvchi tafakkur operatsiyasidir. O'quvchilar kundalik hayotda va dars jarayonida analiz yordamida turli vazifalarni bajaradilar,

masalalarni yechadilar. Demak, bilim va tajribalarni o‘zlashtirish analizdan boshlanadi.

Sintez – analiz natijasida ajratilgan qismlarni fikran yoki amalda birlashtirib, butun holatga keltirishdir. Analiz va sintez bir-biri bilan chambarchas bog‘liq yagona jarayonning ikki tomonidir. Narsa va hodisalarni analiz qilmasdan, sintez qilib bo‘lmaydi.

Abstraksiya – narsa va hodisalarning muhim xususiyatlarini ajratib olish va ikkinchi darajali xususiyatlarini e’tibordan chetda qoldirishdir. Abstraksiya jarayonida ajratib olingan belgi tafakkurning mustaqil ob'ektiga aylanadi. Abstraksiya analiz natijasida yuzaga keladi. Ta’lim tizimidagi bilimlarning aksariyati abstraksiyaga asoslanganligi sababli, o‘quvchilarni abstraksiya usullari bilan tanishtirish muhim. Abstraksiya yordamida qiymat, son, kenglik, uzunlik, geometrik shakl kabi abstrakt tushunchalar shakllanadi.

Konkretlashtirish – umumiy, mavhum belgi va xususiyatlarni alohida ob'ektlarga tadbiq etishdir. Voqelik qanchalik konkret ifodalansa, u shunchalik oson tushuniladi. Inson dastlab atrof-muhitni konkret belgilar orqali idrok etadi. Shu sababli konkretlik har bir inson uchun eng yaqin va tushunarli hisoblanadi.

Psixologiyada nutq fikrlash faoliyatining vositasi sifatida qaraladi. Nutq tafakkur jarayonida hukmlar, xulosalar va tushunchalar shaklida ifodalanadi. Shu bois hukm, xulosa va tushunchalar tafakkurning asosiy formalari hisoblanadi.

Analiz – narsa va hodisalarni fikran yoki amalda qismlarga ajratib, ularning xususiyatlarini o‘rganishga imkon beruvchi tafakkur operatsiyasidir. O‘quvchilar kundalik hayotda va dars jarayonida analiz yordamida turli vazifalarni bajaradilar, masalalarni yechadilar. Demak, bilim va tajribalarni o‘zlashtirish analizdan boshlanadi.

Sintez – analiz natijasida ajratilgan qismlarni fikran yoki amalda birlashtirib, butun holatga keltirishdir. Analiz va sintez bir-biri bilan chambarchas bog‘liq yagona

jarayonning ikki tomonidir. Narsa va hodisalarni analiz qilmasdan, sintez qilib bo'lmaydi.

Abstraksiya – narsa va hodisalarning muhim xususiyatlarini ajratib olish va ikkinchi darajali xususiyatlarini e'tibordan chetda qoldirishdir. Abstraksiya jarayonida ajratib olingan belgi tafakkurning mustaqil ob'ektiga aylanadi. Abstraksiya analiz natijasida yuzaga keladi. Ta'lim tizimidagi bilimlarning aksariyati abstraksiyaga asoslanganligi sababli, o'quvchilarni abstraksiya usullari bilan tanishtirish muhim. Abstraksiya yordamida qiymat, son, kenglik, uzunlik, geometrik shakl kabi abstrakt tushunchalar shakllanadi.

Konkretlashtirish – umumiy, mavhum belgi va xususiyatlarni alohida ob'ektlarga tadbiq etishdir. Voqelik qanchalik konkret ifodalansa, u shunchalik oson tushuniladi. Inson dastlab atrof-muhitni konkret belgilar orqali idrok etadi. Shu sababli konkretlik har bir inson uchun eng yaqin va tushunarli hisoblanadi.

Psixologiyada nutq fikrlash faoliyatining vositasi sifatida qaraladi. Nutq tafakkur jarayonida hukmlar, xulosalar va tushunchalar shaklida ifodalanadi. Shu bois hukm, xulosa va tushunchalar tafakkurning asosiy formalari hisoblanadi.

Haqiqiy vatanparvar insonni tarbiyalash uchun biz uzoq asrlik milliy an'analарimizni o'rganishimiz va milliy hamda umuminsoniy g'oya va qadriyatlarni bugungi avlodga singdirishimiz lozim. Xalq tafakkuri, dunyoqarashi, pedagogikasi, urf-odatları va marosimları uning boy ma'naviy merosida, ayniqsa, ertaklarda o'z aksini topgan. Ertaklarda qahramonlarning dunyoga kelishi, ulg'ayishi, turli sarguzashtlari tasvirlanishi bilan birga, axloqiy masalalarga keng o'rin beriladi, inson tarbiyasi va milliy qadriyatlarga alohida e'tibor qaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. X. Ibragimov, U. Yo'ldoshev, X. Bobomirzaev “Pedagogik

psixologiya”. Toshkent – 2017 y.

2. N. Boymurodov “Amaliy psixologiya”. Toshkent – 2018 y.

3. D. Zunnunova “Bolangizni bilasizmi?”. Toshkent – 2019 y.

4. Z. T. Nishonova “Bolalar psixologiyasini o’qitish metodikasi”.

Toshkent, – 2015y.

5. Z. Nishonova, G. Alimova. “Bolalar psixologiyasini o’qitish metodikasi”. “Bolalar psixologiyasini o’qitish metodikasi”. Toshkent, – 2006y.

MAKTABGACHA YOSHIDAGI BOLALARNING SHAXSLARARO MULOQOTGA O‘RGANISHDA NUTQNING XUSUSIYATLARI

Karimjonova Madinabonu Rahmalilla qizi
Farg‘ona davlat universiteti psixologiya yo‘nalishi talabasi
karimjanovamadinabonu2@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning nutq xususiyatlari yoritilgan va bola nutqining taraqqiy etishi jarayonida undan shaxslararo muloqot vositasi sifatida foydalana boshlashining nazariy asoslari tahlil etilgan. 1yoshdan 3 yoshgacha bo‘lgan bolalarning kattalar nutqini tushunish va shaxsiy faol nutqni shakllanishini o‘rganish, uni shaxslararo muloqot vositasi sifatida qo‘llay olishini o‘rganish maqsadida olib borilga amaliy kuzatishlat tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Nutq, shaxslararo munosabatlar, go‘daklik, ilk bolalik, nonverbal, verbal.*

Abstract: *This article discusses the speech characteristics of preschool children and analyzes the theoretical foundations of the child's speech development as a means of interpersonal communication. Practical observations were conducted to study the ability of children aged 1 to 3 years to understand adult speech and the formation of personal active speech, and to use it as a means of interpersonal communication.*

Keywords: *Speech, interpersonal relationships, infancy, early childhood, nonverbal, verbal*

Go‘daklik davrida kattalar bilan faol aloqaga kirishish ehtiyoji tug‘iladi va bu aloqa nutq davrigacha muloqotning o‘ziga xos yangi shakli sifatida bolaning o‘sishida muhim rol o‘ynaydi. Bir yoshgacha davrda paydo bo‘lgan ehtiyojning tobora chuqurlashuvi bilan nutq davrigacha muloqot cheklanganligining nomutanosibligi bir yoshdaga inqirozni keltirib chiqaradi. Vujudga kelgan qarama-qarshilik o‘z echimini nutq orqali muloqot davrida topadi va bola o‘sishning bir bosqichidan ikkinchi bosqichiga o‘tayotganini ifodalaydi. Go‘dakning nutq faoliyati

takomillashgan sayin muloqotning mazmuni boyib, ko'lamini kengaytib boradi. Natijada haqiqiy ma'nodagi shaxslararo munosabat vujudga keladi, go'dakning shaxsga aylanishi va ijtimoiylashuviga keng imkoniyatlar yaratadi. Mazkur davrda go'dakning o'sishini ta'minlovchi obyektiv va subyektiv sharoitlar yaratilishi - bolaning faolligi ortishi uchun psixologik negiz bo'ladi.

Go'dakning kattalar bilan uzviy bog'liqligi majburiy muloqotga kirishishni taqozo qiladi. Shaxslararo aloqa o'rnatish zarurati bolada noverbal, nutqsiz muloqotning maxsus shakli paydo bo'lishiga olib keladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, organizmning tashqi va ichki qo'zg'atuvchilarga javobi "jonlanish"ni keltirib chiqaradi. Muloqotning eng oddiy ko'rinishlari keyinchalik boshqa murakkabroq ko'rinishlarining vujudga kelishiga puxta zamin yaratadi.

Katta yoshli kishilar tovushiga taqlid qilish, go'dakni qurshab turgan odamlar nutqini idrok qilishi tom ma'nodagi nutq faoliyatini tarkib toptiradi. Muloqotning so'nggi turlari go'dak hayotining ikkinchi yarim yilida ko'zga tashlanadi. Uning o'zini parvarishlayotgan, odamlarga iliq tabassum, quvonch na shodlik tuyg'usi bilan boqishi faqat xush kechinmalaridan emas, balki ichki mexanizmlarini ifodalovchi, muayyan darajada tashkil topgan ijobiy ta'sirlanishni aks ettiruvchi muloqotdan ham iboratdir. Katta yoshli odamlardan ta'sirlanish his-tuyg'usi go'dakning hayoti va faoliyatida bir necha yo'nalishda qaror topib boradi. Ulardan bittasi quvonch yoki tabassum tuyg'usida: kattalarga butun vujudi bilan talpinishi, tikilib turishi, harakatlarini kuzatishi, qo'lini uzatishi, boshini qo'zg'atuvchi kelgan tomonga burishi, o'ziga xos tovushlar chiqarishi yoki gugulashida yaqqol ko'rinadi. Ta'sirlanish tuyg'usi keyinchalik tanlovchanlik xususiyatini kasb etib, faqat ayrim (yaqin, tug'ishgan) kishilarga nisbatangina hosil bo'ladi.

Ta'sirlanish tuyg'usi avval umumiy xususiyatga ega bo'ladi, keyinchalik (4-5 oylik paytlarda) kishilarni tanish va begonaga ajratish bilan yakunlanadi. Ya'ni tanishlar go'dakda chuqur ijobiy kechinmalar xosil qilsa, begonalar quvonch va tabassum hislarini butunlay to'xtatishga ham olib keladi. Tanish kishi psixik jarayon sifatida bolaning psixikasida alohida ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan katta yoshdagi

odamlar go'dak uchun dastlabki tanish jarayonning obyektiga aylanadilar va muloqot davomida ijobiy ta'sirlanish tuyg'usini paydo qiluvchi qo'zg'atuvchi vazifasini o'taydilar.

Insonga qaratilgan ta'sirlanish tuyg'usi vaqt o'tishi bilan turli jismlarga ham ko'chadi. Kattalar qo'lidagi masalan, rinchoq go'dakda quvonch va jonlanish hissini uygotadi, jismlarning bola nigohini o'ziga jalb etish xususiyati ham kattalar yordamida ro'yobga chiqadi. Go'dak yarim yoshida ular bilan muloqotga kirishish jarayoni ikki xil xususiyat kasb etadi. Avval muloqot bir tomonlama, faqatta'sir o'tkazish bilan chegaralansa, enditeskari munosabat (go'dakningularga javobi tarikasida) ham vujudga keladi. Chunonchi, bola kattalarning kiyimini tortqilaydi, ularga qichqiradi, hatto, hiqillaydi va hokazo. Mazkur psixik holat bolaning kattalar bilan muloqoti rivojlanishning yuqoriroq bosqichiga ko'tarilganidan dalolat beradi. Go'dakning katta odamlarga qo'yadigan talablari (garchi qat'iy ohangda, so'z bilan ifodalanmasa-da) bevosita yordamga muhtojligini bildirish (masalan, qo'lini o'yinchoq qisib olsa, ko'ylagi ilinib qolsa, koptogi dumalab ketsa, charchasa va boshqa hollar ro'y bersa, boshqalarni chaqiruvchi signal) vazifasini bajarsa, keyinchalik shunchaki chaqirish vositasiga aylanadi va bu hol muloqotga ehtiyojdan, uning nisbatan taqchilligidan kelib chiqadi. Shuningdek, bola o'yin faoliyatida qiyinchiliklarga uchrasa, o'yin qovushmasa ham mazkur chaqiriq vositasidan foydalanadi.

2-3 yoshli bola kattalarning amaliy faoliyatni bajarishga doir nutqini tushunishdan tashqari, ertak, hikoya, she'r kabilarni tinglashni ham yoqtirishi sababli ularda bayon qilingan fikrlarni ham tushunishga intiladi, natijada ilk tasavvurlar vujudga keladi (2.125).

Bola 3 yoshga o'tganidan keyin faqat yaqin kishilari bilan emas, balki begonalar, tengqurlari bilan ham muloqot ko'lamini kengayishi natijasida unda tom ma'nodagi nutq faoliyati vujudga keladi. Bolada kattalarningnutqiga, xatti-harakatiga qiziqish kuchayadi, o'ziga daxlsiz fikr va mulohazalarni tinglash mayli paydo bo'ladi,

shuningdek, uning o'zida atrof-muhitda, kattalar davrasida olgan ma'lumotlar va axborotlar bo'yicha boshqalar bilan muloqotga kirishish istagi tug'iladi.

Uch yoshli bolaning nutqi muloqot quroli vazifasini bajarib, amaliy faoliyat bilan uzviy bog'liq holda ro'yobga chiqadi. Unda dialogik nutq paydo bo'ladi, chunki uning o'zini qiziqtirgan narsalar haqida savollar berishi yoki kattalarning savoliga javob qaytarishi dialogik nutqni taqozo etadi.

Dialogik nutq zahirida ona tilining fannatik tuzilishini faol egallash uchun keng imkoniyatlar yotadi. Umuman, dialogik nutqbolaning kattalar bilan hamkorlikdagi faoliyatiningajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Ma'lumki, har qaysi predmet va voqea o'z nomi bilan ifodalanadi, natijada bola uchun onaning yoki tarbiyachining (murabbiyning) nutqini tushunish va uni ilg'ab olish birmuncha engillashadi. Bularnin gbarchasi bola bilan katta yoshli odamlar o'rtasida uzluksiz hamkorlik vujudga kelishini taqozo qiladi. Bolaning hamkorlikdagi (ota-ona, enaga, murabbiy yoki tug'ishganlari ishtirokidagi) o'lin faoliyati ham, his-tuyg'uga berilishi ham nutq va nutq faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.(4.97)

Kattalar bilan muloqot va to'g'ri nutqiy ta'lim asosida avtonom nutq tez barham topadi.

Dastlab bog'cha yoshidagi bolalarning nutq faoliyati va xos xususiyatlarinini solishtirish maqsadida va o'zbek oilalarida tarkib topayotgan bir necha nafar bolalar. Kichik yoshdagi bolalarning nutq faoliyatini o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish uchun kuzatish metodigan foydalandik.

O'zbek oilalarida tarkib topayotgan 1, 2, 3 yoshli bolalarni bolalar nutq faoliyati va xos xususiyatlarinini kuzatish metodi asosida kuzatib kuzatish kundaligiga yozib bordik.

Kuzatishlar natijasida bolaning yoshiga xos bo'lgan quyidagi xususiyatlar kuzatildi. Dastlab bola buyumlar mohiyatiga ko'ra nomlanishi va u bilan amalga oshiradigan xatti-harakatlarni nutqida to'g'ri ifodalay olmaydi. Avval buyum va harakatni emas, vaziyatni tushuna boshlaydi. Dastlab bola muloqot jarayonida bir

kishining so‘ziga muvofiq ma’lum bir harakatni aniq bajaradi, lekin bu vaziyatda ikkinchi bir kishining nutqida ifodalagan so‘zga umuman diqqat e’tibor bermaydi. Agar bir yoshli bola onasi bilan muloqotda boshi, ko‘zi, burni, oyoq va boshqa tana a’zolarini ko‘rsatib bersa, boshqa biror kishining ko‘rsatmasiga muvofiq ko‘rsatib bermasligi mumkin. Ona va bola shunday yaqin munosabatda bo‘ladiki, nafaqat so‘zlar bilan balki imo-ishora, intonatsiyalarni o‘zaro ta’sir signali sifatida qo‘llay oladi.

Bola kattalar bilan muloqotda ular tomonidan aytilgan so‘zlarni bu doim biror imo-ishora bilan takrorlanib turilgan bo‘lsa to‘g‘ri reaksiya bildiradi. Bolada ba’zi so‘z buyumlarning mohiyati va u bilan amalga oshiriladigan xatta-harakatlari barqaror bo‘lmaydi. Bu kattalar tomonidan so‘zli ko‘rsatma berilishi bilan bog‘liq. Bola hayotining ikkinchi yilini birinchi oylarida o‘zi uchun tanish bo‘lgan buyumlar nomini bilishi va u bilan munosabatda xatti-harakat qilishda kattalar tomonidan so‘zli ko‘rsatma asosida harakatlarni bu buyum ko‘z o‘ngida turgandagina amalga oshiradi. Agar bola oldida qo‘g‘irchoq tursa kattalar “Qo‘g‘irchoqni ber!” degan ko‘rsatmasiga binoan qo‘g‘irchoqqa qo‘lini cho‘zadi. Agar bola qo‘g‘irchoqni ko‘rmasa kattalarning “Qo‘g‘irchoqni ber!” degan ko‘rsatmasiga orientir reaksiyasini ko‘rsatsada, qo‘g‘irchoqni axtarishga harakat qilmaydi. Agar bola ko‘z oldidagi buyumni topish kerak bo‘lganda yorqinroq, yaqinroqda joylashgan va yangi buyumlarga chalg‘ib ketadi. Agar bola oldida baliqcha, xo‘rozcha, piyola tursa kattalarning “Baliqchani ber?” degan so‘zni bir necha bor qaytarsa buyumlarni bir necha bor nazorat qilib, baliqchaga kelganda qo‘lini cho‘zadi. Bir yarim yoshdan keyin bola kattalarni so‘zli ko‘rsatmalariga nisbatan harakatlari mustahkamroq bo‘lib boradi. Lekin kattalar ko‘rsatmalari oralig‘ida, ya’ni takrorlanib turishida uzilish bo‘lsa va bola egallagan va mustahkamlanib qolgan xatti-harakatlariga nisbatan qarshi bo‘lgan so‘zli ko‘rsatmslar berilsa unga nisbatan mustahkamlangan xatti-harakatlar buziladi.

Bola ikki yoshga to‘lganida tormozlovchi so‘zlarga nisbatan harakatni boshlovchi so‘zlarni ertaroq o‘zlashtirib oladilar. Bolaga eshikni yopishni taklif etilsa, u eshikni yopishdan oldin bir necha bor ochib ko‘radi.

Bola ilk yoshning dastlabki davridanoq “mumkin emas” degan so‘zni tushuna boshlaydilar. Lekin bunga nisbatan kattalar istagandek harakatlarini to‘xtatmaydilar.

Bola uch yoshga to‘lanlaridan keyin kattalarning nutqli ko‘rsatmalari asosida bolaning harakatli xulqlarini boshqarish mumkin bo‘ladi. Bu davrda bola tomonidan kattalar nutqini tushunisharida sifat o‘zgarishi yuzaga keladi. Ma’lumotlarni eshitish va tushuna olish muloqot jarayonida muhim o‘zlashtirish bo‘lib hisoblanadi. Bu nutqdan borliqni bilish vositasi sifatida foydalanish imkonini beradi.

Bir yarim yoshdan keyin bola nafaqat nomi aytilagan buyumlarni talab etadi, balki u predmetni ifodalovchi so‘zlarni talaffuz etadi. Dastlab uning nutqiy imkoniyati yetishmaydi, lekin u aytishga o‘zni undaydi. “Bu nima?” deb kattalarga doimo murojaat qiladi.

Xulosa:

Maktabgacha yosh davrida bolaning kattalar nutqini tushunishi va shaxsiy faol nutqni shakllanishi hamda, bog‘cha yoshiga esa bola nutqini boshqa kishilar bilan muloqotda amaliy qo‘llay olishi, nutq bolaning psixik taraqqiyotini qayta qurishi asosini tashkil etadi va tafakkur qilish quroliga aylanadi.

Quyidagi tavsiyalarni ishlab chiqdik:

Bola tug‘ilgan davrining birinchi yillarida me’yorda muloqot jarayonini tashkil etishga e’tiborni qaratish lozim.

Bog‘cha yoshiga esa bola nutqini boshqa kishilar bilan muloqotda amaliy qo‘llay olishi, nutq bolaning psixik taraqqiyotini qayta qurishi asosini tashkil etishi va tafakkur qilish quroliga aylanish xususiyatlarini hisobga olgan holda nutq jarayonini taraqqiy ettirish ishlarini tashkillash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

Белкина В.Н. Детская психология: учебное пособие. —Москва “Юрайт” 2019,
— 170 с

Мушина В. С. Детская психология: Учеб. для студентов пед. ин-тов/ Под ред. Л.
А. Венгера.—2-е изд., перераб. и доп.— М.: Просвещение, 1995.—272 с
G‘oziyev E. Ontogenez psixologiyasi. —Toshkent.:Noshir, 2010. —360b.

SOTSIOLINGVISTIKADA VARIATIVLILIK VA UNING TURLARI

Hasanova Dildora Sobir qizi

Princeuz989@gmail.com

dilobarruzimatova3@gmail.com

Ilmiy rahbar: Komilova Gulmira Temirovna

komilovagulmira3@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada sotsiolingvistika fanining asosiy tushunchalaridan biri bo‘lgan til variativligi va uning turlari haqida fikr yuritiladi. Tilning jamiyatdagi ijtimoiy qatlamlar, yosh, jins, hudud va ijtimoiy mavqe kabi omillarga ko‘ra qanday o‘zgarishi, ya’ni variativ xususiyat kasb etishi tahlil qilinadi. Maqolada variativlikning asosiy shakllari - fonetik, leksik, morfologik va sintaktik darajalardagi ko‘rinishlari yoritiladi. Shuningdek, variativlik turlari haqida ma’lumot beriladi. Tilshunoslikdagi bu tushuncha til va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni yanada chuqurroq anglashga yordam beradi. Maqola, ayniqsa, tilshunoslar, sotsiolingvistika yo‘nalishida izlanish olib borayotgan tadqiqotchilar uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Sotsiolingvistika, til variativligi, til va jamiyat, til bilish, ijtimoiy variativlilik, leksik variativlik.

Abstract: This article discusses one of the main concepts of sociolinguistics, language variation, and its types. It analyzes how language changes according to factors such as social strata, age, gender, region, and social status in society, that is, acquires a variable characteristic. The article covers the main forms of variation – manifestations at the phonetic, lexical, morphological, and syntactic levels. It also provides information about the types of variation. This concept in linguistics helps to understand the relationship between language and society more deeply. The article may be especially useful for linguists and researchers conducting research in the field of sociolinguistics.

Keywords: Sociolinguistics, language variation, language and society, language knowledge, social variation, lexical variation.

Bugungi kunda fan sohalari orasidagi chegara ancha nisbiy xarakter kasb etmoqda. Bunday fanlarga sotsiologiya va tilshunoslik fanlarining tutash nuqtasida

rivojlanayotgan sotsiolingvistika misol bo‘la oladi. Sotsiolingvistika tilshunoslikning tilni va uning mavjud bo‘lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog‘liqligini o‘rganadigan sohasidir. Ijtimoiy sharoitlar deganda, amaldagi til rivojlanayotgan tashqi shart-sharoitlar majmuyi: mazkur tildan foydalanayotgan kishilar jamiyati, bu jamiyatning ijtimoiy strukturasi, til egalarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, madaniyat va bilim darajasi, yashash joyi orasidagi farqlari, shuningdek, ularning muloqot vaziyatiga bog‘liq bo‘lgan nutqiy muomalasidagi farqlar tushuniladi. Demak, sotsiolingvistika tilning jamiyat hayotidagi roli, uning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy funktsiya(vazifa)lari, ijtimoiy omillarning tilga bo‘lgan ta’sir mexanizmi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganadigan tilshunoslik sohasidir.

Agarda biz muloqot jarayonida bir til vositasining tasarrufidan boshqa til vositasining tasarrufiga o‘ta olsak, masalan, adresatning almashinishida o‘sha mavzuni muhokama qilishda davom etsak, demak, bizning ixtiyorimizda ayni mavzu haqida turlicha gapirishga imkon beradigan vositalar majmui bo‘ladi. Bu tilning favqulodda muhim xususiyati bo‘lib, u so‘zlovchining muayyan tilda nafaqat o‘z fikrlarini erkin ifodalash, balki uni turli usullar orqali berish imkoniyati bilan ham ta’minlaydi. Til egasining ayni bir ma’noni turlicha ifodalay olishi, uning qayta ifodalash qobiliyati deyiladi. Mazkur qobiliyat aytilgandan ma’noni chiqarib olish qobiliyati va to‘g‘ri iboralarni noto‘g‘ri iboralardan farqlash mahorati bilan birga, “til bilish” deb nomlanadigan murakkab psixik malaka asosida yotadi. Variativlik nutqiy kommunikatsiyaning barcha darajalarida – turli til vositalarini bilishdan tortib, to so‘zlashuvchining bir tilga tegishli turli fonetik va urg‘u variantlariga yo‘l qo‘yilishini tushunib yetishigacha bo‘lgan darajalarda namoyon bo‘ladi. Masalan, pomidor so‘zini ba’zilar pamidor, pamildor, pamildori deyishsa Buxoroda patinjon deya talaffuz qilish kuzatiladi: “pomidor” va “pamildor”. Bu fonetik variativlikka misol bo‘ladi. Patinjon deya qo‘llanilishi leksik variativlikka misol bo‘ladi. Variativlilik tilda mavjud bo‘lgan shakl, uslub va fonetik, leksik, grammatik jihatlarning xilma-xilligidir. Bu xilma-xillik turli ijtimoiy, madaniy, hududiy va funksional omillar ta’sirida yuzaga keladi. Variativlilik quyidagi turlarga bo‘linadi:

Regional variativlilik – turli hududlarda yashovchi kishilarning tilida mavjud bo‘lgan farqlar (dialektlar va lahjalar).

- Ijtimoiy variativlilik – jamiyatning ijtimoiy qatlamlariga mansub kishilarning tildan foydalanishidagi farqlar.
- Funktsional variativlilik – turli kommunikativ vaziyatlarda (rasmiy, norasmiy, ilmiy, badiiy) tilning o‘zgarishi.
- Gender variativliliği – jinsga qarab tilning turlicha ishlatilishi.

Yoshga oid variativlilik – har xil yoshdagi insonlarning tildan foydalanishidagi farqlar.

Kasbiy variativlilik – turli kasb egalari o‘rtasida til vositalarining farqlanishi.

Gender variativliliği erkaklar va ayollarning tildan foydalanishidagi farqlarga asoslanadi. Bu farqlar nafaqat lingvistik darajada, balki ijtimoiy va madaniy kontekstda ham kuzatiladi. Gender variativliliği quyidagi turlarda namoyon bo‘ladi:

- Leksik variativlilik – ayollar va erkaklarning qo‘llaydigan so‘z boyligi va iboralaridagi farqlar. Masalan, ayollar ko‘proq hissiy ifodali so‘zlardan foydalanishi mumkin.
- Fonetik variativlilik – talaffuzdagi farqlar, ba’zida ayollar talaffuzni yanada toza va ravon qilishga intiladilar.
- Sintaktik variativlilik – gap tuzilmasidagi o‘zgarishlar, masalan, ayollar ko‘proq murakkab gaplardan foydalanishi mumkin.
- Pragmatik variativlilik – muloqotdagi strategiyalar (savol berish, muomala madaniyati, javob shakllari) da kuzatiladigan farqlar.
- Kommunikativ uslub farqlari – erkaklar ko‘proq buyruq, ko‘rsatma shakllarida gapirsa, ayollar ko‘proq so‘rov, iltimos shakllaridan foydalanadilar.

K. Naringzning ta’kidlashicha, til variantlari mavjudligining manbalari va sabablari haqidagi masala, albatta, til va jamiyatning o‘zaro munosabatlarini aniqlashga olib keladi. Har qanday til jamoatida ijtimoiy xususiyatlar bilan bir qatorda til xususiyatlari jihatidan ham bir-biridan farqlanadigan turli guruhlar mavjud bo‘ladi. Bundan tashqari, turli kommunikativ vaziyatlarda kommunikativ akt

qatnashchilari o'rtasida o'zaro munosabatlarga bog'liq bo'lgan turfa til variantlari ham qo'llaniladi.

E'tirof etish joizki, barcha til jamoatlari va tillar uchun universal bo'lgan vaziyatlar va shakllarning to'plami mavjud emas. Tilning ichki differentsiatsiyasi jamiyat ijtimoiy strukturasining oqibati va ifodasi hisoblanadi.

GFR sotsiolingvistlarining til variantlarini o'rganishga bagishlangan aniq tadqiqotlari, asosan, uch sohaga, ya'ni birinchi navbatda, turli dialektlarni ulaming ijtimoiy oichovini hisobga olgan holda o'rganish, shuningdek, tilning mavjud bo'lishidagi turli shakllarning o'zaro munosabatini tahlil qilish; ayrim maxsus tillarning jins va yosh farqliliklarning tadqiq qilishga qaratildi. Kasbiy tillar singari til variantlari ham kamroq tahlil qilindi.

AAMI o'ta gomogen bo'lishiga qaramay, hududlarda ayrim variantlarning mavjudligi kuzatiladi. Shimoliy shaharlardagi AAMI janubiy qishloq joylardagi variantlardan, Janubiy Atlantika sohil bo'yi variantlari Ko'rfaz hududlaridan farq qiliadi. Ikkinchi jahon urushidan keyin afrika amerikaliklarning aksariyati shimol bo'ylab ikki yo'nalishda ko'chib borgan. Shimoliy va Janubiy Karolinadagilar sohil bo'ylab Vashington, Filadelfiya va Nyu-Yorkka, Chuqur janubdagilar Markaziy g'arb orqali StLuis, Chikago va Detroytga ko'chgan. Mazkur yo'nalishlarda kichik dialekt farqlari ko'zga tashlanadi. Masalan, Filadelfiya va Nyu-Yorkda brother va smooth so'zlarining talaffuzida /v/ ishlatilgani holda, markaziy g'arbiy shaharlardagi AAMIda so'zlashuvchilar nutqida u qo'llanilmaydi. Afrika-amerika yoshlari g'arbiy yoki sharqiy variant bo'lishidan qat'iy nazar, o'zlariga maqbul bo'lgan grammatik, leksik va fonologik variantlarni tanlab olib, urbanizatsiyalashgan madaniyat tomon birlashish yo'lini tutmoqdalar. Fonologik va grammatik variantlar bilan bir qatorda, uslubiy turli-tumanlik ham muhim sanaladi. Afrika-amerikaliklarning ayrim yuqori o'rta sinflari har doim ham AAMIning grammatik farqlarini qo'llayolmagani holda, ularning verbal an'analari sanalgan murojaat shakllari, intonatsiya va ritorik farqlarini doimo qo'llab keladilar.

Sotsiolingvistikada ijtimoiy variantivlikdan tashqari, erkak va ayol nutqiga xos variativlik ham mavjud. Masalan, yapon tilida erkak va ayollarning nutqiy muomalasi bir-biridan keskin farq qiladi (bu o'rinda barcha tillarda mavjud bo'lgan gender xususiyatlari emas, aynan erkak va ayol nutqining variantlari nazarda tutilgan – Sh.Usmanova). Erkakning “ayolcha” gapirishi yoki aksincha, ayolning “erkakcha” gapirishi jiddiy kulgili holatlarni keltirib chiqaradi. Yapon tilidagi erkak va ayol variantlarining farqi til tizimining barcha sathlarida namoyon bo'ladi.

Fonemalar va ularning moslashuvidagina bir xillik mavjud bo'lib, ularning urg'usida farqlanish ko'zga tashlana boshlaydi. Ayniqsa, grammatika va leksika sathida ikki variantning bir-biridan ajralishi ko'proq kuzatiladi.

Masalan, 1-shaxs va 2-shaxs kishilik olmoshlari misolida (3-shaxsda alohida farq kuzatilmaydi), faqat 1-shaxsning eng takallufli vatakusi shakli erkak va ayollar tomonidan birday qo'llaniladi. Erkaklar, asosan, boku (odatda), ore (betakalluf) va vasi (betakalluf, hozir eskirgan); ayollar – atasi (betakalluf) va atakusi (takallufli, eskirib borayotgan) kishilik olmoshlarini ishlatishadi. Vatasi olmoshi erkaklar tomonidan ham, ayollar tomonidan ham qo'llaniladi, biroq ayollar uchun standart, erkaklar uchun takallufli (vatakusi ga nisbatan), shuningdek, katta yoshdagilarga xos olmosh sanaladi.

Grammatik farqliliklar orasida gap oxirida keladigan modal-ekspressiv yuklamalar ko'proq ajralib turadi. Yapon tili iltimos, murojaat, tasdiq va h.k. ma'nolarni hamda so'zlovchining u yoki bu turdagi hissiyotlarini ifodalagan yuklamalarga boyligi bilan xarakterlanadi. Bunday yuklamalarni boshqa tilga tarjima qilish o'ta qiyinchilik tug'diradi. Erkaklar nutqiga: dzo, dze, na:, ya:, ayollar nutqiga: va, no, ma:, kasira, ara yuklamalari xosdir. Har ikkala variantdagi yuklamalar chekka hududlarga ko'ra ham farqlanishi mumkin. Ayrim yuklamalar ma'nosiga ko'ra farqlanadi: yo yuklamasi erkaklarda betakalluf, ayollarda esa takallufli qo'llaniladi. Bunday turdagi farqlar kichik yoshdan boshlab shakllanadi.

Erkak va ayol nutqidagi variantivlik (ya'ni, farqlilik yoki o'zgaruvchanlik) – bu erkaklar va ayollar til ishlatishida, uslubida, leksikasida, talaffuzida yoki

sintaksisida yuzaga keladigan farqlarni bildiradi. Bu farqlar biologik emas, balki ko‘proq ijtimoiy, madaniy va psixologik omillar bilan bog‘liq.

1. Leksik farqlar

- Ayollar ko‘proq hissiyotli, nafis, muloyim so‘zlarni ishlatishga moyil bo‘ladi: o‘rgilay, aylanay.
- Erkaklar esa aniq, qattiqroq va ba’zida buyruqona so‘zlar ishlatadi: bo‘ldi, yetadi.

2. Sintaktik farqlar

- Ayollar nutqi ko‘roq murakkab, gaplar uzluksiz, ohangdor bo‘ladi.
- Haligi onamni sog‘ligi biroz yomonlashibdi. Shunga onamni ko‘rgani bormoqchi edim.
- Erkaklar nutqi esa sodda, qisqa va lo‘nda gaplar bilan ajralib turadi.
- Ertaga kech qaytaman, majlis bor.

3. Pragmatik farqlar

- Ayollar ko‘roq so‘zlashuvda ijtimoiy muloqotni saqlashga e’tibor beradi: “iltimos”, “rahmat”, “siz nima deb o‘ylaysiz?”
- Erkaklar esa ko‘proq axborot uzatishga yo‘naltirilgan nutq uslubini tanlaydi.

4. Fonetik farqlar

- Ayollar talaffuzi yumshoqroq, ohangdorroq, intonatsiyaga boy bo‘ladi.
- Erkaklar tovushi pastroq, intonatsiyasi barqarorroq bo‘ladi.

5. Muloqotdagi uslub farqlari

- Ayollar ko‘proq emotsional, empatik, beg‘ubor muloqotni tanlaydi.
- Erkaklar esa ko‘proq raqobatbardosh, faktlarga asoslangan uslubda gapiradi.

Sotsiolingvistika doirasida tilning variativ tabiati til va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqur ochib berishga xizmat qiladi. Tilshunoslikdagi variativlik nafaqat lingvistik tizim doirasida, balki u til egasining ijtimoiy identifikatsiyasida ham muhim vosita hisoblanadi. Shuningdek, variantivlik jamiyatda mavjud bo‘lgan ijtimoiy tabaqalanish, norma va stereotiplarning tilga qanday aks etishini tahlil qilish imkonini beradi. Sotsiolingvistik variativlik fenomenini o‘rganish nafaqat tilni, balki jamiyatning o‘zini ham chuqurroq

tushunishga xizmat qiladi. Bu esa til siyosati, ta'lim, madaniyatlararo muloqot kabi ko'plab sohalarda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Belikov V. I., Kro'sin L. P. *Sotsiolingvistika*. M., 2001.
2. Brayt U. *Vvedenie: parametro sotsiolingvistiki G'G' Novoe v lingvistike*. Vo'p. VII. -M., 1975.
3. Elirlich E. (ed.) *NBC handbook of pronunciation*. New York: Harper & Row, 1951; Lippi-Green R. *English with an accent language, ideology, and discrimination in the United States* London: Routledge, 1997. P. 138.
4. Ervin-Tripp S. M. Yazo'k. Tema. *Slushatel. Analiz vzaimodeystviya G'G' Novoe v lingvistike*. Vo'p. VII. *Sotsiolingvistika*. – M., 1975.
5. Hamidulla Dadaboyev, Shoiri Usmonova *Xorijiy sotsiolingvistika -O'quv qo'llanma* 2014.
6. Stepanov G. V. *Tipologiya yazo'kovo'x sostoyaniy i situatsiy v stranax romanskoy rechi*. -M., 1976.
7. Vinogradov V. A., Koval A. I., Porxomovskiy V.Ya. *Sotsiolingvisticheskaya tipologiya*. Zapadnaya Afrika. M., 1984.
8. Sh.Xudoyqulova *SOTSIOLINGVISTIKA o'quv-uslubiy majmua*, Guliston 2018.

BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKILOTINING ATROF-MUHIT BO‘YICHA DASTURI YOHUD O‘ZBEKISTONDA YASHIL IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Sotsiologiya yo‘nalishi talabasi
Kamoldinova Mubinabonu
Mubinakamoldinova23@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada yashil iqtisodiyotni Butunjahon va O‘zbekistondagi o‘rni va uni rivojlanntirish O‘zbekistonda yashil energetika va yashil ekalogiyani rivojlantirish uchun qanday bosqichlar zarur ekanligi va nimalar qilish zarurligi haqida malumotlar yozilgan.*

Kalit so‘zlar. *UNEP, BMT, yashil iqtisodiyot, Global ekologik fondi (GEF), texnologiya, ekologik, global, infratuzilma, energiya, sanoat, transport, Suv resurslari, Ta'lim, Biznes, Agrotexnologiyalar.*

Iqtisod bu tejash, to‘g‘ri taqsimlash, va tog‘ri yo‘naltirish degan ma’nolardaham tushunsa bo‘ladi. Ana endi yashil iqtisodiyot haqida so‘z ochadigan bo‘lsak. Bunda eng avvalo ekalogiyani muhofaza qilish. Tabiyatda atrof-muhitni yashillashtirish. Atrof muhidga insonlar va texnikalardan yetkazilayotgan zararlarni muhofaza qilish. Xususan turli korxonalardan aftomobillardan turli xil texnikalardan tabiyat uchun kelayotgan zararlarni muhofaza qilish, resurslardan va shu bilan birga qayta tiklanuvchi resurslardan oqilona foydalanish. Tabiatdagi ekalogiyani muhofaza qilish. Bularning barchasi yashil iqtisodiyotning asosiy maqsadlari hisoblanadi.

O‘zbekistonda yashil iqtisodiyotning o‘rni haqida gap borar ekan. Bugungi kunga kelib nafaqat O‘zbekistonda balki butun dunyo bo‘yicha yashil iqtisodiyotning o‘rni juda katta ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda. Buning amaliy tasdiqini Birlashgan Millatlar Tashkilotining UNEP dasturi orqali ham ko‘rishimiz mumkin.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit bo‘yicha dasturi yoki UNEP (inglizcha: UNEP, United Nations Environment Programme) BMT tizimida yaratilgan dastur bo‘lib, butun tizim darajasida tabiatni muhofaza qilishni

muvofiglashtirishga yordam beradi. Dastur BMT Bosh Assambleyasining 1972-yil 15-dekabrda № 2997-sonli rezolyutsiyasi (A/RES/2997(XXVII)) asosida tashkil etilgan. UNEPning asosiy maqsadi hozirgi va kelajak avlodlar manfaati uchun atrof-muhitni muhofaza qilish va yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlarni tashkil etish va amalga oshirishdir. Dastur shiori -"Atrof-muhit taraqqiyot manfaati uchun".

UNEP shtab-kvartirasi Keniyaning Nayrobi shahrida joylashgan. Shuningdek, UNEPning oltita yirik vakolatxonasi va turli mamlakatlarda mintaqaviy vakolatxonalari ham mavjud. UNEP global va mintaqaviy darajadagi barcha ekologik muammolarni hal qilish uchun javobgar tashkilotdir. UNEP faoliyati Yer atmosferasi, dengiz va quruqlik ekotizimlari sohasidagi turli loyihalarni o'z ichiga oladi. UNEP ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi xalqaro konvensiyalarni ishlab chiqishda ham muhim rol o'ynaydi. UNEP tez-tez hukumatlar va xalqaro nodavlat tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi. UNEP ko'pincha atrof-muhitni muhofaza qilish loyihalariga homiylik qiladi va ularni amalga oshirishga yordam beradi. UNEP, shuningdek, potensial xavfli kimyoviy moddalar, transchegaraviy havo ifloslanishi va xalqaro yuk tashish yo'llarining ifloslanishi kabi masalalar bo'yicha ham tavsiyalar va xalqaro hujjatlarni ishlab chiqishda ishtirok etadi.

Butunjahon meteorologiya tashkiloti UNEP bilan birgalikda 1988-yilda Iqlim o'zgarishi bo'yicha hukumatlararo panelni (IPCC) tashkil etgan. UNEP, shuningdek, Global ekologik fondning (GEF) homiylaridan biri hisoblanadi. UNEP homiyligida har yili Butun jahon atrof-muhit kuni nishonlanadi. UNEP Boshqaruv Kengashi 2012-yilgacha to'rt yillik muddatga saylangan 58 shtatdan iborat bo'lgan. Kengashdagi o'rinlar geografik jihatdan taqsimlangan. Boshqaruv Kengashining roli BMTning turli xil ekologik dasturlari bo'yicha ishning asosiy yo'nalishlarini belgilash va BMTga a'zo davlatlar o'rtasida atrof-muhit masalalari bo'yicha hamkorlik g'oyalarini tarqatishdir. UNEP kotibiyati 890 nafar xodimdan iborat bo'lib, ulardan 500 ga yaqini boshqa mamlakatlardan shartnoma asosida ishlaydi. Kotibiyat YUNEPning turli siyosat va dasturlarini amalga oshirishni nazorat qiladi. Kotibiyat byudjetni taqsimlash bilan ham shug'ullanadi. Byudjet miqdori qariyb 105 million

AQSH dollarini tashkil etadi va bu pullar YUNEPga a'zo davlatlarning a'zolik badallaridan yig'iladi.

UNEP faoliyatini quyidagi yetti yo'nalishda amalga oshiradi:

- Turli konfliktlar haqida ogohlantirish va mojarolarni baholash
- Ekologik siyosatni amalga oshirish
- Texnologiya, ishlab chiqarish va iqtisodiyot
- Mintaqaviy hamkorlik
- Ekologik qonunlar va konventsionalar
- Global darajada atrof-muhitni muhofaza qilish Aloqa va ommaviy axborot

UNEP quyosh energiyasini rivojlantirish dasturlariga homiylik qiladi. Quyosh panellarini sotib olishda sezilarli chegirmalarni taklif qiladi. Shu tariqa iste'molchilar uchun narxni sezilarli darajada pasaytirib, ushbu panellarning xaridorlari sonini oshiradi. Bunday loyihaning eng mashhur namunasi 100 000 kishiga yordam bergan Hindistonning Quyosh panellari kredit dasturidir. Ushbu dasturning muvaffaqiyati Tunis, Marokash, Indoneziya va Meksika kabi boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarda ham xuddi shunday loyihalarni amalga oshirishga turtki bo'lgan.

UNEP, shuningdek, Yaqin Sharqdagi suvli botqoq yerlarni himoya qilish loyihasiga homiylik qiladi. 2001-yilda UNEP suvli botqoq yerlarni himoya qilish dasturini olib borib, sun'iy yo'ldosh orqali tasvirga olingan fotosuratlarini e'lon qilgan. O'zbekistonda yashil iqtisodiyotni rivojlantirish — bu atrof-muhitni asrash, resurslardan samarali foydalanish va barqaror rivojlanishni ta'minlashni maqsad qilgan iqtisodiy yondashuvdir. Yashil iqtisodiyot, o'zining barqarorligini saqlab, ekologik zararlarni kamaytirish va iqtisodiy o'sishni davom ettirishga yo'naltirilgan siyosatlarni o'z ichiga oladi. O'zbekistonda yashil iqtisodiyotni rivojlantirish uchun bir qancha asosiy yo'nalishlar mavjud:

1. Yashil energiya va qayta tiklanuvchi energiya manbalariga investitsiya kiritish

O'zbekistonda quyosh va shamol energiyasi potentsiali juda yuqori. Shuning uchun, yashil energiya sohasiga sarmoya kiritish, quyosh va shamol energiyasi stansiyalarini qurish, energiyani tejash texnologiyalarini rivojlantirish zarur.

- **Quyosh energetikasi:** O'zbekistonda keng quyosh nurlanishi mavjud, bu esa quyosh panellari o'rnatish uchun imkoniyat yaratadi.
- **Shamol energetikasi:** Ayrim hududlar shamol energiyasini samarali foydalanish uchun mos keladi.
- **Biomassa va geotermal energiya:** Bu energiya manbalarini rivojlantirish ham mumkin.

2. Energiya samaradorligini oshirish

Yashil iqtisodiyotning muhim jihatlaridan biri energiya samaradorligini oshirishdir. Bu nafaqat energiya iste'molining kamayishiga, balki atrof-muhitga ta'sirni kamaytirishga yordam beradi.

- **Energiya samarali binolar va infratuzilma:** Qurilishda energiya tejaydigan materiallardan foydalanish, binolarning energiya samaradorligini oshirish.
- **Sanoat va transportda energiya samaradorligi:** Sanoat jarayonlarini modernizatsiya qilish, energiya sarfini kamaytirish va ekologik toza transport vositalarini rivojlantirish.

3. Barqaror qishloq xo'jaligini rivojlantirish

Qishloq xo'jaligida yashil iqtisodiyotning muhim omili — resurslarni tejash va ekologik zararni kamaytirishdir. Bu borada amalga oshiriladigan choralar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- **Organik qishloq xo'jaligi:** Pestitsidlar va kimyoviy o'g'itlardan foydalanishni kamaytirish, tabiiy va barqaror usullarni joriy etish.
- **Suv resurslarini boshqarish:** O'zbekistonda suv ta'minoti masalasi dolzarb bo'lib, suvni tejash va samarali foydalanishni ta'minlash zarur.

- **Agrotexnologiyalarni joriy etish:** Suv va yer resurslarini tejaydigan texnologiyalarni qo'llash.

4. Atrof-muhitni muhofaza qilish va chiqindilarni boshqarish

O'zbekistonda chiqindilarni qayta ishlash va ekologik toza texnologiyalarni rivojlantirish zarur. Shu maqsadda amalga oshiriladigan ba'zi chora-tadbirlar:

- **Chiqindilarni ajratib yig'ish va qayta ishlash:** Ulgurji va yakuniy qayta ishlash tizimlarini rivojlantirish.
- **Suv va havoni ifloslanishdan himoya qilish:** Sanoat chiqindilarini to'g'ri ishlov berish, havoni tozalash texnologiyalarini joriy etish.

5. Yashil iqtisodiyotga oid qonunlar va siyosatni yaratish

Yashil iqtisodiyot rivojlanishiga hukumat tomonidan ko'mak berilishi lozim. Bu, o'z navbatida, quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- **Barqaror rivojlanish uchun qonunchilik:** Yashil iqtisodiyotni rag'batlantiruvchi qonunlar va siyosatlar ishlab chiqish.
- **Soliq va subsidiya siyosati:** Ekologik toza texnologiyalarni ishlab chiqish va qo'llab-quvvatlash uchun soliq imtiyozlari va subsidiya tizimlarini joriy etish.

6. Aholi va biznesni yashil iqtisodiyotga yo'naltirish

Yashil iqtisodiyotning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun jamiyat va biznesni ushbu tamoyillarni qabul qilishga o'rgatish zarur.

- **Ta'lim va xabardorlikni oshirish:** Yashil iqtisodiyot va atrof-muhitni asrashga oid dasturlarni joriy etish.
- **Biznesni yashil texnologiyalarga jalb qilish:** Kichik va o'rta biznesni ekologik toza texnologiyalarga o'tishga rag'batlantirish.

7. Qishloq joylarida yashil iqtisodiyot

Aholining katta qismi qishloqlarda yashaydi, shuning uchun bu hududlarda yashil iqtisodiyotga yo'naltirilgan loyihalar muhim ahamiyatga ega. Qishloqlarda quyidagi yo'nalishlarni rivojlantirish mumkin:

- **Yashil energiya tizimlari:** Qishloq joylarida quyosh va shamol energiyasidan foydalanish.

- **Barqaror qishloq xo'jaligi va mahalliy sanoat:** Qishloq xo'jaligida tabiiy resurslardan samarali foydalanish va ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarish.

O'zbekistonda yashil iqtisodiyotni rivojlantirishda davlat va jamiyatning hamkorligi, ekologik barqarorlikni ta'minlash uchun muhim omildir. Yashil iqtisodiyot mamlakatning iqtisodiy o'sishi, atrof-muhitni asrash va xalq farovonligini oshirish uchun muhim imkoniyatlarni yaratadi. Shu bilan birga, global miqyosda ham O'zbekistonning barqaror rivojlanishga qo'shgan hissasi muhimdir

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. https://api.scienceweb.uz/storage/publication_files/3763/10811/646de9d3664bf_yashil%20iqtisodiyot%20maqola.pdf
2. Yashil iqtisodiyot darslik /A.B.Вахабов, Ш.Х.Хажикакиев – Тошкент.: “Universitet”, 2020. -262 б.
3. <http://web.unep.org/ru>
4. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Birlashgan_Millatlar_Tashkilotining_Atrof-muhit_dasturi
5. "The Green Economy: Environment, Sustainable Development and the Politics of the Future" by Peter A. Victor
6. "Green Economics: An Introduction to Theory, Policy and Practice" by Molly Scott Cato
7. "The Economics of Green Growth: New Indicators for Sustainable Societies" by Clement A. Tisdell

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA INTERNETGA QARAMLIKNI OLDINI OLIISH USULLARI

G'ofurova Maftuna Farxod qizi

FarDU Amaliy psixologiya 1-kurs talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Kichik maktab yoshidagi bolalarda mobil aloqa o'yinlariga tobelikning ijtimoiy-psixologik omillarini yoritilgan. kichik maktab yoshidagi bolalarni fan-texnika yutuqlari bilan tanishtirib borish zarur, ammo salbiy oqibatlarni ham hisobga olgan holda, doimiy nazorat va tushuntirish ishlarining ular ongiga singdirib borilishi maqsadga muvofiqdir.*

Kalit so'zlar. *axborot, internet, azart, professional, motivatsiya, giyohvandlik*

Jahonda yuqori axborot texnologiyalarsiz hamda internet tarmog'isiz mamlakatlar taraqqiyotini tasavvur etib bo'lmaydi. Bugungi kunda internet tarmoqlarining insoniyat kundalik hayotiga ta'siri yanada ortib bormoqda. Jumladan, 2022-yilda internet xizmatlari bo'yicha dunyoda yetakchilik qilib kelayotgan yirik "Cloudflare com", "Alexa.com" kompaniyalar tomonidan o'tkazilgan statistik tahlil natijalarida bir oy mobaynidagina eng ko'p foydalaniladigan saytlar ro'yxati ma'lumotlarig ko'ra internetdan foydalanuvchilar soni 4,95 milliard, ya'ni dunyo aholisining 62,5 % internetdan foydalanib kelishi aniqlandi va 16% yoshlar orasida virtual olamga tobelik darajasining yuqoriligi qayd etilgan⁹⁵. Bu borada yoshlar o'rtasida internetga tobelikning oldini olish, ularda virtual olam ma'lumotlari bilan adekvat ishlash malakalarini shakllantirish, internetga tobe bo'lishga olib keluvchi psixologik omillarni aniqlash dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda dunyo aholisining katta qismi ko'p vaqtini turli xil video o'yinlarda o'tkazadi, bu esa ularning video o'yinlarga qaram bo'lishiga olib keladi. Masalan, 2016 yilda bu holat Yevropa aholisining 48 foizida, Amerikada 72 foizida, Osiyoda 50 foizida kuzatilgan. Video o'yinlarga qaramlik natijasida ekstremal vaziyatlar, ya'ni hafta davomida 50 soatlik o'yinlar ortib bormoqda (Amerikada 4%, Osiyoda 24%). Shuning uchun 2018 yilda

⁹⁵ [https://tech.liga.net/technology/Most visited sites in, year 2021](https://tech.liga.net/technology/Most%20visited%20sites%20in,%20year%202021)

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti turli xil kompyuter o'yinlariga qaramlik ruhiy kasallik sifatida tan olinishi va Xalqaro kasalliklar tasnifiga (ICD) kiritilishini e'lon qildi⁹⁶. Shuning uchun bunday holatlarning oldini olish juda muhimdir. Shuningdek, bolalarni turli axborot ta'siridan himoya qilishning psixologik mexanizmlarini takomillashtirish zarur.

L.N.Yuryeva, T.Yu.Bolbotning ta'kidlashlaricha⁹⁷, kompyuterga tobelik chekish, ichkilikbozlik, giyohvandlik va ehtirosli (azart) o'yinlarga tobelikdan shunisi bilan farq qiladiki, kompyuter o'yinlariga tobelikda ma'lum bir vaqt kelib kompyuterdan “to'yib ketish” holati yuz beradi. Keyinchalik inson kompyuterdan professional ravishda foydalanishi yoki umuman uning hayotida kompyuter o'z ahamiyatini yo'qotishi mumkin⁹⁸. Lekin bu savolning yechimi hali-hanuz ochiq qolmoqda, chunki tobe o'quvchida “to'yib ketish” holati qachon yuzaga kelishi ma'lum emas. Bu vaqtga kelib o'quvchi o'qish uchun yoki “qoldirganlari”ni yetkazib olish uchun juda kechikmaydimi, u o'zining ijtimoiy mavqeini yo'qotib qo'ymaydimi, bu vaqt o'tguncha o'smir psixikasi zarar ko'rmaydimi – shu kabi savollar hali hamon ochiq qolmoqda.

So'nggi bir necha o'n yilliklar ichida dunyo bir joyda turmaydi: ilmiy va texnologik taraqqiyot hayotimizni sezilarli darajada osonlashtirdi. Ammo u bilan yangi xavf va tahdidlar paydo bo'ldi. 21-asrda kompyuterlar va Internet hayotimizning ajralmas hamrohlariga aylandi – ular birgalikda axborot, ko'ngilochar va muloqotning bitmas-tuganmas manbaidir. Ammo yana bir tomoni borki, bu yosh avlodga - bolalar va o'smirlarga tegishli.

Internet cheksizdir, uning bepoyonligi o'zining yorqinligi, ko'pligi va har qanday ma'lumotga ega bo'lishi, boshqa odamlar bilan muloqot qilish erkinligi bilan o'ziga jalb qiladi. Ammo Internetning aynan shu xususiyatlari haqiqiy xavf tug'diradi:

⁹⁶ <http://www.rosbalt.ru/world/2018/01/05/1672757.html>.

⁹⁷ Юрьева Л.Н., Больбот Т.Ю. Клинические и психологические особенности лиц с компьютерной зависимостью. // Український вісник психоневрології. Харьков, 2002. Т. 10, вип.1. -С. 244-245

⁹⁸ Юрьева Л.Н., Больбот Т.Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика. – Днепропетровск: «Пороги», 2006. –С. 196.

onlayn o'yinlar, chatlar, ijtimoiy tarmoqlar, ko'ngilochar portallar bolani o'ziga jalb qiladi, uning nozik ruhiyati va ongsizligiga ta'sir qiladi. Uning uchun monitor ekranidan o'zini yirtib tashlash qiyin bo'ladi, lekin darslar, uy vazifalari, do'stlar haqida unutish va uzoq vaqt davomida virtual haqiqatga sho'ng'ish oson. Bolalar va o'smirlarda internetga qaramlik shunday shakllanadi.

Internetga qaramlik yoki mobil aloqa o'yinlarga qaramlik - bu Internetda iloji boricha ko'proq vaqt o'tkazish uchun odamning patologik qaramligi. Asosiy xavf guruhi bolalar va o'smirlardir. Internetga qaramlik bolalar va o'smirlarning ruhiy, hissiy va jismoniy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi: ular kompyuterda tanaffus qilishni rad etadilar, injiq, asabiy va tajovuzkor bo'lishadi. Ular o'z majburiyatlarini unutib, vaqtlarini rejalashtirishga mutlaqo qodir emaslar. Salomatlik ham yomonlashadi: uyqusizlik paydo bo'ladi, parhez, ish, gigiena va umuman kundalik tartib buziladi. Kompyuterda harakatsizlik jismoniy harakatsizlikka olib keladi, bu esa umurtqa pog'onasi skolioziga, bosh og'rig'iga, bo'g'imlarda tiqilib qolishga, mushaklar atrofiyasiga, ko'rishning buzilishiga va immunitetning pasayishiga olib keladi.

Internetga qaramlik ko'pincha ancha kengroq tushuniladi: - kompyuterga qaramlik, ya'ni kompyuter bilan ishlashga qaramlik (o'yinlar, dasturlash yoki boshqa faoliyat):

"Ma'lumotlarning haddan tashqari yuklanishi", ya'ni kompulsiv (ingliz tilidan: kompulsive - chidab bo'lmas) WWW bo'yicha navigatsiya, masofaviy ma'lumotlar bazalarida qidirish;

Internetdan majburiy foydalanish, ya'ni qimor o'yinlariga, onlayn auktsionlarga yoki internetdagi elektron xaridlarga patologik qaramlik;

"Kiber munosabatlarga" qaramlik, ya'ni Internetning ijtimoiy ilovalaridan - chatlarda, guruh o'yinlarida va telekonferentsiyalarda muloqot qilish, bu oxir-oqibatda haqiqiy hayotda oila va do'stlarning virtual bilan almashtirilishiga olib kelishi mumkin.

Bolalar va o'smirlarda Internetga qaramlikning paydo bo'lishining sabablari ko'p: oilada aloqa va iliq hissiy munosabatlarning yo'qligi, ota-onalar tomonidan

nazoratning yo'qligi, bolaning boshqalar bilan aloqa o'rnatmasligi, do'stlarning yetishmasligi, hayotdagi qiyinchiliklar, maktab, jiddiy sevimli mashg'ulotlarining yetishmasligi, qiziqishlari, sevimli mashg'ulotlari. Lekin eng muhim omillardan biri, albatta, oila va oilaviy munosabatlardir.

Kichik maktab yoshidagi bolalarda kompyuter va internet resurslariga qaram bo'lishga undaydigan sabab, ota-onalar farzandlarini ko'chada yomon odamlar bilan bo'lishdan ko'ra, uyda, kompyuterda, xayoliy nazorat ostida ko'rishni afzal ko'rishlari bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, ota-onalar o'zlarining "kompyuter bolalari" dan to'yamaydilar. Bolalarning bo'sh vaqtini tashkil eta olmaslik, ota-onalarning o'smirni turli to'garaklar yoki sport seksiyalariga jalb qilishni istamasligi bolaning cheksiz vaqtini kompyuterda, internetda, suhbatda o'tkazishiga olib keladi.

Mutaxassislar bunday qaramlikning paydo bo'lishini ko'rsatadigan bir qator belgilarni nomlashadi:

- birinchisi, virtual olamga majburiy jalb qilish, unda bo'lish jarayoniga chanqoqlik;
- ikkinchisi, virtual dunyoda o'tkazgan vaqt hissi yo'qolganda va uning kichik dozalari endi qoniqish olib kelmasa, miqdoriy nazoratni yo'qotish;
- uchinchisi - kompyuter bilan aloqalarni majburiy olib tashlash sindromining shakllanishi. Odam allaqachon haqiqiy hayotga qiziqishni yo'qotadi va kompyuterga qaytish qobiliyatisiz u o'tkir depressiyani boshdan kechiradi.

Internetga qaramlikning oldini olish bo'yicha ishlarni birinchi navbatda ota-onalardan boshlash kerak. Bola oilada muloqot qilish uchun qancha vaqt sarflasa, u kompyuterda o'tirish uchun kamroq vasvasaga ega bo'ladi.

Shunday qilib, internet anonim ijtimoiy o'zaro ta'sir qilish imkoniyati tufayli qochish vositasi sifatida jozibador. Bu yerda xavfsizlik hissi va o'zaro aloqalarni amalga oshirishda, jumladan, elektron pochta, chatlar va ICQ dan foydalanishda o'z anonimligidan xabardor bo'lish alohida ahamiyatga ega. Ikkinchidan, bu fikr-mulohazalar bilan ba'zi g'oyalar, fantaziyalarni amalga oshirish imkoniyatidir. Va oxirgi nuqta - axborotga cheksiz kirish - axborot vampirizmi. Internetga qaramlik hodisasini nafaqat har qanday narxda qutulish kerak bo'lgan faqat patologik

giyohvandlik, balki ichki motivatsiyaga boy kognitiv faoliyat sifatida ham tushunish mumkin va kerak. Ikkinchisiga ko'ra, tadqiqotchilar Internetda foydalanuvchilarda paydo bo'ladigan his-tuyg'ularni tushunishadi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947- sonli “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida ”gi Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlar to'plami.-2017.-6 (766)-son
2. 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o'rganish bo'yicha ilmiy-uslubiy risola. O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim Vazirligi, Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti. – T.: “Ma'naviyat”, 2017. – B.206.
3. Akopov A. Yu. «Svoboda ot zavisimosti. Sotsial'nye bolezni Lichnosti».
4. Asmolov A.G., TSvetkova N.A., TSvetkov A.V. Psixologicheskaya model' Internet-zavisimosti lichnosti // Mir psixologii. №1. S. 179-193.
5. Anderson C. A., Shibuya A., Ihori N. et al. Violent video game effects on aggression, empathy, and prosocial behavior in eastern and western countries: a meta-analytic review // Psychological bulletin. 2010. Vol. 136. P. 151–173. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0018251>.
6. Berejkovskaya E. Mobil'naya zavisimost' //SHkol'nyy psixolog/– 2006. - №5. – s. 2-7 3.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA KOMMUNIKATIV QOBILIYATLARNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

*Farg'ona davlat universiteti
Amaliy psixologiya yo'nalishi 1-kurs talabasi
Yunusova Xolida Alisher qizi*

Annotasiya: *Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirishda sahnalashtirish o'yinlardan foydalanish texnologiyasining bola rivojlanishiga ta'siri, bolalar faoliyatining xususiyatlari, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ijodiy o'yinlarni tashkil etish, kommunikativ malakalarni shakllantirish masalalari nazariy jihatdan asoslangan.*

Kalit so'zlar: *komunikativ, qobiliyat, muloqot, o'yin, kompetentsiya, texnologiya*

Jamiyat taraqqiyotining jadallashishi ta'lim tizimida jiddiy o'zgarishlarga olib keladi. Maktabgacha ta'limda me'yoriy hujjatlarning chiqarilishi bilan turli xil faoliyat turlarida bolalarning kommunikativ rivojlanishi uchun texnologiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan global o'zgarishlar ro'y berdi. Turli texnologiyalardan foydalangan holda kerakli ma'lumotlarni mustaqil ravishda topish va tengdoshlar va kattalar bilan muloqot qilish orqali universal ta'lim ko'nikmalarini rivojlantirishga e'tibor qaratiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning kommunikativ rivojlanishi katta ahamiyatga ega va ta'limining strategik yo'nalishi hisoblanadi. Kognitiv faoliyatdan foydalanish orqali maktabgacha yoshdagi bolalarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish yo'nalishini amalga oshirish uchun maktabgacha ta'lim muassasasining ta'lim salohiyati haqida aniq fikr yuritish muhimdir. Maktabgacha ta'lim tizimini zamonaviy talablarga asoslangan holda tashkil etish, bolalarni sog'lom va har tomonlama yetuk qilib voyaga yetkazish, ta'lim-tarbiya jarayoniga samarali ta'lim va tarbiya shakllari hamda usullarini joriy etish hamda ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash, shuningdek, ta'lim-tarbiya jarayonining hajmiga, mazmuniga va sifatiga, maktabgacha ta'lim tashkilotini qurish va jihozlashga, maktabgacha yoshdagi bolalarning sog'lom

ovqatlanishini va xavfsizligini tashkil etishga doir majburiy minimum talablarni joriy etish va nazoratini tashkil etishdan iborat. O'tgan davr mobaynida mamlakatimizda o'sib borayotgan avlodni sog'lom va har tomonlama yetuk voyaga yetkazish, ta'limtarbiya jarayoniga samarali ta'lim va tarbiya shakllari hamda usullarini joriy etishga qaratilgan maktabgacha ta'limning samarali tizimini tashkil etish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida Maktabgacha ta'lim tizimiga alohida to'xtalib o'tganlar va bir qancha vazifalar belgilab berilgan. Maktabgacha ta'limdagi qamrov darajasini oshirish. 2022/2023-yillarda 6 yoshli bolalarni maktabgacha tayyorlov tizimi bilan qamrab olish darajasini oshirish, 2024/2025 o'quv yili yakuniga qadar 100 foizga yetkazish. Maktabgacha ta'lim tizimiga xususiy sektor mablag'larini jalb qilish orqali 7 mingdan ziyod yangi nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarini tashkil etish. Maktabgacha ta'lim tizimida ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish. Bog'cha xodimlarining professional tayyorgarligi va mahoratini oshirib borishning takomillashtirilgan tizimini joriy etish.

Inson hayotining birinchi oylaridan boshlab boshqa odamlar bilan muloqotga bo'lgan ehtiyojni boshdan kechiradi, u doimo rivojlanib boradi hissiy aloqaga bo'lgan ehtiyojdan chuqur shaxsiy muloqot va hamkorlikgacha. Muloqot, murakkab va ko'p qirrali faoliyat bo'lib, bola oldingi avlodlar tomonidan to'plangan ijtimoiy tajribani o'zlashtirish jarayonida o'zlashtirgan aniq bilim va ko'nikmalarni talab qiladi. Muloqotning yuqori darajasi insonning har qanday ijtimoiy muhitga muvaffaqiyatli moslashishining kalitidir, bu erta bolalikdan kommunikativ kompetentsiyalarni shakllantirishning amaliy ahamiyatini belgilaydi. Jamiyatda yangi axborot texnologiyalari jadal rivojlanib, o'ziga xos aloqa muhitini (kompyuter tarmog'i, teleko'rsatuvlar va boshqalar) vujudga keltirmoqda, xalqaro ahamiyatga molik muammolarni hal etishda muloqotning roli ortib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, kommunikativ kompetensiyalar va ularning shaxsni rivojlantirishdagi ahamiyati muhim tadqiqot muammosidir. Kommunikativ kompetensiya inson hayotining har qanday sohasidagi amaliy faoliyatining asosidir. O'z nutqiga egalik qilish rolini

ortiqcha baholab bo‘lmaydi. Professional, ishbilarmonlik aloqalari, shaxslararo munosabatlar zamonaviy odamdan og‘zaki va yozma ravishda turli xil bayonotlarni yaratish uchun universal qobiliyatni talab qiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni og‘zaki va yozma nutq aloqalarini (kommunikativ kompetentsiya) o‘rgatish jamiyat rivojlanishining hozirgi sharoitida alohida ahamiyatga ega. Psixologik va pedagogik tadqiqotlarga ko‘ra, kommunikativ kompetentsiya quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

1. hissiy (hissiy sezgirlik, empatiya, boshqasiga nisbatan sezgirlik, hamdardlik va hamdardlik qobiliyati, sheriklarning harakatlariga e'tiborni o‘z ichiga oladi);
2. kognitiv (boshqa shaxsning bilimi bilan bog‘liq, boshqa shaxsning xatti-harakatlarini oldindan bilish, odamlar o‘rtasida yuzaga keladigan turli muammolarni samarali hal qilish qobiliyatini o‘z ichiga oladi);
3. xulq-atvor (bolaning hamkorlik qilish qobiliyatini, birgalikdagi faoliyatini, tashabbuskorligini, muloqotda adekvatligini, tashkilotchilik qobiliyatini va boshqalarni aks ettiradi).

Kommunikativ bilim va ko‘nikmalarning etarli darajada shakllanmaganligi ta'lim tizimida o‘quvchilarning nutqiga sekin moslashuvining sabablaridan biridir. Aynan kommunikativ qobiliyatni shakllantirish izchillikning asosiy ko‘rsatkichi, bilim, ko‘nikma va malakalarni ta'lim jarayonida o‘zlashtirish ketma-ketligidir. Kommunikativ kompetentsiyalarni shakllantirish uchun ma'lumot taqdimotini diversifikatsiya qilish, o‘qitishning interfaol usullarini qo‘llash kerak: muammoni taqdim etish usuli, taqdimotlar, muhokamalar, guruh ishi, viktorinalar, mini-tadqiqotlar, o‘yin texnologiyalari (biznes o‘yinlari, rolli o‘yinlar). Bugungi kundagi asosiy vazifa-maktabgacha yoshdagi bolalar o‘rtasida kommunikativ kompetentsiya asoslarini rivojlantirish. Biroq, bu vazifa nafaqat maktabgacha yoshdagi bolalarda amaliy ko‘nikmalarning mavjudligini, balki ma'lum shaxsiy xususiyatlarni ham nazarda tutadi: xushmuomalalik, bo‘shashmaslik, aloqa qilish istagi, sinfdagi faollik. Bolaning o‘quv jarayonida faolligi prinsipi didaktikada asosiylaridan biri bo‘lgan va shunday bo‘lib qoladi. Bu konseptsiya yuqori darajadagi motivatsiya, bilim va

ko'nikmalarni o'zlashtirishga ongli ehtiyoj, ishlash va ijtimoiy me'yorlarga rioya qilish bilan tavsiflangan faoliyat sifatini anglatadi. Bunday faoliyatning o'zi tez-tez uchramaydi, bu maqsadli boshqaruv pedagogik ta'sirlari va pedagogik muhitni tashkil etish natijasidir, ya'ni. pedagogik texnologiyadan foydalanish. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik rivojlanishining xususiyatlariga asoslanib, ulardan biri hissiy sohaning intellektual sohadan ustunligi bo'lib, o'yin texnologiyasi ko'pincha yetakchi pedagogik texnologiya sifatida tanlanadi. Xususan, yetakchi faoliyat sifatida rol o'yinlar, teatr va sahnalashtirish o'yinlari juda muhimdir. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirishning zaruriy sharti tarbiyachi va o'quvchilarning hamkorligidir. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish insonning doimiy o'zgaruvchan turmush sharoitlariga muvaffaqiyatli moslasha oladigan asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Kommunikativ yondashuv faoliyat sub'ektlari o'rtasida shunday o'zaro ta'sir makonini yaratishni o'z ichiga oladi, bunda har bir kishi haqiqatni jamoaviy izlashda faol ishtirok etadi, o'z fikrlarini ifodalaydi, bahslashadi, muloqotda o'z pozitsiyalarini hurmat bilan himoya qiladi va o'zaro maqbul fikrni shakllantiradi. Muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish maksimal darajada o'yin texnologiyasi orqali amalga oshiriladi. Katta maktabgacha yoshdagi bolalarning kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirish shaxsiyatni rivojlantirishning asosiy bosqichlaridan biridir. Birinchidan, kommunikativ qobiliyatlar keyingi akademik muvaffaqiyatga ta'sir qiladi. Ikkinchidan, bolaning maktabga moslashish jarayoni, xususan, uning yangi jamoada hissiy farovonligi ko'p jihatdan kommunikativ kompetensiyalarga bog'liq. Agar u tengdoshlari bilan osongina umumiy til topsa, u katta psixologik qulaylik va vaziyatdan qoniqishni boshdan kechiradi. Aksincha, tengdoshlar bilan muloqot qila olmaslik do'stlar doirasini toraytiradi, guruhda yoqimsiz his-tuyg'ularni, yolg'izlikni keltirib chiqaradi va xatti-harakatlarning antisosial shakllarini qo'zg'atishi mumkin. Uchinchidan, o'quvchilarning kommunikativ qobiliyatlari nafaqat bolaning bugungi samaradorligi va farovonligining sharti, balki uning kelajakdagi kattalar hayotining samaradorligi va farovonligi uchun manba sifatida

ham ko'rib chiqiladi. Pedagogning vazifasi sinfda jonli muloqot holatiga yaqin vaziyatni yaratishdir. Hamkorlikda ishlash qobiliyatini rivojlantirish uchun kichik guruhlarda ishlashdan boshlash yaxshidir. Ish davomida bolalar mustaqil ravishda topshiriqni bajarish tartibini, uni keyinchalik bajarish bilan muhokama qiladilar. Vazifaning mohiyatini tushunmagan bolalarga uni tushuntirishga harakat qilish, tahlil qilish va yana bir bor xulosa chiqarish huquqi beriladi. Ishning bu turi ijodiy izlanish jarayoni bo'lib, bunda tarbiyachi kuzatuvchi, sherik bo'ladi. Kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishda o'yin texnologiyasining asosiy g'oyasi hamkorlikda o'rganishni tashkil etishdir bolalar nafaqat bir-biriga yordam berish, balki birgalikda o'rganish, o'z muvaffaqiyatlarini va o'rtoqlarining muvaffaqiyatlaridan xabardor va quvonishga o'rgatadi. Hamkorlikni o'rganish bir necha bosqichda amalga oshiriladi:

- o'zaro ta'sir motivatsiyasini yaratish. Motivatsiyani yaratish uchun maktabgacha yoshdagi bolalarga birgalikda biror narsa qilish qiziqarli ekanligini, hamkorlikning quvonchi haqida gapirish samarasini ko'rsatish kerak, bolalar buni o'z tajribalaridan tushunishlari kerak;
- samarali o'zaro munosabatlar qoidalarini o'rganish.

Maktabgacha ta'lim tashkilotining tarbiyachisiga mustaqil ijodiy faoliyatni boshqarishda bevosita ko'plab usul va uslublar tavsiya etilyapti, shuningdek turli xildagi sahnaviy mashg'ulotlar jarayonida bolalar bilan ishlash shakli ham berilmoqda. Teatr faoliyati bo'yicha mashg'ulotlar mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- -spektakllarni oldin va keyin tomosha qilib suhbat qurish va bolalar
- teatrlariga tashrif buyurish;
- mashg'ulotlarga o'yin-dramatizatsiyani kiritish;
- turli ertak va insseniroykalarni tayyorlash va o'ynash;
- ifodali ijro shakllanishi uchun mashqlar (verbal va noverbal);
- bolalarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishi maqsadida mashqlar bajarish.

Sahnalashtirish faoliyati mashg'ulotlarining mazmuni nafaqat asarning adabiy matni bilan tanishish, balki mimika, harakat, kostyum, mizanstsensa(spektaklining ayrim paytlarida dekoratsiya va aktyorlarning joylanishi),imo-ishora, ya'ni "belgilar", ifodali nutqda rol ijro etishdan iborat. Teatr faoliyatidagi mashg'ulotlar bir qator funktsiyalarni bajaradi: bilim, ta'lim va taraqqiyot. Ularning vazifasi nafaqat o'yinlarga tayyorgarlik ko'rish. Ushbu vazifani olib borishning mazmuni, shakllari va usullari bir vaqtning o'zida uchta asosiy maqsadni amalga oshirishi kerak: o nutq va teatrlashtirilgan qobiliyatlarni rivojlantirish; o ijodkorlik muhitini yaratish; o bolalarni ijtimoiy va hissiy jihatdan rivojlantirish. Teatr faoliyatini tashkil etishda tarbiyachi katta rol o'ynaydi, usbu jarayonni mohirlik bilan boshqaradi. Tarbiyachi nafaqat ifodali so'zlashi yoki o'qib berishi kerak, balki qarashni, ko'rishni, tinglashni va eshitishni ham bilishi lozim, ammo har qanday "obrazga kirishish"ga ham tayyor bo'lishga majbur, yani aktyorlik mahoratini egallagan bo'lishi va rejisyorlik malakalariga ega bo'lishi shart. Aynan shu mahoratlar ijodiy potensialni oshiradi va bolalarning teatrlashtirilgan faoliyatini o'zlashtirishga yordam beradi. Mashg'ulotlar jarayonida tarbiyachi bolalarga hech qaysi holatda, hech qanday bosim, taqqoslash, baho berish, mahkumlikni qo'llashi mumkin emas. Aksincha, bolalarga gapirish, ichki faoliyatni ko'rsata olish imkoniyatini yaratib berish kerak. Pedagog o'zining aktyorlik va erkinlik mahorati bilan tortinchoq bolani sahnaga chiqishdan tomoshabinga aylantirib qo'ymasligini nazorat qilishi shart. Tarbiyachi bolani "sahnaga" va ijro jarayonida xato qilishdan, qo'rqib chiqishdan, qo'rqishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Bolalar jamoasi "artist" va "tomoshabinlar"ga bo'linadi, ammo doimiy sahnada ijro etuvchi, doimiy tomoshabinlarga tomosha ko'rsatuvchi bo'lishi mumkin emas, yani bolalar rollari bilan ham almashib turishlari kerak. Teatr faoliyatidagi mashg'ulotlar hayotdan olingan mavzularni mustaqil improvizatsiya qilishi, ertaklar, sahna ko'rinishlari va tasvirlar uchun rol o'ynashini o'z ichiga olishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. “O‘zbekiston”, 2017
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 24.01.2020. <https://president.uz/uz/>
3. I.A. Karimov. Xalqimiz jipsligi - tinclilik va taraqqiyot garovi. OliyMajlis XII sessiyasidagi ma'ruza / / "Ma'rifat" gazetasi, 1998 yil, 29 avgust.
4. Avloniy A. Turkiy Guliston yohud axloq. – T: O‘qituvchi, 1993.
5. 3. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T: A.Qodiriy, 1993.
6. Mavlonova R.A., Voxidova N.X., Raxmonqulova N.H. Pedagogika nazariyasi va tarixi. Darslik. –T: Fan va texnologiyalar. 2010

SOTSIOLOGIK MUAMMOLARNING INSON PSIXOLOGIK FAROVONLIGIGA TA’SIRI

*Umrzaqova Gulzoda Abdurahmonovna
FarDU, Psixologiya yo ‘nalishi 2-bosqich talabasi*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sotsiologiyaning bugungi kunda dolzarb bo‘lib turgan muammolari psixologik yondashuv asosida tahlil etiladi. Ijtimoiy tengsizlik, axborot xujumlari, madaniyatsizlikning kuchayishi, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar, migratsiya, gender va yoshlar muammolari kabi holatlar nafaqat jamiyat tuzilmasini, balki shaxsning psixologik holatini ham bevosita shakllantirayotgan omillar sifatida ko‘rib chiqiladi. Maqolada ayniqsa, globallashuv jarayonida ommaviy madaniyatning psixikaga bosimi, ijtimoiy tarmoqlar orqali yuzaga kelayotgan virtual ijtimoiylik va uning ruhiy salomatlikka ta’siri psixosotsial nuqtai nazardan yoritiladi. Shu bilan birga, stress, xavotir, depressiya va ijtimoiy yakkalanish kabi holatlarning sotsiologik ildizlari va ularni psixologik amaliyotda hisobga olish zarurligi asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar. *Sotsiologik muammolar, ijtimoiy tengsizlik, axborot xujumlari, ruhiy salomatlik, gender muammolari, globallashuv, migratsiya, ommaviy madaniyat ta’siri.*

Abstract. *This article analyzes the current problems of sociology from a psychological perspective. Social inequality, information attacks, the growth of illiteracy, difficulties in social adaptation, migration, gender and youth problems are considered as factors that directly shape not only the structure of society, but also the psychological state of the individual. In particular, the article examines the pressure of mass culture on the psyche in the process of globalization, the virtual sociality emerging through social networks and its impact on mental health from a psychosocial perspective. At the same time, the sociological roots of such conditions as stress, anxiety, depression and social isolation and the need to take them into account in psychological practice are substantiated.*

Kalit soʻzlar. *Sotsiologik muammolar, ijtimoiy tengsizlik, axborot xujumlari, ruhiy salomatlik, gender muammolari, globallashuv, migratsiya, ommaviy madaniyat ta'siri.*

Keywords. *Sociological issues, social inequality, information attacks, mental health, gender issues, globalization, migration, influence of popular culture.*

Kirish

Bugungi tez sur'atlarda o'zgarayotgan zamonaviy dunyoda sotsiologik muammolar nafaqat jamiyat hayotining barqarorligiga, balki har bir insonning psixologik holatiga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ijtimoiy tizimlar murakkablashib borayotgan bir paytda, ijtimoiy tengsizlik, madaniy tafovutlar, global axborot oqimi, migratsiya, urbanizatsiya, gender tengsizligi va yoshlar orasida kuzatilayotgan ijtimoiy muvofiqlashmovchiliklar inson ruhiyatini tobora ko'proq sinov ostiga qo'ymoqda. Bunday sharoitda psixologik va sotsiologik yondashuvlarning birgalikdagi tahlili alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, XXI asrda jamiyat tuzilmalaridagi o'zgarishlar, texnologik taraqqiyot va axborot texnologiyalari asosida shakllangan yangi ijtimoiy muloqot modellari – inson o'zligini anglash, ijtimoiy rolni bajarish va psixik barqarorlikka salmoqli ta'sir o'tkazmoqda. Yosh avlod, ayollar, mehnat migrantlari va ijtimoiy zaif qatlamlar kabi guruhlar bu jarayonlarga moslashishda jiddiy psixososial to'siqlarga duch kelmoqda. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda yuzaga kelgan sun'iy ijtimoiylik, boshqalarning ideal hayoti bilan doimiy solishtirish, “ijtimoiy tasdiq” sindromi ruhiy beqarorlik, xavotir va o'zini past baholashni kuchaytirmoqda.[1,81]

Shuningdek, global madaniy bosim, g'arbona qadriyatlarning ommaviy madaniyat orqali singdirilishi, iqtisodiy omillarga asoslangan ijtimoiy tabaqalanish va ishsizlikning ortishi jamiyat a'zolarida doimiy psixologik stress holatlarini keltirib chiqarmoqda. Bu holat shaxsning motivatsiyasi pasayishiga, ijtimoiy ajralish, depressiv kayfiyat va o'zini izolyatsiya qilish kabi salbiy ruhiy holatlarga olib kelishi mumkin.[2,32]

Bundan tashqari, migratsiya jarayonlari ham inson ruhiyatiga kuchli bosim beradi. Yangi muhitga moslashishdagi psixososial to'siqlar, madaniy nomuvofiqlik, diskriminatsiya va qabul qiluvchi jamiyatdagi ijtimoiy ajratilish hissi psixologik salomatlik uchun xavf tug'diradi. Berry (1997) tomonidan taklif etilgan akkulturatsiya modeli bu jarayonning individual ruhiy holatga ko'rsatadigan ta'sirini chuqur tahlil qiladi. Shu nuqtai nazardan, sotsiologik muammolarni faqat ijtimoiy tizim doirasida emas, balki ularning inson psixikasiga ta'siri bilan birgalikda o'rganish zarur. Psixologik yondashuv, xususan psixosotsial tahlil modeli, sotsiologik muammolarning individual darajadagi ruhiy oqibatlarini aniqlash, ularni yengillashtirish va maqsadli psixologik yordam ko'rsatish uchun samarali vosita bo'la oladi.[3]

Asosiy qism.

Sotsiologiya jamiyatdagi insonlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni, tuzilmalarni, institutlarni va normativ tizimlarni o'rganadigan fan sifatida, shaxsning psixologik holatini shakllantirishda markaziy rol o'ynaydi. Jamiyatdagi tizimlar va ijtimoiy tashkilotlar shaxslarning psixologik holatini, ehtiyojlarini va motivatsiyalarini shakllantirishda katta ta'sir ko'rsatadi. Sotsiologiyaning psixologiya bilan bog'liqligi insonning ijtimoiy jamiyatga moslashishida, uning ijtimoiy roli, ijtimoiy pozitsiyasidan kelib chiqadigan stress, xavotir, depressiya kabi ruhiy holatlar bilan bevosita bog'liqdir. Sotsiologik yondashuv insonning ijtimoiy muhitidan olingan tahlillar orqali uning psixologik holatini anglashda yordam beradi. Boshqacha aytganda, sotsiologiya va psixologiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik shundaki, ijtimoiy jarayonlar va strukturalar o'zgarishi insonning psixologik holatiga (o'zini qadrlash, ijtimoiy yakkalanish, o'zini izolyatsiya qilish) ta'sir qiladi. Sotsiologiya shuningdek, jamiyatning ijtimoiy qatlamlanishiga, iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlariga, o'zgacha madaniyatlarga moslashish jarayonlaridagi muammolarga ham psixologik yondashuvni talab qiladi. Ijtimoiy tengsizlik va undan kelib chiqadigan muammolar psixologik tushunchalar bilan bevosita bog'liq bo'lib, ayniqsa stress, xavotir, depressiya kabi holatlarni keltirib chiqaradi.[4,12]

Ijtimoiy tengsizlik sotsiologik va psixologik nuqtai nazardan ko‘rib chiqilganida, bu hodisa nafaqat jamiyatdagi iqtisodiy farqlarni, balki insonning ichki hissiy holatini, o‘zini anglashini ham o‘z ichiga oladi. Ijtimoiy tengsizlik — iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy resurslar, ta’lim, sog‘liqni saqlash va imkoniyatlar taqsimotida mavjud bo‘lgan tafovutlarni anglatadi. Psixologik nuqtai nazardan, ijtimoiy tengsizlik shaxsning o‘zini qadrlashiga va dunyoqarashiga ta’sir qiladi. Masalan, iqtisodiy past holatdagi odamlar o‘zini jamiyatdagi boshqa guruhlar bilan solishtirganda, ko‘pincha past baholash va o‘ziga ishonchsizlik his qiladi. Ijtimoiy tengsizlik stressni kuchaytiradi, bu esa shaxsda depressiya va o‘zini izolyatsiya qilish holatlariga olib keladi. Ijtimoiy tengsizlik, shuningdek, ijtimoiy yakkalanish va psixologik aloqalar uzilishi bilan ham bog‘liq. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zini ijtimoiy jihatdan chetda qolgan, jamiyatda tengsiz yoki adolatsizlikka duchor bo‘lgan shaxslar ruhiy jihatdan zaiflashadi, bu esa, yuqori darajada xavotir, stress va depressiya kabi ruhiy kasalliklarni keltirib chiqaradi. Ijtimoiy tengsizlikning psixologik oqibatlarini xususan, bolalar va o‘sib kelayotgan yoshlar orasida chuqur iz qoldiradi. [5,32]

Axborot xujumlari (yoki axborot to‘lqinlari) bugungi kunda jamiyatning psixologik holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ijtimoiy tarmoqlar orqali bo‘lib o‘tadigan doimiy axborot oqimlari, yomon yoki noto‘g‘ri ma’lumotlar, shuningdek, boshqalarning shaxsiy hayotiga qarshi kiritilgan xabarnomalar shaxsning psixik holatini buzishi mumkin. Bu jarayon ko‘plab yoshlarni ijtimoiy tarmoqlarda o‘zini boshqalar bilan taqqoslash, «ideal» hayot modellariga moslashish va shu orqali o‘zini past baholashga olib keladi. Axborot xujumlari psixologik nuqtai nazardan xulq-atvorning o‘zgarishiga, e’tiborning tarqalishiga, stress va xavotirning kuchayishiga olib keladi. Yangi axborotlar, doimiy yangiliklar va «clickbait» nomli reklama maqolalari odamning emotsional holatini buzishi, sezilarli ruhiy bosimni keltirib chiqarishi mumkin. Shuningdek, axborot to‘g‘risidagi noto‘g‘ri tushunchalar, manipulyatsiya va yolg‘on yangiliklar shaxsning ruhiy barqarorligini buzadi. Bu hodisa, ayniqsa yoshlar orasida ijtimoiy yakkalanish, o‘ziga ishonchsizlik va o‘zini tanqid qilish kabi holatlarni keltirib chiqaradi. Ijtimoiy tarmoqlarda «like»lar va

«comment»lar orqali tasdiqlash qidirish, ayniqsa o'zgalar tomonidan e'tibor qozonishga intilish, shaxsda past o'zini qadrlash va depressiya kabi psixologik muammolarni yuzaga keltiradi.[6,81]

Globalashuv jarayonlari, madaniyatlararo integratsiya va o'zgarishlar inson psixikasiga bevosita ta'sir qiladi. Dunyo miqyosida ommaviy madaniyatning tarqalishi, xususan, g'arbona qadriyatlarning dominantligi, shaxslar orasida yangi ijtimoiy va madaniy bosimlarni yaratmoqda. Madaniy bosimlar shaxslarning ichki identifikatsiyasi va ruhiy salomatligiga ta'sir qiladi. Masalan, yoshlar orasida go'zallik, muvaffaqiyat va «ideal» hayot modellariga bo'lgan qat'iy talablar, o'ziga bo'lgan ishonchni pasaytiradi, stress va depressiya holatlarini keltirib chiqaradi.

Globalashuvning psixologik oqibatlari shundaki, yangi madaniyatga moslashish jarayonida shaxslar o'zini yo'qotishi yoki o'zini qadrsiz his qilishlari mumkin. Akkulturratsiya stressi, ya'ni boshqa madaniyatga moslashish jarayonidagi stress, yangi madaniyatni qabul qilishda va yangi ijtimoiy o'rni uchun kurashishda ko'plab ruhiy muammolarni yuzaga keltiradi. Bu, ayniqsa migratsiya qilayotgan insonlar orasida uchraydi. Bunday hollarda, psixologik maslahatlar va ijtimoiy yordam tizimi muhim rol o'ynaydi.[7]

Ijtimoiy tarmoqlardagi virtual aloqalar shaxsning o'zini anglashiga va ruhiy holatiga bevosita ta'sir qiladi. Odamlar o'zlarini boshqalar bilan solishtirish, «ideal» tasvirlarni yaratish, va doimiy e'tiborni qidirish orqali o'zlarini izolyatsiya qilishga moyil bo'lishadi. Bunday virtual ijtimoiylikning psixologik oqibatlari shundaki, u insonni real dunyodan ajratadi va yuzaga kelgan soxta o'zlik hissi, stress va depressiyani kuchaytiradi. Bundan tashqari, ijtimoiy tarmoqlar orqali muntazam va doimiy aloqalar shaxsning haqiqiy ijtimoiy aloqalariga to'g'ri ta'sir ko'rsatmaydi. Real hayotdagi psixologik barqarorlik, o'zaro hurmat va ishonchni rivojlantirishda virtual aloqalar o'rnini to'la bosa olmaydi. Shuning uchun, ijtimoiy tarmoqlarda bo'ladigan ijtimoiy bosim va taqqoslash odamning ruhiy holatiga va emosional salomatligiga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi.[8]

Xulosa

Sotsiologiyaning dolzarb muammolarini psixologik nuqtai nazardan tahlil qilish jamiyatdagi o'zgarishlar va shaxsning ruhiy salomatligi o'rtasidagi bog'liqlikni yanada chuqurroq tushunishga imkon beradi. Ijtimoiy tengsizlik, axborot xujumlari, madaniyatsizlikning kuchayishi, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar, migratsiya, gender va yoshlar muammolari nafaqat jamiyat strukturasiga, balki shaxsning psixologik holatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ushbu muammolar shaxslar orasida stress, xavotir, depressiya, o'zini past baholash, va ijtimoiy yakkalanish kabi psixologik holatlarning kuchayishiga sabab bo'ladi. Ijtimoiy tengsizlikning psixologik oqibatlarini nafaqat iqtisodiy farqni, balki shaxsning o'zini qadrlash darajasining pasayishiga, o'zlikni anglash va ruhiy muammolarni keltirib chiqaradi. Ijtimoiy tengsizlik muhitida yashovchi shaxslar ko'pincha past o'zlikni qadrlash va ruhiy yengillikka erishish uchun kurash olib boradilar. Shuningdek, axborot xujumlari va virtual ijtimoiylikning ko'payishi shaxsning o'zini boshqalar bilan taqqoslashga olib keladi, bu esa xavotir, stress va depressiyani kuchaytiradi. Ommaviy madaniyatning tarqalishi va ijtimoiy tarmoqlarda doimiy tasdiqlash qidirilishi shaxsning psixik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Migratsiya va yangi jamiyatga moslashish jarayonida shaxslar o'z madaniyatidan chetda qolib, akkulturratsiya jarayonidagi stressni boshdan kechirishadi. Bu holat o'zligini yo'qotish va psixologik barqarorlikni saqlashda qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Bunday o'zgarishlar bilan yuzma-yuz kelgan shaxslar o'zini kamsitilgan yoki izolyatsiya qilingan his qilishadi, bu esa ruhiy salomatlikka zarar yetkazadi. Madaniyatsizlik va globallashtirish jarayonida yuzaga kelgan madaniyatlararo to'qnashuvlar va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar, shaxsda o'zlikni yo'qotish va psixologik stressni kuchaytiradi. Globallashtirish va ommaviy madaniyatning keng tarqalishi psixologik salomatlikni saqlash va mustahkamlashda jiddiy to'sqinliklar yaratishi mumkin. Bundan tashqari, gender va yoshlar muammolari ijtimoiy tengsizlikka olib keladi, shaxslarni jamiyatda o'z o'rnini topish uchun ruhiy va psixologik qiyinchiliklarga duchor qiladi. Gender muammolari, xususan, ayollar va erkaklar o'rtasidagi tengsizlik va stereotiplar, shaxsning o'zligini anglash va o'z-

o‘zini qadrlashda muammolarni keltirib chiqaradi. Yoshlar esa o‘zlarining kimligini shakllantirish jarayonida ijtimoiy bosim, stress va xavotirni boshdan kechiradilar. Shu bilan birga, sotsiologik masalalarni psixologik nuqtai nazardan tahlil qilish, jamiyat va shaxs o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni yanada chuqurroq tushunishga imkon yaratadi. Ijtimoiy muammolarni psixologik aspektlardan ko‘rib chiqish, ruhiy salomatlikni saqlash, ijtimoiy tizimni yaxshilash va shaxslarni qo‘llab-quvvatlash uchun samarali strategiyalar ishlab chiqishga yordam beradi. Ijtimoiy jarayonlarning shaxsiy ruhiy salomatlikka ta‘sirini hisobga olish, ijtimoiy o‘zgarishlarga moslashishda yordam berish va shaxslarni ijtimoiy integratsiyalashgan holatda saqlash uchun muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, sotsiologiyaning dolzarb muammolarini psixologik nuqtai nazardan tahlil qilish shaxs va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni yaxshiroq tushunishga, shaxslar uchun psixologik yordam va qo‘llab-quvvatlash vositalarini ishlab chiqishga, shuningdek, ijtimoiy tizimlarni yaxshilashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Twenge, J. M. (2017). iGen. Atria Books. – 81-bet.
2. Wilkinson, R., & Pickett, K. (2009). The Spirit Level. Allen Lane. – 32-bet.
3. Berry, J. W. (1997). "Immigration, acculturation, and adaptation." Applied Psychology, 46(1), 5–34.
4. G‘ulomov S. (2018). Sotsiologiya asoslari. Toshkent: Iqtisod-Moliya. – 12-bet.
5. Wilkinson, R., & Pickett, K. (2009). The Spirit Level. Allen Lane. – 32-bet.
6. Twenge, J. M. (2017). iGen. Atria Books. – 81-bet.
7. Berry, J. W. (1997). "Immigration, acculturation, and adaptation." Applied Psychology, 46(1), 5–34.
8. Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2017). "Social Networking Sites and Addiction: Ten Lessons Learned." International Journal of Environmental Research and Public Health, 14(3), 311.

O‘SMIRLAR ORASIDA EKZESTINSEAL INQIROZ VA UNING PSIXOLOGIK SABABLARI

Norqobilova Sarvinoz To‘lqin qizi
Turon universiteti talabasi.
norqobilovasarvinoz465@gmail.com

Annotatsiya: O‘smirlik davrida ekzistensial inqirozning psixologik sabablari va uning shaxsiyat rivojlanishiga ta'sirini o'rganadi. Eksistensial inqiroz, o'smirlarning o'zlikni anglash va identifikatsiya qilish jarayonida yuzaga keladigan ichki ziddiyatlar, ijtimoiy bosim va ekzistensial xavotirlarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: Ekzistensial inqiroz, o‘smirlik davri, psixologik sabablari, shaxsiyat rivojlanishi, depressiya va xavotir, identifikatsiya va o'zini anglash, yoshga xos psixologik omillar, ijtimoiy ta'sirlar, o'zlikni qidirish, psixoterapevtik yordam

Annotation: This study explores the psychological reasons for the existential crisis during adolescence and its impact on personal development. The existential crisis includes internal conflicts, social pressures, and existential anxieties that arise in the process of self-awareness and identity formation in adolescents.

Keywords: existential crisis, adolescence, psychological causes, personality development, depression and anxiety, identification and self-awareness, age-related psychological factors, social influences, identity search, psychotherapeutic assistance.

O‘smirlik davri inson hayotining eng murakkab va o‘zgaruvchan bosqichlaridan biridir. Ushbu davrda o‘smirlar o‘zlarini, o‘z hayotlarini va dunyoqarashlarini anglashga intilishadi. Ekzistensial inqiroz esa aynan shu davrda ko‘p uchraydigan bir holat bo‘lib, o‘smirlarning ichki dunyosidagi katta burilishlarni, murakkabliklarni va o‘zlikni izlash jarayonini ifodalaydi.

Ekzistensial inqiroz, oddiy qilib aytganda, insonning o‘z hayoti, mavjudligi va maqsadi haqida chuqur va beqaror savollar bilan yuzlashishidir. O‘smirlar bu davrda ko‘pincha o‘zlarining kimligini, hayotdagi o‘rnini, kelajakda nima qilishlarini va

o'zlarini boshqalar bilan qanday bog'lashlarini o'rganishadi. Bunday holatlar xavotir, noaniqlik hatto ichki beqarorlikka olib kelishi mumkin.

O'smirlikda shaxsiyatni shakllantirish jarayoni boshlanadi. O'smirlar o'zlarining kimligini topishga harakat qiladilar. Ular o'zlari bilan bog'liq savollar beradilar: “Men kimman?”, “Hayotimning maqsadi nima?”, “Men boshqalardan qanday farq qilaman?”. Bu izlanishlar ko'pincha ichki ziddiyatlarga olib keladi va ekzistensial inqirozga sabab bo'ladi. O'smirlar jamiyat va atrofdagi odamlardan o'zlariga ta'sir oladilar. Maktabdagi do'stlar, oila va jamiyatning kutgan narsalari o'smirlarni o'zlarining o'zni haqida savollarga duch keladi. Ijtimoiy me'yorlarga moslashishga harakat qilishda, ular o'zlarini ishonchsiz his qilishlari mumkin. Fiziologik va psixologik o'zgarishlar o'smirlikda tez-tez uchraydi. Tanadagi o'zgarishlar, hissiy o'zgarishlar va boshqa o'zgarishlar o'smirlar uchun kuchli stress manbai bo'lishi mumkin. Bu o'zgarishlar ularni o'zlikni anglashga, kimlikni shakllantirishga majbur qiladi va ekzistensial inqirozni kuchaytiradi. O'smirlar uchun kelajakga nisbatan noaniqlik va xavotirlar ham ekzistensial inqirozning sabablaridan biridir. O'zlarining kasbiy yo'nalishlarini, turmushlarini va kelajakdagi qarorlarini qanday qilib to'g'ri qabul qilish kerakligini bilmaslik, ularni ichki beqarorlikka olib kelishi mumkin. O'smirlar o'z hayotlarining cheklanganligini, o'limni va uni qanday qabul qilishni o'rganishga kirishadilar. Bu jarayon, o'zlikni anglash va ekzistensial inqirozga olib keladi, chunki o'smirlar hayotning mazmuni va ularning o'z o'zni haqida chuqurroq o'ylashadi. Ekzistensial inqiroz o'smirlarning psixologik holatiga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu davrda o'smirlar o'zlarini yolg'iz, tushunilmagan yoki beqaror his qilishlari mumkin. Ularning hissiy holati juda o'zgaruvchan bo'lishi mumkin – ba'zan ular o'z kelajagidan umidsiz bo'lishadi, ba'zan esa o'zlarini topishga harakat qilishadi. Bu jarayonlar o'smirlarning hissiy salomatligiga ta'sir qilishi mumkin, va ba'zan ularni depressiya, xavotir, noqulaylik kabi holatlarga olib keladi. O'smirlik davrida ijtimoiy munosabatlar juda muhim rol o'ynaydi. Yaxshi qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy tarmoq o'smirlarga ekzistensial inqirozdan chiqishga yordam beradi. Psixologik yordamda o'smirni oila, do'stlar va boshqa ijtimoiy

guruhlar bilan sog'lom aloqalar o'rnatishga undash kerak. O'smirlar samarali kommunikatsiya va munosabatlar qurishni o'rgatish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni oshirishga yordam beradi. Do'stlar va oila bilan ochiq muloqot qilish, o'z his-tuyg'ularini ifoda etish, stressni kamaytirishga yordam beradi. O'smirlar uchun kelajak haqida noaniqlik va xavotir juda katta stress manbai bo'lishi mumkin. Psixologik yordamda o'smirlar kelajak uchun realistik va amalga oshiriladigan maqsadlar qo'yishni o'rgatish zarur. Bu o'smirlar o'zini xavotir va noaniqlikdan xalos qilib, maqsadlar sari aniq yo'lni tanlashda yordam beradi. Ekzistensial inqirozda o'smirlar ko'pincha salbiy va beqaror fikrlar bilan kurashadilar. Psixologik yordamda ijobiy fikrlashni rivojlantirish muhim rol o'ynaydi. O'smirlar salbiy fikrlarni aniqlash va ularni ijobiy, realistik fikrlar bilan almashtirishni o'rgatish kerak.

Xulosa

O'smirlar orasida ekzistensial inqiroz – bu tabiiy bir jarayon bo'lib, o'smirlarning o'zligini anglash va shaxsiyatini shakllantirish davrida yuzaga keladi. Bu davrda o'smirlar ko'pincha ichki ziddiyatlarga duch keladilar, o'zlikni qidirishadi va kelajak haqida xavotirlanadilar. Bunday holatlar psixologik yengillik va qo'llab-quvvatlashni talab qiladi. Oila, do'stlar va psixologlar bu jarayonni to'g'ri tushunib, o'smirlarni qo'llab-quvvatlashi zarur. Ekzistensial inqirozni yengish uchun o'smirlar o'zlarini va dunyoni yaxshiroq anglashga yordam beruvchi usullarni o'rganishlari kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yalom, I. D. (1980). *Existential Psychotherapy*
2. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis* Eriksonning ishlarida, ayniqsa, o'smirlar davrida shaxsiyatning shakllanishi va ekzistensial inqirozning psixologik sabablari ko'rib chiqiladi
3. Marcia, J. E. (1980).
4. Kroger, J. (2007).
5. Cohen, R. L., Wills, T. A. (1985). *Stress, Social Support, and the Buffering Hypothesis*. Ushbu tadqiqotda ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning o'smirlar orasidagi

ekzistensial inqirozga ta'siri, psixologik yengillik va stressni boshqarish masalalari ko'rib chiqiladi.

SHARQ MUTAFAKKIRLARI OLIMLARINING O'SMIRLIK DAVRI VA ADDIKTIV XULQ MUAMMOSIGA DOIR ILMIY QARASHLARI TALQINI

Gulnazar Abdullayeva
Farg'ona davlat universiteti,
Amaliy psixologiya yo'nalishi, 1-kurs
gulnazarabdullayeva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada globallashuv jarayonining inson hayotiga, asosan, yosh avlod tarbiyasi va psixologiyasiga ta'siri keng qamrovda tahlil qilingan. Globallashuv tufayli axborot oqimining kuchayishi, texnologik taraqqiyot va ommaviy madaniyatning keng yoyilishi natijasida bolalar va o'smirlar orasida internetga bog'liqlik (addiktiv xulq) kuchayib bormoqda. Bunday holat ularning ongini o'zgartirib, real hayotdan uzoqlashuv, ruhiy beqarorlik va ijtimoiy muammolarga sabab bo'lishi mumkinligi ta'kidlanagan. Sharq mutafakkirlari Alisher Navoiy, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband kabi allomalarning tarbiya haqidagi fikrlariga tayangan holda, bugungi kunda oilada ma'naviy qadriyatlar asosida tarbiya berish zarurligi asoslab berilgan. Shu bilan birga, zamonaviy psixologik va ijtimoiy muammolarning ildizi ko'pincha noto'g'ri tarbiya yoki oilaviy e'tiborsizlikda ekani ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: globallashuv, addiktiv xulq, internetga bog'liqlik, oilaviy tarbiya, Sharq mutafakkirlari, yoshlar psixologiyasi, ma'naviy qadriyatlar, axborot oqimi, ommaviy madaniyat, ijtimoiy muammolar.

Annotation: This article provides a comprehensive analysis of the impact of globalization on human life, with a particular focus on the upbringing and psychology of the younger generation. It highlights how the intensification of information flow, technological advancement, and the widespread influence of mass culture have led to an increase in internet addiction (addictive behavior) among children and adolescents. Such conditions may alter their consciousness, distance them from real life, and lead to psychological instability and social issues. Relying on the educational views of Eastern thinkers such as Alisher Navoi, Ahmad Yassawi, and

Bahauddin Naqshband, the article emphasizes the importance of raising children based on spiritual values within the family. It also underlines that the roots of many modern psychological and social problems often lie in improper upbringing or lack of parental attention.

Keywords: *globalization, addictive behavior, internet addiction, family upbringing, Eastern thinkers, youth psychology, spiritual values, information flow, mass culture, social problems.*

Jahonda kechayotgan globallashuv jarayonlari o'smirlarga dunyoqarashini keng rivojlanish imkoniyatlarini taqdim etsa-da, shu bilan birga, ularga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatni olib borishni ham talab qiladi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (World Health Organization) tomonidan berilgan ma'lumotlarga ko'ra, «Dunyo bo'yicha har yili 10-17 yoshdagilar orasida 200 mingga yaqin qotillik, talonchilik jinoyati sodir etiladi va ushbu xulq sabablarini aniqlash butun dunyo mutaxassislari tomonidan dolzarb muammo sifatida o'rganiladi».

Addiktiv xulqqa doir dastlabki fikrlar sharq mutafakkirlari hamda buyuk allomalar va tarixiy-ma'naviy meroslarimiz bo'lmish Avesto mafkurasida, O'rxun Enasoy bitiklarida, Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Abu Nasr Farobiyning «Fozil odamlar shahri» [3], Abu Rayxon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», Ali Abu Ibn Sinoning «Tibbiy risolalar» [1], Alisher Navoiyning tasavvufiy qarashlarida, Boburiylar davri va Akbarshohlarning ijtimoiy-pedagogik tajribasi bayon etilgan kitoblarda, jadidlarning mafkuraviy tarbiyaga oid asarlarida aks ettirilgan.

Buyuk mutafakkirlarimiz Ahmad al-Farg'oniy, Maxmud az-Zamaxshariy, Abu Nasr al-Farobiy, Abu Bakr Muhammad ibn al-Abbos al-Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy, Ibn Sino, Imom G'azzoliylar addiktiv xulqni ma'naviy o'sish va o'zini o'zi anglash uchun to'siq sifatida izohlaydilar. Ular tobelikka xos xulqni bartaraf etish va yanada muvozanatli va qoniqarli hayotga erishish uchun ichki xotirjamlik, o'z-o'zini anglashni rivojlantirish muhimligini ta'kidlaydilar.

Bundan tashqari, sog'lom oilaviy munosabatlar muhitida tarbiyalanadigan farzand xislatlariga, bunda qadriyatlarning o'rniga alohida e'tibor qaratganlar. Oila muammosi, unda tarbiyalanayotgan farzandning axloqiy, xulqiy jihatdan mukammal bo'lishi, har qanday yot g'oyalarga nisbatan tanqidiy fikrning, yeyish-ichishida tartibning bo'lmasligi, ota-ona tomonidan bolaning o'ta himoyalab o'stirishlari oqibatida boladagi irodaviy sifatlarning pasayishi qanday oqibatlarga olib kelishi jamiyatning eng oldi insonlarini qiziqtirganki, shu bois ular ko'proq o'z asarlarida yaxshi, ma'naviy jihatdan yetuk avlod tarbiyasi uchun nimalar qilish kerakligiga e'tibor qaratganlar. Boshqacha qilib aytganda, sharq mutafakkirlari shaxs kamoloti, uning ma'naviy poklanishi, e'tiqod va dunyoqarashlar teranligiga bevosita aloqador bo'lgan fikrlarini ko'proq ota-ona ta'siri va oila muhitida ustuvor bo'lgan qadriyatlar timsolida tasavvur etganlar.

Voyaga yetayotgan farzandlar xulqi masalasi «Avesto»da ham bayon etilgan. Ushbu kitobda eng kichik jamiyat sifatida bola tarbiyasida oilaning vazifalari, oila mustahkamligi, voyaga yetmagan o'smir tarbiyasida ota-ona mas'uliyatining barobar va o'ta kuchli bo'lishi zarurligi haqida batafsil fikr yuritilgan. Tarixiy asarda er-xotinning bir-biriga sodiqligi, farzandga hissiy yaqin bo'lish, uni qiyin vaziyatlarda qo'llab-quvvatlash, buzilgan huquqlarini tiklashga harakat qilish, bola ota-onasi tomonidan ko'rsatilayotgan g'amxo'rlikni chuqur his qilishi orqali o'zini jamiyatga kerakli deb bilishi muhimligi o'sha davrda ham hal qilinishi zarur bo'lgan dolzarb masala bo'lganligini anglash mumkin. Axloqan yetuk, ruhan sog'lom farzandlarni tarbiyalashda qurilajak oilaning ma'naviy, ruhiy yetukligiga e'tibor qaratish zarurligini anglab yetgan o'z davrining ilg'or fikrlovchi xalq vakillari o'z asarlarida keng targ'ib qilishgan.

Musulmon Sharqida shaxs ma'naviyati va axloqi borasida yaratilgan ikki buyuk pandnoma borki, ulardan biri turkiy tilda yozilgan Yusuf Xos Xojibning «Qutadg'u bilig» («Yaxshilikka eltuvchi bilim») asaridir. «Qutadg'u bilig» 13000 misrani o'z ichiga olgan axloqiy normalarga bag'ishlangan monumental asar bo'lib, uni turkiy xalqlarning axloqiy qomusi deb atash mumkin. Kitobda ezgulik va

yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, oliyjanoblik va tubanlik, halollik va harom singari tushunchalarga sharhlar berilgan. Xususan, ezgu odamning ta'rifi quyidagicha bayon etilgan: «Ezguning barcha qilmishi va yo'riqlari xalqqa foyda va manfaatini ko'zlaydi, boshqalarga keltirgan foydasidan o'ziga manfaat tilamaydi». «Qutadg'u bilig»da oila va jamoatchilik joylarida muomala odobi va etiket muammolariga ham aloxida e'tibor berilgan. Undagi asosiy tamoyil til bilan dil birligi ekanligi o'rta tashlangan va bularning barchasida bilimning ahamiyati takidlangan: u aql-zakovatni inson qadr-qimmatini yuksaltiruvchi ne'mat deb biladi [4].

Islom dinining muqaddas kitoblaridan bo'lmish Qur'oni Karim hamda Hadisi Shariflarda ham bolalar tarbiyasi masalasiga ham o'rin berilgan. Xususan, farzand tarbiyasiga bag'ishlangan oyatlar, ular asosida yozilgan sahih hadislarda Abdulloh ibn Umar roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: Rasululloh sallallohu alayhi vasallam dedilar: «Farzandlaringizni izzat-ikrom qilish bilan birga axloq-odobini ham yaxshilangiz» /38-hadis/. Abdulloh ibn Umar roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: Rasulloh sallallohu alayhi vasallam dedilar: «Sizlarning har biringiz bamisoli cho'pondirsizlar va o'z ahli ayoliga, xotin erining uyiga, xodim o'z xojasi bilan moliga, farzand o'z otasi mulkiga mas'uldir. Demak, har birlaringiz mas'uldirsizlar»/116-hadis/; Abu Hurayra roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: «Hech bir ota o'z farzandiga xulq-u odobdan buyukroq meros berolmaydi», /136-hadis/ kabi muqaddas o'gitlar mavjud.

Yuqorida keltirilgan diniy manbalarning qisqacha sharhidan ko'rinib turibdiki, oilaviy munosabatlarda er-xotinning aqlan va ma'nan yetuk holatda oila qurishi bo'lajak farzand kamolotida muhim rol o'ynaydi. Farzand tug'ilgach esa mas'uliyatning har ikkala tomon uchun birdek ortishi, voyaga yetayotgan farzandga ota-ona mehrli bo'lishi bilan birgalikda oilasi va o'zi yashayotgan jamiyat oldidagi mas'uliyatni his qilishga o'rgatish, oila oldiga qo'yiladigan eng oliy vazifa ekanligi ta'kidlangan.

Kaykovusning «Qobusnoma» asarida: «Ey farzand, agar sharob ichmasang, ikki dunyo saodatini topg'ungdir, sharobxo'rlikning hosili ikki narsadur: yo bemorlik

yo devonalikdir», - deyilgan. O'sha davrlardayoq yosh avlodni tobe xulqining ichkilik ichish bilan bog'liq turidan qaytarishga harakat qilingan va oqibatlariga to'g'ri ta'rif berilgan. «Chovgon o'ynash zikrida» bo'limida qimor o'yinlarining zarari va bu xulqni keyinchalik tark etish mushkulligi haqida ogohlantirilgan. «Tamkin shafaoti va taomlanish tartibining bayoni» bo'limida ovqatlanish odobi haqida fikr yuritilib, juda ko'p miqdorda yoki kam ovqat tamaddi qilishning ruhiyat va tana fiziologiyasiga nechog'lik salbiy ta'sir qilishi haqidagi fikrlar, hozirgi davrda ovqatlanishga bo'lgan tobelikni kelib chiqishini oldini olish maqsadida aytganiga guvoh bo'lamiz. Kaykavusning «Qobusnoma» asaridagi yana bir bo'limi «Ishq va ishning odatlari zikri» deb nomlanib, bir insonga qattiq bog'lanib qolish, hirsning ko'yiga kirib, uni tez-tez ko'rishni xohlash va natijada noiloj tobe bo'lib qolish haqida fikr yuritilgan. [5].

Yetuklik, jamiyat rivoji uchun inson shaxsiga qo'yiladigan talablar, komillik uchun bolalikda beriladigan tarbiya masalalari Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Alisher Navoiy ijodida ham keng yoritilgan. Abu Nasr Farobiy (8733-990 y.y.) o'zining «Fozil odamlar shahri» [3], «Fuqarolik siyosati» kabi asarlarida oliyjanob jamiyat, adolatli tuzum, fozil, axloqan pok insonlar haqidagi o'z fikr-mulohazalarini bayon qilib, o'z davri uchun izchil ta'limot yaratdi. U har tomonlama yetuk, barcha aholini baxt-saodatga, ilm-ma'rifatga olib boruvchi ideal jamoa va unga munosib insonlar haqidagi g'oyalarni ilgari suradi. Uning ta'limotidagi fozil insonlar bir-biriga hurmatda bo'ladi. Ota-ona va farzand, ustoz-u shogird o'rtasida sharqona nazokat, mehr va ehtirom bo'ladi. Munosabatlar sog'lom bo'lgan muhitda o'sgan farzand o'zini yolg'iz his etmasligi, o'z-o'zini hurmat qilgan farzand noma'qul odatlardan saqlanishini ta'kidlaydi [3].

Sharqning buyuk allomalaridan bo'lgan Abu Nasr Al-Farobiy tomonidan rivojlantirilgan vorislik omili to'g'risidagi qarashlar oila va uning muhiti ta'sirida shakllanadigan ayrim shaxs fazilatlarini tahlil qilishga asos bo'ladi. Alloma qarashlarining amaliy ahamiyati shundaki, unga ko'ra inson qisqa berilgan umri mobaynida hayotning barcha sir-asrorlarini egallay olmaydi. Shu boisdan u o'zidan

oldingi ajdodlar tomonidan qoldirilgan qadriyatlarga sodiq bo'lishi, oilani qadrlashi kerak. Buning uchun esa odam doim ilm-ma'rifat borasida yetuk donishmandlarga ergashishi, boobro' shaxslardan o'rnak olishi lozim. Oilada bunday odam – ota, mahallada – oqsoqol, jamiyat miqyosida oqil va dono hukmdorlardir. Demak, bu fikrlar ham shaxsning axloqiy va ma'naviy takomilida oilada asrab-avaylab kelinayotgan rasm-rusmlar, odatlarning roli sezilarli ekanligini yana bir marotaba tasdiqlaydi.

O'rta asrlar axloqshunosligi mutafakkir Abu Bakr ar-Roziy (865-925) ta'limoti o'ziga xos o'rin egallagan. Uning axloqiy qarashlari «Lazzat», «Falsafiy hayot tarzi», «Ruhiy tabobat», «Baxt va farovonlik belgilari» kabi qator asarlarida aks etgan. Ar-Roziy o'z asarlarida bolalardagi xushxulqlikni tarbiyalash yo'llari hamda usullari haqida yozadi, odamlarni aql bilan ish ko'rishga, hissiyotlarni jilovlay olishga, me'yorida lazzatlanishga, lahzalik lazzatga umrini baxshida qilmaslikka chaqiradi. Lazzatning bir shartini u farovonlikda, ikkinchi shartini esa hamma narsaga aql bilan yondashuvda ko'radi. O'zigacha bo'lgan allomalar, olimlardan farqli Ar-Roziy insonning axloqan pok bo'lishida ijtimoiy omillar roliga ko'p e'tibor beradi hamda insonlarni ijtimoiy faollikka, jamiyatga foyda keltirib yashashga chorlaydi. Ko'rib turganingizdek, bugungi ma'naviy-ma'rifiy tarbiya sharoitida ham Ar-Roziyng ijtimoiy ta'limoti ko'plab shaxsiy xulosalar chiqarishga imkon beradi. Masalan, oila o'smirlar tarbiyasida, ularning istiqbolda qanday insonlar bo'lib yetishishida katta rol o'ynaydi. Chunki ilk tarbiya asoslari, qadriyatlarga munosabat aynan shu maskanda qaror topadi. Biz Ar-Roziy ta'limotidan ana shunday xulosa chiqardik.

Oilaviy munosabatlarning tarbiyaviy mohiyati Sharq mutafakkirlaridan biri, butun Yevropa xalqlari ham uning qomusiy bilimdonligini tan olgan alloma Abu Ali Ibn Sino (980-1037)ning asarlarida aks etgan. Ibn Sino oilaviy munosabatlarning turli tomonlarini yoritir ekan, avvalo, oila boshlig'i bo'lmish ota oldiga qator talablarni qo'yadi. «Oila boshlig'i deb yozadi u ham nazariy, ham amaliy jihatdan oilada tarbiya masalalarini mukammal o'zlashtirmog'i lozim». Agar oila boshlig'i tajribasiz bo'lsa, u o'z a'zolarini yaxshi tarbiyalay olmaydi, oxir oqibat u yaxshi ijobiy

natijalarga erisha olmaydi, yomon tarbiya nafaqat ushbu oila, balki qo'shnilar, mahalla-ko'ygga ham yomon ta'sir qilishi mumkin. Oiladagi bola tarbiyasi ota-onaning jamiyatda tutgan mavqeyidan qat'iy nazar, ularning birlamchi vazifasidir, deb hisoblaydi Ibn Sino. Ota-ona davlat boshlig'imi yoki oddiy fuqaromi, baribir, u bola tarbiyasi borasida ma'suldir. Davlat boshliqlari, rahbarlar bola tarbiyasi xususida barchaga ibrat bo'lmoqlari lozim. Ibn Sinoning bolada xushxulqni tarbiyalash, kundalik zararsiz odatlarga o'rgatish, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish borasidagi tarbiya, tarbiya psixologiyasi va rahbarlarga qo'ygan tarbiya masalasidagi talablari o'sha davrda qanchalik zarur bo'lsa, bizning bugungi kunimizda ham u o'z kuchini yo'qotgani yo'q. Uning fikricha, tarbiyachi, ya'ni ota-ona «nafaqat so'z bilan, balki amalda ham bola xulqiga ta'sir ko'rsatmog'i lozim», - degan edi [1]. Ibn Sinoning tabobat, inson tarbiyasi, oilaviy munosabatlar xususidagi fikrlari juda qimmatli bo'lib, ularni hozirgi zamon o'smirlari ongiga yetkazish katta ilmiy-pedagogik va ijtimoiy-psixologik ahamiyatga egadir.

Shaxs ma'naviyati va mafkuraviy qarashlarning shakllanishi omillari xususida buyuk bobomiz Mir Alisher Navoiyning qo'shgan hissalarini kattadir. Navoiy o'z asarlarining markaziga komillikka intiluvchi shaxs va uning fazilatlarini masalasini qo'yadi.

Ma'lumki, «Mahbub-ul-qulub» asarida Navoiyning butun hayoti davomida ko'rgan, bilgan voqealari, oddiy xalqning turmush tarzi, fe'l-atvori, oilaviy urf-odatlarini, yaxshi va yomon xislatlari bo'yicha to'plagan kuzatishlari bayon etilgan. Eng muhimi alloma tasavvuridagi uylanishning qadriyat ekanligi, ayol kishining oiladagi munosib o'rni, oqilalik, tartib-intizomning bo'lishi, urning hurmat-izzat qilinishi kabi muhim qadriyatlar bola ongida oilaga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiruvchi omil sifatida talqin etiladi. «Yaxshi xotin – oilaning davlati va baxti. Uyning ozodaligi undan, uy egasining xotirjam va osoyishtaligi undan, husnli bo'lsa, ko'ngil yozig'i, xushmuomala bo'lsa, jon ozig'idir. Oqila bo'lsa, ro'zg'orida tartib-intizom bo'ladi, asbob-anjomlar saranjom turadi». Buyuk shoirimiz oilaviy qadriyatlar, baxt, sevgi va er-xotin munosabatlarini, ularni ongli ravishda voyaga

yetaryotgan farzandi tomonidan idrok etilishini, so‘zsiz, oilaga doir noyob qadriyatlarimizga nisbatan ulardagi to‘g‘ri tasavvurlarning shakllanishiga olib kelishini ta’kidlagan.

Bolalardagi axloqiy sifatlarni o‘stirishga qaratilgan izlanishlar yaqin o‘tmishimizda faoliyat ko‘rsatgan ma’rifatparvarlar asarlarida ham aynan oilada e’zozlanib, saqlanib qoladigan qadriyatlar ruhida tarbiyalash masalasi alohida o‘rin egallagan. Ulug‘ pedagoglardan A.Avloniyning fikricha, bolalarda axloqiy xislatlarining tarkib topishida ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit g‘oyat katta ahamiyatga ega. A.Avloniy bolaning shaxs sifatida shakllanishiga to‘xtalib, bola tarbiyasida oilaning rolini alohida ta’kidlab, «Qush uyasida ko‘rganini qiladur», – deydi. «Inson javhari qobildir. Agar yaxshi tarbiya topib, buzuv xulqlardan saqlanib, go‘zal xulqlarga odatlanib katta bo‘lsa, har kim qoshida maqbul, baxtiyor bir inson bo‘lib chiqar. «Tarbiyani kim qilur», «Qayda qilinur?» – degan savolga birinchi uy tarbiyasi, bu ona vazifasidir. Ikkinchi maktab va madrasa tarbiyasi. «Bu oya, muallim, mudarris va hukumat vazifasidir», – deydi. Xulosaga ko‘ra, tarbiya, eng avvalo, oiladan boshlanadi va bunda onaning roli alohida ta’kidlanadi [2].

Abdurauf Fitrat «Oila» asarida oila asosini to‘g‘ri qurish, oilada yosh avlodga jismoniy, aqliy va axloqiy tarbiya berish orqali mana shu turg‘unlikdan qutulish, jamiyatni isloh qilish mumkinligini bayon qilgan. «Millat taqdiri manashu millat vakillari yashagan oilaning holatiga bog‘liqdir. Qayerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va tartibli bo‘ladi». Fitrat oilaviy hayot o‘z qunun va qoidalariga ega ekanligini, bu qonunlarga rioya qilish orqaligina odamlarni jaholatdan qutqarish mumkinligini bayon etadi. Fitratning bu asari o‘zbek oilasining o‘ziga xosligi, kamchilik va yutuqlari, mamlakatning isloh qilishning oiladan boshlanishi, oilaning asosiy vazifasi, oilada ota-ona va farzand tarbiyasi, o‘sha davrda oilada ayollarning mavqeyi, uni o‘zgartirish masalalari ilmiy tahliliga bag‘ishlangan [2].

Umuman, sharq xalqlarida, xususan, buyuk Turonda bolaning ma’naviy jihatdan oilaviy hamda mustaqil hayotga tayyor bo‘lishida oilaviy rasm-rusumlarning

o‘rniga katta ahamiyat berilgan. Shunday masalaga bag‘ishlangan kitoblardan biri turk yozuvchisi va olimi Faxr-ul Banot Sig‘batulloh qizining «Oila saboqlari» kitobidir. Asrimizning boshida yashab, ijod qilgan bu olimaning risolasida ham bolani oilaviy muhit sharoitida tarbiyalashning turkona rasm-rusumlari asosida unga to‘g‘ri saboqlar berishga alohida e‘tibor qaratilgan va bu jarayonda onaning, qaynonaning alohida o‘rni ta’kidlangan. Lekin aslida bu jarayonda ota-onaning o‘rnak, namuna bo‘lishining ahamiyati kattadir. «Bolalarga quruq nasihatgina ta’sir qilmas. Yaxshi degan narsani ushlab ko‘rsatmaslik va ul ishning yaxshiligiga bolalarni ishontirmaslik lozimdir. Bo‘lmasa, shul yomondir, uni ishlama degan odamlar o‘zlari shul yomon ishni ishlasalar, ul tarbiyadan hech bir foyda ko‘rinmas, yo‘q yerga suli sochgan bo‘ladir. Shunday bo‘lgach, bolalar go‘zal tarbiyani, insoniyat fazilatlarini yolg‘iz tildan eshituvchilargina emas, ishlaganni ko‘rib, kasb qiluvlari lozimdir». Bu fikrlar farzandlarimizni to‘g‘ri tarbiyalash uchun dasturulamal bo‘lishi mumkin [2].

Yuqoridagi fikrlar tahlili asosida bizgacha yashab, ijod etgan har bir sharq mutafakkiri farzand tarbiyasida oila, ota-onaning roli qanchalik muhimligini qayta-qayta ta’kidlab o‘tganlar. Chunki bola tarbiyasi va xulqidagi nozik o‘ziga xos jihatlarni faqat u yashayotdan oila muhiti bera oladi. Ota-ona qanchalik yuksak axloqiy sifatlarga ega bo‘lsa, farzandida salbiy xulqiy o‘zgarishlar bo‘lmasligi uchun tish-tirnog‘i bilan kurashsa jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarga ijobiy ta’sirini ko‘rsatishi masalasi o‘z davrining dolzarb masalasi bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abu Ali Ibn Sino. Tibbiy risolalar. – Toshkent: Fan, 1987. – B. 22.
2. Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yohud ahloq. – T.: O‘qituvchi, 1992.-160
3. Abu Nasr Forobiy. Fozil shahar odamlari. – Toshkent: Meros, 1990. – B 56-60.
4. Imom G‘azzoliy. Ey, farzand. – Toshkent: Movarounnaxr, 2005. 145 b.
5. Kaykovus unsurulmaoliy Qobusnoma. – Toshkent: Iqtidlol, 1994. – 173 b.

O'SMIR YOSHLARDAGI IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK MUNOSABATLAR: DO'STLIK, SEVGI VA OILA BILAN ALOQALAR

Abdurazzoqova Sevinch Alijon qizi

Turon Uneversiteti talabasi.

sevinchabdurazzoqova20@gmail.com

Annotatsiya: O'smirlik yoshi inson hayotidagi eng muhim va murakkab davrlardan biri hisoblanadi. Bu bosqichda yoshlar psixologik, jismoniy va ijtimoiy o'zgarishlarni boshdan kechiradilar. Ularning shaxsiyati shakllanadi, mustaqil qaror qabul qilishga intilish kuchayadi. Ushbu maqolada o'smir yoshlarning ijtimoiy-psixologik munosabatlari – do'stlik, sevgi va oila bilan aloqalar tahlil qilinadi. O'smirlarning yaqin do'stlari bilan bo'lgan munosabatlari ularning shaxsiy rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishi, sevgi hissining ularga psixologik jihatdan qanday ta'sir etishi hamda oilaviy muhit ularning xulq-atvoriga qanday ta'sir qilishi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlari: oila, do'stlar, sevgi, hissiyotlar keskinlashuvi, shaxsiy identifikatsiya, ijtimoiy ko'nikma, o'smirlarning o'zaro ishonchi, mehribonlik, psixologik yetuklik, tarbiya.

Abstract: Adolescence is one of the most important and complex periods in human life. At this stage, young people experience psychological, physical and social changes. Their personality is formed, and the desire to make independent decisions increases. This article analyzes the socio-psychological relationships of adolescents - friendship, love and family ties. How adolescents' relationships with close friends affect their personal development, how the feeling of love affects them psychologically, and how the family environment affects their behavior are considered scientifically, theoretically and practically.

Keywords: family, friends, love, emotional arousal, personal identification, social skills, mutual trust of adolescents, kindness, psychological maturity, upbringing

O'smirlik yoshi inson hayotida o'ziga xos davr bo'lib, bu bosqichda psixologik o'zgarishlar, hissiyotlar keskinlashuvi va shaxsiy identifikatsiya jarayoni kuzatiladi. Ushbu davrda oila, do'stlar va sevgi munosabatlari o'smirning ijtimoiy moslashuvi va ruhiy barqarorligida muhim rol o'ynaydi.

1. Do'stlik va ijtimoiy munosabatlar

Do'stlik o'smirlar hayotida alohida o'rin tutadi. Do'stlar orqali ular o'zlarini jamiyatning bir qismi sifatida his qilishadi, o'zaro tushunish va qo'llab-quvvatlash orqali ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishadi. Bu davrda do'stlik munosabatlari mustahkam bo'lib, o'smirlarning o'zaro ishonchi va mehribonligi shakllanadi. Do'stlar o'smirning psixologik barqarorligi va hayotga bo'lgan munosabatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Do'stlik – kishilar o'rtasida yuksak ma'naviyat tamoyillari asosida shakllanadigan, o'zaro ahillik va yaqinlikni anglatuvchi tushuncha. Do'stlik – umumiy manfaatlar, o'zaro ishonch va chuqur hissiy munosabatlarga asoslangan tuyg'u. Do'stlik qadriyat sifatida ijtimoiy hayotda va shaxslararo munosabatlarda namoyon bo'ladi. Do'stlik munosabatlari norasmiy, “yozilmagan” qoidalarga asoslanadi. Bunday munosabatlar har bir insondan samimiylilik, ochiqlik, o'zaro ishonch, xaqqoniylik, xayrihohlik fazilatlarini namoyon etishni talab qiladi. Agar o'zaro munosabatlar bunday fazilatlarga asoslanmasa, do'stlik haqida emas, balki yuzaki munosabatlar haqida so'z boradi. Do'stlikda beg'arazlik, doimo yordamga tayyorlik va hamkorlik asosiy munosabat shakllari sifatida namoyon bo'ladi. Do'stlik shaxs uchun qiyin va murakkab vaziyatlarda boshqa inson manfaatlarini o'ylash, o'ziga talab qilishdan ko'ra boshqalarga berishga moyil bo'lishdir. Do'stlik o'z mohiyatiga ko'ra, insonning ijtimoiy mavqeini ko'taradi.

2. O'smirlik va sevgi hissi

O'smir yoshlar birinchi marta romantik munosabatlar haqida o'ylashni boshlaydilar. Ularning sevgi hissi chuqur, samimiy va ba'zida juda o'zgaruvchan bo'ladi. Ushbu

bosqichda o'smirlar ko'pincha o'z his-tuyg'ularini to'g'ri tushunish va boshqarishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ularning psixologik yetukligi, oiladagi tarbiya va jamiyatdagi qadriyatlar sevgi munosabatlariga ta'sir ko'rsatadi. Hissiy intensivlik – O'smirlar sevgini juda chuqur his qilishadi, ularning hissiyotlari keskin va o'zgaruvchan bo'lishi mumkin. Ba'zan sevgi tezda paydo bo'lib, qisqa vaqt ichida so'nishi mumkin. Idealizatsiya – O'smirlar ko'pincha sevgan insonlarini ideallashtiradilar, ularga mukammallik xususiyatlarini yuklaydilar. Bu esa ularning real munosabatlar haqida noto'g'ri tasavvurga ega bo'lishlariga sabab bo'lishi mumkin. Hissiy bog'lanish va ehtiyoj – O'smirlar o'zlarini tushunadigan, hurmat qiladigan va qadrlaydigan inson bilan yaqin munosabat o'rnatishga intiladilar.

Tajribasizlik va psixologik noaniqlik – Ko'plab o'smirlar sevgida qanday harakat qilishni bilmaydi, tajriba yetishmovchiligi sababli xato qilishlari mumkin. Ular ko'pincha o'z his-tuyg'ularini tushunishda va boshqarishda qiyinchiliklarga duch keladilar.

3. Oila bilan aloqalar va uning ta'siri

Oila – har bir insonning hayotida eng muhim ijtimoiy institutlardan biri bo'lib, u bolaning shaxsiyati shakllanishida, uning ijtimoiy moslashuvi va psixologik barqarorligida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ayniqsa, o'smirlik davrida oila bilan munosabatlar o'ziga xos xususiyat kasb etadi, chunki bu bosqichda yoshlar mustaqillikka intiladilar, o'z fikrlarini ifodalashga harakat qiladilar va ota-onalar nazoratidan ozod bo'lish istagi kuchayadi. Ushbu maqolada o'smirlik davrida oila bilan aloqalarning xususiyatlari va uning yoshlar hayotiga ta'siri tahlil qilinadi. Oila o'smirning asosiy tayanchi hisoblanadi. Ularning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi va emotsional barqarorligida ota-ona va aka-uka, opa-singillar bilan munosabatlar muhim ahamiyatga ega. Agar oila iliq va mehribon muhitni ta'minlasa, o'smirning ijtimoiy munosabatlari sog'lom bo'ladi. Ammo oilaviy nizolar, tushunmovchiliklar yoki nazoratning haddan tashqari kuchayishi ularning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'smirlik davrida oila bilan bo'lgan munosabatlar yoshlarning kelajakdagi shaxsiyati, ruhiy barqarorligi va jamiyatga

moslashuviga katta ta'sir ko'rsatadi. Sog'lom oilaviy muhit, ochiq muloqot va qo'llab-quvvatlash o'smirning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi, unga hayotda to'g'ri yo'l topishda yordam beradi. Shu sababli, ota-onalar o'z farzandlari bilan ishonchli munosabatlarni shakllantirishga harakat qilishlari, ularga hurmat va mehr ko'rsatishlari muhimdir.

Xulosa

O'smir yoshlar uchun do'stlik, sevgi va oila bilan bo'lgan munosabatlar katta ahamiyatga ega. Bu uch omil ularning ruhiy holati, ijtimoiy rivojlanishi va kelajak hayotida qanday shaxs bo'lib shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Oilaviy tarbiya, sog'lom ijtimoiy muhit va to'g'ri psixologik yondashuv o'smirlarning barkamol inson bo'lib yetishishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. O'smirlik davridagi sevgi hissi yoshlarning hayotida katta ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon ularning emotsional va ijtimoiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. To'g'ri yo'naltirilgan sevgi tajribasi o'smirning o'zini anglashiga, mustaqil qaror qabul qilishiga va sog'lom munosabatlar qurishga yordam beradi. Shu sababli, ota-onalar, pedagoglar va jamiyat o'smirlarning ushbu jarayondan to'g'ri o'tishlariga ko'mak berishlari lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotsky L.S. "Psixologiya razvitiya rebenka". – Moskva, 1984.
2. Erikson E. "Identity: Youth and Crisis". – New York, 1968.
3. Baxtiyorov Sh. "Psixologiya asoslari". – Toshkent, 2015.
4. Musurmonova O. "O'smirlik psixologiyasi". – Toshkent, 2019.
5. Bronfenbrenner U. "The Ecology of Human Development". – Harvard University Press, 1979.
6. Jalolov J. "Oila psixologiyasi". – Toshkent, 2020.
7. G'aniyev M. "Ijtimoiy psixologiya". – Toshkent, 2017.

GENETIK VA ATROF MUHIT OMILLARINING SHAXSIYAT RIVOJIGA TA’SIRI

O‘razaliyeva Sevinch Marat qizi,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,

Psixologiya yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

E-mail: orazaliyevasevinch6@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada inson shaxsiyati rivojlanishida genetik meros va atrof-muhit omillarining o‘zaro ta’siri ilmiy-nazariy asosda tahlil qilingan. Genetik omillar — temperament, aqliy salohiyat va hissiy holatlar kabi tug‘ma xususiyatlarga e’tibor qaratilgan bo‘lsa, atrof-muhit omillari — oilaviy tarbiya, ta’lim tizimi, ijtimoiy muhit va madaniy qadriyatlarning shaxsiyat shakllanishidagi roli yoritilgan. Maqolada shuningdek, genetik moyillik va tashqi omillar o‘rtasidagi dinamik muvozanat shaxs taraqqiyotiga qanday ta’sir qilishi haqida zamonaviy ilmiy qarashlar bayon etilgan. Ushbu yondashuv shaxsiyatni chuqurroq anglash va tarbiyaviy jarayonlarni individual xususiyatlarga moslashtirish imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: *shaxsiyat rivoji, genetika, atrof-muhit, temperament, ijtimoiy muhit, tarbiya, irsiyat, psixologik omillar, individual xususiyatlar, shaxsiy taraqqiyot*

Annotation: *This article analyzes the interaction between genetic inheritance and environmental factors in the development of personality from a scientific and theoretical perspective. Genetic factors such as temperament, intellectual capacity, and emotional states are examined alongside environmental influences like family upbringing, education systems, social surroundings, and cultural values that shape personality. The article also explores contemporary scientific views on how the dynamic balance between genetic predispositions and external influences affects individual development. This approach provides a deeper understanding of personality and allows for the adaptation of educational and developmental processes to individual traits.*

Keywords: *personality development, genetics, environment, temperament, social environment, upbringing, heredity, psychological factors, individual traits, personal growth*

Inson shaxsi — bu murakkab psixologik va ijtimoiy hodisa bo'lib, u turli omillar ta'sirida shakllanadi. Shaxsiyatning rivojlanishi va shakllanish jarayoni genetik (nasl) omillar hamda atrof-muhit (ijtimoiy, madaniy, psixologik) omillar o'zaro ta'siri ostida yuz beradi. Ushbu maqolada aynan shu ikki omil — genetik va atrof-muhit faktorlarining inson shaxsiyatiga ko'rsatadigan ta'siri tahlil qilinadi.

Genetik omillar deganda insonning nasldan-naslga o'tuvchi biologik va fiziologik xususiyatlari tushuniladi. Insondagi temperament, asab tizimi holati, aqliy salohiyat va ayrim xarakter belgilarining shakllanishi ko'p hollarda genetik omillarga bog'liq bo'ladi. Masalan, asab tizimining chidamliligi, tez o'rganish qobiliyati yoki stressga bardoshlilik kabi xususiyatlar irsiy yo'l bilan uzatilishi mumkin. Olimlar tomonidan o'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, egizaklar ustida olib borilgan tajribalarda bir tuxumli egizaklarning xarakter xususiyatlari ikki tuxumli egizaklarga nisbatan ko'proq o'xshash bo'ladi. Bu esa genetik omilning shaxsiyatga ta'siri borligini tasdiqlaydi. Freyd fikricha, inson shaxsiyati asosan ichki biologik kuchlar va instinktlar bilan boshqariladi. U genetik jihatdan o'ta muhim bo'lgan “id” (hayvoniy instinktlar) tushunchasini kiritgan. Ammo bu kuchlar bolalikdagi muhit orqali shakllanadi. Freydg ko'ra, shaxsiyatning asosiy shakllanishi 5–6 yoshgacha bo'ladi va bu davrda oilaviy muhit hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ammo faqat genetik faktorlar yetarli emas, chunki ular faqat shaxsiyat rivoji uchun asos bo'lib xizmat qiladi, uni shakllantiruvchi asosiy muhit — bu atrof-muhitdir.

Atrof-muhit omillari shaxsiyat rivojida hal qiluvchi o'ringa ega. Inson tug'ilgandan boshlab oila, jamiyat, maktab, do'stlar, madaniyat, ommaviy axborot vositalari kabi ko'plab ijtimoiy institutlar bilan o'zaro munosabatga kirishadi. Bu jarayonlar orqali insonda axloqiy me'yorlar, qadriyatlar, dunyoqarash, o'z-o'zini anglashi kabi ko'plab psixologik va ijtimoiy jihatlar shakllanadi.

Masalan, ijtimoiy faol, tashabbuskor, ijobiy xarakterga ega bo'lgan shaxslar ko'pincha sog'lom oilaviy muhitda, mehr-oqibatli va tarbiyaviy yondashuvga ega bo'lgan jamiyatda voyaga yetgan bo'ladi. Aksincha, befarq, tajovuzkor yoki tushkun kayfiyatdagi shaxslar noqulay muhit, e'tiborsizlik yoki ijtimoiy beqarorlik sharoitida shakllangan bo'lishi mumkin. Bandura fikricha, insonlar o'z shaxsiyati va xulq-atvorini ko'rish, taqlid qilish va kuzatish orqali shakllantiradi. Muhit, ijtimoiy modellar, ommaviy axborot vositalari katta ta'sir ko'rsatadi. "O'zini boshqarish" va "o'z-o'zini baholash" kabi tushunchalar orqali inson o'z shaxsiyatini faol ravishda shakllantiradi. Shaxsiyat rivojida genetik va muhit omillari bir-birini to'ldiradi. Genetik xususiyatlar shaxsning imkoniyatlarini belgilab bersa, atrof-muhit bu imkoniyatlarni yuzaga chiqarish, rivojlantirish yoki to'xtatib qo'yish rolini bajaradi. Masalan, aqliy salohiyati yuqori bo'lgan bola agar yetarli darajada ta'lim-tarbiya olmasa, bu qobiliyatlar to'liq namoyon bo'lmasligi mumkin. Shuningdek, genetik jihatdan ijtimoiy faollikka moyil bo'lgan shaxslar agar to'g'ri yo'naltirilmasa, salbiy muhitda noto'g'ri yo'nalish olib, salbiy xulq-atvorga ega bo'lishi ehtimoli bor.

Boshqacha aytganda, inson shaxsiyatining shakllanishi va rivojida genetik omillar imkoniyatlar doirasini belgilasa, atrof-muhit bu imkoniyatlarning qanday yo'nalishda rivojlanishini aniqlaydi. Bu ikki omil o'zaro uyg'unlikda ishlaganda sog'lom, faol, ma'naviy yetuk shaxs shakllanishi mumkin. Bu mavzuda bir qancha olimlar tomonidan tadqiqotlar o'tkazilgan bo'lib, quyida ular bilan tanishamiz. Masalan egizaklar ustida olib borilgan tadqiqotlar (Thomas Bouchard, AQSh)

Maqsadi: Shaxsiyat xususiyatlari (masalan, aqliy salohiyat, temperament, qiziqishlar) genetik yoki muhit omillariga qanchalik bog'liq ekanligini aniqlash.

Tajriba tavsifi: Bouchard 1979-yildan boshlab "Minnesota Egizaklar Tadqiqoti" loyihasi doirasida bir tuxumli (monozigotik) egizaklarni o'rgandi.

Asosiy farqi shundaki, egizaklar tug'ilgandan so'ng har xil oilalarda, har xil muhitda tarbiyalangan. Tajribada yuzlab egizaklar ishtirok etdi. Ularning aqliy salohiyati, shaxsiy fazilatlari, odatlari, hatto sevimli ovqatlari va kulgi uslubi ham solishtirildi.

Natija: Egizaklar bir-biridan uzoqda ulg'aygan bo'lsa ham, ularning shaxsiy xususiyatlari (masalan, temperament, qobiliyat) juda o'xshash bo'lgan. Bu esa genetik omilning shaxsiyatga ta'siri kuchli ekanini ko'rsatgan. Biroq, egizaklarning qadriyatlari, e'tiqodi va ijtimoiy munosabatlari muhitga qarab farq qilgan — bu esa muhitning ham muhim rol o'ynashini isbotlagan. Bundan tashqari Rozental effekti (Robert Rosenthal, AQSh) tajribasi ham alohida ahamiyatga egadir.

Maqsadi: O'qituvchining kutishlari (umidlari) o'quvchilarning rivojlanishiga qanday ta'sir qilishini aniqlash.

Tajriba tavsifi: Tajriba maktabda o'tkazilgan. O'qituvchilarga sinfdagi ba'zi o'quvchilar “intellektual jihatdan juda iqtidorli” deb noto'g'ri ma'lumot berilgan. Aslida bu o'quvchilar tasodifiy tanlangan. O'qituvchilar ushbu o'quvchilarga ko'proq e'tibor va rag'bat ko'rsatgan.

Natija: Yil oxirida “iqtidorli” deb aytilgan o'quvchilarning akademik ko'rsatkichlari boshqalarga nisbatan yaxshiroq bo'lgan. Bu tajriba muhit, ya'ni atrofdagilarning kutishlari va munosabati shaxs rivojida muhim rol o'ynashini isbotladi.

Inson shaxsiyati — bu genetik imkoniyatlar va atrof-muhit ta'sirining murakkab o'zaro ta'siri asosida shakllanadigan ijtimoiy-psixologik tuzilma. Genetik omillar insonning biologik asoslarini, ya'ni temperament, aqliy salohiyat, hissiy reaksiya kabi xususiyatlarini belgilab bersa, atrof-muhit bu imkoniyatlarning qanday rivojlanishini, yo'nalishini va samaradorligini ta'minlaydi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, insonning qanday shaxs bo'lib shakllanishida tarbiya, ijtimoiy muhit, oila va ta'lim muhiti hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shunday ekan, har bir insonning shaxs sifatida kamol topishida genetik merosga asoslangan imkoniyatlarni to'g'ri muhitda rivojlantirish, unga ijobiy sharoit yaratish — jamiyatning asosiy vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bouchard, T.J., & McGue, M. (1981). Genetic and environmental influences on human psychological differences. *Journal of Neurobiology*, 14(4), 395–403.

- 2.Freyd, Z. (2000). Psixoanaliz asoslari. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti.
- 3.Vygotskiy, L.S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
- 4.O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim muassasalari uchun darslik: Psixologiya asoslari. (2022). Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti.
- 5.Sharipov, M. (2020). Shaxs rivojlanishida muhit va genetik omillarning o‘rni. Toshkent: Ma’naviyat nashriyoti.

USTANOVKALAR PSIXOLOGIYASI: SHAXS VA JAMIYAT O'RTASIDAGI O'ZARO TA'SIR

*Urishboyeva Gulsanam G'ulom qizi,
Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti,
Psixologiya yo'nalishi 2-bosqich talabasi.*

Annotatsiya :Ushbu maqolada ustanovkalar (attitudes) tushunchasi psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Ustanovkaning kognitiv, affektiv va xulqiy tarkibiy qismlari, ularning shakllanishiga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi omillar, shuningdek, ularning vaqt o'tishi bilan qanday o'zgarishi mumkinligi yoritilgan. Karl Gustav Yungning ustanovkalar tasnifi, Solomon Aschning konformizm tajribasi va Festingerning kognitiv dissonans nazariyasi asosida ustanovkalar inson xulq-atvori va ijtimoiy moslashuvdagi o'rnini anglashga urinish qilinadi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar ongiga ta'siri ham muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar:Ustanovka, psixologik moyillik, konformizm, kognitiv dissonans, Yung nazariyasi, ijtimoiy ta'sir, zamonaviy texnologiyalar, shaxsiy tajriba.

Annotation :This article explores the concept of attitudes from a psychological perspective. It discusses the cognitive, affective, and behavioral components of attitudes, the internal and external factors influencing their formation, and the dynamic nature of attitudes over time. Based on Carl Gustav Jung's classification of attitudes, Solomon Asch's conformity experiment, and Festinger's cognitive dissonance theory, the paper seeks to understand the role of attitudes in human behavior and social adaptation. Furthermore, the influence of modern technologies and social media on youth attitudes is examined.

Keywords:Attitude, psychological tendency, conformity, cognitive dissonance, Jung's theory, social influence, modern technologies, personal experience.

Eagly va Chaiken (1993) o'zlarining nufuzli The Psychology of Attitudes kitobida ustanovkani "qandaydir sub'yektni ma'lum darajada ma'qullash yoki rad etish orqali ifodalanadigan psixologik moyillik" deb ta'riflaydilar. Ushbu ta'rif shuni

anglatadiki, ustanovkani ifodalash, biror ob'ekt, masala yoki shaxsga nisbatan baholash qarorini qabul qilishni o'z ichiga oladi. Bu qaror yoqtirish va yoqtirmaslik, ma'qullash va ma'qullamaslik yoki qo'llab-quvvatlash va qarshi bo'lish kabi mezonlar bo'yicha amalga oshiriladi."

Ustanovkalar turli omillar ta'sirida shakllanadi. Insonning oila a'zolari, do'stlari va jamiyatdagi tajribalari uning qarashlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Masalan, bir kishi bolaligidan sportga qiziqib o'ssa, unda sportga nisbatan ijobiy ustanovka paydo bo'lishi mumkin. Aksincha, yomon tajribalar yoki salbiy axborot natijasida insonda biror narsa yoki shaxsga nisbatan salbiy ustanovka shakllanishi mumkin.

Ustanovkalar uchta asosiy tarkibiy qismga ega:

1. Kognitiv (bilish jarayoni) – Insonning biror narsa haqida to'plagan ma'lumotlari va fikrlari. Masalan, sog'lom ovqatlanish foydali ekanligini bilgan odamda shu masalaga nisbatan ijobiy ustanovka shakllanadi.

2. Affektiv (hissiy jihati) – Insonning biror narsa bilan boghliq his-tuyg'ulari. Masalan, kimdir bolaligida velosiped minishni yoqtirgan bo'lsa, unda velosipedga nisbatan iliq tuyg'ular paydo bo'ladi.

3. Behavioural (xulq-atvordagi namoyon bo'lishi) – Insonning ustanovkasi uning amaliy harakatlarida ifodalanadi. Masalan, ekologiyani muhim deb hisoblaydigan odam chiqindilarni saralab tashlashga harakat qiladi.

Ustanovkalar barqaror bo'lishi mumkin, ammo vaqt o'tishi bilan o'zgarishi ham ehtimol. Yangi tajribalar, ta'lim olish, boshqa odamlarning ta'siri yoki hayotdagi o'zgarishlar odamning qarashlarini o'zgartirishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, ilgari texnologiyaga qiziqmagan inson, yangi imkoniyatlardan foydalanib ko'rgach, texnologiyaga nisbatan ijobiy ustanovka shakllantirishi mumkin.

Mana shu ustanovkalar bizning hayotimizni asosiy qismini tashkil etadi va aynan fikrlarimiz hamda bajaradigan ishlarimiz jamiyatdagi ustanovkalar asosida bajarishimizni ba'zan to'liq ozimiz ham anglamagan holda bajaramiz. Aynan mana

shunga misol qilib keltiradigan bo'lsak psixolog Solomon Aschning 1951-yil konformizm eksperimentni keltirish mumkin.

Bu tajribada bir guruh odamlar ishtirok etgan. Guruhda asl ishtirokchilar bilan birga oldindan kelishilgan odamlar ham bo'lgan. Ular bir xil uzunlikdagi chiziqlarni taqqoslab, eng uzun yoki teng bo'lganini aniqlashlari kerak edi. Haqiqiy ishtirokchilar javob oddiy ekanini bilishsa ham, guruhdagi oldindan kelishilgan odamlar ataylab noto'g'ri javob bergan.

Natijada haqiqiy ishtirokchilar ko'pincha guruhga moslashib, o'z fikrlarini o'zgartirishgan. Ularning 75% kamida bir marta guruhning noto'g'ri javobiga qo'shilishgan. Ular to'g'ri javobni bilishsa ham, boshqalardan ajralib qolmaslik uchun noto'g'ri fikrni tanlashgan.

Bu tajriba shuni ko'rsatadiki, odamlar ko'pchilikning fikriga moslashishga moyil bo'ladilar. Jamiyat ta'siri ularning qarorlariga, hatto o'zlari bilgan haqiqatni aytishlariga ham ta'sir qilishi mumkin. Biz kundalik hayotda ham shunga o'xshash holatlarni ko'ramiz. Ba'zan odamlar atrofdagilarning fikriga ergashib, o'z qarashlarini o'zgartiradi. Bu esa jamiyatdagi ustanovkalarining qanchalik kuchli ekanini ko'rsatadi.

Shu sababli, ustanovkalar inson hayotida muhim rol o'ynaydi va ularning shakllanishi va o'zgarishini tushunish, ijtimoiy hayot va inson munosabatlarini yaxshiroq anglashga yordam beradi.

"Karl Gustav Yung ta'rifiga ko'ra, ustanovkalarining bir necha turlari mavjud. Ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

Ichki va tashqi ustanovkalar – Inson harakat va qarorlarini ichki motivatsiya va tashqi ta'sirlar shakllantiradi.

Ongli va ongsiz ustanovkalar– Odatda insonda ongli va ongsiz nuqtayi nazarlar bir vaqtda mavjud bo'lib, ular ko'pincha bir-biriga zid bo'lishi mumkin.

Ekstraversiya va introversiya ustanovkalari – Ba'zi odamlar ochiq, ijtimoiy faol (ekstravert), boshqalari esa kamgap va ichki dunyosiga ko'proq e'tibor qaratadi (introvert).

Ratsional va irratsional ustanovkalar – Yung “Aql ratsional nuqtayi nazar sifatida namoyon bo'ladi” deb hisoblaydi. Insonning qarash va harakatlari aql-idrok bilan asoslantirilishi yoki his-tuyg'ular asosida shakllanishi mumkin.”

Insonning ustanovkalari ichki va tashqi omillar ta'sirida shakllanadi. Ichki nuqtayi nazar odamning shaxsiy qadriyatlari, hissiyotlari va fikrlari asosida rivojlanadi, tashqi omillarga bog'liq bo'lmaydi. Tashqi nuqtayi nazar esa ijtimoiy muhit, do'stlar, oila va ommaviy axborot vositalari orqali shakllanadi. Bu holatda inson o'zini jamiyat talablariga moslashtirishga harakat qiladi.

Ba'zan insonda ongli va ongsiz ustanovkalar birga mavjud bo'ladi. Ongli ustanovkalar insonning atrof-muhitga ongli ravishda bergan bahosi bo'lsa, ongsiz ustanovkalar chuqur ichki kechinmalar va avvalgi tajribalar asosida rivojlanadi. Bu ikki tur bir-biriga mos tushsa, inson o'zini ichki muvozanatda his qiladi, biroq ular o'rtasida ziddlik yuzaga kelsa, kognitiv dissonans holati vujudga kelishi mumkin.

Ustanovkalar insonning shaxsiyati va temperamentiga bog'liq ravishda ham farqlanadi. Ekstravertlar ochiq, faol va ijtimoiy insonlar bo'lib, yangi tajribalarni oson qabul qiladi va atrofdagilar bilan bemaol muloqot qiladi. Introvertlar esa kamgap, chuqur fikrlovchi va o'z ichki dunyosiga ko'proq e'tibor qaratadigan insonlardir. Ular odatda yangiliklarni sekinroq qabul qiladi va o'z his-tuyg'ularini boshqalarga kamroq ochib beradi.

Ustanovkalarning shakllanishi va o'zgarishi turli jarayonlar natijasida sodir bo'ladi. Masalan, inson o'zining avvalgi fikrlarini mantiqiy dalillar asosida qayta ko'rib chiqishi (kognitiv baholash), boshqa odamlarning fikrlariga taqlid qilishi (ijtimoiy o'rganish) yoki tashqi omillar ta'sirida ustanovkalarini o'zgartirishi mumkin.

Umuman olganda, insonning ustanovkalari dinamik bo'lib, hayot davomida o'zgarib boradi. Ular insonning qaror qabul qilish jarayoni, ijtimoiy munosabatlari va shaxsiy rivojlanishida katta rol o'ynaydi. Shu bois, ustanovkalarni tushunish va ularga ongli yondashish inson hayotida muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda ustanovkalar shakllanishiga zamonaviy texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalari kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, Instagram, TikTok va YouTube kabi platformalarda sog'lom turmush tarzi, sport, to'g'ri ovqatlanish, atrof-muhit muhofazasi yoki go'zallik me'yorlari haqida keng targ'ibot olib borilmoqda. Bu esa yoshlar orasida sog'lom ovqatlanish, sport bilan shug'ullanish yoki ekologik ongli xatti-harakatlarga nisbatan ijobiy ustanovkalarni shakllantiradi.

Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlardagi "influencerlar" – mashhur blogger va yetakchilar o'z izdoshlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ular reklama qilayotgan mahsulotlar, qadriyatlar yoki turmush tarzi ko'pchilik tomonidan qabul qilinib, ommaviy ustanovkaga aylanadi. Masalan, ekologik mahsulotlardan foydalanish yoki plastik iste'molini kamaytirish g'oyalari keng jamoatchilik tomonidan qabul qilinmoqda.

Pandemiya davri ham odamlarning ustanovkalariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi. Oldin sog'liqni saqlash, shaxsiy gigiyena yoki ijtimoiy masofa haqida kamroq o'ylagan odamlar bu masalalarga nisbatan ongli va ijobiy munosabat shakllantirishdi. Aynan yangi tajribalar va tahlikali vaziyatlar kishilarda mavjud qarashlarni qayta ko'rib chiqish, yangi ustanovkalar hosil qilish zaruratini tug'diradi. Ustanovkalar barqaror bo'lishi mumkin bo'lsa-da, turli ichki va tashqi omillar ta'sirida ular o'zgarishi mumkin. Inson yangi tajriba orttirganida, yangi bilimga ega bo'lganida yoki muhim shaxslar ta'sirida mavjud qarashlarini qayta ko'rib chiqadi. Ustanovkani o'zgartirish jarayoni quyidagi asosiy mexanizmlar orqali amalga oshadi:

1. Kognitiv dissonansni bartaraf etish (Festinger, 1957):

Odam o'z fikrlari, his-tuyg'ulari va xatti-harakatlari o'rtasida nomuvofiqlikni sezganida, psixologik noqulaylik (dissonans) paydo bo'ladi. Bu holatni bartaraf etish uchun inson ustanovkasini o'zgartirishga intiladi. Masalan, atrof-muhit ifloslanishining jiddiy oqibatlarini anglab yetgan shaxs, ilgari ekologik muammolarga befarq bo'lsa-da, endi chiqindilarni saralash yoki qayta ishlashni boshlaydi.

2. Ishontirish (persuasiya) usuli:

Axborot va kommunikatsiya orqali, ayniqsa, ishonchli manba yoki obro'li shaxs tomonidan berilgan ma'lumot orqali odamning qarashi o'zgarishi mumkin. Bu usul reklama, ta'lim, ma'ruza va targ'ibot orqali keng qo'llaniladi. Muallifning mavzuga bo'lgan ishonchi, auditoriyaga mos tilda murojaat qilishi va emotsional ta'sirchanlik – ishontirishda asosiy omillardir.

3. Ijtimoiy ta'sir va taqlid (ijtimoiy o'rganish nazariyasi):

Odamlar ko'pincha boshqalarning fikr va xatti-harakatlarini kuzatish orqali o'rganadilar. Ular jamiyatda qabul qilingan normalarga moslashish istagida, o'z qarashlarini o'zgartiradilar. Bu ayniqsa, yoshlar va yangi guruhlariga qo'shilgan shaxslarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, sport bilan shug'ullanadigan do'stlar guruhiga qo'shilgan insonning sportga bo'lgan munosabati ijobiy tomonga o'zgaradi.

4. Shaxsiy tajriba va refleksiya:

Yangi tajribalar, ayniqsa chuqur hissiy ahamiyatga ega bo'lgan holatlar odamning mavjud ustanovkalarini qayta ko'rib chiqishga olib keladi. Masalan, sog'lig'i bilan bog'liq muammo yuzaga kelgan odam ilgari beparvo bo'lgan sog'lom ovqatlanish va jismoniy faollik masalalariga nisbatan jiddiy va ongli yondasha boshlaydi.

Xulosa sifatida aytishim mumkinki ustanovkalar insonning dunyoqarashi, qarorlari va xatti-harakatlarini shakllantiruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ular insonning hayotiy tajribasi, tarbiyasi, atrof-muhit va shaxsiy xususiyatlari ta'sirida rivojlanadi. Bugungi kunda esa zamonaviy texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar yangi ustanovkalarni shakllantirishda kuchli omil bo'lib xizmat qilmoqda. Ustanovkalarni ongli ravishda anglash va baholash, insonning shaxsiy o'sishi hamda ijtimoiy muhitda moslashuvchanligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1993). The Psychology of Attitudes. Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.

2. Festinger, L. (1957). A Theory of Cognitive Dissonance. Stanford University Press.
3. Bandura, A. (1977). Social Learning Theory. Prentice-Hall.
4. Myers, D. G. (2013). Social Psychology (11th ed.). McGraw-Hill Education.
5. Aronson, E., Wilson, T. D., & Akert, R. M. (2018). Social Psychology (9th ed.). Pearson Education.
6. Jung, C. G. (1971). Psychological Types. Princeton University Press.
7. Hogg, M. A., & Vaughan, G. M. (2010). Social Psychology (6th ed.). Pearson Education Limited.
8. Cialdini, R. B. (2009). Influence: Science and Practice (5th ed.). Pearson Education.

SOTSIOLINGVISTIKA, USLUBIYAT (STILISTIKA) VA NUTQ MADANIYATI

Abdukaxxorova Xurriyat Burxon qizi
ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 3-kurs
abduqahhorovahurriyat@gmail.com
Ilmiy rahbar: Komilova Gulmira
komilovagulmira3@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada sotsiolingvistika, uslubiyat (stilistika) va nutq madaniyati kabi tilshunoslikning muhim sohalari yoritilgan. Sotsiolingvistika til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi, stilistika esa turli uslublar va ifoda vositalarini tahlil qiladi. Nutq madaniyati esa savodli, mantiqli va odobli so'zlashish qoidalarini belgilaydi. Har uchala soha o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, tilning samarali va to'g'ri ishlatilishini ta'minlaydi. Maqola ushbu fanlar ahamiyatini ochib beradi hamda zamonaviy kommunikatsiya jarayonlarida ularning tutgan o'rnini asoslaydi. Sotsiolingvistika til va jamiyat munosabatini, stilistika til vositalarining go'zal va maqsadli ishlatilishini, nutq madaniyati esa odobli va savodli so'zlash qoidalarini o'rganadi. Har bir sohaning jamiyat hayotidagi o'rne, dolzarbligi va o'zaro bog'liqligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Sotsiolingvistika, uslubiyat, stilistika, ijtimoiy qatlam, kommunikatsiya, uslubi, nutq madaniyati.

Abstract: This article covers such important areas of linguistics as sociolinguistics, stylistics, and speech culture. Sociolinguistics studies the relationship between language and society, while stylistics analyzes various styles and means of expression. Speech culture defines the rules of literate, logical, and polite speech. All three areas are inextricably linked and ensure the effective and correct use of language. The article reveals the importance of these disciplines and justifies their place in modern communication processes. Sociolinguistics studies the relationship between language and society, stylistics studies the beautiful and purposeful use of language tools, and speech culture studies the rules of polite and

literate speech. The role, relevance, and interrelationship of each area in the life of society are highlighted.

Keywords: *Sociolinguistics, methodology, stylistics, social stratum, communication, style, speech culture.*

“Ijtimoiy lingvistika” atamasi bilan bir qatorda ko‘plab tadqiqotchilar “til sotsiologiyasi” atamasini ham qo‘llashadi. Ba’zilar ularni sinonim deb hisoblasa, boshqalari sotsialingvistikani til sotsiologiyasining yo‘nalishlaridan biri deb hisoblab, ularning orqasida turgan tushunchalarni farqlash zarurligini ta’kidlaydilar. Shu bilan birga, ba’zan u yoki bu muallif ushbu tadqiqot yo‘nalishlarini nazariy jihatdan farqlashga harakat qiladi, lekin ularning nomlaridan tilni ijtimoiy nuqtai nazardan aniq tavsiflashda foydalanib, “sotsiolingvistika” va “til sotsiologiyasi” atamalarini to‘liq sinonimlar sifatida almashtiradi. Masalan, amerikalik olim J. Fishmanning fikricha, sotsiolingvistika birinchi navbatda “tildan foydalanishning ijtimoiy jihatdan aniqlangan o‘zgaruvchanligini” o‘rganadi (Fishman 1971), til sotsiologiyasi ijtimoiy jihatdan aniqlangan til variantlarini (sotsilingvistika tomonidan allaqachon o‘rnatilgan) “maqsad, to‘siq va rag‘batlantiruvchi vosita sifatida ko‘radi, ular tilning “o‘zlari” ijtimoiy o‘zaro ta’sir qilish variantlari va rag‘batlantiruvchilari” sifatida, yani umumiyroq ijtimoiy tizimlar va jarayonlarning jihatlari” deb qaraydi. Biroq, keltirilgan muqaddima bilan bir xil hajmda nashr etilgan katta ishda (Fishman 1971). J. Fishman sotsiolingvistika va til sotsiologiyasi atamalarini ajratmaydi, ularni sinonim sifatida ishlatadi. Ko‘pgina zamonaviy tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, muhokama qilinayotgan tushunchalar o‘rtasidagi asosiy farq shundaki, sotsiolingvistika tilshunoslikning bir bo‘limi bo‘lib, u til hodisalarini ijtimoiy omillar ishtirokida o‘rganadi (ushbu hodisalarning rivojlanishi va faoliyatini belgilaydi), til sotsiologiyasi esa fanlararo, oraliq sohadir (Kjolseth 1972; Bell). Sotsiolingvistika tilning ichki qurilishini o‘rganuvchi lingvistika (intralingvistika) va jamiyatshunoslik fanlari oralig‘ida vujudga kelgan yangi fan. Shuning uchun bu fan til qurilishining ijtimoiy tomonini o‘rganadi. Sotsiolingvistika termin sifatida o‘tgan asrning ikkinchi yarmida paydo bo‘lgan. Uni 1952-yili Amerika tadqiqotchisi X.Karri tavsiya etgan.

Sotsiolingvistika tilshunoslikning mustaqil tarmog‘i sifatida shakllarga qadar uning obyekti masalasida har xil qarashlar hukm surdi. Chunki sotsiolingvistikaning asosiy masalalari jamiyat va uning siyosiy hamda iqtisodiy shart-sharoitlari bilan bog‘lanadi. Bir mamlakat jamiyati boshqa mamlakat jamiyatidan Farqlanuvchi o‘z davlati, uning siyosiy tuzumi va mafkurasiga ega bo‘ladi. Shu sababli sotsiolingvistikaga turli jamiyatda turlicha tus beriladi. Zero, Sotsiolingvistika o‘rganadigan asosiy masalalar sinfiy va mafkuraviy xarakterga ega bo‘ladi. Sho‘rolar davrida sotsiolingvistikaning asosiy masalalariga markscha-lenincha dialektika nuqtai nazaridan yondoshilgan. Uning masalalari mohiyatan Sho‘rolar davlatining mafkurasiga moslashtirilgan holda talqin etilgan. Sotsiolingvistika til fanining Kommunistik partiyaning siyosiy qarashlari ta‘siridagi tarmoqg‘i sifatida qaralgan. Shu bois sotsiolingvistikaning obyekti masalasida nomushtarak har xilliklar hukm surgan.

O.S.Axmanovanning “lingvistik atamalar lug‘ati”da (“Slovar lingvisticheskix terminov”, 1969) tilshunoslikdagi bu yosh tarmoq “Sotsiologik lingvistika”va “Sotsiolingvistika” atamalari bilan nomlanib, ikki xil talqin etilgan, chunonchi:

- 1) Tilshunoslikning til bilan jamiyat va uning hayotida sodir bo‘luvchi qonuniy o‘zgarishlar aloqasini o‘rganuvchi tarmog‘i;
- 2) Tilshunoslikning tilning hududiy shakllarini, ya’ni tillarning ijtimoiy farqlanishini o‘rganuvchi tarmog‘i.

Sotsiolingvistika lingvistika siklidagi fanlarning eng yangisi hisoblanadi. Sotsiolingvistikani mushtarak mundarijada o‘rgatadigan darslik ham, o‘quv qo‘lanmasi ham hozircha mavjud emas. To‘laqonli darajada bo‘lmasa-da, borlari ham rus tili sotsiolingvistikasi masalalariga bag‘ishlangan. Ularda sotsiolingvistikaning umumnazariy masalalari ham bor, albatta. Biroq bu murakkab sohaning ayrim muhim tushunchalari sharhi va talqinida hozircha bir xillik yo‘q. O‘zbek tilshunosligida, garchi “Sotsiolingvistika” atamasi doirasida qaralmagan bo‘lsa-da, maqola, risola xarakteridagi ba’zi ishlar yo‘q emas. Sotsiolingvistikaning falsafa faniga qarashli tomonlari bo‘yicha katta ishlar ham qilingan. Masalan, O‘zbekistonda professor Q.Xonazarovning yirik hajmdagi ishlarida “kommunizm davri”ga xos kelajak tili

haqida ko‘p narsalar aytilgan, biroq ularning barchasi Kommunistik partiya va Sovet davlati siyosati, mafkurasi ta’sirida yozilgan tagi puch xomxayollardan iborat bo‘lgan. Shuningdek, G‘.Abdurahmonov, F.Abdullaev singari professorlarning sotsiolingvistikaning lingvistik aspekti nuqtai nazaridan yozilgan broshyuralari, maqolalari ham mavjudki, unda o‘zbek tilining so‘nggi yillar taraqqiyot taqdiri rus tilining ta’siri bilan bog‘langan. Himoya qilingan bir qator dissertatsiyalar va yozilgan monografiyalarda ham rus tilining davrning “qudratli til”ligiga imtiyozli urg‘u beriladi. Hozirgi vaqtda u “ish”larning ilmiy va amaliy ahamiyati puchga chiqqan. Sotsiolingvistika – tilshunoslikning kam o‘rganilgan alohida tarmog‘i. Bu tarmoq fanda hozircha o‘z mustaqil o‘rniga ega bo‘lmagan boshqa bir qator yo‘nalishlar bilan ham bog‘lanadi.

Shuningdek uslubiyat, ya’ni stilistikasiz nutqni, uning tur va ko‘rinishlarini tasavvur etish qiyin Sotsiolingvistikada uslubiyat o‘ziga yarasha o‘zgacha ahamiyat kasb etadi. U tilning vazifaviy uslublari tizimini, ularning har bir turiga xos lisoniy material va ularning nutqiy imkoniyatlarini o‘rganadi.

Nutq uslublari (stillari) uslubiyatning bosh va markaziy hodisasidir. Nutq uslublari ham lisoniy, ham ijtimoiy xarakterga ega tushunchalardir. Bu tushunchalarning ijtimoiy hodisa ekanligi shundaki, u etnik jamoaning muayyan talab va ehtiyojiga ko‘ra paydo bo‘ladi; lisoniy hodisa ekanligi shundaki, nutq uslublari tilning atayin tanlangan va saralangan fonetik. Lug‘aviy, morfem vositalari yordamida shakllanadi. Demak, ma’lum bo‘ladiki, uslubiyat va uning vazifaviy uslublari til jamoasi va ularning lisoniy ehtiyojlari bilan bog‘lanadi. Shu jihatdan, ya’ni tildagi har bir vazifaviy uslubning ijtimoiy xarakterga egaligi, ularning ijtimoiy ehtiyoj asosida tarmoqlanishi jihatlaridan uslubiyat, ya’ni stilistika o‘ziga xos ijtimoiy-sosial hodisa hisoblanadi. Muayyan ijtimoiy ehtiyojga xizmat qiluvchi lisoniy ashyolarning guruhlanib, tanlanishi esa, stilistikaning immanent tilshunoslik, ya’ni intralingvistika bilan bog‘liq tomonlaridir.

Uslubiyat yoki stilistika - bu til vositalaridan maqsadli va samarali foydalanish uslublarini o'rganadigan fan sohasidir. U asosan estetik maqsadlar, ta'sirchanlik va ifoda kuchini oshirishga qaratilgan tahlillar bilan shug'ullanadi.

Uslubiyat adabiy tilning turli funksional uslublarini rasmiy-idoraviy, publitsistik, ilmiy, badiiy va so'zlashuv uslublarini farqlaydi. Har bir uslub o'ziga xos til birliklari, grammatik tuzilmalar va uslubiy vositalarga ega. Masalan, ilmiy uslubda aniqlik, lo'ndalik muhim bo'lsa, badiiy uslubda obrazlilik, hissiylik ustun turadi. Stilistika, shuningdek, metafora, epitet, kinoya, ironiyadan qanday qilib to'g'ri foydalanishni o'rgatadi. Bu, ayniqsa, badiiy adabiyot, publitsistik maqolalar, nutq san'ati uchun juda muhim. Stilistikaning asosiy obyekti bu nutqdir. Nutq vositasida so'zlovchi tinglovchiga nimanidir bildiradi, axborot uzatadi. So'zlovchining bu maqsadi kommunikasiya jarayonida amalga oshadi. Bu jarayonda tilning nutqning ayni shu lahzasi uchun xizmat qiluvchi qismi tanlanib, harakatga keltiriladi. Bu jarayonlarning barchasi ijtimoiy xarakterga ega bo'ladi. Uslubiyat ana shu jihatdan ham sotsiolingvistik xarakterdagi lisoniy imkoniyatdir. Nutqning vazifaviy uslublari til materialini, vaziyat va davrga qarab, maqsadga muvofiq tanlanishi, saralanishi va guruhlanishi demakdir. Shu bois tilning lug'at tarkibi ham, morfem va grammatik qurilishi va ularga xos lisoniy birliklar ham nutqning vazifaviy uslublariga ko'ra taqsimlanadi va guruhlanadi. Buni kiyimlarga qiyoslash mumkin. Misol uchun insonda turli vaziyatlarga mos oyoq kiyimlari bo'ladi: uyda kiyiladigan shippak, ishga yoki maktabga kiyiladigan tufli, sport bilan shug'ullanish uchun krossovka, bayram yoki to'ylar uchun maxsus poyabzal, yomg'irli kunlar uchun rezina etik va hokazo.

Hech kim sport zaliga klassik tufli kiyib bormaydi yoki rezina etikda to'yga qatnashmaydi. Bu holat kishilarda kulgi, ajablanish yoki hatto tushunmovchilik uyg'otadi. Xuddi shunday, nutqda ham har bir vaziyatga mos keluvchi uslub bo'ladi: ilmiy matnda so'zlashuv uslubidan foydalanish noo'rin bo'lsa, do'stlar davrasida rasmiy uslubdagi so'zlardan foydalanish sun'iy tuyuladi. Demak, qanday vaziyatda qanday poyabzal kiysak, nutqda ham shunday vaziyatga mos tildan foydalanish zarur.

Uslubiyat, uning vazifaviy uslublarga xoslangan lisoniy birliklar ham xuddi ana shunday. Oilada, ko‘cha-ko‘yda, o‘rtoqlar davrasida ishlatiladigan gap va so‘zlar ta‘lim jarayonida (darsda), rasmiy tadbir va marosimlarda ishlatiladigan gap va so‘zlardan farq qiladi. Shu asosda nutq biri boshqasidan farq qiluvchi vazifaviy uslublarga ega bo‘ladi. Nutqning bir vazifaviy uslubiga xos lisoniy ashyolarni uning boshqa vazifaviy uslublarda ishlatish uslubiy no‘noqlikka olib keladi. Mashhur badiiy so‘z ustasi Abdulla Qahhor “Quyushqon” deb nomlangan feletonida rasmiy-ommabop uslubga xos lisoniy ashyo va priyomlarni oddiy so‘zlashuv uslubiga “olib kirib”, feleton qahramonining o‘ta rasmiyatchi shaxs ekanligini kulgi ostiga olgan.

Nutq madaniyati ham-tilshunoslik fanlari tsiklidagi mustaqil ta‘limiy sohalardan biri. Nutq madaniyati - bu til normalariga rioya qilgan holda, go‘zal, aniq, ravon, mantiqli va ma‘naviy jihatdan boy nutq qurish mahoratidir. Nutq madaniyati tilshunoslikning amaliy sohasiga kiradi va har bir so‘zlovchi uchun muhim bo‘lgan nutq etikasini, savodxonlikni va kommunikativ kompetensiyani shakllantiradi.

Nutq madaniyatining asosiy talablari quyidagilardir:

Aniqlik – fikrni chalkashtirmasdan ifodalash;

Mantiqiylik – nutq ichida fikrlar orasida bog‘liqlikni saqlash;

Estetiklik – so‘zlar go‘zalligiga e‘tibor berish;

Ma‘naviylik – axloqiy mezonlarga asoslanish;

Ijtimoiy madaniyatga moslik – joy, vaziyat, auditoriyani inobatga olib so‘zlash. Nutq madaniyati asoslari uslubiyat bilan bir yong‘oqning ostki va ustki mag‘zi, tarozining ikki pallasi kabi o‘zaro uzviy bog‘liq. Shu bois yaqin vaqtlargacha uslubiyat va nutq madaniyati farqlanmagan, bir fanning obyektini hisoblangan.

Nutq madaniyati, nomidan ham seziladiki, til fanining shaxsda chiroyli va namunali so‘zlash va yozish malakasini shakllantirishga ixtisoslashgan alohida sohasidir. Nutq madaniyati vazifaviy uslublarning barchasiga emas, balki adabiy uslubiga, uning eng noyob namunalariga tayanadi. Shu tarzda namunali va ibratli so‘zlash va yozish yo‘llarini o‘rgatadi. Nutq madaniyatining shakllanishida so‘z va uning qismlarini tanlash, shu asosda chiroyli gap tuzish muhim rol o‘ynaydi. Sotsiolingvistika,

stilistika va nutq madaniyati bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Ularning umumiy nuqtasi — tilni to‘g‘ri, ta’sirli va ijtimoiy muvofiqlikda ishlatish masalasidir. Masalan, biror matnni yaratishda stilistika vositalari orqali uni ta’sirli qilish mumkin, biroq u auditoriyaga mos kelmasligi sotsiolingvistik xatolik bo‘ladi. Yoki, grammatik jihatdan to‘g‘ri, ammo etik qoidalarga zid nutq – bu nutq madaniyatining buzilishi hisoblanadi.

Bugungi globallashuv davrida, kommunikatsiya vositalarining ko‘paygani sari bu uch fan sohasi har bir so‘zlovchi uchun dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ommaviy axborot vositalarida, ijtimoiy tarmoqlarda nutq madaniyati va stilistik uslublarning to‘g‘ri qo‘llanishi ijtimoiy ongga bevosita ta’sir qilmoqda.

Nutq madaniyatining ham yozma va og‘zaki adabiy shakllari mavjud. Uning og‘zaki adabiy shakli ayrim tovush, so‘z va uning qismlarini orfoepik me’yorlarga mos to‘g‘ri talaffuz qilish, so‘z urg‘usiga e’tibor berish va ohangning to‘g‘ri va muvofiq qo‘yilishini ta’minlash kabilar bilan belgilanadi. Nutq madaniyatining yozma adabiy shakli, so‘zsiz, alifbo va imlo qoidalarining puxta va mukammalliligiga bog‘liqdir. Alifbo va imlo qoidalari qanchalik to‘liq va puxta bo‘lsa, nutq madaniyati shunchalik rivoj topgan bo‘ladi. Hozirgi o‘zbek alifbosi o‘zbek nutq madaniyati uchun muvaffaqiyatli xizmat qilib kelayotir. Ammo uning jiddiy qiyinchilikka sabab bo‘layotgan kamchiliklari ham yo‘q emas. Bu kamchiliklarga barham berishni maqsad etgan har xil urinishlar bo‘lib turibdi, albatta. Nutq madaniyatining hamma uchun bir xil shaklda rivojlanishi uchun til jamoasining barcha ijtimoiy tabaqalarida saviya bir xilligi bo‘lishi shart va zarur. Biroq saviya bir xilligi barchaning adabiy til, uning yozma va og‘zaki shakllariga xos lisoniy me’yorlariga bir xil amal qilish va ularni bir xil o‘zlashtirishlariga bog‘liq.

Sotsiolingvistika, stilistika va nutq madaniyati - bu tilning ijtimoiy, estetik va axloqiy jihatlarini chuqur yorituvchi fan sohalaridir. Til nafaqat aloqa vositasi, balki madaniyat, tafakkur va jamiyatni shakllantiruvchi kuchdir. Shu sababli bu fanlarni o‘rganish va ulardan kundalik hayotda foydalanish har bir fuqaroning burchidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Axmonova O.S *“Slovar lingvisticheskix terminov”*. -M., 1969
- 2.Belikov V. I., Kro'sin L. P. *Sotsiolingvistika*. –M., 2001.
- 3.Bondaletov V.D. *Sosialnaya lingvistika*. M.: “Prosvetshenie”, 1987.
- 4.Desheriev Yu.D. *Sosialnaya lingvistika*. M.: “Nauka”, 1977.
- 5.Dvuyazichie: *tipologiya i funktsionirovanie*. Kazan, 1990.
- 6.Gelb I.E. *Opit izucheniya pisma. Osnovi grammatologii*. -M., 1982.
- 7.Gulyamova N.G. *Russkie leksicheskie zaimstvovaniya v uzbekskom yazike*. - Tashkent: “Fan”, 1985.
- 8.Mirtojiev M. *O‘zlashgan so‘z payvand kurtagi*. -Toshkent: “O‘zbekiston”, 1988.
- 9.Muhammadjonova G. *O‘zbek tili leksikasi taraqqiyotining ba’zi masalalari*. - Toshkent: “Fan”, 1982

MOTIVATSIYANING INSON HAYOTIDAGI AHAMIYATI

Hamdamova Gulsanam

Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili adabiyoti universiteti

O'zbek tili talimi fakulteti: amaliy psixologiya yo'nalishi

2-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada motivatsiyaga doir nazariyalar, uning turlari, shu jumladan, asosiy vazifalarining qisqacha mazmuni yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Motivatsiya haqida umumiy tushuncha. Motivatsiyaning turlari. Motiv va motivatsiyaning o'xshashligi va farqlari. Motivatsiyaga doir muammoli vaziyatlar va ularning oldini olish.*

Motivatsiya - bu odamlar va boshqa hayvonlarning ma'lum bir vaqtda xatti-harakatni boshlashi, davom ettirishi yoki to'xtatishi sababi. Motivatsion holatlar odatda agent ichida harakat qiluvchi, maqsadga yo'naltirilgan xatti-harakatlarga moyillikni yaratadigan kuchlar sifatida tushuniladi. Ko'pincha turli xil ruhiy zholatlar bir-biri bilan raqobatlashadi va faqat eng kuchli holat xatti-harakatni belgilaydi.[1] Bu shuni anglatadiki, biz biror narsani amalga oshirmasdan turib, biror narsa qilishga undashimiz mumkin. Motivatsiyani ta'minlovchi paradigmatic ruhiy holat — bu istak . Ammo boshqa turli holatlar, masalan, nima qilish kerakligi yoki niyatlari haqidagi e'tiqodlar ham motivatsiyani ta'minlashi mumkin. Motivatsiya „motiv“ so'zidan olingan bo'lib, u kishining ehtiyojlari, istaklari yoki undovlarini bildiradi. Maqsadga erishish uchun shaxslarni harakatga undash jarayonidir. Ish maqsadlari kontekstida odamlarning xatti-harakatlarini kuchaytiradigan psixologik elementlar pulga bo'lgan xohishni o'z ichiga olishi mumkin.

Motivatsiyaning asosiy turlari

Motivatsiya ikki asosiy turga bo'linadi:

1. Ichki motivatsiya Bu insonning o'z qiziqishi, ehtiyojlari yoki qadriyatlariga asoslangan holda ish tutishidir. Ichki motivatsiya bilan harakat qilgan inson o'z faoliyatidan zavq oladi va tashqi mukofot talab qilmaydi.

2. Tashqi motivatsiya Bu insonning harakatlarini tashqi mukofot yoki jazolar belgilashi. Tashqi motivatsiya moddiy va ma'naviy bo'lishi mumkin. Motiv va motivatsiya psixologiya, pedagogika va menejment sohalarida muhim tushunchalar bo'lib, insonning harakatga kelish sabablarini tushuntirishda ishlatiladi. Ushbu tushunchalar o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ular bir-biridan farqlanadi. **Motiv** — insonni muayyan faoliyat yoki xatti-harakat qilishga undovchi ichki ehtiyoj, sabab yoki rag'batdir. Motiv insonning xulq-atvori ortidagi asosiy sabab bo'lib, u ongli yoki ongsiz bo'lishi mumkin. Misollar: talabaning bilim olishga bo'lgan ishtiyoqi, sportchining g'alaba qozonishga intilishi, ishchining yuqori daromad olish istagi.

Motivatsiya — insonni harakat qilishga undaydigan ichki va tashqi omillarning majmuasi bo'lib, motivlarning shakllanishi va faollashishini anglatadi. Ya'ni, motivatsiya motivlarning uyg'unlashgan va faol holatga kelgan shaklidir. Misollar: talabaning yaxshi baho olish uchun tinimsiz o'qishi (motivatsiya, sababi esa bilim olish istagi – motiv), ishchining yuqori lavozimga ko'tarilish uchun ko'proq mehnat qilishi.

Motiv	va	Motivatsiyaning	o'xshashliklari
1. Ikkalasi ham inson harakatlarini boshqaradi – Motiv ham, motivatsiya ham insonning maqsad sari intilishiga sabab bo'ladi.			
2. Ikkalasi ham psixologik jarayonlar bilan bog'liq – Ular insonning ongi, his-tuyg'ulari va ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq.			
3. Ikkalasi ham ehtiyojlardan kelib chiqadi – Insonning asosiy ehtiyojlari motiv sifatida shakllanadi va bu motivatsiyani yuzaga keltiradi.			
4. Ikkalasi ham ichki va tashqi bo'lishi mumkin – Motiv ham, motivatsiya ham insonning ichki istaklaridan yoki tashqi omillardan shakllanishi mumkin.			

Motiv va Motivatsiyaning farqlari

Misollar oraqalintushuntiradigan bo'lsak;

Motiv: Talabaning ilm olishga bo'lgan qiziqishi.

Motivatsiya: Bu qiziqish asosida u doimiy ravishda dars tayyorlaydi, kitob o'qiydi, o'z ustida ishlaydi.

Motiv: Ishchining moddiy farovonlikka erishish istagi.

Motivatsiya: Ushbu istak tufayli u qo'shimcha ish qiladi, mehnat unumdorligini oshiradi. Motivatsiya inson faoliyatini boshqaruvchi asosiy omillardan biri bo'lsa-da, u doimo barqaror emas. Ko'pincha, shaxsiy, psixologik, ijtimoiy va tashqi omillar tufayli motivatsiyada pasayish yoki muammolar yuzaga kelishi mumkin. Ushbu muammolar ta'lim, ish faoliyati, sport va shaxsiy hayotda uchraydi. Motivatsiya bilan bog'liq asosiy muammolar insonlar orasida uchrab turadi. Motivatsiyaga doir muammolar turli sohalarda uchrashi mumkin va ularning sabablari har xil bo'lishi mumkin. Quyida eng asosiy motivatsion muammolar va ularning sabablari tahlil qilinadi. Ba'zan inson o'z oldiga qo'ygan maqsadlarga erishish uchun yetarlicha rag'bat topolmaydi. Bu holat "demotivatsiya" deb nomlanadi. Sabablari:

Maqsadlarning noaniqligi yoki realistik emasligi.

Qiziqish va ehtiyojlarning o'zgarishi.

Ichki yoki tashqi rag'batlarning yetishmasligi.

Muvaffaqiyatsizliklar va o'ziga bo'lgan ishonchsizlik.

Misol: Talaba darslarga qiziqmaydi, chunki fan unga yoqmaydi yoki o'qituvchi uni ilhomlantirmaydi. Ishchi o'z ishiga qiziqmaydi, chunki rahbarlar uni rag'batlantirmaydi yoki ish haqi past.

Yechimlar: Aniq va realistik maqsadlar qo'yish. Ichki va tashqi motivatsiya manbalarini aniqlash. Kichik yutuqlar orqali o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish. Agar inson faqat tashqi mukofotlar (pul, maqtov, sovrin) bilan rag'batlantirilsa, ichki motivatsiya yo'qolishi mumkin. Sabablari: Doimiy tashqi rag'batlar berilishi. Ichki qiziqishning sustligi. Mukofot bo'lmasa, harakat qilish istagining yo'qolishi.

Misol: Talaba faqat yaxshi baho olish uchun o'qib, fanni tushunishga qiziqmaydi. Ishchi faqat bonus uchun ishlaydi va bonus berilmasa, motivatsiyasini

yo‘qotadi.

Yechimlar: Ichki motivatsiyani shakllantirish. Mukofot tizimini muvozanatlashtirish. Ish yoki ta’lim jarayonining o‘zidan zavq olishga o‘rgatish.

Xulosa qilib aytganda, motivatsiya inson hayotida muhim ahamiyatga ega, chunki u odamlarni maqsad sari intilish, o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish va kundalik hayotda muvaffaqiyatga erishish uchun kerakli energiya va irodani taqdim etadi. Motivatsiya insonni to'xtab qolmasdan, doimiy ravishda o'z oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishish yo'lida harakat qilishga undaydi. Bu, shuningdek, muammolarni yengish va muvaffaqiyatsizlikka qarshi kurashishda ham katta rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev, M. (2018). Psixologiya asoslari. Toshkent: "O‘qituvchi" nashriyoti.
2. Yusupov, J. (2019). Shaxs motivatsiyasi va faoliyati. Toshkent: "Fan" nashriyoti.
3. Saidov, N. (2020). Psixologiya nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: "Muharrir" nashriyoti.

AHOLINING JISMONIY SOG‘LIGI MUSTAHKAMLASHDA RUHIY SALOMATLIKNING MUHIMLIGI

Sattorova Gulnozaxon Farxodjon qizi
FarDU Psixologiya va pedagogika fakulteti, 1-kurs
g27999151@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola hozirgi kunda aholi sog‘ligini mustahkamlashda ruhiy salomatlikning ahamiyati, ruhiy sog‘lom insonlarning ijtimoiy jamiyatdagi o‘rni va ruhiyatida kamchiligi bor insonlarning ijtimoiy jamiyatga ta‘siri, insonlarga yordam ko‘rsatish orqali kelajakdagi psixologik sog‘lom muhitni shakllantirish to‘g‘risida gapiriladi.*

Tayanch so‘zlar: *ruhiyat, muhit, sog‘liq, psixolog, ta‘sir, jamiyat, harakat.*

Abstract: *This article is currently talking about the importance of mental health in strengthening the health of the population, the role of mentally healthy people in social society and the impact of people with poor psyche on social society, the formation of a future psychologically healthy environment by providing human assistance.*

Key words: *psyche, environment, health, psychologist, influence, society, action.*

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aholining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qarorida aholining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini takomillashtirishga alohida e‘tibor qaratildi.

Aholining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini takomillashtirish, ruhiy holat buzilishlarini erta aniqlash, ularga tashxis qo‘yish, ruhiy holati buzilgan shaxslarni davolash sifatini oshirish, sohada samarali boshqaruv tizimini joriy etish, ilm-fanni rivojlantirish, kadrlar salohiyatini yuksaltirish va psixiatriya muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, aholiga o‘z vaqtida psixiatriya yordami ko‘rsatilishini tashkil etish maqsadida:

1. Sog‘liqni saqlash vazirligining aholi ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini tubdan takomillashtirish to‘g‘risidagi quyidagi takliflari ma’qullansin:

ixtisoslashtirilgan psixiatriya va narkologiya yordamini ko‘rsatishning yagona vertikal boshqaruv tizimini joriy etish;

birlamchi bo‘g‘in tibbiyot muassasalariga ruhiy salomatlikni muhofaza qilish xizmatlarini integratsiya qilish;

ruhiy holati buzilgan shaxslarni dori vositalari bilan ehtiyojga ko‘ra to‘liq ta’minlash;

aholi, ayniqsa, bolalar va o‘smir yoshlarning ruhiy salomatligini mustahkamlash;

kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish, mutaxassislarni munosib rag‘batlantirish va samarali mehnati uchun qo‘shimcha sharoitlar yaratish;

psixiatriya muassasalarining moddiy-texnika bazasini yanada mustahkamlash (O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 19-iyun, PQ-196-son qarori).

Ruhiy salomatlik umuman olganda, inson va ularning ijtimoiy-madaniy muhiti o‘rtasidagi muvozanat holati ularning farovonligi va hayot sifatiga erishish uchun ularning ishi, intellektual aloqalari va ishtirokini kafolatlaydi. Odatda, “ruhiy salomatlik” atamasi “sog‘liq va sog‘lomlik” ga o‘xshash tarzda, ruhiy salomatlikning ta’rifi quyidagicha: "ruhiy salomatlik bevosita yoki bilvosita ruhiy sog‘lomlashtirish komponenti bilan bog‘liq bo‘lgan keng qamrovli faoliyatni qamrab oladi. Ruhiy salomatlik tushunchalari boshqalar qatorida sub'ektiv farovonlik, avtonomiya va hissiy salohiyatni o‘z ichiga oladi. Ruhiy salomatlik kundalik hayotning turli holatlarida fikrlash, hissiyotlar va xatti-harakatlar bilan bog‘liq. Shuningdek, u sizga stressni boshqarish, boshqalar bilan yashash va muhim qarorlarni qabul qilishni aniqlashga yordam beradi. Sog‘liqni saqlashning boshqa shakllari singari, ruhiy salomatlik ham hayotning barcha bosqichlarida, bolalikdan va o‘spirinlikdan katta yoshgacha bo‘lgan davrda muhim ahamiyatga ega. Ruhiy salomatlik masalasi nafaqat davolanishdan keyingi aniq psixik buzilishlarga taalluqli, balki ularning oldini olish sohasiga o‘zini o‘zi qadrlash, shaxslararo munosabatlar kabi jihatlar bilan

belgilanadigan ijtimoiy-madaniy muhitni targ'ib qilish bilan ham mos keladi. bolalar va yoshlarning boshlang'ich ta'limidan kelib chiqishi kerak bo'lgan munosabatlar va boshqa elementlar.

Ushbu tashvish nafaqat psixologlar va psixologlar kabi mutaxassislariga, balki ommaviy axborot vositalari zimmasiga olgan mas'uliyat va ruhiy salomatlik uchun ongli qo'llanma bo'lgan oilada, sog'lom turmush sharoitida ta'lim berish, millat hukumati vazifalarining bir qismiga taalluqlidir. umuman maktabda va ish va o'qish joylarida.

Yaxshi ruhiy salomatlik - bu farovonlik hissi, o'ziga ishonch va o'zini qadrlash. Bu bizga boshqa odamlardan, kundalik hayotdan va atrofimizdan zavqlanib, ularni qadrlashga imkon beradi.

Ruhan sog'lom bo'lganimizda, biz quyidagilarni qila olamiz:

- Ijobiy munosabatlarni shakllantirish;
- O'z salohiyatimizga erishish uchun mahoratimizdan foydalanish;
- Hayot qiyinchiliklari bilan kurashish;

Ruhiy salomatligimizni qanday yaxshilashimiz mumkin?

Ijobiy ruhiy salomatlik uchun ba'zi maslahatlar:

- O'zingizning his-tuyg'ularingizni gapiring yoki ifoda eting;
- Doimiy ravishda sport bilan shug'ullaning;
- Sog'lom ovqat iste'mol qiling;
- Uxlang;
- Do'stlaringiz va yaqinlaringiz bilan vaqt o'tkazish;
- Yangi ko'nikmalarni rivojlantirish;
- Dam oling va sevimli mashg'ulotingizdan zavqlaning;
- Haqiqiy maqsadlarni qo'ying;

Ruhiy kasalliklar - bu odamning qanday fikrlashi, o'zini tutishi va boshqa odamlar bilan qanday munosabatda bo'lishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan sog'liq muammosi.

Ruhiy kasallikka nima sabab bo'ladi?

Ruhiy kasalliklar ong, tana va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sirlardan kelib chiqadi.

Ruhiy kasalliklarga olib kelishi mumkin bo'lgan omillar: Uzoq muddatli va o'tkir stress, genetika, kimyo va gormonlar kabi biologik omillar, spirtli ichimliklar, giyohvand moddalar va boshqa moddalardan foydalanish, doimiy salbiy fikrlar va o'zini past baholash kabi kognitiv naqshlar, izolyatsiya, moliyaviy muammolar, oilaning buzilishi yoki zo'ravonlik kabi ijtimoiy omillar

Fanda normal psixologik farovonlik mavzusi Dubrovina tomonidan batafsil ishlab chiqilgan. Psixologik salomatlik shundan iboratki, birinchisi inson psixikasining individual jarayonlari va mexanizmlariga taalluqlidir, ikkinchisi esa umuman shaxsiyat bilan bevosita bog'liq, shuningdek, insonning eng yuqori ko'rinishlari bilan chambarchas bog'liq. Dubrovinaning ta'kidlashicha, psixologik jihatdan normal odam o'zini o'zi ta'minlash, o'zini tushunish va qabul qilish kabi fazilatlarga ega bo'lishga qodir. Bularning barchasi bizning voqeligimiz madaniyati, iqtisodiyoti, ekologiyasi va jamiyatining turli sharoitlarida insonga tashqi dunyo va odamlar bilan munosabatlar kontekstida o'zini rivojlantirish imkoniyatini beradi.

Insonlarning ruhiy salomatligi uchun stressni kamaytirish va depressiya holatlarini oldini olish muhim ahamiyatga ega. Stress – bu inson organizmining psixologik yoki jismoniy tahdidlarga javobidir. Stressning fiziologik va psixologik oqibatlari inson salomatligi uchun jiddiy ahamiyatga ega bo'lib, uning davomiyligi va kuchi organizmda turli xil o'zgarishlarni keltirib chiqarishi mumkin. Stressni boshqarish va uning salbiy ta'sirlarini kamaytirish sog'lom turmush tarzini saqlashning muhim qismidir.

Stressning psixologik oqibatlari

Stressning psixologik oqibatlari insonning ruhiy holatini jiddiy ravishda o'zgartirishi mumkin. Stressning psixologik ta'sirlari ko'pincha odamning kundalik faoliyatiga, ijtimoiy hayotiga va ish faoliyatiga ta'sir qiladi.

1. Depressiya

Doimiy stress yoki uzoq muddatli stress holatlari depressiya rivojlanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Depressiya, o‘z navbatida, umumiy kayfiyatni pasaytiradi, odamni hayotdan qoniqmaslikka, ishonchsizlikka olib keladi. Uzoq muddatli depressiya esa o‘zini o‘ldirish xavfini oshirishi mumkin. Stressni boshqarish usullarini topa olmagan odamlar ko‘pincha depressiyaga duchor bo‘lishadi.

2. Tashvish va xavotir

Stressning psixologik ta’siri tashvish va xavotirni keltirib chiqarishi mumkin. Doimiy stress holatida odamlarning xavotir va tashvish hissi kuchayadi. Ular o‘zlarini xavf ostida his qilishadi va tez-tez xavotirga tushishadi. Bu holat odamning kundalik hayotiga, uning ish faoliyatiga va ijtimoiy aloqalariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. (Maxmudova Xurmatoy Toshtemirovna. 2024 73-bet)

Ruhiy salomatlik va uyqu o‘rtasidagi bog‘liqlik juda katta.

Uyqusizlik yoki sifatli uyquning etishmasligi psixologik holatga bevosita ta’sir qiladi. Uyquni etarlicha olmagan odamlar, odatda, kayfiyatsizlik, asabiylashish, bezovtalik va depressiyaga moyil bo‘lishadi. Uyquning sifatsizligi, shuningdek, xotira va diqqatni jamlash qobiliyatini pasaytiradi, bu esa ish faoliyatiga, qarorlar qabul qilishga va kundalik vazifalarni bajarishga salbiy ta’sir qiladi. Ruhiy salomatlikka uyquning ta’siri juda kuchli ekanligi turli tadqiqotlar bilan tasdiqlangan. Tadqiqotlarga ko‘ra, uyqu yetishmasligi yoki uning sifatining pastligi depressiya, tashvish, stress va asabiy muammolarni kuchaytiradi. Tabiiyki, bu holatlar jismoniy va ruhiy farovonlikni izdan chiqaradi. Uyquning to‘g‘ri rejimga keltirilishi ruhiy holatni barqarorlashtirishga yordam beradi va umumiy salomatlikni yaxshilashga xizmat qiladi. (Maxmudova Xurmatoy Toshtemirovna. 2024 89-bet)

Ruhiy salomatlikni mustahkamlash bo‘yicha takliflar:

1. Stressni kamaytirish maqsadida aholi orasida psixologik treninglar tashkil etish va bu jarayon bolalar hamda o‘smirlar orasida o‘tkazilsa sog‘lom kelajak avlodni tarbiyalashimiz mumkin;

2. Ruhiy salomatligida kamchiligi bor insonlar uchun e’tiborni kuchaytirish va ularni davolash markazlari faoliyatini rivojlantirish;

3. Oilaviy muhabbat va qo‘llab-quvvat, texnikaviy ta‘minot va jamoa muhitidagi tashvishlanishni oldini olish;

4. Giyohvandlik, ovqatlanish, ijtimoiy stressga reaksiyalar, mehnat va dam olish jadvali, jarohatlarning oldini olish sog‘liqni saqlash manfaatlari doirasida bo‘lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Aholining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi2023-yil 19-iyun, PQ-196-son qarori.

2. Sog‘lom turmush tarzining inson salomatligi uchun ahamiyati. Monografiya - Farg‘ona: 2024 - 112 bet

3. A. Davlatov, Psixologik salomatlik va stressni boshqarish. Psixologiya institutining nashriyoti. – Toshkent-2021

4. Ibragimov F. Stress va uning fiziologik oqibatlari. “Qoraqalpog‘iston tibbiyot akademiyasi”. – Nukus-2018.

5. G. Mamatxanova, Sog‘lom turmush tarzini rivojlantirish bo‘yicha o‘quv qo‘llanma.: Toshkent tibbiyot akademiyasi. – Toshkent-2023.

MUNDARIJA

I BOB. TILSHUNOSLIK

Abdullayeva Gulira'no Oybek qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs talabasi ABDULLA ORIPOV SHE’RIYATIDA ALLYUZIV NOMLAR	8
Abdullayeva Munisa Abdurashid qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti, 1-kurs talabasi	14

ZAMONAVIY O‘ZBEK TILIDA SO‘Z YASASH JARAYONIDAGI MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI	
Abdullayeva Nasiba Kamol qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs talabasi NOAM XOMSKIY VA TIL RIVOJLANISHINING PSIXOLINGVISTIK NAZARIYASI	18
Abdunazarova Dilrabo, TerDPI Xorijiy til va adabiyoti 1- kurs talabasi IKKINCHI TILNI O‘ZLASHTIRISH VA TA’LIMDAGI ZAMONAVIY TENDENSIYALAR	35
Abduvaliyeva Sevinch Sunnatilla qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs talabasi O‘ZBEK TILIDA SHAXS OTI YASOVCHI MORFEMALAR TARAQQIYOTI	40
Alijonova Toshtilla Akmal qizi, ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 1-kurs talabasi FONETIK HODISALAR VA ULARNING TURLARI TASNIFI TAHLILI	48
Davletova Qizlargul Rustam qizi, UrDU Lingvistika: o‘zbek tili yo‘nalishi, 2-kurs talabasi XORAZM SHEVALARIDAGI MAQOLLARNING O‘Z VA KO‘CHMMA MA’NODA ISHLATILISHI	56
Dolimboyeva Xilola Saydulla qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 1-kurs talabasi FITRATNING TILSHUNOSLIKKA OID QARASHLARI HAMDA ULARNING HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI BILAN O‘XSHASH VA FARQLI JIHATLARI	62
Nozima Khabibullayeva Zabikhullayevna, Oriental universiteti, turk filologiyasi mutaxassisligi 1-kurs talabasi TURK VA O‘ZBEK TILIDAGI FRAZEOLOGIZMLARNING QIYOSIY TAHLILI	67
Husenova Madina Muxsin qizi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Raqamli texnologiyalar fakulteti, 2-kurs Sanayeva Mahliyo Rauf qizi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Raqamli texnologiyalar fakulteti, 2-kurs talabasi TILLAR TADQIQI VA TA’LIMINING MUSHTARAKLIGI MUAMMOLARI	75
Islomova Mavluda Botir qizi, Oriental universiteti, turk filologiyasi mutaxassisligi, 3-kurs talabasi RASMIY OG‘ZAKI MULOQOTDA INTERVYU JANRI	79
Ispandiyorova Kamola G‘ayrat qizi, BuxDU Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) ta’lim yo‘nalishi, 3-kurs talabasi ARGO VA JARGONLARNING AYRIM IJTIMOY GURUH VAKILLARI	85

NUTQIDA QO‘LLANILISHI	
Isroilova Barno Mansur qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs talabasi ULUG‘BEK HAMDAM ASARLARIDA INTERTEKSTUAL BIRLIKLARNING QO‘LLANISHI	89
Jumayeva Mohira Bekzod qizi, Student of Samarkand State Institute of Foreign Languages DEVELOPING CREATIVE THINKING IN STUDENTS THROUGH CREATIVE APPROACHES IN HIGHER EDUCATION	95
Маматова Мохинур Музаффаровна, Бухарский государственный педагогический институт Факультет дошкольного и начального образования студент 1-курса ВЛИЯНИЕ ЧАСТИЧНОГО ИЗМЕНЕНИЯ ЯЗЫКА НА КУЛЬТУРУ УЗБЕКИСТАНА: ВНЕДРЕНИЕ СЛЕНГОВЫХ ВЫРАЖЕНИЙ И ПОТЕРЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА.	102
Maxmudjonova Asalxon Dilshod qizi, TOSHDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs talabasi FITRAT IJODIDA DINIY IQTIBOSLAR TAHLILI	110
Maxmudov Dilshod Kilichboyevich, Oriental universiteti Filologiya va tillarni o‘qitish (arab tili) fakulteti, 2-kurs talabasi O‘ZBEK TILINING TARIXIY TARAQQIYOTI VA HOZIRGI HOLATI	115
Muhammadjonova Xonzodabegim Otabek qizi, Farg‘ona davlat universiteti Chet tillari fakulteti, 1-kurs talabasi YOZMA NUTQDA ENG KO‘P UCHRAYDIGAN IMLO XATOLARI: TAHLIL VA TAVSIYALAR	120
Obidova Yulduz Yusuf qizi, ChDPU O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi, 3-kurs talabasi SOTSIOLINGVISTIKADA VARIATIVLIK MASALALARI	124
Olimova Mushtariybonu Azizjon qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs talabasi RAQAMLAR ORTIDA YASHIRINGAN SIRLAR(o‘zbek va ingliz madaniyati misolida)	132
Omonova Barchinoy Eshmurod qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiya fakulteti, 1-kurs talabasi ASHURALI ZOHIRIYNING LINGVISTIK QARASHLARI	139
Qo‘yliboyeva Hulkaroy Umidjon qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 1-kurs talabasi O‘ZBEK TILINING O‘RGANILISH BOSQICHLARI VA ANTROPOTSENTRIK TILSHUNOSLIK	144
Qudratova Ra‘no Shovkat qizi, Oriental universiteti, “O‘zbek va sharq	150

tillari fakulteti 2-bosqich talabasi KOREYS TILI VA ALIFBOSINING KELIB CHIQISH TARIXI	
Qurbonboyeva Shahzoda Anvarjon qizi, ToshDO‘TAU OTAT, 2-kurs talabasi RUSCHA VARVARIZMLARNING O‘ZBEK TILIDAGI MUQOBILLARINI QO‘LLASH	156
Qurbonova Roza Shamsidinovna, ToshDO‘TAU Noshirlik ishi yo‘nalishi, 3-kurs talabasi TINISH BELGILARINING MATN SEMANTIKASIGA TA’SIRI. MATN TUZILISHIDA UNDOV BELGISI ORQALI HISSIY FON YARATISHNING USULLARI	160
Rajabboyeva Gulsevar Otabek qizi, ChDPU O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi, 2-kurs talabasi BUGUNGI KUN NEOLOGIZMLARI VA ULARNING MA’NOSI (10-SINF “ONA TILI DARSLIGI MISOLIDA)	169
Rajabova Malika Bahrom qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 2-kurs talabasi O‘XSHATISH AFFIKSI -DEK, -DAY XUSUSIDA BA’ZI MULOHAZALAR	174
Raxmatullayeva Flyura Zafar qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs talabasi O‘ZBEK TILIDA “HARORAT” SEMANTIKALI FRAZEMALAR TAHLILI	179
Ro‘zimurodov Mahmadiyor Sodiqjon o‘g‘li, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Raqamli texnologiyalar fakulteti talabasi Shermatov Ramziddin Akbar o‘g‘li, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Raqamli texnologiyalar fakulteti talabasi KOGNITIV TILSHUNOSLIK TUSHUNCHALARI	184
Ro‘ziyev Sherzod Yashinboy o‘g‘li, SamDU Filologiya fakulteti talabasi, Toshpo‘latov Sherbek Mustafoevich, Ommaviy huquq fakulteti, Davlat huquqiy faoliyati, 1-kurs YURISTNING NUTQ MADANIYATI	189
Sailboyeva Dilnura Rahimboy qizi, ToshDO‘TAU Ona tili va adabiyot ta’limi fakulteti, 3-kurs talabasi ONA TILINING JAMIYATDAGI O‘RNI	196
Saylaubaeva Bibigul Jenisbay qizi, ToshDO‘TAU Ona tili va adabiyot ta’limi fakulteti, 3-kurs talabasi QORAQALPOQ XALQ MAQOLLARINING LINGVOKULTROLOGIK XUSUSIYATLARI	203
Shukurillayeva Lazzatoy Shamshodovna, Uzbekistan State World language university, English first faculty	209

SYNCHRONIC AND DIACHRONIC ANALYSIS OF GENDER-STEREOTYPED LEXICAL UNITS IN ENGLISH: A CRITICAL DISCOURSE APPROACH	
Talgatboyeva Rayxona Qodirjon qizi, Oriental universiteti Filologiya fakulteti, 3-kurs talabasi XITOY TILIDA INKOR KATEGORIYASINING GRAMMATIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI	217
To‘ychiyeva Sitorabonu Nurillo qizi, ToshDO‘TAU O‘TA 2-bosqich talabasi O‘ZBEK TILINI DARAJALASHTIRISH.	222
Toshtemirova Madina Umid qizi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Filologiya fakulteti 2-kurs talabasi G‘AFUR G‘ULOMNING “VAQT” SHE’RIDA SINONIMLARNING QO‘LLANILISHI	230
Tursunmurodova Gulzira, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs talabasi “BADIY MATNDA PARANTEZ BIRLIKLAR O‘RNI”	234
To‘raboyeva Ziyoda, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakultetiti, 1-kurs talabasi BEHBUDIYNING LINGVISTIK QARASHLARI	241
Usmonova Robiya Ravshanbek qizi, Yangi Asr Universiteti Tarix (SH.M.M) 3-kurs SARF ILMI VA UNI O‘RGANISH MASALASI	246
Abduraxmonova Masturaxon Ma’murjon qizi Farg‘ona davlat universiteti Chet tillari fakulteti Filologiya va tillarni o‘qitish yo‘nalishi 1-kurs talabasi QIYOSIY TAHLIL: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA SIFAT DARAJALARI	256
Ra’no Abduxamidova Atxamboy qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs talabasi O‘ZBEK VA INGLIZ TILIDAGI FRAZEOLOGIZMLARDA “VAQT” TUSHUNCHASINING IFODALANISHI	261
Bosimova Feruza Dilmurod qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filalogiyasi fakulteti, 4-kurs talabasi O‘ZBEK VA UYG‘UR TILLARIDA OSHXONAGA OID UY-RO‘ZG‘OR BUYUMLARINI IFODALOVCHI LEKSEMALAR (QIYOSIY-TARIXIY ASPEKTD)	268
Do‘stmurodova Kamola Xudoyberdi qizi, Chirchiq davlat pedagogika universteti Gumanitar fanlar fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 4-bosqich talabasi QADIMGI TURKIY TILDA VA HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILIDA FE’L SO‘Z TURKUMI	279

Hasanova Dildora Sobir qizi, ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 3-kurs talabasi “DEVONI LUG‘ATIT – TURK” ASARI VA TURKIY TILLARNI QIYOSIY O‘RGANISH METODI	284
Hodjayeveva Muhayyo, Oriental universiteti Filologiya fakulteti arab tili yo‘nalishi 3-bosqich talabasi ARAB VA O‘ZBEK TILLARIDA OLMOSHLARINING QIYOSIY TAHLILI	290
Ismoilova Nigora Mirzoaliyevna, O‘zMU, Xorijiy filologiya fakulteti 1-kurs talabasi CHO‘G‘ISHTIRMA TILSHUNOSLIK: NAZARIY ASOSLAR VA AMALIY AHAMIYATI	296
Isoqjonova Mahliyo Islomjon qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 4-kurs talabasi O‘ZBEK VA TURK TILLARIDA RANGGA DOIR AYRIM FROZEMALAR QIYOSI (OQ VA QORA RANGLARI MISOLIDA)	302
Muhiddinova Madinabonu Jaloliddin qizi, Yangi Asr universiteti, Mumtoz Sharq tillari 2-kurs talabasi NAVOIY IJODIDA MALAKUT SO‘ZINING MA’NO KO‘LAMI	309
Оринбаева Эльмира Дауренбек Қызы, ШИМПУ-дің І курс студенті ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТТИҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ	312
Po‘latov Sayidakramxon Fayzullaxon o‘g‘li, Yangi asr universiteti Filologiya va tillarni o‘qitish (Sh.M.T) bakalavriyat ta’lim yo‘nalishi 2-kurs talabasi HUSNIXAT SAN’ATI	319
Ravshanova Risolat, Oriental universiteti Filologiya fakulteti arab tili yo‘nalishi 3-bosqich talabasi ARAB VA O‘ZBEK TILLARIDA RANG BILDIRUVCHI LEKSEMALARINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI	324
Saidortiqova Mohlaroy Zafarbek qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 1-kurs talabasi TURKIY TILLAR TIZIMIDA NO‘G‘AY TILINING O‘RNI VA XALQ OG‘ZAKI IJODIDAGI IFODASI	331
Sidikova Rahimabonu Akbarovna, TSUOS, Faculty of Turkology, Freshman A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE SOUND SYSTEMS IN TURKIC LANGUAGES: THE CASE OF UZBEK AND TURKISH	338
Komola Turdieva, Yangi asr universiteti, 2-kurs talabasi SO‘ZNING HAQIQIY VA MAJOZIY MA’NOLARINI O‘RGANISHNING AHAMIYATI	343
Mohira TO‘LAGANOVA, Yangi asr universiteti, Mumtoz sharq filologiyasi 2-kurs talabasi	347

INSON HAYOTIDA SO‘ZNING AHAMIYATI	
Islomova Mavluda Botir qizi, Oriental universiteti, turk filologiyasi mutaxassisligi 3-bosqich talabasi RASMIY OG‘ZAKI MULOQOTDA INTERVYU JANRI	353
Uzoqova Yulduz Dilshodbek qizi, Andijon davlat universiteti Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili yo‘nalishi 3-kurs talabasi O‘ZBEK VA TURK PAREMIOLOGIYASIDA AYOL OBRAZINING LINGVISTIK VA MADANIY TASVIRI	359
Abdug‘afforova Zuhra Azamat qizi, Alisher Navoiy nomidagi TDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs talabasi DIAXRON YASALMALARNING STRUKTUR TAHLILI	365
Eshboyev Abror, Termiz davlat universiteti talabasi SURXONDARYO SHEVASIDA CHORVACHILIKKA OID TERMINLARNING QO‘LLANISHI	371
Mavlonova Madinabonu, Guliston Davlat Universiteti 4-kurs talabasi UYG‘UR XOQONLIGI DAVRI MANBALARI	376
Maxamatxo‘jayeva Ziyoda Toxir qizi, ToshDO‘TAU O‘FF 1-kurs talabasi ALLA VA UNING AHAMIYATI, BOLANING RIVOJLANISHI, RUHIY KAMOLOTIDAGI O‘RNI	381
Qudratova Ra‘no Shovkat qizi, Oriental universiteti, “O‘zbek va sharq tillari fakulteti 2-bosqich talabasi KOREYS TILI VA ALIFBOSINING KELIB CHIQISH TARIXI	388
Rahimqulova Ohista Annaqul qizi, ToshDO‘TAU 301-guruh talabasi OLMOSH SO‘Z TURKUMINING HOZIRGI KUN SHEVALARIDA QO‘LLANILISHIGA DOIR	394
Orifjonova Sarvinoz Bobirbek qizi, ToshDO‘TAU O‘FF 1-kurs talabasi USMON NOSIR SHE‘RIYATIDA SINTAKTIK VOSITALARNING QO‘LLANISHI	400
Shamsiddinova Zarnigor, O‘zbek filologiyasi fakulteti 1-kurs talabasi VAQT BILDIRUVCHI SO‘ZLAR SEMASIOLOGIYASI	408

II BOB. ADABIYOTSHUNOSLIK

Abdujabborova Nigina Ilyos qizi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti O‘zbek filologiyasi 2-bosqich talabasi ALISHER NAVOIY VA ABDULLA ORIPOV: QIT‘ADAGI HIKMAT, SHE‘RDAGI HAQIQAT	417

Abdukaxxorova Xurriyat Burxon qizi, ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 3-kurs talabasi TAJNIS SAN'ATINING QO'LLANISHI ALISHER NAVOIY IJODI MISOLIDA	425
Abdumajidova Dilyora Davron qizi, ToshDO'TAU O'TAT 2-kurs talabasi O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA CHISTON JANRI	432
Abovova Mohinur Hosil qizi, ToshDO'TAU O'zbek filologiyasi fakulteti, 4-kurs talabasi O'ZBEK DOSTONNAVISLIGIDA ROBIYA ISHQINING IN'IKOSI	441
Boymatov Diyorbek Shuxrat o'g'li, ToshDO'TAU O'FF 3-kurs talabasi ALISHER NAVOIYNING IJTIMOY-SIYOSIY HAYOTI ("VAQFIYA" ASARIDA)	455
Davronova Sabriniso Nu'mon qizi, ToshDO'TAU O'zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs talabasi O'ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGIDA XALQ QO'SHIQLARI KOMPOZITSIYASI VA ULARDAGI RAMZLAR TADQIQI	459
Ergashev Avazbek Laziz o'g'li, ToshDO'TAU O'TAT 2-kurs talabasi MUQIMIY "SAYOHATNOMA" LARIDA GEOGRAFIK JOYLAR TASVIRI	466
Erkinova Madinaxon Umid qizi, Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU Ona tili va adabiyot ta'lim fakulteti, 2-kurs talabasi TURKIY ADABIYOT NAMUNALARINING XORIJD A O'QITILISHIGA DOIR	473
Hamroyeva Dinora Oybek qizi, ToshDO'TAU O'zbek tili va adabiyoti kafedrası, 407-guruh talabasi NATAN MALLAYEV – O'ZBEK ADABIYOTI TARIXINING MOHIR TADQIQOTCHISI	478
Hasanova Shahrizoda Furqat qizi, Yangi asr universiteti, Mumtoz sharq filologiyasi, 2- kurs talabasi "HAYRATUL ABROR" DOSTONIDAGI SHOH BAHROM OBRAZI	486
Hojiyeva Rayhona Nurali qizi, ToshDO'TAU O'zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs talabasi ZAVQIY G'AZALIYOTINING VAZN XUSUSIYATLARI	493
Hosiljonova E'zoza No'monjon qizi ToshDO'TAU O'zbek filologiyasi fakulteti, 4-kurs talabasi "LISON UT-TAYR" DOSTONIDA IBROHIM ALAYHISSALOM SIYMOSINING BADIY TALQINI	499
Isomiddinova Yulduz, ToshDO'TAU O'zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs talabasi	504

“MAJLIS UN-NAFOIS” KOMPOZITSIYASI	
Isoqova Guljahon Jahongir qizi, ToshDO‘TAU O‘FF 3-kurs talabasi XOKIY DEVONI TAVSIFI	512
Iroda Jumaboyeva, ToshDO‘TAU “Ona tili va adabiyot ta’limi” fakulteti, 1-kurs talabasi BOBUR G‘AZALIYOTIDA ISHQ TALQINI	517
Jumaboyeva Maqsuda Elmurod qizi, ToshDO‘TAU O‘TAT, 4-kurs talabasi ABDURAUF FITRAT - YASSAVIYSHUNOS	523
Mahkamboyeva Mavluda Ma’ruf qizi, ToshDO‘TAU O‘FF 3-kurs talabasi ALISHER NAVOIY VA AZIZIDDIN NASAFIY: TASAVVUFIY TAFAKKURDA MUSHTARAKLIK	529
Mamanova Muxlisa Maxmud qizi, CHDPU O‘zbek-tili va adabiyot yo‘nalishi, 3-kurs talabasi NAVOIY IJODIDA TASHBEH SAN'ATINING QO‘LLANILISHI	534
Mirjo‘rayeva Ruqiya Mirshavkat qizi, ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 3-kurs talabasi MUMAMMAD RIZO ERNIYOZBEK O‘G‘LI OGAHIY- TARIXNAVIS	540
Mirkamolova Shohsanam Husniddin qizi, University of Business and Science Ijtimoiy-gumanitar fanlar fakulteti, 2-kurs O‘zbek tili va adabiyot yo‘nalishi talabasi O‘LMAS UMARBEOVNING “ODAM BO‘LISH QIYIN” ASARIDA OLIMLIK VA ODAMIYLIK TALQINI	547
Mirzavaliyeva Xonzodabegim Zoir qizi, CHDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 1-kurs talabasi “KAYUMARS” AFSONASI VARIANTLARI XUSUSIDA	553
Mirzoboboyeva Asila Kamoliddin qizi, ToshDO‘TAU OTAT fakulteti 4-kurs talabasi “MABDAYI NUR” HIKOYATLARIDA MASHOYIXLAR OBRAZI	560
Muxtorova Nafosat Abdurahim qizi, ToshTO‘TAU O‘FF 1-kurs talabasi MAHMUD KOSHG‘ARIYNING “DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDAGI MAQOL VA MATALLARNING O‘RNI VA AHAMIYATI	569
Nosirov Jaloliddin Muhiddin o‘g‘li ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs talabasi CHO‘LPONNING “QURBONI JAHOLAT” HIKOYASIDA DAVR RUHI AKSI	574
Qilichova Sevara Bahodir qizi, ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi	579

ALISHER NAVOIY G‘AZALLARIDA ISHQ TIMSOLI TA’RIFI	
Qudratova Malika Erkinovna, Nizomiy nomidagi TDPU “Musika madaniyati” fakulteti 2-kurs talabasi O‘ZBEK BOLALAR FOLKLOR QO‘SHIQLARINING - TARBIYA VA AXLOQIY QADRIYATLAR SHAKLLANISHIDAGI AHAMIYATI	584
Rahimberdiyeva Dilfuza Shuhratjon qizi, Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti O'zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 3-bosqich talabasi AVLONIY DRAMALARIDA JADIDCHILIK G'OYALARI VA DAVR FOJEASI TALQINI	591
Rajabbboyeva Gulsevar Otabek qizi, ChDPU Gumanitar fanlar fakulteteti, 2-kurs talabasi ARDABILIY VA ALISHER NAVOIYNING «FARHOD VA SHIRIN» DOSTONIDAGI BA’ZI O’XSHASHLIKLAR VA DOSTON TAHLILI	594
Sa’dullayeva Aziza Qadamboy qizi, ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi “BOBURNOMA” MEMUAR ASARIDA TABIAT TASVIRI	598
Shamuradova Omina Shuxrat qizi, ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi ALISHER NAVOIYNING “MEZON UL-AVZON” ASARI VA ARUZ DOIRALARI HAQIDA	604
Tojiboyeva Shahrizoda Shavkat qizi, ToshDO‘TAU Ona tili va adabiyot ta’limi fakulteti 4-kurs 407-guruh talabasi, ROMANDA XALQONA MAQOL VA IBORALAR VA ULARNING BADIY VAZIFASI	608
Turayeva Maftuna Tolibjon qizi, BuxDU O‘FF 3-kurs talabasi “NAVODIR USH-SHABOB”DAGI “YUZ” SOMATIZMI BILAN BOG‘LIQ TASVIRLAR HAQIDA	620
To‘rayeva Mohichehra, ToshDO‘TAU O ‘TAT 4-kurs talabasi FARIDUDDIN ATTOR NIGOHIDA ROBIYA ADAVIYA	627
Turg‘unboyeva Barnoxon G‘ulomjon qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-kurs talabasi ZAMON YURAGINI TINGLAGAN QALAMLAR	633
Umaraliyeva Xanifa Baxriddin qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs talabasi ERKIN VOHIDOV G‘AZALLARIDA AN‘ANAVIYLIK	638
Usmonova Dilnoza Ravshanjon qizi, ToshDO‘TAU O‘FF 3-kurs talabasi KAMOLIY DEVONI TAVSIFI	644
Usmonova Maftuna Valijon qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi	652

fakulteti, 4-kurs talabasi ALISHER NAVOIY G‘AZALIYOTIDA “GADO” OBRAZI (“G‘AROYIB US-SIG‘AR” DEVONI MISOLIDA)	
Xayrulloeva Sevara Shokirjon qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 4-kurs talabasi “SAVODI TA‘LIM” RISOLASI: HARF, QALAM VA QALB”	657
Xaytaxmatova Dilnavoz Alijon qizi, ToshDO‘TAU O‘FF 3-kurs talabasi NODIRA SHE‘RIYATI JANRLAR TIPOLOGIYASI	664
Xoshimova Shirinabonu Sherxon qizi, Farg‘ona davlat universiteti Chet tillari fakulteti, 1-kurs talabasi MUMTOZ ADABIYOTDA TASAVVUF VA FALSAFIY TAFAKKUR: ALISHER NAVOIY ASARLARI MISOLIDA	670
Yusufjonova Gavharbonu Husanboy qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs talabasi ALISHER NAVOIY VA OG‘AHY MUSAMMANLARINING QIYOSIY TAHLILI	676
Yusupjanova Aziza Xoshimjanovna, Ijtimoiy-siyosiy fanlar instituti, Arab filologiyasi yo‘nalishi 3-bosqich arab-ingliz guruhi talabasi YUSUF IDRIS ASARLARINING MAVZULAR KO‘LAMI	684
Rajabbboyeva Gulsevar Otabek qizi, ChDPU Gumanitar fanlar fakulteteti, 2-kurs talabasi ARDABILIY VA ALISHER NAVOIYNING «FARHOD VA SHIRIN» DOSTONIDAGI BA‘ZI O‘XSHASHLIKLAR VA DOSTON TAHLILI	692
Aliyeva Go‘zal ToshDO‘TAU Tarjima nazariyasi va amaliyoti fakulteti: ingliz tili 1-kurs talabasi. ATOM ODATLAR - KICHIK O‘ZGARISHLAR — ULKAN NATIJALAR	696
Yusupova Asalxon ToshDO‘TAU O‘zbek Filologiyasi fakulteti 2-kurs talabasi. AYOL TILSIMI	701
Daminova Robiyaxon Dilmurod qizi Yangi asr universiteti, Mumtoz sharq filologiyasi 2-kurs talabasi. AYOL FARYODINING BADIY IFODASI	704
Jaloliddinova Rayhona Rustamjon qizi Farg‘ona davlat universiteti, chet tillari fakulteti, Tillarni o‘qitish:ingliz tili yo‘nalishi talabasi BOLALAR ADABIYOTINING O‘ZBEK VA INGLIZ ADABIYOTLARIDA TUTGAN O‘RNI	710
Tadjiqulova Zuhra Baxtiyor qizi, Yangi asr unversiteti, Sharq mumtoz tillari, 2-kurs talabasi.	716

ENG MURAKKAB JUMBOQ	
Ochilova Gulasal Lazizovna Chirchiq Davlat Pedagogik universiteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 4- kurs talabasi. “GAROV”GA TIKILGAN UMR: G‘ALABANI KELTIRGAN MAG‘LUBIYAT	721
Sindarova Dilbar Sobirjon qizi ToshDO‘TAU, 3-kurs talabasi “OQ BINO OQSHOMLARI” VA “JAMILA” QISSASI HAQIDA MULOHAZALAR	726
Nafosat Ozodova Sherxon qizi Ajiniyoz nomidagi NukusDPI, Turkiy tillar fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti ta’lim yo‘nalishi 3-kurs talabasi OSKAR UAYLDNING “BAXTLI SHAHZODA” ASARIDAGI INSONPARVARLIK G‘OYALARI	730
Primova Sevinch Bahodir qizi CHDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 3- kurs talabasi PRIDE AND PREJUDICE AND THE DEVELOPMENT OF REALISM IN EARLY STAGES	734
Yusupova Madinabonu Avazbek qizi 3rd grade Student of Fergana State University Yusupova Madinabonu Avazbek qizi THE QUEST FOR AUTONOMY: WOMEN'S ROLE'S IN SOCIETY	739
Xudoyqulova Shodiyona ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs talabasi XURSHID DO‘STMUHAMMADNING “JAJMAN” VA NAZAR ESHONQULNING “QO‘L” HIKOYALARIDA OBRAZ TIPOLOGIYASI	744
Aliqulova Yulduz Tangir qizi ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs talabasi “PUL SANAYOTGAN ODAM” HIKOYASIDA QAHRAMON FOJIASI	750
Begzod Jumanov ToshDO‘TAU, O‘TAT, 302-guruh talabasi JONTEMIR IJODIGA CHIZGILAR	756
Xoliqulova Irodaxon Zokir qizi ToshDO‘TAU O‘zbek tili va adabiyot fakulteti, 1-kurs talabasi ILMSIZLIKNING O‘ZBEK DRAMATURGIYASIDAGI AKS ETTIRILISHI VA UNING IJTIMOIY OQIBATLARI	761
Nuraliyeva Asila Ne‘mat qizi ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti 2- kurs talabasi UYQU VA UYG‘ONISH O‘RTASIDAGI FARYOD, ZAMON, MILLAT VA SHOIR MA’SULIYATI	768
Sayitaliyeva Ozodaxon Ibrohim qizi ToshDO‘TAU O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti 1-kurs talabasi O‘ZBEK DRAMATURGIYASIDA MA’NAVIY TANAZZUL VA ILMSIZLIK MUAMMOSI	772
Narzullayeva Sevara Nodirbek qizi ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi O‘ZBEK FOLKLORINING ZAMONAVIY SHE’RIYATDAGI O‘RNI	779

Muzaffarova Sevinch Otajon qizi ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 2-kurs talabasi ERKIN VOHIDOVNING BADIY TAFAKKURI	785
Xayriyeva Ma’suma Fozil qizi, ToshDO‘TAU OTAT 3-kurs talabasi ABDUQAYUM YO‘LDOSHEV: USLUB QIRRALARI	793
Shavkatova Shahzoda Shodiyor qizi ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti 4-kurs talabasi ABDURAUF FITRATNING ADABIY-TANQIDIY QARASHLARI	799
Ho‘jamberdiyeva Dildora Rustam qizi ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti ABDURAUF FITRATNING “OILA” ASARIDAGI AXLOQIY MASALALARGA NAZAR	803
Turayeva Bexruza Raximqul qizi ToshDO‘TAU OTAT fakulteti 4-kurs talabasi ABDUQAYUM YO‘LDOSHEV HIKOYALARIDA DAVRNIN INSON RUHIYATIGA TA’SIRI	808
Imomaliyeva Gavhar Odiljon qizi Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi ABDULLA QAHHOR HAJVIYOTINING IKKINCHI UMRI	816
Abdurashidova Sevinch Alisher qizi, TAFU O‘T 3- kurs talabasi “AL-ISLOH”NING JADID MATBUOTIDA TUTGAN O‘RNI	821
Turkmanboyeva Nilufar Habibullo qizi ToshDO‘TAU OTAT 4-kurs talabasi ISAJON SULTONNING “OTAMGA NIMADIR BO‘LDI” HIKOYASIGA BIR NAZAR	830
Muzafarova Farida Parzidin qizi ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti 4-kurs IZZAT SULTON IJODIDA ABDULLA QODIRIY	834
Sattorova Zarina Shokir qizi, ToshDO‘TAU Ona tili va adabiyot ta’limi yo‘nalishi, 4-kurs talabasi JASUR KENGBOYEV HIKOYALARINING BADIY XUSUSIYATLARI	839
Madrahimova Zumrad Bahtiyorovna ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 4-kurs talabasi NASRIY ASARLARDA MILLIY FOLKLORNING O‘RNI	844
Xurramova Sevinch Husan qizi ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 3-kurs “ODAM BO‘LISH QIYIN” ROMANIDA BADIY PSIXOLOGIZM	849
Samandarova Sevinch Samandar qizi ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 1-kurs talabasi “OYDINDA YURGAN ODAMLAR” ASARIDA URF-ODAT, MAROSIM VA MIFIK QARASHLAR TALQINI	855
Jo‘rayev Shohrux Baxtiyor og‘li ToshDO‘TAU, O‘TAT, 3-kurs talabasi	863

OTABEK ROSTGO‘YLIK TIMSOLI	
Sunnatova Dilfuza Sherzod qizi, TAFU O‘T 3-kurs talabasi PIRIMQUL QODIROVNING "ONA LOCHIN VIDOSI" ROMANI VA O‘TKIR HOSHIMOVNING “DUNYONING ISHLARI ” ASARLARIDA ONA TIMSOLI	868
Odambayeva Umida Baxtiyor qizi, ChDPU O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 4-kurs talabasi SAID AHMADNING “QORAKO‘Z MAJNUN” HIKOYASINI O‘RGANISHDA ISMLARNING AHAMIYATI	878
To‘xtamurodova Mehriniso Dilmurod qizi ToshDO‘TAU O‘zbek Filologiyasi. 4-kurs talabasi SAID AHMAD “QISHDAN QOLGAN QARG‘ALAR” HIKOYASI TAHLILI	884
Sanaqulova Mohiniso Toyirjon qizi, ToshDO‘TAU O‘TAT yo‘nalishi, 3- kurs talabasi SOBIR O‘NARNING “BIBISORA” QISSASI HAQIDA MULOHAZALAR	888
Jumayeva Nigina Do‘stmuhammad qizi ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 1-kurs talabasi TIMSOLLAR VOSITASIDA TARIXIY HAQIQATNI BADIY TALQIN QILISH: ABDULLA QODIRIY ROMANLARI ASOSIDA	895
Yusupova Ferangiz Shahriyorovna, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs talabasi “TOLQONBOTIR” ASARIDA FOLKLORIZM MASALASI	900
Abdivohidova Surayyo Nabi qizi TerDU O‘FF 3-kurs talabasi TOG‘AY MURODNING “BU DUNYODA O‘LIB BO‘LMAYDI” ROMANI TAHLILI	911
Abduraximova Maxbuba Dilshod qizi, ToshDO‘TAU O‘TAF, 4-kurs talabasi ULUG‘BEK HAMDAMNING “TO‘RTKO‘CHA” ROMANIDA RAMZLAR POETIKASI.	916
Madaminova Maftuna Azamat qizi, ToshDO‘TAU OTAT 3-kurs talabasi XURSHID DO‘STMUHAMMAD IJODIDA INSON KONSEPSIYASINING UCH JIHATI	925
Miradxamova Munisa Shamsiddin qizi ToshDO‘TAU, O‘TAT, 4-kurs talabasi ZAMONAVIY O‘ZBEK QISSACHILIGIDA QAHRAMON RUHIYATIDAGI ZIDDIYATLARNING BERILISHI (“Yulduz ko‘kda so‘nadi” qissasi misolida)	931
Axmadjonova Ozoda Rasuljon qizi, ToshDO‘TAU O‘FF 2-kurs talabasi ZAMONAVIY O‘ZBEK NASRIDA MAKTUBNING BADIY VAZIFASI	939

Sanayeva Lola Olimjon qizi, O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 103-guruh talabasi ZAMONAVIY BOLALAR ADABIYOTIDA FANTASTIKA VA ERTAK OBRAZLARI	944
Mirkamolova Shohsanam Husniddin qizi, UBS Ijtimoiy-gumanitar, K.UZ 2-kurs talabasi O'LMAS UMARBEOVNING "ODAM BO'LISH QIYIN" ASARIDA OLIMLIK VA ODAMIYLIK TALQINI	950
Shakarboyeva Mashxura Bekzod qizi ToshDO'TAU O'FF 3-kurs talabasi "O'N UCHINCHI QAVATDAGI UY" HIKOYASIDA QAHRAMON FOJIASI	955
Ja'farova Gulnir Akbarxon qizi, ToshDO'TAU OTAT fakulteti 4-kurs talabasi O'ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGIDA YOZUVCHI ADABIY-TANQIDIY QARASHLARINING O'RGANILISHI	961
Eshnayev Sherg'ozii Ismadiyor o'g'li, ToshDO'TAU O'TA 1-kurs talabasi O'TKIR HOSHIMOV HIKOYALARIDA PEYZAJ	966
Axmedova Malika Ozod qizi, ToshDO'TAU OTAT fakulteti 3-kurs talabasi SHUKUR XOLMIRZAYEV ASARLARIDA MUHABBATNING UCH TALQINI	971
Ziyodova Mohinur Ziyod qizi, ToshDO'TAU OTAT fakulteti 4-kurs talabasi XX ASRDA HAJVIYA JANRINING MAVZU KO'LAMI	979

III BOB. TARJIMASHUNOSLIK

Botirova Madinaxon Boriy qizi, YAU Filologiya va tillarni o'qitish: arab tili fakulteti 4-bosqich talabasi TARJIMASHUNOSLIK MUAMMOLARI	983
Ergashev Bekzod Jaloliddin o'g'li, Central Asian Medical University, Stomatologiya fakulteti, 4-kurs TIBBIYOT SOHASIDA ILMIY TARJIMANING NAZARIY ASOSLARI VA AMALIY YONDASHUVLARI	994
Kurbanova Shaxnoza, Raxmatullayevna UzdJTU, Tarjimonlik fakulteti 2-kurs talabasi INGLIZ VA O'ZBEK TILIDAGI OT SO'Z TURKUMINING QISQACHA QIYOSIY TAHLILI	1001
Muxtorova Dilnoza Qobil qizi,	1010

ToshDO‘TAU TNA 5-kurs talabasi KITOB O‘G‘RISI” ROMANI TARJIMASIDA LESIK TRANSFORMATSIYA BO‘YICHA AYRIM XULOSALAR	
Nematova Shaxnozabonu Israiljon qizi, ToshDO‘TAU Tarjima nazariyasi va amaliyoti yo‘nalishi, 4-kurs talabasi LEXICAL AND SEMANTIC EXPRESSION OF GENDER IN THE UZBEK LANGUAGE	1020
Salovatova Maxfiratxon Shaxobiddin qizi, ToshDO‘TAU TNA 4-kurs talabasi ARABCHA O‘ZLASHMALARNING O‘ZBEK TILIDAGI SINTAKTIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI	1026
Saydullayeva Nilufar Uralbek qizi, ToshDO‘TAU TNA- 3-kurs talabasi O‘ZBEK TILIDAN INGLIZ TILIGA REALIYALAR TARJIMASI: MADANIYATLARARO YONDASHUVLAR	1030
To‘xtayeva Xadicha Alisher qizi, ToshDO‘TAU TNA 4-kurs talabasi “DUNYONING ISHLARI” ASARINING INGLIZ TARJIMASIDAGI AYRIM FRAZEOLGIK BIRLIKLAR TAHLILI	1035
G'afforova Dilnoza Jabbor qizi, ToshDO‘TAU Tarjima nazariyasi va amaliyoti 3- kurs ZAMONAVIY TARJIMA NAZARIYALARINING AMALIYOTGA TATBIQI: KONTEKSTUAL YONDASHUV VA UNING AFZALLIKLARI	1041

IV BOB. O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTINI O‘QITISH METODIKASI

Abdullayeva Sabrina Sadullayevna, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 3-kurs talabasi EPIK VA LIRIK ASARLAR TAHLILI	1051
Anvar Eshnazarov, ToshDO‘TAU talabasi ONA TILI DARSLARIDA FRAZEOLGIK BIRLIKLARNING O‘QITILISHI	1060
Hakimova Nasiba Alisher qizi, O‘TA fakulteti, 409-guruh talabasi ADABIYOT DARSLARIDA O‘QUVCHILARNI BADIY ASAR QAHRAMONLARINI TANQIDIY BAHOLASHGA O‘RGATISH (, BOSHSIZ ODAM “HIKOYASI MISOLIDA)	1067
Ikromova O‘g‘iloy Raximjonovna, ToshDO‘TAU 4-kurs talabasi 5-SINF O‘QUVCHILARI OG‘ZAKI NUTQINING FORMATIV BAHOLANISHI	1078
Ilhomjonova Sevinch Ismonjon qizi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti	1083

301-guruh talabasi 5-SINF O‘QUVCHILARINING O‘QIB TUSHUNISH KO‘NIKMASINI SHAKLLANTIRISH VA BAHOLASH:AMALIY TADQIQOT NATIJALARI	
Karimova Aziza Alisher qizi, Student of Tourism Faculty of Chirchik state pedagogical university FLIPPED LEARNING IN LANGUAGE EDUCATION: BENEFITS AND CHALLENGES	1090
Ismatov Shahboz Muzaffar o‘g‘li Alisher Navoiy nomida ToshDO‘TAU O‘zbek tili va adabiyotini o‘qitish fakultetini, 4- bosqich talabasi BADIY MAHORATNING ILMIY TALQINI QOZOQBOY YO‘LDOSHEV IJODI MISOLIDA	1097
Zarinabonu Keldiyorova Sirojiddin qizi, O‘TA yo‘nalishi 404-guruh talabasi 5-SINF O‘QUVCHILARINING PUNKTUATSION SAVODXONLIGINI ANIQLASHGA OID TAJRIBA – SINOV ISHLARI TAHLILI	1102
Mardonova Maftuna Olimjon qizi, ToshDO‘TAU OTAT 4-kurs talabasi ADABIY ASARLARNI O‘RGANISHDA SUN‘IY INTELLEKT: INTERFAOL TAHLIL USULI	1108
Айдана МЕДЕНОВА,4 курс, ТГПУ им. Низами ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ	1112
Muhammadaliyeva Nazifaxon Foziljon qiz, Farg‘ona davlat universiteti Chet tillari fakulteti,1-kurs talabasi BOSHLANG‘ICH SINFLARDA O‘ZBEK TILI O‘QITISH METODIKASI:NAZARIY VA AMALIY ASOSLAR	1117
Omonova Surayyo Oybek qizi, ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti,4- kurs talabasi RED BREDBERINING “BIR KUNLIK YOZ”ASARINI INTERFAOL METODLAR YORDAMIDA O‘RGANISH	1123
Panjiyev Sirojiddin Bahrom o‘g‘li, Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 4-bosqich talabasi 7-SINF ONA TILI DARSLARIDA TINGLAB TUSHUNISH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISHDAGI MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMLARI	1128
Parxiddinova Diyora Kamoliddin qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 4-bosqich talabasi O‘QUVCHILARNING ANTONIMLARNI BILISH DARAJASINI ANIQLASH (8-SINF O‘QUVCHILARI MISOLIDA)	1140

Pirimqulova Charosxon Umid qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek tili va adabiyoti O‘zbek tili va adabiyoti ta’lim yo‘nalishi talabasi O‘QUVCHILARNING IJODIY FIKRLASH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION TA’LIM TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI	1146
Raximova Zebo Otabek qizi, ToshDO‘TAU ona tili va adabiyoti ta’limi fakulteti, 4-kurs talabasi O‘QUVCHILARNING HIKOYALARNI TUSHUNISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA SAVOL-TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH METODIKASI	1156
Ro‘ziyeva Gulnoza Mirkomil qizi, Yangi asr universiteti, Sharq mumtoz tillari, 2-kurs talabasi ADABIYOT O‘QITISHDA TO‘G‘RI YONDASHUVNING SHAXS KAMOLOTIDAGI AHAMIYATI	1166
Sanayeva Mahliyo Rauf qizi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Raqamli texnologiyalar fakulteti talabasi ADABIYOT FANLARINI O‘QITISHNING ZAMONAVIY METODIKASI MUAMMOLARI	1171
Temirbekov Sayfiddin Farxodjon o‘g‘li, Andijon Davlat Texnika Instituti talabasi O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI FANLARI BO‘YICHA RAQAMLI DIAGNOSTIKA TIZIMINI YARATISH IMKONIYATLARI	1178
Muhayyo Rahimqulova, Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti Universiteti talabasi DRAMATIK ASARLARNI TAHLIL QILISH USULLARI	1187
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 22/1-guruh 2-kurs talabasi UMUMIY O‘RTA TA’LIM VA AKADEMIK LITSEYLARDA DAVLAT TILIDA ISH YURITISHGA OID HUJJATLAR BILAN ISHLASH USULLARI	1193

V BOB. AMALIY FILOLOGIYA

Mahmudova Dilshoda Jasurbek qizi ToshDO‘TAU Amaliy filologiya yo‘nalishi 3-bosqich talabasi O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA KORPUS LINGVISTIKASI TARAQQIYOTI	1200
Ortiqova Sevinch Sherzod qizi, ChDPU talabasi TILSHUNOSLIKDA PARALINGVISTIKANING O‘RGANILISHI	1207
Ramazonova Nozima Nuriddin qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 2-kurs talabasi ZAMONAVIY NEYMING SOHASINING XUSUSIYATLARI VA	1212

MUAMMOLARI	
Ravshanova Mahliyo Abdulla qizi, ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyas fakulteti 2-kurs talabasi LINGVOKRIMINALISTIKANING LINGVISTIK VA HUQUQIY MANBALARI	1222
Ro‘ziyeva Dilnura Dilmurod qizi ToshDO‘TAU Amaliy filologiya yo‘nalishi 2-kurs talabasi EKSPERTOLOGIYAGA DOIR AYRIM TERMINLAR XUSUSIDA	1227
Sayfiddinova Ziynat Abduzohidovna ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti, 2-kurs talabasi NLP (TABIIY TILNI QAYTA ISHLASH)	1232
Turmamatova Rayhona Ochildi qizi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Amaliy filologiya yo‘nalishi talabasi BADIY ASARLARDA NOVERBAL VOSITALAR IFODALANISHINING USLUBIY XUSUSIYATLARI	1240

VI BOB. SOTSILOGIYA VA AMALIY PSIXOLOGIYA MUAMMOLARI

Raxmonova Saidaxon Abdullajonovna, Qo‘qon universiteti Andijon filiali 2-bosqich talabasi KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O‘QUVCHILARDA TAFAKKUR OPERATSIYALARINING RIVOJLANTIRISH USULLARI.	1248
Karimjonova Madinabonu Rahmalilla qizi, Farg‘ona davlat universiteti psixologiya yo‘nalishi talabasi MAKTABGACHA YOSHIDAGI BOLALARNING SHAXSLARARO MULOQOTGA O‘RGANISHDA NUTQNING XUSUSIYATLARI	1255
Hasanova Dildora Sobir qizi, SOTSIOLINGVISTIKADA VARIATIVLILIK VA UNING TURLARI	1262
Kamoldinova Mubinabonu, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Sotsiologiya yo‘nalishi talabasi BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKILOTINING ATROF-MUHIT BO‘YICHA DASTURI YOHUD O‘ZBEKISTONDA YASHIL IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISH MASALALARI	1269
G‘ofurova Maftuna Farxod qizi, FarDU Amaliy psixologiya 1-kurs talabasi KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA INTERNETGA QARAMLIKNI OLDINI OLISH USULLARI	1275

Yunusova Xolida Alisher qizi, MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA KOMMUNIKATIV QOBILYATLARNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	1280
Umrzaqova Gulzoda Abdurahmonovna, FarDU, Psixologiya yo‘nalishi 2-bosqich talabasi SOTSIOLOGIK MUAMMOLARNING INSON PSIXOLOGIK FAROVONLIGIGA TA’SIRI	1287
Norqobilova Sarvinov To‘lqin qizi, Turon universiteti talabasi. O‘SMIRLAR ORASIDA EKZESTINSEAL INQIROZ VA UNING PSIXOLOGIK SABABLARI	1294
Gulnafar Abdullayeva, Farg‘ona davlat universiteti, Amaliy psixologiya yo‘nalishi, 1-kurs SHARQ MUTAFAKKIRLARI OLIMLARINING O‘SMIRLIK DAVRI VA ADDIKTIV XULQ MUAMMOSIGA DOIR ILMIY QARASHLARI TALQINI	1298
Abdurazzoqova Sevinch Alijon qizi, Turon Uneversiteti talabasi. O‘SMIR YOSHLARDAGI IJTIMOY-PSIXOLOGIK MUNOSABATLAR: DO‘STLIK, SEVGI VA OILA BILAN ALOQALAR	1308
O‘razaliyeva Sevinch Marat qizi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, Psixologiya yo‘nalishi 1- bosqich talabasi GENETIK VA ATROF MUHIT OMILLARINING SHAXSIYAT RIVOJIGA TA’SIRI	1313
Urishboyeva Gulsanam G‘ulom qizi, Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, Psixologiya yo‘nalishi 2-bosqich talabasi USTANOVKALAR PSIXOLOGIYASI: SHAXS VA JAMIYAT O‘RTASIDAGI O‘ZARO TA’SIR	1318
Abdukaxxorova Xurriyat Burxon qizi, ChDPU Gumanitar fanlar fakulteti, 3-kurs SOTSIOLINGVISTIKA, USLUBIYAT (STILISTIKA) VA NUTQ MADANIYATI	1325
Hamdamova Gulsanam, Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili adabiyoti universiteti O‘zbek tili talimi fakulteti:amaliy psixologiya yo‘nalishi 2- bosqich talabasi MOTIVATSIYANING INSON HAYOTIDAGI AHAMIYATI	1333
Sattorova Gulnozaxon Farxodjon qizi, FarDU Psixologiya va pedagogika fakulteti, 1-kurs talabasi	1337

AHOLINING JISMONIY SOG‘LIGI MUSTAHKAMLASHDA RUHIY SALOMATLIKNING MUHIMLIGI	

@yosholimlarjamiyati

@yosholimlarjamiyati

Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti

